

**POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII**

**ATLAS HISTORYCZNY
POLSKI**

**WIELKOPOLSKA
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU**

**CZEŚĆ II
KOMENTARZ
INDEKSY**

INSTYTUT HISTORII PAN

**WIELKOPOLSKA
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU**

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

ATLAS HISTORYCZNY POLSKI

Pod redakcją
HENRYKA RUTKOWSKIEGO
i MARKA SŁONIA

MAPY SZCZEGÓŁOWE XVI WIEKU

4

WYDAWNICTWO INSTYTUTU HISTORII PAN

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

WIELKOPOLSKA W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Pod redakcją

KRZYSZTOFA CHŁAPOWSKIEGO i MARKA SŁONIA

opracowali

Arkadiusz Borek, Krzysztof Chłapowski, Paweł Dembiński,
Michał Gochna, Dariusz Kram, Marta Kuc-Czerep, Anna Paulina Orłowska,
Tomasz Panecki, Elżbieta Rutkowska, Katarzyna Słomska,
Michał Słomski, Marek Słoń, Urszula Sowina, Milena Stępniań,
Jarosław Suproniuk, Paweł Swoboda, Bogumił Szady, Tomasz Związek

CZĘŚĆ II

KOMENTARZ

INDEKSY

WARSZAWA 2017

Redakcja i korekta

Jolanta Rudzińska

Opracowanie graficzne i projekt okładki

Dariusz Górski

© Copyright by Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

ISBN 978-83-63352-90-5

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą
„Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2017

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Wydanie I, Warszawa 2017

Instytut Historii PAN
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa
22 831 02 61-62, w. 44
www.ihpan.edu.pl
<http://ksiegarnia-ihpan.edu.pl>
wydawnictwo@ihpan.edu.pl

Druk i oprawa Fabryka Druku

<http://rcin.org.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp	<i>Krzysztof Chłapowski, Marek Słoń</i>	7
Wykaz skrótów		13
ŹRÓDŁA		
Źródła pisane	<i>Marek Słoń</i>	20
Aneks. Rejestry poborowe		26
Źródła kartograficzne	<i>Tomasz Panecki</i>	29
METODA I WYNIKI		
Środowisko geograficzne	<i>Elżbieta Rutkowska</i>	38
PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE		
Granice państwowych jednostek terytorialnych	<i>Michał Gochna</i>	46
Granice jednostek administracji kościelnej. A: Diecezja gnieźnieńska i włocławska	<i>Arkadiusz Borek</i>	65
Granice jednostek administracji kościelnej. B. Diecezja poznańska i wrocławska	<i>Bogumił Szady</i>	92
Aneks. Zestawienie jednostek administracji kościelnej w Wielkopolsce		122
Zbory różnowiercze w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku	<i>Marta Kuc-Czerep</i>	128
Aneks. Zestawienie zborów ewangelickich w Wielkopolsce		148
Żydzi w miastach Wielkopolski	<i>Jarosław Suproniuk</i>	150
Aneks I. Wykaz miast województwa kaliskiego, w których poświadczona jest obecność ludności żydowskiej w drugiej połowie XVI w.		165
Aneks II. Wykaz miast województwa poznańskiego, w których poświadczona jest obecność ludności żydowskiej w drugiej połowie XVI w.		171
OSADNICTWO		
Lokalizacja miejscowości	<i>Arkadiusz Borek, Michał Słomski</i>	177
Charakter i wielkość osiedli: osady wiejskie	<i>Michał Gochna</i>	203
Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku	<i>Jarosław Suproniuk</i>	209
Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa	<i>Michał Słomski</i>	222
Przynależność własnościowa osiedli	<i>Krzysztof Chłapowski</i>	230
Aneks I. Dobra królewskie w końcu XVI w.		242
Aneks II. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.		245
Aneks III. Własność miejska w drugiej połowie XVI w.		250
Aneks IV. Więksi szlacheccy właściciele ziemscy ok. 1580 r.		251
Aneks V. Komentarz do mapy: Rozmieszczenie własności ziemskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.		256
Nazewnictwo	<i>Paweł Swoboda</i>	258
Drogi	<i>Tomasz Związek</i>	268

PLANY MIAST

Wprowadzenie	<i>Marek Słoń</i>	291
Poznański zespół osadniczy	<i>Paweł Dembiński</i>	292
Kalisz w połowie XVI wieku	<i>Urszula Sowina, Tomasz Związek, Tomasz Panecki</i>	313
Gnieźnieński zespół osadniczy	<i>Anna Paulina Orłowska</i>	333
Wschowa	<i>Arkadiusz Borek</i>	348
Kościan	<i>Dariusz Kram</i>	368
Dolsk.....	<i>Michał Słomski</i>	380
Pleszew	<i>Milena Stępiak, Michał Gochna</i>	399
Herby	<i>Michał Gochna</i>	412
Indeks miejscowości		415
Indeks nazw fizjograficznych		470
The Historical Atlas of Poland. Wielkopolska in the Second Half of the 16 th Century		481
Historischer Atlas Polens. Großpolen in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts		489
Spis tabel (Tables, Tabellen)		497
Spis map tekstowych (List of Text Maps, Verzeichnis von Textkarten).....		499
Spis map w części I (List of Maps in Part I, Kartenverzeichnis im Teil I).....		500
Legenda mapy głównej (Legend of Main Map, Legende der Hauptkarte).....		501

WSTĘP

Krzysztof Chłapowski, Marek Słoń

Niniejsze opracowanie jest tomem numer cztery w serii Atlasu Historycznego Polski, którego podstawowym elementem są mapy szczegółowe ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI w., w skali 1:250 000. Cała seria została zaplanowana w ośmiu tomach (zeszytach)¹. Spośród już wydanych ten jest szóstym z kolei, a prace nad ostatnimi dwoma (nr 6 – Kujawy, nr 8 – Podlasie) już trwają. Jest trzecim woluminem, który obejmuje więcej niż jedno województwo².

Ten tom obejmuje region historyczny zwany Wielkopolską właściwą – łaciński termin *Polonia Maior* pojawił się w XIII w., a polski odpowiednik występuje w źródłach od połowy XV w. Były to dwa województwa: poznańskie i kaliskie. Geneza tej dzielnicy Korony sięga XII w., a wyodrębnienie dwóch jednostek wywodzi się z podziału na dwa księstwa w drugiej połowie XIII w. Po ostatecznym włączeniu Wielkopolski w skład odrodzonego Królestwa Polskiego (1313–1314) znalazło to odbicie w utrwaleniu się dwóch hierarchii urzędów wojewódzkich³. Wielkopolska właściwa przetrwała w niemal niezmiennym kształcie do 1768 r., kiedy to z woli dworu carskiego i na nieoficjalne żądanie ambasadora Rosji zostało utworzone województwo gnieźnieńskie, które objęło dwa powiaty województwa kaliskiego – gnieźnieński i kcyński⁴. W drugiej połowie XV w. znaczenie terminu Wielkopolska uległo poszerzeniu, ponownie nastąpiło to w 1578 r., w wyniku utworzenia Prowincji Wielkopolskiej jako części Rzeczypospolitej podlegającej jurysdykcji Trybunału Koronnego w Piotrkowie.

Odrębność dziejową Wielkopolski właściwej począwszy od XIII w. tworzyły głównie: wyróżniające cechy geograficzne, bliskość i związki ze Śląskiem, Pomorzem i Brandenburgią, czyli terenami należącymi od XIV w. do Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, stopniowo wykształcająca się specyfika struktury gospodarczej i społecznej⁵. Granice zewnętrzne Wielkopolski ustabilizowały się w pierwszej połowie XV w. i nie ulegały większym zmianom do 1668 r., kiedy to margrabia Brandenburgii i książę Prus w jednej osobie, Fryderyk Wilhelm zwany Wielkim Elektorem, zajął starostwo drahimskie, czyli najdalej na północ wysunięty fragment województwa poznańskiego i – mimo starań Rzeczypospolitej – ta dość istotna zmiana terytorialna okazała się trwała⁶. Granice zewnętrzne Wielkopolski były aż z trzech stron granicami państwowymi: na południu, zachodzie i północy (na północy

¹ W ramach aktualnie realizowanego projektu NPRH „Atlas historyczny Polski. Dopelnienie serii” Krzysztof Mikulski przygotowuje tom dotyczący Prus Królewskich, który otrzyma numer 9. Nie był on początkowo przewidywany, ponieważ został wcześniej opracowany w serii map przeglądowych, *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Biskup przy udziale L. Koca, Warszawa 1961 (Atlas Historyczny Polski. Seria B: Mapy Przeglądowe). Ponadto przygotowany jest projekt kolejnego zeszytu dla Warmii; jeśli uzyska on finansowanie, powstanie tom 10 serii.

² AHP Lubelskie, s. 11.

³ Zob. rozdział *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie, s. 46–64; T. Jurek, *Wielkopolska*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 578–601; H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne Królestwa Polskiego w „Annales” Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz: 600. lecie urodzin. Region, Polska, Europa w jego twórczości*, red. J. Maciejowski, P. Oliński, W. Rozynkowski, S. Zonenberg, Toruń 2016, s. 116 n.

⁴ Z. Chodyła, *Utworzenie i początki funkcjonowania województwa gnieźnieńskiego (1768–1774–1776)*, [w:] *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 2, red. J. Topolski i in., Warszawa–Poznań 1987, s. 5–69.

⁵ J. Topolski, *Wielkopolska jako region historyczny*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 23–37.

⁶ J.M. Roszkowski, *Utrata starostwa drahimskiego przez Polskę i próby jego odzyskania 1657–1773*, „Koszalińskie Zeszyty Historyczne”, t. 14, 1984 (1986), s. 61–80; o korektach granicy zachodniej zob. rozdz. *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie, s. 46–64.

Wielkopolska graniczyła na niewielkim odcinku także z województwem pomorskim). Granica południowa pozostawała niezmienna od 1343 r., kiedy do Wielkopolski została przyłączona ziemia wschowska. Na wschodzie z Wielkopolską właściwą graniczyły województwa: inowrocławskie, brzeskie kujawskie, łączyckie i sieradzkie, które były objęte pojęciem Wielkopolski w szerszym znaczeniu tego słowa.

Z hierarchii urzędów Rzeczypospolitej wynika, że województwo poznańskie ustępowało rangą jedynie krakowskiemu, a również kaliskie należało do znaczniejszych.

Koncepcję opracowania map szczegółowych XVI w. sformułował i przedstawił na pierwszym zjeździe historyków polskich w Krakowie w 1880 r. Stanisław Smolka⁷. Celem tego przedsięwzięcia miało być, obok bezpośrednich korzyści poznawczych, stworzenie nowego narzędzia w pracy badawczej historyka. Chodziło nie tylko o przygotowanie mapy i jej edycję książkowo-atlasową do lektury. Miały powstać „nieme lub ślepe mapy obszaru ziem polskich, z dokładną hydrografią i podziałem matematycznym, na których wszelkie topograficzne daty łatwo byłoby nakreślić według potrzeb danego przedmiotu badania. Jeśli chodzi o skalę takiej mapy, to zdaje mi się, że skala 1:300 000 (jak na znanej mapie Chrzanowskiego) byłaby najwłaściwsza. Należałoby się postarać o wydanie takich map, o ile możliwości bez wielkich kosztów, a więc choćby na lichym papierze i autograficznym sposobem, żeby każdemu w większej ilości egzemplarzy były dostępne. Ktokolwiek się zajmie jakimś zagadnieniem z zakresu geografii historycznej, potrzebuje niezbędnie takiego substratu do notowania swoich spostrzeżeń na mapie”⁸. Intencją Smolki było utworzenie fundamentu dla przestrzennego myślenia historyka już na etapie kwerendy. Odnalezione informacje miały być od razu nanoszone na podkład geograficzny właściwy dla danej epoki. Ta wizjonerska idea – mapowe fiszki dla historyka – przez następne stulecie nie doczekała się realizacji. Nie nawiązała do niej także podjęta w połowie XX w. niniejsza seria, stanowiąca wypełnienie merytorycznej koncepcji Smolki.

Dopiero przełom technologiczny ostatnich lat przyczynił się do powrotu pomysłu na przestrzenne notatki w nowej postaci. Rolę tanich wydruków „na lichym papierze” przejęły mapy cyfrowe, na których badacz może nanosić swoje wypisy. Systemy informacji geograficznej (GIS) otwierają jednak jeszcze inne nowe możliwości gromadzenia, analizy i publikacji danych o charakterze przestrzennym. Mogą służyć pomocą już na etapie przygotowania atlasu i prac źródłoznawczo-edytorskich. Wprowadzone do nich materiały mogą służyć nie tylko autorowi do jego własnych badań, lecz także być udostępniane. Przestrzeń odwzorowana za pomocą odpowiednich narzędzi informatycznych staje się platformą wymiany informacji o przeszłości. Opracowanie atlasu może i powinno być stworzeniem środowiska, w którym historyk będzie szukał potrzebnych mu informacji i gromadził własne, w którym znajdzie narzędzia ułatwiające ich pogłębioną analizę i gdzie będzie mógł udostępnić zebrane materiały i zaprezentować końcowe wyniki swoich dociekań⁹. Tak rozumiana funkcja atlasu przyświecała autorom niniejszego tomu.

Papierowa publikacja z mapami, komentarzem i indeksem przestaje być nie tylko jedynym, ale nawet głównym celem projektu. Pozostaje jednocześnie efektem niezbędnym. Decyduje o tym nie tylko potrzeba utrzymania ciągłości serii. Aplikacje mapowe obok ważnych zalet mają równie istotne wady, ponadto pełnią nieco odmienne funkcje. Tylko staranna redakcja mapy w konkretnej skali i zasięgu pozwala w sposób harmonijny przedstawić na niej różnorodną treść. Jest podsumowaniem określonego etapu prac. Wymaga dokonania rozstrzygnięć, pozwala na spojrzenie całościowe i sporządzenie bilansu, np. w postaci statystyk. Podobną rolę pełni spisanie komentarza i przygotowanie go do druku. Wymaga zebrania refleksji, zweryfikowania tez, przedstawienia ich w postaci zamkniętej, spójnej całości. Wydanie tomu w tradycyjnej formie stanowi okazję do zewnętrznej oceny wykonanej pracy, co jest koniecznym elementem procesu badawczego.

Przedkładany czytelnikowi tom jest jednak jedynie etapem i zarazem jedną z form prezentacji wyników. Efekty pracy zespołu były i są gromadzone przede wszystkim w relacyjnej bazie danych. Składa się na nią kilka podstawowych elementów. Nicią łączącą poszczególne tabele jest identyfikator nadany każdej osadzie. Jego cechą konstytutywną jest niepowtarzalność: dla każdej miejscowości musi być inny. Jednocześnie ilekroć ten punkt osadniczy pojawia się w bazie, musi być opatrzony tym samym identyfikatorem. Zazwyczaj występuje w trzech rodzajach tabel. Pierwszy określa położenie

⁷ S. Smolka, *O przygotowawczych pracach geografii historycznej Polski*, [w:] *Pamiętnik Pierwszego Zjazdu Historycznego Polskiego imienia Jana Długosza, odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę jego śmierci*, red. M. Bobrzyński, M. Sokołowski, Kraków 1881, s. 133–139 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 6).

⁸ Tamże, cyt. za: SG, t. 1, 2013, s. 7–13 (oprac. J. Kurowiak, komentarz M. Filipowicz), cyt. ze s. 13.

⁹ Jest to stopniowo realizowane na stronie: atlasfontium.pl.

przestrzenne obiektu. Poza ID są tam więc kolumny (pola) zawierające współrzędne geograficzne: jedna para (długość i szerokość) dla punktu, a w przypadku obiektów liniowych lub powierzchniowych (poligonów) wiele ich par – dla każdego punktu jedna. W rekonstrukcji sieci osadniczej ziem polskich Korony w XVI w. miejscowości są oznaczone w topologii punktowej, tj. traktowane są jako pozbawione wymiarów miejsce na mapie. Charakter liniowy mają drogi, rzeki i częściowo granice, jeśli dana jednostka nie jest na tejże mapie przedstawiona w całości. Jako obiekty powierzchniowe rejestrowane są większe rzeki, jeziora i przede wszystkim struktury terytorialne państwowe i kościelne. W ten sposób gromadzone są dane na temat położenia i zasięgu badanych treści geograficzno-historycznych. W toku kwerendy zbierane są dane na ich temat. Są one zapisywane w tabelach źródłowych. Poza identyfikatorem zawierają one informacje o źródle, np. sygnaturę archiwalną i stronę rękopisu, oraz o zaczerpniętej z niego treści, np. transkrypcję nazw własnych, wartości liczbowe, kategorie, dodatkowe opisy. W miarę możliwości są tam również zamieszczane linki do faksymile źródła, do aplikacji mapowej oraz ewentualnie do innych zbiorów danych. Dla tego atlasu najważniejszym zbiorem tabel źródłowych jest edycja rejestrów poborowych. Inne dane również były gromadzone w tej postaci, ale przynajmniej w chwili obecnej nie są one przeznaczone do publikacji.

Na podstawie tych materiałów, innych zbiorów danych oraz literatury przedmiotu tworzona jest warstwa krytyczna, czyli zapis ustaleń dokonanych w toku badań. Zebrane źródłowe formy nazwy pozwalają ustalić jej brzmienie w XVI w. Wiadomości o wysokości opodatkowania wsi, z liczbą łanów na czele, pomagają określić jej potencjał demograficzny i zaklasyfikować do grona dużych lub małych. W takiej zbiorczej tabeli znajdują się kolumny odpowiadające kolejnym elementom indeksu (nazwa, jej odmiany i forma dzisiejsza, charakter i wielkość, przynależność parafialna i powiatowa, rodzaj własności), które zarazem określają jej symbolizację na mapie głównej. Podstawowy zakres informacyjny mapy, czyli prezentacja sieci osadniczej, jest kartograficznym zobrazowaniem tej tabeli, a indeks – jej odpowiednio sformatowanym wydrukiem. Także część pozostałych treści mapy głównej i map przeglądowych jest zredagowaną prezentacją tych danych¹⁰. Na ich podstawie określone są granice jednostek terytorialnych i funkcje centralne poszczególnych miejscowości. Mapa własnościowa jest natomiast tworzona na podstawie dodatkowych kolumn z informacją o właścicielu i, w przypadku dóbr szlacheckich, ich przyporządkowaniu do kategorii wielkiej własności. Dane dotyczące innych zagadnień, np. rozmieszczenia gmin różnowierczych czy komór celnych, mogą być gromadzone w innych tabelach, lecz zawsze z rozróżnieniem na źródłowe i krytyczne, i oczywiście są opatrzone identyfikatorami. Wiadomości źródłowe odnoszą się zazwyczaj do konkretnej daty, np. dziennej lub rocznej, natomiast krytyczne do określonych ram czasowych. W bazie tworzony na potrzeby tego projektu jest to domyślnie druga połowa XVI w., lecz ten okres może być zawężony np. w przypadku wsi nowo lokowanych (data początkowa) lub zanikłych (ostatnia wzmianka jako data końcowa).

Oprogramowanie GIS pozwala na prezentację danych liczbowych, jakościowych i nawet tekstowych w postaci kartograficznej, a zarazem na ich analizę statystyczną i przestrzenną. Możliwości w tym względzie są ograniczone głównie umiejętnościami użytkownika. Podstawowe dane są udostępnione na witrynie atlasfontium.pl – do wstępnego oglądu w przeglądarce i do pobrania na własne nośniki w najbardziej uniwersalnych formatach. Zastosowanie systemu identyfikatorów i przestrzeni jako głównej płaszczyzny odniesienia pozwala na integrację tych wiadomości z zasobami zewnętrznymi, np. oficjalnymi bazami przestrzennymi z geoportalem na czele, oraz na używanie ich jako punktu wyjścia dla nowych kwerend. W ten sposób staramy się urzeczywistnić pierwotną ideę Stanisława Smolki, by historyk mógł nanosić odnalezione informacje od razu na mapę, aby mógł na niej także szukać wiadomości wcześniej opracowanych, również w postaci edycji źródłowych, na niej poddawać je swojej refleksji, wspomaganej narzędziami programistycznymi, i na niej także dzielić się wynikami z innymi, znów włączając w to edytorstwo źródeł.

Zestaw danych, które teraz stały się podstawą dla prezentowanego tomu AHP, będzie więc dalej uzupełniany i korygowany. Obok obecnie już udostępnionej edycji rejestrów poborowych i podstawy sieci osadniczej (dane indeksowe i współrzędne geograficzne miejscowości)¹¹ będzie to treść map

¹⁰ Tę listę w postaci arkusza kalkulacyjnego oraz geobazę z danymi przestrzennymi do nich można pobrać ze strony: atlasfontium.pl.

¹¹ RPWK, RPWP, Ziemie polskie Korony w XVI w. Przestrzenna baza danych, IH PAN, atlasfontium.pl (dostęp: 25.07.2017).

przeładowych, w tym jednostki terytorialne i drogi, oraz hydrografia i zalesienie. Do 2018 r. włącznie zostaną one zaprezentowane w postaci plików do pobrania (pliki bazy danych ze współrzędnymi geograficznymi w standardowych formatach GIS-owych takich jak np. Shapefile, GeoJSON, MDB lub arkusze kalkulacyjne) oraz jako serwisy WMS (Web Map Service) lub WFS (Web Feature Service), umożliwiające prezentację mapy na własnej stronie WWW lub we własnej aplikacji. Niezależnie od tego zespół atlasowy pracuje nad dalszymi zagadnieniami dotyczącymi geografii historycznej Wielkopolski na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Mamy także nadzieję, że uda nam się zachęcić badaczy z zewnątrz do publikowania edycji źródłowych i opracowań w formie umożliwiającej ich integrację z wymienionym wyżej zasobem. Wersja cyfrowa atlasu ma więc stale się rozwijać, natomiast publikowany tom jest zapisem aktualnego stanu badań, z przełomu 2016 i 2017 r.

Zgodnie z praktyką obowiązującą w tej serii układ komentarza i zasady jego przygotowania są omawiane we wstępie. Są konsekwentnie utrzymywane w kolejnych tomach i w efekcie również ich opis jest podobny, a w znacznych partiach nawet identyczny. Powtórzenie tych treści jest konieczne, ponieważ zawierają one ważne wskazówki dla czytelnika i nie należy w tej kwestii odsyłać go do poprzednich woluminów. Tam, gdzie nie nastąpiły istotne zmiany, zachowana została również forma wypowiedzi, czyli przytoczono dosłownie tekst wstępu z *Województwa krakowskiego w XVI wieku* (s. 8) pióra Henryka Rutkowskiego. Jest to wyraz naszego uznania dla jego znakomitego stylu, którego nie zamierzamy poprawiać, a zarazem mocne podkreślenie ciągłości serii. To ostatnie wydaje się być istotne w kontekście głębokich zmian w sposobie przygotowania atlasu i nowych form prezentacji wyników.

Trzon tego tomu jest taki jak w całej serii obejmującej mapy szczegółowe ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI w. Mapa główna w skali 1:250 000 przedstawia wszystkie miejscowości, które istniały w drugiej połowie stulecia, zróżnicowane pod względem charakteru (miasta, wsie, osady młyńskie itp.), wielkości i typu własności; nazwy miejscowe są podane w brzmieniu z XVI w., ale w pisowni dzisiejszej. Mapa pokazuje granice administracji państwowej i kościelnej, a także ważniejsze drogi. Przekrój chronologiczny jest traktowany przede wszystkim jako koniec XVI stulecia. Jeżeli w wymienionym półwieczu nastąpiła zmiana, np. osiedle znalazło się w innej kategorii własnościowej lub w innej parafii, to mapa przedstawia stan późniejszy (ta zasada nie dotyczy zaniku miejscowości lub utraty statusu miasta). Elementy środowiska geograficznego (wody i lasy) oznaczono według stanu z przełomu XVIII i XIX w., gdyż stanu wcześniejszego nie da się rozpoznać dostatecznie szczegółowo. Ze względów praktycznych mapa została wydrukowana w dwóch arkuszach, według podziału na część zachodnią – obejmującą województwo poznańskie i wschodnią – z województwem kaliskim.

Mapy dodatkowe w skali przeglądowej 1:500 000 przedstawiają te same tematy, które opracowano w ten sposób w tomie krakowskim: podziały kościelne, gminy różnowiercze, rozmieszczenie własności ziemskiej, sieć dróg głównych i drugorzędnych. Kilka innych zagadnień pokazaliśmy na małych mapach w części tekstowej. W części pierwszej mieszczą się także plany wybranych miast w skali 1:10 000, przyjętej dla całej serii. Planów jest siedem, co jest jak dotąd najwyższą liczbą w tej serii. Przedstawione zostały: dwa miasta wojewódzkie – Poznań i Kalisz, Gniezno jako stolica metropolii Kościoła katolickiego, Wschowa będąca stolicą ziemi i zarazem drugim co do wielkości miastem Wielkopolski, siedziba jednego z większych powiatów Korony – Kościan oraz przykłady typowych dla sieci miejskiej tego regionu ośrodków kościelnych i prywatnych – Dolsk i Pleszew.

Komentarz przedstawia przede wszystkim podstawę źródłową, obejmującą w znacznej mierze przekazy rękopiśmienne. Wykorzystano te rodzaje źródeł, które ze względu na swój charakter i stopień udostępnienia pozwalają zrealizować program niniejszej serii, z rekonstrukcją sieci osadniczej na czele. Omówione są metody opracowania, wybrane kwestie szczegółowe, zestawienia statystyczne i inne wyniki przeprowadzonych badań. Zasadniczy układ tomu odpowiada praktyce przyjętej w serii, odmienna jest jedynie wewnętrzna struktura niektórych rozdziałów. Granice jednostek administracji kościelnej są omówione przed dwóch autorów, oddzielnie dla części wschodniej, z arcybiskupstwem gnieźnieńskim i niewielkimi częściami wrocławskiego, i osobno dla zachodniej – z diecezją poznańską i obrzeżami wrocławskiej. Wynika to z różnego zasięgu reformacji w obu częściach i zupełnie odmiennej sytuacji źródłowej. Również rozdział dotyczący charakteru i własności osiedli składa się z odrębnych tekstów autorstwa trzech osób. Dostępne źródła pozwoliły na uzupełnienie kwestionariusza o zagadnienie pominięte w poprzednich tomach – obecność Żydów w miastach. Zakres chronologiczny ogranicza się w zasadzie do wieku XVI, nie obejmuje średniowiecznych przemian administracji państwowej i kościelnej, procesu lokacji do połowy XVI stulecia itd. W komentarzu – inaczej niż na mapach oraz

w indeksie – używa się z reguły dzisiejszych nazw miejscowości. Jeżeli XVI-wieczna nazwa miejscowa miała wiele odmian, to indeks oprócz nazwy przyjętej na mapie uwzględnia je, a gdy nazwa dawna różni się od dzisiejszej, podaje również tę drugą. Poza tym indeks informuje o położeniu osiedli w powiatach i parafiach oraz o ich przynależności własnościowej, wskazuje na lokalizację przybliżoną lub związaną, uwzględnia miejscowości niezlokalizowane. W tym tomie obejmuje on także osady młyńskie i folwarczne bez jednoznacznej lokalizacji, które nie są oznaczone na mapie głównej. W odrębnym wykazie ujęte są nazwy fizjograficzne.

Udział autorów w opracowaniu komentarza jest ukazany w spisie treści, natomiast podział pracy we wcześniejszych etapach przygotowania tomu i jego części kartograficznej podajemy niżej. Termin „osadnictwo” obejmuje tutaj wstępną lokalizację miejscowości, ich nazwy, charakter i wstępne określenie przynależności własnościowej.

Arkadiusz Borek	osadnictwo powiatu kcyńskiego (wraz z M. Piber-Zbieranowską), kościańskiego (wraz z B. Szadym i J. Suproniukiem) i ziemi wschowskiej, weryfikacja lokalizacji osiedli województwa kaliskiego, mapa podziałów kościelnych (wraz z B. Szadym), plan Wschowy, opieka nad witryną atlasfontium.pl
Krzysztof Chłapowski	osadnictwo powiatu pyzdrskiego (wraz z T. Związkim), przynależność własnościowa osiedli, wstępna bibliografia źródeł i opracowań, redakcja całości (wraz z M. Słoniem)
Paweł Dembiński	plan Poznania (wraz z E. Rutkowską)
Michał Gochna	osadnictwo powiatu nakielskiego (wraz z M. Zbieranowskim), granice państwowych jednostek terytorialnych, charakter i wielkość osad wiejskich, plan Pleszewa (wraz z M. Stępnikiem), herby (wraz z E. Rutkowską)
Dariusz Kram	plan Kościana
Marta Kuc-Czerep	osadnictwo powiatu konińskiego i (wraz z M. Słomskim) wałeckiego, gminy wyznań różnowierczych, opracowanie indeksu miejscowości (wraz z J. Suproniukiem)
Anna Paulina Orłowska	plan Gniezna
Tomasz Panecki	mapa główna (wraz z E. Rutkowską), opracowanie kartograficzne planów Gniezna, Wschowy, Kościana, Dolska i Pleszewa, plan Kalisza (wraz z U. Sowiną i T. Związkim), mapy przeglądowe i tekstowe (wraz z K. Słomską)
Marta Piber-Zbieranowska	osadnictwo powiatu kcyńskiego (wraz z A. Borkiem)
Elżbieta Rutkowska	mapa główna (wraz z T. Paneckim), lasy i wody, nazewnictwo fizjograficzne wraz z indeksem, opracowanie merytoryczne (wraz z P. Dembińskim) i kartograficzne planu Poznania, herby (wraz z M. Gochną)
Katarzyna Słomska	mapy przeglądowe i tekstowe (wraz z T. Paneckim)
Michał Słomski	osadnictwo powiatu poznańskiego (wraz z T. Związkim i M. Słoniem) i wałeckiego (wraz z M. Kuc-Czerep), weryfikacja lokalizacji osiedli województwa poznańskiego, zestawienie zamków i opactw, plan Dolska, współudział przy opracowywaniu indeksu miejscowości
Marek Słoń	osadnictwo powiatu gnieźnieńskiego i poznańskiego (wraz z M. Słomskim i T. Związkim), redakcja całości (wraz z K. Chłapowskim)
Urszula Sowina	plan Kalisza (wraz z T. Związkim i T. Paneckim)
Milena Stępnik	plan Pleszewa (wraz z M. Gochną)
Jarosław Suproniuk	osadnictwo powiatu kaliskiego i (wraz z A. Borkiem i B. Szadym) kościańskiego, opracowanie indeksu miejscowości (wraz z M. Kuc-Czerep), zestawienie i wielkość miast, ludność żydowska w miastach
Paweł Swoboda	sprawdzenie nazw w bazie miejscowości
Bogumił Szady	osadnictwo powiatu kościańskiego (wraz z A. Borkiem i J. Suproniukiem), mapa podziałów kościelnych (wraz z A. Borkiem), budowa bazy danych
Michał Zbieranowski	osadnictwo powiatu nakielskiego (wraz z M. Gochną)
Tomasz Związek	osadnictwo powiatu pyzdrskiego (wraz z K. Chłapowskim) i poznańskiego (wraz z M. Słomskim i M. Słoniem), drogi, plan (wraz z U. Sowiną i T. Paneckim) i herb Kalisza, opracowanie wykazu skrótów i zasad adiustacji

W powyższym zestawieniu nie uwzględniono prac nad elektroniczną edycją rejestrów poborowych, w których było zaangażowanych kilka osób spoza zespołu. Ich listę zawiera spis treści tej publikacji¹². Trzeba także wspomnieć o Urszuli Zacharze-Związek, która dokonała trudnej korekty aneksu do rozdziału dotyczącego przynależności własnościowej.

Uczestnicy zespołu opracowującego mapę główną (A. Borek, K. Chłapowski, M. Gochna, M. Kuc-Czerep, T. Panecki, M. Piber-Zbieranowska, E. Rutkowska, M. Słomski, M. Słoń, J. Suproniuk, B. Szady, M. Zbieranowski, T. Związek) wymieniali się informacjami źródłowymi i udzielali konsultacji.

Pierwsze prace nad tomem wielkopolskim były prowadzone pod kierunkiem Małgorzaty Wilskiej, która zmarła krótko przed ukończeniem tego tomu. Ogromną pomocą dla nas był nieustannie nestor polskiej geografii historycznej, współautor wszystkich dotychczasowych tomów, redaktor dwu spośród nich i współredaktor serii, Henryk Rutkowski, który przeczytał cały tom i wniósł cenne uwagi.

Ważnym elementem badań nad osadnictwem było możliwie bliskie poznanie tych terenów z autopsji. W tym celu przeprowadziliśmy sześć rowerowych objazdów naukowych. Przejechaliśmy po wielkopolskich drogach kilka tysięcy kilometrów, zobaczyliśmy dziesiątki miast i setki wsi. Odbyliśmy kilkadziesiąt sesji z miejscowymi historykami i pasjonatami przeszłości. Kierujemy serdeczne podziękowania do samorządów, instytucji kultury i ludzi dobrej woli, którzy organizowali te spotkania i nas gościli. Wiele skorzystaliśmy także z ich wiedzy historycznej, zawsze mieliśmy zagwarantowane kompetentne oprowadzanie, bezpłatny nocleg i często także posiłki.

Przygotowanie tomu w tym kształcie nie byłoby możliwe bez niezwykle życzliwej postawy pracowników Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie i Archiwum Państwowego w Poznaniu, a szczególnie ich dyrektorów – Huberta Wajsa i Henryka Krystka.

Dziękujemy Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski IH PAN za wielokrotne, cenne konsultacje i za udostępnienie kartotek obu województw. Jego kierownikowi, prof. Tomaszowi Jurkowi, jesteśmy szczególnie wdzięczni za lekturę niemal całego tomu i zgłoszone uwagi. Wyrazy wdzięczności składamy także recenzentom, prof. Markowi Górnemu, prof. Zdzisławowi Budzyńskiemu i Jerzemu Łojce.

¹² RPWK, RPWP.

WYKAZ SKRÓTÓW

- AAG – Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie
AAG, ACap. – Archiwum Kapituły Metropolitalnej
AAG, ACons. – Archiwum Konsystorza Generalnego w Gnieźnie: Wizytacje
AAP – Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu
AAP, CP – AAP, Archiwum Kapituły Metropolitalnej
AAP, AE – AAP, Biskupi Poznańscy, Acta Episcopalia
ABCz – Akta Braci Czeskich (AP Poznań)
ABMK – „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”
ADWł – Archiwum Diecezjalne we Włocławku
AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa
AGAD, dok. pap. – Zbiór dokumentów papierowych (AGAD)
AGAD, dok. perg. – Zbiór dokumentów pergaminowych (AGAD)
AHP – Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku (seria)
AHP Krakowskie – *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 2008 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 1)
AHP Lubelskie – *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 3)
AHP Mazowsze – *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa i in., Warszawa 1973 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 7)
AHP Sandomierskie – *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Pałucki, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 1993 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 2)
AHP Sieradzkie – *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 1998 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 5)
Akt rew. – T. Związek, *Rewizja komór celnych i stacji mytniczych województwa kaliskiego z 1571 r. Edycja „Aktu rewizorów ziemskich”*, SZ, t. 54, 2016, s. 129–149 [oryg. w: AGAD, MK Lustracje dz. XVIII, sygn. 4, k. 301–309]
AmD – AP Poznań, Akta miasta Dolska
AmGn – AP Poznań, Akta miasta Gniezna
AmK – AP Poznań, Akta miasta Kalisza
AmPl – AP Poznań, Akta miasta Pleszewa
AP Poznań – Archiwum Państwowe w Poznaniu
APZG 363 – Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Akta Miasta Wschowy, nr 363
ASK – Archiwum Skarbu Koronnego (AGAD)
ASL – *Die Synoden der Kirche Augsburgischer Konfession in Großpolen im 16., 17. und 18. Jahrhundert*, wyd. G. Smend, Posen 1930 (Jahrbuch des Theologischen Seminars der Unierten Evangelischen Kirche in Polen, t. 2)
ASR – *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 1–4 (w tym t. 4: *Wielkopolska 1569–1632*), oprac. M. Sipayło, Warszawa 1966–1997
Bąk, Wałcz – L. Bąk, *Ziemia walecka w dobie reformacji i kontrreformacji w XVI–XVIII w.*, Piła 1999
Biuletyn ŻIH – w latach 1951–1971 wychodził jako „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1971–1993 – „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce”, 1994–1995 – „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego – Instytutu Naukowo-Badawczego” (nr 4/94–2/95 [172–174]), 1995–2000 –

- „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (od nr. 3/95–2/96 [175–178] do nr. 4, 2000 [196]), od 2001 r. (od nr. 197) pt. „Kwartalnik Historii Żydów”
- Bocheński – *Historia kościoła parafialnego w Wałczu spisana na podstawie prawdziwych dokumentów i wiarygodnych autorów przez Jana Ignacego Bocheńskiego proboszcza waleckiego w roku 1790*, oprac. L. Bąk, M. Hlebionek, A. Szweđa, Wałcz 2002
- BOss – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław
- BRacz – Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu
- Braune, Geschichte – A. Braune, *Geschichte der Stadt Fraustadt. Zur Feier des 50-jährigen Jubiläums des Wiederaufbaues der im Jahre 1801 abgebrannten Neustädtischen Kirche, genannt zur heiligen Dreifaltigkeit am 25. August 1889*, b.m.w. 1889
- Brust – M. Brust, *Geneza i początki miast w dobrach biskupów poznańskich w Wielkopolsce (XIII–XIV wiek)*, cz. 2, „Nasza Przeszłość”, t. 101, 2004, s. 79–146
- CMP – *Kodeks dyplomatyczny Wielkiej Polski*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840
- Constitutiones – *Constitutiones synodi archidioecesis Gnesnensis, presidente [...] Joanne Wężyk [...] A.D. 1628 die 10 Mai celebrato*, Cracoviae 1630
- Cyza – A. Bieniaszewski, J. Latzke, *Rejestr poboru cyzy z miast Wielkopolski w latach 1462–1465*, PH, t. 68, 1977, s. 541–553
- Czaykowski – „*Regestr Diecezjów*” Franciszka Czaykowskiego czyli Właściciele ziemscy w koronie 1783–1784, wyd. K. Chłapowski, S. Górczyński, Warszawa 2006
- Czwojdrak, Kopaczyński – D. Czwojdrak, B. Kopaczyński, *Spór o kościoły – katolicy i ewangelicy w ziemi wschowskiej i powiecie kościańskim w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Reformacja i tolerancja: jedność w różnorodności? Współistnienie różnych wyznań na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2015, s. 39–56
- Czwojdrak, Ulice – D. Czwojdrak, *Wschowskie ulice*, cz. 1: *Stare Miasto*, Wschowa 2016
- Drgas, Fortyfikacje – J. Drgas, *Fortyfikacje Wschowy w średniowieczu i czasach nowożytnych*, Poznań 2014 (praca magisterska UAM)
- Drozdowski, Czynniki wyznaniowe – M. Drozdowski, *Czynniki wyznaniowe w gospodarczym i społecznym rozwoju nowożytnej Wschowy*, [w:] *Eruditio et interpretatio. Studia historyczne*, red. Z. Chodyła, Poznań 1997, s. 261–271
- Ducillorum contributionum 1578 – *Ducillorum contributionum a cervisia et aliis liquoribus ex civitatibus et oppidis in anno 1578 percepta*, [w:] *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586 w dwóch częściach*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881 (Źródła Dziejowe, t. 9), cz. 2, s. 272–274
- Dworzaczkowa, Kontreformacja – J. Dworzaczkowa, *Kontreformacja we Wschowie w latach 1577–1632*, „*Roczniki Historyczne*”, t. 36, 1970, s. 1–42
- Freudenhamer – G. Freudenhamer, *Palatinatus Posnaniensis in Maiori Polonia primarii, nova delineato*, [ok. 1:560 000], Amsterdam 1645
- Gaul/Raczyński – E. Gaul, E. Raczyński, *Mappa topograficzna, wojskowa i statystyczna części Wielkopolski, którą dziś Departament Poznański składa*, 1807–1812 [ok. 1:75 300], AP Poznań, sygn. 53/992/0/3/M.w.36_I–VIII_1, BRacz: M II 796
- Gilly 1802 – *Special Karte von Südpreussen aus der Königlichen Grossen Topographischen Vermessungs Karte unter Mitwirkung des Directors Langner reducirt und herausgegeben von Geheimen Bau-Rath Gilly*, Berlin 1802–1803, Simon Schropp und Comp. [1:150 000]
- Gilly-Cron – [*Königliche Grosse Topographische Vermessungs Karte*], oprac. D. Gilly, Cron, Langner, 1:50 000, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Kart N 14431
- Gr. – księgi grodzkie
- Grodecki – W. Grodecki, *Poloniae Tabula*, [ok. 1:1 680 000], Bazylea 1562
- Grosman, Stadtplan – W. Grosman, *Der Stadtplan von Fraustadt*, „*Heimat-Kalender für den Kreis Fraustadt*”, 1925, s. 33–38
- Grosman, WuW – W. Grosman, *Fraustadts Werden und Wachsen*, „*Heimat-Kalender für den Kreis Fraustadt*”, 1923, s. 50–66
- gzn – pow. gnieźnieński
- HistPowWał – Z. Boras, R. Walczak, A. Wędzki, *Historia powiatu waleckiego w zarysie*, Poznań 1961
- Hładyłowicz, Zmiany krajobrazu – K.J. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932
- IH PAN – Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
- Inw. bp. poz. 1564 – *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z r. 1564*, wyd. E. Długopolski, „*Archiwum Komisji Historycznej*”, t. 15, 1939, s. 267–348
- Inw. Żydów – *Inwentarz rewizyjny Żydów z województw Wielkiej Polski wyżej opisanych stacyjej albo płatu dorocznego, które na każdy rok z tych miast Żydowie powinni płacić do skarbu JKM, przez p. rewizory spisany*, [w:] LWVK 1564, cz. 2, s. 271–273

- Jabczyński – J. Jabczyński, *Rys historyczny miasta Dolska i jego okolic, połączony z ważniejszymi szczegółami historycznymi bylejš dyccezyi, a teraz archidyccezyi poznańskiej*, Poznań 1857 (reprint: Poznań 2009)
- Kalisz Gr. – AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Kaliszu
- Kalisz Ziem. – AP Poznań, Księgi sądu i urzędu ziemskiego w Kaliszu
- kcn – pow. keyński
- KDW – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1–11, wyd. I. Zakrzewski, F. Piekosiński, S. Kutrzeba i in., Poznań 1877–1999
- KH – „Kwartalnik Historyczny”
- KHKM – „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
- klk – pow. kaliski, woj. kaliskie
- KMP – „Kronika Miasta Poznania”
- knn – pow. koniński
- Korczyński, Zarys – W. Korczyński, *Zarys dziejów*, [w:] *Wschowa. Miasto i powiat*, t. 13, Zielona Góra 1973, s. 9–42
- ksc – pow. kościański
- Kwatermistrzostwo – *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*, [1:126 000], Warszawa 1843
- KZS – *Katalog zabytków sztuki w Polsce*
- KZS sn – *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, seria nowa
- LBG – *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, t. 1–2, wyd. J. Łukowski, Gniezno 1880–1881
- LBP – *Księga uposażenia diecezji poznańskiej z r. 1510*, wyd. J. Nowacki, Poznań 1950
- Leksykon – L. Kajzer, S. Kołodziejowski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001
- Librowski, Repertorium – S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezyi gnieźnieńskiej*:
 1: cz. 1: Akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku: zeszyt 1: sygnatury 1–20: akta z lat 1602–1755, ABMK, t. 28, 1974, s. 41–219
 2: cz. 1: Akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku: zeszyt 2: sygnatury 21–66: akta z lat 1755–1766, ABMK, t. 29, 1974, s. 5–156
 5: cz. 2: Akta przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie: zeszyt 1: sygnatury 1–20: akta z lat 1608–1767, ABMK, t. 32, 1976, s. 5–157
 6: cz. 2: Akta przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie: zeszyt 2: sygnatury 21–50: akta z lat 1775–1820, ABMK, t. 33, 1976, s. 71–223
 7: cz. 3: Akta przechowywane w Częstochowie, Łodzi, Łowiczu, Pelplinie, Poznaniu i Warszawie, ABMK, t. 34, 1977, s. 5–150
 8: cz. 4: Indeks geograficzno-historyczny: zeszyt 1: indeks do części 1: (zasób włocławski), ABMK, t. 37, 1978, s. 53–174
- LWWK 1564 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 1, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961; cz. 2, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963
- LWWK 1569 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1569 r.*, oryg. w: AGAD, ASK XLVI 103d, passim
- LWWK 1616 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1616–1620*, cz. 1–2, wyd. Z. Górski, R. Kabański, J. Pakulski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994
- LWWK 1628 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628–1632*, wyd. Z. Guldon, cz. 1–2, Wrocław 1969, cz. 3, Bydgoszcz 1967
- LWWK 1659 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 1: *województwa poznańskie i kaliskie*, wyd. C. Ohryzko-Włodarska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1978
- ŁOp. – J. Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i in. zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 1–3, Poznań 1859–1863
- Małkus, Budowle – M. Małkus, *Z dziejów budowy mieszczańskich dawnej Wschowy*, „Rocznik Leszczyński”, t. 11, 2011, s. 65–81
- MHDW – *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. 1–24, Wladislaviae 1881–1910
- Mietz – A. Mietz, *Archidiakoniat kamiński archidiecezyi gnieźnieńskiej. Struktura terytorialna i stan kościołów w czasach staropolskich 1512–1772*, Włocławek 2005
- MK – Metryka Koronna (AGAD)
- Moritz, Mittelalter – H. Moritz, *Geschichte Fraustadts in Mittelalters*, „Zeitschrift der historische Gesellschaft für die Provinz Posen”, t. 19, 1904, s. 195–244
- Moritz, RuG 1 – H. Moritz, *Reformation und Gegenreformation in Fraustadt*, cz. 1, 1907
- Moritz, RuG 2 – H. Moritz, *Reformation und Gegenreformation in Fraustadt*, cz. 2, 1908
- MRK – Muzeum Regionalne w Kościanie
- MRPS – *Matricularum Regni Poloniae summaria*, t. I–V/1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905–1919; t. V/2, wyd. J. Płochy i in., Warszawa 1961

- MTB – *Messtischblätter* (Topographische Karte), ok. 1880–1945, 1:25 000
- Münch – H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946
- Münch, ZAH – szklane kopie map archiwalnych, służących za podstawę dla H. Müncha podczas opracowania monografii dotyczącej genezy rozplanowania miast w Wielkopolsce, w zbiorach ZAH
- nkl – pow. nakielski
- NMP – Najświętszej Marii Panny
- NMP – *Nazwy miejscowe Polski: historia – pochodzenie – zmiany*, t. 1–12, red. K. Rymut i in., Kraków 1996–2015
- Now1, Now2 – J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1: *Kościół katedralny w Poznaniu. Studium historyczne*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustroj*, Poznań 1959–1964
- Nowakowski, Wschowa – A. Nowakowski, *Wschowa i ziemia wschowska w dawnej Polsce: do roku 1793*, Białystok 1994
- Olszewski – W. Olszewski, *Obrazek historyczny miasta Dolska*, Poznań 1902 (reprint: Poznań 2009)
- P. Wielkopolska – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 1–2: *Wielkopolska*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1883 (Źródła Dziejowe, t. 12–13)
- PAN – Polska Akademia Nauk
- Panske – *Monumenta vetustiora ad Archidiaconatum Camenensem pertinentia: Visitatio Archidiaconatus Camenensis Andrea de Leszno Leszczyński Archiepiscopo a. 1652 et 1653 faca*, wyd. P. Panske, Toruń 1907–1909 (Fontes – Towarzystwo Naukowe w Toruniu, t. 11–13)
- Parczewski – A.J. Parczewski, *Rejestr poborowy województwa kaliskiego 1618–1620*, Warszawa 1879
- Pawłowska, Bernardyni – J. Pawłowska, *Zabiegi Hieronima Radziejowskiego o powrót bernardynów wschowskich do Wschowy w świetle ich kroniki*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2009, s. 363–369
- PDP – „Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia”
- Perthées Kalisz – K. Perthées, *Mappa szczegulna województwa kaliskiego*, po 1804 [1:225 000], kopia w zbiorach ZAH
- Perthées Poznań – K. Perthées, *Mappa szczegulna województwa poznańskiego*, 1804 [1:225 000], kopia w zbiorach ZAH
- Pfau – T.P. von Pfau, *Militärische Karte von Gross-Pohlen*, [1:87 500] Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 16.939/6–Q 16.939/10
- Pfützenreiter, Straßennamen – F. Pfützenreiter, *Die Fraustädter Straßennamen*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 8, 1929, nr 6–7, s. 25–27
- PH – „Przegląd Historyczny”
- Piotrkowska Kośc. Wsch. – U. Piotrkowska, *Struktura i rozmieszczenie własności ziemskiej w powiecie kościańskim i ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVI wieku*, „Rocznik Leszczyński”, t. 1, 1977, s. 207–320
- Piotrkowska Pozn. Wał. – U. Piotrkowska, *Struktura i rozmieszczenie własności ziemskiej w powiatach poznańskim i waleckim w drugiej połowie XVI wieku*, SMDWP, t. 17, 1989, z. 1, s. 5–112
- Podymne 1631 – Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 334/II, k. 1–68v: Summariusz podymnego z województwa poznańskiego wybieranego przez P. Macieja Nowowiejskiego obranego poborcę na seimiku szremskim Anno 1631 (mkf w Bibliotece Narodowej w Warszawie, nr 4260)
- Podymne 1635 – Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 334/II, k. 71–80: Regestrum contributionum fumuliorum duplae in conventu particulari sredensi pro milite districtuali et expeditione Prussica laudatarum Anno 1635, Districtus Kcynensis (mkf w Bibliotece Narodowej w Warszawie, nr 4260)
- Pogłównie kal. 1673 – AGAD, ASK I 74, k. 1–116, *Regestrum subsidii charitativi in comitiis generalibus Varsaviae Anno Domini 1673-tio laudati per generosum vero Joannem de Chomęcice Morawski exactore pallatinatus Calissiensis exacti*
- Pogłównie kal. 1674 – AGAD, ASK I 74, k. 125–263, *Regestrum subsidii charitativi alias pogłównego palatinatus Calissiensis et districtuum eius per generosum Petrum Zelencki vicepalatinum generalem Calissiensem eiusdem contributionis vigore laudi palatinatum Maioris Poloniae exactore exactae*
- Pogłównie poz. 1673 – AGAD, ASK I 68, s. 1143–1320a, *Regestrum subsidii charitativi in comitiis generalibus Varsaviae Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Septuagesimo Tertio laudati per generosum vero Stanislaum de Hiempart Rosnowski exactore pallatinatus Posnaniensis exacti*
- Pogłównie poz. 1676 – AGAD, ASK I 68, s. 1321–1476, *Subsidium Charitativum duplex primae rathae palatinatus Posnaniensis in comitiis Regni coronationis S.R.M. Cracoviae laudatum et diebus Mai Anno praesenti ad extradendum iniunctum generoso Samuele a Gurowo Gurowski contributionum publicarum eiusdem palatinatus exactore 1676*
- Polaszewski, Własność – L. Polaszewski, *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976

- PSB – *Polski słownik biograficzny*, t. 1–, Kraków 1935–
- PTPN – Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
- PZ – „Przegląd Zachodni”
- pzd – pow. pyzdrowski
- pzn – pow. poznański, woj. poznańskie
- Rach. kom. cel. – AP Poznań, Rachunki wielkopolskich komór celnych, sygn. C1–C12
- Ratajewska, Nowe Miasto – B. Ratajewska, *Znaczenie założenia Nowego Miasta dla rozwoju przestrzennego Wschowy*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2009, s. 153–161
- RDSG – „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”
- rej. pob. – rejestr poborowy
- RH – „Roczniki Historyczne”
- Rocz. Kalis. – „Rocznik Kaliski”
- Rocz. Konin. – „Rocznik Koniński”
- Rocz. Nad. – „Rocznik Nadnotecki”
- Rocz. Plesz. – „Rocznik Pleszewski”
- RPWK – *Rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI wieku*, red. M. Słoń, „Atlas Źródeł i Materiałów z Dziejów Dawnej Polski”, t. 2, 2015, <http://atlasfontium.pl> (dostęp: 5.09.2016)
- RPWP – *Rejestry poborowe województwa poznańskiego w XVI wieku*, red. M. Słoń, „Atlas Źródeł i Materiałów z Dziejów Dawnej Polski”, t. 3, 2015, <http://atlasfontium.pl> (dostęp: 5.09.2016)
- Rybarski, Handel – R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 1: *Rozwój handlu i polityki handlowej*, Poznań 1928
- Rybarski, Tabele – R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 2: *Tabele i materiały statystyczne*, Poznań 1929
- Rybus – *Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich z lat 1466–1806*, wyd. H. Rybus, ABMK, t. 3, 1961, s. 111–104
- Schmitt – F.W.F. Schmitt, *Geschichte des Deutsch-Croner Kreises*, Thorn 1867
- Schober, Ring – W. Schober, *Auf dem „Ring” im alten Fraustadt*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 15, 1936, nr 5, s. 17
- Schober, Straßennamen – W. Schober, *Fraustädter Straßennamen*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 15, 1936, nr 5–6, s. 18–20, 21–24
- Schrötter – *Karte von Ost-Preussen und Preussisch-Lithauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict aufgenommen unter Leitung des Königl. Preuss. Staats Ministers – von Schroetter in den Jahren von 1796 bis 1802*, 1:150 000, Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes, Lieferung 6, Wiesbaden 1978
- Schulz, Merktafeln – C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte des Netzekreises und der Stadt Schönlanke*, Schönlanke 1930 (Gesellschaft für Heimatforschung und Heimatpflege im Netzekreis E.D., t. 3)
- Schulz, Quellen – C. Schulz, *Quellen und Urkunden zur Geschichte des Netzekreises*, cz. 1, „Gleichzeitig Sonderheft der Grenzmärkischen Heimatblätter”, 1934
- Schulz, Netzegau – W. Schulz, *Quellenband zur Geschichte der zweiten deutschen Ostsiedlung im westlichen Netzegau*, Leipzig 1938
- SG – „Studia Geohistorica”
- SGKP – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, Warszawa 1880–1902
- SHGKart – Kartoteka w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, Poznań
- SHGPoz – *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, red. T. Jurek, oprac. inform. S. Prinke, wersja on-line: www.slownik.ihpan.edu.pl
- SMDWP – „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”
- SMK – Sumariusz Metryki Koronnej (z podaniem nr. tomu)
- Sobczak, Żydzi – J. Sobczak, *Żydzi wschowscy i ich udział w handlu ze Śląskiem*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 44, 1989, nr 1, s. 73–88
- Spisanie jarmarków – A.P. Orłowska, B. Nowożycki, G. Pac, *Handel wołami na terenie Wielkopolski i Śląska w świetle szesnastowiecznego spisu jarmarków i komór celnych – edycja źródłowa*, SG, t. 4, 2016, s. 153–161 [oryg. w: AGAD, dok. pap. nr 3780]
- Szafran – P. Szafran, *Osadnictwo historycznej Krajny w XVI–XVIII w. (1511–1772)*, Gdańsk 1961
- Szczygieł – R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989
- SŻ – „Studia Źródłoznawcze”
- Taryfy 1767 – Z. Góralski, *Taryfy mostowego i grobelnego Wielkopolski z 1767 r. Województwo poznańskie i kaliskie*, SMDWP, t. 5, 1959, z. 1, s. 225–307

- TD – Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX w., materiały dostępne on-line pod adresem: www.teki.bkpan.poznan.pl
- Tomala Kal. – J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995
- Tomala Wlkp. – J. Tomala, *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce*, t. 2: *Architektura obronna*, Kalisz 2011
- UdR. Spisy – *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, t. 1–6, Wrocław 1985–1990
- Ujście 1627 – AP Poznań, Akta miasta Ujście, I/1, Revisia starostwa Visckiego a. d. 1627
- Ulan. Act. Cap. – *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, t. 1–3, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1894, 1901, 1908 (Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. 13, 16, 18)
- Ulan. Visit. – *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920
- UMTB – *Urmessstischblätter (Gradabteilungskarte)*, ok. 1830, [1:25 000], Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. N 729
- VC – *Volumina constitutionum*, t. 1–2, oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 1996–2008
- VL – *Volumina legum*, t. 1–8, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859–1860
- wch – pow. wschowski
- Weymann, Drogi – S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, PZ, r. 9, 1953, t. 2, nr 6–8, s. 194–253
- Widawski, Mury – J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973
- Wieczorkowski, „Boża rola” – A. Wieczorkowski, „Boża rola”. *Staromiejski Cmentarz Ewangelicki we Wschowie w latach 1609–1630*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Malkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2009, s. 225–262
- Wiesiołowski, Socjotopografia – J. Wiesiołowski, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa–Poznań 1982 (Poznań 1997)
- WIG – Wojskowy Instytut Geograficzny
- Wiz. Czur. 1640–1641 – AAP, Biskupi Poznańscy – Acta Visitationum, 10, Akta wizytacji dekanatu czarnkowskiego i obornickiego archidiaconatu poznańskiego oraz dekanatów grodzkiego, lwóweckiego i zbąszyńskiego archidiaconatu pszczewskiego, 1640–1641
- Wiz. Gnz. 1608–1609 – ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Akta wizytacji archidiaconatu gnieźnieńskiego 1608–1609, AAG. Wiz. 3 (Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 3812)
- Wiz. Kal. 1603–1607 – ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Akta wizytacji archidiaconatu kaliskiego 1603–1607, AAG. Wiz. 2 (Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 3811)
- Wiz. Kal. 1610–1611 – ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Akta wizytacji archidiaconatu kaliskiego 1610–1611, AAG. Wiz. 4 (Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 3813)
- Wiz. Kal. 1719 – ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Akta wizytacji archidiaconatu kaliskiego 1719, AAG. Wiz. 11 (Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 3820)
- Wiz. Kal. 1728–1730 – ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Akta wizytacji archidiaconatu kaliskiego 1728–1730, AAG. Wiz. 14 (Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 3823)
- Wiz. Poz. 1610–1619 – AAP, Biskupi Poznańscy – Acta Visitationum, Akta wizytacji kościołów miasta Poznania i archidiaconatu śremskiego 1610–1619, AAP. Wiz. 4 (Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 366)
- Wiz. Poz. 1628–1629 – AAP, Biskupi Poznańscy – Acta Visitationum, Akta wizytacji archidiaconatu poznańskiego 1628–1629, AAP. Wiz. 7 (Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 367)
- Wiz. Poz. 1695–1696 – AAP, Biskupi Poznańscy – Acta Visitationum, 18, Akta wizytacji archidiaconatu poznańskiego 1695–1696
- Wiz. Poz. 1726–1728 – AAP, Biskupi Poznańscy – Acta Visitationum, 20, Akta wizytacji archidiaconatu poznańskiego 1726–1728
- Wiz. Poz. 1737–1738 – AAP, Biskupi Poznańscy – Acta Visitationum, 23, Akta wizytacji archidiaconatu poznańskiego 1737–1738
- Wiz. Poz. 1777–1784 – AAP, Biskupi Poznańscy – Acta Visitationum, 31, Akta wizytacji archidiaconatu poznańskiego 1777–1784
- Wiz. Psz. 1603–1607 – AAP, Biskupi Poznańscy – Acta Visitationum, 3, Wizytacja archidiaconatu pszczewskiego, 1603–1607
- Wiz. Psz. 1724–1725 – AAP, Biskupi Poznańscy – Acta Visitationum, 22, Akta wizytacji archidiaconatu pszczewskiego, 1724–1725
- Wiz. Śrm. 1672–1685 – AAP, Biskupi Poznańscy – Acta Visitationum, 17, Akta wizytacji archidiaconatu śremskiego, 1672–1685
- Wiz. Śrm. 1725–1728 – AAP, Biskupi Poznańscy – Acta Visitationum, 21, Akta wizytacji archidiaconatu śremskiego, 1725–1728

wlc – pow. wałecki

Wróblewska, Mury – G. Wróblewska, *Mury obronne Wschowy*, PZ, t. 10, 1954, nr 11–12, s. 583–599

Wróblewska, Wschowa – G. Wróblewska, *Wschowa*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad Środkową Odrą i Dolną Wartą (województwo zielonogórskie)*, t. 2, red. Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki, Zielona Góra 1970, s. 435–463

Wuttke, Städtebuch – H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*, Lipsk 1864

ZAH – Zakład Atlasu Historycznego (dawniej Pracownia Atlasu Historycznego), Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

Ziem. – księgi ziemskie

ŻK – *Źródła kartograficzne do dziejów Poznania. Katalog wystawy, wrzesień – październik 1978*, [wstęp: A. Rogalanka, T. Ruszczyńska, współpr. U. Puckalanka, Muzeum Narodowe w Poznaniu, Poznań 1978]

ŻIH – Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie

Żmidziński – F. Żmidziński, *Osadnictwo w starostwie ujsko-pilskim do 1772 roku*, „Rocznik Nadnotecki”, t. 1, 1966

ŹRÓDŁA

ŹRÓDŁA PISANE

Marek Słoń

Zakres tematyczny serii obejmuje rekonstrukcję sieci osadniczej z uwzględnieniem nazewnictwa, przynależności własnościowej i elementów demografii, następnie państwowe i kościelne struktury terytorialne, gminy różnowiercze i sieć dróg. Jest to kompleks zagadnień tak bogaty, że dla dwóch dużych województw w drugiej połowie XVI w. nie jest możliwe wykorzystanie pełnej podstawy źródłowej. Przygotowanie tego tomu, podobnie jak poprzednich, wymagało więc rozważnej selekcji dostępnych przekazów. Dotyczy to zarówno typów źródeł, jak również ich liczby i stopnia kompletności prowadzonej kwerendy.

Najpierw zostaną omówione akta o charakterze skarbowym, jak rejestry poborowe, lustracje i spisy dóbr królewskich, następnie źródła kościelne z wizytacjami na czele, wreszcie księgi sądowe i inne przekazy.

Najważniejszą podstawą dla odtworzenia osadnictwa Wielkopolski były rejestry poborowe, czyli spisy podatku nadzwyczajnego uchwalanego przez sejm przede wszystkim na cele wojenne¹. W ramach przygotowania niniejszego tomu została opracowana edycja wszystkich rejestrów poboru łąnowego z województwa kaliskiego i poznańskiego z drugiej połowy XVI w. Są one udostępnione na stronie atlasfontium.pl w kilku formach. W wyszukiwarce lub na interaktywnej mapie można odnaleźć wymienioną w źródle miejscowość i zobaczyć podstawowe dane źródłowe i krytyczne na jej temat. W arkusze kalkulacyjne, które można pobrać ze strony, zostały wpisane wszystkie odnotowane w rejestrach opłaty wraz z towarzyszącymi im informacjami, jak przynależność parafialna osady, nazwisko płatnika, przyczyny obniżenia powinności itp. Linki wbudowane w te arkusze i w aplikację mapową pozwalają na szybkie przejście do skanów rękopisów. Wstęp do edycji wyjaśnia jej charakter, zawiera wprowadzenie źródłoznawcze (z listą poborców z poszczególnych lat dla obu województw) i szczegółowy opis wszystkich pól tabel. Ze strony można pobrać także geobazę ze współrzędnymi geograficznymi i identyfikatorami każdej osady, można ją edytować w oprogramowaniu GIS lub operatorach baz danych². Zestawienie rejestrów według lat i powiatów zawiera aneks do niniejszego rozdziału. Ich interpretacja nie byłaby oczywiście możliwa bez uwzględnienia uniwersałów poborowych, czyli uchwał sejmu ustanawiających pobór podatku i regulujących jego przeprowadzenie³.

W kolejnych tomach serii zakres uwzględnianych rejestrów był różny. Czasem, jak w przy opracowaniu Mazowsza, były brane pod uwagę wszystkie, innym razem tylko te najcenniejsze. Apogeum rozwoju skarbowości koronnej stanowiły lata 1563–1565: nigdy wcześniej ani później nie udało się

¹ W sprawie analizy źródłoznawczej i wiarygodności tego źródła zob. przede wszystkim: I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, [w:] AHP Mazowsze, s. 17–20; też, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 146–160; K. Boroda, *Kmieć, łan czy profit? Co było podstawą poboru łąnowego w XV i XVI wieku?*, [w:] *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 152–170; tenże, *O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych*, PDP, t. 33, 2014, s. 21–33; tenże, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 64–71.

² RPWK, RPWP; zob. M. Słoń, *Digitale Edition der Ausheberregister aus der Wojewodschaft Kalisch des 16. Jahrhunderts*, [w:] *Quellen kirchlicher Provenienz. Neue Editionsvoorhaben und aktuelle EDV-Projekte*, wyd. H. Flachenecker, J. Tandecki, oprac. K. Kopiński, Toruń 2011 (Editionswissenschaftliches Kolloquium 2011), s. 393–406; M. Gochna, *Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w.*, SG, t. 2, 2014, s. 143–150.

³ VL, VC.

zebrać należności z większego areалу uprawnego⁴. Spisy z tych lat wyróżniają się także bogactwem informacji. Na szczęście z każdego powiatu Wielkopolski zachował się przynajmniej jeden rejestr z tych lat, podobnie jak z okresu 1579–1580. Również zapis z tych lat jest szczególnie cenny ze względu na ponowną weryfikację podstawy opodatkowania w 1578 r.⁵ W literaturze przedmiotu podkreślano małą użyteczność spisów podatków z innych lat, wybieranych według starych kwitów. Oznaczało to nie tylko powtórzenie listy miejscowości objętych poborem w ich starym układzie, ale także wysokości opodatkowania poszczególnych kategorii. Rzeczywiście np. w odniesieniu do nazewnictwa trudno traktować zapis z kolejnych lat jako niezależne potwierdzenie jakiejś formy: ten sam błąd mógł być po prostu przepisywany w kolejnych latach. W praktyce jednak każdy rejestr był inny i przynosił pewien zasób informacji. Spojrzenia na całość pozwalało ponadto lepiej zrozumieć ich wewnętrzną strukturę, zinterpretować braki i błędy w zapisie. Jak ryzykowne jest ograniczenie kwerendy do wybranych spisów, z teoretycznie najlepszych lat, znakomicie pokazuje przypadek wsi Jordanowo (Jordan). Występuje ona w rejestrach z lat 1580, 1581 i 1583⁶. W dwóch pierwszych odnotowano jedynie samą nazwę i to zaraz po parafii Iwno, a przed wsiami z jej okręgu. W 1583 r. wciąż występuje w tym samym miejscu, ale zapisano już wpłaty od ratajów, zagrodników i pasterza ze stadem owiec. Zaznaczono także, że jest to własność opactwa w Paradyżu. W latach 1580–1581 właśnie z niego uiszczono podobne wpłaty. Nie ma więc wątpliwości, że chodzi o wieś Jordanowo, położoną tuż przy klasztorze paradyskim (obecnie Gościkowo), po drugiej stronie rzeczki Paklicy. Umieszczenie tej osady w parafii Iwno, odległej o ponad 100 km w linii prostej, jest na pewno pomyłką pisarską. Można ją łatwo wytłumaczyć. Do reformy skarbowej 1578 r. cystersi nie płacili podatku od swego folwarku w Jordanowie. Po weryfikacji w tym roku wpisano nazwę do spisu miejscowości, lecz początkowo opłaty nadal zapisywano przy samym klasztorze. Wieś Iwno pojawia się w rejestrach w dwóch odmiankach – Iwno i Giwno – i w konsekwencji była wpisywana w różnych miejscach rejestru. Pozbawiona dodatkowych informacji nazwa jednowioskowej parafii Jordan znalazła się w jednym z kolejnych spisów za Iwnem zamiast przed nim⁷. Nie wiemy, w którym roku się to stało, ponieważ nie zachowały się rejestry z lat 1578–1579. Pomyłony zapis był następnie kopiowany. Dopóki nie pojawiła się notatka o wpłacie wyglądało to jednak tak jakby w parafii Iwno była jeszcze jedna, opustoszała wieś. Właśnie tak zinterpretował to źródło zespół Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski IH PAN, posługując się tylko zapisami z lat 1580–1581⁸.

Wypada jednocześnie zaznaczyć, że zostały wykorzystane i wydane jedynie rejestry zachowane kompletnie. Fragmenty innych spisów były jedynie przeglądane pod kątem ich przydatności dla prac atlasowych. W jednym przypadku przyniosło to korektę datacji podanej w edycji. Jeden z rejestrów kaliskich był w rękopisie opatrzony datą 1564 r., a ręka pisarska tego wpisu, choć mogła wskazywać na XVI w., była odmienna od głównej. Taką datą opatrzyliśmy źródło w wydaniu. Dalsza kwerenda pozwoliła zidentyfikować fragment innego spisu z powiatu kaliskiego, datowany także na ten sam rok. Po weryfikacji stawek uwzględnionych w poborze, co pośrednio umożliwiały sumy opłat z całej wsi, pierwotna datacja zabytku okazała się błędna. Zasady opodatkowania wskazują na okres 1569–1577. W tym czasie pełen pobór łąnowy przeprowadzono w latach 1569, 1573, 1576 i 1577. Rejestr kaliski z 1576 r. jest zachowany i jego datacja nie budzi wątpliwości. Z lat 1569 i 1573 nie zachował się

⁴ A. Wyczański, *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku. Studia*, Wrocław 1977, s. 14–15; H. Rutkowski, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] AHP Krakowskie, s. 28; T. Gidaszewski, M. Piber-Zbieranowska, J. Suproniuk, M. Zbieranowski, *Transformations of the Natural Landscapes of the Middle Noteć Region from the Tenth to the Sixteenth Century*, [w:] *Landscapes and Societies in Medieval Europe East of the Elbe. Interactions Between Environmental Settings and Cultural Transformations*, red. S. Kleingärtner, T.P. Newfield, S. Rossignol, D. Wehner, Toronto 2013 (Papers in Mediaeval Studies, t. 23), s. 266; o tym poborze w kontekście innych lat zob. K. Boroda, *Kmieć, lan czy profit?*, s. 161–162.

⁵ Z. Guldon, *Zmiany areалу uprawnego i zaludnienia w badaniach nad osadnictwem nowożytnym*, KHKM, t. 10, 1962, z. 3–4, s. 657; K. Boroda, *O przydatności rejestrów poborowych*, s. 29; o różnicowanej wartości spisów z różnych lat zob. I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, s. 155.

⁶ RPWP, pzn, 1580, nr 208 i 473; RPWP, pzn, 1581, nr 203 i 470; RPWP, pzn, 1583, nr 209 i 474; Jordan – ASK I 6, k. 100, 361; ASK I 4, k. 648v.

⁷ Do podobnego przestawienia kolejności wsi parafialnych doszło np. w rejestrze powiatu poznańskiego między 1553 a 1563 r., gdzie siedzibę jednowioskowej parafii Rożnowo wpisano za Rogoźnem, wskutek czego przypisano do jej okręgu kilkanaście wsi rogozińskich; błąd ten był następnie powtarzany we wszystkich spisach do końca XVI w., RPWP, pzn, 1553–1583; zob. B. Szady, *Granice jednostek administracji kościelnej. B. Diecezja poznańska i wrocławska* w tym tomie, s. 115–116.

⁸ K. Górka-Gońska, *Jordan*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 96 n.

zaden spis z innych powiatów Wielkopolski. Rzadko spotykana forma tabelaryczna wykazu rzekomo z 1564 r. była poza tym zastosowana w tej prowincji tylko w latach 1576–1577. Rejestr powiatu gnieźnieńskiego z tego ostatniego roku znajduje się bezpośrednio po omawianym tu kaliskim, choć jest to o tyle słaba przesłanka dla datacji, że XVIII-wieczny archiwista mógł zasugerować się podobieństwem formy i właśnie z tego powodu umieścić dwie składki obok siebie w tym samym tomie. Zapis datowany na 1564 r. pochodzi prawdopodobnie z 1577 r.⁹

Niemal cały obszar obu województw ma względnie dobrą i równomierną dokumentację źródłową w postaci rejestrów poborowych. Wyjątkiem jest powiat wałecki. Dla niego zachowały się tylko cztery spisy. W dodatku ich użyteczność dla rekonstrukcji sieci osadniczej w końcu XVI w. jest ograniczona. W badanym okresie zakładano tam wiele nowych osad¹⁰. Nawet w najpóźniejszym rejestrze z 1582 r. brakuje nie tylko wsi założonych po tej dacie, ale również tych, które w tym roku korzystały jeszcze z wolnizny i były zwolnione z podatku. Nie dysponujemy więc przekazami, które w sposób systematyczny obejmowałyby listę ówczesnych osad. Trudno jednoznacznie określić, na ile kompletna jest rekonstrukcja dokonana na podstawie innych przekazów. Rzutuje to także na stan wiedzy o przebiegu spornej granicy państwowej w tym rejonie.

Tylko dla dwóch powiatów – pyzdrowskiego i kaliskiego – dysponujemy zapisem poboru z 1552 r., kiedy podstawą nie był łan, lecz gospodarstwo kmiecie. Jest to dokumentacja cenna dla obliczenia liczby rodzin chłopskich przypadających na jeden łan i tym samym dla szacunków demograficznych. Niestety dla tychże powiatów nie zachowały się spisy poboru łanowego z 1553 r. Następne rejestry tych jednostek terytorialnych pochodzą dopiero z lat 1563–1565, czyli z okresu nie tylko o dziesięć lat późniejszego, ale także charakteryzującego się zmienionymi zasadami opodatkowania i skuteczniejszym egzekwowaniem należności.

Większość rejestrów spisano według parafii: są one ułożone w porządku mniej więcej alfabetycznym, a w ich obrębie omawiane są kolejne miejscowości. Ma to dwojakie konsekwencje. Po pierwsze znacząco ułatwia identyfikację poszczególnych osad. W spisach powiatów poznańskiego i kościańskiego z 1567 r., sporządzonych w układzie alfabetycznym miejscowości, rozróżnienie wsi o identycznej lub podobnej nazwie było trudne i czasem musiało pozostać w sferze hipotez nawet po porównaniu odpowiednich zapisów z wszystkich pozostałych lat. W powiatach wschowskim i wałeckim, zapewne ze względu na ich niewielkie rozmiary, w ogóle nie stosowano podziału na parafie. W tym przypadku nie powodowało to problemów identyfikacyjnych. Oznaczało natomiast brak wprawdzie dodatkowego, ale ważnego źródła dla określenia przynależności parafialnej. Były to jednocześnie obszary o silnych wpływach reformacji, przy czym północna Wielkopolska jest słabo oświetlona protokołami wizytacyjnymi¹¹. W konsekwencji zasięg okręgów parafialnych w ziemi wschowskiej budzi wątpliwości, a dla powiatu wałeckiego w ogóle nie można go było zrekonstruować. Jest to jedyny obszar w całej serii atlasowej, dla którego zamiast granic parafii możemy wskazać tylko ich siedziby, a nawet te ustalenia są po części hipotetyczne.

Również dla określenia przynależności własnościowej rejestry są drugorzędny i zarazem użytecznym źródłem. Odnotowywana w spisie osoba wpłacająca podatek mogła być jedynie dzierżawcą lub przedstawicielem posiadacza danej włości, co nie zawsze było zaznaczane. Jednak nawet taka informacja ułatwia dalsze poszukiwania, np. w księgach sądowych poprzez Teki Dworzaczka, a w większości przypadków pobór uiszczał posiadacz wsi. Jednak w wielu rejestrach właściciele są wspomniani tylko w przypadku istnienia więcej niż jednego działu. Tylko w nielicznych informacja taka pojawia się dla większości opodatkowanych osad i nie rozkładają się one równo pomiędzy różne powiaty. Dla kcyńskiego nie dysponujemy ani jednym takim spisem, wśród rejestrów kościańskich najbogatszy pod tym względem (1583 r.) ma odpowiednie informacje dla mniej niż połowy wzmiankowanych osad. Część rejestrów zawiera odrębne spisy większych kluczy dóbr¹², a zdarzają się nawet całe spisy ułożone według klucza własnościowego.

⁹ RPWK, kls, 1564 [1577]; ASK I 3, k. 355v–377v; por. także fragment innego, niedatowanego rejestru kaliskiego: ASK I 6, k. 678–750.

¹⁰ Zob. tab. 10–15 w rozdz. *Lokalizacja miejscowości*.

¹¹ Same struktury parafialne ziemi wschowskiej i powiatu wałeckiego bardzo różniły się między sobą, zob. B. Szady, *Granice jednostek administracji kościelnej. B. Diecezja poznańska i wrocławska* w tym tomie.

¹² Na przykład dobra klasztorów w Trzemesznie, Mogilnie i Wągrowcu oraz posiadłości panów Lwowskich w rejestrach powiatu gnieźnieńskiego (RPWK, gzn, 1564, 1565, 1576, 1577, 1579–1582, 1588) lub wsie Opalińskich w ziemi wschowskiej (RPWK, wch, 1563, 1564, 1567, 1570, 1577, 1579, 1581, 1582).

Rejestry podatkowe z okresu wcześniejszego oraz późniejszego zostały objęte kwerendą w ograniczonym zakresie. Serię rejestrów z lat 1507–1510, zachowanych dla powiatów konińskiego, pyzdrowskiego i kaliskiego, wykorzystano dla weryfikacji kompletności listy miejscowości¹³. Pełne zindeksowanie geograficzne tego zasobu, obejmujące także pustki osadnicze, jest przedmiotem aktualnie realizowanego projektu i będzie ukończone w 2020 r. Wydany przez Alfonsa Parczewskiego rejestr z lat 1618–1620 z całego województwa kaliskiego został wprowadzony do bazy danych i był wykorzystany w prowadzonych analizach. Późniejsze spisy podymnego i pogłównego służyły głównie do weryfikacji przypadków wątpliwych, były również przydatne dla określenia potencjału demograficznego miast¹⁴.

Mimo wstępnego przygotowania do edycji niektórych spisów retent, czyli wykazów zaległych wpłat, nie zostały one objęte edycją. Zawierały jedynie wyliczenie różnicy między opłatą uiszczoną w danym roku a kwitami z 1578 r.¹⁵ Zostały więc objęte tylko kwerendą uzupełniającą¹⁶. Poza edycją znalazły się także dwa zachowane rekognicjarze, czyli spisy zeznań (rekognicje) płatników o dokonanej wpłacie podatku. Oświadczenia te składano w momencie opłacenia daniny i uwierzytelniano poprzez odcisnięcie pieczęci i/lub złożenie podpisu przez wpłacającego. Z badanego okresu i terenu zachowały się księgi rekognicji z powiatów kaliskiego i gnieźnieńskiego z 1591 r. Opracowanie źródłoznawcze i wydanie tego pierwszego jest przedmiotem osobnego projektu i został on w pełni wykorzystany w pracach atlasowych¹⁷. Gnieźnieński posłużył natomiast jedynie do weryfikacji listy osad – nie pojawiła się w nim żadna dotąd nieznana – i rodzaju własności, gdzie przyniósł drobne korekty. Znacznie większą wagę dla naszych ustaleń miały spisy kontrybucji nałożonych na dobra kościelne, które posiadamy dla województwa poznańskiego (poza powiatem wałeckim) z lat 1540, 1561 i 1570. Pierwsze dwa zawierały jedynie listę beneficjów, lecz wobec bardzo złego stanu zachowania wizytacji tej diecezji i ich specyfiki były to wiadomości trudne do przeceniania¹⁸. Spis kontrybucji z 1570 r. przeprowadzonej na podstawie uniwersału poborowego, i zawierający podobny zasób informacji, był pomocny przede wszystkim przy określaniu zasięgu własności czterech najbogatszych instytucji kościelnych w diecezji poznańskiej: samego biskupa, kapituły katedralnej i jej członków oraz opactw cysterskich w Bledzewie i Paradyżu¹⁹. Dla dóbr królewskich podobną rolę odgrywały ich lustracje i inwentarze starostw. Dla badanego okresu została dotąd opublikowana tylko z lat 1564–1565, która w części wielkopolskiej charakteryzuje się względnym ubóstwem informacji²⁰. Zostały więc wykorzystane także wydane drukiem lustracje XVII-wieczne oraz dotąd nieopublikowana z lat 1569–1570²¹. Poza stosunkami własnościowymi źródła te dostarczały cennych danych o potencjale poszczególnych wsi, miast i obiektów gospodarczych, o nazewnictwie, szczególnie fizjograficznym, oraz o zakładaniu nowych osad na północnych rubieżach Wielkopolski. Dla niektórych wielkopolskich królewskich zachowały się inwentarze dóbr z XVI w., lecz niezbędne było sięganie także po późniejsze przekazy tego typu²². Mniejsze znaczenie miały protokoły kontroli tytułów prawnych na użytkowanie dóbr królewskich

¹³ T. Związek, *Najstarszy rejestr poboru nadzwyczajnego i szosu z 1507 roku z terenów powiatu konińskiego*, Roczn. Konin., t. 18, 2013, s. 173–201 z pełną transkrypcją tego rejestru (s. 180–195) i opisem pozostałych z powiatu konińskiego (s. 174–175); powiat kaliski: ASK I 12, k. 1–146, 216–244; pyzdrowski: ASK I 11, k. 1–29, 53–195.

¹⁴ Podymne 1631; Podymne 1635; Pogłówny kal. 1673; Pogłówny kal. 1674; Pogłówny poz. 1673; Pogłówny poz. 1676; Parczewski.

¹⁵ Na przykład retenty z powiatu poznańskiego 1581 r., ASK I 3, k. 714–764. Postulat uwzględnienia m.in. retent i rekognicji sformułowała I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, s. 151.

¹⁶ Na przykład spisana w 1553 r. retenta poboru 1552 r. była pomocna w oszacowaniu liczby Żydów w Kaliszu; zob. rozdz. U. Sowina, T. Związek, T. Panecki, *Kalisz w połowie XVI wieku* w tym tomie, s. 318–320.

¹⁷ M. Gochna, *Polish Nobility Seals in the „Recognitiones” of the Kalisz District in 1591. The Perspective of an Edition*, [w:] *Die Geschichte im Bild*, red. H. Flachenecker, K. Kopiński, J. Tandecki (Editionswissenschaftliches Kolloquium 2015), s. 103–108, tam starsza literatura nt. rekognicjarzy.

¹⁸ AAP, CP 404; ASK I 3, k. 318–347.

¹⁹ O tym poborze zob. K. Chłapowski, *Źródła pisane*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 13; RPWP, pzn, 1570; edycja tamże oraz RPWP, ksc, 1570 i RPWP, wch, 1570.

²⁰ LWWK 1564.

²¹ LWWK 1569; LWWK 1616; LWWK 1628; LWWK 1659.

²² Między innymi Inwentarz starostwa pyzdrowskiego z 1565 r., ASK LVI, P5; Inwentarz starostwa konińskiego 1580, ASK LVI, K5; wyd.: *Lustracja starostwa konińskiego i dóbr kujawskich 1569*, wyd. Z. Górski, A. Mietz, Bydgoszcz 2014 (Studia z Dziejów Pogranicza Kujawsko-Pomorskiego, t. 4); *Inwentarze i wizje królewskich kaliskich z pierwszej połowy XVIII wieku*, oprac. A. Nowak, Roczn. Kalis., t. 39, 2013, s. 157–180; *Lustracja starostwa konińskiego 1765*, wyd. Z. Górski, Roczn. Konin., t. 19, 2015, s. 157–187.

przeprowadzonej podczas sejmu 1563/1564 r. (tzw. rewizja listów), która objęła także województwa poznańskie i kaliskie²³.

Źródłem podstawowym, którego znaczenie dla serii atlasowej może być porównywane tylko z rejestrami poborowymi, są akta wizytacji kościelnych. Zawierają one najbardziej wiarygodne informacje na temat przynależności parafialnych poszczególnych osad i zarazem ich najpełniejszą listę. Powinny się tu znaleźć i zwolnione z poboru folwarki czy osady niedawno lokowane, ale także drobne przysiółki, traktowane zazwyczaj w dokumentacji skarbowej jako integralna część większej wsi. W przypadku tego tomu sytuacja jest jednak nieco odmienna. Podstawowym problemem nie jest nawet to, że nie zachowało się żadne takie źródło z XVI w. i mamy do dyspozycji wyłącznie te z początku następnego stulecia. Kluczowe dla badań atlasowych dane są skoncentrowane w jednym punkcie protokołu wizytacyjnego – o zasięgu okręgu parafialnego. W wizytacjach poznańskich z pierwszej ćwierci XVII w. ta kwestia jest zazwyczaj pomijana. W archidiakonacie kaliskim diecezji gnieźnieńskiej zapisy te są niepełne i czasem jedynie pośrednie. W dodatku dla północnych krańców Wielkopolski, tj. dla archidiakonatu czarnkowskiego (diecezja poznańska, powiat walecki i część poznańskiego) i kamieńskiego (diecezja gnieźnieńska, powiat nakielski) najstarsze protokoły wizytacyjne pochodzą dopiero z połowy XVII w.²⁴, czyli z okresu o zasadniczo odmiennych realiach osadniczych i wyznaniowych. Oznacza to, że tylko dla archidiakonatu gnieźnieńskiego i pojedynczych wsi należących do diecezji wrocławskiej²⁵ można było dokonać rekonstrukcji zasięgu parafii zgodnie ze standardem obowiązującym dotąd w serii. Na pozostałych terenach jej podstawą musiały być także inne przekazy. Obok wspomnianych wyżej rejestrów poborowych oraz spisów kontrybucji z lat 1540 i 1561 były to przede wszystkim spisy beneficjów obu biskupstw z początku XVI w.²⁶, wizytacje z drugiej połowy XVII i XVIII w. oraz *Registr diecezjów* Franciszka Czaykowskiego²⁷. Pomocniczą przesłanką były często informacje o uposażeniu plebanów w meszne z poszczególnych miejscowości, co wymagało pełniejszej, niż było dotąd przyjęte, kwerendy w wizytacjach z pierwszej ćwierci XVII w.²⁸ Uwzględnienie akt konsystorza kaliskiego z XV i pierwszej połowy XVI w. przyniosło jedynie marginalne uzupełnienia²⁹. Prace te były w znacznym stopniu ułatwione dzięki zgodzie dyrektorów archiwów diecezjalnych we Włocławku i Poznaniu na digitalizację rękopisów³⁰.

W rekonstrukcji stanu posiadania instytucji kościelnych ważną rolę odegrały materiały o charakterze inwentarzowym. Dysponujemy spisami uposażenia dwóch wielkopolskich biskupstw i ich kapituł katedralnych³¹. Nie było więc potrzeby prowadzenia kwerendy w aktach biskupich i kapitułnych. Poważnym utrudnieniem był brak inwentarzy dóbr dla większości klasztorów wielkopolskich z tego okresu. Prześledzenie rozwoju uposażenia poznańskiego klasztoru Jezuitów znakomicie ułatwiła kronika tej placówki³². Nie podjęto próby zebrania inwentarzy dóbr szlacheckich.

²³ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, k. 257–292.

²⁴ Wiz. Czr. 1640–1641; Panske.

²⁵ MHDW 1, 11, 17, 19, 20, 22, 23, 24; AAG, ACons. E 1 (wizytacje z lat 1582, 1585, 1597); zob. W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Gnieźnie*, cz. 1, ABMK, t. 77, 2002, s. 151–190.

²⁶ LBG, LBP; podobną pomocą służyły spisy dziesięcin arcybiskupich klucza kamieńskiego z 1510 i 1548 r., Ulan. Visit., s. 331–334; AAG, ACap. I, B. 143, k. 207–212, dla tych i przywołanych niżej źródeł kościelnych por. A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A: Diecezja gnieźnieńska i wrocławska* oraz B. Szady, *Granice jednostek administracji kościelnej. B. Diecezja poznańska i wrocławska* w tym tomie.

²⁷ Wiz. Śrm. 1672–1685; Wiz. Kal. 1719; Wiz. Psz. 1724–1725; Wiz. Śrm. 1725–1728; Wiz. Kal. 1728–1730; Wiz. Poz. 1737–1738; Wiz. Poz. 1777–1784 oraz opublikowane; J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1: *Archidiakonats Glogau*, Breslau 1907; Czaykowski; dla diecezji gnieźnieńskiej por. Librowski, *Repertorium*.

²⁸ Wiz. Gnz. 1608–1609; Wiz. Kal. 1603–1607; Wiz. Kal. 1610–1611; Wiz. Psz. 1603–1607; Wiz. Poz. 1610–1619; Wiz. Poz. 1628–1629.

²⁹ Kwerendę w tych zasobach prowadzi Adam Kozak z Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski (dla XV w.) oraz Arkadiusz Borek (dla XVI w.).

³⁰ Skany mikrofilmów z akt wizytacyjnych o numerach ABMK 365–367, 380, 3810–3812 zostały przenieumerowane (nazwa pliku odpowiada numerowi strony w rkps), opatrzone spisem treści i przekazane do macierzystych archiwów oraz do Instytutu Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne.

³¹ Ulan. Visit.; AAG, ACap. I, B. 147, *Inventarium omnium proventuum et aedificiorum Archiepiscopatus Gnesn. sub Stanislao Karnkowski per Iacobi Pradzewski*, 1592; Inw. bp. poz. 1564; AAP, CP 111 (1500–1615); AAP, CP 112 (1570–1614); pomocne były również *Statuta capituli et ecclesiae cathedralis Posnanensis ex annis 1298–1763*, wyd. W. Pawełczak, Poznań 1995.

³² *Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1: 1570–1653, oprac. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, Rzym 1964.

Przeprowadzenie kwerendy w księgach sądowych nie jest wymogiem tej serii. Przypadek Wielkopolski jest jednak szczególny. Badacze mają do dyspozycji elektroniczną edycję Tek Dworzaczka³³, pozwalającą na szybkie przeszukiwanie ogromnego zbioru wypisów z ksiąg sądowych. Zasób ten nie mógł być objęty systematyczną kwerendą, obejmującą lekturę wszystkich zapisek z badanego okresu. Służył natomiast do weryfikacji i uzupełnienia informacji o osadach zidentyfikowanych na podstawie innych źródeł. Odegrał znaczącą rolę przy określaniu przynależności własnościowej wsi szlacheckich, często był pomocny w lokalizacji osad i przy ustalaniu ich nazwy w XVI w. Automatyczne przeszukiwanie w bazie tekstowej obok ogromnych zalet ma jednak także swoje wady. Są to zapisy z okresu nieustabilizowanej ortografii, szczególnie w odniesieniu do nazw własnych. W dodatku notki w bazie są przekazem z trzeciej ręki. O ile w przypadku transkrypcji dokonanej przez samego Włodzimierza Dworzaczka trzeba się liczyć przede wszystkim z przeprowadzoną intuicyjnie normalizacją i modernizacją pisowni, o tyle w toku przenoszenia jego odręcznych zapisek do komputera przez studentów kierunków ścisłych nie można wykluczyć licznych i zupełnie przypadkowych błędów. Poza Tekami Dworzaczka kwerendę w księgach sądowych ograniczono do weryfikacji niektórych odwołań źródłowych w pracy Leona Polaszewskiego. Została podjęta pełna indeksacja wybranych ksiąg grodzkich kaliskich z końca XVI w., lecz na razie nie przyniosła ona wyników użytecznych dla prac atlasowych³⁴.

Niniejszy tom nie mógłby powstać w tym kształcie, gdyby nie dorobek Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski IH PAN. To podstawowe opracowanie dla geografii historycznej ziem polskich w średniowieczu w założeniu obejmuje wszystkie wzmianki źródłowe do ok. 1530 r.³⁵ Słownik województwa poznańskiego jest niemal ukończony. Kartoteka dla województwa kaliskiego uwzględnia obecnie przede wszystkim źródła opublikowane oraz niektóre jednostki i serie archiwalne. Spośród tych ostatnich dla badań atlasowych szczególne znaczenie mają wypisy z rejestrów poborowych z pierwszej połowy XVI w. Uzyskaliśmy także dostęp do pełnej listy haseł dla obu województw. Zestawienie wyników naszych poszukiwań i dorobku zespołu poznańskiego szło w dwóch kierunkach. Po pierwsze szukaliśmy w słowniku i kartotece uzupełniających informacji dla osad już przez nas zlokalizowanych. Pozwalało to dotrzeć do informacji zawartych w źródłach niepublikowanych i nam nieznanych, ułatwiało interpretację trudnych ustępów rękopisów, pomagało uzupełnić kwerendę w materiałach wydanych niezależnie od prowadzonej samodzielnie, np. w *Metryce Koronnej* lub *Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski*. Po drugie zaś staraliśmy się sprawdzić, czy nazwy obecne w zestawieniu haseł słownikowych da się znaleźć w przekazach z drugiej połowy XVI w., np. w *Tekach Dworzaczka* lub w wydawnictwach słownikowych, jak *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* lub *Nazwy miejscowe Polski*. Oba te wydawnictwa były często pomocne w identyfikacji i lokalizacji miejscowości.

W niniejszym rozdziale zostały omówione najważniejsze źródła wykorzystane dla rekonstrukcji sieci osadniczej i struktur terytorialnych przedstawionych na mapie głównej. Podstawa źródłowa map i planów tematycznych – dróg, gmin wyznań różnowierczych, skupisk ludności żydowskiej, poszczególnych miast – została przedstawiona w komentarzach do nich.

³³ *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX wieku*, Kórnik–Poznań 1995–2004. O metodzie opracowania zob. A. Bieniaszewski, R.T. Prinke, *Doświadczenia z pracy nad elektroniczną edycją „Tek Dworzaczka”*, [w:] *Historia i komputery. Metody komputerowe w badaniach i nauczaniu historii. Materiały II Symposium Polskiego Oddziału Association for History and Computing, Komisji Metod Komputerowych, Polskiego Towarzystwa Historycznego, Poznań 1 i 2 grudnia 1995 r.*, red. B. Ryszewski, Toruń 1997, s. 23–35.

³⁴ AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Kaliszu, sygn. 75–77.

³⁵ T. Jurek, *Wprowadzenie*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, edycja elektroniczna, red. T. Jurek, Warszawa 2010–2016, IH PAN (dostęp: 24.03.2017).

ANEKS

REJESTRY POBOROWE

**Tabela 1. Rejestry poboru łąnowego woj. kaliskiego i poznańskiego z lat 1550–1600
w zbiorach AGAD**

Lp.	woj.	pow.	rok	sygn.	strony	uwagi
1.	klk	klk	1552	ASK I 6	583–605	
2.	klk	pzd	1552	ASK I 11	243–263	
3.	pzn	pzn	1553	ASK I 5	154–184	układ tabelaryczny
4.	klk	klk	1563	ASK I 11	761–768, 771–790	
5.	pzn	ksc	1563	ASK I 4	140–214	
6.	pzn	pzn	1563	ASK I 5	215–249	
7.	pzn	wch	1563	ASK I 5	204–210	porządek według kolejności wpłat
8.	pzn	wlc	1563	ASK I 5	200–203	
9.	klk	gzn	1564	ASK I 12	532–566v	
10.	klk	kcn	1564	ASK I 12	568v–586	
11.	klk	klk	1564	ASK I 13	177–192v	
12.	klk	knn	1564	ASK I 5	784v–807	
13.	klk	nkl	1564	ASK I 5	277–288	
14.	klk	gzn	1565	ASK I 13	771–803v	
15.	klk	kcn	1565	ASK I 4	216v–236	
16.	klk	klk	1565	ASK I 13	75–124v	
17.	klk	knn	1565	ASK I 13	7–30	
18.	klk	nkl	1565	ASK I 5	265v–276	
19.	klk	pzd	1565	ASK I 13	31v–74v	
20.	pzn	ksc	1565	ASK I 4	238–302	
21.	pzn	wch	1565	ASK I 4	304–308v	
22.	pzn	ksc	1567	ASK I 5	346–392	porządek alfabetyczny
23.	pzn	pzn	1567	ASK I 5	304–343v	porządek alfabetyczny
24.	pzn	wch	1567	ASK I 5	296–302v	
25.	klk	gzn	1576	ASK I 12	632–650	układ tabelaryczny
26.	klk	kcn	1576	ASK I 12	654–661v	układ tabelaryczny
27.	klk	klk	1576	ASK I 12	590–605v	układ tabelaryczny
28.	klk	knn	1576	ASK I 12	606–612	układ tabelaryczny
29.	klk	nkl	1576	ASK I 12	663v–672	układ tabelaryczny

30.	cls	pzd	1576	ASK I 12	618–630	układ tabelaryczny
31.	pzn	ksc	1576	ASK I 5	576–657	
32.	pzn	pzn	1576	ASK I 5	449–573	
33.	cls	gzn	1577	ASK I 13	133–150v	układ tabelaryczny
34.	cls	kcn	1577	ASK I 13	193–214	P. Wielkopolska, t. 1, s. 180–194
35.	cls	knn	1577	ASK I 13	151–176	
36.	cls	nkl	1577	ASK I 13	125–130v	układ tabelaryczny
37.	cls	pzd	1577	ASK I 11	283–414	
38.	pzn	pzn	1577	ASK I 5	658–760av	
39.	pzn	wch	1577	ASK I 5	778–783	
40.	pzn	wlc	1577	ASK I 5	761–775	porządek według własności
41.	cls	kcn	1578	ASK I 4	326–353v	
42.	cls	knn	1578	ASK I 3	596–626v	
43.	cls	nkl	1578	ASK I 5	809–838v	P. Wielkopolska, t. 1, s. 167–178
44.	cls	pzd	1578	ASK I 11	411–581	P. Wielkopolska, t. 1, s. 196–221
45.	cls	gzn	1579	ASK I 3	378–393v, 400–465v	zaburzony układ, 8 części w przypadkowej kolejności
46.	cls	kcn	1579	ASK I 4	354–393	
47.	cls	cls	1579	ASK I 12	673–733v	P. Wielkopolska, t. 1, s. 108–140
48.	cls	knn	1579	ASK I 13	217–259	P. Wielkopolska, t. 1, s. 223–244
49.	cls	nkl	1579	ASK I 6	28–49v	
50.	pzn	wch	1579	ASK I 3	661–672v, 681–690	P. Wielkopolska, t. 2, s. 98–101
51.	pzn	wlc	1579	ASK I 3	692–698	porządek według własności; P. Wielkopolska, t. 2, s. 103–107
52.	cls	gzn	1580	ASK I 13	682–753	P. Wielkopolska, t. 1, s. 142–165
53.	cls	cls	1580	ASK I 13	369–420v	
54.	cls	nkl	1580	ASK I 4	425–446v	
55.	cls	pzd	1580	ASK I 11	859–996	
56.	pzn	ksc	1580	ASK I 6	188–337v	P. Wielkopolska, t. 2, s. 59–96
57.	pzn	pzn	1580	ASK I 6	74–187v	P. Wielkopolska, t. 2, s. 3–58
58.	cls	gzn	1581	ASK I 13	620–680v	
59.	cls	kcn	1581	ASK I 4	538–560v	
60.	cls	cls	1581	ASK I 6	614–677v	
61.	cls	knn	1581	ASK I 3	196a–232v	
62.	cls	nkl	1581	ASK I 4	516–536	
63.	cls	pzd	1581	ASK I 11	1007–1141	
64.	pzn	ksc	1581	ASK I 6	475–531v	
65.	pzn	pzn	1581	ASK I 6	338–445	
66.	pzn	wch	1581	ASK I 6	462–470v	
67.	cls	gzn	1582	ASK I 13	571–619	
68.	cls	kcn	1582	ASK I 4	577–597v	
69.	cls	nkl	1582	ASK I 13	291–308v	

70.	kl	pzd	1582	ASK I 11	1149–1252	
71.	pzn	wch	1582	ASK I 6	453–461v, 471–474	
72.	pzn	wlc	1582	ASK I 6	446–452	porządek według własności
73.	kl	gzn	1583	ASK I 13	526–570	
74.	kl	kcn	1583	ASK I 4	733–750v	
75.	kl	knn	1583	ASK I 11	1359–1448	
76.	kl	pzd	1583	ASK I 11	1265–1357	
77.	pzn	ksc	1583	ASK I 6	532–582	
78.	pzn	pzn	1583	ASK I 4	616–730	
79.	pzn	wch	1583	ASK I 4	606–613	
80.	kl	gzn	1588	ASK I 3	517–561	
81.	kl	kcn	1591	ASK I 4	774–791v	
82.	kl	kl	1591	ASK I 11	1449–1636	
83.	kl	nkl	1591	ASK I 4	756–772	
84.	kl	pzd	1591	ASK I 6	751–807v	

Źródło: RPWK, RPWP.

Tabela 2. Zestawienie liczby rejestrów z poszczególnych lat i powiatów

Rok/powiat	nkl	kcn	gzn	knn	pzd	kl	wlc	pzn	ksc	wch	
1552					1	1					2
1553								1			1
1563						1	1	1	1	1	5
1564	1	1	1	1		1					5
1565	1	1	1	1	1	1			1	1	8
1567								1	1	1	3
1576	1	1	1	1	1	1		1	1		8
1577	1	1	1	1	1		1	1		1	8
1578	1	1		1	1						4
1579	1	1	1	1		1	1			1	7
1580	1		1		1	1		1	1		6
1581	1	1	1	1	1	1		1	1	1	9
1582	1	1	1		1		1			1	6
1583		1	1	1	1			1	1	1	7
1588			1								1
1591	1	1			1	1					4
Razem	10	10	10	8	10	9	4	8	7	8	84

Źródło: RPWK, RPWP.

ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE

Tomasz Panecki

Wybór źródeł kartograficznych do prac nad tym tomem AHP został poprzedzony kwerendą biblioteczną i archiwalną, której rezultatem jest lista 15 serii map (tab. 3). Kwerenda archiwalna prowadzona była w Archiwum Państwowym w Poznaniu oraz Staatsbibliothek w Berlinie, natomiast bibliograficzna bazowała na pozycjach o charakterze inwentaryzacyjnym i monograficznym¹ oraz na dorobku poprzednich tomów AHP². Nie wszystkie mapy miały znaczenie w naszych pracach, stąd zdecydowaliśmy się podzielić je na cztery grupy pod względem przydatności w pracach nad AHP:

1. mapy niewykorzystywane lub wykorzystywane w stopniu minimalnym;
2. mapy wykorzystywane do analizy ogólnych relacji przestrzennych;
3. mapy będące źródłem danych do wyrysowania sieci drogowej, fizjografii, częściowo do lokalizowania miejscowości;
4. mapy referencyjne (kanwowe).

Tabela 3. Spis map wykorzystywanych do prac nad AHP

Nazwa mapy	Autor	Skala	Data	Grupa
<i>Mappa in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars</i>	B. Wapowski	ok. 1:1 000 000	1526	1
<i>Poloniae Tabula</i>	W. Grodecki	ok. 1:1 680 000	1562	1
<i>Partis Sarmatae Europaeae, quae Sigismundo Augusto Regi Poloniae potentissimo subiacet, nova descriptio</i>	A. Pograbka	ok. 1:1 950 000	1570	1
<i>Palatinatus Posnaniensis in Maiori Polonia primarii, nova delineatio</i>	G. Freudenhamer	ok. 1:560 000	1645	2
<i>Kabinettkarte</i>	F. von Schmettau	1:50 000	1767–1787	2
<i>Militärische Karte von Gross-Polen</i>	T. von Pfau	1:87 500	1772–1773	2
<i>Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict</i>	F.L. Schrötter, F.B. Engelhardt	1:150 000	1796–1802	3

¹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, Kraków 1935 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, t. 3); T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983 (Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce, t. 5); B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A: Geografia Fizyczna”, t. 59, 2008, s. 29–42; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010; H. Rutkowski, *Polska na wybranych mapach z pierwszej połowy XVI wieku*, [w:] *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki, Szczecin 2008 (Z Dziejów Kartografii, t. 14), s. 221–234.

² *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodeships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Leczyca, Rawa, Plock and Mazovia*, t. 2–4, red. M. Słoń, Frankfurt am Main 2014 (Geschichte – Erinnerung – Politik, t. 6); H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] tenże, *Fundamenta historiae. Pisma wybrane*, red. M. Zbieranowski, M. Słoń, Warszawa 2016, s. 283–297.

<i>Mappa szczegulna woiewództwa poznańskiego</i>	K. Perthées	1:225 000	1804	3
<i>Mappa szczegulna woiewództwa kaliskiego</i>	K. Perthées	1:225 000	po 1804	3
<i>Königliche Grosse Topographische Vermessungs Karte</i>	D. Gilly, Cron (Krohn), Langner	1:50 000	1793–1800	3
<i>Special Karte von Südpussen aus der Königlichen Grossen Topographischen Vermessungs Karte unter Mitwirkung des Directors Langner reducirt und herausgegeben von Geheimen Bau-Rath Gilly</i>	D. Gilly, Langner, W.H. Matthias	1:150 000	1802–1803	3
<i>Mappa topograficzna, wojskowa i statystyczna części Wielkopolski</i>	E. Raczyński, E. Gaul	ok. 1:75 000	1807–1812	3
<i>Urmesstischblätter</i>	Pruski Sztab Generalny	1:25 000	1820–1876	3
<i>Topograficzna karta Królestwa Polskiego</i>	Kwatermistrzostwo Generalne	1:126 000	1843	3
mapa taktyczna WIG	Wojskowy Instytut Geograficzny	1:100 000	1919–1939	4

Do pierwszej grupy należą mapy, które nie odegrały większej roli w pracach nad AHP. Zdecydowała o tym przede wszystkim ich niska dokładność (kartometryczność), zbyt mała skala oraz zakres treści, co sprawiało, że nie można było ich wykorzystać jako źródła danych. Do tej grupy należą przede wszystkim najstarsze opracowania. Spośród nich warto wymienić mapy oparte na pracy Bernarda Wapowskiego – słynnej „milionówce” wydrukowanej w 1526 r., a zachowanej dziś jedynie w fragmentach³. Są to: mapa Wacława Grodeckiego wydrukowana ok. 1562 r. w skali ok. 1:1 680 000⁴ i mapa Andrzeja Pograbki (1570 r., ok. 1:1 950 000)⁵.

Mapa Wapowskiego, zatytułowana *Mappa in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars*, wykonana w skali ok. 1:1 000 000 i wydrukowana w oficynie Unglera w 1526 r., spłonęła wraz z nią dwa lata później: zachowały się jedynie dwa fragmenty odnalezione przez Kazimierza Piekarskiego w 1932 r. w AGAD⁶. Jeden z nich obejmuje północną część województw poznańskiego i kaliskiego, zatem należy mu się pewne omówienie. Główną treścią mapy jest sieć hydrograficzna, osadnicza oraz granice symbolizowane za pomocą znaku przypominającego szpalery drzew⁷. Autor umieścił (i podpisał) m.in.: Wartę, Wisłę, Noteć, Obrę, Brdę i Drwęcę, a także jeziora: m.in.: Gopło, Bielsko, Szczytno i Wdzydze. Sieć osadnicza w ramach interesujących nas województw to 49 miejscowości. Mapa cechuje się dużymi błędami położenia obiektów, czego przykładem jest Frydland (dziś: Mirosławiec), umieszczony na Gwdzie pomiędzy Krajenką a Lędyczkiem, podczas gdy w rzeczywistości położony jest ok. 60 km na południowy zachód od tego miejsca. Błąd ten kopiowali również następcy Wapowskiego – Wacław Grodecki i Andrzej Pograbka.

Mapa Wapowskiego była podstawą opracowanej przez Grodeckiego mapy Polski *Poloniae Tabula* (1562 r., ok. ok. 1:1 680 000), a zakres jej treści jest podobny: osadnictwo, hydrografia, ale również rzeźba terenu przedstawiona metodą kopczykową. Mapa przedstawia 648 obrazkowych sygnatur miejscowości, z czego 19 jest niepodpisanych, a same opisy nie są związane z wielkością osiedli⁸. Na obszarze

³ S. Pietkiewicz, *Mapa Polski – „milionówka” Bernarda Wapowskiego (1526)*, Warszawa 1980 (Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej, Seria C), s. 37–62; zob. też: H. Rutkowski, *Polska na wybranych mapach*, s. 221–234; tenże, *Źródła kartograficzne*.

⁴ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963, s. 28, 32–34, 38; tenże, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 32–40, 41–48, fig. 19; B. Kmiecikowa, *Mapa Polski Wacława Grodeckiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 1/6, 1974, s. 23–29; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999, s. 164–170.

⁵ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 36–37; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 173.

⁶ M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 166.

⁷ Znak ten był interpretowany przez m.in. S. Pietkiewicza (tenże, *Mapa Polski – „milionówka” Bernarda Wapowskiego*, s. 62) jako lasy, jednak zestawienie tych wstęp z podziałem politycznym Polski XVI-wiecznej wskazuje, że są to granice (H. Rutkowski, *Polska na wybranych mapach*, s. 229–230).

⁸ M. Boczyńska, J. Midzio, *Analiza dokładności Mapy Polski Wacława Grodeckiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 1/6, 1974, s. 29–33, tu s. 30.

Wielkopolski kartograf umieścił 55 miejscowości, z czego 3 zostały niepodpisane i pozostają niezidentyfikowane. Ciekawe jest podpisanie przez kartografa miasta „Łobzenica” jako „Nicza”. Wynika to z dość niefortunnego umieszczenia opisu tej miejscowości przez Wapowskiego, właśnie w dwóch rzędach, pomiędzy sygnaturą oznaczającą miejscowość: górnym („Łobże”) i dolnym („Nicza”). Błąd ten pojawił się również naapie Pograbki.

Andrzej Pograbka przy opracowywaniu swojego dzieła (skala ok. 1:1 950 000, 1570 r.) wykorzystywał prace Wacława Grodeckiego oraz Gerarda Merkatora⁹. Poza miejscowościami i siecią hydrograficzną pojawia się na mapie także obraz lasów oraz ważniejsze drogi. Na mapie znalazło się 65 miejscowości z obydwu województw wielkopolskich, w tym jedna wieś (Tomice w XVI-wiecznym powiecie poznańskim). Jest to pierwsza mapa w analizowanym zbiorze, na której osady wyróżnione zostały pod względem wagi: wersalikiem oznaczone zostały Poznań i Kalisz jako stolice województw oraz Gniezno, zapewne ze względu na znaczenie i rolę historyczną. Warto zwrócić uwagę na błędne lokalizacje niektórych miast: Leszno zostało umieszczone daleko na zachód od Wschowy, podczas gdy w rzeczywistości znajduje się ok. 15 km na wschód, a Śrem został zlokalizowany między Wrześnią a Koninem.

W drugim zbiorze znalazły się mapy, które ze względu na stosunkowo niską jeszcze dokładność nie mogły służyć jako źródło danych geometrycznych (przestrzennych), a wyłącznie informacji atrybutowych (opisowych), np. wykorzystywaliśmy je do określenia nazw rzek, ale już nie ich przebiegu. Mapy te mogły być źródłem informacji o charakterze jakościowym, ale nie można było na ich podstawie wyrysowywać topografii¹⁰. Wspólnym mianownikiem tych map było wykorzystywanie do ich opracowywania pomiarów terenowych i punktów pomierzonych astronomicznie jako osnowy geodezyjnej. Należy jednak pamiętać, że narzędzia wykorzystywane do tych celów nie dawały jeszcze dostatecznie wysokiej dokładności. Niemniej jednak mapy te dają już pewien obraz topografii, z pewnością znaczenie bardziej wiarygodny niż opracowania wcześniejsze. Uogólniając, były one wykorzystywane w pracach nad AHP jedynie w przypadkach, gdy inne, bardziej wiarygodne opracowania były ze sobą sprzeczne.

Najstarszą spośród nich jest mapa autorstwa lekarza Krzysztofa Opalińskiego Godfryda¹¹ Freudenhamera pt. *Palatinatus Posnaniensis in Maiori Polonia primarii, nova delineatio* z 1645 r. w skali ok. 1:560 000¹². Mapa ta była, jak na owe czasy, bardzo dokładnym przedstawieniem województwa poznańskiego – została oparta na pomiarach szerokości geograficznej oraz wymierzaniu odległości pomiędzy ważniejszymi miejscowościami. Zakres jej treści obejmuje osadnictwo, hydroografię (rzeki, jeziora, bagna), zalesienie oraz rzeźbę terenu przedstawioną metodą kopczykową. Jest to także jedna z pierwszych map rozróżniających różne typy miejscowości: miasta, wsie, wsie kościelne, klasztory i zamki. W sumie umieszczonych zostało na niej 1516 miejscowości (74 miasta i 1442 wsie)¹³. Na podstawie analiz błędów położenia obiektów na mapie okazało się, że oscylują one w okolicach 17,5 km¹⁴. Do naszych prac mapa ta posłużyła przede wszystkim jako źródło informacji o przybliżonej lokalizacji mostów i brodów, które znajdowały się w pobliżu miejscowości¹⁵.

Do tej grupy map należą również pruskie zdjęcia topograficzne z lat 1767–1793. Najstarszą z map była *Militärische Karte von Gross-Polen* (tzw. mapa Teodora von Pfaua), będąca efektem tajnych pomiarów prowadzonych przez Prusy na terenie ówczesnej Rzeczypospolitej¹⁶. Rękopiśmienna, barwna mapa w skali 1:87 500 składa się z 41 arkuszy i została opracowana w latach 1772–1773. Pięć lat

⁹ M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 173.

¹⁰ B. Szady, *Zastosowanie systemów informacji geograficznej w geografii historycznej*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 3/40, 2008, s. 279–283.

¹¹ W literaturze błędnie odczytuje się inicjał imienia jako Georgius (Jerzy); A. Sajkowski, *Krzysztofa Opalińskiego „droga francuska”*, SMDWP, t. 2, 1956, z. 1; cyt. za: H. Rutkowski, *Godfryd Freudenhamer*, [w:] *Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę. Słownik polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki*, t. 6, red. B. Orłowski, Warszawa 2015, s. 422–423.

¹² Wśród badaczy nie ma zgody co do skali mapy: B. Olszewicz (tenże, *Polska kartografia wojskowa*) podaje skalę 1:460 000, K. Buczek (tenże, *Dzieje kartografii polskiej* 1963) – 1:463 000, G. Kwiatkowska-Gadomska i S. Pietkiewicz (ciż, *Mapa „Palatinatus Posnaniensis” Jerzego Freudenhamera*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej, Seria C”, t. 24, 1980) – 1:494 000, natomiast H. Rutkowski – 1:560 000; zob. H. Rutkowski, *Godfryd Freudenhamer*, s. 422–423.

¹³ W mapie głównej umieściliśmy 1535 miejscowości (w tym 67 miast) w woj. poznańskim.

¹⁴ G. Kwiatkowska-Gadomska, S. Pietkiewicz, *Mapa „Palatinatus Posnaniensis” Jerzego Freudenhamera*.

¹⁵ Zob. T. Związek, *Drogi* w tym tomie.

¹⁶ *Militärische Karte von Gross-Polen*, Teodor von Pfau, 1:87 500, 1773, sygn. Q 16.939/6–Q 16.939/10, Staatsarchiv Berlin; A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 109–119 (dokładność: ok. 2,49 km); B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne*, s. 29–42; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 167–172.

później została ona wyrytowana w skali dwukrotnie mniejszej¹⁷. Zastosowano wówczas jednak – dosyć nietypowo – południową orientację, co miało pomóc wchodzącym od północy wojskom pruskim w odczytywaniu nazw miejscowości z mapy bez potrzeby jej odwracania¹⁸. Zachodnia i północna część XVI-wiecznego województwa poznańskiego została również ujęta na tzw. mapie gabinetowej Królestwa Prus (*Kabinettkarte*), opracowanej pod kierunkiem Friedricha von Schmettaua na rozkaz Fryderyka II w latach 1767–1787, w skali 1:50 000¹⁹. *Kabinettkarte* jest jednak według K. Buczka jedynie dosyć luźnym zbiorem map (nie zawsze w skali 1:50 000), które wchodziły w skład prywatnej kolekcji ich autora (tj. Friedricha von Schmettaua), a nie stanowiły własności monarchii pruskiej aż do czasów zakupu zbioru przez Plankammer w 1787 r.²⁰ Na uwagę zasługuje również rękopiśmienna *Karte von Südpreußen*, opracowana w skali 1:50 000 na podstawie zdjęcia topograficznego prowadzonego przez Davida Gilly’ego, Crona i Langnera w latach 1793–1800, składająca się z 89 arkuszy²¹. Mapy pruskie sprzed 1800 r. były wykorzystywane w pracach nad wielkopolskim tomem AHP stosunkowo rzadko, przede wszystkim ze względu na niską kartometryczność i niepełny zasięg.

Istotne miejsce wśród map, wprawdzie jeszcze nie w pełni kartometrycznych, ale jednak dających pewien ogólny obraz przestrzeni, zajmują rękopiśmienne mapy autorstwa Karola Perthéesa – kartografa króla Stanisława Augusta Poniatowskiego²²: *Mappa szczegulna województwa poznańskiego* (1804 r.) oraz *Mappa szczegulna województwa kaliskiego* (po 1804 r.)²³. Technika ich opracowania odbiega jednak znacznie na niekorzyść w porównaniu np. z pracami pruskimi czy austriackimi z tego okresu. Podstawowym źródłem danych do mapy były opisy parafii, które na polecenie biskupa płockiego, a następnie prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego w 1778 r. mieli opracować ich proboszczowie²⁴. Zorganizowane są one według jednolitego kwestionariusza składającego się z 5 (później 9) punktów, w ramach którego określone jest położenie (w milach i według stron świata) wszystkich ważnych obiektów antropogenicznych na terenie parafii – przede wszystkim miejscowości i obiektów gospodarczych, ale również mostów czy brodów²⁵. Metoda ankiety parafialnej skutkuje dosyć dużą szczegółowością mapy jeśli idzie o liczbę oznaczonych obiektów. Traci przy tym jednak dokładność ze względu na brak pomiarów terenowych oraz dużą generalizację topografii, spowodowaną stosunkowo małą skalą mapy (1:225 000), szczególnie w porównaniu z mapami zaborców z analogicznego okresu. Niemniej jednak, po uwzględnieniu niedociągnięć mapy w zakresie jej dokładności, posłużyła ona jako istotne źródło przede wszystkim do rekonstrukcji sieci drogowej w AHP.

W tej grupie map znalazła się również dotychczas mało znana *Mappa topograficzna wojskowa i statystyczna Wielkopolski*²⁶, opracowywana staraniem Edwarda Raczyńskiego (rysowana przez Ernesta Gaula) w latach 1807–1812²⁷. Tzw. mapa Gaula/Raczyńskiego powstawała jako barwny rękopis,

¹⁷ *Geheime Carte von Polen* lub *Special Karte von Gross-Polen*, 1:87 500, 1778, sygn. Q 16.940/9; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 170; B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne*, s. 29–42.

¹⁸ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 170; B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne*, s. 29–42.

¹⁹ A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 25–29.

²⁰ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 181–188.

²¹ Oryginał przechowywany jest w Staatsbibliothek w Marburgu (sygn. N 14431), natomiast czarno-białe klisze są w posiadaniu ZAH. B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 59–60; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 176; A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 119–121, podaje błąd położenia obiektów: ok. 460 m.

²² T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 37; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 80–81; tenże, *The History of Polish Cartography*, s. 98–110; tenże, *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła, [w:] Karol Perthées (1739–1815). Fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 21–134.

²³ H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, s. 283–297, zwł. s. 287.

²⁴ Ta ogromna wartość informacyjna mapy wynikała z faktu, że każdy z planów był wykonywany na podstawie tzw. ankiety parafialnej. Obecnie znany jest jeden fragment takiej ankiety z obszaru dawnej Wielkopolski. Jest to przedwojenny odpis opublikowany w „Kronice Gostyńskiej” w 1932 r.; zob. J. Staszewski, *Gostyń w 1784 roku*, „Kronika Gostyńska”, seria 4, nr 7, 1 X 1932, s. 103–107. Za informację o tym zabytku serdecznie dziękuję historykowi regionaliście mgr. Pawłowi Łachowskiemu z Głogowa.

²⁵ W. Wernerowa, *Ocena „ankiet parafialnych” jako źródła wiedzy Karola Perthéesa o fizjografii Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, [w:] *Karol Perthées (1739–1815)*, s. 165–192.

²⁶ Wykorzystywana do tej pory przez poznańską Pracownię Słownika Historyczno-Geograficznego Ziemi Polskich w Średniowieczu.

²⁷ *Mappa topograficzna wojskowa i statystyczna części Wielkopolski, która dziś Departament Poznański składa* wydana przez Edwarda Raczyńskiego Posła Poznańskiego i jego kosztem nowo układana w roku 1807–1812. Znane są dwa niezależne zestawy tej mapy. Pierwszy znajduje się w Archiwum Państwowym w Poznaniu (dwa komplety, AP Poznań, sygn.:

a poszczególne jej arkusze miały swym zasięgiem pokryć wszystkie powiaty Departamentu Poznańskiego Księstwa Warszawskiego. Do wydania mapy drukiem nie doszło, a nieukończony dzieło pozostawało do II wojny światowej w Bibliotece Raczyńskich. W czasie wojny oryginał zaginął, a do dziś przetrwały jedynie dwa komplety czarno-białych fotokopii przechowywanych w Archiwum Państwowym w Poznaniu oraz w Bibliotece Raczyńskich. Ponieważ oba komplety mają różne wymiary, nieznana jest skala mapy. Można ją jednak szacować na ok. 1:75 000 (komplet z AP Poznań), co czyni ją pierwszym polskim tak szczegółowym opracowaniem kartograficznym²⁸. Mapa powstała niemal 40 lat wcześniej niż Mapa Kwatermistrzostwa.

W trzeciej grupie znalazły się mapy, z których korzystaliśmy do wyrysowywania dróg, elementów fizjografii czy lokalizowania miejscowości. Przeważnie dają one na tyle precyzyjny już obraz przestrzeni, że w ramach akceptowalnego dla skali mapy głównej AHP błędu położenia można je wykorzystywać nie tylko jako źródło atrybutów opisowych, ale również geometrii obiektów. Na ich podstawie można wektoryzować (przerysowywać w docelowej skali mapy) obiekty takie jak drogi, lasy czy rzeki. W tym podzbiore znalazły się cztery serie map z lat 1802–1843, których zasięgi na obszarze województw poznańskiego i kaliskiego w XVI w. prezentuje il. 1.

Najstarszą mapą w tym zestawie jest tzw. mapa Schröttera-Engelhardta w skali 1:150 000, wydrukowana w Berlinie (1802–1812): *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict*²⁹. Jest to redukcja zdjęcia topograficznego w skali 1:50 000 (145 arkuszy, lata 1796–1802), nad którym prace prowadził, z inicjatywy Friedricha Leopolda Schröttera, Friedrich Engelhardt przy współpracy Davida Gilly'ego, który był autorem instrukcji pomiarowej. Zdjęcie było poprzedzone triangulacją kierowaną przez Johanna Christopha Textora. Mapa ta, składająca się z 25 arkuszy, obejmuje północną i środkową część województw wielkopolskich i jak na swoje czasy jest niezwykle dokładna. Zakres jej treści nie odbiega od innych ówczesnych opracowań topograficznych i zawiera osadnictwo (z podziałem na miasta, miasteczka, wsie kościelne, wsie, wsie z folwarkiem i wsie z zamkiem), sieć drogową (trzy kategorie), liczne obiekty gospodarcze oraz pokrycie terenu i hydrografię.

Special Karte von Südproussen... w skali 1:150 000 to drukowana mapa opracowana pod kierownictwem Davida Gilly'ego z lat 1802–1803³⁰. Obejmuje ona swym zasięgiem znakomitą większość obu wielkopolskich województw, które po drugim i trzecim rozbiore stały się prowincją Prusy Południowe³¹. Mapa jest zredukowaną wersją rękopiśmiennej mapy w skali 1:50 000 z końca XVIII w., chociaż trzeba zaznaczyć, że generalizacja nie zachowuje modelowego charakteru topografii, co widać szczególnie w obrazie zabudowy³². Na czytelnym, czarno-białym miedziorycie typowa treść topograficzna została uszczegółowiona informacjami pocztowymi – stacjami oraz kategoriami dróg i traktów

53/992/0/3/M.w.36_I–VIII_1 [8 ark.] oraz 36_I,III–VIII_2 [7 ark.], natomiast drugi w Bibliotece Raczyńskich (sygn. M II 796; 7 ark.) oraz kopia tego kompletu na Uniwersytecie Wrocławskim; zob. też: B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 81–82; W. Żyszowska, *Mapa Wielkopolski Edwarda Raczyńskiego z lat 1807–1812*, [w:] *Kartografia polska XIX wieku w dorobku Bolesława Olszewicza*, red. J. Ostrowski, W. Wernerowa, Wrocław–Warszawa 2000 (Z *Dziejów Kartografii*, t. 12), s. 105–120; też: *Mapa Departamentu Poznańskiego Edwarda Raczyńskiego jako źródło w badaniach stanu i zmian środowiska Wielkopolski*, [w:] *Dawne mapy jako źródła historyczne: Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego*, t. 3, red. B. Konopska, J. Ostrowski, J. Paślawski, P.E. Wespiański, Warszawa 2012, s. 36–44. Obecnie mapa jest przedmiotem grantu badawczego NCN polegającego na opracowaniu na jej podstawie metodyki cyfrowej edycji dawnych map: T. Panecki, P. Kann, *The „Gaul/Raczyński” Map of Greater Poland (1807–1812). A Project for a Digital Edition*, [w:] *Die Geschichte im Bild*, red. H. Flache-necker, K. Kopiński, J. Tandecki (Editionswissenschaftliches Kolloquium 2015), s. 239–255.

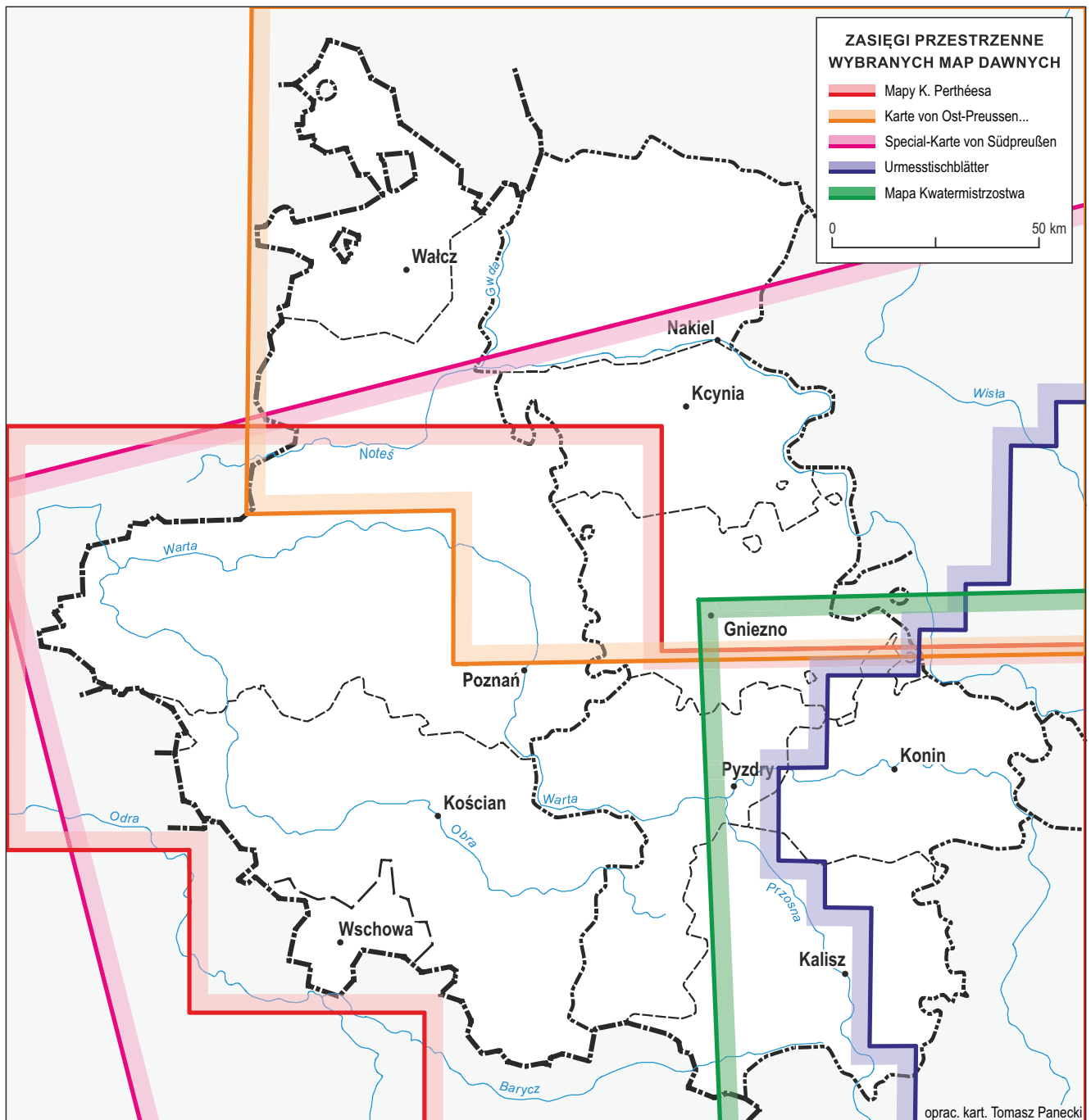
²⁸ Z pomiarów na arkuszach z AP Poznań można wyliczyć skalę ok. 1:75 300, z BRacz ok. 1:175 984, natomiast B. Olszewicz (mając dostęp do oryginału) określił ją na 1:125 000, tenże, *Polska kartografia wojskowa*, s. 81–82.

²⁹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 59; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 99; tenże, *The History of Polish Cartography*, s. 120; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 48; B. Zaborski, *O mapie Prus Królewskich i Książęcych Schrottera*, „Sprawozdania PAU”, t. 10/37, 1932, s. 32; W. Scharfe, *Abriss der Kartographie Brandenburgs 1771–1821*, Berlin–New York 1972, s. 110.

³⁰ *Special Karte von Südproussen: mit Allergrösster Erlaubniss aus der Königlichen grossen topographischen Vermessungs-Karte*, Berlin 1802–1803 (13 arkuszy).

³¹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 59–60; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 176; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 33; B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne*, s. 29–42; H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, s. 291–292.

³² Jeżeli chodzi o kształt zabudowy, do zdjęcia z 1793 r. bardziej zbliżony jest rysunek na tzw. mapie Reymanna w skali 1:200 000. Z tego też względu w ocenie badaczy mapa nie dorównuje innym mapom pruskim tego okresu jeśli idzie o dokładność; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 33.

Ilustracja 1. Zasięgi pięciu map, które były źródłem do rekonstrukcji sieci drogowej, fizjografii oraz lokalizowania miejscowości. Cztery z nich stanowiły podstawę wyrysowywania obiektów, a jedna (mapa Perthéesa) była istotnym odniesieniem do kategoryzacji dróg

pocztowych, w sumie siedmioma kategoriami dróg opracowanymi przez Wilhelma H. Matthiasa³³. Mapa Gilly'ego posłużyła za źródło do lokalizacji miejscowości, wyrysowania sieci drogowej oraz elementów fizjograficznych.

Ważnym opracowaniem były tzw. *Urmesstischblätter*, tj. rękopiśmienne wersje zdjęcia topograficznego prowadzonego w Prusach w latach 20. i 30. XIX w. w skali 1:25 000³⁴. Głównymi cechami tej mapy jako źródła do badań historyczno-geograficznych jest duża dokładność wynikająca z przeprowadzanych pomiarów terenowych i triangulacji oraz szczegółowość, będąca efektem dużej skali i skutkująca niemal pełnym zakresem treści. Plan opracowania wielkoskalowej mapy topograficznej Prus powstał w 1816 r., gdy szefem Sztabu Generalnego armii został gen. Friedrich Karl Ferdinand von Müffling. Z jego rozkazu przeprowadzono triangulację państwa pruskiego, co pozwoliło na określenie precyzyjnej osnowy geodezyjnej, na której oparta miała zostać mapa. Oficerowie armii pruskiej prowadzili pomiary terenowe metodą zdjęcia stolikowego, nanosząc na szkic – dzięki dużej skali i niewielkiej generalizacji kartograficznej – niemal wszystkie elementy krajobrazu. Warto nadmienić, że efektem zdjęcia była rękopiśmienna mapa, która nie miała zostać opublikowana, a jedynie służyć jako materiał źródłowy do opracowania map w mniejszych skalach. Zakres treści mapy jest duży i obejmuje 169 kategorii treści, a jej dokładność matematyczna jest bardzo duża. Błędy w odległości między obiektami (zniekształcenie liniowe) określone zostały na ok. +/-56 m (ok. 1,8 mm w skali mapy)³⁵. Mapa w pracach nad AHP – ze względu na bardzo dużą skalę opracowania – była wykorzystywana raczej jako weryfikacja map w skalach mniejszych, w miejscach wątpliwych. Nie bez znaczenia był również fakt, że krajobraz lat 20. i 30. XIX w. był już dosyć mocno przekształcony w stosunku do tego z przełomu XVIII i XIX w., zatem mapa ta nie zawsze znajdowała zastosowanie w metodzie retrogresywnej.

Tam, gdzie kończył się zasięg *Urmesstischblätter* posługiwaliśmy się również Mapą Kwatermistrzostwa, tj. *Topograficzną kartą Królestwa Polskiego*³⁶. Mapa ta, uznawana za pomnikowe dzieło polskiej kartografii XIX-wiecznej, opracowywana była w dwóch etapach: przed i po powstaniu listopadowym. W latach 1822–1830 Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego przeprowadzało prace związane z wykorzystaniem sieci triangulacyjnych pruskich i austriackich do opracowania matematycznych podstaw polskiego zdjęcia topograficznego. Podstawami matematycznymi mapy było odwzorowanie Bonne'a, powierzchnią odniesienia elipsoida Walbecka, a południk środkowy liczono od południka warszawskiego. Same pomiary wykonano w skali trzykrotnie większej (1:42 000), co zapewniło bardzo dużą dokładność rysunku na mapie. Powstanie listopadowe przerwało prace – udało się opracować 25 spośród 60 arkuszy, a dla kolejnych 6 przeprowadzić pomiary terenowe³⁷. W latach 1833–1839 mapę dokończył rosyjski Korpus Topografów pod kierunkiem gen. Karola Richtera. Wydano ją po rosyjsku z napisami po polsku i francusku w 1843 r., ale z datą 1839. Na jej podstawie w AHP nanoszone były na mapę wynikową elementy fizjograficzne oraz sieć drogowa. Przydatna była również przy lokalizowaniu miejscowości.

Ponadto w celu matematycznego określenia potencjalnej dokładności opracowywanej przez nas mapy głównej wielkopolskiego tomu AHP przeprowadzono analizę średniego błędu kwadratowego położenia obiektów dla trzech map, które były głównymi źródłami danych geometrycznych: *Karte von Ost-Preussen*, *Spezialkarte von Südpreußen* i *Topograficznej karty Królestwa Polskiego*³⁸. Mapom tym

³³ H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, s. 292.

³⁴ W. Scharfe, *Abriss der Kartographie Brandenburgs*, s. 147–160; A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 38–41, 173–190; D. Lorek, *Potencjał informacyjny map topograficznych Urmesstischblätter z lat 1822–33 z terenu Wielkopolski*, Poznań 2011; tenże, *Informacja topograficzna na Urmesstischblätter a objaśnienia w legendzie*, [w:] *Dawne mapy jako źródła historyczne*, t. 3, s. 55–61; M. Jankowska, *Okoliczności powstania i sposób opracowania pruskiej mapy topograficznej z I połowy XIX wieku w skali 1:25 000*, „Roczniki Akademii Rolniczej”, t. 240, 1993, s. 37–45; tenże, *Przestrzeń przyrodniczo-kulturowa wsi na pruskiej mapie topograficznej w skali 1:25 000 z pierwszej połowy XIX wieku*, [w:] *Dawne mapy jako źródła historyczne*, t. 3, s. 45–54; T. Panecki, T. Związek, *Przywileje ołęderskie w badaniach nad rekonstrukcją XVI-wiecznego zalesienia na przykładzie okolic Nowego Tomyśla*, SG, t. 5, 2017 [w druku].

³⁵ A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 174.

³⁶ Była ona wykorzystywana jako źródło danych we wszystkich poprzednich tomach AHP; zob. H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, s. 283–297, s. 295–296.

³⁷ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 119–140; B. Krassowski, *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*, Warszawa 1978 (Zabytki Polskiej Kartografii, t. 1); T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 104.

³⁸ Zagadnienie kalibracji dawnych map jest od kilku lat chętnie poruszonym zagadnieniem. Badania dotyczą ogólnych możliwości kalibracji map dawnych (B. Jenny, L. Hurni, *Studying Cartographic Heritage. Analysis and Visualization of*

została nadana georeferencja w programie ArcGIS 10.3 za pomocą transformacji afinicznej³⁹. Transformacja ta polega na wskazaniu punktów z mapy dawnej i tożsamyh do nich punktów z materiału referencyjnego, najczęściej współczesnej mapy kartometrycznej⁴⁰. Następnie współrzędne z mapy kalibrowanej są transformowane do współrzędnych z mapy referencyjnej za pomocą wzorów matematycznych. W przypadku transformacji afinicznej algorytm ten zachowuje linie proste jako proste i nie zniekształca kątów, a jedynie zmniejsza, przesuwa i obraca obraz mapy kalibrowanej.

Ocenę jakości kalibracji określa się m.in. poprzez średni błąd kwadratowy (RMSE, *Root Mean Square Error*). Jest to względny błąd różnicy położenia punktów kontrolnych z mapy kalibrowanej przed i po kalibracji, informujący o tym, z jaką odległością (w metrach) punkty te zostały przesunięte, aby dopasować mapę do materiału referencyjnego. Błąd wyliczany jest jako średnia dla wszystkich punktów kontrolnych. Nie należy utożsamiać poziomu średniego błędu kwadratowego z dokładnością mapy, chociaż istnienie oczywiście pewna relacja między tymi dwoma wartościami. Błąd ten może bowiem zostać zredukowany do zera przy zastosowaniu transformacji wielomianowych wyższych stopni, ale nie oznacza to bynajmniej, że kalibrowana mapa staje się kartometryczna⁴¹.

RMSE został policzony dla trzech map, a dla każdej z nich wyznaczono 15 punktów kontrolnych. Wyniki analizy prezentuje tab. 4.

Tabela 4. Wyniki analizy dokładności kalibracji trzech map. Wartości podane w metrach. RMSE – średni błąd kwadratowy, STD – odchylenie standardowe, MIN – wartość minimalna błędu, MAX – wartość maksymalna błędu, Pietkiewicz – błąd położenia obiektów obliczony przez prof. Stanisława Pietkiewicza⁴²

	MSE	STD	MIN	MAX	Pietkiewicz
<i>Karte von Ost-Preussen</i>	378,13	279,58	133,24	1161,93	ok. 600
<i>Spezialkarte von Südpreussen</i>	560,28	408,09	30,22	1612,79	ok. 1400–4200
<i>Topograficzna karta Królestwa Polskiego</i>	657,75	330,74	371,61	1429,9	ok. 750

Jak wynika z analizy, dla *Karte von Ost-Preussen* został osiągnięty najlepszy wynik kalibracji ze średnim błędem 378,13 m. Dziwić może nie najlepszy wynik Mapy Kwatermistrzostwa, która mimo że została opracowana kilkadziesiąt lat później niż mapa Schröttera-Engelhardta, to dokładność jej kalibracji jest niemal dwukrotnie gorsza. Przeliczając te błędy przez skalę mapy głównej AHP, otrzymamy błędy położenia obiektów odpowiednio: 1,51 mm, 2,24 mm i 2,63 mm, a przyjmując grubość znaku kartograficznego, np. drogi, jako ok. 1 mm, okaże się, że błędy te można uznać za niewielkie (dla skali 1:250 000).

Wyniki te zostały również porównane z wynikami analiz kartometryczności map prowadzonych w Katedrze Kartografii UW przez prof. Stanisława Pietkiewicza⁴³. Jak zostało to już podkreślone, nie należy utożsamiać błędu RMSE z matematycznie obliczoną dokładnością mapy, niemniej jednak istnieje między tymi wartościami pewna korelacja. Rezultaty podobne do wyników Pietkiewicza uzyskano dla Mapy Kwatermistrzostwa, dla mapy Schröttera-Engelhardta wynik był lepszy o ponad 200 m, a dla mapy Gilly’ego uzyskano wielokrotnie lepsze wyniki (tab. 4). Różnice w błędach mogą wynikać z wielu czynników, np. analizowania różnych arkuszy map cechujących się odmienną precyzją

Geometric Distortions, „Computers & Graphics”, t. 2/35, 2011, s. 402–411), map opartych i nieopartych na osnowie geodezyjnej (A. Affek, *Georeferencing of Historical Maps using GIS, as Exemplified by the Austrian Military Surveys of Galicia*, „Geographia Polonica”, t. 4/86, 2013, s. 337–390), kalibracji map wieloarkuszowych (T. Panecki, *Problemy kalibracji mapy szczegółowej Polski w skali 1:25 000 Wojskowego Instytutu Geograficznego w Warszawie*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 2/46, 2014, s. 162–172).

³⁹ J. Urbański, *GIS w badaniach przyrodniczych*, Gdańsk 2008, s. 78–83

⁴⁰ W tym przypadku były to mapy topograficzne z Geoportalu (www.geoportal.gov.pl, dostęp: 22.10.2016).

⁴¹ B. Jenny, L. Hurni, *Studying Cartographic Heritage*, s. 402–411.

⁴² G. Bonatowski, *Działalność profesora S. Pietkiewicza w zakresie badania dawnych map Polski*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 17, 1995, s. 53–86; S. Pietkiewicz, *Analiza dokładności niektórych map z XVII, XVIII i XIX wieku, obejmujących Polskę w dawnych granicach*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 17, 1995, s. 103–109.

⁴³ G. Bonatowski, *Działalność profesora S. Pietkiewicza*, s. 53–86; S. Pietkiewicz, *Analiza dokładności niektórych map*, s. 103–109.

wykonania, metodologii pomiarów, a nawet skurczu papieru czy jakości skanów, na których przeprowadzono kalibrację i analizę błędu RMSE.

Wreszcie czwartą grupę stanowiły tzw. mapy referencyjne (kanwowe), opracowane w XX i XXI w., które były głównym odniesieniem przestrzennych dla wszystkich danych pozyskiwanych z innych map. Zgodnie z założeniami serii AHP miejscowości i wszystkie elementy rysunku powinny być ostatecznie lokalizowane i umieszczane na mapie w skali 1:100 000, przy czym wykorzystywano do tego celu zarówno mapy przedwojenne, jak i powojenne⁴⁴. Następnie rysunek nanoszonych elementów był generalizowany do docelowej skali mapy głównej (1:250 000). Taka metodyka prac ukształtowała się w pracach nad AHP już od pierwszego tomu powojennego i jest kontynuowana współcześnie. Należałoby jednak podjąć dyskusję dotyczącą materiałów referencyjnych dla AHP i ich uwspółcześnienia poprzez wykorzystywanie aktualnych danych topograficznych, np. do lokalizacji miejscowości czy nanoszenia dróg i fizjografii⁴⁵.

Podczas wyrysowywania finalnej mapy korzystaliśmy jednak pomocniczo z danych referencyjnych wchodzących w zakres Państwowego Zasobu Geodezyjnego i Kartograficznego, które udostępniane są m.in. poprzez państwowy Geoportal (www.geoportal.gov.pl, dostęp: 19.10.2016). Nowością w stosunku do poprzednich tomów AHP było pełne wykorzystanie oprogramowania GIS (System Informacji Geograficznej), które umożliwia gromadzenie, analizę, wizualizację i udostępnianie danych przestrzennych w ramach wspólnego modelu danych, skali, odwzorowania, etc.⁴⁶ W naszych pracach GIS wykorzystywany był zarówno do pozyskania danych z dawnych map, jak do kartograficznego opracowania mapy głównej i map przeglądowych. Kwestia wykorzystywania narzędzi zarezerwowanych dotąd dla geografów stanowi wciąż pewne *novum*, znakomicie jednak ułatwia pracę nad opracowaniem map historycznych⁴⁷.

⁴⁴ H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, s. 283–297.

⁴⁵ R. Olszewski, D. Gotlib, *Rola bazy danych obiektów topograficznych w tworzeniu infrastruktury informacji przestrzennej w Polsce*, Warszawa 2013.

⁴⁶ J. Urbański, *GIS w badaniach przyrodniczych*.

⁴⁷ I.N. Gregory, *A Place in History. A Guide to Using GIS in Historical Research*, Oxford 2003; I.N. Gregory, R.G. Healey, *Historical GIS. Structuring, Mapping and Analysing Geographies of the Past*, „Progress in Human Geography”, t. 5/31, 2007, s. 638–653; B. Szady, *Zastosowanie systemów informacji geograficznej*, s. 279–283.

METODA I WYNIKI

ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE

Elżbieta Rutkowska

Na mapie XVI-wiecznej Wielkopolski przedstawiono trzy podstawowe elementy fizjograficzne środowiska geograficznego: rzeźbę terenu, sieć wodną oraz zalesienie. Zgodnie z założeniami przyjętymi w tej serii AHP rekonstrukcja sieci wodnej oraz zasięgu lasów przeprowadzona została na podstawie najwcześniejszych kartometrycznych i w miarę szczegółowych materiałów kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w., pozwalających na odtworzenie możliwie wiarygodnego obrazu tych elementów. Oczywiście z pełną świadomością, że obraz ten przedstawia stan o przeszło dwa wieki późniejszy niż pokazana na jego tle treść historyczna. Jednak ze względu na brak wcześniejszych materiałów musimy się z tym pogodzić, zakładając, że zmiany w środowisku geograficznym, zwłaszcza te spowodowane działalnością człowieka, nie były w tamtych czasach tak szybkie i drastyczne jak obecnie. Metoda rekonstrukcji obu tych elementów była zbliżona do zastosowanej we wcześniejszych tomach serii.

Rzeźbę terenu przedstawiono tradycyjnie metodą poziomicową i choć końcowy efekt jest podobny do wcześniej opracowanych map województw krakowskiego, sieradzkiego i łęczyckiego, to uzyskano go zupełnie inną metodą. Zamiast ręcznie wykonywanych odrysów poziomic z przedwojennych map WIG w skali 1:100 000 wykorzystano numeryczny model terenu (NMT lub DEM, *Digital Elevation Model*) udostępniany przez Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej. Model składa się z punktów wysokościowych rozmieszczonych w regularnej siatce co 100 m w układzie współrzędnych „1992”. Oferowana rozdzielczość jest wystarczająca z punktu widzenia opracowania mapy głównej, ponieważ poszczególne punkty wysokościowe rozmieszczone co 0,4 mm w skali mapy (1:250 000) umożliwiają ich interpolację do poziomic. Praca ta wykonana została w programie ArcGIS 10.2 z zastosowaniem algorytmu ANUDEM, który uwzględnia przy wpasowaniu nie tylko punkty wysokościowe, ale także rozmieszczenie, położenie i kształt sieci hydrograficznej¹. Dzięki temu wygenerowane poziomicę mają przebieg zgodny z rysunkiem rzek i jezior. Takie podejście znacznie skróciło czas poświęcony na opracowanie poziomic, ponieważ cały proces został w dużej mierze zautomatyzowany.

Według podziału fizycznogeograficznego Jerzego Kondrackiego² obszar historycznej Wielkopolski leży w zasięgu dwóch podprovincji: Pojezierzy Południowobałtyckich i Niziny Wielkopolsko-Śląskiej, które graniczą ze sobą częściowo wzdłuż równoleżnikowego biegu Warty od rejonu Koła na zachód. W obrębie wspomnianych pojezierzy wyróżnia się makroregiony: Pojezierze Zachodniopomorskie, Pojezierze Południowopomorskie i Pojezierze Wielkopolsko-Kujawskie, rozdzielone makroregionem Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej. Pojezierza Zachodnio- i Południowopomorskie (Krajeńskie, Wałeckie, Drawskie i Równina Wałecka), położone na północ od Pradoliny, dziś wykorzystywanej przez dolinę rzeki Noteci, charakteryzuje rzeźba powstała w wyniku działania lądolodu skandynawskiego w okresie zlodowacenia bałtyckiego. Wyraźne wzgórza moren czołowych, pagórki kemowe, ozy i równiny sandrowe oraz liczne jeziora rynnowe i wytopiskowe to charakterystyczne elementy tego młodogłębokiego krajobrazu. Położona na północny zachód od jeziora Drawsko i wznosząca się na wysokość 219 m n.p.m. kulminacja to wzgórze moreny czołowej stadiału pomorskiego. Jest to równocześnie

¹ M.F. Hutchinson, T. Xu, J.A. Stein, *Recent Progress in the ANUDEM Elevation Gridding Procedure*, [w:] *Geomorphometry 2011*, red. T. Hengel, I.S. Evans, J.P. Wilson, M. Gould, Redlands 2011, s. 19–22 (geomorphometry.org/HutchinsonXu2011, dostęp: 29.03.2017).

² J. Kondracki, A. Rychling, *Regiony fizycznogeograficzne*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1993, tabl. 53.3.

najwyższy punkt zarówno XVI-wiecznego województwa poznańskiego, jak również całego opracowywanego obszaru. Pozostałe dominujące wzniesienia, jak wzgórze morenowe ze szczytem Dębowa Góra, usytuowane na północnym, wysokim brzegu doliny środkowej Noteci, osiągające 193 m n.p.m., a także przekraczające 200 m n.p.m. wzniesienia położone na zachód od Piły i ciągnące się w kierunku Wałcza i Nakielna są efektem postępu czoła lodowca w ramach jego recesji w fazie krajeńskiej stadiału poznańskiego ostatniego zlodowacenia.

Obszar rozciągający się na południe od doliny Noteci, a zatem Pojezierza Poznańskie, Chodzieskie i Gnieźnieńskie oraz Równina Wrzesińska, zawdzięczają swoje ukształtowanie procesom rzeźbotwórczym fazy poznańskiej zlodowacenia bałtyckiego. Jego maksymalny zasięg wyznacza linia moren czołowych ciągnąca się od okolic Trzemeszna przez Gniezno, Poznań w kierunku Lwówka i Pszczewa (Pczewa). Cały ten teren cechuje duża różnorodność form rzeźby. Występują tu liczne skupiska jezior rynnowych o długich, wąskich i głęboko wciętych brzegach, jak Popielewskie (Luben), Dymaczewskie (Będlewskie), Lednica czy Chłop. W miejscach dłuższego postępu lodowiec usypywał przebiegające równoleżnikowo ciągi moreny czołowej. Koło Chodzieży spiętrzone moreny subfazy chodzieskiej osiągają swą kulminację w postaci Wzgórza Gontyniec o wysokości 192 m n.p.m., a na północ od Kcyni – wzgórze Dębianka, 160 m n.p.m.³

Następna wyraźna linia moren ciągnących się od Konina przez Żerków (Łysa Góra, 161 m n.p.m.) w kierunku Leszna i na północ od Wschowy to wynik postępu lodowca w fazie leszczyńskiej, czyli w maksymalnym zasięgu ostatniego zlodowacenia. W wyniku akumulacji osadów lodowcowych powstały tu wzgórza morenowe zbudowane przeważnie z gliny zwałowej, piasków i żwirów oraz pagórki kemowe, dochodzące także do wysokości 160 m n.p.m. Cechą charakterystyczną dla tego obszaru jest występowanie dużej ilości jezior, zarówno na Pojezierzu Sławskim: Dominickie (Dominice), Przemęckie, jak również na sąsiadującym z nim od wschodu Pojezierzem Krzywińskim: Dolskie Wielkie (Banie), Wonieść, Grzymysławskie (Drzonkowskie).

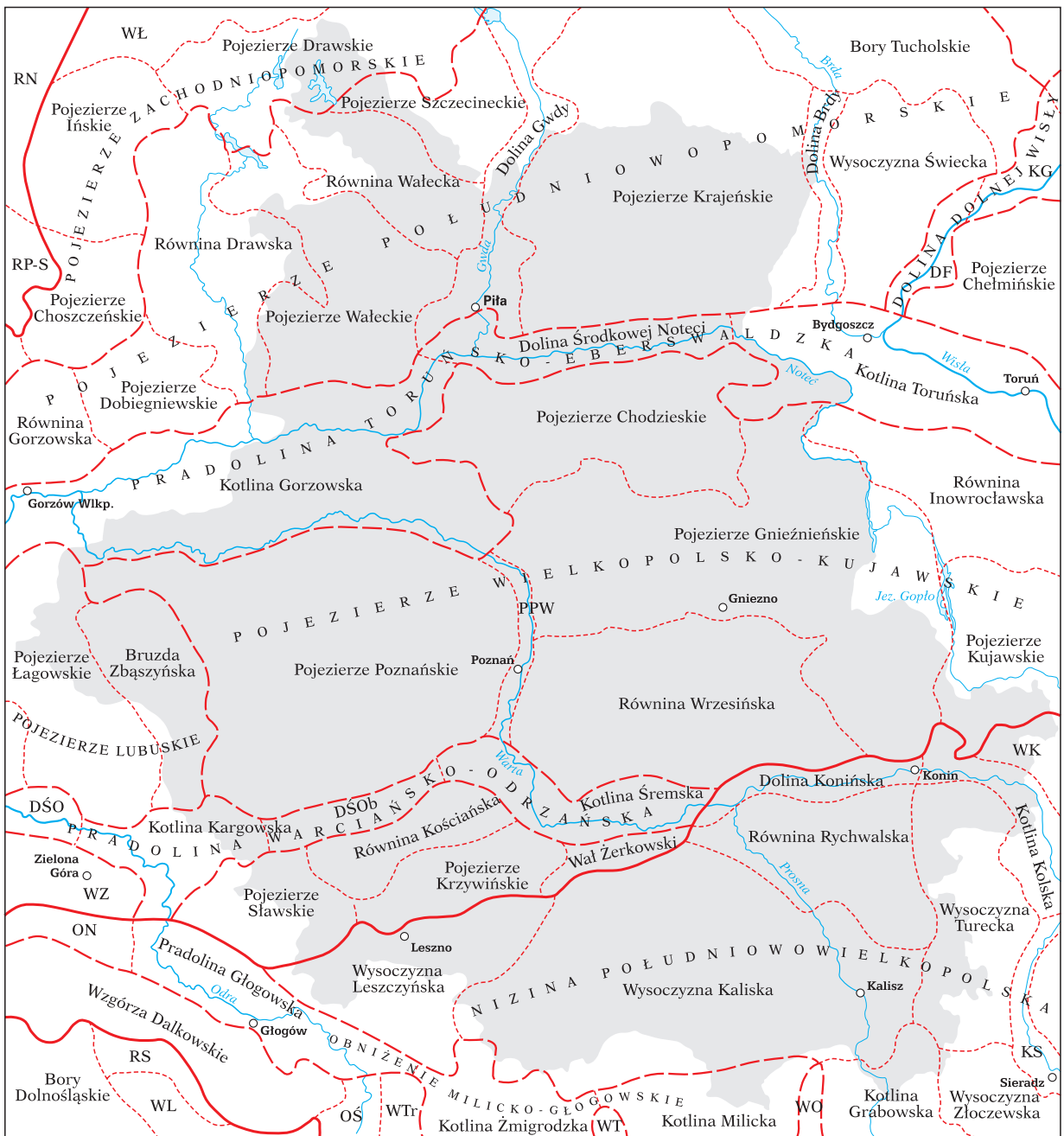
W rzeźbie Wielkopolski nie sposób nie zauważyć szerokich obniżeń o równoleżnikowym przebiegu. W północnej części jest to Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka, a na południu Pradolina Warciańsko-Odrzańska połączona z Doliną Konińską. Te rozległe zagłębienia tworzyły się przy odpływie wód lodowcowych i rzecznych wzdłuż krawędzi lądolodu w kierunku zachodnim. Obecnie stanowią doliny środkowej i dolnej Noteci oraz środkowej Warty i Obry. Obszary te są jednocześnie najniższymi terenami Wielkopolski. Dla przykładu dno doliny Warty przy ujściu Proсны znajduje się na wysokości około 70 m n.p.m. i stopniowo obniża się w kierunku zachodnim, aby przy ujściu Obry osiągnąć wartość już tylko 26 m n.p.m.

Od południowego wschodu wspomniane jednostki (pojezierza i pradoliny) graniczą z terenem Niziny Południowowielkopolskiej, ukształtowanej przez wcześniejsze zlodowacenie środkowopolskie. Wyróżnione na tym obszarze przez Kondrackiego mezoregiony to wysoczyzny: Leszczyńska, Kaliska i Turecka oraz występująca pomiędzy nimi Równina Rychwalska – monotonna równina o mało zróżnicowanej rzeźbie. Tworzą je głównie płaskie obszary moreny dennej położone na wysokości od 100 do 160 m n.p.m. Całkowity brak jezior to niezbita dowód na staroglacjalną genezę rzeźby tego obszaru, który dzisiejszą formę uzyskał na skutek długotrwałych procesów denudacyjnych⁴. Miejscami zachowały się tylko nieliczne ostańce moren czołowych tego zlodowacenia, jak ciągnące się na południe od Krotoszyna Wzgórza Cieszkowskie, osiągające 180 m n.p.m., czy wzniesienia pod Ostrowem – 185 m n.p.m. Jedyne północna część Wysoczyzny Tureckiej wykazuje nieco większe zróżnicowanie terenu, występujące tu wzniesienia dochodzą do 100 m wysokości względem przyległej doliny Warty, a leżąca pomiędzy Koninem a Tuliszkowem Złota Góra to kulminacja wysoczyzny wznosząca się do 191 m n.p.m.

Rzeźba terenu, a zwłaszcza litologia obszarów powierzchniowych, jest ściśle powiązana z typami i rozmieszczeniem gleb. Gleby Wielkopolski w przeważającej części wykształcone zostały z piaszczystych i gliniastych utworów polodowcowych. Na obszarach wysoczyznowych dominują gleby płowe i rdzawe, wykształcone w procesach przemywania, bielnicowania i brunatnienia. Nieco mniejsze powierzchnie terenu pokrywają gleby brunatne właściwe wytworzone z morenowych glin zwałowych, charakteryzujące się wyraźnie wykształconym poziomem próchnicznym korzystnym dla uprawy roślin. Występują one na północ i północny zachód od Poznania oraz na Wysoczyźnie Kaliskiej w trójkącie

³ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998, s. 142.

⁴ B. Krygowski, *Nizina Wielkopolska*, [w:] *Geomorfologia Polski*, t. 2, red. R. Galon, Warszawa 1972, s. 186.

REGIONY FIZYCZNOGEOGRAFICZNE WOJEWÓDZTWA POZNAŃSKIEGO I KALISKIEGO

- województwo poznańskie i kaliskie
- granice podprovincji
- granice makroregionów
- granice mezoregionów

- DF Dolina Fordońska
- DŚO Dolina Środkowej Odry
- DŚOb Dolina Środkowej Obry
- KG Kotlina Grudziądzka
- KS Kotlina Sieradzka
- ON Obniżenie Nowosolskie
- OŚ Obniżenie Ścinawskie
- PPW Poznański Przełom Warty
- RN Równina Nowogardzka

- RP-S Równina Pyrzycko-Starogardzka
- RS Równina Szprotawska
- WK Wysoczyzna Kłodawska
- WL Wysoczyzna Lubińska
- WŁ Wysoczyzna Łobeska
- WO Wzgórze Ostrzeszowskie
- WTr Wzgórze Twardogórskie
- WTr Wzgórze Trzebnickie
- WZ Wał Zielonogórski

Oprac. Elżbieta Rutkowska wg. J. Kondrackiego

Gostyń – Pleszew – Krotoszyn. Natomiast w widłach Warty i Noteci, wzdłuż Proсны na południe od Kalisza czy na północny zachód od Wolsztyna przeważają słabe gleby bielcowe i bielice na przemian z glebami rdzawymi i glejowymi. W dolinach rzecznych na tarasach zalewowych dominują mady rzeczne z glebami murszowymi, mułowymi i torfami. Największy kompleks tego typu gleb występuje wzdłuż doliny Noteci od Nakła do Wielenia, a także w pobliżu jezior oraz w licznych zagłębieniach terenu. Najbardziej urodzajne gleby Wielkopolski to czarne ziemie, które wykształciły się na niewielkich obszarach na południowy wschód od Poznania, w pasie przebiegającym od Gniezna w kierunku Konina oraz od Powidza po jezioro Gopło⁵. Czarne ziemie zaliczane są do dobrych rolniczo gleb II i III klasy bonitacyjnej. Jednak zdecydowanie większa część terenu Wielkopolski charakteryzuje się glebami o niskiej przydatności dla rolnictwa, zwykle odpowiadającej IV i V klasie bonitacji⁶.

Nieodłącznym elementem środowiska naturalnego jest sieć wodna – rzeki i jeziora. Najważniejszą rzeką obszaru jest Warta: prawy, największy dopływ Odry, której środkowy i dolny odcinek przecina Wielkopolskę z południowego wschodu na północny zachód. Na odcinku od Koła przez Konin i Pызdry po Śrem płynie ona prawie równoleżnikowo ze wschodu, następnie skręca na północ, pokonując przełomowy odcinek pod Poznaniem, aby ponownie przyjąć kierunek zachodni z wykorzystaniem obniżenia Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej aż po ujście do Odry. Podobnie inne większe rzeki, jak Noteć czy Barycz, graniczna ze Śląskiem, w swych równoleżnikowych odcinkach wykorzystują pradolinne obniżenia. Pozostałe rzeki, dopływy wyżej wspomnianych, np. Proсны, Obrą na południu czy Drawa i Gwda na północy, a także górny bieg Noteci mają przebieg w przybliżeniu południkowy i dlatego możemy mówić o kratowym układzie sieci rzecznej w Wielkopolsce⁷.

Przez obszar Wielkopolski przebiega dział wodny I rzędu między dorzeczami Wisły i Odry, jednak tylko niewielki fragment powiatu nakielskiego w jego północno-wschodniej części należy do dorzecza Wisły. Płynąca tu Kamionka i Sępólna (Sampolna) oraz ich dopływy poprzez Brdę zasilają Wisłę. Cała pozostała część Wielkopolski to dorzecze Odry, a w szczególności obszar należący do zlewni Warty.

Rekonstrukcja XVI-wiecznej sieci hydrograficznej została oparta na materiałach kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w., a więc jeszcze sprzed okresu, gdy na dużą skalę przeprowadzano prace melioracyjne i regulujące koryta rzeczne. Najwyraźniejsze zmiany w przebiegu rzek dotyczyły dolin Warty, Noteci i Proсны. Najlepszym dostępnym źródłem kartograficznym dla odtwarzania sieci hydrograficznej północnej części Wielkopolski okazała się mapa Friedricha Leopolda Schröttera⁸ – w skali 1:150 000 z przełomu XVIII i XIX w. Dla pozostałej części wykorzystywana była mapa Davida Gilly’ego i Crona (Krohna)⁹ – w skali 1:50 000 z lat 1793–1800 oraz redukcja tego zdjęcia terenowego wykona przez Gilly’ego¹⁰ w latach 1802–1803 w skali 1:150 000. Z uwagi na dużą dokładność i bogactwo treści do rekonstrukcji środowiska pożyteczna okazała się też mało znana mapa Gaula/Raczyńskiego¹¹, obejmująca swym zasięgiem powiaty poznański i kościański. *Topograficzna karta Królestwa Polskiego* (Mapa Kwatermistrzostwa)¹² w skali 1:126 000, wydana w latach 1822–1831, była pomocna przy rekonstrukcji południowo-wschodniej części powiatów kaliskiego i konińskiego. W niektórych sytuacjach, gdzie przebieg cieków w danym miejscu wzbudzał wątpliwości, sięgano do materiałów dokładniejszych – *Urmesstischblätter* wykonanych w skali 1:25 000¹³. Oczywiście tak jak w wydanych już tomach kanwą opracowania były mapy topograficzne WIG¹⁴ w skali 1:100 000.

Analizując rysunek rzek na wspomnianych mapach źródłowych, zwracano uwagę i wylapywano zasadnicze różnice w przebiegu cieków w stosunku do obrazu (stanu) z mapy WIG, prezentującej sytuację z lat międzywojennych bądź – w zależności od materiałów źródłowych – do arkusza z czasów I wojny światowej. Wiadomo, że obraz rzeki oddany na mapie przedstawia stan na konkretny rok i wiemy na pewno, że nie utrzymywał się on przez dłuższy okres. Rzeki Wielkopolski to typowe

⁵ S. Białousz, *Gleby-klasyfikacja genetyczna*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, tabl. 41.1.

⁶ J. Strzelec, *Bonitacja gleb*, [w:] tamże, tabl. 41.3.

⁷ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 126.

⁸ Schrötter.

⁹ Gilly-Cron.

¹⁰ Gilly 1802.

¹¹ Gaul/Raczyński.

¹² Kwatermistrzostwo.

¹³ UMTB.

¹⁴ Mapy topograficzne w skali 1:100 000, wydawane przez Wojskowy Instytut Geograficzny.

cieki nizinne o stosunkowo niewielkim spadku. Określane są one często „rzekami błędzącymi”, dzielą się bowiem na szereg odnóg i ramion. Niewielki spadek utrudniał szybki spływ wód wezbraniowych, które czasami zajmowały całą szerokość terasy zalewowej. W przypadku Noteci to obszar osiagający od ok. 2 do nawet 8 km szerokości. Tworzące się w okresie wezbrań liczne nowe odnogi i ramiona powodowały częste zmiany przebiegu głównego koryta rzeki. Dawne źródła kartograficzne pozwoliły uchwycić znaczące różnice w przebiegu rzeki.

Oczywiście należy pamiętać, że od końca XVI stulecia do chwili wydania wspomnianych map źródłowych upłynęło jeszcze dodatkowe 200 lat i obraz z tych map prawdopodobnie w różnych miejscach jest daleki od stanu XVI-wiecznego. Potwierdzeniem są uchwycone duże różnice, do których doszło w okresie zaledwie ok. 130 lat, jakie upłynęły od początku XIX w. do wydania map WIG. I tak np. na mapie Karola Perthéesa¹⁵ czy Davida Gilly’ego rzeka Lutynia uchodzi do Warty na wysokości wsi Czeszewo, natomiast topografowie WIG ujście rzeki skartowali na wysokości wsi Orzechowo, czyli ponad 2,5 km dalej. Podobne zmiany w dolnym biegu rzeki widzimy w przypadku Powy (lewy dopływ Warty) w okolicy Konina i wsi Rumin. Zaobserwowane zmiany w przebiegu rzek powodują czasami nawet zmianę recypienta, czyli rzeki, do której dany ciek zmierza. Przykładem takim może być dawna Trzebinia, która z prawej strony wpadała do Noteci, a obecnie jako Człopica jest lewym dopływem Drawy, uchodzącym na północny zachód od Krzyża Wielkopolskiego.

Spotykamy również zmiany w kategorii ciek. Rzeka główna niosąca więcej wody z czasem przekształcała się w ciek drugorzędny, a dopływ na skutek wzmożonego przepływu przejmował miano rzeki głównej.

Przykładem takich skomplikowanych zmian może być lewobrzeżny dopływ Warty – rzeka Bawół zwana też Czarną Strugą, płynąca dziś spod Stawiszyna na północ i przyjmująca na wysokości wsi Królików prawy dopływ zwany Białą Panieńską. Na mapie Gilly’ego sytuacja wyglądała wręcz odwrotnie: do Białej płynącej od wsi Przyranie ku Warcie wpadał pod Królikowem niewielki, liczący kilka kilometrów długości, lewobrzeżny dopływ, natomiast spod Stawiszyna rzeka zwana Czarni (u Gilly’ego Czarna Struga) kierowała swe wody na północny zachód i uchodziła do Proсны pod Choczem. Na skutek zwiększenia ilości wody w rzece Czarni oraz prawdopodobnie ingerencji człowieka rzeka ta zmieniła swój bieg i na podmokłych łąkach pomiędzy wsiami Jaruntowo i Lipice połączyła swój główny nurt z odcinkiem źródłowym wspomnianego wcześniej lewobrzeżnego dopływu Białej, kierując swe wody do Warty. Ilością odprowadzanej wody zdominowała dotychczas główną Białą Panieńską i odwróciła kategorie rzek spotykających się pod Królikowem. Od tej pory do Bawoła wpada dziś jako dopływ Biała Panieńska, zwana dziś także Czarną Strugą.

Na podstawie wyżej wymienionych dawnych map zrekonstruowane zostały liczne zakola i meandry w środkowym biegu Warty, które w wyniku późniejszych prac regulacyjnych zostały spłycone lub całkowicie odcięte od głównego nurtu rzeki. Na odcinku Czeszewo – Pogorzeliца długość Warty zmniejszyła się z 11 do niecałych 6 km. Na wschód od Skwierzyny pomiędzy Świniarami a Głuskowem koryto Warty też zostało znacząco wyprostowane, przez co długość rzeki zmniejszyła się dwukrotnie. Po rekonstrukcji obraz Warty na mapie województw wielkopolskich odpowiada w przybliżeniu sytuacji z końca XVIII stulecia.

Na duże trudności przy odtwarzaniu przebiegu dawnego koryta rzeki natrafiono w przypadku Obry. Teren dorzecza Obry stanowił w dawnych czasach rozległe i trudno dostępne mokradła zwane Wielkim Łęgiem Obrzańskim. Jak pisał Wawrzyniec Surowiecki na początku XIX w. Obra była rzeką „bez koryta, bez spadku, wody iey błakając się na wszystkie strony, podmakaią niezmierne równiny i zamieniają ie w niedostępne strugi i błota”¹⁶. Prace melioracyjne na tym terenie rozpoczęto już w 1799 r., budując szereg kanałów usprawniających odpływ wód i powodując tym samym osuszenie terenów zalewowych środkowej części dorzecza Obry. Źródła pisane dostarczają wielu informacji na ten temat, ale w niektórych przypadkach jednoznaczne zidentyfikowanie danego ciek i rekonstrukcja jego przebiegu po tak dużych zmianach hydrotechnicznych nie jest możliwa. Przykładem są cieki: Bystra Rzeka, Zarosła, Dęba, Kłodziawa czy Witna, dopływy Obry w rejonie Wielichowa, a także Ziemina i Prochów w powiecie kościańskim¹⁷.

¹⁵ Perthéés Kalisz.

¹⁶ W. Surowiecki, *O rzekach y sphywach krajów Xięstwa Warszawskiego*, Warszawa 1811, s. 74.

¹⁷ SHGPoz, cz. I, z. 1, s. 161.

W krajobrazie Wielkopolski zwracają uwagę występujące bardzo licznie jeziora, szczególnie w jej północnej i środkowej części, ukształtowanej w okresie ustępowania najmłodszego zlodowacenia. Na pojezierzach występują zarówno długie, głębokie jeziora rynnowe o południkowym przebiegu (Rynna Kórnicko-Zaniemska ma 17 km długości), jak również duże, znacznie płytsze jeziora morenowe, o dobrze rozwiniętej linii brzegowej.

Liczba zbiorników wodnych w ciągu wieków ulegała ciągłemu zmniejszaniu. Ingerencja człowieka w naturalne środowisko spowodowała znaczne obniżenie poziomu wód. Jednocześnie proces wysychania i zamulania doprowadził do szybszego zarastania jezior, a w niektórych przypadkach „znikania” ich z krajobrazu. Już z lustracji przeprowadzonej w połowie XVI w. dowiadujemy się, że „jest jeziorko, ale zarosło, bywała na niem przedtem tonia 1”¹⁸. Takiemu procesowi podlegają przeważnie jeziora płytkie i przepływowe. Przykładem tego może być jezioro położone w pobliżu Wiskitna na Pojezierzu Krajeńskim (18 km na wschód od Więcborka), które na mapie Schröttera z 1802 r. widnieje jako duży akwen o nazwie Glusza See. Obecnie jest to obszar podmokły, bagnisty, o nazwie Bagno Głusza, z kilkoma tylko niewielkimi zagłębieniami wypełnionymi wodą. Niekiedy proces zarastania jezior jest tak daleko posunięty, że na współczesnych mapach nie można doszukać się miejsca po dawnym jeziorze. Podobnych przykładów na obszarze Wielkopolski jest znacznie więcej.

W źródłach pisanych często pojawiają się wzmianki o istnieniu stawów i sadzawek przy lustranych osadach, np. „stawek mały w Kęssiczi, w nim karpiecia są, z którego insze stawy rybią”¹⁹. Dziś próżno by ich szukać nawet na najdokładniejszych mapach, więc ich lokalizacja byłaby w dużej mierze przybliżona, ale skala 1:250 000 nie pozwala pokazać tak małych zbiorników wodnych. Jak można zaobserwować, na mapie Wielkopolski udało się jednak zlokalizować i przedstawić skupiska nawet niewielkich jezierek, dobrze zidentyfikowanych i mających swoje nazwy. W wielu przypadkach było to możliwe dzięki wiarygodnym źródłom pisanim, sugerującym kierunek i obszar poszukiwań na mapie. Drobiazgowy opis przebiegu granic pomiędzy dobrami poszczególnych właścicieli umożliwił identyfikację obiektów fizjograficznych, szczególnie jezior i stawów. Miejscami doprowadziło to nawet do tak dużego natłoku nazw i opisów, że konieczne było opuszczenie niektórych z nich. Dotyczy to np. rozgraniczeń w dobrach Czarnkowskich czy licznych przynależności do dóbr klucza pzewskiego.

Kolejnym przedstawionym na mapie Wielkopolski elementem środowiska naturalnego są lasy. Ich powierzchnia wraz z rozwojem rolnictwa i osadnictwa ulegała w ciągu stuleci stałemu zmniejszeniu. Drewno pozyskane z karczunków wykorzystywano jako surowiec do budowy osad, mostów czy grobli, było też podstawowym materiałem opałowym. Jeszcze na początku XVI w. w powiecie gnieźnieńskim w okolicy Mąkownicy i Witkowa istniał las Moków (Puszcza Mokowska) i las zwany Trzuskolomem²⁰, będący częścią zwartego terenu leśnego rozciągającego się w kierunku wschodnim do jeziora Gopło i na południe aż do Słupcy. Dziś trudno się doszukać na tych obszarach pozostałości po dawnych kniejach.

Przy odtwarzaniu kompleksów leśnych według stanu z przełomu XVIII i XIX w. wykorzystywane były mapy już wcześniej wspomniane: Gilly’ego, Schröttera i Mapa Kwatermistrzostwa. Ze względu na skalę wydawniczą naszego opracowania (1:250 000) i czytelność mapy do prezentacji przyjęto, podobnie jak we wcześniejszych tomach AHP, obszary leśne o minimalnych rozmiarach 4 x 4 mm w skali roboczej 1:100 000, co odpowiada ok. 16 ha.

Największym zwartym kompleksem leśnym jest Puszcza Notecka w województwie poznańskim. Terytorium to, rozciągające się w widłach Warty i Noteci, nie miało w średniowieczu swojej nazwy, jedyne znane określenie to *silva magna* z 1296 r.²¹ Na słabo urodzajnych piaszczystych glebach powstałych na sandrach dominują głównie bory sosnowe. Większe lasy, choć mocno rozczłonkowane, występują w okolicach Człopy (Człopska Puszcza, czyli lasy w dobrach Człopskich) i Chodzieży, pomiędzy rzekami Plitnicą a Piławą (Piławą), na wschód od Owieńsk w kierunku Głębocka, w okolicach Puszczykowa i Rogalinka. W powiecie wałęckim lasy dominują na zachód od Wałęcza i na północ od Jeziora Drawskiego, jak również przy granicy z powiatem poznańskim. Natomiast powiaty kościański i wschowski są mniej zalesione, a większe połacie lasu występują tylko na południe od Mosiny – pomiędzy Żabnem,

¹⁸ LWWK 1564, s. 201.

¹⁹ Tamże, s. 178.

²⁰ Hładyłowicz, Zmiany krajobrazu, s. 50.

²¹ SHGPoz, cz. III, z. 2, s. 299.

Brodnicą i Iłowcem Małym, jak również pomiędzy Dolskiem a Jezewem. W województwie kaliskim nie ma zwartego kompleksu leśnego podobnego do Puszczy Noteckiej. Zdecydowanie bardziej zalesiona jest wschodnia część województwa. W powiecie kcyńskim oprócz pasa lasów ciągnących się wzdłuż doliny Noteci przez prawie całą szerokość powiatu większe kompleksy znajdują się właśnie we wschodniej jego części. Dość gęsto zalesiona jest również część powiatu konińskiego na południe od doliny Warty aż po granicę z powiatem kaliskim oraz skraj południowo-wschodni województwa w pasie od Giżyca do Iwanowic.

Patrząc na rozmieszczenie lasów i miejscowości w Wielkopolsce, trudno nie zauważyć „białej plamy” występującej na Pojezierzu Poznańskim na południe od Tomyśla, pozbawionej zarówno osad, jak i lasów. Wiąże się to z późniejszym, zapoczątkowanym w XVIII w. osadnictwem olęderskim, które zajmowało tereny trudne do zagospodarowania, wymagające wcześniejszego karczunku lub przeprowadzenia prac melioracyjnych. Prawdopodobnie nowi osadnicy na skutek swojej działalności wytrzebili obszary leśne wcześniej tam istniejące²². Podobnych przypadków na terenie Wielkopolski jest kilka, np. w okolicach Nekli i Czarniejewa w powiecie pyzdrskim²³ czy Skwierzyny i Międzyrzecza w powiecie poznańskim, gdzie osadnictwo olęderskie znacznie przyczyniło się do przemian środowiska naturalnego.

O obecności terenów leśnych we wcześniejszych okresach historycznych świadczą często nazwy miejscowości, które dość licznie występują na terenie całej Wielkopolski. Jedna grupa nazw informuje nas o gatunkach drzew rosnących w tej okolicy (Brzezie, Bukowiec, Dąbrowa, Grabowo czy Lipnica), inna wskazuje zaś sposób, w jaki uzyskano miejsce na założenie osady, czy to przez wyrąb lasu (Rąbino), czy przez wypalanie (Pożegowo, Opalenica, Pogorzelica, Popielewo).

Osobnym problemem, bardzo ważnym przy opracowaniu mapy, są właśnie kwestie nazewnicze. Na dawnych mapach tylko nieliczne obiekty fizjograficzne mają swoje opisy. Dotyczy to głównie większych rzek i nielicznych jezior. W źródłach pisanych dotyczących tego okresu, np. w rejestrach poborowych, brak jest tego typu nazw, a w lustracjach odnoszących się do XVI w. jeśli już są to dotyczą przeważnie największych rzek. Zdarzają się również nazwy małych stawów czy cieków, ale informacja o ich lokalizacji jest mało precyzyjna i tym samym niejednoznaczna. W okolicy Świerczyny i Górzna w powiecie kościańskim przy rozgraniczeniach dóbr z 1563 r. wymienianych jest wiele informacji o strugach tam występujących: Dobierz, Skrzypaniec, Łekno, Samica Górzyńska²⁴, których nazw nie można dzisiaj w sposób jednoznaczny przyporządkować do istniejących tam cieków.

W opracowaniu wykorzystywano materiały zarówno ze Słownika historyczno-geograficznego województwa poznańskiego w średniowieczu, jak również z kartoteki Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski IH PAN w Poznaniu²⁵. Niejednokrotnie pomocny był także będący jeszcze w opracowaniu Elektroniczny słownik hydronimów Polski (ESHPP)²⁶.

Czasem na przestrzeni 200 lat występuje wiele różnych nazw dotyczących jednego obiektu, co oczywiście utrudnia jego identyfikację. Przykładem takim jest rzeka Pokrzywnica, lewy dopływ Warty, obecnie zwana Pową. W lustracjach z 1564 i 1765 r. zwana jest Pokrzywnicą, również pod tą nazwą widnieje w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, na mapie Perthéesa występuje jako „Koprzywnica”, u Gilly’ego to „Rudzina Flug”, na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa i WIG zaś – „Powa”, natomiast Wojciech Chrzanowski²⁷ i Daniel Gottlob Reymann²⁸ na swych mapach opisali ją jako „Ostrowa”.

Ta różnorodność nazewnicza wynika również z tego, że poszczególne odcinki rzeki miały często nadawane odrębne nazwy „miejscowe”. Na ogół ich brzmienie wiązało się właśnie z miejscowością lub jeziorem, przez które przepływały. Do takich rzek można zaliczyć również dzisiejszą Małą Weinę,

²² T. Panecki, T. Związek, G. Myrda, *The Spatial Development for Research on Settlements and Afforestation in Nowy Tomyśl Plain in Early Modern Times*, „Studia Geohistorica”, t. 6, 2018 [w druku].

²³ Z. Chodyła, *Najstarsze dzieje osad olęderskich w okolicach Nekli w latach 1749–1793*, [w:] *Nekielskie olędry*, Nekla 2012.

²⁴ SHGPoz, cz. I, z. 3, s. 365; SHGPoz, cz. III, z. 1, s. 20; SHGPoz, cz. IV, z. 2, s. 283; SHGPoz, cz. IV, z. 3, s. 514.

²⁵ SHGKart.

²⁶ ESHPP, Elektroniczny słownik hydronimów Polski – projekt realizowany w Pracowni Toponomastycznej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie: eshp.ijp-pan.krakow.pl.

²⁷ *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich*, Paryż 1859.

²⁸ *Topographische Specialkarte des Preussischen Staats und der angrenzenden Länder Reymann's Special-Karte 1:200 000*, 1845.

która przepływając przez kilka jezior, zmieniała w przeszłości swoją nazwę (Radusz, Sława, Dębica, Peda czy Wełnianka).

Wielokrotne czasem zmiany nazw rzek czy jezior mogą skutkować poważnymi błędami przy próbie ich interpretacji, tak jak to się stało w przypadku Moskawy i Żrenicy, przepływających w okolicy Środy. Zamiana nazwy Moskawy najpierw na Schrodaer Fliess, a później – po przywróceniu polskiego nazewnictwa – na Średzką Strugę spowodowała, że górny odcinek dawnej Moskawy stał się Średzką Strugą, natomiast rzeka Żrenica – lewobrzeżny dopływ dawnej Moskawy – po zmianach nazewniczych stała się górnym biegiem dzisiejszej Moskawy²⁹.

Większość terenu Wielkopolski cechuje różnorodność form rzeźby, roślinności i krajobrazu, co niewątpliwie wpływa na dużą atrakcyjność przyrodniczą i widokową krainy. Najcenniejsze i unikatowe fragmenty tego obszaru podlegają dziś ochronie dzięki funkcjonowaniu licznych parków narodowych, krajobrazowych, rezerwatów przyrody ożywionej i nieożywionej. Właśnie w tych miejscach mamy jeszcze możliwość przynajmniej w przybliżeniu zobaczyć, jak niegdyś wyglądał krajobraz Wielkopolski.

²⁹ „Średzki Kwartalnik Kulturalny”, 2011, nr 3, s. 21–27.

PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE

GRANICE PAŃSTWOWYCH JEDNOSTEK TERYTORIALNYCH

Michał Gochna

Przedmiotem niniejszego opracowania są granice administracji państwowej województw poznańskiego i kaliskiego. Oba województwa wchodziły w skład tzw. Wielkopolski właściwej. Wielkopolska w szerszym znaczeniu obejmowała również województwa sieradzkie, łęczyckie, brzeskie kujawskie, inowrocławskie oraz ziemie wieluńską i dobrzyńską. W najszerszym znaczeniu, jako jedna z trzech prowincji Rzeczypospolitej, obok Małopolski i Wielkiego Księstwa Litewskiego, składała się także z województw Mazowsza (płockie, rawskie i mazowieckie) oraz Prus Królewskich. Wielkopolska w tym ostatnim znaczeniu podlegała jurysdykcji Trybunału Koronnego w Piotrkowie (utworzonego w 1578 r.). Ze względu na pewne związki szlachty podlaskiej z sejmikiem generalnym w Kole do Wielkopolski zaliczano też niekiedy Podlasie¹. W niniejszym opracowaniu pod pojęciem Wielkopolski rozumiemy jednak jedynie województwa poznańskie i kaliskie.

Granice obu województw ukształtowały się w głównej mierze w XIV w. W 1343 r. w skład województwa poznańskiego weszła ziemia wschowska², a w 1368 r. terytorium wałeckie³. Skomplikowane losy drugiego z wymienionych obszarów nie pozwalały przez dłuższy czas na stabilizację jego granic. Nastąpiła ona w połowie XV w., a ściślej od zakończenia wojny trzynastoletniej w 1466 r.⁴ Również i w XVI w. jego zasięg na północny i zachód był przedmiotem sporów pomiędzy Polską a Księstwem Pomorskim i Brandenburgią⁵. Podział administracyjny zrekonstruowany dla końca XVI w. przetrwał w zasadzie bez większych zmian do 1768 r., kiedy to utworzono odrębne województwo gnieźnieńskie, obejmujące powiaty gnieźnieński i kcyński⁶. Z większych zmian terytorialnych obu województw przed rozbiorami odnotować należy zagarnięcie w 1668 r. przez kurfirsta brandenburskiego Fryderyka Wilhelma starostwa drahimskiego⁷.

¹ *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 30; E. Kalinowski, *Podlasianin Wielkopola-ninem? Z nieznanych dziejów przynależności terytorialnej Podlasia po 1569 r.*, PH, t. 106, 2015, z. 3, s. 421–440; VL, s. 184 (966–967), VC, t. 2, z. 1, s. 409; T. Jurek, *Wielkopolska*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 582–583. Na proces formowania się prowincji wielkopolskiej miał wpływ statut Kazimierza Jagiellończyka z 1456 r., przyporządkowujący sejmikowi generalnemu w Kole następujące ziemie: poznańską, kaliską, sieradzką, łęczycką, brzeską, inowrocławską, dobrzyńską. Do tego zestawienia w 1476 r. dołączyło woj. rawskie; zob. H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne Królestwa Polskiego w „Annales” Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz: 600. lecie urodzin. Region, Polska, Europa w jego twórczości*, red. J. Maciejowski, P. Oliński, W. Rozynkowski, S. Zonenberg, Toruń 2016, s. 117.

² A. Bieniaszewski, *Urzednicy wschowscy XV–XVIII wieku*, SMDWP, t. 15, 1984, z. 2, s. 141–144.

³ K. Górską-Gołąska, T. Jurek, *Walc – terytorium i powiat*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 502. Joannici zajmowali jeszcze przez jakiś czas zamek w Starym Drawsku (w XVI w. Drahim), odzyskany ostatecznie w 1407 r.; K. Górską-Gołąska, *Drahim* [w:] SHGPoz, cz. I, s. 392–395.

⁴ J. Bielecka, *Inwentarze ksiąg archiwów grodzkich i ziemskich Wielkopolski XIV–XVIII wieku. Województwo poznańskie, kaliskie gnieźnieńskie, inowrocławskie*, Poznań 1965, s. 92; HistPowWał, s. 51.

⁵ A. Wielopolski, *Polsko-pomorskie spory graniczne w latach 1536–1555*, PZ, t. 10, nr 5–6, s. 64–111; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 584–588.

⁶ VL, t. 7, s. 348 (747); Z. Chodyła, *Utworzenie i początki funkcjonowania województwa gnieźnieńskiego (1768–1774–1776)*, [w:] *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 2, red. J. Topolski i in., Warszawa–Poznań 1987, s. 5–68.

⁷ J.M. Roszkowski, *Utrata starostwa drahimskiego przez Polskę i próby jego odzyskania 1657–1773*, „Koszalińskie Zeszyty Historyczne”, t. 14, 1984 (1986), s. 61–80; W. Sadowski, *Sprawa starostwa drahimskiego i jej odzwierciedlenie na sejmiku lubelskim na tle stosunków polsko-brandenburskich za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, „Res Historica”, t. 17, 2004, s. 29–39. Starostwo drahimskie jako zastaw przyznano kurfirstowi brandenburskiemu już w 1657 r. na mocy

Terytorium obu województw dzieliło się na powiaty. Pod względem administracji skarbowej województwo poznańskie składało się z czterech jednostek tego typu – powiatów poznańskiego, kościańskiego, wałeckiego oraz wschowskiego, określanego jako jedyny na terenie omawianych województw mianem ziemi (zob. niżej). Województwo kaliskie dzieliło się z kolei na sześć powiatów – kaliski, koniński, pyzdrowski, gnieźnieński, kcyński i nakielski.

Z punktu widzenia organizacji sądów ziemskich, które miały siedziby w Kaliszu, Poznaniu i Wschowie, w Wielkopolsce funkcjonowało dziewięć powiatów. Były to powiaty z miejscami roków (rozpraw) sądowych w: Kaliszu, Koninie, Pyzdrach, Gnieźnie, Kcyni i Nakle w Kaliskiem oraz Poznaniu, Kościanie i Wschowie w Poznańskim. Nie prowadziliśmy kompleksowych badań w kwestii zgodności przebiegu granic podawanych przez źródła skarbowe i sądowe, jednak w większości rozpatrywanych przez nas przypadków konkretnych osad, oprócz kilku wyjątków, źródła obu typów były zbieżne co do przynależności powiatowej tychże osad leżących przy granicach dwóch jednostek.

Wyjątek stanowi powiat sądowy poznański, obejmujący terytorium powiatów skarbowych poznańskiego i wałeckiego. Przyczyną tego były zmienne losy terytorium wałeckiego, które od końca XIII w. do 1368 r. należało do Brandenburgii. Długotrwały związek z tym państwem, liczna, w porównaniu do innych terenów wielkopolskich, obecność ludności niemieckiej oraz odmienne zwyczaje prawne sprawiły, że nie wytworzył się tam sąd ziemski. W związku z tym występujące w źródłach XV-wiecznych i późniejszych określenie tych terenów jako *districtus* oznaczało nie powiat sądowy, rozumiany jako związany z działającym na jego terenie sądem ziemskim⁸, ale pewne terytorium w okolicach Wąlcza o nie do końca sprecyzowanych granicach⁹.

Pewne zmiany na tym terenie przynosi powstanie w 1554 r. w miejscu dotychczasowej tenuty wałeckiej starostwa grodowego, posiadającego prawo przyjmowania akt wieczystych. Starostwo to utworzone zostało na mocy przywileju królewskiego, o który wystarali się tenutariusz wałecki Łukasz Górka wraz z braćmi Andrzejem i Stanisławem, razem z prawem do wyznaczania surogatorów, wskazywanych przez starostę, a mianowanych przez króla. Już na początku 1555 r. protestację przeciwko tej decyzji złożył starosta generalny Wielkopolski Janusz Kościelecki, argumentując, że stanowi to uszczuplenie jego prerogatyw. Działanie to nie przyniosło rezultatów, starostwo wałeckie rozpoczęło swoje funkcjonowanie¹⁰. Nie potrafimy jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, jaki dokładnie obszar podlegał jurysdykcji starosty wałeckiego. Na tym etapie badań można przypuszczać, że w jakiejś mierze pokrywał się z terytorium powiatu skarbowego. Wskazywać mogą na to tytuły rejestrów poborowych powiatu wałeckiego z 1579 i 1582 r.: „Exactio Contributionis Regalis in Conventu Warszewiensis laudatae **ex pagis ad Castrum Walczense pertinentibus** per Generosum Dominum Andream Bilenczki sive Karchowski exactorem in Annum Domini 1579” oraz „[Exact]io contributionis Regalis [in C]onventu Warszewiensis Anno Domini [158]2 in palatinatu Posnanensis [la]udatae. **De villis ad castrum Walczense pertinentibus** [podkr. – M.G.]”¹¹. Użyty w cytowanych fragmentach zwrot mówiący o wsiach należących do zamku wałeckiego nie odnosi się jedynie do posiadłości królewskich pod zarządem starostów wałeckich, znajdując się tam bowiem wpłaty z miejscowości z całego terenu skarbowego powiatu wałeckiego (bez osad stałe pomijanych w rejestrach poborowych). Wobec tego można domniemywać, że chodziło o osady podlegające jurysdykcji starosty wałeckiego, co, jak wyżej zaznaczono, pozwala przypuszczać, że zasięg terytorialny tejże jurysdykcji odpowiadał zasięgowi powiatu wałeckiego wyznaczanemu przez źródła skarbowe.

Specyfiką Wielkopolski był urząd starosty generalnego, który wykształcił się w XIV w. w miejsce starostów poznańskich i kaliskich. Nie miejsce tu na szczegółowe omówienie jego kompetencji administracyjno-sądowych, stwierdzić jednak można, że choć na ogół nie odbiegały one od prerogatyw innych starostów w Koronie, to urząd ten, ze względu na znaczny obszar mu podległy, cieszył się dużym zainteresowaniem¹². Główną siedzibą „generała wielkopolskiego”, jak zwano niekiedy starostę

traktatów welawsko-bydgoskich. Po 1668 r., mimo licznych prób, nie udało się tegoż starostwa odzyskać; *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku*. Spisy, oprac. A. Bieniaszewski, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1987, s. 7–8.

⁸ A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań 1965, s. 81.

⁹ K. Górka-Gołąska, T. Jurek, *Walcz – terytorium i powiat*, s. 501–502.

¹⁰ J. Bielecka, *Sąd grodzki w Wąlczu*, RH, t. 26, 1960, s. 267–269. Brak jest starostów wałeckich w wydanych spisach urzędników wielkopolskich XVI–XVIII w.; zob. *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku*.

¹¹ RPWP, wlc, 1579, Wstęp; RPWP, wlc, 1582, Wstęp.

¹² J. Łojko, *Utworzenie starostwa generalnego Wielkopolski*, RH, t. 44, 1978, s. 131–143; M. Zwierzykowski, *Odrębności ustrojowe Wielkopolski w dobie nowożytnej*, [w:] *Między barokiem a oświeceniem. Staropolski regionalizm*, red. S. Achremczyk,

generalnego, był Poznań, gdzie urzędował również jego zastępca – surogator, biorący udział w sądach i przyjmujący akta sporne i wieczyste¹³. Starościom generalnemu podlegały grody w Kaliszu, Kościanie, Pyzdrach, Koninie, Gnieźnie i Kcyni. Jeszcze w początku XVI w. objeżdżał on podległe mu terytoria, by od lat 20. tego stulecia na stałe urzędować tylko w Poznaniu. W pozostałych grodach podległych jego jurysdykcji miał swoich zastępców. W Kaliszu był to, podobnie jak w Poznaniu, surogator, mianowany po raz pierwszy w 1523 r.¹⁴ Pozostałe grody, tj. Kościan, Pyzdry, Konin, Gniezno i Kcynia, miały początkowo jedynie burgrabów, bez kompetencji przyjmowania wpisów wieczystych. Surogatorowi kaliskiemu podlegał burgrabia koniński¹⁵. Po zaprzestaniu objazdów grodów przez starostę generalnego rola burgrabów w kierowaniu urzędem grodzkim malała na rzecz pisarzy grodzkich. Tych z kolei, również w grodzie wschowskim, zastąpili w połowie XVII w. regenci¹⁶.

W pozostałych powiatach – wałeckim, nakielskim i wschowskim – działali samodzielni starostowie. O starościem wałeckim była już mowa. Obszar powiatu nakielskiego, zwanego również Krajną¹⁷, podlegał jurysdykcji starosty grodowego w Nakle. Urząd ten wzmiankowany był już w XIV w. Jego pojawienie się związane było z rolą tego terenu w sporach Władysława Łokietka z książętami głogowskimi¹⁸. Starosta nakielski był niezależny od starosty generalnego Wielkopolski, przez co był jedynym samodzielnym starostą grodzkim w województwie kaliskim. W grodzie nakielskim funkcjonował jego zastępca – burgrabia, a od 1519 r., kiedy to utworzono tam sąd grodzki, surogator¹⁹.

Występowanie starosty grodowego we Wschowie wiąże się ściśle ze specyfiką tej najmniejszej obszarowo jednostki administracyjnej w Koronie²⁰. Do Polski przyłączona została w 1343 r. i niedługo potem (1349 r.) wzmiankowany był starosta wschowski. Na stałe starostowie wschowscy pojawiają się jednak dopiero od XV w.²¹ Prawo polskie, w tym sądy ziemskie i urząd podkomorzego (który zanikł po 1546 r.), na terenie ziemi wschowskiej wprowadził w 1422 r. Władysław Jagiełło²². Tak też funkcjonowała ona i w XVI w., posiadając jednak niepełną hierarchię urzędów (uzupełnioną dopiero w 1670 r.)²³. W grodzie wschowskim działał zastępca starosty – surogator²⁴. Dla drugiej połowy XVI w. właściwość terytorialna powiatu wschowskiego, zarówno pod względem sądownictwa ziemskiego, jak i administracji starościńskiej oraz skarbowej, wydaje się być jednolita.

Omawiając sytuację ziemi wschowskiej, wypada zaznaczyć, że terminologia określająca terytorium wschowskie nie jest do końca jednoznaczna. Źródła określają je mianem „powiatu” lub „ziemi”. Są to terminy współwystępujące w czasie, przy czym jeden lub drugi z nich używany był częściej bądź rzadziej, w różnych przekrojach chronologicznych²⁵. W niniejszym tomie stosowaliśmy pojęcie „ziemia wschowska”, przyjmując ustalenia Arkadiusza Borka²⁶. Jest to zarazem jedyny spośród opracowywanych w niniejszym tomie powiatów określany mianem ziemi. Zaznaczyć jednak należy, że ziemia wschowska nie była równorzędna innym ziemiom w Koronie²⁷.

Olsztyn 2008, s. 56–57. O zmianach zakresu kompetencji od późnego średniowiecza do XVI w. zob. A. Gąsiorowski, *Urzednicy zarzadu lokalnego w póżnośredniowiecznej Wielkopolsce*, Poznań 1970, s. 170–201.

¹³ Surogator poznański na stałe rozpoczął funkcjonowanie w 1524 r.; J. Bielecka, *Inwentarze*, s. 32.

¹⁴ Tamże, s. 54.

¹⁵ Tamże, s. 66.

¹⁶ J. Bielecka, *Organizacja i działalność kancelarii ziemskich i grodzkich wielkopolskich XIV–XVIII w.*, „Archeion”, t. 22, 1954, s. 34, 55, 66, 71, 78, 83, 88, 130–131. W XIV i w pierwszej XV w. odnotowano występowanie również starostów konińskich. Według A. Gąsiorowskiego byli to początkowo burgrabowie konińscy, których nie można utożsamiać z XVI-wiecznymi burgrabiami rozumianymi jako zastępcy starosty. Rola i kompetencje ówczesnych burgrabów nie są do końca określone. Po 1430 r. byli już tylko przedstawicielami starosty generalnego; A. Gąsiorowski, *Urzednicy zarzadu lokalnego*, s. 150–155.

¹⁷ Szafran, s. 27.

¹⁸ S. Kutrzeba, *Starostowie: ich początki i rozwój w XIV w.*, Kraków 1903, s. 255–258; A. Gąsiorowski, *Urzednicy zarzadu lokalnego*, s. 148–149.

¹⁹ J. Bielecka, *Inwentarze*, s. 97.

²⁰ A. Borek, *Ziemia wschowska w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] RPWP.

²¹ A. Gąsiorowski, *Urzednicy zarzadu lokalnego*, s. 149–150.

²² A. Bieniaszewski, *Urzednicy wschowscy*, s. 142.

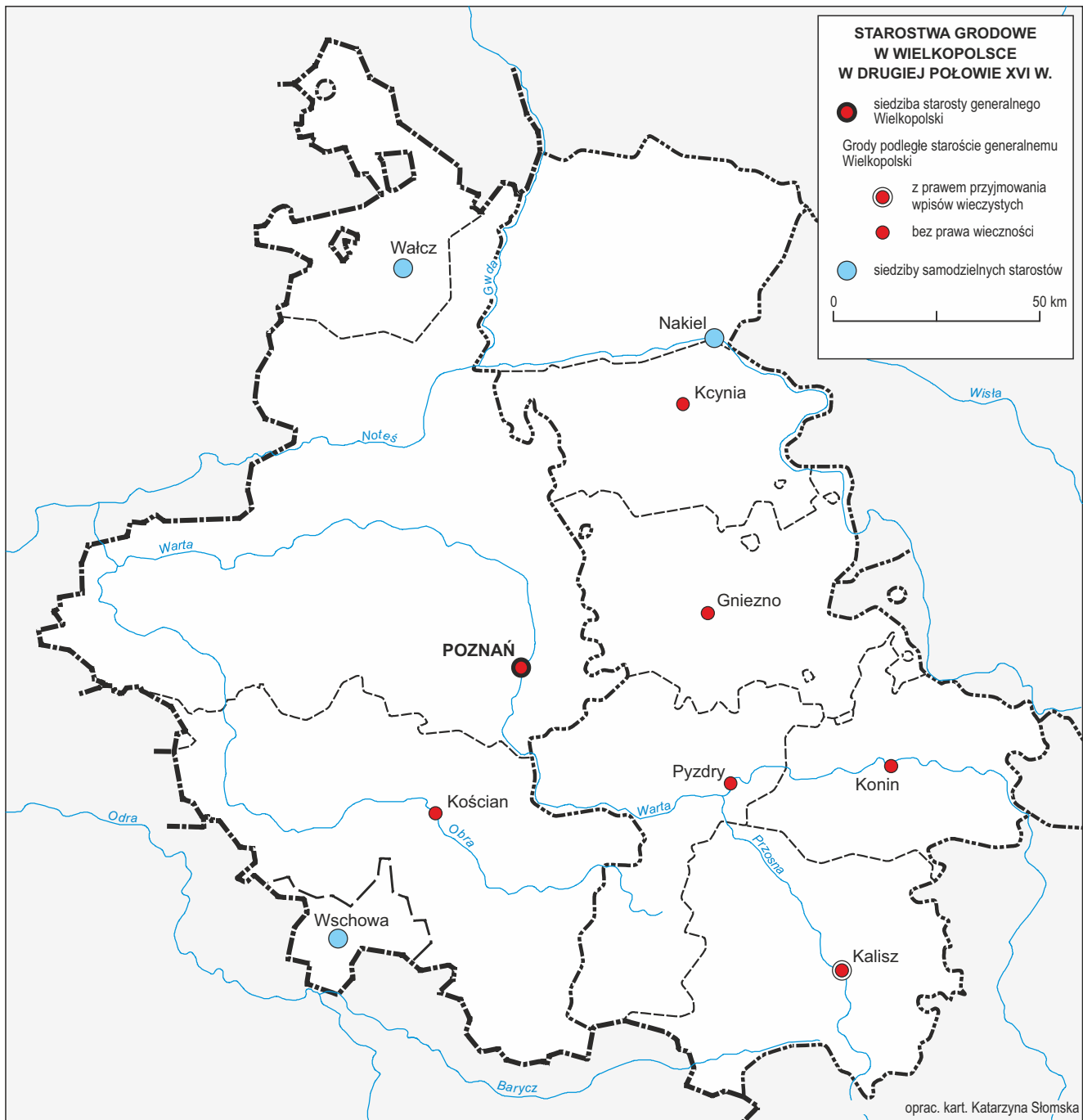
²³ *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku*, s. 9; VL, t. 5, s. 36.

²⁴ J. Bielecka, *Inwentarze*, s. 87.

²⁵ Jako przykład: RPWP, wch, 1567, nr 29–36, „terra et districtu wschovenssis”; RPWP, wch, 1565, Wstęp, „terra [w] schoviensis”.

²⁶ A. Borek, *Ziemia wschowska*.

²⁷ H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne*, s. 114.

Nieco inaczej rzecz się ma w przypadku powiatów nakielskiego i wałęckiego, które wielokrotnie w literaturze określano mianem ziemi²⁸. Zdaje się jednak, że pod tą nazwą nie kryje się konkretna jednostka administracyjna – „ziemia” (jak ziemia wschowska czy ziemie na Mazowszu), ale raczej pewne terytorium umownie określane ziemią. Widać to szczególnie w przypadku powiatu wałęckiego, który, jak już wspomniano, nie był powiatem sądowym, lecz skarbowym, a od 1554 r. tożsamym terytorialnie z utworzonym wówczas okręgiem jurysdykcji starościńskiej. Współcześni używali różnych nazw, co potwierdzają m.in. XVI-wieczne zapiski sądowe. Znaleźć w nich można takie określenia jak „powiat wałęcki”, „terytorium wałęckie powiatu poznańskiego” czy też „powiat poznański *vel* wałęcki”²⁹. Określenie „ziemia” znalazłem tam jedynie w zapisce z 1541 r., później jednak pojęcie to nie występuje, od drugiej połowy XVI w. coraz częściej pojawia się określenie powiat³⁰. Tak również wystąpił w rejestrach poborowych z lat 1563 i 1567³¹. Pewna odrębność terytorium wałęckiego powodowała niekiedy spory sądowe dotyczące kompetencji terytorialnej grodu poznańskiego³². Nie dziwi więc przyjmowanie w niektórych opracowaniach na określenie terytorium wałęckiego pojęcia „ziemia”, szczególnie niejasnego w tym kontekście³³. Również występowanie starosty grodowego wałęckiego mogło być jednym z powodów przyjmowania takiej nazwy. Stwierdzić jednak należy, że dla terytorium wałęckiego właściwym pojęciem wydaje się być powiat. Takiej nazwy używamy w niniejszym tomie AHP. Tym samym mianem określamy także powiat nakielski. W zapiskach w Tekach Dworzaczka nie odnaleźliśmy terminu „ziemia nakielska”, pojęcie „powiat nakielski” pojawia się zaś w nich stale od XV w. Jako *districtus* zawsze przedstawiają go rejestry poborowe³⁴. Zapewne i w tym przypadku o nazywaniu powiatu nakielskiego ziemią decydować mogło występowanie starosty grodowego lub jej zwarty, przygraniczny obszar³⁵.

Tak zarysowując podziały administracyjne obu województw wielkopolskich, przejdźmy do opisu ich granic. Zaczniemy od granicy państwowej. Ta pokrywała się z północną, zachodnią i południową granicą województwa poznańskiego oraz na krótkich odcinkach z granicą południową województwa kaliskiego. Jej przebieg przedstawia się następująco. Opis wypada zacząć od okolic Łędyczka, gdzie spotykały się granice województw kaliskiego, należącego do Korony województwa pomorskiego oraz rządzonego przez dynastię Gryfitów Księstwa Pomorskiego. Dalej granica przesuwiała się wzdłuż Gwdy na południe, oddzielając województwo kaliskie od Księstwa Pomorskiego, by po ok. 10 km zetknąć się z granicą województwa poznańskiego. Od tego miejsca granica państwowa stanowi zarazem granicę tegoż województwa. Następuje wówczas zwrot w kierunku północno-zachodnim i zachodnim aż do okolic Nowego Worowa po stronie polskiej i Gawronca (Gersdorfu) (ok. 100 km, na niektórych odcinkach rozgraniczenie opierało się o rzeki Samborkę – w XVI w. Brzeźnicę i Dębnicę – w XVI w. Damicę), gdzie rozpoczyna się granica Korony z Brandenburgią. Ciągnie się ona na odcinku ok. 300 km do okolic Boryszyna (w XVI w. Borszyn) w powiecie poznańskim i Lubrzy (Liebenau) na Śląsku (niekiedy wzdłuż rzek Płocicznej i Drawie). Następnie pewien odcinek stanowi granica Korony ze śląskim okręgiem świebodzińskim (ok. 30 km), by na wysokości Brudzewa i Koźminka znów oddzielać państwo polskie od Brandenburgii, aż do Chwalimia (ok. 18 km). Wówczas to znów rozpoczyna się granica polsko-śląska, ciągnąca się na odcinku ok. 250 km (m.in. po Lipcu – w XVI w. Obrzycy i Śląskim Rowie – w XVI w. Rowie Granicznym) do okolic Odolanowa, gdzie spotyka się z granicą województwa

²⁸ Tak określa: K. Górską-Gołąska, *Wstęp*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. VII; *Urzędnicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku*, s. 6–7: „ziemia nakielska”, „ziemia wałęcka”. Natomiast A. Gąsiorowski słusznie wskazuje na nieprecyzyjność statusu pow. nakielskiego, określając go jako „ziemia lub powiat” lub, podobnie jak przy ziemi wschowskiej, „ziemia-powiat”; tenże, *Urzędnicy zarządu lokalnego*, s. 148–149; J. Bielecka, *Inwentarze*, s. 93, 97; Bąk, *Wałecz*, zwł. s. 11.

²⁹ K. Górską-Gołąska, T. Jurek, *Wałecz – terytorium i powiat*, s. 501; TD, 3640a (nr 1392), 1514, „w teryt. wałecz., pow. pozn. (!)”; TD, 6445 (nr 894), 1553, „w pow. pozn., a w teryt. wałecz.”; TD, 6939 (nr 896), 1555, „w p. pozn. i teryt. wałecz.”; TD, 41 (nr 21), 1559, „p. pozn. a teryt. wałecz.”; TD, 8924 (nr 1396), 1560, „w p. pozn. *vel* wałecz.”; TD, 49 (nr 21), 1560, „w teryt. wałecz.”.

³⁰ TD, 941 (nr 1394), 1541, „w z. wałecz.”; TD, 3702 (nr 962), 1594, „p. wałecz.”; TD, 238 (nr 32), 1597, „p. wałecz.”.

³¹ RPWP, wlc, 1563, *Wstęp*; RPWP, wlc, 1577, *Wstęp*.

³² K. Górską-Gołąska, T. Jurek, *Wałecz – terytorium i powiat*, s. 501.

³³ Por. uwagi A. Borka; tenże, *Ziemia wschowska*.

³⁴ RPWK, nkl, 1565, *Wstęp*; RPWK, nkl, 1567, *Wstęp*; RPWK, nkl, 1578, *Wstęp*; RPWK, nkl, 1579, *Wstęp*; RPWK, nkl, 1580, *Wstęp*; RPWK, nkl, 1581, *Wstęp*; RPWK, nkl, 1591, *Wstęp*.

³⁵ Por. uwagi W. Pałuckiego o ziemi stężyckiej; tenże, *Granice i podziały administracyjno-polityczne*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 32.

sieradzkiego. Wcześniej jednak, w okolicy Jutrosina, kończy się granica województwa poznańskiego, przechodząc w granicę województwa kaliskiego.

Tak w ogólnym zarysie przedstawiają się odcinki zewnętrznej granicy państwowej pokrywające się z granicami województw poznańskiego i kaliskiego w drugiej połowie XVI w. W większość przypadków jej przebieg pokrywał się z liniami granicznymi wyrysowanymi na mapach Karola Perthéesa, Davida Gilly'ego, UMTB i MTB³⁶. Kilka przypadków wymaga jednak bliższego omówienia.

Odcinek północny granicy państwowej nie był do końca ustabilizowany. W XVI w. trwały spory graniczne z Księstwem Pomorskim. W połowie XVI stulecia komisja graniczna sporządziła dwa protokoły. Każdy z nich zawierał opis przebiegu granicy według roszczeń jednej ze stron. Przebieg granicy w opinii strony polskiej jest w większości spójny z granicą przez nas wyrysowaną. Różni się od niej jedynie na odcinku od obecnego uroczyska Stare Borno do Lędyczka. Według protokołu polskiego granica z tego miejsca biegnie niemal prosto do Lędyczka, przecinając rzeki Plitnicę, dochodząc do rzeki Czarnej i nią do Gwdy. Na naszej mapie granica od okolic Starego Borna skręca na południowy wschód, gdzie dochodzi do Samborzy, po czym za Samborskiem (które w XVI w. leżało już po stronie pomorskiej) kieruje się na północny wschód, zostawiając Jastrowie po stronie polskiej, za którym dochodzi do Gwdy.

Granica z protokołu pomorskiego z kolei już na początku opisu zostawia Popielewko (w XVI w. Popielewo Małe) po stronie pomorskiej. Dalej biegnie podobnie jak w protokole polskim i na naszej mapie – wzdłuż rzeki Dębnicy, jednak odbija na południe w miejscu, w którym do tej rzeki wpływa rzeka Karsina (w XVI w. Karsin). Dalej kieruje się na południowy wschód, zostawiając m.in. jeziora Dębno (w XVI w. Damecz), Brody i Pile w Księstwie Pomorskim. Biegąc dalej na południe, dochodzi do wschodniej granicy brandenburskiej enklawy Turze Błoto, wzdłuż której dochodzi do południowej odnogi Margrabskiej Drogi. Dalej tą drogą biegnie do Samborzy i po tej rzece aż do Gwdy. W takim układzie granicznym po stronie pomorskiej i poza granicami Korony znalazłyby się wsie Dudylany (w XVI w. Duderlak) i Nadarzyce (w XVI w. Nadorycz) oraz miasto Jastrowie, co do których wiadomo, że w drugiej połowie XVI w. znajdowały się w Koronie³⁷.

Omawiając granicę polsko-pomorską, należy wyjaśnić wątpliwości związane z niepewną przynależnością państwową Popielewka. Kontrowersje te związane są m.in. z układem cieków na tym terenie. Protokół polski z 1549 r. wskazuje, że granica biegła za polami Popielewa Małego ówczesną Bliską Strugą (dziś nieistniejący ciek), która to rzeka wpadała do Dębnicy. Protokół pomorski granicę kładzie na ówczesnej rzece Drzewiana Struga (obecnie mylnie zwana Bliska Struga, w XVI w. również Holzbach)³⁸. Z kolei lustracja z lat 1564–1565 wskazuje, że Bliska Struga wpływa najpierw do Drzewianej Strugi (Holzbachu), a dopiero potem tą rzeką do Dębnicy³⁹. Podobnie zapisano w dekreście komisarskim

³⁶ Perthées Poznań; Gilly 1802; Gilly-Cron; UMTB, ark. 873 (1839 r.), 970 (1839 r.), 971 (1839 r.), 972 (1838 r.), 1066 (1840 r.), 1067 (1838 r.), 1068 (1838 r.), 1158 (1838 r.), 1159 (1838 r.), 1160 (1838 r.), 1248 (1833 r.), 1249 (1839 r.), 1334 (1833 r.), 1567 (1833 r.), 1638 (1832 r.), 1778 (1832 r.), 1920 (1828 r.), 1988 (1822 r.), 1989 (1822 r.), 2125 (1828 r.), 2192 (1828 r.), 2264 (1824 r.), 2337 (1824 r.), 2338 (1824 r.), 2412 (1824 r.), 2413 (1826 r.), 2414 (1824 r.), 2415 (1826 r.), 2488 (1826 r.), 2562 (1826 r.); MTB – wiele arkuszy.

³⁷ A. Wielopolski, *Polsko-pomorskie spory*, s. 68–75, 100. W haśle *Wielkopolska* w SHGPoz granicę na jej końcowym odcinku oznaczono wg protokołu polskiego, który nie uwzględniał Samborska; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 584–588. Atlas historyczny Pomorza w rekonstrukcji własności na 1628 r. po stronie pomorskiej zostawia miejscowości, których obszar w XVI w. należał do Korony: Zacharzyn (w drugiej połowie XVI w. obszar w enklawie brandenburskiej Turze Błoto), Liskowo (w 1628 r. Altenwalde), Międzyzlesie (w 1628 r. Atlmühl), Uradz (w 1628 r. Orden), Stare Koprzywno (w 1628 r. Koprieben, na naszej rekonstrukcji granica idzie przez środek późniejszej wsi), Popielewko (w XVI w. Popowo Małe; w atlasie pomorskim dla 1628 r. Klein Poplow); *Historischer Atlas von Pomern: Karte 1 (neue Folge), Besitzstandskarte von 1628*, red. W. von Schulmann, F. Engel, Köln–Graz 1959.

³⁸ Protokół polski: „Incipit a flumine quod fluit in campo retro Poplow minus quod appellatur flumen vulgariter Polonice, Blysscha Struga, quod flumen, minus Poplow adherere regno Poloniae significat. Hoc ipsum flumen incidit in fluminum Damice dictum”. Protokół pomorski: „Et primum quidem fluviolus Holtbeck dividit maiorem et minorem Populoniae ita ut maior ad inclitum Regnum Poloniae et minor Populonia ad Ducatum Pomeraniae pertineat. Distinguiturque Regnum Poloniae et Ducatus Pomeraniae per eundem fluviolum Holtbeck eousque [sic! – MG], quo se in flumen Dametze exonerat”. A. Wielopolski, *Polsko-pomorskie spory*, s. 68, 102–103. O nazwach rzek Bliska i Drzewiana Struga zob. K. Górka-Golaska, *Bliska Struga*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 61; też, *Drzewiana Struga*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 417.

³⁹ „[...] od tego błota [Niedzwiedzie Gniazdo, niezident. – M.G.] do strugi, którą zową Westen Fleth po niemiecku, po polsku Bliska Rzecka; tą strugą do drugiej strugi, którą swą Helthbeczk, po polsku Drzewiana Struga; tą strugą zasię aż do rzeki Damecz niedaleko Małego Popielewa, które jeszcze w Koronie leży, ale Pomorzycy je dzierżą w Pomorskiej ziemi”, LWVK 1564, s. 208.

w sprawie granic między Polską i Księstwem Pomorskim z 1630 r., dołączonym do lustracji z lat 1628–1632⁴⁰. Na mapie UMTB widać w tej okolicy dwa ciekły wpływające do Drzewianej Strugi – jeden przez Popielewko, drugi na zachód od wsi⁴¹. Ponieważ protokół polski z 1549 r. mówi o Bliskiej Strudze jako płynącej po polach za tą osadą, za rzekę tę należałoby uznać drugi ze wspomnianych cieków, co zostawiałoby Popielewko po stronie polskiej. Lustracja z lat 1564–1565 stwierdza, przypomnijmy, że sporna osada „jeszcze w Koronie leży ale Pomorzycy je dzierżą w Pomorskiej ziemi”⁴². Popielewko pojawia się w rejestrze poborowym z 1577 r., kiedy to płaci pobór z jednego koła młyńskiego i dwóch zagrodników, a podymne w 1631 r. – z czterech domów⁴³. W pogłównym 1676 r. podatek zapłacono razem z Popielewem⁴⁴. Powyższe przesłanki, zwłaszcza opłacenie poboru w 1577 r. i utrzymanie tej tendencji w następnych dziesięcioleciach, zdecydowały za pozostawieniem Popielewka w Koronie⁴⁵.

W granicach województwa poznańskiego, dokładnie na terenie powiatu waleckiego, znajdowały się trzy enklawy brandenburskie: Bolegorzyn (Bulgrin), Turze Błoto i Próchnowo z Piecnikiem.

Przynależność Bolegorzyna do Brandenburgii w drugiej połowie XVI w. nie budzi większych wątpliwości. Lustracja z lat 1564–1565 potwierdza, że miejscowość ta nie należała już do Polski⁴⁶. Powróciła do niej dopiero w XVII w.⁴⁷ Sąsiadujące z Bolegorzynem Nowe Worowo znajdowało się w XVI w. w rękach polskich, podobnie jak Kluczewo (w XVI w. Klausowo)⁴⁸. Pewne wątpliwości nasuwają się w związku z określeniem zasięgu terytorialnego enklawy. Od zachodu ograniczona Worowem, od wschodu Kluczewem, na północy zapewne nie sięgała daleko od Bolegorzyna⁴⁹. Nie do końca jasna jest natomiast sytuacja w części południowej i południowo-zachodniej, niektóre protokoły graniczne wskazują bowiem, że Bolegorzyn nie stanowił wydzielonej enklawy na terenie Korony, ale był połączony z Nową Marchią wąskim korytarzem między Nowym Worowem a Jeziorem Drawskim. Przebieg granicy w tym miejscu nie jest do końca jasny, na mapie głównej oznaczyliśmy Bolegorzyn jako wydzieloną enklawę⁵⁰.

Drugą enklawą jest Turze Błoto. Znajdowała się ona na południowy wschód od Czaplinka. Obszar ten, niezasiedlony (dopiero w XVI stuleciu powstała tam karczma⁵¹), od 1439 r. był własnością Borcków i wchodził w skład ich dóbr falkenburskich (zlócienieckich). Na przełomie XV i XVI w. ród ten uznał zwierzchnictwo margrabiów brandenburskich, czego skutkiem była eksterytorialność Turzego Błota w Koronie. W 1505 r. król Aleksander Jagiellończyk zezwolił swoim dworzanom na wykup tych i innych posiadłości Borcków, jednak w przypadku Turzego Błota nie doszło to do skutku⁵². Przy wyrysowywaniu granic enklawy opieraliśmy się na opisach zawartych w falsyfikacie rzekomo z 1251 r., lustracji z 1564–1565 r. i haśle *Turze Błoto* w SHGPoz⁵³. Enklawa rozciągała się pomiędzy osadami Broczyno

⁴⁰ „[...] et ab eodem loco [Niedźwiedzie Gniazdo – M.G.] ad torrentem dictum polonice Bliska Struga er germanice Nestflit. Inde ad alium torrentem Olbek dictum, qui incidit in fluvium Magnum Damic. Quo ductu per longissimam planiciem pervenerunt ad fluvium praefatum Magnum Damic sub gaio quircineo circiter 5 stadiorum a villa Popielewo a dextra parte ductus villa eadem Popielewo utraque iacente”, LWWK 1628, s. 58.

⁴¹ UMTB, ark. 873 (1839 r.).

⁴² LWWK 1564, s. 208.

⁴³ RPWP, wlc, 1577, nr 6; Podymne 1631, k. 66v.

⁴⁴ Pogłówny poz. 1676, k. 1467–1467v.

⁴⁵ Por. TD, 802 (nr 79), 1629, „G. Egard, Henryk i Michał Popielewscy z W. Popielewa 35 (?) d., z folw. Bruczna – 3 chał., Popielewo M., – młyn i 3 chał. (f. 380v)”.

⁴⁶ LWWK 1564, s. 183.

⁴⁷ Lustracja z lat 1628–1632 wskazuje, że miało to miejsce w 1624 r. L. Bąk z kolei podaje datę 1629 r., kiedy to wraz z Bolegorzynem do Polski wrócić miały wsie Cieminko (za zachodnią granicą Korony, na wysokości Nowego Worowa) i Lipno (wchodziło w skład enklawy bolegorzyńskiej); LWWK 1628, s. 41; Bąk, Wałcz, s. 57; zob. K. Górską-Gołąską, *Bolegorzyn*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 87.

⁴⁸ E. Syska, *Rzekoma umowa graniczna polsko-nowomarchijska datowana na rok 1521*, RH, t. 64, 1998, s. 139–142; K. Górską-Gołąską, *Bolegorzyn*, s. 87; też, *Klaushagen*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 197–198; T. Jurek, *Wielkopolska* (mapa); RPWP, wlc, 1577, nr 57; RPWP, wlc, 1579, nr 2; RPWP, wlc, 1582, nr 2; LWWK 1564, s. 181.

⁴⁹ Być może granica północna dochodziła do bagna Eschebruch; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 589; UMTB, ark. 970 (1839 r.).

⁵⁰ LWWK 1564, s. 210; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 588–593, por. przyp. 13 i 15 tamże i arkusz 1 dołączonej mapy; Bąk, Wałcz, s. 57–58; E. Syska, *Rzekoma umowa*, s. 140–143. Podobnie jako enklawę brandenburską oznaczono Bolegorzyn w atlasie historycznym Brandenburgii i Berlina; *Historischer Handatlas von Brandenburg und Berlin*, arkusz 36: *Die Mark Brandenburg 1319–1575*, red. G. Heinrich, Berlin 1971.

⁵¹ LWWK 1564, s. 183–184.

⁵² E. Syska, *Rzekoma umowa*, 139–140.

⁵³ Tamże; LWWK 1564, s. 183–184; K. Górską-Gołąską, *Turze Błoto*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 405–406.

(w XVI w. Brocz), Jeziorna (w XVI w. Flokesia), Machliny, Nowa Wieś (w XVI w. Schönholtzig), Bysze (obecnie nie istnieje⁵⁴), Nadarzyce (w XVI w. Nadorycz), Dudylany (w XVI w. Duderlak). Tak zarysowany obszar odbiega nieco od granic enklawy wyrysowanych na mapie dołączonej do hasła *Wielkopolska* w SHGPoz⁵⁵. Główna różnica polega na tym, że w naszej rekonstrukcji zlokalizowaliśmy wieś Bysze, należącą w drugiej połowie XVI w. do Korony, koło obecnego Jeziora Businowskiego.

Trzecią enklawę na terenie powiatu wałęckiego tworzyły należące do Brandenburgii wsie Próchnowo (Prochenow) i Piecnik (Petznick), leżące między Wałczem a Mirosławcem (w XVI w. Frydland). Zasięg enklawy ograniczony był należącymi do Korony wsiami Bronikowo (w XVI w. Brunkowo), Hanki (w XVI w. Henkendorf), Toporzyc (w XVI w. Langenhof), Laski Wałęckie (w XVI w. Laczk), Górnica (w XVI w. Hohenstein), Jabłonowo (w XVI w. Apelweth), Pilów (w XVI w. osada młyńska Pilawka), Nakielno i Marcinkowice (w XVI w. Marcinkowo)⁵⁶.

Pozostając przy opisie granicy państwowej, kilka uwag należy poświęcić wsiom stanowiącym własność komandorii joannitów w leżącym poza granicami Korony Łagowie. Te wsie to Boryszyn (w XVI w. Borszyn), Templewo, Wielowieś (w XVI w. Langfuld) i Zarzyń (w XVI w. Żarzyn). Wbrew ustaleniom zespołu SHGPoz umieszczamy te miejscowości w granicach Korony⁵⁷. Za takim rozwiązaniem przemawia kilka istotnych przesłanek. Przede wszystkim wsie te regularnie płaciły pobór w pow. poznańskim w drugiej połowie XVI w. Co więcej, w rejestrze poborowym z 1567 r. zanotowano, że wpłaty czopowego dokonali miejscowi piwowarzy z Templewa, Boryszyna, Zarzynia i Wielowsi, a więc osoby tam mieszkające. W pozostałych rejestrach płatnikami byli albo starosta międzyrzecki, albo kantor łagowski. Gdyby wsie te leżały poza granicami Korony, to nie tylko nie płaciłyby podatku w Polsce, ale tym bardziej nie mogłyby ich płacić starosta międzyrzecki⁵⁸. Brak wpłat z tych miejscowości odnotowano w rejestrze podymnego z 1631 r., a w spisie pogłównego z 1676 r. wyraźnie zaznaczono, że wsie te należą już do Brandenburgii⁵⁹.

⁵⁴ Zob. A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości* w tym tomie.

⁵⁵ T. Jurek, *Wielkopolska*, arkusz 1 mapy.

⁵⁶ K. Górską-Gołąską, *Próchnowo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 820; też, *Petznick*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 628–629. W podobny sposób oznaczono enklawę w atlasie historycznym Brandenburgii i Berlina; *Historischer Handatlas von Brandenburg und Berlin*, arkusz 36; tamże, arkusz 26: *Verwaltungsgliederung*, red. G. Heinrich, Berlin 1969.

⁵⁷ K. Górską-Gołąską, *Boryszyn*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 98; też, *Langenpfehl*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 572–573; T. Jurek, *Templewo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 285–287; tenże, *Wielkopolska*, s. 594, 601, arkusze 3 i 4 mapy. Najwięcej informacji na ten temat przynoszą dwa ostatnie hasła. W hasle *Wielkopolska* na arkuszu 3 dołączonej do hasła mapy pominięto osady Trzemeszno Lubuskie (w XVI w. Czarmyśl) i Grochowo, których przynależność do Korony w tym czasie nie budzi wątpliwości. Z przebiegu granicy polsko-brandenburskiej tam wyrysowanej można odnieść mylne wrażenie, że wsie te należały do Brandenburgii. O przynależności Trzemeszna i Grochowa do polski zob. J. Luciński, *Grochowo*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 675–676; G. Rutkowska, *Trzemeszno*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 359–361; RPWP, pzn, 1553, nr 84, 151; RPWP, pzn, 1563, nr 103, 190; RPWP, pzn, 1567, nr 113, 350; RPWP, pzn, 1576, nr 98, 165; RPWP, pzn, 1577, nr 103, 179; RPWP, pzn, 1580, nr 109, 180; RPWP, pzn, 1581, nr 108, 174; RPWP, pzn, 1583, nr 102, 177. Również na późniejszych mapach wsie te znajdują się w woj. poznańskim; Perthées Poznań; Gilly-Cron; Gilly 1802; Gaul/Raczyński. Wsie Czarmyśl, Grochowo, Wielowieś, Templewo i Boryszyn różnie ujęte zostały na trzech arkuszach *Historischer Handatlas von Brandenburg und Berlin*. Arkusz 4 (*Neue Siedlungen in Brandenburg 1500–1800*) zalicza wszystkie wymienione osady do Brandenburgii. Na arkuszu 26 (*Verwaltungsgliederung 1608–1806*) Czarmyśl i Grochowo zostały zaliczone do Korony, a pozostałe miejscowości co prawda umieszczono w Brandenburgii, jednak zaznaczono, że w latach 1606–1608 był to obszar sporny. Na arkuszu 36 (*Die Mark Brandenburg 1319–1575*) Czarmyśl i Grochowo widnieją w granicach Brandenburgii, podobnie jak wsie komandorii łagowskiej, przy których jednak zaznaczono, że w XV w. należały do Polski; *Historischer Handatlas von Brandenburg und Berlin*, arkusz 4: *Neue Siedlungen in Brandenburg 1500–1800*, red. B. Schulze, H.K. Schulze, Berlin 1960; tamże, arkusz 26 i 36.

⁵⁸ Głównym powodem, dla którego autorzy SHGPoz uznali przynależność Boryszyna, Templewa, Wielowsi i Zarzynia do Brandenburgii, są informacje zawarte w falsyfikacie rzekomo z 1251 r., w świetle których wspomniane wsie leżały po stronie brandenburskiej. Rację jednak ma E. Syska, twierdząc, że były to jedynie roszczenia i nie odzwierciedlały stanu faktycznego; też, *Rzekoma umowa*, s. 150–151. Podobnie nie do końca jasny pozostaje argument, jakoby umowa polsko-brandenburska z 1527 r., na mocy której starosta międzyrzecki ma nie wymuszać większych ciężarów od mieszkańców wspomnianych wsi, świadczyła o przynależności tych osad do Brandenburgii. Świadczenia na rzecz starostwa zostały bowiem podtrzymane. Ponadto nie możemy zgodzić się z opinią, jaką wysuwa autor hasła *Templewo* T. Jurek, że wpłaty podatku poborowego z czterech omawianych wsi wynikały z zobowiązań na rzecz starostwa międzyrzeckiego. To, że na tych wsiach ciążyły takie zobowiązania, wcale nie oznacza, że tym samym zobowiązane były do opłacania poboru. Czym innym były obciążenia wynikające z dawnych zobowiązań względem Międzyrzecza, a czym innym ogólnopaństwowy podatek uchwalany na sejmie; zob. T. Jurek, *Templewo*, s. 287.

⁵⁹ Pogłównie poz. 1676, s. 1355: „Paro[chia] Langfuld. Do Margrabstwa należy nie dało”; tamże, s. 1378 „Paro[chia] Templewo do Margrabstwa”; tamże, s. 1384: „Par[ochia] Zarzyn, Borszyn do Margr[abstwa]”. Podobnie Templewo w rejestrze pogłównego z 1673 r.: „Templewo do Margrabstwa cessit”; Pogłównie poz. 1673, s. 1192. Nie dziwi więc oznaczenie Boryszyna,

Interesujący pozostaje fakt, że w 1629 r. Jan Opaliński, wojewoda poznański, wysłał list do elektora brandenburskiego, zawierający powołanie się na falsyfikat rzekomo z 1251 r. oraz przyznanie, że cztery wsie komandorii łagowskiej leżą w Nowej Marchii, a nie w Polsce. Z tego wynika, że wcześniej strona polska zajmowała stanowisko odmiennie, co strona brandenburska musiała respektować. Dopiero gdy elektor, jak można się domyślać, wystąpił do Polski z odpowiednim wnioskiem, wtedy decydującą rolę odegrał brandenburski falsyfikat⁶⁰.

Kończąc opis granicy państwowej, wskazać jeszcze trzeba na niepewną przynależność do Korony dwóch przygranicznych osad: Nowego Dworku (w XVI w. Nowy Dwór) i Jordanowa (w XVI w. Jordan), będących uposażeniem cystersów paradyskich. Nowy Dworek pojawił się w rejestrach poborowych powiatu poznańskiego tylko raz, w 1553 r., kiedy to podatek zapłacono z karczmy⁶¹. Jordanowo odnotowano trzykrotnie – dwa razy, w 1580 i 1581 r., w rejestrach widniała tylko nazwa miejscowości, a raz, w 1583 r., faktycznie zapłacono podatek (z 2 młynów, 120 owiec, 8 zagrodników z ziemią, 4 zagrodników bez ziemi i 4 ratajów)⁶². Podobne wpłaty odnotowano dla Paradyża w 1580 i 1581 r. We wcześniejszych latach (1553, 1567, 1570, 1576, 1577) z Paradyża płacono tylko z młynów⁶³. Można więc przypuszczać, że pojawienie się w rejestrach wpłat od owiec, zagrodników i ratajów spowodowane było wprowadzeniem w 1578 r. w systemie poborowym nowych kwitów, a co za tym idzie – aktualizacją podstawy opodatkowania. Wtedy też, czyli w pierwszym zachowanym po „reformie” rejestrze poznańskim w ASK z 1580 r., pojawia się nazwa Jordan, co przemawia za przynależnością tej osady do Korony w drugiej połowie XVI w. Obie miejscowości nie występują w rejestrach podymnego z 1631 r. i pogłównego z lat 1673 i 1676. Rejestr Franciszka Czaykowskiego notuje je jednak w powiecie poznańskim⁶⁴. Na mapie Karola Perthéesa (Nowy Dworek jako Neudorf i Jordanowo jako Św. Anna/Jordanowice) znajdują się już poza granicami Polski, nie uwzględniono ich również w wykazie dóbr duchownych dołączonych do mapy. Podobnie na mapach Davida Gilly’ego (Neuhoft i St. Anna), Ernesta Gaula (Neuhoft i św. Anna) i UMTB (Neuchoefchen i Jordan). Na tej ostatniej mapie oznaczono dwa młyny na Paklicy – jeden po stronie północnej, drugi na środku rzeki – które mogły być tożsame z młynami wymienionymi w rejestrach poznańskich z drugiej połowy XVI w. Biorąc powyższe przesłanki źródłowe po uwagę, zdecydowaliśmy się pozostawić Jordanowo i Nowy Dworek w Koronie. Granica w tym miejscu biegła najprawdopodobniej przez puszcę na południe od Paklicy, pozostawiając dwie omawiane osady po stronie polskiej, a tereny obecnej wsi Glińsk (Leimnitz na UMTB⁶⁵) po stronie śląskiej⁶⁶. Jordanowo i Nowy Dworek zostały zagarnięte przez Śląsk zapewne w XVII w.⁶⁷

Przejdźmy teraz do opisu granic wojewódzkich. O granicy północnej, zachodniej i południowej województwa poznańskiego powiedzieliśmy już przy opisie granicy państwowej. Wróćmy do wspomnianej okolicy Jutrosina, gdzie stykały się granice województw poznańskiego i kaliskiego ze Śląskiem. Od tego miejsca granica oddzielająca obie jednostki wielkopolskie biegła w kierunku północnym. Tylko na niektórych, krótkich odcinkach opierała się o ciek, takie jak Obra lub Warta. Dopiero dochodząc

Templewa, Wielowśi i Zarzynia na mapach Perthéesa, Gaula, Gilly’ego w Brandenburgii, gdyż w czasie sporządzania tych map osady te faktycznie tam się znajdowały; Perthées Poznań; Gaul/Raczyński; Gilly 1802; Gilly-Cron.

⁶⁰ E. Syska, *Rzekoma umowa*, s. 134; W. Freier, *Das Land Sternberg. Brandenburgische Geschichte mit besonderer Berücksichtigung der Neumark*, Zielenzig 1892, s. 461. Pogląd E. Syski (s. 153), że w 1527 r. sporządzony dokument mógł wpłynąć na rozstrzygnięcie zatargów granicznych, nie znajduje oparcia w akcie przyjętym wówczas przez komisarzy obu stron, ponieważ nie ma w nim chociażby aluzji do przebiegu granic państwowych; też, *Rzekoma umowa*, s. 153; *Codex Diplomaticus Brandenburgensis*, t. 6, wyd. A.F. Riedel, Berlin 1858, s. 346–348.

⁶¹ RPWP, pzn, 1553, nr 334. O początkach Nowego Dworku zob. O. Borkowski, *Powstanie i rozwój opactwa cysterskiego w Paradyżu-Gościkowie w XIII–XIV wieku*, „Rocznik Lubuski”, t. 14, 1986, s. 203–204, 206.

⁶² RPWP, pzn, 1580, nr 207; RPWP, pzn, 1581, nr 202; RPWP, pzn, 1583, nr 208.

⁶³ RPWP, pzn, 1553, nr 333; RPWP, pzn, 1567, nr 721; RPWP, pzn, 1570, nr 41; RPWP, pzn, 1576, nr 422; RPWP, pzn, 1577, nr 456; RPWP, pzn, 1580, nr 471; RPWP, pzn, 1581, nr 469; RPWP, pzn, 1583, nr 473.

⁶⁴ Czaykowski, s. 832.

⁶⁵ UMTB, ark. 1989 (1822 r.).

⁶⁶ Por. T. Jurek, *Paradyż*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 575–576; tenże, *Nowy Dwór*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 334. Jordanowo na terytorium śląskim uwzględnili autorzy atlasu Śląska w końcu XVIII w.; *Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII w.*, t. 1–2, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław 1976 (różne mapy).

⁶⁷ Świadczyć może o tym list króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego do starosty głogowskiego z 1671 r., w którym władca polski podkreśla przynależność tych osad do Korony pomimo uiszczenia przez nie podatku na rzecz Habsburgów; T. Warmiński, *Urkundliche Geschichte des ehemaligen Cistercienser-Klosters zu Paradies*, Meseritz 1886, s. 203–204, 261.

do Noteci w okolicach Ujścia, po przebyciu ok. 300 km, biegła dalej na nieco dłuższym odcinku w górę Gwdy, między Grodną a Lędyczkiem stając się, wspomnianym wcześniej, fragmentem granicy państwowej między województwem kaliskim a Księstwem Pomorskim (łącznie od Ujścia do Lędyczka ok. 70 km). Skręcając na wschód, opierała się o rzeki Dobrzynekę i Kamionkę, oddzielając województwo kaliskie od pomorskiego i dochodząc do Brdy (ok. 70 km). Dalej granica województwa kaliskiego biegła na południe, by dojść do okolic Mąkowska i Hamra (ok. 10 km). Odtąd oddzielała województwo kaliskie od inowrocławskiego, biegnąc wzdłuż m.in. Płytwicy, Noteci, Kwieciszówki na odcinku ok. 150 km. W okolicy Kwieciszewa rozpoczynała się granica z województwem brzeskim kujawskim, ciągnąca się przez ok. 80 km do okolic Brdowa. Dalej rozciągała się granica z województwem łęczyckim, licząca ok. 50 km, a na wysokości Brudzewa przechodziła w granicę kalisko-sieradzka. W okolicach tego miasta skręcała na zachód, by dojść do wspomnianego punktu koło Odolanowa, gdzie stawała się granicą państwową polsko-śląską (łącznie ok. 200 km).

Oprócz zarysowanych wyżej granic wojewódzkich należy wspomnieć o dwóch enklawach. Były to Mirosławice – eksklawa powiatu gnieźnieńskiego województwa kaliskiego w powiecie kruszwickim województwa brzeskiego kujawskiego⁶⁸ oraz Lechlin (w XVI w. Lechnino) – eksklawa powiatu i województwa poznańskiego w powiecie gnieźnieńskim województwa kaliskiego⁶⁹.

Jeden przypadek na granicy województw poznańskiego i kaliskiego, a dokładnie powiatów poznańskiego i nakielskiego, wymaga bardziej szczegółowego omówienia. Otóż leżącą nad Gwdą wieś Dobrzycę zaliczyliśmy do województwa poznańskiego (obecnie funkcjonuje ona pod tą samą nazwą i znajduje się po obu stronach rzeki). Wieś ta należała do starostwa ujsko-pilskiego, po raz pierwszy wzmiankowana była w 1590 r.⁷⁰ W rejestrach poborowych z XVI w. wpłatę z niej odnotowano tylko w 1591 r., w rejestrze z powiatu nakielskiego, przy czym określono ją jako wieś nowo lokowaną⁷¹. Widnieje ona również w rejestrze poborowym powiatu nakielskiego z lat 1618–1620. Nie dokonano z niej wówczas wpłaty, mimo wymienienia poszczególnych kategorii podatkowych, od których należało ją uiścić⁷². Z kolei już w rejestrze podymnego z 1631 r. występuje w powiecie poznańskim⁷³. Nie notują jej rejestry pogłównego z lat 1673 i 1676 dla obu województw. Przejście Dobrzycy w źródłach skarbowych z powiatu nakielskiego w 1591 do poznańskiego w 1631 r., niejasny status osady w latach 1618–1620, kiedy to podatku nie zapłacono, przynależność do starostwa ujsko-pilskiego, którego osady leżały w obu powiatach⁷⁴ – wszystko to nasuwa pewne wątpliwości co do przyporządkowania Dobrzycy do jednego lub drugiego powiatu skarbowego. Czynnikiem decydującym o zaliczeniu jej do powiatu poznańskiego było w tym wypadku jej położenie po poznańskiej stronie Gwdy⁷⁵.

W przypadku powiatów wielkopolskich ich granice tylko na niektórych odcinkach oparte były na przeszkodach naturalnych. Wyjątkowy pod tym względem jest powiat nakielski w województwie kaliskim – ze wszystkich stron otoczony ciekami. Południowa granica tego powiatu oparta była

⁶⁸ Przynależność wsi szlacheckiej Mirosławic do pow. gnieźnieńskiego nie budzi większych wątpliwości. Stale występuje ona w rejestrach poborowych powiatu gnieźnieńskiego w drugiej połowie XVI w.; RPWK, gzn, 1564, nr 393, 609, 610; RPWK, gzn, 1565, nr 392, 610, 611; RPWK, gzn, 1576, nr 365, 554–556; RPWK, gzn, 1577, nr 355, 522; RPWK, gzn, 1579, nr 177–180; RPWK, gzn, 1580, nr 482–485; RPWK, gzn, 1581, nr 409, nr 604–606; RPWK, gzn, 1582, nr 378, 552–554; RPWK, gzn, 1583, nr 383, 553–555; RPWK, gzn, 1588, nr 407–410. Również w księgach sądowych z XV–XVII stulecia określane są jako przynależne do pow. gnieźnieńskiego; TD, 10047 (nr 11, gr. 1388) 1494, 10062 (nr 11, gr. 1388) 1494, 5575 (nr 19) 1511, 596 (nr 262) 1534, 4748 (nr 335a) 1534, 6995 (nr 34) 1549, 8652 (nr 1418) 1634. Brak Mirosławic na mapie Perthéesa woj. brzeskiego kujawskiego i inowrocławskiego; K. Perthées, *Mappa szczegulna woiewodztw brzeskiego kuiawskiego y inowroclawskiego*, 1785 r, ok. 1:222 500, AGAD, AK 108 (Zb. SA 6), www.rokmapy.pl/pl/galeria-map/200-rocznica-smierci-pertheesa/mapy-pertheesa#r8 (dostęp: 21.03.2017).

⁶⁹ Należąca do biskupa poznańskiego wieś Lechlin występuje w rejestrach poborowych pow. poznańskiego, a nie gnieźnieńskiego; RPWP, pzn, 1553, nr 265; RPWP, pzn, 1563, nr 332; RPWP, pzn, 1567, nr 220; RPWP, pzn, 1576, nr 326; RPWP, pzn, 1577, nr 356; RPWP, pzn, 1580, nr 359; RPWP, pzn, 1581, nr 357; RPWP, pzn, 1583, nr 365. Również w haśle w SHGPoz zaliczona została do pow. poznańskiego; K. Górka-Gołaska, *Lechnino*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 577–579. Na mapie Perthéesa Lechlin leży już w pow. i woj. gnieźnieńskim; Perthées Poznań.

⁷⁰ Żmizdiński, s. 58.

⁷¹ RPWK, nkl, 1591, nr 204; ASK I 4, k. 771v: „Novę villae sequuntur/Dobriza ad Uscie”.

⁷² Parczewski, s. 292. Dobrzyca wymieniona została w parafii Łobzenica.

⁷³ Podymne 1631, k. 4r.

⁷⁴ LWWK 1659, s. 58: „Villa Borki alias Dobrzyca in districtu [sic!] Ustensis existens”.

⁷⁵ Dobrzycę notuje rewizja starostwa ujskiego 1627 r. Jest tam mowa o rozszerzaniu granic wsi w kierunku osad Łubianka, Krępa i Hamer (Pilski), leżących po poznańskiej stronie Gwdy, co potwierdza słuszność naszego założenia; AP Poznań, Akta miasta Ujście, I/1, s. 31.

na Noteci, zachodnia na Gwdzie, północna na Debrzynce i Kamionce, pozostawiając po stronie nakielskiej Dawnicę (w XVI w. Lędyczek) i Debrzno-Wieś (w XVI w. Debrzno)⁷⁶, a wschodnia na Płytwicy. Jedynie na krótkim odcinku na północy i wschodzie nie biegła wzdłuż ciek. Podobnie rzecz się miała w wypadku powiatu kcyńskiego, obejmującego obszar Pałuk⁷⁷. Jego granice od północy i wschodu oparte były niemal w całości na Noteci, a zachodnia część granicy południowej na Wełnie. Z innych większych międzypowiatowych odcinków granicznych biegnących wzdłuż rzek wskazać można jeszcze na styk powiatów kościańskiego i pyzdrskiego, rozdzielonych na pewnym odcinku Wartą.

Oprócz cieków granice jednostek administracyjnych opierały się niekiedy na większych kompleksach leśnych. Największe z nich to lasy oddzielające powiat koniński od kaliskiego, ciągnące się łukiem od Grzymiszewa do Pyzdr i Łądka, w końcowym odcinku stanowiąc granicę między powiatami konińskim i pyzdrskim. Nieco mniejsze leśne odcinki graniczne to fragmenty granicy wspomnianych ostatnich dwóch powiatów na wysokości Raszkowa i Rozdrażewa. Podobna sytuacja występowała pomiędzy powiatami pyzdrskim i kościańskim – między Pogorzelą a Strzelcami Wielkimi.

Obszar leśny rozciągał się również wokół zachodniej części granicy poznańsko-kościańskiej – od Opalenicy przez Rogoziniec do Międzyrzecza. Na naszej mapie jego część na Równinie Nowotomyskiej nie została zaznaczona, co wynika z założeń niniejszej serii AHP, zgodnie z którymi zalesienie rekonstruowane jest na koniec XVIII w.⁷⁸ Teren Równiny Nowotomyskiej był zaś przedmiotem intensywnej kolonizacji olęderskiej w XVIII w., co doprowadziło do wycięcia znacznych połaci leśnych, istniejących tamże w drugiej połowie XVI w. Rekonstrukcję granicy na tym odcinku oparliśmy na XVIII-wiecznych stosunkach osadniczych⁷⁹.

W wielu przypadkach o przebiegu granicy decydowały stosunki własnościowe⁸⁰. Widać to chociażby na granicy powiatów poznańskiego i kcyńskiego w okolicach Budzynia i Chodzieży, gdzie po stronie poznańskiej leżały należące do starostwa ujskiego wsi Rataje, Podanino i młyn Krąpka oraz wieś Podstolice i Budzyń podległe starostwu rogozińskiemu, a po kcyńskiej – będące własnością szlachecką wsie Stróżewo, Ostrówek i folwark Huta. Podobnie rzecz się miała na pograniczu wałecko-poznańskim. Granica między dobrami należącymi do starostwa ujsko-pilskiego a tymi, które stanowiły własność starostwa wałeckiego, była zarazem granicą między powiatami poznańskim i wałeckim.

W kilku przypadkach, oprócz już wymienionych wsi Mirosławice i Lechlin, odnotowaliśmy występowanie eksklaw jednego powiatu na terenie drugiego. W województwie kaliskim odnotowaliśmy eksklawę powiatu gnieźnieńskiego na terenie powiatu kcyńskiego – Chomiążę w parafii Ostroszce. Osada ta – zwana niekiedy w XVI w. Chomiążą Księżą (*Spirituale*), dla odróżnienia od Chomiąży par. *loco* w powiecie kcyńskim, będącej własnością szlachecką – stanowiła własność należącego do sufraganii gnieźnieńskiej probostwa znińskiego. Stale pojawia się w rejestrach poborowych powiatu gnieźnieńskiego, a nie kcyńskiego, z drugiej połowy XVI w.⁸¹ Również rejestr poborowy z lat 1618–1620 zalicza ją do powiatu gnieźnieńskiego⁸². Co więcej, brak tej osady w rejestrze podymnego z powiatu

⁷⁶ Leżąca po południowej stronie Debrzynki Dawnica nazywana była również Lędyczkiem Szlacheckim i stale pojawiała się w rejestrach poborowych. Po drugiej stronie Gwdy, w pow. człuchowskim woj. pomorskiego, leżała odrębna miejscowość parafialna Lędyczek; RPWK, nkl, 1564, nr 61; RPWK, nkl, 1576, nr 78; RPWK, nkl, 1577, nr 62; RPWK, nkl, 1578, nr 88; RPWK, nkl, 1579, nr 80; RPWK, nkl, 1580, nr 85; RPWK, nkl, 1581, nr 84; RPWK, nkl, 1582, nr 79; RPWK, nkl, 1591, nr 63. P. Szafran z kolei podaje, że było to przedmieście Lędyczka; Szafran, s. 140. Na mapie Schmettau określony jako „Landeck”, u Schröttera i Messtichblatt „Adel. Landeck”; Schrötter; Schmettau, blat 32; Messtichblatt. Podobnie rzecz się miała w przypadku Debrzno-Wsi, sąsiadującego z Debrznem/Frydlandem, które nie tworzyły jednego organizmu. Debrzno nakielskie jako takie stale pojawiało się w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w.; RPWK, nkl, 1564, nr 62; RPWK, nkl, 1565, nr 74; RPWK, nkl, 1576, nr 79; RPWK, nkl, 1577, nr 63; RPWK, nkl, 1578, nr 89; RPWK, nkl, 1579, nr 81; RPWK, nkl, 1580, nr 86, 87; RPWK, nkl, 1581, nr 85, 86; RPWK, nkl, 1582, nr 80; RPWK, nkl, 1591, nr 64; por. Szafran, s. 136–167. Mapy niemieckie jasno precyzują odrębność obu miejscowości, określając Debrzno nakielskie mianem „Dobbrin”, a Debrzno pomorskie – „Friedland”; Schrötter; Schmettau Blatt 33, Messtichblatt.

⁷⁷ H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne*, s. 114–115.

⁷⁸ Zob. E. Rutkowska, *Środowisko geograficzne* w tym tomie.

⁷⁹ T. Panecki, T. Związek, *Materiały do badań nad rekonstrukcją zalesienia na Równinie Nowotomyskiej w XVI w.*, IH PAN, red. techn. A. Borek, G. Myrda, www.atlasfontium.pl/index.php?article=webhauand (dostęp: 21.03.2017).

⁸⁰ O istotnym wpływie rozkładu własności osad na granice powiatów zob. A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce*, s. 72–78.

⁸¹ RPWK, gzn, 1564, nr 238; RPWK, gzn, 1565, nr 244; RPWK, gzn, 1576, nr 230; RPWK, gzn, 1577, nr 221; RPWK, gzn, 1579, nr 305; RPWK, gzn, 1580, nr 300; RPWK, gzn, 1581, nr 247; RPWK, gzn, 1582, nr 220; RPWK, gzn, 1583, nr 227; RPWK, gzn, 1588, nr 250.

⁸² Parczewski, s. 206.

kcyńskiego z 1635 r. (występuje tylko Chomiąża Szlachecka), co może wskazywać, że i wówczas zaliczano ją do powiatu gnieźnieńskiego, ponieważ rejestr ten obejmuje wpłaty tylko z powiatu kcyńskiego. W rejestrach pogłównego z lat 1673 i 1674 również zaliczono ją, wówczas jako pustkę, do powiatu gnieźnieńskiego⁸³. Wobec powyższych przekazów źródłowych postanowiliśmy na naszej mapie oznaczyć Chomiążę w sposób jak podano wyżej⁸⁴.

Eksklawą powiatu kcyńskiego w powiecie gnieźnieńskim było Radłowo par. Słaboszewo. Osada ta odnotowywana była tylko w rejestrach poborowych kcyńskich⁸⁵. Znajdujemy ją również w rejestrze z tego powiatu z lat 1618–1620 (tu w par. Chomiąża), jak też w spisie podymnego z powiatu kcyńskiego 1635 r. i w rejestrach pogłównego z lat 1673 i 1674⁸⁶. Odrębność administracyjną Radłowa widać również pod względem sądowym. Wielokrotnie w księgach grodzkich i ziemskich pojawiają się zapiski zaliczające tę osadę do powiatu kcyńskiego, zarówno w stuleciu XVI, jak też XVII i XVIII⁸⁷.

Ryszewko par. *loco* wraz z należącym do tejże parafii szlacheckim Ryszewem było kolejną eksklawą powiatu kcyńskiego w powiecie gnieźnieńskim. Osada ta, będąca uposażeniem kanoników regularnych z Trzemeszna, pojawia się tylko w kcyńskich rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w.⁸⁸ W tym powiecie płacono z niej podatek według rejestrów: poborowego z lat 1618–1620, podymnego z 1635 r. oraz pogłównego z lat 1673 i 1674 (w tych ostatnich jako pustka)⁸⁹. Z kolei leżące na północ od Ryszewka pozostałe dobra klasztoru w Trzemesznie w tym kluczu (Gąsawa, Głowy, Oćwieka, Konratowo, Łysinino, Szelejewo), leżące w powiecie gnieźnieńskim, pojawiają się stale już tylko w tamtejszych rejestrach.

Enklawę z Ryszewkiem tworzyło Ryszewo par. Ryszewko, odnotowywane tylko w rejestrach kcyńskich z drugiej połowie XVI w.⁹⁰ W rejestrze poborowym powiatu kcyńskiego z lat 1618–1620 zaznaczono, że Ryszewko leżało poza tym powiatem, jednak rejestr z powiatu gnieźnieńskiego z tego okresu Ryszewa nie notuje⁹¹. Brak jednak tej miejscowości w spisie podymnego z powiatu kcyńskiego 1635 r., co może świadczyć o jej przynależności w tym czasie do powiatu gnieźnieńskiego. Przepuszczenie to potwierdzają rejestry pogłównego z lat 1673 i 1674, w których Ryszewo odnotowano w powiecie gnieźnieńskim⁹². Pod względem sądowym jej przynależność jest niepewna, zapiski z ksiąg grodzkich i ziemskich z XVI i początku XVII w. przyporządkowują ją zarówno do jednego, jak i drugiego powiatu⁹³.

⁸³ Pogłówny kal. 1673, k. 59, „Chomiąża desertum”; Pogłówny kal. 1674, k. 200v, „Chomiąża desertata”.

⁸⁴ Nieznane pozostają przyczyny odrębności administracyjnej tej osady. Dwie inne miejscowości probostwa żnińskiego, Rydlewo i Skarbienice (w XVI w. Skarbienica), pojawiają się tylko w rejestrach poborowych pow. kcyńskiego, niekiedy wpłaty podatku z nich są sumowane (1579, 1581, 1582); RPWK, kcn, 1564, nr 253, 254; RPWK, kcn, 1565, nr 254, 255; RPWK, kcn, 1576, nr 217, 218; RPWK, kcn, 1577, nr 258, 259; RPWK, kcn, 1578, nr 273, 274; RPWK, kcn, 1579, nr 256, 257; RPWK, kcn, 1581, nr 256, 257; RPWK, kcn, 1582, nr 248, 249; RPWK, kcn, 1583, nr 246, 247; RPWK, kcn, 1591, nr 248, 249. Nie mamy więc do czynienia z sytuacją, gdy to miejsce wpłaty podatku przez płatnika wpływało na przyporządkowanie osady do rejestrów danego powiatu. Por. M. Piber-Zbieranowska, *Powiat kcyński w drugiej połowie XVI w.*, SG, t. 3, 2015, s. 93. Autorka zalicza jednak Chomiążę do powiatu kcyńskiego.

⁸⁵ RPWK, gzn, 1564, nr 374; RPWK, gzn, 1565, nr 373; RPWK, gzn, 1576, nr 230; RPWK, gzn, 1577, nr 30; RPWK, gzn, 1578, nr 38; RPWK, gzn, 1579, nr 27; RPWK, gzn, 1581, nr 27; RPWK, gzn, 1582, nr 25; RPWK, gzn, 1583, nr 24; RPWK, gzn, 1591, nr 27.

⁸⁶ Parczewski, s. 241; Podymne 1635, k. 76; Podymne kal. 1673, k. 88; Podymne kal. 1674, k. 236 („iuxta regestrum 1673 anni”).

⁸⁷ TD, 1483 (nr 786) 1509, 5518 (nr 1393) 1525, 5647 (nr 1393) 1525, 4516 (nr 335a) 1529, 406 (nr 1394) 1538, 408 (nr 1394) 1538, 3130 (nr 1395) 1548, 7261 (nr 898) 1557, 8327 (nr 1396) 1557, 8354 (nr 1396) 1557, 8973 (nr 1396) 1560, 7079 (nr 76) 1623, 5698 (nr 191) 1699, 6992 (nr 210) 1745, 14300 (nr 100) 1773.

⁸⁸ RPWK, kcn, 1564, nr 191; RPWK, kcn, 1565, nr 192; RPWK, kcn, 1576, nr 163; RPWK, kcn, 1577, nr 197; RPWK, kcn, 1578, nr 210; RPWK, kcn, 1579, nr 194; RPWK, kcn, 1581, nr 194; RPWK, kcn, 1582, nr 187; RPWK, kcn, 1583, nr 184; RPWK, kcn, 1591, nr 187.

⁸⁹ Parczewski, s. 256; Podymne 1635, k. 76v; Pogłówny kal. 1673, k. 89, „Ryszewko desertum”; Pogłówny kal. 1674, k. 237, „Ryszewko desertum”.

⁹⁰ RPWK, kcn, 1564, nr 192; RPWK, kcn, 1565, nr 193; RPWK, kcn, 1576, nr 164; RPWK, kcn, 1577, nr 198; RPWK, kcn, 1578, nr 211; RPWK, kcn, 1579, nr 195; RPWK, kcn, 1581, nr 195; RPWK, kcn, 1582, nr 188; RPWK, kcn, 1583, nr 185; RPWK, kcn, 1591, nr 188.

⁹¹ Parczewski, s. 256, „Ryszewo extra districtum”.

⁹² Pogłówny kal. 1673, k. 70; Pogłówny kal. 1674, s. 216.

⁹³ TD, 7085 (nr 1390) 1505, 5607 (nr 19) 1506, 3436 (nr 25) 1514, 1666 (nr 866) 1514, 3778 (nr 1392) 1516, 4595 (nr 1392) 1520, 6297 (nr 30) 1535, 6558 (nr 31) 1538, 4897 (nr 335a) 1539, 6738 (nr 32) 1540, 833 (nr 263) 1543 około, 881 (nr 263) 1543 około, 5338 (nr 335a) 1550, 9186 (nr 938) 1582, 1441 (nr 1405) 1606, 6876 (nr 1409) 1614.

W rejestrze Czaykowskiego obie miejscowości, Ryszewo i Ryszewko, widnieją już w powiecie gnieźnieńskim⁹⁴.

Eksklawą powiatu konińskiego w powiecie gnieźnieńskim było z kolei Czartowo par. Skulsko. Taka przynależność tej osady wynika zapewne z faktu, że wchodziła ona w skład dóbr kazimierskich. Dobra te leżały niemal w całości w granicach powiatu konińskiego, gdzie płacono z nich podatek. Również źródła sądowe zaliczają Czartowo do powiatu konińskiego⁹⁵.

Dwie miejscowości – Bochlewo par. Kazimierz i Tokarki par. Dobrosołowo – były eksklawą powiatu pyzdrskiego pomiędzy powiatami gnieźnieńskim i konińskim. Stanowiły własność biskupa poznańskiego, a w późniejszym czasie jezuitów poznańskich i kaliskich. Występują tylko w rejestrach poborowych powiatu pyzdrskiego z drugiej połowy XVI w., jak również w rejestrze z lat 1618–1620⁹⁶. Na mapie Perthéesa widnieją w powiecie konińskim, brak ich w wykazie dóbr duchownych dołączonym do mapy, w tym czasie były już bowiem własnością szlachecką⁹⁷. Do powiatu konińskiego zaliczają je również rejestry pogłównego z lat 1673 i 1674 oraz rejestr Czaykowskiego⁹⁸.

Kolejną eksklawą powiatu pyzdrskiego, tym razem leżącą tylko w jednym powiecie – gnieźnieńskim, było Kosowo par. Giewartowo. Osada ta wchodziła w skład klucza ciężańsko-słupeckiego biskupów poznańskich. Stale pojawia się w rejestrach poborowych pyzdrskich, również z lat 1618–1620⁹⁹. Nie wymieniają jej rejestry pogłównego z 1673 i 1674 r. Na mapie Perthéesa i w rejestrze Czaykowskiego Kosowo widnieje w powiecie pyzdrskim¹⁰⁰.

Jedyną enklawą międzypowiatową w województwie poznańskim był Koźminek par. *loco*. Osada ta stanowiła uposażenie opata paradyskiego. Wpłatę podatku odnotowują rejestry poznańskiego z lat 1567, 1570, 1576, 1577, 1580, 1581, 1583¹⁰¹. W rejestrach kościańskich z 1563 i 1565 r. zaznaczono, że z Koźminka zapłacono podatek w powiecie poznańskim, przy czym w 1563 r. wymieniono kategorie podatkowe i wysokość podatku, a w latach 1576 i 1580 odnotowano tylko nazwę miejscowości¹⁰². Nie odnotowuje Koźminka podymne z 1631 r., w rejestrach pogłównego z lat 1673 i 1676 zaliczony został on do powiatu poznańskiego¹⁰³. Na mapie Perthéesa osada ta widnieje w powiecie kościańskim, jednak pamiętać należy, że Perthées nie oznaczał enklaw międzypowiatowych. W dołączonym do mapy wykazie dóbr duchownych Koźminek widnieje już w powiecie poznańskim¹⁰⁴. Również SHGPoz podaje przynależność Koźminka do powiatu poznańskiego¹⁰⁵.

Pewne wątpliwości nasuwa granica pomiędzy powiatami poznańskim i kościańskim¹⁰⁶. Niemal na całej swojej długości biegła ona lądem, jedynie w pobliżu Opalenicy na krótkim odcinku opierała się na Mogilnicy, a niedaleko Mosiny – na rzece o tej samej nazwie i Warcie. Pomiędzy Bukowcem Małym i Łomnicą przebiegała przez puszczyce na Równinie Nowotomyskiej. W okolicach tych naturalnych przeszkód określenie przynależności powiatowej nie narażało problemów. Gorzej było w wypadku wsi położonych przy granicy lądowej. Wątpliwości nasuwa występowanie tych osad w rejestrach

⁹⁴ Czaykowski, s. 132.

⁹⁵ RPWK, knn, 1564, nr 279; RPWK, knn, 1565, nr 296; RPWK, knn, 1576, nr 221; RPWK, knn, 1577, nr 304; RPWK, knn, 1578, nr 569; RPWK, knn, 1579, nr 320; RPWK, knn, 1581, nr 371, 372; RPWK, knn, 1583, nr 323; Parczewski, s. 130; Pogłówny kal. 1673, k. 26v; Pogłówny kal. 1674, k. 157v; TD, 7308 (nr 1393) 1534, 1119 (nr 9) 1546, 8580 (nr 1396) 1558, 4628 (nr 21 I. i Rel. Kon. 21) 1585, 6620 (nr 38) 1615, 10840 (nr 63) 1682, 11274 (nr 69) 1692, 12552 (nr 75) 1718, 13173 (nr 76) 1730.

⁹⁶ RPWK, pzd, 1552, nr 77, 80, 418; RPWK, pzd, 1565, nr 158, 161; RPWK, pzd, 1576, nr 120, 123; RPWK, pzd, 1577, nr 139, 143; RPWK, pzd, 1578, nr 76, 79; RPWK, pzd, 1580, nr 72, 75; RPWK, pzd, 1581, nr 74, 77; RPWK, pzd, 1582, nr 74, 77; RPWK, pzd, 1583, nr 69, 72; RPWK, pzd, 1591, nr 64, 67; Parczewski, s. 150.

⁹⁷ Perthées Kalisz; TD.

⁹⁸ Pogłówny kal. 1673, k. 25v („Bochlewo alias Bolemowo”), 37; Pogłówny kal. 1674, k. 156v, 168; Czaykowski, s. 139.

⁹⁹ RPWK, pzd, 1552, nr 121, 122, 424; RPWK, pzd, 1565, nr 79; RPWK, pzd, 1576, nr 72; RPWK, pzd, 1577, nr 81; RPWK, pzd, 1578, nr 99; RPWK, pzd, 1580, nr 95; RPWK, pzd, 1581, nr 98; RPWK, pzd, 1582, nr 97; RPWK, pzd, 1583, nr 91; RPWK, pzd, 1591, nr 86; Parczewski, s. 152.

¹⁰⁰ Perthées Kalisz; Czaykowski, s. 154, „Kosowo woytos. w p. pyzdr. Szygowski”. Dziękuję Jerzemu Łojko za cenne uwagi co do przynależności powiatowej Czartowa i Kosowa.

¹⁰¹ RPWP, pzn, 1567, nr 508; RPWP, pzn, 1570, nr 33; RPWP, pzn, 1576, nr 229; RPWP, pzn, 1577, nr 245; RPWP, pzn, 1580, nr 243; RPWP, pzn, 1581, nr 242; RPWP, pzn, 1583, nr 250

¹⁰² RPWP, ksc, 1563, nr 151; RPWP, ksc, 1565, nr 149; RPWP, ksc, 1576, nr 148; RPWP, ksc, 1580, nr 325.

¹⁰³ Pogłówny poz. 1673, s. 1166; Pogłówny poz. 1676, s. 1347.

¹⁰⁴ Perthées Kalisz.

¹⁰⁵ T. Jurek, *Koźminek* [w:] SHGPoz, cz. II, s. 432–433.

¹⁰⁶ Zwracał na to uwagę już A. Gąsiorowski; tenże, *Powiat w Wielkopolsce*, s. 79.

podatkowych obu powiatów¹⁰⁷, jak również podawanie zmiennej przynależności powiatowej w księgach sądowych. Ostatecznie, wymieniając najbardziej wątpliwe przypadki, po stronie kościańskiej zostawiliśmy następujące w powiecie kościańskim miejscowości: Kuślin (w XVI w. Kuślino) i Witowle (ob. Witobel). Do powiatu poznańskiego zaliczyliśmy: Lutol Mokry, Rogoziniec, Wąsowo i Witowle Małe.

Wpłatę podatku z pierwszej z wymienionych wyżej dwóch miejscowości w powiecie kościańskim – Kuślina par. Michorzewo Mokre – odnotowały dwukrotnie rejestry tegoż powiatu – w 1565 i 1567 r. W latach 1563 i 1576 w rejestrach kościańskich zaznaczono, że podatek zapłacono w powiecie poznańskim. W rejestrze kościańskim z 1580 r. odnotowano jedynie nazwę miejscowości. Z kolei rejestry poznańskie odnotowują wpłaty z Kuślina w latach 1567, 1576, 1577, 1580, 1581, 1583¹⁰⁸. Taka sytuacja była spowodowana zapewne tym, że płatnik poboru z Kuślina, Jan Strzeżmiński, płacił podatek tylko w powiecie poznańskim, również z innych dóbr, których zapewne był właścicielem (m.in. Brody, Trzcianka, Krobielewo, Lubikowo, Ninino). W 1580 r. tego samego dnia (18 kwietnia) zapłacił podatek z Kuślina, Lubikowa i Brodów, w 1581 r. z Brodów, Trzcianki, Kuślina i Lubikowa 20 kwietnia, z Krobielewa 21 kwietnia, a z Ninina 24 kwietnia¹⁰⁹. Również zapiski sądowe przypisują Kuślin do różnych powiatów¹¹⁰. W rejestrze podymnego z 1631 r. osada ta występuje w powiecie kościańskim, podobnie jak w rejestrach pogłównego z lat 1673 i 1676, w rejestrze Czaykowskiego i na mapie Perthéesa¹¹¹.

Przynależność w XVI w. wsi szlacheckiej Witowle par. Łodzia do powiatu kościańskiego, a osady młyńskiej Witowle Małe do powiatu poznańskiego nie budzi większych wątpliwości pod względem skarbowym¹¹². Do różnych powiatów zaliczają te osady zapiski sądowe¹¹³. W rejestrze Czaykowskiego Witowle (już jako Witobel) wymienione zostały w powiecie kościańskim¹¹⁴.

¹⁰⁷ Nieco zamieszania wprowadził rejestr poborowy powiatu kościańskiego z 1563 r. Przy niektórych osadach z pow. kościańskiego podano informację, że podatek zapłacono w pow. poznańskim (najczęściej w formie: „solvit Poznaniae”), choć wymienione zostały wszystkie kategorie podatkowe wraz z należnym podatkiem. Można przypuszczać, że płatnik zapłacił już pobór w pow. poznańskim, a subkolektorowi w pow. kościańskim przedstawił pokwitowanie, z którego ten wciągnął dane do swojego rejestru. Niezależnie jednak od przyczyny pojawienia się wspomnianej adnotacji nie oznacza ona z pewnością przynależności danej osady do pow. poznańskiego. Bliższa analiza tego i innych rejestrów poborowych kościańskich pozwala stwierdzić, że była to jedynie informacja o zapłaceniu podatku w pow. poznańskim, a nie o faktycznej przynależności terytorialnej osady. Wymownym tego przykładem są Konary par. *loco*, przy których w rejestrze kościańskim z 1563 r. widniała rzeczona informacja „solvit Poznaniae”. Ze względu na jej położenie w południowej części pow. kościańskiego, jej przynależność do pow. poznańskiego jest niemożliwa. Informacja o opłaceniu podatku w pow. poznańskim związana jest zapewne z osobą Jana Konarskiego, w tym czasie podkomorzego poznańskiego, który jako płatnik podatku z tej osady występuje w rejestrze z 1567 r. Posiadał on liczne dobra w innych powiatach wielkopolskich, mógł więc zapłacić w pow. poznańskim ze wszystkich lub z niektórych swoich wsi; RPWP, ksc, 1563, nr 380; RPWP, ksc, 1563, nr 78; RPWP, ksc, 1567, nr 206. Podobnie rzecz się miała w przypadku Krzekotowic par. Pępowo Małe, Góreczki Żabiej par. Czesram, położonych nieopodal granicy kościańsko-pyzdrskiej, Gaju par. Błociszewo – niedaleko granicy kościańsko-pyzdrskiej, Chobienic par. Zbąszyń i Mszczuczyna par. Dolsk; RPWP, ksc, 1563, nr 81, 183, 434, 594. Analogiczna sytuacja (dopisek „ad Poznaniem/ad Posnaniem”) ma miejsce w rejestrze z 1565 r. w przypadku Chociszewic par. *loco*, Koźminka par. *loco*, Lutola Wodnego par. Zbąszyń, Rogozińca par. *loco* i Wąsowa par. Wytomyśl; RPWP, ksc, 1565, nr 149, 156, 157, 604, 663.

¹⁰⁸ RPWP, ksc, 1563, nr 380; RPWP, ksc, 1565, nr 266; RPWP, ksc, 1567, nr 47; RPWP, ksc, 1576, nr 393; RPWP, ksc, 1580, nr 431; RPWP, pzn, 1576, nr 328; RPWP, pzn, 1577, nr 358; RPWP, pzn, 1580, nr 361; RPWP, pzn, 1581, nr 359; RPWP, pzn, 1583, nr 367.

¹⁰⁹ RPWP, pzn, 1580, nr 48, 361, 557; RPWP, pzn, 1581, nr 49, 52, 465, 552; RPWP, pzn, 1581, nr 359; ASK I 6, k. 359 (w edycji błędna data 29 kwietnia).

¹¹⁰ TD, 9345 (nr 11, gr. 1388) 1493, 15848 (nr 1403) 1600, 5312 (nr 1406) 1607, 5784 (nr 1406) 1609, 2626 (nr 1408) 1613, 1738 (nr 164) 1639, 2986 (nr 59) 1660, 5003 (nr 1426) 1672.

¹¹¹ Podymne 1631, k. 48v; Poglówne poz. 1673, s. 1235; Poglówne poz. 1676, s. 1429; Czaykowski, s. 726; Perthées Poznań; por. hasło *Kuślin* w SHGPoz, gdzie w 1435 r. Kuślin w pow. kościański, w 1580 r. w pow. poznańskim; T. Jurek, *Kuślin*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 562–563.

¹¹² RPWP, ksc, 1563, nr 362; RPWP, ksc, 1565, nr 366, 367; RPWP, ksc, 1567, nr 456, 457; RPWP, ksc, 1576, nr 372, 373; RPWP, ksc, 1580, nr 409, 410; RPWP, ksc, 1583, nr 426, 427; RPWP, pzn, 1563, nr 646; RPWP, pzn, 1567, nr 444; RPWP, pzn, 1576, nr 634, 635; RPWP, pzn, 1577, nr 676; RPWP, pzn, 1580, nr 672, 715; RPWP, pzn, 1581, nr 663; RPWP, pzn, 1583, nr 673, 718, 719. Podymne 1631, k. 22, wymienia Witowle tylko w pow. poznańskim. Ze względu na występujący w rejestrze młyn, z którego nie płacono do tej pory w kościańskich Witowlach, potraktować należy wymienione w podymnym Witowle jako osadę młyńską Witowle Małe. W rejestrach pogłównego Witowle pojawia się tylko w pow. poznańskim, prawdopodobnie już jako jedna wieś; Poglówne poz. 1673, s. 1191; Poglówne poz. 1676, s. 1376.

¹¹³ TD, 2674 (nr 1395) 1545, 2825 (nr 1395) 1546, 2946 (nr 1395) 1547, 2681 (nr 891) 1551, 6479 (nr 894) 1553, 12621 (nr 347) 1581, 3446 (nr 270) 1590, 13283 (nr 1400) 1590, 14088 (nr 1401) 1594, 10016 (nr 1420) 1641.

¹¹⁴ Czaykowski, s. 706. Mało przydatna dla określenia przynależności powiatowej obu omawianych osad jest mapa Perthéesa, na której cały obszar XVI-wiecznej parafii Łodzia włączony został do pow. kościańskiego; Perthées Poznań.

Do powiatu poznańskiego zaliczyliśmy należący do opata paradyskiego Lutol Wodny (zwany również Mokrym) par. Zbąszyń, który pojawia się w rejestrach poznańskich z lat 1567, 1570, 1576, 1577. W rejestrach z tegoż powiatu z 1580 i 1583 r. brak wpłat podatku, a przy ostatnim z nich zaznaczono, że opłacono go w powiecie kościańskim. W rejestrach kościańskich z kolei występuje w latach 1563 (z adnotacją, że wpłaty dokonano w powiecie poznańskim, jednak widnieją tu kategorie podatkowe i kwota podatku), 1565 (brak wpłat, lecz podobnie jak w poprzednim z informacją o wpłacie w powiecie poznańskim), 1576 (brak wpłat, podatek uiszczono faktycznie w sąsiednim powiecie), 1580, 1581 i 1583 (odnotowano wpłatę podatku)¹¹⁵. Rejestr podymnego z 1631 r. wskazuje na jego przynależność do powiatu poznańskiego, podobnie jak rejestry pogłównego z lat 1673 i 1676¹¹⁶. Na mapie Perthéesa Lutol Mokry wprawdzie widnieje po kościańskiej stronie granicy, jednak w dołączonym do mapy wykazie dóbr cystersów paradyskich osadę tę zaliczono do powiatu poznańskiego¹¹⁷.

Kolejną sporną miejscowością na pograniczu poznańsko-kościańskim, którą ostatecznie umiejscowiliśmy w powiecie poznańskim, jest należący do starostwa międzyrzeckiego Rogoziniec par. *loco*. Osada ta pojawia się w rejestrach poznańskich w latach 1553, 1567, 1576, 1577, 1583, przy czym tylko w 1553 i 1576 r. odnotowano wpłatę podatku. W pozostałych przypadkach zapisano jedynie nazwę miejscowości. Rejestry kościańskie notują Rogoziniec w latach 1563 i 1565 – w obu przypadkach zaznaczono wówczas, że podatek z tej miejscowości zapłacono w powiecie poznańskim, choć w 1563 r. wynotowano jednak kategorie podatkowe i sumę podatku, a w rejestrze z 1565 r. widniała tylko nazwa miejscowości – oraz w 1576 i 1580 r.¹¹⁸ Do powiatu poznańskiego zalicza Rogoziniec także rejestr podymnego z 1631 r., jak również rejestry pogłównego z lat 1673 i 1676 oraz mapa Perthéesa i dołączony do niej wykaz dóbr królewskich¹¹⁹.

Podobne wątpliwości budzi wieś szlachecka Wąsowo par. Wytomyśl. Wpłaty z tej miejscowości odnotowano w rejestrach poznańskich z lat 1553, 1563, 1576, 1577, 1580, 1581, 1583. Żadnej wpłaty nie odnotowano w rejestrach kościańskich z lat 1563 (tylko nazwa miejscowości), 1565 (adnotacja o opłaceniu podatku w powiecie poznańskim) i 1576 (tylko nazwa miejscowości)¹²⁰. Na przynależność Wąsowa do powiatu poznańskiego wskazują również rejestry podymnego z 1631 r. oraz pogłównego z lat 1673 i 1676¹²¹. Zapiski z ksiąg grodzkich i ziemskich wskazują na przynależność Wąsowa do powiatu kościańskiego, choć nieliczne zapisy, zwłaszcza z XVIII w., zaliczają go do powiatu poznańskiego¹²². Do tego ostatniego zalicza tę osadę rejestr Czaykowskiego¹²³. Na mapie Perthéesa Wąsowo znajduje się w powiecie kościańskim, jednak jest to ten fragment granicy na Równinie Nowotomyskiej, który Perthées zaznacza zupełnie inaczej niż to zostało przedstawione na naszej mapie (włącza bowiem parafię Wytomyśl w całości do powiatu kościańskiego)¹²⁴.

Oprócz opisanych wyżej enklaw międzypowiatowych i spornych osad na pograniczu poznańsko-kościańskim pewne wątpliwości co do przynależności powiatowej, wynikające czy to z położenia części miejscowości w innym powiecie, różnic między źródłami skarbowymi i sądowymi, czy też z innych przyczyn, odnotowaliśmy również w wypadku kilku innych miejscowości.

¹¹⁵ RPWP, pzn, 1567, nr 506; RPWP, pzn, 1570, nr 37; RPWP, pzn, 1576, nr 315; RPWP, pzn, 1577, nr 345; RPWP, pzn, 1580, nr 349; RPWP, pzn, 1583, nr 354; RPWP, ksc, 1563, nr 599; RPWP, ksc, 1565, nr 604; RPWP, ksc, 1576, nr 615; RPWP, ksc, 1580, nr 768; RPWP, ksc, 1581, nr 534; RPWP, ksc, 1583, nr 597.

¹¹⁶ Podymne 1631, k. 13; Pogłównie poz. 1673, s. 1172; Pogłównie poz. 1676, s. 1355.

¹¹⁷ Perthées Poznań. W SHGPoz przynależność Lutola Wodnego do pow. poznańskiego podano na podstawie rejestrów poborowych (1508 r. – pow. kościański, 1566 r. – pow. poznański); zob. T. Jurek, *Lutol Mokry*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 687–688.

¹¹⁸ RPWP, pzn, 1553, nr 402; RPWP, pzn, 1567, nr 332; RPWP, pzn, 1576, nr 484; RPWP, pzn, 1577, nr 528; RPWP, pzn, 1583, nr 547; RPWP, ksc, 1563, nr 155; RPWP, ksc, 1565, nr 157; RPWP, ksc, 1576, nr 155; RPWP, ksc, 1580, nr 595.

¹¹⁹ Podymne 1631, k. 17v; Pogłównie poz. 1673, s. 1183; Pogłównie poz. 1676, s. 1366; Perthées Poznań. Lustracje dóbr królewskich nie podają przynależności powiatowej Rogozińca; LWWK 1564, s. 166; LWWK 1616, s. 7–8; LWWK 1628, s. 10–12; LWWK 1659, s. 23.

¹²⁰ RPWP, pzn, 1553, nr 538; RPWP, pzn, 1563, nr 672; RPWP, pzn, 1576, nr 661; RPWP, pzn, 1577, nr 702; RPWP, pzn, 1580, nr 741; RPWP, pzn, 1581, nr 730; RPWP, pzn, 1583, nr 745; RPWP, ksc, 1563, nr 658; RPWP, ksc, 1565, nr 663; RPWP, ksc, 1576, 682.

¹²¹ Podymne 1631, k. 24v; Pogłównie poz. 1673, s. 1196; Pogłównie poz. 1676, s. 1380.

¹²² TD, 15665 (nr 1403) 1600, 16055 (nr 1404) 1601, 1169 (nr 1405) 1605, 4061 (nr 1410) 1616, 117 (nr 1424) 1649, 4525 (nr 1144) 1707, 4594 (nr 1144) 1708.

¹²³ Czaykowski, s. 775.

¹²⁴ Perthées Poznań. Przynależność Wąsowa do pow. poznańskiego potwierdza również SHGPoz, odnotowując jednak trzy zapisy z ksiąg sądowych z XV w. zaliczające Wąsowo do pow. kościańskiego; G. Rutkowska, *Wąsowo*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 532–534.

W dwóch przypadkach zauważyliśmy przesunięcie granicy powiatowej obejmujące całą grupę osad. Pierwszy przypadek to Łęgowo i Sienno par. Łęgowo oraz Ochodza i Łaziska par. Wągrowiec. Miejscowości te stanowiły uposażenie cystersów wągrowieckich. Początkowo, w latach 60., odnotowywane były w rejestrach poborowych kcyńskich. Później jednak, od lat 70., źródła skarbowe konsekwentnie umieszczały je w powiecie gnieźnieńskim, również i w XVII w.¹²⁵ Jedyne rejestry Czaykowskiego podaje przynależność Ochodzy i Łazisk do powiatu kcyńskiego¹²⁶.

Drugi przypadek to miejscowości w parafii Kobierno: Biadki (w XVI w. Biejatki), Tomice, Gorzupia (w XVI w. Gorzuby), Dąbrowa i sama wieś parafialna Kobierno. Dąbrowa i Gorzupia pojawiają się w rejestrach kaliskich z lat 1563, 1564, 1565 i 1576, przy czym w wypadku Dąbrowy zawsze zaznaczano, że leży w powiecie pyzdrowskim, a w przypadku Gorzupia taka adnotacja pojawia się tylko w 1564 r. Wpłaty z tych wsi dokonywano jednak tylko w powiecie pyzdrowskim, również w XVII w.¹²⁷ Podobnie sytuacja wygląda w przypadku wsi parafialnej Kobierno. Wymieniają ją rejestry kaliskie z lat 1563 i 1576, z zaznaczeniem, że leżała poza powiatem. Wpłaty dokonywano stale w powiecie pyzdrowskim, także w świetle rejestrów XVII-wiecznych¹²⁸. W przypadku Tomic rzecz się ma nieco inaczej. Osada ta została odnotowana we wspomnianych wyżej rejestrach kaliskich (dodatkowo jeszcze w 1552 r.), jednak w latach 1563, 1564, 1565, 1576 podatek został faktycznie zapłacony w tym powiecie. Dopiero od 1578 r. stale opłacano go w powiecie pyzdrowskim¹²⁹. Tomice do powiatu pyzdrowskiego zaliczają również rejestry z XVII w.¹³⁰ Najmłodszą w omawianej grupie osad wydaje się być miejscowość Biadki, wzmiankowana w rejestrze kaliskim z 1563 r. jako „osiadła od kilku lat”. Jest to pierwsze wystąpienie tej osady wśród rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. Od 1578 r. stale notują ją rejestry pyzdrowskie¹³¹. Również i w świetle rejestrów z XVII w. Biadki należały do powiatu pyzdrowskiego¹³². Na mapie Perthéesa wszystkie wymienione wyżej wsie z parafii Kobierno widnieją w powiecie pyzdrowskim¹³³.

Podobne zjawisko przesunięcia granicy obserwujemy w przypadku miejscowości Koźlanka par. Mieścisko. W latach 1564 i 1565 notują tę osadę rejestry poborowe z powiatu gnieźnieńskiego, później już tylko kcyńskie¹³⁴. Do powiatu kcyńskiego zaliczają ją również rejestry XVII-wieczne¹³⁵.

Kończąc omawianie granic międzypowiatowych, nieco miejsca poświęcić należy omówieniu przynależności powiatowej kilku osad. I tak będące głównym ośrodkiem starostwa mosińskiego miasto Mosina par. *loco* leżało w powiecie poznańskim, jednak w powiecie kościańskim znajdowało się wójtostwo mosińskie. Rejestry kościańskie z lat 1580 i 1583 podają wielkość wójtostwa na 1 łan, w lustracjach dóbr królewskich są to 2 ślady, które uprawiali chłopci z należącej do tego samego starostwa wsi Krosno (w XVI w. Krosna) w powiecie kościańskim¹³⁶.

¹²⁵ RPWK, kcn, 1564, nr 281–284; RPWK, kcn, 1565, nr 282–285; RPWK, gzn, 1576, nr 426–429; RPWK, gzn, 1577, nr 423–426; RPWK, gzn, 1579, nr 419–422; RPWK, gzn, 1580, nr 571–574; RPWK, gzn, 1581, nr 477–480; RPWK, gzn, 1582, nr 89, 444–447; RPWK, gzn, 1583, nr 447–450; RPWK, gzn, 1588, nr 480–483. Brak tych osad w rejestrze poddymnego pow. kcyńskiego z 1635 r. Do pow. gnieźnieńskiego zaliczają je rejestry pogłównego z lat 1673 (oprócz Sienna, którego brak w rejestrze w obu powiatach) i 1676; Pogłówny kal. 1673, k. 64, 67; Pogłówny kal. 1676, k. 208v, 212, 217; Czaykowski, [sygn.]

¹²⁶ Czaykowski, s. 97.

¹²⁷ RPWK, kls, 1563, nr 16, 18, 109; RPWK, kls, 1564, nr 118, 120; RPWK, kls, 1565, nr 190, 192; RPWK, kls, 1567, nr 126, 128; RPWK, pzd, 1552, nr 62, 63; RPWK, pzn, 1565, nr 152, 153; RPWK, pzd, 1576; nr 114, 115; RPWK, pzd, 1577, nr 133, 134; RPWK, pzd, 1578, nr 158, 161; RPWK, pzd, 1580, nr 159, 162; RPWK, pzd, 1581, nr 161, 164; RPWK, pzd, 1582, nr 160, 163; RPWK, pzd, 1583, nr 149, 152; RPWK, pzd, 1591, nr 137, 140; Parczewski, s. 156; Pogłówny kal. 1673, k. 47–48; Pogłówny kal. 1674, k. 182–183.

¹²⁸ RPWK, kls, 1563, nr 117; RPWK, kls, 1576, nr 125; RPWK, pzd, 1565, nr 151; RPWK, pzd, 1576, nr 113; RPWK, pzd, 1577, nr 132; RPWK, pzd, 1578, nr 156; RPWK, pzd, 1580, nr 157; RPWK, pzd, 1581, nr 159; RPWK, pzd, 1582, nr 158; RPWK, pzd, 1583, nr 147; RPWK, pzd, 1591, nr 135; Parczewski, s. 156; Pogłówny kal. 1673, k. 49; Pogłówny kal. 1674, k. 185.

¹²⁹ RPWK, kls, 1552, nr 94; RPWK, kls, 1563, nr 17, 108; RPWK, kls, 1564, nr 119; RPWK, kls, 1565, nr 191; RPWK, kls, 1576, nr 127; RPWK, pzd, 1578, nr 157; RPWK, pzd, 1580, nr 158; RPWK, pzd, 1581, nr 160; RPWK, pzd, 1582, nr 159; RPWK, pzd, 1583, nr 148; RPWK, pzd, 1591, nr 136

¹³⁰ Parczewski, s. 156; Pogłówny kal. 1673, k. 54; Pogłówny kal. 1674, k. 191v.

¹³¹ RPWK, kls, 1563, nr 19, 110; RPWK, pzd, 1578, nr 16; RPWK, pzd, 1580, nr 161; RPWK, pzd, 1581, nr 163; RPWK, pzd, 1582, nr 162; RPWK, pzd, 1583, nr 151; RPWK, pzd, 1591, nr 139.

¹³² Parczewski, s. 156; Pogłówny kal. 1673, k. 45; Pogłówny kal. 1674, k. 179v.

¹³³ Perthéés Kalisz.

¹³⁴ RPWK, gzn, 1564, nr 170; RPWK, gzn, 1565, nr 176; RPWK, kcn, 1576, nr 143; RPWK, kcn, 1577, nr 179; RPWK, kcn, 1578, nr 190; RPWK, kcn, 1579, nr 174; RPWK, kcn, 1581, nr 174; RPWK, kcn, 1582, nr 167; RPWK, kcn, 1583, nr 164; RPWK, kcn, 1591, nr 167.

¹³⁵ Parczewski, s. 254; Podymne 1635, k. 73v; Pogłówny kal. 1673, k. 83; Pogłówny kal. 1674, k. 232v.

¹³⁶ LWWK 1564, s. 132–133; LWWK 1628, s. 90–91; LWWK 1659, s. 4–5.

Wieś szlachecka Brenno par. *loco* w powiecie kościańskim stale występuje w rejestrach tego powiatu z drugiej połowy XVI w. Jeden raz – w 1567 r. – wpłatę podatku zapisano w rejestrze wschowskim, gdzie wyraźnie zaznaczono, że osada ta leży w powiecie i ziemi wschowskiej¹³⁷. Rejestry podymnego z 1631 r. i pogłównego z lat 1673 i 1676 zaliczają ją do powiatu kościańskiego¹³⁸. W zapiskach sądowych notowana jest raz w powiecie kościańskim, innym razem w ziemi wschowskiej¹³⁹. Na mapie Perthéesa widnieje w powiecie kościańskim¹⁴⁰. W związku z powyższymi przekazami źródłowymi zaliczyliśmy Brenno do powiatu kościańskiego.

Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku wsi szlacheckiej Stare Szczepankowo (w XVI w. Szczepankowo) par. Charbielino. Osada ta stale notowana była w rejestrach kościańskich, a raz – w 1563 r. – wymieniono ją w rejestrze wschowskim, przy czym, w odróżnieniu od Brenna, podano tylko nazwę miejscowości. Rejestry podymnego z 1631 r. i pogłównego z lat 1673 i 1676 zaliczają ją do powiatu kościańskiego¹⁴¹. Różną przynależność powiatową podają zapisy z ksiąg grodzkich i ziemskich dla XVI w., w pierwszej połowie XVII w. zdecydowanie dominują zapiski zaliczające Stare Szczepankowo do powiatu kościańskiego¹⁴².

Dwie miejscowości w ziemi wschowskiej – Śmieszkowo i Potrzebowo, obie w parafii Lgiń – nie występują w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w., ze względu na późną lokację – w końcu XVI w.¹⁴³ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia tylko Potrzebowo, zaliczając je do ziemi wschowskiej¹⁴⁴. W rejestrach pogłównego z lat 1673 i 1676 obie miejscowości odnotowano w ziemi wschowskiej¹⁴⁵. Różną przynależność powiatową obu miejscowości podają zapisy sądowe¹⁴⁶. Na mapie Perthéesa Śmieszkowo i Potrzebowo widnieją w ziemi wschowskiej¹⁴⁷.

W powiecie pyzdrskim, przy granicy z powiatem kościańskim, leżała wieś duchowna Rogusko (w XVI w. Rogosko) par. Solec. Stanowiła uposażenie biskupa poznańskiego. Miejscowości tej nie odnotowują rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. Wzmiankuje ją inwentarz dóbr biskupa poznańskiego z 1564 r.¹⁴⁸ Rejestry pogłównego zaliczają ją do powiatu pyzdrskiego, podobnie jak rejestr Czaykowskiego i mapa Perthéesa¹⁴⁹.

Leżąca w powiecie nakielskim Buka (w XVI w. Nowa Wieś) par. Zakrzewo pojawia się w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. dopiero od 1578 r. jako wieś nowo lokowana. Płacono przy niej podatek z połowy koła młyńskiego, należącej do powiatu nakielskiego (*ad Crainam*). Druga połowa, w świetle rejestrów, należała do powiatów człuchowskiego lub tucholskiego w województwie pomorskim (*ad Ducatum Prussiae*)¹⁵⁰. Lokalizacja tego obiektu, jak również przyczyny takiej sytuacji, pozostają nieznane. Młyn znajdował się zapewne na rzece Stołuni lub Kamionce.

¹³⁷ RPWP, ksc, 1563, nr 41; RPWP, ksc, 1565, nr 38; RPWP, ksc, 1567, nr 17; RPWP, ksc, 1576, nr 40; RPWP, ksc, 1580, nr 46; RPWP, ksc, 1581, nr 44; RPWP, ksc, 1583, nr 43; RPWP, wch, 1567, nr 30.

¹³⁸ Podymne 1631, k. 35r; Pogłównie poz. 1673, s. 1212; Pogłównie poz. 1676, s. 1400.

¹³⁹ TD, 7856 (nr 902) 1560, 8958 (nr 1396) 1560, 11577 (nr 1398) 1575, 722 (nr 10) 1587, 416 (nr 204) 1607, 5856 (nr 1406) 1609, 1322 (nr 25) 1609, 560 (nr 205) 1615, 3596 (nr 1107 III) 1684, 5042 (nr 87) 1738. SHGPoz podaje, na podstawie ksiąg sądowych, przynależność Brenna do pow. kościańskiego; K. Górka-Gołąska, *Brenno*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 103–105. Rejestr Czaykowskiego umieszcza Brenno ogólnie w województwie poznańskim; Czaykowski, s. 828.

¹⁴⁰ Perthéés Poznań.

¹⁴¹ Podymne 1631, k. 36v; Pogłównie poz. 1673, s. 1214; Pogłównie poz. 1676, s. 1403.

¹⁴² T. Jurek, *Szczepankowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 815–816. Autor hasła twierdzi, że Szczepankowo leżało na granicy dwóch powiatów. Można przypuszczać, że taka sytuacja miała miejsce jeszcze w pierwszej połowie XVI w., natomiast w drugiej połowie XVI i w XVII w. Szczepankowo wydaje się w całości przynależać do pow. kościańskiego; TD, 13942 (nr 1401) 1594, 584 (nr 968) 1598, 6191 (nr 1416) 1630, 972 (nr 207) 1635, 7321 (nr 301) 1647, 1194 (nr 208) 1652, 3050 (nr 59) 1660.

¹⁴³ Zob. A. Borek, *Ziemia wschowska*.

¹⁴⁴ Podymne 1631, k. 62.

¹⁴⁵ Pogłównie poz. 1673, s. 1266; Pogłównie poz. 1676, s. 1459.

¹⁴⁶ TD, 1322 (nr 25) 1609, 1323 (nr 25) 1609; Potrzebowo: TD, 12591 (nr 346) 1578, 1407 (nr 6) 1590, 5644 (nr 1406) 1609, 5856 (nr 1406) 1609, 1322 (nr 25) 1609, 1323 (nr 25) 1609, 1809 (nr 1407) 1610, 529 (nr 204) 1612, 560 (nr 205) 1615, 2835 (nr 1414) 1623, 8788 (nr 1418) 1635, 2300 (nr 47) 1636, 9466 (nr 1419) 1638, 9474 (nr 1419) 1638, 9985 (nr 1420) 1641, 10600 (nr 1421) 1644, 3806 (nr 73) 1681.

¹⁴⁷ Perthéés Poznań.

¹⁴⁸ Inw. bp. poz. 1564, s. 292.

¹⁴⁹ Pogłównie kal. 1673, k. 44; Pogłównie kal. 1674, k. 178v; Czaykowski, s. 817 (dobra biskupa poznańskiego); Perthéés Kalisz. Według wykazu dóbr duchownych dołączonego do mapy Perthéesa Rogusko było wówczas własnością kapituły gnieźnieńskiej.

¹⁵⁰ RPWK, nkl, 1578, nr 262; RPWK, nkl, 1579, nr 229; RPWK, nkl, 1580, nr 257; RPWK, nkl, 1581, nr 243, 244; RPWK, nkl, 1582, nr 222, 223.

Wątpliwości nasuwa również przynależność powiatowa wsi Rataje par. Chodzież, należącej do starostwa ujskiego. Osada ta, położona w powiecie poznańskim, stanowi zwieńczenie klina tegoż powiatu wbijającego się w powiat kcyński niedaleko Chodzieży. Pojawia się w rejestrach poborowych obu powiatów. Rejestry kcyńskie odnotowują ją w latach 1564, 1565, 1576, 1577, 1578 i 1591, przy czym tylko w 1564 i 1565 r. zapłaciła tam podatek. W 1591 r. zaznaczono, że leży poza powiatem¹⁵¹. Z kolei w rejestrach poznańskich dwukrotnie – w 1563 i 1576 r. – zaznaczono, że Rataje leżą w innym powiecie. W kolejnych dwóch rejestrach – z lat 1577 i 1580 – nie odnotowano wpłaty podatku. Opłacono go dopiero w latach 1581 i 1583¹⁵². Można więc założyć, że przynależność powiatowa omawianej wsi ustabilizowała się dopiero w ostatniej ćwierci XVI w. Przymuszenie to potwierdzają rejestry XVII-wieczne. W rejestrze poborowym z lat 1618–1620 nie odnotowano Ratajów w powiecie kcyńskim, co może wskazywać na przynależność tej osady do powiatu poznańskiego. Do tego ostatniego zaliczają ją rejestry podymnego z 1631 r. i pogłównego z lat 1673 i 1676¹⁵³.

Niekiedy wątpliwości co do przynależności powiatowej osad wynikają z różnic pomiędzy zapisami w źródłach skarbowych i sądowych. Przykładem jest wieś Krzekotowo par. Słaboszewo¹⁵⁴. Osada ta w rejestrach poborowych stale pojawia się w powiecie gnieźnieńskim¹⁵⁵. Rejestr podymnego z 1635 r. z powiatu kcyńskiego nie notuje jej, co może wskazywać, że również w tym roku należała do powiatu gnieźnieńskiego. Taką przynależność powiatową potwierdzają rejestry pogłównego z lat 1673 i 1674¹⁵⁶. Jednak w zapiskach sądowych z XVI w. stale lokalizowane jest w powiecie kcyńskim. Dopiero od lat 20. XVII w. pojawiają się wzmianki w księgach grodzkich i ziemskich o przynależności tej osady do powiatu gnieźnieńskiego¹⁵⁷.

Podobna sytuacja występuje w zachodniej części południowej granicy powiatu kcyńskiego. Wieś szlachecka Pokrzywnica par. Pruśce (w XVI w. Pruśca), leżąca na północ od granicznej rzeki Wełny, stale pojawia się w rejestrach poborowych gnieźnieńskich¹⁵⁸. W rejestrze z lat 1618–1620 odnotowano jedynie nazwę miejscowości, bez wpłaty i bez podania kategorii podatkowych¹⁵⁹. Miejscowości nie notuje spis podymnego, co może wskazywać na jej przynależność do powiatu gnieźnieńskiego. W tymże powiecie umieszczają ją rejestry pogłównego z lat 1673 i 1674¹⁶⁰. Wszystko to przemawia za przyporządkowaniem Pokrzywnicy właśnie do powiatu gnieźnieńskiego. Tak oznaczyliśmy ją na mapie głównej. Zapiski sądowe zaś umieszczają ją w powiecie kcyńskim od drugiej połowy XV w., przez całe XVI i XVII stulecie, sporadycznie jedynie zaliczając ją do powiatu gnieźnieńskiego. Dopiero w XVIII w. określają ją jako „gnieźnieńską”¹⁶¹.

Na mapie głównej oznaczyliśmy **stolice obu województw** w Poznaniu i Kaliszu oraz **stolice powiatów skarbowych** – Wałcz, Poznań, Kościan, Wschowa, Kalisz, Konin, Pyzdry, Gniezno, Kcynia,

¹⁵¹ RPWK, kcn, 1564, nr 42; RPWK, kcn, 1565, nr 42; RPWK, kcn, 1576, nr 36; RPWK, kcn, 1577, nr 52; RPWK, kcn, 1578, nr 61; RPWK, kcn, 1591, nr 47.

¹⁵² RPWP, pzn, 1563, nr 90; RPWP, pzn, 1576, nr 92; RPWP, pzn, 1577, nr 98; RPWP, pzn, 1580, nr 102; RPWP, pzn, 1581, nr 103; RPWP, pzn, 1583, nr 97.

¹⁵³ Podymne 1631, k. 5; Pogłówno poz. 1673, s. 1153; Pogłówno poz. 1676, s. 1334. Por. uwagi do przynależności powiatowej w SHGPoz; T. Jurek, *Rataje*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 41–42.

¹⁵⁴ Por. M. Piber-Zbieranowska, *Powiat kcyński*, s. 92–93.

¹⁵⁵ RPWK, gzn, 1564, nr 375; RPWK, gzn, 1565, nr 374; RPWK, gzn, 1576, nr 345; RPWK, gzn, 1577, nr 336; RPWK, gzn, 1579, nr 151; RPWK, gzn, 1580, nr 454; RPWK, gzn, 1581, nr 387; RPWK, gzn, 1582, nr 356; RPWK, gzn, 1583, nr 361; RPWK, gzn, 1588, nr 381.

¹⁵⁶ Pogłówno kal. 1673, k. 63v; Pogłówno kal. 1674, k. 208.

¹⁵⁷ TD, 300 (nr 862) 1505, 414 (nr 862) 1506, 7260 (nr 1390) 1506, 6786 [Służów] (nr 1390) 1507, 1253 (nr 786) 1508, 4659 (nr 335a) 1532, 785 (nr 263) 1537 około, 6428 (nr 31) 1537, 6744 (nr 32) 1540, 1998 (nr 157) 1577, 2533 (nr 215) 1577, 4087 (Iudiciales) (nr 19) 1623, 4259 (nr 19) (Iud.) 1625, 463 (nr 78) 1626, 9550 (nr 86) 1677, 5264 (nr 132) 1692.

¹⁵⁸ RPWK, gzn, 1564, nr 262; RPWK, gzn, 1565, nr 268; RPWK, gzn, 1576, nr 253; RPWK, gzn, 1577, nr 244; RPWK, gzn, 1579, nr 330; RPWK, gzn, 1580, nr 326; RPWK, gzn, 1581, nr 274; RPWK, gzn, 1582, nr 248; RPWK, gzn, 1583, nr 256; RPWK, gzn, 1588, nr 273.

¹⁵⁹ Parczewski, s. 208.

¹⁶⁰ Pogłówno kal. 1673, k. 69v; Pogłówno kal. 1674, k. 215.

¹⁶¹ TD, 7417 [Pozn.] (nr 1386) 1474, 9622 [Kcynia] (nr 9, gr. 1386) 1480, 6102 [Wągrowiec] (nr 1387) 1486, 915 (nr 863) 1509, 1563 (nr 786) 1509, 4132 (nr 1392) 1517, 2280 (nr 1395) 1543, 5156 (nr 335a) 1544, 1178 (nr 23) 1545, 1179 (nr 23) 1545, 5342 (nr 335a) 1550, 5344 (nr 335a) 1550, 7766 (nr 1396) 1554, 2851 (nr 43) 1564, 7987 (nr 906) 1564, 9680 (nr 1397) 1564, 1888 (nr 157) 1575, 2577 (nr 215) 1579, 1093 (nr 1405) 1605, 3861 (nr 126) 1610, 2204 (nr 1407) 1611, 237 (nr 1424) 1649, 11464 (nr 1068) 1655, 11004 (nr 1222) 1730, 15332 (nr 1243) 1736, 12920 (nr 1249) 1737, 12962 (nr 1251) 1737, 12975 (nr 1251) 1737, 6041 (nr 190/195) 1749.

Nakło. W przypadku **starostw grodowych** oznaczyliśmy te, w których na stałe działał starosta. Były to zatem grody w Poznaniu, Wschowie, Wałczu i Nakle. Grody podlegające staroście generalnemu wielkopolski, tj. Kalisz, Kościan, Pyzdry, Gniezno, Konin i Kcynia, nie zostały oznaczone jako starostwa grodowe. Wiąże się to z tym, że w ramach niniejszej serii na mapie głównej oznaczane są starostwa grodowe rozumiane przede wszystkim jako siedziby działających tam czynnie starostów, uprawnionych do przyjmowania akt wieczystych¹⁶². Odrębna mapa grodów z oznaczeniem podległości wobec starosty generalnego Wielkopolski została zamieszczona na s. 49.

Na mapie oznaczone zostały również **siedziby kasztelanów**. W województwie poznańskim są to Poznań, Krzywiń, Międzyrzecz (drugi w hierarchii kasztelanów mniejszych), Przemęt, Rogoźno i Śrem, a w kaliskim: Kalisz, Biechowo, Gniezno, Nakło, Kamień Krajeński i Łąd¹⁶³. Kasztelanowie poznański i kaliski należeli do kasztelanów większych, pozostałych zaliczano do kasztelanów mniejszych¹⁶⁴. W Wielkopolsce występował jeszcze tytułarny urząd kasztelana santockiego, nawiązujący do wchodzącego wcześniej w skład Korony Santoka. Miejscowość ta odpadła od Polski w XV w.¹⁶⁵

Z obu województw wielkopolskich w senacie, oprócz wspomnianych kasztelanów, zasiadali także wojewodowie poznański i kaliski. Pierwszy z nich zajmował pierwszą pozycję w hierarchii wojewodów, na zmianę z wojewodą krakowskim, a przed wojewodą wileńskim, drugi zaś piątą – po zaliczonym do hierarchii wojewódzkiej kasztelanie wileńskim, a przed wojewodą trockim. Z duchowieństwa urzędy senatorskie sprawowali arcybiskup gnieźnieński (przed arcybiskupem lwowskim) i czwarty w hierarchii biskupiej biskup poznański, na zmianę z wileńskim¹⁶⁶. Łącznie na Wielkopolskę przypadało 15 urzędów senatorskich ziemskich (od 1768 r. doszedł jeszcze wojewoda gnieźnieński), najwięcej spośród wszystkich województw i ziem Rzeczypospolitej, oraz dwa duchowne¹⁶⁷.

Tradycyjnym miejscem obrad **sejmiku ziemskiego**, na który zjeżdżała szlachta z województw kaliskiego i poznańskiego, była Środa. Na zjazdach średzkich wybierano dwunastu posłów na sejm walny¹⁶⁸. **Sejmik generalny (prowincjonalny)** zbierał się w Kole. W jego obradach brała udział szlachta ze wspomnianych województw, jak również z województw łęczyckiego, sieradzkiego i Kujaw z ziemią dobrzyńską¹⁶⁹. Pewne związki ze zjazdem kolskim posiadała również szlachta z województw płockiego i rawskiego, a przejściowo nawet podlaska¹⁷⁰. Sejmik w Kole już w drugiej połowie XVI w. zaczął tracić na znaczeniu, by w początku XVIII w. zaniknąć całkowicie, choć przez cały ten okres szlachta wielkopolska domagała się jego reaktywacji. Nie było to zjawisko odosobnione, podobnie rzecz się miała m.in. w Nowym Mieście Korczynie¹⁷¹.

Okazowanie, tj. przegląd szlachty gotowej do wzięcia udziału w pospolitym ruszeniu odbywać się miało, na mocy konstytucji sejmowej z 1563 r., w Pyzdrach dla szlachty województwa kaliskiego i w Poznaniu dla szlachty poznańskiej¹⁷². W 1587 r. miejsce popisu wyznaczono w Środzie, a w 1631 r. w stolicach powiatów¹⁷³.

¹⁶² *Urządnicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku*, w przyp. na s. 7 wskazuje, że Kościan, Kalisz, Pyzdry, Konin, Gniezno i Kcynia mylnie są uważane za starostwa grodowe. Do grupy tej zalicza też Poznań, choć w tym przypadku sędzić można, że przemawiało za tym funkcjonowanie urzędu starosty generalnego Wielkopolski i braku, przynajmniej od połowy XIV w., odrębnego starosty poznańskiego, którego jurysdykcja ograniczałaby się tylko do poznańskiego okręgu grodowego; por. J. Łojko, *Utworzenie starostwa generalnego*, s. 131–143.

¹⁶³ *Urządnicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku*, s. 23.

¹⁶⁴ VL, t. 2, s. 93 (778); VC, t. 2, z. 1, s. 239–241.

¹⁶⁵ A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce*, s. 38, przyp. 176; T. Jurek, *Santok*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 286–299.

¹⁶⁶ VL, t. 2, s. 93 (778); VC, t. 2, z. 1, s. 239–241.

¹⁶⁷ M. Zwierzykowski, *Odrębności ustrojowe Wielkopolski*, s. 57.

¹⁶⁸ Tamże, s. 57–58. Wart odnotowania jest pogląd autora, że „w czasach nowożytnych nie można jeszcze mówić o siedzibie [sejmiku – M.G.]”, a jedynie o zwyczajowym miejscu zjazdów szlacheckich.

¹⁶⁹ W. Dworzaczek, *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1: 1572–1632, cz. 1: 1572–1616, Poznań 1957, s. V.

¹⁷⁰ E. Kalinowski, *Podlasiain Wielkopolaninem?*, s. 426–434.

¹⁷¹ W. Dworzaczek, *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1, s. V–VI; M. Zwierzykowski, *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego: lata 1696–1732*, Poznań 2008, s. XI. Ostatni zjazd sejmiku kolskiego odbył się w 1702 r.

¹⁷² VL, t. 2, s. 28 (642); VC, t. 2, z. 1, s. 126.

¹⁷³ VL, t. 2, s. 229 (1060); VC, t. 2, z. 1, s. 22. Wybór Środy potwierdzono w 1607 r., zaznaczając, że okazowanie odbywać się ma na miejscu sejmiku partykularnego, jednak w przypadku Wielkopolski to lokalna szlachta miała zdecydować o przyjęciu tej konstytucji; VL, t. 2, s. 438 (1607); VC, t. 2, z. 2, s. 345. Podobnie rzecz się miała w 1620 r.; VL, t. 3, s. 176–177 (364–365); VC, t. 3, z. 1, s. 265; VL, t. 3, s. 331 (692–693); VC, t. 3, z. 2, s. 116.

GRANICE JEDNOSTEK ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ

A. DIECEZJA GNIEŹNIEŃSKA I WŁOCŁAWSKA

Arkadiusz Borek

Tradycyjnie dla serii AHP podziały i centra administracji kościelnej zostały zaprezentowane na dwóch mapach. Na mapie głównej przedstawiono siedziby jednostek administracji kościelnej oraz granice parafii, archidiakonatów i diecezji. Mapa tematyczna pt. „Podziały kościelne Wielkopolski w końcu XVI w.” prezentuje stolice parafii, dekanatów, archidiakonatów i diecezji wraz z granicami dekanatów i jednostek wyższego rzędu. Zgodnie z ustalonymi założeniami serii oddają one w przybliżeniu stan na koniec XVI w. Niniejszy tekst stanowi komentarz do przedstawionych na niej podziałów administracyjnych dwóch diecezji: gnieźnieńskiej i wrocławskiej. Jako że diecezja wrocławska obejmowała obszar Wielkopolski w marginalnym stopniu, zdecydowanie większa część tego tekstu jest poświęcona diecezji gnieźnieńskiej¹. W dalszych częściach komentarza omówiono przemiany struktur administracji kościelnej w XVI w., czyli powoływanie nowych archidiakonatów, dekanatów oraz erygowanie parafii itp. Opisano także wypadki wątpliwej lub niepewnej przynależności do jednostek administracji kościelnej, sytuacje konfliktowe czy też miejscowości o dzielonej przynależności parafialnej. Opisywane niżej fragmenty obu tych diecezji znajdowały się prawie wyłącznie na terenie województwa kaliskiego.

Zasób źródłowy do badań struktur diecezji gnieźnieńskiej jest dość nierówno rozłożony między jej poszczególne części. Za najlepiej udokumentowane (mimo braku szczegółowych opracowań naukowych²) pod tym względem można uznać archidiakonaty gnieźnieński i kaliski w diecezji gnieźnieńskiej. Zostały one opisane w *Liber beneficiorum*³ na początku XVI w. (część o archidiakonacie gnieźnieńskim została spisana w 1517, a o kaliskim w 1521 r.⁴) i zachowały się dla nich wizytacje z pierwszej dekady XVII w.⁵ Dzięki czemu dysponujemy niemal kompletnym obrazem tych archidiakonatów, dla obu przekrojów czasowych, a wszelkie zmiany w ciągu XVI w. są łatwo uchwytne przez porównanie obu źródeł. Znacznie gorzej prezentuje się podstawa źródłowa do rekonstrukcji struktur XVI-wiecznego archidiakonatu kamieńskiego, do którego należał powiat nakielski, nie opisano go w *Liber beneficiorum* ani nie zachowały się jego wizytacje z początku XVII w. O okręgach parafialnych informuje nas dopiero wizytacja z 1653 r. (choć nie wyczerpująco). Wydano ją wraz z dokumentami reorganizującymi struktury kościelne archidiakonatu z 1617 r., pozwalającymi na uchwycenie przynajmniej centrów parafialnych

¹ O powodach używania terminu diecezja zamiast archidiecezja zob. H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 30, przyp. 1.

² Pomijam tutaj opracowania dziejów poszczególnych miejscowości i ich parafii. Jedynie dla powiatu konińskiego pojawiła się ostatnio praca omawiająca tamtejsze podziały parafialne (J. Łojko, P. Wojtyniak, *Powiat koniński od XVI do XVIII wieku*, Roczn. Konin., t. 18, 2013, s. 97–113), nie prezentuje jednak wyczerpująco zagadnienia. Bardzo ogólny charakter mają opisy granicy i struktur całej diecezji gnieźnieńskiej w pierwszym tomie katalogu arcybiskupów gnieźnieńskich autorstwa Jana Korytkowskiego (tenże, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolii polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, t. 1, Poznań 1888, s. 29–39) i opracowanie Bolesława Kumora (tenże, *Granice metropolii i diecezji polskich 966–1939*, Lublin 1969). Nie okazały się one przydatne przy opracowaniu niniejszego tematu.

³ LBG I, s. 7–333; LBG II, s. 5–85.

⁴ LBG II, s. V–VI.

⁵ Wiz. Gn. 1608–1609; Librowski, Repertorium 1, s. 114–128; Wiz. Kal. 1603–1607; Librowski, Repertorium 1, s. 107–114; Wiz. Kal. 1610–1611; Librowski, Repertorium 1, s. 128–134; Wizytacja parafii archidiakonatu kaliskiego ok. 1602 (ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Akta wizytacji archidiakonatu kaliskiego 1602, AAG, Wiz. 1 [Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, mkf 3810]; Librowski, Repertorium 1, s. 105–106) jest tak naprawdę brudnopisem wizytacji 1603–1607, kontrolne porównanie obu tych zabytków nie wykazało istotnych różnic, dlatego w przygotowaniu komentarza i mapy wykorzystano jej czystopis.

na terenie powiatu nakielskiego⁶. Stan z początku i połowy XVI w. przedstawiają ponadto ułożone według parafii spisy dziesięcin arcybiskupich z klucza kamieńskiego z 1511⁷ i 1548 r.⁸ Obejmują one około połowy miejscowości powiatu nakielskiego i niekiedy podawana przez nie przynależność parafialna budzi wątpliwości (miejscowość znajduje się w znacznej odległości od przypisanej do niej parafii). W wypadku archidiakonatu kamieńskiego wielką pomocą było opracowanie jego dziejów autorstwa Andrzeja Mietza⁹. Trudności w rekonstrukcji sieci parafii i okręgów parafialnych są w dużej mierze związane również ze znacznie silniejszą reformacją w powiecie nakielskim niż na terenach na południe od Noteci.

W jednostkowych przypadkach dla całego terytorium wykorzystano późniejsze wizytacje diecezji gnieźnieńskiej z XVII i XVIII w.¹⁰ Użyteczne było również *Ordo ecclesiarum* zawarte w tomie statutów synodalnych z 1628 r.¹¹ Przydatne okazały się rejestry z akt arcybiskupów gnieźnieńskich wydane przez Henryka Rybusa¹² i repertoria wizytacji Stanisława Librowskiego¹³. Obszar diecezji gnieźnieńskiej obejmują opisy wielkopolskich kościołów: Jana Korytkowskiego *Brevis descriptio*¹⁴ i Stanisława Kozierowskiego *Schematyzmy*¹⁵. Wspomnieć należy o dość szczegółowych i opatrzonych odniesieniami do źródeł przypisach, autorstwa Korytkowskiego, w LBG. Niestety, wszystkie te prace są dalekie od próby kompleksowego opisu stosunków historycznych i podane w nich informacje są wyrywkowe. Pomocniczo wykorzystano *Registr diecezjów* Franciszka Czaykowskiego¹⁶, jako dokumentujący stan diecezji w końcu XVIII w., nie obejmuje on jednak terenów zajętych przez Prusy w ramach pierwszego rozbioru. Opierano się również na danych z rejestrów poborowych, należy jednak zaznaczyć, że posługiwano się nimi dość ostrożnie. Układ parafialny stosowany w rejestrach poborowych nie zawsze oddawał stan faktyczny. Podział powiatu na parafie służył w tych spisach bardziej wygodzie samych pisarzy w układaniu rejestru i uwzględniał dawne podziały parafialne lub mieszał je ze strukturą własnościową, występowały przesunięcia miejscowości między parafiami, a nawet, w wyniku błędów kancelaryjnych, ujęte są w nich nieistniejące parafie¹⁷. Dlatego odwoływano się do nich, jako do samodzielnego źródła, jedynie w przypadkach, kiedy nie można było udokumentować przynależności parafialnej w inny sposób, a w wypadku sprzecznych informacji pierwszeństwo przyznawano źródłom kościelnym.

Ze względu na podstawę źródłową struktury kościelne archidiakonatów kaliskiego i gnieźnieńskiego na mapie odpowiadają stanowi zarejestrowanemu w wizytacjach z pierwszej dekady XVII w., uwzględniając tylko zmiany do 1600 r. włącznie. Warto odnotować, że fluktuacje przynależności parafialnej – między LBG i pierwszymi wizytacjami – mają charakter zupełnie marginalny (zazwyczaj były związane z erekcją nowych kościołów) i wszystkie zostały opisane w niniejszym komentarzu. Bardziej utrudnione było przyjęcie konkretne przekroju czasowego dla nakielskiej części archidiakonatu

⁶ Panske.

⁷ Ulan. Visit., s. 331–334.

⁸ AAG, ACap. I, B. 143 (Inwentarz dóbr arcybiskupich 1548–1585, dalej cyt. wg sygn.), k. 207–212.

⁹ Mietz.

¹⁰ AAG, ACons. E 2b (Wizytacja archidiakonatu gnieźnieńskiego 1632–1633); AAG, ACons. E 3 (Wizytacja archidiakonatu gnieźnieńskiego kamieńskiego 1639–1640); AAG, ACons. E 6 (Wizytacja archidiakonatu gnieźnieńskiego 1696–1699); AAG, ACons. E 9a (Wizytacja archidiakonatu kaliskiego 1712–1713); AAG, ACons. E 22b (Wizytacja archidiakonatu kaliskiego 1752–1755); AAG, ACons. E 52 (Wizytacja archidiakonatu kaliskiego 1719), dalej cyt. wg sygn.

¹¹ Constitutiones.

¹² Rybus, s. 111–404.

¹³ Librowski, Repertorium 1–8.

¹⁴ J. Korytkowski, *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis Gnesnensis et Posnaniensis ad ordinem decanatum digestarum nec non elenchus universi cleri ecclesiis, sacellis publicis aliisque institutis hoc tempore deservientis : addita sunt nonnulla alia scitu digna cultum divinum et utilitatem cleri spectantia, praecedente serie archiepiscoporum Gnesnensium, episcoporum Posnaniensium et archiepiscoporum Gnesnensium et Posnaniensium auctore Joanne Korytkowski*, Gniezno 1888.

¹⁵ S. Kozierowski, *Schematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, Poznań 1934; tenże, *Schematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Poznańskiej*, Poznań 1935.

¹⁶ Czaykowski.

¹⁷ Na przykład pojawiająca się w rejestrach parafia Gniezno – św. Wojciech, w której wymieniano miejscowość Kawiary (Kawiory) i Rzegnowo (RPWK, gzn, 1564, nr 326; RPWK, gzn, 1565, nr 328; RPWK, gzn, 1576, nr 306, 307; RPWK, gzn, 1577, nr 297, 298; RPWK, gzn, 1579, nr 102, 103; RPWK, gzn, 1580, nr 405, 406; RPWK, gzn, 1581, nr 345, 346, 347; RPWK, gzn, 1582, nr 312, 313, 314; RPWK, gzn, 1583, nr 322, 323; RPWK, gzn, 1588, nr 336, 337). Źródła kościelne jednoznacznie wskazują, że Kawiary należały do par. Świętej Trójcy, a Rzegnowo do par. Dębica Mała. Gnieźnieńska parafia św. Wojciecha jest jedynie twórczością własną pisarzy.

kamińskiego. Struktury dekanalne zostały przedstawione według stanu sprzed 1617 r. Problem przynależności parafialnej jest bardziej skomplikowany, ponieważ dysponujemy z jednej strony nie do końca godnymi zaufania źródłami z XVI w. (rejestry poborowe, spisy dziesięcin arcybiskupich), a z drugiej wizytacjami od połowy XVII w. i późniejszymi. W tej sytuacji przedstawiona rekonstrukcja sieci parafialnej i okręgów parafialnych ma częściowo charakter hipotetyczny i retrogresywny. Dotyczy to głównie północno-zachodniej części powiatu.

W wypadku kilku parafii należących do diecezji włocławskiej, których terytorium wchodziło na obszar województwa kaliskiego, nie natrafiono na większe problemy interpretacyjne. Podstawą do rekonstrukcji ich zasięgu i przynależności terytorialnej były źródła z XVI w. opublikowane w *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*¹⁸ oraz niewydane w tej serii wizytacje włocławskie przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie¹⁹. Stan przedstawiony na mapie odpowiada temu z końca XVI w.

Diecezja gnieźnieńska

Granice diecezji

Analiza granic diecezji gnieźnieńskiej obejmuje jedynie jej część leżącą na terenie Wielkopolski (około 1/3 całej diecezji), pomijając północną część archidiaconatu kamińskiego położoną w województwie pomorskim (Prusy Królewskie), a także obszar południowo-wschodni, opisane w poprzednich tomach AHP. Omawiana tutaj część diecezji gnieźnieńskiej zajmowała większość województwa kaliskiego, marginalnie wychodząc poza jego obszar. Jedynym przypadkiem, gdy diecezja gnieźnieńska wchodziła na teren województwa poznańskiego, była wieś Stęszewko (Stęszewo) w parafii Wronczyno w archidiaconacie gnieźnieńskim.

Wschodnia granica diecezji gnieźnieńskiej, zaczynając od północno-wschodniego krańca powiatu nakielskiego, w kierunku południowym prowadziła początkowo przeważnie wzdłuż rzek i pokrywała się z granicą wojewódzką; rzeki te to kolejno od północy: Brda, Krówka (Plitwica), Noteć (Noteś), Mała Noteć. Od Gębic (woj. brzeskie kujawskie) zarówno granica wojewódzka (do Brodowa), jak i diecezjalna odchodziły od granic naturalnych, tylko miejscami opierając się na rzekach. Granica diecezji różniła się także z granicami wojewódzkimi w kilku miejscach. Pierwszym wyjątkiem był obszar klina między Krówką i Notecią, obejmujący parafie Nakło (Nakiel, pow. nakielski), Samsieczno (Sąsieczno, pow. nakielski), Ślesin (pow. bydgoski) i kujawską część parafii Samokłęski (pow. kcyński). Genezę tego klina można tłumaczyć warunkami środowiskowymi obszaru – zabagniona dolina Noteci mogła powodować, że pierwotnie (w momencie wykształcania się granic diecezji) były to tereny lepiej skomunikowane z częścią gnieźnieńską. Położenie Ślesina i część parafii Samokłęski w województwie inowrocławskim jest już zapewne efektem zmian własnościowych i wykształcania się granic powiatowych²⁰. O pierwotnej spójności tego obszaru może świadczyć to, że jeszcze w 1299 r. Rynarzewo leżało *in territorio de Nackle*²¹.

Następne odsunięcie granic diecezji od granicy wojewódzkiej i Noteci miało miejsce w przypadku parafii Łabiszyn, czemu należy poświęcić kilka słów. W literaturze można spotkać pogląd, że miasto, którego centrum znajdowało się na wyspie na Noteci, było podzielone między diecezję gnieźnieńską i włocławską, ich granicę stanowiła zaś Noteć. W XVI w. do tej pierwszej należało właściwe miasto, a do drugiej prawobrzeżne przedmieście²². Tę opinię należy odrzucić, ponieważ

¹⁸ MHDW 1, 11, 17, 19, 20, 22, 23, 24.

¹⁹ AAG, ACons. E 1 (Wizytacje diecezji włocławskiej z lat 1582, 1585, 1597, dalej cyt. wg sygn.); zob. W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Gnieźnie*, cz. 1, ABMK, t. 77, 2002, s. 151–190.

²⁰ A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań 1965, s. 72–79.

²¹ S. Arnold, *Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII–XIII)*, [w:] *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, t. 2, Kraków 1927, s. 30.

²² S. Kozierowski, *Schematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 113–114; S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, t. 1, cz. 1, z. 2, Lublin 1965, s. 66; R. Nowicki, *Z przeszłości Łabiszyna*, Łabiszyn 1997, s. 5–6; W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum*

opiera się ona na powierzchniowej analizie źródeł. Taki podział miasta przedstawiony jest w wizytacji diecezji włocławskiej z 1578 r.²³ Zawiera ona informacje o dwóch kościołach po stronie gnieźnieńskiej (parafialnym św. Mikołaja i szpitalnym Świętego Ducha) i trzech po stronie włocławskiej (św. Tomasza i dwóch niewymienionych z wezwania, ale znanych skądinąd Świętego Krzyża i św. Jana Chrzciciela²⁴). Te informacje nie wytrzymują konfrontacji z innymi źródłami. Poczynając od datowanego na 1527 r. włocławskiego *liber retaxationum*²⁵ po wizytacje z XVIII w. przedmiotem zainteresowania wizytatorów jest kościół parafialny św. Mikołaja, a nie św. Tomasza na przedmieściu. Tak samo jest we wspomnianej wizytacji z 1578 r., będącej głównym powodem zamieszania – opisywany jest w niej murowany i położony w mieście kościół św. Mikołaja²⁶. Z drugiej strony nie ma żadnej wizytacji gnieźnieńskiej, która obejmowałaby Łabiszyn (nie wspomina o nim też LBG). Błędny przekaz wizytacji z 1578 r. można tłumaczyć odwołaniem się do kontekstu geograficznego przez autora wizytacji. Wizytacja z 1583 r. podaje: „Praedicta ecclesia [św. Mikołaj – A.B.] est ultra fluvium iam in Polonia Maior, qui fluvius limitat dioeceses et districtus”²⁷. Generalnie traktowano więc Notecę jako granicę diecezjalną i stąd w wizytacji z 1578 r. informacja o podziale miasta. Wytłumaczeniem tego faktu jest to, że jeszcze w drugiej połowie XV w. kościołem parafialnym Łabiszyna był św. Tomasz leżący po „włocławskiej” stronie Noteci²⁸, co mogło rzutować na postrzeganie granicy diecezjalnej.

Podobny charakter miało rozejście się granic przy Barcinie, centrum parafii także znajdowało się po „gnieźnieńskiej” stronie Noteci, jednak można przypuszczać, że pierwotny ośrodek osadniczy znajdował się po stronie kujawskiej. Również najwcześniejsze źródła kartograficzne wskazują, że dostęp do miasta był trudniejszy od strony wielkopolskiej, ze względu na zabagnioną dolinę Noteci²⁹. Kolejne przypadki różnic między granicą diecezjalną i wojewódzką to: Pakość, Skulsk, Sompolno i Brdów (Brdowo). Pierwsze trzy leżały na Kujawach, a Brdów w powiecie konińskim. Przynależność diecezjalna parafii Pakości do diecezji gnieźnieńskiej wynikała z jej położenia na lewym brzegu na Noteci³⁰. W przypadku Skulska parafia należała do diecezji włocławskiej i jej centrum leżało na Kujawach, ale większość wsi w jej okręgu znajdowało się w powiecie gnieźnieńskim (być może jako granicę naturalną między diecezjami traktowano linię pobliskich jezior?). Brdów z kolei, mimo iż należał do diecezji włocławskiej, był częścią powiatu konińskiego. Zarówno Skulsk, jak i Brdów były wzmiankowane w diecezji włocławskiej już w 1325 r.³¹ Sompolno jest o tyle interesującym przypadkiem, że zarówno wcześniej³², jak i w XVI w. uważane było za część Kujaw. Dodatkowo leżało na skraju dekanatu, którego było centrum, jednocześnie było jedyną parafią z tego dekanatu leżącą na Kujawach.

Archidiecezjalnym we Gnieźnie, cz. 1, s. 157; M. Piber-Zbieranowska, *Powiat kcyński w drugiej połowie XVI w.*, SG, t. 3, 2015, s. 96.

²³ MHDW 17, s. 21–22.

²⁴ AAG, ACons. E 1, k. 18v, 63v; R. Nowicki, *Z przeszłości Łabiszyna*, s. 5–6; M. Piber-Zbieranowska, *Powiat kcyński*, s. 96.

²⁵ MHDW 11, s. 63.

²⁶ W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, cz. 1: *Wizytacje XVI i XVII wieku*, ABMK, t. 68, 1997, s. 56.

²⁷ AAG, ACons. E 1, k. 18v.

²⁸ Ulan. Act. Cap., t. 1, nr 1189. Potwierdzają to też wizytacje z 1578 r. (MHDW 17, s. 21), 1582 i 1585 r. (AAG, ACons. E 1, k. 17v–18v, 63r). Chociaż istnieją ślady sugerujące obecność starszej budowli w miejscu kościoła św. Mikołaja (J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, t. 4: *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Bromberg*, Berlin 1897, s. 163; KZS, t. 11, z. 14: *Szubin i okolice*, Warszawa 1977, s. 29). Należy jeszcze zwrócić uwagę na to, że współczesny kościół św. Mikołaja stoi na miejscu dawnego kościoła św. Tomasza. Historyczny kościół pw. św. Mikołaja spłonął w 1761 r., obecnie jest to kościół Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny. Kościół św. Tomasza został rozebrany pod koniec XVI w., na jego miejscu postawiono zbór, który również został zlikwidowany i w 1627 r. sprowadzono w to miejsce reformatów, którzy wybudowali klasztor z nowym kościołem św. Tomasza, a po kasacie klasztoru w 1829 r. kościół poklasztorny w 1833 r. otrzymał wezwanie św. Mikołaja; R. Nowicki, *Z przeszłości Łabiszyna*, s. 16, 18, 21; A. Drozd-Lipińska, *Klasztor O.O. Reformatów w Łabiszynie: historia i teraźniejszość*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, t. 15, 2010, s. 85–87. Ta kłopotliwa sytuacja łatwo skutkuje pomyłkami; zob. M. Wrzeszcz, *Łabiszyn*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 11, Lublin 2006, kol. 339.

²⁹ Gilly 1802; UMTB, ark. 1650 (1832 r.).

³⁰ Od połowy XIII do połowy XIV w. kościół w Pakości był pod patronatem arcybiskupa; S. Kozierowski, *Schematyzm ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, s. 151.

³¹ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, t. 1, cz. 1, z. 2, s. 68, 75. Dla drugiej połowy XVI w. zob. Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964, s. 31, 37.

³² S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 33.

W tym wypadku o rozejściu się granicy diecezjalnej i wojewódzkiej (a także statusu Sompolna jako centrum dekanatu) decydowała zapewne przynależność własnościowa Sompolna do arcybiskupa gnieźnieńskiego³³. Niewielkie rozejście się granic miało miejsce w przypadku wsi Brzezcie w powiecie przedeckim, która należała do parafii Mąkolno (Mąkolino) w diecezji gnieźnieńskiej. Za Brodowem granica wojewódzka przebiegała już wewnątrz diecezji gnieźnieńskiej i została omówiona w dalszej partii tekstu. Krótki fragment granicy między diecezjami wrocławską i gnieźnieńską pokrywał się z granicą między powiatami kaliskim i ostrzeszowskim. Granica między diecezjami gnieźnieńską i poznańską została omówiona w komentarzu do tej ostatniej (zob. s. 94–96).

Archidiakonaty

Archidiakonaty okręgowe były znane w diecezji gnieźnieńskiej od XIII w.³⁴ Na początku XVI w. na terenie diecezji gnieźnieńskiej w województwie kaliskim istniały dwa archidiakonaty: gnieźnieński i kaliski. Na teren tego województwa zachodził, w stopniu zupełnie marginalnym, archidiakoniat łączycki, obejmujący dwie wsie w powiecie konińskim: Bylice i Byliczki należące do parafii Borzysławice (pow. łączycki) w dekanacie kłodawskim³⁵ oraz uniejowski – też w powiecie konińskim – obejmujący wieś Podłużyce, należącą do parafii Wilamów (Wielanów, powiat szadkowski) w dekanacie uniejowskim. Liczba archidiakonatów na omawianym tu terytorium wzrosła już na początku drugiej dekady tego stulecia, kiedy to arcybiskup Jan Łaski 20 X 1512 r. erygował archidiakoniat kamieński. Został on wydzielony z północnych dekanatów archidiakonatu gnieźnieńskiego (zob. niżej), jego powołanie było związane z problemami w utrzymaniu karność duchowieństwa na tych terenach³⁶. Obszar tego nowo wydzielonego archidiakonatu pokrywał się z terytorium wcześniej istniejącego oficjalu kamieńskiego³⁷.

Archidiakonaty kaliski, gnieźnieński i kamieński tworzyły obszar ciągnący się z południa na północ, a ich granice zachodnie i wschodnie (oprócz odcinka południowego archidiakonatu kaliskiego) pokrywały się z granicami diecezji. Podziały między nimi przebiegały równoleżnikowo i w znacznym stopniu pokrywały się z granicami powiatowymi. Archidiakoniat kaliski obejmował większość powiatu kaliskiego i część pyzdrskiego (dekanat krotoszyński/kobyliński), a na wschodzie również sieradzkiego. Archidiakoniat gnieźnieński zajmował powiaty koniński, gnieźnieński i keyński, wchodząc od północnego wschodu w powiat pyzdrski i fragmentami na teren województw łączyckiego (par. Grzegorzewo) i sieradzkiego (par. Turek). Południowa połowa archidiakonatu kamieńskiego (do rzek Kamionka i Debrzynka na północy) pokrywała się z terenem powiatu nakielskiego. Wyjątkiem była parafia Ślesin w województwie inowrocławskim. Na północy archidiakoniat ten wykraczał poza obszar województwa kaliskiego i obejmował tereny powiatów człuchowskiego i częściowo tucholskiego. Opisana tutaj zbieżność granic wynikają bardziej z czynników środowiskowych niż związków historycznych między podziałami świeckimi i kościelnymi – granica między archidiakonatami kamieńskim i gnieźnieńskim biegła Notecią, między gnieźnieńskim i kaliskim zaś puszcza na pograniczu powiatów konińskiego i kaliskiego.

Jako ślad dawnych podziałów świeckich interpretowane są wschodnia i zachodnia granica archidiakonatu kaliskiego. W tym wypadku wyraźne jest przesunięcie głównego terytorium archidiakonatu na wschód względem obszaru powiatu kaliskiego, gdzie po stronie sieradzkiej pozostawał pas parafii

³³ Sytuację kiedy dobra instytucji kościelnej leżały poza diecezją tej instytucji uważano za dość niedogodną. Znane są starania kapituły krakowskiej o zamianę dóbr pabianickich, leżących w diecezji gnieźnieńskiej, na klucz piórkowski, na terenie diecezji krakowskiej, należący do biskupów kujawskich w połowie XV w. (M. Kowalski, *Uposażenie krakowskiej kapituły katedralnej w średniowieczu*, Kraków 2000, s. 55–56) oraz zamiana klucza wólberskiego biskupów kujawskich położonego w diecezji gnieźnieńskiej na dekanat bydgoski w XVIII w. (B. Kumor, *Granice metropolii*, s. 327–329).

³⁴ T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu w Polsce*, „*Studia z Historii Prawa Polskiego*”, t. 10, 1927, nr 2, s. 46.

³⁵ H. Rutkowski, *Organizacja kościelna na początku XVI wieku*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 39.

³⁶ Mietz, s. 21–22. Dokument erekcyjny wydali: J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, t. 1, s. 611–614; Panske, s. 1–7; Mietz, s. 269–274. Dziesięć lat później został erygowany archidiakoniat łowicki; zob. H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, s. 31.

³⁷ A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Początki oficjalu kamieńskiego archidiecezji gnieźnieńskiej (wieki XIV–XV)*, KH, t. 103, 1996, nr 2, s. 17. Warto tutaj wspomnieć, że do początków XIV w. diecezja gnieźnieńska sięgała znacznie dalej na północ, obejmując kasztelanię słupecką. Tereny te odpadły od diecezji wraz z przerwaniem ich związku z państwem polskim (tamże, s. 4–8).

archidiaconatu. Historyczny związek archidiaconatu i terytorium kaliskiego wydaje się pewny. Porównując granice innych archidiaconatów z jednostkami administracji państwowej, to właśnie archidiaconat kaliski i terytorium wieluńskie są najbardziej zbliżone do swych świeckich odpowiedników. W przypadku archidiaconatu kaliskiego doszło jednak do dość dużych zmian w trakcie wykształcania się granic administracji państwowej. W literaturze przyjmuje się, że właśnie wschodnia granica archidiaconatu stanowi pozostałość pierwotnej granicy ziemi kaliskiej, która z czasem zaczęła przesuwać się ku zachodowi³⁸. Jako wcześniejszy od struktur świeckich interpretowany jest także bieg granic archidiaconatu na zachodzie, wraz z oddzielną eksklawą kobylińską. Jej geneza nie jest jasna, najbardziej prawdopodobne wydaje się łączenie jej z pierwotną zależnością tych terenów od diecezji gnieźnieńskiej w ramach terytorium czestramskiego. Późniejsze zaś procesy osadnicze na zalesionym terenie na północ od Odolanowa ukształtowały znane w XVI w. granice³⁹.

Dekanaty

Istnienie dekanatów w diecezji gnieźnieńskiej w początkach XVI w. jest dobrze potwierdzone, jednak ich sieć w ciągu tego stulecia uległa znacznym zmianom. Ta reorganizacja była wynikiem dążeń episkopatu polskiego do zatrzymania postępu reformacji. Biskupi widzieli w urzędzie dziekanów wiejskich narzędzie do dyscyplinowania i reformowania duchowieństwa, którego niski poziom moralny i intelektualny postrzegany był jako czynnik sprzyjający popularności protestantyzmu⁴⁰. Dokładna data zmian w archidiaconatach gnieźnieńskim i kaliskim nie jest znana, w wypadku archidiaconatu kaliskiego nie jest nawet pewne, czy faktycznie miała miejsce. W literaturze przedmiotu umieszcza się te wydarzenia w latach 1583–1589. Choć nie udało się odnaleźć podstawy źródłowej dla tych twierdzeń, wydają się one w pełni prawdopodobne⁴¹. Data dolna to rok synodu diecezjalnego gnieźnieńskiego, na którym postawiono problem odnowienia dekanatów⁴². Granica górna to z kolei data następnego synodu diecezjalnego, którego postanowienia się nie zachowały⁴³. Bardziej szczegółowo do odnowy dekanatów odniósł się synod diecezjalny w 1593 r.⁴⁴ Dowiadujemy się, że reorganizacją starych i utworzeniem nowych dekanatów mieli się zająć archidiaconi w trakcie swojej najbliższej wizytacji. Tymi wizytacjami z pewnością nie były te z pierwszej dekady XVII w., które nie wspominają o takich zmianach. Wincenty de Seve, wizytujący archidiaconat gnieźnieński w 1608 r., wspominał, że ok. 1603 r. przeprowadził inną wizytację, ale w tym wypadku również nie ma podstaw do odnoszenia do niej reformy struktur dekanalnych w archidiaconacie gnieźnieńskim⁴⁵. Biorąc pod uwagę osobę Stanisława Karnkowskiego, arcybiskupa w latach 1581–1603, mocno zaangażowanego w przebudowę Kościoła polskiego w duchu potrydenckiego, który sam przeprowadzał wizytację diecezji gnieźnieńskiej czy też nakazywał ich wykonanie archidiaconom⁴⁶, można przyjąć, że reforma dekanalna (w przypadku

³⁸ S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 34; S. Trawkowski, *Geneza regionu kaliskiego*, [w:] tenże, *Opuscula medievistica*, Warszawa 2005, s. 192–193.

³⁹ S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 35, 42; Now2, s. 32–33.

⁴⁰ M. Przybyłko, *Urząd dziekana w rozwoju historycznym*, „Prawo Kanoniczne”, t. 5, 1962, z. 1–2, s. 136; W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 180–181; B. Kumor, *Dzieje ustroju kościelnego w Polsce*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1: *Do roku 1764*, cz. 2: *Od roku 1506*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań–Warszawa 1974, s. 107, 249; I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1981, s. 106.

⁴¹ M. Aleksandrowicz, *Gnieźnieńska Archidiecezja (Dekanaty)*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 1182 – jest to najwcześniejsze odnalezienie w literaturze podanie tych dat.

⁴² *Synodus archidioecisana Gnesnensis preasidente Stanislao Karnkowski archiepiscopo Gnesnensi et primate Regni Poloniae Lovicii Anno Domini MDLXXXIII celebrata, nec non articuli eiusdem dioecesis sub Jacobo Uchański archiepiscopo habitae*, red. Z. Chodyński, Varsoviae 1871, s. 41.

⁴³ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 5: *Synody archidiecezji gnieźnieńskiej i ich statuty*, Warszawa 1950, s. 171–172.

⁴⁴ *Synodus dioecisana Gnesnensis celebrata Lovicii, Anno Christi M.D.XCIII Die XXIX mensis Martii*, Posnania 1593, s. 44.

⁴⁵ Wiz. GnZ. 1608–1609, k. 3r. Można tę wcześniejszą wizytację gnieźnieńską łączyć z wizytacją kaliską z lat 1603–1607, na co bezpośrednio wskazuje wspomnienie o Wincentym de Seve przez archidiacona kaliskiego; Wiz. Kal. 1603–1607, s. 7–8; zob. też. Librowski, *Repertorium* 1, s. 107; Librowski, *Repertorium* 5, s. 24.

⁴⁶ A. Bruździński, *Działalność prymasa Stanisława Karnkowskiego w zakresie wprowadzania uchwał Soboru Trydenckiego w Polsce 1581–1603*, Kraków 1996, s. 168–171; tenże, *Działalność duszpasterska prymasa Stanisława Karnkowskiego*, „Folia Historica Cracoviensia”, t. 3, 1996, s. 109–110; zob. też: J. Gręźlikowski, *Wkład biskupa Stanisława Karnkowskiego*

archidiaconatu gnieźnieńskiego) miała miejsce jeszcze w XVI w., za czym przemawiają wspomniane ustawy synodalne. Na ostatnim synodzie diecezjalnym, zwołanym przez Karnkowskiego w 1602 r., nie powzięto żadnych nowych ustaleń w kwestii dekanatów, jedynie powtórzono artykuł z 1593 r.⁴⁷, co może sugerować, że nie we wszyscy archidiaconi wywiązali się ze swoich obowiązków (na pewno było tak w wypadku archidiaconatu kamińskiego).

Skutki reformy dekanatów w archidiaconacie gnieźnieńskim są w pełni uchwytnie przez porównanie LBG i najstarszych wizytacji. LBG wymienia sześć dekanatów: gnieźnieński⁴⁸, łekneński, żniński, zbarski, koniński, słupecki; w wizytacji 1608–1609 było już osiem dekanatów: gnieźnieński – św. Piotra⁴⁹, gnieźnieński – Świętej Trójcy, gnieźnieński – św. Michała zwany zbarskim (nazwy od wezwań gnieźnieńskich świątyn⁵⁰), łekneński, żniński, koniński, sompoleński i słupecki. W ramach tych zmian nienaruszone zostały jedynie dekanaty łekneński, koniński i słupecki. Główną treścią reformy było powołanie trzech dekanatów gnieźnieńskich i dekanatu sompoleńskiego z terytorium dekanatów gnieźnieńskiego i zbarskiego. Dekanaty św. Piotra i Świętej Trójcy powstały odpowiednio z północno-zachodniej i południowo-zachodniej części dekanatu gnieźnieńskiego. Dekanat św. Michała zwany zbarskim (dalej św. Michała) powstał ze wschodniej części dekanatu gnieźnieńskiego i północnej zbarskiego. Po tym ostatnim przejął też część swojej nazwy, ta zaś pochodziła od grodu Zbar. Data jego zaniku nie jest znana, dał on nazwę terytorium i kasztelanii, które były wspomniane w źródłach do XV w. Zbieżność między terytorium i dekanatem zbarskim jest dość dobrze potwierdzona – część miejscowości pojawiających się w dokumentach średniowiecznych i lokalizowanych w ziemi zbarskiej była później wymieniana w dekanacie zbarskim w LBG⁵¹. Ten przypadek oraz ewidentne rozminięcie się granic dekanalnych z powiatowymi jednoznacznie wskazuje, że podziały dekanalne w archidiaconacie gnieźnieńskim z początku XVI w. mają dość dawną genezę. Ostatnim z nowo erygowanych w XVI w. dekanatów był dekanat sompoleński, utworzony z południowej części dawnego dekanatu zbarskiego. W wyniku reform niewielkie straty terytorialne poniósł dekanat żniński. Na rzecz dekanatu św. Piotra utracił on jednowioskową parafię Skórki⁵², do dekanatu św. Michała została zaś włączona parafia Wielatowo⁵³. Problemem jest przynależność dekanalna parafii Trzemeszno na początku XVI w. Nie została ona wymieniona w LBG⁵⁴, a znajdowała się na pograniczu dekanatów gnieźnieńskiego, zbarskiego i żnińskiego. Po reformie dekanalnej należała ona do dekanatu św. Michała⁵⁵. Warto zauważyć, że w przeprowadzonej reformie nie widać dążenia do uwzględniania podziałów administracji państwowej.

w dzieło recepcji reformy trydenckiej w diecezji wrocławskiej, „Prawo Kanoniczne”, t. 44, 2001, nr 1–2, s. 161–184; A. Bruzdziński, *Wkład biskupa Stanisława Karnkowskiego w zastosowanie uchwał Soboru Trydenckiego w diecezji kujawsko-pomorskiej (1567–1581)*, „Studia Włocławskie”, t. 6, 2003, s. 439–451; J. Gręźlikowski, *Biskup Stanisław Karnkowski jako ustawodawca. Wkład w dzieło recepcji reformy trydenckiej w diecezji wrocławskiej*, „Studia Włocławskie”, t. 7, 2004, s. 355–368.

⁴⁷ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 5, s. 187–200.

⁴⁸ Niewymieniony z nazwy; zob. J. Łukowski, *Liber Beneficiorum Jana Arcybiskupa Łaskiego*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 10, 1878, s. 8.

⁴⁹ Centrum dekanatu był obecny kościół św. św. Piotra i Pawła. Drugi z apostołów pojawia się w wizytacji jako wezwanie kościoła dopiero w 1697 r. i w tym roku po raz pierwszy został dodany do nazwy dekanatu; Librowski, *Repertorium* 5, s. 77–79.

⁵⁰ Na mapie jako siedziby dekanatów św. Piotra i św. Michała zostały oznaczone miejscowości Wójtostwo i Piotrowo. W wykorzystanym materiale (LBG, rejestry poborowe, wizytacje, Librowski, *Repertorium* 5) nigdy nie był one źródłem dla nazw parafii, których były centrum. Parafie te zawsze określano przez ich wezwania, co najwyżej określając je jako gnieźnieńskie (na przedmieściu, za murami). Z tego względu nazwy tych parafii różnią się od nazw miejscowości na mapie. Ta sama sytuacja dotyczy parafii św. Wawrzyńca w Jędrzejewie.

⁵¹ S. Kozierowski, *Schematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 51; S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 23–24; J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300–1306*, Poznań 1969, s. 40–41, 153; UdR. Spisy I/1, s. 166; SGK XIV, s. 509.

⁵² LBG I, s. 165; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 56v–58r. Trzeba zwrócić uwagę, że w LBG wymienienie tej parafii w dekanacie żnińskim może mieć związek z tym, że znajdowała się ona w komendzie u plebana rogowskiego. W 1608 r. Skórki miały już insyтуowanego, choć nierezydującego, plebana.

⁵³ LBG I, s. 187–188; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 232v–234v.

⁵⁴ Co może wynikać z faktu, że był to jednocześnie kościół kowentualny i z tego względu nie został ujęty w spisie beneficjów. Z archidiaconatu gnieźnieńskiego nie zostały wymienione też parafie w Trlangu i Strzelcach, ale ze względu na położenie ich przynależność dekanalna nie budzi wątpliwości i na początku XVI w. była taka sama jak w jego końcu.

⁵⁵ Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 230r.

Tabela 5. Parafie w archidiecezji gnieźnieńskiej, które zmieniły przynależność dekanalną między początkiem a końcem XVI w.

Nazwa XVI-wieczna	LBG	Wizytacja 1608–1609
Budzisław	zbarski	św. Michała
Czerniewo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Dąbrowa	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Dębna	zbarski	sompoleński
Dębnica Mała	gnieźnieński	św. Piotra
Dęby	zbarski	sompoleński
Duszno	gnieźnieński	św. Michała
Dziekanowice	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Gądecz	gnieźnieński	św. Piotra
Jemielno	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Gniezno	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Gosławice	zbarski	sompoleński
Grzybowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Gurowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Jabłkowo	gnieźnieński	św. Piotra
Jankowo	gnieźnieński	św. Michała
Janowiec	gnieźnieński	św. Piotra
Jarząbkowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Jędrzejewo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Kamieniec	zbarski	św. Michała
Kazimierz	zbarski	sompoleński
Kędzierzyno	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Kiszkowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
KłECKO	gnieźnieński	św. Piotra
Kleczew	zbarski	św. Michała
Kołodrąb	gnieźnieński	św. Piotra
Krapsko	zbarski	sompoleński
Kruchowo	gnieźnieński	św. Michała
Lichyń	zbarski	sompoleński
Linowiec	zbarski	św. Michała
Lisowo	zbarski	św. Michała
Lubstowo Wielkie	zbarski	sompoleński
Lubstowo Małe	zbarski	sompoleński
Łagiewniki	gnieźnieński	św. Piotra
Łopienno	gnieźnieński	św. Piotra
Łubowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Mąkolino	zbarski	sompoleński
Marzenino	gnieźnieński	Świętej Trójcy

Mieścisko	gnieźnieński	św. Piotra
Modliszewo Małe	gnieźnieński	św. Piotra
Morzysław	zbarski	sompoleński
Niechanowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Orchowo	zbarski	św. Michała
Osiek Wielki	zbarski	sompoleński
Ostrowąż	zbarski	św. Michała
Ostrowite Arcybiskupie	gnieźnieński	św. Michała
Pawłowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Pobiedziska	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Podlesie	gnieźnieński	św. Piotra
Pomorzany	gnieźnieński	św. Piotra
Popowo	gnieźnieński	św. Piotra
Racięcice	zbarski	sompoleński
Raczkowo	gnieźnieński	św. Piotra
Rękawczyno	zbarski	św. Michała
Siedlimowo	zbarski	św. Michała
Skórki	żniński	św. Piotra
Sławno	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Ślesin	zbarski	sompoleński
Sokolniki	gnieźnieński	św. Piotra
Strzyżewo	gnieźnieński	św. Michała
Trzemeszno	[niewymienione]	św. Michała
Waliszewo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Wąsosze	zbarski	sompoleński
Węglewo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Wielatowo	żniński	św. Michała
Wilczyno	zbarski	św. Michała
Witkowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Wójcino	zbarski	św. Michała
Wrząca Wielka	zbarski	sompoleński
Wronczyno	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Września	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Złotkowo	zbarski	św. Michała
Zwanowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy
Żydowo	gnieźnieński	Świętej Trójcy

Źródło: LBG i Wiz. Gnz. 1608–1609, oprac. własne.

Najmniej jasne są podziały dekanalne w archidiakonacie kaliskim na początku XVI w. LBG nie podaje żadnych informacji o dekanatach na tym terenie i tym samym nie ma możliwości stwierdzenia jakichkolwiek zmian względem późniejszej struktury. Wizytacje z lat 1603–1607 i 1610–1611 opisują pięć dekanatów: kaliski, kobyliński *sive* krotoszyński, pleszewski, stawski, stawiszyński. Są jednak

dowody na istnienie dekanatów na tym terenie już w XV w. Najstarsza odnaleziona wzmianka na temat dekanatu pleszewskiego pochodzi z 1471/1473 r.⁵⁶, z akt konsystorza kaliskiego, które wspominają Piotra, plebana i dziekana wiejskiego w Pleszewie⁵⁷, w 1539 r. zaś te same funkcje sprawował Łukasz⁵⁸. Istnienie urzędu dziekana pleszewskiego potwierdzają księgi miejskie tego miasta z XVI w., wspomniani są tam dziekani Grzegorz w 1512 r.⁵⁹ oraz Wojciech w 1553 i 1563 r.⁶⁰ Prócz tego w kaliskich aktach konsystorskich da się odnaleźć wzmianki o dekanacie stawiszyńskim⁶¹. Przypuszczać można, że dość wcześnie osobny dekanat tworzyła enklawa wokół Krotoszyna. Z punktu widzenia administracji kościelnej naturalne byłoby powołanie tam oddzielnej jednostki, ze względu na oddalenie od reszty archidiaconatu. Na początku XVII w. doszło do zmiany nazwy tego dekanatu. Jak informują nas wizytacje, po odzyskaniu kościołów w Krotoszynie przez katolików w 1600 r.⁶² urząd dziekański został przeniesiony z Kobyлина do Krotoszyna i od tego miasta miał wziąć swoją nazwę dekanat („non Cobe-linensis sed Crotosinensis decanatus amplius nominatur”). Zmiana ta miała być konsultowana jeszcze z arcybiskupem Karnkowskim (wizytacja Krotoszyna odbyła się niedługo po jego śmierci)⁶³. Z tego powodu właściwą nazwą dla tego dekanatu w drugiej połowie XVI w. jest określenie kobyliński, a nie krotoszyński. Zjawisko zmiany nazw dekanatów, wraz z przeniesieniem godności dziekana (zwłaszcza we wczesnym okresie ich funkcjonowania) jest znane⁶⁴. Informacja ta sugeruje, że dekanat na terenie eksklawy miał tradycje sięgające co najmniej XVI w. Jak zaznaczono, LBG nie dostarcza żadnych informacji na temat podziałów dekanalnych (nie wspomina nawet o dziekanach!). Analiza przestrzenna kolejności wpisów o parafiach nie wykazała większych zbieżności z układem dekanalnym z początku XVII w.⁶⁵, brak więc jakichkolwiek podstaw do podejmowania prób hipotetycznej rekonstrukcji. Układ parafii w LBG można tłumaczyć preferencjami podróży archidiacona⁶⁶ i zwartością tego terytorium. Od pokusy utożsamienia granic dekanatów z końca XVI w. z tymi wcześniejszymi powinna powstrzymać przede wszystkim wspomniana już tendencja do przeprowadzania reform dekanalnych w drugiej połowie XVI w. Podsumowując: istnienie dekanatów w archidiaconacie kaliskim przed XVII w. nie ulega wątpliwości. Nie można wszakże nic powiedzieć o ich zasięgu ani liczbie. Milczenie LBG o dekanatach archidiaconatu kaliskiego można wiązać z faktycznym upadkiem znaczenia dekanatów w Polsce w końcu średniowiecza⁶⁷.

Inaczej niż w przypadku dwóch wcześniej opisanych archidiaconatów, w archidiaconacie kamieńskim reforma dekanalna jest bardzo dobrze udokumentowana w źródłach. Została ona tam przeprowadzona później, w 1617 r. (co mogło być związane z niestabilnością struktur kościelnych na obszarze objętym silną reformacją), ale dokument reorganizujący z 1617 r. pozwala na rozpoznanie granic dekanatów sprzed tej daty⁶⁸. W nakielskiej części archidiaconatu kamieńskiego w XVI w. leżały dwa dekanaty: nakielski (w 1617 r. podzielony na nakielski i łobżenicki) oraz sępoleński (później wiec-borski). Te dekanaty (oraz chojnicki i tucholski na Pomorzu) znane są też z dokumentu erygującego

⁵⁶ A. Kozak, *Indeks do ksiąg konsystorza kaliskiego do początków XVI w.* Udostępniany w Pracowni Słownika historyczno-geograficznego Wielkopolski.

⁵⁷ ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Konsystorz Kaliski, 5, k. 34r.

⁵⁸ Tamże, 13, k. 212r.

⁵⁹ *Najstarsza pleszewska księga radziecka. Zapiski z lat 1485–1519*, wyd. A. Kozak, Poznań 2014, s. 150. W LBG II, s. 32, jest on określony tylko jako pleban.

⁶⁰ M. Stępnia, *Pleszew i jego mieszkańcy w latach 1531–1563*, *Rocz. Plesz.*, t. 14, 2014, s. 264, 267.

⁶¹ ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Konsystorz Kaliski, 9, k. 154v; tamże, 12, k. 5v.

⁶² *Wiz. Kal. 1603–1607*, s. 166, 175.

⁶³ Tamże, s. 177; *Wiz. Kal. 1610–1611*, s. 491.

⁶⁴ J. Szymański, *Dekanat wojnicki w świetle niektórych uwag o organizacji dekanalnej diecezji krakowskiej w XIII–XVI w.*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*”, t. 8, 1961, z. 1, s. 87–90; B. Kumor, *Rozwój sieci dekanalnej w południowej części diecezji krakowskiej do r. 1772*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*”, t. 9, 1962, z. 1, s. 78–79.

⁶⁵ Z tej perspektywy kolejność parafii LBG wygląda następująco: 1 parafia z późniejszego dekanatu kaliskiego, 1 ze stawskiego, 1 ze stawiszyńskiego, 3 z kaliskiego, 7 z krotoszyńskiego (cały dekanat z pominięciem parafii w Sulmierzycach), 10 z pleszewskiego, 1 ze stawiszyńskiego (Chodecz leżąca przy granicy z dekanatem pleszewskim), 8 z pleszewskiego, 8 z kaliskiego, 4 z pleszewskiego, 5 z kaliskiego, 16 ze stawskiego, 1 ze stawiszyńskiego (Kamion [Kamień] przy granicy z dekanatem stawskim), 4 ze stawskiego, 15 ze stawiszyńskiego i 1 ze stawskiego.

⁶⁶ LBG II, s. 5: „Inventarum beneficiorum [...] per venerabilem dominum Mathiam de Slywnyky [...] archidiaconum Calissiensem [...] in visitatione sua compilata”.

⁶⁷ M. Przybyłko, *Urząd dziekana*, s. 131–137; W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, s. 181; T. Pawlak, *Dekanat*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyka, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1985, kol. 1114.

⁶⁸ Mietz, s. 36–38.

archidiakoniat kamieński w 1512 r.⁶⁹ Dekanat sępoleński już pod koniec XVI w. zarządzany był przez plebana wiecborskiego, ale określenie *Decanatus ruralis Więdborgensis* pojawia się po raz pierwszy w 1621 r.⁷⁰ Należy zaznaczyć, że Kamień Krajeński, chociaż był stolicą archidiakonatu, nie był stolicą dekanatu. Pewnego wyjaśnienia wymaga granica dzieląca archidiakoniat do reorganizacji w 1617 r. na część północną i południową wzdłuż rzek Kamionka i Debrzynka, która w kilku miejscach odbiegała od granicy wojewódzkiej⁷¹.

Pierwszym i najbardziej kontrowersyjnym punktem, wymagającym dłuższego komentarza, jest Downica (Lędyczek, w XIX w. zwany Szlacheckim), osada poświęcona po raz pierwszy dopiero w 1556 r.⁷², dla której ustalenie przynależności parafialnej i tym samym dekanalnej nastęca wiele trudności. W rejestrach poborowych nakielskich jest ona określana jako miejscowość parafialna, w której znajdowało się również Debrzno-Wieś. Mimo to istnienie takiej parafii w Downicy trzeba odrzucić i uznać za konstrukcję kancelaryjną. Nie mamy żadnego potwierdzenia istnienia w XVI w. świątyni w Downicy, a Debrzno-Wieś należało do innej parafii (zob. niżej). Świątynia znajdowała się za to w Lędyczku starościńskim bezpośrednio po drugiej stronie Debrzynki, naprzeciw Downicy (czyli Lędyczka Szlacheckiego). Lędyczek starościński Marian Biskup i Andrzej Tomczak⁷³ oznaczyli jako siedzibę parafii, powołując się na rejestr poborowy województwa pomorskiego z 1570 r.: „Landeck villa habet templum”⁷⁴. Jednak nie był to pełnoprawny kościół parafialny, jak odnotowano w lustracji z 1565 r.: „Kościoła nie masz jedno kapliczka mała, do której, aby służba boża bywała, ogrodnicy osiedli 19 płacą plebanowi per sol. 5. Dziesięciny nie płacą”⁷⁵ (nie podano, o jakiego plebana chodzi). Obecność kościoła w pomorskiej części Lędyczka mogła być powodem, dla którego odnotowywano część nakielską jako siedzibę parafii, umieszczenie w niej Debrzno-Wsi wynikało zaś zapewne z tego, że należało ono do parafii mającej swoje centrum na Pomorzu, przez analogię do kościoła w Lędyczku starościńskim. Problemu tego nie wyjaśnia Andrzej Mietz. Najpierw w swoim opracowaniu archidiakonatu kamieńskiego sugeruje on, co częściowo wynika z błędnej interpretacji wiadomości z rejestrów poborowych, że w XVI w. Downica podlegała parafii w Lędyczku starościńskim po pomorskiej stronie Debrzynki i tym samym stanowiła część dekanatu chojnickiego (w 1617 r. podzielonego na dekanaty człuchowski i czarneński). W dalszych częściach książki Mietz wspomina już o przynależności tej miejscowości do parafii w Zakrzewie, leżącej w dekanacie nakielskim⁷⁶. Za tym pierwszym rozwiązaniem mogą przemawiać z jednej strony rejestry poborowe (które, jak wykazano wyżej, nie są w pełni wiarygodne) oraz wizytacja z 1652–1653 r., która opisując oba Lędyczki łącznie, wspomina kościół drewniany oraz to, że mieszkańcy (mimo iż protestanci) płacą meszne plebanowi w Uniechowie (co sugeruje przynależność do tej parafii). Na słuszność drugiego rozwiązania wskazuje z kolei przypisanie Downicy do parafii w Radawnicy w XVIII w.⁷⁷ (prawdopodobnie wydzielonej z zakrzewskiej na początku XVII w., zob. niżej) oraz XVI-wieczne stosunki własnościowe, które wiązały Downicę-Lędyczek z powiatem nakielskim⁷⁸. Wykaz kościołów diecezji gnieźnieńskiej z 1628 r. informuje o Lędyczku dwukrotnie, raz jako filii Uniechowa (co koresponduje z późniejszą wzmianką z wizytacji) i drugi raz jako świątyni sprofanowanej w dekanacie łobżenickim⁷⁹ (tutaj zapewne chodziło o świątynię wybudowaną przez protestantów). Jako że przy reorganizacji w 1617 r. Lędyczek pomorski trafił do dekanatu człuchowskiego, ta druga informacja z wykazu kościołów odnosi się do Lędyczka nakielskiego. Ponieważ nie posiadamy żadnej wiarygodnej informacji o przynależności parafialnej Downicy w XVI w. (dotyczy to też innych miejscowości w tej części powiatu nakielskiego, zob. niżej), a źródła późniejsze nie są jednoznaczne, zdecydowano w tym przypadku o przypisaniu Downicy-Lędyczka do parafii

⁶⁹ Tamże, s. 269.

⁷⁰ Tamże, s. 135.

⁷¹ Tamże, s. 35.

⁷² TD, Regesty, 7112 (nr 897) 1556.

⁷³ M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1955, s. 75.

⁷⁴ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 12: *Prusy Królewski*, oprac. I. Baranowski, Warszawa 1911 (Źródła Dziejowe, t. 23), s. 219.

⁷⁵ *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 61.

⁷⁶ Mietz, s. 35–36, 94 (przyp. 189), 98 (przyp. 225), 185.

⁷⁷ Tamże, s. 88, 98, przyp. 225; Szafran, s. 140; Librowski, *Repertorium* 5, s. 153.

⁷⁸ Zob. TD, Regesty, 7112 (nr 897) 1556, 2171 (nr 213) 1557, 2262 (nr 215) 1564, 1735 (nr 156) 1571, 2206 (nr 159) 1581, 3149 (nr 964) 1595.

⁷⁹ *Constitutiones*, E2v, E3v.

w Zakrzewie. Takie przekonanie wzmacnia również to, że granica na Debrzynce w tej okolicy była dość trwała, jeśli chodzi o podziały administracyjne, do 1466 r. była to granica państwowa, a jeszcze pod koniec XIX w. leżące naprzeciw siebie Lędyczek i Lędyczek Szlachecki należały nie tylko do oddzielnych parafii, ale także powiatów⁸⁰. Oba Lędyczki zostały zaś połączone ze sobą dopiero po II wojnie światowej. Najsilniejszym argumentem przeciw temu rozwiązaniu mogłaby się wydawać odległość dzieląca Lędyczek od Zakrzewa, czyli ok. 19 km, lecz należy zaznaczyć, że na tym terenie odległości między innymi miejscowościami (lepiej udokumentowanymi źródłowo) a ich parafiami w pojedynczych wypadkach sięgały 15 km i więcej⁸¹. Niemniej nie da się ukryć, że odległość ta w wypadku Lędyczka jest największa. Taka sytuacja była zapewne wynikiem opóźnienia w rozwoju sieci parafialnej względem osadnictwa, na co wpłynęła również reformacja, a próbą rozwiązania tych problemów było utworzenie parafii w Radawnicy (zob. niżej).

Granica dekanalna w XVI w. odbiegała od powiatowej i naturalnej w przypadku osady Debrzno-Wieś (Debrzno), należącej do parafii Debrzno (Frydland), której centrum znajdowało się w dekanacie chojnickim⁸². Z kolei dekanat tucholski przechodził na nakielską stronę Kamionki przy wsi Mała Cerkwica, należącej do parafii Duża Cerkwica w województwie pomorskim⁸³. Przekraczanie granicy wojewódzkiej na Kamionce odbywało się też w drugą stronę. Dekanat sępoleński obejmował pomorskie miejscowości Orzełek (par. Kamień) i Pamiętowo (par. Zalesie)⁸⁴. Pewne wątpliwości może budzić przynależność parafialna miejscowości Obkas w powiecie tucholskim. W 1592 r. tamtejszy kościół określono jako *cappella*, a całe uposażenie, łącznie z meszmem, przynależało do beneficjum archidiacona kamińskiego⁸⁵, do którego, na mocy dokumentu erekcyjnego, inkorporowany był też kościół parafialny w Kamieniu⁸⁶. Wydaje się, że pod koniec XVI w. mogło dojść do afiliowania kościoła w Obkasie, ale brak wystarczających dowodów na pełne udokumentowanie tej tezy, dlatego na mapie Obkas nie znalazł się w zasięgu parafii kamińskiej⁸⁷.

Parafie i okręgi parafialne

Zasady wyznaczania ośrodków parafialnych na mapach głównej i przeglądowej struktur kościelnych są identyczne z tymi z poprzednich tomów AHP⁸⁸. Oznaczone zostały centra parafialne i okręgi duszpasterskie funkcjonujące pod koniec XVI w. Na równi z nimi potraktowano kościoły filialne⁸⁹ z własnymi okręgami duszpasterskimi, oznaczono je w ten sam sposób (sygnatura i granice) co parafie właściwe. Status tych świątyń nie zawsze jest oczywisty. Wykorzystane źródła często nie pozwalają na jednoznaczne rozstrzygnięcie, a późniejszy status najbardziej problematycznych przypadków jest wynikiem długiego procesu, którego przebieg był determinowany czynnikami prawnymi, ekonomicznymi lub instytucjonalnymi i trudno rzutować go bezpośrednio na wiek XVI. Drugim założeniem przyjętym w serii jest oznaczanie kościołów parafialnych zajętych przez protestantów, których funkcja

⁸⁰ SGKP V, s. 140.

⁸¹ W parafii Zakrzewo: Górzna (15 km), Grodna (17,5 km); w parafii Złotowo: Kiełpin (15 km).

⁸² AAG, ACap. I, B. 143, k. 212v; Ulan. Visit., s. 334; Mietz, s. 35, 83, 163.

⁸³ AAG, ACap. I, B. 143, k. 176v; AAG, ACap. I, B. 147 (Inwentarz dochodów arcybiskupstwa 1592–1621), k. 302.

⁸⁴ Mietz, s. 36.

⁸⁵ AAG, ACap. I 147, k. 301r.

⁸⁶ Mietz, s. 270.

⁸⁷ Formalna inkorporacja kościołów w Obkasie, Cerkwicy Wielkiej i Dąbrówce nastąpiła w 1615 r. w ramach reorganizacji klucza dóbr arcybiskupich. Z tego powodu późniejsze źródła wymiennie sytuują je w dekanacie tucholskim lub wiecbońskim (do którego należał Kamień); tamże, s. 132, 143–144.

⁸⁸ M. Piber-Zbieranowska, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Krakowskie, s. 36.

⁸⁹ Określeniem „filialny” posługuję się w odniesieniu do różnego typu świątyń, które nie miały pełnych praw parafialnych. Źródła w tej kwestii są dość niejednoznaczne – odnosi się to zwłaszcza do rozróżnienia między terminami *ecclesia filialis* i *capella*. Bez szczegółowych badań nad sytuacją prawną poszczególnych świątyń i ich funkcjonowaniem nie da się wprowadzić żadnych arbitralnych kategorii, dla uporządkowania statusu innych obiektów sakralnych znajdujących się na terenie parafii. Jedną z możliwości jest wyróżnienie świątyń filialnych z własnymi okręgami (parafii filialnych), jak czyni się to od początku serii AHP. Ich formalne uprawnienia bywały bardzo różne; zob. S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980, 20–22; tenże, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 56–59, 62; Mietz, s. 44–45; E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 54–56; P. Jokes, *Kościół filialny i ich miejsce w organizacji parafialnej średniowiecznych Moraw*, „Prace Historyczne”, t. 137, 2010, s. 21–26.

i okrąg nie zostały zniesione przez władze Kościoła katolickiego⁹⁰, zostały zaprezentowane tak samo jak kościoły pozostające w rękach katolików⁹¹. Informacje na temat świątyn protestanckich ujęto w osobny rozdział i zaprezentowano na osobnej mapie. Nie można więc mówić o przedstawieniu na mapie „czystego” obrazu sieci jednostek duszpasterskich. Biorąc pod uwagę, że stworzona mapa ma stanowić pomoc do dalszych badań historycznych, uzasadnione jest ujęcie na niej także ośrodków, których status odbiega od wyobrażenia o normalnie funkcjonującej parafii⁹², ale na które historycy mogą trafić w ramach własnych badań. W źródłach kościelnych były one ciągle uwzględniane, jako byty prawne, przynajmniej w sferze postulatycznej i nie ma przesłanek do arbitralnego włączania ich do innych jednostek duszpasterskich.

Zmiany w statusie świątyn i tym samym sieci okręgów duszpasterskich na terenie diecezji gnieźnieńskiej z prawnego punktu widzenia przebiegały w dwóch wariantach: erygowanie nowej parafii na wydzielonym terytorium wcześniej istniejącej parafii, zniesienie/zanik parafii i włączenie jej terytorium do sąsiedniej.

W archidiakonacie kaliskim w ciągu XVI w. przez wydzielenie zostały erygowane trzy nowe parafie: w Zakrzynie (Zaksino, odłączone od Liskowa w 1540 r.)⁹³, w Żernikach (odłączona od Blizanowa w 1569 r.)⁹⁴ oraz w Dębem (odłączona od parafii w Kamieniu w 1600 r.)⁹⁵. Pewnego komentarza wymaga status parafii w Żernikach. Chociaż dochował się dokument potwierdzający erekcję tamtejszego kościoła parafialnego, prawne podstawy jego istnienia były podawane w wątpliwość przez plebanów z Blizanowa i Rychnowa. Było to związane z sytuacją, w której dokonano owej erekcji. Mianowicie przed 1568 r. kościoły w Blizanowie i Rychnowie zostały zajęte przez protestantów. Wykorzystał tę sytuację ówczesny właściciel Żernik Jan Ciświcki, uzyskał zgodę na utworzenie w Żernikach osobnej parafii, czego konsekwencją były straty terytorialne wcześniej istniejących parafii – Blizanów utracił Żerniki, a Rychnowo – Kurzej i Wyganki. Było to logiczne z punktu widzenia praktyki łączenia obszaru parafii z kluczem dóbr. Wyganki również należały do Jana Ciświckiego, a w Kurzej był on tenentariuszem⁹⁶. Zaistnienie parafii w Żernikach odbyło się więc kosztem dwóch sąsiednich, w momencie, kiedy były one pozbawione plebanów, a ich patroni – protestanci – albo nie uważali tego faktu za istotny, albo ich głos sprzeciwu nie był brany pod uwagę z powodu wyznania. Sytuacja zmieniła się, kiedy kościoły w Rychowie i Blizanowie ponownie stały się katolickie. Ich plebani rozpoczęli starania o przywrócenie stanu przedreformacyjnego⁹⁷.

Ciekawym przypadkiem z punktu widzenia procesów zaniku parafii jest Chorzewo w powiecie kaliskim. W 1518 r. tamtejsza parafia została połączona unią z Brzeziem. Inicjatywa wyszła od strony patronów kościoła w Chorzewie, argumentujących swoją prośbę nikłymi dochodami beneficjum, z którego nie mógł utrzymać się pleban. Kiepską sytuację finansową kościoła potwierdza LBG, gdzie na cztery wsie parafialne tylko Chorzewo nie zostało określone jako *deserta*⁹⁸. Słabe uposażenie i związana z tym unia beneficjów plebańskich zazwyczaj kończyły się zniesieniem parafii słabszej ekonomicznie, zwykle przez jej afiliację⁹⁹. Proces ten zatrzymało zajęcie przez protestantów kościoła w Brzeziu, który pozostawał w ich rękach jeszcze w początku XVII w.¹⁰⁰ W tym jednostkowym przypadku reformacja,

⁹⁰ Postępowanie to ma uzasadnienie w ówczesnym prawodawstwie kościelnym. W drugiej połowie XVI w. na synodach diecezjalnych, a później prowincjonalnych przyjęto, że parafie zajęte nie powinny być rozwiązywane, a opieka nad parafianami (i związane z tym dochody) przechodzi na sąsiednich plebanów; zob. B. Kumor, *Dzieje ustroju kościelnego*, s. 106; I. Subera, *Synody prowincjonalne*, s. 116, 256–257. Takie rozwiązanie w praktyce potwierdzają pośrednio wizytacje gnieźnieńskie z początku XVII w., opisujące zajęte parafie (choć zazwyczaj mniej dokładnie) z zaznaczeniem, że parafianie uzyskują sakramenty w sąsiednich kościołach.

⁹¹ M. Piber-Zbieranowska, *Granice*, s. 36.

⁹² E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 55–56.

⁹³ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 244; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 234, 339; Rybus, s. 167; Librowski, *Repertorium* 2, s. 113.

⁹⁴ AAG, ACap. B. 5 (Liber privilegiorum kapituły gnieźnieńskiej 1459–1585, dalej cyt. wg sygn.), k. 511r–513r; Rybus, s. 194; LBG II, s. 76, przyp.

⁹⁵ LBG II, s. 67, przyp.; Rybus, s. 212.

⁹⁶ AAG, ACap. B. 5, k. 512v; TD, Regesty, 2726 (nr 1395) 1545.

⁹⁷ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 458–459; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 435.

⁹⁸ ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Konsystorz Kaliski, 11, 57r–57v; LBG II, 36–37, 46–47.

⁹⁹ B. Kumor, *Afilacja kościołów parafialnych na Podhalu (1350–1783)*, „Prawo Kanoniczne”, t. 4, 1961, nr 4, s. 279–280, 285; I. Subera, *Synody prowincjonalne*, s. 80; S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004, s. 47–48.

¹⁰⁰ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 362.

oceniana przeważnie jako czynnik destruktywny dla struktur kościelnych¹⁰¹, zakonserwowała stan wyjściowy. Parafia w Brzeziu nie była instytucjonalnie i funkcjonalnie zdolna do zupełnego przejścia połączonego z nią kościoła. W efekcie, kiedy wizytator na początku XVII w. wizytował oba ośrodki, to Chorzewo, mimo iż po kościele zostały tylko szczątki, a wieś była w znacznym stopniu wyludniona, zostało przedstawione jako centrum ośrodka parafialnego¹⁰². Z tego powodu parafia ta została oznaczona na mapie w ten właśnie sposób.

Mimo niesprzyjających uwarunkowań formalnie utrzymała się parafia w Ostrówcach (w. XVI w. Ostroszce, pow. kcyński). Jest to sytuacja o tyle szczególna, że mamy tutaj do czynienia z upadkiem nie tylko samego kościoła, ale też całej wsi. Jeszcze na początku XVI w. parafia funkcjonowała, chociaż nie dysponowała zbyt dużym dochodem¹⁰³. Z biegiem lat wieś opustoszała¹⁰⁴, a kościół popadł w ruinę („brevi nulla istius [ecclesiae] parochialis extabat vestigia”) i jego istnienie w tamtym okręgu było jedynie formalne¹⁰⁵. Wydaje się, że dopiero w drugiej połowie XVII w. doszło do prawnej likwidacji parafii, a jej okręg przejął kościół w Wenecji¹⁰⁶.

Typowym przypadkiem zaniku parafii przez unię jest Kamienna Wieś (Kamiona) w powiecie kaliskim. Kościół w Kamiennie wspomniano na początku XVI w. jako będący w unii z Iwanowicami¹⁰⁷. Wizytacje z początku XVII w. mówią już o inkorporacji i afiliacji kościoła do Iwanowic, przeprowadzonej przez arcybiskupa Jana Gruszczyńskiego w drugiej połowie XV w. W ciągu XVI stulecia świątynia upadła zupełnie, a na jej miejscu wybudowano kaplicę¹⁰⁸. W ciągu XVI w. swoje prawa parafialne utracił kościół w Russowie. W LBG opisany jest jako wakujący¹⁰⁹. Wizytacje podają tę świątynię jako filialną Tykadłowa w tejże parafii¹¹⁰. W ten schemat wpisuje się historia kościoła w Koczonowie (Kocanowie), w archidiakonacie gnieźnieńskim. W 1500 r. został on połączony unią z kościołem w Pobiedziskach (ponownie z racji słabego uposażenia). W 1608 r. wizytator stwierdził istnienie jedynie niepoświęconej kaplicy, a samą wieś przypisuje do parafii w Pobiedziskach¹¹¹. Już na początku XVI w. w opłakanym stanie znajdował się kościół w Kozarzewku¹¹² w powiecie konińskim. Jego włączenie w skład parafii w Kazimierzu musiało nastąpić niewiele później, skoro wizytator w 1608 r. wspominał o nim zupełnie marginalnie¹¹³. W XVI w. upadła także parafia w Stępuchowie (Stopachowie, pow. kcyński). Na początku XVII w. istniała tam już tylko kapliczka, a wieś włączono do parafii w Kozielsku¹¹⁴.

Jeżeli chodzi o kościoły filialne z własnymi okręgami duszpasterskim, to w archidiakonacie kaliskim natrafiono na trzy takie przypadki: Rypinek (filia Dobrzca Wielkiego)¹¹⁵, Goliszewo (filia

¹⁰¹ B. Kumor, *Afilijacja*, s. 278; tenże, *Dzieje ustroju kościelnego*, s. 105–106, 249; S. Litak, *Parafie*, s. 43–44; Mietz, s. 52–53.

¹⁰² Wiz. Kal. 1603–1607, s. 363.

¹⁰³ LBG I, s. 179–180.

¹⁰⁴ RPWK, kcn, 1564, nr 172; RPWK, kcn, 1565, nr 173; RPWK, kcn, 1576, nr 144, Ostroszce; TD, Regesty, 894 (nr 5) 1581 i 844 (nr 121) 1593.

¹⁰⁵ Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 308v; Librowski, Repertorium 5, s. 43, 53.

¹⁰⁶ Librowski, Repertorium 5, s. 75, 108.

¹⁰⁷ LBG II, s. 56.

¹⁰⁸ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 258; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 321–323.

¹⁰⁹ LBG II, s. 80.

¹¹⁰ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 435; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 454, 458–459.

¹¹¹ LBG I, s. 58; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 202v, 205v.

¹¹² Źródła nie są precyzyjne co do tego, czy kościół stał w Kozarzewie, czy Kozarzewku. Rejestry poborowe (RPWK, kcn, 1564, nr 111–113; RPWK, kcn, 1565, nr 124–126; RPWK, kcn, 1576, nr 92, 93; RPWK, kcn, 1577, nr 127–130; RPWK, kcn, 1578, nr 114–116; RPWK, kcn, 1579, nr 136–139; 181, nr 29–32; RPWK, kcn, 1583, nr 141, 142) wymiennie podają te miejscowości jako centrum parafii. Wizytacja 1608–1609 (k. 262v) podaje *Kozarzewo*. W TD, Regesty można spotkać się z Kozarzewem Kościelnym, ale raz jest ono wymieniane obok Kozarzewa Małego (8338, nr 10, gr. 1387, 1491), innym razem zaś obok Kozarzewa Wielkiego (1891, nr 6, zs. I. i Rel. Z. Kon. 6, 1542). Librowski (Librowski, Repertorium 6, s. 127, Wizytacja z 1790–1792) podaje *Kozarzewko*, daw. *Kozarzewo*, ale chodzi tu już o kościół zbudowany w 1780 r. W indeksie do repertorium nie rozstrzyga tej sprawy (Librowski, Repertorium 8, s. 110). Kozarzewek jako siedzibę parafii przyjęto za informacją z LBG I (s. 235, przyp.) i SGKP (IV, s. 541), gdzie wspomniano, że w Kozarzewie można było jeszcze zobaczyć ruiny kościoła, oraz wpisu z TD, Regesty (5482, nr 28 I. i Rel. Kon. 28, 1598), gdzie utożsamiono Kozarzewo Małe z Kościelnym.

¹¹³ LBG I, s. 235; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 282v.

¹¹⁴ LBG I, s. 142; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 104r.

¹¹⁵ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 108, 110; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 96.

Złotnik) i Ołobok („filia” Rososzycy, choć status tamtejszego kościoła był niepewny). W archidiakonacie gnieźnieńskim były to następujące świątynie: Chotunia (filia Słupcy)¹¹⁶, Nowa Wieś (filia Dobrosołowa)¹¹⁷, Gączy (Gądecz, filia Łopienna), Gurowo (filia kościoła św. Wawrzyńca w Gnieźnie)¹¹⁸, Otoczna (filia Szamborowa)¹¹⁹, kościół św. Bartłomieja w Koninie (filia kościoła św. św. Piotra i Pawła w Starym Mieście), Grzybowo (filia Gozdowa w diecezji poznańskiej), Kramsk (Krapsko, filia Pызdr w diecezji poznańskiej) i Kościelec (filia Koła).

Szerszego komentarza wymaga sytuacja kilku z nich. Parafia w Goliszewie (pow. kaliski) jeszcze przed spisaniem LBG została połączona unią z kościołem w Złotnikach. Była traktowana jako podrzędna wobec parafii w Złotnikach i nie opisano jej jako osobnego okręgu parafialnego¹²⁰. Osobną parafię w Goliszewie przywrócił w 1602 r. arcybiskup Karnkowski, kiedy osadził tam plebana i włączył do parafii Jankowo¹²¹. Chociaż nie mamy potwierdzenia osobnego okręgu duszpasterskiego dla Goliszewa, to świadectwo rejestrów poborowych, gdzie Goliszewo i Jankowo są stale wymieniane w parafii Goliszewo, wskazują, że jej ponowna erekcja z 1602 r. miała za podstawę dawne podziały parafialne i być może okrąg duszpasterski Goliszewa funkcjonował w jakiejś formie w XVI w. Dlatego też Goliszewo jako kościół filialny wraz z okręgiem zostało przedstawione na mapie.

Znacznie bardziej złożony jest problem istnienia centrum parafialnego w Ołoboku, gdzie znajdowało się opactwo cysterek (pow. kaliski). W LBG mowa jest o kościele parafialnym w Ołoboku (do której należy także Wielowieś, obie osady to wsie cysterek), którego wezwania nie podano. Trudno wyobrazić sobie, że autorowi chodziło o kościół klasztorny, skoro pisze wyraźnie o gospodarstwie plebańskim¹²². Późniejsze wypadki nie pozwalają jednak na bezkrytyczne przyjęcie tezy o istnieniu kościoła parafialnego. Kolejna chronologicznie informacja, jaką można znaleźć w literaturze, pochodzi od Jana Korytkowskiego i dotyczy afiliacji świątyni w Ołoboku do kościoła w Rososzycy w 1532 r.¹²³ Nie udało się zweryfikować jej w źródłach. W aktach konsystorza kaliskiego, z tego samego roku, znajduje się tylko wyrok w sprawie między Leonardem zakonikiem w Ołoboku (odpowiadającym zapewne za obsługę liturgiczną żeńskiego klasztoru) i Wawrzyńcem plebanem w Rososzycy. Ten ostatni skarżył, że mieszkańcy Ołoboka i Wielowscy, zamiast chrzczyć dzieci w Rososzycy, jak wynika to ze zwyczaju i praw jego parafii, udają się do Ołoboka. Oficjał uznał skargi plebana za jak najbardziej uzasadnione, ponieważ zakazał Leonardowi udzielania sakramentów. W całej zapisce nie ma natomiast nic, co mogłoby sugerować istnienie w Ołoboku świątyni innej niż klasztorna¹²⁴. Dalsze losy stosunków między Ołobokiem i Rososzycą wskazują, że wyrok nie był respektowany. Pierwsze wizytacje ponownie informują, że w Ołoboku udzielane są sakramenty mieszkańcom dwóch wsi należących do cysterek, dzieje się to w świątyni *extra villam*. Chodzi tu o obecny kościół św. Jana Chrzciciela na cmentarzu w Ołoboku¹²⁵. Wizytatorzy nie mieli wątpliwości, że nie jest to świątynia parafialna i określili Ołobok i Wielowieś jako wsi w parafii Rososzycy. W statystykach dekanalnych podano natomiast, że świątynia w Ołoboku jest filią Rososzycy lub że znajduje się w komendzie. Z kolei pleban w Rososzycy w wizytacjach przedstawia całą listę argumentów za tym, że świątynia w Ołoboku usurpuje sobie prawa parafialne. Podaje wszak, że *cura animarium* jest tam sprawowana z pozwolenia oficjała kaliskiego. Wizytator odnotował także, że ta sytuacja wynika ze znacznego oddalenia wsi cysterek

¹¹⁶ Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 361r.

¹¹⁷ LBG I, s. 298–299; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 371v–372r.

¹¹⁸ LBG I, s. 12–13, 41; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 177r.

¹¹⁹ LBG I, s. 324; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 390v.

¹²⁰ LBG II, s. 71–72. Korytkowski przeprowadzenie unii przypisywał Janowi Łaskiemu.

¹²¹ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 420; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 390–391; TD, Regesty, 2285 (nr 7) 1602.

¹²² LBG II, s. 50.

¹²³ LBG II, s. 51, przyp. S. Kozierowski, *Schematyzm ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Poznańskiej*, s. 265; S. Karwowski, *Klasztor PP. cysterek w Ołoboku*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 26, 1900, s. 110 (również zwraca uwagę na brak informacji źródłowej u Korytkowskiego); *Inwentarz drewnianej architektury sakralnej w Polsce*, z. 4a: *Kościół w Wielkopolsce XVI wieku*, oprac. M. Pawlaczyk, Wrocław 1985, s. 77; Librowski, *Repertorium* 8, s. 129 (podaje 1540 r. jako datę afiliacji).

¹²⁴ ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Konsystorz Kaliski, 13, k. 101v.

¹²⁵ Data jego budowy nie jest do końca jasna, analiza na podstawie cech architektonicznych datuje ją na pierwszą ćwierć XVI w. (*Inwentarz drewnianej architektury sakralnej w Polsce*, z. 4a, s. 77–79), co nie do końca współgra z informacjami z wizytacji o wystawieniu jej przez księżnię Teofilę Siemikowską (objęła urząd w 1557 i piastowała go do śmierci w 1601 r.; S. Karwowski, *Klasztor PP. cysterek w Ołoboku*, s. 48). To datowałoby świątynię najwcześniej na drugą połowę XVI w., a najpóźniej jego końcówkę, skoro w wizytacji została określona jako nowa; Wiz. Kal. 1603–1607, s. 103.

od Rososzy, zwłaszcza kiedy podnosił się poziom wody w rzekach i podróż była utrudniona¹²⁶. Wzmianka o pozwoleniu od oficjała wskazuje, że działalność kapelanów cysterek nie była całkowicie bezprawna. Ta sytuacja wydaje się nawiązywać do wydanego w 1161 r. przez papieża Aleksandra III pozwolenia na udzielanie sakramentów w klasztorach cysterskich za zgodą biskupa¹²⁷. Wykonywanie czynności parafialnych w Ołoboku potwierdzono w 1628 r.¹²⁸ Nie powstrzymało to plebanów z Rososzy od dalszego dochodzenia swoich praw, wyrok w tej sprawie został wydany ponownie w 1688 r., przed 1719 r. doszło do afiliacji kościoła w Ołoboku do Rososzy¹²⁹, co miało zapewne przynajmniej formalnie zadowolić plebanów w Rososzy. W 1744 r. w Ołoboku powołano samodzielną parafię¹³⁰. Wątpliwości budzi też spotykane w literaturze twierdzenie o XIII-wiecznej genezie kościoła św. Jana Chrzciciela¹³¹. Dla interesującego nas okresu nie da się więc jednoznacznie rozstrzygnąć statusu tego kościoła. Z jednej strony istnieje dość mocny argument w postaci opisu w LBG, skłaniający do uznania kościoła w Ołoboku za parafialny, z drugiej pozostałe źródła i dalsze losy tego kościoła skłaniają raczej do przypuszczenia, że świątynię w Ołoboku można uznać jedynie za faktycznie wykonującą funkcje parafialne, z quasi-sformalizowanym okręgiem parafialnym, wytworzonym na bazie własności cysterek i odległości do Rososzy, chociaż uprawomocnienie tego stanu przyszło później. Mimo to właśnie ze względu na ten faktycznie istniejący okrąg parafialny Ołobok na mapie został przedstawiony jako centrum parafialne, ze względu zaś na rozszerezenia plebana w Rososzy można go dla uproszczenia określić jako filialny.

Interesującym przypadkiem zmiany wraz z upływem czasu kryterium filialności między LBG i wizytacjami są przykłady relacji między kościołami w Gączy i Łopienniu¹³² (pow. gnieźnieński) oraz Starym Mieście i Koninie¹³³ (pow. koniński). Na początku XVI w. to Gącz w pierwszej parze i Stare Miasto w drugiej były określane jako *ecclesia matrix*. Jednak ze względu na większe znaczenie ośrodków w obu wypadkach plebani rezydowali przy kościołach filialnych (w Łopienniu i Koninie)¹³⁴. Później określenia te zostały odwrócone. W 1608 r. Gącz został określony już jako dawny kościół macierzysty, w 1632 r. zaś jako afiliowany do Łopienna. Podobnie kościół w Starym Mieście, który w drugiej połowie XVII w. zaczął być określany jako afiliowany do Konina. Wydaje się, że w obu wypadkach genetyczne kryterium filialności zostało wyparte przez kryterium hierarchiczne (zob. dalej, s. 112). Opierając się na opisie pierwszych wizytacji, przyjęto, że pod koniec XVI w. to Gącz (*matrix olim fuit*) był filią Łopienna, a Konin (*filia parochialis ecclesiae in Antiqua Konin quae est matrix*) ciągle pozostawał filią Starego Miasta (*mater ecclesiae parochialis Coninensis*). Ciekawą sytuacją jest przypadek kościoła w Grzybowie (pow. gnieźnieński), który uznawano za filialny parafii Gozdowo w diecezji poznańskiej¹³⁵. Genezę tej dziwnej sytuacji można łączyć z faktem, że Gozdowo do 1364 r. należało do diecezji gnieźnieńskiej i dopiero w delimitacji między dwiema diecezjami przyznano go diecezji poznańskiej¹³⁶. Niemniej nie jest to pełne wytłumaczenie, ponieważ sama kaplica w Grzybowie powstała zapewne niedługo przed 1440 r.¹³⁷, czyli już po wspomnianej delimitacji. Komentarza wymaga też lokalizacja na mapie kościoła św. Gotarda pod Kaliszem, będącego filią Dobrzca Wielkiego. W wizytacjach jego położenie określa

¹²⁶ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 10, 101–103, 123; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 161, 175–178.

¹²⁷ S. Karwowski, *Klasztor PP. cysterek w Ołoboku*, s. 110.

¹²⁸ Tamże.

¹²⁹ Rybus, s. 297, 325; Librowski, *Repertorium* 1, s. 166.

¹³⁰ Librowski, *Repertorium* 1, s. 213.

¹³¹ J. Korytkowski, *Brevis descripto*, s. 122–123; S. Karwowski, *Klasztor PP. cysterek w Ołoboku*, s. 110; S. Kozierowski, *Schematyzm ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Poznańskiej*, s. 264. Chronologia ta wypływa zapewne z błędnego rozumienia dokumentu fundacyjnego klasztoru (KDW I, nr 81, gdzie mowa jest o kościele klasztornym) i prawdopodobnego błędu u Długosza; zob. G. Kucharski, *Początki klasztoru cysterek w Ołoboku*, [w:] *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, red. J. Dobosz, A. Wyrwa, Poznań 2000, s. 322, 329–330; W. Baran-Kozłowski, *Wokół początków fundacji klasztoru cysterek w Ołoboku*, „Nasza Przeszłość”, t. 102, 2004, s. 452.

¹³² LBG I, s. 86; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 53v; Librowski, *Repertorium* 5, s. 41.

¹³³ LBG I, s. 238–240; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 105r, 108v; Librowski, *Repertorium* 5, s. 51, 71, 89–90, 109.

¹³⁴ E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 54.

¹³⁵ LBG I, s. 34; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 187r.

¹³⁶ KDW III, nr 1522; Now2, s. 34.

¹³⁷ Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 374; S. Kozierowski, *Schematyzm ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 65–66. Wydany przez Ulanowskiego wpis mówi tylko o przekazaniu ziemi, na której stoi kościół. Nie jest to więc równoznaczne z informacją o erygowaniu świątyni.

się jako *in villa Minori Dobrzec alias na (in) Rypinku*¹³⁸. Ponieważ na mapie zarówno Dobrza Mała, jak i Rypinek stanowią osobne miejscowości, właściwą lokalizacją dla tego kościoła jest Rypinek.

Pełnię praw względem innych parafii straciły kościoły w Kościelcu i Kramsku (Krapsko, obie miejscowości w pow. konińskim). Pierwszy z nich został *incorporata et unita* do parafii kolskiej, co nastąpiło zapewne w 1552 r. Parafia w Kościelcu jednak nie zanikła, a kościół nie upadł, był natomiast obsługiwany przez wikariusza¹³⁹. Kościół w Kramsku w 1518 r. został inkorporowany do prepozytury pyzdrowskiej, na co wyrazili zgodę król (oba beneficja były jego patronatu) i arcybiskup. W związku z tym beneficjum plebańskie w Kramsku zostało zniesione, a zamiast tego arcybiskup Łaski utworzył wikarię wieczystą, nad którą prawo patronatu miał prepozyt pyzdrowski¹⁴⁰.

Na krótką wzmiankę zasługuje świątynia w Strzałkowie par. Liskowo (pow. kaliski), wybudowana na przełomie XVI i XVII w. Celem fundatora, Stanisława Zaręby, było wyniesienie jej do godności kościoła parafialnego, nie udało mu się jednak osiągnąć tego celu i kościół w Strzałkowie stał się świątynią filialną¹⁴¹.

Wątpliwą sprawą jest istnienie świątyni parafialnej w Chwaliszewie (Chwalczewo, pow. kaliski). W LBG miejscowość ta została przypisana XVI w. do parafii w Zdunach, zapewne w wyniku błędu¹⁴². W wizytacjach pojawia się jako przynależna do parafii w Sulmierzycach (Sulmierzycach). Wizytacje wspominają również o kościele parafialnym, który został afiliowany do Sulmierzyc. Jednakże uległ on w międzyczasie zniszczeniu. Jako datę afiliacji Jan Korytkowski podaje 1540 r.¹⁴³ Informacje na ten temat są powtarzane w kolejnych wizytacjach¹⁴⁴. Ponieważ nie udało się odnaleźć jakiegokolwiek wcześniejszego śladu istnienia tam kościoła parafialnego, nie oznaczono Chwaliszewa jako centrum okręgu duszpasterskiego.

Jak wcześniej zaznaczono, dwa dekanaty archidiecezji kamieńskiego, ze względu na zupełnie inną podstawę źródłową, wymagały odmiennego potraktowania. Głównym punktem oparcia są tutaj ustalenia Andrzeja Mietza w jego badaniach nad strukturami kościelnymi archidiecezji kamieńskiego. Odnotował on kilka przypadków związanych ze zmianą statusu kościołów parafialnych. Pierwszym z nich był kościół w Miasteczku Krajeńskim, który jeszcze w 1511 r. był określany jako filialny wobec świątyni w Brzostowie¹⁴⁵. Prawdopodobnie przed 1529 r. centrum parafii zostało ze względu na znaczenie ośrodka przeniesione do Miasteczka¹⁴⁶. Kościół w Brzostowie popadł w ruinę¹⁴⁷. Pozostałe wymienione przez Mietza kościoły filialne są zazwyczaj zlokalizowane na przedmieściach lub ich afiliacja nastąpiła jeszcze w XV w. i nie ma dowodów na posiadanie przez nie okręgów duszpasterskich¹⁴⁸. Przymierzalnie jako kościół filialny z okręgiem parafialnym można wymienić Komierowo. W ordynacji z 1617 r., reorganizującej stosunki między świątyniami, został on wymieniony jako pozostający pod opieką prepozyta z Sępólna Krajeńskiego (Sempelbork), *iuxta antiquum usum*. Od 1628 r. był on konsekwentnie wymieniany jako podległy kościołowi w Wałdowie¹⁴⁹. Jednak nie da

¹³⁸ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 108, 110; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 96.

¹³⁹ LBG I, s. 247; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 146r.

¹⁴⁰ MK 31, s. 234–235; LBG I, s. 222; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 288r–288v; Librowski, Repertorium 8, s. 111.

¹⁴¹ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 211; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 236.

¹⁴² LBG II, s. 19. Do tej samej parafii w LBG zaliczono także Uciechów, który wizytacja również wymienia przy Sulmierzycach. Również położenie geograficzne Chwaliszewa i Uciechowa jednoznacznie wiąże je z Sulmierzycami. Parafia w Sulmierzycach nie została opisana w LBG, jednak jest ona potwierdzona w XV w.; S. Kozierowski, *Schematyzm ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Poznańskiej*, s. 392.

¹⁴³ LBG II, s. 19 (przyp.); Wiz. Kal. 1603–1607, s. 205; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 513–514; S. Kozierowski, *Schematyzm ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Poznańskiej*, s. 59–60. Librowski, Repertorium 8, s. 84, podaje, że parafia w Chwaliszewie powstała w XIV w. z parafii zduńskiej i sulmierzyckiej, ale nie dokumentuje tego źródłowo.

¹⁴⁴ Librowski, Repertorium 1, s. 167, 187, 214.

¹⁴⁵ Ulan. Visit., s. 331.

¹⁴⁶ S. Kozierowski, *Schematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 126. Jeszcze w spisie dziesięcin z 1548 r. to Brzostow jest parafią, a Miasteczko jest w niej tylko wymienione. Można w tym się doszukiwać faktycznej późniejszej afiliacji Miasteczka, albo uznać za efekt skopiowania struktury spisu z poprzedniego rejestru; zob. Ulan. Visit., s. 331; AAG, ACap. I, B. 143, k. 208.

¹⁴⁷ Mietz, s. 48.

¹⁴⁸ Tamże, s. 45.

¹⁴⁹ Constitutiones 1628, k. E3r; Panske, s. 13, 280–281; Librowski, Repertorium 5, s. 155; Mietz, s. 176. Nie jest wykluczona wcześniejsza zależność kościoła w Komierowie od ośrodka w Wałdowie. Dwukrotnie w rejestrach poborowych Komierowo było wymienione jako wieś w parafii Wałdowo: RPWK, nkl, 1565, nr 150; RPWK, nkl, 1581, nr 184.

się tego stwierdzić dla XVI w. Na omawianym terenie doszło też do erygowania parafii w Głubczynie (Głupczynie), wydzielonej z parafii w Krajence w 1588 r.¹⁵⁰ Według Mietza pod koniec XVI w. został wystawiony kościół w Buczku Wielkim, który do 1617 r. był kościołem filialnym, a następnie stał się centrum parafii wydzielonej z parafii zakrzewskiej¹⁵¹. Formuluje on tę opinię na podstawie rejestrowanych uposażeń kościoła w Buczku z inwentarza kościoła w Dźwiersznie, z których najstarsze pochodzą z 1570 i 1600 r.¹⁵² Oryginalne wpisy w aktach grodzkich nakielskich¹⁵³ i ziemskich poznańskich¹⁵⁴ nie wspominają o kościele w Buczku, a ich obecność w tymże inwentarzu należy tłumaczyć tym, że dobra, których dotyczyły wpisy, dopiero później stały się jednym z elementów uposażenia kościoła buczkowskiego. Z tego powodu fundację kościoła wypada przesunąć na początek XVII w.

Oprócz tych zmian wyjaśnienia wymaga kilka innych problemów. Pierwszą jest kwestia centrum parafialnego w Łobżenicy i Luchowie. Protestanci przejęli kościół łobżenicki już w 1554 r., a niedługo później świątynię filialną na przedmieściach¹⁵⁵. Odzyskano je odpowiednio w 1622 i 1663 r.¹⁵⁶, czyli przez prawie 70 lat w Łobżenicy nie działała świątynia katolicka. Wiadomo, że miejscowi katolicy korzystali w tym czasie z kościoła w Luchowie. Kiedy parafia w Łobżenicy została przywrócona dla duszpasterstwa katolickiego, kościół w Luchowie został przy niej afiliowany, a w końcu upadł¹⁵⁷. Zgodnie z wcześniej przedstawionymi założeniami opracowywania map w serii AHP oba te ośrodki zostały przedstawione na mapie jako parafialne, nie ma bowiem żadnych informacji o formalnym połączeniu kościołów Łobżenicy i Luchowie w drugiej połowie XVI w. Tę decyzję wspiera fakt, że obie te parafie istniały jeszcze przed reformacją i jest możliwa rekonstrukcja zasięgu tych parafii¹⁵⁸. Ponadto w 1617 r., przy reorganizacji dekanatów, mimo że Łobżenica była miastem protestanckim, nadano jej status formalnej stolicy dekanatu¹⁵⁹. Specyficzna była również sytuacja jednowioskowej parafii Dębno pod koniec XVI w. W 1570 r. właściciel wsi Marcin Dembiński zabił tamtejszego plebana, czego skutkiem było nałożenie interdyktu na kościół. Od tego czasu wierni z Dębna uczęszczali do kościoła w Dźwiersznie Wielkim. Nie jest znany formalny status opuszczonego kościoła. Jak wynika z późniejszych wzmianek, został on afiliowany do Dźwierszna. Nastąpiło to z pewnością przed 1617 r., kiedy to Dębno zostało wymienione jako wieś przypisana do kościoła w Dźwiersznie¹⁶⁰. Ponieważ nie ma możliwości dokładnego określenia, kiedy doszło do włączenia Dębna do parafii w Dźwiersznie, a Dębno przez większą część XVI w. posiadało własną parafię, zdecydowałem o oznaczeniu jej na mapie.

Wśród kościołów na omawianym tutaj terenie archidiecezji gnieźnieńskiej warto wspomnieć kościół w Trzemesznie (pow. gnieźnieński), który został określony zarówno jako kościół klasztorny, jak i parafialny (*ecclesia conventualis parochialis*)¹⁶¹. Był to jedyny przypadek tego typu, który udało się odnaleźć.

Granice parafii

Ustalenie przynależności parafialnej poszczególnych miejscowości na terenie archidiecezji kaliskiego i gnieźnieńskiego w większości wypadków nie narażało na większe trudności, dzięki możliwości porównania LBG z wizytacjami z początku XVII w. W przypadku archidiecezji kamieńskiego, z gorszym zasobem źródeł kościelnych, skala problemów była zdecydowanie większa. Dla całego opracowywanego terenu diecezji gnieźnieńskiej przyjęto zasadę, że jeśli wiadomości z pierwszej połowy XVI w. (LBG, rejestry dziesięcin biskupich w powiecie nakielskim) znalazły potwierdzenie w źródłach

¹⁵⁰ Panske, s. 321, 324–340; Mietz, s. 120.

¹⁵¹ Mietz, s. 121.

¹⁵² Biblioteka Kórnicka, rkps 1732, Inwentarz kościoła Dzwierskiego [...] po uspokoiniu wojny szwedzkiej spisany, k. 69v.

¹⁵³ AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Nakle, 53/19/0/-/Nakło Gr.22, k. 125r–128r.

¹⁵⁴ AP Poznań, Księgi sądu ziemskiego w Poznaniu, 53/9/0/-/48, k. 4r–5r.

¹⁵⁵ Mietz, s. 68.

¹⁵⁶ Tamże, s. 108.

¹⁵⁷ Constitutiones, E3v; Panske, s. 296; Mietz, 160, 162, 163.

¹⁵⁸ Ulan. Visit., s. 332; AAG, ACap. I, B. 143, k. 209.

¹⁵⁹ Panske, s. 24: „Lobzenica oppidum celebre, sed haereticum”.

¹⁶⁰ Biblioteka Kórnicka, rkps 1732, Inwentarz kościoła Dzwierskiego [...] po uspokoiniu wojny szwedzkiej spisany, k. 9r; A. Mietz, J. Pakulski, K. Rybacki, *Parafia i kościół św. Mikołaja w Dźwiersznie Wielkim: dzieje, wiara, trwanie*, Toruń 1999, s. 40, 98–99; Mietz, s. 123–124, 161.

¹⁶¹ Wiz. Gn. 1608–1609, k. 230r.

kościelnych z XVII lub XVIII w. (wizytacje, Czaykowski), uznawano, że jest to stan odpowiadający temu z drugiej połowy XVI w. Podobnie jeśli późniejsze źródła kościelne potwierdzały przynależność parafialną z rejestrów poborowych (te, jak już zaznaczono, często odnotowywały starszą przynależność parafialną). W przypadku jednak kiedy rejestry poborowe podawały przynależność inną niż źródła kościelne, pierwszeństwo przyznawano przeważnie tym drugim. Oczywiście nie wszystkie miejscowości z rejestrów zostały wymienione w najwcześniejszych wizytacjach lub LBG, czasami odnotowywano je dopiero w późniejszych źródłach kościelnych. Na wizytacjach późniejszych niż z początku XVII w. i *Registr Diecezjów* Czaykowskiego opierano się także, kiedy miejscowość nie pojawiała się ani w rejestrach poborowych, ani wcześniejszych źródłach kościelnych. Nie wszystkie przypadki były też jasno opisane w źródłach kościelnych. Czasami wnioskowanie opierało się na informacjach o uposażeniu parafii. Szczególnie istotne były tu wzmianki o mesznie¹⁶². Należy zaznaczyć, że szczególnie dla części powiatu nakielskiego nie było możliwe pełne określenie przynależności parafialnej dla drugiej połowy XVI w., zwłaszcza kiedy oczywiste jest, że to początek XVII w. był okresem wzmożonych przemian w strukturach tamtejszego Kościoła¹⁶³. Dlatego wiele przypadków rozstrzygano indywidualnie w zależności od dostępnego materiału, raz uznając za bardziej wiarygodne wzmianki z XVI w., a w innym wypadku wizytację z 1653 r. Przynależność parafialną poszczególnych osad była czasami wymieniana tylko w jednym źródle kościelnym, a niekiedy tylko w rejestrach. W takich przypadkach opierano się na tych pojedynczych wzmiankach. Czasami nie odnaleziono jednak jakiegokolwiek podstawy źródłowej umożliwiającej określenie przynależności parafialnej, w większości były to jednak osady, które leżały przy innych miejscowościach (młyny, osady przedmiejskie) i w źródłach były traktowane zapewne jako część miejscowości, w takich sytuacjach przynależność parafialną określano właśnie na podstawie tego związku między miejscowościami. Jeszcze trudniejsze były przypadki, kiedy przynależność parafialną można było określić przypuszczalnie na podstawie lokalizacji danej miejscowości lub stosunków własnościowych. W czterech przypadkach nie było żadnej możliwości określenia przynależności parafialnej¹⁶⁴.

Na wielkopolskim terenie diecezji gnieźnieńskiej występowało wiele miejscowości, które miały podzieloną przynależność parafialną (często według podziału na dwór i wieś). W powiecie kaliskim w ten sposób podzielone były osady: Borucin (dwór należał do parafii Kuczkowo, wieś do parafii Sobótka, tym samym był też podzielona między dekanaty kaliski i pleszewski)¹⁶⁵, Krzywosądów (podzielony między te same parafie, granica przebiegała rzeką)¹⁶⁶, Cieszyków (podzielony między parafie Staw i Rajsko)¹⁶⁷. W powiecie gnieźnieńskim były to: Lednogóra (w XVI w. Góra, wieś podzielona między parafie Dziekanowice i Węglewo)¹⁶⁸, Gorzuchowo (dwór należał do parafii Kłęcka w dekanacie Gniezno – św. Piotra, wieś do parafii Sławno w dekanacie Gniezno – Świętej Trójcy)¹⁶⁹, Sarbia (Sarbką, podzielona między parafie Popowo Kościelne i Podlesie Kościelne)¹⁷⁰, Szyszyn (podzielony między parafie Ostrowąż w dekanacie św. Michała i Ślesin w dekanacie sompoleńskim)¹⁷¹, Żydówko (dwór należał do parafii Łubowo, wieś do parafii Dziekanowice)¹⁷². W powiecie kcyńskim tendencja do podziału na dwór

¹⁶² Nierzadko w wizytacjach zamiast informacji o terytorium parafii podawano wsie, z których do kościoła płynęły pewne dochody. Co nie zawsze się pokrywało. Czysze lub dziesięciny były często otrzymywane spoza okręgu parafialnego, ale już wzmianka o mesznie w większości wypadków świadczy o przynależności osady do określonej parafii i jej okręgu duszpasterskiego; K. Kaczmarczyk, *Ciążary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w.*, PH, t. 11, 1910, s. 157; J. Matuszewski, *Missalia – mensalia*, [w:] *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, red. S. Kulczyński, Warszawa 1976, s. 375, 378–379.

¹⁶³ Mietz, *passim*.

¹⁶⁴ Wszystkie to niezlokalizowane osady są bardzo słabo udokumentowane źródłowo: Gliszczyno (pow. nakielski), Łoscica (pow. kcyński), Niedźwiady (pow. kaliski) i Wiesiołowo (pow. kaliski).

¹⁶⁵ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 147, 348; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 120.

¹⁶⁶ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 147, 348; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 120.

¹⁶⁷ Wizytacje z początku XVII w. wymieniają je tylko w parafii Staw, a pleban w Rajsku pobierał jedynie dziesięcinę z tamtejszych ról pustych. Wizytacje z 1719 i 1761 r. ponownie informują o podziale, dlatego zdecydowano się go utrzymać; LBG II, s. 8, 65; Wiz. Kal. 1603–1607, s. 216, 231; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 189, 203; AAG, ACons. E 52, k. 219r, 244v; AAG, ACons. E 22b, s. 710, 829.

¹⁶⁸ LBG I, s. 44, 56; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 200v, 203r.

¹⁶⁹ LBG I, s. 53–54, 90, 97; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 33r, 217v.

¹⁷⁰ LBG I, s. 76, 78; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 44r, 46r.

¹⁷¹ Wiz. Gn. 1608–1609, k. 249r, 265r.

¹⁷² W wizytacji 1608–1609 tylko Dziekanowice, ale wizytacja z 1632 r. potwierdza, że dwór należał do Łubowa; LBG I, s. 44; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 200v; AAG, ACons. E 2b, s. 35.

i wieś jest szczególnie widoczna w przypadku parafii Kozielsko (dekanat łekneński), w obrębie której znajdowały się dwory osad Dąbrowa¹⁷³, Niemczyn¹⁷⁴, Starężyn, Starężynek¹⁷⁵ i Zuzoły¹⁷⁶, wsie należały zaś do parafii sąsiednich: Dąbrowa, Starężyn i Starężynek do Janczewa (dekanat żniński), Niemczyn do parafii Łekno, a Zuzoły do parafii Żerniki. Oprócz wymienionych wyżej na początku XVI w. podzieloną przynależność miało także kilka innych osad, jednak późniejsze wizytacje już tego stosunku nie potwierdzają. Nie wiadomo, czy doszło do uregulowania tych kwestii, czy są to niedopatrzenia wizytatorów. W powiecie konińskim: Koźmin (Kozimino) – na początku XVI w. dwór należał do parafii w Janiszewie, a wieś do parafii Dobrowo, w 1608 r. odnotowano ją już tylko pod tą pierwszą parafią¹⁷⁷; Sulanki – wieś należała do parafii Gosławice, a dwór do parafii Morzysław, w 1608 r. odnotowano tę osadę tylko przy Morzysławiu, w tym wypadku doszło do wyludnienia się wsi należącej do parafii w Gosławicach¹⁷⁸. W powiecie kcyńskim podobna sytuacja dotyczyła Międzyzlesia – dwór należał do parafii Kozielsko, wieś zaś do parafii Janczewo, w 1608 r. już tylko do Janczewa¹⁷⁹. Dość nietypowy podział dotyczył Mierucina w powiecie gnieźnieńskim. Zarówno LBG, jak i wizytacja podają, że o ile sama wieś należała do parafii Parlin, o tyle dwóch kmieci należało do parafii Słaboszewo¹⁸⁰. Zapis taki, sugerujący dość nietypowy personalny charakter przynależności parafialnej, oznacza zapewne podział terytorialny (łany kmieci). Z tego powodu Mierucino zostało zakwalifikowane do obu tych parafii. Szczególny był również podział wsi Węgrzynów w powiecie kaliskim, podzielonej między parafię Lutynia i Magnuszewice, a więc należącej do dwóch diecezji (zob. dalej, s. 96).

Przynależność parafialna wymaga w kilku miejscach komentarza. Wieś Głogówiec¹⁸¹ (pow. gnieźnieński) w rejestrach poborowych była konsekwentnie wymieniana w parafii Kwieciszewo¹⁸². Zdecydowałem jednak o jej przynależności do parafii Strzelce. Głogówiec nie pojawia się bowiem w parafii Kwieciszewo ani w LBG¹⁸³, ani w wizytacji z 1608 r.¹⁸⁴ W parafii Strzelce nie został wymieniony jako do niej należący¹⁸⁵, a jedynie płacący dziesięcinę¹⁸⁶. Przynależność Głogówca do parafii Strzelce jest potwierdzona jednoznacznie dopiero w wizytacji z 1632 r.¹⁸⁷ Wiadomości o przynależności Głogówca do parafii Kwieciszewo należy uznać za wątpliwe – prawdopodobnie wynikały z tego, że Głogówiec należał do tego samego właściciela co Czarnotul w parafii Kwieciszewo¹⁸⁸. Podobnym przypadkiem jest wieś Iłowo (Jełowo, pow. nakielski), odnotowana w rejestrach poborowych w parafii Sępólno Krajeńskie (Sempolbork)¹⁸⁹, ale w wizytacji z 1653 r. w parafii Sypniewo¹⁹⁰. Tutaj podobnie zdecydowałem o przyjęciu później potwierdzonej w źródłach kościelnych przynależności parafialnej. Za tą decyzją przemawia lokalizacja miejscowości. Świadcstwo rejestrów poborowych budzi zaś wątpliwości. Iłowo pojawia się po raz pierwszy w rejestrze z 1576 r. w zapisie *Iłowa cum Zdziechowa*¹⁹¹. Dziechowo (Zdziechowa) było wsią bożogrobców gnieźnieńskich w parafii sępoleńskiej. Nie wiadomo, czemu kancelaria połączyła te dwie miejscowości, a nastąpiło to przez dopisanie (wciśnięcie) nad nazwą *Zdziechowa* określenia *Iłowa*. W ten sposób w następnych rejestrach kopiowano tę kolejność

¹⁷³ LBG I, s. 141, 157; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 102, 103.

¹⁷⁴ LBG I, s. 106, 140; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 59r, 102r.

¹⁷⁵ LBG I, s. 140, 157; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 102r, 313r.

¹⁷⁶ LBG I, s. 141, 162; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 102r, 318r.

¹⁷⁷ LBG I, s. 252, 256; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 157v.

¹⁷⁸ LBG I, s. 230, 237; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 290v.

¹⁷⁹ LBG I, s. 120, 142, 157; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 313r.

¹⁸⁰ LBG I, s. 172, 184; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 328r, 337r.

¹⁸¹ Jeszcze pod koniec XV w. był tam kościół parafialny; zob. S. Kozierowski, *Schematyzm ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, s. 45.

¹⁸² RPWK, gzn, 1564, nr 305; RPWK, gzn, 1565, nr 308; RPWK, gzn, 1576, nr 290; RPWK, gzn, 1577, nr 281; RPWK, gzn, 1579, nr 82; RPWK, gzn, 1580, nr 382; RPWK, gzn, 1581, nr 324; RPWK, gzn, 1582, nr 291; RPWK, gzn, 1583, nr 302; RPWK, gzn, 1588, nr 320.

¹⁸³ LBG I, s. 328.

¹⁸⁴ Wiz. Gn. 1608–1609, k. 345v.

¹⁸⁵ Tamże, k. 344r.

¹⁸⁶ Tamże, k. 536r.

¹⁸⁷ AAG, ACons. E 2b, s. 247.

¹⁸⁸ Zob. TD, Regesty.

¹⁸⁹ RPWK, nkl, 1576, nr 125; RPWK, nkl, 1577, nr 101; RPWK, nkl, 1578, nr 154; RPWK, nkl, 1579, nr 139; RPWK, nkl, 1580, nr 151; RPWK, nkl, 1581, nr 143; RPWK, nkl, 1582, nr 133; RPWK, nkl, 1591, nr 107.

¹⁹⁰ Panske, s. 293.

¹⁹¹ RPWK, nkl, 1576, nr 125.

i Hłowo zawsze występowało przed Dziechowem w parafii Sępólno. Za zgodną z rejestrami przyjęto przynależność parafialną wsi Jeziercze (pow. gnieźnieński, zob. dalej, s. 181–182), wymienianą w nich w parafii Pobiedziska. *Regestr diecezjów* i Korytkowski wzmiankują z kolei, że mogła ona należeć do parafii Imielno (Jemielno)¹⁹². Uznałem, że nie są to wystarczające przesłanki do odrzucenia przekazu z rejestrów poborowych, gdyż wzmiankujące o tym źródła powstały kilkadziesiąt lat już po ostatecznym zaniku wsi.

Źródła kościelne pozornie dość nieprecyzyjnie określają przynależność parafialną Goczałkowa (pow. gnieźnieński), umieszczając je jednocześnie w parafii Kędzierzyn i Niechanowo, co spowodowane było płaceniem dziesięciny z tej wsi do obu tych parafii. Inne, dokładniejsze fragmenty dotyczące uposażenia jednoznacznie wskazują, że właściwą parafią Goczałkowic było Niechanowo¹⁹³. Wątpliwości budzi przynależność parafialna Nakwasina (Nakwasino, pow. kaliski), który w 1521 r. należał do parafii w Koźminku, na początku następnego stulecia zaś odnotowywany został już w parafii Rajsko¹⁹⁴. Późniejsze źródła ponownie odnotowują tę wieś przy parafii Koźminek¹⁹⁵. Przekaz wizytacji z 1607 i 1611 r. wynika zapewne z tego, że Nakwasin płacił do kościoła w Rajsku dziesięcinę ze wszystkich pól, z racji tego zaś, że Koźminek był wówczas zajęty przez protestantów, opis jego okręgu parafialnego nie znalazł się w tych wizytacjach. Cała sytuacja nie jest jednak dostatecznie klarowna. Trzeba wykluczyć zniesienie parafii w Koźminku w czasie reformacji, ponieważ pozostałych wsi z parafii koźmińskiej nie spotykamy w innych parafiach, a tego typu rozwiązanie nie zgadzałoby się z ogólnymi założeniami polityki władz kościelnych wobec kościołów zajętych. Czasowe przeniesienia miejscowości do sąsiednich parafii nie było jednak niemożliwe (zob. dalej, s. 113), ale nie posiadamy na to wyraźnego potwierdzenia. Analogicznie przedstawia się sytuacja Wyszek (Wyszkowy, pow. kaliski), w 1605 i 1611 r. wymienionych w parafii Twardowo¹⁹⁶, a w źródłach wcześniejszych i późniejszych występujących w parafii Magnuszewice¹⁹⁷. Wyszki zostały również pominięte w opisie parafii Magnuszewice w 1611 r.¹⁹⁸ Tutaj również należy zwrócić uwagę na pewną wątpliwość. Magnuszewice pod koniec XVI w. były w zarządzie plebana twardowskiego i w tej sytuacji nie ma pewności, czy z tego nie wynikły pewne „pomyłki”¹⁹⁹. W obu tych sytuacjach, biorąc pod uwagę z jednej strony zdecydowany wydzwitek źródła, z drugiej zaś małe prawdopodobieństwo czasowej zmiany przynależności parafialnej zarówno dla Nakwasina, jak i Wyszek, nie zdecydowałem się na jednoznacznie określenie przynależności parafialnej, przyznając pierwszeństwo kościołowi w Koźminku jako parafii Nakwasina i kościołowi w Magnuszewicach dla wsi Wyszki.

Uściślić trzeba przynależność parafialną Laskownicy Wielkiej i Laskownicy Małej w powiecie kcyńskim. LBG bez rozróżnienia nazw zalicza jedną z nich do parafii w Łeknie, drugą zaś do Grylewa²⁰⁰. Wizytacja z 1608–1609 r. przypisuje z kolei Laskownicę Wielką do parafii w Grylewie, a *Luchownice* (Laskownica, błąd pisarza) do parafii w Łeknie²⁰¹. Biorąc pod uwagę położenie obu Laskownic, taka przynależność wydaje się być pomyłką. Kolejne wizytacje odróżniają jedynie formy *Laskownica* (w par. Łekno) i *Łaskownica* (w par. Grylewo)²⁰². Dopiero w 1712 r. zapisano Laskownicę Małą do Grylewa²⁰³. Uwzględniając położenie obu wsi, przyjęto za rozstrzygający przekaz z 1712 r.²⁰⁴

Skomplikowane jest ustalenie przynależności parafialnej wsi Paruszką i Sokolną w powiecie nakielskim. Obie wsie nie pojawiają się w rejestrach poborowych – pierwsza z nich była zapewne

¹⁹² Czaykowski, s. 28; J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1, Gniezno 1883, s. 226.

¹⁹³ LBG I, s. 19–22; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 178v, 180v, 514v.

¹⁹⁴ LBG II, s. 8, 63; Wiz. Kal. 1603–1607, s. 231; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 203.

¹⁹⁵ Czaykowski, s. 168; AAG, ACons. E 52, k. 248v; AAG, ACons. E 22b, s. 724.

¹⁹⁶ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 358; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 571.

¹⁹⁷ LBG II, s. 38; Czaykowski, s. 116. W wizytacjach z 1719 r. (AAG, A.Cons. E 52, k. 117r) i 1753 r. (AAG, A.Cons. E 22b, s. 430) do parafii w Twardowie zaliczono tylko Twardowo i Wolę.

¹⁹⁸ Wiz. Kal. 1610–1611, s. 572.

¹⁹⁹ To, że wizytator czerpał informacje o parafii w Magnuszewie od plebana twardowskiego, wydaje się mieć pewien wpływ na język opisu tej parafii. Wizytacja podkreśla jej dawną (Magnuszewice były wydzielone z Twardowa) i obecną zależność od Twardowa.

²⁰⁰ LBG I, s. 106, 113.

²⁰¹ Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 59r, 66r.

²⁰² AAG, ACons. E 2b, s. 138, 151; AAG, ACons. E 3, s. 71v, 74v; AAG, ACons. E 6, k. 452v, 455r.

²⁰³ AAG, ACons. E 9a, k. 186v, 189v.

²⁰⁴ Laskownica Wielka dopiero pod koniec XIX w. trafiła do parafii grylewskiej; LBG I, s. 106 przyp. 4, s. 113 przyp. 7.

lokowana w końcu XVI w. (pierwsza wzmianka 1598 r.²⁰⁵), druga zaś ma prawdopodobnie starszą metrykę, ale przez część XVI w. była raczej pustką²⁰⁶. Wizytacja z 1653 r. wymienia je w parafii Głubczyno²⁰⁷, przy czym dokument erekcyjny tej parafii z 1588 r. wspomina tylko o Głubczynie i Starym, jako miejscowościach wschodzących w jej skład²⁰⁸. Wspomniana wizytacja przy okazji opisu parafii w Krajence nadmienia, że tamtejszy pleban jest skonfliktowany z plebanem w Głubczynie m.in. o meszne z Paruszka i Sokolnej, ponieważ obie te wsie zostały „in territorio parochiae Krainensis aedificatis”²⁰⁹. Z tego powodu uznano, że właściwą przynależnością parafialną na koniec XVI w. dla obu tych wsi jest właśnie Krajenska. Do parafii w Głubczynie trafiły one zapewne, kiedy to katolicy przejęli tamtejsze świątynie poprotestanckie, które zostały afiliowane do Głubczyna²¹⁰, a kościół w Krajence był pod zarządem plebanów głubczyńskich²¹¹.

Trudnym terenem do rekonstrukcji granic parafialnych w drugiej połowie XVI w. jest północno-zachodni obszar powiatu nakielskiego (w przybliżeniu wyznaczony rzekami Łobżanką od wschodu i Kanałem Śmiardowskim od południa). Najważniejszą tego przyczyną był trwający tam w ciągu XVI w. proces lokacji nowych miejscowości (zob. dalej, s. 198–200), za którym nie nadążała rozbudowa sieci parafialnej, a także stosunkowo głęboka reformacja²¹². Zagadnienia te odnoszą się również do wspomnianej wcześniej Downicy (Lędyczka, zob. s. 75–76). Z tego powodu dla wielu miejscowości pierwsze informacje o przynależności parafialnej posiadamy dopiero z połowy XVII w., kiedy struktura kościelna na tym terenie została już znacznie przeorganizowana²¹³. Nie licząc kilku świątyń pomocniczych, dotyczyło to dwóch parafii powstałych na początku XVII w. – w Buczku Wielkim (Buczek Wielki, Batorowo, Buczek Mały, Buka, Czyżkowo, Trudna²¹⁴) i Radawnicy (Radownica, Górzna, Grudna, Kamień, Krzywa Wieś, Nowy Dwór²¹⁵)²¹⁶. Obie były w rejestrach poborowych konsekwentnie wymieniane w parafii zakrzewskiej²¹⁷ i do niej zakwalifikowano osady wymieniane przy tych późniejszych parafiach.

W wypadku Gniezna i Kalisza podziały parafialne przebiegały natomiast na wewnątrz samych miast lub na terenie przedmieść. W Gnieźnie istniały cztery parafie: obejmująca główną gminę miejską parafia Świętej Trójcy, parafia św. Wawrzyńca w miasteczku Jędrzejewo, parafia św. Piotra na przedmieściu Piotrowie i parafia św. Michała na Wójtostwie. W Kaliszu miasto i jego najbliższa okolica były od 1303 r. podzielone między parafię kolegiacką św. Marii (część północno-wschodnia miasta) i parafię miejską św. Mikołaja (część południowa i zachodnia)²¹⁸ (zob. dalej, U. Sowina, T. Związek, T. Panecki, *Kalisz w połowie XVI wieku*). Wizytacja z 1603–1607 r. zawiera informację, że do parafii św. Marii należała trzecia część miasta wewnątrz murów, a do parafii św. Mikołaja pozostała część miasta i przedmieścia²¹⁹.

Na naszej mapie oznaczono cztery eksklawy parafialne: Kiełpin i Drażno (Drżązn) w powiecie nakielskim, Komorowo w powiecie kcyńskim i Nosków (Noskowo) w powiecie kaliskim. Ich wydzielenie

²⁰⁵ TD, Regesty, 2786 (nr 163) 1598.

²⁰⁶ TD, Regesty, 1995 (nr 213) 1545; Szafran, s. 194.

²⁰⁷ Panske, s. 340–341.

²⁰⁸ Tamże, s. 331, 338.

²⁰⁹ Tamże, s. 321.

²¹⁰ Mietz, s. 101, 105, 162–163.

²¹¹ Tamże, s. 160.

²¹² Szafran, s. 53; A. Mietz, *Parafie archidiaconatu kamieńskiego w okresie potrydenckim*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe na Krajnie i Palukach*, red. S. Łaniecki, L. Skaza, Nakło nad Notecią 2004, s. 100; Mietz, s. 76–84.

²¹³ Mietz, passim.

²¹⁴ Według wizytacji z 1653 r., s. 342. Trudna według wizytacji 1766–1767 (AAG, ACons. E 42, s. 532). Pominięto miejscowość Stare Grunowo – poświadczoną jako parafialna w XVI w. (Mietz, s. 43) i Debrzno-Wieś – przynależne w XVI w. do parafii Debrzno.

²¹⁵ Według wizytacji 1766–1767 (AAG, ACons. E 42, s. 560, 568, 584–586, 588).

²¹⁶ Zob. wyżej i Mietz, s. 121–122.

²¹⁷ RPWK, nkl, 1564, nr 150, 152; RPWK, nkl, 1565, nr 172, 175; RPWK, nkl, 1576, nr 187, 190; RPWK, nkl, 1577, nr 154, 158; RPWK, nkl, 1578, nr 237, 233; RPWK, nkl, 1579, nr 207, 203; RPWK, nkl, 1580, nr 234, 230; RPWK, nkl, 1581, nr 218, 222; RPWK, nkl, 1582, nr 198, 202; RPWK, nkl, 1591, nr 175, 179.

²¹⁸ M. Młynarska, *Proces lokacji Kalisza*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 1, red. A. Gąsiorowski, Kalisz 1960, s. 112; I. Skierska, *Konflikty międzyparafialne w późnośredniowiecznym Kaliszu*, RH, t. 70, 2004, s. 146–147, 165.

²¹⁹ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 25, 78.

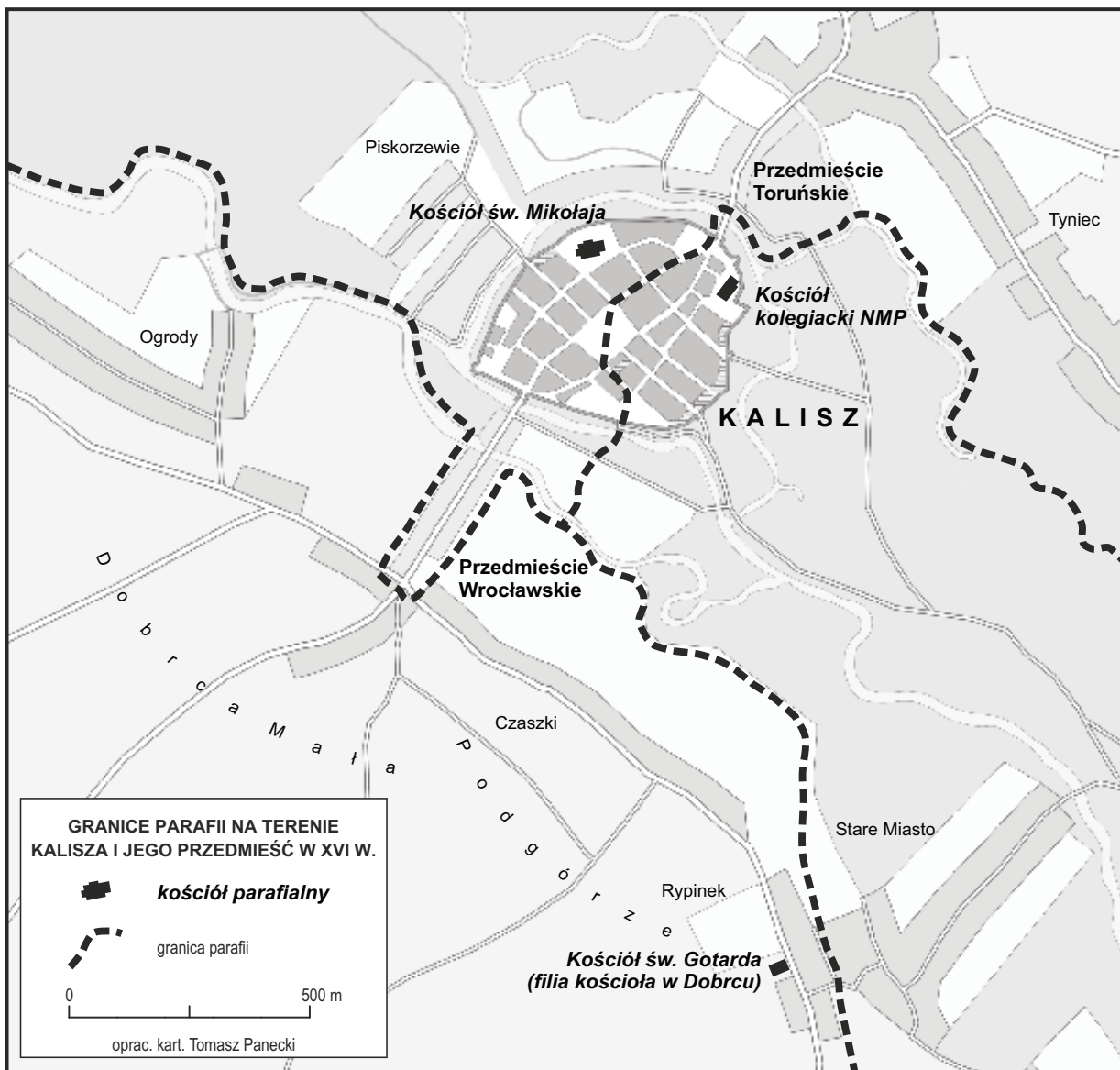

Tabela 6. Uchwytne zmiany przynależności parafialnej między początkiem i końcem XVI w.

Miejscowość	Przynależność parafialna na początku XVI w.	Przynależność parafialna pod koniec XVI w.
Brzostowo*	Brzostowo	Miasteczko
Byszkowy*	Brzostowo	Miasteczko
Chwalczewo (Chwaliszewo)	Zduny	Sulimierzyce
Dębe (+)	Kamion	Dębe
Dębno**	Dębno	Dźwierszno
Dziembowo*	Brzostowo	Miasteczko
Głupczyno (Głubczyno) (+)	Krajenka	Głupczyno
Goliszewo***	Złotniki	Goliszewo
Grabiona*	Brzostowo	Miasteczko
Grabowo*	Brzostowo	Miasteczko
Jankowo***	Złotniki	Goliszewo
Kaminona (Kamionna Wieś) (-)	Kaminona	Iwanowice
Kocanowo (Koczonowo) (-)	Koczonowo	Pobiedziska
Kozarzewo Małe (-)	Kozarzewo Małe	Kazimierz
Kozarzewo Wielkie (-)	Kozarzewo Małe	Kazimierz
Kozmino (Koźmin)	Dobrowa i Janiszewo	Janiszewo
Kurza (+)	Rychnowo	Żerniki
Miasteczko*	Brzostowo	Miasteczko
Międzylesie	Janczewo i Kozielsko	Janczewo
Morzewo*	Brzostowo	Miasteczko
Nakwasin****	Koźminiek	Koźminiek lub Rajsko
Radwaniec (-)	Kozarzewo Małe	Kazimierz
Russowo (-)	Russowo	Tykadłowo
Stare (+)	Krajenka	Głupczyno
Stopachowo (Stępuchowo) (-)	Stopachowo	Kozielsko
Sulanki	Gosławice i Morzysław	Morzysław
Tokarki (-)	Kozarzewo Małe	Dobrosołowo
Wojsko*	Brzostowo	Miasteczko
Wyganki (+)	Rychnowo	Żerniki
Wyszki****	Magnuszewice	Magnuszewice lub Twardowo
Zaksino (Zakrzyno) (+)	Liskowo	Zaksino
Żatkowo (Rzadkowo)*	Brzostowo	Miasteczko
Żerniki (+)	Blizanowo	Żerniki

Legenda: (+) – erekcja nowej parafii; (-) – zniesienie parafii (afiliacja do innego kościoła); * – przeniesienie centrum parafii; ** – zmiana nieuwzględniona na mapie AHP, miała miejsce między 1570 a 1617 r.; *** – parafia inkorporowana do sąsiedniej na początku XVI w., poświadczony jest trwanie okręgu parafialnego, reaktywowana w 1602 r.; **** – możliwa pomyłka w wizytacjach.

Źródło: LBG i Wiz. Gnz. 1608–1609, oprac. własne.

na mapie wynika częściowo z potrzeb wizualizacji kartograficznej granic parafialnych. W przypadku Kiełpina, który dzieli od Złotowa ponad 15 km i obszar parafii Zakrzewo, sytuacja ta jest następstwem wspomnianego specyficznego rozwoju sieci parafialnej na tym terenie. Należy jednak podkreślić, że Kiełpin jest wymieniany w parafii Złotowo zarówno w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w.²²⁰, jak i wizytacji z połowy XVII w.²²¹, a więc już po erygowaniu nowych parafii. Przypisanie Noskowa do parafii kolegiackiej w Kaliszu wynika zapewne z jej przynależności do dóbr arcybiskupich²²².

Oficjalaty

Program AHP nigdy nie uwzględniał sądowych jednostek podziału kościelnego, czyli oficjالاتów. W związku z tym potraktowano je w tym komentarzu jedynie skrótowo. I tak omawiany tutaj teren diecezji gnieźnieńskiej znajdował się w granicach oficjالاتów okręgowych kamieńskiego, gnieźnieńskiego i kaliskiego, podległych oficjالاتowi generalnemu w Gnieźnie. Jak się powszechnie przyjmuje, ich terytoria pokrywały się z granicami archidiakonatów, z którymi dzieliły stolice. Oficjالات kamieński istniał wcześniej niż archidiakoniat kamieński, i to granice oficjالاتu wyznaczyły granice archidiakonatu²²³.

Diecezja gnieźnieńska w końcu XVI w.

W wielkopolskiej części diecezji gnieźnieńskiej znajdowało się 310 parafii, z czego 306 miało swoje centra na obszarze województwa kaliskiego, 12 z nich było parafiami filialnymi, 67 to parafie miejskie, a 239 – wiejskie.

Wielkopolski tom AHP jest ostatnim obejmującym większą część diecezji gnieźnieńskiej, co niemal wyczerpuje opracowywanie jej terytorium w serii, jedynie cała parafia Ślesin, Sompolno i centrum parafii Pakość znajdowały się na Kujawach²²⁴. Z tego względu zdecydowano się tutaj podsumować dotychczasowe ustalenia i przedstawić statystyki opisujące tę diecezję w końcu XVI w. Potrzebę tę uzasadnia również brak całościowej monografii diecezji. W poniższych statystykach zebrano informacje z dotychczas wydanych tomów serii AHP²²⁵ oraz atlasu województwa pomorskiego²²⁶, uwzględniając wspomniane części kujawskie. W poniższych statystykach nie zostały wyróżnione kościoły filialne.

Teren diecezji gnieźnieńskiej w końcu XVI w. obejmował rozległy obszar prawie 41 tys. km² – od południowo-zachodniej części województwa pomorskiego do północno-zachodniej sandomierskiego, w mniejszym lub większym stopniu zachodząc na terytoria dziesięciu staropolskich województw. Uwagę zwraca nierównomierne rozłożenie przestrzenne całego jej terytorium. Północna część diecezji (do dekanatu konińskiego na południu) ze wschodu na zachód nie przekracza 70 km szerokości, południkowo zaś rozciąga się na długości ponad 200 km. Część południowa tworzy bardziej zwarty obszar o wymiarach ponad 200 km w najszerszym miejscu linii wschód-zachód i ponad 170 na linii północ-południe. Obszar diecezji dzielił się na 8 archidiakonatów (w tym tzw. terytorium wieluńskie²²⁷), a te z kolei na 30 dekanatów (archidiakoniat kurzelowski²²⁸ i terytorium wieluńskie²²⁹ nie były podzielone).

²²⁰ RPWK, nkl, 1564, nr 146; RPWK, nkl, 1565, nr 168; RPWK, nkl, 1576, nr 183; RPWK, nkl, 1577, nr 150; RPWK, nkl, 1578, nr 228; RPWK, nkl, 1579, nr 199; RPWK, nkl, 1580, nr 226; RPWK, nkl, 1581, nr 214; RPWK, nkl, 1582, nr 194; RPWK, nkl, 1591, nr 169.

²²¹ Panske, s. 308.

²²² E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 53.

²²³ W. Patykiewicz, *Późniejsze oficjالاتy gnieźnieńskie*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 5, 1958, nr 4, s. 117; I. Skierska, *Oficjالات kaliski w XV wieku*, *Rocz. Kalis.*, t. 25, 1994/1995, s. 97–98; A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Oficjالات okręgowe w późnośredniowiecznej archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 47, 1995, s. 96–97, 103–105; A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Początki oficjالاتu kamińskiego*, s. 17.

²²⁴ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności*, s. 37.

²²⁵ A. Dunin-Wąsowicz, *Podziały administracyjne*, [w:] AHP Mazowsze, s. 51–58, 61–62; też, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 50–64; H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, s. 30–37; M. Piber-Zbieranowska, *Granice*, s. 36–54.

²²⁶ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. S. Herbst, oprac. M. Biskup, L. Koca, Warszawa 1961 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Przeglądowe, t. 1), s. 32. Wykorzystano również informacje z: M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego*, s. 72–77.

²²⁷ H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, s. 30.

²²⁸ A. Dunin-Wąsowicz, *Granice administracji kościelnej*, s. 55.

²²⁹ H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, s. 31.

Najmniejszą jednostką archidiakonalną było terytorium wieluńskie (ponad 1,7 tys. km²), największym archidiakonatem – gnieźnieński (ponad 7,5 tys. km²). Średnia powierzchnia dekanatu wyniosła ponad 1,1 tys. km², największym był dekanat chojnicki (ponad 2,5 tys. km²), najmniejszym zaś kobyliński (300 km²), powierzchnia większości dekanatów mieściła się między 700 a 1,4 tys. km². Na całym jej obszarze znajdowało się łącznie 757 ośrodków parafialnych (pełnoprawnych parafii i filii parafialnych),

Tabela 7. Liczba parafii w diecezji gnieźnieńskiej w końcu XVI w.

Archidiakonat	Dekanat	Liczba parafii
Gniezno	Konin	29
	Łekno	20
	Słupca	27
	Sompolno	17
	Gniezno – św. Michała	20
	Gniezno – św. Piotra	17
	Gniezno – Świętej Trójcy	24
	Żnin	29
	Razem	183
Kalisz	Kalisz	20
	Kobylin	7
	Pleszew	23
	Staw	22
	Stawiszyn	22
	Razem	94
Kamień	Chojnice	51
	Nakło	25
	Sępólno	20
	Tuchola	16
	Razem	112
Kurzelów		78
Łęczyca	Kłodawa	19
	Kutno	21
	Łęczyca	14
	Stary Tuszyn	28
	Zgierz	20
	Razem	102
Łowicz	Łowicz	14
	Rawa	18
	Skierzwice	13
	Razem	45
Uniejów	Brzeźnica	18
	Radomskie	13
	Szadek	21
	Uniejów	24
	Warta	21
	Razem	97
terytorium wieluńskie		46
diecezja gnieźnieńska		757

Źródło: seria AHP, oprac. własne.

z czego 162 (21,7%) znajdowało się w miastach. Średnio na 100 km² diecezji gnieźnieńskiej przypadało 1,9 kościoła parafialnego, czyli 1 świątynia na 54 km². Najwięcej świątyń parafialnych posiadał archidiecezja gnieźnieńska (183), najmniej łowicki (45). Pod względem gęstości rozmieszczenia świątyń pierwsze miejsce zajmował archidiecezja kaliski (1 kościół na 37 km²), zbliżone pod tym względem były terytorium wieluńskiego (1 na 39 km²) i archidiecezja gnieźnieńska (1 na 42 km²). Najrzadszą sieć parafialną posiadał archidiecezja kurzelowski (1 na 75 km²). Na poziomie dekanatów podobne statystyki przedstawiały się następująco: najwięcej kościołów znajdowało się w dekanacie chojnickim (51), a różnica między nim i kolejnymi dekanatami żnińskim i konińskim (po 29) była dość duża; najmniej parafii (7) znajdowało się w dekanacie kobylińskim; średnio na jeden dekanat na terenie diecezji gnieźnieńskiej przypadało 21 parafii. Najgęstsza sieć posiadały dekanaty pleszewski (1 kościół na 27 km²) i słupecki (1 na 28 km²), dalej pod tym względem plasowały się inne dekanaty z archidiecezjami kaliskiego i gnieźnieńskiego. Największe statystycznie odległości dzieliły kościoły w dekanatach radomszczańskim (1 na 90 km²) i szadkowskim oraz nakielskim (w obu 1 kościół na 87 km²).

Diecezja włocławska

Struktury kościelne diecezji włocławskiej nie sprawiają istotnych problemów interpretacyjnych. Obszar tej diecezji wschodzący w skład województwa kaliskiego ma zasięg zupełnie marginalny i obejmuje zaledwie kilkanaście miejscowości i żadnej pełnej parafii. Można jedynie wspomnieć o Barcinie, który bywał czasami wymieniany w dekanacie raciańskim²³⁰, jednak biorąc pod uwagę odległość Barcina od tego dekanatu, taką możliwość należy wykluczyć i przypisać go do dekanatu inowrocławskiego²³¹. W przypadku miejscowości z diecezji włocławskiej leżącej w województwie kaliskim mamy do czynienia z ośrodkami parafialnymi, których okręgi znajdowały się w większości na terenie Kujaw (Barcin, Brdów, Łabiszyn) lub wsiami, których ośrodki parafialne znajdowały się poza województwem kaliskim (wsie Buszkowo, Czartowo, Kobyłanki, Paniewo, Popielewo – par. Skulsk; wieś Mirosławice – par. Kościeszki). Oprócz Brodowa, który należał do dekanatu radziejowskiego w archidiecezji włocławskiej, pozostałe miejscowości należały do archidiecezji kruszwickiego, z czego Łabiszyn i Barcin do dekanatu inowrocławskiego, a reszta do dekanatu kruszwickiego. W drugiej połowie XVI w. nie doszło do zmian w organizacji kościelnej na omawianym tu terytorium diecezji włocławskiej²³². Jeżeli chodzi o oficjalaty, to cały ten teren był podporządkowany oficjalemu okręgowemu i generalnemu we Włocławku²³³.

²³⁰ MHDW 1, s. 21; MHDW 11, s. 72; MHDW 19, s. 65, 121.

²³¹ MHDW 1, s. 21; MHDW 22, s. 198; zob. W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, cz. 1, s. 40.

²³² W 1586 r. doszło do przeniesienia dekanatu raciańskiego z archidiecezji kruszwickiego do włocławskiego i zmiany nazwy dekanatu niezawski. Pozostałe zmiany są już z początku XVII w.; zob. I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*, „Prawo Kanoniczne”, t. 4, 1961, nr 4, s. 691–693; S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, t. 1, cz. 1, z. 1, Lublin 1964, s. 37–38.

²³³ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, t. 1, cz. 1, z. 1, s. 35.

GRANICE JEDNOSTEK ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ B. DIECEZJA POZNAŃSKA I WROCŁAWSKA

Bogumił Szady

Diecezja poznańska

Granice zewnętrzne i zasięg diecezji poznańskiej

Pierwotne terytorium diecezji poznańskiej (przed 1000 r.) wyznaczały granice państwa Mieszka I¹. Po zniszczeniach z lat 30. XI w. organizacja terytorialna Kościoła polskiego uzyskała nowy kształt na skutek działań Bolesława Szczodrego (1075 r.), a następnie legata Idziego z Tuskulum (1123/1124 r.). W tym czasie, tj. ok. 1124 r., ukształtował się zasadniczy zrąb terytorialny diecezji poznańskiej oraz jej podział na część wielkopolską i mazowiecką². Ze względu na graniczne położenie diecezji poznańskiej jej kształt terytorialny warunkowały zarówno zmiany granic politycznych, jak też powstawanie nowych diecezji, w szczególności gnieźnieńskiej, lubuskiej, kamieńskiej i wrocławskiej. Dla opisu granic zewnętrznych diecezji poznańskiej w XVI w., która w części północnej, zachodniej i południowej przeważnie pokrywała się z granicami Królestwa Polskiego, cenne ustalenia przynosi hasło *Wielkopolska* opracowane w ramach SHGPoz³. Należy też pamiętać, że obszernie omówienie granic zewnętrznych diecezji (wraz z mapami) dał Józef Nowacki⁴. Dość szczegółowe granice diecezji zawiera także mapa pt. „Wielkopolska epoki piastowskiej”, przygotowana przez Tadeusz Szulca, dołączona do czwartego tomu KDW⁵. Analizę przebiegu i zmian granic diecezji ułatwiają też monograficzne studia dla sąsiednich diecezji: kamieńskiej⁶, lubuskiej⁷ i wrocławskiej⁸.

Granice zewnętrzne diecezji poznańskiej zostaną omówione według podziału na część północną, wschodnią oraz południowo-zachodnią. Zasięg poszczególnych odcinków będzie następujący:

- granica północno-zachodnia i północna (od granicy śląsko-brandenburskiej, tj. okolic Boryszyna w parafii Żarzyn do parafii Piła),
- granica wschodnia (od parafii Piła do parafii Wysocko Wielkie),
- granica południowa i południowo-zachodnia (od parafii Wysocko Wielkie do granicy śląsko-brandenburskiej, tj. okolic Boryszyna w parafii Żarzyn).

Przed przedstawieniem granic zewnętrznych diecezji poznańskiej należy poruszyć zagadnienie jurysdykcji terytorialnej biskupów na terenach objętych reformacją. Terytorium diecezji, które wyznaczone było przez zasięg jurysdykcji i władzy biskupa miejsca (*ordinarius loci*), miało zwarty charakter. Tę zwartość określało stabilne funkcjonowanie podstawowych jednostek terytorialnych, jakimi były parafie. Reformacja w Wielkopolsce, poza obszarami przygranicznymi, zasadniczo nie doprowadziła do trwałego upadku katolickich struktur parafialnych. Po okresie zajęcia części świątyń i uposażenia beneficjów zasadniczo

¹ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Lwów 1890, s. 56–57; Now2, s. 7; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich 966–1939*, Lublin 1972, s. 78.

² T. Jurek, *Między Poznaniem a Czerskiem i Warszawą. Geneza i początki mazowieckiej enklawy diecezji poznańskiej*, KMP, t. 80, 2012, nr 1, s. 29–30; L.P. Słupecki, *Dzieje Czerska w XI–XIV wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. 3, 2006, s. 28–29 (streszczenie dyskusji na temat enklawy czerskiej).

³ T. Jurek, *Wielkopolska*, [w:] SHGPoz, t. V, z. 3, s. 578–601.

⁴ Now2, s. 7–39.

⁵ KDW IV.

⁶ M. Okoń, *Granice średniowiecznej diecezji kamieńskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 35, 1987, nr 2, s. 41–57.

⁷ A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977.

⁸ B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*, Breslau 1940.

wróciły one do postaci z pierwszej połowy XVI w. Co prawda na początku XVII w. zreorganizowano strukturę dekanalną, ale kościoły parafialne w znakomitej większości zostały odzyskane⁹. Do wyjątków należą tutaj najbardziej wysunięte na południe, zachód i północ tereny sąsiadujące z Pomorzem, Brandenburgią i Śląskiem. Zgodnie z powyższym, głównym kryterium decydującym o przynależności danego obszaru do diecezji poznańskiej będzie trwałe administrowanie i kontrola parafii przez biskupów poznańskich. Pominięte zostaną tereny (parafie), względem których biskupi poznańscy jedynie okazjonalnie, czasami na zasadzie roszczeń i w sytuacjach spornych, dokonywali pojedynczych czynności prawnych. Jeżeli w okresie reformacji doszło do czasowego ograniczenia kompetencji biskupa poznańskiego, a po pewnym czasie (w XVII lub XVIII w.) kościół i jego uposażenie zostały przywrócone jurysdykcji biskupa, ośrodek taki i teren mu podległy będą uznawane za część diecezji poznańskiej. Pominięte zostaną natomiast tereny, na których doszło do trwałego zaniku katolickich struktur parafialnych i utraty zwierzchności przez ordynariusza poznańskiego. W największym uproszczeniu oznacza to, że granice diecezji poznańskiej na zachodzie, południu i północy należy wyznaczyć wzdłuż granic państwowych.

Zarówno Józef Nowacki, jak i Marek Okoń przesunęli północno-zachodnią granicę diecezji poznańskiej zdecydowanie poza granicę Królestwa Polskiego i Brandenburgii. Obaj utrzymywali, że granica między diecezjami poznańską i kamieńską w pierwszej połowie XVI w. biegła nurtem Warty. Pierwszy uważał, że sięgała aż do Okszy i Głuchowa¹⁰, drugi natomiast umieszczał ją nieco bardziej na wschód (okolice Kołczyna i Włostowa), gdzie miała dochodzić do diecezji lubuskiej¹¹. Przebieg granicy w tym rejonie przedstawiony przez Okonia zbiega się z wcześniejszymi ustaleniami Anzelma Weissa i Bolesława Kumora¹². Powstaje pytanie, czy granice diecezji poznańskiej w XVI w. pokrywały się z granicami państwowymi, czy też je przekraczały, dochodząc do Warty, obejmując swoim zasięgiem Drezdenko, Santok, Karnin, Gorzów Wielkopolski, Lubniewice, Glisno, Kołczyn, Krzeszyce, Okszę, Głuchowo, a także Jemiołów, Sieniawę i Staropole¹³. Podstawa źródłowa dla potwierdzenia funkcjonowania parafii w niektórych z wymienionych miejscowości, nawet dla okresu przed reformacją, jest bardzo wątpliwa (np. Głuchowo, Oksza, Karnin, Kołczyn), a przynależność diecezjalna budzi wątpliwości (Jemiołów, Krzeszyce)¹⁴. Za bardzo wątpliwe należy uznać umieszczenie ich przez Nowackiego na mapie diecezji poznańskiej w 1602 r. Wszystkie wymienione ośrodki kościelne leżące w drugiej połowie XVI w. poza granicami Korony upadły w okresie reformacji i nie mogą być traktowane jako część diecezji poznańskiej. Nie przeczy temu doraźna i okazjonalna opieka biskupów poznańskich w XVI–XVIII w. nad nielicznymi skupiskami katolików zamieszkujących przygraniczne obszary protestanckiej Brandenburgii. Granicę zasięgu diecezji poznańskiej w tym rejonie wyznaczała więc granica województwa i Korony – najdalej wysuniętymi parafiami były: Trzemeszno Lubuskie (Czarmyśl), Wielowieś (Langfuld), Bledzew i Sokola Dąbrowa (Falkwald), należące do dekanatu Międzyrzecz.

Podobny problem dotyczy zasięgu diecezji poznańskiej w zachodniej części ziemi wałeckiej, z Kaliszem Pomorskim (Nowym Kaliszem). Okolice tego ośrodka miejskiego od XIII w. były terenem rywalizacji politycznej i kościelnej między Brandenburgią (biskupstwem kamieńskim) i Polską (biskupstwo poznańskie). Trudno zgodzić się z konkluzją Nowackiego na temat przynależności kościelnej tego obszaru: „Politycznie należała znaczna część tej strefy od Złocieńca poprzez Kalisz Pomorski aż do Barnimii i Niemcza także po r. 1368 nadal do Nowej Marchii margrabiów brandenburskich. Sprotestantyzowana w połowie XVI w. przepadła w całości dla diecezji poznańskiej i Kościoła katolickiego. Nie zmieniło to jednak prawnej granicy diecezji”¹⁵. Podobnie jak w przypadku strefy nadnoteckiej, położenie terenu

⁹ J. Dworzaczkowa, *Reformacja w Wielkopolsce*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 562–567.

¹⁰ Now2, s. 17.

¹¹ M. Okoń, *Granice średniowiecznej diecezji kamieńskiej*, s. 54.

¹² B. Kumor zaliczał parafię Oksza do diecezji poznańskiej. A. Weiss, mimo że włączył do diecezji lubuskiej parafię Krzeszyce, pominął leżące bardziej na zachód: Okszę i Głuchowo. Jego słownik historyczno-geograficzny biskupstwa lubuskiego ujmuje Pyrzany, ale pomija już Świerkocin; A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej*, s. 144; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 82.

¹³ Bliższego wyjaśnienia wymaga przynależność miejscowości Templewo, Wielowieś (Langfuld), Żarzyn oraz Boryszyn (Borszyn). Na mapie załączonej do hasła *Wielkopolska* w SHGPoz zostały one włączone niesłusznie do Brandenburgii, ponieważ odpadły od Polski dopiero w 1629 r.; zob. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie, s. 53–54.

¹⁴ Zob. Słownik historyczno-geograficzny miejscowości biskupstwa lubuskiego w pracy A. Weissa; Now2, s. 481, 558; A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej*, s. 231–285.

¹⁵ Now2, s. 14.

poza granicami Korony, na co nałożył się trwały upadek struktur katolickich w okresie reformacji, spowodowało, że zasięg diecezji w tym regionie wyznaczała granica państwa¹⁶. Diecezję poznańską w jej nowym kształcie otaczała od zachodu i północy Misja Północna, historyczna jednostka katolickiej administracji kościelnej, obejmująca m.in. obszary zlikwidowanych w połowie XVI w. diecezji kamieńskiej (1545 r.) i lubuskiej (1566 r.)¹⁷. Należy ponadto podkreślić, że na niektórych najbardziej wysuniętych na zachód skrawkach ziemi wałeckiej jurysdykcja biskupa poznańskiego, ze względu na brak parafii katolickich, mogła mieć jedynie charakter tytularny, np. w okolicach Mirosławca (Frydlandu).

W części północnej granica diecezji poznańskiej pokrywała się z granicą województwa poznańskiego. Najdalej wysuniętą na północny wschód miejscowością diecezji poznańskiej i województwa poznańskiego (pow. wałeckiego) było Jastrowie. Tutaj stykały się też granice diecezji poznańskiej z gnieźnieńską i była kamieńską. Nowacki na swoich mapach (1510, 1602 r.) przesunął granicę poznańską zbyt daleko na północny wschód, włączając do diecezji parafie: Drawień, Lotyń (Łotyń), Węgorzewo, Łomczewo (Łowczew), Brokęcino, Okonek, Chwalimie (Walny), Borucino, Podgaje, Pniewo, Ciosaniec oraz kościół filialny w Glinkach Mokrych (chodzi być może o kaplicę cmentarną widoczną na pruskich mapach z pierwszej połowy XIX w.)¹⁸. Nie przytoczył podstawy źródłowej, na podstawie której zaliczył do diecezji poznańskiej w XVI w. miejscowości położone na północ od Jastrowia aż do ujścia rzeki Osoki do Gwdy (okolice miejscowości Drawień)¹⁹. Granica zarówno powiatu wałeckiego, jak też diecezji poznańskiej w tym regionie przebiegała tuż na północ od Jastrowia, wzdłuż rzeki Młynówka i przecinając rzekę Oska. Po stronie Księstwa Pomorskiego leżały wsi Samborsko, Pniewo i Podgaje²⁰. Taki przebieg granicy diecezji kamieńskiej w tym rejonie przedstawił także Okoń²¹.

Od wschodu część wielkopolska diecezji poznańskiej graniczyła z diecezją gnieźnieńską. Rozległą parafię Piła od wschodu ograniczała rzeka Gwda. Od ujścia Gwdy do Noteci granica biegła na wschód, wchodząc na teren województwa kaliskiego (Pałuki). Parafia Chodzież była podzielona między województwa poznańskie i kaliskie²², parafia Margonin leżała zaś już całkowicie w powiecie kcyńskim województwa kaliskiego. Przebieg granic diecezji w tym rejonie został ukształtowany w XIV w. w wyniku sporu biskupa poznańskiego i arcybiskupa gnieźnieńskiego. Na mocy ugody z 1364 r. wsi na terenie Pałuk zostały podzielone na 3 grupy: przy arcybiskupstwie gnieźnieńskim pozostały: Żoń (Żuń), Grylewo, Gołańcz, Chojna i Jaktorowo, biskupowi poznańskiemu przyznano: Margonin, Próchnowo i Sułaszewo (Szulaszewo), trzecia zaś grupa (*villae intermediae*) miała należeć do diecezji poznańskiej, ale dziesięcinę opłacać do Gniezna: Kowalewo, Lipiny i Szamocin (Szamocino)²³. W nieznanymi okolicznościach wieś Próchnowo trafiła ponownie pod władzę arcybiskupa gnieźnieńskiego²⁴.

¹⁶ Nie można zaliczać do diecezji poznańskiej parafii: Niemieńsko (Niemcz), Barnimie, Biały Zdrój, Dębsko, Kalisz Pomorski, Cybowo, Suchowo, Płociczno, Stara Korytnica, Pożrzadło Wielkie, Pomierzyn, Stara Studnica, Sienica, Żeńsko (Borujsko), Żabin, Żabinek, Wierzchowo, Lubieszewo, Osiek Drawski, Linowno, Stawno, Gudowo, Suliszewo, Drawsko Pomorskie, Kosobudy, Złocieniec, Bobrowo, Cieszyno (Czechy), Chlebowo oraz enklawy brandenburskiej wokół Próchnowa i Piecnika. Na mapie załączonej do hasła *Wielkopolska* w SHGPoz zakradł się drobny błąd: miejscowość Sadowo została umieszczona w Brandenburgii; Now2, s. 391, 553–554; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 591.

¹⁷ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 82; G. Wejman, *Kościół katolicki na ziemi lubuskiej 1124–2010. Zarys problemu*, [w:] *Kościół na Środkowym Nadodrzu. Historia i postacie praca zbiorowa*, red. G. Chojnacki, Zielona Góra 2011, s. 23–24.

¹⁸ Miejscowości Łomczewo, Pniewo, Ciosaniec i Glinki Mokre (Glinka) występują tylko na mapach załączonych do monografii J. Nowackiego. Pomija je zestawienie indeksowe.

¹⁹ Now2, s. 13, 389.

²⁰ Według SHGPoz północna granica woj. poznańskiego w tym rejonie w XVI w. była sporna. Tak też jest przedstawiona na mapie załączonej do hasła *Wielkopolska*. Autorzy pominieli jednak tymczasową regulację granicy między Polską i księstwem pomorskim w okolicy Jastrowia z 1588 r. Granica na rzece Młynówce w okolicach Jastrowia miała się utrwalić już na początku XVI w.; K. Górską-Gołaską, *Jastrowie*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 56–57; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 584–588.

²¹ M. Okoń, *Granice średniowiecznej diecezji kamieńskiej*, s. 54.

²² Podział parafii Chodzież między województwa kaliskie i poznańskie zbiegał się z podziałem własnościowym. Wszystkie miejscowości parafii Chodzież należące do woj. poznańskiego to królewszczyzny, natomiast wśród części kaliskiej występuje jedynie własność szlachecka. Wyjaśnienia takiej korelacji można szukać we wcześniejszej, jeszcze przed ukształtowaniem podziałów administracji państwowej, fundacji parafii chodzieskiej; L. Kurpisz, *Kronika kościołów chodzieskich*, Chodzież 1933, s. 7–11.

²³ S. Arnold, *Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII–XIII)*, [w:] *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, t. 2, Kraków 1927, s. 30–31; Now2, s. 33–34.

²⁴ Nie można wykluczyć, że zostało to ustalone w wyniku toczącego się nadal w latach 1367–1371 sporu granicznego między biskupami poznańskim i gnieźnieńskim. W gnieźnieńskiej księdze uposażeń arcybiskupa Łaskiego Próchnowo należy do parafii Żoń; LBG I, s. 116; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 36–37.

Diecezja poznańska w części wschodniej wkraczała bardzo wyraźnie na terytorium województwa kaliskiego. Nowacki stwierdza, że „wytyczono [...] całą granicę wschodnią dowolnie, zdaje się raczej w oparciu o granice kasztelanii aniżeli powiatów”²⁵. Wcześniej Władysław Abraham wskazywał na związki podziału diecezjalnego z podziałem politycznym, twierdząc, że pierwotna granica między diecezjami poznańską i gnieźnieńską nie uległa w średniowieczu istotnym przesunięciom²⁶. Zagadnienie związku między granicami państwowymi a kościelnymi w średniowieczu jest ciągle dość słabo zbadane. Ponieważ istnienie granic linearnych między kasztelaniami jest wątpliwe i należy mówić raczej o strefach wpływów²⁷, także granice diecezji w tamtym okresie można określić jedynie w przybliżeniu. Literatura przedmiotu przynosi tutaj bardzo wiele hipotez, z których najciekawsza, także w kontekście powstania enklawy czerskiej diecezji poznańskiej, dotyczy przynależności ziemi kaliskiej do diecezji poznańskiej (Tomasz Jurek). Bardzo wątpliwy jest pogląd dotyczący powołania jeszcze w XI w. odrębnej diecezji w Kaliszu²⁸. O wiele bardziej prawdopodobne wydaje się stopniowe, będące dłuższym procesem, kształtowanie granic między diecezjami poznańską i gnieźnieńską w tym rejonie. Zapewne było to proces wcześniejszy od utrwalenia podziałów wojewódzkich i powiatowych, datowanego w Wielkopolsce na wiek XIV²⁹. Wskazywać mogą na to okręgi parafialne podzielone między województwa poznańskie (pow. poznański) i kaliskie (pow. gnieźnieński, pyzdrowski): Rogoźno, Lechlin (Lechnino), Skoki, Wronczyn (Wronczyno) (wieś Stęszewko³⁰), Iwno (wieś Rujśca [Ruszczka³¹]), Kostrzyn, Pierzchno. Nie można wykluczyć, że jurysdykcja biskupów poznańskich na wschód od Rogoźna (parafie Potulice, Prusce [Prusca], Łęgowo) wskazuje pośrednio na pierwotny zasięg kasztelanii rogozińskiej (wieś Siemno)³². Problematyczna w tym rejonie pozostaje przynależność diecezjalna osady Ostrowo-Młyn (Ostrowski), wzmiankowanej regularnie w rejestrach poborowych powiatu kcyńskiego. Dokumentacja dla parafii Łęgowo, do której przypisał tę osadę Stanisław Kozierowski, jest dość skąpa³³ – udało się jedynie potwierdzić obecność pola zwanego Ostrówki w parafii Łęgowo w 1778 r.³⁴ Położony nad samą Wełną młyn był zapewne wąskim łącznikiem stolicy parafii – Łęgowa – z leżącą po drugiej stronie rzeki wsią Bobrowniki³⁵.

Wspomniany wyżej spór między biskupem poznańskim i arcybiskupem gnieźnieńskim dotyczył także granic diecezji na terenie powiatu pyzdrowskiego województwa kaliskiego, który niemal w całości należał do diecezji poznańskiej³⁶. Analiza mapy zasięgu „terytoriów plemiennych” Stanisława Arnolda wskazuje na daleko idące analogie między zasięgiem kasztelanii w Gieczu i Biechowie a wschodnią granicą diecezji poznańskiej w tym rejonie. Podział diecezjalny znany już z 1136 r. włączał Giecz do diecezji poznańskiej, a „podziały dzielnicowe wiązały kasztelanę giecką z księstwem gnieźnieńskim (podział 1249 r.) lub też z gnieźnieńsko-kaliskim (podział 1253 r.)”³⁷. Od XIV w. Giecz traci znaczenie na rzecz Biechowa, stolicą administracyjną powiatu oraz dekanatu zostały zaś Pyzdry. O przebiegu granicy między diecezjami poznańską i gnieźnieńską w tym rejonie wzdłuż rzeki Wrześnica pisał w swojej *Chorografii* Jan Długosz³⁸. Do parafii podzielonych przez granice

²⁵ Now2, s. 35.

²⁶ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce*, s. 59–64.

²⁷ A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań 1965, s. 44, 68.

²⁸ Pełny przegląd poglądów na temat „diecezji kaliskiej” podaje T. Jurek, *Czy istniało średniowieczne biskupstwo kaliskie?*, *Rocz. Kalis.*, t. 24/25, 1995, s. 83–93.

²⁹ A. Gąsiorowski, *Podziały terytorialne i zarząd wewnętrzny*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 33; T. Jurek, *Wielkopolska*, s. 390.

³⁰ LBG I, s. 64; ASK I 5, k. 239v, 407, 531v, 725v; ASK I 6, k. 159, 416; ASK I 4, k. 707v; *Wiz. Gnz.* 1608–1609, k. 210v.

³¹ Przynależność wsi Rujśca do parafii Iwno i diecezji poznańskiej może być pozostałością związków tej wsi z opolem kostrzyńskim; S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 42.

³² Tamże, s. 21.

³³ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 2: *M–Z*, Poznań 1922, s. 122.

³⁴ *Wiz. Poz.* 1777–1784, k. 362v.

³⁵ Przynależność wsi Bobrowniki do parafii Łęgowo została ustalona na podstawie wizytacji z 1778 r. Wcześniejsze wizytacje sąsiednich parafii Rogoźno i Potulice pomijają tę miejscowość. Rejestry poborowe rejestrują ją najczęściej bez przynależności parafialnej, wśród innych dóbr związanych z klasztorem wągrowieckim; tamże, k. 362.

³⁶ Now2, s. 34.

³⁷ S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 42.

³⁸ H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne Królestwa Polskiego w „Annales” Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz: 600. rocznica urodzin. Region, Polska, Europa w jego twórczości*, red. J. Maciejewski, P. Oliński, W. Rozynkowski, S. Zonenberg, Toruń 2016, s. 115.

powiatowe (pyzdrowski, gnieźnieński) należy Opatówko, ale to zapewne na skutek decyzji sądu i ugody z 1364 r.³⁹

Na południe od Warty granica diecezji wchodziła częściowo na teren powiatu kaliskiego. Parafie Żerków i Wilkowyja były podzielone między powiatami pyzdrowskim i kaliskim. Wyjątkowa sytuacja miała miejsce w przypadku wsi Węgrzynowo (obecnie część Wilczy), która była podzielona między parafie Lutynia (diecezja poznańska) i Magnuszewice (diecezja gnieźnieńska)⁴⁰. Dyskusyjna jest przynależność wsi Orpiszewek (Orpiszewko). Pominięta przez księgi uposażeń diecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej, w rejestrach poborowych w XVI w. była zaliczana do parafii Lutynia (diecezja poznańska), jednak w późniejszych źródłach kościelnych figuruje w parafii Sośnica (diecezja gnieźnieńska)⁴¹. Za pozostawieniem tej wsi w granicach diecezji poznańskiej przemawia umowa z 1543 r. między dziedzicem Orpiszewka Stanisławem Suchorzewskim a plebanem w Lutyni Marcinem, dotycząca zamiany dziesięciny wytycznej na pieniężną⁴². Przebieg granic diecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej w tym rejonie uległ zmianie w okresie średniowiecza – terytorium czestramskie (kasztelania starogrodzka) należało pierwotnie do diecezji gnieźnieńskiej i zostało przejęte przez diecezję poznańską. Pozostałością dawnej przynależności tego obszaru do diecezji gnieźnieńskiej była tzw. enklawa krotoszyńska⁴³.

Granica południowa i południowo-zachodnia diecezji poznańskiej opierała się na granicach Wielkopolski i Śląska (diecezji wrocławskiej). Na krótkim odcinku w części wschodniej zasięg diecezji poznańskiej wyznaczała granica między województwami kaliskim i sieradzkim (parafie Wysocko Wielkie i Odolanów [Odalanów]). Dyskusyjna w tym rejonie jest przynależność kościelna wsi Uciechów. W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. była zaliczana do parafii Odolanów, jednak księga uposażeń diecezji gnieźnieńskiej wymienia tę wieś w opisie parafii Zduny, a w późniejszych źródłach kościelnych pojawia się w parafii Sulmierzyce⁴⁴. Ta ostatnia przynależność wydaje się najbardziej prawdopodobna. Specyficzna sytuacja – oprócz wspomnianej enklawy krotoszyńskiej – dotyczyła kilku parafii w ziemi wschowskiej, a także okolic Sławy oraz okolic Świebodzina. Na potrzebę bardziej szczegółowych badań nad dziejami parafii pogranicznych zwrócił uwagę Jurek⁴⁵. Należy przy tym wziąć pod uwagę wpływ reformacji, a następnie proces tzw. redukcji parafii protestanckich z lat 1653–1654 oraz wpływ tych zjawisk na kształt granicy diecezjalnej między Poznaniem i Wrocławiem⁴⁶. Trudne jest oddanie przynależności diecezjalnej tych parafii, które nie funkcjonowały w drugiej połowie XVI w., a kościoły parafialne pełniły funkcje zborów protestanckich. Dodatkowo część kościołów zaliczanych do diecezji poznańskiej przed wybuchem reformacji, a położonych na terenach przygranicznych w Wielkopolsce lub na Śląsku, znalazła się w XVII w. w granicach diecezji wrocławskiej.

Problematyczne jest zaliczenie przez Nowackiego do diecezji poznańskiej parafii Trzebosz, Jabłonna i Kaczkowo leżących na Śląsku. Przyjął on, że wzmianki w aktach konsystorza poznańskiego na temat określonej parafii świadczą jednoznacznie o jej przynależności diecezjalnej. Opracowanie Bernharda Panzrama poświęcone strukturze parafialnej diecezji wrocławskiej w średniowieczu dwie z nich – Trzebosz i Jabłonna – zalicza do diecezji wrocławskiej. Zostało natomiast pominięte przez niego bardziej wysunięte na północ Kaczkowo, uznane zapewne za należące do diecezji poznańskiej⁴⁷. Z kolei spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 wymieniają Trzebosz w ramach dekanatu śremskiego diecezji poznańskiej, przy czym w 1561 r. znalazł się on w grupie ośrodków zajętych przez protestantów⁴⁸. Jabłonna

³⁹ Now2, s. 34.

⁴⁰ „Pertinentes villae ad parochiam [Lutynia]. Lutynia. In Węgrzinowo aula tantum cum hortulanis et molendino, cmethones vero pertinent ad Magnuszowice”; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 105v. Węgrzynowo, jako wieś należąca do parafii Magnuszewice, została ujęta także przez wizytacje diecezji gnieźnieńskiej z lat 1605 i 1610; Wiz. Kal. 1603–1607, s. 358; Wiz. Kal. 1610–1611, s. 572.

⁴¹ Wiz. Kal. 1719, s. 261; Czaykowski, s. 117.

⁴² Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 309–309v.

⁴³ S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 35–42.

⁴⁴ LBG II, s. 19–20; Wiz. Kal. 1728–1730, s. 183.

⁴⁵ T. Jurek, *Stan, potrzeby i perspektywy badań nad dziejami średniowiecznej diecezji poznańskiej*, [w:] *Kościół poznański w historiografii*, red. L. Wilczyński, Poznań 2009, s. 21–22.

⁴⁶ J. Mandziuk, *Kościół katolicki na Śląsku pod panowaniem habsburskim*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne”, t. 1, 1994, nr 1, s. 78–79.

⁴⁷ Jabłonna jest wymieniona w archiprezbiteracie Góra diecezji wrocławskiej już w 1376 r.; J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1: *Archidiakonat Glogau*, Breslau 1907, s. 19–23; B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen*, s. 120–121; Now2, s. 423.

⁴⁸ AAP, CP 404, k. 27; ASK I 3, k. 335v; Now2, s. 31.

i Kaczkowo zostały pominięte przez wspomniane rejestry. Kumor uważa, że diecezja wrocławska uzyskała te parafie w XV i XVI w.⁴⁹ Wszystkie te parafie upadły w czasie reformacji, przy czym Trzebosz nie wrócił już do funkcjonowania jako parafia katolicka, natomiast Jabłonna i Kaczkowo, po ich odzyskaniu przez katolików, zeszyły do rangi kościołów filialnych parafii Czernina, należącej do diecezji wrocławskiej⁵⁰. W związku z powyższym nie mogą zostać objęte granicami diecezji poznańskiej na przełomie XVI i XVII w.

Na terenie województwa poznańskiego, w ziemi wschowskiej, w drugiej połowie XVI w. znajdowało się kilka parafii diecezji wrocławskiej. Granica województwa na południu przecinała parafię Wyszaków – stolica parafii leżała na Śląsku, a dwie miejscowości – Górczyna i Dryżyna (Dreżyna) – w ziemi wschowskiej. Granica diecezji poznańskiej i wrocławskiej w XV–XVII w. w okolicach Wschowy została określona przez Nowackiego jako „płynna”, co wiązało on ze sporną przynależnością polityczną rejonu Wschowy na przełomie XIII i XIV w.⁵¹ Obszar biskupstwa poznańskiego zbiegał się w tym rejonie ze średniowiecznym zasięgiem kasztelanii przemęckiej⁵² i został wyznaczony przez pierwotne granice Wielkopolski ze Śląskiem⁵³. Ważne informacje na temat zasięgu diecezji poznańskiej w tym rejonie w drugiej połowie XVI w. przynosi wizytacja diecezji wrocławskiej z 1580 r.⁵⁴ Zalicza ona do dekanatu Góra w diecezji wrocławskiej następujące parafie: Konradowo (Kunersdorf, Kursdorf, w jej okręgu parafialnym została wymieniona wieś Kandlewo [Kandel]), Stare Drzewce (Drzewce, Drewitz), Zamysłów (Szymolewo, Himsdorff, Hinzendorf), Kowalewo (Kavel, Kabel), Jędrzychowice (Heyersdorf, Heindersdorf), Wyszaków (Schwusen), Siedlnica (Sidnica, Zedlitz, Czedlitz). Jedynie dwie z nich określa jako należące do Kościoła rzymskokatolickiego: Konradowo i Zamysłów⁵⁵. Parafie te zaliczane były do diecezji wrocławskiej także w średniowieczu⁵⁶. Dość złożona była sytuacja kościołów w Kowalewie, Siedlnicy i Jędrzychowicach. Po ich zajęciu przez protestantów biskup poznański usiłował uzyskać jurysdykcję nad ośrodkiem w Siedlnicy. Podjęta przez biskupa poznańskiego w 1606 r. próba przywrócenia parafii poprzez wprowadzenie instytucji plebana katolickiego nie powiodła się. W wizytacji diecezji poznańskiej z 1619 r. kościół ten wciąż figuruje wśród zajętych przez „heretyków” (Swidnica). W wizytacjach diecezji wrocławskiej z drugiej połowy XVII w. funkcjonuje jako katolicki, określany jako filialny Kowalewa („filia est ecclesiae haereticae in Kavel”), który znajdował się nadal w rękach innowierców, podobnie jak podlegająca mu druga filia – w Jędrzychowicach⁵⁷.

Na mapach diecezji poznańskiej opracowanych przez Nowackiego jej granica w część zachodniej przekraczała znacząco granicę państwa ze Śląskiem i Brandenburgią. Dotyczy to okolic Sławy i Kolska. Oba ośrodki wymienione zostały przez spisy kontrybucji diecezji poznańskiej z drugiej połowy XVI w., aczkolwiek występują wśród kościołów zajętych przez protestantów. Wizytacja diecezji poznańskiej z 1619 r. wzmiankuje Sławę wśród kościołów zajętych przez protestantów, chociaż sposób zapisu tej miejscowości może wskazywać, że została dodana jako uzupełnienie⁵⁸. Ze względu na fakt, że w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. obie parafie znajdowały się w zarządzie braci czeskich – Kolsko w latach 1582–1654, Sława w latach 1570–1654⁵⁹, a po przywróceniu katolikom zostały włączone w skład diecezji wrocławskiej – granice diecezji poznańskiej na tym odcinku poprowadzone zostały wzdłuż granic państwowych. Zbliżona sytuacja jak w przypadku Sławy i Kolska dotyczy całego okręgu świebodzińskiego, który należał do Śląska, ale był od niego oddzielony terytorium Brandenburgii. Całkowity upadek struktur katolickich oraz samego dekanatu Świebodziń w połowie XVI w., a także nieudane próby odzyskania wpływów na tym terenie podejmowane przez biskupów poznańskich (1592 r.)⁶⁰

⁴⁹ Now2, s. 30–31; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 102.

⁵⁰ J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 110–111.

⁵¹ Now2, s. 29.

⁵² S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 47.

⁵³ KDW IV: *Suplement*, www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=20091, dostęp: 3.11.2016 (edycja elektroniczna).

⁵⁴ Now2, s. 29–30, 440–442.

⁵⁵ J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 21.

⁵⁶ B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen*, s. 114–117.

⁵⁷ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 180; J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 21, 114, 190; T. Jurek, *Kowalewo*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 423–424.

⁵⁸ AAP, CP 404, k. 41v–42; ASK I 3, k. 341v; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 180; J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 37.

⁵⁹ S.J. Ehrhardt, *Presbyterologie des Evangelischen Schlesiens*, t. 3/1, Liegnitz 1783, s. 202, 217–218.

⁶⁰ Now2, s. 22–23.

uniemożliwiają uznanie tego okręgu jako podległego diecezji poznańskiej. Po rekatolicyzacji w XVII w. okolice Świebodzina zostały wcielone do diecezji wrocławskiej.

Na zakończenie należy omówić granicę diecezji na południu dekanatu Międzyrzecz, w kontekście relacji między Paradyżem (Gościkowem) i Jordanowem (Jordanem). O parafii w Paradyżu wspominają regularnie rejestry poborowe w drugiej połowie XVI w. (od 1553 r.). Wieś Jordanowo (Jordan) pojawia się w rejestrach poborowych z lat 1580–1583 w parafii Iwno, dlatego w SHGPoz występuje jako osada opustoszała k. Iwna. Jednak rejestr z 1583 r. wspomina o wsi Jordanowo (Jordan) we własności klasztoru paradyskiego, a wymienione tam dwa młyny – Hamerski i Nowy – można zlokalizować na rzece Paklicy⁶¹. Wizytacja z 1603 r. wskazuje, że siedzibą parafii Paradyż był kościół zlokalizowany we wsi Jordanowo⁶². Według Nowackiego parafia ta powstała w XVI w., na co ma wskazywać jej pominięcie zarówno w księdze uposażeń z 1510 r., jak też w innych rejestrach. Teza ta wydaje się zbyt wątpliwa, gdyż nie można wykluczyć, że rejestry poborowe, wymieniając parafię w Paradyżu, odwoływały się do nazwy klasztoru, a nie parafii. Prawdopodobna jest także inkorporacja parafii do klasztoru w Paradyżu, co może wyjaśniać jej pominięcie w spisach kontrybucji z lat 1540 i 1561⁶³.

Archidiakonaty i dekanaty

Podział na archidiakonaty terenowe wielkopolskiej części diecezji poznańskiej, ustanowiony decyzją biskupa Andrzeja Zaremby z 21 I 1298 r., utrzymał się bez większych zmian do końca epoki staropolskiej. Dokonał się przez podział jedyne istniejącego wówczas archidiakonatu poznańskiego na trzy części. Nazewnictwo utworzonych wówczas archidiakonatów (większy, średni i mniejszy) ukształtowało się później. Archidiakonaty mniejszy nazywany był od połowy XIV w. pszczewskim, średni – śremskim, większy zaś – poznańskim. Hierarchia ta oddawała rangę poszczególnych archidiakonów, wyrażoną miejscem w kapitule katedralnej, a nie wielkością terytorialną jednostek, którymi kierowali. Podział z końca XIII w. nie objął terytorium całej diecezji poznańskiej – poza strukturą archidiakonalną pozostała część zanotecka diecezji, zarezerwowana dla czwartego archidiakona.

Opis granic archidiakonatów zawarty w dokumencie biskupa Andrzeja Zaremby był dość ogólny. Nowacki nie dostrzegł analogii między obszarami jednostek administracji państwowej (kasztelanie, opola) i podziałem archidiakonalnym⁶⁴. Ten ostatni oparty był na granicach naturalnych (Warta) i istniejących parafiach. W dokumencie zostały wymienione, w układzie południe-północ, poczynając i kończąc na rzece Warcie, najbardziej wysunięte na zachód parafie archidiakonatu większego (poznańskiego): Mosina, Łódź (Łodzian), Modrze, Granowo, Drużyn (Drożyn), Słupia, Niepruszewo (Nieproszewo), Kaźmierz (Kazimierz), Szamotuły, Obrzycko. Po wschodniej stronie Warty, gdzie granica archidiakonatu była jednocześnie granicą diecezji, zostały wymienione tylko dwie parafie skrajnie ograniczające terytorium archidiakonatu od południa (Ciężyn [Ciężym]) i od północy (Drezdenko [Drdzeń]). Rzeka Noteć miała wyznaczać jego północną granicę. Archidiakonaty średni (śremski) zajmował południową część diecezji i miał być oddzielony od poznańskiego i pszczewskiego przez rzeki Wartę i Obrę. Archidiakonaty mniejszy (pszczewski) znajdował się z kolei między rzekami Wartą i Obrą, przy czym zostały wymienione wschodnie parafie odgraniczające od archidiakonatu poznańskiego, w porządku północ-południe: Wronki, Otorowo, Wilczyzna, Ceradz Kościelny (Ceradz Stary), Buk, Ptaszkowo (Ptaszkowo Wielkie), Łęki Wielkie⁶⁵.

W zarysowanych powyżej granicach wspomniane archidiakonaty utrzymały w zasadzie swoją strukturę do końca XVI w. Księga uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. nie zawiera informacji o podziale diecezji na archidiakonaty, jednak został on oddany przez kolejność opisywanych dekanatów. Pominięta przy tym została część zanotecka diecezji oraz nieleżący w granicach państwa dekanat świebodziński. Istotną trudność w rekonstrukcji granic archidiakonatów ok. 1600 r. stanowi status terenów położonych na północ od Noteci. Zarówno Nowacki, jak też SHGPoz odwołują się do dokumentu z 1349 r. jako podstawowej przesłanki świadczącej o funkcjonowaniu i zasięgu czwartego archidiakonatu diecezji

⁶¹ RPWP, pzn, 1583, nr 208.

⁶² „Paradisiz monasterium ordinis Cisterciensis. Ibidem villa Jordan in qua est ecclesia parochialis”; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 24v.

⁶³ AAP, CP 404, k. 5v; ASK I 3, k. 348; zob. też M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie.

⁶⁴ Now2, s. 291.

⁶⁵ KDW II, nr 770, www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=20067 (dostęp: 3.11.2016); Now2, s. 286–293.

poznańskiej. Przesłanki, dodać należy, dość wątpliwej, gdyż opartej na pojedynczej wzmiance o Henryku, archidiakonie „inter Notesz et Drawam”⁶⁶. Brak innych świadectw na ten temat, zważywszy wagę urzędu, a także dokładność kwerend przeprowadzonych przez Nowackiego, może świadczyć o tym, że plan powołania czwartego archidiakonatu dla części zanoteckiej, wyrażony w dokumencie z 1298 r., nie doszedł do skutku. Do takiego samego wniosku, choć niewyraźnego wprost, doszedł prawdopodobnie Nowacki, skoro tereny położone na północ od Noteci zaliczył do archidiakonatu poznańskiego⁶⁷.

Tabela 8. Reorganizacja diecezji poznańskiej ok. 1601 r.

Archidiakoniat	Dekanaty przed 1601 r.	Dekanaty po 1601 r.
Śrem	Nowe Miasto nad Wartą (Nowe Miasto)	Nowe Miasto nad Wartą (Nowe Miasto)
		Borek Wielkopolski (Borek)
		Koźmin
	Śrem	Śrem
		Krobia
	Kościan	Kościan
		Śmigiel
Wschowa	Wschowa	
Pszczew	Wronki	Wronki (od 1640 r. Lwówek)
	Grodzisk Wielkopolski	Grodzisk Wielkopolski
	Międzyrzecz	Międzyrzecz (od 1640 r. Zbąszyń)
Poznań	Pyzdry	Pyzdry
	Poznań	Poznań
		Środa Wielkopolska (Środa)
		Kostrzyn
	Stęszew	Stęszew (od XVIII w. Buk)
	Oborniki	Oborniki
Rogoźno		
(obszar zanotecki)	Czarnków	

Podział diecezji poznańskiej na dekanaty został przeprowadzony w XIV w., a wzmianki o nich w aktach konsystorskich występują od 1403 r. Rekonstrukcja tego podziału na koniec XVI w. jest dość trudna. Na przełomie XVI i XVII w. nastąpiła reorganizacja sieci dekanalnej, przy czym – w opinii Nowackiego – niemożliwie jest podanie precyzyjnej daty powstania nowych dekanatów. Miało to nastąpić między 1590 a 1602 r., przy czym za najbardziej prawdopodobną interpretację uznaje się reformę diecezji przeprowadzoną przez Wawrzyńca Goślickiego po objęciu przez niego rządów diecezjalnych w 1601 r.⁶⁸ Z tego względu mapa struktur kościelnych oddaje stan i granice dekanatów sprzed synodu 1602 r. Przeprowadzona wówczas reorganizacja liczbę 12 dekanatów (wliczając jako odrębny dekanat zanotecką część diecezji i pomijając utracony w XVI w. dekanat Świebodzin) podniosła do 19. Największe zmiany zaszły w archidiakonacie poznańskim i śremskim. Liczba dekanatów w archidiakonacie pszczewskim się nie zmieniła. Generalny zakres zmian przedstawia powyższa tabela, przy czym należy zaznaczyć, że do pewnych przesunięć doszło też w przynależności poszczególnych parafii. Oznacza to, że nie zawsze parafia należąca do dekanatu podanego w kolumnie środkowej (przed 1601 r.) znalazła się w jednym z dekanatów opisanych w kolumnie prawej (po 1602 r.). Największe zmiany

⁶⁶ KDW II, nr 1284, www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=20067 (dostęp: 3.11.2016).

⁶⁷ Now2, s. 291.

⁶⁸ Tamże, s. 325.

zaszły w północnej części diecezji, gdzie bardzo zmniejszył się dekanat Oborniki, a jego północna część wraz z fragmentem diecezji leżącym na północ od Noteci weszła w skład nowego dekanatu Czarnków. W znacznym stopniu zmienił się też zasięg dekanatów: Wschowa, Grodzisk Wielkopolski (Grodzisko) i Międzyrzecz (od 1640 r. jako dekanat Zbąszyń) oraz Stęszew (w XVIII w. jako dekanat Buk) i Wronki (od 1640 r. jako dekanat Lwówek).

Podstawowymi źródłami do rekonstrukcji podziału dekanalnego w XVI w. jest księga uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. oraz dwa spisy kontrybucji – z lat 1540 i 1561⁶⁹. Warto dodać, że spis z 1561 r. nie był znany Nowackiemu. Porównanie wymienionych wykazów z wykazem dekanatów z 1471 r. wskazuje na dość trwałą sieć dekanalną diecezji poznańskiej do połowy XVI w.

Jak ilustruje powyższa tabela w 3 archidiakonatach diecezji poznańskiej funkcjonowało w drugiej połowie XVI w. sumie 11 dekanatów – po cztery w archidiakonacie poznańskim (Poznań, Puzdry, Oborniki, Stęszew) oraz śremskim (Śrem, Wschowa, Kościan, Nowe Miasto nad Wartą) oraz trzy w archidiakonacie pszczyńskim (Grodzisk Wielkopolski, Wronki, Międzyrzecz). Problematyczny jest w tym okresie charakter okręgu świebodzińskiego oraz zanoteckiej części diecezji poznańskiej. W obu przypadkach zasadniczą rolę odgrywa wpływ granic państwowych na kształt ustrojowy Kościoła poznańskiego, a także skutki, jakie wywołała reformacja na obszarach diecezji wysuniętych najdalej na północ i zachód. Kwestia dekanatu świebodzińskiego została już wyżej wyjaśniona. Bardziej złożony jest przypadek dekanatu waleckiego, określanego inaczej kaliskim, zanoteckim, po 1602 r. zaś – przy znacznie zmienionych granicach – czarnkowskim. Teren ten został pominięty zarówno przez księgę uposażeń z 1510 r., jak i spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r. Opinia o istnieniu w okresie przedreformacyjnym dekanatu w Kaliszu Pomorskim, mieście należącym do Brandenburgii, opiera się na słabych przesłankach (wzmianki w latach 1509–1511). Lech Bończa-Bystrzycki datuje jego powstanie na drugą połowę XIV w., bez podania jednak podstawy źródłowej⁷⁰. W czasie reformacji „dekanat ten faktycznie przestał istnieć z powodu oddania kościołów przez ich patronów innowiercom”⁷¹, stąd pominięcie tej jednostki na mapie tematycznej poświęconej strukturalom Kościoła łacińskiego w końcu XVI w.

Dzięki spisom kontrybucji z lat 1540 i 1561 większych wątpliwości nie budzi przyporządkowanie parafii do poszczególnych dekanatów. Pewne wątpliwości nasuwa pogranicze dekanatów Grodzisk Wielkopolski i Międzyrzecz (parafie Brójce, Rogoziniec i Koźminek), ale wydaje się, że należy pójść za rozstrzygnięciami Nowackiego. Za przypisaniem tych parafii do dekanatu Grodzisk Wielkopolski może przemawiać ich przynależność do powiatu kościańskiego (zgodność granic państwowych i kościelnych). Jest to jednak przesłanka za słaba, aby podważyć opinię Nowackiego, zwłaszcza że przynależność powiatowa miejscowości w tym regionie też nie jest do końca pewna. Wątpliwości nasuwa pojawienie się parafii zapisanej w spisie kontrybucji z 1561 r. jako „Brodze” w dekanacie Grodzisk Wielkopolski. Podobieństwo form nazwicznych wskazuje, że może chodzić tutaj o parafię Brójce. Nie można jednak wykluczyć leżącego niedaleko Brudzewa, a to byłaby z kolei mocna przesłanka za odrębnością tej parafii od Kręcka (Kręska) w drugiej połowie XVI w.⁷²

Dekanaty diecezji poznańskiej stanowiły w większości twory zwarte i regularne. Komentarza wymagają informacje źródłowe dotyczące położenia parafii Wysocko Wielkie oraz Sławoszew (Słaboszewo) w dekanacie Śrem, które występują w spisach kontrybucji z lat 1540 i 1561⁷³. We wstępie do edycji księgi uposażeń z 1510 r. Nowacki zaznaczył, że parafie te w rękopisie zostały ujęte w dekanacie Śrem, ale uznał to za błąd i przeniósł je do dekanatu Nowe Miasto nad Wartą⁷⁴. Główną przesłanką do takiej zmiany – choć niewyraźną wprost – było położenie tych parafii daleko od dekanatu śremskiego, tuż przy granicy z diecezją gnieźnieńską. Położenie geograficzne tych parafii wskazuje na ich przynależność do dekanatu Nowe Miasto. Nie można jednak całkowicie wykluczyć istnienia eksterytorialnych dwóch enklaw dekanatu śremskiego złożonych z parafii Wysocko Wielkie i Sławoszew. Były to sytuacje bardzo rzadkie, ale odnotowywane w innych diecezjach. Dla przykładu w drugiej połowie XVIII w. parafia Mnich (dekanat Gostynin, diecezja płocka) w dekanacie Bobrowniki (diecezja włocławska), rozdzielona

⁶⁹ LBP; AAP, CP 404; ASK I 3, k. 326–348.

⁷⁰ L. Bończa-Bystrzycki, *Dekanat walecki w XVI–XVIII wieku*, „Koszalińsko-Kołołbrzeskie Wiadomości Diecezjalne”, t. 13, 1985, nr 1–2, s. 37.

⁷¹ Now2, s. 324, 386.

⁷² ASK I 3, k. 343.

⁷³ AAP, CP 404, k. 25, 27v; ASK I 3, k. 334, 335.

⁷⁴ LBP, s. 22, 115, 152.

na dwie części przez parafię Czernikowo (dekanat Lipno, diecezja płocka), a także dekanat Wolbórz (diecezja włocławska) z dwiema enklawami położonymi w dekanacie Zgierz (diecezja gnieźnieńska)⁷⁵.

Parafie i okręgi parafialne⁷⁶

Prezentacja zagadnień związanych ze strukturą parafialną diecezji poznańskiej w drugiej połowie XVI w. winna być poprzedzona uwagami o charakterze wstępnym i metodologicznym. Podstawa informacyjna dotycząca poszczególnych parafii – głównie dzięki podstawowym ustaleniom Nowackiego, a także pracy zespołów Zakładu Słownika Historyczno-Geograficznego Ziemi Polskich w Średniowieczu oraz Zakładu Atlasu Historycznego w IH PAN – jest dość bogata. Nie pozwala ona jednak w wielu sytuacjach na wyprowadzenie jednoznacznych wniosków dotyczących funkcjonowania oraz statusu jednostek administracji kościelnej w końcu XVI w. Należy podkreślić, że zjawisko reformacji spowodowało istotne przekształcenia w strukturze parafialnej w Wielkopolsce. Wobec braku wizytacji kanonicznych diecezji poznańskiej z drugiej połowy XVI w. trudno niekiedy precyzyjnie określić moment odzyskania świątyni z rąk protestanckich i przywrócenia parafii dla duszpasterstwa katolickiego. Wiele kościołów katolickich utraciło swój pierwotny, parafialny charakter i po odzyskaniu z rąk protestanckich przybrało charakter świątyni filialnych. Dodatkowo niektóre kościoły filialne posiadały okręgi duszpasterskie – w dalszej części tekstu będą one określane jako „parafie filialne”. Zgodnie z zasadą przyjętą w serii AHP kościoły filialne posiadające okręgi parafialne traktowane były jak parafie i oznaczone zarówno na mapie głównej, jak też na mapie kościelnych struktur terytorialnych⁷⁷.

Istotnymi czynnikami brany pod uwagę przy decyzjach o uwzględnieniu lub pominięciu parafii była trwałość (stabilność) struktur oraz odrębność terytorialna parafii. Dokładne odtworzenie procesu odzyskiwania wielu parafii z rąk protestantów oraz rekonstrukcja ich okręgów parafialnych dla drugiej połowy XVI w. na podstawie źródeł kościelnych była często niemożliwa. Duża dynamika zmian przy słabej podstawie źródłowej proveniencji kościelnej zmusza do odwołania się do rejestrów poborowych jako istotnego wskaźnika odrębności terytorialnej parafii. Z pewnością rejestrują one stan bliższy rzeczywistości społecznej XVI w. niż odległe w czasie opisy struktur parafialnych z drugiej połowy XVII czy też z XVIII w. Zostały więc uwzględnione na mapie te ośrodki parafialne, które wymieniono w spisach kontrybucji kościelnej z 1540 i 1561 r., a następnie systematycznie wzmiankowano jako ośrodki parafialne w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. – nawet jeżeli zmieniły swój charakter na ośrodki filialne lub zostały całkowicie wchłonięte przez inne parafie na skutek zmian poreformacyjnych (w XVII lub XVIII w.). Księga uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. oraz rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. stanowią tym samym decydujące źródło w rekonstrukcji okręgów parafialnych. Źródła kościelne z XVII i XVIII w. – wizytacje kościelne oraz rejestr diecezji Franciszka Czaykowskiego – służą jako materiał do weryfikacji informacji, mając charakter pomocniczy i uzupełniający.

Omówienie struktury parafialnej diecezji poznańskiej zostało podzielone na trzy podrozdziały. Pierwszy z nich (*Walcz, Wschowa, Międzyrzecz*) zawiera przedstawienie sytuacji na trzech obszarach, gdzie rekonstrukcja sieci parafialnej u schyłku XVI w. jest szczególnie trudna: w północnej (zanoteckiej) części diecezji, w dekanacie Wschowa oraz w dekanacie Międzyrzecz. Odrębne potraktowanie tych terenów wynika także z tego, że dynamiczne zmiany w sieci parafialnej pociągały za sobą równie częste przekształcenia zasięgu samych parafii i ich okręgów. Komentarz dotyczący większości obszaru diecezji, zdecydowanie stabilniejszego pod względem administracji kościelnej, został podzielony na dwie części: *Parafie i filie* oraz *Okręgi parafialne*. W pierwszej znalazła się charakterystyka problemów związanych z rekonstrukcją sieci parafialnej, w szczególności poświęcona kwestiom parafii inkorporowanych i filialnych, które utraciły lub utrzymały odrębność terytorialną. Procesy te nader często były związane z upadkiem części parafii w okresie reformacji. W drugiej zaś podjęto próbę wyjaśnienia wątpliwości związanych z przynależnością parafialną poszczególnych osad. Szczególną uwagę zwrócono przy tym na wpływ decyzji władz kościelnych oraz patronów świeckich, niekompletną rejestrację w źródłach

⁷⁵ S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.

⁷⁶ Omówienie wątpliwych zagadnień związanych z parafiami poznańskimi, jak np. przynależność Ostrowa i Piętrowa (obecnie części Poznania) do parafii św. Małgorzaty (Śródka), znalazło się w komentarzu do planu Poznania autorstwa P. Dembińskiego.

⁷⁷ H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 31.

osad o mniejszym znaczeniu (młyńskich, kuźniczych) oraz wpływ stosunków własnościowych na rejestrację przynależności parafialnej.

a) Wałcz, Wschowa, Międzyrzecz

Zdecydowana większość zarówno parafii, jak i okręgów parafialnych diecezji poznańskiej miała stabilny charakter i zasięg terytorialny. Najwięcej wątpliwości budzi sytuacja parafii położonych w północnej (zanoteckiej) części diecezji, w dekanatach Wschowa oraz Międzyrzecz.

W przypadku zanoteckiej części diecezji poznańskiej (tzw. dekanat wałecki lub zanotecki) poważny problem stanowi brak podstawy źródłowej pozwalającej określić parafialny lub filialny charakter kościołów funkcjonujących przed reformacją, a tym bardziej zrekonstruować okręgi parafialne. Dotyczy to przede wszystkim obszarów, gdzie struktura Kościoła katolickiego całkowicie upadła w XVI w.⁷⁸ Niekiedy tylko pojawiają się pojedyncze wzmianki świadczące o parafialnym charakterze kościołów z okresu wcześniejszego (XIV – pierwsza połowa XVI w.). Głównie dotyczą one obsady plebańskiej w pierwszych dekadach XVI w.⁷⁹ Pierwszą parafią, która została przywrócona dla duszpasterstwa katolickiego, był Wałcz, a stało się to w latach 1595–1602⁸⁰. Na obszarze tym reformacja oznaczała nie tylko przejście świątyń katolickich, ale także budowę struktur ewangelickich na surowym korzeniu na terenach, gdzie rozwijało się nowe osadnictwo. Oznacza to, że liczne miejscowości nie zostały w XVI w. wcale objęte katolicką opieką duszpasterską. Z powodu luk źródłowych zrezygnowano na mapie głównej z pełnej rekonstrukcji okręgów parafialnych, pozostawiając jedynie oznaczenie stolicy parafii w Wałczu, Tucznie i Czaplunku. W opinii autorów SHGPoz nie znajdują potwierdzenia hipotezy Nowackiego dotyczące funkcjonowania w drugiej połowie XVI w. wielu parafii w okolicach Człopy: Dzwonowo (Szonowo), Szczuczarz (Czuczarz), Przelewice (Pieczyska), Jaglice (Gogolce), Wołowe Lasy, Niekursko, Golin (Gołacza), Brzeźniak (Barchold), w rejonie Wałcza: Różewo (Rozwałd), Prusinowo Wałeckie (Prusendorf), Kłębowiec (Klausdorf) oraz Tucznia: Strzalin (Straltemberg), Zdbowo (Stibowo), Jezioro (Schulzendor), Rzeczyc (Knakendorf)⁸¹. Sam Nowacki miał w tej kwestii wiele wątpliwości: „Istniały więc powyższe kościoły przed 1550, trudno natomiast przesądzić założenie wszystkich przed 1510 r. oraz ich charakter jako parafialnych czy tylko sukursalnych”⁸².

Ważne przesłanki świadczące o utracie praw parafialnych przez wiele świątyń w pierwszej połowie XVI w. zawierają zeznania świadków w procesie o odzyskanie uposażenia parafii w Tucznie w 1607 r. Wszystkie okoliczne kościoły już przed reformacją miały charakter filii i były obsługiwane przez plebana z Tucznia⁸³. Utratę praw parafialnych przez wiele świątyń potwierdzają także rejestry poborowe powiatu poznańskiego z lat 1580 i 1583, które zarejestrowały parafię Człopa, a w jej granicach takie miejscowości jak Dzwonowo, Szczuczarz, Trzebin (Trzebinia), Wołowe Lasy, Załom (Załomia) czy Brzeźniak, uznane przez Nowackiego za ośrodki odrębnych parafii przed reformacją⁸⁴. Odnowieniu katolickich struktur kościelnych w powiecie wałeckim towarzyszył rozwój osadnictwa i pojawianie się nowych osad, których przynależność parafialna nie była od razu określona, zwłaszcza na obszarach pogranicza katolicko-luterańskiego. Ten dynamiczny obraz rejestrują wizytacje tego obszaru z lat 1628–1629 i 1640–1641. Ukazują one też dość chaotyczne i piętrowe zależności jednych kościołów od innych. Za przykład mogą posłużyć relacje między Człopą, Dzwonowem, Trzebinem i Przelewicami opisane w 1641 r. Najpierw Przelewice i Trzebin zostały zaliczone do parafii w Człopie, a następnie ujęte jako kaplice kościoła w Dzwonowie, który „fuit olim seorsiva, et pro

⁷⁸ Na temat reformacji i kontreformacji w ziemi wałeckiej zob. Bąk, Wałcz; zob. też M. Kuc-Czerep, *Zbory różnowiercze w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku* w tym tomie.

⁷⁹ Pierwszy względnie kompletny spis parafii – jak przyjmuje się w literaturze przedmiotu – dla tego obszaru pochodzi z dokumentu 1349 r. (KDW II, nr 1284, www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=20067, dostęp: 3.11.2016). Aby być jednak precyzyjnym, był to w istocie przekazany przez Henryka, archidiacona dla północnej części diecezji poznańskiej („terram inter Noteć et Drawam”), rejestr miejscowości, które miały płacić dziesięcinę biskupowi poznańskiemu. Parafialny status wielu z nich budzi wątpliwości, zwłaszcza wobec braku potwierdzenia w innych źródłach. Jak zostało zaznaczone wcześniej, obszar ten został pominięty zarówno przez księgę uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r., jak i spisy kontrybucji duchowieństwa z lat 1540 i 1561.

⁸⁰ Bąk, Wałcz, s. 249.

⁸¹ Now2, s. 385–397.

⁸² Tamże, s. 395.

⁸³ Bąk, Wałcz, s. 230.

⁸⁴ RPWP, pzn, 1580, nr 821–831; RPWP, pzn, 1583, nr 881–892; Now2, s. 395–396.

parochiali habebatur, modo ab aliquot annis parochus Człopensis per commendam illam administrat”. Ponadto w opisie kaplicy i kościoła filialnego w Trzebiniu można znaleźć fragment: „Ad eandem parochiam pertinet filialiter villa Czuchar seu Cicer [Szczuczarz, Czuczarz – B.S.] dicta”⁸⁵. Odbudowa struktur katolickich polegała na odzyskiwaniu dawnych parafii katolickich i ich uposażenia, ale także na próbie budowy nowych ośrodków duszpasterskich na bazie powołanych do istnienia w XVI w. świątyń protestanckich⁸⁶. Dotyczy to prawdopodobnie szeregu miejscowości na pograniczu ujsko (pilsko)-wałeckim: Nadarzyce (Nadorycz), Brzeźnica, Budy (Buda), Głowaczewo (Klawiter), Szwecja, Zdbice (Zbytno), Sypniewo (Sypnow), Dudylany (Duderlak). Większość tych miejscowości pojawia się w źródłach dopiero w drugiej połowie XVI w., parafia katolicka w Nadarzacach powstała zaś dopiero na początku XVII stulecia⁸⁷.

Ośrodkiem tradycyjnie wymienianym jako parafialny w XVI w. był także Czaplinek. Obok wspomnianych wyżej Nadarzac jest to najbardziej wysunięta na północ funkcjonująca w okresie nowożytnym parafia diecezji poznańskiej. Według wizytacji z 1628 r. jurysdykcja terytorialna plebana w Czaplunku była tytułarna, ponieważ okolicę zamieszkiwali tylko ewangelicy⁸⁸. Wizytacja nie wymienia w okręgu parafialnym wsi: Kluczewo (Klausewo), Rakowo i Nobliny (Nabliny)⁸⁹. Według Friedricha Wilhelma Ferdinanda Schmitta i Fritza Bahra kościoł w Czaplunku w momencie wybuchu reformacji miał charakter filialny i należał do parafii w Wałczu⁹⁰. Kluczowa dla zwycięstwa katolicyzmu w Czaplunku i odnowienia tam parafii katolickiej w latach 1624–1625 była postawa Jana Czarnkowskiego, starosty drahimskiego⁹¹. Nie wszystkie próby (od)budowy parafii katolickich po reformacji kończyły się od razu powodzeniem. Do parafii Dzwonowo, której przyporządkowane zostały na początku XVII w. trzy kościoły filialne: Szczuczarz, Przelewice i Trzebin, powołano najpierw w 1616 r. plebana z Tuczna, a następnie w 1637 r. z Człopy. W drugiej połowie XVII i w XVIII w. wszystkie te świątynie wymieniane są jako filialne w parafii Człopa⁹². W 1602 r. Krzysztof Zadow, pleban z Tuczna, objął parafie w Strzalinach, Mielęcinie i Marcinkowicach (Marcinkowie). Według SHGPoz akt ten dotyczył tych wsi, gdzie na początku XVI w. nie było kościołów filialnych zależnych od parafii w Tucznie i gdzie powstały kaplice zbudowane przez innowierców⁹³. Już w wizytacji z 1628 r. wszystkie te miejscowości (prawdopodobnie na podstawie wyroku z 1607 r.) ujęte zostały jako wsi parafialne Tuczna⁹⁴. Ta sama wizytacja wymienia parafię w Róży oraz jej dwa kościoły filialne – w Gostomi i Leżenicu⁹⁵. Najwiśdziej próba powołania tej parafii także się nie powiodła, gdyż w latach następnych wszystkie trzy kościoły zaliczane są już do parafii w Wałczu⁹⁶. Niepowodzeniem zakończyła się także próba utworzenia w XVII w. samodzielnego ośrodka duszpasterskiego w Nakielnie. Wizytacja z lat 1628–1629 informuje co prawda o parafii w tej miejscowości oraz należących do niej wsi: Strączno (Stręczno), Dzikowo (Dykowo), Rutwica (Hermansdorf), Prusinowo Wałeckie (Prusendorf), ale w latach następnych Nakielno notowane jest jako filia Tuczna⁹⁷. Nie ma także mocnego poświadczenia parafialnego

⁸⁵ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 323–324.

⁸⁶ Z wizytacji parafii Czaplinek z 1641 r.: „Istae omnes ecclesiae sumptibus haereticorum extractae. Anno vero 1625 (it fama est) recuperatae, gremioque Sanctae Romanae Ecclesiae adscriptae sunt”; tamże, k. 336v.

⁸⁷ Niejasna jest relacja między kościołami w Nadarzacach i Brzeźnicy. „Ecclesia parochialis cuiusquam sancti nomine non intitulata, ab haereticis olim extracta et ante annos duodecem catholicis restituta non consecrata. Filialis matricis ecclesiae in Brzeźnica ad quam et aliae in Buda, Klawiter, Suecia, Zbytno, Sypniow et Duderlak villis filiales ab haereticis itidem extractae et non consecratae spectant”; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8.

⁸⁸ „Habet haec ecclesia octo filiales in villis Lubal, Szwarzenze, Pelen, Wurowa, Szarfenor, Flakenze, Groszwarzenze et Cykier, quas memoratus plebanus non solet adire neque ulla ecclesiastica administrare sacramenta, cum omnes in iis sint parochiani haeretici”; tamże, k. 8v.

⁸⁹ Now2, s. 389–390; K. Górńska-Gołaska, *Czaplinek*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 278–279.

⁹⁰ Schmitt, s. 83; F. Bahr, *Kirchengeschichte des Landes Draheim*, Stettin 1931 (Forschungen zur Kirchengeschichte Pommerns, t. 1), s. 31–32.

⁹¹ Bąk, Wałcz, s. 418–419; C. Motsch, *Grenzesellschaft und frühmoderner Staat. Die Starostei Draheim zwischen Hinterpommern, der Neumark und Grosspolen (1575–1805)*, Göttingen 2001 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, t. 164), s. 213–214.

⁹² Wiz. Poz. 1628–1629, k. 12; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 320–323v; Now2, s. 395.

⁹³ K. Górńska-Gołaska, *Marcinkowice*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 87–88.

⁹⁴ Wiz. Poz. 1628–1629, s. 11.

⁹⁵ Tamże, k. 12v.

⁹⁶ Wiz. Poz. 1695–1696, k. 528v–530; Now2, s. 396–397.

⁹⁷ Nakileno dopiero w XVIII w. uzyskało status samodzielnej parafii; Now2, s. 392; Wiz. Poz. 1695–1696, k. 516v.

charakteru kościołów we wsiach Dobino (Braksztyn) i Skrzatusz, który stał się samodzielnym ośrodkiem duszpasterskim dopiero w 1660 r.⁹⁸

Nieco lepsza podstawa źródłowa, głównie z powodu istnienia rejestrów poborowych spisujących przynależność parafialną, dotyczy zanoteckich parafii dekanatu Oborniki (Wieleń, Czarnków, Biała, Piła). Oprócz większej liczby spisów poboru łańcowego oraz wizytacji dochodzi tutaj jeszcze podający przynależność parafialną rejestr podymnego województwa poznańskiego z 1631 r.⁹⁹ To ostatnie źródło podaje jednak często inną przynależność parafialną miejscowości niż wizytacje i powinno być traktowane z dużą dozą krytycyzmu. Istniejąca podstawa źródłowa nie pozwala na potwierdzenie wyprowadzonych przez Nowackiego przypuszczeń w kwestii funkcjonowania przed 1619 r. parafii w Jastrowiu. Istniejący tam kościół, przekształcony w XVII w. w katolicki, został wybudowany przez protestantów¹⁰⁰. Miejscowość ta, jak wskazują rejestry poborowe z lat 1580, 1581 i 1583, należała do parafii w Pile¹⁰¹. Do tejże parafii zostały włączone także miejscowości z tego regionu pojawiające się w źródłach dopiero w drugiej połowie XVI w.: Czechyń (Czechy), Zabrodzie (Garbaty Most, Garbacz), Czaplino (Głochotka, Borowy, Matter), Dobrzyca, Zawada, Kuźnica Pilska (Hamer Pilski), Dolaszewo, Szydłowo (Biała Góra)¹⁰², a także Płytnica i Krępsko (Krępa)¹⁰³. Pewne wątpliwości może budzić funkcjonowanie jednowioskowej parafii w Białej (dekanat Oborniki) – wzmiankowana w LBP (bez opisu)¹⁰⁴ i spisie kontrybucji z 1540 r.¹⁰⁵ (bez opisu), w rejestrze poborowym z 1583 r. oraz rejestrze podymnego z 1631 r. pojawia się w parafii Człopa¹⁰⁶. Nowy kościół powstał tuż przed wizytacją parafii w 1628 r.¹⁰⁷ W opinii Ludwika Bąka (jednak bez podania podstawy źródłowej) „kościół pod wezwaniem Wszystkich Świętych [w Białej – B.S.] pozostał katolicki w czasie reformacji”¹⁰⁸. W świetle dostępnych źródeł trudno określić parafię lub parafie, z których została wydzielona w XVII w. parafia Trzcianka (Trzciana Łąka). Sam kościół powstał zapewne wraz z lokacją Trzcianki w 1586 r.¹⁰⁹ W protokole wizytacji z 1628 r. należały do niej wsie Łomnica i Nowa Wieś¹¹⁰. Na wcześniejszą przynależność parafialną Trzcianki oraz jej wsi parafialnych może wskazywać jej zaliczenie do parafii Człopa w spisie poborowym z 1583 r. oraz spisie podymnego z 1631 r.¹¹¹

Niemal równie trudno, jak w przypadku powiatu wałeckiego, przebiega rekonstrukcja sieci parafialnej w drugiej połowie XVI w. w ziemi wschowskiej. Rejestry podatkowe nie podają tutaj przynależności

⁹⁸ Nie można uznać za poświadczenie parafialnego charakteru obecności komendariusza w 1597 r. Komendariusze pojawiali się często przy kościołach afiliowanych lub przy parafiach nieposiadających pełni praw parafialnych; K. Górską-Gołąska, *Braksztyn*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 102; też, *Skrzatusz*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 488–489; Now2, s. 387.

⁹⁹ Podymne 1631, k. 25v–26; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 318 (Wieleń), 365v, 362 (Piła); Wiz. Poz. 1695–1696, k. 501–501v (Wieleń), 555v, 572v–573v (Piła, Jastrowie).

¹⁰⁰ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 340v; Bąk, Wałcz, s. 149; K. Górską-Gołąska, *Jastrowie*, s. 56–57.

¹⁰¹ RPWP, pzn, 1580, nr 475; RPWP, pzn, 1581, nr 473; RPWP, pzn, 1583, nr 477; Now2, s. 388.

¹⁰² Wsie Zawada (lokowana w 1598 r.), Dolaszewo (lokowana w 1586 r.), Szydłowo (pod nazwą Biała Góra, lokowana w 1586 r.), Pokrzywnica (lokowana w 1567 r.), Ługi Ujskie (Olędrowo, lokowana w 1597 r.), Dobrzyca (nazywana także Borka, powstała przed 1590 r.), osada kuźnicza Kuźnica Pilska (pod nazwą Hamer, powstała krótko przed 1564 r.) oraz osady młyńskie Czaplino (niekiedy jako młyn Matter, powstała przed 1569 r.) i Cyk (także jako młyn Kłapsztyn, powstała w 1586 r.) zostały ujęte przez wizytacje z XVII i XVIII w. W Czechyniu wraz z lokacją wsi w 1597 r. powstał prawdopodobnie zbór protestancki. Nie jest znana data odebrania go ewangelikom – jeszcze w 1612 r. urzędował w nim kaznodzieja luterancki. Wizytacja z 1641 r. zalicza kościół filialny w Czechyniu oraz wieś Zabrodzie (Garbacz) do parafii w Pile. Huta szkła Pokrzywno (Huta Pokrzywnicka), osady młyńskie Kępa (Kłoda, Gędek) oraz Ptusza, osada kuźnicza Smolary (Smolany) oraz osada karczenna Piaskinia (Belzant) zostały zaliczone do parafii Piła bez wyraźnego poświadczenia źródłowego. Przesłanką było położenie w powiecie poznańskim, blisko Piły oraz w pobliżu innych miejscowości należących do tej parafii; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 6; Podymne 1631, k. 6v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 356v–362; Wiz. Poz. 1695–1696, k. 555v, 572v–573v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 329v–333; Bąk, Wałcz, s. 395–396; Żmizdiński, s. 57–60.

¹⁰³ Wsie Płytnica (lokowana w 1594 r.) oraz Krępsko (powstała ok. 1584 r.), posiadające kaplice ewangelickie zbudowane prawdopodobnie razem z lokacją tych wsi, zostały włączone przed 1628 r. do nowej parafii w Jastrowiu; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 7; Żmizdiński, s. 58–60; Bąk, Wałcz, s. 393.

¹⁰⁴ LBP, s. 82.

¹⁰⁵ AAP, CP 404, k. 16v (zapis obok Czarnkowa, kolejność parafii w spisie kontrybucji jest zbieżna z księgą uposażeń z 1510 r.).

¹⁰⁶ RPWP, pzn, 1583, nr 893; Podymne 1631, k. 3v.

¹⁰⁷ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 12–12v.

¹⁰⁸ Bąk, Wałcz, s. 406.

¹⁰⁹ Tamże, s. 404.

¹¹⁰ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 13v.

¹¹¹ RPWP, pzn, 1583, nr 886; Podymne 1631, k. 3v–4.

parafialnej. Nieco więcej informacji można zebrać w stosunku do południowego skrawka tej ziemi, który należał do diecezji wrocławskiej (zob. s. 97). Jeżeli chodzi o część należącą do diecezji poznańskiej, to z konieczności trzeba się oprzeć na źródłach późniejszych, głównie na wizytacjach, zestawiając je z wcześniejszymi cząstkowymi wiadomościami. Niejednoznaczne informacje dotyczą sąsiadujących ze sobą parafii Święciechowa (Święciechów) i Ogrody. Są one potwierdzone przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561¹¹². Według Nowackiego parafia Ogrody upadła w XVI w., a jej obszar w 1675 r. włączono do parafii Święciechowa (podstawą miał być dokument z 1675 r.). Ustalenie to zostało podważone przez Jurka przy opisie miejscowości Przybyszewo – w jego opinii włączenie wsi Przybyszewo, Ogrody i Trzebiny (Trzebinia) do parafii Święciechowa nastąpiło wcześniej (cytowany akt erekcyjny nie był datowany). W skład parafii Ogrody w 1510 r. wchodziła wieś Strzyżewice (Strzeżewice). Dopisany inną ręką (wg Nowackiego z połowy XVI w.) fragment księgi uposażeń diecezji poznańskiej dotyczy przynależności Przybyszewa i przynajmniej jeszcze jednej wsi o niepodanej nazwie do parafii Święciechowa¹¹³. Według Jurka położenie miejscowości wskazuje, że Przybyszewo należało przed reformacją do parafii Ogrody, podobnie jak Trzebiny i Strzyżewice. Można przyjąć założenie, że przyłączenie parafii Ogrody i jej terytorium do parafii Święciechowa nastąpiło przed 1639 r., gdy okazało się, że odbudowa parafii katolickiej w Ogrodach jest niemożliwa¹¹⁴. Być może w tym samym okresie wieś Strzyżewice została przeniesiona z parafii Ogrody do parafii Leszno¹¹⁵. Na mapie głównej parafii Święciechowa i Ogrody oznaczono odrębnie, przypisując do parafii Ogrody wsi Przybyszewo, Trzebinę i Strzyżewice. Jako samodzielne jednostki ujęto na mapie także parafie Niechlód i Jezierzycze Kościelne (Jezierzycze), które utraciły prawa parafialne prawdopodobnie w wyniku zmian będących skutkiem reformacji, przy czym większe wątpliwości budzi samodzielność parafii w Jezierzycach Kościelnych¹¹⁶. Zgodnie z ustaleniami SHGPoz, podważającymi tezy Nowackiego, odrębnie potraktowano także parafie Łysiny (Łysina) i Tylewice¹¹⁷. Na podstawie wizytacji z 1619 r. do parafii w Łysinach zaliczone zostały Wygnańczyce, gdzie znajdował się zbor protestancki¹¹⁸. Odmienne okoliczności dotyczą relacji między parafiami Lasocice i Leszno. Obie parafie – wzmiankowane przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 – zostały połączone przed reformacją, w 1514 r.¹¹⁹ Jeszcze wcześniej, bo na początku XV w., doszło do połączenia parafii Długie Nowe i Długie Stare, przy czym siedzibą parafii w latach następnych był kościół w Długich Starych¹²⁰.

Brakuje pewnych informacji o przynależności parafialnej w XVI w. wsi Przyczyna Dolna. Została ona ujęta w parafii wschowskiej na podstawie wizytacji z XVIII w.¹²¹ Do źródeł późniejszych sięgnięto także, aby potwierdzić przynależność wsi Długie Nowe do parafii Długie Stare¹²², wsi Buczyna (Buchwald) do parafii Osowa Sień¹²³ oraz wsi Dominice do parafii Włoszakowice¹²⁴. Wizytacja z 1619 r. była

¹¹² AAP, CP 404, k. 40v, 42v; ASK I 3, k. 341, 342.

¹¹³ LBP, s. 136.

¹¹⁴ *Terminus ante quem* na podstawie fragmentu dopiski dotyczącej parafii Święciechowa w poznańskiej księdze uposażeń; tamże, s. 136, 153; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 636v; Now2, s. 437–438; T. Jurek, *Ogrody*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 417; tenże, *Przybyszewo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 886–887; tenże, *Strzeżewice*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 714–715; tenże, *Święciechowo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 126–130; SHGPoz, cz. V, z. 2, s. 355.

¹¹⁵ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 646v.

¹¹⁶ W księdze uposażeń z 1510 r. Jezierzycze Kościelne pojawiają się dwa razy – w parafii Gołanice oraz jako osobna parafia. Parafię Jezierzycze Kościelne wymienia spis kontrybucji z 1540 r., gdzie jest ona połączona klamrą z Gołanicami. Kolejny spis kontrybucji z 1561 r. zapisał „Golancza Iezierzicze annexa eidem”. Jeszcze w 1673 r. jako filie Gołanic, Niechlód i Jezierzycze Kościelne posiadają odrębne uposażenia, same wsi określane są zaś jako parafialne; AAP, CP 404, k. 41v; ASK I 3, k. 341v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 643–643v; Now2, s. 439; S. Chmielewski, *Jezierzycze*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 72–73; T. Jurek, *Niechlód*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 250–251; K. Górka-Gołaska, *Piotrowice*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 677–679.

¹¹⁷ J. Nowacki uważał, że inkorporacja parafii Tylewice do parafii Łysiny nastąpiła już w 1444 r. SHGPoz przesuwają ten fakt na początek XVII w., po jego odzyskaniu z rąk protestantów; T. Jurek, *Łysiny*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 69–70.

¹¹⁸ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 165.

¹¹⁹ J. Nowacki uważa, że w Lasocicach nigdy nie było kościoła parafialnego, a jedynie kaplica filialna. Odmiennego zdania jest T. Jurek, który stwierdza, że w XIV w. istniała tam parafia, która utraciła prawa parafialne na rzecz kościoła w Ogrodach; AAP, CP 404, k. 42–42v; ASK I 3, k. 342; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 645v; Now2, s. 437–438; T. Jurek, *Lasocice*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 575–577.

¹²⁰ Now2, s. 440; S. Chmielewski, *Długie Stare*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 357–360.

¹²¹ Wiz. Śrm. 1725–1728, k. 17; Czaykowski, s. 831.

¹²² Now2, s. 440; Czaykowski, s. 828; S. Chmielewski, *Długie Nowe*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 357.

¹²³ Czaykowski, s. 830.

¹²⁴ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 156a; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 602v; Czaykowski, s. 830.

podstawą zaliczenia wsi Hetmanice oraz Nowa Wieś do parafii Lgiń. Pomija ona folwark Zaborówiec (Zaborowo), który według Stanisława Malepszaka został założony w latach 1583–1590 i pojawia się w parafii Lgiń w późniejszych źródłach¹²⁵. Do parafii Lgiń należy zaliczyć także wsie Śmieszkowo i Potrzebowo. Pierwsza z wymienionych została prawdopodobnie wyodrębniona z parafii Lgiń (w 1619 r. tamtejszy kościół był pod zarządem plebana w Lginiu). Za Jurkiem należy odrzucić hipotezę Nowackiego o istnieniu w Śmieszkowie kościoła parafialnego przed reformacją, gdyż sama miejscowość pojawia się u schyłku XVI w., podobnie jak Potrzebowo¹²⁶. Istniejącą rozbieżność źródłową dotyczącą przynależności wsi Miastko rozstrzygnięto na korzyść Brenna¹²⁷. Trudno wyjaśnić, dlaczego w rejestrach poborowych wieś ta była zapisywana w parafii Włoszakowice. Rejestry poborowe wskazują na związek wsi Trzebidza zarówno z parafią w Grobi (1563–1580), jak też w Charbielinie (1581 r.). O jej przypisaniu do Charbielina na mapie zdecydowały kościelne źródła z XVII i XVIII w.¹²⁸

Na zakończenie rozważań dotyczących dekanatu wschowskiego należy poruszyć kwestię parafii w Kaszczorze (Starym Klasztorze). W rejestrach poborowych Kaszczor (Stary Klasztor) jest konsekwentnie umieszczany w parafii Przemęt. Parafia ta została wymieniona (bez opisu) przez księgę uposażeń z 1510 r. oraz spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r.¹²⁹ Dokument z 1603 r. erygujący parafię w Kaszczorze (Starym Klasztorze) miał więc – jak pisał Nowacki – charakter odnowienia i powtórnej erekcji po długim czasie jej zaniedbania przez opatów cysterskich, jako patronów i właścicieli miejscowości. Być może właśnie z powodu zaniedbania patronów spisy podatkowe włączały Kaszczor (Stary Klasztor) i miejscowości tej parafii do parafii św. Piotra w Przemęcie (Świętopietrze). Rekonstrukcję okręgu parafialnego parafii Kaszczor (Stary Klasztor) można przeprowadzić jedynie na podstawie wspomnianego dokumentu z 1603 r. – księga uposażeń z 1510 r. w opisie parafii Przemęt (św. Piotra) wymienia tylko Radomierz i Starkowo. W konkluzji należy założyć, że w końcu XVI w. parafia Stary Klasztor (tym samym dekanat Wschowa) sięgała na północy aż do dekanatu Grodzisk, obejmując miejscowości: Ciosaniec, Szreniawa, Łupice (Łupica), Mochy, Wieleń, Wijewo i Osłonin (Osłonino)¹³⁰. Granicę naturalną od strony parafii Przemęt (św. Piotra) stanowił prawdopodobnie kompleks jezior: Górskie, Olejnickie, Radomierskie i Przemęckie oraz lasów je otaczających.

Trzecim obszarem, który wymaga odrębnego omówienia, są okolice Międzyrzecza, najdalej wysuniętej na zachód części diecezji poznańskiej. Podobnie jak w przypadku okolic Wschowy, silne piętno pozostawiły tutaj w strukturze parafialnej ruchy reformacyjne. Dość trudne jest precyzyjne ustalenie statusu wielu kościołów katolickich w drugiej połowie XVI w. Biorąc pod uwagę fakt, że źródła z XVII i XVIII w. oddają już zmieniony, poreformacyjny kształt podziałów parafialnych, ważną rolę w ustaleniu odrębności poszczególnych parafii muszą odgrywać rejestry poborowe. Głównym ośrodkiem, którzy oddziaływał na całą zachodnią i południową część dekanatu, była parafia w Międzyrzeczu. Na południu ważną rolę odgrywał także klasztor Cystersów w Paradyżu (Gościkowie). W części wschodniej i północnej dekanatu rozciągały się rozległe parafie: Trzciel, Pszczew (Pczew), Rokitno, Skwierzyna i Przytoczna (Przetoczno). Biorąc pod uwagę spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 oraz informacje o przynależności parafialnej z rejestrów poborowych, utrzymana została odrębność wielu jednowioskowych parafii, które w XVI i XVII w. były inkorporowane do Międzyrzecza lub Chociszewa. Należy do nich parafia Rogoziniec, rejestrowana zarówno przez rejestry poznańskie, jak też kościańskie. W większości z nich stanowi odrębną parafię. Jedynie w dwóch rejestrach kościańskich z lat 1563 i 1565 wieś ta została przyporządkowana do parafii w Chociszewie z zaznaczeniem płatności w powiecie poznańskim¹³¹. W wizytacji z 1603 r. kościół ten był ciągle zajęty przez protestantów. Został przywrócony dla katolickiego duszpasterstwa w 1604 r. przez biskupa Wawrzyńca Goślickiego

¹²⁵ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 163v–164; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 615; Czaykowski, s. 180; Now2, s. 444–445; S. Malepszak, *Bukówiec Górny na tle dziejów Krainy Przemęckiej*, Leszno 1995, s. 97; S. Chmielewski, *Hetmanice*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 731; T. Jurek, *Nowa Wieś*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 319–320.

¹²⁶ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 164; Now2, s. 445; S. Malepszak, *Bukówiec Górny*, s. 97; T. Jurek, *Śmieszkowo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 7–8.

¹²⁷ LBP, s. 155; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 154; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 599; Czaykowski, s. 828.

¹²⁸ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 611; Czaykowski, s. 829.

¹²⁹ LBP, s. 154; AAP, CP 404, k. 41v; ASK I 3, k. 341v.

¹³⁰ Taki okręg parafialny potwierdza też wizytacja z 1673 r., przy czym zaznacza, że Wijewo przynależy już do parafii Brenno; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 590–591; Czaykowski, s. 829.

¹³¹ RPWP, ksc, 1563, nr 155; RPWP, ksc, 1565, nr 157.

i przyłączony jako filialny do Międzyrzecza¹³². Do parafii inkorporowanych, zachowujących w świetle rejestrów podatkowych odrębność terytorialną, należały także Goruńsko, Chycina, Kursko, Pieski, Grochowo, Nietoperek i Kęszycza (Kęsica)¹³³. Mimo poważnych wątpliwości na mapie głównej została oznaczona odrębna parafia w Lutolu Suchym (dekanat Międzyrzecz). W 1551 r. została ona przyłączona do Chociszewa, jednak w spisach podatkowych nadal traktowana była odrębnie¹³⁴. Po jej odzyskaniu z rąk protestanckich na początku XVII w. obsługiwana była, podobnie jak Rogoziniec, przez plebanów z Międzyrzecza, a następnie przyłączona do parafii Międzyrzecz w 1645 r.¹³⁵ Utrzymana została także na mapie odrębność jednowioskowej parafii w Chełmsku, zależnej od kościoła w Bledzewie, a następnie w XVII w. afiliowanej do Rokitna¹³⁶ oraz parafie, które upadły ostatecznie na początku XVII w.: Policko i Gorzycko¹³⁷.

Dość złożony jest przypadek wsi i potencjalnej parafii w Lutolu Mokrym (Lutolu Wodnym), o której wspomina Nowacki. Należy dodać, że wymieniają ją regularnie rejestry poborowe powiatu poznańskiego z drugiej połowy XVI w.¹³⁸ Rejestry kościańskie przypisują Lutol Mokry do parafii Zbąszyń. Istnienie kościoła w tej miejscowości zakwestionował Jurek, stwierdzając, że podany przez Nowackiego dokument z 1645 dotyczy Lutola Suchego¹³⁹. Jest to wniosek jak najbardziej uzasadniony, biorąc pod uwagę także fakt, że na początku XVII w. meszne z Lutola Mokrego (Lutolka) płacone było do Zbąszynia¹⁴⁰. Podanie w rejestrach poborowych powiatu poznańskiego parafii w Lutolu Mokrym wynikało z pogranicznego charakteru tej miejscowości – parafia Zbąszyń leżała na terenie powiatu kościańskiego. Nie ma także mocnych przesłanek na odrębność dwóch parafii: św. Wojciecha i Bobowicko, od parafii Międzyrzecz¹⁴¹.

Niejednoznaczna w świetle źródeł jest przynależność parafialna wsi Trzebiszewo k. Skwierzyny, wchodzącej w skład pszczewskiego klucza dóbr biskupich. Być może z tej przyczyny niektóre rejestry poborowe włączają ją do parafii Skwierzyna, inne zaś do parafii Pszczew. Najciekawszy w tym kontekście jest rejestr z 1576 r. Wymienia on Trzebiszewo dwukrotnie – raz w parafii Skwierzyna, drugi raz w parafii Pszczew, zaznaczając jednak wyraźnie, że „Trzebyszewo episcopatus Posnaniensis clavis Pczewensis pertinet ad parochiam Sqwyerzyna”¹⁴². Według wizytacji z 1607 r. w Trzebieszewie znajdował się drewniany kościół pw. Narodzenia NMP (bez obsady plebańskiej i okręgu parafialnego). Przez analogię z kościołem w Murzynowie można założyć jego inkorporację do parafii w Skwierzynie¹⁴³.

b) Parafie i filie

Zgodnie z założeniem poczynionym we wstępie do tej części, na mapach głównej i przeglądowej, dotyczącej struktur kościelnych, obok normalnie funkcjonujących parafii znalazły się ośrodki, które mimo spowodowanego reformacją zaniku duszpasterstwa katolickiego, głównie poprzez brak obsady plebańskiej, były traktowane w drugiej połowie XVI w. jako jednostki administracyjne (parafie filialne). Mowa tutaj także o kościołach filialnych i inkorporowanych, które zachowały odrębność terytorialną

¹³² Wiz. Psz. 1603–1607, k. 32v, 140v; Now2, s. 474.

¹³³ Trudno wyjaśnić pominięcie przez spisy kontrybucji 1540 i 1561 r. parafii Nietoperek; AAP, CP 404, k. 50v–53; ASK I 3, 345–345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 70–73, 90–90v; Now2, s. 471–472.

¹³⁴ Now2, s. 473; T. Jurek, *Lutol Suchy*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 688–689.

¹³⁵ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 31–33.

¹³⁶ Tamże, k. 98; Now2, s. 480.

¹³⁷ Now2, s. 471–472.

¹³⁸ RPWP, pzn, 1576, nr 315; RPWP, pzn, 1580, nr 349; RPWP, pzn, 1583, nr 354.

¹³⁹ Podstawa opinii T. Jurka jakoby w dokumencie z 1645 r. chodziło o Lutol Suchy, a nie Lutol Mokry jest nieznaną; Now2, s. 473; T. Jurek, *Lutol Mokry*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 687–688.

¹⁴⁰ W wizytacji parafii Zbąszyń z 1607 r. jest mowa o mesznym płaconym z półłanka w miejscowości Lutolek; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 132.

¹⁴¹ W wizytacji z 1640 r. pojawia się oratorium w Świętym Wojciechu. Jego opis, m.in. brak uposażenia plebańskiego, różni się od innych kościołów (*ecclesiae*) w Rogozińcu, Lutolu Suchym, Kęszycy i Nietoperku, które mimo filialnego charakteru posiadały odrębność majątkową. Wizytacja z 1603 r. wspomina o kościele w Bobowicku, do którego miał być afiliowany kościół w Policku (oba zajęte przez protestantów), jednak inne źródła – zwłaszcza rejestry poborowe – wskazują na przynależność wsi Bobowicko do parafii Międzyrzecz; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 32v, 140v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 70–76v; Now2, s. 469–471.

¹⁴² RPWP, pzn, 1576, nr 434, 572.

¹⁴³ W aktach XV i XVI w. nie ma żadnych informacji o tej świątyni. Nowacki przypuszcza jego parafialny charakter w XV stuleciu na podstawie charakteru wyposażenia i przywileju odpustowego z 1454 r.; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 145v; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 203v; Now2, s. 480.

od parafii macierzystych i są traktowane jako odrębne parafie. Należy do nich parafia w Gaci, która mimo zajęcia przez protestantów w połowie XVI w. jest regularnie notowana przez spisy podatkowe (rejestry poborowe, podymne) oraz spisy kontrybucji. Jedynie w rejestrze z 1580 r. Gać oraz jej miejscowości parafialne (Brzeźno i Łopuchowo) znalazły się w parafii Długa Goślina (Goślina Długa). Podobne okoliczności wystąpiły w przypadku jednowioskowych parafii w Ocieszynie¹⁴⁴ i Lewicach¹⁴⁵. Do parafii inkorporowanych legitymujących się stałym i dobrze poświadczonym okręgiem parafialnym należało także Mutowo (Szamotuły Stare). Najwyraźniej formalny akt połączenia parafii św. Stanisława w Szamotułach z parafią św. Marcina (Mutowo, Szamotuły Stare) z 11 VI 1478 r. nie wszedł do codziennej praktyki, skoro nadal w XVI w. obie parafie traktowane były odrębnie¹⁴⁶. Mimo pewnych wątpliwości na mapie głównej utrzymano odrębność parafii Boguszyn (Boguszyno). Jest ona wymieniona przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561¹⁴⁷. Podczas wizytacji w 1619 r. nie było pewności odnośnie do jego parafialnego charakteru. W opinii Nowackiego kościół i parafię Boguszyn przyłączono do Radomiczka dopiero w latach 1694–1697¹⁴⁸. Także w przypadku parafii Lipno, Witosław, Drużyn (Drożyn), Trzebaw, Brójce, Mieczewo, Radzewo, Słupia, Kępa Mała oraz Ziemin przyjęto założenie, że ich zanik nastąpił w XVII w. Parafia Lipno, wzmiankowana regularnie przez źródła z drugiej połowie XVI w., została oddana w XVII w. w zarząd plebana sąsiedniej parafii w Mórkwie, a następnie kościół został rozebrany¹⁴⁹. Podobnie było w przypadku parafii Witosław, która po upadku w XVII w. weszła w skład parafii Drzeczkowo¹⁵⁰. Parafia Drużyn została przyłączona w 1632 r. do parafii w Granowie¹⁵¹. Wcześniej upadła parafia we wsi Trzebaw, gdyż wizytacja parafii Łódź (Łodzka) z 1628 r. ujmuje tę miejscowość w swoim okręgu parafialnym i wzmiankuje tylko zniszczony zupełnie, niegdyś istniejący kościół¹⁵². Parafia Brójce (być może ukryta pod nazwą Brodze w spisie z 1561 r.), regularnie wzmiankowana przez rejestry poborowe w XVI w., po odebraniu innowiercom została decyzją patrona (powodowaną nikłym uposażeniem) afiliowana do Babimostu w 1614 r.¹⁵³ Z kolei parafie w Mieczewie po 1614 r. i w Radzewie po 1616 r. zostały włączone do parafii Bnin. Nie jest znana dokładna data upadku jednowioskowej parafii w Słupi. Według Nowackiego już przed 1537 r. została ona inkorporowana do parafii w Witaszycach. Wzmiankowana systematycznie w źródłach XVI-wiecznych, pojawia się w okręgu uposażeniowym parafii Witaszyce w 1610 r.¹⁵⁴ Z przerwami i nieregularnie na przełomie XVI i XVII w. funkcjonowała parafia w Zieminie¹⁵⁵. Na początku XVII w. na skutek wylewu Warty zniszczony został kościół we wsi Kępa Mała. Nie został już odbudowany, a uposażenie włączono do parafii Zaniemyśl (Niezamyśl)¹⁵⁶.

Na mapie głównej utrzymano odrębność parafii Krzan (Krzon), mimo że jeszcze przed reformacją została inkorporowana (1508 r.) do parafii w Starym Białczu (Białcz, Białejeziro)¹⁵⁷. Tak też – w parafii Stary Białcz – wieś ta została odnotowana przez rejestr poborowy w 1563 r.¹⁵⁸ Jednakże spisy kontrybucji (1540, 1561 r.) oraz inne rejestry poborowe wciąż wymieniają parafię Krzan¹⁵⁹. Ważną przesłanką przemawiającą za odrębnością parafii był charakter inkorporacji, który miał zachować prawa parafialne obu

¹⁴⁴ RPWP, pzn, 1580, nr 171–174; Now2, s. 376–377; K. Górka-Gołaska, *Gać*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 449.

¹⁴⁵ RPWP, pzn, 1553, nr 228; RPWP, pzn, 1583, nr 313–314; Now2, s. 461–462; J. Luciński, *Lewice*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 592–594.

¹⁴⁶ LBP, s. 78–79; AAP, CP 404, k. 15v; ASK I 3, k. 330v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 205v; Now2, s. 372.

¹⁴⁷ AAP, CP 404, k. 32; ASK I 3, k. 338.

¹⁴⁸ Odnośnie do kościoła w Boguszynie w wizytacji z 1619 r.: „Est controversia an pertineat ad parochialem ecclesiam in Radomiczko ut nonnulli asserunt, nec non”. Przynależność wsi Boguszyn i Bronikowo, gdzie niegdyś były odrębne parafie oraz kościoła parafialnego w Radomiczku stanowiła przedmiot sporu w drugiej połowie XVII w.; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 141v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 465; Now2, s. 432.

¹⁴⁹ AAP, CP 404, k. 33; ASK I 3, k. 338; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 138; Now2, s. 431.

¹⁵⁰ W wizytacji tego miejsca w 1672 r. zaznaczono, że znajduje się ono pod opieką plebana z Osiecznej; AAP, CP 404, k. 32; ASK I 3, k. 338; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 134–134v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 437v; Now2, s. 429.

¹⁵¹ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 145; Now2, s. 369.

¹⁵² Wiz. Poz. 1628–1629, k. 59v.

¹⁵³ Zob. przyp. 72; Now2, s. 474.

¹⁵⁴ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 106v; Now2, s. 401–402.

¹⁵⁵ Now2, s. 451–452.

¹⁵⁶ Tamże, s. 359–362.

¹⁵⁷ T. Jurek, *Krzon*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 487.

¹⁵⁸ RPWP, ksc, 1563, nr 4–5.

¹⁵⁹ AAP, CP 404, k. 33; ASK I 3, k. 338; RPWP, ksc, 1565, nr 335; RPWP, ksc, 1583, nr 394.

połączonych kościołów, a także odrębne uposażenie kaplicy w Krzanie, podane w wizytacji z 1610 r.¹⁶⁰ Problematyczna jest odrębność parafii w Rostarzewie (Rzestarzewie), gdyż wszystkie rejestry poborowe umieszczają tę wieś w parafii Wolsztyn. Parafia ta została ujęta w spisie kontrybucji z 1540 r., pominięta zaś w analogicznym spisie z 1561 r.¹⁶¹ Proces z 1513 r. między dziedzicem Rostarzewa a plebanem Wolsztyna wynika z podważania przez tego drugiego parafialnego charakteru owej świątyni i żądań przejęcia jego uposażenia przez parafię Wolsztyn. Sprawę utrudnia dodatkowo przejście kościoła w ręce innowierców w drugiej połowie XVI w. Główną przesłanką przemawiającą za utrzymaniem tej jednowioskowej parafii na mapie są wzmianki potwierdzające jej funkcjonowanie w drugiej połowie XVI w. (np. prezenta dla plebana w 1543 r., potwierdzenie dokumentu erekcyjnego w 1551 r., obsada przez komendariusza od 1595 do 1603 r.) oraz wzmianka z wizytacji 1603 r.: „Nullas habet villas parochiales, sed ipsamet villa est per se, ubi dicta ecclesia est aedificata”¹⁶². Parafia w Pierzchnie została potraktowana jako odrębna mimo inkorporacji do prepozytury kórnickiej. Co prawda w spisie z 1540 r. wymieniono ją w jednej pozycji z Kórnikami, ale wszystkie rejestry poborowe podają ją jako właściwą dla sąsiednich miejscowości. Na początku XVII w. była zaniedbana, sakramentów zaś albo wcale nie udzielano, albo tylko dwa razy do roku. Zarządzał nią pleban z Kórnik¹⁶³. Mimo że inkorporacja do prepozytury w Kórniku miała miejsce w 1431 r., jeszcze na początku XVIII w. parafia w Pierzchnie zachowała ślady odrębności terytorialnej (okręg parafialny)¹⁶⁴. W 1548 r. parafia Bojanice, z powodu małego uposażenia, za zgodą patronów została inkorporowana do parafii Świerczyna. Mimo to jest traktowana przez spisy kontrybucji oraz rejestry poborowe jako odrębna jednostka¹⁶⁵. Podobnie wyglądał przypadek parafii w Gałęzewie. W 1446 r. kapituła poznańska wyraziła zgodę na przyłączenie kościoła parafialnego w Gałęzewie jako filialnego do parafii w Szamarzewie – w 1510 r. pleban z Szamarzewa zarządzał kościołem w Gałęzewie. W 1540 r. biskup uznał ponownie niezależność kościoła w Gałęzewie jako parafialnego¹⁶⁶. Nie ma także w źródłach z XVI w. wyraźnych i trwałych efektów czasowego połączenia parafii Łaszczyn (Łaszczyno) i Sarnowa (Sarnowo)¹⁶⁷. Ciekawa, z punktu widzenia przynależności administracyjnej, jest relacja parafii w Noskowie i Potarzycy. W księdze uposażeń z 1510 r. Nosków (Noskowo) w dekanacie Nowe Miasto pojawia się jako wieś z kaplicą i prebendą w parafii Potarzyca¹⁶⁸. Parafia w Noskowie została erygowana w 1434 r. Nowacki przypuszcza, że powstały trudności ze strony plebana potarzyckiego przy realizacji dokumentu erygującego parafię w Noskowie. Wyrazem tego może być zróżnicowana terminologia używana wobec tego beneficjum (*oraculum, altare, ecclesia parochialis, beneficium perpetuum*). W jego opinii parafia w Noskowie uzyskała pełną samodzielność dopiero w drugiej połowie XVI w.¹⁶⁹

Pominięcie niektórych parafii przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 wynikało najczęściej z ich szczególnego położenia formalnoprawnego lub dynamiki zjawisk reformacyjnych. Należy do tej grupy parafia Budzyń, wzmiankowana regularnie przez rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. i późniejsze źródła wizytacyjne¹⁷⁰. Jej pominięcie przez wspomniane wykazy może wynikać z pewnego rodzaju zależności, powodującej niekiedy konflikty z sąsiadującą i macierzystą, według Nowackiego, dla Budzyna parafią w Chodzieży¹⁷¹. Podobnie wygląda sytuacja jednowioskowej parafii w Wyszanowie, występującej systematycznie w rejestrach poborowych, a powiązanej z parafią w Starym Dworze¹⁷². Na mapie

¹⁶⁰ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 78v; Now2, s. 434.

¹⁶¹ AAP, CP 404, k. 44.

¹⁶² Wiz. Psz. 1603–1607, k. 15; P. Dembiński, *Rzestarzewo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 265.

¹⁶³ AAP, CP 404, k. 8v; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 79v–80; Now2, s. 359; H. Fokciński, *W sprawie odtworzenia średnio-wiecznej sieci parafialnej w diecezji poznańskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 21, 1973, nr 2, s. 126–127.

¹⁶⁴ Wiz. Poz. 1695–1696, k. 358; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 19v–20.

¹⁶⁵ AAP, CP 404, k. 23; ASK I 3, s. 335; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 31; K. Górka-Gołaska, *Bojanice*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 83–84.

¹⁶⁶ W spisie kontrybucji z 1540 r. wymienione pod jedną pozycją, jednak słowo *unitae* jest przekreślone; AAP, CP 404, k. 12v; Now2, s. 364.

¹⁶⁷ Now2, s. 420–422.

¹⁶⁸ W indeksie geograficznym J. Nowacki utożsamia te miejscowości. Jednak wezwanie kościoła w mieście Noskowie (św. Helena) różni się od wezwania kościoła parafialnego we wsi Noskowie (Święta Trójca). Może to być przesłanka, że chodzi o dwie różne miejscowości; tamże, s. 142, 152, 347.

¹⁶⁹ AAP, CP 404, k. 35v; ASK I 3, k. 340v; Now2, s. 402–403.

¹⁷⁰ Wiz. Poz. 1695–1696, k. 598; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej*, s. 282.

¹⁷¹ Now2, s. 383; K. Górka-Gołaska, *Budzyń*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 137–138.

¹⁷² Wiz. Psz. 1603–1607, k. 24v; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 170; Now2, s. 475.

głównej, choć nie bez wątpliwości, zachowano także jednowioskową parafię Brudzewo. O jej odrębności świadczą rejestry poborowe i podymne z 1631 r., mimo przyłączenia w 1563 r. do parafii Kręcko (Kręsko)¹⁷³. Przemawia za tym także jej pominięcie w okręgu parafialnym Kręcka w wizytacji z 1603 r. „Villae parochiales sunt 2 Nova et Vetus Kromsko, utraque villae reverendi domini abbatis”¹⁷⁴. Podobne okoliczności zdecydowały o pozostawieniu na mapie odrębnej parafii w Koźminku. Jest ona ujmowana zarówno przez rejestry poborowe powiatu kościańskiego (z racji położenia geograficznego), jak też powiatu poznańskiego (z racji związków własnościowych z cystersami w Paradyżu). W przypadku rejestrów kościańskich była ona z reguły włączana do parafii w Kręcku, niekiedy bez podania sumy i podstawy podatku, z odesłaniem do powiatu poznańskiego¹⁷⁵. Suma i podstawa podatku pojawia się regularnie w przypadku ujmowania Koźminka jako odrębnej parafii w rejestrach poborowych powiatu poznańskiego¹⁷⁶. Kościół ten nie został objęty wizytacją z 1603 r., gdyż jako niedawno odzyskany z rąk protestantów nie miał jeszcze obsady duszpasterskiej¹⁷⁷. Pominięcie w spisach kontrybucji odnotowywanej w rejestrach poborowych parafii Łagowiec może wynikać z jej zależności, choć niepotwierdzonej w dokumentach, od Bukowca Międzyrzeckiego (Bukowca)¹⁷⁸. Z kolei brak w rejestrze z 1561 r. parafii Świętego Ducha w Obornikach mógł wynikać z jej szczególnego charakteru (kościół szpitalny, druga parafia w Obornikach, na przedmieściu). Jako prepozyturalny parafialny wzmiankowany jest jeszcze w wizytacji z początku XVIII w.¹⁷⁹

Część parafii w wyniku inkorporacji, związanej niekiedy także z upadkiem parafii w trakcie reformacji, utraciła odrębność terytorialną. Morasko (Morawsko) wzmiankowane jest jako siedziba parafii tylko w rejestrze poborowym z 1553 r.¹⁸⁰ Po inkorporacji do parafii w Chojnicy w 1507 r., a następnie zajęciu uposażenia w połowie XVI w., parafia upadła. W spisach kontrybucji z 1540 i 1561 r. została określona jako połączona z Chojnicą, a rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. i późniejsze źródła zaliczają wieś do parafii Chojnica¹⁸¹. Podobnie wyglądała sytuacja parafii Stare Borówko (Borówko), która została połączona z parafią Czempin w 1470 r. (po śmierci plebana Michała). Dekret w tej sprawie wydał biskup poznański w 1460 r.¹⁸² Parafia ta została co prawda wymieniona jeszcze przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561 (bez sumy podatku), jednak została pominięta w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w., w księdze uposażeń z 1510 r. Borówko należy zaś do parafii Czempin¹⁸³. Także istniejąca na początku XVI w. parafia Przyprostynia (Przeprostynia) została inkorporowana w 1515 r. do parafii w Zbąszyniu. Spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r. wskazują na jej związek ze Zbąszyniem, rejestry poborowe odnotowują zaś tę wieś konsekwentnie w parafii Zbąszyń¹⁸⁴. Parafia w Błazejewie (Błozejewie) wzmiankowana była przez spis kontrybucji z 1540 r. wspólnie z prepozyturą w Bninie, do której została inkorporowana w 1513 r. Pomija ją już kolejny spis z 1561 r.¹⁸⁵ Podobny los spotkał parafie w Osiecku i Nowej Wsi, których kościoły zostały włączone do parafii w Sokole Dąbrowej (Falkwald) i zeszyły do rangi filii¹⁸⁶. Boryszyn jako odrębna parafia jest wzmiankowany tylko w jednym rejestrze – z 1553 r.¹⁸⁷ Już w 1540 r. był jednak prawdopodobnie filią Żarzyna i do niego przypisują tę wieś pozostałe rejestry poborowe¹⁸⁸. Parafia w Głuchowie utraciła odrębność terytorialną

¹⁷³ RPWP, ksc, 1563, nr 150; RPWP, ksc, 1583, nr 348; Podymne 1631, k. 46; Now2, s. 458.

¹⁷⁴ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 20v.

¹⁷⁵ RPWP, ksc, 1563, nr 151; RPWP, ksc, 1565, nr 149; RPWP, ksc, 1576, nr 48; RPWP, ksc, 1580, nr 325.

¹⁷⁶ RPWP, pzn, 1576, nr 229; RPWP, pzn, 1577, nr 245; RPWP, pzn, 1580, nr 243; RPWP, pzn, 1581, nr 242; RPWP, pzn, 1583, nr 250.

¹⁷⁷ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 24v; Now2, s. 458; T. Jurek, *Koźminek*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 432–433.

¹⁷⁸ Now2, s. 473; G. Rutkowska, *Łagowiec*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 4–5.

¹⁷⁹ Wiz. Poz. 1726–1728, k. 140–141v.

¹⁸⁰ RPWP, pzn, 1553, nr 268–269.

¹⁸¹ AAP, CP 404, k. 16v; ASK I 3, k. 330v; Wiz. Czt. 1640–1641, k. 252–252v; Wiz. Poz. 1695–1696, k. 176v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 118v; Now2, s. 374.

¹⁸² Now2, s. 426; S. Chmielewski, *Borówko*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 94–95.

¹⁸³ LBP, s. 126; AAP, CP 404, k. 30; ASK I 3, k. 338.

¹⁸⁴ Także kościół w Chobie; AAP, CP 404, 44v; ASK I 3, 342v; Now2, s. 456; P. Dembiński, *Przeprostynia*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 853–855.

¹⁸⁵ AAP, CP 404, k. 8; Now2, s. 359.

¹⁸⁶ Wymienione w spisach kontrybucji z 1540 i 1561 r. W 1561 r. obie parafie były zajęte przez protestantów. Wszystkie rejestry poborowe podają je w parafii Sokola Dąbrowa; AAP, CP 404, k. 51v, 52v; ASK I 3, k. 345v–346; Now2, s. 477–478.

¹⁸⁷ RPWP, pzn, 1553, nr 11.

¹⁸⁸ W 1540 r. Żarzyn i Boryszyn były obsługiwane przez tego samego plebana. Boryszyn został pominięty przez spis kontrybucji z 1561 r.; AAP, CP 404, k. 51v; Now2, s. 476; K. Górską-Gołaską, *Boryszyn*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 98.

prawdopodobnie w XV lub pierwszych dekadach XVI w. Jest wzmiankowana (bez opisu) w księdze uposażeń z 1510 r., pominięta jednak przez spisy kontrybucji z lat 1540 i 1561. Nowacki zauważa brak wzmianek o plebanach w Głuchowie po 1427 r. Rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. zaliczają tę wieś do parafii w Pogorzeli¹⁸⁹. Parafia Rybojady została przyłączona do parafii Trzciel, według Nowackiego już w XIV stuleciu, choć pamięć o tej inkorporacji wyraża jeszcze dokument instytucyjny na obie plebanie z 1583 r.¹⁹⁰ Włączenie parafii Dąbcze (Dąbiec) do parafii Rydzyna nastąpiło na początku XV w., parafii Słupia Kapitulna (Słupia) zaś do parafii Czesram przed 1510 r. Samodzielnym ośrodkiem duszpasterskim Słupia Kapitulna stała się ponownie dopiero w połowie XVII w.¹⁹¹ Z kolei inkorporacja parafii Sobiałkowo do Miejskiej Górki (Górka) nastąpiła, według Nowackiego, na przełomie XIV i XV w. Spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r. oba ośrodki traktują jako połączone, rejestry poborowe zaś konsekwentnie zapisują Sobiałkowo w parafii Miejska Górka¹⁹². Nie jest znana dokładna data przyłączenia parafii we wsi Dłoń (Dłonia) do parafii Kołaczkowice. Wymieniana przez spis kontrybucji w 1540 r., została pominięta przez analogiczny spis z 1561 r., wszystkie rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. włączają ją zaś do parafii Kołaczkowice¹⁹³.

Różnie w spisach podatkowych jest traktowana wieś Wysoka – w niektórych stanowi odrębną parafię, w innych należy do parafii Kaława¹⁹⁴. Pomijają ją spisy kontrybucji z 1540 i 1561 r. Na mapie głównej została włączona do okręgu parafialnego Kaławy, do którego należała ze swoim kościołem filialnym w 1603 r.¹⁹⁵ Do parafii, które utraciły prawa parafialne w czasie reformacji i nie są wzmiankowane lub są odnotowywane jedynie fragmentarycznie przez źródła spisowe drugiej połowy XVI w., należały także Mieściska (Mieścisko, par. Ceradz Stary)¹⁹⁶, Górka (wieś opustoszała w XVI w., w par. Trzebaw)¹⁹⁷ oraz Dąbrowa (wieś opustoszała w par. Dębno)¹⁹⁸. Z kolei powołany do istnienia w drugiej połowie XVI w. kościół w Radlinie, wzmiankowany przez wizytację z 1610 r., nie może być uznany za parafialny, gdyż nie było przy nim beneficjum duszpasterskiego i zarządzał nim pleban z Wilkowyi. Miejscowość ta nie została wymieniona w okręgu parafialnym Wilkowyi, a przy parafii w Mieszkowie jest adnotacja, że „olim pertinebat etiam Radlinum, sed postea per compositionem separatum”. Najwyraźniej na początku XVII w. parafia w Radlinie była w fazie organizacji¹⁹⁹.

Na mapie głównej symbol parafii oznacza jej główną siedzibę także w sytuacjach, gdy była ona zajęta przez protestantów. Dotyczy to np. parafii w Skokach, gdzie na skutek zajęcia kościoła przez ewangelików nastąpiło czasowe przeniesienie siedziby parafii katolickiej do Potrzebanowa²⁰⁰. Podobnie było w przypadku parafii Gnin (Gnino), gdzie czasowo funkcję kościoła parafialnego przejął kościół filialny w Jabłonnie (Jabłona Stara)²⁰¹. W niektórych przypadkach mogła występować różnica między nazwą parafii a jej siedzibą lub nazwy te mogły występować zamiennie (Paradyż – Jordanowo; Oborniki: Świętego Ducha – Stara Wieś). W Żerkowie z kolei występowały dwie parafie – miejska św. Mikołaja oraz przedmiejska św. Stanisława²⁰². Szczególnie ciekawym przypadkiem są relacje między kościołami w parafii Grobia-Bucz (Bocz). Sytuację dodatkowo komplikowała w tym wypadku reformacja – w wizytacji na początku XVII w. kościoły w Buczu i Grobi są odnotowane jako opuszczone²⁰³. Restytucja

¹⁸⁹ LBP, s. 151; Now2, k. 404–405.

¹⁹⁰ Now2, s. 472.

¹⁹¹ Informacje o parafii Słupia zawarte w rejestrach poborowych pow. kościańskiego z lat 1563–1580 dotyczą Słupi (Biskupiej) k. Słężewa, a nie Słupi Kapitulnej (k. Czesramia). Ze względu na swoje pograniczne położenie parafia Słupia (Biskupia) była rejestrowana zarówno przez rejestry poznańskie, jak i kościańskie; LBP, s. 118; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 222v–223v; Now2, s. 420; I. Skierska, *Słupia*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 556–557.

¹⁹² AAP, CP 404, k. 27v; ASK I 3, k. 335; Now2, s. 421; K. Górską-Gołąska, I. Skierska, *Sobiałkowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 570–573.

¹⁹³ AAP, CP 404, k. 27v; Now2, s. 418; K. Górską-Gołąska, *Dłoń*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 354–355.

¹⁹⁴ Niekiedy nawet w tym samym rejestrze występowała jako miejscowość w parafii Kaława lub jako samodzielna parafia; RPWP, pzn, 1553, nr 106, 554; RPWP, pzn, 1576, nr 204, 653; RPWP, pzn, 1577, nr 221, 696.

¹⁹⁵ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 25v.

¹⁹⁶ Now2, s. 460; J. Luciński, *Mieściska*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 118–120.

¹⁹⁷ AAP, CP 404, k. 22; K. Górską-Gołąska, *Górka*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 625–626.

¹⁹⁸ AAP, CP 404, k. 34v; ASK I 3, k. 340v; Now2, s. 399–400.

¹⁹⁹ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 103, 110v; Now2, s. 578.

²⁰⁰ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 38v; Now2, s. 577.

²⁰¹ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 46.

²⁰² Wiz. Poz. 1610–1619, k. 99–101; Now2, s. 401.

²⁰³ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 144v.

parafii Grobia, już przy nowej siedzibie w Buczu (miejsowość Grobia zanikła), nastąpiła w 1641 r.²⁰⁴ Z kolei parafię w Charbielinie przeniesiono po 1650 r. do kościoła św. Jakuba w Dłużynie²⁰⁵. Problematyczne było określenie głównej siedziby parafii Wolsztyna – Komorowa. Źródłem kontrowersji było powołanie kościoła w mieście Wolsztynie na terenie parafii Komorowo. Decyzją biskupa z 1461 r. msze święte niedzielne miały być odprawiane w obu kościołach, poranna w macierzystym Komorowie, suma zaś w filialnym Wolsztynie²⁰⁶. Trzeba podkreślić, że pojęcia „macierzystość” (*matrix*) oraz „filialność” (*filialis*) należy odnosić do praw parafialnych bardzo ostrożnie, gdyż nie można wprost utożsamiać kościoła macierzystego (*matrix*) z parafialnym (*parochialis*) oraz kościoła filialnego (*filialis*) z nieparafialnym (*non parochialis, filialis*). Należy wyróżnić:

- 1) filialność świątyni powodowaną jej późniejszym czasem powstania w stosunku do kościoła macierzystego (kościół filialny to kościół młodszy w stosunku do macierzystego) – kryterium genetyczne,
- 2) filialność świątyni wynikająca z podległości oraz zależności duszpasterskiej – kryterium hierarchiczne.

Świątynia w Wolsztynie jest doskonałym przykładem kościoła filialnego (w pierwszym rozumieniu), który uzyskał stopniowo prawa parafialne, powodując jednocześnie przekształcenie kościoła macierzystego w Komorowie w kościół filialny (w drugim rozumieniu). Trudno uchwycić precyzyjnie moment przejścia praw parafialnych na kościół w Wolsztynie, gdyż był to proces. Większe znaczenie kościoła w Wolsztynie już w 1540 r. wydaje się określać wyrok w procesie Błażeja plebana w Wolsztynie i Komorowie, mówiący o tym, że we wszystkie święta poza niedzielami właśnie w Wolsztynie, gdzie było większe zgromadzenie wiernych, miały odbywać się uroczyste msze śpiewane. Wyjątkiem było święto patronalne, kiedy msza śpiewana miała miejsce w Komorowie²⁰⁷.

Tabela 9. Obszar dekanatów i liczba parafii łacińskich w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w końcu XVI w.

Archidiakonat	Dekanat	Obszar (km ²)	Liczba parafii
Poznań	Oborniki	4633	52
	Poznań	1279	38
	Pyzdry	601	25
	Stęszew	617	15
	Wąlcz (Zanotecki)	2333	4
		9463	134
Pszczew	Grodzisk	1662	33
	Międzyrzecz	1579	33
	Wronki	1971	25
		5212	91
Śrem	Kościan	1107	39
	Nowe Miasto	1789	49
	Śrem	1796	36
	Wschowa	693	22
		5385	146
Razem		20 060	371

²⁰⁴ Now2, s. 435; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 454v („ecclesia in Grobia seu Bucz”). Na temat lokalizacji miejscowości Grobia zob. A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości*, w tym tomie.

²⁰⁵ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 608; Now2, s. 444.

²⁰⁶ A. Weiss, *Parafia Komorowo-Wolsztyn w Polsce przedrozbiorowej*, Lublin 1979, s. 38–39; J. Luciński, *Komorowo*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 277–281.

²⁰⁷ Wiz. Psz. 1724–1725, k. 107; J. Luciński, *Komorowo*, s. 277–281.

c) Okręgi parafialne

W wielu sytuacjach budzi wątpliwość przynależność parafialna pojedynczych wsi czy mniejszych osad (folwarków, osad młyńskich etc.). W ich rozstrzygnięciu należy brać pod uwagę także decyzje władz kościelnych lub patronów w indywidualnych przypadkach. Problematiczna w świetle źródeł pozostaje przynależność Buszewa. W 1411 r. biskup poznański przeniósł tę miejscowość z parafii Otorowo do parafii Psarskie²⁰⁸. Część rejestrów poborowych oraz podymne z 1631 r. ciągle jednak przypisują tę miejscowość do parafii Otorowo²⁰⁹. Inne rejestry z drugiej połowy XVI w. oraz wizytacja z 1603 r. odnotowuje Buszewo w parafii Psarskie²¹⁰. Źródła podatkowe drugiej połowy XVI w., z wyjątkiem najwcześniejszego rejestru podatkowego z 1553 r., umieszczają wieś Konin (Konino) w parafii Lwówek. W 1557 r. biskup poznański przeniósł czasowo tę miejscowość do parafii Lwówek, gdyż parafia Pniewy została zajęta przez protestantów. Konin znalazł się prawdopodobnie ponownie w parafii Pniewy pod koniec XVI w., wraz z jej powrotem do kultu katolickiego. W latach 1585 i 1590 zostało instytuowanych dwóch plebanów w Pniewach, a wizytacja tej parafii z 1603 r. wymienia Konin w okręgu parafialnym, choć z zaznaczeniem „Konin sub Lwowko”²¹¹. Zbliżona sytuacja miała miejsce w przypadku wsi Kawczyn (Kawczyno). Po zajęciu parafii Oborzyska w 1562 r. przez protestantów biskup poznański na prośbę Łukasza Rydzińskiego, dziedzica Kawczyna, przyłączył tę wieś do parafii Bonikowo²¹². Na mapie głównej pozostawiono Kawczyn w parafii Oborzyska, trudno bowiem ocenić, czy decyzja z 1562 r. została zrealizowana, skoro wszystkie rejestry podatkowe nadal notują tę wieś w parafii Oborzyska, podobnie jak źródła kościelne z XVII i XVIII w.²¹³ Nie ma także potwierdzenia wykonania decyzji biskupa poznańskiego, który na prośbę właścicieli Powodowa w 1560 r. czasowo przeniósł tę wieś z parafii Niałek Wielki do parafii Siedlec. Rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w., a także najwcześniejsza zachowana wizytacja z 1603 r. odnotowują tę miejscowość w parafii Niałek Wielki²¹⁴. Z kolei umieszczenie wsi Strychy (Strych) w parafii Międzychód wynika z nowej ordynacji dla tego kościoła z 1591 r., w której znalazła się decyzja o przeniesieniu wsi Strychy z parafii Przytoczna (Przetoczno)²¹⁵.

Decyzje władz kościelnych powinny być także brane pod uwagę przy analizie przynależności parafialnej wsi Wyszynki (Wyszyny) oraz Prosna na pograniczu parafii Ryczywół i Chodzież (dekanat Oborniki). W 1510 r. obie wsie należały do parafii Chodzież, przy czym Wyszynki połowę dziesięć płaciły do Ryczywołu²¹⁶. W latach 1559–1561 biskup Andrzej Czarnkowski przeniósł te dwie miejscowości z zajętej przez innowierców parafii Chodzież do Ryczywołu, aż do czasu powrotu parafii Chodzież w ręce katolików²¹⁷. Fakt ten nie znalazł odbicia w rejestrach poborowych. Prosna pojawia się w nich jako należąca do parafii Chodzież²¹⁸, natomiast Wyszynki na zmianę – raz w parafii Chodzież, innym razem w parafii Ryczywół. Istotne jest, że pojawianie się Wyszynki w parafii Ryczywół w rejestrach poborowych dotyczy także okresu sprzed decyzji biskupa poznańskiego, a w dwóch przypadkach poborca, zapisując Wyszynki wśród miejscowości parafii Ryczywół, wyraźnie zazaczył, że wieś ta należy do parafii Chodzież²¹⁹. Dekret biskupa poznańskiego nie został prawdopodobnie zrealizowany, a w 1586 r. pojawił się w parafii chodzieskiej katolicki duchowny (komendariusz). Wizytacje z XVII

²⁰⁸ Now2, s. 463; K. Górską-Gołąska, *Buszewo*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 154–155.

²⁰⁹ RPWP, pzn, 1580, nr 427; RPWP, pzn, 1581, nr 425; RPWP, pzn, 1583, nr 431; Podymne 1631, k. 15.

²¹⁰ W parafii Psarskie wymienia Buszewo wizytacja z 1641 r., zaznaczając jednak, że dziesięć płaci do Otorowa. Być może z tego powodu Buszewo zostało zaliczone do parafii Otorowo w *Rejestrze diecezjów*; RPWP, pzn, 1553, nr 340; RPWP, pzn, 1576, nr 409; RPWP, pzn, 1577, nr 443; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 40v; Wiz. Czr. 1640–1641, k. 292v; Czaykowski, s. 773.

²¹¹ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 42v; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 236–236v; Czaykowski, s. 774; Now2, s. 462, 555; K. Górską-Gołąska, *Konin*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 301–303.

²¹² K. Górską-Gołąska, *Kawczyn*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 149.

²¹³ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 519v; Czaykowski, s. 739.

²¹⁴ RPWP, ksc, 1563, nr 399; RPWP, ksc, 1583, nr 465; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 18.

²¹⁵ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 33v; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 217; Czaykowski, s. 773; Now2, s. 467–468.

²¹⁶ LBP, s. 83–84.

²¹⁷ Now2, s. 382; K. Górską-Gołąska, *Prosna*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 818–819.

²¹⁸ RPWP, pzn, 1576, nr 91; RPWP, pzn, 1583, nr 96.

²¹⁹ RPWP, pzn, 1553, nr 369 (Ryczywół); RPWP, pzn, 1563, nr 458 (Ryczywół); RPWP, pzn, 1576, nr 455 („Wysyny ad parochiam Chodziesz pertinet”); RPWP, pzn, 1576, nr 95 (Chodzież); RPWP, pzn, 1577, nr 499 („Wissiny ad parochiam Chodziesz”); RPWP, pzn, 1580, nr 515 (Ryczywół); RPWP, pzn, 1580, nr 106 (Chodzież); RPWP, pzn, 1581 nr 512 (Ryczywół); RPWP, pzn, 1583, nr 512 (Ryczywół).

i XVIII w. potwierdzają przynależność Proсны do parafii w Chodzieży oraz podział wsi Wyszynki między parafie Chodzież i Ryczywół (meszne w 1641 r. płacone były na zmianę do obu parafii)²²⁰. Podział uposażenia z jednej miejscowości między dwie parafie był zjawiskiem stosunkowo częstym, ale nie oznaczał zawsze administracyjnego podziału miejscowości między dwa okręgi parafialne. Do osad podzielonych między dwie parafie należało Małachowo (Malechowo), wymieniane zarówno przy parafii Kunowo, jak i Dolsk. W rejestrach poborowych pojawia się wyłącznie przy parafii Dolsk. Wizytacja parafii Dolsk z 1610 r. zaznacza, że dziesięciny z folwarku płacone były do Kunowa, natomiast meszne z łanów kmiecych do parafii w Dolsku²²¹. Podobnie sprawę przedstawiają wizytacje parafii Kunowo i Dolsk z lat 1672–1685: „Małachowo. Habetur praedium curiae et spectat ad ecclesiam parochialem in Kunowo. Post agros vero cmetonales solvuntur missalia venerabili parochi in Dolsko”²²². Spór o uposażenie z Małachowa plebani Dolska i Kunowa toczyli już w XV w.²²³ Trwały był także podział Grąbkowa między parafie Jutrosin – folwark i Golejewko (Czesram) – wieś, przy czym rejestry poborowe przypisywały konsekwentnie tę miejscowość do parafii Golejewko (Czesram)²²⁴. Także wieś Strzyżewo (Strzeżewo) leżała na pograniczu parafii Lutynia – dwór i zagrodnicy oraz Dobrzyca – *ipsa villa*²²⁵. O podziale między dwie parafie miejscowości Boszkowo i Węgrzynowo oraz potencjalnie Raszkowa wspomniano w innych miejscach²²⁶.

Dość zawile relacje na przełomie XVI i XVII w. łączyły parafie w Przemęcie – św. Piotra (Świętopietrze) i św. Andrzeja. Obie są wzmiankowane przez księgę uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. oraz księgi kontrybucji z 1540 i 1561 r.²²⁷ Kluczowa jest w tym przypadku wizytacja z 1619 r., podająca, że poza miastem był niegdyś kościół pw. św. Piotra, lecz zniszczony ze starości został kilka lat temu zniesiony, a jego miejsce sprofanowane. Jednocześnie jego uposażenie oraz obowiązki zostały, za zgodą opatów przemęckich, przejęte przez parafię św. Andrzeja. Wśród miejscowości świadczących niegdyś na rzecz kościoła św. Piotra miały być: Błotnica, Górsko, Radomierz, Starkowo i Boszkowo. Za wyjątkiem Górska są to miejscowości wymienione w parafii Przemęt (Świętopietrze) w rejestrach poborowych z lat 1563 i 1565²²⁸. Położenie geograficzne Górska przemawia za zaliczeniem go także do parafii Przemęt (Świętopietrze), czyli zgodnie z wizytacją, a nie rejestrami poborowymi. Trudniej zrekonstruować okręgi parafialne sąsiadujących ze sobą parafii w Wysocku Wielkim i Ostrowie Wielkopolskim (Ostrowie). Parafia w Wysocku Wielkim, obsługiwana przez pewien czas przez dwóch plebanów, miała starszą, prawdopodobnie XII-wieczną metrykę. Wyodrębniona z niej parafia w Ostrowie Wielkopolskim (Ostrowie) funkcjonowała niekiedy pod nazwą Ostrów Krępe. Nowacki, opierając się głównie na księdze uposażeń z 1510 r. oraz rejestrach poborowych, podaje bardzo rozległy, składający się z 19 miejscowości okręg parafii Wysocko Wielkie. Do parafii Ostrów Wielkopolski zalicza tylko samo miasto parafialne²²⁹. Inaczej wygląda to w świetle źródeł kościelnych. Protokoły wizytacji parafii w Ostrowie Wielkopolskim przeprowadzonych w latach 1672 i 1683 stwierdzają, że na podstawie dokumentu erekcyjnego od początku należały do niej wsie: Zacharzew (Zacharzewo), Krępa (Krępe), Zębców (Ząbczewo) oraz Stare Kamienice (Kamienice)²³⁰. Trudno wyjaśnić, dlaczego dwie z tych miejscowości – Zacharzew i Zębców – zostały uwzględnione w opisie parafii Wysocko Wielkie w księdze uposażeń z 1510 r.²³¹

Źródłem problemów powodujących trudności interpretacyjne w określeniu przynależności parafialnej miejscowości jest często brak pełnych informacji źródłowych lub ich niedokładność. Wiąże się

²²⁰ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 3v; Podymne 1631, k. 5, 17v; Wiz. Czr. 1640–1641, k. 375; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 161; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 87v.

²²¹ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 63v.

²²² Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 98, 105.

²²³ T. Jurek, *Malechowo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 73–77.

²²⁴ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 217v, 230v; LBP, s. 116, 118.

²²⁵ W 1539 r. dziesięcina ze Strzyżewa została zasądzona plebanowi w Lutyni. Zgodnie z tenorem wizytacji z lat 1672–1683 meszne raz na 3 lata miało być płacone do parafii w Lutyni; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 105v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 309, 311v, 691v.

²²⁶ Zob. s. 96, 115, 116.

²²⁷ Spis kontrybucji z 1561 r. wymienia dwa kościoły w Przemęcie – św. Andrzeja oraz „Sancti Spiritus ante Przemeth”. Jest to zapewne pomyłka (ewentualnie drugie wezwanie) i chodzi o kościół św. Piotra. Nie jest znany żaden kościół pw. Świętego Ducha w tym mieście.

²²⁸ RPWP, ksc, 1563, nr 457–461; RPWP, ksc, 1565, nr 455–459.

²²⁹ AAP, CP 404, k. 39; ASK I 3, k. 340v; Now2, s. 409.

²³⁰ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 707, 714–714v.

²³¹ LBP, s. 116, 152.

to niekiedy ze sposobem zapisu niewielkich osad młyńskich albo kuźniczych, które były rejestrowane jako obiekty gospodarcze przy większych ośrodkach. Drugim elementem powodującym istotne zamieszanie jest zapisywanie miejscowości w rejestrach poborowych według klucza własnościowego, a nie parafialnego, który jest podstawowym porządkiem spisowym. W świetle rejestrów poborowych drugiej połowy XVI w. niejasny pozostaje zasięg parafii Rożnowo i Rogoźno. Zawsze były ono zapisywane obok siebie, przy czym w rejestrze z 1553 r. występuje jednowioskowa parafia Rożnowo, po niej zaś parafia Rogoźno, z wieloma przynależącymi do niej miejscowościami²³². W późniejszych rejestrach kolejność ta została odwrócona i pojawia się jednowioskowa parafia Rogoźno, a po niej następuje parafia Rożnowo z tymi samymi miejscowościami, które zostały wymienione w parafii Rogoźno w 1553 r.²³³ Sposób zapisu w rejestrach z lat 1563–1583 nie oznacza zmiany przynależności parafialnej tych miejscowości. Wskazują na to zarówno protokoły wizytacji z XVII w., jak też rejestry poborowe powiatu gnieźnieńskiego, do którego należały wsie: Marlewo i Żerniki²³⁴. Nieco problematyczna jest też przynależność do Rogoźna dwóch miejscowości: Rudnice i Runowo (Rumnowo). Były one rejestrowane zarówno przez spisy podatkowe powiatu poznańskiego (par. Rogoźno), jak też kcyńskiego (par. Potulice)²³⁵. Przypisanie tych pogranicznych miejscowości do parafii Potulice w rejestrach poborowych powiatu kcyńskiego wynikało z faktu, że rejestry te wcale nie ujmowały parafii Rogoźno, leżącej już w powiecie poznańskim, zaliczając te miejscowości do najbliższej sąsiadującej i najbardziej wysuniętej na zachód parafii swojego powiatu. Decydujący w tej sytuacji stał się zapis w wizytacji parafii Potulice z 1628 r., stwierdzający, że oprócz miejscowości parafialnej należą do niej tylko dwie wsi: Nowe Brzeźno (Brzeźna) i Żelice²³⁶, co potwierdzają późniejsze wizytacje parafii Potulice i Rogoźno²³⁷. Zapewne podobna okoliczność zadecydowała o zaliczaniu w rejestrach poborowych powiatu poznańskiego miejscowości Brzekiniec do parafii w Rogoźnie. Ponadto wieś ta wchodziła w skład starostwa rogozińskiego. Należała ona jednak do sąsiadującej parafii w Potulicach, położonej w powiecie kcyńskim i pomijanej przez rejestry poznańskie²³⁸.

Słabo poświadczony jest w drugiej połowie XVI w. okręg parafii Łęgowo, inkorporowanej w 1596 r. do konwentu wągrowieckiego²³⁹. Uposażenie parafii, które pobierał klasztor, podane w wizytacji z 1628 r., pochodziło z samego Łęgowa oraz wsi Sienno i Czekanowo (o kwestii przynależności wsi Bobrowniki była mowa wcześniej)²⁴⁰. Czekanowo należy jednak zaliczyć do parafii w Lechlinie (Lechninie), gdyż tam płacona była połowa mesznego²⁴¹. Tak też przypisuje tę miejscowość księga uposażeń z 1510 r. oraz wszystkie rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. i późniejsze wizytacje²⁴². Na mapie głównej wieś Roszkowo (Raszkowo) została zaliczona do parafii w Lechlinie. W pierwszej połowie XVIII w. należała do parafii Skoki, przy czym nie można wykluczyć także jej wcześniejszego podziału między parafie Lechlin i Skoki²⁴³. Nieco problematyczny, ze względu na rozbieżność informacji źródłowych, jest zasięg parafii Grobia na granicy z parafiami Wilkowo Polskie i Przemęt (Świętopietrze). Informacje

²³² RPWP, pzn, 1553, nr 375–390.

²³³ RPWP, pzn, 1563, nr 465–490; RPWP, pzn, 1577, nr 500–527 (Międzyzylesie w parafii Rogoźno); RPWP, pzn, 1583, nr 517–546.

²³⁴ RPWK, gzn, 1564, nr 309–311; RPWK, gzn, 1588, nr 324–325; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 43.

²³⁵ RPWP, pzn, 1563, nr 487–489; RPWP, pzn, 1583, nr 543–545; RPWK, kcn, 1564, nr 181–182; RPWK, kcn, 1583, nr 176–177.

²³⁶ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 41.

²³⁷ Wiz. Poz. 1726–1728, k. 377v, 389; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 256–257, 265.

²³⁸ LBP, s. 89; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 265; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 377v.

²³⁹ Trudno określić podstawę źródłową twierdzenia J. Nowackiego jakoby do parafii w 1510 r. należały: Łęgowo, Sienno, Bobrowniki i część Czekanowa. Uposażenie parafii nie zostało podane w księdze uposażeń z 1510 r.; LBP, s. 89; Now2, s. 380.

²⁴⁰ Zob. przyp. 35.

²⁴¹ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 40.

²⁴² LBP, s. 37; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 395v; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 272.

²⁴³ Wieś Roszkowo płaciła meszne do parafii w Lechlinie w 1628 r. Wizytacja z 1727 r. wspomina o podziale uposażenia z tej miejscowości między parafię Skoki i Lechlin, przy czym meszne i sama miejscowość należała do parafii Skoki, co potwierdza także wizytacja parafii Lechlin 1778 r., zaznaczając: „Villam Roszkowo anteriores visitationes inter villas parochiales ecclesiae Lechlinensis specificant, ultima vero Kaczkoviana eam in controverso cum parochia Skocense extitisse asserit, ad praesens est sub regimine parochi Skocensis, quo titulo et a quo tempore ex documentis ecclesiae Lechlinensis non constat”. Przy opisie okręgu parafialnego Skoki jest natomiast adnotacja: „Villa Raszkowo ad vigore erectionis ad hanc ecclesiam iure parochiali spectans”; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 39v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 395v, 401; Wiz. Poz. 1777–1784, k. 367v, 372v.

na ten temat w księdze uposażeń z 1510 r. są niekompletne²⁴⁴. Rejestry poborowe wskazują na przynależność wsi Boszkowo do parafii Przemęt (Świętopietrze), Barchlina (Barklina) zaś do parafii Wilkowo Wielkie. Stoi to w pewnej sprzeczności z informacją podaną przez Nowackiego, że zgodnie z treścią dokumentu Andrzeja Bnińskiego z 1440 r. Boszkowo i Barchlin należały do parafii Grobia (w XVII w. Bucz)²⁴⁵. Wizytacja parafii Przemęt z 1619 r. wymienia Boszkowo wśród miejscowości, które niegdyś płaciły meszne do kościoła św. Piotra w Przemęcie²⁴⁶. Pewne wyjaśnienie przynosi fragment wizytacji parafii Przemęt z lat 1672–1684: „Boszkowo. Habetur praedium et pertinet ad sanctam Barbaram in Grobia, villa pertinet ad parochiam Premetensem”²⁴⁷. Na tej podstawie można przyjąć przynależność tej osady do dwóch parafii (Przemęt [Świętopietrze] i Grobia). Trudniej natomiast wyjaśnić, dlaczego w rejestrach poborowych przypisywano Barchlin do parafii Wilkowo Wielkie. W świetle zarówno wspomnianego dokumentu, jak też późniejszych źródeł kościelnych bardziej prawdopodobna jest przynależność do parafii w Grobi²⁴⁸.

Już od połowy XV w. wątpliwości budziła przynależność parafialna wsi Sworzycy. Pretensje do niej zgłaszali zarówno plebani Bukowca (Bukowca Małego), jak i Grodziska Wielkopolskiego (Grodziska). Rejestry poborowe konsekwentnie zapisują Sworzycy w parafii Grodzisk Wielkopolski, jednak wizytacja z 1603 r. oraz późniejsze źródła kościelne zaliczają ją do parafii w Bukowcu²⁴⁹. Taką też przynależność, mimo wątpliwości dotyczących czasu przejścia Sworzyc pod jurysdykcję Bukowca, prezentuje mapa główna. Za taką przynależnością parafialną może przemawiać też położenie geograficzne Sworzyc, blisko Kąkolewa (drugiej miejscowości parafialnej Bukowca) i w znacznym oddaleniu od miejscowości parafii Grodzisk Wielkopolski. Problematyczna jest także przynależność parafialna wsi Szczepowice. Wykazuje ona od XV w. wyraźne związki z Konojadem, jednak w rejestrach poborowych była zaliczana do parafii Modrze. Ważną przesłanką za włączeniem tej miejscowości do parafii Konojad jest dokument odnawiający erekcję kościoła w Konojadzie z 1601 r., który wymienia Szczepowice w tej parafii²⁵⁰. W świetle dostępnych informacji trudno wyjaśnić zmianę przynależności parafialnej wsi Wróżewy w rejestrach poborowych – spisy z lat 1576 i 1577 wymieniają tę miejscowość w parafii Lutogniew, kolejne – w parafii Benice. Źródła kościelne z XVII i XVIII w. oraz położenie geograficzne między Bożacinem i Lutogniewem, w jego bezpośrednim sąsiedztwie i po tej samej stronie rzeki, wskazują na przynależność do parafii Lutogniew²⁵¹.

Parafia Rogoźno pojawia się często w drugiej połowie XVI w. jako właściwa dla osady młyńskiej Jaracz. Należy jednak wziąć pod uwagę przynależność tej osady do parafii Parkowo, co jest poświadczane przez księgę uposażeń z 1510 r., rejestry poborowe z 1508 i 1553 r. oraz późniejsze wizytacje²⁵². Sytuację komplikuje sam charakter osady, która notowana była w spisach jako młyn przy wsi Parkowo lub przy wsi Wełna, której przynależność do parafii Rogoźno także nie jest jednoznaczna²⁵³. Być może z tego powodu nie została uwzględniona w wizytacji parafii Parkowo z 1628 r., stwierdzającej, że nie ma w niej innych wsi oprócz parafialnej²⁵⁴. Charakter miejscowości wpłynął też prawdopodobnie na różną rejestrację osad młyńskich Sapolny Młyn i Bobrówka. Sapolny Młyn w rejestrach poborowych XVI w.

²⁴⁴ LBP, s. 127–128.

²⁴⁵ Por. krytyka wzmianki w wizytacji przez J. Nowackiego i K. Górską-Gołąską; Now2, s. 435; K. Górską-Gołąską, *Grobia*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 673–674.

²⁴⁶ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 147.

²⁴⁷ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 448v.

²⁴⁸ Tamże, k. 458; Wiz. Śrm. 1725–1728, k. 516; Czaykowski, s. 805.

²⁴⁹ Wiz. Psz. 1603–1607, k. 46; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 51v; Czaykowski, s. 722; G. Rutkowska, *Sworzycy*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 755–756.

²⁵⁰ Wieś ta pojawia się także w okręgu uposażeniowym parafii Konojad w 1641 i 1724 r.; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 149; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 21–22; J. Luciński, *Konojad*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 306–310; G. Rutkowska, *Szczepowice*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 816–818.

²⁵¹ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 739–739v; Czaykowski, s. 747.

²⁵² RPWP, pzn, 1553, nr 336; ASK I 3, k. 15; LBP, s. 89; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 413v.

²⁵³ Trudności sprawia jednoznaczne określenie przynależności parafialnej wsi Wełna. W 1510 r. należała ona do parafii Rogoźno, jednak dziesięciny z dwóch folwarków płacone były do Parkowa. W 1628 r. prawo patronatu do parafii w Parkowie dzierżyli dziedzice Wełny. W 1727 r. dziesięcina z folwarku Wełna trafiała do Rogoźna, a ćwiertnia (metreta) mąki z młyna przy wsi Wełna do plebana w Parkowie. Wizytacja parafii Rogoźno z 1778 r. notuje: „Villa autem Wełna qualiter ad parochiam Parkoviensem applicata”, a jej przynależność nie była *ex iure* tylko *ex usu*; ASK I 6, k. 135v; LBP, s. 89; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 42v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 388v, 413v; Wiz. Poz. 1777–1784, k. 337, 419; K. Górską-Gołąską, *Jaracz*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 26–27.

²⁵⁴ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 42v.

pojawia się aż w trzech parafiach: Trzciel²⁵⁵, Wytomyśl²⁵⁶ i Lwówek²⁵⁷. Wizytacja archidiakonatu pszczewskiego z lat 1603–1607 nie wymienia tych miejscowości w okręgach wspomnianych parafii, jedynie młynarze z Sapolna oddawali plebanowi w Lwówku jedną ćwiertnię (miara, metreta) mąki²⁵⁸. Źródła kościelne początku XVII w. pomijają całkowicie osadę młyńską Bobrówka. W rejestrach poborowych w drugiej połowie XVI w. pojawia się ona także w parafiach Trzciel²⁵⁹, Wytomyśl²⁶⁰ i Lwówek²⁶¹, przy czym najczęściej w parafii Wytomyśl. Młyn ten został wymieniony w okręgu uposażeniowym parafii Wytomyśl w wizytacji z 1725 r.²⁶² Wynikało to najprawdopodobniej z faktu, że we wszystkich tych parafiach rozciągały się dobra Marcina Lwowskiego, właściciela Bobrówki. Do parafii Wytomyśl została zaliczona także, pominięta przez rejestry poborowe, osada młyńska w Mniszku. Na jej przynależność parafialną pośrednio wskazuje związek z dobrami Trzciel i Lwówek²⁶³.

Rejestry poborowe pomijają folwark Krowi Lasek, którego dokładnego położenia nie udało się ustalić. Jest on wymieniony w księdze uposażeń z 1510 r. przy parafii w Goniembicach (Goniębicach), do której należały dziesięciny z części jego gruntów. Wyraźnie jednak zaznaczono, że „Praedium dictum Crowylassek decimat plebano suo”²⁶⁴. Chodzi tutaj najpewniej o plebana w Osiecznej, który pobierał dziesięcinę z tego folwarku także w XVII w.²⁶⁵ Folwark Maliny (Malinie), należący do parafii Wieszczyzna (Wieszczyzyna), był rejestrowany w źródłach podatkowych przy parafii Dolsk (Dolsko). Problematiczna afiliacja jest najpewniej związana ze sporem toczącym się o tę miejscowość w połowie XV w. między plebanami Wieszczyzna i Dolska. Ugoda zawarta w 1449 r. przypisywała wieś do parafii w Wieszczyzynie²⁶⁶. Mniej wiadomo o przynależności folwarku Gaj na pograniczu parafii Dolsk i Kunowo. Wzmiankowany po raz pierwszy w 1471 r., w źródłach pojawia się rzadko. SHGPoz, za Janem Korytkowskim, przyporządkowuje ten folwark do parafii w Kunowie²⁶⁷. Niepewna jest przynależność parafialna lokowanej w drugiej połowie XVI w. wsi Ciążyń (Ciężym). Ze względu na brak informacji porównawczych z wizytacji z pierwszej połowy XVII w. utrzymano jej afiliację przy parafii w Boruszynie, podaną w rejestrach poborowych. W XVIII w. zaliczana była do parafii w Połajewie²⁶⁸. Podobna trudność dotyczy wsi Szczepankowo na pograniczu parafii Ostroróg i Szamotuły. Rejestry poborowe zaliczają tę wieś do parafii Szamotuły²⁶⁹, co potwierdza najwcześniejsza zachowana księga metrykalna parafii²⁷⁰. W wizytacjach od połowy XVII w. wieś ta rejestrowana jest w parafii Ostroróg²⁷¹. Nie jest znana także dokładna data przejścia wsi Karna z parafii Zbąszyń do parafii Siedlec²⁷², wsi Krasne Dłusko (Dłusko) z parafii Skwierzyna do Przytoczna²⁷³, wsi Lubikowo

²⁵⁵ RPWP, pzn, 1553, nr 511; RPWP, pzn, 1563, nr 634; RPWP, pzn, 1576, nr 620; RPWP, pzn, 1577, nr 662; RPWP, pzn, 1583, nr 705.

²⁵⁶ RPWP, pzn, 1580, nr 737; RPWP, pzn, 1581, nr 737.

²⁵⁷ RPWP, pzn, 1577, nr 293.

²⁵⁸ Osada o takiej nazwie została wymieniona w parafii Lwówek także w *Regestrze diecezjów*; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 45; Czaykowski, s. 772.

²⁵⁹ RPWP, pzn, 1553, nr 512.

²⁶⁰ RPWP, pzn, 1563, nr 668; RPWP, pzn, 1576, nr 655; RPWP, pzn, 1577, nr 698; RPWP, pzn, 1580, nr 736; RPWP, pzn, 1581, nr 725; RPWP, pzn, 1583, nr 741.

²⁶¹ RPWP, pzn, 1577, nr 294.

²⁶² Wiz. Psz. 1724–1725, k. 284.

²⁶³ J. Luciński, *Mniszek*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 178–179.

²⁶⁴ LBP, s. 132.

²⁶⁵ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 131; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 432; K. Górską-Gołąska, *Krowi Lasek*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 470.

²⁶⁶ LBP, s. 107; Wiz. Śrm. 1725–1728, k. 399; T. Jurek, *Malinie*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 80–81.

²⁶⁷ Folwark Gaj został wymieniony w parafii Dolsk w spisie podymnego z 1631 r. Przynależność do Kunowa potwierdza natomiast wizytacja z lat 1672–1685 oraz spis F. Czaykowskiego z drugiej połowy XVIII w.; Podymne 1631, k. 37v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 97v; Czaykowski, s. 820; K. Górską-Gołąska, *Gaj*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 450.

²⁶⁸ Wiz. Poz. 1737–1738, k. 96; Czaykowski, s. 793.

²⁶⁹ SHGPoz zaliczył tę wieś do parafii Szamotuły Stare; P. Dembiński, *Szczepankowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 814–815.

²⁷⁰ AAP, PM 292/01, Księga metrykalna parafii Szamotuły, 1602–1636 (za przekazanie tej informacji dziękuję p. Joannie Napierale).

²⁷¹ Wiz. Czur. 1640–1641, k. 296; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 270; Czaykowski, s. 773.

²⁷² Księga uposażeń, rejestry podatkowe oraz wizytacja z początku XVII w. przypisują ją do parafii Zbąszyń. W XVIII w. zaliczana była już do parafii Siedlec; LBP, s. 162; Podymne 1631, k. 59; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 132; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 115v; Czaykowski, s. 727.

²⁷³ Jeszcze w 1725 r. wieś Dłusko należała do parafii Skwierzyna. *Regestr diecezjów* odnotowuje folwark o tej nazwie w parafii Przetoczno; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 208; Czaykowski, s. 833.

z parafii Rokitno do parafii Przytoczna²⁷⁴, wsi Grzybno z parafii Brodnica do parafii Iłowiec (Iłowiec Mały)²⁷⁵, wsi Młodzikowo z parafii Solec do parafii Gogolewo²⁷⁶, wsi Gronowo (Grunowo) z parafii Goniembice do parafii Leszno²⁷⁷. W świetle analizowanych źródeł nie udało się ustalić czasu podziału wsi Śląskowo między parafie Dubin (Dupino) i Jutrosin²⁷⁸ oraz wsi Sulęcín (Sulęcino) między parafie Solec i Gogolewo²⁷⁹. Księga uposażeń z 1510 r. była podstawą przypisania pustek Mełpin (Małpino) i Mączlino do parafii Mórka (Morka)²⁸⁰, pustki Konotopia do parafii Długa Goślina (Goślina Długa)²⁸¹, osady młyńskiej Biedrusko (Cietrzewka) do parafii w Chojnicy²⁸² oraz wsi Sienno do parafii Goniembice²⁸³. Z kolei pustkę Sokolniki ze względu na przynależność otaczających miejscowości przypisano do parafii w Głuszynie²⁸⁴. Na podstawie podymnego z 1631 r. oraz późniejszych źródeł kościelnych przyporządkowano także osady młyńskie: Chachle do parafii Kąkolewo²⁸⁵, Kuźnica Zbąska-Borujka do parafii Siedlec²⁸⁶, Bugaj (Nadolnik) do parafii Margonin²⁸⁷, pustki: Uście do parafii w Kopanicy²⁸⁸, Kokoszki do parafii w Nekli²⁸⁹, folwark Kobylarnia do parafii Sieraków²⁹⁰, wsie: Zaorle do parafii Dubin²⁹¹, Dębiec do parafii w Bninie²⁹², Zdziechowo (Zdziech) do parafii w Zieleńcu²⁹³, Wojnowo do parafii Nowe Kramsko (Krapsko Wielkie)²⁹⁴, Pawłowo do parafii Jutrosin²⁹⁵, Wyki (Wykowy) do parafii Koźmin²⁹⁶, Nowa Wieś i Maciejew do parafii Rozdrażew (Rozdrażewo)²⁹⁷, Pławno do parafii Murowana Goślina (Goślina Kościelna)²⁹⁸. Wieś Wierzbno, której położenia nie udało się ustalić, została przypisana do parafii w Kosieczynie (Kosieczynie) na podstawie jedynej o niej wzmianki w rejestrze poborowym z 1583 r.²⁹⁹ Przynależność parafialna osady kuźnicznej Kozarzyn (Hamer Szamociński), przy braku innych przesłanek, została określona na podstawie położenia przy Szamocinie, należącym

²⁷⁴ LBP, s. 336; Czaykowski, s. 833; G. Rutkowska, *Lubikowo*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 627–630.

²⁷⁵ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 40v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 24; Czaykowski, s. 739.

²⁷⁶ LBP, s. 66; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 486; Czaykowski, s. 784.

²⁷⁷ Ślady przynależności Gronowa do parafii Leszno sięgają początku XVI w. – w poznańskiej księdze uposażeń z 1510 r. dziesięciny z jednego z folwarków były płacone do Leszna. Kwestię praw parafialnych do dwóch folwarków w Gronowie porusza także wizytacja parafii Leszno z 1672 r.; LBP, s. 132; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 136v; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 442, 646; Czaykowski, s. 829.

²⁷⁸ Wizytacja z lat 1672–1684 podaje, że folwark podlegał parafii Jutrosin, natomiast sama wieś parafii w Dubinie. Kwestię uposażenia z folwarku we wsi Śląskowo dla parafii w Jutrosinie porusza też wizytacja z 1667 r.; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 217, 251; Czaykowski, s. 752.

²⁷⁹ LBP, s. 66; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 486; Czaykowski, s. 784, 817.

²⁸⁰ Taką przynależność potwierdza także wizytacja z lat 1672–1685; LBP, s. 121, 132; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 35.

²⁸¹ LBP, s. 87.

²⁸² Tamże, s. 177; S. Chmielewski, *Cietrzewka*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 261–262.

²⁸³ G. Rutkowska przypuszcza włączenie Sienna (lokalizacja miejscowości przybliżona) do Gronowa; LBP, s. 133; G. Rutkowska, *Sienna*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 400–404.

²⁸⁴ T. Jurek, *Sokolniki*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 589–590.

²⁸⁵ Podymne 1631, k. 48.

²⁸⁶ Tamże, k. 56a.

²⁸⁷ AAP, AV26, Akta wizytacji dekanatu czarnkowskiego, 1738, k. 79.

²⁸⁸ Podymne 1631, k. 45av; Czaykowski, s. 725.

²⁸⁹ Trudno jednoznacznie określić przynależność parafialną pustki Kokoszki. Dostępne wzmianki z XVI w. wskazują na jej związek z parafią w Gieczu. S. Mazurkiewicz podaje, że na początku XVII w. należała ona jednak do parafii Nekla. Mimo że nie podaje on podstawy źródłowej takiego stwierdzenia, to biorąc pod uwagę położenie geograficzne samej miejscowości, wydaje się ono dość prawdopodobne; RPWK, pzd, 1552, nr 101; ASK I 11, s. 59; S. Mazurkiewicz, *Nekla. Historia miasta monografia na jubileusz 600-lecia*, Września–Nekla 2007, s. 31.

²⁹⁰ Podymne 1631, k. 21; Wiz. Psz. 1724–1725, k. 242v; Czaykowski, s. 775.

²⁹¹ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 251; Czaykowski, s. 750 (jako Poluszyny nowa osada).

²⁹² Wiz. Poz. 1695–1696, k. 349v; Czaykowski, s. 814.

²⁹³ Czaykowski, s. 805 (jako Zdychowice karczma).

²⁹⁴ Wiz. Psz. 1724–1725, k. 149; Czaykowski, s. 833.

²⁹⁵ Czaykowski, s. 752.

²⁹⁶ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 663; Czaykowski, s. 747.

²⁹⁷ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 682; Czaykowski, s. 749.

²⁹⁸ Autorzy SHGPoz wskazują na przynależność tej miejscowości w XV w. do parafii Głębozec. Od XVI do XVIII w. wieś ta wchodziła w skład dóbr Murowana Goślina, przez co bardziej prawdopodobna jest przynależność w tym okresie do parafii Murowana Goślina (Goślina Kościelna), poświadczona przez spis podymnego z 1631 oraz wizytację z 1727 r. Do parafii Głębozec została natomiast przyporządkowana, głównie na podstawie rejestrów poborowych oraz podymnego z 1631 r., wieś Worowo; Podymne 1631, k. 7v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 425v.

²⁹⁹ RPWP, ksc, 1583, nr 358.

do parafii Margonin. Nie udało się natomiast wskazać przynależności parafialnej bliżej nieznaney wsi Robienko Małe w powiecie kościańskim, wzmiankowanej w rejestrze poborowym z 1567 r.³⁰⁰

Rejestry poborowe niejednoznacznie informują o przynależności parafialnej osady młyńskiej Witobel (Witowle Małe). Miejscowość ta pojawia się zarówno w parafii Trzebaw, jak i Stęszew³⁰¹. Tę dwuznaczność może nieco rozjaśnić zapis w rejestrze z 1583 r., gdzie Witobel został zaliczony do parafii Stęszew, ale z zaznaczeniem „Molendinum circa Witowlie sub parochia Trzebaw solvit”. Wynikało to prawdopodobnie z płacenia podatku razem z dobrami Dębowskich, a nie Gułtowskich³⁰². Rejestr podymnego z 1631 r. oraz późniejsze źródła kościelne zaliczają Witobel do parafii Stęszew i takie rozstrzygnięcie prezentuje mapa główna³⁰³. Źródła z XVI w. podają także różną przynależność parafialną wsi Ogieniewo (Iłowiec Wielki). Na istniejące wątpliwości odnośnie do przynależności parafialnej może wskazywać rejestr poborowy z 1565 r. Ogieniewo (Iłowiec Wielki) zostało w nim zapisane w parafii Czempień, a następnie przekreślone. Suma poboru i jego podstawa zostały natomiast podane przy parafii Iłowiec Mały, razem z dobrami Iłowieckich³⁰⁴. Księga uposażeń z 1510 r. oraz większość rejestrów poborowych włączała Ogieniewo (Iłowiec Wielki) do parafii Czempień³⁰⁵. Źródła niejednoznacznie określają także przynależność Szymanowa (Szymunowa). Rejestry poborowe wskazują na przynależność do parafii w Łaszczynie, jednakże wizytacja z 1619 r. zalicza ją do parafii Sarnowa (Sarnowo). Przypisanie w rejestrach poborowych Szymanowa do parafii w Łaszczynie mogło wynikać ze związków własnościowych Szymanowa i Sierakowa. W latach 1582–1583 Andrzej Górka, kasztelan międzyrzecki, był właścicielem zarówno Szymanowa, jak i Sierakowa, należącego do parafii w Łaszczynie³⁰⁶. Nie bez wpływu pozostało zapewne trwające przez 50 lat połączenie parafii w Sarnowie i Łaszczynie³⁰⁷ oraz spór między obu plebanami o uposażenie pochodzące z tej wsi³⁰⁸. Wyjaśnienia odnotowywania w rejestrach poborowych wsi Bonice (w okresie przedwojennym Bojnice) w parafii Środa Wielkopolska (Środa) należy szukać w związkach własnościowych z pobliskim Babinem – właścicielami obu wsi byli kolejno Wojciech, Sebastian i Agnieszka Pierzchleńscy. Księga uposażeń diecezji poznańskiej i kościelne źródła z XVII i XVIII w. wskazują jednoznacznie na przynależność tej wsi do parafii Grodzisko (Grodziszczko)³⁰⁹. Podobnie w przypadku Gąsiorowa, które należało do parafii w Pogorzeliczy, a źródła podatkowe przypisywały tę wieś do parafii Czeszewo³¹⁰. Gąsiorowo (Gąsiorowo), jak też sąsiadujące z nim Szczodrzejewo, należące już do parafii w Czeszewie, znajdowały się w tym samym kompleksie dóbr Jana Pępowskiego, a następnie Jana Roszkowskiego. Wieś Sowiniec wymieniana jest zarówno w rejestrach poborowych powiatu kościańskiego (par. Mosina), jak i poznańskiego (par. Trzebaw). Nie ulega wątpliwości, że należała do parafii Mosina, a jej pojawienie się w parafii Trzebaw w rejestrach poznańskich było warunkowane wspólnymi losami majątkowymi rodzin Białośliwskich, Marszewskich i Ciświckich³¹¹. Należy także dodać, że parafia Mosina, leżąca na granicy powiatów poznańskiego i kościańskiego, nie pojawia się w spisach podatkowych powiatu poznańskiego z drugiej połowy XVI w., samo miasto zaś było rejestrowane przy okazji poboru szosu. Najpewniej to właśnie z tej przyczyny rejestry poborowe drugiej połowy XVI w. przypisują wieś Pożegowo do parafii Wiry (Wiry Wielkie). Spis podatkowy z 1508 r., księga uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. oraz źródła kościelne z XVIII w. wskazują na jej przynależność do parafii Mosina³¹². Do tejże należała też zapewne osada młyńska Niwka. Co prawda ujmowana była w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. w parafii Trzebaw, jednak rejestr z 1508 r., jak też późniejsze źródła kościelne,

³⁰⁰ RPWP, ksc, 1567, nr 347.

³⁰¹ Dwukrotne przyporządkowanie do parafii Swarzędz należy uznać za pomyłkę pisarza, który nie zaznaczył parafii przy Stęszewie, następującym po Swarzędzu w układzie alfabetycznym; RPWP, pzn, 1580, nr 672; RPWP, pzn, 1581, nr 663.

³⁰² RPWP, pzn, 1583, nr 673.

³⁰³ Podymne 1631, k. 22; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 333; Czaykowski, s. 709.

³⁰⁴ RPWP, ksc, 1565, nr 125, 263.

³⁰⁵ RPWP, ksc, 1580, nr 102–103; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 504; LBP, s. 127.

³⁰⁶ I. Skierska, *Sierakowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 407–410; też, *Szymanowo*, [w:] tamże, s. 866–869.

³⁰⁷ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 196v–198.

³⁰⁸ Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 128v–129, 134.

³⁰⁹ LBP, s. 63; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 25; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 546v; Czaykowski, s. 741.

³¹⁰ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 98; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 385v–386; Czaykowski, s. 786.

³¹¹ T. Jurek, *Sowiniec*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 603–605.

³¹² ASK I 3, k. 12v; LBP, s. 103; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 354; Czaykowski, s. 707.

wskazują na związek z parafią w Mosinie³¹³. Pobór z wsi Brzóstownia (Brzostownia) był także niekiedy zapisywany według klucza własnościowego (par. Włościejewki)³¹⁴, a nie przynależności administracyjnej kościelnej (par. Książ). Klucz własnościowy wpłynął zapewne także na zapis w rejestrach poborowych do parafii Odolanów wsi należących do starostwa odolanowskiego. Źródła kościelne z XVII i XVIII w. nakazują jednak Łakociny (Łakocin) i Daniszyn (Daniszyno) zaliczyć do parafii w Jankowie Zaleśnym (Jankowie)³¹⁵, a Uciechów do parafii w Sulmierzycach (diecezja gnieźnieńska)³¹⁶. Analogiczna sytuacja dotyczy wsi Tłukawy i Zawady (Zawada), które były rejestrowane z innymi miejscowościami starostwa rogozińskiego w parafii Rogoźno. W świetle księgi uposażeń z 1510 r. oraz późniejszych wizytacji kanonicznych należały one jednak do parafii w Ryczywole³¹⁷. Własnościowe i administracyjne czynniki komplikowały przynależność wsi Szymankowo. Rejestry poborowe notowały tę wieś konsekwentnie w parafii Uchorowo – obie miejscowości należały najpierw do Piotra Potulickiego, a następnie Melchiora Raczkowskiego³¹⁸. Wizytacja z 1695 r. zalicza ją formalnie do sąsiedniej parafii Radzim, a podstawą miał być dokument erekcyjny oraz wyrok sądowy z 31 I 1397 r. Wskazuje przy tym, że faktyczne duszpasterstwo sprawowane jest przez plebana z Białężyna³¹⁹. Mapa główna prezentuje stan przynależności faktycznej Szymankowa, warunkowanej zapewne w XVI w. sytuacją własnościową, a więc przy parafii Uchorowo, inkorporowanej następnie do Białężyna³²⁰. Nie bez znaczenia było też położenie Szymankowa po drugiej stronie Warty w stosunku do parafii w Radzimi, co utrudniało z pewnością egzekucję roszczeń. Pleban w Radzimi zgłaszał także pretensje do leżącego po drugiej stronie Warty Starczynowa (par. Białężyn). Powoływał się przy tym na bliżej nieznaną wyrok Jakuba, archidiacona i oficjała poznańskiego³²¹.

W niektórych sytuacjach, jak w przypadku miejscowości Łęczeczki (Łęczce Małe) i Łęczce (Łęczce Wielkie), pomyłki dotyczące przynależności parafialnej w rejestrach poborowych są dość oczywiste³²². Podobnie błędem było zaliczenie Mościejewa do parafii Łęczce w 1577 r.³²³ Na karb pomyłek kancelarii należy złożyć wymieszanie w trzech rejestrach poborowych miejscowości należących do oddalonych od siebie parafii Mieczewo i Mądre³²⁴. Bardzo trudno wyjaśnić także dwukrotne wzmiankowanie, w latach 1576 i 1577, wsi Nowa Wieś należącej do parafii Wronki wśród miejscowości sąsiedniej parafii Biezdrowo³²⁵.

Na zakończenie kilka słów należy poświęcić enklawom parafii znacznie oddalonym od siedziby głównej parafii. Należy do nich miejscowość Stary Dworek k. Bledzewa, przypisywana konsekwentnie we wszystkich rejestrach poborowych do parafii Żarzyn, leżącej na południu dekanatu Międzyrzecz. Twórcy SHGPoz przypisali do niej wzmiankę w spisie kontrybucji z 1540 r., która ma świadczyć o funkcjonowaniu tam parafii. Interpretacja taka wydaje się wątpliwa, gdyż podobny układ miejscowości występuje w księdze uposażeń z 1510 r., w której nie chodzi o Stary Dworek k. Bledzewa, a o parafię Stary Dwór k. Paradyża. Nie potwierdza się też w źródłach informacja podana przez Nowackiego

³¹³ ASK I 3, k. 12; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 24v; Wiz. Poz. 1737–1738, k. 354v; Czaykowski, s. 707.

³¹⁴ LBP, s. 140; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 352; S. Chmielewski, *Brzostownia*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 130–131.

³¹⁵ Wsi te pominięte zostały w opisie parafii Odolanów w księdze uposażeń z 1510 r. (parafia Jankowo nie ma opisu); LBP, s. 149; Wiz. Śrm. 1672–1685, k. 734v–735.

³¹⁶ Wiz. Kal. 1603–1607, s. 205; Czaykowski, s. 61, 745–746.

³¹⁷ LBP, s. 92; Wiz. Czr. 1640–1641, k. 247v; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 161; Czaykowski, s. 794.

³¹⁸ RPWP, pzn, 1576, nr 641, 642; RPWP, pzn, 1577, nr 683, 684; RPWP, pzn, 1580, nr 721, 722.

³¹⁹ Wiz. Poz. 1695–1696, k. 179.

³²⁰ W drugiej połowie XVIII w. Szymankowo było rejestrowane w parafii Radzim. J. Nowacki podaje, że wizytacja z 1727 r. wzmiankuje o przynależności Szymankowa do parafii Uchorowo, jednak informacja taka nie znajduje się na cytowanej stronie źródła; Wiz. Poz. 1726–1728, k. 418v; Czaykowski, s. 793; Now2, s. 378.

³²¹ „Starczynowo villa iure parochiali mere ad Radzyn huc spectans, in visitatione ecclesiae Białężynensis superius descripta”; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 37, 45.

³²² W rejestrach z lat 1580, 1581 i 1583 dwukrotnie została zarejestrowana miejscowość Łęczce Minus, raz jako należąca do parafii Chrząpsko Wielkie, a innym razem jako samodzielna parafia. W przypadku parafii chodzi oczywiście o Łęczce Wielkie. Wskazuje na to chociażby porównanie charakteru własności; RPWP, pzn, 1580, nr 91, 343; RPWP, pzn, 1581, nr 92, 341; RPWP, pzn, 1583, nr 86, 348.

³²³ RPWP, pzn, 1577, nr 339.

³²⁴ Wieś Czołowo w parafii Mądre (RPWK, pzd, 1565, nr 191; RPWK, pzd, 1576, nr 153; RPWK, pzd, 1577, nr 176); wieś Mieczewo w parafii Mądre (RPWK, pzd, 1565, nr 193; RPWK, pzd, 1576, nr 156); wsi Nadziejewo i Pigłowice w parafii Mieczewo (RPWK, pzd, 1577, nr 180, 181).

³²⁵ RPWP, pzn, 1576, nr 21; RPWP, pzn, 1577, nr 25.

jakoby rejestr poborowy z 1580 r. podawał parafię w Starym Dworku k. Bledzewa. Pierwsza wzmianka o tamtejszym kościele pojawia się w wizytacji z 1603 r., który w latach następnych jest filią parafii w Bledzewie³²⁶. W procesie kształtowania ustroju parafialnego diecezji poznańskiej niektóre miejscowości utraciły łączność terytorialną z głównym członem parafii: Orliczko (Orle Małe, par. Psarkie), Tuchorza³²⁷ i Kuźnica Zbąska-Borujka (par. Siedlec).

Diecezja wrocławska

Na południu województwa poznańskiego na teren powiatu wschowskiego kilkoma parafiami wkraczała diecezja wrocławska. Należały one do archidiaconatu głogowskiego i archiprezbiteratu (odpowiednik dekanatu) Góra³²⁸. Ze względu na fakt, że były to parafie pograniczne, większość kwestii została poruszona wcześniej, przy okazji omawiania granicy diecezji poznańskiej. W tym miejscu należy tylko odnieść się do wątpliwości związanych z zasięgiem okręgów parafialnych. Na pograniczu śląsko-wielkopolskim, ale zdarzało się to także na innych terenach, gdzie obok siebie występowały kościoły katolickie i ewangelickie, filialne kościoły katolickie zaliczane były niekiedy przez katolików do swych dawnych parafii, które w danym czasie zajmowali ewangelicy. Należy pamiętać, że reformacja i przejście kościołów przez protestantów z punktu widzenia władz Kościoła katolickiego były całkowicie nielegalne i traktowane jako stan przejściowy. Stąd np. wizytacje katolickie w położonej już na Śląsku wsi Goła (Guhlau) z 1670 i 1679 r. mówią o jego podległości parafii w Starych Drzewcach (Drzewcach), która ciągle pozostaje w rękach protestanckich (nie udało się jej przywrócić katolikom w czasie działania cesarskiej komisji redukcyjnej w latach 1653–1654). Podobnie było w przypadku parafii w Siedlnicy (Sidnicy) i Jędrzychowicach. W wizytacji z 1670 r. oba kościoły traktowane są jako filialne parafii w Kowalewie, przy czym Siedlnica znajdowała się już w rękach katolickich, natomiast kościoły w Kowalewie i Jędrzychowicach ciągle w rękach protestanckich. Kościół w Siedlnicy mimo filialnego charakteru miał okręg terytorialny (parafia filialna), do którego należały Olbrachice. Wobec utrzymania w źródłach kościelnych takiego rodzaju trwałości organizacyjnej zdecydowano o ujęciu na mapie parafii wymienionych przez wizytację z 1580 r., mimo że tylko dwie z nich pozostawały w tym czasie w rękach katolickich (Konradowo i Zamysłów). Przyporządkowanie wsi Dryżyna (Dreżyna) i Górczyna do mającej siedzibę na Śląsku parafii Wyszyny zostało oparte na wizytacji z 1670 r.³²⁹

³²⁶ RPWP, pzn, 1580, nr 789; AAP, CP 404, k. 51v; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 29v; LBP, s. 175; T. Jurek, *Stary Dwór*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 652–653; K. Górka-Gołaska, *Stary Dworek*, [w:] tamże, s. 652; Now2, s. 479.

³²⁷ Na początku XVII w. podjęto próbę powołania parafii w Tuchorzy. Prawdopodobnie do 1641 r. kościół nie został jednak erygowany i był zarządzany przez komendariusza, plebana z Wolsztyna, a w 1663 r. afiliowany do Siedlca; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 18v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 196–196v; Now2, s. 579.

³²⁸ J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 21, 102–119.

³²⁹ W SHGPoz błędnie podano przynależność Siedlnicy do parafii w Kandlewie (Kędlewie) w 1670 r. W rzeczywistości chodzi o Kowalewo (Kabel), a nie Kandlewo (Kandlau). W tej samej wizytacji Kandlewo należało do parafii Konradowo; J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, t. 1, s. 21, 117–118, 190, 192; Now2, s. 29–30, 440–441; T. Jurek, *Olbrachice*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 420–421; S. Chmielewski, *Dryżyna*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 410–411; tenże, *Górczyna*, [w:] tamże, s. 618.

ANEKS

ZESTAWIENIE JEDNOSTEK ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ W WIELKOPOLSCE

Liczba wszystkich parafii na terytorium województw poznańskiego i kaliskiego w końcu XVI w. wynosiła 698 (315 w diecezji gnieźnieńskiej, 371 w poznańskiej, 7 w wrocławskiej, 5 we wrocławskiej), wliczając w to parafie, których terytoria wychodziły poza ten obszar (12) oraz te, których centra znajdowały się poza granicami interesujących nas tu województw (13). Kościołów filialnych z okręgami było 20. Pomijając (13) ośrodków zewnętrznych (w tym 5 miast), spośród 685 kościołów 154 znajdowało się w miastach, 5 na przedmieściach, a 525 we wsiach, jedna osada parafialna była określana jako pustka (Ostrowce), 8 miast nie było centrami ośrodków parafialnych: Chwaliszewo, Stanisławowo i Ostrów (część aglomeracji poznańskiej), Kwiatów (par. Ociąż), Krystianowo (par. Kazimierz Biskupi), Korab (par. Brudzewo Wielkie), Koźmin Nowy (par. Koźmin) i Mirosławiec (Frydland, parafia zanikła w wyniku reformacji).

W województwie poznańskim znajdowały się 282 kościoły parafialne, a średnia powierzchnia pełnych parafii (nieprzeciętych granicą województwa) wyniosła 52 km². Województwo kaliskie liczyło 403 kościoły, z których każdy zasięgiem obejmował średnio powierzchnię 41 km². Średnia powierzchnia pełnych parafii na terenie obu województw wyniosła 46 km².

Wykaz przedstawia stan na koniec wieku XVI. W spisie uwzględniono parafie położone w granicach województw kaliskiego i poznańskiego w całości lub częściowo, wśród nich parafie, których kościoły znajdowały się poza granicami tych województw, ale należące do nich wsie położone były na terenie województw kaliskiego i poznańskiego. Ośrodki parafii, których granice wychodziły poza województwa kaliskie i poznańskie, oznaczono *, ośrodki parafii spoza tych województw oznaczono **. W wykazie podano, w porządku alfabetycznym, ówczesne nazwy siedzib parafii, w nawiasie zaś nazwę obecną, jeżeli różni się od dawnej. Miasta oznaczono literą „m”. W przypadku kościoła filialnego z własnym okręgiem w nawiasie podano nazwę jego parafii macierzystej.

Diecezja gnieźnieńska

Archidiakoniat gnieźnieński

Dekanat Gniezno – św. Michała

Budzisław (Budzisław Kościelny), Duszno, Gniezno – św. Michał (Wójtostwo m., Gniezno – część), Jankowo (Jankowo Dolne), Kamieniec, Kleczew m., Kruchowo, Linowiec, Lisowo (Lisowo Parcele), Orchowo m., Ostrowąż, Ostrowite Arcybiskupie (Ostrowite Prymasowskie), Rękawczyno (Rękawczyn), Siedlimowo, Strzyżewo (Strzeżewo Kościelne), Trzemeszno m., Wielatowo (Wylatowo) m., Wilczyno (Wilczyn) m., Wójcino (Wójcin), Złotkowo (Złotków)

Dekanat Gniezno – św. Piotra

Dębica Mała (Dębica – część), Gądecz (Gącz, filia Łopienna), Gniezno – św. Piotr (Piotrowo, Gniezno – część), Jabłkowo, Janowiec m., KłECKO m., Kołdrąb, Łagiewniki (Łagiewniki Kościelne),

Łopienno m., Mieścisko m., Modliszewo Małe (Modliszewko), Podlesie (Podlesie Kościelne), Pomorzany (Pomarzany), Popowo (Popowo Kościelne), Raczkowo, Skórki, Sokolniki

Dekanat Gniezno – Świętej Trójcy

Czerniewo (Czerniejewo) m., Dąbrowa (Dąbrówka Kościelna), Dziekanowice, Gniezno – św. Wawrzyńca (Jędrzejewo, Gniezno – część) m., Gniezno – Świętej Trójcy m., Grzybowo (filia Gozdowa w diecezji poznańskiej), Gurowo (filia kościoła św. Wawrzyńca w Gnieźnie), Jarząbkowo, Jemielno (Imielno), Kędzierzyna (Kędzierzyn), Kiszkowo m., Łubowo, Marzenino (Marzenin), Niechanowo, Pawłowo, Pobiedziska m., Sławno, Waliszewo, Węglewo, Witkowo, Wronczyno (Wronczyn), Września m., Zwanowo (Dzwonowo), Żydowo

Dekanat koniński

Białkowo (Białków Kościelny), Brudzew m., Dąbroszyno (Dąbroszyn), Dobrowo (Doborów), Grabienice, Grochowy, Grodziec, Grzymiszew m., Janiszewo (Janiszew), Koło m., Konin m. (filia kościoła św. św. Piotra i Pawła w Starym Mieście), Kościelec (filia Koła), Królikowo (Królików), Krzymowo (Krzymów), Kuchary (Kuchary Kościelne), Lisiec Wielki, Rusocice, Rychwał m., Rzgowo (Rzgów Pierwszy), Sławsko Wielkie (Sławsk), Stare Miasto, Trąbczyno (Trąbczyn), Tuliszków m., Turek** m., Wyszyno (Wyszyna), Zagórów m.

Dekanat lekneński

Chojna, Czeszewo, Dziewierzewo, Gołańcza (Gołańcz) m., Grylewo, Jaktorowo, Kcynia m., Kozielsko, Łekno m., Panigródz, Rynarzewo m., Samokłęski* (Samokłęski Duże), Słupy, Smogulec m., Srebrna Górka (Srebrna Góra), Szaradowo, Szubin m., Tarnowo (Tarnowo Pałuckie), Wągrowiec m., Żuń (Żoń)

Dekanat słupecki

Brudzewo, Chotunia (Kotunia, filia Słupcy), Cienino Wielkie (Cienin Kościelny), Dobroszówo, Giewartowo (Giewartów), Golina m., Graboszewo, Jaroszyn, Kawnica (Kawnice), Koszuty, Kowalewo, Łądek m., Mielżyn m., Młodujewo (Młodojewo), Myślubórz, Nowa Wieś (filia Dobroszówo), Odrowąż, Ostrowite Kapitulne (Ostrowite), Ostrów (Ostrowo Kościelne), Otoczna (filia Szamborowa), Powidz m., Skarboszewo, Słupca m., Staw, Strzałkowo, Szamborowo, Wola (Wola Koszucka)

Dekanat sompoleński

Dębna (Dębno Królewskie), Dęby (Dęby Szlacheckie), Gosławice (Konin – część), Grzegorzewo** m., Kazimierz (Kazimierz Biskupi) m., Krąpsko (Kramsk, filia kościoła w Pyzdrach w diecezji poznańskiej), Lichyń (Licheń Stary) m., Lubstowo Małe (Lubstówek), Lubstowo Wielkie (Lubstów), Mąkolino* (Mąkolno), Morzysław (Konin – część), Osiek Wielki, Racięcice, Ślesin m., Wąsosze, Wrząca Wielka

Dekanat żniński

Brzeskorzystew (Brzyskorzystew), Cerekwica, Chomętowo, Chomiąza (Chomiąza Szlachecka), Gąsawa m., Gorzyce, Gościszyno (Gościeszyn), Góra (Żnin-Góra), Izdebno, Janczewo (Junczewo), Kierzkowo, Kwieciszewo m., Lubecz (Lubcz), Mogilno m., Niestronno, Ostroszce (Ostrowce), Pakość** m., Pałędzie Wielkie (Pałędzie Kościelne), Parlino (Parlin), Rogowo m., Ryszewko, Słaboszewo, Strzelce, Szczepanowo, Świętkowo (Świątkowo), Trląg, Wenecja, Żerniki m., Żnin m.

Archidiakoniat kaliski

Dekanat kaliski

Biskupice Szalone (Biskupice Ołoboczne), Dobrzec (Dobrzec Wielki), Droszewo (Droszew), Giżyce*, Gostyczyna, Górzno, Kalisz – św. Maria m., Kalisz – św. Mikołaj m., Kościół (Kościelna Wieś), Kucharki Rycerskie (Kucharki), Kuchary Połężne (Kuchary), Lewkowo (Lewków), Ociąż, Ołobok („filia” Rososzycy), Rososzycza, Rypinek (Kalisz – część, filia Dobrzca Wielkiego), Skalmierzyce, Skrzebowa, Sobótka Wielka (Sobótka) m., Szczury

Dekanat kobyliński

Baszkowo, Kobelin (Kobylin) m., Kobierno, Krotoszyn m., Sulimierzyce (Sulmierzyce) m., Wyganowo (Wyganów), Zduny m.

Dekanat pleszewski

Broniszewice, Brzezie, Chorzewo (Chorzew), Czermino (Czermin), Gołuchowo (Gołuchów), Grodzisko, Jedlec, Kajewo (Kajew), Karmino Wielkie (Karmin), Koryta, Kotlino (Kotlin), Kowalewo (Kowalew), Kretkowo (Kretków), Kuczkowo (Kuczków), Lenartowice, Magnuszewice, Pleszów (Pleszew) m., Sońnica, Sowina Kościelna (Sowina), Szymanowice, Tursko Małe (Tursko), Twardowo (Twardów), Żegocino (Żegocin)

Dekanat stawiszyński

Blizanowo (Blizanów), Borkowo (Borków Stary), Brudzewo Wielkie (Brudzew), Chodecz (Chocz) m., Dębe, Dzierzbino (Dzierzbina), Goliszewo (Goliszew, filia Złotnik), Jastrzębniki, Kamion (Kamień), Kokanin, Kosmowo (Kosmów), Kościelec, Lipe, Pamięcino (Pamięcin), Piątek Wielki, Rychnowo (Rychnów), Stawiszyn m., Tykadłowo (Tykadłów), Zbiersko (Zbiersk), Zborowo (Zborów), Złotniki Wielkie, Żerniki

Dekanat stawski

Błaszki**, Chełmce, Chlewo*, Gać Powężowa, Godziszewy Wielkie (Godziesze Wielkie), Góra*, Iwanowice m., Koźminek m., Liskowo* (Lisków), Malanów**, Opatówek m., Przespolewo* (Przespolew Kościelny), Rajsko, Staw** m., Tłokinia (Tłokinia Kościelna), Zaksino (Zakrzyn)

Archidiecezja kamieńska

Dekanat chojnicki

Debrzno** m.

Dekanat nakielski

Bługowo, Dębno, Dębowo, Dźwierzno (Dźwierzno Wielkie), Glisno (Glesno), Głupczyń (Głubczyn), Gromadno, Grunowo (Stare Grunowo), Koszutowo (Kosztowo), Krajenka m., Krostkowo, Luchowo, Łobżenica m., Miasteczko (Miasteczko Krajeńskie) m., Mościska, Nakiel (Nakło nad Notecią) m., Satki (Sadki), Skicz (Skic), Sławianowo, Sypniewo, Śmiełowo (Śmiłowo), Wyrzysko (Wyrzysk), Wysoka m., Zakrzewo, Złotowo (Złotów) m.

Dekanat sępoleński

Drzewianowo, Kamień* (Kamień Krajeński) m., Klunia Wielka (Wielka Klonia), Komierowo (Komierowo), Lutowo, Łąck Wielki (Łąsko Wielkie), Mąkowsk (Mąkowsko), Mrocza m., Pruszcz, Sąsiedzno (Samsiedzno), Sempolbork (Sępólno Krajeńskie) m., Wałdowo, Wąwelno, Wielewicz (Wielowicz), Wierzchucino (Wierzchucin Królewski), Więcbork m., Wyrza, Zabartowo, Zalesie*

Dekanat tucholski

Cerkwica Wielka**

Archidiecezja łęczycka

Dekanat kłodawski

Borzysławice**

Archidiecezja uniejowska

Dekanat uniejowski

Wielanów**

Diecezja poznańska

Archidiecezja poznańska

Dekanat obornicki

Biała, Białężyno (Białężyn), Boruszyno (Boruszyn), Budziszewo (Budziszewko), Budzyń m., Cerkwica (Cerekwica), Chludowo, Chodzież m., Chojnica, Czarnków m., Gać, Głębozec, Goślina Długa (Długa Goślina), Goślina Kościelna (Murowana Goślina) m., Kazimierz (Kaźmierz) m., Kicina (Kicin), Kiekrz, Kiszewo, Lechnino (Lechlin), Łęgowo, Lubasz, Ludomie (Ludomy), Łukowo, Lusowo, Margonin m., Objezierze, Oborniki m., Obrzycko, Ocieszyno (Ocieszyn), Owieńska (Owińska), Parkowo, Piła m., Połajewo, Potulice, Pruśca (Pruście), Radzim, Rogoźno m., Rożnowo, Ryczywół m., Skoki m., Słomowo, Słopianowo, Sobota, Stara Wieś (Oborniki – część), Stobnica m., Szamotuły m., Szamotuły Stare (Mutowo), Tarnowo (Tarnowo Podgórne), Uchorowo, Ujście m., Wieleń m., Żydowo

Dekanat poznański

Bagrowo, Bnin m., Czerlenino (Czerlejno), Giecz, Głuszyna (Poznań – część), Grodziszczko (Grodzisko), Gułtowo (Gułtowy), Iwno, Kępa Mała, Kleszczewo, Kostrzyn m., Koszuty, Kryrowo (Krerowo), Kurnik (Kórnik) m., Mączniki, Mądre, Mieczewo, Nekla, Niezamyśl (Zaniemyśl), Poznań m. – św. Mikołaja (Ostrów Tumski, Zagórze, Poznań – część), Pierzchno (filia Kurnika), Poznań m. – św. Marii Magdaleny, Radzewo, Rogalinko (Rogalinek), Siedlec, Siekierki Wielkie, Śmieciska (Śnieciska), Solec, Spławie (Poznań – część), Środa (Środa Wielkopolska) m., Śródka (Poznań – część) m., Swarzędz (Swarzędz), Święty Jan (Poznań – część), Święty Marcin (Poznań – część), Święty Wojciech (Poznań – część), Tulce, Urzazowo (Uzarzewo), Wierzenica

Dekanat pyzdrowski

Bardo, Biechowo, Bieganowo, Ciężym (Ciężęń), Czeszewo, Gałęzewo, Gorazdowo, Gozdowo, Grabowo (Grabowo Królewskie), Kaczanowo, Kołaczkowo, Mikuszewo, Milesna Górka (Targowa Górka – część) m., Miłosław m., Murzynowo Kościelne, Nietrzebanowo, Nowa Wieś (Nowa Wieś Królewska), Opatówko, Pyzdry m., Romiejewice (Rumiejki – część), Sokolniki, Szamarzewo, Winna Góra, Wszeborz (Wszembórz), Zieleniec (Zieliniec)

Dekanat stęszewski

Drożyn (Drużyn), Dupiewo (Dopiewo), Granowo, Komorniki, Konarzewo, Łodzia (Łódź), Modrze, Mosina m., Nieproszewo (Niepruszewo), Skórzewo, Słupia, Stęszew m., Tomice, Trzebaw, Wiry Wielkie (Wiry)

Dekanat walecki (zanotecki)

Czaplinek m., Człopa m., Tuczno m., Wałcz m.

Archidiecezja pszczewska

Dekanat grodziski

Babimost m., Brudzewo (filia Kręska), Bukowiec Mały (Bukowiec), Dąbrówka (Dąbrówka Wielkopolska), Dokowo Mokre (Dakowy Mokre), Gnino (Gnin), Gościeszyno (Gościeszyn), Grodzisko (Grodzisk Wielkopolski) m., Kamieniec, Kieblów (Kęblowo) m., Konojad, Kopanica m., Kosiczyno (Kosieczyn), Koźminek, Krąpsko Wielkie (Nowe Kramsko), Kręsko (Kręcisko), Łęki Wielkie, Michorzewo Mokre (Michorzewo), Niałek Wielki, Obra, Opalenica m., Parzęczewo, Prochy, Ptaszkowo Wielkie (Ptaszkowo – część), Rakoniewice (Rakoniewice – część), Ruchochocice, Rzęstarzewo (Rostarzewo), Siedlec, Wielichowo m., Wolsztyn m., Zbąszyń m., Zielęcino (Zielęcín), Ziemin

Dekanat międzyrzecki

Bledzew m., Brójce m., Bukowiec (Bukowiec Międzyrzecki), Chełmsko, Chociszewo, Chycina, Czarmyśl (Trzemeszno Lubuskie), Falkwald (Sokola Dąbrowa), Goruńsko, Gorzyca, Grochowo, Jordan (Jordanowo), Kaława, Kęsica (Kęszyca), Kursko (Stare Kursko, filia Chycin), Łagowiec, Langfuld (Wielowieś), Lutol Suchy (filia Chociszewa), Międzyrzecz m., Nietoperek, Pczew (Pszczew) m.,

Pieski, Policko, Przetoczno (Przytoczna), Rogoziniec, Rokitno, Skwierzyna m., Stary Dwór, Templewo, Trzciel m., Wyszczanowo, Żarzyn, Zębsko (Zemsko)

Dekanat wronecki

Biezdrowo, Brody, Buk m., Bytyń, Ceradz Stary (Ceradz Kościelny), Chrzypsko Wielkie, Duszniki, Kamiona (Kamionna) m., Kwilcz, Lewice m., Łężce Wielkie (Łężce), Lubosz, Lutomie (Lutom), Lwówek m., Międzychód m., Ostroróg m., Otorowo, Pniewy m., Psarskie, Sieraków m., Wierzbno, Wilczyna, Wronki m., Wytomyśl, Zajączkowo

Archidiecezja śremska

Dekanat kościański

Białcz (Stary Białcz), Błociszewo, Boguszyno (Boguszyn), Bojanowo (Stare Bojanowo), Bonikowo, Brodnica, Bronikowo, Chorynia (Choryń), Czacz, Czempin m., Czerwony Kościół (Czerwona Wieś), Drzeczkowo, Głuchowo, Gołębino (Stary Gołębin), Goniębice (Goniembice), Górka Mnisza (Górka Duchowna), Grobia, Gryżyna, Iłowiec Mały (Iłowiec), Jaskowo, Kąkolewo, Kościan m., Krzon (Krzana, filia Białcza), Lipno, Mórkowo, Oborzyska (Stare Oborzyska), Osieczna m., Pawłowice, Przemęt m., Przewóz, Rąbino (Rąbiń), Radomicko, Śmigiel m., Świętopietrze (Przemęt – część), Wilkowo Polskie, Witosław, Woniesiecz (Wonieść), Wyskocz (Wyskoć), Żabno

Dekanat nowomiejski

Benice, Bieździadowo (Bieździadów), Borek (Borek Wielkopolski) m., Borzęcice, Brzostkowo (Brzostków), Cerekwica, Chwałkowo (Chwałkowo Kościelne), Cielcza, Dębno, Dobrzyca m., Głogowa, Gogolewo, Golina, Góra, Jankowo (Janków Zalesny), Jaraczewo m., Jarocin m., Jezewo, Kolniczki, Koźmin m., Książ (Książ Wielkopolski) m., Lgowo (Lgów), Lutogniew, Lutynia, Mchy, Mieszków, Mokronos, Noskowo (Nosków), Nowe Miasto (Nowe Miasto nad Wartą) m., Odalanów (Odolanów) m., Ostrów (Ostrów Wielkopolski) m., Panienka, Pogorzela (Pogorzela) m., Pogorzelica, Pogrzebowo (Pogrzebów), Potarzyca, Raszkowo (Raszków) m., Rozdrażewo (Rozdrażew), Siedlimin (Siedlemin), Słaboszewo (Sławoszew), Słupia (filia Witaszyc), Starygród (Stary Gród), Wielawieś (Wielowieś), Wilkowyja, Witaszyce, Włoskiejewki, Wysocko Wielkie, Żerków m. – św. Mikołaja, Żerków m. – św. Stanisława

Dekanat śremski

Bojanice (filia Świerczyny), Czesram (Golejewko – część), Dalewo, Dolsko (Dolsk) m., Domachowo, Dupino (Dubin) m., Gołaszyno (Gołaszyn), Górka (Miejska Górka) m., Gostyń m., Gostyń Stary (Stary Gostyń), Jutrosin m., Kołaczkowice, Konary, Krobica m., Krzywiń m., Kunowo, Łaszczyno (Łaszczyn), Lubiń, Morka (Mórka), Niepart, Oporowo, Pakosław, Pępowo Małe (Pępowo – część), Poniec m., Rydzyna m., Sarnowo (Sarnowa) m., Siemowo, Skaradowo (Szaradowo), Skoroszewice (Skoraszewice), Smolice, Śrem m., Strzelce Wielkie, Świerczyna, Wieszczyzyna (Wieszczyzyn), Zakrzewo, Żytowiecko

Dekanat wschowski

Brenno, Bukowiec Wielki (Bukowiec Górny), Charbielino (Charbielin), Dębowa Łęka, Długie Stare, Gołanice, Jezierzycy (Jezierzycy Kościelne, filia Gołanic), Krzycko Małe, Leszno m., Lgiń, Łysina (Łysiny), Niechłód, Ogrody, Osowa Sień, Przyczyna Górna, Stary Klasztor (Kaszczor), Święciechów (Święciechowa) m., Tylewice, Wilkowo (Wilkowice), Włoszakowice, Wschowa m., Zbarzewo

Diecezja wrocławska

Archidiecezja głogowska

Archiprezbiterat górecki (Góra)

Drzewce (Stare Drzewce), Jędrzychowice, Kunersdorf (Konradowo), Kowalewo, Sidnica (Siedlnica), Szymolewo (Zamysłów), Wyszczanów**

Diecezja włocławska

Archidiakonat kruszewicki

Dekanat inowrocławski

Barcin* m., Łabiszyn* m.

Dekanat kruszewicki

Kościeszki**, Skulsko (Skulsk)** m.

Archidiakonat włocławski

Dekanat radziejowski

Brdowo* (Brdów) m.

ZBORY RÓŻNOWIERCZE W WIELKOPOLSCE W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Marta Kuc-Czerep

Mapa przedstawia rozmieszczenie zborów różnowierczych na terenie Wielkopolski w drugiej połowie XVI w. Pod pojęciem zboru należy rozumieć funkcjonującą w danej miejscowości wspólnotę wiernych (gminę), pozostającą pod opieką duszpasterską ewangelickiego ministra i dysponującą czynnym kościołem lub domem modlitwy. Jest to rozumienie zboru w sensie administracyjnym, jako parafii. Cztery elementy konstytuowały jej istnienie, poza kościołem była to szkoła, szpital i cmentarz¹. Na mapie zaznaczone zostały dwa typy zborów. Po pierwsze takie, których istnienie w badanym okresie znajduje potwierdzenie w źródłach z drugiej połowy XVI w. Po drugie zaś te, których istnienie można uznać za prawdopodobne. Oznacza to, że dane na temat ich funkcjonowania pochodzą ze źródeł z początku XVII w.

Mapa została przygotowana na podstawie założeń metodologicznych wypracowanych w poprzednich tomach serii AHP². Materiały źródłowe wykorzystane do opracowania tego zagadnienia można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej zaliczają się źródła wytworzone przez różnowierców. Podkreślić jednak należy, że nie są to dokumenty, które można by rozumieć w sensie archiwum zborowego. W przypadku zdecydowanej większości zborów nie zachowały się materiały dokumentujące ich działalność w badanym okresie. Konieczne było sięgnięcie po inne zachowane typy źródeł, przede wszystkim związane z działalnością synodów prowincjonalnych i generalnych. W przypadku zborów braci czeskich zasadnicze znaczenie miała edycja źródłowa *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, których tom czwarty dotyczy Wielkopolski³. Poza tym w Archiwum Państwowym w Poznaniu zachował się zbiór dokumentów zwany Akta Braci Czeskich⁴. Wiele informacji na temat funkcjonowania zborów ewangelicko-augsburskich (luterzańskich) zawierają wydane drukiem akta synodów luterzańskich⁵. Zachowała się także dokumentacja dotycząca synodów odbywanych przez braci polskich (arian)⁶. Ważnym uzupełnieniem powyższych źródeł była kartoteka przygotowana przez Marię Sipayłło, obecnie przechowywana w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie⁷. Stała się ona podstawą do wydania kolejnych tomów ASR. Natomiast kartoteka Wacława Urbana zawiera dane dotyczące głównie zborów różnowierczych istniejących na terenie Małopolski⁸. Do drugiej grupy zaliczają się źródła wytworzone przez instytucje Kościoła rzymskokatolickiego. Chodzi w tym przypadku przede wszystkim o wizytacje biskupie diecezji

¹ Zbór definiowany jest również w sensie istnienia wspólnoty wiernych, choć nie spełniał wymogów stawianych parafii jako jednostce administracyjnej. Sprowadzało się to w praktyce do braku stałej obecności ministra, który przyjeżdżał z innego zboru co pewien czas; por. szerzej W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996, s. 75.

² Por. K. Chłapowski, *Gminy wyznań różnowierczych*, [w:] AHP Krakowskie, cz. 2: *Komentarz. Indeksy*, s. 55–58.

³ ASR.

⁴ ABCz, zbiór został zamieszczony na stronie internetowej Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej: www.wbc.poznan.pl/publication/34865.

⁵ ASL.

⁶ S. Szczotka, *Synody arian polskich*, „Reformacja w Polsce”, t. 7–8, 1935–1936; *Najstarsze synody arjan polskich z rękopisu kołozwarskiego*, wyd. S. Zachorowski, Kraków 1922; K. Dobrowolski, *Nieznana kronika arjańska: 1539–1605*, Kraków 1926.

⁷ Kartoteka nazw miejscowych przechowywana jest w Gabinecie Starych Druków w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego.

⁸ Kartoteka znajduje się w Gabinecie Starych Druków w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego.

poznańskiej i gnieźnieńskiej⁹. Zasadniczym mankamentem tych archiwaliów jest to, że przeważnie ukazują one sytuację wyznaniową w Wielkopolsce w pierwszej połowie XVII w., a zatem w okresie, gdy znaczna część zborów różnowierczych przestała już działać.

Wykorzystana została także literatura przedmiotu poświęcona rozwojowi reformacji w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVI w.¹⁰, w szczególności dotycząca takich kwestii jak chronologia reformacji, sytuacja prawna protestantów oraz wzajemne relacje między poszczególnymi konfesjami¹¹. Zasadnicze znaczenie miały wyniki badań nad reformacją na terenie Wielkopolski¹². Wiele szczegółowych informacji przyniosły publikacje odnoszące się do sytuacji w poszczególnych powiatach, np. w konińskim¹³, kaliskim¹⁴, wałeckim¹⁵ i w ziemi wschowskiej¹⁶. Przedmiotem zainteresowania historyków były dzieje poszczególnych zborów, np. w Karminie (pow. kaliski)¹⁷, Ostrorogu (pow. poznański)¹⁸ i Poznaniu¹⁹. Pod względem rozpoznania naukowego z pewnością najlepiej ukazane zostały dzieje Jednoty braci czeskich, głównie dzięki publikacjom autorstwa Jolanty Dworzaczkowej²⁰. Powstały także prace dotyczące ewangelików reformowanych²¹, luteranów²² i braci polskich²³. W przygotowaniu mapy i komentarza uwzględnione zostały również publikacje poświęcone dziejom diecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej, głównie ustalenia Józefa Nowackiego, który w książce poświęconej archidiecezji poznańskiej sięgnął do akt biskupich i konsystorskich²⁴.

⁹ Wiz. Gn. 1608–1609; Wiz. Kal. 1603–1607, Wiz. Poz. 1610–1619; Wiz. Poz. 1628–1629.

¹⁰ Por. K. Kolbuszewski, *Przegląd prac z zakresu dziejów reformacji w Polsce*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo Kwartalne Poświęcone Historii i Krytyce Literatury Polskiej”, t. 25/1/4, 1928, s. 490–506; M. Zawadka, *Bibliografia polska dotycząca wyznań protestanckich w Rzeczypospolitej w XVI wieku*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne”, t. 7/2, 2000, s. 247–260; Ł. Kurdybacha, *Historia reformacji w Polsce*, „Reformacja w Polsce”, t. 11, 1953; J. Wijaczka, *Reformacja w Koronie w XVI w. – sukces czy niepowodzenie?*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, t. 8, 2014; A. Rykała, *Uwarunkowania geograficzno-polityczne oraz społeczne genezy i rozprzestrzeniania się protestantyzmu w Polsce*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, t. 10, 2009, s. 61–87.

¹¹ Por. J. Bidło, *Udział Jednoty Brackiej w walce o proces i egzekucję konfederacji warszawskiej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 22, 1977, s. 159–175.

¹² Por. T. Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, Leipzig 1911; tenże, *Geschichte der Reformation im Lande Posen*, Lissa 1913; A. Rhode, *Geschichte der evangelischen Kirche im Posener Lande*, Würzburg 1956; S. Papée, *Wielkopolska wczoraj i dziś*, Poznań 1933; E. Kneifel, *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Roth bei Nürnberg 1964; tenże, *Die Pastoren der evangelisch-augsburgischen Kirche in Polen. Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Anhang*, Eging 1968.

¹³ Por. J. Dworzaczkowa, *Zbory braci czeskich w dawnym powiecie konińskim*, „Rocznik Koniński”, 1997, nr 11; A. Mendrok, *Świątynie Kościoła Ewangelicko-Augsburgskiego na ziemi konińskiej*, [w:] *Protestantyzm w Polsce na przestrzeni wieków*, red. P. Gołdyn, Poznań 2009, s. 159–167.

¹⁴ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*, Plauen in Vogtland 1937; W. Urban, *Z dziejów reformacji w dawnym powiecie kaliskim*, Roczn. Kalis., t. 2, 1969.

¹⁵ Por. F. Bahr, *Kirchengeschichte des Landes Draheim*, Szczecin 1931 (Forschungen zur Kirchengeschichte Pommerns, t. 1); Bąk, Wałcz; HistPowWał.

¹⁶ H. Moritz, *Reformation und Gegenreformation in Fraustadt*, t. 1, Posen 1907; *Reformacja i tolerancja: jedność w różnorodności? Współistnienie różnych wyznań na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2015; B. Kopaczyński, *Rozwój ruchu protestanckiego w zachodniej Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Materiały związane z polsko-niemiecką sesją popularnonaukową pt. *Protestancka przeszłość Wschowy*, zorganizowaną w Muzeum Ziemi Wschowskiej 23–24 IX 2004 r.; www.wschowskielapidarium.interbit.pl/sesja_PL.pdf (dostęp: 10.11.2016).

¹⁷ J. Dworzaczkowa, *Zbór braci czeskich w Karminie*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 13, 1968, s. 185–198.

¹⁸ H. Gmiterek, *Utrata Ostroroga i zabiegi o utworzenie nowego ośrodka Braci Czeskich w Obrzycku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 23, 1978, s. 103–121.

¹⁹ Por. O. Kiec, *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2015.

²⁰ J. Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*, Poznań 1995; taż, *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997; taż, *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, Poznań 2003; por. J. Bidło, *Wzajemne stosunki czeskiej i polskiej Jednoty w okresie 1587–1609*, „Reformacja w Polsce”, t. 2, 1922, z. 5–6.

²¹ H. Gmiterek, *Kalwinizm po czesku? Kościół ewangelicko-reformowany i Jednota braci czeskich w Rzeczypospolitej w XVI w.*, [w:] *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i aksjologia ewangelików reformowanych w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku*, red. D. Chemperek, Warszawa 2015.

²² J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie od 1517 do 1795 roku*, [w:] *Kościół luterski na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłaczek, Toruń 2012, s. 56–67.

²³ Por. Z. Ogonowski, *Arianie polscy*, Warszawa 1952; L. Chmaj, *Bracia polscy. Ludzie, idee, wpływy*, Warszawa 1957; L. Szczucki, *Wokół dziejów i tradycji arianizmu*, Warszawa 1971.

²⁴ Now2, s. 550–575.

Obok podnoszonych przez historyków reformacji kwestii dotyczących doktryny i liturgii podkreślić należy zagadnienie geografii reformacji²⁵. Wskazanie na podstawie dostępnych źródeł struktury przestrzennej zborów stwarza bowiem możliwość ukazania realnej pozycji protestantów w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVI w. Z tego punktu widzenia istotne znaczenie mają prace historyków, którzy przygotowali zestawienie zborów funkcjonujących w Wielkopolsce w tym właśnie okresie. Przywołać należy nazwiska takich badaczy jak Józef Łukaszewicz²⁶, Albert Werner²⁷, Henryk Merczyng²⁸. Zebrali oni podstawowe dane dotyczące zborów, ich przynależności wyznaniowej, patronów i okresu funkcjonowania. W przeważającej liczbie przypadków dokonali oni identyfikacji nazw miejscowych. Na podstawie poczynionych przez nich ustaleń podjęte zostały dalsze badania nad odtworzeniem sieci zborów różnowierczych. W pierwszym tomie *Dziejów Wielkopolski* zamieszczona została mapa przedstawiająca zbory istniejące w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. Została opracowana przez E. Jarnuszkiewicza (woj. poznańskie) i T. Kowalskiego (woj. kaliskie)²⁹. W kolejnych latach inicjatywę opracowania mapy zborów podjął Zespół Historii Kultury Staropolskiej przy Instytucie Historycznym UW, kierowany w latach 2002–2006 przez Urszulę Augustyniak. W ramach projektu przygotowano zostało *Zestawienie zborów protestanckich w Rzeczypospolitej czynnych w XVI–XVIII w.*³⁰

W dziejach rozwoju Kościołów ewangelickich w Wielkopolsce w epoce nowożytnej wyróżnić można trzy okresy. Wiek XVI to czas sporów teologicznych oraz tworzenia struktur organizacyjnych i terytorialnych poszczególnych wyznań protestanckich. Wówczas też podejmowane były inicjatywy współpracy między poszczególnymi odłami polskiego protestantyzmu. W 1555 r. podpisana została unia w Koźminku³¹, w 1570 r. zawarta zgoda sandomierska³², a w 1595 r. odbył się synod w Toruniu³³. W XVII stuleciu, po okresie osłabienia i upadku wielu ośrodków protestanckich, który miał miejsce na przełomie XVI i XVII w., na nowo ukształtowała się sieć zborów. Nastąpiło to w efekcie migracji ludności luteranckiej z Czech i ze Śląska w okresie wojny trzydziestoletniej³⁴. Do kolejnych masowych migracji ludności niemieckojęzycznej doszło w pierwszej połowie XVIII w.³⁵ Decydujący wpływ na ukształtowanie się stosunków wyznaniowych w tym stuleciu miało także przywrócenie dysydentom w 1768 r. swobody wyznaniowej. W latach 1775–1780 w Wielkopolsce powstało 30 nowych zborów luteranckich, w latach 1775–1793 zaś 32 nowe kościoły ewangelicko-reformowane³⁶.

Zgodnie z założeniami serii AHP na mapie ukazany został stan sieci zborów innowierczych dla drugiej połowy XVI w. Oznacza to konieczność ścisłego rozpoznania źródłowego, który zbor

²⁵ Por. W. Urban, *Projekt słownika geograficzno-historycznego reformacji w Polsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 8, 1963, s. 149–156.

²⁶ J. Łukaszewicz, *O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkopolsce*, Poznań 1835.

²⁷ A. Werner, *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904.

²⁸ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej. Z mapą Dawnej Polski pod względem kościelnym ewangelickim*, Warszawa 1905. Autor we wstępie zaznaczył, że jego celem było zbadanie „rozwoju terytorialnego reformacji polskiej”. W pracy tej w przypadku zborów znajdujących się na terenie Wielkopolski zbory niemieckie zostały wskazane w tekście, ale już nie zaznaczone na mapie.

²⁹ *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969; E. Jarnuszkiewicz i T. Kowalski byli autorami nieopublikowanych prac: *Rozmieszczenie zborów reformacyjnych w województwie poznańskim*, b.m. i d. oraz *Rozmieszczenie zborów reformacyjnych w województwie kaliskim*, b.m. i d.

³⁰ Wyniki projektu zostały zamieszczone na stronie internetowej www.atlasfotnium.pl (dostęp: 10.11.2016); por. szerzej K. Kubik, M. Próba, *Zbory ewangelickie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Baza danych. Projekt badawczy*, „Barok”, t. 31, 2009, s. 307–311.

³¹ Szerzej zob. T. Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, s. 141–143; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 29–30.

³² Szerzej zob. U. Augustyniak, *Konfesja sandomierska: wstęp historyczny*, Warszawa 1994.

³³ W. Sławiński, *Toruński synod generalny 1595 roku. Z dziejów polskiego protestantyzmu w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2002.

³⁴ Por. J. Dworzaczkowa, *Reformacja a problemy narodowościowe w przedrozbiorowej Wielkopolsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 23, 1978, s. 87; Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964.

³⁵ Por. J. Dworzaczkowa, *Reformacja a problemy narodowościowe*, s. 87; Z. Chodyła, *Pochodzenie, nazwiska, wyznanie i narodowość mieszkańców osad olęderskich założonych w latach 1700–ok. 1783 na obszarze dzisiejszego powiatu nowotomyskiego*, „Przegląd Nowotomyski”, t. 18, 2011, z. 2, s. 3–22.

³⁶ J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie*, s. 22; B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010.

powstał i funkcjonował w tym właśnie okresie, który zaś został ufundowany dopiero w pierwszej połowie XVII w. lub później. Dla przykładu zbor ewangelicko-reformowany w Żychlinie (pow. koniński) formalnie rozpoczął działalność w 1610 r.³⁷ Wbrew dotychczasowym ustaleniom zbor w Borzęcizkach (pow. pyzdrowski) najprawdopodobniej powstał na początku XVII w. W wizytacji zborów należących do braci czeskich z 1604 r. zanotowana została następująca informacja: „W Borzęcizkach petycja o ministra do założonego nowego kościoła”³⁸. W tym też roku Krzysztof Mycielski wystawił dokument, w którym opisane zostało uposażenie ministra przy nowo powołanym zborze³⁹. Wzniesiony został wówczas nowy budynek kościoła. W latach 1607–1608 ministrem był Maciej Węgierski⁴⁰.

Zwolennicy idei głoszonych przez Marcina Lutera pojawili się na terenie Rzeczypospolitej już za panowania Zygmunta I Starego. W miastach Prus Królewskich, w Gdańsku, Elblągu i Toruniu, a także w Warszawie w latach 20. doszło do gwałtownych rozruchów społecznych, których ideologicznym podłożem były hasła reformacyjne⁴¹. Wystąpienia ludności na tle wyznaniowym miały miejsce także w miastach wielkopolskich⁴². W Poznaniu nowe idee rozpropagowywane były zarówno poprzez słowo drukowane, jak i kazania głoszone przez kaznodziejów. W 1525 r. działał w tym mieście Jan z Bamberg, niemieckojęzyczny kaznodzieja, zwolennik luteranizmu. W 1541 r. po stronie reformacji opowiedzieli się polskojęzyczny kaznodzieja Stanisław z Przybysławka oraz niemieckojęzyczny kaznodzieja Albert z Wolsztyna⁴³. Z kolei w 1535 r. w Wałczu mieszczańscy zwolennicy luteranizmu zniszczyli ołtarz w kaplicy pod wezwaniem Bożego Ciała w kościele parafialnym⁴⁴. Natomiast we Wschowie altarzysta Jan Clocz został oskarżony o „błędy luterskie”, a altarzysta Paweł Rebyger z tego powodu utracił prebendę⁴⁵. Według niektórych badaczy jeden z najwcześniejszych zborów luterskich powstał w Łobżenicy już w 1537 r., a funkcję ministra pełnił nieznan z nazwiska Martin⁴⁶.

Jednak dopiero wraz objęciem tronu przez króla Zygmunta Augusta rozpoczęła się właściwa faza polskiej reformacji, przejawiająca się w przekształcaniu przez szlacheckich patronów kościołów katolickich w protestanckie zbory. Z dotychczasowych badań wynika, że na obszarze Wielkopolski większość zborów ewangelickich powstała w okresie między 1555 a 1572 r.⁴⁷ Na przełomie XVI i XVII w. znaczna ich część zakończyła swoją działalność. Związane to było z polityką prowadzoną przez Zygmunta III oraz nasileniem działań kontrreformacyjnych podjętych przez Kościół katolicki. W przypadku zborów należących do Jednoty braci czeskich Dworzaczkowa jako datę graniczną wskazała lata 1608–1609⁴⁸. W tym też okresie zmieniła się sytuacja zborów luterskich na obszarze powiatu poznańskiego. W 1594 r. na mocy mandatu królewskiego luteranom odebrano kościoły w Wałczu, obsadzając tam katolickiego plebana⁴⁹. W 1598 r. został nim Joachim Librarius, który skutecznie działał na rzecz przywrócenia dominacji Kościoła katolickiego na obszarze powiatu wałeckiego⁵⁰.

³⁷ Wizytacja biskupia z 1608 r. potwierdza obecność we wsi protestantów; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 108v; por. W. Kriegseisen, *Zbor ewangelicko-reformowany (kalwiński) w Żychlinie koło Konina*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 37, 1993, s. 104–114; J. Dworzaczkowa, *Materiały do dziejów zboru w Żychlinie*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 15, 1996, s. 97–98; K. Gorczyca, *Żychlin pod Koninem*, Warszawa 1997 (tam też starsza literatura przedmiotu).

³⁸ ASR IV, s. 178.

³⁹ Opatrzanie kaznodzieja w Borzęcizkach, ABCz, nr 892; J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich w Polsce do początków XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 29, 1984, s. 143.

⁴⁰ ASR IV, s. 452.

⁴¹ Por. W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niderlandy Północne – Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010, s. 431–441; G. Schramm, *Reformacja w miastach Prus Królewskich. Przykład Gdańska, Elbląga i Torunia w latach 1517–1558*, [w:] tenże, *Polska w dziejach Europy Środkowej. Studia*, tłum. M. Płomińska-Krawiec, Poznań 2010, s. 127–156.

⁴² Szerzej por. T. Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, s. 79–82.

⁴³ Por. szerzej J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast królewskich Wielkopolski*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 10, 1965, s. 65, 78; O. Kiec, *Historia protestantyzmu*, s. 22–23.

⁴⁴ Informacja o tym wydarzeniu zachowała się w księgach grodzkich wałeckich; Bąk, Wałcz, s. 142–143.

⁴⁵ Czwojdrak, Kopaczyński, s. 39–40.

⁴⁶ A. Mietz, J. Pakulski, *Łobżenica. Portret miasta i okolicy*, Łobżenica–Toruń 1993.

⁴⁷ Zob. J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie*, s. 17; J. Dworzaczkowa, *Zbory braci czeskich*, s. 42.

⁴⁸ Por. szerzej J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich*, s. 136.

⁴⁹ Bąk, Wałcz, s. 248–249.

⁵⁰ Szerzej na temat prowadzony przez niego działań zob. tamże, s. 252–254.

Działalność kontrreformacyjna przyczyniła się także do znacznego osłabienia pozycji protestantów w ziemi wschowskiej⁵¹.

W drugiej połowie XVI w. na terenie Wielkopolski istniały zbory czterech wyznań protestanckich: ewangelicko-augsburski (luterński), braci czeskich, ewangelicko-reformowany (kalwiński) oraz braci polskich (ariański).

Powstanie Jednoty braci czeskich było ściśle związane z przybyciem w 1548 r. grupy wyznawców wygnanych z Czech przez Ferdynanda I. Przynieśli oni ze sobą ukształtowane normy doktrynalne i liturgiczne oraz wypracowane zasady organizacji struktur kościelnych. Nauka braci zawarta była w *Konfesji* i *Apologii* z 1538 r.⁵² Od 1557 r. Jednota braci czeskich w Wielkopolsce stanowiła, obok czeskiej i morawskiej, trzecią prowincję kościelną. Jej organizacja opierała się na modelu czeskim. Najwyższym organem władzy w tym Kościele była Uzka Rada, tj. Ścisła Rada. W jej skład wchodził duchowni wybierani dożywotnio na synodzie z grona braci starszych, czyli seniorów duchownych⁵³. Ważną instytucją były synody, na których głos należał do braci starszych – seniorów i konseniorów. Ministrowie zbierali się osobno, a następnie przedstawiali starszym swoje propozycje⁵⁴. W 1573 r. powołano sześciu świeckich seniorów dla sześciu dystryktów, nie uczestniczyli oni jednak czynnie w zarządzaniu Kościołem⁵⁵. Z tego też względu ustrój Kościoła braci czeskich określić należy jako episkopalny, ponieważ główne decyzje podejmował senior duchowny, mający do pomocy dwóch lub trzech konseniorów⁵⁶. W drugiej połowie XVI w. zdecydowana większość zborów braci czeskich była polskojęzyczna. Kilka niemieckojęzycznych gmin powstało w ziemi wschowskiej, m.in. w Lesznie oraz w Lasocicach i Gołanicach⁵⁷. Zbór niemieckojęzyczny funkcjonował także od 1557 r. w Poznaniu⁵⁸. Ośrodkiem dyspozycyjnym w Rzeczypospolitej był Ostroróg, gdzie znajdowała się szkoła, seminarium, archiwum i biblioteka. W mieście tym rezydował senior Jednoty⁵⁹. Jednota braci czeskich na obszarze Rzeczypospolitej pozostała Kościołem lokalnym, mającym swe struktury jedynie w Wielkopolsce i częściowo na Kujawach⁶⁰. Ten fakt skłonił Dworzaczkową do rozważań nad Jednotą braci czeskich jako przejawem specyfiki i odrębności Wielkopolski⁶¹. Według ustaleń wspomnianej autorki w latach 1551–1608 w Wielkopolsce funkcjonowało ok. 40 zborów⁶².

Z kolei zwolennicy wyznania ewangelicko-reformowanego pojawili się dość wcześnie wśród szlachty na Kujawach. Ich patronem był starosta radziejowski Rafał Leszczyński, a ważnym ośrodkiem stało się królewskie miasto Radziejów. Zbory reformowane powstawały na terenie województwa sieradzkiego i ziemi wieluńskiej, od początku jednak ściśle związane były z prowincją małopolską⁶³. Wśród badaczy istnieje rozbieżny pogląd na temat funkcjonowania na terenie Wielkopolski w drugiej połowie XVI w. odrębnej Jednoty ewangelicko-reformowanej, obok Jednoty małopolskiej i litewskiej. Niektórzy z badaczy przyjęli, że funkcjonujące na Kujawach i w Wielkopolsce zbory tworzyły odrębną prowincję⁶⁴. Inni wskazywali, że zbory te nie utworzyły własnej, odrębnej struktury terytorialnej⁶⁵.

⁵¹ Zob. Czwojdrak, Kopaczyński, s. 46–51.

⁵² M. Gmiterek, *Kalwinizm po czesku?*, s. 103.

⁵³ Tamże, s. 90–92.

⁵⁴ J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 50–51.

⁵⁵ Por. K. Bem, *Ustroje kościołów ewangelicko-reformowanych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie XVI i XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 57, 2013, s. 137–141.

⁵⁶ Seniorami w drugiej połowie XVI w. byli Jan Rokita (1557–1580), Jan Lorenc (1581–1587), Szymon Bogumił Turnowski (1587–1608); por. T. Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, s. 135.

⁵⁷ Por. J. Dworzaczkowa, *Reformacja a problemy narodowościowe*, s. 85.

⁵⁸ *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 549.

⁵⁹ ASR IV, s. IX.

⁶⁰ H. Gmiterek, *Kalwinizm po czesku?*, s. 103.

⁶¹ J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy przejawem odrębności Wielkopolski*, [w:] taż, *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, s. 122–126.

⁶² Według szacunków J. Bidlo w 1555 r. było 20 zborów braci czeskich, trzy lata później zaś ich liczba wzrosła do 40; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 196; M. Gmiterek, *Kalwinizm po czesku?*, s. 90. J. Bidlo, *Jednota bratrská v prvním vyhnání*, t. 1: *Buvsik a Kohout*, Praha 1900, s. 93.

⁶³ ASR IV, s. VII.

⁶⁴ Por. M. Gmiterek, *Prowincje czy konfesje? Przyczynek do sprawy ujednoczenia obrządku w zborach kalwińskich i braci czeskich w XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 29, 1984, s. 146.

⁶⁵ Por. M. Ptaszyński, *O ustroju kościoła. Uwagi na marginesie edycji Akt synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 56, 2012, s. 207–208.

W pierwszej połowie XVII w. doszło do zbliżenia między ewangelikami reformowanymi a braćmi czeskimi. W 1627 r. miał miejsce akces ministrów kalwińskich do Jednoty, w 1633 r. zaś w Orli zawarta została unia Kościoła braci czeskich z Kościołem ewangelicko-reformowanym⁶⁶. Odmienne niż w Małopolsce, w województwie poznańskim i kaliskim ruch braci polskich był słabo reprezentowany⁶⁷.

W drugiej połowie XVI w. w Wielkopolsce największą społeczność protestancką tworzyli wyznawcy Kościoła ewangelicko-augsburskiego⁶⁸. Na czele wielkopolskiego Kościoła stał senior (superintendent), którym od 1566 r. był Erazm Gliczner⁶⁹. Na czele poszczególnych zborów stali ministrowie, a obok nich funkcjonowali diakoni i nauczyciele⁷⁰. Zadaniem gminy wyznaniowej było utrzymanie ministra i nauczyciela, stąd jej członkowie zobowiązani byli do regularnego opłacania składek. Funduszami zboru zarządzali wityrkowie⁷¹. Podczas synodu w Gostyniu w 1565 r. została podjęta decyzja o organizacji struktur terytorialnych Kościoła, powołano trzy okręgi kościelne, na czele których stali seniorzy okręgowi⁷². W 1607 r. podczas synodu w Miłosławiu ustanowiono sześć dystryktów: poznański, pyzdrowski, kobyliński, wschowski, kościański i międzyrzeczki⁷³. Rozbieżne są szacunki odnośnie do liczby zborów luteranckich na terenie Wielkopolski w drugiej połowie XVI w.⁷⁴

Król Zygmunt Stary poprzez kolejne edykty starał się powstrzymać rozwój reformacji na terenie Wielkopolski. Edykty wydane 3 V i 24 VII 1520 r. zakazywały sprowadzania do kraju i sprzedaży ksiązek luteranckich pod karą konfiskaty dóbr i wygnania. Nakaz ten powtórzył edykt z 15 II 1522 r., który skierowany został do starostów i rad miejskich. Na mocy edyktu z 7 III 1523 r. zwolennikom luteranizmu groziła kara śmierci i konfiskata majątku. Wreszcie edykt z 5 IX 1523 r. zezwalał na rewizję w domach mieszczanckich w poszukiwaniu druków reformacyjnych i wprowadzał cenzurę prewencyjną rektora Uniwersytetu Krakowskiego. Kolejne rozporządzenia królewskie ukazały się w latach 40. W 1544 r. Zygmunt I wydał postanowienie zakazujące głoszenia „nowinek religijnych” w dobrach królewskich i wyjazdów do ośrodków protestanckich oraz sprowadzania do kraju tekstów propagujących idee reformacyjne⁷⁵. Kolejne mandaty królewskie przeciw protestantom w Poznaniu i w Koninie wydał Zygmunt August w 1555 r. W roku następnym król wydał trzy edykty antyreformacyjne, z których dwa odnosiły się do Wielkopolski. W pierwszym starostowie zostali zobowiązani do przeciwdziałania rozpowszechnianiu nowinek religijnych we wsiach i w miastach królewskich. Drugi skierowany został do starosty generalnego z takim samym nakazem⁷⁶.

Praktyczna realizacja edyktów królewskich była jednak uzależniona od woli starostów, którzy niejednokrotnie sprzyjali reformacji. W konsekwencji w dobrach koronnych starostwa międzyrzeczkiego wiele parafii przeszło we władanie protestantów⁷⁷. Wyznanie ewangelicko-augsburskie zostało oficjalnie przyjęte w miastach królewskich we Wschowie, w Międzyrzeczu, Skwierzynie i Wałczu⁷⁸. Pomimo wyraźnego poparcia władz miejskich Poznania dla reformacji, jej oficjalne wprowadzenie w mieście

⁶⁶ J. Dworzaczkowa, *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, s. 123.

⁶⁷ Por. J. Tazbir, *Antytrynitaryzm w Gdańsku i okolicach*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 21, 1976, s. 57–82.

⁶⁸ Tenże, *Spółeczny i terytorialny zasięg polskiej reformacji*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 82, 1975, nr 4, s. 728.

⁶⁹ ASL, s. 60, 63, 112. Szerzej na temat jego działalności zob. H. Barycz, *Gliczner Erazm*, [w:] PSB, t. 8, s. 50–52; W. Sławiński, *Erazm Gliczner wobec Zgody Sandomierskiej. Przyczynek do biografii*, „Czasy Nowożytnie”, t. 15, 2003, s. 9–70.

⁷⁰ J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie*, s. 27.

⁷¹ Tamże.

⁷² Tamże, s. 26.

⁷³ ASL, s. 124.

⁷⁴ Według H. Merczynga funkcjonowały 32 zbory polskojęzyczne i ok. 110 zborów niemieckojęzycznych. W opinii J. Dworzaczkowej było ok. 40 zborów polskojęzycznych i ok. 100 niemieckojęzycznych. Podobne dane podał A. Brüning (142 zbory luteranckie, w tym 32 były polskojęzyczne); H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy*, s. 15; J. Dworzaczkowa, *Luteranizm w Wielkopolsce i jego społeczno-narodowe aspekty*, [w:] *Reformacja na polskich ziemiach zachodnich. W 500-lecie urodzin Marcina Lutra. Materiały z sesji naukowej*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1986, s. 146; A. Brüning, *Unio non est unitas. Polen-Litauens Weg im konfessionellen Zeitalter (1569–1648)*, Wiesbaden 2008, s. 146; S. Tworek, *Z zagadnień liczebności zbiorów kalwińskich na Litwie*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 18, 1972, s. 207, 211.

⁷⁵ Szerzej na ten temat zob. P. Kras, *Od represji do kompromisu. Edykty antyprotestanckie Zygmunta I i Zygmunta II Augusta*, [w:] *Jagiellonowie i ich świat. Dynastia królewska w drugiej połowie XV i w XVI w.*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2016, s. 352–378; Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary (1506–1548)*, oprac. i wstęp A.F. Grabski, Warszawa 1979; J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie*, s. 15–16.

⁷⁶ J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast*, s. 68.

⁷⁷ Now2, s. 557.

⁷⁸ Por. J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast*, s. 69.

okazało się niemożliwe⁷⁹. Wpłynęło na to jednoznaczne stanowisko króla i starosty generalnego wielkopolskiego⁸⁰.

Rozwój reformacji w XVI-wiecznej Wielkopolsce możliwy był dzięki poparciu ze strony możnych rodów szlacheckich. Starosta generalny Wielkopolski Jakub Ostroróg, właściciel Ostroroga, Koźminka i Chodcza, był faktycznie założycielem polskiej Jednoty braci czeskich⁸¹. Ważnym protektorem tego Kościoła był także kasztelan śremski Rafał Leszczyński⁸². Z punktu widzenia Kościoła ewangelicko-augsburskiego decydujące było poparcie udzielone przez Andrzeja Górkę, starostę generalnego Wielkopolski i kasztelana poznańskiego, oraz jego synów Łukasza i Stanisława, piastujących kolejno urząd wojewody poznańskiego, oraz Andrzeja, kasztelana międzyrzeckiego⁸³. Istotną rolę odegrał także Stanisław Ostroróg, kasztelan międzyrzecki, który był jednym z inicjatorów zwołania do Poznania w 1555 r. pierwszego synodu luteranckiego. Uznawany był za głównego patrona luteranów wielkopolskich⁸⁴. Patronami zborów ewangelicko-reformowanych byli przedstawiciele rodziny Latałskich i Jan Tomicki, kasztelan gnieźnieński⁸⁵. Bracia polscy mogli liczyć na protekcję Stanisława Cikowskiego, Eliasza Arciszewskiego i Kaspra Brzeźnickiego⁸⁶.

Istotne znaczenie dla szerzenia się idei reformacyjnych miało poparcie miejscowej szlachty, choć dokładne określenie liczby szlacheckich rodzin, które opowiedziały się po stronie nowej wiary, jest trudne⁸⁷. Niemniej przywołać można nazwiska rodzin szlacheckich, które przyłączyły się do zborów poszczególnych wyznań ewangelickich. Do braci czeskich należeli: Broniewscy, Bronikowscy, Bukowieccy, Gajewscy, Grodziczcy, Grudzińscy, Kurnatowscy, Marszewscy, Mieleccy, Suchorzewscy, Twardowscy, Żychlińscy⁸⁸, do zborów luteranckich zaś: Potuliccy, Orzelscy, Ossowscy, Ujscy, Gnińscy, Goltzowie, Unrugowie⁸⁹. Nazwiska szlacheckich zwolenników reformacji zapisane zostały w aktach synodów luteranckich i braci czeskich, które odbywały się w drugiej połowie XVI w.

Zatem powołanie protestanckiego zboru na terenie Wielkopolski uzależnione było od woli szlacheckiego właściciela miasta lub wsi. Zadaniem patrona było zapewnienie ministrowi odpowiedniego uposażenia. Niekiedy otrzymywał on dotychczasowe dochody i uposażenie plebanii, a poddani mieli oddawać mu dziesięcinę. Niekiedy wypłacał ministrowi wynagrodzenie w pieniądzu i w naturze. W przypadku Jednoty braci czeskich patron wystawiał tzw. prowizję. Z badań Dworzaczkowej wynika, że zachowały się prowizje 22 zborów, a w przypadku kolejnych sześciu niepełne informacje⁹⁰. Dokumenty te pozwalają na określenie pozycji materialnej poszczególnych ministrów. Kwestia niedostatecznego uposażenia była niejednokrotnie przedmiotem dyskusji na synodach Jednoty braci czeskich, np. w przypadku zborów w Trlągu i Szamotułach⁹¹. Z powodu niskiego uposażenia przez pewien czas nieobsadzone było stanowisko ministra w Bojanowie⁹².

Związane z tym zagadnienie dotyczy wpływu patrona świeckiego na obsadzenie stanowiska ministra w zborze. Analizując tę kwestię w porównaniu z praktyką Kościoła katolickiego, Bogumił Szady

⁷⁹ Poznańskie zbory luteranów i braci czeskich funkcjonowały pod opieką magnatów: Górków, Ostrorogów, Tomickich. W 1564 r. Ostroróg zapewnił wyłączenie swoich domów znajdujących się na przedmieściu św. Wojciecha spod jurysdykcji miejskiej i kościelnej. Oba zbory zostały zaznaczone na planie Poznania w tym tomie AHP (plansza nr 6); por. I. Błaszczuk, *Dawny zbór Świętego Krzyża na Grobli: obecny kościół parafialny Wszystkich Świętych*, Poznań 2001.

⁸⁰ Por. J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast*, s. 77.

⁸¹ M.B. Topolska, *Ostroróg Jakub*, [w:] PSB, t. 24, s. 501–502.

⁸² K. Gis, *Rafał Leszczyński – wielkopolski protektor reformacji*, [w:] *Reformacja i tolerancja*, s. 25–37.

⁸³ „Zwiastun Ewangeliczny”, 1901, nr 2, s. 41–42; W. Dworzaczek, *Górka Andrzej*, [w:] PSB, t. 8, s. 401–405; R. Żelewski, *Andrzej Górka*, [w:] tamże, s. 405–407; W. Dworzaczek, *Górka Łukasz*, [w:] tamże, s. 412–414; K. Lepszy, *Górka Stanisław*, [w:] tamże, s. 416–421.

⁸⁴ *Stanisław Ostroróg*, [w:] PSB, t. 24, s. 528–530; ASL, s. 10.

⁸⁵ *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa–Poznań 1981, s. 767.

⁸⁶ Por. *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 555; *Wielkopolski słownik biograficzny*, s. 27.

⁸⁷ J. Łukaszewicz podał 348 nazwisk, zostały one zweryfikowane przez J. Dworzaczkową, która na podstawie dostępnych źródeł wyliczyła ok. 200 nazwisk; J. Dworzaczkowa, *Konwersje na katolicyzm szlachty ewangelickiej wyznania czeskiego w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 50, 2006, s. 89.

⁸⁸ Por. *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 547.

⁸⁹ Por. tamże, s. 549.

⁹⁰ Por. J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich*, s. 123.

⁹¹ ASR IV, s. 104, 134.

⁹² W aktach synodu w Bolesławiu obradującego 3–12 VI 1598 r. zostało zapisane: „Bojanowa ministrem teraz opatrzyc nie możemy, a interim pp. patronowie prowizyją lepszą niech obmyślą”; tamże, s. 150.

stwierdził, że w przypadku wielkopolskich Kościołów ewangelickich nie należy przeceniać pozycji i roli patrona świeckiego w funkcjonowaniu zboru⁹³. W Jednocie braci czeskich świeccy współwyznawcy odgrywali niewielką rolę w wyborze ministrów, decyzja w tej kwestii należała do seniorów i konseniorów duchownych. Według Dworzaczkowej świecki patron zboru mógł się zwrócić do seniora duchownego o wyznaczenie ministra, np. w 1589 r. do synodu obradującego w Poznaniu wpłynęła prośba od zboru w Poniecu, który prosił o przysłanie kaznodziei znającego język niemiecki⁹⁴. Wprowadzenie do zboru konkretnego ministra zależało jednak od seniora duchownego, który mógł podjąć decyzję o jego odwołaniu i przeniesieniu do innego zboru. Kwestie obsady urzędu ministra niejednokrotnie były przedmiotem decyzji podejmowanych podczas synodów obradujących w drugiej połowie XVI w. Podobne rozwiązania, zakładające decydujący głos seniorów duchownych w wyborze ministra, obowiązywały w ustawodawstwie ewangelików reformowanych i luteranów⁹⁵.

W przypadku Jednoty braci czeskich w zdecydowanej większości zbory działały w przejętych przez protestantów kościołach parafialnych. Przywołać można nieliczne przykłady wybudowania przez patrona nowego budynku kościoła na potrzeby wspólnoty wyznaniowej. Zbór w Poznaniu znajdował się poza murami miejskimi, na Przedmieściu św. Wojciecha, w budynku należącym do Jakuba Ostroroga. Na mocy przywileju królewskiego został on wyłączony spod jurysdykcji miejskiej. Na potrzeby zboru Jan Krotoski w 1575 r. przekazał sąsiedni dom. Inną nieruchomość ofiarował sędzia Jan Gajewski. Powstał w ten sposób kompleks budynków należących do zboru, obejmujący dwa budynki kościelne, szkołę, szpital, pięć domów mieszkalnych z ogrodem oraz cmentarz⁹⁶. Nowy drewniany budynek kościoła przeznaczony na potrzeby braci czeskich powstał w Marszewie. Wybudował go patron Wojciech Marszewski⁹⁷. W Gołuchowie Rafał Leszczyński odebrał kościołowi katolickiemu całe uposażenie, dla braci czeskich zaś wystawił nowy, drewniany kościół⁹⁸. Za przykład posłużyć może także zbór braci czeskich w Krotoszynie. Jan Rozdrażewski przekazał ewangelikom kościół parafialny, a następnie w latach 1592–1597 sfinansował budowę nowego murowanego kościoła, przeznaczonego na potrzeby zboru. Powstały także zabudowania dla ministra i służby kościelnej oraz budynek przeznaczony na szkołę⁹⁹. Innym przykładem jest wieś Dąbrowa w powiecie kcyńskim, której właściciel Mikołaj Orzelski zbudował kaplicę na potrzeby współwyznawców, zapewne braci czeskich. Przed śmiercią powrócił do katolicyzmu, a kaplicę przekazał Kościołowi katolickiemu¹⁰⁰. Inaczej sytuacja wyglądała pod tym względem w przypadku zborów luteranckich fundowanych na terenie województwa poznańskiego. W drugiej połowie XVI w. rozwijało się na tym terenie nowe osadnictwo. Na potrzeby osiedlającej się tam ludności, w przeważającej mierze wyznania ewangelicko-augsburskiego, wznoszone były nowe budynki kościołów. Tak było w rejonie Międzyrzecza, Wschowy i Czaplinka-Wałcza¹⁰¹.

Konsekwencją materialnego uzależnienia zboru od woli szlacheckiego patrona, przy braku osobowości prawnej zborów w Koronie, był jego upadek w sytuacji konwersji wyznaniowej dokonanej przez patrona lub jego dziedziców¹⁰². Największa fala konwersji na katolicyzm nastąpiła w latach 90. XVI w.¹⁰³ Za przykład posłużyć może Grodzisk Wielkopolski (Grodzisk), w którym starosta międzyrzecki Stanisław Ostroróg oddał w 1553 r. (lub 1563 r.) kościół parafialny luteranom. Po konwersji

⁹³ Por. szerzej B. Szady, *Między panem i plebanem – mechanizmy obsady funkcji duchownych w Rzeczypospolitej wielu wyznań w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Między Rzymem i Nowosybirskiem. Księga jubileuszowa dedykowana ks. Marianowi Radwanowi SCJ*, red. I. Wodzianowska, H. Łaskiewicz, Lublin 2012, s. 206.

⁹⁴ ASR IV, s. 104.

⁹⁵ B. Szady, *Między panem i plebanem*, s. 206.

⁹⁶ Por. J. Łukasiewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 2, Poznań 1838, s. 175–177; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 66–67.

⁹⁷ Por. J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich*, s. 129.

⁹⁸ *Taż*, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 76.

⁹⁹ Por. K. Krotoski, *Dzieje miasta Krotoszyna. Miasto Krotoszyn i jego dziedzice za czasów polskich (od 1415 do 1779)*, cz. 1, Krotoszyn 1930, s. 52.

¹⁰⁰ Brak informacji o obecności ministra; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 314v.

¹⁰¹ A. Mietz, *Archidiaconat kamiński archidiecezji gnieźnieńskiej. Struktura terytorialna i stan kościołów w czasach staropolskich 1512–1772*, Włocławek 2005, s. 79; Bąk, Wałcz, s. 155.

¹⁰² J. Dworzaczkowa, *Konwersje na katolicyzm*, s. 89–100.

¹⁰³ Por. J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie*, s. 6; A.K. Banach, *Konwersje protestantów na katolicyzm w Koronie w latach 1560–1600*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 1985, z. 77, s. 21–35.

jego syna Andrzeja kościół wraz z całym uposażeniem przekazano w 1593 r. nowemu katolickiemu plebanowi¹⁰⁴. Niejednokrotnie upadek zboru następował wskutek sprzedaży wsi katolikowi. Przyczyną upadku zboru mogło być także zaprzestanie jego finansowania przez ewangelickiego patrona, jak było w przypadku zborów w Gromadnie (pow. nakielski) i Niemczynie (pow. kcyński)¹⁰⁵.

Największe skupisko zborów braci czeskich znajdowało się na terenie województwa kaliskiego. W drugiej połowie XVI w. w powiecie kaliskim zbory funkcjonowały w należących do Leszczyńskich Gołuchowie (Gołuchowo)¹⁰⁶ i Blizanowie (Blizanowo)¹⁰⁷. Patronem zboru w Jastrzębnikach¹⁰⁸ i w Lipe¹⁰⁹ był Jan Lipski. Jeden z najważniejszych zborów znajdował się w Koźminku należącym do Ostrogskich¹¹⁰. Patronem zboru w Marszewie (Marszewo)¹¹¹ i Chodczu (Chocz)¹¹² był Wojciech Marszewski. Zbory funkcjonowały także w Broniszewicach Suchorzewskich¹¹³, w Karminie (Karmino Wielkie) Marszewskich i Sośnickich¹¹⁴ oraz w Kamieniu (Kamion) Zarembów¹¹⁵. Patronem zboru w Stawiszynie był prawdopodobnie Jan Zaremba z Kalinowej¹¹⁶. W wizytacjach z początku XVII w. znajdują się informacje na temat dwóch miejscowości, w których kościoły parafialne zostały zajęte na długi czas przez protestantów. Najprawdopodobniej były to zbory braci czeskich. Znajdowały się we wsi Zakrzyn (Zaksino)¹¹⁷ oraz Kretków (Kretkowo)¹¹⁸. To źródło dostarcza także informacji na temat

¹⁰⁴ Czwojdrak, Kopaczyński, s. 44.

¹⁰⁵ Por. J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich*, s. 135.

¹⁰⁶ Patronem był Rafał Leszczyński. W 1581 r. wystawiona została tzw. prowizja. Ministrowie: Jan Rokita (1578 r.), Andrzej z Koła (w latach 1597–1601). W 1601 r. po konwersji na katolicyzm Waclaw Leszczyński oddał kościół katolikom; ASR I, s. 225; ASR IV, s. 117, 121–122, 129, 132–134, 140, 150–151, 153–154, 159–161, 164, 361, 364; ASR III, s. 28; ABCz, nr 1435, 1436, 1438, 1442; ASL, s. 113; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 372.

¹⁰⁷ W wizytacji z 1606 r. znajduje się informacja o erygowaniu w Żernikach kościoła parafialnego. Miejscowość ta została wyłączona z dotychczasowej parafii w Blizanowie, która została przejęta przez braci czeskich. Ministrowie: Błażej Adamicjusz, a następnie Jakub Tychcicki. Kościół został odzyskany przez katolików ok. 1605 r.; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 440, 458; Wiz. Kal. 1610–1611, k. 469.

¹⁰⁸ Dostępne źródła pozwalają potwierdzić, że zbor ten funkcjonował w drugiej połowie XVI w. Według wizytacji z 1606 r. w miejscowości przebywał minister „kalwinista”; ASR IV, s. 105, 121, 178, 194; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 461–462; *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. S. Librowski, ABMK, t. 28, 1974, s. 133; ASR IV, s. 178.

¹⁰⁹ Właścicielami i patronami zboru byli Jan i Maciej Lipsy. Według wizytacji z 1606 r. kolator kościoła Jan Lipski oddał kościół parafialny braciom czeskim ok. 1570 r. W 1589 r. ministrem był Stanisław Hiperyk. Wizytacja potwierdziła, że syn patrona, jako katolik, przywrócił kościół katolikom; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 462; ASR IV, s. 105.

¹¹⁰ ASR IV, s. 9, 57, 61, 77, 104, 107, 119; ASL, s. 113; BRacz, rkps 50, k. 176, 184, 196; ABCz, nr 892; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 323.

¹¹¹ W 1588 r. wystawiona została prowizja dla tego zboru. Ministrowie: Łukasz Andronicus (w 1564 i 1587–1595), Stefan Felix (1573–1587), Samuel Aorg (1587 r.), Wojciech Pietraszek (1597 r.), Andrzej z Koła i diakon Adam Hilarius (1598 r.). Ok. 1600 r. pojawiły się problemy z obsadzeniem stanowiska ministra z powodu słabego uposażenia. Według wizytacji z 1605 r. zbor w Marszewie nadal funkcjonował, obecny był minister; ASR I, s. 83; ASR IV, s. 99, 104, 107, 123, 151, 156–157, 159, 163–164, 166; ABCz, nr 892; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 372, 386.

¹¹² Tzw. prowizja określająca uposażenie zboru została wystawiona w 1575 r. Ministrowie: Piotr Abdeel, Jakub Trofim, Jan Memoratus, Jakub Widłak, Jan Lucjusz Turnowski, Adam Moller, Mateusz Serenius Chodowiecki; ASR I, s. 221, 225, 258–261; BRacz, rkps 50, k. 128–130; ASR IV, s. 219, 250, 298, 385–386; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 451.

¹¹³ Ministrowie: Adam Moller do 1591 r., następnie Jan Wiglef do 1606 r. Od 1601 r. pomagał mu zięć Maciej Cyrinus. Przy zborze istniała szkoła. W 1606 r. minister został odprawiony ze zboru przez właścicielkę. Stanisław Suchorzewski dokonał konwersji na katolicyzm, zmarł w 1615 r.; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 381; ASR IV, s. 150, 166, 177–178; BRacz, rkps 62, f. 33.

¹¹⁴ W wizytacji z 1605 r. znajduje się zapis potwierdzający, że właściciele wsi byli ewangelikami, a kościół od wielu lat był zajęty. Pierwsza wzmianka o obecnym tam ministrze pochodzi z 1601 r. Pierwsza datowana wzmianka o zborze znajduje się w aktach synodu w Lipniku w 1608 r. Ministrowie: Jan Turnowski (1595 r.?), Andrzej z Koła (1601 r.); ASR IV, s. 164, 166, 170, 178, 193, 206, 228, 319–320, 322, 401; BRacz, rkps 46, k. 105v; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 386.

¹¹⁵ W 1587 r. wystawiona została tzw. prowizja, kolejna w 1590 r. Ministrowie: Andrzej Vitalis (1587–1589), Stanisław Hypericus (1589–1609?), Szymon Leopolda (1608–1609?). Akta synodów oraz wizytacja z 1605 r. wskazują na aktywną działalność Andrzeja Zaremby, patrona zboru oraz fakt zajęcia kościoła przez protestantów; ASR IV, s. 105–106, 164, 178–179, 185, 190, 194, 201, 321; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 459.

¹¹⁶ Ministrowie: Mateusz Gacki (1575–1597), Piotr Studensky (1577 r.), Stanisław Hypericus (do 1579 r.), Samuel Aorg (1590 r.), Maciej Dukat (1597–1607), Sebastian z Turku (1607–1610); ASR IV, s. 90, 129, 131, 154; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 394.

¹¹⁷ Właścicielem wsi w 1579 r. był Mikołaj Siedlecki; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 244; Wiz. Kal. 1610–1611, k. 339; ASK 1579, k. 700.

¹¹⁸ Wieś należała w 1581 r. do Jakuba Włostowskiego i Giżyckich. Według wizytacji z 1608 r. działał w niej zbor ewangelicki, przy którym obecny był minister. Ok. 1590 r. kościół odzyskali katolicy. Znajdowały się w nim groby protestantów; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 342; ASK 1581, k. 197.

zboru działającego we wsi Rychnów (Rychnowo)¹¹⁹. Natomiast brak podstawy źródłowej potwierdzającej funkcjonowanie zboru braci czeskich w Kaliszu¹²⁰.

Na terenie powiatu konińskiego nie udały się próby wprowadzenia reformacji w samym Koninie¹²¹. Zbory funkcjonowały w należących do rodziny Grodzieckich Grodźcu¹²², Wyszynie (Wyszyno)¹²³, Krzymowie (Krzymowo)¹²⁴ i Drażnie-Holendrach (Dżązno)¹²⁵. Kolejne zbory zostały ufundowane w Kawnicach (Kawnice)¹²⁶ należących do Gorzewskich oraz w Cieninie Kościelnym (Cienino Wielkie) Przyjemskich¹²⁷. Wizytacja kościelna z 1608 r. potwierdziła działalność zboru w Myślborzu należącym do Rocha Żychlińskiego¹²⁸. Prawdopodobnie zbor funkcjonował także w Rychwale, którego właścicielami była rodzina Złotkowskich¹²⁹.

Pewne funkcjonowanie zboru braci czeskich na terenie powiatu pyzdrskiego można potwierdzić dla Krotoszyna¹³⁰. Na terenie powiatu kcyńskiego zbor działał w Barcinie, jego patronem był Jan Krotoski¹³¹, oraz w Niemczynie (Miemczyno) należącym do Grudzińskich¹³². Prawdopodobnie w rękach braci czeskich

¹¹⁹ Istnienie zboru w tej miejscowości potwierdza wizytacja z 1606 r. Powstał najprawdopodobniej przed 1568 r. W tym bowiem roku erygowany został kościół parafialny w Żernikach, a samą miejscowość odłączono od parafii w Blizanowie zajętej przez braci czeskich. W wizytacji zostało podane, że także kościół w Rychnowie został zajęty przez innowierców, najprawdopodobniej przez braci czeskich. Potwierdzona została obecność ministra, który głosił kazania. Ok. 1605 r. zbor upadł, właściciel wsi Jan Kobierzycy przekazał kościół katolikom; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 457–458.

¹²⁰ J. Dworzaczkowa przywołała informacje z kroniki jezuickiej z tego miasta, w której znalazła się informacja o konwersjach protestantów dokonujących się w latach 1586–1598; por. H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanccy*, s. 28; J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast*, s. 78; W. Urban, *Z dziejów reformacji*, s. 230–231.

¹²¹ W 1546 r. proboszczem został zwolennik reformacji Stanisław Lutomirski. Zyskał poparcie starosty konińskiego Stanisława Dziaduskiego. W 1555 r. Lutomirski uczestniczył w zjeździe w Gołuchowie i w synodzie w Koźminku. W 1555 r. proboszcz obłożony został ekskomuniką, w następnym roku ukazał się antyreformacyjny mandat królewski. Wykonał go starosta generalny wielkopolski Janusz Kościelecki. W 1556 r. do Konina wprowadzony został nowy katolicki proboszcz, Mikołaj Grochowski. Według wizytacji biskupiej z 1608 w mieście nie było protestantów; ASR IV, s. 903; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 105; por. J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast*, s. 76.

¹²² Ministrowie: Jakub Troffin do 1581 r., Jakub Widłak do 1586 r. Zbor upadł zapewne po śmierci patrona w 1587 r. Według wizytacji biskupiej z 1608 r. w miejscowości nie było protestantów; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 125.

¹²³ Jego patronem był Andrzej Grodziecki, a następnie jego syn Adam Grodziecki. Ministrowie: Tomasz Wrzesita (od 1573 r.), Błazek (1587 r.), Samuel Orlik (1595 r.), Andrzej Witalis (1608–1610), Sebastian Campensis (Turcensis); ASR IV, s. 99, 178; ASL, s. 114; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 142v.

¹²⁴ Według wizytacji z 1608 r. patronem zboru był Władysław Grodziecki, który był właścicielem wsi od 1580 r. Przekazał on kościół parafialny braciom czeskim. Przy zborze obecny był minister, którym w 1597 r. był Szymon Leopolda. Od 1607 r. wieś należała do katolika Rafała Jarochońskiego, który przywrócił w niej stan sprzed reformacji; ASR IV, s. 117, 122, 129; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 143.

¹²⁵ W 1595 r. ministrem był Piotr; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 143; ASR III, s. 128.

¹²⁶ Wizytacja z 1608 r. potwierdza zajęcie kościoła przez ewangelików przed wielu laty i obecność ministra. Ministrowie: Maciej Dukat i Maciej Teodor Włostowski (1596–1597), Szymon Leopolda przed 1608 r.; ASR IV, s. 117, 131, 178, 190, 192, 219, 380; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 375v.

¹²⁷ W 1568 r. wystawiona została prowizja dla zboru, kolejna w 1572 r. Ministrowie: Bartłomiej Organista 1568 r., Jan Lucjusz Turnowski do 1572 r., Mikołaj Hermes do 1598 r., Daniel Mikołajewski 1598 r., Jan Pietraszek od 1598 r.; ASR IV, s. 151, 159, 178, 192–193, 206, 240, 323, 380, 402; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 373v; BRacz, rkps 48, k. 33v, 36v, 48v; BRacz, rkps 62, k. 93.

¹²⁸ Ministrowie: Paweł Patiens w 1597 r. We wsi funkcjonowała szkoła, a diakonem w 1598 r. był Jerzy Clemens; ASR IV, s. 117, 122, 124, 131, 133, 175, 178, 192–193, 206, 380; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 376.

¹²⁹ Zachowała się pojedyncza wzmianka o ministrze Stanisławie Hypericusie z Poznania, który przebywał w zborze w 1573 r. Zbor upadł zapewne wraz ze śmiercią Złotkowskiego w 1574 r. Jego syn Stanisław najprawdopodobniej był już katolikiem. W wizytacji z 1608 r. brak informacji o obecności protestantów; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 128v.

¹³⁰ Patronem zboru był Jan Rozdrażewski. Przekazał on kościół parafialny braciom czeskim. Następnie wybudował ewangelikom nowy murowany zbor. W 1600 r. po śmierci patrona, za zgodą jego żony Katarzyny z Potulickich, zbor oddany został katolikom i zmieniony na katolicki kościół parafialny pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela. Wizytacja z 1612 r. wskazuje jednak, że w mieście nadal przebywali bracia czescy. Ministrowie i kaznodzieje: Kasper z Krotoszyna, Paweł Orlik (1573–1595), Jan Turnowski (1597–1600). Istniała szkoła, którą Jan Rozdrażewski zgodził się utrzymywać, przeznaczając na ten cel 20 fl. rocznie. W 1599 r. członkowie zboru zwrócili się do patrona o pomoc w znalezieniu kaznodziei niemieckojęzycznego i bakałarza; ASR IV, s. 122, 129, 131, 134, 151, 153–154, 156, 187, 252, 383; ASL, s. 113; ABCz, nr 1704, k. 6; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 166, 175.

¹³¹ Istnienie zboru potwierdzają zarówno źródła innowiercze, jak i katolickie. W latach 1570–1578 ministrem w zborze był Jan Lucjusz Turnowski, w 1595 r. funkcję tę pełnił Andreas Sylvianus. W 1598 r. po okresie wakatu na stanowisku ministra do Barcina został wysłany Wojciech z Marszewa. W 1600 r. ministrem był Georgius Clemens. W Barcinie funkcjonowała szkoła; ASR IV, s. 164; ASR III, s. 28; ASR II, s. 311; ASL, s. 72, 114; MHDW 17, s. 123; MHDW 19, s. 65; BRacz, rkps 48, k. 50v.

¹³² Ministrowie: Jan Campensis (1579–1599), Maciej Cyrin (1598 r.), Paweł Orlik (1600r.). Według wizytacji z 1608 r. Jan Grudziński nadal był ewangelikiem, ale nie było już ministra. W kościele znajdował się grób ewangelika; ASR IV, s. 131, 153, 158, 163; ASL, s. 114; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 103v.

znajdował się wspomniany w wizytacji zbor w Jaktorowie¹³³. W powiecie gnieźnieńskim zbor funkcjonował w należących do rodziny Latalskich Łagiewnikach Kościelnych (Łagiewniki)¹³⁴ i w Skokach¹³⁵ oraz w Trlągu, którego patronem był Jan Modlibóg¹³⁶. Na terenie powiatu nakielskiego znajdowały się dwa zbory: w Łobżenicy, ufundowany przez Jana Erazma Krotoskiego¹³⁷, i w Sypniewie¹³⁸. Zbyt mało informacji źródłowych utrudnia pewne potwierdzenie zboru w Gromadnie¹³⁹. Z wizytacji biskupich z początku XVII w. wynika, że zwolennicy reformacji zamieszkiwali także w miastach królewskich, np. w Gnieźnie¹⁴⁰, Kłęcku¹⁴¹ czy Pobiedziskach¹⁴².

W przypadku dwóch miejscowości brak podstaw źródłowych pozwalających potwierdzić działalność zboru w drugiej połowie XVI w. Dotyczy to miejscowości Golina w powiecie konińskim, którą wymieniła Dworzaczkowa¹⁴³. Według wizytacji biskupiej z 1608 r. tamtejszy kościół został sprofanowany przez pochówek protestanta. W momencie przeprowadzania wizytacji w Golinie nie było innowierców¹⁴⁴. Natomiast zbor w Bardo w powiecie pyzdrowskim wymienili Andrzej Węgierski i Józef Łukaszewicz. Według nich patronami zboru byli Bardzcy, którzy ok. 1570 r. oddali kościół parafialny na potrzeby współwyznawców. Krzysztof Bardzki podpisał się pod synodem toruńskim w 1595 r. Zbor upadł przed 1608 r. Nie zachowały się dane na temat ministrów ewangelickich. Brak informacji źródłowych o tej miejscowości w aktach synodów oraz w wizytacjach kościelnych¹⁴⁵.

Z wizytacji biskupich wynika, że istniały ośrodki protestanckie, które przyciągały szlacheckich zwolenników reformacji z okolicznych wsi. Do Barcina w powiecie kcyńskim udawał się Jan Dąbrowski wraz z rodziną ze wsi Dąbrówka¹⁴⁶. W powiecie konińskim do Cienina, gdzie znajdował się zbor obsługiwany przez ministra, przyjeżdżał Maciej Pniewski z Nowej Wsi¹⁴⁷. W powiecie gnieźnieńskim do zboru znajdującego się w Dębnicy należącej do Jerzego Latalskiego przyjeżdżali na kazania protestanci z okolicznych wsi: z Łubowa¹⁴⁸, Latalic (Gwiazdowa)¹⁴⁹, Dziećmiarek¹⁵⁰, Imiołek (Jemiołowice)¹⁵¹. Zbor we wsi Wyszyno w powiecie konińskim, należącej do Andrzeja Grodzieckiego, przyciągał okolicznych

¹³³ Patronem zboru był Jan Jaktorowski, który ok. 1588 r. oddał protestantom miejscowy kościół parafialny św. Anny. Według wizytacji z 1608 r. we wsi nie było ministra; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 72.

¹³⁴ Według wizytacji przy zborze przez wiele lat był „minister Bohemus secta calviniana”. Ministrowie: Jan Enoch (1596 r.), Maciej Nachor Paszkowski (1600–1611); ASR IV, s. 117, 126, 153; BRacz, rkps 46, k. 22–22v; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 37.

¹³⁵ Patronem był właściciel Jerzy Latalski. Minister: Jan Fortunat od 1596 r.; ASR IV, s. 178, 193, 206, 234, 243.

¹³⁶ Patronem zboru był Jan Modlibóg, który miał prawo patronatu nad kościołem parafialnym. Ministrowie: Krzysztof Musonius (1589 r.), Paweł Patiens (1590–1597). Wizytacja z początku XVII w. potwierdziła działalność zboru. Zbor upadł ok. 1600 r.; ASR IV, s. 104, 122, 361, 464; BRacz, rkps 46, k. 16–16v; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 342.

¹³⁷ Ministrowie: Wojciech Serpentinus (1573 r.), Jan Ryba (1573 r.), Szymon Musonius (do 1592 r.), Andrzej Sylwan (1592 r.), Jan Memoratus (1598 r.), Andrzej z Koła (1602 r.), Jan Turnowski (1604–1609), Mikołaj Rausmann (1609–1612), Mikołaj Laureus. W mieście funkcjonowała szkoła, a funkcję bakałarzy pełnili: Krzysztof Musonius (1568 r.), Jan Textor (1597 r.); ASR IV, s. 112, 121, 124, 130, 135; BRacz, rkps 48, k. 50v; por. Mietz, s. 108.

¹³⁸ Patronem zboru był Jan Białośliwski. W 1580 r. w tzw. prowizji zostało określone uposażenie zboru. Obecni byli ministrowie: Szymon Musonius (1580–1588) oraz Jan Ryba (1588–1592), który jako „emeritus miles Christi” zmarł w Sypniewie w 1596 r.; ASR IV, s. 155, 362; BRacz, rkps 46, k. 22.

¹³⁹ Pierwotnie był to zbor luterański, który został następnie przekształcony w zbor braci czeskich. W 1593 r. wystawiona została tzw. prowizja określająca uposażenie zboru; J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa duchowieństwa braci czeskich*, s. 141.

¹⁴⁰ W drugiej połowie XVI w. wpływy reformacji były niewielkie. Według wizytacji z 1608 r. w mieście wśród obywateli było dwóch protestantów. Byli to krawcy Jerzy Pudłoszek i Jan Majewski. Ich żony i pozostali członkowie rodziny byli katolikami; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 170v.

¹⁴¹ Według wizytacji z 1608 r. wśród mieszkańców miasta protestantami byli Laurentius („pistor germanus”) oraz Daniel Szotus, wraz z żonami i dziećmi. Pastorem był Dawid. Poza nimi w mieście było wielu Szkotów, którzy przychodzili na kazania Dawida; tamże, k. 33.

¹⁴² Według wizytacji z 1608 r. w mieście dwóch protestantów: Joannes Thesarz „germanus” oraz Joachimus Płociennik „germanus”; tamże, k. 207v.

¹⁴³ J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 196.

¹⁴⁴ Wiz. Gn. 1608–1609, k. 375v; por. J. Łukaszewicz, *O Kościołach Braci Czeskich*, s. 284; J. Dworzaczkowa, *Zbory braci czeskich*, s. 46.

¹⁴⁵ ASL, s. 115; por. J. Łukaszewicz, *O Kościołach Braci Czeskich*, s. 269; J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa duchowieństwa braci czeskich*, s. 141.

¹⁴⁶ Wiz. Gn. 1608–1609, k. 349v.

¹⁴⁷ Tamże, k. 373.

¹⁴⁸ Protestantami byli Jan, Stanisław i Mikołaj, właściciele części wsi; tamże, k. 200.

¹⁴⁹ Tamże, k. 204v.

¹⁵⁰ Tamże, k. 221v.

¹⁵¹ Tamże.

ewangelików. Na kazania wygłaszane przez obecnego tam ministra przybywali Anna Lisiecka i jej trzech synów ze wsi Lisiec Mały¹⁵² oraz wdowa Biskupska ze wsi Biskupice¹⁵³.

Wspomniane wizytacje dostarczają również informacji na temat rodzin szlacheckich, które opowiedziały się po stronie reformacji. Nie przesądza to jednak o istnieniu zboru w miejscowościach, gdzie mieszkali. W świetle tychże danych protestantami byli Mikołaj Słupski wraz z żoną Zofią Głębocką we wsi Iwno¹⁵⁴ oraz Zofia Grocholska we wsi Grocholino¹⁵⁵ w powiecie kcyńskim. W powiecie konińskim ewangelikami byli Jakub Nieradzki z synem we wsi Krągola¹⁵⁶, Dorota i Stanisław Czyżewscy w Kucharach¹⁵⁷, Andrzej Kucharski, jego żona i siostra w Kucharach Borowych¹⁵⁸, Piotr Biskupski w Łągiewnikach¹⁵⁹, Mikołaj Piruski wraz z żoną we wsi Grochowo¹⁶⁰, Andrzej Wolski we wsi Wola¹⁶¹. Na terenie powiatu gnieźnieńskiego ewangelikami byli żona Andrzeja Bronikowskiego we wsi Turostowa¹⁶², Chrzastowski w Stawianach¹⁶³, Jan Płocki w Popkowicach¹⁶⁴ oraz Adam Naproszewski w Napruszewie¹⁶⁵.

Za niepewną przesłankę funkcjonowania zboru uznać należy także przekazaną w wizytacjach biskupich informację o profanacji kościoła parafialnego przez pochówek protestanta. Tak było w przypadku następujących wsi: Podlesie Kościelne (Podlesie)¹⁶⁶, Rękawczyn (Rękawczyno)¹⁶⁷ w powiecie gnieźnieńskim oraz Chojna¹⁶⁸, Dziewierzewo¹⁶⁹, Srebrna Góra (Srebrna Górka)¹⁷⁰ w powiecie kcyńskim. W źródle tym nie ma wzmianek ani o przejęciu kościoła przez protestantów, ani o obecności ministra w otoczeniu szlacheckiego właściciela wsi.

Zbory braci czeskich działały także w granicach województwa poznańskiego. Na terenie powiatu poznańskiego, w Poznaniu, działał jeden z najwcześniej powołanych i najważniejszych zborów. W mieście działała też szkoła i szpital¹⁷¹. Drugim był zbor w Ostrorogu¹⁷². Patronat nad nimi sprawowali Ostrorogowie. Ponadto zbory działały w Szamotułach¹⁷³, Kwilczu¹⁷⁴ i Policku¹⁷⁵. Na terenie tego powiatu

¹⁵² Tamże, k. 112.

¹⁵³ Tamże, k. 124v.

¹⁵⁴ Tamże, k. 77v.

¹⁵⁵ Tamże.

¹⁵⁶ Tamże, k. 110.

¹⁵⁷ Tamże, k. 114. Ok. 1606 r. porzucili jednak protestantyzm przy udziale Jana Makowskiego SJ.

¹⁵⁸ Tamże, k. 119v.

¹⁵⁹ Tamże, k. 125. Ok. 1606 r. powrócił do wiary katolickiej.

¹⁶⁰ Tamże, k. 130v.

¹⁶¹ Tamże, k. 294.

¹⁶² Tamże, k. 214.

¹⁶³ Tamże.

¹⁶⁴ Tamże, k. 219v.

¹⁶⁵ Tamże, k. 366v.

¹⁶⁶ Tamże, k. 47.

¹⁶⁷ Tamże, k. 236.

¹⁶⁸ Tamże, k. 71v.

¹⁶⁹ Tamże, k. 87v.

¹⁷⁰ Tamże, k. 100.

¹⁷¹ Ministrowie: Jerzy Izrael (1580 r.), Szczepan Bydżowski (1582 r.), Jerzy Erastus (1573–1575), Łukasz Andronik (1572–1573), Szczepan Felix, Jakub Tichy, Baltazar Eichner, Jan Enoch, Jan Siffert, Grzegorz Moller (do 1581 r.), Jan Girk (do 1592 r.?), Jan Girk młodszy, Maciej Rybiński (1592–1596), Samuel Aorg (do 1595 r.), Jan Turnowski młodszy (1596 r.), Paweł Orlik starszy (1597–1598). W szkole pracował Walenty Cornelius (1570 r.) oraz Marcin Gracjan Gertych; ASR IV, s. 98, 107–108, 126, 131, 133–134, 152, 158, 166–167, 171; ASL, s. 113; BRacz, rkps 48, k. 59.

¹⁷² Ministrowie: Jerzy Izrael (1560 r.), Jan Lorenc (1578, 1587 r.), Symeon Bogumił Turnowski (1587–1608). W mieście funkcjonowała szkoła, a bakałarzem był Stanisław Scribonius; BRacz, rkps 50, k. 176; AGAD, Depozyt Wileński 38 (Acta et conclusiones orthodoxarum synodarum provincialium in minore Polonia 1547–1650), k. 34; ASR II, s. 311–312; ASR IV, s. 83, 94, 97, 99, 103–104, 106–107, 112, 119, 121, 125, 127, 131–132, 134–135, 140–141, 148, 151, 153, 156, 158, 160, 164, 167, 169, 170–171; ASR III, s. 28; ASL, s. 73.

¹⁷³ Patronami zboru byli Łukasz Górka i Jan Świdwa Szamotulski. Ministrowie: Błażej Adamatius (1570, 1573, 1578, 1589 r.), Maciej Maj (1589 r.), Paweł Orlik starszy, Wacław Epenet (1597 r.), Mateusz Kralicki (1608 r.), Maciej Dukat (1611 r.). W 1555 r. po pożarze w Ostrorogu Jan Lorenc i Piotr Skalnik kwestowali na ubogich w Szamotułach, mieszkańcy wystąpili przeciwko braciom czeskim. W 1594 r. bracia czescy utracili kościół parafialny i przenieśli się do szpitalnego kościółka Świętego Ducha.

¹⁷⁴ Pierwsza wzmianka o przejęciu kościoła przez protestantów pochodzi z 1561 r. Patronem zboru był Jan Kwilecki. Z 1577 r. pochodzi prowizja dla tego zboru wystawiona przez 11 osób. Ministrowie: Jan Beldowski (do 1601 r.). Przy zborze funkcjonowała szkoła; ASR IV, s. 160, 166, 170, 172, 175, 177, 193, 201, 206, 319–321, 327, 331, 384, 401; BRacz, rkps 48, k. 28v; ASK I 3, k. 345.

¹⁷⁵ Własność Polickich. Według zachowanych źródeł kościół parafialny został zajęty przez protestantów w połowie XVI w. obecny był minister: Paweł Patiens (1587–1590). Obecność protestantów potwierdzają wizytacje z początku XVII w.; ASR IV, s. 99; ASK I 3, k. 346; BRacz, rkps 46, k. 14; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 59.

w drugiej połowie XVI w. działał też zbor w Tomicach, którego patronem był Jan Tomicki. W 1557 r. odbyło się tam kolokwium braci czeskich z Franciszkiem Lismaninem, który doradzał wysłanie *Konfesji i Apologii* braci czeskich do Genewy z prośbą o opinię. Odbywały się wówczas nabożeństwa w obrządku braci czeskich¹⁷⁶. Potwierdzenie źródłowe znajduje istnienie zboru w Cerekwicy¹⁷⁷.

Prawdopodobnie zbor braci czeskich działał we wsi Parkowo. Z 1561 r. pochodzi informacja o zajęciu kościoła parafialnego przez innowierców. Nie ma jednak źródłowego potwierdzenia obecności ministra. W wizytacji z 1628 r. podana została informacja, że kościół znajdował się w ruinie¹⁷⁸.

Na obszarze powiatu kościańskiego znajdowały się trzy zbory braci czeskich: w Chobienicach należących do Miękickich¹⁷⁹, w Poniecu¹⁸⁰ i Godziszewie¹⁸¹. W ziemi wschowskiej ważnym ośrodkiem braci czeskich było Leszno należące do Leszczyńskich¹⁸². W 1580 r. wystawiona została tzw. prowizja określająca uposażenie tego zboru¹⁸³. W mieście funkcjonowała też szkoła. W 1573 r. starosta radziejowski Jan Leszczyński zobowiązał się do przekazywania rocznie na szkołę 200 fl. Kwestię jej funkcjonowania Leszczyński podjął w 1578 r. na synodzie w Piotrkowie. W 1579 r. wystawił on dokument, w którym przekazał na rzecz szkoły „9 prętów roli” w Lesznie. W 1580 r. pojawiły się konflikty w związku z jej finansowaniem. Według wzmianki z synodu w Stawiszynie w 1586 r. szkołę sponsorował Rafał Leszczyński¹⁸⁴. W tym powiecie zbory działały także w Lasocicach¹⁸⁵, Gołanicach¹⁸⁶ i Wilkowicach (Wilkowo)¹⁸⁷.

Na terenie Wielkopolski powstały trzy zbory ewangelicko-reformowane, których funkcjonowanie w drugiej połowie XVI w. znajduje potwierdzenie w źródłach. Były one zlokalizowane na terenie województwa kaliskiego. Dwa z nich znajdowały się w powiecie kcyńskim, w Brzyskorzystewie (Brzeskorzystewie)¹⁸⁸ i Chomętowie¹⁸⁹, a jeden w powiecie gnieźnieńskim, w należącej do Latalskich Dębnicy¹⁹⁰.

W Wielkopolsce działalność wyznaniową podjęli bracia polscy. W 1566 r. w Poznaniu pojawił się Marcin Czechowic z grupą współwyznawców w celu wywołania dysputy z ministrem luteranckim. Został jednak wypędzony z miasta na mocy decyzji starosty generalnego. Nieudana była także próba powołania zboru ariańskiego w Kościanie¹⁹¹. Braciom polskim udało się zaś utworzyć zbor w Śmiglu

¹⁷⁶ Dostępne źródła potwierdzają, że w 1561 r. kościół parafialny znajdował się w rękach protestantów. W wizytacji z początku XVII w. brak informacji o obecności ewangelików we wsi; ASR I, s. 240; BRacz, rkps 50, s. 133v–141v; ASK I 3, k. 332v; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 339.

¹⁷⁷ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 53v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 255.

¹⁷⁸ ASK I 3, k. 331v; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 42v.

¹⁷⁹ Ministrowie: Adam z Żarnowca do 1587 r., Wojciech Maximus w 1589 r., następnie w Sebastian Melissius; ASR IV, s. 99, 104, 127, 170; BRacz, rkps 48, k. 38v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 12v.

¹⁸⁰ Minister: Walenty Cornelius (1587–1598), pomocnik Jan Pietrasz. Zbor zgłaszał potrzebę zatrudnienia kaznodziei znającego język niemiecki. Przy zborze funkcjonowała szkoła; ASR IV, s. 97, 104, 135.

¹⁸¹ Z akt synodów wynika, że diakonem w zborze był Jacobus Tichinus. Uczestniczył on w zjeździe w Poznaniu w 1570 r.; ASR II, s. 312.

¹⁸² Dokumenty dotyczące zboru leszczyńskiego, w tym zapisy kroniki miasta Leszna dot. lat 1500–1637, wykazy pastorów oraz rektorów i nauczycieli gimnazjum zob. ABCz, nr 2528.

¹⁸³ Por. J. Dworzaczkowa, *Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich*, s. 143.

¹⁸⁴ ASR IV, s. 28, 68, 91, 98–99, 107, 113, 122, 129; ASL, s. 113; AGAD, Depozyt Wileński 38, k. 37v; ABCz, nr 892.

¹⁸⁵ W 1575 r. w Lesznie starosta radziejowski Rafał Leszczyński wystawił dokument potwierdzający przekazanie kościoła braciom czeskim. Ministrowie: Georg Erastus starszy (1560–1577), Baltazar Eichner (1573–1575), Georg Mollerus (1587–1604), przy nim pomocnik Łukasz Helicz (ok. 1597 r.), Paweł Fabricius (Schmidt). Według wizytacji z 1610 r. kościół nadal znajdował się w posiadaniu protestantów; ASR IV, s. 107, 122, 129, 193, 214, 388; BRacz, rkps 48, k. 59; ABCz, nr 2530, k. 14–15; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 180.

¹⁸⁶ Minister Waclaw Epent w 1587 r.; ASR IV, s. 99.

¹⁸⁷ Minister Fabrycyjus (ok. 1597–1602); tamże, s. 129, 151.

¹⁸⁸ Według wizytacji z początku XVII w. patronem zboru był Zygmunt Smogulecki. Odnotowany został w niej długoletni wakans, plebania była opuszczona. Potwierdzona została obecność ministra reformowanego, ale w okresie przeprowadzania wizytacji już go nie było; ASL, s. 114; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 312v.

¹⁸⁹ Według wizytacji z początku XVII w. patronem był Jan Pałędzki. Kościół oddany został ewangelikom, długoletni wakans na plebanii. Wizytacja potwierdziła aktywną działalność ministrów. Ministrowie: Stanisław z Górzyna (1576–1595), Marcin Orminius, brat czeski, do 1612 r.; ASR IV, s. 248; ASL, s. 113; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 315v.

¹⁹⁰ W końcu XVI w. patronem był Jerzy Latalski, na początku XVII w. zaś Mikołaj Latalski. Ministrem był Piotr Tarnowski (1570–1595); ASR IV, s. 126, 156; ASL, s. 64, 112; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 37.

¹⁹¹ Por. J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast*, s. 77.

w powiecie kościańskim¹⁹². W 1594 r. w mieście tym odbył się ogólnopolski synod braci polskich¹⁹³. Natomiast funkcjonowanie zboru ariańskiego w Międzyrzeczu nie ma potwierdzenia w źródłach, stąd trudno uznać jego istnienie w badanym okresie¹⁹⁴.

Zbory ewangelicko-augsburskie powstawały w przeważającej mierze na obszarze województwa poznańskiego. Wynikało to z faktu, że na tych terenach, a w szczególności w okolicach Międzyrzecza, w powiecie waleckim i w ziemi wschowskiej wśród mieszkańców znaczny był udział ludności niemieckojęzycznej. Z dotychczasowych badań wynika, że wyznanie ewangelicko-augsburskie było wśród niej dominujące¹⁹⁵.

W granicach powiatu poznańskiego zbor luterński działał w Poznaniu¹⁹⁶. W pobliżu tego miasta zbory zostały ufundowane w dobrach należących do Piotra Potulickiego, wojewody plockiego, w Murowanej Goślinie (Goślina Kościelna)¹⁹⁷ oraz we wsi Ceradz Kościelny (Ceradz Stary)¹⁹⁸. Zbor luterński działał także w Szamotułach, którego współwłaścicielem był luteranin Stanisław Górka. W 1573 r. wyszedł on z propozycją skierowaną do drugiego właściciela miasta, Jana Świdwy Szamotulskiego, wyznawcy Jednoty braci czeskich, by połączyć oba zbory¹⁹⁹.

Liczne ośrodki protestanckie powstały w zachodniej części powiatu poznańskiego. Na terenie dekanatu wroneckiego zbor luterński działał w mieście Międzychód, będącym własnością rodziny Ostrogskich²⁰⁰. W jego pobliżu ufundowane zostały zbory we wsi Wierzбно²⁰¹ i w należącej częściowo do starostwa międzyrzeckiego wsi Murzynowo²⁰². Potwierdzenie źródłowe mają także zbory w dobrach szlacheckich, w mieście Lewice²⁰³. W połowie XVI w. protestanci przejęli kościół parafialny w należącem do Łukasza Górki Sierakowie, brak jednak podstawy źródłowej do potwierdzenia ufundowania zboru w tym mieście²⁰⁴.

Na terenie dekanatu międzyrzeckiego zbory ewangelicko-augsburskie powstały w dobrach należących do starostwa międzyrzeckiego. W dwóch miastach królewskich, w Międzyrzeczu²⁰⁵ i Skwierzynie²⁰⁶, zbory luterzańskie powstały w połowie XVI w. Potwierdzone źródłowo są także zbory we wsiach

¹⁹² Patronem zboru był Stanisław Cikowski, Andrzej Dudycz i Eliasz Arciszewski. Wśród ministrów tego zboru byli Andrzej i Krzysztof Lubienieccy, Walenty Schmalc oraz Krzysztof Ostorodt (Osterode). W mieście funkcjonowała szkoła; ASR IV, s. 360, 378; por. *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 555; *Elias Arciszewski*, [w:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, s. 27; K. Drzymała, *Bracia polscy zwani arianami*, „Studia Theologica Varsaviensia”, t. 1, 1963, s. 266; J. Tazbir, *Antytrynitaryzm*, s. 63; M. Pawelec, *Bracia polscy w Śmiglu*, <http://reformacja.muzeumleszno.pl/?p=1310> (dostęp: 9.04.2018).

¹⁹³ Por. S. Szczotka, *Synody arian polskich*, s. 47, 48.

¹⁹⁴ Brak pewnego potwierdzenia okresu istnienia zboru. Ministrem był prawdopodobnie Jan Caper, który od 1560 r. pełnił funkcję luterńskiego ministra w tym mieście. Sprawował następnie urząd wielkopolskiego superintendenta, którego został pozbawiony w 1566 r. ze względu na wyznawany kryptokalwinizm. W 1588 r. zdecydował się na kolejną zmianę wyznania; por. T. Wotschke, *Die unitarische Gemeinde in Meseritz-Bobolewitz*, „Zeitschrift der historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, 1911, s. 167; *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 556; J. Tazbir, *Walka z braćmi polskimi w dobie kontrreformacji*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 1, 1956, s. 189.

¹⁹⁵ Por. J. Dworzaczkowa, *Reformacja a problemy narodowościowe*, s. 79–101; Czwojdrak, Kopczyński, s. 40.

¹⁹⁶ Ministrowie polskojęzyczni: Bartosz Piscator, Mikołaj Glicznier, Andrzej Luperian. Ministrowie niemieckojęzyczni: Abraham Abdeel, Georgius Enoch, Paweł Gericius. W Poznaniu przy zborze utworzona została szkoła. Nauczycielem był w niej Jacobus Schwenck; ASL, s. 73, 128; ASR IV, s. 108.

¹⁹⁷ Wiz. Poz. 1628–1629, k. 36v; ASK I 3, k. 331v.

¹⁹⁸ Zachowane źródła z 1561 r. potwierdzają przejęcie kościoła parafialnego przez protestantów. Ministrem w zborze był m.in. Erasm Glicznier (1562–1566). Wizytacja z 1603 r. nie zawiera informacji o obecności protestantów w tej miejscowości. Informacja taka znalazła się w wizytacji z 1610 r.; ASK I 3, k. 344v; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 49; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 55.

¹⁹⁹ ASR II, s. 311–312; ASR IV, s. 26.

²⁰⁰ W 1561 r. kościół parafialny był w rękach protestantów; ASR IV, s. 172, 175, 320; ASK I 3, k. 345.

²⁰¹ Fakt przejęcia kościoła przez protestantów potwierdza wizytacja z 1640 r. W 1597 r. ministrem był Wawrzyniec Krasznicki; ASR IV, s. 126; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 105.

²⁰² Według wizytacji w 1603 r. kościół (kaplica) był w posiadaniu protestantów. Nadal przyjeżdżał tam minister luterński; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 32v, 59, 145.

²⁰³ Z 1561 r. pochodzi informacja, że kościół parafialny został zajęty przez protestantów. Zostało to potwierdzone w wizytacji biskupiej z 1603 r.; ASK I 3, k. 344v; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 80.

²⁰⁴ Właścicielem tego miasta był Łukasz z Górki (w latach 1558–1571), następnie Jakub Rokossowski. Od 1591 r. miasto było własnością Jana Opalińskiego; ASK I 3, k. 344v; por. SHGPoz, cz. IV, s. 410–422.

²⁰⁵ W 1561 r. kościół parafialny był w rękach protestantów. Protestancki charakter miasta podkreśliły wizytacje z początku XVII w.; ASK I 3, k. 345v; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 58; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 40.

²⁰⁶ Zbor funkcjonował w drugiej połowie XVI w. W 1561 r. kościół parafialny znajdował się w rękach protestantów. Potwierdziła to także wizytacja biskupia z 1604 r. Nie zachowały się informacje dotyczące ministrów. W 1604 r. katolicy przejęli kościół parafialny; ASK I 3, k. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 96.

Kęszycza (Kęsica)²⁰⁷, Lutol Suchy²⁰⁸ i Nietoperek²⁰⁹. Źródła potwierdzają również funkcjonowanie zborów w dobrach szlacheckich, we wsiach: Bukowiec Międzyrzecki (Bukowiec)²¹⁰, Stare Kursko (Kursko)²¹¹, Chycina²¹², Gorzyca²¹³, Grochowo²¹⁴, Trzemeszno Lubuskie (Czarmyśl)²¹⁵, Pieski²¹⁶ i Goruńsko²¹⁷. W przypadku wsi Przytoczna²¹⁸ zachowała się informacja o przejęciu kościoła parafialnego w połowie XVI w. Nie ma jednak potwierdzenia źródłowego, że powstał tam zbor protestancki.

W powiecie poznańskim ośrodki reformacyjne powstały w dobrach należących do opactwa cystersów w Paradyżu. Potwierdzenie źródłowe mają zbory luterzańskie w miejscowościach Kaława²¹⁹, Chociszewo²²⁰ i Stary Dwór²²¹. Silne wpływy widoczne były w miejscowościach należących do zakonu joannitów. Prawdopodobnie już w XVI w. działał zbor we wsi Łagowiec²²². W przypadku wsi Żarzyn²²³, Templewo²²⁴ i Wielowieś (Langfuld)²²⁵ informacje o przejęciu kościoła pochodzą z połowy XVI w. Brak innych źródeł potwierdzających fakt powołania i funkcjonowania zborów luterzańskich. Reformacja pojawiła się także w dobrach cystersów bledzewskich. Z połowy XVI w. pochodzi informacja o przejęciu przez protestantów kościołów w następujących miejscowościach: Bledzew²²⁶, Chełmsko²²⁷, Sokola Dąbrowa (Falkwald)²²⁸, Osiecko²²⁹, Zemsko (Zębsko)²³⁰, Rokitno²³¹, Nowa Wieś²³², Stary Dworek²³³.

²⁰⁷ W 1561 r. kościół parafialny znajdował się w rękach protestantów. Funkcjonowanie zboru potwierdzają informacje zawarte w wizytacji z 1640 r.; ASK I 3, s. 346; Wiz. Czur. 1640–1641, AMBK, 370, k. 70–72.

²⁰⁸ Podstawowym źródłem są wizytacje biskupie z lat 1603–1607 i 1640 r.; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 73; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 32v.

²⁰⁹ Według wizytacji z 1603 r. kościół nadal znajdował się w rękach protestantów. Fakt ten potwierdziła wizytacja z 1640 r.; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 59; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 39v, 67, 72.

²¹⁰ Zachowane źródła potwierdzają przejęcie kościoła parafialnego przez protestantów w połowie XVI w. Ministrem był David Saur. Obecność ministra ewangelickiego zanotowana została w aktach wizytacji z 1603 r. W 1640 r. kościół nie był wizytowany, ponieważ był w posiadaniu protestantów; ASK I 3, k. 346; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 43; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 33v.

²¹¹ Dostępne źródła potwierdzają przejęcie kościoła przez luteranów w połowie XVI w. Według wizytacji z 1640 r. kościół znajdował się w rękach luteranów; ASK I 3, k. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 90v.

²¹² Kościół parafialny został przejęty przez luteranów w połowie XVI w. Według wizytacji z 1640 r. kościół ten nadal był w rękach protestantów. Patronem był Jan Bukowiecki, który sprowadził ministra luterńskiego; ASK I 3, k. 345v; BRacz, rkps 48, k. 28–38v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 90.

²¹³ Źródła potwierdzają istnienie zboru w drugiej połowie XVI w. Według wizytacji z 1640 r. kościół zajęty był przez protestantów; ASK I 3, k. 346; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 90v.

²¹⁴ Źródła potwierdzają przejęcie kościoła przez protestantów w połowie XVI w. Według wizytacji biskupiej z 1640 r. kościół zajęty był przez protestantów; ASK I 3, k. 346; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 90v.

²¹⁵ Źródła potwierdzają przejęcie kościoła przez protestantów w połowie XVI w. Według wizytacji biskupiej z 1640 r. kościół nadal był w rękach protestantów. Obecny był minister luterński; ASK I 3, s. 345; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 34–35.

²¹⁶ W 1561 r. kościół parafialny znajdował się w rękach protestantów. Przed 1603 r. minister został usunięty, jednak kościół pozostał zamknięty. Wynikało to z trudności pozyskania niemieckojęzycznego kaznodziei. Wizytacja z 1640 r. potwierdziła, że kościół znajdował się w rękach luteranów; ASK I 3, k. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 90v.

²¹⁷ Funkcjonowanie zboru luterńskiego w drugiej połowie XVI w. jest potwierdzone w zachowanych źródłach. Według wizytacji z 1640 r. kościół zajęty był przez protestantów. Obecny był minister luterński. Zbor upadł ok. 1640 r., gdy katolik Stanisław Bukowiecki oddał katolikom kościół parafialny; ASK I 3, k. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 90.

²¹⁸ W 1561 r. kościół parafialny został przejęty przez innowierców; ASK I 3, k. 345v.

²¹⁹ Kościół parafialny w połowie XVI w. przejęli luteranie. Z wizytacji z 1603 r. wynika, że sytuacja ta trwała wiele lat; ASK I 3, s. 346; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 45; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 36.

²²⁰ Kościół parafialny został zajęty przez luteranów w połowie XVI w. Według wizytacji z 1640 r. katolicy odzyskali kościół ok. 1605 i w 1613 r. nowym plebanem został cysters Paweł z Lwówka; ASK I 3, s. 345; Wiz. Czur. 1640–1641, AMBK, 370, k. 31; por. SHGPoz, cz. I, s. 201–202.

²²¹ Kościół parafialny został przejęty przez luteranów w połowie XVI w. Stan ten trwał do początku XVII w. Wówczas katolicy odzyskali kościół; ASK I 3, s. 345; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 34.

²²² Wizytacja z 1641 r. potwierdziła przejęcie kościoła przez protestantów oraz obecność ministra. Z tego powodu kościół nie był wizytowany; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 33v.

²²³ Kościół w połowie XVI w. był w rękach luteranów; ASK I 3, s. 345v.

²²⁴ Źródła wskazują, że w połowie XVI w. kościół został zajęty przez innowierców; tamże.

²²⁵ Tamże; por. SHGPoz, cz. II, s. 572–573.

²²⁶ ASK I 3, s. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 88, 131; por. SHGPoz, cz. I, s. 57–58.

²²⁷ Według wizytacji z 1640 r. niemal wszyscy mieszkańcy wsi byli katolikami; ASK I 3, s. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 98; por. SHGPoz, cz. I, s. 188–189.

²²⁸ ASK I 3, s. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 91; por. SHGPoz, cz. IV, s. 589.

²²⁹ ASK I 3, s. 345v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 92; por. SHGPoz, cz. III, s. 456.

²³⁰ ASK I 3, s. 345v. Brak informacji o tej miejscowości w wizytacji z 1640 r.

²³¹ Tamże, s. 346; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 99; por. SHGPoz, cz. IV, s. 131.

²³² ASK I 3, s. 346; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 91.

²³³ Wizytacja z 1641 r. wspomina o obecności protestantów we wsi; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 90.

Znajdujące się tam kościoły parafialne przez dłuższy czas pozostawały nieobsadzone przez plebanów. Na podstawie wizytacji biskupich trudno stwierdzić, że powstały w nich zbory protestanckie. Podobna sytuacja wystąpiła w dobrach biskupich koło Międzyrzecza, we wsi Wojciechowo²³⁴.

Istniejące źródła innowiercze i katolickie nie pozwalają potwierdzić funkcjonowania zboru w drugiej połowie XVI w. w królewskim mieście Piła²³⁵. Podobna sytuacja dotyczy szlacheckich miast Człopa²³⁶ i Wielen²³⁷. W północnej części powiatu poznańskiego zbor luterński funkcjonował prawdopodobnie we wsiach królewskich Pokrzywnicy²³⁸ oraz Jastrowiu²³⁹.

Kilka zborów ewangelicko-augsburskich działało w powiecie kościańskim, którego głównym ośrodkiem miejskim był Kościan. W drugiej połowie XVI w. w mieście tym nie udało się utworzyć ośrodka reformacji²⁴⁰. Potwierdzenie źródłowe mają natomiast zbory we wsiach szlacheckich, w: Gnino²⁴¹, Granowie²⁴², Rostarzewie (Rzestaszewo)²⁴³, Gołaszynie (Gołaszyno)²⁴⁴, Starym Bojanowie (Bojanowo)²⁴⁵ i Wilkowie Polskim²⁴⁶. Zbory działały też w miastach prywatnych, w: Gostyniu²⁴⁷, Grodzisku Wielkopolskim (Grodzisko)²⁴⁸ i Rydzynie²⁴⁹. Najprawdopodobniej zbor luterński istniał również we wsi

²³⁴ W wizytacji XVII-wiecznej znajduje się wzmianka o przejściu kościoła przez protestantów. Na jej podstawie trudno potwierdzić istnienie zboru protestanckiego w tej wsi; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 59.

²³⁵ Wizytacja z 1628 r. wspomina o wypędzeniu z miasta protestantów; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 5.

²³⁶ W wizytacji z 1628 r. nie ma jasnego stwierdzenia, że w mieście funkcjonował zbor protestancki. W przytoczonym przez L. Bąka przywileju dla miasta zezwolono protestanckim mieszkańcom miasta na publiczny kult oraz chowanie zmarłych na cmentarzu ewangelickim; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 14v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 320; Bąk, Wałcz, s. 138.

²³⁷ W wizytacji z 1628 r. odnotowany został długoletni wakans plebanii, nie jest to jednoznaczne z funkcjonowaniem zboru; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 15; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 314.

²³⁸ Informacje o zborze pochodzą z wizytacji z 1641 r. Według niej mieszkańcy wsi byli protestantami, obecny był także minister luterński; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 6; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 356v.

²³⁹ O jego funkcjonowaniu informują wizytacje z początku XVII w. Pierwszy budynek kościoła we wsi został zbudowany dla społeczności luteranckiej. Według wizytacji biskupiej z 1628 r. kościół został przejęty przez katolików w 1619 r. Informacje o kościele zbudowanym przez luteranów oraz o obecności ministra zawarte zostały w wizytacji z 1641 r.; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 7; por. Wiz. Czur. 1640–1641, k. 340.

²⁴⁰ Władze miasta miały prawo powoływania kaznodziei przy kościele parafialnym, polsko- i niemieckojęzycznego. W 1542 r. kaznodzieją niemieckojęzycznym został zwolennik luteranizmu Marcin „Luckaw”, a w następnym roku kaznodzieją polskojęzycznym Wawrzyniec Discordia. W mieście swobodnie działał Szymon z Grodziska, a po jego przejściu do Rydzyny żonaty ksiądz Stanisław z Bolemowa. W 1561 r. król wydał mandat zakazujący szerzenia w mieście luteranizmu. Szerzej T. Wotschke, *Die Reformation in Kosten*, „Correspondenzblatt des Vereins f. Geschichte d. evang. Kirche Schlesiens”, t. 9/2, 1905, s. 165, 166; J. Dworzaczkowa, *Reformacja w miastach*, s. 65, 74–75; *Dzieje Kościana*, t. 1, red. K. Zimmiewicz, Kościan 2000, s. 157, 178.

²⁴¹ W wizytacji z 1603 r. zapisana została informacja, że kościół znajdował się w rękach innowierców oraz obecny był tam minister luterński. W latach 1595–1597 ministrem był Wawrzyniec Krasznicki, senior dystryktu poznańskiego; ASL, s. 113; ASR IV, s. 126; ASR III, s. 135; Wiz. Psz. 1603–1607, k. 20; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 167.

²⁴² Zachowane źródła potwierdzają przejście kościoła parafialnego przez luteranów w połowie XVI w. Z informacji zawartych w wizytacji z 1641 r. wynika, że w kościele znajdował się grób protestanta; ASK I 3, k. 332v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 145.

²⁴³ Informacje zawarte w wizytacji z 1641 r. potwierdzają, że zbor istniał w XVI w.; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 179.

²⁴⁴ W księgach sądowych znajduje się informacja, że w 1526 r. pleban katolicki Benedykt został usunięty przez luteranów. Nastąpiło to zapewne za zgodą właściciela wsi i kolatora kościoła Andrzeja Bojanowskiego. Dostępne źródła potwierdzają zajęcie przez protestantów kościoła w połowie XVI w.; ASK I 3, k. 335v; SHGPoz, cz. I, s. 533; P. Klint, *Szlachta różnowiercza w południowo-zachodniej Wielkopolsce (okolice Leszna i Śmigła) w XVI–XVIII wieku*, <http://reformacja.muzeumleszno.pl/?p=1285> (dostęp: 9.04.2018).

²⁴⁵ Zbor założył prawdopodobnie Jan Bojanowski w 1575 r. Od 1584 r. właścicielem był Mikołaj Bojanowski, luteranin. W 1589 r. poszukiwał ministra, który znał język polski i niemiecki. Z 1598 r. pochodzi informacja o trudnościach z pozyskaniem ministra z uwagi na słabe uposażenie zboru. Ministrowie: diakon Wit Baśat 1573 r., Andrzej Królik 1587 r., Jan Nigran, Marcin Serafin 1598 r.; ASR IV, s. 104, 135, 150–151, 170, 175, 177.

²⁴⁶ W 1570 r. ministrem był Szymon, który był seniorem dystryktu kościańskiego. Według wizytacji z 1610 r. kościół zajęty był przez luteranów, potwierdzona została w niej obecność ministra; ASR II, s. 311; ASL, s. 72; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 78, 180.

²⁴⁷ W 1561 r. kościół parafialny był przejęty przez protestantów. Patronem zboru był Mikołaj Gostyński; ASK I 3, k. 335v; ASL, s. 49.

²⁴⁸ W 1561 r. kościół parafialny znajdował się w rękach protestantów. Ministrowie: Wawrzyniec (1560 r.), Jakub z Łobżenicy (1567 r.), Erazm Glicznier (1578, 1569–1589). Przy zborze funkcjonowała szkoła i drukarnia. Decyzja o założeniu szkoły została podjęta na synodzie w Poznaniu w 1582 r.; ASR II, s. 38; ASR III, s. 28; BRacz, rkps 50, k. 4v; ASL, s. 94; ASK I 3, k. 343.

²⁴⁹ W zjeździe w Poznaniu w 1570 r. uczestniczył Piotr z Kościana, który był pastorem w Miłosławiu oraz archiprezbiterem w Rydzynie. Wizytacja z 1610 r. potwierdziła działalność zboru w mieście, który w momencie jej sporządzania przestał funkcjonować. Jego patronem był Jan Mycielski; ASR II, s. 311; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 201v.

Kręcko (Kręsko), ale informacje na ten temat pochodzą dopiero z wizytacji z 1640 r. Patronami zboru była wówczas rodzina Dziembowskich²⁵⁰. Podobna sytuacja dotyczy zborów w Śmiglu²⁵¹ i Miejskiej Górcie (Górka)²⁵², należącej do Stanisława Górki. W drugiej połowie XVI w. prawdopodobnie istniał zbor w Brójcach²⁵³, Zielęcinie (Zielęcino)²⁵⁴ i Kargowej²⁵⁵.

W ziemi wschowskiej zbor luterński funkcjonował w głównym ośrodku miejskim, jakim było królewskie miasto Wschowa²⁵⁶. Prawdopodobnie w drugiej połowie XVI w. zbory istniały w następujących miejscowościach: Przyczyna Górna²⁵⁷, Siedlnica (Sidnica)²⁵⁸, Osowa Sień²⁵⁹, Długie Stare²⁶⁰, Jędrzychowice²⁶¹, Dębowa Łęka²⁶²,

Odtworzenie przestrzennego rozmieszczenia zborów protestanckich na obszarze powiatu wałęckiego stwarza poważny problem ze względu na stan zachowania źródeł. Nie dotrwały do naszych czasów dokumenty dotyczące funkcjonowania poszczególnych zborów. Procesy reformacyjne nie znalazły także odzwierciedlenia w wałęckich aktach grodzkich. Wszelkie dane na ten temat pochodzą ze źródeł późniejszych, przede wszystkim z wizytacji biskupich z 1628 i 1641 r.²⁶³ Nie bez znaczenia dla rozwoju reformacji pozostawał fakt, że większa część wsi została na tym terenie lokowana i zasiedlona dopiero w drugiej połowie XVI w., głównie przy udziale ludności niemieckojęzycznej.

W świetle dostępnych źródeł funkcjonowanie zboru ewangelicko-augsburskiego w królewskim mieście Wałcz uznać należy za prawdopodobne²⁶⁴. Spośród innych miejscowości należących do starostwa wałęckiego pewne funkcjonowanie zboru potwierdzić można tylko dla wsi Róża²⁶⁵. W przypadku pozostałych wsi informacje o zborach luteranckich pochodzą z wizytacji z początku XVII w., stąd uznać je można jedynie za prawdopodobne. Dotyczy to wsi: Brzeźnica²⁶⁶, Budy²⁶⁷, Chwiram²⁶⁸,

²⁵⁰ A. Werner podał nazwiska ministrów. Byli to Jakob Zammendorf (1553 r.), Matthias Dietrich, Andreas Jechner; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 24v; por. A. Werner, *Geschichte der evangelischen Parochien*, s. 161.

²⁵¹ Według wizytacji z 1619 r. w mieście działał kościół dla innowierców, ufundowany przez Wacława Rozdrażewskiego. Został on zbudowany ok. 1600 r.; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 120.

²⁵² W aktach synodu odbytego w Poznaniu w 1573 r. znajduje się wzmianka o patronie zboru. Był nim Stanisław Górka. Niejasne są informacje o działających tam ministrach. W 1570 r. ministrem był Daniel Cervinus lub Rehart; BRacz, rkps 48, k. 42; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 121.

²⁵³ Potwierdzenie obecności społeczności luteranckiej znajduje się dopiero w wizytacji z 1640 r.; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 33v.

²⁵⁴ Informacje o zborze pochodzą dopiero z wizytacji 1641 r.; tamże, k. 170.

²⁵⁵ Prawdopodobnie była to fundacja Żychlińskich. Ministrem w latach 1582–1610 był Sigismund Bär; A. Werner, *Geschichte der evangelischen Parochien*, s. 134.

²⁵⁶ Obecność zboru luteranckiego i ministra potwierdziła wizytacja z 1610 r.; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 167; J. Dworzaczka, *Wprowadzenie reformacji do miast*, s. 71; Czwojdrak, Kopaczyński, s. 42–43.

²⁵⁷ Funkcjonowanie zboru potwierdziła wizytacja z 1610 r. Kościół był zajęty przez protestantów; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 180.

²⁵⁸ Według wizytacji z 1610 r. kościół zajęty był przez protestantów; tamże, k. 180; Czwojdrak, Kopaczyński, s. 51.

²⁵⁹ Według wizytacji z 1610 r. kościół był w rękach protestantów; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 180.

²⁶⁰ W wizytacji z 1610 r. znajduje się informacja o odzyskaniu przez katolików kościoła przed kilkoma laty. Wcześniej był on posiadaniem protestantów; tamże, k. 173.

²⁶¹ Por. D. Czwojdrak, *Ewangelicy w Jędrzychowicach*, „Kalendarz Ewangelicko-Reformowany”, 2009, s. 71–72.

²⁶² Według wizytacji z 1610 r. kościół był zajęty przez protestantów od wielu lat; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 166v.

²⁶³ Por. szerzej Bąk, Wałcz, s. 29–50.

²⁶⁴ Konkretnych danych na ten temat nie dostarczają wizytacje z początku XVII w. L. Bąk przeanalizował zachowane wyciągi z księgi miejskiej Wałcza z lat 1558–1604. Stwierdził, że na ich podstawie trudno jednoznacznie wskazać nazwisko pastora ewangelickiego nauczającego w tym mieście; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 9v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 342v; Bąk, Wałcz, s. 144–146.

²⁶⁵ W wizytacji z 1641 r. znalazła się informacja o odnowieniu kościoła w Róży w 1623 r. Poza tym podana została informacja, że od blisko 70 lat funkcjonowała tam kaplica protestancka; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 12v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 347.

²⁶⁶ Z wizytacji 1628 r. wynika, że znajdujący się w niej kościół był w posiadaniu protestantów. Prawdopodobnie został zbudowany na potrzeby zboru luteranckiego. W 1616 r. został przejęty przez katolików i stał się kościołem filialnym parafii w Nadarzacach; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 338v; SHGPoz, cz. I, s. 127.

²⁶⁷ Według wizytacji z 1628 r. znajdował się tam kościół, zbudowany zapewne przez luteranów. W 1616 r. został przejęty przez katolików. Stał się kościołem filialnym parafii w Nadarzacach; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 339.

²⁶⁸ W 1608 r. Chwiram została włączona do parafii Wałcz. Według wizytacji z 1641 r. w miejscowości znajdowała się kaplica (oratorium). Liczna była społeczność luterancka, do której przyjeżdżał minister; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 9v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 346v.

Dudyłany (Duderlak)²⁶⁹, Głowaczewo (Klawiter)²⁷⁰, Nadarzyce (Nadorycz)²⁷¹, Szwecja²⁷², Zdbice (Zbytno)²⁷³.

W świetle istniejących źródeł funkcjonowanie zboru luterńskiego w Czaplunku uznać należy za prawdopodobne. Według wizytacji biskupich z 1628 i 1641 r. kościół parafialny znajdował się w posiadaniu protestantów. Brak jednak źródeł z XVI w., które przekazałyby nazwiska obecnych tam ministrów. Kościół został odzyskany w latach 1624–1625, a pierwszym proboszczem został Jakub Hildebrand²⁷⁴. Na terenie starostwa drahimskiego pewne potwierdzenie funkcjonowania zboru luterńskiego dotyczy wsi Nowe Worowo (Worowo)²⁷⁵. W przypadku innych wsi informacja o istniejących tam zborach pochodzi z wizytacji XVII-wiecznych, które nie zawierają dokładnej informacji o dacie ufundowania zboru. Dotyczy to wsi: Sikory (Cykier)²⁷⁶, Jeziorna (Flokesia)²⁷⁷, Siemczyno (Heinrichsdorf)²⁷⁸, Kluczewo (Klausewo)²⁷⁹, Lubowo²⁸⁰, Nobliny (Nabliny)²⁸¹, Polne (Polempol)²⁸², Rakowo²⁸³, Ostroróg (Szarpenort)²⁸⁴, Czarne Wielkie (Swartęzel Wielki)²⁸⁵ i Czarne Małe (Swartęzel Mały)²⁸⁶.

Na terenie powiatu wałęckiego zbory protestanckie funkcjonowały w miejscowościach należących do rodzin Tuczyńskich i Wedelskich. Dotyczy to miasta Tuczo²⁸⁷ oraz wsi: Marcinkowice

²⁶⁹ Według wizytacji z 1628 r. w tej miejscowości znajdował się kościół będący w posiadaniu protestantów. W 1616 r. został przejęty przez katolików i stał się kościołem filialnym parafii w Nadarzacach; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 338.

²⁷⁰ Według wizytacji z 1628 r. kościół znajdował się w posiadaniu protestantów. Po 1616 r. był to kościół filialny parafii w Nadarzacach; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 339v.

²⁷¹ Według informacji z wizytacji z 1628 r. kościół – prawdopodobnie zbudowany przez luteranów – został przejęty przez katolików w 1616 r.; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 337v.

²⁷² We wsi istniał kościół najprawdopodobniej zbudowany na potrzeby miejscowych luteranów. W 1616 r. został przejęty przez katolików i stał się kościołem filialnym wobec Nadarzac. Według wizytacji z 1641 r. w domu plebana przy kościele przebywał minister; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 339v; por. SHGPoz, cz. IV, s. 859.

²⁷³ Według wizytacji z 1628 r. istniał tam kościół będący w posiadaniu protestantów. W 1616 r. został przejęty przez katolików i stał się kościołem filialnym parafii w Nadarzacach; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8.

²⁷⁴ Tamże, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 334; Bąk, Wałcz, s. 421–422.

²⁷⁵ Patronami byli Pogorzelscy. W 1595 r. ministrem był Piotr Dresnensis, a w 1599 r. Stanisław Scribonius. Według informacji zawartej w wizytacji z 1628 r. wszyscy mieszkańcy wsi byli protestantami; ASR IV, s. 156; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8.

²⁷⁶ Wspomniana w wizytacji kaplica została najprawdopodobniej zbudowana przez protestantów. W 1628 r. mieszkańcy wsi byli protestantami; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 334; por. SHGPoz, cz. I, s. 278–279.

²⁷⁷ We wsi istniała kaplica, którą najprawdopodobniej zbudowali luteranie. Po 1624 r. została kościołem filialnym parafii w Czaplunku. Według wizytacji z 1628 r. wszyscy mieszkańcy wsi byli protestantami; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 336.

²⁷⁸ Na początku XVII w. Siemczyno znalazło się formalnie w okręgu parafialnym kościoła w Czaplunku, jednak kościół pozostał w rękach protestantów. Potwierdza to wizytacja z 1641 r.; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 336v.

²⁷⁹ W 1641 r. miejscowość podlegała jurysdykcji proboszcza z Czaplinka, jednak nadal obecny był tam minister ewangelicki; tamże, k. 334v; Bąk, Wałcz, s. 421.

²⁸⁰ We wsi istniała kaplica, którą najprawdopodobniej zbudowali luteranie. Po 1624 r. została kościołem filialnym parafii w Czaplunku. Według wizytacji z 1628 r. wszyscy mieszkańcy wsi byli protestantami; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 335v.

²⁸¹ Od 1624 r. poluterański zbor podlegał proboszczowi w Czaplunku, we wsi przebywał jednak nadal minister ewangelicki; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 335v; por. SHGPoz, cz. III, s. 293; Bąk, Wałcz, s. 421.

²⁸² We wsi istniała kaplica, którą najprawdopodobniej zbudowali luteranie. Po 1624 r. została kościołem filialnym parafii w Czaplunku. Według wizytacji z 1628 r. wszyscy mieszkańcy wsi byli protestantami; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 335.

²⁸³ Najprawdopodobniej istniejąca tam kaplica została zbudowana na użytek zboru luterńskiego. Według wizytacji biskupiej z 1641 r. kościół podlegał proboszczowi Czaplinka, jednak nadal obecny był tam minister ewangelicki; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 335v; SHGPoz, cz. I, s. 278–279; SHGPoz, cz. IV, s. 39; Bąk, Wałcz, s. 421.

²⁸⁴ Według wizytacji biskupiej z 1628 r. wszyscy mieszkańcy wsi byli protestantami. We wsi znajdowała się kaplica zbudowana najprawdopodobniej przez luteranów, po 1624 r. stała się kościołem filialnym kościoła parafialnego w Czaplunku; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 336.

²⁸⁵ Brak źródeł utrudnia potwierdzenie istnienia zboru w drugiej połowie XVI w. We wsi była kaplica zbudowana zapewne na potrzeby miejscowych luteranów. Po 1624 r. był to kościół filialny parafii w Czaplunku. Według wizytacji z 1628 r. wszyscy mieszkańcy wsi byli protestantami; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 335.

²⁸⁶ We wsi istniała kaplica zbudowana zapewne na potrzeby mieszkających tam luteranów. Po 1624 r. kościół ten stał się filialnym parafii w Czaplunku. Według wizytacji z 1628 r. wszyscy mieszkańcy wsi byli protestantami; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 8v; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 334; por. SHGPoz, cz. I, s. 279.

²⁸⁷ Kościół parafialny został przekazany luteranom w 1544 r. W 1593 r. Krzysztof Tuczyński wygnał z miasta „luterskich ministrów”. W 1602 r. do miasta sprowadzeni zostali jezuita. Wiz. Poz. 1628–1629, k. 11; Księgi grodzkie wałęckie, gr. 19,

(Marcinkowo)²⁸⁸, Rzeczyca (Knakendorf)²⁸⁹, Bronikowo (Brunkowo)²⁹⁰ i Lubiesz (Lubsdorf)²⁹¹. Prawdopodobnie w drugiej połowie XVI w. zbory istniały również w Mielęcinie²⁹² i Rusinowie (Ruschen-dorf)²⁹³. Ośrodki innowiercze powstawały też w dobrach protestanckiej rodziny Wedłów-Frydlandzkich. Należało do niej miasto Mirosławiec (Frydland). Zbór luterński prawdopodobnie powstał tam już w drugiej połowie XVI w., lecz z tego okresu nie zachowały się żadne źródła. O jego istnieniu wspominają wizytacje z początku XVII w.²⁹⁴ Zbór luterński funkcjonował prawdopodobnie w należących do nich wsiach Hanki (Henkendorf)²⁹⁵ i Laski Wałeckie (Laczk)²⁹⁶.

Ludwik Bąk, przywołując relację pastora w Laskach, Henryka Garbrechta, z końca XVII w., wymienił zbory wraz z datą ufundowania, które w drugiej połowie XVI w. powstały w dobrach należących do rodziny Golców. Były to następujące wsie: Kłosowo (Hansfeld) (1540 r.), Golce (Nowy Golcz) (1540 r.), Rzepowo (1546 r.), Lubno (1548 r.), Giżyno (1550 r.), Piaseczno (Plumward) (1555 r.), Siemczyno (Heinrichsdorf) (1560 r.), Jabłonowo (Apelweth) (1562 r.), Machliny (1567 r.), Górnica (Hohenstein) (1568 r.), Broczyno (Brocz) (1572 r.), Dębołęka (Damlank) (1579 r.), Karsibór (Kiesembork) (1579 r.), Rudki (1580 r.) i Popielewo (1581 r.). Autor zaznaczył, że poszczególne daty budzą zastrzeżenia badaczy, którzy wysuwają własne propozycje²⁹⁷. Jedyne w przypadku Kłosowa (Hansfeld)²⁹⁸ i Siemczyna (Heinrichsdorf)²⁹⁹, które zostały wymienione w XVII-wiecznej wizytacji, można uznać, że zbór istniał prawdopodobnie już w XVI w. W większości przypadków brak możliwości źródłowego potwierdzenia funkcjonowania zborów luterńskich w tych miejscowościach w badanym okresie. Z tego powodu nie zostały one uwzględnione na przygotowanej mapie. Zbór luterński prawdopodobnie funkcjonował we wsi Kłębowiec (Klausdorf)³⁰⁰.

Kilka zborów ewangelicko-augsburskich funkcjonowało na terenie województwa kaliskiego. Ważnym ośrodkiem luterńskim w powiecie pyzdrowskim było miasto Miłosław, należące do Macieja Górskiego, starosty wschowskiego³⁰¹. Zbór działał także w prywatnym mieście należącym do Pogorzelskich –

s. 34v; Bąk, Wałcz, s. 229; T. Wujewski, *Oltarze w Tucznie i w Marcinkowicach a sprawa autorstwa Hermana Hana*, „Artium Quaestiones”, t. 18, 2007, s. 117–149.

²⁸⁸ Prawdopodobnie kaplica i plebania zostały zbudowane dopiero dla ministra luterńskiego. W wizytacji biskupiej z 1628 r. znajduje się informacja o przejściu przez katolików kościoła posiadanego przez protestantów. W 1599 r. wygnany został pastor luterński Jung; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 11; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 327; por. SHGPoz, cz. III, s. 87; Bąk, Wałcz, s. 230.

²⁸⁹ Ministrowie: Jan Cluentius (1595 r.), Stanisław Discordia (1599 r.), Grzegorz Milicz (1601 r.), Stanisław Orłowski (1603 r.), Stumer (1607 r.). Po 1607 r. kościół w Rzeczycy stał się kościołem filialnym parafii w Tucznie. Potwierdziły to wizytacje z 1628 i 1641 r. Potwierdzona została w nich także informacja, że kościół był wcześniej zajęty przez protestantów; Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, sygn. 1182, k. 44–61; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 11; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 327v; por. Bąk, Wałcz, s. 230.

²⁹⁰ W wizytacji z 1619 r. zachowała się wzmianka o tym, że kościół został 20 laty wcześniej naprawiony i „przywrócony religii katolickiej”. Nastąpiło to ok. 1605 r.; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 143; Bąk, Wałcz, s. 229.

²⁹¹ Informacje dotyczące działalności zboru pochodzą z wizytacji z 1628 r. Przed okresem reformacji we wsi nie było plebanii, została zbudowana dopiero dla ministra luterńskiego. W wizytacji biskupiej z 1628 r. znajduje się informacja o odebraniu kościoła z rąk protestantów przez katolików. Nastąpiło to w 1599 r. W 1607 r. kościół w Lubieszu uznany został za kościół filialny parafii w Tucznie; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 11; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 328; por. SHGPoz, cz. II, s. 674; Bąk, Wałcz, s. 229.

²⁹² Obecność zboru potwierdziły wizytacje z 1628 i 1641 r.; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 11; SHGPoz, cz. III, s. 114–115.

²⁹³ Kościół parafialny zajęli luteranie, co potwierdziła wizytacja z 1628 r. Pierwszym ministrem był Joachim Recz. W 1616 r. kościół odzyskali katolicy; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 11; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 328; por. SHGPoz, cz. IV, s. 220–221; Bąk, Wałcz, s. 230.

²⁹⁴ Według wizytacji z 1641 r. kościół nadal był w rękach protestantów; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 333v; SHGPoz, cz. I, s. 442–445; Bąk, Wałcz, s. 133–134.

²⁹⁵ Przed okresem reformacji w miejscowości znajdował się kościół parafialny. Brak podstawy źródłowej do potwierdzenia funkcjonowania zboru w drugiej połowie XVI w. W 1641 r. kościół parafialny znajdował się w rękach innowierców; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 333v.

²⁹⁶ Według wizytacji z 1641 r. przy kościele był obecny minister; tamże; por. Bąk, Wałcz, s. 134.

²⁹⁷ Por. Bąk, Wałcz, s. 154.

²⁹⁸ Istnienie zboru potwierdza dopiero wizytacja z 1641 r. Wedle niej kościół znajdował się w posiadaniu protestantów. Potwierdzona została obecność ministra luterńskiego; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 333v.

²⁹⁹ Była to własność królewsko-szlachecka; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 336v–337v.

³⁰⁰ L. Bąk, przywołując zapisy z księgi metrykalnej parafii wałeckiej z 1695 r., stwierdził, że początki zboru można datować na 1535 r. Na początku XVII w. kościół stał pusty. Nie został wymieniony w wizytacji z 1628 i z 1641 r.; Bąk, Wałcz, s. 153, 256.

³⁰¹ W 1561 r. tamtejszy kościół parafialny znalazł się w rękach protestantów. Z akt zjazdu w Poznaniu wynika, że w 1570 r.

Pogorzeli (Pogorzal)³⁰². Prawdopodobnie zbór luterński działał też w należącym do Stanisława Górki Kórniku (Kurnik)³⁰³ i w Bninie, którego właścicielami była rodzina Bnińskich³⁰⁴, oraz w Żerkowie³⁰⁵. Natomiast w powiecie kcyńskim zbór luterński funkcjonował w należącym do Piotra Potulickiego, wojewody płockiego, mieście Chodzież³⁰⁶ oraz prawdopodobnie w Szaradowie³⁰⁷. Podobnie w powiecie kaliskim zbór luterński został ufundowany w prywatnym ośrodku miejskim – Pleszewie (Pleszów)³⁰⁸ oraz we wsi Brzezie, należącej do rodziny Chwalibowskich³⁰⁹. Ważnym ośrodkiem protestanckim w powiecie nakielskim była Łobżenica. W literaturze naukowej utwierdził się pogląd, że był to jeden z pierwszych zborów luterńskich w Wielkopolsce³¹⁰. Z uwagi na to, że jego działalność nie znalazła odbicia w wizytacjach katolickich i aktach synodów, zbór ten uznany został za prawdopodobny³¹¹. W świetle dostępnych źródeł za pewne uznać należy zbory w Krajence, Gromadnie, Kaczorach i Tarnówce³¹².

Na mapie zaznaczono 149 zborów, w tym 98 ewangelicko-augsburskie, 47 należących do braci czeskich, 3 ewangelicko-reformowane oraz 1 braci polskich. Znajdowały się one: w województwie kaliskim: w powiecie kaliskim – 16, gnieźnieńskim – 4, konińskim – 8, kcyńskim – 7, pyzdrowskim – 6, nakielskim – 7; w województwie poznańskim: w powiecie poznańskim – 34, kościańskim – 20, waleckim – 35, w ziemi wschowskiej – 11.

ministrem w zborze był Piotr z Kościana, po nim funkcję tę objął Adrian. Od 1597 r. ministrem był Stanisław Scribonius; ASR II, s. 311; ASR IV, s. 127, 158; ASL, s. 72; ASK I 3, k. 328v; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 72v.

³⁰² Na synodzie w Miłosławiu w 1607 r. Jan Pogorzelski został wybrany na seniora świeckiego. Ministrem w zborze był Piotr Dresdensis. W 1595 r. podpisał on synod toruński. Uczestniczył także w synodzie w Miłosławiu w 1607 r.; ASR IV, s. 156; ASL, s. 113; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 96v.

³⁰³ Patronem był właściciel miasta Stanisław Górka. W 1555 r. ministrem był Marcin, który brał udział w zjeździe ministrów w Gołuchowie. Zbór upadł w 1592 r. wraz z przejściem miasta przez katolika Jana Czarnkowskiego; BRacz, rkps 50, s. 4v.

³⁰⁴ Patronem zboru mógł być właściciel Stanisław Bniński. Uczestniczył on aktywnie w działalności Kościoła ewangelicko-augsburskiego, m.in. brał udział w synodzie, który odbył się w 1566 r. w Poznaniu oraz uczestniczył w synodzie w Sandomierzu w 1570 r. W zborze obecny był minister, Laurentius. Zbór upadł po 1592 r. wraz z przejściem miasta przez katolika Jana Czarnkowskiego; ASL, s. 54, 63; Teki Dworzaczka 12445 (nr 1399); por. A. Werner, *Geschichte der evangelischen Parochien*, s. 19.

³⁰⁵ Informacja na temat tej miejscowości pochodzi z XVII-wiecznej wizytacji. Wynika z niej, że ok. 1610 r. katolicy odzyskali kościół parafialny, przejęty wcześniej przez protestantów. Nadal jednak obecny był minister ewangelicki; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 100v.

³⁰⁶ W 1561 r. kościół parafialny znajdował się w rękach protestantów. Fakt ten potwierdziła wizytacja z 1628 r.; ASK I 3, k. 331v; Wiz. Poz. 1628–1629, k. 3; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 374v.

³⁰⁷ Minister Daniel Kitzling uczestniczył w synodzie w Miłosławiu w 1607 r. W wizytacji biskupiej z 1608 r. znajduje się informacja o sprofanowaniu kościoła parafialnego poprzez pochówek protestanta oraz stwierdzenie o braku protestantów w tej wsi; ASL, s. 128; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 79v.

³⁰⁸ Patronami była rodzina Kościeleckich. Zbór powstał ok. 1560 r., gdy protestanci przejęli kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela. Potwierdza to wizytacja z 1605 r., w której znajduje się wzmianka o przejęciu kościoła przed 40 laty. Przy kościele obecny był minister i scholar; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 327.

³⁰⁹ Wieś w rękach tej rodziny znajdowała się od połowy XVI w., wówczas kupił ją Bartłomiej Chwalibowski. W 1579 r. właścicielami wsi byli Bartłomiej i Mikołaj Chwalibowscy. Z powodu braku źródeł trudno wskazać datę powstania zboru. Na synodzie generalnym odbywającym się w Krakowie w 1578 r. był obecny „Valentinus a Brzezie”. W momencie wizytacji w 1605 r. kościół był w posiadaniu protestantów. Potwierdzona została także obecność ministra; ASL, s. 82; rej. pob. 1579, k. 676v; Wiz. Kal. 1603–1607, k. 362; Teki Dworzaczka 5861 (nr 888).

³¹⁰ Por. A. Mietz, *Archidiaconat kamiński*, s. 99.

³¹¹ Wizytacja z 1640 r. potwierdziła obecność w mieście licznej społeczności protestanckiej; Wiz. Czur. 1640–1641, k. 349.

³¹² Por. ustalenia A. Mietza na podstawie XVII- i XVIII-wiecznych wizytacji archidiaconatu kamińskiego; tenże, *Archidiaconat kamiński*, s. 96–97, 106.

ANEKS

ZESTAWIENIE ZBORÓW EWANGELICKICH W WIELKOPOLSCE

Wykaz przedstawia etap rozwoju zborów protestanckich w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. Uwzględnione zostały w nim zbory uznane ze pewne i prawdopodobne. Nazwy miejscowości wymieniono w porządku alfabetycznym (w nawiasach podano nazwy dzisiejsze różniące się od XVI-wiecznych; litera m. oznacza miasto).

Województwo kaliskie

Powiat gnieźnieński

Dębica, Łagiewniki (Łagiewniki Kościelne), Skoki m., Trląg

Powiat kaliski

Blizanowo (Blizanów), Broniszewice, Brzezcie, Chodecz (Chocz) m., Gołuchowo (Gołuchów), Jastrzębniki, Kamion (Kamień), Karmino Wielkie (Karmin), Koźminek m., Kretkowo (Kretków), Lipe, Marszewo (Marszew) m., Pleszów (Pleszew) m., Rychnowo (Rychnow), Stawiszyn m., Zaksino (Zakrzyn)

Powiat keyński

Barcin m., Brzeskorzystew (Brzyskorzystew), Chodzież m., Chomętowo, Jaktorowo, Miemczyno (Niemczyn), Szaradowo

Powiat koniński

Cienino Wielkie (Cienin Kościelny), Drążno (Drążno-Holendry), Grodziec, Kawnica (Kawnice), Krzymowo (Krzymów), Myślubórz, Rychwał m., Wyszyno (Wyszyna)

Powiat nakielski

Gromadno, Łobżenica m., Sypniewo

Powiat pyzdrowski

Bnin m., Kurnik (Kórnik) m., Krotoszyn m., Miłosław m., Pogorzel (Pogorzela) m., Żerków m.

Województwo poznańskie

Powiat kościański

Bojanowo (Stare Bojanowo), Brójce m., Chobienice, Gnino (Gnin), Godziszewo, Gołaszyno (Gołaszyn), Gostyń m., Górka (Miejska Górka), Granowo, Grodzisko (Grodzisk Wielkopolski), Kargowa, Kręsko (Kręcisko), Poniec m., Rydzyna m., Rzestarszewo (Rostarszewo), Stary Dwór, Śmigiel m., Wilkowo Polskie, Zielęcino (Zielęcín)

Powiat poznański

Bukowiec (Bukowiec Międzyrzecki), Czarnyśl (Trzemeszno Lubuskie), Ceradz Stary (Ceradz Kościelny), Cerekwica, Chociszewo, Chycina, Goruńsko, Gorzyca, Grochowo, Goślina Kościelna (Murowana

Goślina), Jastrawie, Kaława, Kęsica (Kęszycza), Kursko (Stare Kursko), Kwilcz, Lewice m., Lutol Suchy, Łagowiec, Międzychód m., Międzyrzecz m., Murzynowo, Nietoperek, Ostroróg m., Parkowo, Pieski, Pokrzywnica, Policko, Poznań m., Skwierzyna m., Stary Dwór, Szamotuły m., Tomice, Wierzbno

Powiat walecki

Buda (Budy), Brunkowo (Bronikowo), Brzeźnica, Chwiram, Cykier (Sikory), Czaplinek m., Duderlak (Dudylany), Flokesia (Jeziorna), Frydland (Miroslawiec), Henkendorf (Hanki), Hansfeld (Kłosowo), Heinrichsdorf (Siemczyno), Klausdorf (Kłębowiec), Klawiter (Głowaczewo), Kluczewo (Klausewo), Knakendof (Rzeczyca), Lacz (Laski Wałęckie), Lubowo, Lubsdorf (Lubiesz), Marcinkowo (Marcinkowice), Mielęcín, Nadorycz (Nadarzyce), Nablíny (Noblíny), Polempol (Polne), Rakowo, Róża, Ruschendorf (Rusinowo), Swartężel Wielki (Czarne Wielkie), Swartężel Mały (Czarne Małe), Szarpenort (Ostroróg), Szwecja, Tuczno m., Wałcz m., Worowo (Nowe Worowo), Zbytno (Zdbice)

Ziemia wschowska

Dębowa Łęka, Gołanice, Jędrzychowice, Leszno m., Lasocice, Osowa Sień, Przyczyna Górna, Sidnica (Siedlnica), Wilkowo (Wilkowice), Wschowa m.

ŻYDZI W MIASTACH WIELKOPOLSKI

Jarosław Suproniuk

W poprzednio wydanych tomach tej serii atlasowej nie było rozdziałów ani map dotyczących ludności żydowskiej, którą wyróżniało pochodzenie etniczne związane z religią mojżeszową (judyzmem). Dzieje Żydów na ziemiach polskich mają bogatą literaturę¹. W tomie dotyczącym województwa krakowskiego znalazł się niewielki akapit wymieniający miasta wspomnianego terytorium, w których zamieszkiwali Izraelici w drugiej połowie XVI w.² W obecnym tomie AHP chcemy przedstawić rozmieszczenie ludności żydowskiej zamieszkałej w miastach Wielkopolski. Choć w ostatnim czasie ukazały się osobne opracowania, których tematem przewodnim jest historia wielkopolskich Żydów, to jednak nadal brakuje pozycji odnoszących się w szczególności do wieku XVI. Wydane dotychczas prace koncentrują się najczęściej na pierwszych źródłowych wzmiankach poświadczających obecność ludności żydowskiej w poszczególnych ośrodkach miejskich bądź dotyczą niektórych tylko zagadnień z historii Żydów wielkopolskich³.

Pojęcie Wielkopolski właściwej oznacza terytorium obejmujące swoim zasięgiem ówczesne województwa kaliskie (powiaty: gnieźnieński, kaliski, kcyński, koniński, nakielski i pyzdrowski) i poznańskie (powiaty: kościański, poznański i wałecki) wraz z ziemią wschowską. Zakres chronologiczny omawianego tematu wymaga kilku słów wyjaśnienia.

¹ Stan badań nad dziejami Żydów w średniowiecznej Polsce przedstawiła ostatnio H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*, Warszawa 2011 (tam również obszerna bibliografia: s. 505–538); pragnę podziękować prof. Hannie Zaremskiej za wszystkie uwagi i sugestie przy pisaniu tekstu. Podstawową literaturę dotyczącą historii i kultury Żydów w średniowieczu zawiera m.in.: *Vademecum historyka mediewisty*, red. J. Nikodem, D.A. Sikorski, Warszawa 2012, s. 452–457; zob. też: *Encyclopaedia Judaica*, wyd. 2, t. 16, red. F. Skolnik, Detroit 2007, s. 325–326; G.D. Hundert, *Polish Jewish History*, „Modern Judaism”, t. 10, 1990, nr 3, cz. 1, s. 259–270 (zwł. s. 262–263; *Jews in Poland before 1648*); por. też: B. Geremek, *Żydzi w społeczeństwie chrześcijańskim – od segregacji do ekskluzji*, [w:] tenże, *O średniowieczu*, Warszawa 2012, s. 238–287; zob. też: H. Samsonowicz, *Grupy etniczne w Polsce XV wieku*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Chrobaczyński, A. Jureczko, M. Śliwa, Kraków 1993, s. 461–469; A. Wyrobisz, *Mniejszości etniczne i wyznaniowe w miastach Europy wczesnonowoczesnej (XVI–XVIII w.)*, [w:] tamże, s. 471–484.

² AHP Krakowskie (s. 75) wymienia 14 miast województwa krakowskiego, w których mieszkała ludność żydowska w drugiej połowie XVI w., mianowicie: Będzin, Bobowa, Bochnia, Dobczyce, Jasło, Kazimierz, Lanckorona, Lelów, Nowy Sącz, Olkusz, Oświęcim, Pilica, Sławków oraz Uście Solne.

³ Przykładowo: Z. Guldon, J. Wijaczka, *Ludność żydowska w Wielkopolsce w drugiej połowie XVII w.*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1999, s. 18–44; ciż, *Żydzi wśród chrześcijan w miastach wielkopolskich w okresie przedrozbiorowym*, „Nasza Przeszłość”, t. 79, 1993, s. 149–186; ciż, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim w XVI–XVII wieku*, Biuletyn ŻIH, 1992, nr 2–3 (162–163), s. 63–77; A. Teller, *Warunki życia i obyczajowość w żydowskiej dzielnicy Poznania w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, s. 57–70; D. Tollet, *Ludność żydowska i prawa gmin*, [w:] tamże, s. 9–17; zob. też: M. Bogucka, *The Jews in the Polish Cities in the 16th–18th Centuries*, [w:] *Studies in the History of the Jews in Old Poland in Honor of Jacob Goldberg*, red. A. Teller, Jerusalem 1998 (Scripta Hierosolymitana, t. 38), s. 51–57; D. Tollet, *Les Juifs dans la société polonaise au XVIIème siècle*, „La Rassegna Mensile di Israel”, t. 61, 1995, nr 1, s. 61–89; tenże, *Les activités économiques des Juifs de Pologne au XVIe siècle et dans la première moitié du XVIIe siècle*, [w:] *Les Juifs et l'économie: miroirs et mirages*, red. Ch. Benayoun, A. Medam, P.-J. Rojzman, Toulouse 1992, s. 97–107; P. Wróbel, *Żydzi w Wielkopolsce przed I wojną światową*, Biuletyn ŻIH, 1991, nr 1 (157), s. 31–55; D. Tollet, *Marchands et hommes d'affaires Juifs dans la Pologne des Wasa (1588–1668)*, „Revue des Études Slaves”, t. 56, 1984, z. 4, s. 641–647; tenże, *Działalność gospodarcza Żydów w Grodzisku Wielkopolskim za panowania Wazów w latach 1588–1668*, Biuletyn ŻIH, 1976, nr 2 (98), s. 19–38; tenże, *Les activités économiques des Juifs a Grodzisk Wielkopolski dans la Pologne des Wasa de 1588 à 1668*, Archiwum ŻIH, Prace magisterskie [1973 r.], sygn. 347/63.

Głównym – lecz nie jedynym – źródłem danych są rejestry poborowe, czyli wykazy (spisy) podatku nadzwyczajnego uchwalanego przez sejm Rzeczypospolitej na cele wojskowe z drugiej połowy XVI w.⁴ Rejestry poborowe – w zależności od powiatu – pochodzące z województwa kaliskiego obejmują lata 1552–1591, natomiast z województwa poznańskiego – lata 1553–1583⁵. Rygorystyczne trzymanie się wspomnianych przedziałów czasowych spowodowałoby, że naszym oczom umknęłyby te miasta i miasteczka wielkopolskie, w których ludność żydowska poświadczona jest przed okresem 1552–1553 i po 1583–1591. Należy także zaznaczyć, że w kilku przypadkach nie wszystkie rejestry poborowe odnotowują, z różnych przyczyn, opłaty pobierane od Żydów. Aby przedstawiany przez nas stan osadnictwa żydowskiego w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. był jak najpełniejszy i najdokładniejszy, sięgamy do informacji pochodzących z lat 30. i 40. tego stulecia⁶, jak również do źródeł z początku następnego⁷, porównawczo wykorzystywane będą także dane z lat 30. XVII w.⁸ W konsekwencji czytelnik otrzymuje obraz występowania ludności żydowskiej w miastach wielkopolskich, który swoim zasięgiem obejmuje okres prawie 80 lat: od początku lat 30. XVI w. do 1600 r. W tak przyjętych ramach chronologicznych ujęto zarówno miejscowości, w których obecność Żydów jest źródłowo poświadczona w latach 30. i 40. XVI w., jak też w okresie 1552–1591 oraz krótkotrwałe ich pobyty – w niektórych miejscowościach – w latach 90. XVI w.

Chcemy podkreślić, że na mapie nie oznaczamy gmin żydowskich, synagog (bóżnic, domów modlitwy)⁹ czy cmentarzy ludności mojżeszowej, w wielu ośrodkach miejskich niemożliwe jest bowiem zlokalizowanie, z braku źródeł dla wspomnianego okresu, nie tylko synagog, ale nieraz i dzielnic żydowskich¹⁰. Jedynie na zrekonstruowanych w niniejszym tomie planach Gniezna¹¹, Kalisza i Poznania¹² w drugiej połowie XVI w. oznaczone zostały synagogi (Gniezno, Kalisz, Poznań) oraz cmentarz żydowski (Kalisz).

Zamieszczone na końcu komentarza aneksy zawierają wykazy miast i miasteczek wielkopolskich, w których odnotowana jest w źródłach obecność Żydów, wraz z odpowiednimi wypisami dotyczącymi ludności mojżeszowej (przede wszystkim z rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w.).

⁴ Zob. M. Słoń, *Źródła pisane* w tym tomie, s. 20–28.

⁵ Zob. RPWK i RPWP.

⁶ Przykładowo: E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach w miastach polskich w XIV–XVI w.*, „Bleter far Geszichte”, t. 1, 1934, s. 59–73 (zwł. s. 60–62).

⁷ Przykładowo: LWWK 1616, LWWK 1628.

⁸ Podymne 1631, Podymne 1635.

⁹ Zob. R. Żebrowski, *Gmina*, [w:] *Polski słownik judaistyczny* (www.jhi.pl/psj/gmina, dostęp: 16.03.2017); tenże, *Synagoga*, [w:] tamże (www.jhi.pl/psj/synagoga, dostęp: 16.03.2017).

¹⁰ Por. m.in. M. Cieśla, *Jewish Shtetl or Christian Town? The Jewish in Small Towns in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th and 18th Centuries*, [w:] *Jewish and Non-Jewish Spaces in the Urban Context*, red. A. Gromova, F. Heinert, S. Voigt, Berlin 2015 (*Jüdische Kulturgeschichte in der Moderne – Jewish Cultural History in the Modern Era*, red. J. Schlör, t. 4), s. 63–81; M. i K. Piechotkowie, *Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, cz. 2: *Wybrane miasta; ciż, Skupiska żydowskie w strukturze przestrzennej miast dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 1, Toruń 1996 (*Studia Polonica Historiae Urbanae*, t. 1), s. 171–193 (zwł. s. 177–183); E. Leszczyńska, *Przyczynek do dziejów funkcjonowania poznańskiej dzielnicy żydowskiej w sąsiedztwie średniowiecznych murów obronnych*, KMP, 1996, nr 3, s. 138–151. W ramach porównania zob. K. Szende, *Laws, Loans, Literates. Trust in Writing in the Context of Jewish-Christian Contacts in Medieval Hungary*, [w:] *La Cohabitation religieuse dans les villes européennes, X^e–XVe siècles [Religious Cohabitation in European Towns, 10th–15th Centuries]*, Brepolis 2014 (*Religion and Law in Medieval Christian and Muslim Society*, t. 3, red. J. Tolan), s. 243–271; J. Heyde, *Raum und Symbol. Das Jüdische Viertel in der frühen Neuzeit als „Ghetto” in den Werken Majer Balabans*, „Kwartalnik Historii Żydów”, 2011, nr 4, s. 445–461; H.-J. Gilomen, *Juden in den spätmittelalterlichen Städten des Reichs: Normen – Fakten – Hypothesen. Arye Maimon-Vortrag an der Universität Trier, 5 November 2008*, „Kleine Schriften des Arye Maimon-Instituts”, 2009, z. 11, s. 7–65; tenże, *Spätmittelalterliche Siedlungssegregation und Ghettoisierung, insbesondere im Gebiet der heutigen Schweiz*, [w:] *Stadt und Landmauern*, t. 3: *Abgrenzungen – Ausgrenzungen in der Stadt und um die Stadt*, Zürich 1999 (Veröffentlichungen des Instituts für Denkmalpflege an der Eidgenössischen Technischen Hochschule Zürich, t. 15/3), s. 85–106.

¹¹ Zob. w tym tomie A.P. Orłowska, *Gnieźnieński zespół osadniczy w XVI wieku, część: Dzielnica żydowska*, s. 339.

¹² Zob. w tym tomie P. Dembiński, *Poznański zespół osadniczy w XVI wieku*, zwł. przyp. 78; por. też: R. Witkowski, *Żydzi w Poznaniu. Krótki przewodnik po historii i zabytkach*, Poznań 2012; KMP, 2006, nr 3: *Poznańscy Żydzi* (tam m.in.: L. Muszyński, B. Bergman, *Sylwetki poznańskich rabinów*, s. 14–37; M.J. Mika, *Materiały do dziejów Żydów poznańskich w okresie staropolskim*, s. 51–71; R. Witkowski, *Księga protokołów elektorów gminy żydowskiej w Poznaniu*, s. 72–94; *Akt rewizji kamienic, domów i placów żydowskich w Poznaniu w 1641 r.*, wyd. Z. Wojciechowska, s. 95–106; R. Witkowski, *Spory dominikanów poznańskich z gminą żydowską w XVI i XVII wieku*, s. 117–122; J. Wiesiołowski, *Z okien rezydencji karmelitów. Żydzi w świetle kroniczki rezydencji karmelitów trzewickowych z ul. Żydowskiej*, s. 123–137).

Osadnictwo żydowskie w Wielkopolsce ma wczesnośredniowieczną metrykę. Osada żydowska w Kaliszu była jedną z najstarszych powstałych w Polsce i swoimi początkami sięgała przynajmniej połowy XII w.¹³ Od końca lat 80. XII w. działała w Kaliszu mennica, w której wytwarzano brakteaty (monety ze stemplem odbitym tylko z jednej strony) z napisami w języku hebrajskim; na przełomie XII i XIII w. grupa Izraelitów działała także przy gnieźnieńskiej mennicy oraz w sąsiedniej Kruszwicy na Kujawach¹⁴. Możliwe, że w połowie XIII w. była także kolonia żydowska w Poznaniu¹⁵.

16 VIII 1264 r. książę wielkopolski Bolesław Pobożny wydał w Kaliszu statut dla Żydów zamieszkujących w rządzonej przez niego dzielnicy¹⁶. Statut ten, potwierdzony przez Kazimierza Wielkiego (oraz następných władców) i rozszerzony na ludność żydowską w całej Polsce, omawiał i opisywał kwestię sądownictwa nad nią, zasady i przepisy, na jakich mogła prowadzić działalność kredytową i handel oraz regulował stosunki starozakonnych z ludnością chrześcijańską¹⁷.

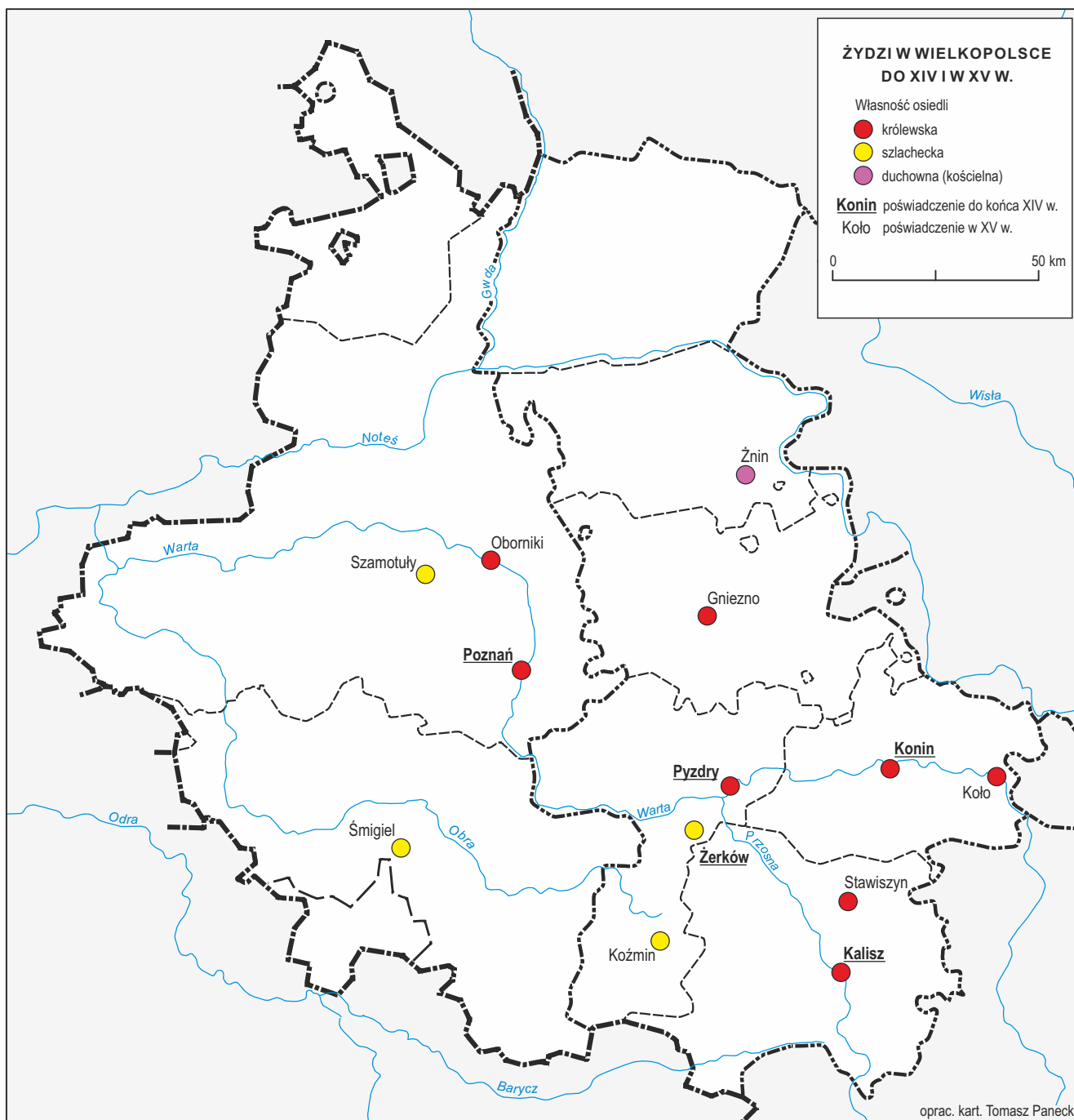
¹³ H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznym Kaliszu*, [w:] *Kalisz na przestrzeni wieków*, red. T. Baranowski, A. Buko, Kalisz 2013, s. 167–177; G. Kucharski, *Żydzi kaliscy do końca XIV wieku*, Biuletyn ŻIH, 2000, nr 3 (195), s. 306–307; T. Jurek, *Żydzi w późnośredniowiecznym Kaliszu*, Roczn. Kalis., t. 24, 1992/1993, s. 29. „Pojedyncze rodziny żydowskie osiedlały się w Kaliszu już w XII w., ale dopiero w drugiej jego połowie, a nie jak chce tego Chodyński [chodzi tu o pracę *Kieszonkowa kroniczka historyczna miasta Kalisza ułożona przez Adama Chodyńskiego*, Kalisz 1885, s. 2 – J.S.] twierdzący, że już w 1139 r. tutaj Żydzi zamieszkiwali”, cyt za: E. Feldman, *Żydzi w Kaliszu do połowy XVI wieku*, Archiwum ŻIH, Prace magisterskie [Warszawa 1929], sygn. 117/27, s. 21; M. i K. Piechotkowie, *Krajobraz z menorą. Żydzi w miastach i miasteczkach dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 2008, s. 16: „W Kaliszu, przed lokacją miasta na nowym miejscu, Żydzi mieszkali prawdopodobnie w jednej z osad położonych w pobliżu grodu i targu (zwanego potem Starym Miastem) lub w miejscowości Żydowo”.

¹⁴ H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznym Kaliszu*, s. 167–169; D. Gorlińska-Sobusiak, *Rola Żydów w mennictwie polskim w ostatniej ćwierci XII i pierwszej połowie XIII wieku* (streszczenie rozprawy doktorskiej na stronie: depotuw.ceon.pl/handle/item/84, dostęp: 10.01.2017); J. Rudzińska, *Żydzi w późnośredniowiecznym Poznaniu*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 349; G. Kucharski, *Żydzi kaliscy*, s. 306–307; P. Fijałkowski, *Początki obecności Żydów w Polsce (X–XIII wiek)*, [w:] *Studia z dziejów Żydów w Polsce. Materiały edukacyjne dla szkół średnich i wyższych*, t. 1, red. Z. Borzymińska, Warszawa 1995, s. 15, 17; R. Grodecki, *Dzieje Żydów w Polsce do końca XIV w.*, [w:] tenże, *Polska piastowska. Pisma pośmiertne*, Warszawa 1969, s. 639, por. też s. 633–638; M. Gumowski, *Monety hebrajskie za Piastów*, Biuletyn ŻIH, 1962, nr 42, s. 6; I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 9; Z. Zakrzewski, *Gniezno i Kalisz. Dwie mennice wielkopolskie za czasów Mieszka III*, Kraków 1927 (odb. z: „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”), s. 32–39.

¹⁵ H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 114, 242. R. Witkowski przyjmuje, że: „Początki osadnictwa żydowskiego w Poznaniu sięgają drugiej połowy XIII wieku. Prawdopodobnie już w momencie lokacji miasta w 1254 roku oraz wyznaczania parceli i pierwotnych ulic określona została strefa, gdzie mogli osiedlać się Żydzi”, cyt. za: tenże, *Zarys dziejów osadnictwa żydowskiego w Poznaniu XIII–XVII w.* (poznan.jewish.org.pl/index.php/Zydzi-w-Poznaniu/XIII-XVII-w.html, dostęp: 9.06.2017); L. Muszyński, *Poznańscy rabini*, [w:] *Żydowskie gminy wyznaniowe. Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 1, red. J. Woronczak, Wrocław 1995, s. 47; por. J. Wyrozumski, *Żydzi w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej. Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce, Uniwersytet Jagielloński 22–26 IX 1986*, [red. A. Link-Lenczowski, T. Polański], Wrocław 1991, s. 130; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 127: „napływowym elementem miejskim byli Żydzi, którzy tutaj zjawili się za Mieszka Starego lub może nawet jeszcze wcześniej i zorganizowali w odrębną gminę”. Zob. też: S. Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, Warszawa 1959, s. 96–97; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden in Posen, nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Koschmin–Bromberg 1914, s. 1. T. Nożyński uważał, że: „Jako środowisko i ognisko żydostwa wielkopolskiego występuje Poznań dopiero w drugiej połowie XIV w. W źródłach wcześniejszych głucho o żydach w Poznaniu”, cyt. za: tenże, *Żydzi poznańscy w XV w. (1379–1502)*, KMP, t. 10, 1932, nr 1, s. 90. W. Tyloch przyjmował, że gminy żydowskie w Poznaniu i Kaliszu istniały już w XII w.; zob. tenże, *Przywileje dla Żydów Bolesława Pobożnego i Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Z dziejów Żydów w Polsce*, red. W. Tyloch, Warszawa 1983, s. 13. I. Schiper sądził, że „gmina żydowska w Poznaniu co najmniej jest tak starą, jak gmina w Kaliszu, lub bodaj czy nie starszą”, cyt. za: tenże, *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów w Polsce podczas średniowiecza*, Lwów 1911, s. 63. E. Leszczyńska przyjmuje, że: „Z braku dokumentów pozwalających jednoznacznie określić czas założenia poznańskiej gminy żydowskiej, przyjęto uznawać II połowę XIV wieku za czas pojawienia się tutaj zorganizowanej społeczności żydowskiej”, cyt. za: tenże, *Przyczynek do dziejów*, s. 138.

¹⁶ KDW I, nr 605 (www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=20061, dostęp: 10.01.2017); tłum. pol. przywileju [w:] H. Nussbaum, *Historia Żydów od Mojżesza do epoki obecnej*, t. 5: *Żydzi w Polsce*, Warszawa 1890, s. 32–40; L. Gumplowicz, *Prawodawstwo polskie względem Żydów*, Kraków 1867, s. 7–10; zob. też P. Fijałkowski, *Statut kaliski*, [w:] *Polski słownik judaistyczny* (www.jhi.pl/psj/Statut_Kaliski, dostęp: 7.03.2017).

¹⁷ Zob. H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 116–142 oraz rozdz. I.5: *Przywileje Kazimierza Wielkiego dla Żydów i ich średniowieczne konfirmacje*, s. 143–171; por. m.in.: M. Hlebionek, *Bolesław Pobożny i Wielkopolska jego czasów*, Kraków 2010, s. 130–132; J. Wiesiołowski, *Bolesław i Jolenta, czyli początki polskiej tolerancji. Przywilej kaliski księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego z 1264 roku*, KMP, 2006, nr 3, s. 7–13; M. i K. Piechotkowie, *Oppidum Judaeorum*, s. 20–21; H. Zaremska, *Statut Bolesława Pobożnego dla Żydów. Uwagi w sprawie genezy*, RDSG, t. 64, 2004, s. 107–132; W. Tyloch,

W Wielkopolsce do końca XIV w. osadnictwo żydowskie istniało w 5 ośrodkach miejskich (Kalisz, Konin, Poznań, Pyzdry, Żerków)¹⁸, z XV w. pochodzą informacje o kolejnych skupiskach Żydów (można jedynie przypuszczać, że osiedlili się tam wcześniej) w następnych 6 wielkopolskich miejscowościach (Gniezno, Koło, Koźmin, Oborniki, Stawiszyn, Szamotuły)¹⁹. Na przełomie XIV i XV w. ludność żydowska przebywała zapewne jakiś czas w Śmiglu, skoro w 1415 r. wzmiankowany jest tam plac żydowski²⁰. W 1449 r. Żydzi zostali wydaleny ze Żnina, miasta należącego do arcybiskupów gnieźnieńskich²¹.

Do końca XV w. obecność ludności mojżeszowej poświadczona jest w 13 wielkopolskich ośrodkach miejskich, 8 z nich stanowiło własność książęca, następnie królewską (zob. mapę na s. 153).

Z 1507 r. pochodzi „Taxa Judeorum in civitatibus et opidibus Regni existentibus”, rejestrująca dochody z podatku nadzwyczajnego zebranego w związku z koronacją Zygmunta Starego²². Ten wykaz podatku koronacyjnego pobranego od Żydów w 1507 r. obejmuje ludność żydowską z Wielkopolski (wraz z Kujawami), Małopolski, Mazowsza i Rusi Czerwonej. Brak w nim informacji o ludności wyznania mojżeszowego z Prus Królewskich, z Podola oraz tej części Mazowsza, którą włączono w skład Króle-

Przywileje dla Żydów Bolesława Pobożnego i Kazimierza Wielkiego, s. 13–18; J. Sieradzki, *Bolesława Pobożnego statut kaliski z roku 1264 dla Żydów*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 1, red. A. Gieysztor, Kalisz 1960, s. 131–142; L. Koczy, *Studja nad dziejami gospodarczymi Żydów poznańskich przed połową wieku XVII*, KMP, t. 12, 1934, nr 3, s. 260, 263–264; J. Ptaśnik, *Żydzi w Polsce wieków średnich*, „Przegląd Warszawski”, R. 2, t. 2, 1922, nr 8, s. 220–222; I. Schiper, *Studya nad stosunkami gospodarczymi Żydów*, s. 45–51; M. Schorr, *Organizacja Żydów w Polsce od najdawniejszych czasów aż do r. 1772*, KH, t. 13, 1899, s. 487–491 oraz osobna odbitka: Lwów 1899, s. 6–10; R. Hube, *Przywilej żydowski Bolesława i jego potwierdzenia*, „Biblioteka Warszawska”, t. 1, 1880, s. 426–442; zob. też S. Kutrzeba, *Stanowisko prawne Żydów w Polsce w XV stuleciu*, „Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do Gazety Lwowskiej”, t. 29, 1901, nr 11, s. 1007–1018 i nr 12, s. 1147–1156.

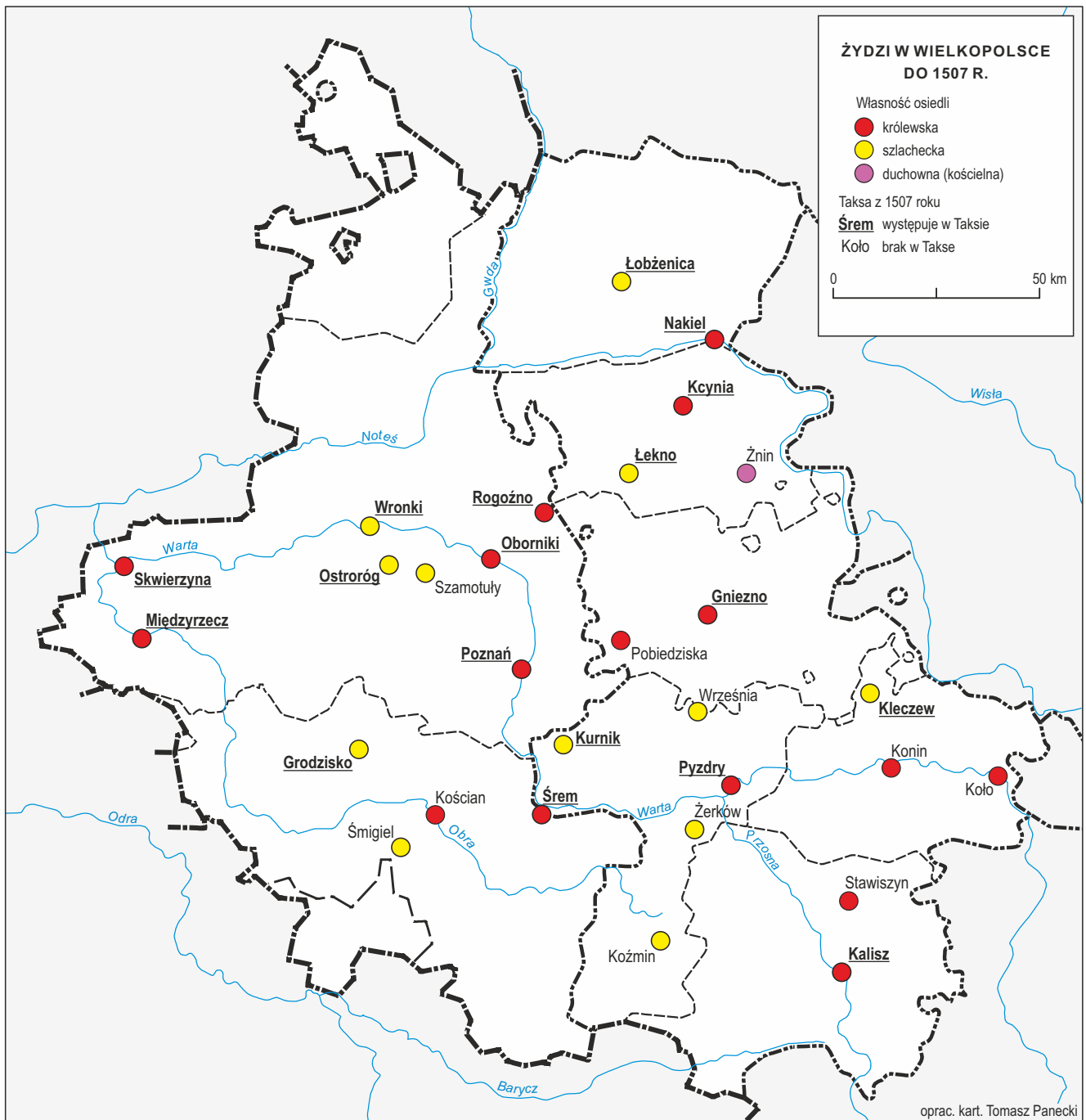
¹⁸ Zob. I. Schiper, *Studya nad stosunkami gospodarczymi Żydów*, s. 62–63; E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 62; Żerków: A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in der Posener Landen nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Koschmin–Bromberg 1909, s. 1022 (pożar synagogi w 1382 r.). Według księdza M. Łukaszewicza: „W Żerkowie pojawiają się Żydzi dopiero za panowania Bolesława Wstydliwego [...] nie mieszkali właściwie w Żerkowie, lecz mieli osadę swoją pomiędzy Żerkowem a Grodem Ostrowskim, o staje od niego odległości w stronie zachodnio-południowej. [...] Bożnica z osadą żydowską spłonęła razem z grodem Ostrowskim w pierwszych dniach Sierpnia 1382 r., w skutek czego Żydzi dopiero za nowym upoważnieniem Władysława Jagiełły odbudowali się i na zgłiszczu starej nową wzniesli bożnicę, która wytrzymała aż do naszych czasów i dopiero roku 1861 dnia 14 Sierpnia wśród ogólnego pożaru Żerkowa stała się pastwą płomieni”, cyt. za: tenże, *Strażnica Ostrów i miasto Żerków. Obrazek z dziejów przeszłości naszej*, Poznań 1891, s. 50–51.

¹⁹ Koło: K. Witkowski, *Koło w średniowieczu*, [w:] *Najdawniejsze dzieje Koła (do lat 20. XVI stulecia)*, red. K. Witkowski, wyd. 2, Koło 2012, s. 87, podaje, odwołując się do księgi ziemskiej konińskiej przechowywanej w AP Poznań (Z. 3, k. 191), że: „Pierwsza wzmianka o kolskich Żydach pochodzi z 1432 r. [...] Błędny jest podnoszony w literaturze rok 1429 jako data pojawienia się ludności mojżeszowej w Kole. [...] Podczas kwerendy ksiąg ziemskich konińskich nie natrafiłem na ślad obecności Żydów w Kole w 1429 roku”; tak samo: tenże, *Żydzi w Kole do końca XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów Żydów kolskich – w 70. rocznicę Zagłady w obozie zagłady Kulmhof (materiały z sesji popularnonaukowej, która odbyła się w dniu 17 stycznia 2012 r.)*, red. K. Witkowski, Koło 2012, s. 11: „Pierwsza wzmianka o kolskich Żydach pochodzi z 1432 r. Wówczas to niejaki Lochman, Żyd kolski, procesuje się z Janem, synem Mrokoty z Janiszewa”. Rok 1429 jako pierwszą wzmiankę źródłową o Izraelitach w Kole podają Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim*, s. 68, którzy powołują się na pracę: E. Feldman, *Do statystyki Żydów w dawnej Polsce*, „Miesięcznik Żydowski”, R. 3, t. 1, 1933, z. 1–2, s. 131. Wcześniejsza literatura uznawała rok 1555 za pierwszą informację o Żydach w Kole; zob. np. M. Rawita-Witanowski, *Wielkopolskie miasto Koło, jego przeszłość i pamiątki*, Piotrków 1912, s. 153; zob. też: E. Feldman, *Do statystyki Żydów*, s. 130–131; tenże, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 152; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim*, s. 66; I. Schiper, *Ранняя стадія єврейської колонізації в Польщі (Городская колонізація)*, „Еврейская Старина”, t. 3, 1911, nr 3, s. 348, 351–357.

²⁰ KDW VII, nr 760: „den garten, welcher da heiset der Judenplatz” (www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=20111, dostęp: 10.01.2017).

²¹ A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden*, s. 1031; C. Sikorski, *Zarys dziejów Żnina*, Żnin 1990, s. 40: „Mieszkających tu Żydów, z powodu bliżej nie określonego zatargu z katolikami, dekretem kapituły gnieźnieńskiej z 24 IV 1449 r. wydalono z miasta po wsze czasy. Aż do rozbiorów nie pozwolono osiedlić się w Żninie żadnej żydowskiej rodzinie”; M. Gumowski, *Żnin w wiekach średnich*, Poznań 1928 (odb. z: „Historji Powiatu Żnińskiego”), s. 99: „Zdaje się, że podejrzenie o podpalenie miasta padło wówczas na żydów, jacy w Żninie byli osiedleni. Mieszczanie i pogorzelnicy nie oskarżyli ich wprost o tę zbrodnię, ale w czasie najbliższego wakansu po śmierci arcybiskupa Wincentego zanieśli na nich skargę do kapituły gnieźnieńskiej, obwiniając ich o różne kradzieże, szkody i krzywdy ludności chrześcijańskiej wyrządzone. Sprawą tą zajmowała się kapituła na posiedzeniu dnia 24 kwietnia 1449 r. i postanowiła w rezultacie wypędzić wszystkich żydów ze Żnina, aby więcej szkód mieszczanom nie czynili”.

²² M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, Biuletyn ŻIH, 1974, nr 3 (91), s. 11–15. O podatkach „koronacyjnych” w Polsce w tym okresie zob. H. Rutkowski, *Podatek „koronacja” w Polsce na początku XVI w.*, [w:] tenże, *Fundamenta historiae. Pisma wybrane*, oprac. M. Zbieranowski, M. Słoń, Warszawa 2014, s. 53–70.

stwa Polskiego w 1526 r. Spośród 54 obłożonych podatkiem – i wymienionych w Taksie – osiedli żydowskich 18 znajdowało się w Wielkopolsce²³. Wykaz ten uzupełniony został przez wydawcę Taksy o kolejne 3 wielkopolskie miejscowości, w których funkcjonowanie Żydów poświadczane jest z innych źródeł²⁴. Niektóre z tych kolonii żydowskich były zapewne wielorodzinne i liczne, jak świadczy choćby przykład z Nakła, w którym w 1515 r. spłonęła synagoga oraz 21 żydowskich domów²⁵.

Łącznie do 1507 r. odnotować możemy obecność Żydów w 29 wielkopolskich ośrodkach miejskich: 18 w województwie kaliskim (Gniezno, Kalisz, Kcynia, Kleczew, Koło, Konin, Kościan, Koźmin, Kórnik, Łekno, Łobżenica, Nakło, Pobiedziska, Pyzdry, Stawiszyn, Września, Żerków i Żnin) i 11 w województwie poznańskim (Grodzisk, Międzyrzecz, Oborniki, Ostroróg, Poznań, Rogoźno, Skwierzyna, Szamotuły, Śmigiel, Śrem i Wronki)²⁶ (zob. mapę na s. 155).

Wszelkie próby oszacowania liczebności ludności żydowskiej zamieszkującej Polskę, czy to w średniowieczu, czy w epoce nowożytnej, opierają się głównie na źródłach związanych z podatkami. Problemy w badaniach m.in. nad demografią żydowską wynikają z niedostatku odpowiednich źródeł: brak jest

²³ Gniezno, Grodzisk Wielkopolski, Kalisz, Kcynia, Kleczew, Kórnik, Łekno, Łobżenica, Międzyrzecz, Nakło, Oborniki, Ostroróg, Poznań, Pyzdry, Rogoźno, Skwierzyna, Śrem oraz Wronki; zob. M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich*, s. 13. Wydawca Taksy (tamże) wymienia Leszno (*in Lesna*), jednak na zamieszczonej fotografii rkps (s. 12) widoczne jest skreślenie nazwy i nadpisanie: *in Lekna*; nazwa Łekno występuje w polskim tłumaczeniu Taksy, zob. *Taksa Żydów żyjących w miastach i miasteczkach Królestwa*, tłum. B. Wyrozumska, [w:] H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 245 oraz na s. 244 kolorowe zdjęcie rkps. Leszno uzyskało prawa miejskie w 1547 r.; zob.: T. Jurek, *Leszno*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 589 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=leszno&d=7&t=1, dostęp: 10.01.2017); Z. Kulejewska-Topolska, *Ze studiów nad zagadnieniem lokacji miejskich w Wielkopolsce w XVI–XVIII w.*, PZ, t. 9/3, 1953, nr 9–12, s. 182; Szczygieł, s. 211. Wymieniony w tekście przez M. Horna Sieraków (*in Suerakow*) również nie występuje w Taksie (brak także w tłumaczeniu B. Wyrozumskiej); przyjmuje się, że chodzi tu najpewniej o *Gnyewkow*, czyli Gniewkowo na Kujawach; zob. T. Jurek, *Sieraków*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 421 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=23209, dostęp: 10.01.2017).

²⁴ Konin, Kościan (dyskusyjne są początki obecności Żydów w Kościanie: I. Schiper, powołując się jedynie na „najdawniejsze zapiski sądowe”, datuje pojawienie się Izraelitów w Kościanie na drugą połowę XIV w., por. tenże, *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów*, s. 63, natomiast E. Feldman, polemizując z wywodami I. Schipera, zaznaczył, że: „Mojem zdaniem gmina w Kościanach w XIV wieku jeszcze nie istniała”, cyt. za: E. Feldman, *Do statystyki Żydów*, s. 130; M. Horn odwołuje się do informacji I. Schipera, który z kolei w swojej pracy powołuje się na „najdawniejsze zapiski sądowe”) oraz Szamotuły; zob. M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich*, s. 14. Brak w Taksie tych miejscowości tłumaczy się zasadami wybierania tego podatku: zdarzało się, że pobierano go również z miasta sąsiedniego oraz że kilka ośrodków opłacało go wspólnie, a w Taksie odnotowano tylko gminę odpowiedzialną za zapłatę zebranej sumy; por. H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 243; M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich*, s. 14. Wspólne wnoszenie opłat potwierdza też sama taksa (*Taksa Żydów*, s. 245): „W Warcie Szamaj z zięciem lub gdziekolwiek by byli jest obowiązany płacić 5 florenów [...]. W Bełzie z Żydem Samuelem, który jest w Potyliczu 5 florenów [...]. W Lublinie razem z Kazimierzem 75 florenów [...]. W Krakowie z Tarnowem 300 florenów”. Wielkość zapłaconej kwoty w Taksie czy wysokość innych opłat wnoszonych przez Żydów „informuje nas przede wszystkim o zamożności, a nie o liczebności poszczególnych gmin. Można jednak założyć, że liczba domów tworzących kolonię była najważniejszym elementem obliczania podatku i że jego wysokość informuje nas o grupie ich właścicieli”; cyt. za: H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 258. Badaczka dodaje również, że: „Dane te dają nam orientację co do liczby bardzo niewielkich, niezastługujących na osobne opodatkowanie kolonii w poszczególnych regionach kraju. Sądzę, że są to skupiska liczące tylko jedną, najwyżej dwie rodziny. Kolonie takie stanowiłyby w Wielkopolsce około 70%”; tamże, s. 245. E. Feldman stwierdza, że dla drugiej połowy XV w.: „Osiedla w [...] Stawiszynie, Koźminie [...] jako bardzo małe, niekiedy nawet jednorodzinne, są pominięte [...], albowiem prawdopodobnie opłacały *census annuus* z sąsiednimi większymi gminami żydowskimi”, cyt. za: tenże, *Do statystyki Żydów*, s. 132.

²⁵ M. Aschkewitz, *Die Juden in Westpreußen am Ende der polnischen Herrschaft (1772)*, „Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker in Östlichen Mitteleuropa”, t. 6, 1957, z. 4, s. 561: „In Nakel wo die Juden bereits um 1500 nachweisbar sind, gingen bei einem Brande im Jahre 1515 auch 21 jüdische Häuser und eine Synagoge verloren”; R. Heidrich, *Die Stadt Nakel und ihre Geschichte*, Nakel 1910, s. 48: „Im Jahre 1515, wo die Stadt abbrannte, waren in Nakel 21 jüdische Häuser und eine Synagoge; nach dem Brande ist ihnen vielleicht ein besonderes Stadtviertel (die Posener Straße) angewiesen worden”.

²⁶ Pobiedziska (A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden*, s. 875: w 1502 r. został zabity Żyd Sloma z Pobiedzisk), Września (w 1502 r. wymieniony jest bezimienny Żyd z Wrześni oraz Salomon, *Judeus de Wrzeschna*; zob. *Acten der Kriminalgerichtsbarkeit*, B: *Geständnisse „Maleficiorum liber ab anno 1502 ad annum 1554”*, [w:] *Stadtbuch von Posen*, t. 1: *Die mittelalterliche Magistratsliste. Die ältesten Protokollbücher und Rechnungen*, wyd. A. Warschauer, Posen 1892, s. 335, 337); por.: Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, „Czasy Nowożytne”, t. 21, 2008, s. 174–180; Z. Guldon, *Skupiska żydowskie w miastach polskich w XV–XVI wieku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. 2: *Materiały z konferencji, Kraków 24–26 XI 1998*, red. K. Pilarczyk, S. Gąsiorowski, Kraków 2000, s. 13–25, zwł. Aneks na s. 22–25; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim*, s. 66; ciż, *Żydzi wśród chrześcijan*, s. 150–151. B.D. Weinryb zestawia liczbę miast i miasteczek, w których zamieszkiwała ludność żydowska od XII do XVI w., z podziałem na poszczególne dzielnice Polski, lecz nie podaje ani nazw miast, ani jakichkolwiek przypisów źródłowych; zob. tenże, *The Jews of Poland. A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800*, [Philadelphia] 1973, s. 31.

materiału do badań statystycznych, a wysokość płaconych przez Żydów podatków miała z reguły charakter opłat zryczałtowanych²⁷, pobieranych z poszczególnych miast, gmin bądź terytorium przez egzaktorów, czyli poborców podatków opłacanych przez ludność żydowską²⁸.

Przyjmowanie przez badaczy różnych danych dotyczących liczby skupisk żydowskich, odmienne szacowanie ich wielkości, posługiwanie się niejednorodnymi przelicznikami „liczby osób na dom” – wszystko to powoduje, że próby oszacowania ludności żydowskiej w Polsce ok. 1500 r. obejmują duży zakres: mieszczą się w granicach od 4500 do 30 tys. osób²⁹.

Chociaż w drugiej połowie XVI w. wzrosła liczba rejestrów poborowych (niektóre z nich wymieniają liczbę Żydów, od których pobrano opłaty), a w XVII w. pojawiło się dodatkowe źródło, jakim są rejestry pogłównego generalnego z lat 1662–1676³⁰, to nadal podstawę do szacunków zaludnienia Polski aż do końca XVIII w. stanowią źródła skarbowe. W literaturze przedmiotu panuje pogląd, że: „Szacunki zaludnienia XVI–XVIII w. oparte z braku źródeł bezpośrednich na źródłach pośrednich typu skarbowego mają wyłącznie znaczenie orientacyjne, wyznaczając jedynie rząd wielkości”³¹. Wykorzystanie danych skarbowych do wszelkich szacunków demograficznych ludności wyznania mojżeszowego wywołuje wśród badaczy liczne dyskusje i kontrowersje³².

²⁷ Zob. H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 258–261. W 1512 r. Żydzi z Poznania Szłoma i Samuel wpłacili do skarbu królewskiego sumę 235 florenów (złotych) będącą podatkiem koronacyjnym nałożonym na Żydów wielkopolskich, bez jakiegokolwiek informacji o finansowym podziale na poszczególne ośrodki miejskie; zob. MK 25, k. 182 (rkps on-line: pther.eu/MK/025/PL_1_4_1-025_0366.html, dostęp: 17.01.2017).

²⁸ O egzaktorach i ich działalności w pierwszej połowie XVI w. zob. M. Horn, *Żydzi i mieszczenie w służbie celnej Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta*, Biuletyn ŻIH, 1987, nr 1 (141), s. 9–12; od połowy XVI w. „podatki nakładane na ludność żydowską wybierane były przez naznaczonych przez króla egzaktorów chrześcijańskich, bądź też wpływały do skarbu królewskiego za pośrednictwem chrześcijańskich celników lub urzędników skarbowych”, cyt. za: tamże, s. 12. O podatkach pobieranych od ludności żydowskiej zwanych „czynszem królewskim” zob. J. Rutkowski, *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*, KH, t. 23, 1909, nr 1–2, s. 30–31.

²⁹ H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 240 oraz rozdz. I.8: *Ilu Żydów mieszkało w średniowiecznej Polsce*, s. 239–266. Wspomniana badaczka szacuje, że: „Liczba Żydów zamieszkujących obszary objęte Takszą wynosiłaby zatem około 5000” (tamże, s. 263), a „najliczniejsze gminy żydowskie: lwowska, krakowska (przeniesiona na Kazimierz) oraz poznańska liczyły od 500 do 800 osób” (tamże, s. 171); por. też: Z. Guldon, *Żydzi w Polsce do końca XVIII w. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Z przeszłości Żydów polskich: polityka, gospodarka, kultura, społeczeństwo*, red. J. Wijaczka, G. Miernik, Kraków 2005, s. 8–9; tenże, *Skupiska żydowskie*, s. 13; tenże, *Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym*, „Czasy Nowożytne”, t. 4, 1998, s. 27–28; tenże, *Osadnictwo żydowskie i liczebność ludności żydowskiej na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym. Stan i program badań*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. 1: *Materiały z konferencji, Kraków 21–23 XI 1995*, red. K. Pilarczyk, Kraków 1997, s. 148; H. Samsonowicz, *The Jewish Population in Poland during the Middle Ages*, „Dialectics and Humanism. The Polish Philosophical Quarterly”, t. 16, 1989, nr 1, s. 35–42; Z. Guldon, *Źródła i metody szacunków liczebności ludności żydowskiej w Polsce w XVI–XVIII wieku*, KHKM, nr 2, s. 250; E. Feldman, *Do statystyki Żydów*, s. 130, 134–135; I. Schiper, *Rozwój ludności żydowskiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. 1, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Haftka, Warszawa [1932], s. 26–27. „U schyłku średniowiecza [...] ich liczbę w Polsce szacuje się na 18 tys., na Litwie zaś 6 tys. Stanowili oni łącznie zaledwie 0,6 proc. ogółu ludności obu tych państw”; cyt. za: M. Horn, *Rola gospodarcza Żydów w Polsce do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia z dziejów Żydów w Polsce*, s. 27. B.D. Weinryb szacuje, że pod koniec XV w. Polskę zamieszkiwało najpewniej od 10 do 15 tys. Żydów: „There are a few estimates of the number of Jews in Poland by the end of the century, based on the amount of recorded taxes they paid. These estimates range from 10–11,000 to 17,400. (The last figure is definitely too high.) To these Jews of Poland proper should be added those who lived in Lithuania and Kiev. Altogether the number of Jews at the end of the fifteenth century would apparently have been between ten and fifteen thousand persons”; cyt. za: tenże, *The Jews of Poland*, s. 32.

³⁰ Z. Guldon, W. Kowalski, *The Jewish Population of Polish Towns in the Second Half of the 17th Century*, [w:] *Studies in the History of the Jews in Old Poland*, s. 67–81 (zwł. s. 77–81); ciż, *Ludność żydowska w miastach polskich w II połowie XVII w.*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza*, s. 485–496; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim*, s. 64–65; por. Z. Guldon, *Ludność żydowska w miastach małopolskich i czerwonoruskich w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] tenże, *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI–XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990, s. 87–108; tenże, *Ludność żydowska w miastach województwa sandomierskiego w II połowie XVII w.*, Biuletyn ŻIH, 1982, nr 3–4 (123/124), s. 17–29. O rejestrach pogłównego zob. m.in.: I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 192–196; R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 189–195; J. Kleczyński, *Pogłówny generalny w Polsce i oparte na niem popisy ludności*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, II, t. 5 (30), 1894, s. 33–61.

³¹ Cyt. za: I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, s. 146.

³² Zob. np.: M.J. Wieczerski, *Demograficzne aspekty osadnictwa żydowskiego w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, Archiwum ŻIH, Prace magisterskie [Poznań 1996], sygn. 347/210, s. 14–37. „W świetle przedstawionych powyżej zasad pobierania pogłównego całkowicie nieuzasadnione wydają się dotychczasowe próby oszacowania liczebności ludności żydowskiej

Uchwalane w drugiej połowie XVI w. uniwersały poborowe nakładały na Żydów opłatę „od każdej głowy po złotemu monety” (czyli po jednym florenie od osoby)³³, wyjątkiem były uniwersały poborowe sejmów z 1580 i 1587–1588 r., kiedy to stawka została podwyższona do 1,5 florena od osoby³⁴. Zawarte w uniwersałach poborowych określenia, aby przy poborze „na ubostwo względ ma być”³⁵, „a na iałmużniki ma być baczenie”³⁶, wynikały z praktyki ściągania podatku w sytuacji zróżnicowania majątkowego poszczególnych osób. Trudności związane z poborem opłat oraz niedoskonałości systemu podatkowego Rzeczypospolitej zaowocowały w 1581 r. nałożeniem na ludność żydowską ryczałtowego podatku w wysokości 30 tys. florenów (złotych polskich)³⁷. Kolejne sejmy potwierdzały podatki nakładane na Żydów w formie zryczałtowanych opłat, zwiększając jednocześnie ich wielkość³⁸. Odpowiedzialnymi za sprawy skarbowe w gminach żydowskich byli „starsi”, *seniores* (tzw. *parnassim* lub *roszim*)³⁹,

w drugiej połowie XVI w.”; cyt. za: Z. Guldon, *Źródła i metody szacunków*, s. 253. „W praktyce oznacza to zakwestionowanie przydatności badawczej wykazów pogłównego żydowskiego dla obliczeń demograficznych. Z chwilą zryczałtowania tego podatku brak i tak wątpliwej podstawy dla szacunków demograficznych”; cyt. za: Z. Guldon, N. Krikun, *Przyczynek do krytyki spisów ludności żydowskiej z końca XVIII wieku*, SŻ, t. 23, 1978, s. 153; zob. też: P. Guzowski, *Stan i perspektywy badań nad liczbą ludności Polski w późnym średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 17–22; K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, rozdz. 1: *Rejestry podatkowe i problem ich wiarygodności badawczej*, s. 63–81; tenże, *Przeszłość przeliczników demograficznych dla szesnastowiecznych źródeł podatkowych*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 27–52; P. Guzowski, R. Poniat, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia miast w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI w.*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 77–93.

³³ Zestawienie uniwersałów poborowych dotyczących ludności żydowskiej z lat 1552–1601 zob. *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów. Wybór tekstów źródłowych*, wybór i oprac. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2006, s. 34–45; zob.: uniwersał poborowy sejmów w Warszawie z 1563/1564, sejmów w Piotrkowie z 1565 i z 1567 r., sejmów w Lublinie z 1569 r., sejmów w Warszawie z 1570 r., sejmów elekcyjnych pod Kamieniem z 1573 r., sejmów z 1577 r., sejmów w Warszawie z 1578 r., sejmów zwyczajnych w Warszawie z 1590/1591 i 1593 r., sejmów w Krakowie z 1595 r., w Warszawie z 1598 i 1601 r.; dodatkowo uniwersały poborowe z lat 1601–1603 podkreślały, aby pobór opłacili „Żydowie wszyscy i każdy z osobna [...] od każdej głowy po złotemu [...] żadnego obojętnej płci, małego i wielkiego nie wyjmując”, zob.: uniwersały poborowe sejmów zwyczajnych w Warszawie z 1601 r., sejmów zwyczajnych w Warszawie na rok 1602, sejmów zwyczajnych w Krakowie z 1603 r., tamże, s. 45–46. Pełne teksty uniwersałów w: VC, t. 2, z. 1 i 2; VL, t. 2.

³⁴ *Sejmy i sejmiki koronne*, s. 39–40.

³⁵ Tamże, s. 38: uniwersał poborowy sejmów w Warszawie z 1570 r.

³⁶ Tamże, s. 39: uniwersał poborowy sejmów w Warszawie z 1578 r.

³⁷ Tamże, s. 39–40; uniwersał poborowy sejmów zwyczajnych w Warszawie z 1581 r.: „Żydowie, tak w Koronie iako w Wielkim Księstwie Litewskim nemine prorsus excepto, mają się złożyć na summę trzydzieści tysięcy złotych do panów podskarbiów i szafarzów, koronnego i litewskiego, oddać będą powinni na każdy rok od dwu lat po trzydzieści tysięcy. A dywizja summy tej takowa być ma, że Żydowie koronni po piętnaście tysięcy na rok także dawać będą powinni”; por. J. Kleczyński, *Spisy ludności w Rzeczypospolitej polskiej*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, II, t. 5 (30), 1894, s. 33–61 (zwł. s. 36–37).

³⁸ Zob. A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów w drugiej połowie XVII w.*, Warszawa 1994, s. 13–15; R. Mahler, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII w.*, PDP, t. 1, 1967, s. 132. W 1589 r. sejm w Warszawie uchwalił, że „Żydowie tak polscy, jako litewscy i w szesć państw należących mają, z sobą podział i rachunek uczyniwszy, złożyć pieniędzy dwadzieścia tysięcy złotych na odprawę potrzeby ukraińskiej”; tamże, s. 41 (uniwersał poborowy sejmów zwyczajnych [pacyfikacyjnego] w Warszawie z 1589 r.). Sejm w 1590 r. ustanowił, aby „Żydowie w Koronie sami przez się, miasto pogłównego i poboru, będą powinni dać na dzień ś. Jana Chrzciciela złotych dwadzieścia tysięcy do panów podskarbiów i prowizorów koronnych, którzy przy nas będą”; tamże, s. 42 (uniwersał poborowy sejmów zwyczajnych w Warszawie z 1590 r.). Sejm z 1611 r. uchwalił, że „Żydowie wszyscy i każdy z osobna w Koronie [...] od każdej głowy po groszy czterdziestu płacić mają [...] wszakże na ubogie i pogorzelnice ma być baczenie [...]. A jeśliby też sami Żydowie to pogłównę sumą jaką znaczną do skarbu w czas oddaną odkupić chcieli, tedy za kwitami podskarbiego koronnego od poborów i poborców wolni być mają”; tamże, s. 48 (uniwersał poborowy sejmów zwyczajnych w Warszawie z 1611 r.). Drugi sejm z 1613 r. postanowił, że: „Żydowie wszyscy w Koronie mają dać sumę siedmdziesiąt tysięcy [złotych] polskich miasto pogłównego, to jest do Lwowa na dzień Gromnic 40.000 złotych, a do Bydgoszczy 30.000. A gdy Żydowie takie pogłównę oddadzą, inszego poboru i od rzemiosł, i sług swoich oddawać nie będą powinni. A jeśliby się Żydzi nie iścili, wolno ich będzie wszędzie skarbowi zabierać, tak towary, jako i osoby ich”; tamże, s. 50 (uniwersał poborowy sejmów nadzwyczajnych w Warszawie z 1613 r.). O powinnościach wojennych i obowiązku obrony miast przez Żydów zob. M. Horn, *Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1978, s. 12–82; tenże, *Świadczenia Żydów na rzecz obronności kraju i miast rodzinnych w dawnej Polsce (w XVI i XVII w.)*, Biuletyn ŻIH, 1976, nr 2 (98), s. 3–17.

³⁹ I. Schiper, *Wewnętrzna organizacja Żydów w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej*, t. 1, s. 95; M. Schorr, *Organizacja Żydów w Polsce*, s. 767–769; por. też: M. Bałaban, *Ustrój kahału w Polsce XVI–XVIII wieku* (na okładce, gdzie jest podana treść zeszytu: *Ustrój kahałny w Polsce XVI–XVIII wieku*), „Kwartalnik Poświęcony Badaniu Przeszłości Żydów w Polsce”, t. 1, 1912, z. 2, s. 17–54 (zwł. s. 22–25); zob. też: P. Fijałkowski, *Senior, starszy*, [w:] *Polski słownik judaistyczny* (www.jhi.pl/psj/senior_starszy, dostęp: 7.03.2017); R. Żebrowski, *Parnas*, [w:] tamże (www.jhi.pl/psj/parnas, dostęp: 7.03.2017).

którzy przy pomocy cenzorów (tzw. *szamaim*) rozkładali na poszczególnych członków gminy przypadające na nich opłaty⁴⁰.

Faktem jest, że te same dane o charakterze skarbowym dają podstawę do całkowicie odmiennych obliczeń demograficznych. Na podstawie wspomnianych źródeł liczebność Żydów w Koronie w drugiej połowie XVI w. szacowana jest w granicach od 30 do 150 tys. osób⁴¹. Na lata 60. i 70. XVI w. przyjmowana jest zaś wielkość od 30 do 100 tys. osób⁴². Bardziej wiarygodnym źródłem do określania liczebności Żydów w poszczególnych ośrodkach miejskich jest liczba domów żydowskich⁴³. Należy jednak pamiętać, że i w tym przypadku istnieją duże rozbieżności wśród badaczy w kwestii określenia ilości osób mieszkających w domu⁴⁴. Dodatkowym elementem utrudniającym badania demograficzne jest mobilność ludności możeszowej. Lustratorzy określający wielkość opłat przynależnych Żydom w Międzyrzeczu w 1564 r. podkreślali, że: „To jest niejednostajny płat, czasem ich przybędzie, a czasem ubędzie”⁴⁵. Dopiero na mocy uchwały sejmu z 1764 r. przeprowadzono w Rzeczypospolitej w 1765 r. pierwszy spis ludności żydowskiej⁴⁶.

⁴⁰ Por. H. Glejzer, *Życie Żydów w Polsce w XVI i XVII wieku na podstawie responsów*, Archiwum ŻIH, Prace magisterskie, sygn. 117/51, s. 10.

⁴¹ Dane zestawili m.in.: Z. Guldon, *Źródła i metody szacunków*, s. 253; tenże, *Osadnictwo żydowskie i liczebność ludności żydowskiej*, s. 149; tenże, *Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów*, s. 29; Z. Guldon, N. Krikun, *Przyczynek do krytyki spisów*, s. 153; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim*, s. 63–64; por. I. Schiper, *Rozwój ludności żydowskiej*, s. 31; Z. Guldon, J. Wijaczka, *The Accusation of Ritual Murder in Poland, 1500–1800*, „Polin. Studies in Polish Jewry”, t. 10 (*Jews in Early Modern Poland*), s. 99–101; *The Size of the Jewish Population*; te same szacunki podają: Z. Guldon, W. Kowalski, *Jewish Settlement in the Polish Commonwealth in the Second Half of the Eighteenth Century*, „Polin. Studies in Polish Jewry”, t. 18 (*Jewish Women in Eastern Europe*), s. 311. Odosobnione jest stanowisko Z. Sułowskiego, który szacował populację ludności żydowskiej w Rzeczypospolitej na koniec XVI w. na 300 tys. osób (zob. tenże, *Mechanizmy ekspansji demograficznej Żydów w miastach polskich XVI–XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe KUL”, t. 17, 1974, nr 3, s. 95, tab. 1), którą potem obniżył do 120 tys. (tenże, *Jewish Population Figures for the Polish Territories during the last Millennium*, [w:] *International Conference on the History and Culture of Polish Jews. Abstracts*, Jerusalem 1988, s. 110). *Historia Polski*, t. 1: *Do roku 1764*, cz. 2: *Od połowy XV w.*, red. H. Łowmiański, Warszawa 1958, s. 138, podaje, że w Polsce pod koniec XVI w. było ponad 150 tys. Żydów.

⁴² „The number of Jews in the 1560s and 1570s can be estimated from 30,000 to no more than 100,000”; cyt. za: W. Kowalski, *The Placement of Urbanised Scots in the Polish Crown During the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, [w:] *Scottish Communities Abroad in the Early Modern Period*, red. A. Grosjean, S. Murdoch, Leiden–Boston 2005, s. 64. Z. Guldon i J. Wijaczka szacowali liczebność ludności żydowskiej w miastach wielkopolskich w latach 1569 i 1578 na „minimum 4500–7500 osób”; zob. ciż, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim*, s. 72; por. też Z. Guldon, W. Kowalski, *The Jewish Population of Polish Towns*, s. 67–69. T. Czacki stwierdza, że w 1550 r. „tylko 16 589 Żydów obojej płci narachowano”; zob. *Rozprawa o Żydach i Karaitach przez T. Czackiego z dodatkiem wiadomości o życiu i pismach autora*, z. 1, Kraków 1860 (Biblioteka Polska, t. 30), s. 49.

⁴³ Zob. Inw. Żydów z 1564 r.

⁴⁴ M.J. Wieczerski, *Demograficzne aspekty osadnictwa żydowskiego*, rozdz. 3: *Zaludnienie domów*, s. 22–36; zestawienie gęstości zaludnienia domów żydowskich w XVI–XVIII w. (w opinii współczesnych badaczy) prezentuje tab. 6, gdzie zakres zaludnienia wynosi od 6 do 36 mieszkańców na dom. Odosobniony (i raczej mało realny w rzeczywistości) jest pogląd I. Schipera, że: „W gettach polskich, a zwłaszcza w gettach większych miast, jak Poznań, Kraków i Lwów, istniała już w połowie XVI wieku taka ciasnota, że – jak wykazały nowsze badania – nieraz w jednym domu o 9 do 12 izbach i izdebkach gnieździło się do stu ludzi z rodziny, oprócz belfrów i osób, przychodzących jeno na nocleg”; cyt. za: tenże, *Rozwój ludności żydowskiej*, s. 28.

⁴⁵ LWVK 1564, cz. 1, s. 162; por. H.-J. Gilomen, *Jüdische Migration in die Städte im Spätmittelalter – „Ganz Israel ist füreinander verantwortlich beim Tragen der Last des Exils”*, [w:] *Migration als soziale Herausforderung*, red. J. Bahlcke, R. Leng, P. Scholz, Stuttgart 2011, s. 123–148.

⁴⁶ R. Mahler, *Żydzi w dawnej Polsce*, s. 131–180; Ch. Korobkow, *Статистика еврейского населения Польши и Литвы во второй половине XVIII вѣка*, „Еврейская Старина”, t. 3, 1911, nr 4, s. 541–562; *Żydzi ziemi lwowskiej i powiatu żydaczowskiego w roku 1765*, zestawiał F. Bostel, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 6, 1891, s. 357–378; *Liczba głów żydowskich w Koronie z Taryf roku 1765*, wyd. J. Kleczyński, F. Kluczyński, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 8, 1898, s. 388–407; *Spis Żydów z województwa krakowskiego z roku 1765*, wyd. A. Czuczynski, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 8, 1898, s. 408–427. Tekst uchwały „Pogłównie żydowskie” uchwalony na konfederacji generalnej w 1764 r. w: VL, t. 7, s. 26–29; zob. też: Sh. Stampfer, *Jews in the Grand Duchy of Lithuania in the Second Half of the Eighteenth Century. An Introduction to the Study of the First Jewish Censuses in the Grand Duchy of Lithuania (1764/1765 and 1784/1785)*, „Kwartalnik Historii Żydów”, 2015, nr 2 (254), s. 197–202; A. Podraza, *Jews and the Village in the Polish Commonwealth*, [w:] *The Jews in Old Poland 1000–1795*, red. A. Polonsky, J. Basista, A. Link-Lenczowski, London–New York 1993, s. 299–321; Z. Guldon, *Uwagi o spisach ludności żydowskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] tenże, *Żydzi i Szkoci w Polsce*, s. 127–144; por. też: Z. Guldon, L. Stępkowski, *Spis ludności żydowskiej z 1790 r.*, Biuletyn ŻIH, 1986, nr 3–4 (139–140), s. 123–130; A. Eisenbach, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*, KH, t. 66, 1959, nr 2, s. 511–520; zob. też: C. Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej przed-rozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 61–63; *Historia Polski w liczbach: ludność, terytorium*, oprac. A. Wyczański i in., Warszawa 1994, s. 40.

W XVI w. podejmowane były w Wielkopolsce działania mające na celu usunięcie Żydów z niektórych ośrodków miejskich. Próby takie miały miejsce w 1520 r. w Międzyrzeczu i Skwierzynie⁴⁷. Król Zygmunt Stary wyraził zgodę na wydalenie Żydów z obu wspomnianych miast pod warunkiem przejścia przez mieszczan obowiązku płacenia żydowskich podatków⁴⁸. Nie wiemy, czy mieszkańcy Skwierzyny i Międzyrzecza wyrazili zgodę na takie warunki. Nawet jeśli ludność żydowska opuściła wspomniane miasta to raczej na niezbyt długi czas skoro w 1532 r. Izraelici z Międzyrzecza i Skwierzyny uzyskali od margrabiego brandenburskiego Joachima I przywilej na odwiedzanie jarmarków w Brandenburgii⁴⁹.

Niektóre miasta wielkopolskie zabiegały u władców o otrzymanie przywileju zakazującego osiedlania się ludności żydowskiej na ich terenach i posiadania tam jakichkolwiek nieruchomości (tzw. przywilej *de non tolerandis Judaeis*)⁵⁰. W 1578 r. król Stefan Batory wydał zakaz osiedlania się Żydów i Sztotów w królewskim mieście Kościanie⁵¹; podobny przywilej miał jakoby otrzymać Koźmin w 1575 r.⁵²

Napływ Żydów do Wschowy na przełomie lat 80. i 90. XVI w. (najprawdopodobniej z Głogowa) spowodował, że władze miasta podjęły działania mające na celu usunięcie Izraelitów ze Wschowy. Interwencja przyniosła pewien skutek: 22 IV 1592 r. król Zygmunt III Waza nakazał Żydom opuścić Wschowę i jednocześnie polecił staroście wschowskiemu Waclawowi Kiełczewskiemu wykonanie tego polecenia i zapobieganie osiedlaniu się ludności mojżeszowej w mieście i poza jego murami. Brak reakcji i jakichkolwiek działań ze strony starosty, który pozostawał w ciągłych konfliktach i zatargach z władzami Wschowy, a także czerpał korzyści majątkowe z osiedlania się ludności żydowskiej, wymusił kolejne działania magistratu wschowskiego. 3 VII 1592 r. król Zygmunt III Waza nadał Wschowie przywilej *de non tolerandis Judaeis*⁵³. Odwoływania się obu stron (magistrat miasta oraz ludność żydowska) do sądu grodzkiego, apelacje wschowskich Żydów do króla, podejmowane przez władze

⁴⁷ A. Kirmiel, *Skwierzyna – miasto pogranicza. Historia miasta do 1945 roku*, Bydgoszcz 2004, s. 49: „Wielki mistrz na pomoc ściągnął z Rzeszy oddziały żołnierzy zaciężnych, które pod wodzą [...] Wolfa Schönberga ruszyły do Prus. Najemnicy po drodze zniszczyli dwa królewskie miasta Międzyrzecz i Skwierzynę. Korzystając z faktu, że stojący przed problemem odbudowy mieszczenie mogli liczyć na ulgi ze strony władcy, zażądali od króla wydalenia Żydów z miasta”; M. Tureczek, *Międzyrzecz od momentu lokacji miejskiej do przełomu czasów średniowiecznych i nowożytnych*, [w:] *Międzyrzecz – dzieje miasta*, red. W. Strzyżewski, M. Tureczek, Międzyrzecz 2009, s. 152: „za kapitulację miasta w 1520 roku winiono Żydów, co stało się powodem ich usunięcia”.

⁴⁸ MRPS IV/2, nr 12798: „Ex oppido Myedzirzecz iudaei amovetur, postquam incolae censum ab eis solutum in se assumperunt” (zob. MK 35, s. 159–160; rkps on-line: pther.eu/MK/035/PL_1_4_1-035_0166.html i następna, dostęp: 2.02.2017); MRPS IV/2, nr 12799: „Similes litterae contra iudaeos incolis oppidi Sqwyrzyna concessae sunt” (zob. MK 35, s. 160; rkps on-line: pther.eu/MK/035/PL_1_4_1-035_0167.html, dostęp: 2.02.2017).

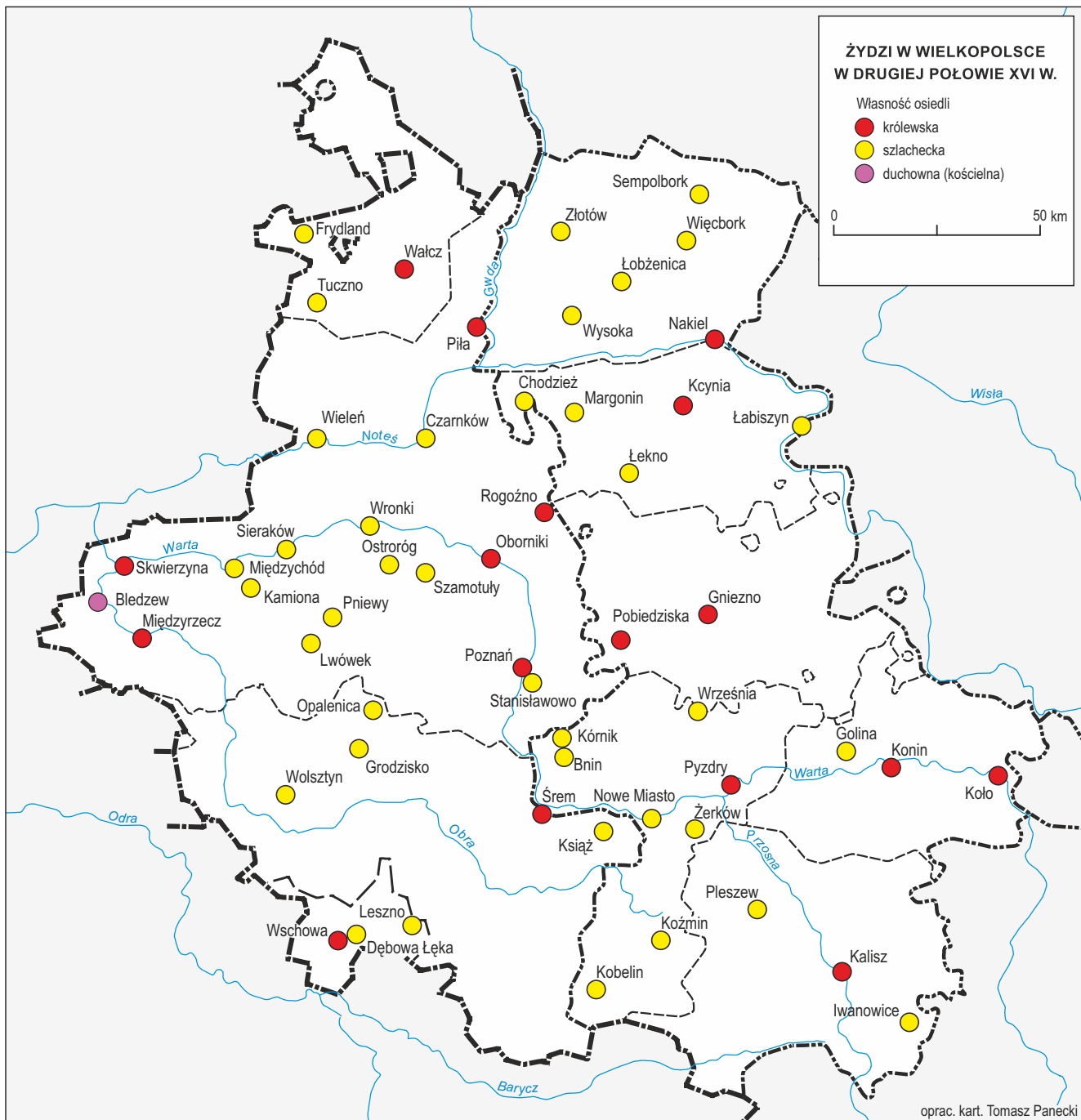
⁴⁹ M. Tureczek, *Międzyrzecz od momentu lokacji*, s. 152; A. Kirmiel, *Skwierzyna – miasto pogranicza*, s. 49. O Żydach w Międzyrzeczu w początkach XVI w. zob. G. Rutkowska, *Międzyrzecz*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 136 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=mi%C4%99dzyszecz&d=7&t=1, dostęp: 28.02.2017), a o Żydach w Skwierzynie zob. K. Górka-Gońska, *Skwierzyna*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 518 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=skwierzyna&d=7&t=1, dostęp: 28.02.2017).

⁵⁰ Zob.: J. Heyde, *Polemics and Participation: Anti-Jewish Legislation in the Polish Diet in the 16th Century and its Political Context*, [w:] *Religion in the Mirror of Law. Eastern European Perspectives from the Early Modern Period to 1939*, red. Y. Kleinmann, S. Stach, T.L. Wilson, Frankfurt am Main 2016, s. 3–20; J. Goldberg, *De non tolerandis Iudeis. On the Introduction of the Anti-Jewish Laws into Polish Towns and the Struggle against them*, [w:] *Studies in Jewish History Presented to Prof. Raphael Mahler on his Seventy-Fifth Birthday*, red. Sh. Yeivin, Marhavia 1974, s. 39–52; por. też P. Fijałkowski, R. Żebrowski, *De non tolerandis judaeis*, [w:] *Polski słownik judaistyczny* (www.jhi.pl/psj/de_non_tolerandis_judaeis, dostęp: 7.03.2017).

⁵¹ LWVK 1628, cz. 1, s. 66: „Produkowali tutecznego miasta obywatele przywilej KJM PN terażniejszego de data Varsaviae in conventu Regni generali die 6 mensis Octobris a. 1597, w którym inhaerendo Stephani regis DN privilegio de data Varsaviae in conventu Regni generali die 7 mensis Martii 1578 pozwala, aby Żydów i Sztotów w tym tu mieście nie cierpieli, wkładając to na wszystkie starostwa tutecznego posesory, aby im ratunkiem swym do tego pomagali, kiedy to Żyd który albo Sztot miał suum fiere [s] domicilium”; zob. MK 118, k. 268v–269v (rkps on-line: pther.eu/MK/118/PL_1_4_1-118_0543.html i n., dostęp: 24.02.2017). Informacja jakoby w 1529 r. istniała synagoga w Kościanie (Z. Guldon, J. Wijaczka, *Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI–XVIII wieku*, Kielce 1995, s. 65) lub kahał (ciż, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce*, s. 175) nie znajduje potwierdzenia w źródle (Biblioteka Kórnicka PAN, rkps nr 68, k. 149). Ks. Z. Ciepluch, *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, Kościan 1929, s. 10, podaje, że: „W Kościanie do roku 1778 nie było żadnego Żyda, w r. 1811 mieszkało tu za pozwoleniem magistratu Żydów 13. Przyszli tu w ślad za zaborcami i razem z nimi odeszli”. O pierwszych wzmiankach o Izraelitach w Kościanie por. przyp. 24.

⁵² Z. Guldon i J. Wijaczka (ciż, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce*, s. 179) podają, że Koźmin otrzymał w 1575 r. przywilej *de non tolerandis Judaeis*, powołując się na pozycję A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden* (s. 542), w której brak jest wspomnianej informacji.

⁵³ J. Morgensztern, *Regestry z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1588–1632)*, Biuletyn ŻIH, 1964, nr 51, s. 61, pkt 9: „Zygmunt III na prośbę przedstawicieli m. Wschowa nadaje temu miatu przywilej *de non tolerandis Judaeis*, zabraniający Żydom mieszkać również na przedmieściach, jak też na terenach wszelkich innych, należących do dworu itp. nie podlegający jurysdykcji miejskiej”.

Wschowy czynności mające na celu odcięcie Izraelitów od żywności, wody oraz opału doprowadziły w październiku 1593 r. do starć pomiędzy mieszczanami a ludnością mojżeszową⁵⁴. Ostatecznie 7 XII 1594 r. zapadł wyrok sądu pod przewodnictwem króla: Żydom nakazano opuścić Wschowę; pod koniec czerwca 1595 r. ludność mojżeszowa opuściła miasto⁵⁵. Część z wypędzonych Izraelitów osiadła w pobliskiej Dębowej Łące, skąd również zostali po kilku latach usunięci⁵⁶.

W 1594 r. Zygmunt III zakazał nabywania przez Żydów nowych budynków i placów w Kcyni⁵⁷.

Oprócz królewskich zakazów dotyczących osiedlania się Izraelitów w niektórych miastach Wielkopolski były także przypadki, kiedy władcy zezwalali ludności mojżeszowej na osiedlanie się w nowych miejscach: w 1564 r. Zygmunt August zezwolił Żydom mieszkać w Kole⁵⁸, a w 1593 r. Żydzi poznańscy otrzymali zgodę na osiedlenie się i zamieszkanie w pobliskim Stanisławowie, lokowanym w 1562 r.⁵⁹ Jednakże już w 1599 r. miasto to zostało zlikwidowane i włączone w granice Poznania jako przedmieście o nazwie Łacina⁶⁰.

Z 1564 r. pochodzi „Inwentarz rewizyjny Żydów z województw Wielkiej Polski wyżej opisanych stacyj albo płatu dorocznego, które na każdy rok z tych miast Żydowie powinni płacić do skarbu JKM, przez p. rewizory spisany”⁶¹. Źródło to, które powstało w czasie lustracji województw wielkopolskich i kujawskich w latach 1564–1565, oprócz sum należnych do zapłaty zawiera dodatkowe informacje o niektórych skupiskach ludności żydowskiej w Wielkopolsce. Łącznie wymienionych jest tam 13 miast (w tym jedno szlacheckie – Wronki): 6 z województwa kaliskiego (Gniezno, Kalisz, Kcynia, Koło, Pyzdry i Nakło) i 7 z województwa poznańskiego (Poznań, Wronki, Międzyrzecz, Śrem, Skwierzyna, Rogoźno i Piła). Kolejność zapisu w źródle wskazuje, że odzwierciedla liczebność Izraelitów w wymienionych ośrodkach (liczba domów), jednakże wielkość zapłaconej sumy pokazuje nam raczej zamożność poszczególnych skupisk żydowskich (np. Nakło z 4 domami starozakonnych, tak jak i Pyzdry, zapłaciło więcej niż Koło z 9 domami ludności mojżeszowej, a Międzyrzecz – posiadający tyle samo domów żydowskich co Śrem – zapłacił ponad 2 razy więcej niż wspomniany Śrem).

⁵⁴ Obszerniej na ten temat zob. Sobczak, *Żydzi*, s. 74–77; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden*, s. 398–400; por. też: D. Czwojdrak, *Żydowskie osadnictwo na ziemi wschowskiej od XV do XVIII w.*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klinta, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2009, s. 82–85; Nowakowski, *Wschowa*, s. 129–130; *Stan Miasta J.K.Mci Wschowy Pod Słodkim Panowaniem Nayiasniejszego Stanisława Augusta Krola Miłościwego [...]*, Leszno 1783, s. 35–36.

⁵⁵ Sobczak, *Żydzi*, s. 77.

⁵⁶ Tamże, s. 78 oraz przyp. 23.

⁵⁷ M. Horn, *Regesty dokumentów i ekscerpty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1697–1795)*, t. 2: *Rządy Stanisława Augusta (1764–1795)*, cz. 1: 1764–1779, Wrocław 1984, nr 114: „Warszawa 17 czerwca 1765. Stanisław August zatwierdza przywileje nadane mieszczanom kcynskim, m.in. przywilej Zygmunta III nadany w Kcyni 12 II 1594 r. W przywileju tym, po wysłuchaniu skargi mieszczan na Żydów i Szkotów, którzy czynią im przeszkody w działalności handlowej, król zakazuje nabywania przez Żydów kcynskich nowych budynków lub placów budowlanych. Ponadto wydaje zakaz zatrudniania przez gospodarzy żydowskich służby i wynajmowania mieszkań komornikom. Podczas jarmarków i targów towary mają sprzedawać nie na rynku w miejscu publicznym, ale wyłącznie we własnych domach, przy czym zabrania się handlowania solą, rybami, miodem sytnym i innymi trunkami, jak również chlebem i zbożem zarówno w miejscach publicznych, jak i w domach prywatnych. Bydło mają bić nie przed własnymi domami, a poza miastem. Ciężary miejskie wszystkich rodzajów mają ponosić na równi z mieszczanami. Przywilej Zygmunta III z 1594 r. potwierdzili kolejno: Władysław IV w Warszawie 30 IV 1633 r., Michał Korybut Wiśniowiecki w Krakowie 20 XI 1669 r., Jan III w Warszawie 29 IV 1683 r. i August II w Warszawie 6 III 1731. Ten ostatni władca potwierdzając przywileje swych poprzedników wydał dodatkowo zakaz propinacji trunków przez Żydów i inne osoby nie należące do cechu piwowarskiego”.

⁵⁸ M. Bersohn, *Dyplomatarysz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty (1388–1782)*, Warszawa 1910 [1911], nr 82: „Tenże król [Zygmunt August], daje przywilej Żydom w mieście Kole, iż oni pod względem handlu i zarobku, porównani są z innymi mieszkańcami tego miasta, gdyż ponoszą zarówno ciężary i podatki”; tamże, nr 533: „Król Zygmunt August, dozwala Żydom przemieszkiwać w mieście Kole, prowadzić handel hurtem i detalicznie, wyjąwszy miodem i poleca, aby podatki do połowy z mieszkańcami chrześcijańskimi płacili”; MK 96, k. 273–273v (rkps on-line: pther.eu/MK/096/PL_1_4_1-096_0554.html i n., dostęp: 23.03.2017); MRPS V/2, nr 9337. Ludność żydowska wzmiankowana jest w Kole w 1432 r. (zob. przyp. 19), brak Koła w Taksie z 1507 r.; możliwe jest, że Izraelici opuścili Koło pod koniec XV w. i ponownie powrócili do miasta w połowie XVI w.

⁵⁹ M. Bersohn, *Dyplomatarysz dotyczący Żydów*, nr 203: „Przywilej, dozwalający dla braku miejsca w Poznaniu, na prośbę tamtejszych żydów zamieszkiwać im w m. Stanisławowie”; zob. MK 138, k. 131–134 (rkps on-line: pther.eu/MK/138/PL_1_4_1-138_0266.html i n., dostęp: 13.03.2017).

⁶⁰ Zob. T. Jurek, *Stanisławowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 634 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=stanis%C5%82awowo&d=7&t=1, dostęp: 13.03.2017); Szczygieł, s. 331.

⁶¹ Inw. Żydów, s. 271–273, por. też skany rkpsu on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0609.htm i n., dostęp: 16.03.2017; zob też Rybarski, *Handel*, s. 223–227.

Bez wątpienia Żydzi zamieszkujący w Poznaniu stanowili jedną z najliczniejszych i najzamożniejszych gmin w Koronie. W XV w. większość ludności żydowskiej mieszkała na ul. Małej Żydowskiej. Migracja nasiliła się w połowie XV w., kiedy sukienicy i krawcy wypchnęli Żydów z ul. Sukienniczej. Przed pożarem miasta w 1464 r. ludność żydowska opanowała większość posesji na tyłach ul. Wielkiej i Szewskiej oraz część bloku przy ul. Sukienniczej⁶².

Druga połowa XVI w. to okres rozkwitu i rozwoju gminy poznańskiej. Od połowy XVI do połowy XVII w. proporcja domów żydowskich do ogólnej liczby domów w mieście wzrosła z 21,7 do 36%; przyjmuje się także, że nastąpił wzrost liczebności ludności mojżeszowej w Poznaniu: z 1500 osób w 1590 r. do 2 tys. w 1618 r.⁶³

W 1556 r. zawarta została ugoda, która zezwalała Żydom na posiadanie w Poznaniu 49 domów⁶⁴. W 1558 r. władze Poznania zawarły z władzami gminy kolejną ugodę, na mocy której w rękach żydowskich mogły być już 83 domy⁶⁵.

Tendencji wzrostowej nie zatrzymał nawet pożar, który zniszczył dzielnicę żydowską w 1590 r., skoro pochodzący z 1613 r. „Rejestr domów i kamienic szlacheckich” wymienia „wszystkich żydowskich kamienic albo domów 147”⁶⁶.

Z października 1619 r. pochodzi wyjątkowe źródło: „Rewizja mieszkań żydowskich w Poznaniu”, która wymienia imię właściciela, liczbę izb i zamieszkujących je gospodarzy oraz liczbę mieszkających osób. Raport królewskiej komisji odnotował liczbę 3130 Żydów zamieszkujących poznańską dzielnicę żydowską (w tym 335 poza nią)⁶⁷.

Ignacy Schiper w swoich badaniach oceniał, że w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. Żydzi stanowili 11,6% populacji miejskiej⁶⁸; z kolei Zenon Guldon przyjmuje, że Żydzi wielkopolscy w drugiej połowie XVI w. stanowili „aż 28,6% [...] żydostwa polskiego”⁶⁹; a Maria Bogucka uznała, że: „W licznych ośrodkach wzrosła też szybko liczba Żydów; w pierwszej połowie XVII w. stanowili oni już średnio ok. 10% zaludnienia miast Wielkiej i Małej Polski”⁷⁰.

Na 160 miast i miasteczek w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. (93 w województwie kaliskim i 67 w poznańskim) ludność żydowska poświadczona jest w 51 miastach: 23 w województwie kaliskim i 28 w województwie poznańskim (zob. Aneks I i Aneks II).

W województwie kaliskim na 16 miast królewskich obecność ludności żydowskiej stwierdzona jest w 7 (44%), natomiast na 63 miasta szlacheckie Izraelici przebywali tylko w 16 (25%). W żadnym z miast w województwie kaliskim będącym własnością duchowną (kościelną) nie stwierdziliśmy w drugiej połowie XVI w. obecności ludności mojżeszowej.

⁶² Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 180; T. Nożyński, *Żydzi poznańscy w XV w.*, s. 92; por. też A. Michałowska, *Między demokracją a oligarchią. Władze gmin żydowskich w Poznaniu i Swarzędzu (od połowy XVII do końca XVIII wieku)*, Warszawa 2000, s. 11–12.

⁶³ D. Tollet, *Ludność żydowska i prawa gmin*, s. 11. Jednocześnie D. Tollet dodaje, że: „Konieczne jest jednak zrewidowanie tych szacunków na podstawie obliczeń dotyczących 1619 r., z których wynika, że w Poznaniu było ponad 700 rodzin żydowskich”; tamże. Zob. w tym tomie P. Dembiński, *Poznański zespół osadniczy*, przyp. 78 i 79.

⁶⁴ *Concessio perpetua quadraginta novem domorum in civitati Posnaniensi consistentium Judaeis civitatis censibus annuis de praedictis domibus in praetorium Posnaniense pendi ac solvi solitis salvis manentibus*, druk [w:] *Русско-еврейскій архивъ. Документы и материалы для исторіи евреевъ въ Россіи*, t. 3: *Документы къ исторіи польскихъ и литовскихъ евреевъ (1365–1569)*, oprac. С.А. Бершадскій, С.-Петербургъ 1903, nr 160, s. 225–227; MK 90, k. 69v–70v (rkps on-line: pther.eu/MK/090/PL_1_4_1–090_0109.html i następne, dostęp: 23.03.2017).

⁶⁵ J. Łukasiewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 1, Poznań 1838, s. 77–78: „Nadto oddano im cztery place puste, a natomiast zabroniono im mieszkać po basztach, i wieżach miejskich”.

⁶⁶ *Rejestr kamienic i domów szlacheckich, z których właściciele zalegają z płaceniem szosu, uchwalonego na sejmie w 1613 r.*, [w:] *Opisy i lustracje Poznania z XVI–XVIII wieku*, wyd. M.J. Mika, Poznań 1960, s. 54–55.

⁶⁷ *Rewizja mieszkań żydowskich w Poznaniu*, [w:] *Opisy i lustracje Poznania*, s. 59–64; A. Teller, *Warunki życia i obyczajowość*, s. 60–62 i przyp. 13, gdzie autor zaznacza, że „podsumowanie podane w źródle nie zgadza się z rzeczywistą sumą poszczególnych kategorii mieszkańców”; Z. Guldon i J. Wijaczka (ciż, *Żydzi wśród chrześcijan*, s. 152) podają dane za źródłem: 762 rodziny żydowskie i łącznie 2263 osoby. Stosunki mieszkaniowe w dzielnicy żydowskiej w 1619 r. omawia też S. Waszak, *Ludność i zabudowa mieszkaniowa miasta Poznania w XVI i XVII w.*, PZ, t. 9/3, 1953, nr 9–12, s. 112–113.

⁶⁸ I. Schiper, *Rozwój ludności żydowskiej*, s. 29.

⁶⁹ Z. Guldon, *Osadnictwo żydowskie i liczebność ludności żydowskiej*, s. 154; tenże, *Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów*, s. 36.

⁷⁰ M. Bogucka, *Miasta a życie polityczne w Polsce XVI–XVII w.*, [w:] *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w. Prace ofiarowane Antoniemu Mączakowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1989, s. 43.

W województwie poznańskim widoczna jest również przewaga miast królewskich: w 9 spośród 16 (56%) potwierdzona jest obecność Żydów w drugiej połowie XVI w. Znacznie większy jest udział miast szlacheckich województwa poznańskiego niż kaliskiego: na 38 miast będących własnością prywatną w 18 mieszkała ludność żydowska (47%). W tym też województwie w jednym z 13 miast duchownych (Bledzew, własność cystersów) odnotowana została obecność Izraelitów.

W całej Wielkopolsce w co drugim mieście królewskim (16 z 32) potwierdzona jest obecność Żydów w drugiej połowie XVI w. Znacznie mniejszy jest odsetek miast szlacheckich: ze 101 miast tylko w 34 wzmiankowana jest ludność mojżeszowa (34%). Z 26 miast wielkopolskich będących własnością duchowną (kościelną) tylko w jednym przebywali Żydzi w drugiej połowie XVI w.

ANEKS I

WYKAZ MIAST WOJEWÓDZTWA KALISKIEGO, W KTÓRYCH POŚWIADCZONA JEST OBECNOŚĆ LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVI W.

Bnin:

- 1565 r.: „Ab Iudeis undecem fl. 11” (RPWK, pzd, 1565; ASK I 13, k. 073v);
- 1577 r.: „Item Zid ze Bnina fl. 3” (RPWK, pzd, 1577; ASK I 11, s. 412);
- 1578 r. [3 Decembris]: „Item od zýda ze Bnýna fl. 3” (ASK I 11, s. 626);
- 1579 r.: „Item od czterech Zýdow nędzników po zlotemu” (ASK I 13, k. 768v).

Chodzież⁷¹:

- 1564 r.: „Qu[attu]or Iudaeis floreni qu[attu]or” (RPWK, kcn, 1564; ASK I 12, k. 571);
- 1565 r.: „Iudaeis quator” (RPWK, kcn, 1565; ASK I 4, k. 219);
- 1576 r.: „Iudei ex oppidis: Chodziesz fl. 5” (RPWK, kcn, 1576; ASK I 12, k. 660v);
- 1577 r.: [Żydzi] „s Chodzieza flor. 7” (RPWK, kcn, 1577; ASK I 13, k. 211);
- 1578 r.: „Zýdzý s Chodzieza fl. czternascie” (RPWK, kcn, 1578; ASK I 4, k. 353v);
- 1579 r.: „Item od Zidow fl. 22” (RPWK, kcn, 1579; ASK I 4, k. 377).

Gniezno⁷²:

- 1564 r.: „W Gniessnie żydowskich kamienic i domów 22, a najemnych u chrześcian domów 5, szkolniczy dom i bożnicę swoją mają; dawają każdy rok płatu JKM in moneta fl. 40, który płat p. Andrzej z Gorki, starosta gnieźnieński, od nich każdy rok bierze”⁷³;
- 1565 r.: „A Iudeis Gnesnen[sibus] fl. 98” (RPWK, gzn, 1565; ASK I 13, k. 803v);
- 1579 r.: „Iudei Gnesnen[ses] numero 110 contributioni publicam pro anno presenti solverunt fl. 100” (RPWK, gzn, 1579; ASK I 3, k. 380v).

Golina:

- 1548 r.⁷⁴

⁷¹ Pierwsze wzmianki o Żydzie Jakubie, który posiadał dom i ogród, pochodzą z księgi miejskiej Chodzieży z lat 1551 i 1553; z 1575 r. pochodzą wzmianki o braciach Marku i Josku, a z 1601 r. o Josku i Joskowej oraz Icku i Szymonie; cyt. za: S. Chmielewski, *Od lokacji miasta do połowy XVII wieku (1434–1654)*, [w:] *Dzieje Chodzieży*, red. S. Chmielewski, Chodzież 1998, s. 50–51. Wspomniany autor szacuje wielkość ludności żydowskiej w Chodzieży pod koniec XVI w. na około 100 osób; tamże, s. 48. Rejestr podymnego z 1635 r. wymienia w Chodzieży 28 domów żydowskich; zob. Podymne 1635, k. 79. W 1635 r. łączna liczba domów w Chodzieży to 218 budynków, z których 13% to domy żydowskie.

⁷² J. Topolski uznaje dla drugiej połowy XVI w. w Gnieźnie, że „przyjęcie 600 osób jako liczby ludności żydowskiej nie będzie wygórowane”; *Dzieje Gniezna*, s. 271. M. Zwierzykowski w swoim tekście przytacza wyliczenia J. Topolskiego; zob. M. Zwierzykowski, *Mieszkańcy*, [w:] *Dzieje Gniezna – pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016, s. 251; por. A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, Posen 1918, s. 130–133; O.M. Przybyłowicz, „*Wolno będzie Żydom mieć okna szklane, w tych jednak żeby nieotworzyste...*”. *O współistnieniu konwentu klarysek z gminą żydowską w Gnieźnie w XVI–XVII wieku*, [w:] *Cum gratia et amicitia. Studia z dziejów osadnictwa dedykowane Pani Profesor Marcie Młynarskiej-Kaletynowej z okazji 65-lecia działalności naukowej*, red. D. Adamska, K. Chrzan, A. Pankiewicz, Warszawa–Wrocław 2017, s. 313–325,

⁷³ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0612.htm i n., dostęp: 16.03.2017).

⁷⁴ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 62.

Iwanowice:

- 1544 r.⁷⁵

Kalisz:

- 1563 r.: „Calis iudei ex ibidem. Ad dominum Marszewski remissi a personis 56 non solverunt” (RPWK, kls, 1563; ASK I 11, s. 783);
- 1563 r.: „Iudei Calissienses non solverunt fl. 56 [cyfry przekreślone – J.S.] quinquaginta sex iuxta registrum personarum tantum ad rationem dederunt fl. 100” (RPWK, kls, 1563; ASK I 11, s. 767);
- 1564 r.: „W Kaliszu żydowskich domów 18, szkolniczy dom i bożnicę mają; płacą na każdy rok na ś. Marcina płatu JKM do starszych swych pro tempore existentibus do Gniezna fl. 14 a przedtem dawli więcej, a natenczas dlatego mniej dają, iż ich 6 co bogatszych zabito w Olessniczi, gdy jechali z śląskiego Wrocławia”⁷⁶;
- 1565 r. [wpis dokonany 25 V 1566 r. – J.S.]: „A Judeis fl. 89” (RPWK, kls, 1565; ASK I 13, k. 121);
- 1576 r.: „13 Augusti perfidi Judei Calissienses solverunt fl. 90” (RPWK, kls, 1576; ASK I 12, k. 603v);
- [1577 r.]⁷⁷: „Iudei Calissienses solverunt contributionem alias poglowne fl. 110” (RPWK, kls, 1564; ASK I 13, k. 189v);
- 1579 r.: „A centum triginta Iudeis, defalcando 40 pauperes qui a solutione eiusmodi sunt exempti fl. 130” (RPWK, kls, 1579; ASK I 12, k. 725);
- 1591 r.: „Et eiusdem contributionis de domibus spiritualium, quorundem nobilium et aliquorum Iudeorum retenta esse quinquaginta quattuor fl. et gr. tredecem dixerunt easdemque domus de quibus eadem contributio retenta est in in [!] retentis porrexerunt” (RPWK, kls, 1591; ASK I 11, s. 1631).

Kcynia⁷⁸:

- 1564 r.: „A Judeis keczyńen[sibus] fl. 31” (RPWK, kcn, 1564; ASK I 12, k. 586);
- 1564 r.: „W Kcziny żydowskich domów [puste miejsce, nie podano liczby – J.S.], szkolniczy dom i bożnicę swoją mają; dawają każdy rok płatu JKM do starszych swych do Gniezna pro tempore existentibus w monecie fl. 12 a przeszłego roku dali fl. 10 gr. 15”⁷⁹;
- 1565 r.: „A iudeis keczen[sibus] fl. 31” (RPWK, kcn, 1565; ASK I 4, k. 236);
- 1576 r.: „Iudei ex oppidis: Kczinia fl. 9” (RPWK, kcn, 1576; ASK I 12, k. 660v);
- 1577 r.: „Żydzÿ Kczinsczÿ fl. 12” (RPWK, kcn, 1577; ASK I 13, k. 211);
- 1578 r.: „Żydzÿ kecinsczÿ fl. osmnasczie” (RPWK, kcn, 1578; ASK I 4, k. 353v);
- 1579 r.: „Od Żydow fl. 20” (RPWK, kcn, 1579; ASK I 4, k. 378).

Kobylin:

- 1578 r.: „Wziales s Kobylina od 5 Zidow fl. 5” (RPWK, pzd, 1578; ASK I 11, s. 626).

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0611.htm, dostęp: 16.03.2017). „W Kaliszu jeszcze w pierwszej połowie XVI w. (przed 1540 r.) było tylko sześć domów żydowskich i szkoła (bożnica)”; cyt. za: M. i K. Piechotkowie, *Krajobraz z menora*, s. 33; H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznym Kaliszu*, s. 171; za Zygmunta Starego „wolno było Żydom kaliskim posiadać 6 domów w mieście”; zob. rozdz. U. Sowina, T. Związek, T. Panecki, *Kalisz w połowie XVI wieku* w tym tomie, s. 318–319.

⁷⁷ Rejestr opatrzony jest datą 1564 i pod tym rokiem został zamieszczony w RPWK; dokonane kwerendy przesuwają datację na rok 1577; zob. M. Słoń, *Źródła pisane* w tym tomie, s. 21–22.

⁷⁸ W 1559 r. oskarżono Żydów w Kcyni o zamordowanie chrześcijańskiego dziecka dla celów rytualnych; zob. Z. Guldon, J. Wijaczka, *Procesy o mordy rytualne w Polsce*, s. 68; F. Mincer, *Dzieje Kcyni do 1772 r.*, [w:] *Dzieje Kcyni i okolic*, red. W. Jastrzębski, Kcynia 1993, s. 43; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden*, s. 376. Rejestr podymnego z 1635 r. wymienia w Kcyni 20 domów żydowskich; zob. Podymne 1635, k. 79; w 1635 r. łączna liczba domów w Kcyni wynosiła 186, z których 11% to domy żydowskie.

⁷⁹ Inw. Żydów, s. 273 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0613.htm, dostęp: 16.03.2017).

Koło⁸⁰:

- 1564 r.: „W Kole żydowskich domów 9, a dziesiąty szkolniczy; płacą każdy rok na ś. Marcin płatu JKM do starszych swych do Gniezna w monecie fl. 5”⁸¹;
- 1564 r.: „A Iudeis fl. 31 gr. 12” (RPWK, knn, 1564; ASK I 5, k. 804);
- 1565 r.: „A Iudeis eiusdem civitatis quorum numero sunt quadraginta personae una cum pauperibus fl. 30” (RPWK, knn, 1565; ASK I 13, k. 29v);
- 1579 r.: „Iudei Colen[ses] ratione personarum, quorum numerus est 46 solverunt fl. triginta” (RPWK, knn, 1579; ASK I 13, k. 253).

Konin:

- 1579 r.: „Iudeus de tribus personis respectu paupertatis solvit fl. unum” (RPWK, knn, 1579; ASK I 13, k. 253).

Koźmin:

- 1546/1547 r.: Żyd Jakub Łyszy z Koźmina⁸².

– *Krotoszyn*⁸³.

– *Kórnik*⁸⁴.

⁸⁰ Księga miejska Koła wymienia pod rokiem 1551 Żyda Szymona i Jakuba; zob. AGAD, zespół 445, Księga miasta Koła 1, sygn. 1/445/0/-/1, s. 2 (searcharchives.pl/1/445/0/-/1/skan/full/7s85QBJf_PIVRoC0YyPhSQ, dostęp: 23.06.2017; skany całej księgi zob. [searcharchives.pl/1/445/0/-/1?q=Ko%C5%82o+XDSTOPz:\[*+TO+1800\]&wynik=1&rpp=15&page=1#tab-Skany](http://searcharchives.pl/1/445/0/-/1?q=Ko%C5%82o+XDSTOPz:[*+TO+1800]&wynik=1&rpp=15&page=1#tab-Skany), dostęp: 23.06.2017).

⁸¹ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0611.htm i n., dostęp: 16.03.2017); wg lustracji z lat 1616–1620 w Kole „żydowskich domów na ten czas osiadłych jest 24”; cyt. za: LWWK 1616, s. 329; natomiast wg lustracji z lat 1628–1632 w Kole było 20 domów żydowskich: „Item z domów, ile ich jest osiadłych, których na ten czas było 209, a teraz tylko się znajduje 138, szlacheckich 7, żydowskich 20, z każdego dawać powinni po gr 1 den. 3. Facit fl. 5/11”; cyt. za: LWWK 1628, cz. 1, s. 100.

⁸² W poznańskich rachunkach z lat 1546/1547 występuje Żyd Jakub Łyszy z Koźmina; cyt. za: A. Warschauer, *Aus den Posener Stadtrechnungen, besonders des XVI. Jahrhunderts*, Posen [1905], s. 4 [odb. z „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, t. 20, 1905, z. 2]; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden*, s. 542.

⁸³ W literaturze przedmiotu brak jest zgody odnośnie do okresu, w którym pojawili się po raz pierwszy Żydzi w Krotoszynie: podawane są stulecia: XIV, XV, XVI i XVII. Przykładowo: Sh.L. Kirshenboim datuje (bez podania źródła i literatury) powstanie gminy żydowskiej w Krotoszynie na XIV w.: „The Jewish community was established in the 14th century, and by virtue of an ancient privilege allowing the Jews to trade, engage in crafts, and build houses, the community prospered”; tenże, *Krotoszyn*, [w:] *Encyclopaedia Judaica*, t. 12, s. 373. H. Berger wskazuje na koniec XV w., kiedy to żydowscy kupcy i rzemieślnicy osiedlili się w Krotoszynie: „Es ist anzunehmen, daß sich bereits gegen Ende des 15. Jahrhunderts jüdische Kaufleute und Handwerker in Krotoschin niedergelassen und etwa im 16. Jahrhundert eine eigene Gemeinde gebildet haben”; tenże, *Geschichte der Juden in Krotoschin*, Krotoschin 1907, s. 3. A. Heppner i I. Herzberg powołując się na informację, że gmina żydowska w Krotoszynie w 1423 r. była zadłużona wobec kościoła w Czyłcz na 166 talarów, uznali, że Żydzi osiedlili się w tym mieście we „wczesnym okresie”: „Daß in Krotoschin sich schon frühzeitig Juden niedergelassen und daselbst ein eingenes Gemeinwesen gebildet haben, geht aus dem Schuldenverzeichnis der jüdischen Gemeinde hervor, in welchem vermerkt ist, daß diese seit dem 26. Januar 1423 der kath. Kirche zu Czyłcz 166 Tal. und 20 Sgr. Schulde”; ciż, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden*, s. 561. M. Bałaban podaje w wątpliwość datę 1423 i wskazuje rok 1540 za właściwy odnośnie do długu zaciągniętego przez Żydów w Krotoszynie wobec kościoła w Czyłcz: „На раннее поселение евреевъ въ Кротошыне есть указание въ книгѣ долговѣ общины; въ 1423 г. она была должной католической церкви въ Чильць 166 талеровъ. Дата подвергается сомнѣніямъ, но есть указание на этотъ же долгъ въ 1540 г.”; M. Балабанъ, *Кротошынъ*, [w:] *Еврейская энциклопедія. Сводъ знаній о еврействѣ и его культурѣ въ прошломъ и настоящемъ*, t. 9, Санкт-Петербург 1906–1913, s. 876 (www.runivers.ru/bookreader/book206604/#page/1/mode/1up, dostęp: 10.01.2017). R. Marciniak przyjmuje, że gmina żydowska w Krotoszynie istniała prawdopodobnie w XVI w.; zob. *Krotoszyn*, t. 2: *Historia*, red. R. Marciniak, Krotoszyn–Poznań 1996, s. 114. *The Jewish Encyclopedia. A Descriptive Records of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*, red. I. Singer, t. 10, New York–London 1905, s. 144, jako pierwszą wzmiankę o Żydach w Krotoszynie podaje rok 1617, kiedy występuje pierwszy rabin w tymże mieście Hirsch ben Samson (www.jewishencyclopedia.com/articles/9532-krotoschin, dostęp: 25.02.2017); natomiast Z. Guldon, J. Wijaczka (ciż, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim*, s. 68) jako najstarszą wzmiankę o Żydach w Krotoszynie uznają rok 1674.

⁸⁴ W 1505 r. wzmiankowany jest *Iacob iudaeo de Curnik* (zob. MRPS III, nr 2237 i 2271), w 1507 r. ludność żydowska z Kórnika zapłaciła 2 fl. (zob. H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 245). Kolejna wzmianka o Żydach z Kórnika

Łabiszyn:

- 1564 r.: „A Judeis Łabiszŷn fl. 16” (RPWK, kcn, 1564; ASK I 12, k. 586);
- 1565 r.: „A iudeis Labischinen[sibus] fl. 16” (RPWK, kcn, 1565; ASK I 4, k. 236);
- 1576 r.: „Iudei ex oppidis: Łabiszin fl. 10” (RPWK, kcn, 1576; ASK I 12, k. 660v);
- 1577 r.: [Żydzi] „z Łabŷssina fl. 15” (RPWK, kcn, 1577; ASK I 13, k. 211);
- 1578 r.: „Żydzi łabiscezi fl. szesnascie” (RPWK, kcn, 1578; ASK I 4, k. 353v);
- 1579 r.: „Item od Żydow fl. 20” (RPWK, kcn, 1579; ASK I 4, k. 377v).

Łekno:

- 1569 r.⁸⁵
- 1571 r.⁸⁶

Łobzenica:

- 1564 r.(?)⁸⁷: „Judei de Lobzenŷcza fl. 20” (RPWK, nkl, 1564; ASK I 5, 287v);
- 1565 r.: „Judaei de Lobzenicza fl. 20” (RPWK, nkl, 1565; ASK I 5, k. 276);
- 1576 r.: „Lobzenicza 34 zidow fl. 34” (RPWK, nkl, 1576; ASK I 12, k. 668v);
- 1577 r.: „Od Zidow Lobzenica fl. 16” (RPWK, nkl, 1577; ASK I 13, k. 130v);
- 1578 r.: „Żydowie Lobzenicza Ad r[ati]o[ne]m personarum 40 fl. 38” (RPWK, nkl, 1578; ASK I 5, k. 833).

Margonin:

- 1565 r.: „A iudeis Margonin fl. 6” (RPWK, kcn, 1565; ASK I 4, k. 236).

Nakło:

- 1564 r.: „Żydowskich domów w Nakle 4, a piąty najemny; płacą na każdy rok płatu na ś. Marcin JKM w monecie do starszych swych pro tempore existentibus do Gniezna fl. 8 a czasem dawają fl. 10. Anni 1564 dali in moneta fl. 15”⁸⁸;
- 1564 r.(?)⁸⁹: „Judei Naklen[ses] fl. 12” (RPWK, nkl, 1564; ASK I 5, 287v);
- 1565 r.: „Naklen[ses] Iudei fl. 13” (RPWK, nkl, 1565; ASK I 5, k. 276);
- 1576 r.: „Z Nakła żydzi 7 fl. 7” (RPWK, nkl, 1576; ASK I 12, k. 668v);
- 1577 r.: „Z nakła od zidow pogłownego fl. 9” (RPWK, nkl, 1577; ASK I 13, k. 130v);
- 1578 r.: „Nakiel Ad r[ati]o[ne]m personarum 20 fl. 12” (RPWK, nkl, 1578; ASK I 5, k. 833);
- 1579 r.: „A judeis personaru[m] 20 solver[un]t fl. 12” (RPWK, nkl, 1579; ASK I 6, k. 047v).

pochodzi dopiero z 1618 r. (zob. *Lustracja domów chrześcijańskich i pomieszczeń zajętych przez Żydów wbrew ugodzie*, 14 III 1618 r., [w:] *Opisy i lustracje Poznania*, s. 56: „Na podwórzu w komorze Żyd z Kurnika”). Możliwe jest, że ludność żydowska przeniosła się na pewien czas do sąsiedniego Bnina.

⁸⁵ M. Bersohn, *Dyplomatarysz dotyczący Żydów*, nr 118 (1569 r.): „Tenże król [Zygmunt August], przeznaczają dworzaniowi swojemu Stanisławowi Olszowskiemu 50 zł pobierać się mających z czynszu od Żydów miast: Skwirczyna, Wronki, Szamotuły, Gniezno, Kalisz, Sieradz, Władysławów, Pakość, Łobzenica, Nakło, Łekno, Brześć, Kowal, Dobrzyń, Płock, Bielsk, Mława, Ciechanów, Płońsk, Gąbin, Łęczycza, Krośnice, Koło, Kcynia, Nieszawa, Rawa, Września, Pyzdry, Rogoźno, Oborniki, Chodecz, Bydgosz i Sochaczew”; MK 107, s. 538 (rkps on-line: pther.eu/MK/107/PL_1_4_1-107_0539.html, dostęp: 17.03.2016, datowany na 2 V 1570 r.).

⁸⁶ MK 110, *Pensio Nobilis Iacobi Liessiewski pro Iudeis civitatum inferius descriptorum*, k. 247 (rkps on-line: pther.eu/MK/110/PL_1_4_1-110_0498.html, dostęp: 30.03.2017).

⁸⁷ W sprawie datacji rejestru na 1564 r. zob. M. Gochna, *Rejestr poborowy powiatu nakielskiego 1564 r.*, [w:] RPWK, nkl, 1564, Wstęp.

⁸⁸ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0610.htm i n., dostęp: 16.03.2017). LWWK 1616, cz. 1, s. 358: „Żydzi nie ukazali żadnego prawa ani kontraktu od miasta, za którym by im w tym mieście mieszkać i handle swoje odprawować było pozwolono. Którzy, iż z dawna w mieszkali się, a jest ich na ten czas domów nro 12, płaci do zamku każdy gospodarz per fl. 4 facit fl. 48. A komornicy, których na ten czas jest nro 4, per fl. 2 facit fl. 8. Przy tym daje każdy gospodarz i komornik po funkcie pieprzu, funt per gr 10, facit fl. 5/10. Z osobna z miastem wszystkie onera civilia, more aliorum Iudeorum civitates inhabitantium, ponosić mają; tego dokładając, iż im więcej domów nabywać bez pozwolenia miejskiego nie będzie wolno”; LWWK 1628, cz. 1, s. 191: „Domów wszystkich w mieście i na przedmieściach na on czas pod przesłaną lustracją było 186. Teraz nie znajduje się osiadłych tylko 80, a pustych 76, żydowskich 16 i siedemnasta bożnica. Ostatek pustemi placami leży”.

⁸⁹ W sprawie datacji rejestru na 1564 r. zob. M. Gochna, *Rejestr poborowy powiatu nakielskiego 1564 r.*

Pleszew:

- 1576 r.⁹⁰

Pyzdry:

- 1564 r.: „W Pizdrach żydowskich domów 4, a piąty szkolniczy; dają płatu na każdy rok na ś. Marcin JKM do starszych swoich do Gniezna w monecie fl. 4”⁹¹;
- 1577 r.: „Zidowie s Piszdr. Zidowie zapłacili dani poborową fl. 20” (RPWK, pzd, 1577; ASK I 11, s. 412);
- 1578 r. [3 Decembris]: „Wziąłem od zydów w Pyszdrach mieszkających fl. 26” (RPWK, pzd, 1578; ASK I 11, s. 626);
- 1579 r. [26 Novembris]: „Iudaei pisdrenses wzięłem od zydów w Pyzdrach mieszkających fl. 30” (ASK I 13, k. 765v).

Sępólno Krajeńskie:

- 1564(?)⁹²: „Jacob de Sempelbork a quinque personis taleros duos cum medio fl. 2 gr. 22,5; Marek ex eodem oppido a qu[attu]or personis fl. 3” (RPWK, nkl, 1564; ASK I 5, k. 287v);
- 1565 r.: „Marek de Sempolbork a qu[attu]or personis fl. 3. Jakob de Sempolbork a tribus personis fl. 1 gr. 3” (RPWK, nkl, 1565; ASK I 5, k. 276);
- 1577 r.: „Sempelbork od zidow fl. 5” (RPWK, nkl, 1577; ASK I 13, k. 130v);
- 1578 r.: „Sempelbork Ad r[at]io[ne]m personarum 10 fl. 7” (RPWK, nkl, 1578; ASK I 5, k. 833).

Więcbork:

- 1564 r.(?)⁹³: „Ex oppido Wieczbork a quinque personis fl. 3 gr. 15” (RPWK, nkl, 1564; ASK I 5, k. 287v);
- 1565 r.: „Iudaei Jacob de więczbork a qu[attu]or personis fl. 3 gr. 9” (RPWK, nkl, 1565; ASK I 5, k. 276);
- 1576 r.: „Wieczbork zydów 3 fl. 3” (RPWK, nkl, 1576; ASK I 12, k. 668v);
- 1577 r.: „Od Zidow Wieczbork personis 7 fl. 7” (RPWK, nkl, 1577; ASK I 13, k. 130v);
- 1578 r.: „Zydowie Wiendzbork Ad r[at]io[ne]m personarum 8 fl. 5” (RPWK, nkl, 1578; ASK I 5, k. 833).

Września⁹⁴:

- 1565 r.: „A Iudeis wrzesn[ensibus] fl. 36” (RPWK, gzn, 1565; ASK I 13, k. 803v);
- 1579 r.: „Iudei ex Wrzasnia numero 75 solverunt contributioni anni presentis fl. 60” (ASK I 3, k. 380v).

⁹⁰ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 62. „Żydzi pojawili się w Pleszewie jako zwarta grupa etniczna, zamieszkująca miasto na stałe, dopiero na przełomie XVIII i XIX w. Wezniej kupcy żydowscy przebywali w mieście tylko czasowo, nie posiadając na własność, ani nie dzierżwiąc domostwa”, cyt. za: R. Witkowski, *Uwag kilka o dziejach gminy żydowskiej w Pleszewie*, Roczn. Plesz., 2009, s. 177.

⁹¹ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0612.htm, dostęp: 16.03.2017). Lustracja z lat 1616–1620 wymienia: „Żydowskich domów jest wszystkich nro 7, w których gospodarzów i komorników 15, to jest: gospodarzów nro 7, każdy z nich dawać powinien po 2 funty pieprzu; komorników nro 8, dawa każdy z nich po funcie 1 pieprzu, funt per gr 20; facit fl. 14/20. Ciż wszyscy Żydzi dawać powinni funt szafranu, funt valoris fl. 8, facit fl. 8”; cyt. za: LWWK 1616, cz. 1, s. 56.

⁹² W sprawie datacji rejestru na 1564 r. zob. M. Gochna, *Rejestr poborowy powiatu nakielskiego 1564 r.*

⁹³ W sprawie datacji rejestru na 1564 r. zob. tamże.

⁹⁴ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 62, podaje 1538 r. S. Mazurkiewicz uważa, że: „Gmina żydowska powstała we Wrześni jeszcze w XIV wieku. Wybudowano wówczas po wschodniej stronie placu targowego drewnianą synagogę”; w innym miejscu pisze: „W połowie XIV wieku, prawdopodobnie przy okazji lokacji miasta, przybyli do Wrześni pierwsi Żydzi”. Według wspomnianego autora: „Najstarsze źródłowe wzmianki potwierdzające obecność Żydów we Wrześni pochodzą z 23 stycznia 1460 roku oraz z 17 czerwca 1528 roku”, przy czym brak jest przypisów źródłowych; zob. tenże, *W okresie staropolskim (1256–1793)*, [w:] *Września historia miasta*, red. M. Torzewski, Września 2006, s. 65, 77.

Wysoka:

- 1564 r.(?)⁹⁵: „Ex oppido Vyszoka fl. 1 gr. 3” (RPWK, nkl, 1564; ASK I 5, k. 287v);
- 1578 r.: „Żydowie Wissoka fl. 2” (ASK I 5, k. 833).

Złotów:

- 1564 r.(?)⁹⁶: „[Judei] Ex oppido Zlothowo fl. 3” (RPWK, nkl, 1564; ASK I 5, k. 287v);
 - 1565 r.: „Joachim Bak de zlothowo a tribus personis fl. 2, Abram Zlothowo tribus personis fl. 2” (RPWK, nkl, 1565; ASK I 5, k. 276);
 - 1578 r.: „Żydowie Zlotowo Ad r[ati]o[ne]m personarum 17 fl. 9” (RPWK, nkl, 1578; ASK I 5, k. 833).
- Żerków⁹⁷.

⁹⁵ W sprawie datacji rejestru na 1564 r. zob. M. Gochna, *Rejestr poborowy powiatu nakielskiego 1564 r.*

⁹⁶ W sprawie datacji rejestru na 1564 r. zob. tamże.

⁹⁷ Według ks. M. Łukaszewicza: „Żydzi dopiero za nowem upoważnieniem Władysława Jagiełły odbudowali się i na zgliszczu starej nową wzniesli bożnicę, która wytrzymała aż do naszych czasów i dopiero roku 1861 dnia 14 Sierpnia wśród ogólnego pożaru Żerkowa stała się pastwą płomieni. [...] Przed 20 laty zmarły rabbi ben Abram był z rzędu 35 rabinem i powiedział mi, że na cmentarzu ich znajduje się kilka nagrobkowych kamieni, które dość głęboko w ziemię zapadły i które miały na sobie już wtedy napisy na przeszło 600 lat stare, bo wedle ich rachuby pochodziły z roku 5029”; tenże, *Strażnica Ostrów i miasto Żerków*, s. 50–51.

ANEKS II

WYKAZ MIAST WOJEWÓDZTWA POZNAŃSKIEGO, W KTÓRYCH POŚWIADCZONA JEST OBECNOŚĆ LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVI W.

Bledzew:

- 1543 r.⁹⁸
- 1563 r.: „Judei de Miedzirzecz et Bledziow [...] simul fl. 90” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 247v).

Czarnków⁹⁹:

- 1567 r.: „Czarnkow iudeus unus pauperimus. Ex sorte magnifici domini castellani Szremski dedit fl. 1” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v).

Dębowa Łąka:

- 1595–1599¹⁰⁰.

Grodzisk¹⁰¹:

- 1513 r.: „Data est libertas 2 annorum ab exactionibus et contributionibus iudaeis in oppido Grodzysko residentibus”¹⁰²;
- 1563 r.: „Judei ex Grodzisko fl. 26” (ASK I 4, k. 212v);
- 1566 r.: „Item Judei eiusdem oppidi [Grodzisko] solverunt fl. 28” (RPWP, ksc, 1565; ASK I 4, k. 293v);
- 1567 r.: „Iudaei [...] Ex Grodzisko 21 junii contributionem S[acrae] R[egiae] M[ae]s[ta]tis dederunt in moneta fl. 15” (RPWP, ksc, 1567; ASK I 5, k. 392);
- 1576 r.: „Judaei eiusdem oppidi solverunt a 24 capitibus fl. 15 in moneta” (RPWP, ksc, 1576; ASK I 5, k. 603);
- 1577 r.: „Die 18 Octobris, Felix et Jdzko Iudaei de Grodzisko suo et aliorum omnium nominibus ad rationem capitum ibidem degentium contributionis regni dederunt fl. 24” (ASK I 5, k. 759v).

Kamionna¹⁰³:

- 1563 r.: „Item Iudei ex eadem Camiona Augustii 11 fl. 7” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 246);
- 1567 r.: „Judei in Kamiona numeraverunt fl. 4” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v);

⁹⁸ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 60 (*Bledzewe*). Brak informacji o ludności żydowskiej w Bledzewie do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. K. Górską-Gołąską, *Bledzew*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 57–58 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=16024, dostęp: 12.06.2017).

⁹⁹ Brak informacji o Żydach w Czarnkowie do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. K. Górską-Gołąską, *Czarnków*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 288–289 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=17340, dostęp: 12.06.2017); też, *Czarnków – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 289–295 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=17341, dostęp: 12.06.2017).

¹⁰⁰ Wypędzeni ze Wschowy w 1595 r. przenieśli się do Dębowej Łąki. „Księgi miejskie wymieniają Żyda z Dębowej Łąki jeszcze w 1599 r.”; Sobczak, *Żydzi*, s. 78, przyp. 23.

¹⁰¹ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Grodzisku 26 domów żydowskich (w tym 4 domy wielkie); zob. Podymne 1631, k. 28v. Na wymienione w 1631 r. 204 domy w Grodzisku domy żydowskie stanowiły 13% ogółu zabudowań.

¹⁰² MRPS IV/2, nr 10426.

¹⁰³ Brak informacji o ludności żydowskiej w Kamionnej do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. J. Luciński, *Kamionna*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 118–121 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=kamionna&d=7&t=1, dostęp: 20.06.2017).

– 1577 r.: „Die 15 Octobris, Judaei Jozeph Tkać et Abram Bazwieg de oppido Kamiona a capitibus suis uxorum liberorumque suorum 6 solverunt fl. 6” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 740).

– *Kościan*:
– 1531 r.¹⁰⁴

Książ¹⁰⁵:

– 1563 r.: „Judei ex Kxiąss quorum persone 19 qui et artifices sunt nihil” (ASK I 4, k. 212v).

Leszno:

– 1551 r.¹⁰⁶

Lwówek:

– 1578 r.¹⁰⁷

Międzychód¹⁰⁸:

– 1577 r.: „Die 16 Octobris, Marcus Judaeus de Medzireć a persona sua, uxoris, duorum liberorum ac duorum famulorum a singulis capitibus per fl. 1 solvit fl. 6” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 744).

Międzyrzecz:

- 1553 r.: „Miedzirzecz oppidum ibidem iudei a focis fl. 12” (RPWP, pzn, 1553; ASK I 5, k. 184);
- 1563 r.: „Iudei de Miedzirzecz et Bliedziow [...] simul fl. 90” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 247v);
- 1564 r.: „W Miedzirzeczcu domów żydowskich 18, szkolnik 1 i bożnica, płacą na każdy rok płatu JKM na ś. Marcin w monecie fl. 26 a czasem dawają fl. 30, którą sumę dają każdego roku do starszych swych do Gniezna”¹⁰⁹;
- 1567 r.: „Miedzirenczen iudei dederunt fl. 70” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v);
- 1570 r.: „Iudei de Miedzirzecz poglowia szwego daly fl. 45” (RPWP, pzn, 1570; ASK I 5, k. 415);
- 1576 r.: „Iudei ibidem de domibus 3, a capitibus 18 pauperibus solverunt fl. 16. Caeteri conflagrati” (RPWP, pzn, 1576; ASK I 5, k. 556);
- 1577 r.: „Judaei Medzirecenses solverunt fl. 16 caetera igne conflagrata” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 743).

¹⁰⁴ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 60. Brak jest jakichkolwiek informacji o Żydach w Kościanie do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. K. Górską-Gołaską, *Kościan*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 342–407 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=ko%C5%9Bcian&d=7&t=1, dostęp: 25.02.2017); zob. przyp. 24.

¹⁰⁵ Brak informacji o ludności żydowskiej w Książu do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. T. Jurek, *Książ*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 527–530 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=ksi%C4%85%C5%BC&d=7&t=1, dostęp: 22.06.2017).

¹⁰⁶ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 61. Brak jest jakichkolwiek informacji o Żydach w Lesznie do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. T. Jurek, *Leszno*. Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Lesznie 27 domów żydowskich; zob. Podymne 1631, k. 29. Na ogólną liczbę 335 domów w 1631 r. w Lesznie domy żydowskie stanowiły 8% ogółu zabudowy miejskiej.

¹⁰⁷ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 61. Brak jest jakichkolwiek informacji o Żydach we Lwówku do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. J. Luciński, G. Rutkowska, *Lwówek*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 696–708 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=Lw%C3%B3wek&d=7&t=1, dostęp: 9.06.2017).

¹⁰⁸ Brak jest informacji o ludności żydowskiej w Międzychodzie do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. J. Luciński, *Międzychód*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 122–125 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=mi%C4%99dzych%C3%B3d&d=7&t=1, dostęp: 22.06.2017).

¹⁰⁹ Inw. Żydów, s. 271–272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0610.htm, dostęp: 23.03.2017). LWVK 1564, cz. 1, s. 162, wymienia: „Żydowskich domów jest 18. Płacą z domu każdego po gr 30, facit fl. 18 i po dwu funtu pieprzu po gr 24, [facit] fl. 28 gr 24. A wszyscy Żydowie winni dać kamień oliwy, funt po gr 6, [facit] fl. 4 gr 24 i pół funta szafranu frankfurskiej wagi, [facit] fl. 4. Żydowie, co komorą mieszkają, płacą po gr 15, [facit] fl. 2 gr 15 i po funcie pieprzu, których teraz jest 5, [facit] fl. 4”. LWVK 1616, cz. 1, s. 5: „Domów żydowskich jest na ten czas 27. Z każdego domu płacą po taleru, rachując taler per fl. 1/6, i po dwa funty pieprzu, funt per gr 20, facit fl. 57. Wszyscy ci Żydowie winni dać kamień oliwy, funt per gr 7, facit fl. 2/24. Także pół funta szafranu frankoforskiej wagi valoris fl. 4. Żydowie, co komorą mieszkają, których jest na ten czas nro 8, płacą czynszu per gr 18 i po funcie pieprzu, funt per gr 20, facit fl. 10/4”.

Mirosławiec (Frydland):

- 1563 r.: „Friedland item a Iudeis fl. 2” (RPWP, wlc, 1563; ASK I 5, k. 201).

Oborniki¹¹⁰:

- 1553 r.: „Obornÿkÿ oppidum ibidem Iudei tres in una domo manentes et unum focum habentes pauperimi homines fl. 1 solverunt” (RPWP, pzn, 1553; ASK I 5, k. 184);
- 1564 r.: wzmiankowana synagoga¹¹¹;
- 1571 r.¹¹²

Opalenica¹¹³:

- 1563 r.: „Judei ex Opalienicza fl. 5” (ASK I 4, k. 212v);
- 1576 r.: „Judaeus Salomon inquilinus in Opalienicza a se ipso, uxore et liberis solvit fl. 2 gr. 15” (RPWP, ksc, 1576; ASK I 5, k. 617);
- 1577 r.: „Die 18 Octobris, Salomon Judaeus de Opalienicza contributionis publicae solvit fl. 2 gr. 15” (ASK I 5, k. 759).

Piła:

- 1563 r.: „[...] Iudei ex eadem Piła solverunt fl. 9” (RPWP, ksc, 1563; ASK I 5, k. 246);
- 1564 r.: „Żydowskich domów w Pile 3 i bożnicę swoją mają; płacą na każdy rok na ś. Marcin płatu JKM w monecie fl. 4 gr. 24, który płąt dają do starszych swych pro tempore existentibus do Gniezna”¹¹⁴;
- 1569 r.: „Żydow piecz domów s kazdego czynssu placzą po fl. 1 gr. 22; 8 fl. 20 gr. A do Gniezna swym stharszym szosu crol[ewskiego] placzą fl. 7 ½ in moneta”¹¹⁵;
- 1578 r.: „Judaei, Anno 1578 die 10 Martii, Abram Haske, Abram Bagk Iudaei seniores ex oppido Piela suo et aliorum nomine Iudaeorum ad rationem personarum ibi degentium contributionis publice dederunt fl. 10” (ASK I 5, k. 747);
- 1585 r.: Żyd Jakub z Piły¹¹⁶.

Pniewy¹¹⁷:

- 1563 r.: „Item Iudei eiusdem oppidi [Pniewi] solverunt fl. 19 gr. 10” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 247);
- 1567 r.: „Judei de Pniewi numeraverunt [fl.] 7” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v);
- 1576 r.: „Iudei eiusdem oppidi [Pnÿewÿ] in summa solverunt fl. 15. Ratio paupertatis habita” (RPWP, pzn, 1576; ASK I 5, k. 561);
- 1577 r.: „Die 17 Octobris, Abram Sklarz et Jacub Kuchman Iudei seniores suo et aliorum Iudeorum nominibus ad rationem capitum ibi degentium contributionis publicae extradiderunt fl. 18” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 748).

¹¹⁰ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Obornikach 35 domów żydowskich; zob. Podymne 1631, k. 30. Na 147 domów wymienionych w rejestrze 1631 r. W Obornikach domy żydowskie stanowiły 24% ogółu zabudowań.

¹¹¹ W 1564 r. wzmiankowana synagoga: [M.] Maćkowiak, *Kronika miasta powiatowego Oborniki*, Oborniki 1926, s. 9: „O Żydach powiada dokument tylko urywkami tyle, że mieli oni już przed rokiem 1564 swoją bożnicę”; tak samo Z. Chodyła, *Czasy nowożytnie*, [w:] *Dzieje Obornik*, red. C. Łuczak, Poznań 1990, s. 66, 75. Wcześniejsze wzmianki o Żydach w Obornikach zob. G. Rutkowska, *Oborniki*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 355, pkt 3Ab (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=oborniki&d=7&t=1, dostęp: 25.03.2017).

¹¹² MK 110, Pensio Nobilis Iacobi Liessiewski pro Iudeis civitatum inferius descriptorum, k. 247 (rkps on-line: pther.eu/MK/110/PL_1_4_1-110_0498.html i n., dostęp: 9.06.2017).

¹¹³ Brak informacji o Żydach w Opalenicy do połowy XVI w. w SHGPoz; zob. T. Jurek, *Opalenica*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 424–427 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=opalenica&d=7&t=1, dostęp: 22.06.2017).

¹¹⁴ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0610.htm, dostęp: 23.03.2017). LWWK 1564, cz. 1, s. 139: „Żydów 3 domy, z każdego płacą czynszu po fl. 1 gr 22, facit fl. 5 gr 6”.

¹¹⁵ LWWK 1569, k. 7v (13v); zob. K. Górską-Gołąska, *Piła*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 667 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=21519&q=Piła&d=7&t=1, dostęp: 25.04.2017).

¹¹⁶ 17 XI 1585 r. wzmiankowany jest *Jakub Żyd spilly*, zob.: Rach. kom. cel., sygn. C. 11, Regestr wybierania czła K. Je. Msci na komorze wronieczki A.D. 1585, k. 3v; *Księga komory celnej we Wronkach z 1585 i początku 1586 roku*, [w:] *Księgi celne Korony z drugiej połowy XVI wieku*, wyd. S. Kazusek, Kielce 2017, s. 193.

¹¹⁷ Z 1553 r. pochodzi pierwsza wzmianka o Żydach mieszkających w Pniewach; zob. G. Rutkowska, *Pniewy*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 697.

Poznań¹¹⁸:

- 1553 r.: „Poznania civitas ibidem Iudei a focus 113 fl. 113” (RPWP, pzn, 1553; ASK I 5, k. 184);
- 1563 r.: „Item Iudei poznanienses, Septembris XIII, contributionum pro eis laudata solverunt fl. 1000” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 243);
- 1564 r.: „W Poznaniu żydowskich kamienic i domów własnych 50, k temu dom doktorów i 3 domy ku bożnicom, w których mieszkają szkolnicy i kantorowie. Bożnic 2, a k temu domów najemnych od chrześcijan trzymają 43, których bywa czasem więcej, czasem mniej. Płacą do skarbu JKM albo temu, komu tę stacją KJM dać raczy, każdy w rok w monecie fl. 200”¹¹⁹;
- 1567 r.: „Posnanienses iudei dederunt [fl.] 1000” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v);
- 1577 r.: „Die 18 Octobris, Seniores Iudaei Posnanienses nomine suo et aliorum omnium Iudaeorum nominibus in civitate degentium contributionis anno presenti laudate ad ratione capitum seu personarum Iudaicarum dederunt fl. 850” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 736).

Rogoźno:

- 1563 r.: „Ibidem [Rogozno] a iudeis fl. 15” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 248);
- 1564 r.: „W Rogossnie żydowskich domów 5, szkolniczy dom; dawają każdy roku płatu JKM do starszych swych do Gniezna pro tempore existentibus w monecie [brak zapłaconej sumy – J.S.]”¹²⁰;
- 1567 r.: „Rogozinenses iudei dederunt pauperes fl. 8” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v);
- 1571 r.¹²¹

Sieraków:

- 1577 r.: „Die 18 Octobris, Iudaei a personis 4 ibi habitantibus ad rationem dederunt fl. 4” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 755).

Skwierzyna¹²²:

- 1553 r.: „Sqwÿerzyna oppidum, ibidem iudei a focus 12 [fl.] 12” (RPWP, pzn, 1553; ASK I 5, k. 184);
- 1564 r.: „W Squirziney żydowskich domów 17, szkolniczy dom 1 i bożnica; płacą na każdy rok na ś. Marcin płatu JKM w monecie fl. 15, który płat dają do starszych swych pro tempore existentibus do Gniezna”¹²³;

¹¹⁸ W 1578 r. Poznań zapłacił 1058 fl. pogłównego żydowskiego; zob. A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881 (Źródła Dziejowe, t. 8), s. 177. S. Waszak przyjmuje, że „ludność żydowska w mieście w murach mogła się zamykać w granicach 1400–1700 osób”; tenże, *Ludność i zabudowa*, s. 113. O dzielnicy żydowskiej w Poznaniu zob. też w tym tomie P. Dembiński, *Poznański zespół osadniczy w XVI wieku*, przyp. 78.

¹¹⁹ Inw. Żydów, s. 271; w dalszej części: „na co kwity ukazali i mandat na pergaminie z zawieszoną pieczęcią ś.p. króla Zygmunta, de data Cracoviae, fer. 4 prox. p. f. Conversionis s. Pauli ap. [27 I], anno 1519, i ręką własną JKM podpisany, którym rozkazować raczy, aby ci Żydowie poznańscy nie byli od poborzec na więcej wyciągani nad tę sumę, którą z nimi postanowił raczył, aby każdy rok dawali płatu nie więcej, jedno 200 zł w monecie do starszych swych, a ten płat starsi mają ich dawać ur. Janowi Rachebergowi do żywota, qui illos de eo censu ipso nostro 200 fl. praedictorum quietabit, nos vero eius quietationem suscipiemus. Drugi mandat dzisiejszego KJM de data anno 1564, podpisany ręką ks. Piotra Miskowskiego R[egni] P[oloniae] vicecancellarii, którym rozkazuje, aby tę stacją 200 zł w monecie, którą powinni na każdy rok na ś. Marcina dawać do skarbu JKM, exhibitori mandati ad manus numerent atque tradant” (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0609.htm i następna, dostęp: 16.03.2017).

¹²⁰ Inw. Żydów, s. 273 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0613.htm, dostęp: 23.03.2017); LWWK 1564, cz. 1, s. 246: „Żydów jest 5, każdy z nich płaci z domu po czerwonymu zł, fecit fl. 8 gr 20”.

¹²¹ MK 110, Pensio Nobilis Iacobi Liessiewski pro Iudeis civitatum inferius descriptorum, k. 247 (rkps on-line: pther.eu/MK/110/PL_1_4_1-110_0498.html i następna, dostęp: 8.06.2017).

¹²² Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Skwierzynie 34 domy żydowskie (w tym 21 domów „mniejszych”); zob. Podymne 1631, k. 32. Na ogólną liczbę 284 domów w Skwierzynie w 1631 r. domy żydowskie stanowiły 12% ogółu zabudowy miejskiej.

¹²³ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0610.htm, dostęp: 23.03.2017); LWWK 1564, cz. 1, s. 167: „Żydowie płacą czynszu z każdego domu po gr. 30, [facit] fl. 17 i po ft. 2 pieprzu, funt po gr. 24, facit fl. 27 gr 6, których jest na ten czas domów 17. A wszyscy winni dawać kamień oliwy, funt po gr 6, [facit] fl. 4 gr 24 i szafranu pół funta, facit fl. 4. Żydów którzy komorą mieszkają, jest 5, każdy płaci czynszu po gr 15, [facit] fl. 2 gr 15 i po funcie pieprzu, [facit] fl. 4”. LWWK 1616, cz. 1, s. 14: „Żydowskich domów jest nro 23, z każdego domu płacą po taleru, każdy taler rachując per fl. 1/6; także po 2 funty pieprzu dawają, funt per gr 20 [facit] fl. 42/28. Wszyscy powinni dać kamień oliwy valoris fl. 2/24. Także pół funta szafranu frankofortskiej wagi, taksując jego fl. 4. Żydów, co komorą mieszkają, jest c[itra] v[el] u[ltra] nro 10. Płacą czynszu per gr 18 i po funcie piepszu dawać powinni, funt per gr 20, facit fl. 12/20”.

- 1567 r.: „Squirzinenses iudei dederunt [fl.] 40” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v);
- 1570 r.: „Novembris 1, Iudei poglowia szwego dali fl. 20” (RPWP, pzn, 1570; ASK I 5, k. 415v);
- 1576 r.: „Iudei ibidem [Sqwÿerzÿna] in summa solverunt fl. 20, ratio paupertatis habita” (RPWP, pzn, 1576; ASK I 5, k. 566).
- 1577 r.: „Die 16 Octobris, Joachim et Lasarus Iudaei seniores de Squirzina suo aliorumque iudaeorum ibidem degentium nominibus ad rationem personarum contributionis Regni solverunt fl. 30” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 752).

Stanisławowo:

- 1593 r.¹²⁴

Szamotuły¹²⁵:

- 1553 r.: „Exceptis tum iudeis domini Swidwa in Shamotuly” (RPWP, pzn, 1553; ASK I 5, k. 184);
- 1563 r.: „Item Isaac Schot et Isaac Mazur Iudei utriusque domini de utraque sorte a tota communitate Iudeorum in Schamotuli solverunt fl. 60” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 245);
- 1567 r.: „Samothulienses iudei dederunt fl. 70” (RPWP, pzn, 1567; ASK I 5, k. 343v);
- 1576 r.: „Iudei Szamothulienses ex sorte domini castellani Santhocensis solverunt fl. 25. Item ex sorte domini Johannis Swidwa fl. 23” (RPWP, pzn, 1576; ASK I 5, k. 568);
- 1577 r.: „Die 17 Octobris, Jacub Mazur et Jozeph Socha seniores Iudei nomine suo et aliorum contributionis publicae ad rationem personarum ibidem degentium dederunt fl. 40” (RPWP, pzn, 1577; ASK I 5, k. 754).

Śrem¹²⁶:

- 1563 r.: „Iudei Sremen[ses] talis 100 fl. 110” (ASK I 4, k. 212v);
- 1564 r.: „W Szremie domów żydowskich 18, szkolnik i bożnicę mają; płacą na każdy rok na ś. Marcina płatu JKM w monecie fl. 11, który płat dają do starszych swych do Gniezna”¹²⁷;
- 1565 r.: „Item Iudei eiusdem oppidi [Szrem] solverunt fl. 50” (RPWP, ksc, 1565; ASK I 4, k. 295v);
- 1567 r.: „Iudaei, 22 Decembris, ex Szrem contributionem in moneta fl. 44” (RPWP, ksc, 1567; ASK I 5, k. 392);
- 1576 r.: „Iudaei eiusdem oppidi [Szrem] a capitibus 24 solverunt fl. 21” (RPWP, ksc, 1576; ASK I 5, k. 629v);
- 1577 r.: „Die 17 Octobris, Joachim et Idzko Iudaei de Szrem suo et ceterorum omnium nomine ad rationem cepitum seu personarum ibi degentium dederunt fl. 30” (ASK I 5, k. 758v).

Tuczno:

- 1563 r.: „Tuczno oppidum [...], ibidem Iudei 3 solverunt fl. 3” (RPWP, wlc, 1563; ASK I 5, k. 200).

Walcz:

- 1564 r.¹²⁸;
- 1592 r.: Łazarz Żyd z Walcza¹²⁹.

¹²⁴ M. Bersohn, *Dyplomatarysz dotyczący Żydów*, nr 203 (1593 r.): „Przywilej, pozwalający dla braku w Poznaniu, na prośbę tamtejszych żydów zamieszkiwać im w mieście Stanisławowie”; MK 138, k. 131–133 (rkps on-line: pther.eu/MK/138/PL_1_4_1–138_0266.html i następne, dostęp: 30.03.2017).

¹²⁵ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Szamotułach 31 domów żydowskich; zob. Podymne 1631, k. 32v. Na łączną liczbę 199 domów w 1631 r. domy żydowskie w Szamotułach stanowiły 16% ogółu zabudowy miasta.

¹²⁶ Wypisy źródłowe dotyczące Żydów w Śremie w XIV–XV w. zebrała I. Skierska, zob. *Dawny Śrem w źródłach historycznych. Ludzie – Instytucje – Budynki*, do druku przyg. A. Gąsiorowski, G. Rutkowska, Śrem 2016 (Biblioteka Śremskiego Notatnika Historycznego, red. K. Budzyń, t. 3), s. 71–72. Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Śremie 29 domów żydowskich; zob. Podymne 1631, k. 32v. Na łączną liczbę 281 domów w 1631 r. w Śremie domy żydowskie stanowiły 10% budynków w mieście.

¹²⁷ Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0610.htm, dostęp: 23.03.2017).

¹²⁸ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 61.

¹²⁹ K. Górka-Gońska, T. Jurek, *Walcz – terytorium i powiat*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 489.

Wieleń:

– 1581 r.¹³⁰

Wolsztyn

– 1531 r.¹³¹

Wronki:

- 1553 r.: „Wronkÿ oppidum, ibidem Iudei a focus 16 fl. 16” (RPWP, pzn, 1553; ASK I 5, k. 184);
- 1563 r.: „Item Iudei eiusdem oppidi Julii 16 solverunt fl. 150” (RPWP, pzn, 1563; ASK I 5, k. 247v);
- 1564 r.: „We Wronkach żydowskich domów 35, szkolniczy dom i bożnica; płacą na każdy rok panu z Gorki, wojewodzie poznańskiemu, dzierżawcy swemu mc. 20. Tak sprawę dali starszy ich”¹³²;
- 1576 r.: „Iudei eiusdem oppidi solverunt fl. 30. Habita ratio desolationis et paupertatis” (RPWP, pzn, 1576; ASK I 5, k. 572);
- 1577 r.: „Die 14 Octobris, Jacob Russek et Moisch Mucha Iudaei seniores ex oppido Wronki ad rationem personarum Iudaicarum ibidem degentium contributionis Regni publicae dederunt fl. 40” (RPWP, pzn, 1577 ; ASK I 5, k. 757v).

Wschowa:

– 1581 r.: Żyd Simon¹³³.

¹³⁰ E. Feldman, *Najstarsze wzmianki o Żydach*, s. 61.

¹³¹ Tamże.

¹³² Inw. Żydów, s. 272 (rkps on-line: agadd.home.net.pl/metrykalia/4/7/sygn.%205/pages/1_4_0_7_5_0611.htm, dostęp: 23.03.2017); LWWK 1564, cz. 1, s. 199: „jest Żydów domów 35”.

¹³³ „Źródłowo udokumentowane informacje o żydowskich mieszkańcach Wschowy pochodzą z końca XVI w. Jako pierwszy osiedlił się we Wschowie w 1581 r. Żyd Simon. Zamieszkał on w obrębie miasta, ale na gruntach należących do starosty. Liczniejsze nazwiska żydowskie spotkać można w księgach miejskich i grodzkich począwszy od 1592 r. Analiza tych danych wskazuje, że ludność żydowska Wschowy nie przekraczała 150 osób wliczając w to kobiety i dzieci”, cyt. za: Sobczak, *Żydzi*, s. 74–75; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden*, s. 398; por. D. Czwojdrak, *Żydowskie osadnictwo*, s. 82–83; Nowakowski, *Wschowa*, s. 131. Informacja jakoby ludność żydowska zamieszkiwała we Wschowie już w latach 1461–1462 nie znajduje potwierdzenia źródłowego. Wygnani zostali oni ze Wschowy w 1595 r.

OSADNICTWO

LOKALIZACJA MIEJSCOWOŚCI

Arkadiusz Borek, Michał Słomski

Podstawowym założeniem prac atlasowych jest przedstawienie na mapie pełnej sieci osadnictwa ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI w. Znalazły się na niej, obok osad funkcjonujących przez całe półwiecze, również miejscowości, które w tym okresie zanikły lub zostały lokowane. Baza źródłowa wykorzystana w tym celu została przedstawiona wyżej (zob. M. Słoń, *Źródła pisane*). W tym rozdziale powtórzone zostaną znane z poprzednich tomów zasady lokalizacji miejscowości¹ i zamieszczona ogólna charakterystyka osadnictwa województw poznańskiego i kaliskiego, ze szczególnym uwzględnieniem nowego osadnictwa na północy. Termin „lokalizacja” oznacza tutaj dwuetapową metodykę rekonstrukcji sieci osadniczej. Po pierwsze, identyfikację miejscowości wspomnianych w źródłach z tymi widocznymi na najwcześniejszych przedstawieniach kartograficznych (od końca XVIII w., zob. wyżej, T. Panecki, *Źródła kartograficzne*). Po drugie, oznaczenie tej zidentyfikowanej miejscowości na opracowywanej mapie.

Na mapie oznaczyliśmy samodzielne osady, posiadające własną nazwę, tworzące skupisko osadnicze, którego mieszkańcy użytkowali określony teren². Nie decydowała tutaj przynależność własnościowa lub parafialna, podziału na dwie miejscowości dokonywaliśmy tylko wypadkach, gdy mieliśmy potwierdzone wiadomości o osobnej nazwie dla tych części i dało je się wyróżnić przestrzennie.

Zakres takiej odrębności bywał różny, dotyczy to zwłaszcza folwarków i obiektów gospodarczych (młynów wodnych i rudnych-kuźnic, pił-tartaków). Jednostki obu tych kategorii często stanowiły części wsi i w takich wypadkach nie zostały przedstawione jako osobne punkty osadnicze. Zdarzało się jednak, że były one osobnym zgrupowaniem zabudowy z własną nazwą, wówczas oznaczaliśmy je na mapie, jeśli możliwe było ich zlokalizowanie w sposób pewny. Przestrzenną odrębność młynów od osad zupełnie pomijały rejestry poborowe, dopiero weryfikacja rejestrów na podstawie innych źródeł (pisanych i kartograficznych) pozwalała na zlokalizowanie ich na mapie. Najjaskrawszym przykładem jest tutaj młyn Gromadzki (pow. kcyński). W rejestrach poborowych był on wymieniany razem z Grocholinem³, które było od niego oddalone o 10 km i oddzielone kilkoma innymi miejscowościami. W tym samym powiecie przy Jaktorowie i Oleśnicy rejestry wzmiankowały kuźnice⁴, ale dopiero informacje z rejestru podymnego z 1635 r. pozwoliły na określenie ich jako osobne obiekty⁵, które można oznaczyć na mapie.

Przypadki wsi, które wystąpiły w liczbie przynajmniej trzech, objętych dwuczłonową nazwą – określeniem wspólnym i jego dopełnieniem, związane zazwyczaj z rozdrobnioną własnością szlachecką i powszechnie na Mazowszu, wystąpiły tylko w powiatach gnieźnieńskim (Grzybowo,

¹ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, s. 64–76; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 67–76; K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 42–49; tenże, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Krakowskie, s. 63–67.

² H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, s. 64.

³ RPWK, kcn, 1577, nr 137; RPWK, kcn, 1578, nr 149; RPWK, kcn, 1579, nr 134; RPWK, kcn, 1581, nr 133; RPWK, kcn, 1591, nr 128.

⁴ RPWK, kcn, 1564, nr 51; RPWK, kcn, 1565, nr 51; RPWK, kcn, 1576, nr 44; RPWK, kcn, 1577, nr 61; RPWK, kcn, 1578, nr 70; RPWK, kcn, 1579, nr 55; RPWK, kcn, 1581, nr 55; RPWK, kcn, 1582, nr 52; RPWK, kcn, 1583, nr 51; RPWK, kcn, 1591, nr 113.

⁵ Podymne 1635, k. 73r.

Gulczewo, Małachowo, Mikołajewice, Popowo, Strzyżewo)⁶, kaliskim (Gać, Prusy) i pyzdrowskim (Murzynowo, Nadarzyce). W większości wydzielenie ich poszczególnych części nie budziło wątpliwości, ponieważ zachowały one samodzielność przynajmniej do XIX w. W niektórych wypadkach nie można wykluczyć, że chodziło bardziej o działy własnościowe niż samodzielne jednostki osadnicze, jednak przyjmując zasadę o rozstrzygnięciu wątpliwości na korzyść samodzielności danej osady, tak je potraktowano. Zdarzały się też miejscowości, przy których taka interpretacja była jednak zbyt słabo udokumentowana i pojawiające się w źródłach nazwy – prawdopodobnie określenia działów – traktowano jako odmiankę nazwy danej miejscowości (np. Dębsko, Kamień, Karmin i Kościelec w pow. kaliskim).

Osady przedmiejskie oznaczono, kiedy występowały jako wyraźnie wyodrębnione jednostki osadnicze z własnymi nazwami (np. Świętopietrze pod Przemętą lub Sarnówka przy Sarnowie – oba przedmieścia w pow. kościańskim). Przedmieścia traktowaliśmy jako część miasta w dwóch wypadkach: gdy rozumiane były jako obszar ściśle przylegający do właściwego miasta, choć posiadały własną nazwę, oraz wtedy, gdy nazwy tej nie posiadały. I tak, chociaż przedmieścia Żnina (pow. kcyński) określano miastem Rybaków, Piskorzewa i Ostrowia, nie były one traktowane jako osobne jednostki osadnicze, dlatego też nie znalazły się na mapie⁷. Podobnie na mapie nie oznaczyliśmy znajdującej się pod Leszmem Leszczyńskiej Wsi (pow. wschowski). Podział na miasto i wieś o tej samej nazwie nastąpił zapewne w momencie lokacji miasta Leszna w latach 1547–1549. Co prawda Leszczyńska Wieś jest zaznaczona zarówno na mapie Karola Perthéesa, jak i Davida Gilly’ego, nie występuje jednak w wykorzystanych przez nas rejestrach poborowych, nie jest wymieniona jako osobny punkt osadniczy również w rejestrze podymnego 1631 r.⁸ Dlatego też nie uwzględniamy jej na mapie. Przedmieścia stanowiące część konurbacji miejskich, określane najczęściej nazwą przymiotnikową wywodzącą się od nazwy miejscowości, do której prowadziła przez to przedmieście droga z miasta, zostały uwzględnione jedynie na planach rekonstrukcyjnych poszczególnych miast (m.in. Wschowy, Dolska, Pleszewa) i z tego powodu nie znalazły się w indeksie. Lokalizowaliśmy wsie podmiejskie, które były wyodrębnione przestrzennie i w późniejszym czasie weszły w skład miast. W większości wypadków do zlokalizowania tych wsi wystarczyły mapy Perthéesa, Gilly’ego i *Urmesstischblätter*⁹. Za przykład może posłużyć Doktorowo koło Grodziska w powiecie kościańskim, które dzisiaj jest zachodnią częścią Grodziska. Specyficzną formę wsi podmiejskich stanowiły Kissy, zarówno te koło Wielenia, jak i koło Czarnkowa (pow. poznański) – te drugie wzmiankowane niekiedy jako przedmieście¹⁰. Obecnie wchodzi one w skład tychże miast, oznaczono je na miejscu ulic Rybaki w obu miastach. Zarówno ich założenie, jak i obecne nazwy ulic na ich dawnych terenach wiązać należy z rybackim charakterem obu osad¹¹.

Zdarzało się jednak, że na podstawie najstarszych wykorzystanych przez nas map nie udało nam się odnaleźć podmiejskich wsi wzmiankowanych w rejestrach poborowych. Tak było w Kwiatkowie, Sobótce Wielkiej (oba miasta z pow. kaliskiego) oraz w przypadku Wojszczyzna pod Lwówkiem (pow. poznański). W takich sytuacjach lokalizację podmiejskiej wsi uznaliśmy za związaną i powiązaliśmy ją z miastem, przy którym się znajdowała.

⁶ J. Karczewska, *Rozmieszczenie wsi zagrodowych i drobnoszlacheckich w powiecie gnieźnieńskim na przełomie XV i XVI wieku*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, t. 29, 2014, nr 2, s. 21–27, 29–30, 33–34.

⁷ Wymienia je rejestr poborowy z 1591 r., zob. RPWK, ken, 1591 (ASK I 4, k. 789r); Z. Schmidt, *Rozwój układu przestrzennego miasta, jego architektura i sztuka*, [w:] *Żnin. 700 lat dziejów miasta*, Bydgoszcz 1965, mapa III; Z. Górczyk, *Lokacja miejska Żnina oraz dzieje osady do końca średniowiecza*, [w:] *Żnin. 750 lat dziejów miasta*, red. T. Janicki, Żnin 2013, s. 64; R. Witkowski, *Czasy nowożytne (od początku XVI w. do 1815 r.)*, [w:] tamże, s. 90.

⁸ O powstaniu wsi Leszno/Leszczyńskiej Wsi wspomniano w: A. Wędzki, *Najdawniejsze dzieje Leszna do roku 1547*, [w:] *Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997; T. Jurek, *Zagadki najdawniejszych dziejów Leszna*, [w:] *Leszno i Leszczyńscy. Sesja naukowa z okazji 450-lecia lokacji miasta Leszna*, red. A. Konior, Leszno 1997, s. 13–21; tenże, *Leszno*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 590.

⁹ Niejako osobną kategorię stanowiło osadnictwo wokół Poznania, zob. P. Dembiński, *Poznański zespół osadniczy w XVI wieku* w tym tomie.

¹⁰ RPWP, pzn, 1563, nr 147.

¹¹ Z Kissów pod Czarnkowem w drugiej połowie XVI w. płacono pieniądze prawie wyłącznie od 5 do 7 rybaków (RPWP, pzn, 1563, nr 147; RPWP, pzn, 1567, nr 192, 586; RPWP, pzn, 1576, nr 126; RPWP, pzn, 1577, nr 130–131; RPWP, pzn, 1580, nr 135; RPWP, pzn, 1581, nr 94, 134; RPWP, pzn, 1582, nr 92; RPWP, pzn, 1583, nr 129–130). O tego rodzaju osadnictwie zob. H. Ludat, *Die Ostdeutschen Kietze. Mit einem Nachwortversehen*, Hildesheim–Zürich–New York 1984.

Na mapie głównej nie zaznaczono karczem z własnymi nazwami, które zostały zidentyfikowane jako jednostki osadnicze¹². Ich lokalizację przedstawiono na mapie dróg.

Na mapie oznaczyliśmy również te zamki i klasztory opackie, które były osobną jednostką osadniczą. Rozumiemy przez to sytuację, gdy wokół zamku lub klasztoru nie zorganizowało się stałe osadnictwo o charakterze wiejskim. Osobną jednostkę osadniczą stanowił zamek w Drahimiu (pow. walecki) oraz klasztory cysterskie w Łądzie (pow. koniński) i Paradyżu (pow. poznański). Za osobną jednostkę osadniczą uznaliśmy również zamek w Kole (pow. koniński), oddalony od miasta o ponad 1,5 km, do tego oddzielony od niego jedną z odnóg Warty¹³.

Zgodnie z pierwotnymi założeniami serii na mapie nie oznaczono wsi pustych, których obszar wykorzystywany był w drugiej połowie XVI w. jako areał rolniczy dla folwarków lub kmieci z sąsiednich wsi¹⁴. Ponieważ ich lokalizacja jest częstokroć znana (przetrwały jako nazwy terenowe lub zostały powtórnie zasiedlone), wiadomo także o ich przynależności powiatowej i parafialnej, informacje te można było wykorzystać do wytyczenia granic administracji państwowej i kościelnej. Wyjątkiem od tego założenia jest pustka Ostrówce (Ostroszcze, pow. kcyński), stał tam jedynie zrujnowany kościół, jednak do połowy XVII w. miejscowość tę uznawano za centrum parafialne z własnym okręgiem (zob. wyżej, s. 78).

Wspomniane we wstępie do niniejszego tomu przemiany technologiczne spowodowały potrzebę dookreślenia metody stawiania punktu osadniczego, co jest konsekwencją o wiele większej precyzji kartograficznej w pracy z Systemem Informacji Geograficznej (GIS). Przy opracowywaniu poprzednich tomów nanoszenie punktu na mapie od początku opierało się na oznaczeniu danej osady dwuwymiarowym znakiem, który w odniesieniu do terenu po opracowaniu kartograficznym stawał się okręgiem o kilkusetmetrowej średnicy (w skali rzeczywistej). Obecnie zaś oznaczenie miejscowości następuje przez naniesienie na podkład kartograficzny bezwymiarowego punktu, posiadającego jedynie współrzędne, co oznacza o wiele większą dokładność pierwotnego zaznaczenia. Ten punkt nabiera realnych wymiarów dopiero przy redakcji mapy. Z tego względu przyjęto dokładniejsze wytyczne dotyczące stawiania punktów osadniczych na mapie podkładowej, wspomniane już w poprzednich tomach serii¹⁵. W miastach oznaczano środek rynku, względnie inny znany środek dawnego centrum miasta. We wsiach parafialnych oznaczano kościół parafialny, w pozostałych wyraźne centrum osady, jej geometryczny środek, główne skrzyżowanie dróg lub obiekt, który z dużym prawdopodobieństwem nie zmienił swojej lokalizacji (dwór). Jeżeli posiadano informacje, które w danym przypadku nakazywały uznać za centrum osady inne miejsce, to oczywiście uwzględniano je. Jako podkład kartograficzny, na którym bezpośrednio lokalizowano miejscowości, tak jak w poprzednich tomach, zostały wykorzystane mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego z lat 20. i 30. XX w. Zdarzały się jednak przypadki, że ostatni raz lokalizacja nieistniejącej obecnie osady została oznaczona na mapach z XIX w.

Na mapach głównych serii lokalizacja miejscowości może wystąpić w trzech wariantach: pewnej, związanej lub przybliżonej. Zdecydowana większość znajdujących się na mapie osad ma lokalizację pewną (95%), co oznacza, że ich umiejscowienie na mapie nie powinno budzić wątpliwości, ale nie znaczy to też, że zawsze było sprawą oczywistą. Potencjalne „przesunięcia” miejscowości między XVI a XVIII w., wynikające ze zmiany koryta rzeki, pożarów, przemian sieci drożnej albo po prostu rozwoju zabudowy, nie mogły być tutaj uwzględniane, ponieważ nie są w żaden sposób uchwytne. Jak już wspomniano, tam gdzie to możliwe, starano się oznaczać centrum osady na podstawie najstarszej zabudowy (kościół, dwór), co w niektórych wypadkach niwelowało te zmiany. Znaczenie tych „przesunięć” ogranicza także skala mapy (4 mm = 1 km). Lokalizacja wiązana (2% osad na mapie) wskazuje, że posiadaliśmy jedynie informacje sugerujące, że dana miejscowość znajdowała się w pobliżu innej

¹² Za takie uznano Górki w pow. kościańskim i karczmę Belzant, założoną w 1593 r. nad jeziorem Trzebieszki; S. Chmielewski, *Górki*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 645; Żmizdiński, s. 59. W 1598 r. król potwierdził kolejny przywilej na karczmę Belzant, która wymieniona została jako osobna jednostka osadnicza również w 1627 r.; MK 142, k. 206v–207r; AP Poznań, Akta miasta Ujście, I/1, k. 17r.

¹³ Zob. też M. Słomski, *Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa* w tym tomie.

¹⁴ S. Mielczarski, J. Szaflik, *Zagadnienie łąnów pustych w Polsce w XV i XVI wieku*, SMDWP, t. 1, 1956, z. 2, s. 95–102; A. Nowak, *Pustki na wsi kaliskiej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w.*, Roczn. Kalis., t. 41, 2015, s. 32–35.

¹⁵ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, s. 69; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, s. 72; K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Krakowskie, s. 65.

osady. Ten zabieg dotyczy głównie wsi, które współdzieliły nazwę z inną poprzez przymiotnik „Małe” lub inny (jak przy wspomnianych wsiach szlachty zagrodowej). Lokalizację przybliżoną (1,3% osad na mapie) nadawano punktem osadniczym w dwóch wypadkach. Po pierwsze, kiedy nie udało się odnaleźć danej miejscowości na mapach, a posiadaliśmy informacje opisowe dotyczące jej położenia czy też inne wskazówki o jej położeniu względem pobliskich osad (tutaj dla województwa poznańskiego nieocenioną pomoc stanowił SHGPoz). Drugą grupę stanowią przypadki, kiedy wątpliwa była identyfikacja miejscowości znalezionej w źródle z tą z najwcześniejszych map. Nie lokalizowaliśmy miejscowości, jeśli dysponowaliśmy tylko informacjami o jej przynależności parafialnej. Lokalizacja wiązana i przybliżona dotyczy wyłącznie wsi (także w wypadku powiązania z miastami), jeśli nie mogliśmy w miarę dokładnie zlokalizować młyna lub folwarku, pomijaliśmy go na mapie, ale został on wymieniony w indeksie miejscowości.

Początkowe trudności przy identyfikowaniu niektórych osad, głównie w powiecie waleckim oraz na pograniczu wielkopolsko-brandenburskim, sprawiało również nazewnictwo miejscowości. Częstokroć nazwy osad pojawiały się w niemieckiej formie, niejednokrotnie różniące się od obecnie funkcjonujących. W tym przypadkach pomocne były słowniki i opracowania językoznawcze¹⁶.

Niektóre z przypadków związanych z decyzją o lokalizacji wymagają tutaj uzasadnienia.

Jako jedną miejscowość zdecydowaliśmy się potraktować Zawadkę (Zawady) w powiecie konińskim, chociaż istnieją również przesłanki do rozdzielenia jej na dwie części. Zawadka występuje w rejestrach poborowych jako niewielka wieś królewska, której rozmiar potwierdzają lustracje¹⁷. Wyjątkiem jest tutaj pojawienie się w spisie z 1581 r. dodatkowej wklejki, przedstawiającej tę wieś jako znacznie większą i bogatszą, posiadającą młyn, bez podania właściciela¹⁸. Z tą informacją należy prawdopodobnie łączyć Zawady pojawiające się w Tekach Dworzaczka, należące w drugiej połowie XVI w. do Cisnowskich i Krzysztofa Iwińskiego, stanowiące mały klucz dóbr razem z Powierciem i Leśnicą. Zawadka w źródłach kościelnych pojawia się w różnych parafiach, jest wymieniana w parafii Kościelec¹⁹ (zapewne część królewska) i Grzegorzewo²⁰ (część szlachecka). Wskazuje to faktycznie na istnienie dwóch różnych wsi. W takim wypadku pewna byłaby lokalizacja wsi szlacheckiej – są to widoczne na mapach zabudowania z młynem na Warcie przy Powierciu. Nie jest pewne, gdzie można by w tym kontekście umieścić wieś (część) królewską. Podstawą jest tu stwierdzenie, że dobra starostwa kolskiego, do których należała królewska Zawadka, znajdowały się po przeciwnej stronie Warty niż Zawadka szlachecka. Dość niepewną informacją z tym związaną jest wzmianka, że łąka bernardynów kolskich „leży między wsiami Zawady a Kościelcem, podle gościńca kolskiego”²¹. Wydawcy lustracji królewskiej z 1616 r. wskazują, że gościniec kolski oznacza drogę prowadzącą na Kalisz. Chodzi tu o trakt ciągnący się przez Brudzew do Turka (zob. mapę pt. „Ważniejsze gościńce Wielkopolski w XVI wieku”). Można przypuszczać, że ten opis odnosi się do Zawadki królewskiej. Oznacza to, że należy ją lokalizować na wschód od tej drogi, w kierunku gdzie za Wartą leży Zawadka szlachecka. Biorąc pod uwagę wszystkie te informacje, zbieżność nazw, bliskie położenie i brak możliwości ścisłej lokalizacji, na mapie została oznaczona tylko jedna Zawadka, o własności mieszanej, na miejscu zidentyfikowanym z częścią szlachecką.

Zmienne na najwcześniejszych mapach jest położenie Mielżynka (pow. pyzdrowski). Na mapie Gilly’ego został on wyraźnie oznaczony na południe od Mielżyna²², na późniejszym arkuszu *Urmesstischblätter* przylega zaś od strony zachodniej²³. W tym przypadku przyjęto lokalizację za *Urmesstischblätter*, ze względu na większą skalę mapy.

¹⁶ W. Kętrzyński, *Nazwy miejscowe polskie Prus Zachodnich, wschodnich i Pomorza wraz z przezwiskami niemieckimi*, Lwów 1879; A. Chłudziński, *Nazwy miejscowe gminy Czaplinek (wybór)*, [w:] *Z dziejów ziemi drawskiej i szczecińskiej. Międzynarodowa Konferencja Naukowa. Siemczyno, gm. Czaplinek 6 lipca 2012 r.*, red. A. Chłudziński, Pruszcz Gdański 2013, s. 43–68 oraz wspomniane niżej pozycje wykorzystane przy ustalaniu rozwoju osadnictwa w drugiej połowie XVI w., jak również poszczególne hasła w SHGPoz. Pomocniczo korzystano również z E. Callier, *Powiat walecki w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny*, Poznań 1888. Wykorzystano też poszczególne tomy NMP.

¹⁷ LWWK 1616, s. 342; LWWK 1628, s. 121; LWWK 1659, s. 181.

¹⁸ RPWK, knn, 1581, nr 71.

¹⁹ LBG I, s. 247; Wiz. Gn. 1608–1609, s. 146.

²⁰ LBG I, s. 219; Wiz. Gn. 1608–1609, s. 284.

²¹ LWWK 1616, s. 331.

²² Gilly 1802.

²³ UMTB, ark. 2002 (Mielżyn, 1830 r.).

Jako pewną lokalizację oznaczono Małą Wieś i Wielką Wieś pod Targową Górką (Milesna Górka) w powiecie pyzdrowskim. Informacje o ich położeniu oparliśmy na wiadomościach od regionalistów.

Lokalizację XVI-wiecznego Dębówka (pow. nakielski) na miejscu dzisiejszego Dębówka Nowego należy uznać za pewną. Zabudowę na miejscu dzisiejszego Dębówka Starego potwierdzają dopiero mapy z końca XIX w.²⁴ i nie ma ono charakteru zwartego. Co prawda na mapie Gilly'ego²⁵ oznaczenie Dębówki jest przesunięte na północ względem Krostkowa, ale obszar ten znajduje się poza właściwym zasięgiem tej mapy. Mapy z przełomu XVIII i XIX w.²⁶ jednoznacznie wskazują zabudowania bezpośrednio na zachód od Krostkowa, a więc na miejscu obecnego Dębówka Nowego.

Dłuższego komentarza wymaga lokalizacja wsi Kościerzyn Mały i Kościerzyn Wielki (Kościerzyna, pow. nakielski), która na naszej mapie jest odwrócona w stosunku do położenia tych wsi na mapach od początku XVIII w. Podstawą do takiego ich umiejscowienia były przekazy dotyczące przynależności parafialnej tych miejscowości i ich umiejscowienia względem Łobżonki. Rejestry poborowe konsekwentnie wymieniają Kościerzyn Wielki w parafii Luchowa, a Mały w Glesnie (Gliśno)²⁷, czyli do parafii położonych odpowiednio po północnej i południowej stronie rzeki Lubczy. Podobnie wizytacja z połowy XVII w. przypisuje Kościerzynę (bez określenia) do parafii Łobżenica²⁸ (do której afiliowano Luchowo, zob. wyżej, s. 82), a Kościerzynę Minor (Kościerzynkę) jako obiekt sporów między plebanami z Gromadna i Glesna. Wynikało to z tego, że kościół w Gromadnie rościł sobie prawa do części wsi położonej na jednym z brzegów rzeki Łobżonki²⁹. Informacja o tym, że Kościerzyn Mały zajmował oba brzegi rzeki znajduje się również w Tekach Dworzaczka³⁰, Kościerzyn Wielki określane jest zaś jako leżący koło Łobżenicy i Trzebonia³¹. W źródłach kartograficznych to właśnie Kościerzyn Wielki zajmuje oba brzegi Łobżanki, naprzeciwko Kościerzyna Małego zaś znajduje się wieś Szczerbin (Szczerbinko), również istniejąca już w XVI w. W tej sytuacji jasne jest, że musiało dojść do zamiany nazw tych miejscowości. Przegląd rejestrowy w Tekach Dworzaczka wskazuje, że zmiana ta zaszła prawdopodobnie na przełomie XVII i XVIII w., kiedy to przez jakiś czas pojawia się Kościerzyna Spalona.

W niewielkim stopniu została skorygowana lokalizacja Wierzchosławia (pow. kaliski), który bywa identyfikowany z dzisiejszym Żychlinem. Jednak na najwcześniejszych mapach³² osada Wierzchosław jest bliżej drogi między Karsami i Sobótką, a więc nieco na południowy wschód od dzisiejszych zabudowań Żychlina. Tam też oznaczono Wierzchosław na naszej mapie.

Jako pewną przyjęto lokalizację folwarku, a później osady młyńskiej Błotnino w powiecie kaliskim. Zidentyfikowano go z widocznym na mapach młynem Maślanka. Podstawą do tego była informacja o młynarzu Maślance, które posiadał młyn Błotnino w 1612 r.³³ W tym wypadku przydomek młynarza wyparł pierwotną nazwę obiektu³⁴.

Za pewną uznano również lokalizację wsi Jezierzce (Jezierzca) w powiecie gnieźnieńskim. Folwark o tej nazwie jest oznaczony na wszystkich wykorzystanych źródłach kartograficznych. Wieś ta w 1534 r. pojawia się jako *deserta*³⁵. W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. jest tam tylko jeden zagrodnik³⁶. W pogłównym z 1673 i 1674 r. również określona jako *deserta*³⁷. Według informacji podanych przez Jana Korytkowskiego, lasy przy tej wsi stanowiły źródło drewna dla katedry gnieźnieńskiej, sama zaś osada zupełnie opustoszała w ciągu XVIII w., jej obszar pokryły lasy i jej granic nikt nie

²⁴ Karte des Deutschen Reiches 1893.

²⁵ Gilly 1802.

²⁶ Schrötter, ark. s.20+24; Pfau, ark. 57.

²⁷ RPWK, nkl, 1564, nr 28, 55; RPWK, nkl, 1565, nr 31, 32, 68; RPWK, nkl, 1576, nr 41, 42, 43, nr 73; RPWK, nkl, 1577, nr 28, 56; RPWK, nkl, 1578, nr 46, 47, nr 48, 82; RPWK, nkl, 1579, nr 37, 38, 3974; RPWK, nkl, 1580, nr 45, 46, 47, 79; RPWK, nkl, 1581, nr 44, 78; RPWK, nkl, 1582, nr 40, 41, 73; RPWK, nkl, 1591, nr 28, 57.

²⁸ Panske, s. 290.

²⁹ Tamże, s. 298, 368.

³⁰ TD, Regesty, 2095 (nr 158) 1580.

³¹ Tamże, 2681 (nr 163) 1597.

³² Perthées Kalisz; Gilly 1802; UMTB, ark. 2422 (Sobótka, 1829 r.).

³³ TD, Regesty, 2570 (nr 8) 1612.

³⁴ T. Gołębiewska, *Nazwy polskich młynów*, „Onomastica”, t. 14, 1969, z. 1–2, s. 106–110; J. Wiśniewski, *Nazwy młynów w Polsce*, KHKM, t. 18, 1970, nr 3, s. 449–455.

³⁵ Ulan. Visit., s. 497.

³⁶ RPWK, gzn, 1576, nr 245; RPWK, gzn, 1577, nr 235; RPWK, gzn, 1579, nr 320; RPWK, gzn, 1580, nr 317; RPWK, gzn, 1581, nr 263; RPWK, gzn, 1582, nr 233; RPWK, gzn, 1583, nr 240; RPWK, gzn, 1588, nr 261.

³⁷ ASK I 74, k. 62v, 205.

potrafił określić. Od nazwy wsi miało wziąć swoją nazwę nadleśnictwo³⁸. Mimo zerwania ciągłości osadniczej wydaje się, że zabudowania w środku lasu są śladem dawnej wsi.

Za oddzielne osady uznano Pępowo Małe i Pępowo Wielkie. Rejestry poborowe stale wymieniały dwie osady o nazwie Pępowo. Identyfikacji miejscowości nie ułatwiał brak konsekwencji w przekazach pochodzących z różnych źródeł. I tak, nazwa Pępowo Małe (Pępówko) odnoszona bywa do działu szlacheckiego, jednak w rejestrach poborowych jest dział ten określano jako Pępowo Wielkie. SHGPoz³⁹ uznał informacje na ten temat za przekazy o działach majątkowych – kustodii gnieźnieńskiej i szlacheckim. Podziału Pępowa nie rejestrowały wykorzystane źródła kartograficzne, ponadto obecnie istnieje tylko jedno Pępowo. Podstawą do wydzielenia obu wsi był dla nas właśnie przekaz z rejestrów poborowych (rozdzielenie nazwami), poparte one zostały widocznym na mapie podziałem miejscowości na dwie części przez rzekę Dąbroczną. Za rejestrami przyjęliśmy lokalizację centrum parafialnego w Pępowie Małym, należącym do kapituły. To, że kościół znajduje się właśnie w dziale kustodii, poświadcza wzmianka o prezentowaniu przez kustosa plebana pępowskiego w połowie XV w.⁴⁰ oraz informacje z pierwszej ćwierci XVII w. W 1612 r. dział kustodii (*Pempowo s. Pempówko*) został zakupiony przez Andrzeja Konarzewskiego⁴¹ (posiadającego już dział w Pępowie Wielkim), a w 1625 r. miał on wystawić na miejscu starego kościoła nową, ceglana świątynię⁴², co w sposób ewidentny łączy się ze sprzedażą działu kustodii wraz z kościołem i zapewne prawem patronatu.

Niejasny jest stosunek między dwiema miejscowościami w powiecie gnieźnieńskim w parafii Modliszewko (Modliszewo Małe), występującymi w rejestrach poborowych: Dębłowie i Przysieką. Trudności przynoszą tutaj działy własnościowe w tych wsiach oraz nazewnictwo. W rejestrach poborowych w Dębłowie⁴³ jako płatnicy występują tylko Klemens i Szymon Rudniccy (stryj i bratanek), kolejni kustosze katedry gnieźnieńskiej. Na przynależność tej wsi do uposażenia kustodii gnieźnieńskiej wskazują również informacje z 1535 i 1612 r.⁴⁴, nie ma jednak wzmianki na ten temat w wydanych przez Bolesława Ulanowskiego wizytacjach dóbr kapituły ani w katalogu kanoników Jana Korytkowskiego⁴⁵. Wiadomo również, że dział w tej wsi posiadali bożogrobcy z Gniezna⁴⁶, został on jednak określony jako *sortis in Deblowo Przesieka dicta*⁴⁷. Łączenie tego miejsca z Przysieką z rejestrów poborowych nie wydaje się właściwe ze względu na jednoznaczne określenie, że dział bożogrobców leżał w Dębłowie. Nie budzi również wątpliwości istnienie tam działu królewskiego, pozostającego w dzierżawie⁴⁸. Największe problemy stanowi obecność działu szlacheckiego w Dębłowie. Potwierdza ją lustracja z lat 1659–1665⁴⁹ (dwa działy szlacheckie) i *Regestr diecezjów*⁵⁰. W drugiej połowie XVI w. jako szlacheccy posiadacze w Dębłowie pojawiają się Goryńscy⁵¹, prawdopodobnie objęli tę wieś jako tenutariusze⁵². W drugiej interesującej nas miejscowości – Przysiece – jako płatnik pojawia się Krzysztof Mileński. W Tekach Dworzaczka dla drugiej połowy XVI w. nie udało się odnaleźć wzmianek, które można z pewnością odnieść do interesującej nas Przysieki, zwłaszcza że w powiecie gnieźnieńskim istniały jeszcze dwie miejscowości o tej nazwie, w tym jedna położona w sąsiedniej parafii Sokolniki. W innych źródłach również nie natrafiono na wzmianki o takiej miejscowości. Istotną wiadomość na ten temat dostarcza nam rejestr z 1581 r., w którym Przysieka została określona *sive Deblowo vocata*⁵³. W tej trudnej do jasnego zinterpretowania sytuacji zdecydowano się zidentyfikować Dębłowo z działami

³⁸ J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1, Gniezno 1883, s. 226–227.

³⁹ Zob. T. Jurek, *Pępowo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 638.

⁴⁰ Tamże..

⁴¹ TD, Regesty, 2275 (nr 1408) 1612.

⁴² SGKP VIII, s. 37.

⁴³ RPWK, gzn, 1565, nr 201; RPWK, gzn, 1576, nr 189; RPWK, gzn, 1577, nr 182; RPWK, gzn, 1580, nr 251; RPWK, gzn, 1583, nr 190; RPWK, gzn, 1588, nr 212.

⁴⁴ TD, Regesty, 166 (nr 262) 1535; 2321 (nr 1408) 1612.

⁴⁵ Ulan. Visit.; J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy*, t. 1, s. 173–174.

⁴⁶ F. Sikora, *Najstarsze dokumenty i dzieje klasztoru bożogrobców w Gnieźnie*, SŻ, t. 19, 1974, s. 63.

⁴⁷ AmGn, I 155, s. 8.

⁴⁸ MK 51, 184; MK 65, 344v–345r; LWWK 1564, s. XXXVIII; LWWK 1628, cz. 1, s. 150; LWWK 1659, s. 192.

⁴⁹ LWWK 1659, s. 192

⁵⁰ Czaykowski, s. 36.

⁵¹ TD, Regesty, 10909 (nr 1398) 1571, 3440 (nr 51) 1571; również 9797 (nr 1420) 1640.

⁵² MK 29, 338; MK 51, 184.

⁵³ RPWK, gzn, 1581, nr 205.

kościelnymi, królewskim i z Dębłowem Królewskim, Przysiekę (Dębłowo) zaś z potwierdzonym we wspomnianej lustracji z lat 1659–1665 Dębłowem Szlacheckim. Obie te miejscowości są widoczne na późniejszych mapach, Przysiece nadano jednak lokalizację przybliżoną. Rozwiązania to jest zapewne uproszczeniem XVI-wiecznej sytuacji osadniczo-własnościowej, jednak fragmentaryczność informacji nakazuje rezygnację z bardziej rozbudowanych interpretacji.

Rakoniewice (pow. kościański) zlokalizowaliśmy na miejscu dawnej wsi Rakoniewice, położonej na południowy zachód od miasta Rakoniewice (założonego w 1662 r. na gruntach tej wsi⁵⁴), oznaczonej na planach Perthéesa, Gilly'ego i na UMTB. Czesram (pow. kościański) zaznaczyliśmy w miejscu kościoła parafialnego w północno-wschodniej części Golejewka. Jeszcze na mapach Perthéesa i Gilly'ego przy Golejewku zaznaczano kościół z taką nazwą⁵⁵. Lokalizację Dębrzna (pow. poznański) ustalono na miejscu dzisiejszej osady Ławica k. Sierakowa⁵⁶. Umieszczenie Gorzuchowa (pow. poznański) na południowy wschód od Rogoźna uzasadniają informacje zaczerpnięte z mapy Gilly'ego i *Urmesstischblätter*, na których folwark Gorzuchowo zaznaczono na północ od Budziszewa (nie uwzględniała go mapa Perthéesa). Smyczyna Stara (pow. kościański) w drugiej połowie XVI w. praktycznie opustoszała, leżała najprawdopodobniej w okolicy dzisiejszej osady leśnej Smyczyna. Obecna wieś o nazwie Smyczyna znajduje się w odległości ok. 2,5 km na wschód od miejsca lokalizacji Smyczyny Starej, jest kontynuacją występującej pierwszy raz w 1608 r. Smyczyny Nowej⁵⁷. Lokalizację Trzebca (pow. kościański) ustalono na podstawie informacji o folwarku *Trzepiec* na zachód od Siemowa⁵⁸. Trzcieliny Małe i Trzcieliny Wielkie (pow. poznański) stanowią obecnie jedną wieś Trzcieliny, przez której środek przepływa strumień. Lokalizację tych wsi dokonaliśmy na podstawie *Urmesstischblätter*. Na wschód od rzeczki zaznaczono tam *Trzcielino Königlich*, na zachód zaś *Adlich*⁵⁹. Miejscowości Trzek i Widzierzewice (pow. poznański), obie leżące na wschód i północny wschód od Czerlenina, zlokalizowano na podstawie *Urmesstischblätter*, na której to mapie stanowią osobne jednostki osadnicze⁶⁰. Już arkusz *Messtischblätter* i mapy późniejsze na miejscu dawnych Widzierzewic lokalizują miejscowość Trzek. Obecnie Widzierzewice (jako Wydzierzawice) stanowią część Trzeksu.

Omówienie lokalizacji przybliżonych zaczniemy od wsi Kobylice (pow. pyzdrowski). Pojawiła się ona w inwentarzu dóbr biskupstwa poznańskiego z 1564 r.⁶¹ oraz rejestrach poborowych z 1553 i 1565 r.⁶² Zidentyfikowaliśmy ją jako zachodnią część dzisiejszego Ciążenia. Podstawą do tego było określenie w rejestrze w 1565 r. *Kobielicze sive alia Ciaszim*, w kolejnych rejestrach poborowych pojawia się zaś *Ciązym Alia*. Pierwsza część Ciążenia raz pojawiła się jako *Ciązim kościelne*⁶³, co sugeruje odniesienie do obecnej części wschodniej. Takie rozwiązanie uprawdopodobnia również widoczny podział Ciążenia na dwie części. Ponieważ jest to rozwiązanie o charakterze hipotetycznym, Kobylice otrzymały lokalizację przybliżoną.

Za hipotetyczną przyjęto lokalizację Wielkiej Wsi pod Dźwiersznem (pow. nakielski). Wyróżnienie jej jako osobnej jednostki osadniczej w drugiej połowie XVI w. nie budzi wątpliwości. Oddzielnie od Dźwierszna traktują je nie tylko rejestry poborowe, ale także wiele innych źródeł⁶⁴. Przy podziale

⁵⁴ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964, s. 15, przyp. 66.

⁵⁵ Zob. też S. Chmielewski, *Czesram*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 314.

⁵⁶ J. Luciński, *Debrzno*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 347, przyp. 1.

⁵⁷ T. Jurek, W. Baran-Kozłowski, *Smyczyna*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 568. Większość wpisów dotyczących Smyczyny w wykorzystanych rejestrach poborowych jest pusta, jednak w latach 80. XVI w. opłacono pobór od młyna, czterech zagrodników i rataja (RPWP, ksc, 1580, nr 589). Wieś ta najpewniej już koło połowy XVI w. opustoszała, jako taką określano ją często przy transakcjach majątkowych (np. TD, Regesty, 7249 (nr 1393) 1534; 416 (nr 5) 1560 i n.).

⁵⁸ UMTB, ark. 2269 (Lubin, 1826 r.). Mapa WIG nie odnotowuje nazwy terenu dawnego folwarku. Obecnie znajduje się w tym miejscu część wsi Nowy Belęcin pod nazwą Czepiec; K. Górską-Gołąską, G. Rutkowską, *Trzebiec*, cz. V, s. 351.

⁵⁹ UMTB, ark. 1996 (Dombrowka, 1830 r.). Trzcielino Małe nazywano w czasie sporządzania UMTB Królewskim w wyniku przejścia dóbr kościelnych przez państwo w 1796 r.; por. T. Jurek, *Trzcieliny Kapitulny*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 338.

⁶⁰ UMTB, ark. 1999 (Kostschin, 1830 r.).

⁶¹ Inw. bp. poz. 1564, s. 294.

⁶² RPWK, pzd, 1552, nr 45; RPWK, pzd 1565, nr 61.

⁶³ RPWK, pzd, 1576, nr 51.

⁶⁴ J. Pakulski, *Stosunki własnościowe i gospodarcze w czasach nowożytnych. Między wojną trzydziestoletnią a zaborem pruskim*, [w:] A. Mietz, J. Pakulski, K. Rybacki, *Parafia i kościół św. Mikołaja w Dźwiersznem Wielkim*, Toruń 1999, s. 31–39, 49–50.

Dźwierszna i Wielkiej Wsi z 1566 r. wyraźnie wyróżniono obie osady⁶⁵. Zarówno dokument rozgraniczenia Dźwierszna i Wielkiej Wsi, jak i Topoli z 1579 r. wskazują, że Wielka Wieś znajdowała się właśnie od strony Topoli⁶⁶: zajmowała zachodnią część dzisiejszego Dźwierszna Wielkiego. Potwierdza ten fakt również informacja o tamtejszym folwarku, który jest jeszcze oznaczony na mapie Wojskowego Instytutu Geograficznego⁶⁷. Ograniczenie właściwego Dźwierszna do osady na przesmyku między jeziorami uprawdopodobnia znajdujące się w podziale z 1579 r. określenie go *Wsią Dźwiersnem albo Ostrowem*. Jednak ze względu na brak bezpośredniego potwierdzenia Wielkiej Wsi w przekazach kartograficznych zdecydowano się na nadanie jej lokalizacji przybliżonej.

O podobnym oznaczeniu Radziczka (pow. nakielski) zdecydowały informacje o jego przynależności parafialnej. Choć w rejestrach poborowych Radzicz i Radziczek były przypisywane do parafii Glesno⁶⁸, to z wizytacje z początku i połowy XVII w.⁶⁹ wspominają, że część wsi należała do parafii w Sadkowie (Satkowie). Kierując się tą informacją, jako Radziczek oznaczano zabudowę Radzicza na południe od rzeki Orla.

Przynależność parafialna zdecydowała również o lokalizacji względem rzeki miejscowości Kliszewo i Kotynino w powiecie kaliskim. Kliszewo miało się znajdować między Zagórzynem, Młynem Deska (późniejszym), Pruszkowem i Kościelną Wsią (Kościółem)⁷⁰. Z wyjątkiem tej ostatniej wszystkie pozostałe znajdowały się na prawym brzegu Proсны i właśnie położenie wsi parafialnej zdecydowało o lokalizacji Kliszewa. Kotynino miało graniczyć z Osiekiem i Śmiłowem oraz znajdować się blisko niezlokalizowanej Radziszewskiej Strugi⁷¹. Należało ono do parafii Godziesze Wielkie (Godzieszewy), osadę umiejscowiono więc na prawym brzegu Proсны.

Przybliżoną lokalizację otrzymała też osada Bartodzieje w powiecie kaliskim. Pojawiła się ona tylko na mapie Perthéesa, jako punkt na polanie w środku lasu. Ponieważ nie przedstawia jej tam żadne inne źródło kartograficzne, a na mapie Perthéesa nie oznaczono żadnego innego elementu, który mógłby służyć za odniesienie przestrzenne (rzeka, droga), uznano, że nie pozwala to na określenie tej lokalizacji jako pewnej, biorąc pod uwagę niską kartometryczność tej mapy. Dodatkowo jeszcze w latach 70. XX w. nazwą Bartodzieje określano pole w Starym Kiączynie, a więc miejscowości dalej na zachód od lokalizacji Perthéesa⁷². W tym przypadku, wskazując możliwą lokalizację, zasugerowano się tą drugą informacją.

Zamysłowo, nieistniejąca obecnie wieś w powiecie kcyńskim, otrzymała lokalizację przybliżoną, mimo braku bezpośrednich informacji o jego granicach. W tym wypadku zdecydował kontekst własnościowy odnotowany w Tekach Dworzaczka, gdzie pojawia się razem ze wsiami Koźlanka, Rąbczyn, Żabiczyn⁷³. Kolejną przesłanką była przynależność tej miejscowości do parafii Mieścisko. Informacje te dość wyraźnie wskazują, że musiała się ona znajdować w zakolu Wełny, być może między Koźlanką i Rąbczynom. Tam też oznaczono położenie Zamysłowa.

Bielawy (pow. poznański) zlokalizowano na podstawie informacji o sąsiedztwie wsi z Biezdrowskiem, Chojnicą i Owińskami⁷⁴. Znajdujące się przy granicy poznańsko-kościańskiej Dobiertki (pow. poznański) oznaczono na podstawie informacji o położeniu tej wsi między Rogalinem a Świątnikami oraz wiadomościami o lokalizacji miejscowości na prawym brzegu Warty⁷⁵. Grobię (pow. kościański)

⁶⁵ Biblioteka Kórnicka, rkps 1732, Inwentarz kościoła Dźwierscieńskiego [...] po uspokoiniu woyny szwedzkiej spisany, k. 52.

⁶⁶ Tamże, k. 65

⁶⁷ J. Pakulski, *Stosunki własnościowe*, s. 49.

⁶⁸ RPWK, nkl, 1564, nr 29, 31; RPWK, nkl, 1565, nr 33, 34, 38; RPWK, nkl, 1576, nr 44, 45, 212, 213; RPWK, nkl, 1577, nr 29, 31; RPWK, nkl, 1578, nr 52, 53, 54; RPWK, nkl, 1579, nr 43, 44, 45; RPWK, nkl, 1580, nr 51, 52; RPWK, nkl, 1581, nr 48, 49, 50; RPWK, nkl, 1582, nr 44, 45, 46; RPWK, nkl, 1591, nr 30, 31.

⁶⁹ Panske, s. 364, 366.

⁷⁰ J. Majchrowski, *Nazwy miejscowe dawnego województwa kaliskiego*, t. 2, mps, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków b.d.w., s. 505: [ASK 108, 46] 1789 r.: Kliszewo: „są tu tylko pola i łąki, brak budynków, znaydui się te grunta między granicami Zagorzyna, Młynem Deska y Pruszkowa także y Kościelną Wsią”.

⁷¹ SHGKart, Kotynino.

⁷² *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, t. 80: Powiat kaliski i powiat miejski Kalisz, województwo poznańskie, b.m.w., 1971, s. 15.

⁷³ TD, Regesty, 5312 (nr 1392) 1523, 4662 (nr 335a) 1532, 11803 (nr 1398) 1576, 4318 (nr 56) 1578, 1039 (nr 1405) 1604, 2645 (nr 1408) 1613, 9922 (nr 58) 1668.

⁷⁴ K. Górńska-Gołaska, *Bielawy*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 42.

⁷⁵ TD, Regesty, 2166 (nr 1407) 1611; K. Górńska-Gołaska, *Dobiertki*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 365. W 1767 r. wzmiankowane jako puste; TD, Regesty, 16320 (nr 1344) 1767.

zaznaczono na mapie dzięki informacjom o granicach wsi z ok. połowy XVI w., gdy w 1547 r. wspomniano o kopcu narożnym między Grobią a Sęczkowem i Sęczkówkiem, a w 1568 r. o kopcu narożnym między Grobią, Dłużyną i Charbielinem⁷⁶. Sienno (pow. kościański), wspomniane ostatni raz w 1558 r., zlokalizowano na podstawie wzmianek w księgach sądowych: związane było z położonym na północ od Leszna Grunowem⁷⁷. Położenie wsi Poggenpul (pow. wałecki) ustalono na podstawie wzmianek o mokradłach o takiej nazwie w recesach granicznych między Królestwem Polskim a Księstwem Pomorskim, znajdujących się przy Jeziorze Kołbackim. Punkt symbolizujący miejscowość postawiono na miejscu dzisiejszej wsi Polne⁷⁸.

Część lokalizacji przybliżonych odnosi się do wsi, wobec których zachodzi podejrzenie, że w omawianym okresie były one pustkami, np. Radwankowo k. Buku w powiecie poznańskim jako pustka występuje już w Księdze uposażenia diecezji poznańskiej, w rejestrach poborowych zaś, choć wymieniano nazwę wsi, wszystkie wpisy jej dotyczące były puste⁷⁹.

Warto zwrócić uwagę na przypadek Żmina (pow. kościański), powiązanego z wsią Modrze. W XV w. założono miasto Żmin, które zostało właściwie wchłonięte przez lepiej prosperującą wieś Modrze, na której gruntach miasto miało być lokowane⁸⁰. Nie udało się dokładnie wyróżnić przestrzeni tych osad, lustracja królewszczyzn z 1564 r. wspomina tylko o tym, że grunt zajmowany przez Żmin znajdował się między wsią Modrze i dworem tej wsi⁸¹. Z tego powodu Żmin otrzymał lokalizację związaną przy wsi Modrze.

Innym przypadkiem lokalizacji wiązanej były wsie Chwarstnica i Mielęcín w powiecie wałeckim. Chwarstnica była wsią pojawiającą się w źródłach później niż leżący niedaleko od niej Mielęcín (o XIV-wiecznej metryce). Już od końca XV w. obie wsie często określano jako *Swarsnycza alias Malentin*⁸². W rejestrach poborowych powiatu wałeckiego wsie te były wymieniane osobno, Chwarstnica jako własność Stanisława Tuczyńskiego, Mielęcín z kolei Rudigera Wedelskiego⁸³. Podobnie wygląda sytuacja z miejscowością Lipia Góra w powiecie konińskim, którą powiązano ze Sługocinem na podstawie wzmianki z rejestru poborowego z lat 1616–1620 (*Slugocin seu Lipiagora*)⁸⁴ i pogłównego z 1673 r. (*Lipiegory inclusa summa cum villa Slugocino*)⁸⁵. W rejestrach poborowych wsie te występują osobno⁸⁶. Położone w powiecie kościańskim Piotrowice znajdowały się najpewniej na zachód lub północny zachód od Goniębice. Zachowały się wzmianki z przełomu XIV i XV w. dotyczące dwóch rozgraniczeń wsi Goniębice i Piotrowice od wsi Klunowo i Żakowo⁸⁷. Być może już w drugiej połowie XVI w. wieś została wchłonięta przez Goniębice, jednak ostała się w rejestrach poborowych, w których odnotowano wpłaty od młynów i wiatraków stojących w Piotrowicach⁸⁸. Występującą dopiero w rejestrach poborowych wieś Szamarzewo w powiecie kościańskim powiązano z wsią Szymanowo, zgodnie z sugestią SHGPoz⁸⁹.

W województwach kaliskim i poznańskim nie udało się zlokalizować 65 miejscowości (zob. tab. 10), co stanowi 1,7% wszystkich osad. Jest to wartość znacznie większa niż w poprzednich tomach

⁷⁶ K. Górka-Gołaska, *Grobia*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 673.

⁷⁷ TD, Regesty, 7230 (nr 897) 1556, 8268 (nr 1396) 1556, 8674 (nr 1396) 1558; G. Rutkowska, W. Baran-Kozłowski, *Sienna*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 400–404.1

⁷⁸ K. Górka-Gołaska, *Poggenpul*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 719; zob. też przyp. 106 na s. 190 tego komentarza.

⁷⁹ LBP, s. 97; RPWP, pzn, 1563, nr 353; RPWP, pzn, 1576, nr 347; RPWP, pzn, 1577, nr 377; RPWP, pzn, 1580, nr 383; RPWP, pzn, 1581, nr 380; RPWP, pzn, 1583, nr 390.

⁸⁰ G. Rutkowska, *Modrze*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 181–186 i przyp. 1 na s. 185.

⁸¹ LWWK 1564, s. 161: „Zmin abo Modrze, to jednę wieś abo dziedzinę ludzie tu w tem kraju mają. W tym to Zminie abo Zmigii tylko są ogrody, które ogrodnicy z czynszów dzierżą, których ogrodów w liczbie jest 30; [...] Siedzą ci ogrodnicy między dworem na folwarku modrskim zbudowanym a wsią Modrzem spółnie i nierodzielnie i między rolami folwarkowymi i między kmieciami. Żadnych praw nie mają ci ogrodnicy, z których be się pokazać mogło, żeby ten plac, na którym siedzą miasteczkiem kiedy był?”

⁸² K. Górka-Gołaska, *Chwarstnica*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 248; też, *Mielęcín*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 115, przyp. 1; *HistPowWał*, s. 320: błędnie opisany stosunek wsi do wsi Marta.

⁸³ RPWP, wlc, 1563, nr 30, 45; RPWP, wlc, 1577, nr 24, 35; RPWP, wlc, 1579, nr 41, 71; RPWP, wlc, 1582, nr 48, 77.

⁸⁴ Parczewski, s. 119.

⁸⁵ ASK I 74, k. 30v.

⁸⁶ RPWK, knn, 1564, nr 177, 179; RPWP, knn, 1565, nr 190, 192; RPWP, knn, 1576, nr 148, 149; RPWP, knn, 1577, nr 198, 200; RPWP, knn, 1579, nr 210, 212.

⁸⁷ K. Górka-Gołaska, *Goniębice*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 539.

⁸⁸ Wieś miała być opuszczona już w 1510 r.; LBP, s. 132.

⁸⁹ I. Skierska, *Szamarzewo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 761.

serii (0,3% w sandomierskim, 0,7% w sieradzkim i łęczyckim oraz 0,7% w krakowskim)⁹⁰. Wynik ten jest po części efektem wykorzystania Tek Dworzaczka, w których pojawia się wiele miejscowości niewymienionych w innych źródłach.

Tabela 10. Miejscowości niezlokalizowane w województwach kaliskim i poznańskim

Powiat	Parafia	Miejscowość	Ostatnia wzmianka
Województwo kaliskie			
nakielski	[nieznana]	Gliszczyno	1577*
nakielski	Zalesie	Jelowa	1579
keyński	[nieznana]	Łoscica	1576*
keyński	Chomętowo	Kościenkowo	1610
gnieźniński	Gniezno – św. Michała	Wehnicki	1557
gnieźniński	Strzyżewo	Płociczny	1588
gnieźniński	Trląg	Broniewiczzi	1581
pyzdrowski	Bnin	Góra	1552*
pyzdrowski	Bnin	Łuckowo	1552*
pyzdrowski	Brudzewo	Wyrzutowo	1695
pyzdrowski	Giewartowo?	Stawiska	1552*
pyzdrowski	Gorazdowo	Góra	1552
pyzdrowski	Gozdowo	Cieczna	1552*
pyzdrowski	Gozdowo	Głochowo	1552
pyzdrowski	Grodziszczko	Bunice	1574*
pyzdrowski	Kobelin	Chwalenice	1611
pyzdrowski	Lutogniew	Cerekwica	1552*
pyzdrowski	Milesna Górka	Chwalenice	1580
pyzdrowski	Nietrzanowo	Zwola	1676
pyzdrowski	Niezamyśl	Miechnin	1586
pyzdrowski	Ostrów?	Sbakow	1552*
pyzdrowski	Pyzdry	Sieka	1576*
pyzdrowski	Wyganowo	Turkowiec	1552*
koniński	Cienino Wielkie	Inopole	1810
koniński	Gosławice	Pąclaw	1756
koniński	Morzysław	Błozino	1612
koniński	Siedlimowo	Siedlec	1583
kaliski	[nieznana]	Niedźwiady	1565
kaliski	[nieznana]	Wiesiołowo	1704
kaliski	Dobrzec	Gaj	1620
kaliski	Droszewo	Głuchowo	1674
kaliski	Gać Powężowa?	Gać Stirkowa	1592
kaliski	Gorzno?	Wierzbowa	1580*

⁹⁰ AHP Krakowskie, s. 66.

kaliski	Gostyczyna	Chrostowo	1634
kaliski	Kajewo	Morza	1674
kaliski	Kamion	Bielawy	1617
kaliski	Witaszyce?	Prusy Wielkie	1585*
kaliski	Ociąż	Oswaldowo	1620
kaliski	Opatówek	Gorski	1591
kaliski	Pamięcino	Pruszkowo Małe	1674
kaliski	Pogrzybowo	Ociążek	1674
kaliski	Pogrzybowo	Szyjakowo	1766
kaliski	Pogrzybowo?	Świeligów	1674
kaliski	Przespolewo	Poroże Puste	1616
kaliski	Rajsko	Gotardy	1642
kaliski	Rajsko	Kraszewo	1591
kaliski	Skalmierzyce	Rzekty	1780
kaliski	Sowina Kościelna	Sowina Pusta	1624
kaliski	Staw	Deszna	1552*
kaliski	Staw	Siedliska	1674
kaliski	Szymanowice	Zarzecze	1634
kaliski	Tłokinia	Świędrew	1591
kaliski	Żegocino	Buszkowo	1571
Województwo poznańskie			
wałęcki	[nieznana]	Rudna	1582
poznański	[nieznana]	Trejelny Młyn	1567*
poznański	Głęboćek	Wiesiołowo	1622
poznański	Głuszyna	Dupice	1592
poznański	Głuszyna	Wojkowo	1583
poznański	Sieraków	Piotrów	1577*
poznański	Słomowo	Zalesie	1583
poznański	Tulce	Podanino	1628
kościański	[nieznana]	Robienko Małe	1567*
kościański	[nieznana]	Wierzbno	1583*
kościański	Osieczna	Krowi Lasek	1619
kościański	Krobia	Badurkowo	1692

Źródło: oprac. własne.

Legenda: * jedyna wzmianka o miejscowości.

Osadnictwo województwa poznańskiego w drugiej połowie XVI w. można podzielić na dwie główne części, oddzielone od siebie równoleżnikowo pasem Warty, Puszczy Noteckiej i Noteci. Jedynie na wschodnim krańcu puszczy, w rejonie Obornik, Rogoźna i Ryczywołu, osadnictwo było gęstsze i w swej genezie związane raczej z południową częścią województwa.

Północne tereny powiatu poznańskiego oraz powiat wałęcki charakteryzowały się dość rzadkim osadnictwem i stosunkowo intensywną w tym okresie kolonizacją licznych puszczy, mokradeł i nieużytków. Stosunkowo najgęstsze osadnictwo obejmowało rejon Czarnkowa. W miarę stabilne i liczne miejscowości

występowały w zachodniej części omawianego terenu, w okolicach Człopy, Tuczna i Mirosławca (Frydlandu), tuż przy granicy państwowej z Brandenburgią. 21 spośród tych osad pochodziło co najmniej z XIV w. i wymieniono je w spisany w 1337 r. Landsbuchu margrabiego brandenburskiego Ludwika⁹¹. Dopiero pod koniec XVI w. sieć osadnicza w tej części województwa zagęściła się (o przebiegu kolonizacji zob. niżej), głównie w rejonie Ujścia, Wałcza i Czaplinka. Niektóre z przynależących do tej części powiatu poznańskiego osad, ulokowanych na północny wschód od Rogoźna, stanowiły człon nieco bardziej zwartej osadnictwa okolic Chodzieży, położonej na zachodnim krańcu powiatu kcyńskiego w województwie kaliskim. Osadnictwo zdecydowanie najrzadsze znajdowało się w rejonie dzisiejszej Trzcianki, na pograniczu powiatów wałeckiego i poznańskiego, oraz w północno-wschodniej części omawianego regionu, w okolicach Jastrowia (które bardziej zasiedlone były na wschód od Gwdy, na terenie powiatu nakielskiego).

Przyczyn tak słabego zaludnienia północnej części województwa poznańskiego należy upatrywać przede wszystkim w warunkach geograficznych. Liczne i rozległe kompleksy leśne, zabagnione obszary Noteci, w końcu ukształtowanie terenu z licznymi wzgórzami morenowymi, a także piaszczyste gleby na przeważającej części obszaru powodowały, że tereny te w większości nie były łatwe do skolonizowania⁹². Niemały wpływ na to, zwłaszcza w północnej części obszaru, miały zatargi graniczne między Królestwem Polskim a Księstwem Pomorskim oraz – w mniejszym stopniu – z Brandenburgią, dotkliwe przede wszystkim w powiecie wałeckim, odczuwane już w XV w., jak również rozbójnictwo i agresywne działania tak polskiego, jak i zagranicznego rycerstwa⁹³.

Z kolei na południową część województwa, o odmiennej charakterystyce osadniczej, składały się pozostałe obszary powiatu poznańskiego oraz powiat kościański i ziemia wschowska. Rejon najliczniejszego osadnictwa zaczynał się w okolicach Rogoźna i po ominięciu wschodniego krańca Puszczy Noteckiej ciągnął się w kierunku południowym aż do granic województwa (a dokładniej południowej granicy powiatu kościańskiego) i państwa ze Śląskiem, w kierunku zachodnim sięgał okolic Międzychodu, Pniew i Lwówka, Opalenicy, Grodziska, Śmigła i Włoszakowic. Również w tej części województwa osadnictwo nie było rozłożone równomiernie. Zachodnie krańce, począwszy od Pczewa przez Skwierzynę, Bledzew, Międzyrzecz, Trzciel, Babimost, Wolsztyn, do Przemętu i dalej w ziemi wschowskiej, w porównaniu ze wschodnią częścią tej jednostki administracyjnej były dużo słabiej zasiedlone. Jedyne w zachodniej części powiatu kościańskiego nieco większe skupiska osadnicze znajdowały się w obszarze wyznaczonym przez Babimost, Wolsztyn i Zbąszyń.

Największe skupisko osadnicze w województwie tworzyła aglomeracja Poznania, z jego przedmieściami, okolicznymi miastami i wsiami⁹⁴. W powiecie kościańskim stosunkowo dużą gęstością zaludnienia charakteryzował się rejon Kościana, Śmigła i Charbielina, południkowy pas rozpoczynający się na obszarze między Śremem i Dolskiem, a kończący w rejonie Krobi oraz południowo-wschodnie okolice Grodziska.

Osadnictwo przyciągała również Warta – duża liczba miejscowości zlokalizowana była wzdłuż obu jej brzegów od miejsca wpłynięcia rzeki na teren województwa aż do rejonu Obornik. Dalej, w jej równoleżnikowym biegu, osadnictwo, nieco mniej gęste, ale wciąż znaczne, skupiało się na południowym, lewym brzegu rzeki, aż do Międzychodu. O ile Warta była rzeką spajającą sieć osadniczą, o tyle

⁹¹ Były to: Arnsfelde (później Gostomia), Bercholt, Bronikowo, Chwiram, Giżyno, Henkendorf, Knakendorf, Lubsdorf, Łowicz, Marcinkowice, Marta, Mielęcín, Miłogoszcz, Nakielno, Orla, Ruschendorf, Sadowo, Schulzendorf, Stralenberg, Stręczno, Stubowo; zob. *Das Neumärkische Landbuch Markgraf Ludwig's des Aelteren vom Jahre 1337*, red. L. Gollmert, „Historisch-Statistischer Verein zu Frankfurt a.O.”, t. 2, 1862 (=Mitteilungen des Historischen Vereins zu Frankfurt), s. 27–29; F. Schultz, *Das Deutsch Kroner Land im 14. Jahrhundert*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 39, 1899, s. 44–58; B. Janiszewska-Mincer, *Osadnictwo ziemi wałeckiej do początków XVI w.*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 9, 1965, s. 621–630. Warto jednak zaznaczyć, że duża część wymienionych w 1337 r. wsi była określona jako opustoszałe.

⁹² HistPowWał, s. 13–15; B. Janiszewska-Mincer, *Osadnictwo*, s. 603–608; Bąk, Wałcz, s. 59–60; zob. też hasła w SHGPoz: K. Górka-Gołaska, *Czarnkowska Puszcza*, cz. I, s. 287; też, *Człopska Puszcza*, cz. I, s. 318; też, *[Notecka Puszcza]*, cz. III, s. 299–312.

⁹³ HistPowWał, s. 40–55; Z. Boras, *Stosunki polsko-pomorskie w drugiej połowie XVI wieku. Zarys polityczny*, Poznań 1965, s. 205; K. Górka-Gołaska, *Zasadzka rycerstwa wielkopolskiego na Drodze Margrabskiej pod Turzą Górą w 1430 r.*, SMDWP, t. 12, 1976, nr 1 (23), s. 53–62.

⁹⁴ Zob. P. Dembiński, *Poznański zespół osadniczy* w tym tomie, jak też: J. Majewski, *Gospodarstwo folwarczne we wsiach miasta Poznania w latach 1582–1644*, Poznań 1957; Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji osadniczej Poznania od XV do końca XVIII wieku*, Poznań 1969.

kolejne dwie duże wielkopolskie rzeki, Obra i Noteć, często stanowiły barierę w rozwoju osadnictwa. Nad przepływającą przez powiat kościański i zachodni kraniec powiatu poznańskiego Obrą położone były miasta (Krzywiń, Kościan, Zbąszyń, Trzciel, Międzyrzecz) i wsie, jednak w centralnej części biegu rzeki jej główne koryto oraz liczne i rozległe rozlewiska tworzyły dla ówczesnego osadnictwa poważną barierę⁹⁵. Również Noteć nie należała do rzek sprzyjających osadnictwu w jej najbliższym sąsiedztwie, choć położone były nad nią dwa miasta: Czarnków i Wieleń oraz dobra z nimi związane. Dopiero na przełomie stuleci XVI i XVII dolinę Noteci zaczęto dość aktywnie kolonizować, często poprzez zakładanie wsi olęderskich⁹⁶.

Granica między powiatami poznańskim i kościańskim była nierównomiernie zasiedlona. Na wschód od Grodziska i Opalenicy osadnictwo pogranicza obydwu powiatów nie napotykało na przeszkody i zachowywało ciągłość, natomiast na zachód od wymienionych miast granice stanowiły dość rozległe puszcze, które rozciągały się aż do zachodniej granicy państwowej.

Ogólnie rzecz ujmując, osadnictwo w zachodniej części województwa poznańskiego (okolice Pczewa, Międzyrzecza, Trzciela) było dużo rzadsze, co mogło wynikać zarówno z pogranicznego położenia tych terenów, jak również z gorszych warunków naturalnych, przede wszystkim słabszych gleb i silniej rozwiniętej sieci hydrograficznej.

Gęstość osadnictwa województwa kaliskiego można w ogólnym zarysie określić jako dość równomierną, z tendencją malejącą w kierunku północnym. Sieć osadnicza na Krajnie w powiecie nakielskim była najrzadsza i najbardziej zróżnicowana. Nawet po kolejnych lokacjach, które miały miejsce w ciągu XVI w., wyraźnie widoczny jest podział na dwa regiony powiatu: słabiej skolonizowany północno-zachodni i południowo-wschodni z gęstszym osadnictwem. Granica między nimi przebiegała od Kamienia Krajeńskiego do Ujścia, wyciągając się ku południowemu wschodowi na obszarze między Dźwiersznem i Mroczą. Wyraźną cezurę między osadnictwem powiatów nakielskiego i kcyńskiego stanowiła Noteć wraz ze swoimi zabagnionymi brzegami. Powiat kcyński w centralnej i południowej części był równomiernie zasiedlony. Od tego centrum powiatu odcięte było pasem lasów terytorium wokół Chodzieży, sąsiadujące od zachodu ze słabo zaludnionymi obszarami powiatu poznańskiego. We wschodniej części powiatu kcyńskiego oddzielone lasami od centrum osadnictwa były również parafie Samokłęski i Łabiszyn. Druga z wymienionych parafii od wschodu zachowywała ciągłość z obszarem osadniczym południowych Kujaw. Wspomniana centralna część powiatu kcyńskiego miała przedłużenie w osadnictwie powiatu gnieźnieńskiego. Zachodnia część tego ostatniego wraz z północną częścią powiatu pyzdrskiego, na obszarze między Welną i Wartą, była jednym z najgęściej zasiedlonych obszarów województwa kaliskiego, szczególnie w okolicach Gniezna. Wschodni obszar powiatu gnieźnieńskiego i północno-wschodni konińskiego charakteryzowały się w porównaniu z nimi rzadszą siecią osadniczą i większym zalesieniem. W powiecie konińskim osadnictwo skupiało się wzdłuż Warty, zwłaszcza w rejonie Koła (starostwo kolskie). Bardzo słabo zaludniony był pas lasów między powiatami konińskim i kaliskim. Mocno zróżnicowany pod względem gęstości osadnictwa był ten ostatni. Oprócz pogranicza kalisko-konińskiego, które zajęte było przez wielki kompleks puszczy, względnie rzadko zasiedlone było pogranicze z południową częścią powiatu pyzdrskiego i dalej na południe, na granicy ze Śląskiem i powiatem ostrzeszowskim (okolice Odolanowa), osady leżały właściwie wyłącznie wzdłuż rzek. Podobnie sytuacja wyglądała na granicy z powiatem sieradzkim, na południowy wschód od Godzieszy Wielkich. Jednym z gęściej zasiedlonych terenów województwa było natomiast centrum powiatu kaliskiego, gdzie osadnictwo skupione było wzdłuż Proсны, oraz pogranicze z powiatem sieradzkim na odcinku wschodnim. Dwa obszary osadnicze da się wyróżnić w południowym fragmencie powiatu pyzdrskiego. Jego część północna skupiona była wzdłuż dopływów Warty i łączyła się z północno-zachodnim terytorium osadniczym powiatu kaliskiego. Jego część południowa skupiała się przy dopływach Odry i wykazywała ciągłość z osadnictwem południowej części powiatu kościańskiego. Osadnictwo w województwie kaliskim w oczywisty sposób związane było z warunkami geologicznymi. Nie zajmowano gleb piaszczystych – taki charakter miał najslabiej zaludniony północno-zachodni obszar powiatu nakielskiego⁹⁷, północny wschód powiatu kcyńskiego, pograniczne konińsko-kaliskie i południowe fragmenty powiatu kaliskiego.

⁹⁵ K. Górka-Gołaska, *Obra*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 384.

⁹⁶ M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo olęderskie na ziemi wieleńskiej*, Wieleń 2014, s. 27, 29.

⁹⁷ Szafran, s. 52.

W drugiej połowie XVI w. najintensywniejszy rozwój osadnictwa w województwie poznańskim miał miejsce w części powiatu poznańskiego i w całym powiecie wałeckim, na terenach położonych na północ za Puszcza Notecką i Notecią. Były to bardzo zalesione tereny, o niezbyt dobrych glebach, z rozbudowaną siecią hydrograficzną i licznymi jeziorami, zwłaszcza na terenie powiatu wałeckiego⁹⁸. Akcję kolonizacyjną przeprowadzano tu w dobrach należących do króla i szlachty. Jej rozwój, dużo dokładniejszy dla dóbr królewskich, przedstawiają poniższe tabele.

Tabela 11. Rozwój osadnictwa w starostwie drahimskim w drugiej połowie XVI w.⁹⁹

Nazwa miejscowości	Data powstania lub pierwszej wzmianki
Ruda	ok. 1564
Piła	ok. 1564
Rakowo	ok. 1564
Flokesia	ok. 1564
Lubowo	ok. 1564
Swartężel	ok. 1564 ¹⁰⁰
Klaushagen*	ok. 1564 ¹⁰¹
Sarphenort	ok. 1564 ¹⁰²
Nabliny	1565 ¹⁰³
Swartężel Nowy	1569 ¹⁰⁴
Cykier	1577 ¹⁰⁵
Poggenpol	1582 ¹⁰⁶
Prosino	ok. 1590
Nowa Wieś	ok. 1590 ¹⁰⁷

Legenda: * powtórna lokacja.

⁹⁸ Zob. więcej E. Rutkowska, *Środowisko geograficzne* w tym tomie.

⁹⁹ Oprac. na podstawie: LWWK 1564, s. 178–182; LWWK 1569, k. 41v–47r; LWWK 1628, s. 33–64; K. Górską-Gołaską, *Drahim*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 394. Stosunkowo mało przydatne okazało się opracowanie E. Bahr, *Die Starostei Draheim zwischen 1565 und 1632*, „Baltische Studien. Neue Folge”, t. 57, 1971, s. 27–42, które oparte jest jedynie na informacjach z lustracji z 1564–1565 i 1632 r., nie przedstawia zatem w zadowalający sposób rozwoju osadnictwa w starostwie w drugiej połowie XVI w. Piotrkowska Pozn. Wał, s. 84–85, jako należące do starostwa drahimskiego osady wymienia nieuwzględnione przez nas Cieminko (Ceminy), które są chyba nabytkiem XVII-wiecznym (LWWK 1628, s. 40, gdzie zapisano, że wieś znajduje się w posiadaniu starostwa od 2 lat), a także Uraz (Gołagóra/Kolberg), wieś znaną również dopiero z XVII w. (LWWK 1628, s. 41; zob. też K. Górską-Gołaską, *Goła Góra*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 528).

¹⁰⁰ W 1569 r. wspomniano, że wieś ma jeszcze 2 lata wolnizny. Zakładając, że otrzymała jej 10 lat, mogła powstać w 1560 lub 1561 r.; LWWK 1569, k. 44v.

¹⁰¹ W 1569 r. wspomniano, że wieś ma jeszcze 2 lata wolnizny. Zakładając, że otrzymała jej 10 lat, mogła powstać w 1560 lub 1561 r.; tamże, k. 43v.

¹⁰² W 1569 r. wspomniano, że mają jeszcze 4 lata wolnizny. Zakładając, że otrzymała jej 10 lat, mogła powstać w 1563 lub 1564 r.; tamże, k. 45r.

¹⁰³ W 1569 r. wspomniano, że mieszkańcy wsi korzystają z wolnizny 4 lata, mają jej jeszcze 6; tamże, k. 45r.

¹⁰⁴ W 1569 r. wspomniana jako założona w tym roku: *Swartenzeiek Nowi thego roku zasadzoni*; tamże, k. 45r. O wsi tej wspomina U. Piotrkowska (Piotrkowska Pozn. Wał., s. 20), choć w podanym przez nią odwołaniu źródłowym (LWWK 1564, s. 182) znajduje się informacja jedynie o Szwartenzelu Wielkim.

¹⁰⁵ Piotrkowska Pozn. Wał., s. 65; por. LWWK 1628, s. 43.

¹⁰⁶ Wieś o nazwie Baugienbul pojawia się w rejestrze poborowym 1582 r. (RPWP, wlc, 1582, nr 6). Jej nazwę wymienia również Z. Boras, pisząc o ugodzie zawartej między kmieciami z pomorskiej wsi Patzke a polską wsią po drugiej stronie granicy z 1586 r. (tenże, *Stosunki polsko-pomorskie*, s. 205, przyp. 49: „Ein interim contract sowegen der Dörfer Patzkeund Poggenpful anno 1586 getroffen”). W pomorskiej wersji przebiegu granicy polsko-pomorskiej wspomniane są dwa obiekty: Poggenpul, Małe i Duże, którymi miała biec granica państwowa, identyfikowane jako mokradła lub jeziora położone między jeziorami Kołbackim i Komorowo (K. Górską-Gołaską, *Poggenpul*, s. 719; T. Jurek, *Wielkopolska*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 587). Przypuszczamy, że była to miejscowość na terenie dzisiejszej wsi Polne.

¹⁰⁷ LWWK 1628, s. 42. Piotrkowska Pozn. Wał., s. 57, traktuje obie wsi – Prosino i Nową Wieś – jako jedną miejscowość. LWWK 1628 wspomina jednak dwie odrębne miejscowości.

Tabela 12. Rozwój osadnictwa w starostwie waleckim w drugiej połowie XVI w.¹⁰⁸

Nazwa miejscowości	Data powstania lub pierwszej wzmianki
Róża	ok. 1555 ¹⁰⁹
Sypnow	1570 ¹¹⁰
Brzeźnica	1577 ¹¹¹
Duderlak	1582 ¹¹²
Budy	1584 ¹¹³
Nadorycz	1586 ¹¹⁴
Nowy Dwór	1586 ¹¹⁵
Wiesiołka	1586 ¹¹⁶

¹⁰⁸ Oprac. na podstawie: dokument z 19 IV 1590 r., z cesją starostwa waleckiego, uczynioną przez Hieronima Gostomskiego, ówczesnego starosty, na rzecz swego syna, Jana Gostomskiego (MK 135, k. 752r–752v [=SMK IV, nr 891]), potwierdzoną 15 I 1593 r. przez króla (MK 138, k. 13r–14r [=SMK VII, nr 18]); BOss, 334, II, Inwentarz waleckiego starostwa anni 1619 in Iulio oddany w arendzie panu Mikołajowi Nieborowskiemu przez pana Iana Gostomskiego starostę waleckiego, k. 381r–394r; Schmitt; Bocheński; HistPowWał; Bąk, Wałcz; K. Górską-Gołąska, T. Jurek, *Wałcz – starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 500.

¹⁰⁹ Schmitt, s. 221; Bocheński, s. 71; HistPowWał, s. 341; Bąk, Wałcz, s. 66. Wydawcy pracy Ignacego Bocheńskiego w przyp. 4 na s. 71 zamieścili informację o wyludnieniu wsi Róża w 1582 r. Wydaje się, że chodzi raczej o Duderlak. Fragment, na który powołują się wydawcy (oraz Bąk, Wałcz, s. 66), wyraźnie stwierdza, że w 1602 r. w okręgu waleckim szalała zaraza, która spowodowała wymarcie założonej w 1582 r. wsi Róża, sąsiadującej z wsią Brocz, należąca do rodziny Golców (G. Brümmer, *Die Goltzen Herrschaft Brotzen. Geschichtliche Darstellung der Entwicklung eines ländlichen Bezirkes mit einem Anhang bisher ungedruckter Urkunden*, Danzig 1893, s. 14–15). Skądinąd wiadomo, że to właśnie wsi Duderlak dotyczył przywilej starosty waleckiego z 1582 r. (Schmitt, s. 220; K. Górską-Gołąska, *Margrabska Droga*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 89).

¹¹⁰ Wieś w przywileju lokacyjnym z 1570 r. miała nazywać się Nałęcz (Schmitt, s. 223). Z 1589 r. pochodzi królewskie potwierdzenie przywileju z 1570 r.: Schmitt, s. 223; Bocheński, s. 53, 72; HistPowWał, s. 346. L. Bąk podaje datę 1577 r. (Bąk, Wałcz, s. 67).

¹¹¹ K. Górską-Gołąska, *Brzeźnica*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 127; Piotrkowska Pozn. Wał., s. 15. W 1574 r. na młyn na Brzeźnicy (rzeka?) miał najechać starosta Andrzej Górka (Z. Boras, *Stosunki polsko-pomorskie*, s. 200). Autorzy HistPowWał (s. 318) uważają, że lokacja z 1577 r. była lokacją wtórną. Pewne trudności interpretacyjne sprawia kwestia identyfikowania wspomianej w źródłach wsi Łodzian w starostwie ujskim z Brzeźnicą właśnie (tak np. K. Górską-Gołąska, *Brzeźnica*, s. 127). Zob. też błędnie sporządzony regest w SMK VIII, nr 367, gdzie w 1595 r. wspomina się o karczynie Łodzian. W źródle znalazła się informacja o karczynie we wsi Łodzian: „in usu et possessione pacifica tabernae in villa Lodzia ad capitaneatum nostrum Walcensem pertinente”. Wzmianki te sugerują istnienie wsi o tej nazwie jeszcze pod koniec XVI w. Jednak już inwentarz 1619 r. nie zawiera nazwy Łodzian, występuje natomiast Brzeźnica (BOss, 334, II, k. 391r). Najpewniej w którymś momencie musiało dojść do zmiany nazwy wsi albo wchłonięcia gruntów wsi Łodzian do wsi Brzeźnica. Ignacy Bocheński odnalazł w księgach grodzkich waleckich przywilej dla wsi Brzeźnica z 1601 r. (Bocheński, s. 56), F.W.F. Schmitt uważa zaś, że przywilej z 1601 r. potwierdza założenie Brzeźnicy w 1600 r. (Schmitt, s. 219). Być może zatem rzeczywiście było tak, że Brzeźnica powstała na gruntach wsi Łodzian, albo grunty Łodzian zostały wchłonięte przez późniejszą lokację Brzeźnicy. Jednak w 1586 r. wzmianka o nowo lokowanej wsi Brzeźnica (K. Górską-Gołąska, *Brzeźnica*; też, *Sambrosko*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 281).

¹¹² Bocheński, s. 61; Bąk, Wałcz, s. 67. Początkowo (1582 r.) pod nazwą Róża, w 1587 r. Duderlak/Dudylany (Schmitt, s. 220; K. Górską-Gołąska, *Margrabska Droga*, s. 89). Intrygujące informacje z lat 70. XVI w. przekazuje Z. Boras. W skardze podstarosty szczecineckiego do księcia pomorskiego z 1574 r. wzmiankowano o „niedawno założonej” wsi Dudylany, koło której inną wieś miał założyć starosta walecki. W 1576 r. miało dojść do najazdu starosty na pomorską[!] wieś Dudylany w 1576 r. (Z. Boras, *Stosunki polsko-pomorskie*, s. 200–201).

¹¹³ Bocheński, s. 57; Bąk, Wałcz, s. 67. Budy miały być wzmiankowane już w latach 1574–1584, gdzie na miejscu późniejszej osady stał najpierw młyn (Schmitt, s. 220; HistPowWał, s. 319; zob. też Piotrkowska Pozn. Wał., s. 15). Z. Boras (tenże, *Stosunki polsko-pomorskie*, s. 191–192) wspomina ponadto o wybudowaniu przez starostę Andrzeja Górkę dworku myśliwskiego w późniejszej wsi Budy nad rzeką Płynnicą, być może wcześniejszego niż młyn. Zob. też przywilej dla sołtysa wsi Budy z 1590 r.: MK 135, k. 741v–742r [=SMK IV, nr 871].

¹¹⁴ Bocheński, s. 65–66; HistPowWał, s. 336. Przywilej dla sołtysa z 1589 r.: MK 135, k. 513v–515r [=SMK IV, nr 551]. Bąk, Wałcz, s. 67, podaje datę 1589 r., Schmitt (s. 217) datuje zaś wieś na 1590 r. Co ciekawe, już w 1576 r. Pomorzanie twierdzili, że Nadarzyce zostały założone na gruncie należącym do Pomorza (Z. Boras, *Stosunki polsko-pomorskie*, s. 201).

¹¹⁵ Założony ok. 1560 r. jako folwark, w 1586 r. wzmiankowany jako wieś: Schmitt, s. 220; Bocheński, s. 66 (wzmiankę z 1560 r. odnosi do istniejącej już wsi, za nim czyni tak Bąk, Wałcz, s. 66); HistPowWał, s. 337–338; K. Górską-Gołąska, *Nowy Dwór*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 335.

¹¹⁶ Schmitt, s. 222–223; Bocheński, s. 81 i przyp. 50 tamże; HistPowWał, s. 350. Autorzy ci uważają ponadto, że Wiesiołka została wtórnie lokowana. Za nimi informację podaje Piotrkowska Pozn. Wał., s. 77. Bąk, Wałcz, s. 67, zauważa, że przywilej lokacyjny Wiesiołki pochodzi z 1593 r., choć informacje źródłowe cofają niekiedy metrykę osady o sto lat, do XV w. Zob. też wpis do ksiąg grodzkich waleckich z 1594 r.: TD, Regesty, 191 (nr 77a) 1594. Autor hasła słownikowego uważa z kolei,

Klawiter	1590 ¹¹⁷
Szwecja	1590 ¹¹⁸
Gostomia*	1590 ¹¹⁹
Zbytno	1595 ¹²⁰
Leżenica	1596 ¹²¹
Jaroszewo	1596 ¹²²

Legenda: * powtórna lokacja.

Tabela 13. Wsie szlacheckie w powiecie waleckim do 1600 r., nieuwzględnione w rejestrach poborowych powiatu waleckiego

Nazwa miejscowości	Data pierwszej wzmianki
Fulbek	1570 ¹²³
Bysze	1592 ¹²⁴
Laczk	1594 ¹²⁵
Langenhof	1594 ¹²⁶
Warniłęg	1595 ¹²⁷
Apelweth	1600 ¹²⁸

że Wiesiołka powstała na początku lat 90. XVI w. (T. Jurek, *Wiesiołka*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 640). O Wiesiołce wspomina jednak już dokument z 1590 r. z pierwszą zgodą na cesję starostwa waleckiego (MK 135, k. 752r–752v).

¹¹⁷ HistPowWał, s. 323; Schmitt, s. 219 oraz Bąk, Wałcz, s. 67 podają datę 1593 r.

¹¹⁸ Dokument lokacyjny z 1590 r., w transumpcie królewskim z tego samego roku, opublikował G. Raddatz, *Geschichte des Dorfes Freudenfier (Kreis Dt. Krone)*, „Grenzmärkische Heimatblätter”, 1934, nr 2, s. 5–7; zob. też: Schmitt, s. 220; Bocheński, s. 71–72; HistPowWał, s. 346–347; Bąk, Wałcz, s. 67; T. Jurek, *Szwecja*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 859.

¹¹⁹ Schmitt, s. 218; Bocheński, s. 53, 63; Bąk, Wałcz, s. 67; zob. też wpis do ksiąg grodzkich waleckich z 1591 r., w których oblatowano dokument lokacyjny starosty waleckiego oraz potwierdzenie królewskie z 1590 r.: TD, Regesty, 160 (nr 30) 1591.

¹²⁰ Ze Zbytnem łączymy informacje o wsi *Konieczbyczny* z 1589 i 1595 r., które znajdują się w Metryce Koronnej. Wpisano do niej zezwolenie na lokację na surowym korzeniu wsi o takiej nazwie w 1589 r. (MK 135, k. 490v–491r [=SMK IV, nr 530]) oraz potwierdzenie przywileju na sołectwo tamże w 1595 r. (MK 139, k. 350r [=SMK VIII, nr 369]). Wydaje się, że sugerowana nazwa osady miała związek z jeziorem Zbyczno, nad którym później leżała wieś Zbytno. Z drugiej strony pojawiają się pewne wątpliwości przy jednoznacznej identyfikacji wsi *Konieczbyczny* ze Zbytnem, gdyż w pierwszym przywileju nie wspomina się np. o żadnych korzyściach, jakie zasadzca mógł uzyskiwać z jeziora Zbyczno (por. z informacjami o przywilejach dla sołtysów czy mieszkańców wsi położonych, ogólnie rzecz ujmując, nad wodą: K. Górską-Gołąską, *Krapskie jeziora*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 446). Informacja o potwierdzeniu przywileju w 1595 r. zawiera tylko tytuł, bez wpisania treści dokumentu. Ponadto wieś ta nie została wymieniona we wspomnianych wyżej dokumentach z cesją starostwa z 1590 i 1593 r. Kolejną przesłanką negatywną może być fragment pochodzący z dokumentu lokacyjnego wsi Szwecja, gdzie określając granice mającej powstać wsi, wspomniano o rozciąganiu się osady „usque ad campum quod iacet penes stagnum Zbyczno” (G. Raddatz, *Geschichte*, s. 7). Przypuszczamy, że wzmianki te ilustrują przede wszystkim trudności, na jakie napotykali starostowie waleccy i ich zasadzcy przy kolonizowaniu tego terenu.

¹²¹ Potwierdzenie przez króla w 1600 r. dokumentu starosty waleckiego z 1596 r. dla sołtysa w Leżenicach za zasługi w lokowaniu wsi: MK 145, k. 116v–117v. L. Bąk wspomina o przywileju pochodzącym dopiero z 1624 r., w którym mowa o powtórnym zasiedleniu wsi sprzed kilku lat, datuje ją więc na 1620 r. (Bąk, Wałcz, s. 67).

¹²² Schmitt, s. 223; Bocheński, s. 53; HistPowWał, s. 326; Bąk, Wałcz, s. 67.

¹²³ K. Górską-Gołąską, *Fulbek*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 447. F.W.F. Schmitt identyfikuje osadę Fulbek z miejscowością Wielboki, znajdującej się po stronie Brandenburgii, tuż przy granicy z Koroną (Schmitt, s. 250–251). Zob. też HistPowWał (s. 325), gdzie autorzy traktują Fulbek jako wieś, wzmiankowaną pierwszy raz w 1593 r. Istotnie, już na początku XVII w. Fulbek wymieniany jest jako wieś (TD, Regesty, 406 (nr 24) 1608 czy tamże, 483 (nr 78) 1613). Nie umieliśmy jednak wskazać dokładnej daty założenia wsi przy młynie wzmiankowanym w 1570 r., dlatego Fulbek został oznaczony na mapie głównej jako osada młyńska.

¹²⁴ HistPowWał, s. 319; K. Górską-Gołąską, *Bysze*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 161–162.

¹²⁵ Schmitt, s. 248, lokuje w Lacku w 1540 r. protestanckiego kaznodzieję, a w 1584 r. jego następcę.

¹²⁶ TD, Regesty, 14000 (nr 1401) 1594 (dot. obu wymienionych miejscowości w 1584 r.). W haśle K. Górską-Gołąską, *Frydland*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 443, przy omawianiu podziału dóbr Frydland wspomniano o folwarku Langenhof; zob. też K. Górską-Gołąską, *Latzke*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 577.

¹²⁷ TD, Regesty, 202 (nr 31) 1595.

¹²⁸ F.W.F. Schmitt wspomina o fundacji zboru protestanckiego w tej miejscowości w 1586 r. (Schmitt, s. 249). Zapewne na tej podstawie datuje się powstanie wsi w HistPowWał, s. 325.

Byszki	1600 ¹²⁹
Hamer	1600
Nowy Golcz	1600 ¹³⁰
Schönholtzig	1600 ¹³¹

Tabela 14. Rozwój osadnictwa w starostwie ujskim w drugiej połowie XVI w.¹³²

Nazwa miejscowości	Data założenia lub pierwszej wzmianki
Jastrowie	1560 ¹³³
Hamer Stobnieński	1564 ¹³⁴
Smolany	ok. 1569 ¹³⁵
Gędek	1567 ¹³⁶
Pokrzywnica	1567 ¹³⁷
Głochotka Młyn	ok. 1569 ¹³⁸
Kaczory*	ok. 1577
Ptusza	1580 ¹³⁹
Skórka	1583 ¹⁴⁰
Plecemin	ok. 1584 ¹⁴¹
Krępa	1584 ¹⁴²

¹²⁹ Wzmianka o pochodzących z 1509 r. braciach *Beskye*, łączonych z Byszkami: HistPowWał, s. 319.

¹³⁰ F.W.F. Schmitt wzmiankuje w 1540 w Nowym Golcu protestanckiego kaznodzieję (Schmitt, s. 246).

¹³¹ TD, Regesty, 260 (nr 23) 1600 (dot. wszystkich wymienionych miejscowości w 1600 r.); HistPowWał, s. 337. F.W.F. Schmitt wymienia Schönholtzig jako istniejącą dopiero w 1754 r. (Schmitt, s. 244).

¹³² Oprac. na podstawie: LWWK 1564, s. 139–156; LWWK 1569, k. 7r–19r; Ujście 1627; Żmizdiński, s. 49–69; także: HistPowWał; Bąk, Wałcz. Na mapie nie uwzględniliśmy pojawiającej się w literaturze w 1592 r. wsi Kotuń. Informacje pojawiające się w pracy F. Żmizdińskiego nie są najpewniejsze, przypuszczalnie datuje on okres powstania wsi na lata 80. XVI w. na podstawie informacji z późniejszych źródeł i korelacji czasowej z lokacją położonego niedaleko młyna Klapsztyn. Także informacja podana w przyp. 57 na s. 59 nie wydaje się dokładna. Opierająca się na tym samym źródle autorka hasła słownikowego *Kotonia* wspomina jedynie o lesie zwanym Kotunia (K. Górską-Gołaska, *Kotonia*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 414; zob. też Bąk, Wałcz, s. 68). Wieś Kotonia wymieniona została w 1627 r. w inwentarzu starostwa ujskiego (AP Poznań, Akta miasta Ujście, I/1, k. 19r–19v), a być może już w 1607 r. (K. Górską-Gołaska, *Kotonia*, s. 414 wspomina o drodze wiodącej z Białej Góry do miejsca, nazywanego Kotunia, interpretując je jako wcześniejszy las, choć ze znakiem zapytania; o istnieniu w 1607 r. wsi przekonany jest Żmizdiński, s. 59). Ponieważ nie udało się nam znaleźć potwierdzenia istnienia wspomnianej osady do 1600 r., nie uwzględniliśmy jej na mapie głównej.

¹³³ LWWK 1564, s. 152; LWWK 1569, k. 16r; Żmizdiński, s. 57; K. Górską-Gołaska, *Jastrowie*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 56–57.

¹³⁴ Żmizdiński, s. 57. W 1564 r. wzmiankowany Hamer Stobnieński na rzece Pokrzywnicy; LWWK 1564, s. 140; zob. też T. Związek, *Kuźnica w Stobnie. Uwagi osadnicze na marginesie edycji przywileju dla rudnika Jana Gelinghausa z 1560 roku*, [w:] *Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. M. Dzik, G. Śniezko, Rzeszów 2017, s. 127–147.

¹³⁵ Żmizdiński, s. 57. W lustracji 1569 r. wspomniano: „Hamer nowo sbudowany pul mile ode wsy w boru na rzece Lipniczi [recte: Piltwicy] yeszcze nierobi [...] Przithim Hamrze yesth kilko domkow nowo posiadlionich dimiarzow”; LWWK 1569, k. 16r. W rewizji starostwa ujskiego z 1627 r. wspomniana jako „wioska przy Hamrze”; Ujście 1627, k. 18r–18v.

¹³⁶ Żmizdiński, s. 57; K. Górską-Gołaska, *Gędek*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 473.

¹³⁷ Wedle lustracji 1569 r. „nowo ode dwu liath ossadzona”; LWWK 1569, k. 15r. Przywilej lokacyjny dla wsi pochodzi dopiero z 1579 r.; Żmizdiński, s. 57, przyp. 48; Bąk, Wałcz, s. 68; zob. też K. Górską-Gołaska, *Pokrzywnica*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 720.

¹³⁸ Wedle lustracji 1569 r. „szosthi mlyn Simek Glochotka na strudze za Lubianką”; LWWK 1569, k. 14r; Żmizdiński, s. 57.

¹³⁹ Żmizdiński, s. 57; K. Górską-Gołaska, *Ptusza*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 915.

¹⁴⁰ Żmizdiński, s. 58. W 1564 i 1569 r. wspomniany tylko młyn (LWWK 1564, s. 140; LWWK 1569, k. 8r). Polaszewski, *Własność*, s. 84, podaje datę 1588 r. Ponieważ młyn leżał nad rzeką Głomią, wydaje się, że rozwijającej się przy nim wsi dotyczyło królewskie potwierdzenie z 1595 r. posiadania przez Stefana Chibora i jego żonę Annę sołectwa we wsi Głomia *penes molendinum Skorki sitam* (MK 139, k. 349v–350r).

¹⁴¹ Żmizdiński, s. 58; por. K. Górską-Gołaska, *Plecemin*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 691, gdzie informacja z ksiąg grodzkich poznańskich z 1616 r., w których wspomniano, że część wsi w dobrach Krajenka, wśród nich Plecemin, zostało „niedawno” założonych przez starostów ujskich.

¹⁴² Żmizdiński, s. 58; Bąk, Wałcz, s. 68. Przypuszczamy, że tej wsi dotyczy zezwolenie królewskie na wykupienie sołectwa *in pago Krampczigensi*, wydane dla Pawła Prinna z 1599 r. (MK 143, k. 165r–165v).

Dolaszewo	1586 ¹⁴³
Biała Góra	1586 ¹⁴⁴
Klapsztyn	1586 ¹⁴⁵
Dobrzyca	1590 ¹⁴⁶
Płytnica	1594 ¹⁴⁷
Czechy	1597 ¹⁴⁸
Garbaty Most	ok. 1597 ¹⁴⁹
Olędrowo (Ługi Ujskie)	1597 ¹⁵⁰
Zawada	1598 ¹⁵¹
Jaracz	1598 ¹⁵²
Jeziorki	1598 ¹⁵³
Huta Pokrzywnicka	1599 ¹⁵⁴

Legenda: * powtórna lokacja.

Tabela 15. Rozwój osadnictwa w dobrach szlacheckich powiatu poznańskiego w rejonie Noteci¹⁵⁵

Nazwa miejscowości	Data powstania lub pierwszej wzmianki
Dobra człopskie	
Czuczarz*	ok. 1557 ¹⁵⁶

¹⁴³ Żmidziński, s. 58; Bąk, Wałcz, s. 68 (podaje datę 1585 r.).

¹⁴⁴ Żmidziński, s. 58; K. Górską-Gołąska, *Biała Góra*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 31–32; Bąk, Wałcz, s. 68 (podaje datę 1585 r.).

¹⁴⁵ Żmidziński, s. 59; K. Górską-Gołąska, *Klapsztyn*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 196. W 1591 r. król potwierdził młynarzowi Danielowi Klapsztynowi posiadanie młyna, określonego jako „molendini aquatici ad villam praefatam Białugora in capitaneatu Ustensi consistentis”; MK 136, k. 273r–273v [=SMK V, nr 328].

¹⁴⁶ Żmidziński, s. 58; Bąk, Wałcz, s. 68.

¹⁴⁷ Żmidziński, s. 59–60; Bąk, Wałcz, s. 68. W 1596 r. król nadał sołectwo i młyn we wsi Płytnicy Stanisławowi Łąckiemu, kanclerzowi królewskiemu (MK 143, k. 49r–50r). Co ciekawe, w dwa lata później, w 1598 r., król zezwolił Pawłowi Prinn na wykupienie z rąk Joachima Medacha sołectwa we wsi nazwanej Nową Płytnicą (MK 142, k. 63v–64r). Joachim Medach miał być lokatorem tejże wsi (Żmidziński, s. 60, przyp. 62). Zatem albo nadanie dla Stanisława Łąckiego nie weszło w życie, albo chodziło o dwie różne wsi (Płytnicę i Nową Płytnicę). Warto jednak zauważyć, że w rewizji starostwa w 1627 r. wspomniano tylko o jednej Płytnicy (Ujście 1627, k. 15v–17r). Wieś o nazwie Płytnica znajdowała się również na terenie Księstwa Pomorskiego, na północ od Sypniewa i Nadarżyc, wspomniana przy okazji sporów granicznych na przełomie lat 60. i 70. XVI w. (Z. Boras, *Stosunki polsko-pomorskie*, s. 194). Być może dlatego wieś założoną w starostwie ujskim nazywano „nową”. Nie rozstrzyga to jednak, której wsi mógł dotyczyć dokument królewski z 1596 r.

¹⁴⁸ Żmidziński, s. 60; Bąk, Wałcz, s. 68.

¹⁴⁹ Żmidziński, s. 60; Bąk, Wałcz, s. 68.

¹⁵⁰ Żmidziński, s. 60; Bąk, Wałcz, s. 68; Z. Chodyła, *Ługi Ujskie – najstarsza osada olęderska w Wielkopolsce (1597–1772)*, Roczn. Nad., t. 30, 1999, s. 25–58.

¹⁵¹ Żmidziński, s. 60; Bąk, Wałcz, s. 68. W 1564 r. jeszcze jako młyn; LWWK, s. 140.

¹⁵² Żmidziński, s. 60. Zob. jednak nadanie królewskie na młyn Jaracz, datowane na 1598 r. dla Pawła Piątkowskiego, muzyka królewskiego, w którym określono młyn jako wchodzący w skład wsi Śmiłowo: „molendinum Jaracz dictum ad villam Smielowo capitaneatus Ustensis consistentem” (MK 142, k. 136v–137r). Młyn ten został wymieniony osobno w spisie młynów starostwa w rewizji 1627 r. (Ujście 1627, k. 38r), F. Żmidziński wspomina o przywileju dla Walentego Kussowa. Jaracz pojawił się jako osobna jednostka osadnicza w najstarszej zachowanej wizytacji archidiaconatu kamieńskiego z 1652 r. (Panske, s. 349). Pomimo pewnych wątpliwości zdecydowaliśmy się zaznaczyć Jaracz jako osobną osadę młyńską.

¹⁵³ Żmidziński, s. 60; Polaszewski, *Własność*, s. 84.

¹⁵⁴ Żmidziński, s. 57–58.

¹⁵⁵ Oprac. na podstawie: LWWK 1564, s. 189–206; E. Raczyński, *Wspomnienia Wielkopolski to jest wojewodztw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego*, t. 1, Poznań 1841; Schulz, Merktafeln; Schulz, Quellen; Schulz, Netzegau; W. Dworzaczek, *Zastaw Wielenia Brandenburczykom*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 3, 1951, s. 342; M.D. Zawadzka, *Dzieje Wielenia nad Notecią (do pierwszego rozbioru)*, Roczn. Nad., t. 7, 1976, nr 1, s. 40–43; K. Górską-Gołąska, *Notecka Puszcza*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 302; M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo olęderskie*, s. 24; T. Jurek, *Wielen – dobra i starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 559–562.

¹⁵⁶ K. Górską-Gołąska, *Czarnków – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 289; też, *Czuczarz*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 319. W 1546 r. wzmiankowano wieś Czuczarz, jednakże nie wiadomo, czy chodziło o wieś opuszczoną.

Szonowo*	ok. 1557 ¹⁵⁷
Trzebinia*	ok. 1557 ¹⁵⁸
Pieczyska*	ok. 1557 ¹⁵⁹
Gołęża*	ok. 1559 ¹⁶⁰
Załomie*	po 1559 ¹⁶¹
Bercholt*	po 1560 ¹⁶²
Bukholt*	po 1560 ¹⁶³
Gogolce*	po 1560 ¹⁶⁴
Trzciana Łąka	1561 ¹⁶⁵
Wołowe Lasy	1564 ¹⁶⁶
Dobra czarnkowskie	
Radosiewie	1557 ¹⁶⁷
Jędrzejewo	1585 ¹⁶⁸
Siedliska*	1591 ¹⁶⁹
Dobra wieleńskie	
Żelichowo	ok. 1564 ¹⁷⁰
Kwiejce	1592 ¹⁷¹
Dzierżążno Małe	1592 ¹⁷²
Smrodyńiak	1592 ¹⁷³
Dzierżążno Wielkie	1593 ¹⁷⁴

¹⁵⁷ K. Górńska-Gołaska, *Czarnków – dobra*, s. 289; K. Górńska-Gołaska, *Szonowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 852.

¹⁵⁸ K. Górńska-Gołaska, *Czarnków – dobra*, s. 289; T. Jurek, *Trzebinia*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 353–354.

¹⁵⁹ K. Górńska-Gołaska, *Czarnków – dobra*, s. 289; K. Górńska-Gołaska, *Przelewice*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 834.

¹⁶⁰ K. Górńska-Gołaska, *Gołęża*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 537.

¹⁶¹ Wieś o XIV-wiecznej metryce, jeszcze w 1559 r. określona jako opuszczona; HistPowWał, s. 352; K. Górńska-Gołaska, *Holgrund*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 732.

¹⁶² Wieś o XIV-wiecznej metryce, w 1532 r. była jeszcze przedmiotem transakcji majątkowej, w latach 1559 i 1560 wzmiankowana jako opuszczona. Z 1578 r. pochodzi przywilej dla wsi, można chyba przypuszczać, że już osiadłej; TD, Regesty, 8924 (nr 1396) 1560; K. Górńska-Gołaska, *Bercholt*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 25; HistPowWał, s. 318.

¹⁶³ W 1560 r. wzmiankowana jako opuszczona, w 1574 r. była kolejny raz przedmiotem transakcji, być może już jako osiadła; TD, Regesty, 8924 (nr 1396) 1560; K. Górńska-Gołaska, *Człopa [dobra]*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 317.

¹⁶⁴ Jedyna wzmianka o Gogolcach sprzed drugiej połowy XVI w. pochodzi z XV w. W latach 50. XVI w. kilkakrotnie wymieniania w działach majątkowych Czarnkowskich, jeszcze w 1560 r. określana jako opuszczona; TD, Regesty, 8924 (nr 1396) 1560.

¹⁶⁵ T. Jurek, *Trzciana Łąka*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 320. Trzciana Łąka była przedmiotem transakcji majątkowych Czarnkowskich w latach 1561, 1565, 1570; TD, Regesty, 63 (nr 1) 1565; 10740 (nr 1398) 1570. Datę 1567 r. podaje Schulz, Merktafeln, s. 13, 37. G. Wróblewska określała powstanie wsi na okres przed 1586 r.; taż, *Rozwój przestrzenny miasta Trzcianki*, Rocz. Nad., t. 1, 1966, s. 38. Niekiedy można spotkać się z informacją, że wieś Trzciana Łąka powstała na gruntach dawniejszej wsi o nazwie Rozdruzga (Schulz, Merktafeln, s. 37; por. K. Górńska-Gołaska, *Rozdruzga*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 179; T. Jurek, *Trzciana Łąka*, s. 320–321).

¹⁶⁶ W 1564 r. Wojciech Sędziwój Czarnkowski zastawił swój dług m.in. na Wołowych Lasach, nazwanych w źródle „Wolowelaski”; TD, Regesty, 56 (nr 1) 1564; zob. też Schulz, Merktafeln, s. 13 (nie podaje jednak źródła wiadomości z 1564 r.).

¹⁶⁷ TD, Regesty, 8340 (nr 1396) 1557; K. Górńska-Gołaska, *Radosiewie*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 17.

¹⁶⁸ Data za: Schulz, Merktafeln, s. 13; Schulz, Quellen, s. 9–10, nr 5; wieś w XVI stuleciu wspominana także w 1595 r.; TD, Regesty, 14320 (nr 1401) 1595; K. Górńska-Gołaska, *Radosiewie*, s. 17.

¹⁶⁹ Najprawdopodobniej była to lokacja na miejscu wcześniej wzmiankowanej osady Maństwo; Schulz, Merktafeln, s. 13; Schulz, Netzegau, s. 232; K. Górńska-Gołaska, *Maństwo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 87; I. Skierska, *Siedliska*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 367.

¹⁷⁰ W momencie spisania lustracji 1564 r. wzmiankowany jako nowo rozkopany folwark; LWWK 1564, s. 197.

¹⁷¹ E. Raczyński, *Wspomnienia Wielkopolski*, s. XLVI; Schulz, Netzegau, s. 3 (tu data 1593 r.); K. Górńska-Gołaska, *Kwiejce*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 564.

¹⁷² Schulz, Quellen, s. 10–12, nr 6; Schulz, Merktafeln, s. 13–14; K. Górńska-Gołaska, *Dzierżążna*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 435; M.D. Zawadzka, *Dzieje Wielenia*, s. 42; M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo ołęderskie*, s. 24.

¹⁷³ E. Raczyński, *Wspomnienia Wielkopolski*, s. XLVI; K. Górńska-Gołaska, *Smrodyńiak*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 566.

¹⁷⁴ Schulz, Quellen, s. 12–15, nr 7; Schulz, Quelle, s. 139; Schulz, Merktafeln, s. 14; K. Górńska-Gołaska, *Dzierżążna*, s. 435; M.D. Zawadzka, *Dzieje Wielenia*, s. 42; M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo ołęderskie*, s. 24.

Piła	1593 ¹⁷⁵
Mniszek	1595 ¹⁷⁶
Piotrowo	1595 ¹⁷⁷
Janowo	1600 ¹⁷⁸

Legenda: * powtórna lokacja.

Tabele uwzględniają również wtórne lokacje. Przeważały one w szlacheckich dobrach skupionych wokół Człopy (9 wtórnych na 11 odnotowanych lokacji), choć ponownie zasiedlane były również miejscowości w królewskich dobrach¹⁷⁹. W okolicach Człopy wymieniono dużo osad opuszczonych, wśród nich także te pochodzące z XIV i XV w. Być może doszło tam do jakichś trudności spowodowanych przez środowisko lub zaważyła niegospodarność właścicieli. W każdym razie dobra człopskie w rejestrach poborowych pojawiają się dopiero w latach 80. XVI w., co również może stanowić przesłankę świadczącą o problemach osadniczych w tej części województwa poznańskiego¹⁸⁰.

Wydaje się również, że doszło do co najmniej jednej nieudanej lokacji. W 1586 r. w grodzie nakielskim oblatowano przywilej z 1579 r. na sołectwo we wsi Jastrzębiec w starostwie wałeckim¹⁸¹. Inne wzmianki o wsi o takiej nazwie nie są znane, co może wskazywać albo na niepowodzenie zamiaru lokacyjnego, albo na funkcjonowanie osady pod inną nazwą (zob. dalej).

Zestawienie dat pierwszych wzmianek o uwzględnionych osadach pozwala określić, że w omawianym okresie najwcześniej do lokacji dochodziło w starostwie drahimskim oraz w okolicach Człopy, tj. w latach 50. i 60. XVI w., choć i w innych częściach za Notecią powstawały pojedyncze osady. Dopiero później, od końca lat 70. XVI w., zaczęto intensywnie kolonizować tereny starostwa ujskiego i wałeckiego, choć w starostwie ujskim osady młyńskie i kuźnice pojawiały się kilka-kilkanaście lat wcześniej. Najpóźniej zaczęto zasiedlać rejony Noteci w okolicach Wielenia, gdzie nasilenie akcji osadniczej zarejestrowano dla ostatniego dziesięciolecia XVI w.

Obraz intensywnej kolonizacji w dobrach królewskich nie jest tylko odzwierciedleniem stanu zachowania źródeł. Próby zasiedlania tych terenów przez starostów: drahimskiego, wałeckiego i ujskiego miały swoje podłoże zarówno ekonomiczne, jak i polityczne. Proces zasiedlania puszczy w starostwach wałeckim i ujskim wiązał się z zatargami na granicy polsko-pomorskiej. Z kolei akcja kolonizacyjna w starostwie drahimskim (poza aspektami politycznymi, tutaj również widocznymi) miała związek także z nadmiernym rozdawnictwem dóbr przez starostów dla okolicznej szlachty (szczególnie rodu Golców) oraz problemem pustoszenia wsi w tym rejonie na przełomie XV i XVI w. oraz w pierwszej połowie XVI stulecia¹⁸². Dzięki zakładaniu nowych osad starano się zapewne zwiększyć dochody z tych małych

¹⁷⁵ W ilustracji 1564 r. wspomniano piłę na rzece Białej, która należała do wsi Pęcokowo; LWVK 1564, s. 191; K. Górską-Gołąską, *Piła*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 665. W 1593 i 1603 r. Piła wymieniana była jako osobna wieś (TD, Regesty, 4031 (nr 959) 1593 i 16569 (nr 1404) 1603), jako taka zapisana została również w rejestrze podymnego z 1631 r. (Podymne 1631, k. 26r).

¹⁷⁶ K. Górską-Gołąską, *Bukówka*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 152. Nie udało nam się potwierdzić wiadomości o istnieniu młyna Mniszek dla 1570 r. (tak M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo olęderskie*, s. 24).

¹⁷⁷ K. Górską-Gołąską, *Piotrowo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 681; M.D. Zawadzka, *Dzieje Wielenia*, s. 42 (tu data 1592 r.); M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo olęderskie*, s. 24.

¹⁷⁸ Schulz, Quellen, s. 16–17, nr 9; Schulz, Merktafeln, s. 14; M.D. Zawadzka, *Dzieje Wielenia*, s. 42; M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo olęderskie*, s. 24.

¹⁷⁹ Kaczory w starostwie ujskim, wymienione w 1513 r. przy okazji rozgraniczenia Śmiłowa i Kaczorów właśnie od wsi szlacheckich, otrzymały powtórnie przywilej lokacyjny w 1577 r.; MK 26, k. 268v [=MRPS IV/2, nr 10461]; Żmidziński, s. 60. W 1590 r. w starostwie wałeckim doszło do lokowania wsi Gostomia na gruntach starszej wsi Arnsfeld, ostatni raz wspomnianej chyba w 1552 r.: „villae nostrae desertae Granswelle, in territorio Walcensi”; MK 82, k. 70v–71v [=MRPS V, nr 5581]. Niekiedy uważa się, że wtórnie lokowana była również Wiesiołka w starostwie wałeckim (zob. przyp. 116).

¹⁸⁰ Por. W. Schulz, *Die zweite deutsche Ostsiedlung im westlichen Netzegeau*, Leipzig 1938, s. 10–14.

¹⁸¹ TD, Regesty, 889 (nr 56 Rel.) 1586; K. Górską-Gołąską, *Ruschendorf*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 221.

¹⁸² Do połowy XVI w. jako stale wchodzące w skład starostwa drahimskiego osady wymieniano zamek w Drahimiu, miasto Czaplunek oraz wsie Heinrichsdorf i (Nowe) Worowo. Poza tymi wsiami jako przynależące do starostwa drahimskiego wymieniano również okoliczne wsie, które do połowy XVI w. zostały utracone na rzecz Brandenburgii lub znajdowały się w rękach rodziny Golców. W 1505 r. wymieniono Bolegorzyn, Klaushagen, niezidentyfikowane Vfstete, Clensko, Nowy Dwór, Turbergk oraz jeziora Krosino i Wilczkowo; MK 21, k. 245r [=MRPS III, nr 2322]; K. Górską-Gołąską, *Drahim*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 393. W 1553 r. wymieniono następujące osady: Czaplunek, Heinrichsdorf, Plumwerder, Worowo i opuszczone Claushagen, Falkenhagen, Schuldendorf, Karbon; MK 83, k. 342v [=MRPS V/1, nr 1670]; K. Górską-Gołąską, *Drahim*,

urodzajnych terenów. Starostwa wałeckie¹⁸³ i ujskie¹⁸⁴ jeszcze na początku drugiej połowy XVI w. należały do królewskich o małej liczbie osad, z końcem stulecia zaś ich stan posiadania był jednym z większych w Wielkopolsce¹⁸⁵.

Aspekty ekonomiczne stały zapewne również za przyczyną akcji lokacyjnej w dobrach szlacheckich, wyraźnie najintensywniejszej w rejonie dóbr wieleńskich. Jeszcze w latach 60. XVI w. królewscy lustratorzy wzmiankowali dziewięć osad zlokalizowanych wokół miasta¹⁸⁶, rejestry poborowe z kolei odnotowują wpłaty z jedenastu wsi¹⁸⁷, a do 1600 r. włącznie powstało ich jeszcze osiem. Rozwój osadnictwa w rejonie Wielenia i Czarnkowa trwał jeszcze w pierwszej połowie XVII w.¹⁸⁸

Niekiedy jednak trudno jest stwierdzić, czy pierwsza wzmianka o danej miejscowości dotyczy rzeczywiście osady nowo założonej, czy takiej, która z jakichś powodów wymykała się wcześniej dokumentacji źródłowej. Widać to szczególnie wyraźnie w przypadku wsi szlacheckich powiatu wałeckiego, choć pewnie i tam szlachta zakładała nowe osady. W rejestrach poborowych powiatu wałeckiego (lata 1563, 1577, 1579, 1582) wzmiankowano 40 miejscowości należących do miejscowej szlachty, z których 31 pojawiło się w 1563, 5 w 1577 i 4 w 1579 r. Do końca 1600 r. udało znaleźć się kolejnych 8 wsi oraz 1 osadę młyńską i 1 osadę kuźniczą, należące do wałeckiej szlachty.

W powiecie wałeckim w drugiej połowie XVI w. znajdowały się również miejscowości szlacheckie, których nie objęły rejestry poborowe. Wydaje się, że wynikało to głównie z faktu zakładania przez wałecką szlachtę nowych osad, choć trudno stwierdzić to z pewnością. Można uznać taką ewentualność, gdyż sześć spośród wymienionych w tabeli 12 wsi znajdowało się w centralnej części powiatu, oddzielającej dobra szlacheckie o co najmniej XIV- i XV-wiecznej metryce od terenów starostwa wałeckiego.

Również na sąsiadujących z zanotowaną częścią obu województw terenach, znajdujących się we władaniu książąt pomorskich i margrabiów brandenburskich, druga połowa XVI w. była okresem intensywnej kolonizacji. Zalesione rejony przy granicy z Królestwem Polskim, leżące na gruntach należących do pomorskiej ekonomii szczecińskiej i tamtejszych rodów (Glasenapp, von Wolde, Zastrow, Münchow) oraz rejon dolnej Noteci, na zachód od Wielenia, były w tym czasie kolonizowane przez władców i szlachtę z Księstwa Pomorskiego i Brandenburgii. Północne tereny powiatu poznańskiego oraz powiaty wałecki i nakielski stanowiły zatem istotną część większej akcji osadniczej, przeprowadzonej w drugiej połowie XVI w. w rejonie pogranicza polsko-brandenbursko-pomorskiego¹⁸⁹.

Podobnie jak w województwie poznańskim, również w województwie kaliskim dochodziło do intensywnej akcji lokowania nowych wsi w dobrach szlacheckich. Najsilniej zjawisko to wystąpiło w północno-zachodniej części powiatu nakielskiego (klucze dóbr należące do Grudzińskich, Potulickich i Kościeleckiego)¹⁹⁰. Listy nowo lokowanych miejscowości podają także rejestry poborowe powiatu

s. 393. Wspomnianych tu opuszczonych wsi Falkenhagen i Schuldendorf nie udało się zlokalizować, aczkolwiek nazwa tej pierwszej pojawia się na mapie Pomorza Schröttera; Schrötter, ark. 013; zob. też: K. Górską-Gołąską, *Falkenhagen*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 440–441; też, *Schuldendorf*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 326. Być może do starostwa należała również kolejna opustoszała wieś, Freienhagen; też, *Freienhagen*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 442. Na temat Freienhagen zob. też uwagę w też, *Bolegorzyn*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 87, gdzie informacja o tym, że w 1493 r. Popielewscy przekazali Andrzejowi Górskiemu, staroście drahimskiemu, miejscowości Falkenhagen, Freienhagen i Bolegorzyn. Skutkiem zarówno ich małej liczby, jak również ich pustoszeniu do prac na zamku pociągano ludność z pobliskich wsi należących do Golców; LWWK 1564, s. 186–188; K. Górską-Gołąską, *Drahim*, s. 393.

¹⁸³ Osadami wymienianymi jako należące do starostwa wałeckiego przed drugą połową XVI w. były: Walcz (1303 r.), Arnsfeld, Chwiram, Witkowo (wszystkie wymienione w 1337 r.), Skrzatusz (lokowany w 1438 r.), Rozwałd (powtórna lokacja w 1449 r.; rok wcześniej ten sam Jan Wedel zapisał żonie Annie posag i wiano, m.in. na wsi Rozwałd); Schmitt, s. 218, 221–222, 224; K. Górską-Gołąską, T. Jurek, *Walcz – starostwo*, s. 500. Było to zatem 1 miasto i 5 wsi.

¹⁸⁴ 2 miasta i 13 wsi do 1560 r.; LWWK 1564, s. 143–155; T. Jurek, *Ujście – starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 440.

¹⁸⁵ 1 miasto i 18 wsi w starostwie wałeckim, 2 miasta i 26 osad w starostwie ujskim.

¹⁸⁶ LWWK 1564, s. 189–206.

¹⁸⁷ Były to: Biała Górna, Drawsko, Hamer Bliższy, Hamer Dalszy, Hamer Kamiennik, Kissy, Miałty, Pęczkowo, Rosko, Wrzeszczyna, Żelichowo; RPWP, pzn, 1583, nr 774–784.

¹⁸⁸ M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo ołędzkie*, s. 24–26; M.D. Zawadzka, *Dzieje Wielenia*, s. 42–43.

¹⁸⁹ Kolonizowanie puszczy pomorskich było intensywne praktycznie przez całą drugą połowę XVI w., a akcja zakładania nowych osad na pograniczu brandenbursko-pomorskim nabrała na sile w samej końcówce stulecia; zob.: E. Gohrbandt, *Das Bauernlegen bis zur Aufhebung der Erbuntertätigkeit und die Kolonisation des 16. Jahrhunderts in Ostpommern*, „Baltische Studien. Neue Folge”, t. 38, 1936, s. 192–227; Z. Kaczmarczyk, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań 1945, s. 149–154; A. Wielopolski, *Polsko-pomorskie spory graniczne w latach 1536–1555*, PZ, t. 10, 1954, nr 5–6, s. 82–83; S. Talarczyk, *Początki osadnictwa w pradolinie Noteci*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 7, 1992, nr 36, 1, s. 27–37.

¹⁹⁰ Szafran, s. 52.

nakielskiego od 1578 r.¹⁹¹ Wykaz ten uzupełniają informacje z Tek Dworzaczka i podane przez Przemysława Szafrana¹⁹².

Tabela 16. Nowe lokacje w dobrach szlacheckich w powiecie nakielskim w drugiej połowie XVI w.

Nazwa miejscowości	Data pierwszej wzmianki
Jelowa	1555 ¹⁹³
Downica (Lędyczek)	1556 ¹⁹⁴
Górzna*	1557 ¹⁹⁵
Radawnica (Radownica)	1564 ¹⁹⁶
Buka (Nowa Wieś)	1578 ¹⁹⁷
Czyżkowo (Szyszkowo)	1578 ¹⁹⁸
Grudna	1578 ¹⁹⁹
Krukowo	1578 ²⁰⁰
Potulice	1578 ²⁰¹
Skarpa*	1578 ²⁰²
Stare Dzierżążno (Dzierżążna)*	1578 ²⁰³
Śmiardowo Złotowskie (Śmiardowo)	1578 ²⁰⁴
Wersk	1578 ²⁰⁵
Żeleźnica (Hamer Żelazny)	1578 ²⁰⁶
Batorowo	1579 ²⁰⁷
Osówka	1579 ²⁰⁸
Buczek Mały	1580 ²⁰⁹
Kujan	1582 ²¹⁰
Trudna	1582 ²¹¹
Skórka	1588 ²¹²

¹⁹¹ RPWK, nkl, 1578, nr 256–258.

¹⁹² Szafran, s. 52.

¹⁹³ TD, Regesty, 2151 (nr 213) 1555; RPWK, nkl, 1565.

¹⁹⁴ TD, Regesty, 7112 (nr 897) 1556.

¹⁹⁵ Tamże, 2170 (nr 213) 1557; LWWK 1564, s 141: wieś została wspomniana jako założona przed 7–8 laty na gruntach starostwa ujsko-piłskiego.

¹⁹⁶ TD, Regesty, 2262 (nr 215) 1564; LWWK 1564, s 141: wieś została wspomniana jako założona przed 7–8 laty na gruntach starostwa ujsko-piłskiego. Szafran (s. 184) podaje 1432 r. (za Hładyłowicz, Zmiany krajobrazu), ale wydaje się to mało prawdopodobne.

¹⁹⁷ RPWK, nkl, 1578, nr 262; podawany przez Szafrana 1553 r. odnosi się do miejscowości w par. Dźwierszno Wielkie, co wskazuje, że chodzi o inną wieś.

¹⁹⁸ RPWK, nkl, 1578, nr 259.

¹⁹⁹ Tamże, nr 238.

²⁰⁰ Szafran, s. 163.

²⁰¹ RPWK, nkl 1578, nr 258.

²⁰² Tamże, nr 263.

²⁰³ Tamże, nr 257.

²⁰⁴ Tamże, nr 263. Szafran (s. 198) podaje 1560 r., jednak wzmianka ta nie ma podstawy źródłowej i może odnosić się do istniejącego wcześniej Śmiardowa Krajeńskiego.

²⁰⁵ RPWK, nkl, 1578, nr 260.

²⁰⁶ Tamże, nr 261. Szafran (s. 217) podaje 1534 r., jednak cytowany przez niego rejestr poborowy, na który się mówi tylko o *minera feri* (ASK I 11, k 418 r.), co nie pozwala na pewne odniesienie tej wzmianki do konkretnego obiektu.

²⁰⁷ Szafran, s. 126.

²⁰⁸ Tamże, s. 179.

²⁰⁹ Od tego roku jako osobna wieś, wcześniej prawdopodobnie łany w Buczku Wielkim; TD, Regesty, 2619 (nr 215) 1580; Szafran, s. 120.

²¹⁰ TD, Regesty, 2665 (nr 215) 1582.

²¹¹ Tamże, 2678 (nr 215) 1582.

²¹² Szafran, s. 192.

Sokolna*	1596 ²¹³
Osowo (Ostrogóra)	1597 ²¹⁴
Paruszka	1598 ²¹⁵

Legenda: * prawdopodobne lokacje wtórne.

Nie we wszystkich przypadkach chodziło o wsie lokowane na surowym korzeniu. Wzmianki o kilku z nich w Tekach Dworzaczka pochodzą jeszcze sprzed połowy XVI w. W 1544 r. Dzierżąno zostało wspomniane jako pustka²¹⁶, podobnie w 1541 r. Skarpa (jeszcze w pod koniec pierwszej połowy XVI w. znajdowały się tam uprawiane działki szlacheckie)²¹⁷ i w 1545 r. Sokolna (miała istnieć już pod koniec XV w.)²¹⁸. W 1470 r. Jelowa była jeszcze zasiedlona²¹⁹. W wypadku Górzna, które w 1564 r. zostało wspomniane jako nowo lokowane, okres jego opustoszenia trwał co najmniej 25 lat, w 1508 r. było jeszcze zasiedlone²²⁰, a od 1532²²¹ do 1557 r. wzmiankowane jako pustka²²². Radawnica jest zaś wspomniana jako wieś w dokumencie z 1440 r.²²³ Wskazuje to, że w niektórych przypadkach mamy do czynienia z przerwaniem ciągłości osadniczej i ponownym zagospodarowaniem ziemi.

Nowe miejscowości zakładano przede wszystkim nad rzekami, które z pewnością zapewniały zarówno podstawy egzystencji, jak i komunikację między osadami. Jedną z charakterystycznych cech nowego osadnictwa w zanoteckiej części obu województw, zwłaszcza na puszczańskich terenach starostw waleckiego i ujskiego oraz w okolicach Wielenia, było powstawanie skupisk osadniczych wokół obiektów przemysłowych, głównie młynów wodnych, ale też młynów rudnych-kuźnic bądź pił-tartaków. Wraz ze wzrostem liczby zamieszkujących je mieszkańców wytwarzały się wokół nich osobne wsie. Proces ten miał miejsce również po 1600 r. Wzmiankowane w źródłach obiekty przemysłowe niejednokrotnie znajdowały się w znaczącym oddaleniu od wsi, do których początkowo należały. Obie zaobserwowane cechy spowodowały, że na mapie zaznaczono część z tych obiektów jako osobne osady.

Trudne warunki naturalne, jak również rywalizacja nadgraniczna powodowały, że zakładanie wsi na tym terenie nie było łatwe. Należy przypuszczać, że wymienione wyżej daty pierwszych wzmianek o wsiach lub informacje źródłowe o kolejnych przywilejach wystawianych dla lokatorów lub sołtysów danej wsi wskazują na istotne trudności, na jakie napotymano w trakcie trwania kolonizacji. Powoduje to niejednokrotnie, że nie jesteśmy w stanie dokładnie odtworzyć jej przebiegu, zwłaszcza na najbardziej na północ wysuniętych rejonach zanoteckiej części województwa poznańskiego.

Inną charakterystyczną cechą, szczególnie widoczną w przypadku wsi powstających w starostwie waleckim, jest nadawanie w dokumentach lokacyjnych wsi nazw, które na ogół nie przyjęły się jako powszechnie używane nie tylko wśród ludności miejscowej, ale też w późniejszych źródłach proveniencji państwowej²²⁴. Zapewne wynikało to z zasiedlania wsi ludnością niemieckojęzyczną, ewentualnie z osadzania wsi na terenach już wcześniej zamieszkanym²²⁵. Cechą charakterystyczną tego nowego

²¹³ TD, Regesty, 2611 (nr 162) 1596.

²¹⁴ Szafran, s. 178.

²¹⁵ TD, Regesty, 2786 (nr 163) 1598; zob. też s. 86.

²¹⁶ Tamże, 2563 (nr 1395) 1544.

²¹⁷ Tamże, 602 (nr 144) 1468, 4999 (nr 335a) 1541; Szafran, s. 191.

²¹⁸ TD, Regesty, 1995 (nr 213) 1545; Szafran, s. 194.

²¹⁹ TD, Regesty, 57 (nr 1382) 1470.

²²⁰ Tamże, 459 (nr 146) 1508.

²²¹ Tamże, 1736 (nr 213) 1532.

²²² Lustracja z 1564 r. wskazuje Piotra Czarnkowskiego jako założyciela Górzna, ale informacje z TD, Regesty raczej to wykluczają. Do połowy XVI w. była ona własnością Kościeleckich, później zaś również Grudzińskich. Informacja z lustracji ma zapewne związek z faktem, że Piotr Czarnkowski był mężem Reginy Kościeleckiej, która otrzymała m.in. Górzne, a następnie zapisała na niej sumę dla swojego męża; TD, Regesty, 872 (nr 1394) 1540, 1920 (nr 213) 1541.

²²³ KDW X, 1531. Szafran (s. 184) podaje również 1432 r. (za Hładyłowicz, Zmiany krajobrazu).

²²⁴ Zależność taką zauważono w przypadku Sypniewa (Nałęcz), Brzeźnicy (Łódź), Dudylan (Róża). Wydaje się, że nadana wsi Szwecja nazwa również była rzadziej używana, przynajmniej przez mieszkańców, niż niemiecka nazwa Freudenfier. Swoją niemiecką nazwę (Weinkrug, Witunk) miało również Jastrowie; K. Górski-Gońska, *Jastrowie*, s. 56. Być może wspomniana wcześniej w tekście wieś Jastrzębiec (1579/1586 r.) także była nazywana inaczej, dlatego nie potrafiliśmy przyporządkować jej do konkretnej miejscowości.

²²⁵ A. Wielopolski, *Polsko-pomorskie spory*, s. 81, wspomina o wymienieniu w recesach granicznych Polski z Pomorzem z połowy XVI w. trzech osad: Nadorycza, Sypniewa i Brzeźnicy; Bąk, Wałcz, s. 68, uważa, że osady te mogły być gospodami przy brodach położonymi wzdłuż Margrabskiej Drogi. Z. Boras z kolei wspomina o wymienieniu w źródłach proveniencji

osadnictwa był jego protestancki charakter. Koloniści organizowali własne życie religijne, budując zbory, a ich wsie pozostawały poza strukturami Kościoła katolickiego²²⁶.

W drugiej połowie XVI w. na terenie powiatów wałeckiego, nakielskiego i zanoteckiej części powiatu poznańskiego powstało co najmniej 107 nowych jednostek osadniczych, z których 51 powstało w dobrach królewskich (14 w starostwie drahimskim, 14 w wałeckim, 23 w ujskim), 56 zaś w szlacheckich (co najmniej 10 w pow. wałeckim, 23 w pow. nakielskim i 23 w zanoteckiej części pow. poznańskiego).

Na południe od Noteci zakładanie nowych osad było rzadkością²²⁷. Był to obszar starszego i znacznie gęstszego osadnictwa. W województwie poznańskim znaleziono dziewięć nowo powstałych miejscowości, z których prawie wszystkie powstały w jego południowej części, na pograniczu powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej z Księstwem Głogowskim. Najwcześniejsze jednak nowe lokacje na południe od Noteci miały miejsce niedaleko Połajewa, koło którego przed 1555 r. założono Krośninko²²⁸, a przed 1561 r. między Połajewem a Czarnkowem założono wieś Ciążym (obie lokacje na terenie pow. poznańskiego)²²⁹. W powiecie kościańskim powstały wsie Szreniawa (1570 r., w dobrach opactwa cystersów w Przemęcie)²³⁰, Szlemsdorf (przed 1580 r.)²³¹, Ostoje (1585 r.)²³² i Zaorle (1593 r.)²³³. W granicach ziemi wschowskiej założono trzy nowe wsie: Buchwald (między 1527 a 1563 r.), Potrzebowo i Śmieszkowo²³⁴. W dobrach klasztoru w Przemęcie doszło również do wtórnej lokacji wsi Ciosaniec i Łupice (przed 1563 r., pow. kościański)²³⁵. Wtórnie lokowane były również Gaj k. Śremu²³⁶ i Kokoszki (przed 1563 r.) (obie wsie w pow. kościańskim)²³⁷. W województwie kaliskim można wymienić tutaj Wałownicę na granicy powiatów kcyńskiego i inowrocławskiego (w 1539 r. Wałownicą nazywany był jeszcze bór nad Notecią, z 1558 r. mamy już wzmiankę o wsi²³⁸), Toporowo w powiecie kaliskim (pierwsza wzmianka w 1576 r.)²³⁹, Maciejew w pyzdrskim (1586 r.)²⁴⁰, Biadki w pyzdrskim (Biejatki, w latach 50. XVI w.)²⁴¹. W powiecie konińskim pod koniec XVI w. założono również miasto Krystynowo, na północ od Kazimierza Biskupiego (zob. dalej, J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*).

pomorskiej z lat 70. XVI w. Nadorycza i Dudylan (zob. przyp. 110 i 112). Pomorzanie jeszcze pod koniec XVI w. skarżyli się, że poddani z Jastrowa, Sypniewa i Nadorycza nie płacili opłat do starostwa szczecineckiego; Z. Boras, *Stosunki polsko-pomorskie*, s. 206.

²²⁶ Mietz, s. 63–67; zob też wyżej, s. 86, 135, 144.

²²⁷ Sprawdzenie list miejscowości zawartych w: Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu*, s. 109–250, dla kilku powiatów wykazała, że większość podanych przez niego miejscowości, które miały być lokowane w latach 1523–1600, da się odnieść zazwyczaj do wcześniejszego okresu.

²²⁸ K. Górka-Gołaska, *Krośnino*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 468.

²²⁹ Pierwszy raz wymieniona w 1561 r. podczas transakcji majątkowej (TD, Regesty, 9148 (nr 1397) 1561), w rejestrze poborowym powiatu poznańskiego z 1563 r. opisana jako *noviter locata* (RPWP, pzn, 1563, nr 12).

²³⁰ T. Jurek, *Szreniawa*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 853.

²³¹ Tenże, *Szlemsdorf*, [w:] tamże, s. 846.

²³² I. Skierska, *Ostoje*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 486.

²³³ Tamże, *Połuszyny*, [w:] tamże, s. 731. Wsie Szlemsdorf, Ostoje i Zaorle powstały tuż nad granicą z Księstwem Głogowskim. Dwie ostatnie wsie znajdowały się w rejonie, w którym na początku XVII w. doszło do pojawienia się kilku następnych miejscowości: Cegielnia (1611), Izbice (1620), Sworowo (1620), Ugoda (1620), Łąka (1631).

²³⁴ T. Jurek, *Śmieszkowo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 7–8; A. Borek, *Ziemia wschowska w drugiej połowie XVI w.*, [w:] RPWP, § 5.I.

²³⁵ Obie wsie wymieniono w najstarszym nadaniu dla klasztoru w Wieleniu (później przeniesionego do Przemętu). W pierwszej połowie XVI w. Ciosaniec określano jako wieś opuszczoną (S. Chmielewski, *Ciosaniec*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 262), Łupice zaś ostatni raz wzmiankowano w połowie XV w. (I. Skierska, *Łupice*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 67). W rejestrze poborowym powiatu kościańskiego 1563 r. przy obu wsiach zapisano *novo adscripta* (RPWP, ksc, 1563, nr 463, 468).

²³⁶ S. Chmielewski, *Gaj*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 450; RPWP, ksc, 1563, nr 9.

²³⁷ J. Luciński, *Kokoszki*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 238 – 239; RPWP, ksc, 1563, nr 70.

²³⁸ TD, Regesty, 594 (nr 1394) 1539, 2398 (nr 37) 1558.

²³⁹ Tamże, 5059 (nr 4) 1576.

²⁴⁰ Tamże, 12646 (nr 1399) 1586.

²⁴¹ RPWK, kls, 1563, 19: „Biejatki osiadła od kilku lyath”.

Według Adolfa Pawińskiego w województwie poznańskim w ostatniej ćwierci XVI w. były 62 miasta i 1313 wsi, a w województwie kaliskim 88 miast i 1869 wsi²⁴², łącznie 3332 miejscowości w obu województwach. W ramach prac nad obecnym tomem AHP, dzięki wykorzystaniu innych źródeł niż tylko rejestry poborowe, a zwłaszcza Tek Dworzaczka, dla drugiej połowy XVI w. ustalono istnienie łącznie 3784 punktów osadniczych, w tym 160 miast (67 w poznańskim, 93 w kaliskim), 3394 osad wiejskich (odpowiednio: 1353, 2041), 71 folwarków (24, 48), 126 osad młyńskich (67, 59), 22 osady kuźnicze (13, 9), 2 samodzielne zamki (Drahim i Koło), 2 samodzielne opactwa (Łąd i Paradyż), 3 osady smolne (w pow. nakielskim), 2 osady karczemne (Górki i Bełzant) i 1 hutę szkła (Huta Pokrzywnicka). W porównaniu z wynikami Pawińskiego jest to wartość wyższa o 13%. Zdecydowanie największa różnica zachodzi w wypadku powiatu wałeckiego (wzrost o 81,3%), co wynika z uwzględnienia nowych lokacji w końcu XVI w. Wysoki przyrost liczby miejscowości wystąpił również w powiatach kcyńskim (24,9%), nakielskim (21,9%) i gnieźnieńskim (20,8%). Mniejsze są różnice w przypadku innych powiatów: konińskiego (14,3%), poznańskiego (12%) i kaliskiego (13%), a szczególnie pyzdrskiego (5,1%), kościańskiego (5%) i ziemi wschowskiej (2,3%).

Obliczenia liczby osad dla interesującego nas okresu dokonał również Konstanty Hładyłowicz. Z dwóch województw pominął on jednak powiaty koniński i wałecki. W swoich obliczeniach dla końca XVI w. korzystał z jednej strony z danych z rejestrów poborowych (za Pawińskim) oraz z ksiąg sądowych (za Stanisławem Kozierowskim – wiarygodność podawanych przez niego informacji jest ograniczona), uwzględniając (prawdopodobnie) osady opustoszałe²⁴³. Porównanie tych danych nie jest więc w pełni uzasadnione. Ogólnie jednak dla obszaru ośmiu powiatów województw kaliskiego i poznańskiego Hładyłowicz wyliczył 3332 osad; dla tego samego obszaru w czasie prac nad osadnictwem obu województw odnaleźliśmy ich 3358. Różnica jest więc minimalna i wynosi zaledwie 0,7% więcej osad w AHP niż u Hładyłowicza. Na poziomie pojedynczych powiatów wyniki kształtują się różnorodnie: powiat gnieźnieński 0,4% mniej osad, kcyński – 7,9% więcej, kaliski – 8% więcej, kościański – 5,7% mniej, nakielski – 2,8% więcej, pyzdrski – 3,1% mniej, poznański – 3% więcej, ziemia wschowska – 4,3% mniej.

Tabela 17. Gęstość osadnictwa w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Powierzchnia w km ²	Liczba miejscowości ogółem	Liczba miejscowości na 100 km ²
nakielski	3229	223	6,9
kcyński	2384	286	12,0
gnieźnieński	3058	516	16,9
pyzdrski	2880	433	15,0
koniński	2312	336	14,5
kaliski	3264	461	14,1
Województwo kaliskie	17 127	2255	13,2
wałecki	1945	87	4,5
poznański	8979	770	8,6
kościański	5175	628	12,1
ziemia wschowska	554	44	7,9
Województwo poznańskie	16 653	1529	9,2
Razem oba województwa	33 780	3784	11,2

Źródło: oprac. własne.

²⁴² P. Wielkopolska, t. 1, s. 63.

²⁴³ Hładyłowicz, Zmiany krajobrazu, s. 16–17, 78, 83.

W tabeli 17 zaprezentowano gęstość osadnictwa na obszarze Wielkopolski z uwzględnieniem podziału na powiaty i województwa. Należy zaznaczyć, że dane te mają charakter przybliżony. W obliczeniach na równi potraktowano zarówno duże miasta, jak i osady młyńskie. Średnia gęstość osadnictwa była większa w województwie kaliskim niż poznańskim, ze względu na słabo zaludnione połacie zachodnie tego drugiego województwa. Średnia liczba miejscowości w obu województwach jest najniższa spośród terytoriów dotąd opracowanych w serii. Zaniża ją województwo poznańskie, samo województwo kaliskie miało bowiem gęstszy sieć osadniczą niż województwa sieradzkie (12,1 miejscowości na 100 km²), sandomierskie (11,9) czy krakowskie (12,9)²⁴⁴.

²⁴⁴ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, s. 75–76; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, s. 75; K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 49; tenże, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Krakowskie, s. 68.

CHARAKTER I WIELKOŚĆ OSIEDLI: OSADY WIEJSKIE

Michał Gochna

W niniejszym tomie utrzymaliśmy zasady przyjęte w poprzednich tomach serii AHP. W przypadku osad wiejskich na mapie głównej oznaczyliśmy:

- osady wiejskie,
- osady młyńskie,
- folwarki,
- osady kuźnicze,
- hutę szkła.

Na obszarze obu województw odnotowaliśmy dwie osady karczemne – Górki i Piaskinię (w XVI w. Belzant)¹.

Na mapie głównej wyróżniliśmy osady młyńskie leżące poza miejscowościami i posiadające własne nazwy (w poniższych wykazach nazwa w nawiasie to nazwa XVI-wieczna; ponadto zastosowaliśmy skróty na oznaczenie własności: s – szlachecka, k – królewska, d – duchowna, m – miejska, ks – królewsko-szlachecka, dm – duchowno-miejska, ds – duchowno-szlachecka, dms – duchowno-miejsko-szlachecka). Są to:

- w województwie poznańskim:
 - w powiecie waleckim: Iłowiec (Fulbek; s), Pilów (Pilawka; s), Żerdno (Piła; k);
 - w powiecie poznańskim: Bobrówka (s), Borowy Młyn (s), Cietrzewka (s), Cyk (Klaspztyn; k), Czaplino (Głochotka; k), Czapury (d), Czerwonak (d), Czerwony Młyn (d), Dąbie (s), Drawski Młyn (s), Grabowiec (Grabowy Młyn; s), Jaracz (s), Krąpka (k), Kuźnik (Kopermil; k), Łysy Młyn (s), Mitręga (s), Mniszek (s), Niwka (s), Niziołek (s), Nowy Młyn (s), Oberski Młyn (s), Osuch (s), Ptusza (k), Sąpolny Młyn (s), Skoki (Stary Borowy Młyn; k), Smolnica (Smolenica; s), Topolnik (d), Węgielny Młyn (s), Witobel (Witowle Małe; s), Zawada (s), Zielonka (s);
 - w powiecie kościańskim: Błotkowo (Błutkowo; s), Chachle (s), Goworek (d), Kuźnica Zbąska (Borujka; s), Markowo (s), Mokrzec (Mokrski; s), Nowy Młyn (s), Ruchocki Młyn (d), Stary Młyn (s), Ziomek (Ziemek; s);
- w województwie kaliskim:
 - w powiecie nakielskim: Bielawy (Bielawski; k), Chwałka (s), Dolnik (s), Janowo (Nowy; s), Jaracz (k), Klawek (s), Kujan (s), Leśnicki Młyn (Leśnik; s), Rudki (k), Rudki (s), Sadkowski Młyn (Sakowski; k), Samostrzel (Słojek; s), Stara Lubeza (Lubeza; s), Tarnowski Młyn (Tarnowski; k), Toboła (s);
 - w powiecie kcyńskim: Dziekszyn (Dziekczyño; s), Chomiąza Szlachecka (Grzmiąca; s), Gromadzki (s), Kłos (s), Nadolnik (s), Ostrowski (d), Prostkowo (Proszków; s), Skoczka Młyn (Skoczek; s), Straszewski (d), Tur (s), Zrazim (s);
 - w powiecie gnieźnieńskim: Bełki (d), Biskupi Młyn (d), Bystrzycki Młyn (d), Kątno (Kątny Młyn; d), Korzecznik (s), Kruchowski Młyn (s), Ławiczno (Ławiczyn; d), Nadrożno (Nadrożny; k), Nagórny (d), Orchoł (Warchoł; d), Ruda Koźlanka (Ruda; k);
 - w powiecie konińskim: Dzierzny (s), Radzimia (Radzymia; s);

¹ Zob. w tym tomie: T. Związek, *Drogi* i A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości*.

- w powiecie pyzdrskim: Szyba (s), Trzykolne Młyny (Młyny; s);
- w powiecie kaliskim: Rudzki Młyn (s).

Na mapie nie oznaczyliśmy osad młyńskich, których nie udało nam się zlokalizować (w nawiasie informacja orientacyjna, w jakiej okolicy mógł się znajdować, a po średniku skrót na oznaczenie własności): Bliższy Młyn (k. Czarnkowa; s), Borowy Młyn (k. Poznań; d), Gędek (k), Górny Młyn (k. Czarnkowa; s), Kaszuba (par. Stobnica; s), Kosiczek (k. Piły; k); Mędzikowski Młyn (k. Mędziska; s), Nadolny Młyn (k. Czarnkowa; s), Niestachów (k. Poznań; s), Nowy Młyn (k. Poznań; d), Olszowy Młyn (k. Poznań; d), Piotrów (w par. Sieraków; s), Stary Folusz (k. Poznań; k); Trejelny Młyn (s), Ungrow (k. Poznań; m), Wierzbak (k. Poznań; m); Wójtowski Młyn (k. Obornik; s) w powiecie poznańskim; Węgliny (par. Gryżyna; s), Zalas (par. Czerwony Kościół; s) w powiecie kościańskim; Biała (par. Góra; d), Chojenka (par. Chojna; s), Krotoszyński (k. Kopaszyna; s) w powiecie kcyńskim; Borowy (d), Płociczny (par. Strzyżewo), Przedmiejski (k. Trzemeszna; d), Radzicki (k. Pyszczyna; d), Rudki (Rudny młyn; d), Wełnicki (par. Gniezno św. Michał) w powiecie gnieźnieńskim; Powierski Młyn (k. Powiercia; s) w powiecie konińskim; Mroczi i Zwola (obie w par. Nietrzanowo; s) w powiecie pyzdrskim; Młyny Odalanowskie (k. Odalanowa; k), Psarski Młyn (k. Psar; s), Rokitno (k. Kakawy; s), Świądrew (par. Tłocin; k) w powiecie kaliskim.

Na mapie głównej oznaczyliśmy również kuźnice będące w drugiej połowie XVI w. odrębnymi osadami i posiadające własne nazwy. Są to:

- w województwie poznańskim:
 - w powiecie wałeckim: Rudnica (Hamer; s), Kuźnica Drawska (Ruda; k);
 - w powiecie poznańskim: Kuźniczka (Hamer Bliższy; s), Kuźnica Czarnkowska (Hamer Czarnkowski; s), Kuźnica Żelichowska (Hamer Dalszy; s), Kamiennik (Hamer Kamiennik; s), Kuźnica Pilska (Hamer Pilski; k), Hamerski Młyn (s), Hamrzycko (Hamrzysko; s), Ruda (k), Smolary (Smolany; k);
 - w powiecie kościańskim: Kuźnica Zbąska (Hamer; s);
 - w województwie kaliskim:
 - w powiecie nakielskim: Sokole Kuźnica (Hamer; d), Żeleznica (Hamer Żelazny; s), Młoty (s);
 - w powiecie kcyńskim: Hamer Jaktorowski (s), Trojanki (Hamer Oleski; s), Kozaryn (Hamer Szamociński; s);
 - w powiecie pyzdrskim: Ruda (Ruda Bestwińska; s).
- Nie udało nam się zlokalizować kuźnic: Kuźnica Przegocka i Kuźnica Odolanowska w powiecie kaliskim (w okolicach Przygodzic i Odalanowa), Hamer Trzielski (w okolicy Hamrzyska k. Trziela) w powiecie poznańskim.

Na mapie głównej oznaczyliśmy odrębne folwarki o własnych nazwach:

- w województwie poznańskim:
 - w powiecie poznańskim: Chrustowo (Chrostowo; k), Cieśle (k), Gąsawy (s), Kobylarnia (s), Młynkowo (d), Piaskowo (s), Rojewo (d), Stare (s), Strumiany (Stromiany; s);
 - w powiecie kościańskim: Gaj (k), Grodztwo (k), Grzymysław (Grzymisław; k), Maliny (Malinie; s), Nowy Dwór (d), Pianowo (d), Roszkowo (s), Zaborówiec (Zaborowo; s), Zaborowo (d);
- w województwie kaliskim:
 - w powiecie nakielskim: Byszki (Byszkowy; s), Krukówko (Krukowo; s), Lutówko (d);
 - w powiecie kcyńskim: Budki (s), Ciszewo (Czeszewo; s), Trzaskowice (Huta; s), Obórznia (Oborznia; s), Ujazd (d);
 - w powiecie gnieźnieńskim: Kustodia (s), Ludkowo (Lutkowo; s), Świerczewiec (d); Wójtostwo (k);
 - w powiecie konińskim: Wola Rozostowa (Wola; s);
 - w powiecie pyzdrskim: Dzieźmierowo (Dzieźmiarowo; s), Grójec (Grodziec; s), Kromolice (s), Lipowiec (s), Orla (s), Parniczewo (s), Runowo (s), Zdiesz (s);
 - w powiecie kaliskim: Błotnino (s), Gręblów (Gręblewo; s), Kamień (s), Kowalew (Kowalewo; s), Macew (Macewo; s), Osuchów (Osuchowo; s), Roszkówko (Prusy Roszkowo; s), Rypino (d), Sulisław (s), Zdzienice (s).

Nie udało nam się zlokalizować folwarków: Kamienna Górka (k. Lubasza; s), Wilda (k. Wierzbicy; m) w powiecie poznańskim; Ciąszczewo (par. Lubiń; s), Krowi Lasek (par. Osieczna; s), Najdaka

(k. folwarku Pianowo, par. Kościan; s), Troska (k. Osieka par. Gryżyna; s) w powiecie kościańskim; Kościenkowo (par. Chomętowo; s) w powiecie kcyńskim; Blozino (par. Morzysław; s), Drzązgi (k. Szetlewa Wielkiego; s), Piątnice (k. Polic; s), Tarnówka (k. Łagiewnik; s) w powiecie konińskim; Bielawy (par. Kamion; s), Chrostowo (par. Chlewo; s), Deszna (par. Chlewo; s), Gorski (par. Opatówek; d); Gotardy (par. Rajsko; s), Kraszewo (par. Rajsko; s), Międzyborze (par. Czermino; s), Oswałodowo (par. Ociąż; s), Poświatne (k. Złotnik Wielkich; s), Sowina Pusta (par. Sowina Kościelna; s), Waliszewice Stare (k. Waliszewice Nowych; s), Zarzecze (par. Szymanowice; s) w powiecie kaliskim.

Na mapie głównej zazaczyliśmy jedną hutę – Pokrzywno (w XVI w. Hutę Pokrzywnicką)².

Ponadto w województwie kaliskim odnotowaliśmy trzy osady smolne: Jastrzębiec, Osiek, Popielewo³. Wszystkie leżały w powiecie nakielskim. W końcu XVI w. (1597 r.) powstała osada olęderska Ługi Ujskie (w XVI w. Olendrowo)⁴. Osady te oznaczyliśmy na mapie głównej sygnaturą taką jak wsie i przysiółki.

Na mapie oznaczyliśmy osady wiejskie z podziałem na wsie duże (liczące prawdopodobnie ponad 200 mieszkańców) i małe. Wielkość osad szacowaliśmy na podstawie danych zawartych w rejestrach poborowych. Podobnie jak w poprzednich tomach AHP, przyjęliśmy mnożniki pozwalające przeliczać dane z rejestrów na szacunkową liczbę ludności. W przypadku danych dotyczących liczby przedstawicieli poszczególnych grup zawodowych przyjmowaliśmy mnożniki pozwalające szacować wielkość gospodarstwa rodzinnego na jedną osobę odnotowaną w rejestrze. I tak, dla rzemieślników, ratajów, komorników z dobytkiem i pasterzy przyjęliśmy mnożnik 4, dla zagrodników z ziemią i bez ziemi – 5, dla komorników niesprecyzowanych – 3, dla komorników z bydłem i bez bydła oraz dla czeladników – 2, dla ludzi luźnych (hultajów) i komornic – 1. Dla młynów i karczem przyjęliśmy mnożnik 6. W znacznej jednak mierze o wielkości osady świadczyła liczba odnotowanych łąnów. Tu nasze szacunki przeprowadziliśmy w dwóch etapach: najpierw szacowaliśmy liczbę gospodarstw kmiecych na łąn, a następnie wielkość gospodarstwa kmiecego. Ostatecznie przyjęliśmy mnożnik 11 osób na łąn (kmiecy, sołtysi, uprawiany przez szlachtę bezkmicą). W przypadku łąnów pustych mnożnik wynosi 1.

Podkreślić w tym miejscu należy, że powyższe przeliczniki nie dają wyników precyzyjnych, a jedynie pozwalają szacować liczbę ludności w dużym przybliżeniu. Są to wartości uśrednione w skali obu województw – nie wprowadzaliśmy rozróżnienia na typy własności, gdzie – jak wiadomo – przeciętna wielkość gospodarstw kmiecych nieco się różniła. Podobnie wielkości gospodarstw kmiecych różnią się w zależności od regionu. Dla obu opracowywanych w niniejszym tomie województw przeliczniki te przygotowaliśmy przede wszystkim na podstawie różnorodnych źródeł. I tak, w 1552 r. pobór wybierano nie z łąnów, ale od kmieci, stąd w dwóch rejestrach poborowych z tego roku – z powiatów kaliskiego i pyzdrowskiego – znalazły się informacje o liczbie kmieci w poszczególnych miejscowościach⁵. Dzięki temu można było zestawić dane o liczbie kmieci z danymi o liczbie łąnów z późniejszych rejestrów dla tych terenów. Podobne porównanie można było przeprowadzić dla końca XVI w., dzięki zachowanemu rejestrowi podymnego dla województwa poznańskiego z 1631 r. i powiatu kcyńskiego z 1635 r.⁶ Ponadto opieraliśmy się na danych zaczerpniętych z wydanych drukiem lustracji, wizytacji i fragmentów pogłównego z 1590 r.⁷ Uzupełnieniem do informacji źródłowych była literatura przedmiotu⁸.

² Żmidziński, s. 57–58.

³ RPWK, nkl, 1578, nr 283, 290; RPWK, nkl, 1579, nr 245, 246, 247; RPWK, nkl, 1580, nr 269, 275; RPWK, nkl, 1581, nr 257, 265; RPWK, nkl, 1582, nr 235; RPWK, nkl, 1591, nr 85.

⁴ Z. Chodyła, *Ługi Ujskie – najstarsza osada olęderska w Wielkopolsce (1597–1772)*, Roczn. Nad., t. 30, 1999, s. 29–58; Żmidziński, s. 60.

⁵ RPWK, kls, 1552; RPWK, pzd, 1552; zob. uniwersał poborowy: VL, t. 2, s. 9 (600)–11 (605); VC, t. 2, z. 1, s. 35–38.

⁶ Podymne 1631; Podymne 1635.

⁷ LWVK 1564; LWVK 1616; LBG; LBP; J. Senkowski, *Uniwersał poboru pogłównego z 1590 roku*, KHKM, t. 18, 1970, nr 1, s. 61–84; tenże, *Zachowane rejestry pogłównego 1590 roku*, KHKM, t. 18, 1970, nr 3, s. 403–425. Szacunki liczby mieszkańców poszczególnych osad z podziałem na dokładniejsze przedziały zob. edycja elektroniczna rejestrów poborowych obu województw; zob. RPWK, RPWP.

⁸ K. Boroda, *Przeszłość przeliczników demograficznych dla szesnastowiecznych źródeł podatkowych*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 27–52; K. Boroda, P. Guzowski, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia terenów wiejskich w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 53–75; tam pozostała literatura.

Mając na względzie powyższe uwagi, na mapie głównej oznaczyliśmy wsie powyżej 200 mieszkańców. Są to:

- w województwie poznańskim:

- w powiecie wałeckim: Broczyno (Brocz; s), Chwarstnica (s; powiązana z Mielęcinem); Dobino (Braksztyn; m), Dzikowo (Dykowo; s), Giżyno (s), Hanki (Henkendorf; s), Jeziorki (Schulzendorf; s), Jeziorna (Flokesia; k), Kłębowiec (Klausdorf; s), Kłosowo (Hansfeld; s), Lubiesz (Lubsdorf; s), Lubno (s), Lubowo (k), Machliny (s), Marcinkowice (Marcinkowo; s), Martew (Marta; s), Mielęcín (s), Nakielno (s), Nowe Worowo (Worowo; k), Orle (Orla; s), Popielewo (s), Prusinowo Wałeckie (Prusendorf; s), Różevo (Rozwałd; k), Rutwica (Hermansdorf; s), Rzeczyca (Knakendorf; s), Siemczyno (Heinrichsdorf; ks), Skrzatusz (k), Strzalin (Stralenberg; s), Witankowo (Witkowo; k), Zdbowo (Stibowo; s);

- w powiecie poznańskim: Biała (s), Bolewice (Bolelice; s), Brody (s), Bukowiec Międzyrzecki (Bukowiec; s), Bzowo (s), Chełmsko (d), Chociszewo (d), Dobrzyca (k), Dopiewo (Dupiewo; s), Duszniki (d), Gaj Mały (Gaj; s), Gościejewo (k), Górczyno (dm), Jastrowie (s), Jastrowie (k), Jeżyce (m), Kaława (d), Kalsko (d), Kęszyc (Kęsica; k), Komorniki (d), Koninek (Konino; s), Konino (s), Lubikowo (s), Lubosz (s), Lutol Suchy (k), Łagowice (s), Muszyńska Góra (m), Nowa Wieś (s), Ordzin (Ordzino; s), Osiecko (d), Pamiątkowo (s), Pieski (s), Plewiska (d), Podrzewie (d), Podstolice (k), Połajewo (s), Prusim (s), Przytoczna (Przetoczno; s), Rogoziniec (k), Rokitno (d), Rosko (s), Rożnowo (s), Samołęż (Samoląsz; s), Sierc (s), Śliwno (s), Stara Łubianka (Łubianka; k), Stary Dwór (d), Szczuczyn (Szczuczyno; s), Szewce (s), Tarnowo (Tarnowiec; k), Templewo (d), Trzemeszno Lubuskie (Czarmyśl; s), Wąsowo (s), Wielonek (Wielim; s), Wielowieś (Langfuld; d), Winiary (m), Wróblewo (s), Wymykowo (m), Wysoka (d), Zemsco (Zębsko; d), Zemsco (Zębsko; d), Żarzyn (d), Zębowo (s);

- w powiecie kościańskim: Bukowiec Górny (Bukowiec Wielki; s), Błociszewo (s), Bodzewko Drugie (Bodzewko; s), Bodzewo (s), Bonikowo (k), Borowo (s), Brenno (s), Brodnica (s), Bukowiec (Bukowiec Mały; s), Chociszewice (s), Chwalim (s), Chwałkowo (s), Czacz (s), Czerwona Wieś (Czerwony Kościół; s), Dąbcze (Dąbiec; s), Dalewo (d), Dąbrówka Wielkopolska (Dąbrówka; s), Dłużyna (s), Dokowo Mokre (s), Dokowo Suche (s), Doktorowo (s), Domachowo (d), Golina Wielka (Golina; s), Gołaszyn (Gołaszyno; s), Gorzyce (s), Gościejewice (s), Górka Duchowna (Górka Mnisza; d), Grado-wice (d), Granowo (s), Granówko (s), Grąbkowo (s), Grodzisko (s), Grunowo (s), Jarogniewice (s), Jerka (d), Kąkolewo (s), Kawcze (s), Kąkolewo (Kokalewo; s), Kiełpiny (d), Kłoda (s), Kluczewo (s), Kielczewo (Kielczewo; d), Kołaczkowice (s), Konojad (d), Kościelna Wieś (d), Kosieczyn (Kosiczyno; s), Koszanowo (Koszonowo; s), Kręcko (Kręsko; s), Krzekotowice (s), Krzemieniewo (s), Krzyżanowo (s), Lubiń (d), Lubonia (s), Łaszczyn (Łaszczyno; s), Łęka Wielka (s), Łęki Małe (s), Łomnica (s), Łubnica (s), Łuniewo (s), Łuszkowo (d), Mchy (s), Modrze (k), Mórkowo (s), Mościszki (d), Naclaw (m), Niemarzyn (Niemarzyno; s), Niepart (s), Nochowo (k), Nowa Wieś Zbąska (Nowa Wieś; s), Nowe Kramsko (Krapsko Wielkie; d), Obra (d), Oporowo (s), Osiek (s), Pakosław (s), Pawłowice (s), Perzyny (Pyrzyny; s), Piechanin (Piechinino; s), Podmokłe Małe (k), Podmokłe Wielkie (k), Posadowo (d), Przedmieście Dupińskie (s), Przyprostynia (Przeprostynia; s), Przyborowo (s), Rakoniewice (s), Rąbiń (Rąbino; s), Rębowo (d), Roszkowo (Roskowo; s), Siemowo (d), Sierakowo (m), Skoraszewice (Skoroszewice; s), Słupia Kapitulna (Słupia; s), Sobiałkowo (s), Stara Dąbrowa (Dąbrowa; s), Stara Krobica (d), Stara Przysieka Druga (Przysieka Niemiecka; d), Stare Bojanowo (Bojanowo; s), Stary Gołębin (Gołębino; s), Strzelce Wielkie (s), Sułkowice (d), Szkaradowo (Skaradowo; s), Szymanowo (Szymunowo; s), Śląskowo (s), Świerczyna (s), Targowisko (d), Tłoki (s), Turew (s), Tworzanice (Tworzyjanice; s), Wijewo (s), Wilkowo Polskie (s), Włoszakowice (s), Wonieść (Woniesiecz; d), Wyrzeka (d), Zakrzewo (s), Zalesie (s), Zbęchy (Zbechy; d), Żychlewo (d), Żytowiecko (s);

- w ziemi wschowskiej: Boguszyn (Boguszyno; s), Dębowa Łęka (s), Długie Stare (s), Dryżyna (Dreżyna; s), Górczyna (s), Jezierzycy Kościelne (Jezierzycy; s), Jędrzychowice (s), Kandlewo (d), Konradowo (Kunersdorf; d), Kowalewo (s), Lasocice (s), Lgiń (s), Łysiny (Łysina; s), Niechlód (s), Osowa Sień (s), Przybyszewo (s), Przyczyna Dolna (m), Przyczyna Górna (m), Siedlnica (Sidnica; s), Stare Drzewce (Drzewce; s), Tylewice (s), Wilkowice (Wilkowo; s), Wygnańczyce (s), Zamysłów (Szymolewo; d), Zbarzewo (s).

- w województwie kaliskim:

– w powiecie nakielskim: Bagienica (s), Białośliwie (s), Czajcze (s), Dąbki (s), Debrzno Wieś (Debrzno; s), Dębionek (Dębienek; s), Dębno (s), Dębowo (s), Dziedno (d), Glesno (Glisno; s), Głomsk (s), Głubczyn (Głupczyn; s), Grabionna (Grabiona; s), Grabówno (Grabowo; k), Gromadno (s), Jezioriki Kosztowskie (Jezioriki; s), Kościerzyn Mały (Kościerzyna Wielka; s), Krostkowo (s), Kruszk (Gruszka; s), Liskowo (Liskowo; s), Lucim (d), Mała Cerkwica (Cerkwica; d), Mała Klonia (Klunia Mała; s), Mąkowsko (Mąkowsk; d), Morzewo (s), Mościska (s), Niezychowo (Niezychowo; s), Orle (s), Osiek nad Notecią (Osiek; s), Pęperzyn (Pemperzyn; s), Płocicz (d), Pobórka Wielka (Pobórka; s), Podrózna (s), Radawnica (Radownica; s), Rościmin (Rościmino; s), Runowo Krajeńskie (Runowo; s), Rządowo (Żatkowo; s), Sadki (Satki; k), Sypniewo (s), Skic (Skicz; s), Skórka (k), Sławianowo (s), Słupowo (Słupowa; s), Stara Wiśniewka (Wiśniewka; s), Stare (s), Stawnica (s), Śmielin (Śmielino; s), Śmiłowo (Śmiełowo; k), Święta (s), Tłukomy (Tłukom; s), Wałdowo (s), Wąwelno (s), Wielka Klonia (Klunia Wielka; s), Wierzucin Królewski (Wierzucino; d), Witosław (s), Witrogoszcz (s), Włości-borz (s), Wyrza (s), Wyrzysk (Wyrzysko; s), Wysoczka (s), Zakrzewo (s), Żelazno (Żelazne; s);

– w powiecie kcyńskim: Chojna (s), Czerlin (Czerlenino; s), Czeszewo (s), Dochanowo (Dochu-nowo; d), Dziewierzewo (s), Dziewoklucz (s), Grocholin (Grocholino; s), Górki Zagajne (Górki Daronie; s), Jaroszewo (d), Junczewo (Janczewo; d), Kopaszyn (Kopaszyno; s), Lipiny (s), Łukowo (s), Morakowo (s), Murczyn (Murczyno; d), Niemczyn (Miemczyno; s), Panigródz (d), Próchnowo (s), Retkowo (s), Sielec (Siedlec; s), Słębowo (s), Smuszewo (s), Srebrna Górka (s), Stołyżyn (Stołyżyno; s), Uścikowo (s), Wójtostwo (k), Zbyszewice (s), Żelice (s), Żurawia (Żórawia; s);

– w powiecie gnieźnieńskim: Dąbrowa (s), Dziekanowice (d), Grzybowo (s), Izdby (d), Jankowo (s), Komorowo (s), Krotoszyn (Krotoszyno; s), Lisewo Parcele (Lisowo; s), Marzenin (Marzenino; d), Mierucin (Mierucino; s), Mierzewo (s), Napruszewo (Napruszewo; s), Nieborzyn (Nieborzyno; s), Nożyczyn (Nożyczyno; s), Ostrowite (Ostrowite Kapitulne; d), Ostrowite Prymasowskie (Ostrowite Arcybiskupie; d), Pawłowo (d), Popowo Kościelne (Popowo; s), Przedmiejska Wieś (s), Rakowo (s), Sadłogoszcz (s), Strzelce (d), Szelejewo (d), Szydłowo (d), Witkowo (s), Wójcina (Wójcino; d), Zdzie-chowa (d), Złotków (Złotkowo; d);

– w powiecie konińskim: Kielczewo Smużny Pierwszy (Kielczewo Wielkie; s), Kowalewo-Sołectwo (Kowalewo; d), Królików (Królikowo; s), Kuchary Borowe (s), Lisiec Wielki (k), Lubstów (Lubstowo Wielkie; s), Myślubórz (s), Spławie (s), Wrząca Wielka (s);

– w powiecie pyzdrskim: Benice (s), Borzęcice (s), Galew (Galewo; s), Głuchów (Głuchowa; s), Golina (s), Grabowo Królewskie (Grabowo; k), Kleszczewo (k), Lutogniew (s), Nowa Wieś (s), Nowa Wieś Królewska (Nowa Wieś; k), Rusko (s), Zieliniec (Zieleniec; s), Zimin (Ziemino; s);

– w powiecie kaliskim: Blizanów (Blizanowo; k), Brzezcie (s), Chwaliszew (Chwalczewo; ks), Dębsko (s), Długa Wieś Druga (Długa Wieś; k), Dobrzec (dm), Godziszewy Wielkie (d), Gołuchów (Gołuchowo; s), Janków Przygodzki (Jankowo; s), Jedlec (s), Kamiona (s), Karmin (Karmino Wielkie; s), Kościelna Wieś (Kościół; d), Kotlin (Kotlino; s), Morawin (Morawino; s), Ołobok (d), Piwonice (s), Przygodzice (s), Russów (Russowo; k), Rychnów (Rychnowo; s), Skrzebowa (s), Sławoszew (Słabo-szewo; s), Stary Kiączyn (Kiączyno; k), Strzałków (Strzałkowo; s), Tłokinia Kościelna (Tłokinia; k), Wielka Wieś (Tursko Wielkie; s), Tykadłów (Tykadłowo; k), Tyniec (dms), Woła Książęca (s), Wyrów (Wyrowo; k), Zborów (Zborowo; k), Złotniki Wielkie (s).

Największe odnotowane przez nas wsie, liczące pomiędzy 500 a 1000 mieszkańców, to: Zakrzewo w powiecie nakielskim, Dobrzec i Tłokinia Kościelna (Tłokinia) w powiecie kaliskim, Jastrowie w powiecie poznańskim (od 1602 r. miasto), Bukowiec Górny (Bukowiec Wielki), Gołaszyn (Goła-szyno), Granowo, Kielczewo (Kielczewo), Sobiałkowo w powiecie kościańskim oraz Dębowa Łęka, Konradowo (Kunersdorf), Przyczyna Dolna, Przyczyna Górna, Siedlnica (Sidnica), Wilkowice (Wilkowo) w ziemi wschowskiej.

Tabela 18. Procent liczby wsi dużych w stosunku do liczby wszystkich osad wiejskich w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Liczba wszystkich osad	Liczba osad wiejskich	Liczba wsi dużych	Procent
nakielski	223	213	62	29%
kcyński	286	272	29	11%
kaliski	461	444	32	7%
gnieźniński	516	494	28	6%
pyzdrowski	433	414	13	3%
koniński	336	319	9	3%
województwo kaliskie	2255	2156	173	8%
wschowski	44	41	25	61%
walecki	87	82	30	37%
kościański	628	595	117	20%
poznański	770	729	63	8%
województwo poznańskie	1529	1447	235	15%
Razem	3784	3603	408	11%

CHARAKTER I WIELKOŚĆ OSIEDLI: MIASTA I MIASTECZKA W WIELKOPOLSCE W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Jarosław Suproniuk

Tak jak w poprzednich tomach serii AHP, na naszych mapach oznaczyliśmy sieć miejską w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. Na mapach znalazły się miejscowości, które posiadały prawo miejskie, płaciły podatek szos, a w źródłach określane były jako *civitas*, *oppidum*, *oppidulum* lub *miasto*, *miasteczko*. Według założeń przyjętych w serii AHP ośrodki miejskie zostały oznaczone pod względem zarówno własności (królewska, duchowna oraz szlachecka), jak i wielkości: miasteczka (poniżej 1 tys. mieszkańców), miasta (od 1 do 5 tys. mieszkańców) oraz miasta duże (ponad 5 tys. mieszkańców)¹.

Zaproponowana przed laty przez Henryka Samsonowicza² i Jacka Wiesiołowskiego³ typologia miast została ostatnio podjęta na nowo i skorygowana przez Marka Słonia, który dokonał uaktualnienia listy miast ułożonej przez Samsonowicza i zaproponował rozwinięcie wyliczeń dokonanych przez Wiesiołowskiego⁴. Analizując wybrane dane liczbowe z XV i XVI w. (m.in.: liczbę pieszych wystawionych przez miasta w 1458 r., wysokość zapłaconej cyzy w latach 1463–1464, wielkość podatku koronacyjnego w 1507 r., wysokość szosu oraz liczbę opodatkowanych rzemieślników odnotowanych w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w.), Słoń dokonał rekatygoryzacji miast wielkopolskich w XV–XVI w.⁵

W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że na przełomie XV i XVI w. było w Wielkopolsce od 152 do 170 miast i miasteczek⁶. W XVI w. kilkanaście wielkopolskich ośrodków przestało pełnić swoje

¹ Por. J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Krakowskie, s. 71–72. Tylko w zeszycie „próbny”, jakim było *Województwo plockie ok. 1578 r.*, zastosowano 7 kategorii wielkościowych dla wszystkich osiedli województwa: I kategoria – mniej niż 30 mieszkańców, II kategoria – 30–100, III kategoria – 100–200, IV kategoria – 200–400, V kategoria – 400–1000, VI kategoria – 1–2 tys. i kategoria VII – ponad 2 tys. mieszkańców; zob. *Województwo plockie ok. 1578 r.* (w skali 1:200 000) pod kierunkiem S. Herbsta, oprac. I. Gieysztorowa, J. Humnicki, J. Lemené, A. Żaboklicka, Warszawa 1958 (Atlas Historyczny Polski, Seria A: Mapy Szczegółowe, 2), s. 32–33.

² H. Samsonowicz, *Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, KH, t. 86, 1979, nr 4, s. 917–931; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, rozdz. 3: *Typologia miast na podstawie kryteriów demograficznych*, s. 353–392.

³ J. Wiesiołowski, *Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII–XVI wieku. Przestrzeń i społeczeństwo*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 385–395.

⁴ M. Słoń, *Miasta prywatne w sieci miejskiej Wielkopolski XV–XVI wieku*, RDSG, t. 77, 2016, s. 93–123.

⁵ Tamże, Aneks 1, s. 116–121.

⁶ O. Lange oszacował liczbę miast w Wielkopolsce na koniec XV w. na 152; zob. tenże, *Lokacja miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich*, Lwów 1925, s. 45; Z. Kulejewska-Topolska, powołując się na pracę O. Langego, podaje liczbę 153 miast i miasteczek w Wielkopolsce pod koniec XV w.; zob. też, *Ze studiów nad zagadnieniem lokacji miejskich w Wielkopolsce w XVI–XVIII w.*, PZ, t. 9/3, 1953, nr 9–12, s. 181; też, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964, s. 7. H. Samsonowicz podaje liczbę 83 miast i miasteczek w woj. kaliskim oraz 87 w woj. poznańskim; zob. tenże, *Liczba i wielkość miast*, s. 917–931 (w „tabelarycznym podziale terytorialnym miast w Polsce ok 1500 r.” mylnie wpisana cyfra 84 w województwie kaliskim); por. także uwagi L. Polaszewskiego do tekstu H. Samsonowicza: L. Polaszewski, *Uwagi do artykułu prof. dr Henryka Samsonowicza, Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, KH, t. 88, 1981, nr 3, s. 912–914; H. Samsonowicz, *Odpowiedź na list dr Leona Polaszewskiego w sprawie liczby i wielkości miast późnego średniowiecza Polski*, KH, t. 88, 1981, nr 3, s. 914–915. B. Rogalski ocenił, że pod koniec XV w. było w Wielkopolsce 165 miast i miasteczek; zob. tenże, *Kształtowanie się form przestrzennych sieci osadniczej Wielkopolski średniowiecznej*, Poznań 1988, s. 103. J. Wiesiołowski dla pierwszej połowy XVI w. przyjmuje liczbę 164 miast dla „poznańsko-kaliskiej dzielnicowej sieci miejskiej”; zob. tenże, *Sieć miejska*, s. 386, tab. 1.

funkcje miejskie⁷. Większość z nich spadła do roli wsi, a niektóre, tak jak np. Półkpie, zniknęły już w połowie XVI w.⁸ Pomimo tego w XVI w. podejmowane były także nowe lokacje miejskie⁹.

W województwie kaliskim w XVI w. podjęto lokacje 11 nowych ośrodków miejskich. Dla 5 z nich (Ciężen, Jaraczewo, Łopienno, Rusocice i Tabor) zachowały się przywileje lokacyjne, dla 6 pozostałych (Korab, Mielżyn, Nosków, Strzałków, Tarnówka i Wysoka) informacje o miejskim charakterze ośrodka pochodzą z innych źródeł¹⁰. Spośród wymienionych miejscowości Ciężen, Nosków, Rusocice, Strzałków, Tabor i Tarnówka nie utrzymały swoich miejskich funkcji w XVI w. i okazały się lokacjami nieudanymi.

W województwie poznańskim podjęto lokację tylko 2 nowych ośrodków miejskich: Leszna i Bojanowa, przy czym lokacja tego drugiego (z 8 III 1583 r.) okazała się przedsięwzięciem niezrealizowanym¹¹.

W Wielkopolsce pojawiły się także lokacje miejskie obok miast już istniejących i funkcjonujących jako tzw. nowe miasta¹². Spośród lokacji miejskich z drugiej połowy XVI w. oznaczyliśmy te ośrodki, które stanowiły odrębne jednostki administracyjne i miały osobne władze. Według tych kryteriów na mapach znalazły się Krystynowo¹³ i Stanisławowo¹⁴.

Zduny w powiecie konińskim (określane niekiedy w literaturze jako przedmieście Koła) oznaczone zostały na naszych mapach – zgodnie z terminologią rejestrów poborowych z lat 1579, 1581 i 1583 (*villa*)¹⁵ – jako wieś, chociaż posiadamy informację, że król Zygmunt I Stary miał „nadać przedmieszczanom przywilej obierania własnego burmistrza (proconsul), którego działalność widoczna jest z księgi radzieckiej, rozpoczynającej się od r. 1585 a przechowywanej dotąd wraz z innymi dowodami w skrzyni cechowej”¹⁶; Michał Rawita-Witanowski podaje zaś, że „na czele zarządu przedmieścia stał

⁷ R. Szczygieł wymienia w woj. kaliskim (własność szlachecka): Benice, Czeszewo, Dzwonowo, Gołańcz, Lutynia, Łubowo, Półkpie, Rogowo, Rozdrażew, Smogulec, Srebrna Górka, Stępushowo i Strzelce; w woj. poznańskim: Modrze (królewskie) oraz szlacheckie Drożyn, Głębozeczek, Lewice i Mchy; zob. Szczygieł, s. 98.

⁸ Por. Szczygieł, s. 187; Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 10, przyp. 23.

⁹ Zob. m.in.: Szczygieł, s. 33–38, 211–214; Z. Kulejewska-Topolska, *Ze studiów*, s. 182, też, *Nowe lokacje*, s. 9–11.

¹⁰ Szczygieł, s. 35–36, 211–214.

¹¹ Tamże, s. 33–34, 211.

¹² W 1562 r. lokowano Stanisławowo, w 1574 r. wzmiankowane jest Nowe Miasto w Łobżenicy, w 1584 r. Piotrowo (na gruntach wsi o tej samej nazwie), w 1593 r. lokowano Grodzisk Nowy, a w 1597 r. Krystynowo; zob. Szczygieł, s. 328, 331. Powstanie Nowego Miasta w Łobżenicy datowane jest najczęściej w literaturze przedmiotu na XVI w.; zob. m.in. Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 9 oraz s. 12, przyp. 41. Nie zwrócono natomiast uwagi „na zapiski sądu grodzkiego nakielskiego z 1450 r. wskazujące na istnienie starego i nowego miasta już w 1450 r. [...] Niewykluczone, że pierwsze budynki i posesje pojawiły się już w początkach XV w. O nich to zapewne mówi Piotr Wałdowski w przywileju z 26 I 1404 r.”; *W Rzeczypospolitej szlacheckiej (XVI–XVIII w.)*, [w:] A. Mietz, J. Pakulski, *Łobżenica. Portret miasta i okolicy*, Toruń 2014, s. 94. W przypadku Grodziska Nowego już w dokumencie lokacyjnym wystawionym przez Jana Ostroroga 2 XI 1593 r. znalazła się formuła wyjaśniająca, że późniejszy wojewoda poznański „nie dążył do stworzenia nowej, odrębnej prawnie gminy miejskiej. Pragnął tylko poprzez ufundowanie nowej kolonii, ściśle związanej ze Starym Grodziskiem, zapewnić jak najdogodniejsze warunki bytowania osadzie już istniejącej”; G. Wróblewska, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa–Poznań 1977, s. 82; Szczygieł, s. 35: „Postanowienie o wspólnym z mieszkańcami miasta starego prawie do wyboru władz miejskich świadczy, iż nie miał on także zamiaru organizować tam odrębnej gminy miejskiej. Dlatego też należy Nowy Grodzisk traktować jako element rozwoju przestrzennego miasta starego”. Piotrowo „nie rozwinęło się i mimo nadania mu przez kapitułę poznańską aktu erekcyjnego w 1602 r. pełniło w XVII w. funkcję jurydyki”; tamże, s. 34–35. Koźmin Nowy wzmiankowany jest od 1447 r.; zob. M. Słoń, *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010, s. 413; por. też S. Łukomski, *Koźmin Wielki i Nowy. Monografia historyczna*, Poznań 1914, s. 255–259, gdzie zamieszczono wykazy burmistrzów Koźmina Wielkiego i Koźmina Nowego. Z. Kulejewska-Topolska (tęż, *Nowe lokacje*, s. 9; też, *Ze studiów*, s. 182) podaje datę lokacji Koźmina Nowego jako 1518 r.; brak informacji o Koźminie Nowym w pracy R. Szczygła, z kolei *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 2, Wrocław 1967, s. 247, informują tylko, że: „Na początku XVI w. miasto powiększyło się przez założenie tzw. Nowego Miasta”. O gnieźnieńskim zespole osadniczym (m.in. Cierpięgi, Grzybowo, Jędrzejewo, Targowisko, Wójtostwo) w XVI w. zob. w tym tomie A.P. Orłowska, *Gnieźnieński zespół osadniczy w XVI wieku*, s. 343–347.

¹³ Szczygieł, s. 37–38, 328; zob. zachowane „Akta radzieckie i wójtowskie miasteczka Krystynowa inaczej Nowego Miasta [Kazimierza]” z lat 1597–1682, AGAD, zespół 1/124/0, księgi miejskie Kazimierz, Kazimierz 3 (rkps on-line: szukawarchiwach.pl/1/124/0/-/3#tabSkany, dostęp: 17.03.2017); por. Z. Chodyła, *Czasy nowożytne (1504–1793)*, [w:] *Dzieje Kazimierza Biskupiego*, cz. 1: *Monografia*, red. Z. Chodyła, Kazimierz Biskupi–Konin 2001, s. 80–81, 100–101.

¹⁴ Miasto lokowane w 1562 r.; w 1599 r. włączone w granice Poznania jako przedmieście Łacina; zob. T. Jurek, *Stanisławowo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 634 (www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=stanis%C5%82awowo&d=7&t=1, dostęp: 16.03.2017).

¹⁵ Zob.: RPWK, knn, 1579, Zduny, ASK I 13, k. 220; RPWK, knn, 1581, Zduny, ASK I 3, k. 216; RPWK, knn, 1583, ASK I 11, s. 1366.

¹⁶ Cyt. za: SGKP XIV, s. 548; i dalej: „W roku 1655 wojska Karola Gustawa spaliły przedmieście [...]. Zniknął wtedy i urząd burmistrzowski a zastąpił go bezprawnie cechmistrz garncarski. Trwało to do r. 1780”.

osobny burmistrz z radą, niezależni od burmistrza kolskiego, a pierwszym, na którego natrafiamy, był Wojciech Garncarz, więc jeden z cechowych braci¹⁷.

Nie wyróżnialiśmy na mapie głównej osobnym symbolem przedmieść, które były częściami miejscowości¹⁸ (takie przedmieścia zostały oznaczone tylko na planach miast). Przedmieścia leżące obok miast (i określane niekiedy jako wieś) oznaczone zostały jak wieś lub – jak np. Święty Marcin (przedmieście Poznania), Pyszca (przedmieście Śremu) czy Świętopietrze (przedmieście Przemętu) – jako duża wieś. Charakter każdej z osad określony został w indeksie.

Wśród wymienionych przez Ryszarda Szczygła ośrodków, które utraciły swoje funkcje miejskie, znajdują się m.in. Gołańcz i Smogulec. Przyjmując argumentację Marty Piber-Zbieranowskiej, że oba wspomniane ośrodki zachowały swój miejski charakter na przełomie XVI i XVII w., oznaczyliśmy na mapach Gołańcz i Smogulec jako miasteczka¹⁹.

W wykazach i statystykach uwzględniamy miasto biskupów poznańskich Ślesin, mimo że od 1579 r. występuje w źródłach jako wieś²⁰. Nie uwzględniamy natomiast pojedynczych wzmianek o miejskim charakterze osad, które budzą uzasadnione wątpliwości co do ich statusu. Dotyczy to np. Witkowa, o którym panuje przekonanie, że prawa miejskie otrzymał w latach 1676–1684, a które określone zostało w rekognicjarzu z 1591 r. jako *miasteczko Withkowo*²¹. W 1567 r. Słupia (parafia własna, w pow. poznańskim) została określona w rejestrze poborowym jako *oppidum*²², a w wielkopolskich księgach sądowych Wyrzysk określono jako miasto w 1525, 1533 i 1565 r. (występuje razem z wsią Wyrzysk), podobnie jak i Stopachowo w 1517 i 1521 r. oraz Dźwierszno w 1549, 1558, 1561, 1572 i 1583 r.²³ Nie oznaczyliśmy na mapach Królikowa (Królików), które jako miasto wzmiankowane jest jedynie w LBG²⁴, brak natomiast informacji o miejskim charakterze Królikowa w drugiej połowie XVI i w XVII w.

Szacuje się, że pod koniec XVI w. liczba miast i miasteczek wielkopolskich wahała się w granicach od 150 do 158²⁵. Według obliczeń AHP w Wielkopolsce ok. 1600 r. było 160 miast i miasteczek: 93 w województwie kaliskim i 67 w poznańskim (w nawiasach kwadratowych podano nazwę XVI-wieczną lub jej aktualny status prawny, a w nawiasach zwykłych określona została przynależność własnościowa osiedli: k – królewska, d – duchowna, s – szlachecka, ds – duchowno-szlachecka).

¹⁷ Cyt. za: M. Rawita-Witanowski, *Wielkopolskie miasto Kolo, jego przeszłość i pamiątki*, Piotrków 1912, s. 128; autor informuje także, że: „Przedmieście to zw. *Miasteczko Zduny*, gdyż mieszkańcami byli przeważnie garncarze, założone zostało ok. r. 1559 na mocy przywileju Zygmunta Augusta, a za staraniem Stanisława *grabie* z Górk, starosty miejscowego – przynajmniej *Księga Spraw* rozpoczyna się od tej daty. Według słów samego starosty, wypisanych ozdobnie na tytułowej karcie – *dalem Księgi Miasteczku temu, do burmistrza ich, do ktorich to Ksiąg będą ci mieszczanie iusz exnunc zapisywać wszelakie sprawy, które się przed urzędem ich, to jest burmistrzem i radzkimi toczyć będą, tak też wzdania gruntów, domostw zastawy, obligatie, oprawy, insze wszelakie zapisy, temu przerwczonemu urzędowi należące i podległe do tihże Ksiąg wnosić będą*”; tamże, s. 128.

¹⁸ Zob. w tym tomie: A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości*, s. 178; por. też: H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, s. 66; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 70.

¹⁹ M. Piber-Zbieranowska, *Powiat kcyński w drugiej połowie XVI w.*, SG, t. 3, 2015, s. 98 oraz przyp. 48. Interesujące jest, że Gołańcz występuje na mapach z XVI w., m.in. na mapie Bernarda Wapowskiego z 1526 r., na mapie Europy Gerarda Mercatora z 1554 r. (wyd. 2 z 1572 r.), na mapach Polski: Wacława Grodeckiego z ok. 1562 r., Andrzeja Pograbki z 1570 r. oraz G. Mercatora z 1585 r. (na mapach Polski oznaczona jako *Golan*); zob. H. Rutkowski, *Kartografia wschodniej Wielkopolski do początku XIX w.*, Materiały z konferencji „Województwo kaliskie w XVI w.”, Kalisz, 29–30 IX 2011 r. (www.wbc.poznan.pl/Content/203950/index.pdf, dostęp: 11.05.2017).

²⁰ Rejestry poborowe z lat 1578, 1579, 1581 i 1583 wymieniają w Ślesinie 4 opodatkowanych rzemieślników, 6 zagrodników bez ziemi i 2 rybaków; zob. RPWK; por. *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 2, s. 306.

²¹ ASK I 11, f. 1750, „Regesthr y wpisowanie recogniczy około poboru lanowego z miaszta, miasteczek y wissy tak duchownych iako y szwiczkich Warssawie na seimie na rok 91 uchwalioni”. Lokację Witkowa na 1684 r. podaje Z. Kulewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 13; też, *Ze studiów*, s. 183, podaje rok lokacji Witkowa jako 1680; wg *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 2, s. 319, Witkowo uzyskało prawa miejskie w latach 1676–1684.

²² RPWP, pzn, 1567, Słupia, ASK I 5, k. 320v: *Słoppia oppidum*.

²³ Zob. TD.

²⁴ LBG I, s. 279: *Crolykowo oppidum*.

²⁵ A. Pawiński szacował liczbę miast w woj. kaliskim na 88 (19 w pow. gnieźnieńskim, 18 w pyzdrowskim, 16 w kaliskim, 14 w konińskim, 11 w kcyńskim i 10 w nakielskim) oraz 62 w woj. poznańskim (32 w pow. poznańskim, 24 w kościańskim oraz po 3 w waleckim i wschowskim); zob. P. Wielkopolska, t. 1, s. 63. J. Wiesiołowski przyjmował ok. 1580 r. liczbę 152 miast w „poznańsko-kaliskiej dzielnicowej sieci miejskiej”; zob. tenże, *Sieć miejska*, s. 392, tab. 5. M. Bogucka wraz z H. Samsowiczem zakładali istnienie u schyłku XVI w. 152 miast i miasteczek w woj. poznańskim i kaliskim; zob. ciż, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 371. R. Szczygieł pod koniec XVI w. wyliczył ilość miast w woj. kaliskim na 90, a w poznańskim na 68 (łącznie 158 ośrodków miejskich); zob. Szczygieł, s. 99.

Tabela 19. Liczba miast w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.²⁶

Powiat	Miasta			Razem
	królewskie (k)	duchowne (d)	szlacheckie (s)	
gnieźnieński	5	5,5*	9,5*	20
kaliski	4	1	11	16
kcyński	1	2	10	13
koniński	3	3	9	15
nakielski	1	1	8	10
pyzdrowski	2	1	16	19
Razem	16	13,5	63,5	93

– w powiecie gnieźnieńskim: Czarniejewo (s), Gąsawa (d), Gniezno (k), Janowiec (s), Jędrzejewo [część Gniezna] (ds), Kiszkowo (s), Kłęcko (k), Kwieciszewo (d), Łopienno (s), Mieścisko (k), Mogilno (d), Orchowo (s), Pobiedziska (k), Powidz (k), Rogowo (s), Skoki (s), Trzemeszno (d), Wylatowo [Wielatowo] (d), Wilczyn [Wilczyno] (s), Września (s);

– w powiecie kaliskim: Chocz [Chodecz] (s), Dobrzyca (s), Iwanowice (s), Kalisz (k), Korab (s), Koźminek (s), Kwiatków [Kwiatkowo] (s), Odolanów [Odalanów] (k), Opatówek (d), Ostrów Wielkopolski [Ostrów] (s), Pleszew [Pleszów] (s), Raszków [Raszkowo] (s), Sobótka [Sobótka Wielka] (s), Stawiszyn (k), Sulmierzyce [Sulimierzyce] (k), Zduny (s);

– w powiecie kcyńskim: Barcin (s), Chodzież (s), Gołańcz [Gołańcza] (s), Kcynia (k), Łabiszyn (s), Łekno (s), Margonin (s), Rynarzewo (s), Smogulec (s), Szubin (s), Wągrowiec (d), Żerniki (s), Żnin (d);

– w powiecie konińskim: Brdów [Brdowo] (k), Brudzew (s), Golina (s), Grzymiszew (s), Kazimierz Biskupi [Kazimierz] (s), Kleczew (s), Koło (k), Konin (k), Krystianowo [Krystynowo, część Kazimierza Biskupiego] (s), Łądek (d), Licheń Stary [Lichyń] (s), Rychwał (s), Ślesin (d), Tuliszków (s), Zagórów (d);

– w powiecie nakielskim: Kamień Krajeński [Kamień] (d), Krajenka (s), Łobżenica (s), Miasteczko Krajeńskie [Miasteczko] (s), Mrocza (s), Nakło nad Notecią [Nakiel] (k), Sępólno Krajeńskie [Sempolbork] (s), Więcbork (s), Wysoka (s), Złotów [Złotowo] (s);

– w powiecie pyzdrowskim: Bnin (s), Borek Wielkopolski [Borek] (s), Jaraczewo (s), Jarocin (s), Jutrosin (s), Kobylin [Kobelin] (s), Koźmin (s), Koźmin Nowy [część Koźmina] (s), Krotoszyn (s), Kórnik [Kurnik] (s), Mielżyn (s), Milesna Górka [część Targowej Górki] (s), Miłosław (s), Nowe Miasto nad Wartą [Nowe Miasto] (s), Pogorzela [Pogorzel] (s), Pyzdry (k), Słupca (d), Środa Wielkopolska [Środa] (k), Żerków (s).

Tabela 20. Procentowy udział poszczególnych kategorii własnościowych w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Miasta królewskie	% ogółu	Miasta duchowne	% ogółu	Miasta szlacheckie	% ogółu	Miast razem
gnieźnieński	5	25	5,5	27,5	9,5	47,5	20
kaliski	4	25	1	6	11	69	16
kcyński	1	8	2	15	10	77	13
koniński	3	20	3	20	9	60	15
nakielski	1	10	1	10	8	80	10
pyzdrowski	2	10	1	5	16	85	19
Razem	16	17	13,5	15	63,5	68	93

²⁶ Znakiem * określono Jędrzejewo w pow. gnieźnieńskim, które należało w części do kapituły gnieźnieńskiej, a w części do rodzin Grodzieckich i Żydowskich.

W województwie kaliskim widoczna jest przewaga miast szlacheckich: to 68% ogółu miast. Ten sam odsetek występuje w powiecie kaliskim, większy zaś w powiatach pyzdrskim (85%), nakielskim (80%) i kcyńskim (77%). W skali województwa najmniej miast szlacheckich odnotowujemy w powiecie gnieźnieńskim (48%).

Znikomy jest udział miast duchownych w powiatach kaliskim (6%), nakielskim (10%) i pyzdrskim (5%) – po jednym mieście, największy odsetek miast będących własnością kościelną występuje w powiecie gnieźnieńskim (28%). W skali województwa własność duchowna stanowi 15%.

Miasta będące własnością królewską to 17% w skali całego województwa kaliskiego. Po jednym mieście królewskim odnotowujemy w powiatach kcyńskim (8%), nakielskim i pyzdrskim (10%), największą ich liczbę mamy zaś w powiatach gnieźnieńskim, kaliskim (25%) i konińskim (20%).

Tabela 21. Liczba miast w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Miasta			Razem
	królewskie (k)	duchowne (d)	szlacheckie (s)	
kościański	5	5	15	25
poznański	9	7	19	35
wałecki	2	–	2	4
ziemia wschowska	1	1	1	3
Razem	16	13	38	67

– w powiecie kościańskim: Babimost (k), Brójce (k), Czempin (s), Dolsk [Dolsko] (d), Dubin [Dupino] (s), Miejska Górka [Górka] (s), Gostyń (s), Grodzisk Wielkopolski [Grodzisko] (s), Kęblowo [Kieblów] (s), Kopanica (k), Kościan (k), Krobia (d), Krzywiń (d), Książ Wielkopolski [Książ] (s), Opalenica (s), Osieczna (s), Poniec (s), Przemęt (d), Rydzyna (s), Sarnowa [Sarnowo] (s), Śmigiel (s), Śrem (k), Wielichowo (d), Wolsztyn (s), Zbąszyń (s);

– w powiecie poznańskim: Bledzew (d), Budzyń (k), Buk (d), Chwaliszewo [część Poznania] (d), Czarnków (s), Człopa (s), Murowana Goślina [Goślina Kościelna] (s), Kamionna [Kamiona] (s), Kazmierz [Kazimierz] (s), Kostrzyn (d), Lewice (s), Lwówek (s), Międzychód (s), Międzyrzecz (k), Mosina (k), Oborniki (k), Ostroróg (s), Ostrów [część Poznania] (d), Pszczew [Pczew] (d), Piła (k), Pniewy (s), Poznań (k), Rogoźno (k), Ryczywół (s), Sieraków (s), Skwierzyna (k), Stanisławowo [część Poznania] (s), Stęszew (s), Stobnica (s), Szamotuły (s), Śródka [część Poznania] (d), Trzciel (s), Ujście (k), Wieleń (s), Wronki (s);

– w powiecie wałeckim: Czaplinek (k), Mirosławiec [Frydland] (s), Tuczno (s), Wąlcz (k);

– w ziemi wschowskiej: Leszno (s), Święciechowa [Święciechów] (d), Wschowa (k).

Tabela 22. Procentowy udział poszczególnych kategorii własnościowych w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Miasta królewskie	% ogółu	Miasta duchowne	% ogółu	Miasta szlacheckie	% ogółu	Miast razem
kościański	5	20	5	20	15	60	25
poznański	8	23	7	20	20	57	35
wałecki	2	50	–	–	2	50	4
ziemia wschowska	1	33,3	1	33,3	1	33,3	3
Razem	16	24	13	19	38	57	67

W województwie poznańskim odsetek miast szlacheckich wynosił 57%, tyle samo co w powiecie poznańskim, wyższy udział miast prywatnych widoczny jest w powiecie kościańskim: 60%. Własność królewska wśród miast stanowiła 24% w skali województwa poznańskiego, najwyższa była w powiecie wałeckim 50% (dwa miasta) oraz w ziemi wschowskiej: 33% (jedno miasto). Miasta duchowne

(kościelne) w województwie poznańskim to 19% ogółu miast, brak ich było tylko w powiecie waleckim. W powiatach kościańskim i poznańskim odsetek miast duchownych wynosił po 20%.

Tabela 23. Liczba miast w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

Województwo	Miasta			Razem
	królewskie (k)	duchowne (d)	szlacheckie (s)	
kaliskie	16	13,5	63,5	93
poznańskie	16	13	38	67
Wielkopolska	32	26,5	101,5	160

Jednym z najtrudniejszych i najbardziej kontrowersyjnych zadań było oszacowanie wielkości poszczególnych ośrodków miejskich.

Pamiętając, że wszelkie szacunki zaludnienia dotyczące XVI–XVIII w. „oparte z braku źródeł bezpośrednich na źródłach pośrednich typu skarbowego mają wyłącznie znaczenie orientacyjne, wyznaczając jedynie rząd wielkości”²⁷, podjęliśmy próbę oszacowania wielkości miast w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. według zasad przyjętych w AHP²⁸. Za podstawę do obliczeń ludności w miastach wykorzystana została liczba domów, a przy jej braku liczba opodatkowanych rzemieślników²⁹, oraz obiektów gospodarczych, kwota zapłaconego podatku od wyrobu i sprzedaży alkoholu (czopowe); poza danymi ze źródeł uwzględnione zostały też ustalenia literatury.

Mając na uwadze, że przyjęte w AHP przeliczniki budzą dyskusje wśród badaczy oraz że ostatnie badania z demografii historycznej postulują obniżenie przeliczników do 5–6 osób na dom³⁰, pozostajemy, mimo to, przy przyjętym wcześniej przeliczniku 9 osób na dom, aby zachować równowagę i jednakowy poziom danych w obliczeniach wielkości miast w skali całej Korony. Po raz pierwszy w tym tomie (w tabelach) wydzieliliśmy z grupy miasteczek te miejscowości, których hipotetyczne zaludnienie wynosiło ok. 500 mieszkańców lub mniej³¹.

²⁷ Cyt. za: I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 146.

²⁸ Zob. J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, s. 71; por. J. Kleczyński, *Spisy ludności w Rzeczypospolitej polskiej*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, II, t. 5 (30), 1894, s. 33–61; tenże, *Poglówne generalne w Polsce i oparte na niem popisy ludności*, tamże, s. 240–262; zob. też: T. Lalik, *Funkcje miast i miasteczek w Polsce późniejszego średniowiecza*, [w:] tenże, *Studia średniowieczne*, Warszawa 2006, s. 366–380; H. Samsonowicz, *Wiejskość osad miejskich w późnym średniowieczu*, [w:] *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław–Praha 2002, s. 13–16.

²⁹ Lista miast wielkopolskich z drugiej połowy XVI w. według ilości opodatkowanych rzemieślników zestawiona w: M. Słoń, *Miasta prywatne*, Aneks 1, s. 116–121.

³⁰ „Sądzymy, że w przypadku ośrodków mniejszych, charakteryzujących się przede wszystkim drewnianą zabudową, najważniejszym przelicznikiem służącym do szacowania liczby ich mieszkańców będzie 6 osób na dom”; P. Guzowski, R. Poniat, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia miast w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 90 (zob. także s. 78–79: „Próby wykorzystania szosu” oraz s. 79–91: „Domy a liczba ludności”). „Optymalnym rozwiązaniem będzie więc przyjęcie przelicznika 5 osób na jednego płatnika z mieszczkańskich grup rzemieślniczo-handlowych oraz 3 osób na jednego zarejestrowanego komornika”, tamże, s. 92; zob. też: K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, rozdz. 1: *Rejestry podatkowe i problem ich wiarygodności badawczej*, s. 63–81; P. Guzowski, *Stan i perspektywy badań nad liczbą ludności Polski w późnym średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 7–25; K. Boroda, *Przeszłość przeliczników demograficznych dla szesnastowiecznych źródeł podatkowych*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 27–52; C. Kukło, *Badania nad demografią rodzin w mieście doby preindustrialnej*, [w:] *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. P. Guzowski, C. Kukło, Białystok 2014, s. 51–78. J. Łojko przyjmuje, że „wskaźniki te wynoszą od 4 do 6 mieszkańców na dym lub domostwo i są uzależnione od stulecia i uwarunkowane klęskami elementarnymi (epidemie, pożary)”; J. Łojko, P. Łojko-Wojtyniak, *Zaludnienie*, [w:] *Civitas Konin. Dzieje miasta i starostwa do schyłku XVIII w.*, t. 1, red. J. Łojko, Konin 2011, s. 105. T. Lalik uważał, że mnożnik 5 osób na jeden dom jest zaniżony; zob. tenże, *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej*, [w:] tenże, *Studia średniowieczne*, s. 350, przyp. 1. I. Gieysztorowa była zdania, że „stosowane dotychczas w badaniach polskich wskaźniki 6–7 mieszkańców na dom, należałoby nieco podnieść, zależnie od rangi ośrodka miejskiego, ocenianej w przybliżeniu na podstawie całości zachowanej dokumentacji”; też, *Wstęp do demografii staropolskiej*, s. 184 oraz przyp. 287, gdzie podano wcześniejsze ustalenia literatury. Por. też: H. Samsonowicz, *Późne średniowiecze miast nadbałtyckich. Studia nad dziejami Hanzji nad Bałtykiem w XIV–XV w.*, Warszawa 1968, rozdz. 3: *Zaludnienie miast nadbałtyckich*, s. 73–108; W. Czerkawski, *Metoda badania zaludnienia Polski w XVI w.*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 2, 1897, nr 2, s. 8–12.

³¹ W tej kategorii znalazły się np. miasteczko Budzyń („Miasteczko Budzin. Ludzi jest w tem miasteczku 35, którzy mają po trosze rol z kopianiny, czynszów żadnych nie dają ani żadnej daniny, tylko pieszą robią robotę, a strawę jem z dworu

Tabela 24. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Liczba mieszkańców						Razem
	do 500	do 1000	do 1000 (razem z 500)	do 2000	do 5000	ponad 5000	
gnieźnieński	16	3	19	–	1	–	20
kaliski	13	2	15	–	1	–	16
kcyński	9	1	10	2	1	–	13
koniński	13	–	13	2	–	–	15
nakielski	6	–	6	4	–	–	10
pyzdrowski	11	4	15	2	2	–	19
Razem	68	10	78	10	5	–	93

Jako miasta w województwie kaliskim oznaczyliśmy:

- w powiecie gnieźnieńskim: Gniezno³²;
- w powiecie kaliskim: Kalisz³³;
- w powiecie kcyńskim: Kcynia³⁴, Wągrowiec³⁵, Żnin³⁶;

dają”; LWWK 1564, cz. 1, s. 253; „Miasteczko Budzin. W tym miasteczku jest osiadłości 20, z których siedzi na rolach 10. [...] Kołodziejów 8 [...] Targowego nie płacą dla zubożenia”; LWWK 1628, cz. 1, s. 84), Stawiszyn („Miasteczko Stawiszyn [...] Domów w tym miasteczku osiadłych 18, pustych 33, szlacheckich 2, wójtostwo plac goły, mielcuchów 5, bud 10”, LWWK 1628, cz. 1, s. 182) czy Wieleń („W tem miasteczku jest mieszczan 51, którzy mają domy, a do każdego domu są 4 łąki wymierne, 2 ogrody. Z każdego [z] tych domów, z ogrodów i łąk płacą czynszu po gr 2, [facit] fl. 3 gr 12”, LWWK 1564, cz. 1, s. 189).

³² W 1564 r. zostało opodatkowanych w Gnieźnie 195 rzemieślników; zob. RPWK, gzn, 1564, Gniezno, ASK I 12, k. 551. „W efekcie naszych obliczeń otrzymujemy około 3200 osób jako szacunkowe zaludnienie Gniezna około połowy XVI w. Traktować to należy raczej jako dolną granicę, bowiem zapewne nie dało uchwycić się zaludnienia drobniejszych jurysdykcji”; J. Topolski, *Gniezno miejscem wielkich jarmarków*, [w:] *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 272. „Do uzyskanej dotąd liczby ok. 3250 osób doliczyć należy ludność jurydyk. [...] Ludność miasta królewskiego (bez duchowieństwa i szlachty) oszacowaliśmy na ok. 2650 osób, co stanowi około 60% całej ludności miasta. W takim przypadku ludność Cierpię, Grzybowa i Wójtostwa stanowiąca [...] około 40% zaludnienia miasta, liczyłaby około 1760 osób. Tę liczbę dodamy teraz do oszacowanej ludności miasta królewskiego, ludności żydowskiej, duchowieństwa i szlachty, tzn. około 3250 osób, i uzyskamy około 5 tys. osób. [...] W rzeczywistości jednak, przypomnieć należy, na te 5 tys. osób składała się ludność kilku odrębnych pod względem formalnym miast: miasta królewskiego i jurydyk”; tamże, s. 274; wyliczenia J. Topolskiego przytacza M. Zwierzykowski; por. tenże, *Mieszkańcy*, [w:] *Dzieje Gniezna – pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016, s. 244. W 1578 r. Gniezno zapłaciło 1544 fl. czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

³³ W 1591 r. zostało opodatkowanych w Kaliszu 240 rzemieślników; zob. RPWK, kls, 1591, Kalisz, ASK I 11, s. 1630–1633. „W sumie, cała ludność Kalisza w 1579 r. wynosiła zapewne ok. 2700 osób”; A. Nowak, *Ludność Kalisza i jej struktura. A. Okres do połowy XVII w.*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977, s. 155. W 1578 r. Kalisz zapłacił 1070 fl. 25 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

³⁴ Rej. pob. z 1577 r.: „Kczinia miasteczko” (ASK I 13, k. 201v). W 1579 r. zostało opodatkowanych w Kcyni 92 rzemieślników; zob. RPWK, kcn, 1579, Kcynia, ASK I 4, k. 378. „[...] liczbę mieszkańców stolicy powiatu szacować można na ok. 1000”; M. Piber-Zbieranowska, *Powiat kcyński*, s. 99. Rejestr podymnego z 1635 r. odnotował w Kcyni łącznie 166 domów oraz 20 domów żydowskich; zob. Podymne 1635, k. 79. W 1578 r. Kcynia zapłaciła 404 fl. 16 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 274.

³⁵ W 1577 r. w Wągrowcu opodatkowanych zostało 125 rzemieślników; zob. RPWK, kcn, 1577, Wągrowiec, ASK I 13, k. 212. W 1591 r. pobrano szos w Wągrowcu z 30 domów rynkowych, 44 ulicznych, 14 domów (po 3 gr.) oraz 95 nędznych chałup; zob. A. Borek, *Rejestr poborowy powiatu kcyńskiego 1591 r.*, [w:] RPWK, kcn, 1591, Wstęp. Rejestr podymnego z 1635 r. informuje o 305 domach w Wągrowcu; zob. Podymne 1635, k. 79–79v. W 1578 r. Wągrowiec zapłacił 507 fl. 22 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 274.

³⁶ Rej. pob. z 1591 r. odnotował w Żninie 37 domów rynkowych, 261 domów ulicznych i 7 nędznych chałup; zob. A. Borek, *Rejestr poborowy powiatu kcyńskiego 1591 r.*; rejestr poborowy województwa kaliskiego z 1618–1620 r. wymienia w Żninie 201 domów; zob. Parczewski, s. 265. „Można przypuszczać, że w 1 ćwierci XVII w. zamieszkiwało w Żninie około 2000 osób”; C. Sikorski, *Zarys dziejów Żnina*, Żnin 1990, s. 42. Rejestr podymnego z 1635 r. odnotował w Żninie 257 domów; zob. Podymne 1635, k. 80. W 1578 r. Żnin zapłacił 904 fl. 17 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 274.

- w powiecie konińskim: Koło³⁷, Konin³⁸;
- w powiecie nakielskim: Nakło³⁹, Krajenka⁴⁰, Łobżenica⁴¹, Złotów⁴²;
- w powiecie pyzdrskim: Krotoszyn⁴³, Pyzdry⁴⁴, Słupca⁴⁵, Środa Wielkopolska⁴⁶.

Tabela 25. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w. (udział procentowy poszczególnych kategorii)

Powiat	Liczba mieszkańców												Razem
	do 500	% ogółu	do 1000	% ogółu	do 1000 (razem z 500)	% ogółu	do 2000	% ogółu	do 5000	% ogółu	ponad 5000	% ogółu	
gnieźnieński	16	80	3	15	19	95	–	–	1	5	–	–	20
kaliski	13	81	2	13	15	94	–	–	1	6	–	–	16
kcyński	9	69	1	8	10	77	2	15	1	8	–	–	13

³⁷ „Item z domów, ile ich jest osiadłych, których na ten czas było 209, a teraz tylko się znajduje 138, szlacheckich 7, żydowskich 20, z każdego dawać powinni po gr 1 den. 3. Facit fl. 5/11”; LWWK 1628, cz. 1, s. 100. W 1578 r. Koło zapłaciło 727 fl. 26 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

³⁸ W 1565 r. w Koninie opodatkowano 128 rzemieślników; zob. RPWK, knn, 1565, Konin, ASK I 13, k. 27. J. Łojko, powołując się na pracę A. Wędzkiego, przyjmuje za nim, że „Konin w roku 1559 mógł liczyć 1200 mieszkańców w tym duchownych, urzędników szlacheckich (związanych z kancelarią ziemską i grodzką w mieście) oraz służby zamkowej”; J. Łojko, P. Łojko-Wojtyniak, *Zaludnienie*, s. 105. W 1578 r. Konin zapłacił 306 fl. 27 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

³⁹ LWWK 1616, cz. 1, s. 356: „Domów wszystkich w mieście i na przedmieściach jest na ten czas nro 186”; LWWK 1628, cz. 1, s. 191: „Domów wszystkich w mieście i na przedmieściach na on czas pod przeszłą lustracją było 186. Teraz nie znajduje się osiadłych tylko 80, a pustych 76, żydowskich 16 i siedemnasta bożnica. Ostatek pustemi placami leży”. W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. wymienionych jest od 39 do 44 opodatkowanych rzemieślników. W 1458 r. z powiatu nakielskiego tylko dwa miasta wystawiły zbrojnych: Łobżenica – 1 i Nakło – 4; w XVI w. przewagę ekonomiczną nad Nakłem zaczynają zdobywać Łobżenica, Złotów i Krajenka; zob. M. Słoń, *Miasta prywatne*, Aneks 1; por. S. Łaniecki, *Kamień okresu staropolskiego (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Dzieje Kamienia Krajeńskiego i okolic od pradziejów do współczesności*, red. J. Dorawa, T. Fiałkowski, Sępólno Krajeńskie 2009, s. 97. T. Bobowski pisał, że „miasto samo rozległe było bardzo i rozbudowane po obu stronach Noteci, liczyło przed wojnami szwedzkiemi przeszło trzy tysiące mieszkańców”; T. Bobowski, *Co się działo w Nakle i okolicy od czasu pierwszego rozbioru Polski do dni ostatnich*, [w:] *Krajna i Nakło. Studia i rozprawy wydane z okazji pięćdziesięciolecia gimnazjum im. Bolesława Krzywoustego w Nakle*, Nakło [1926], s. 194. W 1578 r. Nakło zapłaciło 191 fl. 4 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 274.

⁴⁰ S. Łaniecki szacował ludność Krajenki w 1580 r. na ok. 1900 mieszkańców; zob. tenże, *Kamień okresu staropolskiego*, s. 97. W 1576 r. pobrano szos z 60 domów; zob. RPWK, nkl, 1576, Krajenka, ASK I 12, k. 670. W 1578 r. Krajenka zapłaciła 85 fl. 28 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 274.

⁴¹ „W 1580 r. mamy w Łobżenicy 2250 mieszkańców”; *W Rzeczypospolitej szlacheckiej (XVI–XVIII w.)*, s. 95. W 1565 r. w Łobżenicy opodatkowano 108 rzemieślników i 56 czeladników; zob. RPWK, nkl, 1565, Łobżenica, ASK I 5, k. 275v. W 1578 r. odnotowano w rejestrze 142 opodatkowanych rzemieślników; zob. RPWK, nkl, 1578, Łobżenica, ASK I 5, k. 829. W 1578 r. Łobżenica zapłaciła 515 fl. 12 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 274.

⁴² S. Łaniecki szacował ludność Złotowa w 1580 r. na ok. 1940 osób; zob. tenże, *Kamień okresu staropolskiego*, s. 97. W 1578 r. Złotów zapłacił 74 fl. 16 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 274.

⁴³ „W samym mieście w początku XVI stulecia mogło być 60 domostw, zamieszkałych przez około 400 ludzi”; R. Marciniak, *W Rzeczypospolitej szlacheckiej (1415–1793)*, [w:] *Krotoszyn*, t. 2: *Historia*, red. R. Marciniak, Krotoszyn–Poznań 1996, s. 82. „W roku 1629 liczył już 311 domów [...]. Mogło w nim wówczas mieszkać do 2000 ludzi”; tamże, s. 98. W 1578 r. Krotoszyn zapłacił 228 fl. czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁴⁴ „W tym mieście osiadłości w rynku, w ulicach, na przedmieściu i z folwarkami 196, pustych domów 35, duchownych farskich i do Ś. Ducha należących 11, zakonniczych domów 17, szlacheckich 13”; LWWK 1628, cz. 1, s. 157. W 1578 r. Pyzdry zapłaciły 1108 fl. 16 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁴⁵ „[...] na początku wieku XVII było w Słupcy w obrębie murów około 300 domów, natomiast poza nimi jeszcze dalszych 200”; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 2, s. 297; J. Dobosz, *Słupca od lokacji miasta do końca XVI wieku*, [w:] *Dzieje Słupcy*, red. B. Szczepański, Poznań 1996, s. 54: „Przyjmując wyliczenia H. Samsonowicza uznać można, że Słupca u schyłku XV w. miała około 2000 mieszkańców”. W 1578 r. Słupca zapłaciła 864 fl. 10 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁴⁶ W 1578 r. w Środzie opodatkowanych zostało 101 rzemieślników; zob. RPWK, pzd, 1578, Środa, ASK I 11, s. 627–269. W 1578 r. Środa zapłaciła 903 fl. 20 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

koniński	13	87	–	–	13	87	2	13	–	–	–	–	15
nakielski	6	60	–	–	6	60	4	40	–	–	–	–	10
pyzdrowski	11	58	4	21	15	79	2	10,5	2	10,5	–	–	19
Razem	68	73	10	11	78	84	10	11	5	5	–	–	93

W województwie kaliskim widoczna jest zdecydowana przewaga miast małych (do ok. 1 tys. mieszkańców), które stanowią 85% wszystkich miast. W przedziale liczbowym od 1 do 2 tys. osób znalazło się tylko 10 miast: po 2 w powiatach kcyńskim, konińskim i pyzdrowskim, najwięcej (4 miasta) odnotowaliśmy w powiecie nakielskim. Ponad 2 tys. mieszkańców miało 5 miast (5% ogółu): po 1 w powiatach gnieźnieńskim, kaliskim i kcyńskim i 2 w powiecie pyzdrowskim. Nie odnotowaliśmy w województwie kaliskim ani jednego dużego miasta (ponad 5 tys. mieszkańców).

Tabela 26. Gęstość sieci miejskiej w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Powierzchnia w km ² wg AHP	Miasta powyżej 1000 mieszkańców	Miasteczka	Razem	Liczba km ² na 1 miasto
gnieźnieński	3058	1	19	20	153
kaliski	3264	1	15	16	204
kcyński	2384	3	10	13	183
koniński	2312	2	13	15	154
nakielski	3229	4	6	10	323
pyzdrowski	2880	4	15	19	152
województwo kaliskie	17 127	14	79	93	184

Tabela 27. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Liczba mieszkańców						Razem
	do 500	do 1000	do 1000 (razem z 500)	do 2000	do 5000	ponad 5000	
kościański	8	9	17	7	1	–	25
poznański	18	9	27	7	–	1	35
wąlecki	–	2	2	2	–	–	4
ziemia wschowska	–	–	–	2	1	–	3
Razem	26	20	46	18	2	1	67

W województwie poznańskim zaznaczyliśmy jedno duże miasto: Poznań⁴⁷.

⁴⁷ W 1563 r. w Poznaniu opodatkowanych zostało 542 rzemieślników; zob. RPWP, pzn, 1563, Poznań, ASK I 5, k. 243–243v. S. Waszak szacuje ludność Poznania na ok. 19–20 tys. mieszkańców; zob. tenże, *Ludność i zabudowa mieszkaniowa miasta Poznania w XVI i XVII w.*, PZ, t. 9/3, 1953, nr 9–12, s. 122: „Poznań lewobrzeżny i prawobrzeżny mógł liczyć ludności na koniec XVI wieku ok. 19–20 000”. W 1578 r. Poznań zapłacił 11 050 fl. 9 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 272.

Jako miasta w województwie poznańskim oznaczyliśmy:

– w powiecie kościańskim: Miejska Górk⁴⁸, Gostyń⁴⁹, Grodzisk Wielkopolski⁵⁰, Kościan⁵¹, Poniec⁵², Rydzyna⁵³, Śmigiel⁵⁴, Śrem⁵⁵;

– w powiecie poznańskim: Buk⁵⁶, Czarnków⁵⁷, Człopa⁵⁸, Lwówek⁵⁹, Międzyrzecz⁶⁰, Piła⁶¹, Skwierzyna⁶²;

– w powiecie waleckim: Czaplunek⁶³, Wałcz⁶⁴;

– w ziemi wschowskiej: Leszno⁶⁵, Święciechowa⁶⁶, Wschowa⁶⁷.

⁴⁸ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Miejskiej Górcie 221 domów; zob. Podymne 1631, k. 28v. W 1578 r. Miejska Górk zapłaciła 153 fl. 25 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁴⁹ „W 1528 r. było w Gostyniu 149 domów mieszkalnych”; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 2, s. 224. Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Gostyniu łącznie 190 domów; zob. Podymne 1631, k. 28v. W 1578 r. Gostyń zapłacił 25 fl. 24 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁵⁰ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Grodzisku łącznie 204 domy (w tym 26 domów żydowskich) oraz 142 domy w Nowym Mieście; zob. Podymne 1631, k. 28v. W 1578 r. Grodzisk zapłacił 1141 fl. 6 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁵¹ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Kościanie łącznie 318 domów; zob. Podymne 1631, k. 29. W 1578 r. Kościan zapłacił 1730 fl. czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁵² Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w mieście Poniec łącznie 218 domów oraz 31 domów na przedmieściu; zob. Podymne 1631, k. 31v. W 1578 r. Poniec zapłacił 359 fl. 10 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁵³ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Rydzynie łącznie 220 domów; zob. Podymne 1631, k. 31v–32. W 1578 r. Rydzyna zapłaciła 85 fl. 6 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁵⁴ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Śmiglu łącznie 283 domy; zob. Podymne 1631, k. 32v. W 1578 r. Śmigiel zapłacił 414 fl. 12 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁵⁵ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Śremie łącznie 281 domów (w tym 29 żydowskich); zob. Podymne 1631, k. 32v. W 1578 r. Śrem zapłacił 568 fl. 16 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁵⁶ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Buku łącznie 229 domów; zob. Podymne 1631, k. 27v. W 1578 r. Buk zapłacił 1788 fl. 24 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 272.

⁵⁷ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Czarnkowie łącznie 218 domów; zob. Podymne 1631, k. 28. W wykazie czopowego z 1578 r. przy Czarnkowie brakuje kwoty; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 272.

⁵⁸ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Człopie łącznie 180 domów; zob. Podymne 1631, k. 28.

⁵⁹ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia we Lwówku łącznie 346 domów; zob. tamże, k. 29. W 1578 r. Lwówek zapłacił 544 fl. 24 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 272.

⁶⁰ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Międzyrzeczu 241 domów oraz 101 domów na przedmieściu; zob. Podymne 1631, k. 29v. „Wydaje się, że ludność Międzyrzecza [...] można szacować w ogólnej średniej ok. 600–1000 mieszkańców, niemniej bardziej dokładne obliczenia pozostają raczej zawodne. Warto tu natomiast jeszcze odnotować, że według kroniki miejskiej w 1601 roku zmarło ok. 1100 osób. Dane te wydają się zwiększać liczbę ludności miasta na przełomie XVI i XVII wieku, w stosunku do wcześniejszych uwag”; M. Tureczek, *Międzyrzecz od momentu lokacji miejskiej do przełomu czasów średniowiecznych i nowożytnych*, [w:] *Międzyrzecz – dzieje miasta*, red. W. Strzyżewski, M. Tureczek, Międzyrzecz 2009, s. 159. W 1578 r. Międzyrzecz zapłacił 479 fl. 1 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 272.

⁶¹ „Domów jest 153, z każdego domu płacą po gr 6 den. 12, [facit] fl. 34 [...]. Mieszczan 114, co błota dzierżą, na których mają łąki [...], rybaków 10 [...], szewców jest 13 [...], rzeźników 2 [...], kołodziejów 6 [...], bartników 15 [...], garncarzyów [...] teraz ich jest 18 [...], Żydów 3 domy”; LWWK 1564, cz. 1, s. 139. Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Piile 273 domy; zob. Podymne 1631, k. 31v. W 1578 r. Piła zapłaciła 288 fl. 10 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 272.

⁶² Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Skwierzynie łącznie 290 domów (w tym 34 domy żydowskie); zob. Podymne 1631, k. 32. W 1578 r. Skwierzyna zapłaciła 173 fl. 28 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁶³ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Czaplunku 249 domów; zob. Podymne 1631, k. 28.

⁶⁴ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Wałczu 226 domów oraz 64 domy na przedmieściu; zob. tamże, k. 33–33v.

⁶⁵ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Lesznie 289 domów (w tym 27 żydowskich) i 46 nowych oraz 75 domów na przedmieściu; zob. tamże, k. 29–29v. W 1578 r. Leszno zapłaciło 188 fl. czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁶⁶ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia w Święciechowej 280 domów; zob. Podymne 1631, k. 32v. W 1578 r. Święciechowa zapłaciła 269 fl. 15 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

⁶⁷ Rejestr podymnego z 1631 r. wymienia we Wschowie 163 domy oraz 512 domów na przedmieściach; zob. Podymne 1631, k. 33v. Por. w tym tomie A. Borek, *Wschowa*, s. 366–367. W 1578 r. Wschowa zapłaciła 1849 fl. 18 gr czopowego; zob. Ducillorum contributionum 1578, s. 273.

Tabela 28. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w. (udział procentowy poszczególnych kategorii)

Powiat	Liczba mieszkańców												Razem
	do 500	% ogółu	do 1000	% ogółu	do 1000 (razem z 500)	% ogółu	do 2000	% ogółu	do 5000	% ogółu	ponad 5000	% ogółu	
kościański	8	32	9	36	17	68	7	28	1	4	–	–	25
poznański	18	51	9	26	27	77	7	20	–	–	1	3	35
wałecki	–	–	2	50	2	50	2	50	–	–	–	–	4
ziemia wschowska	–	–	–	–	–	–	2	66,7	1	33,3	–	–	3
Razem	26	39	20	30	46	69	18	27	2	3	1	1	67

W województwie poznańskim, tak jak w kaliskim, widoczna jest przewaga miast małych: 69% to miasteczka poniżej 1 tys. mieszkańców. Zbliżony stan możemy odnotować w powiecie kościańskim (68%), większy odsetek notujemy w powiecie poznańskim (77%). 18 miast w województwie poznańskim przekroczyło próg ponad 2 tys. osób (27%), a tylko 2 miały więcej mieszkańców, ale poniżej 5 tys. (3% ogółu). Ponad 5 tys. mieszkańców miało tylko jedno miasto: Poznań, które oznaczone zostało jako miasto duże.

Tabela 29. Gęstość sieci miejskiej w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Powierzchnia w km ²	Miasta powyżej 1000 mieszkańców	Miasteczka	Razem	Liczba km ² na 1 miasto
kościański	5175	8	17	25	207
poznański	8979	8	27	35	256
wałecki	1945	2	2	4	486
ziemia wschowska	554	3	–	3	185
województwo poznańskie	16 653	21	46	67	248

Tabela 30. Zaludnienie miast i miasteczek w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

Województwo	Liczba mieszkańców						Razem
	do 500	do 1000	do 1000 (razem z 500)	do 2000	do 5000	ponad 5000	
kaliskie	68	10	78	10	5	–	93
poznańskie	26	20	46	18	2	1	67
Wielkopolska	94	30	124	28	7	1	160

W skali całej Wielkopolski (na 160 miast) przeważają miasta małe (poniżej 1 tys. mieszkańców): to 124 miejscowości w całej dzielnicy (78%). Miasta mające pomiędzy 1 a 2 tys. mieszkańców stanowią 17% wszystkich miast wielkopolskich. Ze 160 wielkopolskich ośrodków miejskich tylko 7 liczyło ponad 2 tys. mieszkańców (4% ogółu). W Wielkopolsce odnotowaliśmy tylko jedno duże miasto (ponad 5 tys. mieszkańców).

Tabela 31. Gęstość sieci miejskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

Województwo	Powierzchnia w km ²	Miasta powyżej 1000 mieszkańców	Miasteczka	Razem	Liczba km ² na 1 miasto
kaliskie	17 127	15	78	93	184
poznańskie	16 653	21	46	67	248
Wielkopolska	33 780	36	124	160	211

W obecnym tomie zamieszczone zostały rekonstrukcje planów 7 miast wielkopolskich w drugiej połowie XVI w.: Dolska, Gniezna, Kalisza, Kościana, Pleszewa, Poznania i Wschowy. Poniżej zestawiamy powierzchnie miast w obrębie murów miejskich bądź – jak w przypadku Dolska i Pleszewa – obszar oznaczony jako zabudowa miejska.

Tabela 32. Powierzchnia miast w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.

Miasto	Powierzchnia (m ²)
Poznań	210 600
Kalisz	181 000
Dolsk	144 065
Kościan	116 312
Pleszew	106 412
Gniezno	62 406
Wschowa	56 200

CHARAKTER I WIELKOŚĆ OSIEDLI: ZAMKI I OPACTWA

Michał Słomski

Tak jak w poprzednich opracowaniach serii AHP, również w wielkopolskim tomie na mapie głównej oznaczono zamki występujące w drugiej połowie XVI w. Jako zamek potraktowaliśmy obiekty określane w źródłach łacińskimi terminami *castrum*, *arx* i polskim słowem *zamek*, stanowiące obronną siedzibę oraz stałe lub tymczasowe miejsce pobytu właściciela bądź jego urzędnika, zazwyczaj ulokowane w centrum włości lub klucza dóbr i odgrywające rolę w administracji majątkiem, dodatkowo pełniące funkcje reprezentacyjne i będące nośnikiem pewnych idei. Zdajemy sobie sprawę z licznych problemów, jakie powoduje wybór tego rodzaju kryterium.

Pierwszy to nieprecyzyjność i dowolność ówczesnej terminologii. Ten sam obiekt mógł być określany różnymi terminami (nie tylko *castrum* i *arx*, ale też *fortalicium* bądź *curia*). Ten sam termin mógł służyć do opisanie obiektów o różnym stopniu obronności i rozbudowania. Problem ten jest znany i dyskutowany¹. Na terenach wszystkich ziem polskich, nie tylko Wielkopolski, w XVI w. licznie występowały dwory, które nawiązywały w schemacie budowy bądź rozplanowania do założeń zamkowych. Tak jak zamki, otoczone były jakimś obwodem obronnym (fosą, palisadą, nasypem ziemnym), obiekty te miały jednak zredukowany program architektoniczny i użytkowy². Niekiedy trudno zdecydować, z jakiego rodzaju budowli mamy do czynienia³. Tego typu obiekty powstawały w miejscowościach należących do króla, duchowieństwa i szlachty, choć chyba najliczniej właśnie w dobrach szlacheckich (co było też związane z proporcjami ogólnej struktury własności w państwie). Niejednokrotnie były one określane w źródłach terminem *castrum*⁴, choć przypuszczalnie odnosił się on raczej do obiektów o nieco większej od przeciętnej skali założenia.

Drugi problem – związany z pierwszym – to fakt, że dla współczesnych zamkiem mógł być zarówno „zamek” w naszym rozumieniu tego pojęcia (niekiedy dość intuicyjnym), jak i „zwykły” drewniany dwór na kopcu, stanowiący wystarczającą (przede wszystkim ze względu na możliwości finansowe) namiastkę założenia zamkowego⁵. Ponadto późne średniowiecze i wiek XVI były okresem przemian w postrzeganiu funkcjonalności zamków przez ich właścicieli. Walory obronne zaczęły ustępować

¹ J. Dobrzański, *Castrum. Problematyka badawcza*, [w:] *Początki zamków w Polsce*, Wrocław 1978 (Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. Studia i Materiały, t. 5), s. 5–21; J. Rozpędowski, *Gród a zamek w Polsce – problem genezy i typologii*, [w:] tamże, s. 91–92; L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź 1993, s. 12–14; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 13; J. Pietrzak, *Zamki państwowe prowincji wielkopolskiej na przełomie średniowiecza i nowożytności*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 148–150; tenże, *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej. Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności*, Łódź 2003, s. 19–22.

² B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974 (wyd. 2, 1984), s. 59; Leksykon, s. 65–73; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje*, s. 12; M. Kutzner, *Wielkopolska, Kujawy, ziemie łączycza i sieradzko-wieluńska*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszyski, Warszawa 1995, s. 162–163.

³ Por. z rozważaniami na temat obiektu w Bąkowej Górze nad Pilicą: L. Kajzer, *Czy Zbigniew Bąk mieszkał w prawdziwym zamku?*, KHKM, t. 51, 2003, 3–4, s. 337–354.

⁴ Por. tenże, *Uwagi o „zamku” w Kutnie i jego przemianach*, KHKM, t. 35, 1987, 3, s. 455.

⁵ Tenże, *Zamki i społeczeństwo*, s. 171–172, 175; K. Olejnik, *Zamek w strukturach politycznych i militarnych państwa szlacheckiego*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna*, s. 218–219.

miejsca wymogom wygody dnia codziennego i reprezentacji, choć wciąż mniej lub bardziej czerpano ze znanych wzorców architektonicznych⁶.

Wybierając zamki, opieraliśmy się w przeważającej mierze na istniejących już opracowaniach, co pozwoliło na selekcję obiektów zakwalifikowanych do umieszczenia na mapie⁷. Ich spis zamieszczono w drugiej części komentarza oraz oznaczono je na mapie. Do zamków zaliczyliśmy ponadto obiekty w Babimoście, Chodzieży, Iwanowicach i Rogoźnie.

Zamek w Babimoście (pow. kościański) wzmiankowany często w XIV i XV stuleciu. W 1566 r. wspomniano młyn zamkowy. Lustracja z XVII w. podaje informacje o dwóch budowlach, jednej nazywanej zamkiem. Wydaje się, że z racji swojego położenia na zachodniej granicy państwa w Babimoście istniało jakieś założenie spełniające kryteria wymagane do zakwalifikowania obiektu jako zamek⁸. Zamek w Chodzieży (pow. kcyński) pierwszy raz wzmiankowany w 1520 r., gdzie określono go jako *castrum seu fortalitium*⁹. Najczęściej jako zamek określany był w księgach miasta Chodzieży¹⁰. Wydaje się, że założenie to, przebadane przez Tomasza Wujewskiego, istotnie można zakwalifikować jako zamek¹¹. Z końca średniowiecza i początku XVI w. pochodzą również wzmianki o *castrum* i *fortalicium* w Iwanowicach (pow. kaliski), pierwszy raz wzmiankowanym w 1472 r.¹² Informacje o komnacie na piętrze w obiekcie w Iwanowicach, w której przechowywano kosztowności¹³, sugerują co najmniej dwukondygnacyjność założenia, choć nie można stwierdzić, czy była to jakaś wieża obronna, czy po prostu właściciele użytkowali poddasze w celu przechowywania przedmiotów¹⁴. Wzmianki o zamku w Iwanowicach

⁶ L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*, s. 169–170.

⁷ Podstawowymi pracami, z których korzystano, były: B. Guerquin, *Zamki w Polsce* oraz Leksykon. Wykorzystano ponadto następujące pozycje: T. Jakimowicz, *Architektura świecka w Wielkopolsce*, [w:] *Studia nad renesansem w Wielkopolsce*, red. T. Rudkowski, Poznań 1970, s. 9–38; K. Olejnik, *Grody i zamki w Wielkopolsce*, Poznań 1993; Tomala Kal.; Tomala Wlkp.; L. Kajzer, *Małe czy duże, czyli o tzw. zamkach rycerskich na Niżu Polskim*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna*, s. 115; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*; M. Strzałko, *Wielkopolskie zamki*, Poznań 2006.

⁸ LWVK 1628, s. 71–72; K. Górską-Gołąska, *Babimost*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 7–9; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*, s. 37–38; Tomala Wlkp., s. 143–144.

⁹ MK 35, 115: „Significamus etc, quia nos ammonentes supplicationibus generosi Nicolai Pothuliczki de Chodziesza volentes, quo prospicere securitati castris seu fortalicii ipsius hereditarii dicti Chodziesza” [=MRPS IV/2, nr 12754, regest jest jednak niedokładny]. R. Kabat, *Historia zabudowy Chodzieży*, Chodzież 2008, s. 110–111, podaje 1482 r. jako datę wzniesienia budowli, chociaż chodziło chyba o erekcję w Chodzieży szpitala; Tomala Wlkp., s. 161–162. Zob. też KZS, t. 5: *Województwo poznańskie*, z. 1: *Powiat chodzieski*, oprac. U. Czartoryska, M. Kutzner, Warszawa 1965, s. 4; S. Chmielewski, B. Dzieduszycka, *Początki Chodzieży na tle najstarszego osadnictwa*, [w:] *Dzieje Chodzieży*, red. S. Chmielewski, Chodzież 1998, s. 31; T. Wujewski, *Zamek w Chodzieży*, Chodzież 2005.

¹⁰ KZS, t. 5, z. 1, s. 4; S. Chmielewski, *Od lokacji miasta do połowy XVII wieku (1434–1654)*, [w:] *Dzieje Chodzieży*, s. 68, 70; Tomala Wlkp., s. 161–162. Zamkiem nazwano obiekt również w 1600 r. przy zapisie wiana dla Zofii Rostworowskiej m.in. na zamku w Chodzieży przez Jana Potulickiego (TD, Regesty, 15784 (nr 1403) 1600), choć na podstawie polskiego regestu nie wiadomo, jakiej formy użyto w źródle.

¹¹ Na miejscu, w którym miał znajdować się zamek, zachowały się pozostałości fabryki porcelitu, funkcjonującej do 1991 r.; S. Chmielewski, B. Dzieduszycka, *Początki Chodzieży*, s. 31. Obecnie na części dawnego terenu fabryki znajduje się hipermarket, jednakże budynek, który miał zostać postawiony na ruinach zamku, nie został wyburzony; R. Kabat, *Historia zabudowy Chodzieży*, s. 115.

¹² MK 12, k. 69v: „In et super castro, opido et villa Iwanowicze” [=MRPS I, nr 794] – zapis wiana dla Jadwigi z Żelaznej, żony Bartłomieja Gruszczyńskiego, m.in. na zamku (*castrum*) w Iwanowicach. O tej wzmiance również Tomala Kal., s. 98. Pozostałe wzmianki, np. AP Poznań, Księgi ziemskie, 19, k. 496v–497r („castrum et fortalitium Iwanowycze”; 1514 r.), gdzie wymieniany również burgrabia zamkowy.

¹³ „– pro violenta repercussione castris in Iwanowycze et caminate superioris ibidem in castro, ubi prefatus venerabilis dominus Joannes depositum habuit”; AP Poznań, Księgi ziemskie, 19, k. 446r. Zob. A. Wyczański, *Uwagi na temat dworu szlacheckiego w Wielkopolsce w XVI stuleciu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 24, 1979, nr 4, s. 353–354.

¹⁴ L. Kajzer, *Wstęp do badań nad siedzibami obronnymi Kaliskiego (uwagi na marginesie zakończenia edycji Inwentarzy dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego)*, KHKM, t. 32, 1984, 3, s. 400, 403, gdzie autor traktuje obiekt w Iwanowicach jako typowy dla XVI w. dwór murowany należący do aspirującej szlachty urzędniczej. Niestety, nic o tego rodzaju obiekcie nie wzmiankuje A. Szymczakowa, *Szlachta sieradzka w XV wieku*, Łódź 1998, s. 397, która pisząc o inicjatywach Gruszczyńskich (przede wszystkim arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana Gruszczyńskiego) w Iwanowicach, wymienia murowany kościół, przy którym powstała prepozytura i kolegium mansonarzy oraz szpital Świętego Ducha. Żadnych wskazówek nie daje również Z. Górczak, *Kariery majątkowe rodzin aspirujących do kręgu elity możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XV i początkach XVI w.*, Poznań 2013, s. 83–135 (rozdz. dot. Gruszczyńskich), skupiający się przede wszystkim na działalności Gruszczyńskich w zakresie obrotu majątkiem ziemskim. Najobszerniej działalność arcybiskupa Gruszczyńskiego w rejonie Iwanowic przedstawiła I. Skierska, *Ad fratres et nepotes secundum carnem totus intensus. Późnośredniowieczny biskup polski wśród krewnych*, [w:] *Fundamenty średniowiecznej Europy*, red. Ż. Sztylec i in., Pelplin 2013, s. 261–265.

pojawiają się w ciągu całego XVI stulecia¹⁵. Na podstawie przedstawionych informacji zdecydowaliśmy się na umieszczenie na mapie głównej zamku w Iwanowicach, choć zdajemy sobie sprawę, że było to najpewniej stosunkowo małe założenie, być może porównywalne z większością innych, nieuwzględnionych przez nas założeń rezydencjonalno-obronnych¹⁶. Lustracja dóbr królewskich z lat 60. XVI w. nazywa siedzibę starosty w Rogoźnie (pow. poznański) dworem¹⁷, choć zarówno w źródłach XV-wiecznych, jak i w lustracji z XVII w. mowa jest o zamku¹⁸. O ile w XV w. obiekt ten określany był na przemian *castrum* i *fortalitiūm*, o tyle lustracja starostwa z 1631 r. wyraźnie wskazuje, że zamek – jak zdefiniowano go w źródle – został „nowo zbudowany” przez Michała z Warzymowa Sokołowskiego, starostę w latach 1583–1619¹⁹. Część badaczy wiąże przebudowę (lub odbudowę) założenia z najazdem na dobra rogozińskie, jakiego dopuścili się w 1581 r. członkowie rodzin Potulickich, Grudzińskich i Kaczkowskich²⁰.

Krótkiego wyjaśnienia wymaga zagadnienie dwóch oznaczonych na mapie zamków: Zbąszynia (pow. kościański) i Gniezna (pow. gnieźnieński).

W drugiej połowie XVI w. Abraham Zbąski, właściciel Zbąszynia, rozpoczął przebudowę dawnej siedziby obronnej (określanej w źródłach najczęściej jako *fortalicium*). Przystąpił do swojej śmierci w 1577 r. wybudował czworoboczną, ceglana wieżę, która weszła później w skład ukończonej przez Abrahama Ciświckiego w 1627 r. twierdzy w stylu *palazzo in fortezza*²¹. Choć zapewne ostateczny kształt założenia przybrało dopiero w pierwszej połowie XVII w., wydaje się, że już w drugiej połowie XVI stulecia obiekt spełniał kryteria wystarczające do umieszczenia go na mapie głównej²².

XVI-wieczny zamek w Gnieźnie, znajdujący się nad jeziorem Jelonek, zaczął budować Jan Łaski w 1518 r. Za jego życia (arcybiskup zmarł w 1531 r.) powstał murowany dom mieszkalny i bliżej nieokreślone zabudowania. Wcześniejsze założenie monarsze, znajdujące się na Górze Lecha w pobliżu kościoła św. Jerzego, przekazane zostało przez Kazimierza Jagiellończyka w 1457 r. kościołowi gnieźnieńskiemu. Później wikariusze katedralni wykorzystywali jego pomieszczenia dla własnych potrzeb²³.

¹⁵ W 1532 r. Piotr Koźmiński zastawił czwartą część miasta Iwanowice z zamkiem, przedmieściem i wsią za 700 złotych polskich. Dwa lata później (1534 r.) Jan Koźmiński wymienił z Piotrem Koźmińskim m.in. zamek w Iwanowicach. W 1567 r. Jan Koźmiński z Iwanowic, łowczy kaliski, sprzedał „zamek swój w Iwanowicach ze stawem go otaczającym” wraz z należącą do niego częścią miasta i przedmieściem Dobrogostowi Potworowskiemu, podsędkowi generalnemu kalickiemu. W 1588 r. Paweł Potworowski zapisał na zamku iwanowickim, placu, ogrodach, przykopie i stawie dług swojej żonie Katarzynie Nasiegniewskiej; TD, Regesty, 2788 (nr 4 zs. inser. i res.) 1532, 7158 (nr 1393) 1534, 4451 (nr 3) 1567 i 1299 (nr 6) 1588.

¹⁶ Być może – jest to wyłącznie hipoteza badawcza – zamek w Iwanowicach można łączyć z występującymi w XV i XVI stuleciu fundacjami założeń obronnych w rodowych dobrach polskich hierarchów kościelnych. Iwanowicki obiekt byłby w takim wypadku kolejnym przykładem zauważonej w źródłach działalności XV-wiecznych biskupów polskich (w przypadku Iwanowic arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana Gruszczyńskiego) wystawiających zamki dzięki uzyskanemu beneficjum i, niejednokrotnie chwilowemu, wzrostowi znaczenia rodziny. Do takich zamków należą Gosławice (pow. koniński), Borysławice Zamkowe (pow. łączycki), Jastrzębiec (pow. wiślicki), Rytwiany (pow. sandomierski) i Oporów (pow. orłowski). Na początku XVI w. biskup poznański Jan Lubrański fundował wraz z bratem Mikołajem Lubrańskim w rodzinnym Lubrańcu kolejny tego rodzaju obiekt, określany jednak zarówno w źródłach, jak i literaturze *fortalicjū* lub dworem, nieco później zaś w Drzewicy (pow. opoczyński) powstał zamek arcybiskupa gnieźnieńskiego Macieja Drzewickiego; L. Kajzer, *Szesnastowieczne „fortalicjum” wojewody poznańskiego Mikołaja Lubrańskiego w Lubrańcu na Kujawach*, SMDWP, t. 18, 1991, 2, s. 57–77; J. Pietrzak, *Prywatne zamki biskupów polskich w pierwszej połowie XV wieku*, [w:] *Oporów. Stan badań. Materiały sesji naukowej zorganizowanej z okazji 50. rocznicy Muzeum w Oporowie 22 listopada 1999 roku*, [red. G. Kin-Rzymkowska, U. Kowalska, A. Majewska-Rau], Oporów 2000, s. 111; Leksykon, s. 160–163.

¹⁷ LWWK 1564, s. 47–48. Być może jednak pisząc o „dworze” rogozińskim, miano na myśli to znaczenie pojęcia dwór, które obejmowało zespół budynków mieszkalnych i gospodarczych.

¹⁸ K. Górńska-Gołąska, *Rogoźno – starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 123–124; LWWK 1628, s. 79; zob. też J. Łojko, *Od początku XVI wieku do końca Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Dzieje Rogoźna*, red. Z. Boras, Poznań 1993, s. 69–70. J. Tomala (Tomala Wlkp., s. 313) konsekwentnie nazywa obiekt zamkiem.

¹⁹ LWWK 1628, s. 79; K. Chłapowski, *Starostowie w Wielkopolsce, na Kujawach i Mazowszu 1565–1696 (materiały źródłowe)*, Warszawa 2007, s. 40.

²⁰ TD, Regesty, 8970 (nr 936) 1581; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*, s. 129, przyp. 1244. Także i ten autor (s. 128–129) konsekwentnie określa obiekt w Rogoźnie zamkiem.

²¹ Leksykon, s. 561; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*, s. 38; Tomala Wlkp., s. 376–377; Z. Chodyła, *Zbąszyn w czasach nowożytnych (1501–1793)*, [w:] *Dzieje Zbąszynia*, red. K. Rzepa, Poznań 2014, s. 105, 124–126.

²² Dodać można, że Abraham Zbąski w 1571 r. zapisywał żonie Dorocie z Opalenicy 3 tys. złotych polskich m.in. na zamku Zbąszyn; TD, Regesty, 11066 (nr 1398) 1571. Trudno jednak na podstawie polskiego rejestru sporządzonego przez W. Dworzaczka stwierdzić, jak obiekt określono w źródle.

²³ Leksykon, s. 185; C. Sikorski, *Uwagi o gnieźnieńskim zamku arcybiskupim*, [w:] *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 3, red. J. Topolski i in., Warszawa–Poznań 1990, s. 250, 261–265; K. Śmigiel, *Rezydencje prymasowskie*, „Studia Gnesnensia”, t. 26, 2012, s. 255–260.

Interesująca sytuacja miała miejsce w Szamotułach, gdzie w związku z podziałami własnościowymi miasta w drugiej połowie XVI w. funkcjonowały dwa założenia zamkowe, jedno należące do Świdków (na południe od miasta) i drugie do Górków (na północ od miasta)²⁴.

Na mapie nie oznaczyliśmy niektórych obiektów, które w literaturze określa się jako zamki. Część z nich funkcjonowała jeszcze w XV w., jednak w stuleciu XVI straciły zamkowy charakter i zostały porzucone lub rozebrane. Inna część z nich nazywana była wówczas zamkami, choć wedle dzisiejszych kryteriów określających dany obiekt takim mianem były raczej dworami obronnymi. W powiecie nakielskim nie oznaczono zamku arcybiskupów gnieźnieńskich w Kamieniu. W pochodzących z XVI w. źródłach inwentarzowych dóbr arcybiskupich obiekt konsekwentnie określa się jako *curia*²⁵. Założenie w Kamieniu określone zostało jako *fortalicium* również w zwolnieniu z wyprawy wojennej Jana Krowickiego w 1513 r.²⁶ Najprawdopodobniej późnośredniowieczny zamek arcybiskupi w Kamieniu, często niszczone w czasie wojen z Krzyżakami, po ustaniu walk w drugiej połowie XV w. nie został odbudowany w swojej poprzedniej formie²⁷. Podobnie w powiecie kcyńskim nie uwzględniono zamku w Wenecji. Ten wybudowany w XIV w. przez Mikołaja z Chomiąży zamek, kupiony w 1420 r. przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Trąbę, został rozebrany w latach 70. XV w. na rozkaz arcybiskupa Jakuba z Sienna. Materiał, z którego zbudowany był zamek w Wenecji, wykorzystany został przy naprawie dworu arcybiskupiego w Żninie²⁸. W powiecie kcyńskim nie oznaczono również dwóch innych obiektów: w Danaborzu i Smogulcu. Zamek w Danaborzu, stanowiący w XV w. siedzibę wpływowej rodziny Danaborskich, pod koniec tego stulecia został porzucony, po przeniesieniu siedziby rodu do Krajenki²⁹. Z kolei na znajdującym się w Smogulcu grodzisku w XIV–XV w. znajdowała się rezydencja rodu Smoguleckich, która funkcjonowała jednak chyba tylko do końca XV w.³⁰ Istniejący w centrum królewskiego klucza dóbr w Pobiedziskach w powiecie gnieźnieńskim dwór również niekiedy określany jest w literaturze zamkiem. Jednakże na pewno w XVI w. obiekt ten nie miał charakteru założenia zamkowego, nawet jeżeli w późnym średniowieczu tak było³¹. Niektóre publikacje wspominają niekiedy o zamku w Krotoszynie w powiecie pyzdrskim. Najpewniej znajdował się tam drewniany dwór, który ok. 1585 r. został przebudowany przez Jana Rozdrażewskiego z użyciem elementów murowanych³². Źródła miejskie związane z Pleszewem w powiecie kaliskim sugerują, że obiekt, który stanowił rezydencję właścicieli miasta, nazywano zamkiem³³. Z kolei zabudowania w innej miejscowości powiatu kaliskiego, w Chodczu (Chocz), miały raczej charakter murowanego dworu obronnego niż zamku. Początkowo przyjmowano, że zamek w Chodczu zaczął wznosić Kazimierz Wielki, jednak budowa nie została ukończona za życia władcy. Obecnie założenie to traktuje się jako murowany

²⁴ Leksykon, s. 473–474; T. Jurek, *Średniowieczne Szamotuły i ich dziedzice*, [w:] *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 1, red. A. Gąsiorowski, Szamotuły 2006, s. 39–41; tenże, *Szamotuły – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 782, 799.

²⁵ Ulan. Visit., s. 311–314 (1512 r.), 695–697 (1548 r.); AAG, ACap. I, B. 147, Inventarium omnium proventuum et aedificiorum Archiepiscopatus Gnesn. sub Stanislao Karnkowski per Iacobi Pradzewski, k. 295–296v; Leksykon, s. 218.

²⁶ MK 28, k. 14v: „Johanni Crowiczsky terrigene [...] littera absolucionis a bello data est propter provisionem et custodiam fortalicii archiepiscopalis Kamyen” [=MRPS IV/1, nr 1949].

²⁷ K. Olejnik, *Grody i zamki*, s. 193–194; zob. też: S. Łaniecki, *W czasach średniowiecza*, [w:] *Dzieje Kamienia Krajeńskiego i okolic od pradziejów do współczesności*, red. J. Dorawa, T. Fiałkowski, Sępólno Krajeńskie 2009, s. 87; Tomala Wlkp., s. 217.

²⁸ Ulan. Visit., s. 306, przyp. 6; Leksykon, s. 532–534.

²⁹ C. Sikorski, *Zamek w pałuckiej Wenecji*, Bydgoszcz 1986, s. 109–111; Leksykon, s. 151; M. Dernoga, *Ruiny budowli gotyckiej w Danaborzu, stan. 18 (gm. Wągrowiec, woj. wielkopolskie). Badania archeologiczno-architektoniczne*, [w:] *Współczesne środowisko naturalne, osadnictwo i folklor Pałuk*, red. A.M. Wyrwa, Poznań 2003 (Studia i Materiały do Dziejów Pałuk, t. 5), s. 103–104; Tomala Wlkp., s. 167–168.

³⁰ C. Sikorski, *Zamek*, s. 112–113; E. Cnotliwy, *Badania weryfikacyjne późnośredniowiecznych siedzib obronnych w zachodniej części Pałuk*, [w:] *Osadnictwo i architektura w rejonie Łekna we wczesnym średniowieczu*, red. A.M. Wyrwa, Poznań 1995 (Studia i Materiały do Dziejów Pałuk, t. 2), s. 329–334.

³¹ LWWK 1564, s. 51–53; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*, s. 120–121; zob. Tomala Wlkp., s. 286–287, gdzie autor wspomina o funkcjonującym w Pobiedziskach w późnym średniowieczu obiekcie, którego charakter jest trudny do ustalenia; por. Z. Karolczak, *Gród – zamek – dwór starościński w Pobiedziskach*, „Kronika Wielkopolski”, t. 31, 2003, nr 2, s. 27–42.

³² Leksykon, s. 252 (autorzy przypuszczają, że pod relikami dworu mogą znajdować się pozostałości starszego założenia); J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytnie założenia obronne między Krotoszynem a Żerkowem*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 15, 2005, nr 1, s. 249.

³³ Więcej informacji zob. w poświęconym Pleszewowi tekście autorstwa M. Stępnia i M. Gochny w tym tomie; zob. też: L. Kajzer, *Wstęp do badań*, s. 400; Tomala Kal., s. 128–130.

dwór obronny³⁴, które pozostało chyba w takiej formie do przeprowadzonej w XVIII w. z inicjatywy ówczesnych właścicieli miasta, Lipskich, przebudowy na barokowy pałac³⁵. O dworze w Chodczu wspominają również kontrakty dzierżawne i zastawne miasta z 1592 i 1619 r.³⁶ W powiecie kaliskim jako zamku nie potraktowano również powstałego w XVI w. dworu murowanego (czasem nazywanego „kamienicą”) w Dobrzycy, zbliżonego architektonicznie do zamków w Gołuchowie i Koźminie³⁷.

Podobnych wzmianek o siedzibach i rezydencjach szlacheckich z województwa poznańskiego, trudnych do jednoznacznej interpretacji, jest zapewne bardzo dużo w księgach sądowych z tego terenu. Licznych w tym względzie przykładów dostarczają opublikowane hasła SHGPoz. Na ich podstawie można stwierdzić, że w XV w. w granicach administracyjnych województwa poznańskiego pojawiały się obiekty nazywane *castrum*, których nie uwzględniliśmy na mapie. Potraktowaliśmy je raczej jako dwory obronne, niekiedy zapewne dość rozbudowane³⁸.

Krótkiego wyjaśnienia wymaga jednak obiekt w Ujściu. Zdaje się, że już na początku XVI w. nie przedstawiał on żadnych walorów użytkowych. Kilkakrotnie wspomniane w XV w. założenie (jako *castrum* i *fortalicium*)³⁹ miało zostać zbudowane przez Hieronima Mosińskiego, co zastrzegł król w 1512 r., potwierdzając posiadanie przez niego starostwa ujskiego⁴⁰. Lustracja z lat 60. XVI w. wspomina o baszcie zlokalizowanej na kopcu znajdującym się za dworem starościńskim, którą wspomniany Mosiński chyba istotnie zaczął wznosić. Najpewniej następni starostowie nie kontynuowali tego przedsięwzięcia⁴¹.

Niektóre z zamków pod koniec XVI w. najprawdopodobniej znajdowały się już w tak złym stanie, że zaprzestano ich użytkowania. Mamy tu na myśli przede wszystkim obiekty w Wałczu i Kole. Zamek wałecki, kilkakrotnie palony w XV i pierwszej połowie XVI w., po którymś z pożarów miasta nie został odbudowany, a siedzibę starostów przeniesiono na inne miejsce⁴². Z kolei zamek w Kole miał być w drugiej połowie XVI w. opuszczony, jednak pewne przesłanki zdają się sugerować użytkowanie i przydatność kolskiego założenia jeszcze w drugiej połowie XVI i na początku XVII w.⁴³

W Wielkopolsce osobną jednostką osadniczą był zamek w Drahimiu (Starym Drawsku), będący siedzibą starostwa drahimskiego⁴⁴. Znacznie oddalony od miasta był zamek w Kole, który również potraktowano jako osobną jednostkę osadniczą⁴⁵.

W sumie na opracowanym terytorium oznaczyliśmy 40 zamków.

³⁴ Leksykon, s. 129; L. Kajzer, *Małe czy duże*, s. 126.

³⁵ Tomala Wlkp., s. 160–161.

³⁶ *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, t. 1: *Od XVI do połowy XVIII w.*, wyd. W. Rusiński, Wrocław 1955, s. 54 („dwór z mielcuchem i ze wszystkim budowaniem dworowym”), 79 („item młyn pode dworem”); zob. jednak Tomala Kal., s. 66, gdzie informacja o wzmiance dotyczącej *castrum* w Choczcu z 1629 r.

³⁷ R. Kašinowska, *Dobrzyca. Fortalicja – pałac – muzeum*, Dobrzyca [b.d.w.], s. 21, 23; zob. też: L. Kajzer, *Wstęp do badań*, s. 403; Tomala Kal., s. 72–75.

³⁸ Mamy tu na myśli obiekty w następujących miejscowościach woj. poznańskiego: Gostyń, Górka Miejska, Kopanica, Książ, Oborniki, Obrzycko, Pczew, Poniec, Popielewo, Sarnowa, Stęszew, Trzciel. Dodać do tego można Niepart i Włoszakowice; L. Kajzer, *Małe czy duże*, s. 115, 127.

³⁹ T. Jurek, *Ujście – starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 440–441.

⁴⁰ MK 25, k. 154r: „Ita tum, quod castrum ipsum Usczye construat et edificiet et construere sit obligatus” [=MRPS IV/1, nr 1505]. J. Tomala (Tomala Wlkp., s. 350) uważa, że w zobowiązaniu chodziło raczej o dwór obronny niż jakąś formę zamkową.

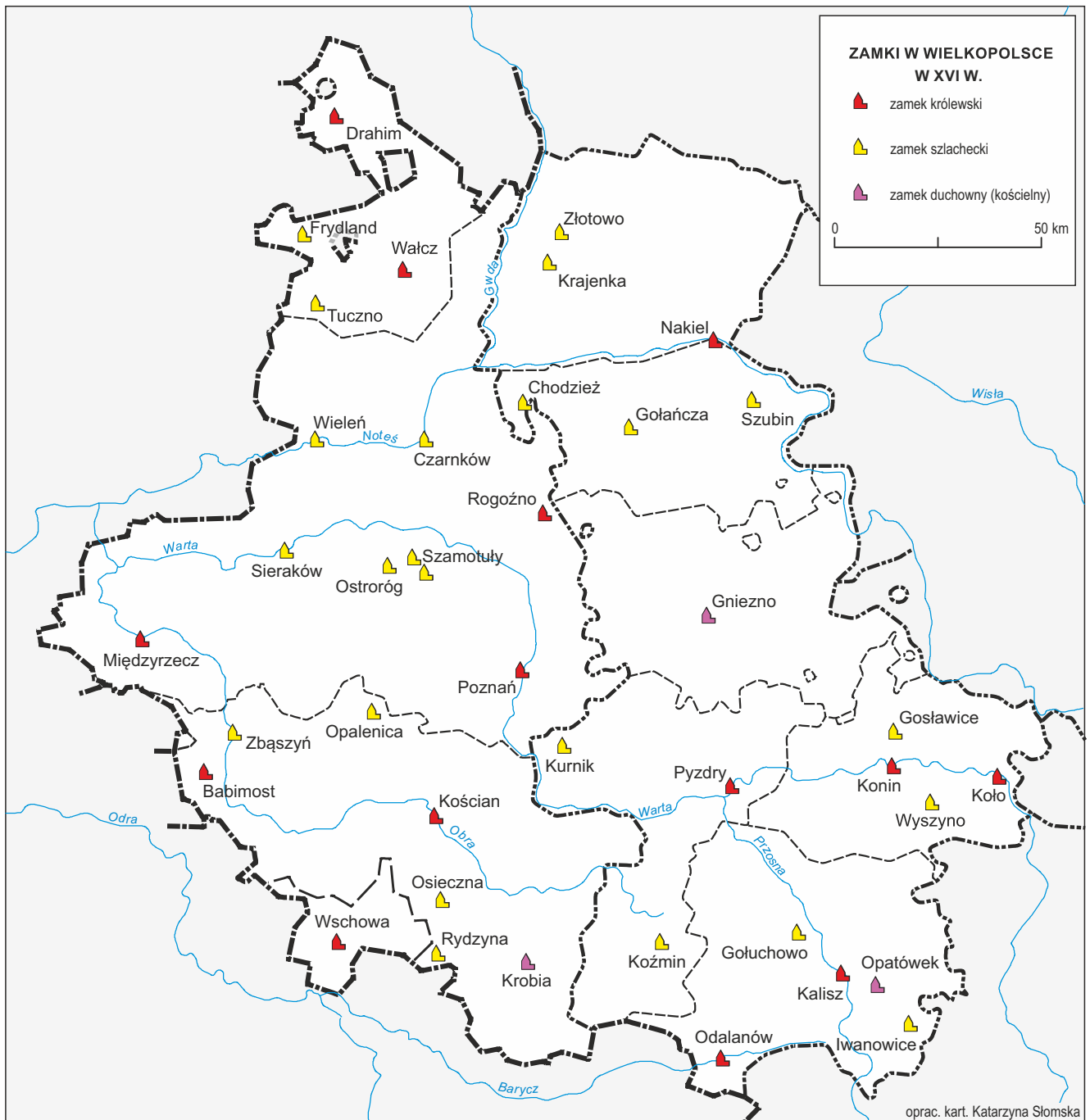
⁴¹ LWWK 1564, s. 24; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*, s. 47. Tenże we wcześniejszej swojej pracy (*Zamki państwowe*, s. 153) twierdził, że zamek w Ujściu został rozebrany na początku XVII w.

⁴² K. Górńska-Gołaska, T. Jurek, *Wałcz – starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 497. Pożary w Wałczu odnotowano w latach 1520, 1563, 1577 i 1584; ciż, *Wałcz*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 494. W inwentarzu starostwa wałeckiego z 1619 r., sporządzonym w momencie przekazywania starostwa warendę Mikołajowi Nieborowskiemu przez starostę wałeckiego Jana Gostomskiego, budynek opisywany przez osobę sporządzającą inwentarz nazywano dworem; BOss, 334, II, k. 381r; por. Leksykon, s. 526, gdzie opuszczenie i rozebranie zamku datuje się na XVII w.

⁴³ Leksykon, s. 226; zob.: J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*, s. 49; T. Olszacki, *Zamek w Kole w świetle wyników badań archeologicznych (1977–1983) i nowych interpretacji*, [w:] *Królewskie miasto Koło. Studia w 650. rocznicę lokacji miasta*, red. I. Skierska, Koło 2012, s. 106–111, którzy traktują opis z lustracji 1616–1620 jako przesłankę o użytkowaniu zamku w Kole.

⁴⁴ Z zamkiem w Drahimiu związany był jedynie przygródek, gdzie znajdował się drahimski folwark; LWWK 1564, s. 20–21.

⁴⁵ Przez odrębność osadniczą zamku w Kole rozumiemy przede wszystkim fakt znacznego oddalenia obiektu od miasta (ok. 1,5 km). Zdajemy sobie sprawę, że rezydencje bardzo często budowano w pewnej odległości od miejscowości (Z. Morawski, *Miejskie układy przestrzenne*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, s. 36; R. Grygiel, *Curia cum fortalicio (dwór i wieża obronna) podstawą układu rezydencjonalnego późnośredniowiecznej siedziby rycerskiej w Wielkopolsce*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2001, s. 206), jednak na ogół nie była to tak duża odległość.

W województwie poznańskim były to (na oznaczenie własności zastosowano następujące skróty: s – szlachecka, k – królewska, d – duchowna):

– w powiecie waleckim:

Drahim (Stare Drawsko) (k)⁴⁶, Frydland (Mirosławiec) (s)⁴⁷, Tuczno (s)⁴⁸, Wałcz (k)⁴⁹;

– w powiecie poznańskim:

Czarnków (s)⁵⁰, Międzyrzecz (k)⁵¹, Ostroróg (s)⁵², Poznań (k)⁵³, Rogoźno (k)⁵⁴, Sieraków (s)⁵⁵, Szamotuły (s – Świdwowie), Szamotuły (s – Górkowie)⁵⁶, Wieleń (s)⁵⁷;

– w powiecie kościańskim:

Babimost (k)⁵⁸, Kościan (k)⁵⁹, Krobia (d)⁶⁰, Opalenica (s)⁶¹, Osieczna (s)⁶², Rydzyna (s)⁶³, Zbąszyń (s)⁶⁴;

– w powiecie wschowskim:

Wschowa (k)⁶⁵.

W województwie kaliskim były to:

– w powiecie nakielskim:

Krajenka (s)⁶⁶, Nakło (k)⁶⁷, Złotów (s)⁶⁸;

– w powiecie keyńskim:

Chodzież (s)⁶⁹, Gołańcz (s)⁷⁰, Szubin (s)⁷¹;

⁴⁶ Leksykon, s. 465–468; LWWK 1564, cz. 1, s. 17–22; K. Górską-Gołaska, *Drahim*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 392–395; H.W. Janocha, F.J. Lachowicz, D. Ptaszyńska, *Gród i zamek w Starym Drawsku*, Poznań 1972.

⁴⁷ Leksykon, s. 308; K. Górską-Gołaska, *Frydland*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 443; też, *Frydland – dobra*, [w:] tamże, s. 446.

⁴⁸ Leksykon, s. 506–508; K. Górską-Gołaska, *Tuczno – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 378; H.W. Janocha, *Tuczno – badania archeologiczne zamku*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 8, 1962, s. 547–548; H.W. Janocha, F.J. Lachowicz, *Tuczno. Z dziejów zamku i miasta*, Poznań 1981.

⁴⁹ Leksykon, s. 526; SMK VII, nr 18; K. Górską-Gołaska, T. Jurek, *Wałcz – starostwo*, s. 497.

⁵⁰ Leksykon, s. 137; K. Górską-Gołaska, *Czarnków – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 289–294.

⁵¹ Leksykon, s. 304–307; LWWK 1564, cz. 1, s. 12–15; LWWK 1616, cz. 1, s. 3; G. Rutkowska, *Międzyrzecz – starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 155 i przyp. 1 s. 159.

⁵² Leksykon, s. 362; E. Callier, *Ostroróg. Monografia w głównych zarysach*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 18, 1891, nr 1, s. 136, 140, 146; G. Rutkowska, *Ostroróg – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 493.

⁵³ Leksykon, s. 396–397; LWWK 1564, cz. 1, s. 3–6; E. Linette, *Zamek w Poznaniu. 700 lat dziejów*, Warszawa–Poznań 1981; J. Skuratowicz, *Zamek starostów generalnych Wielkopolski*, KMP, 2004, nr 4, s. 162–172; A. Zarzycki, *Rezydencja władców polskich od XIII do XVIII w.*, [w:] *Zamek królewski w Poznaniu. Historia i restytucja*, red. A. Kaszubkiewicz i in., Poznań 2014, s. 69–91.

⁵⁴ Zob. przyp. 17–20.

⁵⁵ Leksykon, s. 455–456; J. Skuratowicz, *Zamek w Sierakowie*, „Kronika Wielkopolski”, t. 1 (68), 1994, s. 58–69; T. Jurek, *Sieraków*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 410, 415, 420.

⁵⁶ Leksykon, s. 473–474; T. Jurek, *Szamotuły – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 782, 799.

⁵⁷ Leksykon, s. 536; LWWK 1564, cz. 1, s. 27–30; T. Jurek, *Wieleń – dobra i starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 599.

⁵⁸ Zob. przyp. 8.

⁵⁹ Leksykon, s. 231; LWWK 1564, cz. 1, s. 8–11; K. Górską-Gołaska, *Kościan – starostwo*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 411–412.

⁶⁰ Leksykon, s. 251; MK 35, s. 829 (1522 r.: „In castro Crobya mense episcopalis Posnaniensis”) [=MRPS IV/2, nr 13286]; MRPS IV/1, nr 3499 (1520 r.: „custodiam arcis Crobya”); G. Rutkowska, *Krobia – klucz dóbr, folwark i zamek (dwór)*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 458.

⁶¹ Leksykon, s. 353; T. Jurek, *Opalenica – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 427–428.

⁶² Leksykon, s. 359–360; T. Jakimowicz, *Zamek w Osiecznej*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 32, 1970, s. 404–407; K. Górską-Gołaska, *Osieczna – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 463, 469.

⁶³ Leksykon, s. 436–439; L. Preibisz, *Zamek i klucz rydzynski*, Rydzyna 1938 (reprint: 1992); T. Jurek, *Rydzyna – dobra*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 254.

⁶⁴ Leksykon, s. 561; R. Linette, *Twierdza w Zbąszyniu*, [w:] *Studia nad renesansem w Wielkopolsce*, s. 39–50.

⁶⁵ Leksykon, s. 548; SMK VI, nr 243; LWWK 1616, cz. 1, s. 23–24.

⁶⁶ Leksykon, s. 236–237; H.W. Janocha, F.J. Lachowicz, *Zamki Pomorza Środkowego*, Koszalin 1990, s. 89–92.

⁶⁷ Leksykon, s. 315.

⁶⁸ Tamże, s. 563–564; H.W. Janocha, F.J. Lachowicz, *Zamki Pomorza Środkowego*, s. 213–216.

⁶⁹ Zob. przyp. 9–11.

⁷⁰ Leksykon, s. 189–191; C. Sikorski, *Zamek*, s. 106–107; M. Strzałko, *Palace i dwory w dawnym województwie kaliskim*, t. 2, Warszawa 1997, s. 31–63.

⁷¹ Leksykon, s. 482–483; C. Sikorski, *Zamek*, s. 107–109; A. Wędzki, *Rezydencja w Szubinie na Palukach w świetle źródeł pisanych*, Żnin–Szubin 1992 (Studia i Materiały do Dziejów Szubina, t. 2).

– w powiecie gnieźnieńskim:

Gniezno (d)⁷²;

– w powiecie konińskim:

Gosławice (s)⁷³, Koło (k)⁷⁴, Konin (k)⁷⁵, Wyszyno (s)⁷⁶;

– w powiecie pyzdrowskim:

Koźmin (s)⁷⁷, Kórnik (s)⁷⁸, Pyzdry (k)⁷⁹;

– w powiecie kaliskim:

Gołuchowo (s)⁸⁰, Iwanowice (s)⁸¹, Kalisz (k)⁸², Odolanów (k)⁸³, Opatówek (d)⁸⁴.

Na terenie województwa poznańskiego zlokalizowaliśmy 21 zamków, w kaliskim zaś 19. Ponad połowa (23, co stanowi 58%) należała do szlachty, 14 znajdowało się w dobrach należących do króla (35%), a właścicielami trzech (8%) byli wielkopolscy biskupi (arcybiskupi gnieźnieńscy w Gnieźnie i Opatówku, biskup poznański w Krobi). Przeważająca większość założeń zamkowych (35, czyli 87,5%) funkcjonowała przy miastach. Jedynie zamki w Gołuchowie, Gosławicach i Wyszynie (wszystkie w południowo-wschodniej części województwa kaliskiego) znajdowały się przy miejscowościach o wiejskim charakterze. O dwóch zamkach oddalonych od miast, potraktowanych jako odrębne jednostki osadnicze, pisaliśmy wyżej.

Na omawianym terenie istniało w końcu XVI w. 11 opactw, których siedziby oznaczono na mapie głównej, również wówczas, gdy nie stanowiły one osobnej jednostki osadniczej⁸⁵. W województwie poznańskim, na terenie diecezji poznańskiej, znajdowały się następujące opactwa: benedyktyńskie w Lubiniu, cysterskie w Bledzewie, Obrze, Owińskach (żeńskie), Paradyżu, Przemęcie – razem 6⁸⁶. Na terenie województwa kaliskiego, w granicach diecezji gnieźnieńskiej, znajdowało się 5 opactw: benedyktyńskie w Mogilnie, cysterskie w Łądzie, Ołoboku (żeńskie) i Wągrowcu, kanoników regularnych w Trzemesznie⁸⁷. Wszystkie klasztory opackie ulokowane były w miejscach nieco oddalonych od miejscowości, do których były zaliczane; wyjątek w tym względzie stanowiły opactwa i klasztory cystersów w Łądzie (pow. koniński) i Paradyżu (Gościkowie; pow. poznański).

⁷² Leksykon, s. 185; C. Sikorski, *Uwagi*, s. 261–265; K. Śmigiel, *Rezydencje*, s. 255–260.

⁷³ Leksykon, s. 194.

⁷⁴ Tamże, s. 226–228; J. Baciński, *Zamek królewski w Kole*, Koło 2005, s. 13–17; T. Olszacki, *Zamek w Kole*, s. 106–111.

⁷⁵ Leksykon, s. 228; LWWK 1564, cz. 1, s. 34–38; LWWK 1616, cz. 1, s. 31–32.

⁷⁶ Leksykon, s. 549; Z. Hirsch, Z. Reichert-Hirschowa, *Wyniki badań architektonicznych zamku w Wyszynie*, SMDWP, t. 13, 1962, s. 317–324.

⁷⁷ Leksykon, s. 232–234; *Zamek w Koźminie. Dzieje budowlane*, cz. 1, red. T. Poklewski-Kozieł, J. Nekanda-Trepka, Łódź 1994; J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytne założenia*, s. 236–239.

⁷⁸ Leksykon, s. 234–236.

⁷⁹ Tamże, s. 410; LWWK 1564, cz. 1, s. 41–45; L. Kajzer, T. Olszacki, *Zamek w Pyzdrach w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 47, 2011, s. 255–283.

⁸⁰ Leksykon, s. 191–193; T. Jakimowicz, *Gołuchów*, [Poznań 1973]; Tomala Kal., s. 80–97; por. L. Kajzer, *Wstęp do badań*, s. 403.

⁸¹ Zob. przyp. 12–16.

⁸² Leksykon, s. 217; LWWK 1564, cz. 1, s. 31–33; Tomala Kal., s. 32–33, 103–111.

⁸³ Leksykon, s. 335; Tomala Kal., s. 33, 120–123.

⁸⁴ Leksykon, s. 353; Ulan. Visit., s. 407 (1512 r.), 704–705 (1548 r.); AAG, ACap. I, B. 147, k. 266–266v; Tomala Kal., s. 33–34, 123–127.

⁸⁵ Por. z dwoma tomami serii, w których oznaczono na mapie głównej klasztory. Na mapie woj. sandomierskiego opactwa oznaczano tylko wówczas, gdy stanowiły samodzielne jednostki osadnicze (K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 77, przyp. 6), na mapie woj. krakowskiego zaś uwzględniono siedziby opactw województwa krakowskiego nawet wtedy, gdy nie były one samodzielną jednostką osadniczą (M. Piber-Zbieranowska, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Krakowskie, s. 50).

⁸⁶ LBP, s. 57; Now2, s. 756–760, 775; K. Górka-Gołaska, *Bledzew – opactwo*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 58–62; też, *Lubiń – opactwo*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 633–655; T. Jurek, *Obra – opactwo cystersów i jego dobra*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 388–404; tenże, *Owieńska – opactwo cysterek*, [w:] tamże, s. 539–548; tenże, *Paradyż – opactwo cystersów*, [w:] tamże, s. 576–593; tenże, *Przemęt – klasztor cystersów*, [w:] tamże, s. 842–850.

⁸⁷ Constitutiones, k. C4r: Ordo et numerus ecclesiarum archidioecesis Gnesnensis; A.M. Wyrwa, *Organizacja wewnętrzna w klasztorach cysterek polskiej prowincji cystersów w świetle statutów Edmunda od Krzyża z 1580 r.*, [w:] *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej. Materiały z siódmej Międzynarodowej Konferencji Cystersologów odbytej z okazji 800. rocznicy fundacji opactwa cysterek w Trzebnicy. Trzebnica, 18–21 września 2002 r.*, red. A.M. Wyrwa, A. Kielbasa SDS, J. Swastek, Poznań 2004, s. 53.

PRZYNALEŻNOŚĆ WŁASNOŚCIOWA OSIEDLI

Krzysztof Chłapowski

Przynależność własnościową osiedli województw poznańskiego i kaliskiego w końcu XVI w. ustaliliśmy na podstawie rejestrów poborowych, lustracji, inwentarzy, dokumentów oraz innych źródeł z tego stulecia, a także – pomocniczo – źródeł wcześniejszych i późniejszych. Wszystkie one zostały scharakteryzowane w rozdziale *Źródła pisane*¹. Wykorzystaliśmy także literaturę przedmiotu. Osady oznaczyliśmy takimi samymi barwami jak w całej serii AHP: królewskie – barwą czerwoną, należące do instytucji kościelnych – fioletową, szlacheckie – żółtą, miejskie – brunatną.

Dobra królewskie w województwach poznańskim i kaliskim należały do starostw grodowych i niegrodowych, czyli tenut. W połowie XVI w. w tych województwach istniały trzy starostwa grodowe: starostwo generalne Wielkopolski (jurysdykcja sprawujących ten urząd obejmowała prawie cały obszar dwóch województw), starostwo wschowskie i nakielskie².

W 1554 r. ówczesny tenutariusz wałecki Łukasz Górka wraz z braćmi Andrzejem i Stanisławem uzyskał przywilej na utworzenie sądu grodzkiego w Wałczu, przy czym starosta uzyskał takie same kompetencje jak starosta generalny w Poznaniu. Zaprotestował przeciwko temu ówczesny starosta generalny Wielkopolski Janusz Kościelecki. Mimo to sąd grodzki w Wałczu powstał i funkcjonował³.

Starostwo wałeckie uważane było za grodowe. Świadczą o tym następujące fakty: 1) we wszystkich dyspozycjach królewskich dotyczących zmian w użytkowaniu tego starostwa (dożywocia, konsensy na cesję, cesje) widnieje warunek, że starostwo zostaje nadane (przekazane) *cum iurisdictione*, czyli z prerogatywą starosty grodowego, a nadto w żadnej z tych dyspozycji nie występują żony starostów, zgodnie z zasadą, że kobieta nie może być starostą grodowym⁴, 2) podczas sejmu 1585 r. posłowie zarzucili wojewodzie poznańskiemu Stanisławowi Górcce, że łamie zakaz użytkowania dwóch starostw grodowych równocześnie, ponieważ pełni jednocześnie urząd starosty wałeckiego i buskiego (w województwie belskim). Wobec tego zarzutu Górka cedował starostwo wałeckie Stefanowi Grudzińskiemu⁵.

Zauważyć należy, że w drugiej połowie XVI w. w źródłach o charakterze urzędowym nie była już przestrzegana zasada określania terminami starostwo, *capitaneatus*, *praefectura*, tylko starostwa grodowego, a starostwa niegrodowego terminami dobra, *bona regalia* lub tenuta. Liczne tenuty były w tym czasie określane terminami *capitaneatus* (starostwo)⁶, *praefectura*⁷, a nawet *praefectura seu tenuta*⁸ czy *capitaneatus, praefectura seu tenuta*⁹.

¹ Zob. s. 20–28.

² *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. J. Bieniaszewski, red. A. Gąsiorowski, Wrocław–Warszawa 1987, s. 7.

³ J. Bielecka, *Sąd grodzki w Wałczu*, RH, t. 26, 1960, s. 268.

⁴ K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795. Materiały źródłowe*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2017, aneks II, s. 346–347.

⁵ Tenże, *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996, s. 74.

⁶ Pyzdry w 1551 i 1552 r. (MRPS V, 1365, 5148), Kościan w 1552 r. (MRPS V, nr 1392), Drahim w 1556 r. (MRPS V, nr 7423), Konin w 1557 r. (MRPS V, nr 8169), Międzyrzecz w 1557, 1561, 1563, 1564 r. (MRPS V, nr 7967–68, 8997, 9000, 9143, 9402), Pyzdry w 1558 r. (MRPS V, nr 8401), Odolanów w 1565 r. (MRPS V, nr 3205), Kościan, Międzyrzecz, Konin, Pyzdry i Rogoźno w 1565 r. (L. 1564, I, s. 156, 162, 216, 232, 245), Rogoźno w 1566 r. (MRPS V, 9703–9704), Kościan, Międzyrzecz, Drahim, Konin, Pyzdry i Rogoźno w 1569 r. (ASK XLVI, 103 d, k. 30, 35, 45v, 56, 70, 82), Konin, Kościan w 1576 r. (*Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1881 (Źródła Dziejowe, t. 9), s. 10), Kościan w 1577 r. (tamże, s. 101), Kościan w 1578 r. (MK 117, k. 271v.–272), Konin i Kościan w 1578 r.

Przynależność osiedli do poszczególnych starostw i tenut jest określona w wydanej lustracji województw wielkopolskich z 1564–1565 r.¹⁰ W lustracji tej pominięte zostały te dobra królewskie, które sejm 1562/1563 r. uznał za obciążone zapisami dokonanymi zgodnie z prawem (tzw. stare sumy) i które z tego powodu nie podlegały lustracji. Ich pełny wykaz został ustalony na podstawie protokołów kontroli tytułów prawnych na użytkowanie dóbr królewskich, przeprowadzonej podczas sejmu 1563/1564 (tzw. rewizja listów)¹¹, a ich pełny skład (listy osad je tworzących) na podstawie rozmaitych źródeł (rejestry poborowe, wpisy do Metryki, lustracje późniejsze). Wykorzystaliśmy też protokoły szczegółowych decyzji podejmowanych przez sejmy w 1567 i 1569 r. w sprawach dotyczących niektórych dóbr królewskich w Wielkopolsce¹².

W okresie 1565–1600 nastąpiły liczne lokacje nowych wsi w starostwach drahimskim, wałęckim i ujsko-pilskim, a także pojedyncze lokacje w innych.

Wykaz starostw i tenut w województwach poznańskim i kaliskim w ciągu drugiej połowy XVI w. uległ tylko jednej, drobnej zmianie. 1 I 1580 r. wieś Krąpsko (Kramsko), do tego momentu wchodząca w skład starostwa konińskiego, została przez starostę konińskiego Jana Służewskiego scedowana Piotrowi Żychlińskiemu¹³, i to wyłączenie okazało się trwałe. Lista osiedli królewskich uległa również tylko jednej zmianie. 31 VII 1590 r. król potwierdził akt dokonanej 2 XI 1588 r. zamiany wsi królewskiej Domanice w ziemi wschowskiej, będącej w użytkowaniu Andrzeja Opalińskiego, za jego wsie dziedziczne Lubaszcz i Rozwarzyno w powiecie nakielskim¹⁴. Domanice sąsiadowały z dobrami dziedzicznymi Opalińskiego w ziemi wschowskiej, co tłumaczy jego zainteresowanie dokonaniem takiej zamiany. Domanice nie wystąpiły w późniejszych lustracjach dóbr królewskich, natomiast pojawiła się w nich Lubaszcz jako wieś starostwa nakielskiego, a Rozwarzyno wystąpiło jako las¹⁵.

28 I 1559 r. Marcin Zborowski, kasztelan poznański, otrzymał zgodę króla na wykupienie wsi Szczytniki w powiecie kaliskim z rąk kapituły gnieźnieńskiej¹⁶, a 5 IV 1565 r. potwierdzenie dożywocia na niej i na przyległej wsi Korzekwin¹⁷. 12 I 1591 r. król potwierdził zamianę Szczytnik, tenuty Jana Zborowskiego, kasztelana gnieźnieńskiego, za jego miasteczko dziedziczne Borek w ziemi wieluńskiej, powiecie ostrzeszowskim¹⁸, a w 1592 r. Zborowski sprzedał Szczytniki Pawłowi Potworowskiemu¹⁹. Ponieważ na mapie oznaczamy przynależność własnościową do dóbr królewskich na koniec XVI w., obie te wsie potraktowaliśmy jako szlacheckie.

Podczas kontroli tytułów prawnych na użytkowanie dóbr królewskich, przeprowadzonej przez specjalną komisję podczas sejmu 1563/1564 r., wypłynęła kwestia równoważności zamiany dokonanej aktem z 4 III 1515 r. przez króla z Łukaszem Górką, kasztelanem poznańskim, w której ten w zamian za darowanie królowi dóbr dziedzicznych Pobiedziska w województwie kaliskim i rezygnację z kwoty 8 tys. zł, zapisanej mu przez monarchę na starostwie kościańskim, otrzymał darowiznę dóbr królewskich Wieleń-Wronki²⁰. Komisja odesłała sprawę „na rewizję” tzn. poleciła, by lustratorzy zlustrowali

(*Księgi podskarbińskie*, s. 148), Pyzdry w 1579 r. (MK 119, 231v–233, 123, k. 66v–68v), Międzyrzecz w 1580 r. (MK 125, k. 204v–205), Drahim, Międzyrzecz, Gniezno, Pyzdry, Konin w 1580 r. (*Księgi podskarbińskie*, s. 260, 266), Rogoźno w 1583 r. (MK 129, k. 261–262), Konin w 1593 r. (MK 138, k. 278–279), Drahim i Odolanów w 1593 r. (MK 138, k. 46v–47, 326–326v), Gniezno w 1600 r. (MK 145, k. 241–241 v).

⁷ Konin w 1580 r. (MK 123, k. 415–416), Kościan w 1585 r. (MK 131, k. 290v–291), Międzyrzecz w 1600 r. (MK 145, k. 245–247).

⁸ Ujście i Gniezno w 1588 r. (MK 135, k. 47–48, 61v–63), Kościan w 1600 r. (MK 145, k. 94–95).

⁹ Babimost w 1557 r. (MRPS V, nr 8088), Gniezno w 1592 r. (MK 137, k. 481–481v), Koło w 1592 r. (MK 137, k. 482–483).

¹⁰ LWWK 1564.

¹¹ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, k. 257–292 (protokoły dot. dóbr królewskich w woj. poznańskim i kaliskim).

¹² ASK XLVI 41, k. 48–61 (1567 r.); MK 128, k. 34–40 v (1569 r.).

¹³ MK 123, k. 78–68v.

¹⁴ SMK IV, nr 994. 15 VIII 1588 r. król zgodził się, by Opaliński wykupił tę wieś z rąk spadkobierców starosty wschowskiego, nadając mu na niej dożywocie; tamże, nr 211.

¹⁵ LWWK 1616, s. 361; LWWK 1628, t. 1, s. 197; LWWK 1659, t. 1, s. 189.

¹⁶ MRPS V, nr 2422.

¹⁷ Tamże, nr 3139.

¹⁸ SMK I, nr 37.

¹⁹ TD 1566 (nr 3).

²⁰ MRPS IV, nr 10527; 4 II 1526 r. dobra Wieleń zostały ostatecznie uznane za dziedziczne; tamże, nr 15467.

obie strony zamiany²¹. Dlatego podczas lustracji 1564–1565 r. lustrowane były dobra Wieleń-Wronki i Pobiedziska²². W 1567 r. na podstawie protokołów lustracji inna komisja orzekła, że król, biorąc pod uwagę rezygnację Górki z kwot zapisanych na Kościanie, „za radą panów Rad i pozwoleniem posłów ziemskich” uznał tę zamianę za równoważną²³. Tym samym został utrzymany stan rzeczy istniejący od 1515 r. Dlatego nie miała racji Urszula Piotrkowska, zaliczając dobra Wieleń-Wronki do królewskich²⁴.

Ogółem dobra królewskie w końcu XVI w. liczyły w województwie poznańskim 17 miast, 81 wsi, 4 części wsi, 3 kuźnice, 5 młynów, 3 folwarki, 1 przedmieście, 1 zamek (Drahim) – wszystkie z własnymi nazwami i dające się zlokalizować w sposób pewny, a w województwie kaliskim 16 miast, 114 wsi, 8 części wsi, 3 młyny, 1 kuźnica i 1 przedmieście – tak samo dające się zlokalizować.

Własność kościelna w województwach poznańskim i kaliskim (w zestawieniach i indeksach nazywamy ją własnością duchowną, czyli używamy skrótów duch. i d.) to dobra, które były uposażeniami rozmaitych instytucji Kościoła rzymskokatolickiego (zob. Aneks II). Przyjęliśmy zasadę, że jeśli nawet sołectwa we wsiach należących do instytucji kościelnych były w użytkowaniu osób świeckich, to jednak wsie takie traktowaliśmy jako własność kościelną.

W ciągu XVI w. liczba instytucji kościelnych, których uposażenia znajdowały się w województwach poznańskim i kaliskim, zmieniała się nieznacznie.

28 V 1526 r. arcybiskup gnieźnieński, w związku z zaprzestaniem praktyki wyznaczania biskupa sufragana spośród zakonników i wprowadzenia zasady powoływania go spośród duchownych diecezjalnych, wystawił przywilej dotyczący m.in. jego uposażenia, przeznaczając mu probostwo w Żninie²⁵. Na uposażenie tego probostwa składały się: wieś Skarbienica i folwark Rydlewo (w pow. kcyńskim woj. kaliskiego) oraz wieś Chomiąża w powiecie gnieźnieńskim.

21 XI 1566 r. klasztor Bożogrobców w Miechowie w województwie krakowskim oddał Janowi i Piotrowi Zborowskim wsie Grodzisko, Rokutowo, Jankowo i Sierzchowo w powiecie kaliskim w zamian za ich wieś dziedziczną Głuchów w powiecie proszowskim²⁶.

1 VII 1572 r. biskup poznański Adam Konarski ufundował w Poznaniu kolegium Jezuitów, uposażając je we wsie należące do tego momentu do stołu biskupiego: Zemsko w powiecie poznańskim, Kielczewo w kościańskim (obie w woj. poznańskim), Bochlewo i Tokarki w województwie kaliskim, powiecie pyzdrowskim, co król zatwierdził 1 II 1574 r.²⁷ 1 VII 1579 r. tenże biskup nadał wsie Januszewo i Słupia w powiecie poznańskim, co król potwierdził 3 III 1581 r.²⁸ Przekazanie Słupi zostało zablokowane przez kapitułę poznańską i dopiero 16 XI 1588 r. nadanie ponowiono, tym razem skutecznie²⁹. W 1584 r. opat wągrowiecki dał jezuitom wieś Legniszewo w powiecie kcyńskim, co król potwierdził 24 II 1585 r. wraz z potwierdzeniem nadania przez arcybiskupa gnieźnieńskiego wsi Piekary w powiecie poznańskim (15 IX 1584 r.)³⁰, 25 VII 1592 r. jezuita zakupili od Jana Jeziorkowskiego i Stanisława Skrzetuskiego wieś Jeziorki w powiecie poznańskim³¹ i wreszcie w 1593 r. kolegium poznańskie kupiło wieś Luciny w powiecie pyzdrowskim z przyległościami³².

25 IV 1584 r. arcybiskup gnieźnieński Stanisław Karnkowski ufundował kolegium Jezuitów w Kaliszu, uposażając je wydzielonymi z dóbr arcybiskupich wsiami Sławno i Kokanin w powiecie gnieźnieńskim, Żychowo i Liskowo w kaliskim, co król potwierdził 24 II 1585

²¹ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8.

²² LWWK 1564, t. 1, s. 27–30, 51–54, 189–207, 269–277.

²³ ASK XLVI 41, k. 61–61v.

²⁴ Piotrkowska Pozn. Wał., s. 87.

²⁵ J. Korytkowski, *Prałaci i kanonicy katedralni metropolii gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1, Gniezno 1883, s. 108–109; *Regesty wybranych zapisek z działalności arcybiskupów gnieźnieńskich z lat 1466–1806*, ABMK, t. 3, 1961, s. 184.

²⁶ S. Nakielski, *Miechovia sive promptuarium Monasterii Miechovensii*, Kraków 1634, s. 677.

²⁷ *Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1: 1570–1653, wyd. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, Poznań 2004, s. 15i; MK 123, k. 734.

²⁸ *Kronika Jezuitów*, s. 50; MK 123, k. 741–743. Słupię jezuita utracili w 1614 r.; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, cz. 4, Kraków 1905, s. 110.

²⁹ *Kronika Jezuitów*, s. 88; M. Banaszak, *Początki kolegium jezuickiego i seminarium diecezjalnego w Poznaniu*, [w:] *Sacrum Poloniae Millennium*, t. 10, Rzym 1964, s. 513; Now2, s. 704.

³⁰ *Kronika Jezuitów*, s. 75; MK 133, k. 149–149v, 150–152; *Kronika Jezuitów*, s. 75; M. Banaszak, *Początki kolegium*, s. 516; Rybus, s. 202. W 1591 r. jezuita sprzedali Legniszewo Stanisławowi Karśnickiemu (*Kronika Jezuitów*, s. 3,99) i dlatego na mapie oznaczyliśmy je jako szlacheckie.

³¹ *Kronika Jezuitów*, s. 105. Król zatwierdził transakcję w 1593 r. (tamże, s. 110); TD 13681 (nr 1400), 13683.

³² S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 110.

i 14 I 1591 r.³³ 27 IV 1587 r. prymas Karnkowski ofiarował kolegium wsie Sierzchów i Zawodzie w powiecie kaliskim³⁴, a w 1590 r. część wsi Kościelec³⁵. W 1591 r. kolegium kaliskie zamieniło się z kolegium poznańskim, oddając mu Sławno w zamian za Bochlewo i Tokarki³⁶. W 1596 r. arcybiskup gnieźnieński podarował kolegium w Kaliszu wsie Sławin i Zamoście w powiecie kaliskim, które kupił w 1594 r. od Marcina Żerońskiego, pisarza ziemskiego kaliskiego, Piotra Sulisławskiego i Katarzyny Korycińskiej, a które kolegium w 1597 r. sprzedało Mikołajowi Orzelskiemu³⁷. Ponieważ na mapie oznaczamy przynależność własnościową do dóbr instytucji kościelnych na koniec XVI w., obie te wsie potraktowaliśmy jako szlacheckie. Stanisław Załęski podał, że 5 IV 1589 r. prymas ofiarował kolegium kaliskiemu część wsi Dobrzec w powiecie kaliskim³⁸, ale wcześniejsze i późniejsze przekazy świadczą, że należała ona do kanoników kolegiaty NMP w Kaliszu, wobec tego informacji Załęskiego nie wzięliśmy pod uwagę. W 1599 r. prymas Karnkowski zakupił od kapituły gnieźnieńskiej wieś Marchwacz w powiecie kaliskim, którą przekazał konwentowi Jezuitów w Kaliszu na uposażenie bursy dla młodzieży, istniejącej przy tymże kolegium³⁹. 5 X 1599 r. nadanie potwierdził król⁴⁰.

W 1585 r. kapituła poznańska sprzedała wieś Umultowo w powiecie poznańskim dominikanom poznańskim⁴¹.

Nie zmieniliśmy przynależności własnościowej w przypadku wsi Wójcino i Ostrówek w powiecie kaliskim, które 26 II 1577 r. arcybiskup Jakub Uchański pozwolił kapitule gnieźnieńskiej sprzedać⁴². Jako własność szlachecka są one wymieniane dopiero w XVII w.⁴³

W XVI w. trzy przedmieścia arcybiskupiego miasta Żnin miały własne nazwy: Ostrów, Piskorzewo i Radostowo⁴⁴. Zgodnie z przyjętymi w AHP zasadami nie ma ich na mapie ani w indeksie i nie są one brane pod uwagę przy obliczeniach statystycznych.

Jeśli chodzi o zmianę przynależności własnościowej drogą zamiany dóbr, to 28 IV 1577 r. opat przemęcki zamienił swą wieś Sączkowo i pół jeziora Starkówko w powiecie kościańskim za pustą wieś Zaborówko, przyległą do miasta Przemęt, a król zatwierdził tę zamianę 22 XI 1577 r.⁴⁵

31 VII 1556 r. biskup poznański Andrzej Czarnkowski aprobował sprzedaż wsi Świątniki w powiecie poznańskim, będącej uposażeniem kustosa poznańskiego, Janowi Krzesińskiemu, chorążemu bydgoskiemu, podstaroścemu poznańskiemu, co król potwierdził 15 X 1556 r.⁴⁶

24 II 1564 r. wsie Łąkie i Szczawinko w powiecie gnieźnieńskim, będące uposażeniem prepozyta kapituły kolegiackiej św. Jerzego w Gnieźnie, zostały inkorporowane do dóbr kapituły katedralnej, która stała się instytucjonalnym prepozytem⁴⁷. Wsie Malenino i Jerzykowo w powiecie gnieźnieńskim, będące uposażeniem kanoników kolegiaty św. Jerzego, pozostały nim nadal⁴⁸.

³³ J. Paszczenka, *Fundacja Prymasa Karnkowskiego dla Jezuitów w Kaliszu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 29, 1984, z. 3/4, s. 301–306; MK 133, k. 150–152; *Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 136 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1591*, oprac. K. Chłapowski, Warszawa 2009 (Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa, t. 5), nr 46.

³⁴ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 379; S. Załęski (tamże, s. 378) podał, że w 1586 r. prymas Karnkowski ofiarował kolegium wieś Pawłówko w pow. konińskim. Wieś tę kolegium otrzymało dopiero w 1610 r. i to od osoby prywatnej; TD 330 (nr 1).

³⁵ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 382, przyp. 2.

³⁶ Tamże, s. 392; *Kronika Jezuitów*, s. 83 (tu data 1586). Ostatecznie doszła do skutku w 1591 r. (tamże, s. 99–100).

³⁷ TD 1945 (nr 7).

³⁸ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 392. W 1591 r. jako jezuicka; ASK I 11, k. 1508.

³⁹ TD 2057 (nr 7); J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, t. 1, Poznań 1888, s. 257; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 390; J. Topolski, *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955, s. 119.

⁴⁰ MK 144, k. 36–37v.

⁴¹ *Statuta capituli et ecclesiae cathedralis Posnanensis ex annis 1298–1763*, wyd. W. Pawełczak, Poznań 1995, s. 115; K. Lutyński, *Kapituła katedralna w Poznaniu w XVI wieku. Organizacja i majątek*, Poznań 2000, s. 186; P. Dembiński, *Umultowo*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 3, s. 449–450.

⁴² Rybus, s. 198.

⁴³ ABMK, 3811, s. 281, 418; Parczewski, s. 58, 66.

⁴⁴ LBG I, s. 147–148.

⁴⁵ MK 115, k. 421v–423. Opat kupił Sączkowo i pół jeziora w 1574 r. od Jana Wilkowskiego; SHGPoz, cz. IV, z. 2, s. 321, z. 4, s. 644–645. W Zaborowie powstał folwark.

⁴⁶ MRPS V, nr 7612.

⁴⁷ J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 1, s. 116–118 i przyp. 1; S. Karwowski, *Kolegiata św. Jerzego i kościół św. Stanisława*, Poznań 1896, s. 15; F. Kryszak, *Kapituła kolegiacka św. Jerzego na zamku gnieźnieńskim*, „Nasza Przeszłość”, t. 24, 1966, s. 131.

⁴⁸ Czaykowski, s. 23, 31.

W 1573 r. kapituła gnieźnieńska kupiła wieś Welnicę w powiecie gnieźnieńskim z rąk niejakiego Karczewskiego⁴⁹. W tymże roku miała też wymienić wieś Braciszewo za wieś Skrzynekę (obie w pow. gnieźnieńskim, ale w rejestrach poborowych spisanych po tej dacie obie występują jako kapitulne, i podobnie później⁵⁰).

W 1588 r. kapituła poznańska sprzedała Janowi Zadorskiemu wieś Drożdzyce w powiecie kościańskim⁵¹.

W 1591 r. arcybiskup Stanisław Karnkowski przekazał kapitule gnieźnieńskiej miasto Kwieciszewo i wieś Gorzyszewo w powiecie gnieźnieńskim⁵².

22 VIII 1598 r. arcybiskup gnieźnieński Stanisław Karnkowski ufundował seminarium duchowne w Gnieźnie. Wśród uposażenia seminarium nie wymienił przedmieścia gnieźnieńskiego Cierpięgi⁵³. Jako uposażenie seminarium zostało ono wymienione w drugim akcie erekcyjnym z 1602 r., w którym arcybiskup rozszerzył uposażenie⁵⁴.

Jeśli chodzi o uposażenia plebańskie, pod uwagę wzięliśmy tylko takie przypadki, kiedy przekazywało ono uposażenie standardowe („poświętne”, *mansus ecclesiasticus*), a do plebana należała cała wieś, a także fakt, że część poznańskiego Przedmieścia św. Wojciecha należała do uposażenia plebana kościoła św. Wojciecha, a część Przedmieścia św. Marcina do uposażenia plebana św. Marcina⁵⁵.

W sumie do instytucji kościelnych w końcu XVI w. należało w województwie poznańskim 13 miast, 229 wsi, 7 części wsi, w województwie kaliskim 13,5 miasta, 325 wsi, 15 części wsi. Razem w Wielkopolsce było to 26,5 miasta, 554 wsi, 22 części wsi.

Na własność miejską w województwach poznańskim i kaliskim (zob. Aneks III) składały się niemal wyłącznie osady należące do miast królewskich. Jedyne wyjątki to wsie miast prywatnych Lwówek i Międzychód w powiecie poznańskim, Gostynia i Ponieca w powiecie kościańskim oraz Brudzewa w powiecie konińskim. W 1571 r. miasto Środa sprzedało wieś Urnieszewo Sebastianowi Niwskiemu⁵⁶.

W województwach poznańskim i kaliskim w XVI w. własność szlachecka przeważała nad innymi kategoriami własności ziemskiej, podobnie jak w innych województwach, co potwierdziły badania Leona Polaszewskiego i Urszuli Piotrkowskiej.

W rejestrach poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w. znajdują się osobne rejestry wsi zamieszkałych przez szlachtę zagrodową („*regestrum villarum nobiles cmetones in eis non habentium sed eorum agros per se colentium*”, „*regestrum villarum de praediis solventium*”, „*nobiles pauperes qui solvunt a suis praediis*”, „*pauperum nobilium census et colonos non habentium*”, „*regestrum propriae aratrice de agros nobilium*”, „*descriptio mansorum praedialium*”, „*mansi nobilium culturae suae cum hortulanis*”, „szlachta od pługów swoich”, „*regestr z dobr szlacheckich kmieci nie mających*”, „*regestr z dobr szlacheckich co pługami swoimi robią*”).

W rejestrach powiatu konińskiego takie osobne rejestry występują tylko w latach 1576 i 1581⁵⁷, powiatu nakielskiego – 1576 i 1577⁵⁸, powiatu kaliskiego – 1552, 1564 i 1576⁵⁹, w rejestrach powiatów pyzdrowskiego, gnieźnieńskiego i kcyńskiego powtarzają się stale. Liczba wsi jest bardzo zróżnicowana (od 5–7 wsi w kcyńskim, 8 w nakielskim do ponad 50 w kaliskim i gnieźnieńskim) i różna w zależności od rejestru. W województwie poznańskim brak takich osobnych spisów.

Polaszewski poświęcił szlachcie bezkmiecej (zagrodowej) osobny podrozdział, ale połączył w nim dwa pojęcia – szlachty bezkmiecej i częstkowej – i wobec tego jego obliczenia statystyczne należy

⁴⁹ J. Topolski, *Rozwój latyfundium*, s. 100.

⁵⁰ Tamże; Rej. pob. 1618–1620, s. 217; Czaykowski, s. 24,33.

⁵¹ *Statuta capituli*, s. 123–127; K. Lutyński, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 177.

⁵² J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, t. 3, Poznań 1889, s. 445; J. Topolski, *Rozwój latyfundium*, s. 51.

⁵³ J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 3, s. 511–512. Nie ma tego przedmieścia na mapie głównej.

⁵⁴ M. Aleksandrowicz, *Początki Seminarium Duchownego w Gnieźnie (1602–1718)*, [w:] *Księga jubileuszowa Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie 1602–2002*, red. P. Podeszwa, W. Polak, Gniezno 2002, s. 18–19.

⁵⁵ G. Rutkowska, *Święty Wojciech*, [w:] SHGPoz, cz. V, z. 1, s. 203–204; I. Skierska, *Święty Marcin*, SHGPoz, cz. V, z. 1, s. 171.

⁵⁶ TD 10996.

⁵⁷ ASK I 12, k. 614; ASK I 13, k. 674v–680.

⁵⁸ ASK I 12, k. 669; ASK I 13, k. 129v.

⁵⁹ ASK I 6, k. 595–597v; ASK I 13, k. 186–187; ASK I 12, k. 603v–604v.

zakwestionować⁶⁰. W województwie kaliskim szlachta cząstkowa występowała w XVI w. w każdym powiecie, najliczniej w kaliskim.

W województwie poznańskim również występowała szlachta cząstkowa, ale było jej mniej niż w kaliskim. W kilkunastu przypadkach na podstawie kwoty podatku obniżonej o połowę można się domyślać szlachty bezkmiecej⁶¹. Jak zauważyła już Urszula Piotrkowska, w województwie poznańskim przeważały wsie niepodzielone, należące do szlachty jednowioskowej lub szlachty zamożnej, przy czym północna część województwa wykazywała znacznie mniejszy stopień rozdrobnienia własności szlacheckiej niż południowa⁶².

Podobnie jak w tomach AHP poświęconych województwom krakowskiemu i sandomierskiemu, postanowiliśmy wskazać większe szlacheckie dobra ziemskie⁶³. Ponieważ wielkopolskie rejestry poborowe z 1591 r. obejmują tylko niektóre powiaty jako podstawę przyjęliśmy rejestry z początku lat 80. XVI w. (1580–1583).

Rejestry poborowe powiatów gnieźnieńskiego, kcyńskiego i nakielskiego oraz kościańskiego z tych lat podają właścicieli szlacheckich w bardzo ograniczonym zakresie (głównie wtedy gdy wieś była podzielona między dwóch lub więcej właścicieli cząstkowych) lub nie podają takich informacji wcale. Ponadto dla poborcy podatkowego nie było istotne, czy odnotowuje realnego właściciela wsi, czy tylko płacącego podatek jego dzierżawcę lub faktora. Jedynie w rejestrach powiatu pyzdrskiego występują określenia *factor*, urzędnik lub sformułowania „pan x. imieniem pana y”. Z tych względów sięgaliśmy, w celu uzupełnienia i zweryfikowania informacji dotyczących większych właścicieli ziemskich, do Tek Dworzaczka (rejestry wpisów do akt grodzkich oraz opracowane przez tegoż wybitnego znawcę genealogii szlacheckiej monografie Latalskich, Leszczyńskich, Opalińskich, Ostrorogów), do monografii Potulickich pióra Sławomira Leitgebera⁶⁴, do wpisów do Metryki Koronnej itd.

Przydatne okazały się opracowania Piotrkowskiej⁶⁵, które poddaliśmy weryfikacji, odrzuciliśmy natomiast tabelę Polaszewskiego pt. Średnia i wielka własność szlachty w województwie kaliskim w XVI w.⁶⁶, ponieważ są w niej zestawione informacje pochodzące z całego wieku XVI. Z tego samego powodu w bardzo niewielkim stopniu były dla nas przydatne tabele tegoż autora dotyczące dóbr szlacheckich w poszczególnych powiatach województwa⁶⁷.

Rejestry poborowe ani jakiegokolwiek inne źródła o charakterze masowym i statystycznym nie dostarczają nam danych dotyczących jedyne, niebudzącego wątpliwości kryterium, na podstawie którego można w sposób obiektywny zaliczać jedne dobra do większej własności, a inne nie. Chodzi o informacje dotyczące rzeczywistych dochodów osiąganych przez właścicieli dóbr. Do sporządzenia tabeli większej własności ziemskiej w Wielkopolsce posłużyć nam musiały inne, dostępne kryteria: liczba miast i wsi tworzących dobra, liczba łańów chłopskich w tych dobrach. Ponadto wiemy, że rejestry poborowe nie zawierały całości osadnictwa (pomijane były osady nowo lokowane i niektóre osady drobne), a przy określaniu opłaty nie brano pod uwagę wszystkich źródeł dochodu (pomijano grunty dworskie, a zwłaszcza folwarki). Wiemy też, że – ze względu na zwolnienia od opłat i zatajenia – liczba łańów w rejestrach odbiegała od rzeczywistej o ponad 10%. Mamy świadomość, że obraz uzyskany jedynie na podstawie rejestrów poborowych nieco odbiega od rzeczywistości, ale uważamy, że mimo wszelkich zastrzeżeń walor poznawczy obrazu większej własności przedstawiony na podstawie rejestrów poborowych uzasadnia sporządzenie zestawienia imiennego (zob. Aneks IV) i tabelarycznego (zob. tab. 35–37), pod warunkiem przyjęcia jako kryterium wyznaczającego kolejność w tabeli liczby łańów, a nie wsi (wieś wsi nierówna).

Jako dolną granicę kwalifikującą do umieszczenia w tabelach i aneksie przyjęliśmy 30, a nie 50 łańów, by w ten sposób podnieść walor poznawczy tabel. Tylko w tabeli zbiorczej przyjęliśmy

⁶⁰ Polaszewski, *Własność*, s. 51–54.

⁶¹ Zwróciła na to uwagę Piotrkowska Kośc. Wsch., s. 212.

⁶² Piotrkowska Pozn. Wał., s. 8–9.

⁶³ E. Opaliński zestawiał tabelarycznie posiadłości ziemskie wielkopolskiej elity władzy za czasów Zygmunta III, przy czym osobno posiadłości na początku działalności publicznej, posiadłości u schyłku życia i posiadłości poza Wielkopolską; tenże, *Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III*, Poznań 1981, s. 34–37. Ze względu szeroki, obejmujący część XVII w. i dynamiczny charakter tego zestawienia uznaliśmy, że nie jest ono dla nas punktem odniesienia.

⁶⁴ S. Leitgeber, *Potulicy*, Londyn 1990.

⁶⁵ Piotrkowska Pozn. Wał., s. 91–112; Piotrkowska Kośc. Wsch., s. 289–320.

⁶⁶ Polaszewski, *Własność*, s. 74–75.

⁶⁷ Tamże, s. 111–205.

granicę 50 łanów. W aneksie i tabelach nie znaleźli się dość liczni posiadacze małego miasteczka i drobnych wsi wokół, ponieważ mimo to mieli mniej niż 30 łanów, a fakt posiadania miasteczka lub jego części, ze względu na bardzo mały dochód, nie dawał im pozycji nawet w skali powiatu. Wśród posiadających 30 łanów i więcej znaleźli się i tacy, których nazwiska niewiele znaczyły. Szczególnym przypadkiem jest Gerd Popielewski, współwłaściciel wsi Popielewo w powiecie wałęckim w parafii Czaplunek, którego część miała 34,5 łana⁶⁸.

Hierarchie największych posiadaczy ziemskich w dwóch województwach tworzących właściwą Wielkopolskę różnią się. Ale o rzeczywistej hierarchii w Wielkopolsce decydowały czynniki dodatkowe: posiadanie dóbr w obu województwach, liczba i ciężar gatunkowy użytkowanych dóbr królewskich w Wielkopolsce i poza nią, fakt posiadania dóbr ziemskich także poza omawianą dzielnicą i ich rozmiary. Trzeba też pamiętać, że skład elity majątkowej Wielkopolski ulegał bezustannym zmianom na skutek wymierania lub słabnięcia pozycji jednych rodzin przy równoczesnym wzroście zamożności innych. Na zjawisko to w skali całej dzielnicy zwrócił uwagę Włodzimierz Dworzaczek⁶⁹. Ok. 1579/1581 r. wymarli Szamotulscy, w 1592 r. Górkowie. Po śmierci Jakuba Rokossowskiego, podskarbiego koronnego, kasztelana śremskiego (13 VII 1580 r.)⁷⁰ jego fortuna uległa stopniowemu rozproszeniu, podobnie było z majątkami Jana Krotoskiego, kasztelana inowrocławskiego (zm. przed 11 II 1583 r.)⁷¹, Kaspra Zebrzydowskiego, wojewody kaliskiego (zm. po 6 VIII 1582, a przed 26 VIII 1584 r.)⁷², Krzysztofa Iwińskiego (zm. przed 17 XII 1592 r.)⁷³, Jana Konarskiego, kasztelana kaliskiego (zm. po 14 VI, a przed 20 VIII 1599 r.)⁷⁴, a później Jerzego Latałskiego (zm. w 1602 r.)⁷⁵, Jana Spławskiego, wojewody inowrocławskiego (zm. w 1602 r., przed 15 IV)⁷⁶, Jana Roszkowskiego, kasztelana przemęckiego (zm. po 16 VIII 1603, a przed 22 VI 1604 r.)⁷⁷. Rosły natomiast majątki Czarnkowskich, Leszczyńskich, Grudzińskich, Przyjemskich (punktem wyjścia było starostwo konińskie w tej rodzinie od 1580 r.), Opalińskich.

Spośród 46 osób figurujących w tabelach tylko 8 miało dobra w obu województwach: Piotr i Kasper Potulicy, Andrzej i Stanisław Górkowie, Jakub Rokossowski, Andrzej Opaliński, Rafał Leszczyński, Krzysztof Iwiński.

Jeśli chodzi o użytkowanie dóbr królewskich, zwłaszcza w Wielkopolsce⁷⁸, to na początku lat 80. XVI w. Andrzej Opaliński był starostą generalnym wielkopolskim, Andrzej Górka starostą kościańskim, gnieźnieńskim, wałęckim oraz jaworowskim w województwie ruskim i buskim w województwie bełskim, Stanisław Górka – starostą kolskim, mosińskim (do 1588 r.), ujsko-pilskim (do 1588 r.), a od 1583 r. (po śmierci brata Andrzeja) także gnieźnieńskim, Jakub Rokossowski był starostą grodowym ostrzeszowskim w ziemi wieluńskiej oraz dzierżawcą ceł koronnych i (wspólnie z Piotrem Zborowskim) zarządcą mennicy koronnej, Andrzej Opaliński – starostą śremskim i kopanickim, nadto rohatyńskim w województwie ruskim, Piotr Czarnkowski – babimojskim i keyńskim, Stefan Grudziński – mieściskim i – od 1585 r. – wałęckim, Jan Opaliński – pobiedziskim, Krzysztof Iwiński – powidzkim. W 1588 r. Stanisław Górka za konsekwentne opowiadanie się za elekcją Maksymiliana Habsburga utracił starostwa mosińskie i ujsko-pilskie. Pierwsze otrzymał Hieronim Gostomski, właściciel dóbr w województwach rawskim i mazowieckim (wcześniej starosta średzki przez małżeństwo z wdową po poprzednim staroście), który równocześnie (po śmierci Stefana Grudzińskiego) otrzymał starostwo wałęckie, wchodząc do elity majątkowej Wielkopolski, mimo że jego fortuna w Wielkopolsce opierała się niemal wyłącznie

⁶⁸ Piotrkowska Pozn. Wał., s. 56, 104.

⁶⁹ W. Dworzaczek, *Skład społeczny wielkopolskiej reprezentacji sejmowej w latach 1572–1655*, [w:] *Studia na dziejami społeczeństwa polskiego i kultury dawnej Polski w wiekach XV–XVIII*, Warszawa 2010, s. 231–259.

⁷⁰ H. Kowalska, *Rokossowski Jakub, podskarbi koronny (zm. 1580)*, [w:] PSB, t. 31, s. 537; *Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski i in., red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992 (Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, t. 10), nr 750.

⁷¹ UdR. Spisy VI/2, nr 608.

⁷² UdR. Spisy I/2, nr 448.

⁷³ K. Chłapowski, *Starostowie w Wielkopolsce, na Kujawach i Mazowszu 1565–1696 (materiały źródłowe)*, Warszawa 2007, s. 38.

⁷⁴ UdR. Spisy I/2, nr 181.

⁷⁵ I. Kaniewska, *Latałski Jerzy*, [w:] PSB, t. 16, s. 564.

⁷⁶ UdR. Spisy VI/2, nr 892, [w:] PSB, t. 41, s. 149 (W. Chorążyczewski).

⁷⁷ UdR. Spisy I/2, nr 1067.

⁷⁸ Poniższy fragment oparty jest na: K. Chłapowski, *Starostowie w Wielkopolsce*, s. 19–46; UdR. Spisy I/2, nr 1185; UdR. Spisy II/2, nr 1508; K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795. Materiały źródłowe*, Warszawa 2017, s. 4, przyp. 26.

na królewskich⁷⁹. Podobnie było w przypadku Jana Zborowskiego, kasztelana gnieźnieńskiego, starosty odolanowskiego⁸⁰ i Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana, starosty międzyrzeckiego, którzy mieli fortuny w Małopolsce.

Drugie starostwo po Stanisławie Górcie (ujsko-pilskie) dostał Piotr Potulicki, od 1585 r. starosta grodowy wyszogrodzki w województwie mazowieckim⁸¹.

Jeśli chodzi o dobra dziedziczne poza Wielkopolską, na plan pierwszy wysuwają się bracia Górkowie. Pod koniec życia Andrzej Górka, kasztelan międzyrzecki (zm. 5 I 1583 r.)⁸², był właścicielem olbrzymich dóbr szczebrzeszyńskich w ziemi chełmskiej województwa ruskiego, dóbr złoczowskich w ziemi lwowskiej tegoż województwa, dwóch dworów w Krakowie i dworu we Lwowie. Jego brat Stanisław, wojewoda poznański, po 1580 r. posiadał dobra Turobin w ziemi chełmskiej, dobra Goraj, Dłotlice, Bochoznica, Kamionka w powiecie i województwie lubelskim, dwór w Krakowie. W 1583 r. odziedziczył fortunę bezdzietnie zmarłego brata. Zmarł 23 X 1592 r. jako ostatni z rodu⁸³. Jego olbrzymią fortuną podzielili się jego siostrzeńcy, bracia Czarnkowscy⁸⁴, przy czym dobra szczebrzeszyńskie 19 VI 1593 r. w drodze skomplikowanych rozliczeń sprzedali Janowi Zamoyskiemu⁸⁵.

Piotr Potulicki, wojewoda płocki, posiadał miasto Służewo i 8 wsi w ziemi dobrzyńskiej, klucze sierpecki i biezuński (3 miasta i liczne wsie) w województwie płockim, 3 wsie w województwie rawskim, Sarnowo w ziemi dobrzyńskiej⁸⁶. Rafał Leszczyński, od 1580 r. kasztelan śremski, posesor mniejszych królewskich w powiecie kaliskim oraz w powiecie radziejowskim województwa brzeskiego-kujawskiego, od 1570 r. był dziedzicem dóbr Baranów (9 wsi) w powiecie sandomierskim⁸⁷, a Krzysztof Iwiński posesorem drobniejszych królewskich w powiecie pyzdrskim⁸⁸.

**Tabela 33. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.
Instytucje duchowieństwa diecezjalnego**

Instytucja	pzn	pzn	pzn	kls	kls	kls	wlkp	wlkp	wlkp
	miasta	wsie	części wsi	miasta	wsie	części wsi	miasta	wsie	części wsi
Arcybiskupstwo gnieźnieńskie				3	62		3	62	
Biskupstwo poznańskie	6	55		2	33	1	8	88	1
Sufragania gnieźnieńska					3			3	
Sufragania poznańska		1						1	
Kapituła katedralna gnieźnieńska		3		1,5	53	2	1,5	56	2
Kapituła katedralna poznańska	2	42	4		7	1	2	49	5
Kapituła kolegiaty św. Jerzego w Gnieźnie					4			4	

⁷⁹ W 1589 r. jest wspomniany jako właściciel 3,5 wsi w pow. pyzdrskim; TD 13138 (nr 1400).

⁸⁰ Zborowski od 1566 r. był właścicielem czterech wsi w pow. kaliskim (zob. wyżej, s. 231, przyp. 17). Był też właścicielem miasta Pleszew.

⁸¹ K. Chłapowski, *Starostowie w Wielkopolsce*, s. 94.

⁸² UdR. Spisy I/2, nr 616.

⁸³ Tamże, nr 1004.

⁸⁴ Akt podziału dóbr po Górkach między braci Czarnkowskich z 1593 r.; TD 4031 (nr 959).

⁸⁵ SMK VII, nr 296–301; o okolicznościach tej transakcji i jej kontrowersyjnych aspektach prawnych zob. M. Stankowa, *Dawny powiat szczebrzeski XIV–XVIII w.*, Warszawa 1975, s. 28–31.

⁸⁶ S. Leitgeber, *Potuliccy*, s. 62.

⁸⁷ TD 4589 (nr 3), Monografia Leszczyńskich. Te drobne wsie królewskie w pow. kaliskim to tenuta Blizanów (5 wsi).

⁸⁸ Chodzi o wsie Grabowo, Romiejewice i Wielino (Ugielno).

Kapituła kolegiaty NMP w Kaliszu					3	1		3	1
Penitencjariusze gnieźnieńscy					1			1	
Uposażenia plebańskie		11			14			25	
Razem	8	112	4	6,5	180	5	14,5	292	9

**Tabela 34. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.
Instytucje duchowieństwa zakonnego**

Instytucja	pzn	pzn	pzn	kls	kls	kls	włkp	włkp	włkp
	miasta	wsie	części wsi	miasta	wsie	części wsi	miasta	wsie	części wsi
Opactwo Benedyktynów w Lubiniu	2	27			1		2	28	
Opactwo Cystersów w Bledzewie	1	11					1	11	
Opactwo Cystersów w Paradyżu		9						9	
Opactwo Cystersów w Obrze		10	1					10	1
Opactwo Cystersów w Przemyśle	1	16					1	16	
Opactwo Kanoników Regularnych w Trzemesznie				3	35		3	35	
Opactwo Benedyktynów w Mogile				1	13		1	13	
Opactwo Cystersów w Łądzie				2	21		2	21	
Opactwo Cystersów w Wągrowcu				1	25		1	25	
Opactwo Cystersów w Koronowie					9			9	
Klasztor Cysterek w Owińskach		14						14	
Klasztor Klarysek w Głogowie		3						3	
Klasztor Bożogrobców w Gnieźnie					8	1		8	1
Klasztor Klarysek w Gnieźnie	1				9	1	1	9	1
Klasztor Joannitów w Poznaniu		12			1			13	
Klasztor Kanoników Regularnych w Kaliszu					1	5		1	5
Benedyktyńska prepozytura w Kościele					4			4	
Klasztor Karmelitów w Poznaniu		3						3	

Kolegium Jezuitów w Poznaniu		4	1					4	1
Kolegium Jezuitów w Kaliszu		3	1		9	1		12	2
Klasztor Katarzynek w Poznaniu		4						4	
Razem	5	116	3	7	145	107	12	252	11

Tabela 35. Więksi właściciele ziemscy w województwie poznańskim ok. 1580 r.⁸⁹

Osoba	Liczba posiadanych lanów	Liczba posiadanych miast	Liczba posiadanych wsi	Liczba posiadanych części wsi
Marcin Rokossowski, podskarbi	173	1,5	17	9
Marcin Ostroróg-Lwowski	167,25	2	21	3
Andrzej Opaliński, marszałek wielki koronny	159,5		9	5
Piotr Czarnkowski, klan poznański	144,75	1,5	22	3
Zofia Ostroróg	135,5	1	12	1
Barbara Czarnkowska	107,25	1,5	12	8
Stanisław Rydzyński	107,25	1,5	9	4
Andrzej Górka, klan międzyrzecki	104,75	2	16	1
Katarzyna Szamotulska	99	1,5	8	5
Piotr Opaliński	86,5		6	3
Kasper Potulicki	64,75	1	7	1
Abraham Zbąski	64,5	1	9	5
Łukasz Rydzyński	59,75	0,5	6	7
Mikołaj Tomicki	59,5		4	
Piotr Potulicki, wda płocki	59		13	3
Jan Leszczyński	58,75	1	5	1
Jadwiga Czarnkowska	58,5	0,5	9	6
Janusz Przeclawski	58,5		8	1
Jan Zbyszewski	53		4	
Jakub Niegolewski	52,75		3	3
Łukasz Gułtowski	52	0,5	7	4
Jan Opaliński, klan rogoziński	48,25	1	4	
Stanisław Górka, wda poznański	47,5	1	16	
Mikołaj Borek-Gostyński	43,5	0,5	4	5
Jan Małachowski	43,5	1	4	3
Mikołaj Rostworowski	38,5		6	3
Jan Broniewski	38,5	0,5	4	1
Janusz Grudziński, klan krzywiński	35,5		5	
Rudiger Wedelski	35,5	0,5	1	5

⁸⁹ W tab. 35–37 zastosowano skróty: klan – kasztelan, wda – wojewoda.

Stanisław Tuczyński	35	0,5	1	5
Gerd Popielewski	34,5			1
Stanisław Prusimski	32		4	2
Henryk Blankenburg	30		3	3

Tabela 36. Więksi właściciele ziemscy w województwie kaliskim ok. 1580 r.

Osoba	Liczba posiadanych łańców	Liczba posiadanych miast	Liczba posiadanych wsi	Liczba posiadanych część wsi
Piotr Potulicki, wda płocki	307	3	20	
Rafał Leszczyński, klan średzki	140		18	2
Stanisław Górka, wda poznański	136	2	17	1
Andrzej Górka, klan międzyrzecki	130	2	14	
Jan Rozdrażewski, podkomorzy poznański	108	2	13	
Kasper Zebrzydowski wda kaliski	104	2	9	
Stefan Grudziński, klan nakielski	104		6	
Jan Krotoski	86		7	1
Kasper Potulicki	81		10	
Jerzy Latański	70	2,5	20	
Jan Spławski, klan inowrocławski	70		5	
Jan Roszkowski, klan przemęcki	66	1	14	1
Krzysztof Iwiński	64		15	
Andrzej Kościelecki	54		4	
Jan Konarski, klan kaliski	46		6	4
Andrzej Opaliński marszałek wielki koronny	44		7	
Jakub Rokossowski	51		1	5
Krzysztof Kościelecki	39	1	3	
Katarzyna Przyjemka	33		7	

Tabela 37. Więksi właściciele ziemscy w Wielkopolsce ok. 1580 r.

Osoba	Liczba posiadanych łańców	Liczba posiadanych miast	Liczba posiadanych wsi	Liczba posiadanych część wsi
Piotr Potulicki, wda płocki	356	3	33	3
Andrzej Górka, klan międzyrzecki	235	4	33	1
Jakub Rokossowski, podskarbi koronny	213,5	2,5	22	9
Andrzej Opaliński, marszałek wielki koronny	203	5	16	5
Stanisław Górka, wda poznański	187	3	33	
Marcin Ostroróg	167,5	2	21	3
Kasper Potulicki	145,25	1	17	2

Piotr Czarnkowski	144,75	1,5	22	3
Zofia Ostroróg	135,5	1	12	1
Jan Rozdrażewski, podkomorzy poznański	108,37	5	2	13
Barbara Czarnkowska	107,25	1,5	12	8
Stanisław Rydzyński	107,25	1,5	9	4
Kasper Zebrzydowski, wda kaliski	104,2	5	2	9
Stefan Grudziński, klan nakielski	103,5			6
Katarzyna Szamotulska	99	1,5	8	5
Piotr Opaliński	86,5		6	3
Jan Krotoski	85,5		7	1
Jerzy Latański	70,25		2,5	20
Jan Szałowski, wda inowrocławski	70,25			5
Krzysztof Iwiński	69,5			17
Jan Roszkowski, klan przemęcki	66	1	14	1
Abraham Zbąski	64,5	1	9	1
Łukasz Rydzyński	59,75	0,5	6	7
Mikołaj Tomicki	59			4
Jan Leszczyński	58,75	1	5	1
Jadwiga Czarnkowska	58,5	0,5	9	6
Janusz Przeclawski	58,5		8	1
Andrzej Kościelecki	54			4
Jan Zbyszewski	53			4
Jakub Niegolewski	52,75		3	3
Łukasz Gułtowski	52	0,5	7	4

ANEKS I

DOBRA KRÓLEWSKIE W KOŃCU XVI W.

W nawiasach podano nazwy dzisiejsze, jeśli różniły się od XVI-wiecznych wyraźnie lub w sposób utrudniający identyfikację.

1. Starostwo generalne Wielkopolski (starostwo poznańskie, starostwo kaliskie) (Adam Sędziwój Czarnkowski, wojewoda łączycki)
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Poznań – miasto, Ławica;
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Kalisz – miasto, Nędzierzewo, Ogrody – część, Stare Miasto – część, Winiary – część.
2. Starostwo wałeckie (Jan Gostomski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat wałecki: Wałcz – miasto, Gostomia, Brzeźnica, Budy, Chwiram – część, Duderlak (Dudy-lany), Jaroszewo, Klawiter (Głowaczewo), Leżenica, Nadorycz (Nadarzyce), Nowy Dwór, Róża, Rozwałd (Różewo), Skrzatusz, Sypnow, Szwecja, Wiesiołka, Witkowo (Witankowo), Zbytno.
3. Starostwo wschowskie (Wacław Kielczewski, kasztelan biechowski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat wschowski: Wschowa – miasto.
4. Starostwo nakielskie
 - Województwo kaliskie (Piotr Opaliński, krajezy koronny)
 - powiat nakielski: Nakiel – miasto, Cietrzewnica (Trzeciewnica), Karnowo, Lubaszcz, Olszewka, Sadkowski – młyn, Satki
 - powiat kcyński: Polikno.
5. Starostwo drahimskie (Jan Sędziwój Czarnkowski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat wałecki: Czaplunek – miasto, Drahim – zamek, Baugienbul, Cykier (Sikory), Flokesia (Jeziorna), Heinrichsdorf (Siemczyno), Klausewo (Kluczewo), Lubowo, Nabliny, Nowa Wieś (Prosinko), Nowe Worowo, Piła – młyn (Żerdno), Prosino, Rakowo, Ruda – kuźnica (Kuźnica Drawska), Szarpenort (Ostroróg), Swartężel (Czarne Wielkie), Swartężel Mały (Czarne Małe).
6. Starostwo ujskie (Piotr Potulicki, wojewoda kaliski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Piła – miasto, Ujście – miasto, Chrostowo, Czechy, Dolaszewo, Garbaty Most, Głochotka – młyn (Czaplino), Hamer Pilski – kuźnica (Kuźnica Pilska), Huta Pokrzywnicka – kuźnica (Pokrzywno), Jastrowie, Klapsztyn – młyn (Cyk), Krąpka – młyn, Krępa, Łubianka (Stara Łubianka), Motylewo, Nowa Wieś, Olędrowo (Ługi Ujskie), Płytnica, Podanino, Pokrzywnica, Ptusza – młyn, Rataje, Smolany – kuźnica, Stobno, Biała Góra (Szydłowo), Tarnowo, Zawada;
 - Województwo kaliskie
 - powiat nakielski: Brodna, Dobrzyca, Jaracz – młyn, Kaczory, Plecemin, Skórka, Śmiełowo, Tarnowski (Tarnowski Młyn) – młyn, Tarnówka, Zeligniewo.
7. Starostwo międzyrzeckie (Jan Zamoyski, kanclerz i hetman wielki koronny)
 - Województwo poznańskie

- powiat poznański: Międzyrzecz – miasto, Skwierzyna – miasto, Stary Borowy Młyn – młyn, Kęsica, Kopermil – młyn, Lutol Suchy, Murzynowo – część, Nietoperek, Żółwin
- powiat kościański: Rogoziniec.
- 8. Starostwo rogozińskie (Michał Sokołowski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Rogoźno – miasto, Budzyń – miasto, Brzekiniec, Cieśle, Garbatka, Gościejewo, Owczegłowy, Owieczki, Podstolice, Ruda – kuźnica, Tarnowiec, Tłukawy, Zawada.
- 9. Starostwo obornickie (Andrzej Obornicki)
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Oborniki – miasto, Bogdanowo, Chowanowo, Chowanówko, Słomowo, Stara Wieś, Uścikowo.
- 10. Starostwo mosińskie (Maciej Szoldrski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Mosina – miasto, Pozegowo
 - powiat kościański: Krosna, Sowiniec – część, Żabienko.
- 11. Starostwo babimojskie (do 1598 r. Wojciech Rakowski, od 1598 r. Stanisław Cikowski, podkomorzy krakowski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Babimost – miasto, Brojce – miasto, Grojce Nowe (Grójec Mały), Grojce Stare (Grójec Wielki), Podmokłe Małe, Podmokłe Wielkie.
- 12. Starostwo kopanickie (Stanisław Złotkowski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Kopanica – miasto, Mała Wieś, Wielka Wieś, Wąchabno.
- 13. Starostwo kościańskie (Jan Orzelski)
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Kościan – miasto, Bonikowo, Grodztwo – folwark (Gurostwo), Kurza Góra – część.
- 14. Starostwo śremskie (Andrzej Opaliński, prepozyt płocki)
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Śrem – miasto, Drzonek, Grzymisław – folwark, Nochowo, Stare Miasto – przedmieście.
- 15. Starostwo kcyńskie (Piotr Czarnkowski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat kcyński: Kcynia – miasto, Grabowo – przedmieście, Wójtostwo.
- 16. Starostwo konińskie (Stanisław Przyjemski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat koniński: Konin – miasto, Barczigłowo, Borzętów, Chorzeń, Czarnków, Głowiewo, Lisiec Wielki, Międzylesie, Modła Królewska, Morzysław, Patrzychowo, Rumino, Stare Miasto, Wilkowo.
- 17. Starostwo kolskie (Andrzej Opaliński, marszałek wielki koronny)
 - Województwo kaliskie
 - powiat koniński: Koło – miasto, Koło – zamek, Brdowo – miasto, Białkowo, Bylice Małe, Bylice, Czołowo, Dąbrowica, Dębna, Dzierzawy, Gąsiorowo, Gostowo, Kieźrza, Kościelec, Lipie Góry, Mniszek, Osiek Wielki, Osowie, Ostrów, Podlesie, Rosocha, Ruchenna, Tarnowiec, Trześniewo, Wakowy, Zawady – część, Zduny.
- 18. Starostwo gnieźnieńskie (Piotr Opaliński, krajczy koronny)
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Gniezno – miasto.
- 19. Starostwo kłeckie (Sędziwój Czarnkowski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Kłecko – miasto, Gole, Kamieniec.
- 20. Starostwo mieściskie (Zygmunt Grudziński)
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Mieścisko – miasto, Ruda (Ruda Koźlanka) – młyn, Wiela.

21. Starostwo powidzkie (Adam Sędziwój Czarnkowski, starosta generalny Wielkopolski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Powidz – miasto, Przebrodzino, Wielatkowo (Wylatkowo).
22. Starostwo pobiedziskie (Piotr Opaliński)
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Pobiedziska – miasto, Gierzyno (Jerzyn), Koczonowo, Nadrożny – młyn, Pobiedziska – folwark, Polska Wieś, Rybitwy – część, Węglewo.
23. Starostwo odolanowskie (Jan Zborowski, kasztelan gnieźnieński)
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Odalanów (Odolanów) – miasto, Sulimierzyce – miasto, Chwalczewo – część (Chwaliszewo), Daniszyno, Jankowo – część, Kuźnica Odalanowska – kuźnica, Łakocin, Młyn Odalanowski – młyn, Nabyszyce, Radszyce, Uciechów, Wierzbno.
24. Starostwo stawiszyńskie (Jan Splawski, wojewoda inowrocławski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Stawiszyn – miasto, Długa Wieś, Kiączyno (Stary Kiączyn), Tykadłowo, Wyrowo.
25. Starostwo blizanowskie (Rafał Leszczyński, od 4 II 1580 r. kasztelan śremski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Blizanowo, Grodzisko, Zborowo.
26. Starostwo pyzdrskie (Adam Sędziwój Czarnkowski, starosta generalny Wielkopolski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdski: Pyzdry – miasto, Dłusko, Lisowo, Nowa Wieś, Rataje, Sokolniki, Szamborowo, Wójtostwo.
27. Starostwo średzkie (Hieronim Gostomski)
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdski: Środa – miasto, Murzynowo Kościelne, Sabaszczewo.
28. Drobne tenuty
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Gonięcino, Łagiewniki, Rataje, Zegrz
 - powiat kościański: Modrze.
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Borkowo – część, Czekowo, Kurza, Morza, Modłowa – część, Russowo, Tłokinia
 - powiat gnieźnieński: Chrościnko (Ćwichowo), Dębłowo – część, Laskowo, Łagiewniki, Międzychód, Ośno, Podarzewo
 - powiat koniński: Gadowo, Kolno, Krąpsko (Kramsk)
 - powiat pyzdski: Borzykowo, Grabowo, Jadamierz, Kleszczewo, Krzywagóra, Kwisowo – wójtostwo, Pietrzykowo, Płowce, Romiejewice, Trzebieszawki, Tuleja, Wielino (Ugielno), Wrąbczynek.

ANEKS II

DOBRA W POSIADANIU INSTYTUCJI KOŚCIELNYCH W KOŃCU XVI W.

W nawiasach podano nazwy dzisiejsze, jeśli różniły się od XVI-wiecznych wyraźnie lub w sposób mogący utrudnić identyfikację

1. Arcybiskupstwo gnieźnieńskie

● Województwo kaliskie

- powiat kaliski: Opatówek – miasto, Biskupice Szalone, Biskupice Smolczane, Borowo, Cienia, Godziszewy Wielkie, Godziszewy Małe, Ilmie, Górski – folwark, Michałowo, Noskowo, Porwity, Solec (Szulec), Trkusewo, Trojanowo, Trzęsowo, Warszewo, Zduny
- powiat gnieźnieński: Biskupi Młyn – osada młyńska, Bożęcino, Czatom, Kędzierzyno, Lubecz, Ławiczyn – młyn, Mięcierzyno, Odrowąż, Ostrowite Arcybiskupie, Raszewo, Siedlimowo, Słaboszewo, Szczytniki, Świątniki Wielkie, Wierzbiczany, Wola, Żeleźnica
- powiat nakielski: Kamień – miasto, Cerkwica Mała (Cerkwica), Lutowo, Lutówko, Płocicz, Zabartowo
- powiat kcyński: Żnin – miasto, Białowieżyno, Biskupino, Dochunowo, Godawy, Gogółkowo, Góra, Gorzyce, Janczewo, Januszkowo, Jaroszewo, Murczyno, Ostrów – przedmieście Żnina, Piskorzewo – przedmieście Żnina, Pniewy, Podgórzyńno, Radostowo – przedmieście Żnina, Sarbinowo, Sulinowo, Wenecja, Wilczkowo, Żędowo

○ powiat koniński: Dobrowo.

2. Biskupstwo poznańskie

● Województwo poznańskie

- powiat poznański: Buk – miasto, Pczew – miasto, Śródka – miasto, Babki, Biskupice, Dowieżyno (Dobieżyn), Durmowo, Duszniki, Głazewo, Główna, Głuszyna, Komorniki, Koszanowo, Kuligowo, Lechnino (Lechlin), Łowyń, Młynkowo, Ostrów Tumski – część, Plewiska, Podrzewie, Sarcz, Sękowo, Silna, Stok, Stołuń, Świechocin, Św. Wojciech, Tarnowo, Trzebieszewo, Wielka Wieś, Wilczyna, Zielomyśl, Żabikowo
- powiat kościański: Dolsko – miasto, Krobia – miasto, Wielichowo – miasto, Bukownica, Chumiętki, Dębsko, Domachowo, Goworek – młyn, Góra, Grabionowo (Grabianowo), Gradowice, Grodnica, Jadamowo, Kościelna Wieś, Księginki, Kunowo, Łubnica, Mokrski – młyn, Ostrowieczno Małe, Ostrów, Posadowo, Potarzyca, Rębowo, Sikorzyno, Stara Krobia, Sułkowice, Trzcienica, Zaborze, Żychlewo.
- Województwo kaliskie
- powiat koniński: Ślesin – miasto
- powiat pyzdrski: Słupca – miasto, Biskupice, Brzezcie, Chotunia (Kotunia), Chrostowo, Ciężym, Ciężym Drugi (Kobylice), Drżazno, Dziedzice, Gałęzewo – część, Gołkowo, Kąty, Kosowo, Kryrowo, Krzykosy, Maczewo, Mądre, Młodujewo, Nadziejewo, Ołaczewo, Orkowo, Pętkowo, Pięczkowo, Policzko, Rogosko, Skarboszewo, Solec, Stępcocino, Szamarzewo, Uścięcino, Wierzbocice, Winna Góra, Witowo, Wola (Wólka), Zajezerze.

3. Sufragania gnieźnieńska

● Województwo kaliskie

- powiat kcyński: Rydlewo, Skarbienica
- powiat gnieźnieński: Chomiąża.

4. Sufragania poznańska
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Konojad.
5. Kapituła katedralna gnieźnieńska
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Czerleninko, Czerlenino
 - powiat kościański: Słupia
 - powiat gnieźnieński: Łąkie, Pierzyska.
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Kwieciszewo – miasto, Baranowo, Bełki – młyn, Berlinko, Biskupice, Braciszewo, Budziszlaw, Dębłowo, Drebnio (Drewno), Duszno, Dziekanowice, Gałęzewo, Gorzeszewo, Gościszyno, Jędrzejewo (Gniezno – część) – część, Jezierzca, Jezierzany, Komorowo, Kąpiel, Korytkowo, Marzenino, Mnichowo, Nagórny – młyn, Niestronno, Opatówko, Ostrowite Kapitulne, Parlino Małe, Parlino, Pawłowo, Polanowo, Pyszczynek, Pyszczyno, Siemianowo, Skrzyńska, Szczawinko, Świątniki Małe, Waliszewo, Warchoń – młyn, Wełnica, Złotkowo, Żydówko
 - powiat kaliski: Ostrówko, Pietrzykowo (archidiakon), Skalmierzyce (prepozyt), Stropieszyno – część, Wojcinko
 - powiat keyński: Słabomierz, Szczepankowo, Szczepanowo, Wojucino
 - powiat pyzdrowski: Brzost (Brzostek), Gałęzewo – część, Gozdowo (prepozyt), Lubrza, Mała Górka, Połóżewo, Przykuty, Śmieciska (archidiakon śremski), Włostowo.
6. Kapituła katedralna poznańska
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Chwaliszewo – miasto, Ostrów – miasto, Chartowo, Czerwonak – młyn (prepozyt), Garaszewo (prepozyt), Głuchowo, Gołuski, Gotartowo, Góra, Górczyno – część, Janikowo (prepozyt), Jankowo, Junikowo, Kicina (prepozyt), Kobylniki, Kokoszczyno, Koziegłowy, Lisówki, Lusowo (dziekan), Michowo, Ninkowo (Minikowo), Nołtowo (Poznań – część), Ostrów Tumski – część, Pabianowo (Fabianowo), Pęczkowo (prepozyt), Piętrowo, Puszczykowo, Rogalinko, Sarbinowo, Skrzyńki, Starczynowo, Szewce (prepozyt), Śródka, Św. Marcin – część, Świątniki (kustosz), Tanieborze, Trojanowo, Trzcielino Małe, Zawady, Żegowo
 - powiat kościański: Bienkowo, Górka, Kielczewo – część, Pełczyno, Szymanowo (archidiakon), Tworzykowo.
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Glinka Księża (Glinka Duchowna), Stęszewo
 - powiat pyzdrowski: Giecz, Kaczanowo (kustosz), Mączniki (prepozyt), Niesłabino, Poświętne (dziekan), Samniszewo (archidiakon).
7. Kapituła kolegiaty św. Jerzego w Gnieźnie
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Jerzykowo, Malenino.
8. Kapituła kolegiaty NMP w Kaliszu
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Popowo, Stare Miasto – część, Żydowo.
9. Penitencjarze gnieźnieńscy
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Kawiory.
10. Opat benedyktynów w Lubiniu
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Krzywiń – miasto, Bieżeń, Cichowo, Dalewo, Gerlachowo, Gniewowo, Gostyń Stary, Górka Mnisza (Górka Duchowna), Jerka, Kosowo, Lubiń, Łagowo, Łuszkowo, Mościszki, Nowy Dwór, Osowo, Siemowo, Stankowo, Stężyca, Szczodrochowo, Święciec, Targowisko, Wieszkowo, Wławie, Woniesiecz, Wyrzeka, Zbechy, Żelazno
 - ziemia wschowska: Święciechów – miasto.
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdrowski: Garby.

11. Opat cystersów w Bledzewie
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Bledzew – miasto, Chełmsko, Falkwald (Sokola Dąbrowa), Kalsko, Nowa Wieś, Osiecko, Popowo, Rokitno, Stary Dworek, Twierdzielewo, Zębsko.
12. Opat cystersów w Paradyżu
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Chociszewo, Jordan, Kaława, Paradyż, Stary Dwór, Wysoka, Wyszanowo
 - powiat kościański: Koźminek, Lutol Wodny.
13. Opat cystersów w Obrze
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Chorzemino, Jazieniec, Kiaków, Kiełpiny, Krąpsko Małe, Krąpsko Wielkie, Nieborza, Obra, Ruchocki Młyn – młyn, Siedlec, Żodyń.
14. Opat cystersów w Przemęcie
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Przemęt – miasto, Błotnica, Ciosaniec, Górsko, Łupica, Mochy, Osłonino, Polodowo, Przysieka Niemiecka, Radomierz, Starkowo, Stary Klasztor (Kaszczor), Szreniawa, Świętopietrze, Wieleń, Zaborowo – folwark.
 - Województwo poznańskie
 - ziemia wschowska: Buchwald
15. Opat kanoników regularnych w Trzemesznie
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Trzemeszno – miasto, Gąsawa – miasto, Wielatowo – miasto, Bieślino, Bystrzycki Młyn – młyn, Głowy, Jakubowo (Lulkowo), Jarcugowo, Kamieniec, Kamionek, Kątny Młyn – młyn, Kierzkowo, Kokorzyce, Konratowo, Kozłowo, Lubień, Lubochnia, Łosośniki, Łysinino, Miława, Mniaty, Niewolno, Nowy Dwór, Oćwieka, Ostrowite Małe, Płaczkowo, Popielewo, Szelejewo, Szydłowo, Targownica, Tokarzewo (Strzyżewo), Trzemzał, Trzuskolom, Wełma, Wtorek, Zieleń
 - powiat kcyński: Ryszewko.
16. Opat benedyktynów w Mogilnie
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Mogilno – miasto, Bystrzyca, Chełbsko, Gaj, Izdby, Nowa Wieś, Olsza, Padniewo Księżę (Padniewko), Strzelce, Świerczewiec – folwark, Wiecanowo, Wójcino, Wszędzień, Żabno.
17. Opat cystersów w Łądzie
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Mąkownica, Skorzęcino, Sokołowo
 - powiat koniński: Łądek – miasto, Zagórów – miasto, Dolany, Drzewce, Jaroszyn, Kopajno, Koszuty, Kowalewo, Łąd – opactwo, Lipa Góra, Oleśnica, Ratyń, Skokom, Sługocin, Świętniki, Święcia, Wierzbno, Wola (Wola Koszucka), Wrąbczyno
 - powiat pyzdrowski: Kownaty, Ostrów, Radłowo.
18. Opat cystersów w Wągrowcu
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Łaziska, Łęgowo, Ochodza, Sienno
 - powiat kcyński: Wągrowiec – miasto, Bartodzieje, Bobrowniki, Bracholino, Bukowie, Darawskie – przedmieście, Durowo, Kaliszany, Kamienica, Kaninko (Koninek), Klasztorek, Kobielec, Krosno, Mokronosy, Nowe, Ostrowski – młyn, Panigródz, Rgielsko, Sarpka, Straszewski – młyn, Tarnowo, Turza.
19. Opat cystersów w Koronowie
 - Województwo kaliskie
 - powiat nakielski: Dziedno, Hamer – kuźnica (Sokola Kuźnica), Lucim, Łąck Mały, Łąck Wielki, Mąkowsk, Popielewo – osada smolna, Wierzchucino, Wilcze, Wiskitno.
20. Klasztor Cystersów w Owińskach
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Barcino, Biedzrowsko, Bolechowo, Bolechówko, Chłudowo, Dębogóra, Kurzęcino, Miękowo, Mściszewo, Owińska, Przeciwiac, Radujewo, Troskotowo, Wierzeniczka.

21. Klasztor Cysterek w Ołoboku
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Biała, Ołobok, Wielawieś.
22. Klasztor Klarysek w Głogowie
 - Województwo poznańskie
 - ziemia wschowska: Kandlewo, Kunersdorf (Konradowo), Szymolewo (Zamysłów).
23. Klasztor Bożogrobców w Gnieźnie
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Grzybowo – część – miasto, Jezierzany, Mączniki, Ujazd, Zdziechowa
 - powiat kcyński: Grochowiska Księżę
 - powiat nakielski: Piaseczno.
24. Komandoria joannitów w Poznaniu
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Baranowo, Chrostowo, Krzesinki, Krzyżewniki, Maniewo, Psarskie, Rawowice (Rabowice), Radzim, Suchy Las, Ślepuchowo, Święty Jan, Żukowo.
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdrowski: Pogorzelica.
25. Komandoria joannitów w Łagowie
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Borszyn, Langfuld (Wielowieś), Templewo, Żarzyn.
26. Klasztor Kanoników Regularnych w Kaliszu
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Dobrzec – część, Gazewo, Kamion – część, Kuchary Połężne, Ogrody – część, Tyniec – część, Winiary – część.
27. Benedyktyńska prepozytura w Kościele (Kościelnej Wsi)
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Głogowa, Kościół (Kościelna Wieś), Krzywosądowa, Pawłówko – część, Piotrowo.
28. Klasztor Karmelitów Trzewiczkowych w Poznaniu
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Czapury, Starołęka Mała, Topolnik – młyn.
29. Klasztor Dominikanów w Poznaniu
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Nołtowo (Onułtowo).
30. Klasztor Jezuitów w Poznaniu
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Januszewice, Jeziorki, Słupia, Zębsko (Zemsko)
 - powiat kościański: Kiełczewo – część, Piekary.
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Sławno.
31. Klasztor Jezuitów w Kaliszu
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Kokanin, Kościelec – część, Liskowo, Markwacz, Sierzchowo, Zawodzie, Żychowo
 - powiat pyzdrowski: Bochlewo, Luciny, Tokarki.
32. Klasztor Klarysek w Gnieźnie
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Kostrzyn – miasto
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Grotkowo, Grzybowo – część, Krzyszczewo, Mieniszewo, Obora, Piekary, Piściec – część (Huby pod Lasem), Strzyżewo, Winiary, Woźniki, Żerniki.
33. Klasztor św. Katarzyny w Poznaniu
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Białokosz, Czerwony Młyn – młyn, Piątkowo
 - powiat kościański: Donatowo.

34. Uposażenia plebańskie

- Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Laskowo, Żółędzino – pleban rogoziński, Łęzce Małe par. Chrzypsko – pleban bieżdrowski, Marlewo – prepozyt kolegiaty św. Magdaleny, Pawłowo – pleban bukowski, Święty Marcin – część – pleban kościoła św. Marcina, Święty Wojciech – część – pleban kościoła św. Wojciecha; Wybiartowo – pleban kostrzyński, Zgierzynka – pleban brodzki
 - powiat kościański: Pianowo, Widziszewo – pleban kościański, Police – pleban poniecki, Woszczkowo – pleban nieparcki.
- Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Wagowo – pleban pobiedziski
 - powiat kaliski: Zawady – pleban tłokiński
 - powiat kcyński: Gąbino par. Chomętowo – pleban słupski, Krzepiszyno – pleban kcyński, Miecharzewo par. Tarnowo – pleban łekneński, Ujazd – folwark – pleban kcyński, Wieszki par. Samokłęski – pleban szubiński
 - powiat koniński: Marulewo par. Brudzew – pleban białkowski, Modła Plebańska par. Stare miasto – pleban koniński, Straszkowo par. Kościelec – pleban kolski, Święciec – pleban krąpski, Wróblina – pleban tuliszkowski
 - powiat pyzdrski: Topola – pleban średzki.

ANEKS III

WŁASNOŚĆ MIEJSKA W DRUGIEJ POŁOWIE XVI W.

- Województwo poznańskie
 - powiat poznański
 - Miasto Lwówek: Wojszczyño – przedmieście
 - Miasto Międzychód: Dziecielino
 - Miasto Oborniki: Dąbrówka
 - Miasto Poznań: Bonin, Gaj, Górczyño – część, Helta – młyn, Jeżyce, Kundorff, Luboń, Muszyńska Góra, Sołacz – część, Szyling, Śluza – młyn, Święty Marcin przedmieście – część, Święty Wojciech – przedmieście część, Ungrow – osada młyńska, Wierzbak – osada młyńska, Wierzbica, Wilda – folwark, Winiary, Wymykowo
 - Miasto Rogoźno: Międzylesie
 - Miasto Śrem: Pyszaca
 - powiat kościański
 - Miasto Gostyń: Brzezie
 - Miasto Kościan: Czarków, Kurza Góra – część, Naclaw, Sierakowo
 - Miasto Poniec: Śmiłowo
 - powiat walecki
 - Miasto Wałcz – Braksztyn
 - ziemia wschowska
 - Miasto Wschowa: Przyczyna Mała, Przyczyna Wielka (Przyczyna Dolna, Przyczyna Górna).
- Województwo kaliskie
 - powiat kaliski
 - Miasto Kalisz: Chełmce, Czaski, Dobrcza Mała – część, Dobrzec – część, Młyn Staromiejski – młyn, Ostrów, Rajsków, Saczyño, Stare Miasto – część, Szałe, Takomyśl, Tyniec – część, Wola (Wolica)
 - powiat koniński
 - Miasto Koło: Blizna (Nadolna Wieś), Nagórna Wieś
 - Miasto Konin: Kurowo
 - Miasto Brudzew: Brudzewska Wieś
 - powiat pyzdrowski
 - Miasto Pyzdry: Cieśle
 - Miasto Śrem: Zbrudzewo
 - Miasto Środa: Ruszkowo, Zielniki.

ANEKS IV

WIĘKSI SZLACHECCY WŁAŚCICIELE ZIEMSCY OK. 1580 R.

1. Piotr Potulicki, wojewoda płocki
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Goślina Kościelna (Goślina Murowana) – miasto, Boduszewo, Ceradz Stary, Goślinka, Jankowice, Kobylnica, Lusowko, Łęczyca – część, Przebędowo, Rakownia, Szymankowo, Uchorowo, Wierzenica, Wiry Małe – część, Wiry Wielkie – część.
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Otoczna, Sędziwojowo, Stanisławowo
 - powiat kcyński: Chodzież – miasto, Szaradowo, Zalesie
 - powiat nakielski: Miasteczko – miasto, Złotowo – miasto, Batorowo, Błękwit, Brzostowo, Głomsk, Górzna, Lipka, Łąkie, Potulice, Rudna, Skicz – część, Szyszkowo (Czyżkowo), Stawnica, Święta, Wiśniewka (Stara Wiśniewka) – część, Zakrzewo
 - powiat pyzdrski: Zalesie Wielkie.
2. Andrzej Górka, kasztelan międzyrzecki
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Jasienie (Jasin), Kruszczyño (Gruszczyń), Swarzędz, Zalasowo
 - powiat kościański: Górka – miasto (Górka Miejska), Osieczna – miasto, Niemarzyno, Roszkowo – folwark, Rozstępniewo, Sarbinowo, Sierakowo – część, Sierpowo, Sobiałkowo, Świerczyna, Trzebinia, Woliszewo (Olszewo).
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdrski: Koźmin – miasto, Borzęcice, Galewo, Gościejewo, Kaniewo, Kromolice, Lipowiec – folwark, Mokronos, Obra, Orla – folwark, Skałowo, Staniewo, Wrotkowo.
3. Jakub Rokossowski, podskarbi koronny
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Sieraków – miasto, Szamotuły – miasto – część, Brodziszewo – część, Bukowiec, Chorzępowo, Gaj (Gaj Mały) – część, Gałowo – część, Gąsawy – folwark, Góra, Grabowy Młyn (Grabowiec) – młyn, Grobia, Jaroszewo, Jastrowie – część, Kaczlino, Kępa – część, Kłosowice, Mędzikowski Młyn (Mędzisko) – młyn, Nowa Wieś – część, Rzyżyno, Tuchola, Zatom Nowy, Zatom Stary
 - powiat kościański: Bełczyłas (Bączylas) – część, Bukowiec Mały (Bukowiec), Karsiec (Karzec) – część, Rokosowo, Żytowiecko
 - ziemia wschowska: Długie Nowe – część.
 - Województwo kaliskie
 - powiat kcyński: Margonin – miasto, Lipiny, Margońska Wieś.
4. Andrzej Opaliński, marszałek wielki koronny
 - Województwo poznańskie
 - powiat kcyński: Brenno, Bukowiec Wielki, Dłużyna, Dominice, Grotniki, Łęki Małe, Spytkówki – część, Wijewo, Włoszakowice
 - ziemia wschowska: Hetmanice, Lgiń – część, Łysina (Łysiny) – część, Nowa Wieś, Tylewice – część, Wygnańczyce – część.

- Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Łuszczonowo (Łuszczanów), Słaboszewo
 - powiat pyzdrski: Borzujewo (Borzejewo), Cielcza, Cząszczewo, Radlino, Wilkowyja.
- 5. Marcin Ostroróg-Lwowski, kasztelan kamieński
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Lwówek – miasto, Trzciel – miasto, Bobrówka – młyn, Bolelice (Bolewice), Chmielinka (Chmielinko), Głuponie, Grodna (Grudna), Grońsko, Hamrzysko, Jabłonka, Komorowo, Konino (Konin) – część, Mościejewo, Orle Małe (Orliczko), Pakosław – część, Róża, Rybojady, Sępólny Młyn – młyn, Sątopy (Sątopy), Siercz, Tomyśl (Stary Tomyśl), Węgielny Młyn (Węgielnia) – młyn, Wielim (Wielonek), Wytomyśl, Zębowo – część.
- 6. Stanisław Górka, wojewoda poznański
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Stanisławowo – miasto, Wieleń – miasto, Drawsko, Kissy (Wieleń – część), Miała (Miały), Robakowo, Tulce, Wrzeszczyna, Żelichowo
 - powiat kościański: Borowo, Borówko.
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdrski: Kurnik (Kórnik) – miasto, Brzezie, Czmiń (Czmoń), Dziećmiarowo – folwark, Januszewo – część, Kijewo – część, Kromolice – folwark, Pierzchno, Prusinowo, Radzewo, Runowo – folwark, Skrzyńki, Ziemino (Zimin)
 - powiat gnieźnieński: Czerniewo – miasto, Czerniewo, Nidom, Rakowo, Strzezewo.
- 7. Rafał Leszczyński, kasztelan śremski
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Śmigiel – miasto – część, Bocz (Bucz), Drzeczkowo – część, Grobia, Kuronowo (Koronowo) – część, Nietaszkowo (Nietązkowo) – część, Radomicko – część, Wyciążkowo (Wyciążkowo) – część
 - ziemia wschowska: Boguszyno – część, Długie Nowe – część, Długie Stare – część.
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Dojutrowo (Dojutrow), Gołuchowo, Jankowo, Jedlec – część, Kajewo, Kliszewo, Pamięcino (Pamięcin), Pruszkowo (Pruszków) – część, Przygodzice, Topola Mała, Topola Wielka, Wysocko Małe, Zagórzyno, Ząbczewo (Zębców), Żegocino.
- 8. Kasper Potulicki, wojewodzie brzeski-kujawski
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Pniewy – miasto, Koninko (Koninek), Koźle, Krzestkowice (Krzestkowice), Lubocześnica, Lubosina, Psarskie, Zajączkowo – część, Zamorze.
 - Województwo kaliskie
 - powiat kcyński: Grabowo, Konary – część, Kowalewo, Ostrówek (Ostrówki), Próchnowo, Słanki (Konstantynowo-Słomki), Stróżewo, Strzelce, Studzieniec, Szulaszewo.
- 9. Piotr Czarnkowski, kasztelan poznański
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Człopa – miasto – część, Ryczywół – miasto, Boruszyno, Brzoza, Ciężym, Czuczcz (Szcuczcz), Drzonek, Drzonowo, Dupiewiec, Dupiewo, Krężoły, Krośnino (Krosin), Krośninko (Krosinek), Nieproszewo (Niepruszewo), Pieczyska (Przelewice), Połajewo, Proсна, Przybychowo – część, Sierakówko, Szonowo (Dzwonowo), Tarnowiec, Trzebinia (Trzebin), Wyszyń
 - powiat kościański: Kietlice, Wronczyno – część.
- 10. Zofia Ostroróg, kasztelanowa międzyrzecka
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Międzychód – miasto, Charzewo, Chudopsice (Chudobczyce), Kozłowo – część, Lubosz, Łagwy, Michocino (Muchocin), Radgoszcz, Sędzinko, Strych (Strychy), Szewce, Świniary, Wielawieś, Wojnowice.
- 11. Jan Rozdrażewski, podkomorzy poznański
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdrski: Krotoszyn – miasto, Biejatki (Biadki), Bożacino, Dąbrowa, Durzyno, Dzielice, Gorzub, Grębowo, Kobierno, Krotoszyn Stary, Rozdrażewo – miasto, Sośnie, Tomice, Trzemeszno, Wrożewy.

12. Barbara Czarnkowska, kasztelanowa rogozińska
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Wronki – miasto, Białężyno, Biezdrowo, Brzeźno – część, Ciszkowo – część, Dębe – część, Goraj – część, Golcz (Gulcz) – część, Góra – część, Hamer Czarnkowski – kuźnica, Kissy (Czarnków – część), Klempicz, Kruszewo, Pianówka, Radosiewie (Radosiewo), Samoląsz (Samołęż), Sarb (Sarbia) – część, Walkowice – część, Zakrzewo (Wartosław).
13. Stanisław Rydzyński
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Poniec – miasto, Rydzyna – miasto – część, Gołębino (Stary Gołębin), Gorzyce – część, Gorzyczki – część, Jasienie (Jasień), Jaszkowo, Kłoda – część, Lubonia, Moraczewo – część, Oporowo – część, Oporówko, Pomykowo, Słonino (Słonin), Witkówki.
14. Kasper Zebrzydowski, wojewoda kaliski
 - Województwo kaliskie
 - powiat nakielski: Sempelborg (Sępólno Krajeńskie) – miasto, Więcborg – miasto, Pemperzyno (Pęperzyn), Sikorze (Sikorz), Sitno, Śmiełowo (Śmiłowo), Wiśniewka, Witunia, Zakrzewko, Zboże.
15. Stefan Grudziński, kasztelan nakielski
 - Województwo kaliskie
 - powiat nakielski: Gromadno, Gruszka (Kruszki), Podrózna, Radownica, Szczerbinko (Szczerbin), Żelazne (Żelazno).
16. Katarzyna Szamotulska
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Kazimierz – miasto, Szamotuły – miasto – część, Brodziszewo – część, Cerkwica, Gaj (Gaj Mały) – część, Gałowo, Gorszewice, Jastrowie – część, Komorowo, Nowa Wieś (Kaźmierz – część), Piersko, Szczuczyno – część, Śmiełowo.
17. Piotr Opaliński
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Dokowo Mokre, Dokowo Suche, Jabłona Nowa (Wioska), Lubiechowo – część, Łęki Wielkie – część, Łomnica, Parzęczewo – część, Ptaszkowo Małe, Ptaszkowo Wielkie, Uścięcice.
18. Jan Krotoski, wojewodzie inowrocławski
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Bielawy, Jankowo, Krotoszyno, Mikołajkowo (Ludwiniec), Piekcino, Przedmiejska Wieś (Pakość – część), Sadłogoszcz, Wilkowo (Bielawy – część).
19. Jerzy Latański, wojewodzie poznański
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Skoki – miasto, Brzozogaj, Dębica Mała, Dębica (Dębica Wielka), Dziećmiarki, Łągiewniki, Myślęcino, Nowa Wieś (Strychowo – część), Oleksino, Opieczyce (Biskupice – część), Owieczki, Pępice, Stawiany, Strychowo, Sulino, Zwanowo (Dzwonowo).
 - powiat kaliski: Cieszykowo, Kościany, Krowica Wielka (Krowica Pusta), Sobiesęki
 - powiat kcyński: Łekno – miasto – część.
20. Krzysztof Iwiński
 - Województwo kaliskie
 - powiat gnieźnieński: Chwałkowo, Czechowo, Drachowo Kopciów, Jarząbkowo, Kawieczyno, Mieroszka, Niechanowo, Nowa Wieś (Nowa Wieś Niechanowska), Potrzymowo, Żelaskowo
 - powiat koniński: Leśnica – część, Powiercie – część.
21. Jan Roszkowski, kasztelan przemęcki
 - Województwo kaliskie
 - powiat kaliski: Klichowo (Ludwinów) – część
 - powiat pyzdrski: Żerków – miasto, Bieździadowo, Dębno, Gąsiorowo, Jaszkowo, Konarzewo, Krzan, Lgowo, Lisówko (Lisew), Murzynowo Borowe (Murzynówko), Ostrówko, Pawłowice, Pulwica, Stanowo, Szczedrzejewo, Szczyrkowo, Śmiełowo, Żółkowo.

22. Abraham Zbąski
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Zbąszyń – miasto, Boruja, Chrośnica, Hamer (Kuźnica Zbąska) – kuźnica, Jabłona Stara – część, Nadnie (Nądnia), Nowa Wieś, Przeprostynia (Przyprostynia), Pырzyny (Perzyny), Rajewo (Zbąszyń – część), Strzeżewo (Strzyżew).
23. Jan Leszczyński
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Drzeczkowo – część, Grunowo, Piotrowice, Wolikowo (Wolkowo)
 - ziemia wschowska: Leszno – miasto, Lasocice, Strzeżewice (Strzyżewice).
24. Andrzej Kościelecki, opat bledzewski
 - Województwo kaliskie
 - powiat nakielski: Głupczyno, Krostkowo, Niezuchowko (Niezychówko).
25. Jadwiga Czarnkowska, kasztelanowa santocka
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Człopa – miasto – część, Biała, Bukwolt, Dębe – część, Gogolce (Jaglice), Gołacza (Golin), Góra – część, Kissy (Czarnków – część), Niekursko, Sarb (Sarbia) – część, Stradom, Śmieszkowo – część, Trzcianka, Walkowice – część, Wołowe Lasy, Załomia (Załom).
26. Łukasz Rydzyński
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Rydzyna – miasto – część, Będlewo, Gorzyce – część, Gorzyczki – część, Jarogniewice – część, Kawczyno, Kłoda – część, Srocko Małe – część, Srocko Wielkie – część, Tarnowa (Tarnowa Łąka), Wronczyno – część, Zaparczyno (Zaparcin) – część
 - ziemia wschowska: Kowalewo – część.
27. Mikołaj Tomicki
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Koźmino, Obrzycko, Śliwno, Wąsowo.
28. Janusz Przeclawski
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Chojnica – część, Drogocino, Knyszyno, Krzyszkowo, Napachanie, Przeclawie, Przeclawko, Żydowo.
29. Jan Opaliński, kasztelan rogoziński
 - Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Opalenica – miasto, Jastrzębniki, Michorzewo Mokre, Michorzewo Suche (Michorzewko), Porażyno, Silino (Sielinko).
30. Jan Zbyszewski
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Goślina Długa, Łoskuń, Potrzezanowo, Włókna (Potrzezanowo – część).
31. Jakub Niegolewski
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Kozłowo – część, Niegolewo, Otusz – część, Więckowice – część, Wilkowo, Wysoczka.
32. Łukasz Gułtowski
 - Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Stęszew – miasto – część, Dębno (Wielkie i Małe), Krąpiewo (Krąplewo) – część, Trzcielino Wielkie
 - powiat kościański: Darnowo, Gryżyna – część, Kurowo, Lubosz (Lubosz Stary), Nielegowo – część, Piotrowo, Racat (Rakot), Spytkówki – część.
33. Jan Konarski, kasztelan kaliski
 - Województwo kaliskie
 - powiat pyzdrski: Baszkowo, Bestwin, Chocica, Dzierzanowo, Ruda Bestwińska – kuźnica, Rogozewo – część, Siedlec – część, Starygród, Zaczułtowo Małe – część.
34. Mikołaj Borek-Gostyński, kasztelan santocki
 - Województwo poznańskie

- powiat kościański: Gostyń – miasto – część, Chrzastowo, Czachorowo – część, Czajkowo – część, Drobnino, Garzyno, Grodzisko – część, Krzemieniewo, Podrzecze – część.
35. Jan Małachowski
- Województwo poznańskie
 - powiat kościański: Czemiń – miasto, Gościejewice, Iłowiec Mały – część, Iłowiec Wielki (Ogieniewo) – część, Piechinino, Rokosowo – część, Sowiny, Tarnowo.
36. Krzysztof Kościelecki, wojewodzie sieradzki
- Województwo kaliskie
 - powiat nakielski: Krajenka – miasto, Hamer Żelazny (Żeleźnica) – kuźnica, Śmiardowo, Zalesie.
37. Maciej Rostworowski
- Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Będolino (Bąblin), Chlewiska – część, Lulino, Lulinko, Myszkowo
 - powiat kościański: Mórkowo – część
 - ziemia wschowska: Długie Nowe – część, Długie Stare – część, Wilkowo (Wilkowice) – część.
38. Jan Broniewski
- Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Stobnica – miasto – część, Jaryszewo, Piotrkowo (Piotrówko), Podlesie – część, Popowo, Popówko.
39. Janusz Grudziński, kasztelan krzywiński
- Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Boruchowo, Dąbrówka, Grodna (Grudna), Ludomie (Ludomy), Welnia.
40. Rudiger Wedelski
- Województwo poznańskie
 - powiat wałecki: Tuczo – miasto – część, Chwarstnica – część, Knakendorf – część (Rzeczyca), Marta (Martew) – część, Mielęcino, Stibowo (Zdbowo) – część, Stralemborg – część (Strzaliny).
41. Stanisław Tuczyński
- Województwo poznańskie
 - powiat wałecki: Tuczo – miasto – część, Brunkowo (Bronikowo) – część, Knakendorf – część (Rzeczyca), Marta – część, Schultzendorf – część (Jeziorki), Stibowo – część, Złotowo.
42. Gerd Popielewski
- Województwo poznańskie
 - powiat wałecki: Popielewo – część.
43. Katarzyna Przyjemska, kasztelanowa łądzka
- Województwo kaliskie
 - powiat koniński: Cienino Małe (Cienin Zaborny), Cienino Wielkie (Cienin Kościelny), Inopole, Kamień, Nowa Wieś, Wilczna, Wola Podłęzna.
44. Stanisław Prusimski
- Województwo poznańskie
 - powiat poznański: Bielsko, Bienino (Binino), Debrzno (Ławica) – część, Miłustowo (Miłostowo) – część, Prusim, Tuczęp (Tuczepy).
45. Henryk Blankenburg
- Województwo poznańskie
 - powiat wałecki: Giżyno – część, Hansfeld – część (Kłosowo), Hermansdorf (Rutwica), Łowicz (Łowicz Wałecki) – część, Orla, Sadowo.

ANEKS V

KOMENTARZ DO MAPY: ROZMIESZCZENIE WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ W WIELKOPOLSCE W DRUGIEJ POŁOWIE XVI W.

Mapa rozmieszczenia własności ziemskiej (w skali 1:500 000) przedstawia powierzchniowo podział ziemi między pięć kategorii właścicieli: króla, instytucje kościelne, miasta, wielkich właścicieli szlacheckich oraz szlachtę średnią i drobną. Na własność mieszaną wskazuje położenie punktu osadniczego na granicy kategorii własnościowych.

Na mapie zostały umieszczone nazwy miast będących ośrodkami dóbr. Pozostałe osiedla oznaczono punktami. Numerami oznaczono starostwa, instytucje kościelne i większych właścicieli prywatnych.

Stan posiadania króla i instytucji kościelnych przedstawiono na koniec XVI w., a w przypadku własności szlacheckiej, ze względu na podstawę źródłową, na początek lat 80. XVI w.

Na obszarach o rzadszej sieci osadniczej dokładne wyznaczenie granic własnościowych nastęrczało trudności. Generalizacja obrazu kartograficznego spowodowała pominięcie bardzo niewielkich enklaw jednego typu własności w dobrach innego typu. Pomiary powierzchni własności ziemskiej w poszczególnych kategoriach wykonano za pomocą systemu informacji przestrzennej (GIS).

Na stosunkowo duży odsetek powierzchni własności ziemskiej królewskiej i instytucji kościelnych w dwóch województwach Małopolski miała wpływ stołeczność Krakowa oraz przynależności do dóbr królewskich dużych obszarów podgórszych i zalesionych, słabo zasiedlonych. W województwie poznańskim na słabo zasiedlonych terenach leśnych leżały obszerne starostwa drahimskie, wałeckie i ujsko-pilskie.

W województwach Wielkopolski (podobnie jak i w województwie krakowskim) w odróżnieniu od pozostałych województw ujętych w serii wystąpiła wyraźnie dostrzegalna własność miejska. Było to spowodowane istnieniem stosunkowo dużej własności ziemskiej Poznania i Kalisza.

W Wielkopolsce duże kompleksy większej szlacheckiej własności ziemskiej wystąpiły w XVI w. w województwie poznańskim w wyraźnie większym stopniu niż w kaliskim (w tym drugim wyróżniały się posiadłości Andrzeja Górki i Jana Rozdrażewskiego w pow. pyzdrowskim i Piotra Potulickiego w nakielskim).

Nowością w niniejszym tomie AHP było zastosowanie metod geoinformatycznych do wyznaczenia granic własności. Każda miejscowość, która została zaznaczona na mapie własności w skali 1:500 000, miała w bazie danych informację o rodzaju własności oraz właścicielu. Pierwszym krokiem opracowania mapy było wygenerowanie wokół każdej miejscowości (każdego punktu) poligonów Thiessena (Woronaja). Są to modelowe powierzchnie, których granice znajdują się dokładnie w połowie odległości między punktami i stanowią ich przestrzenne „strefy oddziaływania”⁹⁰. Kolejnym etapem było zregulowanie (połączenie) w programie GIS tych obszarów, które miały tego samego właściciela. Ostatnim krokiem była ich redakcja kartograficzna i dopasowanie do wyznaczonych wcześniej granic powiatów i województw (por. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie). Należy pamiętać, że zastosowana metoda stanowi pewien model rzeczywistości, a zatem pomiary powierzchni obszarów o określonej własności mają charakter przybliżony⁹¹.

⁹⁰ J. Urbański, *GIS w badaniach przyrodniczych*, b.m.w. 2012, s. 55, http://cgis.oig.ug.edu.pl/CentrumGIS/dane/GIS_w_badaniach_przyrodniczych_12_2.pdf (dostęp: 13.12.2017).

⁹¹ Ten akapit został napisany przez Tomasza Paneckiego, który wraz z Katarzyną Słomską był odpowiedzialny za kartograficzny kształt mapy.

Tabela 38. Struktura własności ziemskiej w końcu XVI w.

Obszar	Własność																					
	razem		królewska		duchowna		szlachecka większa		szlachecka mniejsza		miejska											
	km ²	liczba osad	km ²	liczba osad	km ²	liczba osad	km ²	liczba osad	km ²	liczba osad	km ²	liczba osad										
pow. gnieźnieński	3058	516	152	5%	24	5%	880	29%	145	28%	250	8%	41	8%	1776	58%	306	59%	0	0%	0	0%
pow. kaliski	3264	462	312	10%	29	6%	298	9%	45	10%	131	4%	24	5%	2451	75%	354	77%	72	2%	11	2%
pow. kcyński	2384	285	57	2%	4	1%	403	17%	54	19%	184	8%	18	6%	1740	73%	209	73%	0	0%	0	0%
pow. koniński	2312	336	270	12%	44	13%	195	8%	26	8%	66	3%	8	2%	1765	76%	254	76%	16	1%	4	1%
pow. nakielski	3229	223	332	10%	19	9%	253	8%	18	8%	662	21%	40	18%	1982	61%	146	65%	0	0%	0	0%
pow. pyzdrowski	2880	433	167	6%	25	6%	360	12%	58	13%	574	20%	76	18%	1746	61%	269	62%	33	1%	5	1%
woj. kaliskie	17 127	2255	1290	7%	145	6%	2389	14%	346	15%	1867	11%	207	9%	11 460	67%	1538	68%	121	1%	20	1%
pow. kościański	5175	628	232	4%	23	4%	865	17%	99	16%	1070	21%	113	18%	2969	57%	386	61%	39	1%	7	1%
poznański	8979	769	990	11%	70	9%	1355	15%	145	19%	2882	32%	204	27%	3675	41%	331	43%	77	1%	20	3%
pow. wątecki	1945	87	920	47%	36	41%	0	0%	0	0%	235	12%	15	17%	770	40%	35	40%	20	1%	1	1%
z. wschowska	554	44	7	1%	1	2%	55	10%	5	11%	235	42%	14	32%	242	44%	22	50%	15	3%	2	5%
woj. poznańskie	16 653	1528	2149	13%	130	8%	2275	14%	249	16%	4422	26%	346	23%	7656	46%	774	51%	151	1%	30	2%
Wielkopolska	33 780	3783	3439	10%	275	7%	4664	14%	594	16%	6289	18%	553	15%	19 116	57%	2312	61%	272	1%	50	1%

NAZEWNICTWO

Paweł Swoboda

Nazewnictwo geograficzne dawnego województwa poznańskiego i kaliskiego w interesującym nas okresie było już przedmiotem wielu opracowań onomastycznych, z których w pierwszej kolejności należy wymienić monografię Daniela Podlaskiej *Nazwy miejscowe z terenu XVI-wiecznego województwa poznańskiego*¹ oraz niepublikowaną rozprawę doktorską Jerzego Majchrowskiego *Nazwy miejscowe dawnego województwa kaliskiego*². Wśród prac dotyczących nazewnictwa fizjograficznego wymienić należy z pewnością opracowanie nazw rzek w dorzeczu Warty Janusza Riegera i Ewy Wolnicz-Pawłowskiej³ oraz uzupełniający tę pracę dwutomowy słownik hydronimów dorzecza środkowej i dolnej Warty (z wyjątkiem dorzecza Noteci) autorstwa Jerzego Dumy⁴. Ponadto powstały liczne prace zajmujące się tylko wycinkiem problematyki nazewnictwa wielkopolskiego (także w interesującym nas okresie). Do regionalnych monografii nazewnictwa możemy zaliczyć książki Małgorzaty Rutkiewicz⁵ – dotyczącą toponimii środkowozachodniej części województwa wielkopolskiego – oraz Józefa Chojnackiego⁶, który zajął się mikrotoponimią północno-zachodniej części województwa konińskiego (w jego ówczesnych granicach) oraz na pograniczu wielkopolsko-kujawskim. Wśród prac poświęconych wybranym zagadnieniom słowotwórczym wspomnieć należy tu przede wszystkim prace Adama Demartina⁷ o oboczności *-ov-* : *-'ev-* oraz *-in/-ino*, Piotra Bąka⁸ o budowie słowotwórczej nazw wielkopolskich, Franciszka Nieckuli⁹ na temat ojkonimów z sufiksami *-ov-* i *-in-*, Ewy Rzetelskiej-Feleszko¹⁰ o toponimach z sufiksem *-ica* w Wielkopolsce do XVI w., Karola Zierhoffer¹¹ o oboczności *o* : *ó* w nazwach na *-owiec*, *-owce* czy artykuł Eweliny Zając¹² na temat słowotwórstwa jednoskładnikowych nazw miejscowości w powiecie tureckim. Hubert Górniewicz w swojej książce poświęcił uwagę zagadnieniu nazw rodowych w Wielkopolsce, Małopolsce i na Mazowszu¹³. Nazewnictwo Wielkopolski było oczywiście także przedmiotem

¹ D. Podlaska, *Nazwy miejscowe z terenu XVI-wiecznego województwa poznańskiego*, cz. 1–2, Słupsk 1990.

² J. Majchrowski, *Nazwy miejscowe dawnego województwa kaliskiego*, Kraków b.d.w., mps w zbiorach Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.

³ J. Rieger, E. Wolnicz-Pawłowska, *Nazwy rzeczne w dorzeczu Warty*, Wrocław 1975.

⁴ J. Duma, *Nazwy wodne w dorzeczu Warty od Proсны po ujście do Odry (z wyłączeniem Noteci)*, cz. 1: *Nazwy rzek*, cz. 2: *Nazwy jezior*, Warszawa 2010.

⁵ M. Rutkiewicz, *Toponimia środkowozachodniej części województwa wielkopolskiego*, Poznań 2002.

⁶ J. Chojnacki, *Nazwy terenowe w północno-zachodniej części województwa konińskiego*, Poznań 1995; tenże, *Nazwy terenowe na pograniczu wielkopolsko-kujawskim*, Poznań 2002.

⁷ A. Demartin, *Oboczność sufiksalna -ov- : -'ev- w nazwach miejscowych Wielkopolski*, „Slavia Occidentalis”, t. 25, 1965, s. 15–28; tenże, *Oboczność sufiksalna -in//ino- w nazwach Wielkopolski*, „Slavia Occidentalis”, t. 26, 1967, s. 25–35

⁸ P. Bąk, *Budowa słowotwórcza nazw miejscowych w Wielkopolsce i na Kujawach*, „Poradnik Językowy”, 1970, z. 1, s. 9–16.

⁹ F. Nieckula, *Nazwy miejscowe z sufiksami -ov-, -in- na obszarze Wielkopolski i Małopolski*, Wrocław 1971.

¹⁰ E. Rzetelska-Feleszko, *Wielkopolskie nazwy geograficzne z suf. -ica do końca XVI wieku*, 1. *Nazwy miejscowości*, „Slavia Occidentalis”, t. 34, 1977, s. 83–98; taż, *Wielkopolskie nazwy geograficzne z sufiksem -ica do końca XVI wieku*, 2. *Nazwy terenowe i wodne*, „Slavia Occidentalis”, t. 35, 1978, s. 51–67.

¹¹ K. Zierhoffer, *Oboczność fonetyczna o//ó w toponimach z zakończeniem -owiec, -owce na polskim obszarze językowym ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski*, [w:] *V Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna*, red. K. Zierhoffer, Poznań 1988, s. 281–287.

¹² E. Zając, *Budowa słowotwórcza ojkonimów i anojkonimów jednoskładnikowych (na podstawie materiału z terenu powiatu tureckiego)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 16, 2015, s. 267–279.

¹³ H. Górniewicz, *Rodowe nazwy miejscowe Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza*, Gdańsk 1968.

opisu w wielu pracach obejmujących cały obszar Polski, takich jak opracowania Henryka Borka¹⁴, Stanisława Rosponda¹⁵ czy w końcu wielotomowy słownik *Nazwy miejscowe Polski. Historia, pochodzenie, zmiany* pod redakcją Kazimierza Rymuta (później także Barbary Czopek-Kopciuch i Urszuli Bijak), opracowywany w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie (od 1996, w 2017 r. ukazał się tom czternasty do liter *Sn*)¹⁶. Obok wymienionych powyżej współczesnych opracowań należy jednak wspomnieć także o starszych pracach Stanisława Kozierowskiego, przede wszystkim tych poświęconych badaniom toponimii z obszaru archidiecezji gnieźnieńskiej, poznańskiej oraz zachodniej, środkowej i wschodniej Wielkopolski¹⁷. Jakkolwiek prace Kozierowskiego wymagają krytycznego podejścia tak w kwestii materiału źródłowego, jak i prób objaśnień etymologicznych, to nadal pozostają cennym źródłem informacji do wielkopolskiego nazewnictwa.

Zanim przejdziemy do omówienia toponimii wielkopolskiej w zakresie semantyki i słotwórstwa, przyjrzyjmy się pokrótce kwestii regionalnego zróżnicowania w liczebności nazw. W tabeli 1 zamieszczono informacje o liczbie nazw jednostek osadniczych poszczególnych typów (w nawiasie umieszczono informację o liczbie nazw obocznych lub odmianek nazwy odnotowanych w dokumentach źródłowych).

Tabela 39. Liczba miejscowości i nazw w województwach kaliskim i poznańskim w XVI w. (w nawiasie podano liczbę dodatkowych nazw dla poszczególnych miejscowości)

Województwo/ powiat	Ogółem	Wieś	Miasto	Osada młyńska	Folwark	Osada kuźnicza	Przed- mieście	Pozostałe
województwo kaliskie	2255 (962)	2036 (880)	93 (41)	49 (10)	47 (25)	6 (1)	4	20 (5)
gnieźnieński	516 (129)	473 (121)	20 (6)	16 (1)	3 (1)	0	2	2
kaliski	461 (267)	414 (243)	16 (9)	0	22 (13)	0	1	8 (2)
kcyński	286 (125)	248 (110)	13 (3)	14 (7)	6 (4)	3 (1)	1	1
koniński	336 (182)	311 (171)	15 (7)	2 (2)	5 (2)	0	0	3
nakielski	223 (66)	189 (58)	10 (3)	13	3 (3)	3	0	5 (2)
pyzdrowski	433 (193)	401 (177)	19 (13)	4	8 (2)	0	0	1 (1)
województwo poznańskie	1529 (563)	1340 (504)	67 (24)	67 (17)	24 (12)	13 (4)	12 (2)	5
kościański	628 (140)	568 (121)	25 (7)	12 (3)	13 (8)	1	8 (1)	1
poznański	770 (290)	655 (258)	35 (11)	52 (14)	11 (4)	10 (2)	4 (1)	3
wałECKI	87 (108)	77 (103)	4 (3)	3	0	2 (2)	0	1
wschowski	44 (25)	41 (22)	3 (3)	0	0	0	0	0
Razem	3784 (1525)	3377 (1384)	160 (65)	116 (27)	71 (37)	19 (5)	16 (2)	25 (5)

W AHP ujęto 5308 nazw, które odnosiły się do 3783 obiektów z obu historycznych województw. Jak wynika z tabeli, poszczególne powiaty różniły się znacząco pod względem gęstości sieci osadni-

¹⁴ H. Borek, *Zachodniosłowiańskie nazwy toponimiczne z formantem -bn-*, Wrocław 1968.

¹⁵ S. Rospond, *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -bsk-*, Wrocław 1969; tenże, *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -jb-*, Wrocław 1983; tenże, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984.

¹⁶ Hasła z obszaru Wielkopolski opracowywane były przez Z. Zierhofferową, w ostatnich tomach także przez P. Dudka i P. Swobodę.

¹⁷ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, Poznań 1914; tenże, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej Archidiecezji Poznańskiej*, t. 1–2, Poznań 1916; tenże, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1921–1922; tenże, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1926–1928.

czej, a więc także i liczebności toponimów, co należy mieć na uwadze przy interpretacji regionalnego zróżnicowania nazewnictwa, gdyż na słabo zaludnionych terenach należy liczyć się z mniejszym prawdopodobieństwem wystąpienia niektórych typów nazewniczych. Liczby dotyczące samego województwa poznańskiego (2091 nazw odnoszących się do 1528 punktów osadniczych) warto porównać z danymi zestawionymi przez Podlaską we wspomnianym na wstępie opracowaniu. Autorka odnotowała w nim 2112 nazw związanych z 2072 miejscowościami¹⁸. Jak widać, dane te znacząco się różnią. Rozbieżności te mogą być warunkowane kilkoma czynnikami. Jeśli chodzi o liczbę miejscowości, to Podlaska zajmuje się nazwami obiektów, które mogły do XVI w. nie dotrzeć (np. Adamowice, Grodowo), nazwami zaginionych obiektów oraz nazwami części miejscowości, które z kolei nie są przedmiotem niniejszego opracowania. Od czasu ukazania się jej pracy w 1990 r. dokonano także z pewnością licznych identyfikacji nazw zaginionych, co musiało wpłynąć na ograniczenie liczby obiektów. Natomiast jeśli chodzi o stosunek liczby nazw do liczby obiektów, to w AHP procentowy udział obiektów o dwóch (lub więcej) nazwach¹⁹ jest znacznie wyższy (27%) niż w pracy Podlaskiej (2%). Wynika to z faktu, że w AHP jako nazwy odmienne/oboczne potraktowano nie tylko takie, które różnią się diametralnie pod względem formy i pochodzenia (np. *Jastrowie* : *Witunk*, *Mialla* : *Chelst*), ale często jako nazwę odmienną wskazano także warianty graficzne, fonetyczne lub słowotwórcze nazwy (np. *Kobylnica* : *Kobelnica*, *Krapsko Małe* : *Krampsko Małe*, *Stęszewo* : *Stęszew*), których w opracowaniach onomastycznych zwykle nie traktuje się jako nazw obocznych. Wszystko to sprawiło, że rozbieżności w zakresie liczby obiektów i ich nazw między AHP a opracowaniem Podlaskiej są tak znaczące.

Podobnie jak w przypadku pozostałych ziem polskich, także nazewnictwo województw poznańskiego i kaliskiego nie jest jednorodne z punktu widzenia jego historii i pochodzenia. Wiele z toponimów występujących w XVI w. stanowi kontynuację nazewnictwa z wieków wcześniejszych, w tym także z czasów przedślówiańskich. Na obszarze omawianych województw występowało i występuje wiele nazw, które budzą zainteresowanie i emocje wśród badaczy najstarszych zabytków językowych na ziemiach polskich. W wielu toponimach, zwłaszcza hydronimach (nazwach wodnych), dopatrywano się reliktywów epoki przedślówiańskiej, choć – jak się okazało – nie zawsze słusznie. W swojej pracy z 2001 r., poświęconej najstarszej warstwie nazewniczej na obecnym terenie Polski, Zbigniew Babik dokonał gruntownego przeglądu dotychczasowych stanowisk dotyczących rzekomych nazw przedślówiańskich²⁰. Spośród setek nazw podejrzewanych o takie pochodzenie wyodrębnił on ok. 190 toponimów, które można jego zdaniem zaliczyć do warstwy nazw przedślówiańskich. Na tę liczbę składa się także kilkanaście nazw z obszaru dawnych województw kaliskiego i poznańskiego, które zostały uwzględnione w niniejszym atlasie, mianowicie: **Gąsawa** (rzeka – *Ganzaua* 1136 r., kopia, wieś – *Gassavam* 1145 r., kop. z XIII w., *Ganzava* 1251 r.), **Gwda** (rzeka – *Chuda* 1260 r., *Kudda* 1312 r., *Gwda* 1349 r.), **Kalisz** (Καλισία II w., *Kalis* 1107 r., kop.)²¹, **Kiekrz** (wieś – *Kerz* 1387 r., *Kerz*, *Kekrz*, *Kecrze*, *Kekers*, *Kekrsz* 1391 r., *Kyerz*, *Kyekyerz* 1432 r., *Kyekrzsky*, przymiotnik 1471 r., *Kiekrz*, *Kierskiego* 1580 r.; uznawana za przedślówiańską, choć z uwagi na chronologię zapisów bywa wiązana ze stp. *kierz* ‘krzew’), **Mosina** (rzeka – *Mosinam* 1292 r., miasto – *Mosznia* 1247 r., kop. z XIV w., *Mosina* 1292 r., *Mossina* 1298 r.), **Noteć/Notes** (rzeka – *Nothes* 1234 r., *Notes* 1243 r., *Netza*, *Neza* 1251 r.; najczęściej wiązana z ie. **not-* ‘mokry’), **Obra** (rzeka – *Obra* 1231 r.; zapewne w związku z ie. **ab-* ‘rzeka’, możliwe też pokrewieństwo z łot. *abra* ‘niecki’, goc. *abrs* ‘silny’), **Oćwieka/Oczwieka** (rzeka – *Oczweczca* 1373 r., *Oczwyek* 1511–23 i wieś – *Othvecam* 1145 r., kop. z XIII w., *Oczweca* 1357 r., kop. z XV w., *Oczweka* 1368 r.), **Ołobok** (rzeka – *Oloboc* 1136 r.; nazwa starogermańska, por. germańskie **bak-* ‘potok’, niem. *Bach* ‘ts.’), **Oskobłok** (rzeka, obecnie *Flinta* – *Osoblok* 1408 r., kop. z 1553 r., *Woskobłok* 1514–1523, *Woskoblok* 1515 r., *Osoblok* 1516 r.; spokrewniona ze śląską *Osobłogą*), **Panienka** (pierwotnie *Pan(i)ęka*, rzeka – de *Panøky* 1390 r., *Panøka* 1398 r., *Panięka* 1422 r.), **Prosna** (rzeka – *Przosna* XII w., *Prosna*, *Przosna* 1209 r.), **Swędrnia** (rzeka – *Zuandri* 1136 r., *Swandram* ok. 1271 r., kop. z 1357 r., *Svandrnja* 1298 r., kop.; może w związku z ie. **k’wendhr-* ‘trzcina’), **Śrem** (miasto – *Zrem* 1136 r.,

¹⁸ D. Podlaska, *Nazwy miejscowe*, cz. 2, s. 361.

¹⁹ W onomastyce zjawisko równoległego występowania kilku nazw w odniesieniu do jednego obiektu określa się mianem polionimii.

²⁰ Nazywanych przez niektórych badaczy staroeuropejskimi; zob. Z. Babik, *Najstarsza warstwa nazewnicza na ziemiach polskich (w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny)*, Kraków 2001.

²¹ Identyfikacja z Kaliszem zapisu Καλισία, który pojawia się w II w. na mapie Ptolomeusza, jest dyskusyjna, nie ma jednak również jednoznacznych dowodów, które by jej przeczyły.

Srem 1212 r. i wieś, obecnie przysiółek – Srem 1395 r.), **Trląg** (jezioro – *Tirlang* 1249 r., *Tralang* 1374 r., *Tralng* 1379 r., *Trlang* 1384 r., *Thrlang* 1386 r., *Trlank* 1394 r., *Trlang* 1580 r.; uznawana za starogermańską), **Trzek** (wieś – *Trsek* 1349 r.), **Warta** (rzeka – *Vurta* 972 r., *Vartam* 1145 r., *Warte* 1239 r., *Warta* 1232 r.; zwykle rekonstruuje się postać **V̋rta* < psł. **v̋rtēti*, pol. *wiercić*, co mogą potwierdzać liczne toponimy utworzone od nazwy rzeki, jak ujęte w AHP *Powiercie*, a także *Zawiercie*, *Wiercica*, *Wiercina*, *Przywiercie*, jednak z uwagi na odizolowanie tej nazwy na gruncie polskim i słowiańskim należy zachować ostrożność), **Wonieść** (wieś – *Wanesch* 1181 r., kop. z 1258 r., *Vanesc*, *Wanesech*, *Woneszcz*, *Wonesecz* 1258 r., *Vanesc* 1277 r., *Wonesecz* 1388 r., jezioro – *Woneszcz* 1296). Do najstarszej warstwy Babik zaliczył także nazwy, które nie zostały uwzględnione w AHP z uwagi na brak dokumentacji w źródłach AHP – dotyczy to nazwy zaginionej wsi *Warla/Warla* (*Varla* 1181 r., kopia 1258 r., *Warla* 1561 r.) oraz nazw, które w źródłach pisanych pojawiają się później: *Nielba*, rzeka, dopływ Wełny (*Nieglba* (1498)XIX, w *Nielbie* 1782), *Sława* (1793), rzeka, dopływ Małej Wełny pod Skokami oraz *Szywra*²² (rzeka, dopływ Warty pod Miłosławiem).

Jak widzimy, większość z wymienionych nazw dotyczy obiektów wodnych (zwłaszcza rzek), tylko kilka odnosi się zaś do jednostek osadniczych, choć i w ich przypadku mamy najprawdopodobniej do czynienia z ponowieniem wcześniejszej nazwy wodnej lub terenowej (takie podejrzenie zachodzi w przypadku nazw: *Kalisz*, *Kiekrz*, *Trzek*, *Wonieść*).

Wymienione powyżej archaiczne nazwy to oczywiście jedynie bardzo niewielki wycinek toponimii XVI-wiecznych województw kaliskiego i poznańskiego. Podstawowy jej trzon stanowią nazwy utworzone już na gruncie słowiańskim (mogą to być oczywiście derywaty od tych najstarszych nazw, jak np. *Obrzyca*, *Obrzycko* czy wspomniane *Powiercie*). Zostaną one omówione w sposób przyjęty w poprzednich tomach serii AHP²³. Nazwy miejscowe można podzielić na dwie duże grupy, tzn. związane z człowiekiem i jego działalnością (nazwy odantroponimiczne czy utworzone od określeń ludzi oraz nazwy kulturowe) i nazwy topograficzne.

Do najstarszych nazw słowiańskich niewątpliwie należą nazwy utworzone przy pomocy nieproduktywnego już sufiksu *-*jb*/*-ja*/*-je*. Były to przede wszystkim **nazwy dzierzawcze** utworzone od podstaw antroponimicznych. Mamy tu zarówno toponimy utworzone od staropolskich złożonych nazw osobowych (n. os.), jak np.: *Bogusław* (*Boguslaw* 1396 r.) : n. os. *Boguslaw*²⁴, *Miłosław* (de *Myloslave* 1314) : n. os. *Miłoslaw*, *Lutogńiew* (*Luthognew* 1329) : n. os. *Lutogńiew*, *Kazimierz*, dziś *Kazimierz Biskupi* (*Kazimir*, *Kazimierz* 1237 r., kop. z XV w.) : n. os. *Kazimi(e)r*, *Włocibórz* (*Wlosczybore* 1432, *Wlosczyborz* 1498) : n. os. *Włocibor*, *Miłoszycz* (*Mylgast* 1331) : n. os. *Miłoszycz*, *Radgoszcz* (*Radgoszcze* 1378 r.) : n. os. **Radogost*, jak i od skróconych nazw osobowych (utworzonych od staropolskich dwuczłonowych n. os.), np.: *Chodecz*, dziś *Chocz* (*Chodecz* (1294) 1537) : n. os. *Chodek*, *Czacz* (*Cadce* (?) 1273, *Czacje* 1352) : n. os. **Czadek*, *Gostom*, dziś *Gostuń* (: *Gostom*, *Gosthom* 1470) : n. os. **Gostom* (< *Gost-*), *Lubasz* (*Lubasz* 1392) : n. os. *Lubach*, *Milcz* (*Milcz* 1403) : n. os. *Milek* lub **Milec*, *Naclaw* (*Natslave* (1298)XV) : n. os. *Nac(s)ław*, *Naczesław*, *Ocięż*, pierwotnie *Ocięż* (de *Oczansz* 1402) : n. os. *Ocięż(a)* (< *Ocięśław*), *Otus* (*Othuze* 1284) : n. os. **Otuch* (< *Otjęśław*, *Ocięśław*, niem. n. os. *Ot*, *Ota* lub ap. *otucha*), *Przeclaw* (de *Przeclaw* 1449) : n. os. *Przec(s)ław*, *Radzicz* (*Radzicze* 1383) : *Radzik* (: *Radosław*). Ponadto w antroponimii staropolskiej występowały także pierwotne jednoczłonowe nazwy osobowe, od których utworzono przykładowo nazwy: *Czarnom* (*Czarnom* 1430) : n. os. **Czarnom* (< *Czarny*), *Poznań* (civitatibus... *Poznani* (X)XII, *Posnan* 1252) : n. os. *Poznan* (< *poznać*), *Pruszcz* (*Pruschze* 1368, *Pruszcz* 1390) : n. os. *Prus(e)k* (< n. etn. *Prus*), *Tłukom* (*Tlucoma* 1399, *Tlukom* 1427) : n. os. **Tlukom* (< *Thuk*), *Wyskocz* (de *Wiszocz* 1350) : n. os. (heraldycznej) *Wyskota* (< stp. *wysk* ‘wołanie, krzyk, wycie’, psł. **viskati*, **viščati* ‘krzyczeć, wołać, wyć’).

Nazw tego typu w XVI w. na badanym obszarze występuje ok. 100, jednak należy mieć na uwadze, że część toponimów to pierwotnie nazwy innego typu, które później formalnie upodobniły się do nazw

²² Przynależność tej nazwy do najstarszej warstwy nazewnictwa została ostatnio zakwestionowana na podstawie krytycznej analizy przekazów źródłowych przez piszącego te słowa, który uznał ją za adaptację niem. n. *Schieferbach*; P. Swoboda, *Hydronim Szywra – efekt polsko-niemieckich kontaktów językowych*, „Onomastica”, t. 60, 2016, s. 273–285.

²³ Por. J. Duma, *Nazewnictwo*, [w:] *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz. Indeksy*, red. H. Rutkowski, Warszawa 2008 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 1), s. 114–117.

²⁴ Niektóre nazwy utworzone przy pomocy sufiksu *-*jb* (zakończone na *w* lub *m*) mają postać identyczną z motywującym je imieniem (*Bogusław* : *Boguslaw*, *Lutogńiew* : *Lutogńiew*). Dawne miękkie zakończenie ujawnia się współcześnie w formach przypadku zależnego, a więc z *Bogusławia*, nie *Bogusława*, z *Radomia*, nie *Radoma* itd.

na *-jb/-ja/-je. Przykładowo miejscowość *Przeclawie* (dziś Przeclaw k. Szamotuł) nosiła wcześniej nazwę patronimiczną *Przeclawice* (*Przeczslawicze* 1384) : n. os. *Przec(s)ław*. Warto zwrócić też uwagę, że nazwy utworzone od nazwy osobowych na -om (*Czarnom, Czatom, Gostom, Skokom, Tłukom*) w takiej formie w XVI w. występują tylko w dawnym województwie kaliskim (tam też wyłącznie znajdują się inne nazwy zakończone na -om – ponowiona z nazwy lasu nazwa *Trzuskolom* oraz *Łukom*, pochodząca zapewne od przymiotnika **lukomy*), natomiast nazwy z województwa poznańskiego: *Bytom* (*Bitom* 1105?) oraz *Lubom(ie)* (*Lubome* 1318, *Lubom* 1386) mają już w XVI w. postaci *Bytyń* i *Luboń*.

Podobnie jak w przypadku pozostałych ziem polskich, dużo częściej występują nazwy dzierżawcze utworzone przy pomocy ciągle żywych kontynuantów sufiksów *-ov-/*-ev- oraz *-in-, mianowicie -ów, -owa, -owo / -ew, -ewa, -ewo oraz -in, -ina, -ino, rzadziej -sk-. Nazwy takie stanowią niemal 40% XVI-wiecznego nazewnictwa badanego obszaru²⁵. Przeważają zwłaszcza te na *-ov-/*-ev-, np. *Malechowo*, dziś *Małachowo* (*Malechowo* 1310) : n. os. *Malech* (: *mały, Małomir*), *Godziszewo*, dawniej też *Godzieszewo* (*Godzeszevo* 1398) : n. os. *Godzi(e)sz* (: *Godzislaw, Godzimir*), *Sieraków*, pierwotnie *Sirakowo* (*Syracowo* 1388, *Szyrakow* 1405) : n. os. *Sirak* (: *Siroslaw*) (stanowią ok. 2/3 wszystkich utworzonych przy pomocy sufiksów dzierżawczych). Wynika to z faktu, iż sufiksy kontynuujące *-in- dodawane były do podstaw o żeńskim paradygmacie odmiany, a takie występują rzadziej wśród nazw osobowych motywujących nazwy miejscowe (odnoszących się zwykle do osób płci męskiej), por. *Jarocin* (*Iaroczino* 1324) : n. os. *Jarota* (: *Jaromir, Jarogniew*), *Borucin* (*Borucino* 1411, *Boruczyn* 1579) : n. os. *Boruta, Koźmin* (*Cosmino* 1232, *Cosmin* 1291) : n. os. *Kosma, Koźma*. Co więcej, wśród nazw zakończonych *-ov-/*-ev- w XVI w. tak w województwie poznańskim, jak i kaliskim zdecydowaną większość stanowiły nazwy zakończone na -owo/-ewo, podczas gdy nazw rodzaju męskiego na -ów/-ew było tylko kilkadziesiąt, jednak także i one często pierwotnie były utworzone przy pomocy sufiksu -owo/-ewo, por. np. *Brudzew* (1579) < *Brudzowo* (*Brusovo* 1252), *Grzymiszew* (*Grzymissew* 1579) < *Grzymiszewo* (1411). To samo dotyczy nazw z sufiksami -in i -ino, por. wspomniane już *Jarocin* < *Jarocino*, *Borucin* < *Borucino*, *Koźmin* < *Koźmino* czy *Barcin* < *Barcino* (*Barthcino* 1215–1233).

Co ciekawe, w późniejszym okresie doszło do zmiany odwrotnej, mianowicie w południowo-wschodniej części badanego obszaru (zwłaszcza w woj. kaliskim) nazwy rodzaju nijakiego zakończone na -owo/-ewo i -ino uległy zmianie paradygmatu na męski i zyskały zakończenia na -ów/-ew oraz -in (wtórnie często też -iin). Przyjrzyjmy się bliżej dystrybucji przestrzennej tego typu nazw. We współczesnym nazewnictwie miejscowym Polski można wyznaczyć dosyć wyraźną granicę w zakresie dystrybucji geograficznej nazw dzierżawczych (i pseudodzierżawczych) na zakończonych na -owo/-ino (-yno) i -ów/-in (-yn). Pierwszy typ dominuje w jej północnej części, obejmując także Wielkopolskę, jednak z wyłączeniem jej południowo-wschodniej części, w której zdecydowanie przeważają nazwy na -ów/-in (dotyczy to współczesnych powiatów: jarocińskiego, pleszewskiego, krotoszyńskiego, ostrowskiego, kaliskiego, tureckiego, kępińskiego oraz południowej części pow. kolskiego). Jednak w XVI w. podział ten jest niewidoczny. Jak już wspomniano, zarówno w ówczesnym województwie poznańskim, jak i kaliskim w ogromnej większości występowały nazwy na -owo/-ino, podczas gdy nazw na -ów/-in odnotowano jedynie kilkadziesiąt. W XVI w. wspomniany podział w dystrybucji przestrzennej nazw dzierżawczych również występował, jednak jego granica miała nieco inny przebieg. W przypadku interesującego nas obszaru pokrywała się ona z granicą województw kaliskiego i sieradzkiego²⁶. Późniejsze przesunięcie tej granicy miało zapewne związek ze zmianą przynależności administracyjnej dawnego województwa kaliskiego i upodobnienia nazewnictwa pod względem strukturalnym do jego nowego wschodniego obszaru. Około 175 nazw, głównie z dawnych powiatów kaliskiego, konińskiego i pyzdrskiego, zakończonych w XVI w. na -owo/-ewo ma współcześnie postać na -ów/-ew, por. np. *Brdów* > *Brdów*, *Kowalewo* > *Kowalew*, *Wszolowo* > *Wszolów*, *Czyżewo* > *Czyżew*, *Złotowo* > *Złotów* itd. Szerszy zasięg miała zmiana sufiksu z -ino na -in, która dotyczyła aż ponad 200 nazw w całym województwie kaliskim oraz w powiatach poznańskim i kościańskim w województwie poznańskim, por. np. *Wilczyno* > *Wilczyn*, *Karmino* > *Karmin*, *Pszczółczyno* > *Pszczółczyn*, *Głupczyno* > *Głubczyn*, *Pelczyno* > *Pałczyn*, *Dupino* > *Dubin*, *Bobolczyno* > *Bobulczyn* itd.

²⁵ W niektórych przypadkach trudno jednak stwierdzić, czy mamy do czynienia z nazwą dzierżawczą, utworzoną od podstawy antroponimicznej, czy też przymiotnikową nazwą topograficzną utworzoną od apelatyu, która odnosiła się do jakichś cech jakościowych obiektu.

²⁶ Jeśli chodzi o inne części Polski, to w XVI w. nazwy na -ów/-in o ile nie przeważały, to z pewnością występowały równomiernie na Kujawach i Pomorzu Gdańskim (współcześnie zdecydowanie dominuje tam typ na -owo/-ino).

Kolejną grupę starych nazw odosobowych stanowią **nazwy patronimiczne**, których cechą rozpoznawczą jest sufiks *-ice* (rozszerzony czasem sufiksem **-ov-/*-ev*), pierwotnie zaś były to w wielu przypadkach nazwy utworzone od nazw osobowych sufiksem *-icy* (< **-ici* < **-itjo*), odnoszące się do członków rodziny (potomków) osoby, do której dana nazwa osobowa się odnosiła (stąd określenie *patronimiczne*). Przykłady takich toponimów w XVI w. w Wielkopolsce to głównie pochodzące od staropolskich nazw osobowych nazwy *Sulmierzyce* (*Sulmiricze*, *Sułymyrzyce* 1427) : n. os. *Sulimir*, *Iwanowice* (*Iwanouicz* 1392) : n. os. *Iwan*, *Domaradzice* (*Domaradzicz* 1393) : n. os. *Domarad*, *Więckowice* (*Wanczcovice* 1387) : *Więcek*, *Wiącek* (: *Więcęsław*, *Więcemir*), ale też chrześcijańskich, jak *Pawłowice* k. Poznania (*Pawłowicze* 1366) : n. os. *Paweł*, *Piotrowice* k. Słupcy (*Petrovize* 1340) : n. os. *Piotr*, *Pietr*, oraz tych pochodzenia ściśle niemieckiego, jak np. *Hetmanice*, dawniej *Hertmanice* (*Hertmanicze* 1407) : n. os. *Hertmann* czy *Kurnatowice*, też *Kunratowice*, *Kondratowice* (*Kurnatouicze* 1391, *Cunrathouice* 1418, *Kondratowicze* 1469) : n. os. *Kurnat*, *Kondrat*. Nazwy tego typu tworzone były nie tylko od podstaw antroponimicznych (będących nazwami osobowymi), ale także od nazw funkcji i tytułów, wówczas mamy do czynienia z określeniami miejscowości, którą pierwotnie zamieszkiwała ludność zależna np. od *biskupa* czy *podstolego*, jak w przypadku nazwy *Biskupice* (w AHP odnotowano 9 takich nazw), *Podstolice*, *Postolice* (*Podstolice* 1430).

Rozmieszczenie geograficzne nazw patronimicznych jest nierównomierne. Zupełny ich brak odnotowano w powiecie wałeckim (jednak powiat ten w ogóle odznacza się najrzadszą siecią osadniczą) oraz zachodniej części powiatów poznańskiego i kościańskiego (poza linią wyznaczoną przez Zbąszyń, Trzciel i Międzychód), jednostkowo występują one w powiecie nakielskim. Bardzo rzadko występują też we wschodniej części województwa gnieźnieńskiego, co kontrastuje z obfitującymi w tego typu nazwy sąsiadującymi od wschodu powiatami kujawskimi: kruszwickim, inowrocławskim i radziejowskim. Najgęstsze skupiska nazw patronimicznych występują w powiatach: wschowskim, pyzdrowskim, zachodniej części gnieźnieńskiego, kościańskim (część południowa i północna) oraz w centralnej partii poznańskiego.

Kolejną kategorię nazw odosobowych notowanych w województwach kaliskim i poznańskim są **nazwy rodowe**, mające zwykle formę liczby mnogiej antroponimu, od którego zostały utworzone, przykładowo *Czachory* (*Cachori* 1403) : n. os. *Czachor*, *Sobiejuchy* (*Sobeiuchi* 1414–1419) : n. os. *Sobiejucha*, *Szamotoły* (*de Samotul* 1305, *de Schamotuli* (1308) XV) : n. os. *Szamotoła* lub **Samotula*, *Wronki* (*de civitate Fronich* (1251) XV, *Wronki* 1298) : n. os. *Wronka*, *Wronek*. Takich nazw w badanym zbiorze jest ok. 100²⁷, choć precyzyjne oszacowanie ich liczby oraz określenie dystrybucji geograficznej wymagałoby dogłębnych badań materiału źródłowego każdej nazwy, gdyż formalnie mogą być one zbieżne z pluralnymi nazwami topograficznymi utworzonymi od podstaw apelatywnych identycznych z antroponimicznymi, np. *Sroki* (*Sroky* 1398) : n. os. *Sroka* lub ap. *sroka*. Poza tym, podobnie jak w przypadku wcześniejszych grup, także niektóre nazwy formalnie identyczne z nazwami rodowymi w XVI w. pierwotnie miały inną postać, por. np. *Broniki* < *Bronikowo* (1560) < *Bronkowo* (1296) czy *Zielniki* < *Zielnice* (*Zelnicze* 1304). Przy określaniu przynależności danej nazwy do grupy nazw rodowych (powstających od XIII w.) należy kierować się chronologią zapisów, gdyż ich żywotność, podobnie jak nazw patronimicznych, znacząco zmalała od XV w.²⁸

Formalnie podobne do nazw rodowych są tzw. **nazwy etniczne**, wskazujące na pochodzenie grupy ludzi zamieszkującej pierwotnie daną miejscowość. Poza toponimami pochodzącymi od dobrze znanych także i współcześnie określeń etnicznych typu *Czechy*, dwie wsi w powiatach gnieźnieńskim (*Czechy* 1418) i poznańskim, dziś *Czechyń* (*Czech*, *Czechy* 1600), *Węgry* (*Wangri* 1411) czy *Sarby*, dziś *Sarbia* (w XVI w. *Sarb*), dwie wsi w powiecie poznańskim: koło Czarnkowa (*Szarbi* 1393) i Buku (*Sarbi* 1394) : n. etn. *Sarb* ‘Łużyczanin, Serb’, występuje tu też kilka formacji o charakterystycznej budowie słowotwórczej, utworzonych sufiksów *-any* od podstaw określających konkretną miejscowość lub region, z którego pochodzili mieszkańcy, np. *Kaliszany* (*Calissani* 1253) : n. m. *Kalisz*, *Pomorzany*, dziś *Pomorzany* (*Pomorzany* (1256) XV) : n. regionu *Pomorze*, ale też po prostu jakąś konfigurację przestrzenną, którą zamieszkiwali (lub z której przybyli) mieszkańcy danej miejscowości, np. *Dolany* (*Dolan* (1145) 1795, *Dolane* 1289, *Dolani*, *Dolany* (1325)) : ap. *dół*, *Jezierzany*, dziś *Jeziorzany* (*Iezierzani* 1357) : ap. *jezioro* (pierwotnie nazwy takie określały ludzi mieszkających przy *jeziorach*),

²⁷ W przypadku samego woj. poznańskiego D. Podlaska doliczyła się 46 tego typu nazw (taż, *Nazwy miejscowe*, cz. 2, s. 392), a zatem ponad dwukrotna wartość w przypadku woj. poznańskiego i kaliskiego wydaje się być miarodajna.

²⁸ Tamże, s. 361–362.

Stawiany (Sthavany (1298)1546) : ap. *staw*. Do tej grupy Podlaska²⁹ zalicza także nazwy o innej strukturze, jak np. utworzoną sufiksem *-ice* nazwę miejscowości *Jezierzyce* (*Gieszierzicze* (1356) XV).

Nazwy służebne i zawodowe nie różnią się właściwie formalnie, jednak w literaturze onomastycznej i historycznej stosuje się to rozróżnienie terminologiczne, by oddzielić nazwy odnoszące się do instytucji osad (zamieszkiwanych przez ludność służebną) pełniących funkcje służebne wobec dworów książęcych, od nazw osad powstałych od innych określeń zawodowych. O nazwach służebnych możemy zatem mówić tylko w odniesieniu do miejscowości powstałych (i nazwanych) do XIII w.³⁰ Według Urszuli Wójcik aż 219 spośród 572 nazw służebnych notowanych na obecnym obszarze Polski znajduje się w Wielkopolsce i na Kujawach, co czyni ten obszar największym ich skupiskiem³¹. W AHP odnotowano 94 obiekty mające nazwy służebne. Skoncentrowane są głównie wokół trzech ośrodków miejskich: Gniezna, Kalisza i Poznania, nie odnotowano ich natomiast w ogóle w powiatach nakielskim, waleckim i wschowskim. Najliczniej występują następujące nazwy³²: *Łagiewniki* (8 razy) : *łagiewnicy* ‘ludność trudniąca się wyrobem łagwi czy też warzeniem piwa i syceniem miodu’, *Żerniki* (7) < **Żerdniki*, **Żyrdniki* : *żerdnicy*, *żyrdnicy* ‘ludność zobowiązana do budowania namiotów dla księcia i jego dworu podczas podróży po kraju’, *Złotniki* : *złotnicy* ‘rzemieślnicy wyrabiający przedmioty ze złota i innych metali’. Po 4 razy odnotowano nazwy: *Kobylniki* : *kobylnicy* ‘pasterze stada końskiego’, *Kuchary* : *kucharze* ‘przyrządzający potrawy, zarządzający kuchnią’, *Mączniki* : *mącznicy* ‘osoby zajmujące się przemiałem zboża na mąkę na żarnach’, *Sokolniki* : *sokolnicy* ‘ludność zajmująca się strzeżeniem gniazd sokolich i łowami na młode sokoły oraz udziałem w polowaniach z sokołami’, *Strzelce* : *strzelcy* ‘łucznicy, kusznicy’, *Świątyniki* : *świątynicy* ‘osoby obowiązane do posług kościelnych’, *Szczytniki* : *szczytnicy* (od *szczyt* ‘tarcza, puklerz’). Pozostałe nazwy służebne to: *Cieśle*, *Sierniki* (: *sirznicy* < **sirznik* ‘człowiek polujący na sarny’), *Winiary*, *Zduny* (po 3 wystąpienia), *Bartodzieje* (‘pasiecznicy’), *Jastrzębniki*, *Komorniki* (: *komornicy* ‘urzędnicy’), *Konary* (: *kon(i)arze* ‘ludność zajmująca się hodowlą koni’), *Piekary* (: *piekarze*), *Podstolice*, dziś *Podstolice* i *Postolice* (: **podstolicy* ‘pomocnicy podstolego’), *Rybitwy* (: *rybitwi* ‘łowący ryby’), *Szewce*, *Świniary*, *Woźniki* (: *woźnicy* ‘ludność wyrabiająca wozy’) (po 2 wystąpienia), *Bednary*, *Bobrowniki*, *Grotniki*, *Jadowniki* (: *jadownicy* ‘truciele’), *Kurnik* (dawniej *Kurniki*), dziś *Kórnik* (: *kurnicy* ‘osoby zajmujące się w gospodarstwie kurami’), *Łosośniki*, *Oborniki* (: *obornicy* ‘dozorcy obór bydła rogatego’), *Płowce* (cum *Plavcis* (1103) 1198, *Płowcze* 1363; od ap. *plawca* ‘żeglarz; ten który pławi, puszcza z biegiem wody’), *Rudniki* (: *rudnicy* ‘wydobyczący rudę i wytapiający żelazo, górnicy, hutnicy’), *Sanniki* (: **sannicy* ‘wyrabiający sanie’), *Skotniki* (*skotnicy* ‘pasterze bydła’), *Wodniki* (: *wodnicy* ‘wykonujący powinności związane z wodą’). Ponadto w AHP odnotowano cztery miejscowości o nazwie zawodowej *Rataje* (: *rataj* ‘chłop feudalnie zależny, który w zamian za pożyczkę dla zagospodarowania był zobowiązany do pracy na roli przez pana feudalnego’) i jedną o nazwie *Powodowice* (też *Podoboice* i *Podwójcie!*), dziś *Podobowice* (: *powodowicy*, od ap. *powód*, *podwoda* ‘powinność dostarczania środków transportu panującemu i jego urzędnikom’). Nazwy te, formalnie i semantycznie bliskie nazwom służebnym, nie miały jednak związku z organizacją służebną.

Również notowane w AHP nazwy *Duszniki* (stosowane w odniesieniu do osad darowanych kościołowi z ich mieszkańcami za spokój *duszy* ofiarodawcy) oraz *Dziedzice* (: *diedzic* ‘osoba mająca prawo do dziedziczenia, spadkobierca’), mimo zbieżności formalnych, nie są nazwami zawodowymi, rodowymi czy patronimicznymi. Przynależą one do **nazw kulturowych**, czyli takich, które mają związek z wytworami rąk ludzkich oraz stosunkami społecznymi. Jest to dosyć szeroka kategoria i w mniejszym stopniu niż w przypadku nazw odantroponimicznych możemy kierować się tu kryterium słowotwórczym, gdyż w równym stopniu występują tu nazwy prymarne (tzn. przeniesione bezpośrednio z leksyki pospolitej), jak i nazwy sekundarne (utworzone przy pomocy jakichś środków słowotwórczych, np. afiksów). W jej obrębie możemy wydzielić kilka grup motywacyjnych, m.in.: nazwy związane z osadnictwem, np. *Lgota* (1394) : (*lgota* ‘osada zwolniona na pewien czas od założenia z płacenia czynszów i danin’), *Siedlec* (4 miejscowości) : **siedlec* (< *siodło* ‘wieś, osada’), *Siedlnia*, dziś *Silnia* (*Szyedlnya* 1475) : *siodło*, *Przedmiejska Wieś*, dawniej też *Pakoska Wieś*, *Przedmieście* (*Pakoszkawyesch* 1475, *Przedmyeszczycze* 1534, *Przedmiejska wieś* 1564), *Nowe Miasto*, *Stare Miasto* (5 miejscowości); nazwy

²⁹ Tamże, s. 397.

³⁰ U. Wójcik, *Polskie toponimy związane z organizacją gospodarczą państwa wczesnopiastowskiego. Nazwy miejscowe motywowane antroponimami zbiorowymi*, Kraków 2013, s. 47–49.

³¹ Tamże, s. 167–169.

³² Z uwagi na dużą liczbę wystąpień nie przytaczam tu materiału źródłowego (z kilkoma wyjątkami).

związane z gospodarką leśną, np. *Łazy* (w *Łaszach* 1467, *Łazy* 1511–23), *Łaziska* (*Łazisko* (1553) : *łaz* ‘grunt uprawny na wypalonym i wyciętym miejscu w lesie’), *Trzebiec*, dziś *Czepiec* (*Thrzebiecz* 1565), *Trzebinia*, 3 wsi, dziś *Trzebania* (*Trzebinia* 1388), *Trzebin* (ville *Trzebini* 1381), *Trzebiny* (*Trzebino* 1360, *Trzebina* 1462) : *trzebić*; związane z rolnictwem: *Niwka* (*Niwky* (1302) XVII) : *niwa* ‘pole uprawne, rola, łąn’, *Sady* (*Sadi* (1288) XVII), *Sadowie* (*Sadowo* 1401, *Sadowye* 1498), *Sadowo* (*Zado* (1251) XVI, *Szadow* 1337); mówiące o budowlach, zakładach i innych wytworach rąk ludzkich, np. *Hamer* (kilkanaście miejscowości, także z dodatkowymi określeniami), *Hamrzysko*, *Hamerski Młyn* : *hamer* < niem. *Hammer* ‘kuźnica’, *Borowy Młyn* (*Borowy Molendinum* 1508), *Młynowo* (*Mlynkowo* 1403) : *młyn*, *młynek*, *Piła* – miasto (*Pyla* 1451), *piła* (Od *Młyna* al. *Piły* 1595) : *piła*; odnoszące się do obiektów sakralnych i związane z kulturą duchową: *Paradyż*, dziś *Gościkowo* (videlicet *Paradiso* sancte Marie 1230, *Paradisus* 1236) : łac. *paradisus* ‘raj’ (nazwa obejmowała klasztor i majątek w Gościkowie), *Cerekwica*, trzy wsi (k. *Żnina* – circa *Cirekvicham Martini* (1265) XVIII, k. *Koźmina* – *Czirekquicza* 1397, cz. *Mrowina* – *Czirekwicza* 1388) : *cerekiew* ‘świątynia, kościół’, *Święty Jan* (a *sancto Johanne* circa Poznaniem 1387); czy nazwy związane z instytucjami społecznymi, np. *Targowisko* (*Targowiszcze* 1355), *Targownica* (*Cebar cum foro* (1145), in *Zbar forum cum villa*, *Targownicza* 1388) : *targ*, *Środa* (*Srzoda* (1253)XV), *Sobota* (*Sobotha* 1367) : *środa*, *sobota* (nazwy dni targowych), *Ujazd*, trzy wsi, np. *Ujazd* k. *Skoków* (*Ugasd* (1243)XVII, *Wiasd* 1294) : *ujazd* ‘obszar zamknięty wytyczoną i oznaczoną granicą przez objazd czyjejs posiadłości dokonany w celu wytyczenia jej granic’. Warto zwrócić uwagę, że w przypadku mniejszych i młodszych obiektów, takich jak kuźnice czy osady kuźnicze, niemal zawsze w ich nazwie występuje wyraźne odniesienie do ich charakteru (*Hamer*, *Młoty*, *Ruda*), co np. nie jest regułą w przypadku osad młyńskich (ich nazwy tworzone były często od nazwy właściciela, pobliskiej miejscowości lub właściwości topograficznych). Nie sposób omówić w krótkim komentarzu dystrybucji geograficznej nazw kulturowych, jednak warto zasygnalizować, że w przypadku części nazw utworzonych od konkretnych podstaw można wyznaczyć wyraźne granice ich występowania. Przykładowo, nazwy utworzone od ap. *hamer* (odnoszące się prawie wyłącznie do osad kuźniczych) notowane są w XVI w. niemal wyłącznie (także na tle całej Korony) w powiatach: kcyńskim, nakielskim oraz w północnej (i zachodniej) części powiatu poznańskiego.

Obszerą grupę semantyczną wśród omawianych nazw miejscowych stanowią **nazwy topograficzne**. Toponimy tego typu odzwierciedlają właściwości topograficzne towarzyszące powstaniu lub funkcjonowaniu miejscowości. Nazwy takie mogą być równe wyrazom pospolitym, które je motywowały (wówczas mówimy o onimizacji, czyli przejściu wyrazu z planu apelatywnego do proprialnego), jednak częściej spotykamy nazwy sekundarne, utworzone przy pomocy rozmaitych formantów słowotwórczych (do szczególnie produktywnych należą sufiksy *-ica*, **-ov-//ev-*, *-k-* oraz *-sk-*) oraz nazwy utworzone od wyrażeń przyimkowych. Nierzadko są to nazwy o charakterze metaforycznym. Wśród topografików również możemy wyróżnić kilka grup semantycznych, m.in.: nazwy związane z szatą roślinną: *Borek*, *Borki* (kilka miejscowości), np. miasto *Borek Wielkopolski* (*Boreg* 1394, *Borek* 1429), *Buk* (*Buk* 1257), *Dąbrowa*, *Dąbrówka*, *Dąbrowica* (kilkanaście miejscowości), np. współczesna *Dąbrówka Kościelna* (*Dambrowa* (1348) 1555) : *dąbrowa* ‘las liściasty z przewagą dębów’, czy liczne nazwy związane z ap. *brzoza*: *Brzoza*, *Brzezcie*, *Brzezna*, *Brzeźno*, *Brzeźnica* (kilkanaście miejscowości); nazwy związane z ukształtowaniem terenu: *Garby*, dwie wsi – koło Środy Wielkopolskiej (*Garby* (1304) XVIII) i *Swarzędza* (*Garbi* 1387), *Góra*, *Góry*, *Górka*, *Górki*, kilkanaście miejscowości, np. *Góry* k. *Klecze*wa (*Gora* 1399, *Gori* 1401, *Gorky* 1420, *Gory* 1461), *Krzywa Góra* (*Krziwagora* (1360) XVI, *Crziwa Gora* 1392), *Kępa*, 4 wsi, np. wieś k. *Ślesina* (*Campa* 1390) : *kępa* ‘pagórek na łące, trzęsawisku, wyspa na rzece, jeziorze’ czy *Koryta* (*Koritha* (1337)XV) : *koryto* ‘łożysko rzeki, jar, parów, rów’; nazwy związane z charakterem podłoża: *Łysina*, dawniej i dziś *Łysiny* (*Lyssiny* 1438, *Lyschina* 1439) : *łysina* ‘miejsce z przerzedzoną roślinnością’, *Błotnica* (*Blothnicza* 1395) : *błoto*, *Bagienica* (*Bagnitz* 1432, *Bagenicza* 1446) : *bagno*, *Glinno*, obecnie część *Biedruska* (*Glino* 1387) oraz wieś k. *Skoków* (*Glinno* 1470) : *gлина*, *Suchodół* (*Suchodol* (1378) XV), *Suchary*, *Łęg* (*Lang* 1252), *Łęgowo* (*Langowo* (1319) 1782), *Łężyno*, dziś *Łęzyn*, cz. *Konina* (*Lansyno* 1252), *Łęże Wielkie i Małe*, dziś *Łęże* i *Łęczeczki* (de *Lanczecz* 1394, *Lozce* 1398) : *łęg*, *łęczec* ‘las, zagajnik, pole, łąka lub pastwisko, najczęściej podmokłe’, *Kalawa* (*Kalawa* 1436) : *kał* ‘błoto, muł’ itd. Na osobną uwagę zasługują nazwy utworzone od wyrażeń przyimkowych wskazujące na usytuowanie względem jakiejś konfiguracji terenowej, np.: *Międyrzecz* (*Meserici* 1005) : *między rzekami*, *Międyborze*, dziś *Międybórz* (z *Medziborza* 1394, *Miedzyborze* 1449) : *między borami*, *Podgórz* (*Podgor* 1445) : *pod górą*, *Podrzecze* (*Podrecze* (1330) XVII) : *pod*

rzeką, Zakrzewo, kilka wsi, np. współczesne Zakrzewko (Zakrzewo 1422) : za krzem (stp. kierz ‘krzew, krzak, zarośla’), Zastruże (Zastrosze 1472, Zastruże 1492) : za strugą itd.

Omówione powyżej nazwy typu *Międzyrzecz*, *Nadnie*, *Podgór*, *Zalesie* zbliżone są do ostatniego z omawianych tu typów semantycznych w toponimii, mianowicie **nazw relacyjnych**. Nazwy te są tworzone od innych toponimów, wskazując na rozmaitego typu relacje, które zachodziły między nazywaną miejscowością a innym obiektem. Podobnie jak w przypadku nazw odapelatywnych możemy wyodrębnić kilka sposobów ich tworzenia. Mogą to być po prostu nazwy ponowione z nazwy innego (najczęściej sąsiedniego) obiektu, np.: n. m. *Gąsawa* : n. rz. *Gąsawa* (zob. wyżej), *Linie* (*Line* 1397) : n. jeziora *Linie* (*Lynya* 1260, *Lynye* 1546; zapewne od n. gatunku ryb *lin*), *Przysieka Polska*, dawniej *Przesieka* (*Przeschekam* (1356) XVII) : n. m. *Przysieka*, później *Przysieka Niemiecka* (*Prisseca* 1278; od stpol. ‘pas obronny powstały przez podcięcie i zwalenie drzew na pewnym odcinku; powinność polegająca na braniu udziału w trzebieeniu przesieki’), *Walcz*. Częściej jednak wśród nazw relacyjnych występują nazwy utworzone z wykorzystaniem odpowiednich środków słowotwórczych. Nazwy dyferencyjne mogą zawierać element odróżniający od podstawy nazwotwórczej w postaci afiksu, np. *Bielsko* (*Belsco* 1280) : n. rzeki *Biała*, pd. Warty pod Międzychodem (super *Balam* 1288), *Drawsko* (1298) : n. rzeki *Drawa* (*Draua* 1237; zapewne w związku z psł. **dъравъ*, *dъrava* ‘taki, który drze, rwie, szarpie, rwący’), *Głomsk* (*Glumsk* 1491) : n. rzeki *Głomia*, *Głumia* (*Głomia*, *Głumia* (1436) XVI; n. niejasna)³³ lub dodatkowego członu (zwykle przymiotnikowego) o charakterze antonimicznym, np. wskazującego na wielkość miejscowości, czas jej powstania, uwarunkowania geograficzne lub usytuowanie przestrzenne względem siebie czy stosunki własnościowe: *Godzieszewy Małe* i *Wielkie*, dziś *Godziesze Małe* i *Wielkie* (ville dicte *Godessewo* (1295)XV, *Godzyeschewy Maior*, *Godzeszwy Minor* 1507 – sąsiadujące wsi o wspólnej nazwie *Godzieszewo*, zyskały z czasem człony dyferencyjne *Małe* i *Wielkie*), *Grojce* (*Grodźce*) *Nowe* i *Stare*, dziś *Grójec Mały* i *Wielki* (*Groc* 1338, duplex *Grodzce* 1438, *Nova Groycza* 1489, *Antiqua Grodzecz* 1510, *Groicze Stare*, *Groicze Nowe* 1571), *Dakowy Mokre* (młyn *Dokoffkj* 1399, *Mocre Dokowo* 1415) : *Dakowy Suche* (*Docowo* 1388, *Suche Docovo* 1409), *Biała Górna*, dziś *Biała* (*Bela* (1298), *Byala Wyszoka* 1508, *Bialla Gorna* 1563) : *Nadolna*, dziś *Miały* (*Biała Nadolna* 1464) : *Biała Pośrednia*, dziś *Mężyk* (*Byala Media* 1508, w *Posrzedniej Bialej* 1564–1565) (podstawę nazwy stanowiła n. rzeki *Biała*, por. *Bele* 1402–08), *Ślugocino Mniskie*, dziś *Ślugocin* (*Ślugocino* 1278, *Szlugoczyno mnyskye* 1511–1523) : *Ślugocino Pańskie*, dziś *Ślugocinek* (*Ślugoczyno* (1302), *Ślugoczyno panskye* 1511–1523). Nie zawsze jednak mamy do czynienia z parą antonimicznych członów, por. np. *Murzynowo Kościelne* (in *Murinov ecclesiae* 1231, *Murzinowo* 1339, *Maior murzynowo* 1491, *Murzinowo koscielne* 1578), *Murzynowo Leśne* (*Murzinovo* 1389, *Lesznye Murzinowo* 1471), *Murzynowo Borowe*, dziś *Murzynówko* (*Murzinowo* 1391, z *Murzynowa Borowego* 1431–1436). Do nazw relacyjnych zaliczamy także toponimy z elementami lokalizującymi w odniesieniu do jakiegoś obiektu – mogą to być np. composita (jak w przypadku nazw z członami dyferencyjnymi), np. *Drawski Młyn* (młyn *Drawski* 1564–1565) : n. m. *Drawsko* (zob. wyżej), *Margońska Wieś* (*Margonino* 1364, *Margonska Vesz* 1423) : n. miasta *Margonino*, dziś *Margonin* (*Margonino* 1454, *Margonyn* 1510) (po lokacji miasta nazwa wsi przybrała formę dwuczłonową). Częstym zjawiskiem jest też zmiana (w wyniku uniwerbizacji) pierwotnej dwuczłonowej nazwy w nazwę sufiksalną, np. *Ujazd Mały*, później *Ujazdek* (*Minus Vyasd* 1436, *Ugasdek*, *Uyasdek* 1496) : n. wsi *Ujazd*, okresowo *Ujazd Wielki* (*Uiazd* (1280) XV, in *Maiori Wyast* 1418, *Vyasth* 1510; po powstaniu n. *Ujazdek* z n. *Ujazd Mały*, człon odróżniający *Wielki* stał się zbędny i uległ elipsie). Spotykane są też jednak liczne nazwy utworzone od wyrażen przyimkowych, gdzie lokalizacja względem innego obiektu jest wyrażona wprost, np. *Powiercie* (*Pouirdz*, *Pouercze* 1388) : po *Warcie* ‘wzdłuż Warty’, *Podgórzyno*, dziś *Podgórzyn* (*Podgorino* (1136), *Podgorzino* 1339) : pod + n. m. *Góra*, cz. *Žnina* (*Gora* 1301)³⁴, *Podbiele*, dziś *Podbiel* (*Polybeyle* 1445, *Podbiele*, *Podlyebyelye*) : podle *Bialej*, pod *Białą*, n. rzeki *Biała*, dziś *Czarna Struga*, dopł. Bawołu k. Zagórowa (*Bala* 1283).

Nie sposób przy omawianiu wielkopolskiej toponimii nie wspomnieć o wpływach niemieckich w tutejszym nazewnictwie. Poza germanizmami (starszymi lub nowszymi), obecnymi w polskim

³³ Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że nazwy miejscowe zakończone na *-sk* (poza *Głomskiem* także *Suchorębsk*, *Mąkowsk*, dziś *Mąkowsko*, oraz *Wersk*) na badanym obszarze w XVI w. występują wyłącznie w północnej części pow. nakielskiego.

³⁴ Z uwagi na chronologię zapisów możliwe jest też, że n. *Podgórzyno* była motywowana bezpośrednio przez ap. *góra*.

nazewnictwie, jak choćby przytoczone wcześniej przykłady nazw z komponentem *Hamer* czy nazwy utworzone od antropimów genetycznie niemieckich, zaadaptowanych do polszczyzny, np. *Gotartowo* : n. os. *Gotart* < niem. *Gothard*, *Guncerzewy* : n. os. *Guncerz* < niem. *Günther*, *Goczalkowo* : n. os. *Goczalek* < niem. *Gottschalk* oraz nazwy na pierwszy rzut oka polskie, np. *Hetmanice*, pierwotnie *Hertmanice* (*Hertmanicze* 1407; od n. os. *Hertmann*), na omawianym obszarze występują także nazwy pierwotnie niemieckie. Pojawiają się one głównie w powiatach wałeckim i wschowskim, pojedyncze nazwy występują także w zachodniej części powiatu poznańskiego oraz w powiecie nakielskim. Nieliczne z nich w XVI w. odznaczają się już stopniową polonizacją, jak np. *Błękwit* (*Vlugfelth* 1432–1440, *Bløqweth* 1453, *Blankfelt* 1511–1512, *Bląkwiet* 1580, *Blekuid* 1593, *Błękwid* 1604; od niem. *blank* ‘goły, czysty’ o *Feld* ‘pole’), *Bukwolt*, dziś *Bukowo* (*Buchholz* 1534, *Bukholth* 1560, *Bukwolt* 1580; od niem. *Buch* ‘buk’ i *Holz*, dlniem. *holt* ‘las; drewno’), *Frydland*, *Fredlądek*, dziś *Mirowsławiec* (*Nuve Vredeland* 1314, *Frydlanthek* 1462, *Fredlądek* 1582; zapewne n. ponowiona z n. miasta w Meklemburgii), *Braksztyn*, dziś *Dobino* (ad campum *Bretenstensem* (1251) 1364, *Braxtin* 1570, *Braxtyny* 1622–1624; od niem. *breit* ‘szeroki’ i *Stein*, śrdniem. *stēn* ‘kamień’) czy *Drahim*, dawniej *Draheim*, *Drageheim* (*Draheim* (1368), *Drageheim* (1402–1408); od n. rz. *Drage*, pol. *Drawa* + *Heim* ‘krajina’)³⁵. Większość nazw zachowuje jednak w XVI w. postać niemiecką, np. *Knakendorf*, dziś *Rzeczyca* (*Knokendorp* 1314; od imienia założyciela *Knake* + ap. *Dorf*, dlniem. *dorp* ‘wieś’), *Kunersdorf*, *Kunsdorf*, dziś *Konradowo* (*Conradisdorf* 1307, *Cunersdorff* 1470; od n. os. *Konrad*), *Heinrichsdorf*, też *Hendestorp*, dziś *Siemczyno* (*Heinersdorff* (1251), *Hennerstorp* 1513, *Heinrichsdorf* 1553, w *Henrichstorffu* to jest *Andrichowej wsi* 1564–1565; od n. os. *Heine*, *Heinrich*), *Stralemborg*, dziś *Strzaliny* (*Straliemberch* 1306; od niem. *strahlen* ‘promieniować, świecić’ i *Berg*, śrdniem. *berch* ‘góra’). W AHP odnotowano też przykłady zgermanizowanych nazw o słowiańskim pochodzeniu, np. *Sempolbork*, dawniej *Sępolno*, dziś *Sępolno Krajeńskie* (*Sampelno* 1350, *Sampolno*, *Sempelborg* 1360, *Sempolbork* 1578; od psł. **sopolŏje* ‘miejsce położone na pograniczu dwóch pól’).

Przedstawiony powyżej zarys toponimii województw kaliskiego i poznańskiego w XVI w. ma charakter pogładowy i w żadnej mierze nie wyczerpuje tematu. Omówione zostały podstawowe kwestie związane z nazewnictwem (zwłaszcza miejscowym), dotyczące przede wszystkim charakterystyki semantycznej, w mniejszym stopniu formalnej. Poszczególne zagadnienia dotyczące zjawisk słowotwórczych, fonetycznych czy fleksyjnych zostały tu jedynie zasygnalizowane, można je także zaobserwować na podstawie przytaczanego materiału źródłowego, jednak wiele z nich zostało już szczegółowo omówionych w przytoczonych na wstępie opracowaniach onomastycznych, do których zainteresowani czytelnicy mogą sięgnąć.

³⁵ W przypadku n. *Drahim* należy jednak zachować ostrożność. Co prawda w późniejszych czasach postać *Drahim* funkcjonowała w polszczyźnie (wariant niem. *Draheim*), to jednak zakończenie *-him* wynika z dolnoniemieckiej realizacji dyftongu *ei* jako *i*, i jako takie zostało przejęte do polskiego. Sposoby adaptacji niemieckich nazw miejscowych do języka polskiego szczegółowo omawia B. Czopek-Kopciuch, *Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim*, Kraków 1995.

DROGI

Tomasz Związek

Mapy oddane w ręce czytelnika prezentują wybór ważniejszych dróg (gościńców), których przebieg w drugiej połowie XVI w. został zrekonstruowany na podstawie analizy źródeł pisanych i kartograficznych. Ta sieć komunikacyjna została zaprezentowana w dwóch miejscach – na mapie głównej (w skali 1:250 000), a także na osobnej mapie tematycznej w skali 1:500 000. W drugim przypadku drogi zostały – zgodnie z zasadami serii AHP – podzielone na gościńce **główne** i **poboczne**¹. Zagadnienia poruszane w niniejszym rozdziale dotyczyć będą raczej kwestii metodologicznych związanych z rekonstrukcją sieci drogowej i sposobami jej prezentacji na mapie dróg niż wyliczaniu poszczególnych połączeń oraz dokładnym opisywaniu ich przebiegu². W pracy korzystano z systemów informacji geograficznej (GIS)³.

Główne źródła kartograficzne stanowiące podstawę w badaniach osadniczych nad województwami kaliskim i poznańskim zostały omówione w jednym z wcześniejszych rozdziałów⁴. W tym miejscu wypada jednak przypomnieć, że zasób map, jakim dysponujemy w przypadku Wielkopolski, jest jednym z najbogatszych wśród regionów opracowanych dotychczas w serii AHP. Najwcześniejszym zabytkiem kartograficznym intensywnie wykorzystywanym w niniejszych pracach była mapa Godfryda Freudenhamera z połowy XVII w., zawierająca dane o przeprawach rzecznych (zob. il. 1). Były one – podobnie jak informacje o mostach w województwie krakowskim – istotnym elementem pozwalającym na uzupełnienia rekonstruowanej sieci dróg⁵. W pracach wykorzystywano także drukowaną mapę Davida Gilly’ego z 1802 r. i dwie rękopiśmienne mapy Karola Perthéesa (województwa poznańskie i kaliskie). Zrezygnowano z Mapy Kwatermistrzostwa z powodu niedostatecznego pokrycia przez nią terytorium objętego badaniem. Dla obszarów północnych, tzn. ziemi wałeckiej i powiatu nakielskiego, podstawa źródłowa była skromniejsza, obejmowała przede wszystkim mapę Friedricha Leopolda Schröttera i fragmentarycznie zachowane arkusze UMTB .

Fundamentalne dla procesu wytyczania przebiegu dróg było gromadzenie w pierwszym rzędzie danych pozwalających na wyznaczenie na interesującym nas obszarze punktów węzłowych rozumianych jako miejsca, w których mogło schodzić się kilka ważniejszych dróg⁶. Z tego też powodu poszukiwania objęły przede wszystkim źródła o możliwie szerokim zasięgu terytorialnym. Mowa w tym wypadku o lustracjach dóbr królewskich z lat 1564–1565⁷, 1569⁸ i 1616–1620⁹, przywilejach i nadaniach ceł oraz

¹ H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowieckie, s. 112; M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 74; taż, *Drogi*, [w:] AHP Krakowskie, s. 118. Wykaz głównych gościńców znajduje się na końcu niniejszego komentarza.

² Szczegółowego omówienia dotychczasowej literatury polskojęzycznej w kwestii badań nad drogami dokonał ostatnio A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny na mapie józefińskiej Galicji z lat 1779–1783. Szansa czy iluzja rekonstrukcji*, [w:] *Galiczyjskie drogi i bezdroża. Studium infrastruktury, organizacji i kultury podróżowania*, red. J. Kamińska-Kwak, Rzeszów 2013, s. 9–12.

³ Zob. więcej o tym we wstępie autorstwa K. Chłapowskiego i M. Słonia w tym tomie, s. 8–10.

⁴ T. Panecki, *Źródła kartograficzne* w tym tomie, s. 29–37.

⁵ Por. H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 124; M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Krakowskie, s. 122–123.

⁶ A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa 1991, s. 64; ostatnio zob. Ł. Sobczak, *Punkty węzłowe w sieci drogowej na obszarze Prus w XIV i XV wieku*, [w:] *Ekonomia i historia. Zarys wybranych problemów gospodarczo-społecznych*, red. I. Janicka, T. Gutowski, Gdańsk 2015, s. 260–269.

⁷ LWWK 1564, passim.

⁸ LWWK 1569, passim.

⁹ LWWK 1616, passim.

Ilustracja 1. Fragment mapy Godfryda Freudenhamera obrazujący przepływy rzeczne w zachodniej części dawnego województwa poznańskiego

myt znajdujących się w Metryce Koronnej¹⁰, rewizjach dróg, ceł i punktów poboru myta z terenów województwa kaliskiego z 1571 r.¹¹ oraz wykazie jarmarków odbywających się na pograniczu śląsko-wielkopolskim w połowie XVI w.¹² W pracy przydatne okazały się również akty normatywne, do których należy zaliczyć Ustawę na składy i jarmarki pograniczne¹³ i O składziech i starych drogach¹⁴ z 1565 r. Do dokumentów istotnych z punktu widzenia niniejszego rozdziału należy dodać także akta z początku XVI w., wymieniające: drogi i miejsca, przez które przechodzili kupcy idący ze Śląska i Brandenburgii (1513 r.)¹⁵ oraz wykaz komór i strażnic (*custodiarum*) na pograniczu wielkopolsko-śląskim (1524 r.)¹⁶. Wykorzystywano też źródła o charakterze skarbowym. Zaliczyć należy do nich w pierwszej kolejności rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. dla województw poznańskiego i kaliskiego, z których czerpano informacje o karczmach (czy też raczej punktach propinacyjnych). Za pośrednictwem przedwojennej dwutomowej rozprawy poświęconej gospodarce XVI-wiecznej Rzeczypospolitej autorstwa Romana Rybarskiego sięgnięto także po dane z niezachowanych rachunków wielkopolskich komór celnych¹⁷. Informacje te uzupełniono o zachowane w Archiwum Państwowym w Poznaniu rachunki dla Międzyrzecza (1581 r., cztery posyty), Wschowy (1581 r., cztery posyty), Kęblowa (*Kieblów*)

¹⁰ Dane zawarte w MK przeglądano zarówno za pomocą opublikowanych sumariuszy (MRPS), autopsji tomów niemających takowych pomocy, jak i poprzez aneks jarmarków opublikowanych w: A. Bartoszewicz, *Czas w małych miastach. Studium z dziejów kultury umysłowej późnośredniowiecznej Polski*, Warszawa–Pułtusk 2003, s. 325–355. Niestety, nie udało się przejrzeć tomów MK z czasów panowania Stefana Batorego.

¹¹ Akt rew., *passim* (rec. A. Gąsiorowski, *Rewizja wydania Aktu rewizji kaliskich komór celnych z 1571 roku. Na marginesie publikacji pt. Rewizja komór celnych i stacji mytniczych województwa kaliskiego z 1571 r. Edycja „Aktu rewizorów ziemskich”*, wyd. Tomasz Związek, *St. Źródł*, 54, 2016, s. 129–149, *SŻ*, t. 55, 2017, s. 229–235).

¹² AGAD, dok. pap., nr 3780, Spisanie jarmarków wielkopolskich, to jest przed granicami śląskimi, także i w Śląsku, w miastach cesarskich i książęcych, na których trzeba bywając pilności wielkiej. Dokument ten doczekał się ostatnio krytycznego wydania; zob. Spisanie jarmarków, s. 158–159.

¹³ VC, t. 2, z. 1, s. 167–169.

¹⁴ Tamże, s. 178–184.

¹⁵ *Corpus iuris Polonici*, t. I/3, wyd. O. Balzer, Kraków 1906, nr 130; Weymann, *Drogi*, s. 220.

¹⁶ MK 36, k. 857; MRPS IV/2, nr 13852; CMP, nr 151.

¹⁷ Rybarski, *Handel*; Rybarski, *Tabele*, *passim*.

(1585 r., jeden poszyt), Obornik (1585 r., jeden poszyt) i Wronek (1585 r., jeden poszyt)¹⁸. Fragmentarycznie wykorzystywano także wzmianki odnajdywane w kartotece Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski IH PAN.

Zgodnie z wytycznymi serii nie prowadzono osobnych kwerend w wielkopolskich księgach sądowych – wypisy z nich pozyskiwano głównie za pomocą opublikowanych już zeszytów *Słownika historyczno-geograficznego województwa poznańskiego w średniowieczu*. Nie wykorzystano ksiąg podkomorskich, które wedle dotychczasowych doświadczeń powinny być jednym z najbogatszych źródeł o drogach dla epoki przedindustrialnej¹⁹. Niestety, przeprowadzona w nich sondażowo kwerenda nie przyniosła oczekiwanych efektów²⁰. Wizje lokalne dokonywane przez podkomorzych na stykach ówczesnych dóbr skupiały się raczej na pełnym opisaniu zatargu oraz – najczęściej – przeprowadzeniu ugody na podstawie istniejących już kopców granicznych²¹. Informacje o drogach lub przeprawach pojawiały się w tych księgach sporadycznie i dotyczyły raczej przestrzeni lokalnej, która nie jest uwzględniana na mapach rekonstrukcyjnych w niniejszej serii. W związku z tym istniała obawa, że przeprowadzenie pełnej kwerendy w tej serii ksiąg mogłoby dać efekty niewspółmierne w stosunku do włożonego wysiłku.

W prezentowanym rozdziale nie podjęto także na szerszą skalę analizy toponomastycznej osad i cieków, których nazwy można interpretować jako pochodzące od apelatywów *kamień*, *bród*, *most*²² oraz nazwy o starszej metryce, jaką jest *ćło*²³. Fakt ten wynika z potrzeby przyjrzenia się wymienionej kwestii w osobnym artykule, omawiającym problematykę poszczególnych grup nazewniczych na konkretnych przykładach²⁴. Nawarstwiająca się trudność w tej kwestii może obrazować *casus* wsi parafialnej Brody położonej w powiecie kościańskim. Nazwa osady zdaje się pochodzić od wspomnianego apelatywu *bród*, jednak może także być reliktem językowym wywodzącym się od nazwy osobowej „Broda” (w liczbie mnogiej) lub może być nazwą rodową „Brody” (*de armis Brodi*)²⁵. Autorzy słownika *Nazw miejscowych Polski* dodali jedynie dosyć ogólnikową uwagę, że „wieś leży nad rzeką”²⁶. O trudności interpretacyjnej świadczy także występowanie w pobliżu tej osady kolejnej, nazywanej w drugiej połowie XVI w., Bródki (1553 – *Brody Nova*, 1563 – *Brodi Nowe*, 1567 – *Brodi Male*, 1577 – *Brodki*), która ewidentnie ponowiła nazwę starszej wsi. Kontekst przestrzenny sugerowałby interpretowanie obydwu nazw jako pochodzących od apelatywu *bród*, jednak założenie to nie może być

¹⁸ Rach. kom. cel., sygn. C1–C11. Pod sygn. C12 znajdują się *Inquisicia przemithow przy panu Thiylczkim i Roszcziszowskim* z 1583 r. Poszyty rachunków komór celnych zostały wydane drukiem w marcu 2017 r. przez Szymona Kazuska (*Księgi celne Korony z drugiej połowy XVI wieku*, wyd. S. Kazusek, Kielce 2017). Zarówno z tego powodu, że praca ta ukazała się drukiem w momencie zamykania niniejszego tekstu, jak i z faktu, że zawiera wiele błędów (T. Związek, *Uwagi w związku z edycją „Ksiąg celnych Korony z drugiej połowy XVI wieku”*, wyd. Szymon Kazusek, Kielce 2017, RDSG, t. 78, 2017, s. 395–420), w dalszych częściach tekstu zbiór poszytów związanych z działalnością komór celnych przechowywanych w AP Poznań będę cytował wedle oryginalnego źródła i miejsca przechowywania.

¹⁹ Por. A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza*, s. 64, przyp. 5, który w księgach podkomorskich woj. bełskiego znalazł wiele użytecznych informacji.

²⁰ Przejrzano księgi podkomorskie woj. kaliskiego o sygn. P. Kalisz 1, 2 i 3. Zaglądano także – głównie za pośrednictwem SHGPoz – do księgi podkomorskiej woj. poznańskiego o sygn. P. Poznań 1.

²¹ O typie krajobrazu osadniczego obrazowanym przez ten typ źródeł zob. m.in. R. Jop, *Uwagi o piętnastowiecznej terminologii granicznej w lubelskich i sandomierskich księgach sądowych*, „Res Historica”, t. 32, 2011, s. 14–15.

²² Por. E. Kowalczyk-Heyman, „Kamień”, „Kamienne Brody”. *Przyczynek do organizacji szlaków drogowych w średniowieczu (na przykładzie Mazowsza)*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 15, 2005, z. 2, s. 364–384.

²³ *Księga ziemna kaliska 1400–1409*, wyd. T. Jurek, Poznań 1991 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydawnictwa Źródłowe Komisji Historycznej, t. 22), nr 1930: „Domina Hedvigis consors domini Janusii Furma[n] {Castellani Medzirzencensis} evasit dominum Olbracht fratrem suum clenodialem de Zalascowo pro hereditate Czło, pro qua contra ipsum eregat”; por. hasło *Ćło* w: NMP, t. 2, s. 157; zob. też B. Wołowik, *Nazwy przewozowych oplat celnych w polskiej toponimii*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica”, t. 27, 1993, s. 349–354.

²⁴ Z racji braków źródłowych nie odnotowano także faktu transportu wodnego, który na pewno odgrywał w epoce przedindustrialnej istotną rolę; zob. np.: Z. Kurnatowska, S. Kurnatowski, *Znaczenie komunikacji wodnej dla społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych w Polsce*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie*, t. 1, red. Z. Kurnatowska, Wrocław 1996, s. 117–123; T. Baranowski, *Komunikacyjna rola Prosnys we wczesnym średniowieczu*, [w:] *O rzecze i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza*, red. S. Moździoch, K. Chrzan, Wrocław 2015 (Spotkania Bytomskie, t. 8), s. 77–92.

²⁵ *Słownik staropolskich nazw osobowych*, t. 1, z. 2, red. W. Taszycki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 246–247; por. *Wielkopolskie rotty sądowe XIV–XV wieku*, t. 3: *Roty kościańskie*, oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, nr 196, 1128.

²⁶ Z. Zierhoffer, *Brody (12)*, [w:] NMP, t. 1, s. 344.

uznane w tym wypadku za pewne. Wydaje się, że mamy tu jednak do czynienia z nazwą odosobową, co sugeruje jedna z zapisek w najstarszej sądowej księdze kościańskiej z 1403 r.²⁷ Podobnych przykładów jest zdecydowanie więcej²⁸, a analiza onomastyczna nazw związanych z wymienionym wyżej apelatywami nie może być przeprowadzana bez danych dotyczących chronologii osadnictwa na terenie Wielkopolski. Za punkty istotne dla rozwoju sieci drogowej uznano także przeprawy rzeczne. Wykorzystując fakt, że SHGPoz odnotowuje brody i mosty o nazwach własnych, zdecydowano się zobrazować na mapie tylko te przeprawy, które były ściśle związane z prezentowaną siecią gościńców, starając się nie nanosić miejsc mających charakter lokalnych przejść, np. pomiędzy polami czy poszczególnymi wsiami. Niektóre z wykorzystanych brodów mają status obiektów o niepewnej lokalizacji, co jest efektem zarówno pochodzenia wzmianek o nich z ksiąg sądowych, jak i braku innych materiałów pozwalających na umiejscowienie tych nazw w przestrzeni. Wspomniane obiekty udało się oznaczyć jedynie na obszarach powiatów waleckiego, północnej części poznańskiego oraz w powiecie kościańskim. Były one – szczególnie na północy województwa poznańskiego – traktowane jako istotny element sieci drogowej; pozwoliły m.in. na poprowadzenie drogi pomiędzy Człopą a Czarnkowem czy też wyznaczenie odnogi Margrabskiej Drogi biegnącej przez Kozi Bród w kierunku Złotowa (Złotowo) i Łobzenicy, położonych w powiecie nakielskim. W powiecie kościańskim istotnym zadaniem było wytyczanie dróg ze względu na wysokie nawodnienie tego terenu²⁹. Brody i mosty oznaczone na mapie pomagały w wytypowaniu najbardziej uczęszczanych dróg, do których należy zaliczyć w szczególności szlak wiodący ze Śląska przez Wschowę – Śmigiel – Kościan – Czempin aż do Poznania i dalej na północ.

Drogi publiczne – gościńce (*viae publicae*) – w źródłach średniowiecznych i nowożytnych określano także jako wielkie (*via magna*) czy królewskie (*via regia*). W ciągu wieków łączyły one ze sobą najistotniejsze ośrodki administracyjne i handlowe. Z tego też powodu pełniły niejako rolę instytucjonalną, pozwalającą na szeroką wymianę gospodarczą i kulturową pomiędzy Koroną a państwami ościennymi³⁰. Drogi te były objęte szczególną troską ze strony panującego, który chcąc czerpać z nich jak największe dochody, z jednej strony rozwijał system ceł królewskich i myt, a z drugiej kierował ruchem handlowym przy pomocy prawa składu, a także rozwoju sieci jarmarcznej³¹. Gościńce z tego powodu znajdowały się niejako w opozycji do dróg lokalnych (wiejskich), będących pod bezpośrednim

²⁷ *Wielkopolskie rotty sądowe*, t. 3, s. 119: „Item testes ducit Przemil Rogaczewsky erga Stanislaum Szydowcam: primus Portro Colnicza, secundus Albertus Brill, tercius Lech Sadora, quartus **Johannes Brod** [podkr. T.Z.], quintus Adam filius Pyanowsky, sextus Andreas Szczepowsky”.

²⁸ Zagadnieniem wymagającym osobnego potraktowania jest na pewno kwestia osad, których nazwy pochodzą od apelatywu *kamień*. Dla przykładu nazwa osady kuźnicznej w Kamienniku (*Hamer Kamiennik*) w woj. poznańskim była zapewne ponowiona od pobliskiego stawu (LWWK 1564, cz. 1, s. 193: „Na puszczy przy tej dziedzinie są dwa doły, w których kurzą smołę, na Kamienczu dół”; s. 198: „staw Kamieniec na tejże strudze też pusty”). Sama kuźnica potwierdzona jest w RPWP, pzn, 1580, nr 780; RPWP, pzn, 1581, nr 771; RPWP, pzn, 1583, nr 784. Do tej pory z obszarów XVI-wiecznych woj. kaliskiego i poznańskiego udało się zebrać prawie 40 przykładów nazw pochodzących od apelatywów *kamień*, *most* i *bród*, które należałoby przeanalizować pod kątem ich genezy oraz ewentualnego funkcjonowania w kontekście rozwoju dróg i szlaków handlowych w średniowieczu i wczesnej nowożytności.

²⁹ Por. A. Wędzki, *Rola przejść przez środkową Obrę w kształtowaniu sieci miejskiej południowo-zachodniej Wielkopolski*, [w:] tenże, *Ze studiów nad procesami osadniczymi ziem Polski zachodniej. Wybrane zagadnienia*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987 (Instytut Słowianoznawstwa PAN, Prace Slawistyczne, t. 64), s. 8–55.

³⁰ S. Lewicki, *Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 8, 1906, z. 8, s. 11–14; W. Szulist, *Ważniejsze szlaki handlowo-komunikacyjne północno-zachodniego Pomorza Gdańskiego w XVI–XVIII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 35, 1970, z. 3–4, s. 99–110; H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowieckie, s. 112; B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977, s. 5–6; A. Janeczek, *Kierunki handlu solą ruską w świetle spisu gościńców prasolskich z pierwszej połowy XVI w.*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014, s. 311–312; T. Čelkis, *Stan dróg lądowych i struktura systemu połączeń w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV–XVII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 69, 2014, z. 3, s. 44–47; por. M. Maciejewska, *Gościeńce*, [w:] *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 8, red. H. Górńska, Kraków 1974, s. 56; M. Szilágyi, *On the Road. The History and Archaeology of Communication Networks in East-Central Europe*, Budapest 2014, s. 85–91; Ch. Oertel, *Road Networks, Communications, and the Teutonic Order. A Case Study from Medieval Thuringia*, [w:] *Journeying Along Medieval Routes in Europe and the Middle East*, red. A.L. Gaiscoigne, L.V. Hicks, M. O’Doherty, Turnhout 2016 (Medieval Voyaging, t. 3), s. 205–229; M. Brzostowicz, *Ląd i ziemia nad Wartą*, [w:] *O rzecze i wodzie w życiu codziennym*, s. 93–111.

³¹ K. Stachowska, *Prawo składu w Polsce do 1565 r.*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 51, 1950, z. 9, s. 586–593; zob. też: L. Koczy, *Handel Poznania do połowy wieku XVI*, Poznań 1930, s. 158–200; G. Myśliwski, *Wrocław w przestrzeni gospodarczej Europy (XIII–XV wiek). Centrum czy peryferie?*, Wrocław 2009, s. 128–136, a zwł. s. 130 i przyp. 188, gdzie dalsza literatura do tego zagadnienia.

zarządem poszczególnych właścicieli ziemskich, którzy musieli – przynajmniej w teorii – udostępniać je wszystkim podróżującym³².

Nazewnictwo dróg w źródłach odnoszących się do terytorium Wielkopolski nie odbiega od terminologii spotykanej w innych częściach ówczesnej Korony. I tak przykładowo droga przechodząca przez Gniezno w dokumencie z 1394 r. została nazwana wielką (*magna via*)³³, a drogę wiodącą z Koła do Brudzewa położonego na pograniczu powiatów konińskiego i kaliskiego określano mianem publicznej (*via publica*), prowadzącej „versus terras Polonie, Slesie”³⁴. Kolejny trakt wychodzący z Koła w kierunku Sieradza został wymieniony w dokumencie Władysława Jagiełły z 1422 r. bez żadnego dodatkowego przymiotnika – była to po prostu *via*³⁵. Połączenie łączące Środę z Pyzdrami w 1390 r. wymieniono jako *strata publica*³⁶, kilkanaście lat później zaś drogę z tej samej Środy do Poznania określono jako *via publica*³⁷. Łacińskie określenia funkcjonowały także w języku polskim, o czym przypomina jedno z rozgraniczeń zachowanych w księdze ziemskiej kaliskiej z 1518 r., gdzie czytamy: „usque ad viam magnam, que vadit per medium borre, que via vadit circa villas alias Ninyno, Roszdzyalovo et Nandzerzewo ex Calysch in Coszmynek, que voactur wyelga droga et ab eandem wyelga droga vadunt scopuli circa borram Dampsky alias nad borem dampskym”³⁸. Gościniec z Kobylina do Zdun został także potwierdzony w kolejnej księdze ziemskiej powiatu kaliskiego z 1593 r.³⁹ *Wielką drogą* nazywany był szlak z Głogowa do Poznania przez Śmigiel – Glińsko – Czacz⁴⁰; tak samo nazwana została trasa z Gniezna do Poznania, biegnąca przez Pobiedziska i Biskupice (1394 r.)⁴¹. W 1591 r. podczas przeprowadzania rozgraniczenia dóbr pomiędzy Dachową a Szczodrzykowem w województwie poznańskim wzmiankowana była *wielka droga*, biegnąca okolicznymi lasami, która prowadziła z Nowego Miasta nad Wartą położonego w powiecie pyzdrskim aż do samego Poznania⁴². Dla pierwszej połowy XVI w. potwierdzony został trzykrotnie szlak idący z Borka leżącego w powiecie pyzdrskim do Dolska⁴³. W 1595 r. wspomniana została droga publiczna biegnąca z Poznania do Pszczewa przez Pniewy – Lewice – Silną⁴⁴. Wiadomo, że mostowe pobierane było także w Pawłowie pod Jutrosinem. Biegła przez nie *strata publica*, która „tendit Posnania, Vratislaviam et in Silesiam”⁴⁵, jednak nie była ona w najlepszym stanie, o czym wspomina nie tylko cytowany dokument, ale także powstały w 1571 r. Akt rewizorów ziemskich⁴⁶. Poza wzmiankami o gościńcach znana jest także informacja z 1429 r. o drodze „prostej i ustalonej” (*via recta et solita*), biegnącej ze Żnina do Torunia „per Labiszyn, Lisowo,

³² B. Wyrozumka, *Drogi w ziemi krakowskiej*, s. 14–15; VC, t. 2, z. 1, s. 385 (O wydaniu dróg); zob. też: S. Bylina, *Drogi – granice – most. Studia o przestrzeni publicznej i sakralnej w średniowieczu*, Warszawa 2012, s. 13; S. Beldowski, *Drożysko*, [w:] *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 6, red. M. Borecki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 57.

³³ KDW VI, nr 339.

³⁴ KDW IX, nr 1206.

³⁵ KDW VIII, nr 944: „molendini nostri circa Colo civitatem nostram prope pontem et viam, quibus itur versus Syradiam, super flumine Wartha situati”.

³⁶ KDW III, nr 1436.

³⁷ KDW V, nr 393.

³⁸ Kalisz Ziem. 20, k. 40–40v. Księga zawiera wiele pomieszanych kart. Miejsce, w którym znajduje się cytowana zapiska, znajduje się po ciągu kart: 43, 44, 41 [!], 39 [!]. Potem następują k. 45 i 46. Warto także dodać, że w AHP Sieradzkim drogi przez Koźminek nie uznano za ważny gościniec; zob. drogę z Dobrej w kierunku Kalisza w: M. Wilska, *Ważniejsze drogi województw sieradzkiego i łęczyckiego w XVI wieku*, oprac. kart. E. Rutkowska, [w:] AHP Sieradzkie, cz. 1, plan nr 5.

³⁹ Kalisz Ziem. 21, k. 366v: „a via magna versus Cobylyn de Zdvnny ad viam que ducit a molendino dicto Koth ad villam Besthwyn”.

⁴⁰ K. Górską-Gołaska, *Kościan*, [w:] SHGPoz, cz. II, s. 345.

⁴¹ J. Luciński, *Biskupice*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 56.

⁴² K. Górską-Gołaska, *Dachowa*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 322; AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Poznaniu, sygn. 157, s. 988: „płosa szeroka, która iest za placem pana Stanisławowym połowica poczawszy od lasa asz do pewnych znakow przy drodze wielgi, która idzie z Dachowy do Kurnika”. Przypadki, kiedy drogi biegły przez lasy lub zarośla nie były wcale rzadkie w ówczesnych czasach; zob. np. SHGPoz, cz. II, s. 433, 460; AP Poznań, Sąd podkomorzego województwa kaliskiego, Kalisz P. 1, k. 31: „Nagorna villam regalem iacentem prope viam, qua itur de Choyny ad Nagorna inter rubeta”.

⁴³ J. Luciński, *Dolsk*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 377.

⁴⁴ I. Skierska, *Pczew*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 617.

⁴⁵ MK 108, k. 440v.

⁴⁶ Zob. Akt rew., s. 144: „My gdysmy tam byli, widzieliśmy, iż w suszą może bez szkody minąć mosty. Ale sprawę mamy, iż na wiosnę na rostok zły a trudny przejazd bywa. I zdało się nam, żeby zostać mogło cło bez skwierku ludzkiego, jeźliby to opatrzone, aby cła inegdy nie brano, jedno we złe drogi, gdyby mostów minąć nie można a ktemu, aby stara droga żadnym fortelem psowana nie była”. Por. MK 31, 238: „multa loca esse paludinosa in via publica”.

Myslowice, Loiewo et Blinno⁴⁷. Znany jest również przykład szlaku nazwanego od kierunku wymiany handlowej, biegnącego przez ziemię wałecką z Brandenburgii do Gdańska. Margrabska Droga (*via Marchionalis, Preusnische Weg, Markgrawen Weg*) – bo o niej tu mowa – stanowiła w tym regionie jedną z najważniejszych arterii komunikacyjnych na linii wschód – zachód, tak w średniowieczu, jak i okresie nowożytnym⁴⁸.

Podczas prac należało także zmierzyć się z dotychczasowymi doświadczeniami badawczymi. Otóż prezentowana w tym tomie AHP sieć gościńców nie jest pierwszą w historiografii próbą stworzenia obrazu dróg wielkopolskich dla epoki przedindustrialnej. Dysponujemy dwoma klasycznymi już opracowaniami, podającymi uproszczony przebieg najważniejszych traktów dla XVI i XVIII w. Mowa tu o pracy Stefana Weymanna⁴⁹, a także mapie dołączonej do edycji lustracji dróg, taryf oraz mostowego z 1767 r., opracowanej przez Zbigniewa Góralskiego⁵⁰. Artykuł Weymanna jest opracowaniem zbierającym wiele wzmianek o drogach z rozproszonego korpusu źródeł, do których należy zaliczyć materiały pochodzące z kodeksów dyplomatycznych, wydawnictw historii prawa czy wypisów z nieistniejących już przedwojennych akt przechowywanych w AGAD i Bibliotece Krasieńskich. Metoda kartograficznej prezentacji przebiegu dróg przedstawianych na załączonej do jego artykułu mapie pokazuje raczej główne kierunki handlu niż realny przebieg danej drogi, co ma istotne znaczenie dla opracowywanej rekonstrukcji chociażby w postaci zachowania zgodności w dopasowaniu rysunku drogi pomiędzy mapą atlasową a treścią podkładową (ewentualnie materiałami źródłowymi). Podobnie rzecz ma się zresztą z planem załączonym do artykułu Góralskiego, obrazującego **trakty ważniejsze** oraz **popoboczne**⁵¹. Prace te, mimo znacznego upływu czasu od ich opublikowania, nadal były traktowane jako punkt wyjścia do badań nad XVI-wiecznymi drogami w niniejszym tomie AHP.

Należy jednak wspomnieć, że zarówno mapa Weymanna, jak i Góralskiego obrazują sieć drogową tylko do biegu rzeki Noteci. Pominęli oni w swoich rekonstrukcjach drogi na północnych obszarach XVI-wiecznego powiatu poznańskiego, całość powiatu nakielskiego i wałeckiego. W artykule Weymanna linią graniczną, poza którą nie prezentowano już żadnych dróg, były: Nakło – Białosłiwie – Ujście – Piła – Trzcianka (Trzciana Łąka) – Czarnków – Wieleń, w edycji Góralskiego zaś: Nakło – Białosłiwie – Ujście – Wałcz – Człopa – Wieleń. Te oczywiste braki należy tłumaczyć kilkoma względami. Po pierwsze, słabo zachowaną i tym samym rozproszoną bazą źródłową dla tych terenów dla XV i XVI w. Po drugie, względnie słabą pozycją gospodarczą ośrodków położonych na tym obszarze, które były w dużej części omijane przez handel dalekosiężny prowadzący z Frankfurtu, Krosna, Żagania, Zgorzelca, Szczecina ku Toruniowi i Gdańskowi. Główny ruch towarowy przebiegał przez Poznań i Kalisz, idąc ku północnemu wschodowi przez województwo kaliskie, m.in. przez Gniezno, Konin, Koło, Pyzdry⁵². Przez ziemię wałecką przechodziła tylko jedna z odnóg szlaku frankfurcko-pomorskiego (Margrabska Droga), która była obsługiwana m.in. przez potwierdzoną w 1524 r. komorę celną w Wałczu⁵³ oraz odbywające się w nim u schyłku wieku cztery jarmarki⁵⁴. W przypadku powiatu wałeckiego wiadomo, że na tym obszarze najważniejszym ośrodkiem miejskim był Wałcz. Kolejnymi istotnymi miastami na linii zachód – wschód były, położone w powiecie nakielskim, Łobzenica i Nakło nad Notecią (Nakiel)⁵⁵.

⁴⁷ KDW V, nr 504. Droga ta została oznaczona w niniejszym atlasie tylko częściowo; por. H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 124.

⁴⁸ K. Górka-Gońska, *[Margrabska Droga]*, [w:], SHGPoz, cz. III, s. 89; też, *Zasadzki rycerstwa wielkopolskiego na Drodze Margrabskiej pod Turzą Górą w 1430 r.*, SMDWP, t. 12, 1976, z. 1, s. 53–62; T. Jurek, *Wielkopolska*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 585–593. Wspomina o niej też W. Szulist, *Ważniejsze szlaki*, s. 105. Margrabska Droga była także określana jako *via magna et notabilis*; zob. A. Wielopolski, *Polsko-pomorskie spory graniczne w latach 1536–1555*, PZ, t. 10, 1954, nr 5–6, s. 97, 102, gdzie określono ją jako *drogę marchionów*.

⁴⁹ Weymann, *Drogi*, s. 194–253.

⁵⁰ Taryfy 1767, s. 225–307.

⁵¹ Tamże, s. 306–307.

⁵² *Hansische Handelsstrassen: Atlas*, oprac. H. Weczerka, Köln–Graz 1962 (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte. Neue Folge, t. 13, cz. 1), Kart. VII.

⁵³ MK 36, k. 357: „Loca in quibus thelonea debent exigi, et nomina theloneorum. Maior Polonia [–] Versus Saxoniam: Miedzyrzecz, Skwirzyna, Szyraków, Wronki, Wałcz, Wielen, Naklo, ubicumque sunt regalia thelonea”.

⁵⁴ Potwierdzenie dokumentu z lat 70. XVI w. w: MK 135, k. 512v–513. Kwerendy w księgach z czasów Stefana Batorego nie przeprowadzono. Por. z przebiegiem drogi w: *Hansische Handelsstrassen: Atlas*, Kart. VII.

⁵⁵ Miasto to w XVI w. rozwinęło się bardzo w stosunku do poprzedniego wieku. Rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. odnotowują kilkukrotnie liczbę rzemieślników w mieście powyżej 100 – w 1565 (RPWK, nkl, 1564, nr 190: 164),

Wiadomo, że w samym Nakle – tak jak i w Wałczu – istniały komory celne potwierdzone źródłowo w 1524 r.⁵⁶ Jarmark nakielski znany jest od 1520 r.⁵⁷ Z Aktu rew. wiadomo także, że z Nakła wychodziły gościńce, „które idą do Gdańska, do Łobżenicy, do Bydgoszczy, do Gniezna”⁵⁸. Lakoniczność wzmianek źródłowych szła w parze z brakiem podstawy kartograficznej. Jedyna mapa, która dosyć dobrze prezentuje ten teren, wyszła spod ręki Schröttera.

Materiałami szczególnie pomocnymi w odtworzeniu sieci połączeń granicznych na zachodzie Wielkopolski były m.in.: opracowanie dróg hanzeatyckich pod redakcją Hugona Weczerki⁵⁹, wykazy komór celnych na Dolnym Śląsku w XIII–XIV w. zestawione przez Janinę Nowakową w latach 50. XX w.⁶⁰, artykuł Kazimierza Ślaskiego o lądowych szlakach handlowych we wczesnym średniowieczu⁶¹ oraz atlas Śląska w XVIII w.⁶² Kontrolnie korzystano także z *Historische Handatlas von Brandenburg*⁶³.

Kończąc część poświęconą zagadnieniom wstępnym, warto jeszcze wspomnieć, że użycie oprogramowania z zakresu systemów informacji geograficznej (GIS) oraz gromadzenie danych źródłowych w formie baz danych o schemacie źródłowym i wynikowym pozwoliło na skuteczne zebranie i wykorzystanie całych zestawów danych źródłowych, naniesienie ich na przestrzeń geograficzną oraz poddanie odpowiednim analizom⁶⁴. Wydaje się, że częściowo właśnie taka metoda pracy odpowiada za prezentację gęstszej sieci dróg w niniejszym tomie w porównaniu do poprzednich. Także to podejście doprowadziło do zasadniczego uzupełnienia legendy mapy tematycznej w skali 1:500 000 i dodanie na niej takich elementów jak: informacje o jarmarkach, komorach celnych i punktach poboru myta czy wreszcie osadach, w których prowadzono intensywną sprzedaż lub propinację alkoholu.

Drogi przedstawione na mapach w niniejszym tomie AHP prezentują statyczny obraz połączeń pomiędzy poszczególnymi punktami, przez co odbiorca może nabrać błędnego przeświadczenia, że w ówczesnej rzeczywistości trakty te – niezależnie od statusu lub kategorii – nie zmieniały swojego przebiegu⁶⁵. Takie złudzenie może wynikać z utrwalonego obecnie obrazu dróg bitych, których raz wytyczony kierunek jest w swej materialnej postaci w znacznej mierze niezmienny. Warto w tym miejscu przypomnieć, że w epoce przedindustrialnej trakty mogły zmieniać swój przebieg na pojedynczych odcinkach chociażby w wyniku niekorzystnych czynników atmosferycznych, takich jak podtopienia czy

1578 (RPWK, nkl, 1578, nr 254: 139), 1581 (RPWK, nkl, 1581, nr 246: 121) i 1582 r. (RPWK, nkl, 1582, nr 225: 114); zob. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 106–118 i polemikę autorstwa M. Słonia w: tenże, *Miasta prywatne w sieci miejskiej Wielkopolski XV–XVI wieku*, RDSG, t. 77, 2016, 93–123. Jedynie w spisie podatkowym z 1582 r. zachowały się wzmianki o liczbie konkretnych rzemieślników, z których najliczniejszymi byli: rzeźnicy (22), krawcy (10), szewcy (21) i piekarki (20). W mieście dominowała więc produkcja spożywcza i tekstylna (w Łobżenicy pracował także folusz o jednym kole, wzmiankowany od schyłku lat 70. XVI w.; zob. RPWK, nkl, 1578, nr 254), która zapewne była silnie związana z przechodzącym przez miasto szlakami z handlowymi.

⁵⁶ Zob. przyp. 16.

⁵⁷ MK 34, k. 204–205v (MRPS IV/1, nr 3177).

⁵⁸ Akt rew., s. 139; por. Taryfy 1767, s. 294: „Nakło. Miasto królewskie, do którego trakty przychodzą różne, od Gniezna na Janowiec, etc. Kcynią etc., od Poznania na Wągrowiec etc.”

⁵⁹ *Hansische Handelsstrassen: Atlas*, passim.

⁶⁰ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951 (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A, 43).

⁶¹ K. Ślaski, *Lądowe szlaki handlowe Pomorza w XI–XIII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 34, 1969, z. 3, s. 29–44.

⁶² *Śląsk w końcu XVIII w.*, t. 2, cz. 1–2, red. J. Janczak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984 (Atlas Historyczny Polski. Mapy XVIII wieku, t. 2).

⁶³ *Historischer Handatlas von Brandenburg und Berlin*, arkusz 3: *Städtische Siedlungen im Mittelalter*, oprac. B. Schulze, wyd. G. Heinrich, Berlin 1980; tamże, arkusz 5: *Handelsstrassen des Mittelalters: 1300–1375–1600*, oprac. B. Schulze, wyd. G. Heinrich, Berlin 1980; tamże, arkusz 46, *Heer- und Handelsstraßen um 1700*, oprac. B. Schulze, wyd. G. Heinrich, Berlin 1973.

⁶⁴ B. Szady, *Czasowo-przestrzenne bazy danych jako narzędzie geografii historycznej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographic Socio-Oeconomica”, t. 14, 2013, s. 17–32 (wersja ang.: *Spatio-Temporal Databases as Research Tool in Historical Geography*, „Geographia Polonica”, t. 89, 2016, z. 3, s. 359–370).

⁶⁵ O stanie ówczesnych dróg zob. m.in. H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 125–126; T. Čelkis, *Stan dróg lądowych*, s. 47–52; O. Toda, *Evidence on the Engineering and Upkeep of Roads in Late Medieval Transylvania*, „Annales Universitatis Apulensis Series Historica”, t. 17, 2013, z. 2, s. 173–200; M. Szilágy, *On the Road*, s. 32–52. Por. z badaniami archeologicznymi wiejskich drożysk w: K. Fokt, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie na Dolnym Śląsku w świetle badań archeologicznych*, Kraków 2012, s. 170–178 oraz z potencjałem skanowania laserowego, pozwalającego na nieinwazyjne śledzenie dynamiki rozwoju sieci drogowej, np. w: M. Szilágy, *On the Road*, s. 32–52; J. Matínek, A. Létal, J. Peška i in., *Identifikace starých cest a dalších objektů za pomoci LLS*, [w:] *Archeologie a letecké laserové skenování krajiny*, red. M. Gojda, J. John, Plzeň 2013, s. 228–239.

nadmierne opady śniegu⁶⁶. Właśnie tym aspektem przyrodniczym należałoby tłumaczyć funkcjonowanie szlaków zimowych i letnich ukazywanych m.in. na mapach Karola Perthéesa. O zmianie przebiegu dróg mogły także decydować stosunki własnościowe i sąsiedzkie. Za przykład może posłużyć położony w powiecie konińskim Lubstów, w którym to w wyniku kłótni między dwoma szlachciami miejsce poboru myta – wraz z głównym ciągiem komunikacyjnym – przeniesiono o ćwierć mili w stosunku do wcześniejszej drogi. Stary gościniec przestał być używany, nowy zaś znajdował się za daleko dla lokalnej społeczności, gdyż zmiana ta znacząco utrudniała dostanie się do centrum powiatu⁶⁷. Podobnie droga biegnąca z Koła do Torunia została przeniesiona ze względu na zniszczenia, jakie powodowali furmani pokonujący odcinek pomiędzy polami uprawnymi we wsi Osiek Mały. Właściciel wsi – Stanisław Wysocki – pozwolił kupcom „jeździć na Budziszław, też majątność moją, gdzie im i bliżej i lepsza droga, bo więcej borem niż polem”⁶⁸. Protestacja została zakończona prośbą, aby „W[asze] M[ości] [tzn. rewizorowie ziemscy – T.Z.] do akt swych wpisali i tę drogę, którą wydawam przez inszy grunt swój, przez woźnego publikować dopuścili”⁶⁹.

Drogi publiczne mogły na różnych odcinkach pełnić funkcje dróg lokalnych, np. mogły być drogami mesznymi, traktami prowadzącymi do młynów lub karczem⁷⁰. Gościńce m.in. pozwalały na sprawne zarządzanie określonym terytorium. Przed laty ukazał to w swoich badaniach Antoni Gąsiorowski, który zauważył, że trakty w istotny sposób służyły zarządzaniu Wielkopolską przez starostów generalnych. Z racji pełnionych przez siebie obowiązków zajeżdżali oni do najludniejszych części dwóch województw, poruszając się najczęściej na linii Poznań – Środa – Puzdry – Kalisz, Poznań – Kościan, Poznań – Gniezno, łącząc te trasy z przyjmowaniem transakcji nieruchomościami (tzn. rezygnacjami, łac. *resignationum*)⁷¹. Niewiele więcej można dodać do tych spostrzeżeń na podstawie itinerariów jagiellońskich doby XVI w. Zygmunt Stary odwiedził Wielkopolskę raz – na przełomie 1512 i 1513 r.⁷², jego syn zaś, zajęty innymi sprawami, nie odwiedził jej ani razu⁷³. Wiadomo natomiast, że w 1556 r. królowa Zofia Jagiellonka, pokonując drogę z Warszawy do Wolffenbüttel, na zaślubiny z Henrykiem II księciem Brunszwiku, przejeżdżała przez Wielkopolskę, zatrzymując się 1 II w Kole, 2 II w Kleczewie⁷⁴, 3 II we Wrześni, 4 II w Poznaniu, 5 II w Kościanie, 6 II we Wschowie. Po jednodniowym odpoczynku księżna już 8 II była w Głogowie, skąd ruszyła w dalszą drogę⁷⁵.

Należy zaznaczyć, że podczas prac rekonstrukcyjnych zrezygnowano z przeglądania wielu tomów diariuszy i ksiąg wizytacyjnych. Abstrahując w tym momencie od skali docelowej (1:250 000 dla mapy głównej osadnictwa i 1:500 000 dla tematycznej mapy dróg), zagadnienie to wymagałoby w pierwszej kolejności opracowania teoretycznego modelu metod prezentacji kartograficznej itinerariów, gdyż

⁶⁶ O sezonowości ruchu drogowego zob. H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 125–126; por. R. Klimek, *Ślady średniowiecznej granicy Warmii między Reszlem a Świętą Lipką*, SG, t. 4, 2016, ryc. 15, s. 45. Ciekawych przykładów dostarcza w tej materii lustracja myt i grobelnych z obszaru woj. ruskiego, w której można przeczytać o poborze myta mostowego w Łopacinie, że „wedle rewizji zda się być słuszne [mostowe – T.Z.], ponieważ tam mosty wielkie budują od pana starosty buskiego przez dwie błocie szerokie, których żaden furman z Wołynia idąc minąć nie może. Jednego mostu na podobieństwo jest stajan sześć, a drugiego circa vel ultra przez trzy stajan”; AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B, k. 415; por. też A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny*, s. 18–20.

⁶⁷ Akt rew., s. 141–142.

⁶⁸ Tamże, s. 145–146.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ M. Aston, *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology and Local History*, London–New York 2002, s. 143–148; zob. też M. Szilágyi, *On the Road*, s. 86–87, gdzie tab. pt. *The Classification of Terms Referring to Roads in Medieval Hungary*.

⁷¹ A. Gąsiorowski przeanalizował w swojej książce itineraria starostów generalnych: Andrzeja Ciołka z Żelechowa (1434–1435), Wojciecha Masalskiego (1443–1447), Stanisława Ostroroga (1448–1451), Piotra Świdry z Szamotuł (1471 r.) i Macieja Mosińskiego z Bnina (1478 r.); zob. więcej w: tenże, *Urzednicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Wielkopolsce*, Poznań 1970, s. 248–260; por. też z M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie.

⁷² Obecność króla poświadczona była w Piotrkowie Trybunalskim, Kaliszu, Poznaniu, Środzie, Koninie i Kole; A. Gąsiorowski, *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów*, „Studia Historyczne”, t. 16, 1973, z. 2, s. 260, 274.

⁷³ Tamże, s. 275; A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August król polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Warszawa 1996, s. 185–191; T. Ratajczak, *Podróże władcy i architektura. Przebudowa królewskich rezydencji za panowania Zygmunta Starego*, „Artium Quaestiones”, t. 17, 2006, s. 31–35.

⁷⁴ W katalogu *Royal Marriages of Princes and Princesses in Poland and Lithuania c. 1500–1800. Companion Guide to the Exhibition*, red. A. Bues, Z. Krysiewicz, Warszawa 2016, s. 86, błędnie określone jako „Kleczów”.

⁷⁵ Za udostępnienie mi swoich notatek z kwerendy archiwalnej w Wolffenbüttel serdecznie dziękuję dr hab. Almut Bues z Niemieckiego Instytutu Historycznego w Warszawie.

obecne sposoby ich przedstawiania pozostawiają niekiedy wiele do życzenia⁷⁶. Mapa obrazująca podróżę powinna łączyć ze sobą atrybuty przestrzenne i czasowe⁷⁷. Taki plan musi także być odpowiednio przygotowany do prezentacji danych źródłowych o niepewnym charakterze oraz musiałby w ustalony sposób komentować wydarzenia dziejące się w tle danej podróży. Osobnym problemem jest kwestia wyboru odpowiedniego podkładu kartograficznego przy jednoczesnym sugerowaniu czytelnikowi pewnej interpretacji w postaci sieci – a niekiedy i znaczenia – dróg, szaty leśnej, hydrografii, sieci osadniczej itd.⁷⁸ Dane te ze względu na swój charakter pokazywałyby w większości ogólną trasę podróży, biegnącą z jednego punktu do drugiego w większości po drogach lokalnych, które zostały wyłączone z prezentacji na mapach w serii AHP. Zresztą zarówno dane pochodzące z protokołów wizytacyjnych, jak i spisów podatkowych pokrywałyby się przestrzennie z kościołami parafialnymi lub miastami na danym obszarze⁷⁹. Tematyka ta znacznie wykracza poza ramy niniejszego rozdziału.

Mimo wykorzystania tak szerokiego korpusu źródeł, dane z niego pochodzące nie umożliwiły – podobnie jak w poprzednich tomach AHP – wyrysowania dokładnej sieci drogowej dla schyłku XVI w., w związku z czym należy stwierdzić, że zrekonstruowana mapa ważniejszych dróg jest najbardziej hipotetyczną z prezentowanych w niniejszej serii⁸⁰. Podstawową metodą umożliwiającą wytyczenie gościńców było zastosowanie metody retrogresywnej. Jej użycie polegało przede wszystkim na wykorzystaniu możliwie najpełniejszego zestawu danych źródłowych oraz dostępnych pomocy technicznych, które pozwoliły uznać, że dana droga mogła być uczęszczana w interesującym nas okresie. Analiza retrogresywna polegała więc na dokonaniu odpowiedniej selekcji dróg z map dawnych i – w późniejszym etapie – wyrysowaniu ich możliwie jak najwcześniejszego, tzn. XVI-wiecznego, przebiegu⁸¹. Ostatni etap polegał na stworzeniu kategoryzacji wytyczonych dróg tak, by możliwe było, na mapie w skali 1:500 000, zaprezentowanie nie tylko ich przebiegu, ale także ułatwienie odbiorcy AHP dokonania interpretacji przebiegu szlaków handlowych, ciągów komunikacyjnych czy też innych zjawisk o charakterze społeczno-ekonomicznym.

Należy w tym miejscu także dodać, że w stosunku do poprzednich tomów AHP mapa dróg w skali 1:500 000 została zredagowana w nieco odmienny sposób. Poza oczywistym poszerzeniem treści tematycznej w legendzie (zob. dalej) na mapie umieszczono także sieć leśną pochodzącą z mapy głównej. Wcześniej zabieg ten był trudny do wykonania z przyczyn technicznych⁸². Zamiesz-

⁷⁶ Skrajnymi przykładami obrazującymi te problemy są z jednej strony wydane niedawno itinerarium Kazimierza Jagiellończyka (G. Rutkowska, *Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440–1492*, Warszawa 2014) i cyfrowa mapa prezentująca zapis podróży cesarza Fryderyka III z lat 1440–1493 (J. Laczny, *Friedrich III. (1440–1493) auf Reisen. Die Erstellung des Itinerars eines spätmittelalterlichen Herrschers unter Anwendung eines Historical Geographic Information System (Historical GIS)*, [w:] *Perzeption und Rezeption. Wahrnehmung und Deutung im Mittelalter und in der Moderne*, red. J. Laczny, J. Sarnowsky, Göttingen 2014 (Nova Mediaevalia Quellen und Studien zum europäischen Mittelalter, t. 12), s. 33–65).

⁷⁷ Por. *Uproszczonej schemat podróży wizytacyjnej po archidiakonacie pomorskim zimą 1686 i wiosną 1687 r.*, oprac. kart. T. Związek, [w:] T. Nowacki, *Podróż wizytacyjna archidiakona Andrzeja Albinowskiego w archidiakonacie pomorskim w 1686 i 1687 r.*, SG, t. 3, 2015, s. 118.

⁷⁸ Dlatego też całkowicie nieuzasadnione jest prezentowanie itinerarium Zofii Jagiellonki z połowy XVI w. na tle późniejszej o sto lat mapy; zob. przyp. 74 i J. Laczny, *Friedrich III. (1440–1493) auf Reisen*. Błędem jest także częste prezentowanie obok siebie treści historycznych (np. średniowiecznych) i informacji mówiących o aktualnej sieci autostrad i lotnisk.

⁷⁹ Kwestia dat występujących przy wpisach oznaczających wpłacony podatek w rejestrach poborowych jest zagadnieniem wymagającym zupełnie osobnego potraktowania. Z dotychczasowych obserwacji wynika jednak, że w większości wypadków nie dadzą one oczekiwanego obrazu, który miałyby układać się w zapis podróży poborców podatkowych. Wynika to z charakteru poboru świadczeń podatkowych w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności w Polsce, gdzie to nie poborca poruszał się po powiecie, a chłopci lub szlachta osobiście dostarczali świadczenia do stolicy danego powiatu. Kwestia ta wymaga jednak dalszych badań i zdecydowanie szerszego niż dotychczas rozpoznania źródeł podatkowych.

⁸⁰ Wyraźnie odczuwalny jest brak XVI-wiecznej rewizji dróg, mostów i ceł z terenów woj. poznańskiego. Zabytek ten szczęśliwie zachował się dla obszaru woj. kaliskiego w: MK, dz. XVIII, Lustracje, sygn. 4, k. 300–309 (zob. też Akt rew., passim). Por. z komentarzami do zamieszczonymi w AHP Krakowskie, s. 118 i AHP Sandomierskie, s. 121, gdzie wykorzystano także materiały dotyczące dróg i ceł, pochodzące z rękopiśmiennej księgi przechowywanej w Archiwum Narodowym w Krakowie, oddz. Archiwum Sanguszków, rkps ASang 19. Co ciekawe, nie skorzystał z niej Stefan Wojciechowski przy opracowywaniu tomu atlasowego poświęconego woj. lubelskiemu; por. AHP Lubelskie, s. 33–34 i ASang 19, s. 297–340, 361–369; zob. też H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowsze, s. 121; A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny*, s. 18–22.

⁸¹ T. Dunin-Wąsowicz, *Badania sieci drożnej średniowiecznej Polski*, [w:] też, *Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, red. A. Janeczek, posł. M. Młynarska-Kaletynowa, Warszawa 2011 (Collectio Archaeologica Historica et Ethnologica, t. 4), s. 13–24.

⁸² Informacja od Henryka Rutkowskiego.

czenie sieci leśnej na mapie dróg pozwala – w naszej opinii – na lepsze zrozumienie układu sieci gościńców. Dzięki temu zabiegowi jasny staje się brak gościńców pomiędzy Chodczem, Zagórowem i Rychwałem oraz stosunkowo rzadsza sieć tychże dróg na północy powiatu poznańskiego, na obszarze Puszczy Noteckiej.

W dotychczasowych pracach nad rekonstrukcją sieci drogowej za punkt wyjścia do prowadzonych badań przyjęto sieć dróg uwiecznionych na mapach z przełomu XVIII i XIX w. Starano się w miarę możliwości wykorzystywać w pierwszej kolejności mapy, których obraz kartograficzny nie prezentował skutków postępującej w Europie Środkowej industrializacji. Zjawiska te można obserwować m.in. na Mapie Kwatermistrzostwa czy mapach wchodzących w skład serii UMTB. Przykładem dokładniej to obrazującym mogą być okolice Wschowy, gdzie na arkuszu UMTB nr 2339 z 1824 r. pojawił się plan szosowej drogi biegnącej przez Dębową Łękę, przecinającej dalej Długie Nowe i Stare, i docierającej do Leszna (zob. il. 2, gdzie planowana droga została zaznaczona linią w kolorze łososiowym). Droga została w ciągu XIX w. wybudowana, o czym może świadczyć m.in. jej potwierdzenie na o ponad sto lat późniejszym arkuszu WIG.

Ilustracja 2. Fragment arkusza UMTB nr 2339 obrazujący projekt szosowej drogi do Leszna przez Dębową Łękę, Długie Stare i Długie Nowe

Tabela 40. Źródłowy podział obiektów topologicznych związanych z siecią komunikacyjną na mapach Wielkopolski wykorzystywanych w wielopolskim tomie AHP

Perthées (1804)	Gilly (1802)	Schrötter (1804)	UMTB (1818/1820–1876)
drogi pocztowe	Fahrende Posten, Reitende Posten, Kariol Posten, Boten Posten, Besondere Extra Postwege	Land und Poststrasse	–
–	–	–	Stein Chausseen
trakty, czyli drogi publiczne, gościńce	Hauptstrasse von einer Stadt zur benachbarten	Gewöhnliche Wege	Gewöhnlich Chausseen, Landstrassen
drogi zwyczajne	Dorfwege, Nebenwege	Fussteig	Gewöhnlich Feldwege, Fussteig

Źródło: oprac. T. Panecki na podstawie materiałów własnych.

Należy ponadto wspomnieć jeszcze o odmiennych metodach klasyfikacji dróg występujących na interesujących nas mapach (tab. 40). Zestawienie danych dla czterech najważniejszych map pozwoliło zaobserwować, że kategoryzacja dróg u schyłku XVIII i początku XIX w. znacząco odbiegała od sytuacji znanej kilka wieków wcześniej. Działo się tak głównie za sprawą intensywnego rozwoju systemu pocztowego, zmian gospodarczych i stopniowego rozwoju osadnictwa wiejskiego na analizowanych obszarach⁸³. Stopień tej zmiany może dobrze obrazować podział dróg na mapach Perthéesa,

⁸³ Szerzej o tym pisze A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny*, s. 12–18.

na których gościńce i trakty były drugorzędnymi w stosunku do dróg pocztowych. Obserwacja ta nasuwa spostrzeżenie, że retrogresywne wykorzystanie sieci drogowej znajdującej się na dawnych mapach powinno polegać raczej na przerysowywaniu, na odpowiednim podkładzie kartograficznym, przebiegu drogi, a nie – poprzez sugerowanie się jej zaklasyfikowaniem – przypisywaniu jej odpowiednio atrybutu drogi głównej lub pobocznej⁸⁴.

Zagadnieniem także wymagającym wyjaśnienia jest kwestia przesunięć pomiędzy nakładającymi się na siebie arkuszami wykorzystywanych map. Zastosowanie programów GIS-owych umożliwiło nadanie mapom odpowiedniego odniesienia przestrzennego, które pozwalało na jednoczesną analizę tych map, niezależnie od ich podziałki czy stopnia kartometryczności. Obok dokładnych i kartometrycznych UMTB, Mapy Kwatermistrzostwa i map WIG odniesienie przestrzenne nadawano także mapom o mniejszej precyzji (Gilly'ego), jak i tym, których kartometryczność należy uznać za umowną (Freudenhamera, Perthéesa)⁸⁵. Spowodowało to, że podczas wyrysowywania dróg należało się upewnić, czy daną drogę można uznać za wartościową z punktu widzenia niniejszej rekonstrukcji, a także czy na pewno jest ona identyfikowalna na mapie referencyjnej (WIG). W przypadku napotkania trudności należało dokładnie przeanalizować, skąd wynikały ewentualne różnice⁸⁶. Przykładowo, podczas rysowania drogi w powiecie kcyńskim na linii Żnin – Sobiejuchy – Kowalewo mapa Gilly'ego ukazywała drogę wiodącą wzdłuż Gąsawki, dużo późniejszy arkusz WIG podawał zaś istnienie na tej trasie linii kolejowej. Mimo znaczących różnic w przesunięciu osad z mapy Gilly'ego w stosunku do mapy WIG w tych okolicach (ok. 550 m – Brzyskorzystewko, 750 m – Sobiejuchy, 1050 m – Dąbrówka Słupska, 850 m – Dobrylewo, 250 m – Wąsosz, 550 m – Żędowo) przebieg XVI-wiecznej drogi ustalono za mapą Gilly'ego, zakładając, że linia kolejowa powstała w miejscu dawnego szlaku komunikacyjnego, biegnącego wzdłuż rzeki (zob. il. 3).

Kolejnym problemem, jaki napotkano podczas kreślenia sieci XVI-wiecznych dróg, było uwzględnianie w pracy wielu naleciałości osadniczych charakterystycznych dla późniejszych stuleci. Mowa nie tylko o większej liczbie nowych folwarków, osad dworskich, kuźnic, hut szkła, ale także o intensywnej kolonizacji olęderskiej, przeżywającej swój największy rozkwit w Wielkopolsce od schyłku XVII w. aż do końca istnienia I Rzeczypospolitej⁸⁷. Jednym z przykładów prezentujących tę problematykę może być połączenie pomiędzy Trzcielem a Międzyrzeczem biegnące przez wsi Rybojady – Siercz – Bobowicko. Droga ta prowadziła w XVI w. zapewne wzdłuż Obry, tak jak zostało to zaprezentowane na mapie zamieszczonej w tym tomie. Na podstawie arkusza mapy WIG drogę do Międzyrzecza można byłoby wyrysować wzdłuż traktu biegnącego ok. 5 km na zachód od Obry. Takie rozwiązanie zdaje się sugerować mapa z czasów przedwojennych oraz dużo starsza mapa Gilly'ego. Trakt ten powstał jednak w późnej nowożytności i należałoby wiązać go z lokowaniem na tym obszarze osadników na prawie olęderskim, co zresztą widać doskonale już na mapie Perthéesa, gdzie zaznaczono dwie kolonie – Hollendry Eschenwaldzkie i Hollendry Siereckie⁸⁸. W związku z powyższym uznano, że było małe prawdopodobieństwo, aby XVI-wieczna droga łącząca Trzciel z Międzyrzeczem mogła

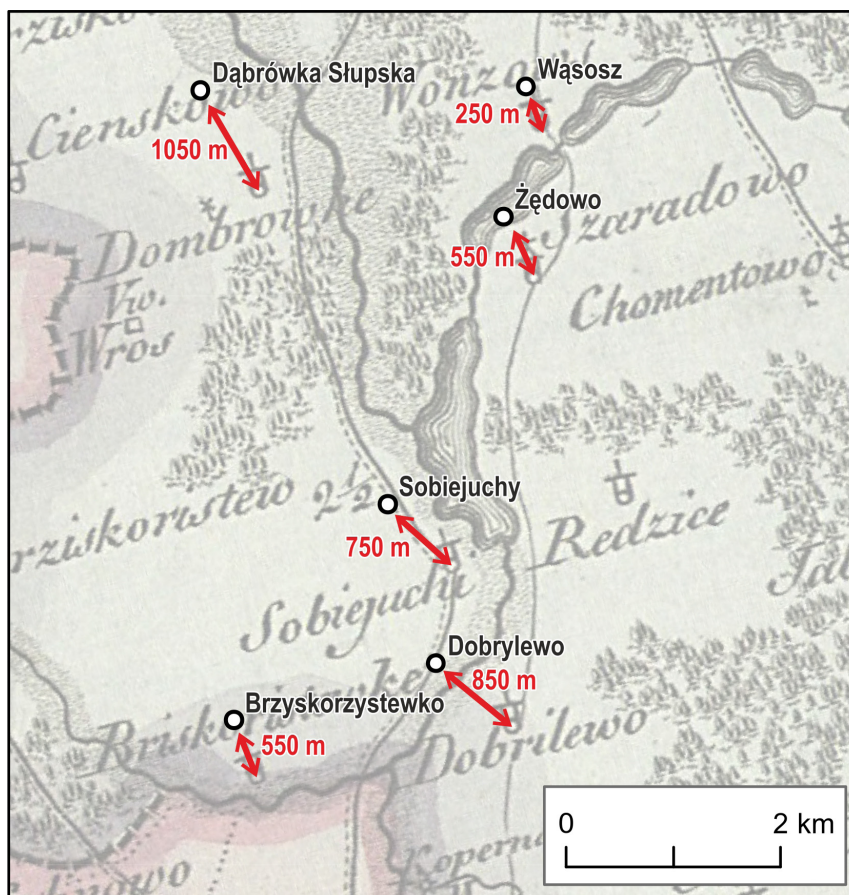
⁸⁴ Tamże, s. 21, gdzie istotna uwaga – za obserwacjami H. Rutkowskiego – że sieć XVIII-wiecznych dróg jest punktem wyjścia do badań retrogresywnych dla starszych epok, a nie ich celem.

⁸⁵ Zob. T. Panecki, *Źródła kartograficzne* w tym tomie, gdzie autor przedstawił dokładne wyliczenia średniego błędu kwadratowego (RMSE) dla trzech najważniejszych map wykorzystywanych w pracy nad obecnym atlasem.

⁸⁶ Ostatnio na ten temat zob. J. Wolski, *Błędy i niepewność w procesie tworzenia map numerycznych*, [w:] *Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego*, red. J. Plit, J. Nita, Sosnowiec 2012 (Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, t. 16), s. 15–32; T. Panecki, *Modelowanie obiektów topograficznych w bazach danych historycznych*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, t. 21, 2015, s. 37–51.

⁸⁷ J.T. Baranowski, *Wsie holenderskie na ziemiach polskich*, PH, t. 19, 1915, s. 65–82; W. Rusiński, *Osady tzw. „Olędrów” w dawnym woj. poznańskim*, Poznań–Kraków 1947; Z. Chodyła, *Ługi Ujskie – najstarsza osada olęderska w Wielkopolsce (1597–1772)*, *Rocz. Nad.*, t. 30, 1999, s. 29–58; tenże, *Pochodzenie, nazwiska, wyznanie i narodowość mieszkańców osad olęderskich założonych w latach 1700–ok. 1783 na obszarze dzisiejszego powiatu nowotomyskiego*, „Przegląd Nowotomyski”, t. 18, 2011, z. 2, s. 3–22; tenże, *Zarys najstarszych dziejów osad olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej 1746–1793*, Pyzdry 2016; H. Kosiorek, *Nowa forma osadnictwa wiejskiego na pograniczu wielkopolsko-lubuskim w okresie wczesnonowożytnym – osadnictwo „olęderskie”*, „Rocznik Lubuski”, t. 26, 2000, z. 2, s. 37–49; M. Rutkiewicz, *Sposoby tworzenia wielkopolskich nazw osad olęderskich*, [w:] *Toponimia i oronimia*, red. A. Cieślakowa, B. Czopek-Kopciuch, Kraków 2001, s. 155–168; T. Figlus, *Wsie olęderskie w Polsce środkowej. Uwagi na temat zróżnicowania morfogenetycznego na tle rozwoju osadnictwa*, „Rocznik Łódzki”, t. 62, 2014, s. 143–159; M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo olęderskie na ziemi wieleńskiej*, Wieleń 2014.

⁸⁸ W. Rusiński, *Osady tzw. „Olędrów”*, s. 133, 139. Jedna z tych osad miała powstać ok. 1722 r. na terenie nieużytków.

Ilustracja 3. Przykładowe błędy położenia pomiędzy podkładem WIG a mapą Gilly’ego z 1802 r., oprac. T. Panecki

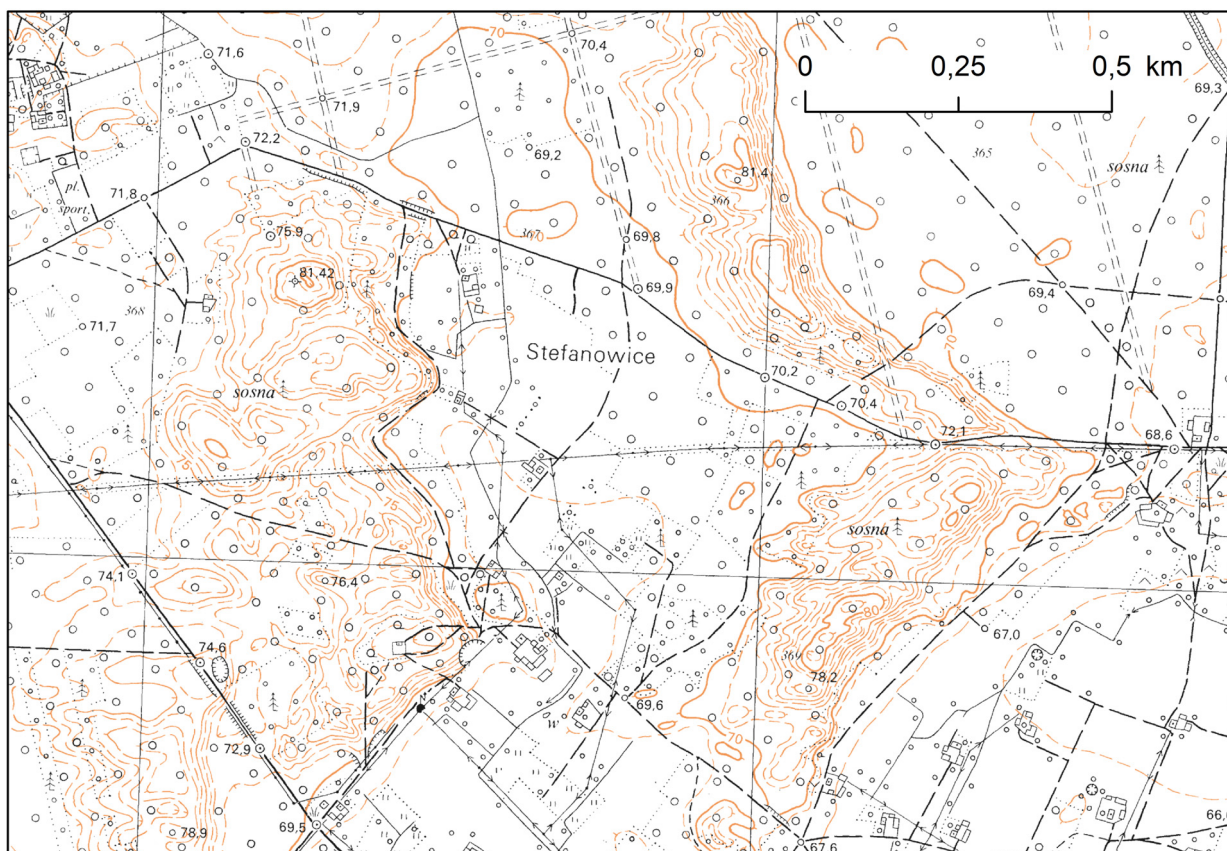
biec przez nieprzystępny wówczas obszar, stąd też zdecydowano się na poprowadzenie wspomnianego traktu bliżej rzeki Obry⁸⁹.

Jedną z przyczyn braku XVI-wiecznych dróg na pograniczu powiatów poznańskiego i kościańskiego wewnątrz obszaru wyznaczonego przez Trzciel, Lwówek, Opalenicę, Grodzisk Wielkopolski (Grodzisko) i Zbąszyń jest fakt, że teren ten porośnięty był lasem prawdopodobnie od średniowiecza do schyłkowych dekad XVII w. Mimo okresowej eksploatacji zasobów leśnych przez szklarzy⁹⁰ oraz prawdopodobnie rudy darniowej przez rudników z pobliskiej kuźni w Kuźnicy Zbąskiej (*Hamer*) obszar ten nie był aż do czasów osadnictwa olęderskiego stale zamieszkiwany⁹¹. Poza występującymi często

⁸⁹ Taryfy 1767, s. 243, wymienia trakty wodące z Trzcienia do Frankfurtu, Lwówka i Międzychodu. To samo potwierdza dawna kartografia. Droga wiodąca przez Rybojady była prezentowana jako *droga zwyczajna*.

⁹⁰ Narodowy Instytut Dziedzictwa, Archeologiczne Zdjęcie Polski, obszar 54–21. W okolicy wsi Sątopy i Bukowiec potwierdzono istnienie huty szkła, datowanej prawdopodobnie na XVII w. Podczas badań powierzchniowych na tym terenie odnaleziono m.in. liczne fragmenty spieków, zbrylone fragmenty szkła, części szklanych przedmiotów i ceramiki nowożytnej oraz kawałki cegieł. Przybliżony obszar, na którym rozrzucone były wspomniane znaleziska, wynosił około 10 ha. Najwcześniejsze potwierdzenie kartograficzne huty szkła na tym terenie znane jest z drukowanej mapy Gilly’ego („Vw. Glasshütte”), tak samo opisany jest on na UMTB („Vw. Glashütte”). Niestety mapa Perthéesa jest w tym miejscu bardzo źle zachowana, przez co ciężko jest stwierdzić, czy obiekt ten był mu znany z opisów parafii. O związkach w istnieniu przemysłu (w tym hut szkła) z kompleksami leśnymi zob. A. Wyrobisz, *Warunki rozwoju przemysłu w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce*, red. Z. Kamieńska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1976 (Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. 51), s. 214–215; E. Černá, *Středověké sklárství v severozápadních Čechách: přínos archeologie k dějinám českého sklárství*, Most–Praha 2016, s. 193–209.

⁹¹ T. Panecki, T. Związek, *Materiały do badań nad rekonstrukcją zalesienia na Równinie Nowotomyskiej w XVI w.*, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, www.atlasfontium.pl (dostęp: 21.03.2016); *Osadnictwo olęderskie w badaniach nad rekonstrukcją szesnastowiecznego zalesienia na przykładzie okolic Nowego Tomysła*, SG, t. 5, 2017, s. 29–62. W materiale onomastycznym tego terytorium potwierdzone jest także istnienie funkcjonującej czasowo osady Budy na polanie położonej kilka kilometrów na zachód od Łomnicy nad Wielką Samicą; zob. J. Luciński, *Chrośnica*, [w:] SHGPoz, cz. I, s. 223–224: „1582 [r. – T.Z.] proces o szkody wyrządzone przemocą w Chrośnicy: o wykoszenie łąki w miejscu zw. Tażyń

Ilustracja 4. Ozy na drodze pomiędzy wsią Chrośnica a dawną kolonią olęderską w Jastrzębsku Starym na mapie w skali 1:10 000 w układzie 65; www.geoportal.gov.pl

na tym terenie podmokłymi gruntami⁹² dodatkowym utrudnieniem musiały być licznie występujące ozy (zob. il. 4). Dopiero wiek XVIII i lokowanie ludności na prawie olęderskim przyczyniło się do znaczących zmian w tutejszym krajobrazie. Las karczowano, tereny podmokłe osuszano, a przez zapiaszczone wały prowadzono lokalne drogi umożliwiające komunikację z osadami o starszej metryce.

Małgorzata Wilska w trakcie swoich prac rekonstrukcyjnych nad drogami województwa krakowskiego zauważyła, że obiektami szczególnie ważnymi dla tego tematu są osady karczemne⁹³. Niestety w przeanalizowanych źródłach nie odnotowano znacznej liczby tego typu obiektów⁹⁴. Na chwilę obecną znane są dwa przykłady, o których można powiedzieć, że pełniły taką funkcję w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w. Pierwszą osadą były prawdopodobnie Górki w powiecie kościańskim, położone na szlaku ze Śląska do Poznania⁹⁵, drugą zaś Bełzant w ziemi waleckiej, lokowany w 1593 r.⁹⁶

i zabranie 100 wozów siana, o wyrąbanie 46 dębów i 150 innych drzew w lesie Tążyń, o zabranie 60 wozów siana z miejsca zw. Buda, 40 wozów z miejsca zw. Tążyń i 50 wozów z miejsca zw. Chojennik”.

⁹² W. Matuszkiewicz, J.B. Faliński, A.S. Kostrowicki, J.M. Matuszkiewicz, R. Olaczek, T. Wojterski, *Potencjalna roślinność naturalna Polski. Mapa przeglądowa 1:300 000*, IGiPZ PAN 1995.

⁹³ O kwalifikowaniu osady jako karczemnej decydowały dwa podstawowe czynniki – posiadanie nazwy własnej i położenie poza głównym siedliskiem wsi lub poza granicami miasta; M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Krakowskie, s. 123. O samych karczmach zob. I. Cieśla, *Taberna wczesnośredniowieczna na ziemiach polskich*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. 4, 1958, s. 159–225; A. Wędzki, *Rola przejść przez środkową Obrę w kształtowaniu sieci miejskiej południowo-zachodniej wielkopolski*, [w:] tenże, *Ze studiów nad procesami osadniczymi*, s. 12–13; H. Zaremska, *Miejsca spotkań kultury masowej: karczmy i łąnie*, [w:] *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, red. B. Geremek, Warszawa 1997, s. 240–249; T. Lalik, *Karczma*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 1, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 296–298.

⁹⁴ Na terenie woj. krakowskiego było ich aż 30; M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Krakowskie, s. 125–126.

⁹⁵ Obecnie teren zajmowany dawniej przez osadę Górki jest prawdopodobnie częścią Pecny. Identyfikacja osady na podstawie rozgraniczenia z 1526 r., wspominającego, że część folwarku i pól uprawnych we wsi Peczna znajdowała się *versus tabernas Gorky*; zob. SHGPoz, cz. I, s. 645. W LBP, s. 133: „in villa Gorki tres taberne, braxant cervisium, et duo ortulani”. Górki wymienione są także we wszystkich rejestrach poborowych pow. kościańskiego jako *villa*; RPWP, ksc, passim. Z powodu rejestrowania w niej informacji o propinacji alkoholu na początku XVI w., w 1563 r. (RPWP, ksc, 1563, nr 265)

Szukając innych możliwości rekonstrukcji sieci drogowej, zdecydowano się uznać za punkty węzłowe także osady, w których występowały trzy i więcej karczem, niezależnie od ich statusu własnościowego. Przyjęcie takiej wartości wynika przede wszystkim z trudności w analizie dostępnych danych. Jak zauważył niedawno Krzysztof Boroda, karczmy wymieniane w rejestrach poborowych mogły nie mieć nic wspólnego z istnieniem budynku o funkcjach „gastronomiczno-hotelarskich” – mogły to być jedynie punkty dystrybucji piwa wśród miejscowych⁹⁷. Opodatkowaniu mógł podlegać także sam fakt propinacji alkoholu⁹⁸. Tę tematykę może obrazować postanowienie uniwersału poborowego z sejmu piotrkowskiego 1493 r., kiedy to „opodatkowaniu w ramach poboru łańowego podlegały jedynie karczmy, których właściciele prowadzili sprzedaż piwa wytworzonego przez kogoś innego. W wypadku wyszynku piwa własnej produkcji karczmarze byli natomiast obowiązani do opłacenia podatku czopowego”⁹⁹.

Dokładniejszych źródeł o masowym charakterze dla interesującego nas obszaru niestety brak, a ponadto te dostępne nie są pełne. Punkty propinacyjne wymieniane w rejestrach były często notowane jako opustoszałe (*desertae*), zazwyczaj bez podawania przyczyny takiego stanu¹⁰⁰. Nieliczne tylko spisy zawierają nieco dokładniejsze informacje, podając za przyczynę nieopłacenia podatku np. pożar danego miejsca¹⁰¹. Wiadomo także, że karczmarz mógł nie wnieść świadczeń ze względu na wolniznę, którą otrzymał z powodu wybudowania karczmy¹⁰². Niestety, zagadnienie to wkracza w obszar szczegółowych problemów, na które próżno szukać odpowiedzi w materiale źródłowym¹⁰³. Z drugiej strony nie jest możliwe uchwycenie dokładnej (stałej) sieci dróg dla każdego z dziesięcioleci, gdyż trakty mogły zmieniać swój przebieg, o czym wspomniano już wielokrotnie. W związku z tymi uwagami zdecydowano się zestawić dla każdego powiatu XVI-wiecznej Wielkopolski wszystkie rejestry, w których odnotowywane były karczmy, po to, aby móc wyznaczyć i skontrolować potencjalny przebieg interesujących nas gościńców. Dzięki temu udało się m.in. poprowadzić drogi przez dobra klasztoru w Mogilnie, uzupełnić sieć dróg wokół Lwówka w powiecie poznańskim oraz wyznaczyć szlaki przez najmniej reprezentowane w dostępnym materiale źródłowym obszary powiatów nakielskiego i waleckiego.

W trakcie prac korzystano z rejestrów z lat 60. i 70. XVI w. (zob. wykres 1). Wybór ten wynikał w pierwszej kolejności ze szczątkowego stanu zachowania spisów podatkowych z lat 50. i zmian w sposobie opodatkowania karczem, jakie zaszły pod koniec lat 70. Do tego czasu karczmy objęte były ryczałtowanym podatkiem wynoszącym 20 gr za karczmę dziedziczną i 12 gr za karczmę doroczną¹⁰⁴. Sposób opodatkowania został zmieniony w 1578 r., kiedy to zamiast ryczałtu za karczmę podstawą opodatkowania stał się łań karczemy przynależny do danej karczmy¹⁰⁵. Z tego też względu

i latach 80., gdzie podawano dane o rzemieślnikach i ćwierciach łańa karczemy (RPWP, ksc, 1580, nr 267; RPWP, ksc, 1581, nr 337; RPWP, ksc, 1582, nr 34 [wykaz retent]) zdecydowano się potraktować Górki jako niezależną osadę karczmeną, odmiennie niż zrobiono to w SHGPoz.

⁹⁶ Zob. A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości* w tym tomie.

⁹⁷ K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 720–726, 736–737. Por. z obserwacjami G. Wolińskiego, które poczynił dla jednego z komturstw krzyżackich w średniowieczu: tenże, *Karczmy wiejskie na terenie komturstwa tucholskiego w XIV i XV w.*, „Zeszyty Chojnickie”, t. 31, 2015, s. 13–51. Niewiele w tej kwestii pomagają badania archeologiczne; zob. m.in. M. Pytlak, P. Pytlak, *Domniemana średniowieczna karczma w Strzelcach Kujawskich. Materiały z badań archeologicznych*, „Archeologia Środkowego Nadodrza”, t. 11, 2014, s. 107–145; W. Chudziak, M. Weinkauff, E. Siemianowska i in., *Domniemana karczma z wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Kaldusie na Pomorzu Nadwiślańskim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 64, 2016, s. 133–172.

⁹⁸ RPWK, kls, 1563, nr 54: „tabernator Futhek non solvit. Item u pliebana kucharka i gorzałką i piwo szynkuye, non solvit”.

⁹⁹ K. Boroda, *Geografia gospodarcza*, s. 722; zob. VC, t. 1, z. 1, s. 57: „Item tabernae que non solvebant czopowe aut nihilominus braxant cervisiam, sed solum braxatam per alios propinatores in villis consistentes, solvant per sex grossos” (cyt. za: K. Boroda, *Geografia gospodarcza*).

¹⁰⁰ Przykładowo RPWP, ksc, 1576, nr 306; RPWP, ksc, 1563, nr 343; RPWK, pzd, 1577, nr 3. Czasami zamiast określenia *taberna deserta* pojawiały się inne zapisy: RPWK, kls, 1552, nr 704: „[taberna] non propriant”; RPWK, kls, 1563, nr 3: „a taberna non dedit iuxta registra”.

¹⁰¹ RPWP, pzn, 1563, nr 326: „item taberna propter conflagracionem ignis nihil dedit”; tamże, nr 192: „item taberna propter conflagracionem ignis deserta”.

¹⁰² RPWK, kls, 1563, nr 119: „alius tabernator Sobek noviter locatus a duobus annis libertate gaudet”.

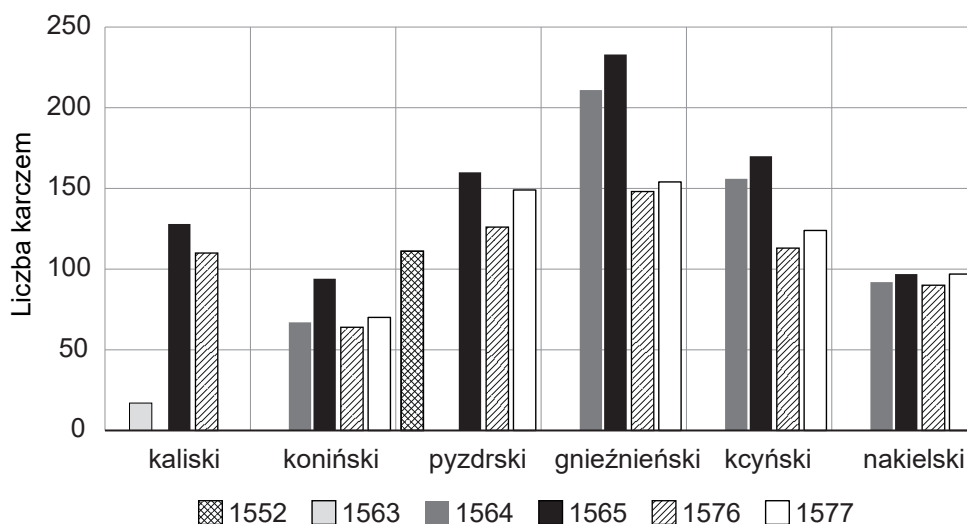
¹⁰³ Por. *Księgi sądowe wiejskie*, t. 1, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921 (Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, t. 11), nr 4585, s. 110 i inne supliki kierowane do kapituły, opublikowane w tym wydawnictwie.

¹⁰⁴ VC, t. 2, vol. 1, s. 207.

¹⁰⁵ Tamże, s. 424.

korzystano także z rejestrów poborowych z lat 80. XVI w. Zestawienie danych dla powiatów województwa kaliskiego ukazało, że najwięcej interesujących nas obiektów wymienianych było w latach 60. w spisach z 1565 r., a w latach 70. – w 1577 r. (zob. wykres 1). Z tego też powodu te dwa lata podatkowe były szczególnie wykorzystywane w rekonstrukcji sieci dróg (por. il. 5).

Reasumując, wytyczanie sieci gościńców jedynie na podstawie danych ściśle ekonomicznych (karczmy deklarujące opłacanie czopowego wiejskiego) mogłoby ukazywać błędny obraz połączeń komunikacyjnych, w którym punkt węzłowy obrazowałby znaczenie wytwórcze dla danego miejsca, a nie odnosiłby się do kwestii przepływu osób. Należy jednak zaznaczyć, że przyjęte założenie traktowania jako punkty węzłowe na mapie dróg osad wiejskich, w których opodatkowane zostały trzy lub więcej karczem, może być traktowane jedynie jako podpowiedź, czy dana miejscowość była związana z systemem komunikacji ponadlokalnej, czy też nie¹⁰⁶.

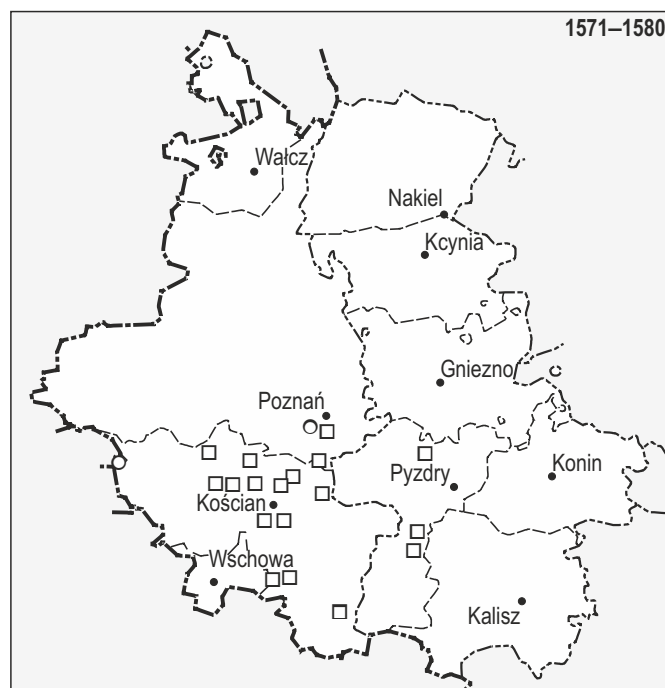
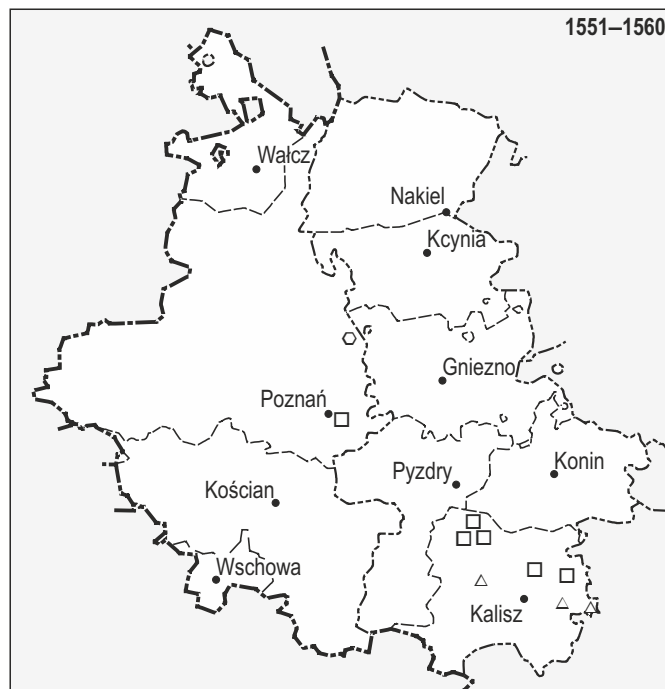
Wykres 1. Zestawienie liczby wszystkich karczem w woj. kaliskim w drugiej połowie XVI w., oprac. własne na podstawie danych z rejestrów poborowych; www.atlasfontium.pl

Podobnie jak omówione wcześniej brody i karczmy, jednym z najważniejszych punktów węzłowych istotnych dla rekonstrukcji sieci drogowej były także miejsca, w których wybierano świadczenia pieniężne od przejezdnych¹⁰⁷. W związku z tym na szczegółowej mapie dróg zamieszczono miejscowości, o których wiadomo, że w XVI stuleciu pobierano w nich cło, myto lub obydwie te świadczenia (sygnatura „komory celne i punkty poboru myta”). Zaprezentowanie za pomocą jednego znaku zarówno opłat za przewożone towary (cło), jak i za przewóz (myta) wynikało z częstego określania ich w epoce staropolskiej wspólnym mianem „cła”¹⁰⁸. W związku z tym niekiedy dokładne rozróżnienie pomiędzy jednym a drugim typem opłaty stawało się praktycznie niemożliwe. Próba prezentacji osobno komór celnych i punktów poboru myta, jak i miejsc, w których wybierano obydwie świadczenia mogłaby,

¹⁰⁶ RPWK i RPWP. Analizę dodatkowo utrudnia fakt, że zacytowane tu edycje wielkopolskich rejestrów poborowych pozbawione są wykazów czopowego, stanowiących razem z poborem łanowym spójną całość.

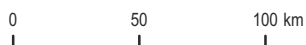
¹⁰⁷ H. Rutkowski, [w:] AHP Mazowsze, s. 114: „Również dogodne przejścia przez inne przeszkody naturalne wpływały na niezmienną przebiegu dróg i trwałość ich wykorzystania. W tym samym kierunku oddziaływały dobrze funkcjonujące miejsca noclegów i zaopatrzenia, a także komory celne, których kupcom nie wolno było omijać”. Por. A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny*, s. 21–22; zob. też D. Cyngot, *Komory celne we wczesnym średniowieczu. Możliwość identyfikacji archeologicznej na przykładzie szlaku bużańsko-wiślanego*, „Acta Archaeologica Pultuskiensia”, t. 5, 2016, s. 65–77.

¹⁰⁸ Więcej na ten temat zob. Rybarski, *Handel*, s. 295–313; A. Manikowski, J. Łukasiewicz, M. Kaliszuk, *Cło*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej*, t. 1, s. 103–105; S. Russocki, *Myto*, [w:] tamże, s. 572; *Cło*, [w:] *Słownik staropolski*, t. 1, red. S. Urbańczyk, Warszawa 1953–1955, s. 313–315, gdzie dwa podstawowe znaczenia to: ‘myto, opłata za przejście, przejazd lub przewóz’ oraz ‘miejsce wybierania cła, punkt celny’. Por. *Myto*, [w:] tamże, t. 4, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963–1965, s. 378–379: ‘różnego rodzaju daniny i opłaty, też miejsce ich pobierania, vectigal, tributum, portorium vel teloneum’, ‘opłata za przejście, przejazd lub przewóz (drogą, mostem, rzeką), portorium pretium quod ab transgredientibus viam, pontem, fluvium solvebatur’. Np. LWWK 1569: „czła albo mosthowego przichodzi do roku 6 fl.” (k. 42v); Akt rew., passim.

PRZYCZYNY UCHYLENIA SIĘ OD OPODATKOWANIA

- spalenie
- opuszczenie
- △ brak wyszynku
- ▽ brak wpłaty
- ☆ nowy obiekt
- zaraza

oprac. kart. Tomasz Panecki

Ilustracja 5. Przestrzenne rozmieszczenie karczem nieopłacających podatków w drugiej połowie XVI w. w Wielkopolsce na podstawie danych z rejestrów poborowych; www.atlasfontium.pl

w konsekwencji, przyczynić się do niepotrzebnego wprowadzania czytelnika w błąd. Z tego też powodu uznaliśmy, że bezpieczniejszym rozwiązaniem – odbijającym także obecny stan badań nad tym tematem – będzie przekazanie jedynie informacji o tym, że określony punkt poboru świadczenia funkcjonował w XVI w. w danej miejscowości i był brany pod uwagę w trakcie wytyczania poszczególnych szlaków¹⁰⁹.

Stosunkowo najwięcej informacji o systemie celnym zachowało się do naszych czasów w materiałach Archiwum Skarbu Koronnego¹¹⁰. Niektóre z komór celnych określane były w materiale źródłowym wprost jako komory królewskie (*camere regales*)¹¹¹, chociaż pewne nazywane były także granicznymi (*camere finitimes*)¹¹². Cła królewskie były pod zarządem celników, którzy – według Antoniego Gąsiorowskiego – podlegali bezpośrednio dworowi królewskiemu¹¹³.

Najwięcej komór celnych w Wielkopolsce znajdowało się na pograniczu polsko-śląskim i polsko-brandenburskim, obsługując ruch handlowy na kierunkach północ – południe i wschód – zachód. Widoczne jest rozmieszczenie tych obiektów na liniach najważniejszych rzek: Warty (w Skwierzynie, Międzychodzie, Sierakowie, Wronkach¹¹⁴, Obornikach¹¹⁵, Poznaniu, Śremie, Pogorzeliczy, Pyzdrach, Koninie i Kole), Noteci (w Wieleniu i Nakle)¹¹⁶, Obry (w Międzyrzeczu, Brójcu, Grójcu Wielkim [Grójce Stare, Grodziec], Zbąszyniu, Kopanicy, Kęłowie, Kościanie, Krzywiniu, Dolsku i Jaraczewie) oraz Prosnym (w Kaliszu¹¹⁷ i Ołoboku). Miejsca te były istotnymi punktami przepraw rzecznych już od średniowiecza. I tak np. o Śremie pisano, że jest on „uprzywilejowany w makroskali położeniem nad newralgicznym komunikacyjnie, środkowopolskim przełomem Warty, na przecięciu ważnych szlaków: wodnego i lądowego, łączących nieodległe centrum państwa oraz jego stolice (Poznań, Gniezno) z południową Wielkopolską, Śląskiem, Czechami [...]. Wpływ czynnika państwowo-administracyjnego na kształt i rozwój ekumeny obserwować możemy na przykładzie Śremu wyjątkowo czytelnie, a to z poczwórnej racji: utrzymywania grodu kasztelańskiego (X/XI – koniec XII w.), istnienia nadprzeprawowej komory celnej, lokacji lewobrzeżnej książęcej osady targowej w 1253 r. (Stare Miasto), wreszcie przenosin miasta na prawy brzeg rzeki aktem królewskim z 1393 r. (Nowe Miasto)”¹¹⁸. O tym, że miejsce to było istotnym punktem komunikacyjnym wspomina także dokument Władysława Jagiełły z 1398 r., w którym król nakazuje kupcom i mieszkańcom wielkopolskim kierować się na Wrocław i Śląsk starą drogą wiodącą przez Śrem i Poniec¹¹⁹. Wraz ze zamianami szlaków handlowych w średniowieczu,

¹⁰⁹ Podobnie było z przykomorkami, o których więcej w dalszej części tekstu.

¹¹⁰ Niestety, nie dotrwał do naszych czasów m.in. potężny zbiór rachunków komór celnych, który spłonął w Powstaniu Warszawskim (*Księgi celne Korony*, s. VII).

¹¹¹ Rach. kom. cel., sygn. C10, k. 2, gdzie tytuł poszytu (Oborniki): „Registr cła kroliewskiego, który się począł od Trzech Kroliow asz do niedzielie Biały w roku 1585” i w C11, k. 1: „Anno domini 1585. Registr wybierania cła KJM na komorze wronieczki”; zob. też J. Rutkowski, *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*, KH, t. 23, 1909, nr 1–2, s. 32.

¹¹² Nazwane zostały tak komory w Poznaniu, Skwierzynie, Międzyrzeczu, Zbąszynie, Brójcach, Kopanicy, Kęłowie, Wschowie, Śremie, Poniecu i Dybowie; ASK I 124, k. 11v–14, Descriptio camerarum finitimarum contributionis quartii grosi pro anno domini 1583 in conventionibus particularibus ac generali in Colo laudate. R. Rybarski pisał, że komory tak określane wybierały tzw. nowe cło (Rybarski, Handel, s. 18).

¹¹³ A. Gąsiorowski, *Urzednicy zarządu lokalnego*, s. 214.

¹¹⁴ MK 36, k. 857 (MRPS IV/2, 13852); CMP, 151: „[camera] versus Saxoniam”.

¹¹⁵ Wybierano tam cło poznańskie: „z Obornik czlo thes biorą do zamku od tich, ktorzi Poznań miyają thimze obyczaiem thimze obyczaiem [sic] iako y w Posznanyu, kthorego prchochodzi do roku circa vel ultra 4 fl. 12 gr” (LWWK 1569, k. 1–1v).

¹¹⁶ Handel na pograniczu pow. poznańskiego i ziemi waleckiej był najprawdopodobniej związany z funkcjonowaniem Margrabskiej Drogi. Zapewne z tego właśnie powodu wybierano w Ujściu myto; LWWK 1569, k. 9: „Mosthowego, kthore Żyd s Pily dzierzy ratione arendae annuati placzi swego per 19 fl. 6 gr”. Ujście 1627, k. 1: „To miasto ze ma niemałe onera w budowaniu y naprawie mostu przes Noteś y Gldę rzeki, który z wielkim ciężaręm y kosztem naprawowac im przychodzi, takiess naprawa gaczey do mlyna. Supplicią Krolowey Jey Mosci aby im cło od tegosz mostu, kthorego circa vel ultra fl. 16 przychodzi milosciwie pozwolone było”. W tym kontekście nie dziwi także fakt, że w XVII w. wieś Jastrowie przekształciła się w miasto, w którym także zezwolono na pobór myta (Ujście 1627, k. 3).

¹¹⁷ Dochód roczny z cła zamkowego miał wynosić 16 fl. (LWWK 1569, k. 59v).

¹¹⁸ J. Fogel, A. Sikorski, S. Bakiera, *Uwagi na temat relacji wybranych elementów średniowiecznej aglomeracji śremskiej (gród – miasto – przeprawa warciańska)*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 36, 1987/1988, s. 137. Więcej o przeprawie, jej przepustowości i ogólnym funkcjonowaniu zob. tamże, s. 154–156.

¹¹⁹ KDW III, nr 1988: „quod omnes et singuli mercatores, cives, oppidani et incole civitatum et oppidorum nostrorum regalium in terra nostra Maioris Polonie consistentium, cum rebus et mercibus ipsorum quibuslibet volentes versus Vratislaviam proficisci, eisdem antiquis viis, quibus tempore serenissimi principis domini Kazimiri regis Polonie illustris bone memorie videlicet versus Silesiam transire et theloneare consueverunt, scilicet per Szrem et per Poniec transire debeant et omnimodo teneantur”.

w XVI w. odnotować należy jednak spadek znaczenia przeprawy w Śremie, gdyż główny ruch handlowy przeniósł się wówczas na trasy wiodące przez Poznań lub Kalisz¹²⁰. Ruch na komorach był także okresowy i wynikać musiał przede wszystkim z terminów jarmarków w Wielkopolsce i w ościennych regionach. Co w pełni zrozumiałe – wpływały na nie także inne okoliczności natury ekonomicznej, np. stan zapasów soli w Bydgoszczy¹²¹, o działaniach wojennych już nie wspominając¹²². W związku z tym jedne drogi w danym kwartale musiały być uczęszczane bardziej, inne zaś mniej¹²³. Trzeba jednak pamiętać, że na jakość danych zawartych w rachunkach komór celnych miały także wpływ liczne nadania królewskie, które zwalniały mieszczan określonych miast od opłacania cła na terenie Korony¹²⁴. Zwolniona z opłat celnych w tej epoce była w praktyce także szlachta¹²⁵.

Warto przy okazji wspomnieć, że dochody z ceł podlegały także dzierżawie. Znane są wypadki arendowania dochodów np. Żydom, tak jak miało to miejsce w Ujściu¹²⁶ lub Gnieźnie¹²⁷. Często jednak dochody z ceł dzierżyli urzędnicy ziemscy¹²⁸. I tak przykładowo w 1498 r. kasztelan kaliski Andrzej z Szamotuł zapisał posiadane przez siebie prawo do dochodów celnych w Kaliszu, Koninie i Kleczewie swojej córce Katarzynie na okres trzech lat¹²⁹. Podobnie w lustracji starostwa rogozińskiego z 1569 r. podano, że „w [...] Skokach bierze pani Liathalska castellanka Lendzka polowicze czła tego tham niewiedziecz za kthorym prawem, bo na tho zadnego prawa nyeukazano, kthore therasz od niey wybieraia. Zawdsi wszithko tho czło naliezalo ku Rogoznu thak sprawe dano”¹³⁰. Opłaty z tego cła były jednak nadane jej mężowi – Jerzemu Latałskiemu – przez Zygmunta Starego w 1539 r.¹³¹ Dochody z ceł były ponadto rozdysponowywane pomiędzy zaufanych króla. W 1553 r. Maciej Mokronowski otrzymał roczną pensję w wysokości 100 grzywien z ceł wielkopolskich¹³², w 1555 r. roczną pensję (*stipendium, pensium*) w wysokości 100 florenów z cła poznańskiego otrzymał dworzanin królewski Jakub Kosmowski¹³³, a w 1557 r. rotmistrz królewski Piotr Rozbicki¹³⁴. Znane są także przypadki zapisywanego dożywocia na cłach poznańskich, tak jak miało to miejsce chociażby w przypadku Mikołaja Dżatkowskiego w 1534 r.¹³⁵ Przykłady tego typu można oczywiście mnożyć, nie zmienia to jednak faktu, że dochody pochodzące z ceł służyły także szeroko rozumianej polityce personalnej prowadzonej przez monarchę. Co szczególnie istotne w Wielkopolsce – do grona osób korzystających z dochodów celnych nie należeli starostowie generalni¹³⁶.

¹²⁰ I. Skierska, *Śrem**, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 34–35 i przyp. 4, s. 72, gdzie autorka napisała, że „przywilej ten już w momencie wystawienia w 1398 nie odpowiadał w pełni zmianom w ruchu handlowym na drogach południowej Wielkopolski, dlatego też bez zmian był ponawiany i zatwierdzany w latach 1441, 1504, 1578, 1601 i 1633 jedynie dla Ponieca, w którym komora celna także w następnych wiekach pełniła istotną rolę na drodze z Poznania przez Kościan do Wrocławia”. Zob. też wykres nr 2 w niniejszym komentarzu, na którym widać, że przychody z komory w Śremie były jednymi z najniższych z zachowanego materiału źródłowego.

¹²¹ LWWK 1569, k. 86v: „A tho czło [rogozińskie – T.Z.] wiencezi czyni na then czas, kiedi iesth dosycz soli w komorze bydgoskiej”.

¹²² Rybarski, Tabele, s. 71.

¹²³ Por. S. Kazusek, *Sezonowość transportu lądowego i wodnego na ziemiach polskich w XVI–XVIII w. Wybrane aspekty analizy historyczno-statystycznej*, [w:] „Mkną po szynach...” *Z dziejów transportu i komunikacji na ziemiach polskich na przestrzeni wieków*, red. T. Głowiński, R. Klementowski, Wrocław 2014 (Wrocławskie Spotkania z Historią Gospodarczą, t. 9), s. 29–31.

¹²⁴ „Czło, kthore na then czas dzierzi arenda p[an]. Barthosz Węgierski pisarz grodzki czini do roku 220 fl. | a przedthim arendowano go [tzn. cło – T.Z.] za fl. 250. Thę przicin dali isz miasth wielie iesth, kthore wolnoszczi maią oth placzena czła, y powietrze przes thi lyatha panowalo, a thesz wielie furmanow na Nakiel y pograniczem przeiezdzaia” (LWWK 1569, k. 340).

¹²⁵ Rybarski, Handel, s. 19.

¹²⁶ Zob. przyp. 116.

¹²⁷ Akt rew., s. 140 oraz przyp. 68, gdzie odesłanie do konstytucji sejmu piotrkowskiego (1565 r.), która zakazywała dzierżawienia ceł Żydom.

¹²⁸ Kilkanaście przykładów z początku XVI w. zebrał i opisał J. Rutkowski; zob. tenże, *Skarbowość polska*, s. 33–37; por. A. Gąsiorowski, *Urzednicy zarządu lokalnego*, s. 72–95.

¹²⁹ AP Poznań, Poznań Gr. 7, k. 103 (s. 206); A. Gąsiorowski, *Urzednicy zarządu lokalnego*, s. 214, przyp. 563.

¹³⁰ LWWK 1569, k. 86v.

¹³¹ MK 55, k. 35–35v.

¹³² MK 83, k. 124v–125v (MRPS V, nr 1437).

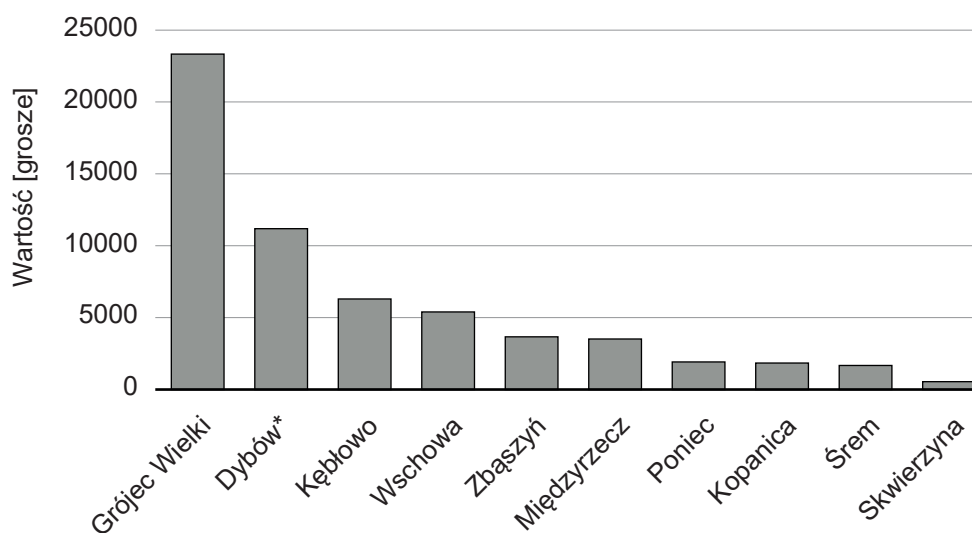
¹³³ MK 87, k. 139–139v (MRPS V, nr 7310).

¹³⁴ MK 89, k. 481–481v (MRPS V, nr 8097).

¹³⁵ MK 49, k. 140–140v (MRPS IV, nr 17599).

¹³⁶ A. Gąsiorowski, *Urzednicy zarządu lokalnego*, s. 213–214.

Na podstawie dostępnych materiałów trudno jest jednoznacznie ocenić wysokość dochodów płynących do skarbcza koronnego właśnie z komór celnych. O pewnym rzędzie wielkości świadczą pośrednio dzierżawy dochodów z ceł poszczególnych prowincji. W 1564 r. król wydzierżawił razem cła małopolskie i wielkopolskie Stanisławowi Splawskiemu (ówczesnemu kasztelanowi krzywieńskiemu) i Jakubowi Rokossowskiemu¹³⁷ (podsędkowi poznańskiemu, późniejszemu podskarbiemu koronnemu) za sumę 45 tys. florenów rocznie na okres od stycznia 1564 do końca grudnia 1566 r.¹³⁸ Dwa lata później, w 1566 r., dochody z cła wodnego we Włocławku zostały na trzy lata wydzierżawione Janowi Leśniowskiemu (podczaszemu lwowskiemu i królewskiemu sekretarzowi) za sumę 7 tys. florenów rocznie¹³⁹. Dla porównania – na podstawie zachowanego w ASK poszytu, zawierającego zestawienie wpłat z komór województwa poznańskiego w 1583 r. – dochód skarbcza koronnego oszacowano na 3748 florenów¹⁴⁰.

Wykres 2. Wartość rocznego dochodu poszczególnych komór granicznych z 1583 r., oprac. własne na podstawie ASK I 124, k. 11v–14. Ze względu na olbrzymi przychód w wysokości prawie 80 tys. gr, w zestawieniu pominięto Poznań. Gwiazdką oznaczono komorę znajdującą się na Kujawach

W pracach nad wielkopolskimi drogami wykorzystywano także poszyty rachunków komór celnych. Informacje dotyczące samych komór były częściowo pozyskiwane z przedwojennego opracowania Romana Rybarskiego oraz szczątkowo zachowanych jednostek archiwalnych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Poznaniu. O budowie rachunków – dysponując całym zasobem ASK – pisał przed wojną Rybarski, stwierdzając, że „w księgach szczegółowych notuje się zwykle: datę opłacenia cła i jego wysokość, towar i jego ilość i pochodzenie względnie nazwisko kupca przewożącego towar. Często notuje się zarówno nazwisko kupca przewożącego towar, jak i furmana, który wiezie towar; czasem znowu tylko pochodzenie furmana”¹⁴¹. Pisząc, że rachunki celne zawierają informacje o pochodzeniu danego kupca, Rybarski miał zapewne na myśli to, że źródła te nie notują w bezpośredni sposób miejsca, z którego przybył i do którego zmierzał. Osoby wymieniane na kartach źródła odnotowywane są z imienia, nazwiska oraz – co bardzo prawdopodobne – miejsca urodzenia (ewentualnie zamieszkania)¹⁴². Źródła te nie informują o trasie podróży kupców, miejscu ich ostatniego postoju czy też mieście,

¹³⁷ Zob. K. Chłapowski, *Przynależność własnościowa osiedli* w tym tomie.

¹³⁸ MK 96, k. 212v–214v (MRPS V, nr 9299). W 1565 r. suma ta została podniesiona do 48 tys. florenów; MK 96, k. 437v–441v (MRPS V, nr 9494); por. MK 110, k. 395v–400 (MRPS V, nr 10576).

¹³⁹ MK 100, k. 124bv–126v (MRPS V, nr 9692).

¹⁴⁰ ASK I 124, k. 14. O wstępnych szacunkach dochodów, jakie prawdopodobnie przynosił cały system celny w epoce jagiellońskiej, zob. P. Guzowski, K. Boroda, *From King's Finance to Public Finance. Different Strategies of Fighting Financial Crisis in the Kingdom of Poland under Jagiellonian Rule (1386–1572)*, [w:] *The Financial Crises, Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-Industrial Times*, red. G. Nigro, M.T. Bartoli, M. Boddi i in., Firenze 2016, s. 456.

¹⁴¹ Rybarski, *Handel*, s. 17–18.

¹⁴² Przykładowo zob. Rach. kom. cel., sygn. C1, k. 5v: „Opecz piekarz z Miedzirzecza od konia jednego theloneum finitum solvit”; tamże, k. 4: „Jurga civis z towarzyszem [s] Zielony Gory od koni 4 we 2 woziech zitho wioząc za granicze solvit”;

do którego zmierzali. Przydatność rachunków do badań nad rekonstrukcją sieci dróg była w związku z tym mocno ograniczona. Materiały te pozwalały w pierwszej kolejności zorientować się w specyfice handlu ponadregionalnego i lokalnego pomiędzy Koroną a poszczególnymi częściami niemieckich władztw. I tak np. w komorze w Międzyrzeczu do najczęstszych towarów poddawanych oczeniu należały zboża (żyto, owies), sukno, wełna, beczki ze śledziami, skóry wołowe, towary żelazne, masło czy miód¹⁴³. We Wschowie były to natomiast – w zdecydowanej większości – kamienie młyńskie, świnie, woły, zboża, skóry wołowe, piwo śląskie i sukna¹⁴⁴.

Opracowując drogi w Wielkopolsce, nie dysponowaliśmy niestety tak pokaźnym zasobem rewizji i lustracji dróg, ceł i myt jak miało to miejsce w przypadku Małopolski¹⁴⁵. Z tego też względu dane zbierano z rozproszonego, niekiedy dosyć enigmatycznego, materiału źródłowego.

Szczególnym przypadkiem komór cła królewskiego, które znajdowały się w miastach (przeważnie królewskich, lecz nie tylko), był Babimost. Pierwszy raz wymieniony został w 1513 r. wśród miejscowości, przez które mieli podróżować kupcy i w których pobierano cło¹⁴⁶. Następnie Babimost wystąpił wśród komór celnych w 1519 r.¹⁴⁷, a także w 1524 r. jako miejsce poboru cła *versus Silesiam* razem z Paradyżem, Zbąszyniem, Kopanicą, Wschową i Sulmierzycami¹⁴⁸. Później już nie znajdujemy komory w Babimoście, w 1535 r. natomiast pojawia się komora celna w pobliskiej wsi Grójec Wielki (Grójce Stare, Grodziec). Gruntowne opracowanie Romana Rybarskiego zawiera dane o tej komorze z lat 1535–1582¹⁴⁹. Wyjątkowe ułożenie komory celnej w tej wsi potwierdza opublikowany ostatnio spis jarmarków i komór celnych, z którymi wiązał się handel wołami¹⁵⁰. Formuła wymieniająca osiem miejscowości od Sulmierzyc do Zbąszynia wskazuje jeden kierunek przemieszczania się, a występuje w tym źródle sześciokrotnie¹⁵¹. Prawdopodobnie między 1524 a 1535 r. przeniesiono komorę celną z Babimostu do Grójca Wielkiego dlatego, że topografia tego miejsca ułatwiała kontrolę ruchu drogowego¹⁵².

Z tego też właśnie względu zdecydowaliśmy się oznaczyć na mapie dróg – obrazującej stan punktów kontrolnych na cały wiek XVI – niepewny charakter komory w Babimoście oraz raczej pewny charakter komory w Grójcu Wielkim¹⁵³.

Na mapie dróg znajdują się także dwa obiekty niepewne: komora w Paradyżu i punkt poboru myta w Strzyżewku (Strzeszew). Pierwsza z tych miejscowości pojawiła się jedynie w dokumencie z 1524 r.¹⁵⁴ W trakcie prac nie udało się jednak odnaleźć wzmianek poświadczających funkcjonowanie tej komory w późniejszych okresach. Mając na względzie niepełny stan zachowania danych oraz brak podstawowych źródeł, jakim są zachowane w pełni rachunki komór, uznano, że lepszym rozwiązaniem będzie zamieszczenie na mapie informacji odnotowującej istnienie komory celnej dla pierwszej ćwierci XVI w. niż zupełne jej ignorowanie. W ten sam sposób potraktowany został punkt poboru myta w Strzyżewku (pow. pyzdrowski, par. Cerekwica). Wiadomo, że miejscowość ta była wymieniona jako *deserta* jedynie w rejestrze poborowym z 1552 r.¹⁵⁵ Pojawiła się także w dokumencie Zygmunta Augusta

por. H. Samsonowicz, *Handel na pograniczu polsko-śląskim w świetle danych komory celnej w Częstochowie z 1584 r.*, KH, t. 99, 1992, z. 4, s. 9–10.

¹⁴³ Rach. kom. cel., sygn. C1–C4.

¹⁴⁴ Tamże, sygn. C5–C8.

¹⁴⁵ M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Krakowskie, s. 118–119.

¹⁴⁶ *Corpus iuris Polonici*, t. I/3, nr 130, s. 263–264: „Via et loca eundi mercatoribus. [...] Nakell; Posnania camera; custodia Medzirecz, Babimost, Przemundt, Obra, Keblow; Frankfordt”. Zdaniem wydawcy, Oswalda Balzera, określenie *custodia* (strażnica) odnosi się nie tylko do Międzyrzecza, lecz także do następnych miast, z wyjątkiem zagranicznego Frankfurtu.

¹⁴⁷ MK 33, s. 432 (MRPS IV/2, nr 12351).

¹⁴⁸ MK 36, k. 857 (MRPS IV/2, nr 13852); CMP, nr 151.

¹⁴⁹ Rybarski, *Tabele*, s. 118–135. Można tu jeszcze dodać dwie wzmianki z 1583 r.: camera Grodziensis (ASK I 124, k. 12v), camera Grodziecensis (Rach. kom. cel., sygn. C12, k. 12v–13).

¹⁵⁰ Spisanie jarmarków, s. 158: „Pro Margarete [13 VII] jarmark w Gostiniu główny na woły. Tam trzeba pilnie się przypatrować na targowisku, a pisać, gdzie, kto i skąd woły kupować będzie. Z tego Gostinia zajechać trzeba po komorach, począwszy Sulmierzycze, Zduny, Jutrossyn, Poniecz, Wschowa, Kopanicza, aż do Groicza, Zbassynia dla przeliczenia wołów”.

¹⁵¹ W wydaniu jest błędna identyfikacja Grójca Wielkiego ze wsią Brójce (tamże, przyp. 21), która leży na północny zachód od Zbąszynia, a w XVI w. była miastem.

¹⁵² Autorem fragmentu o komorze w Grójcu Wielkim jest Henryk Rutkowski.

¹⁵³ Ze względu na panujące zamieszanie źródłowe komora w Grójcu Wielkim została błędnie zidentyfikowana z położonym pomiędzy Babimostem a Międzyrzeczem miastem Brójce (T. Związek, *Uwagi w związku z edycją*, s. 406–407).

¹⁵⁴ Zob. przyp. 114; por. KDW I, nr 227.

¹⁵⁵ RPWK, pzd, 1552, nr 59. Podobnie uważał L. Polaszewski (Polaszewski, *Własność*, s. 144), gdzie miejscowość określono jako niezlokalizowaną pustkę o charakterze wiejskim.

z 9 I 1562 r., w którym monarcha nadał Baltazarowi Jaraczewskiemu prawo do poboru mostowego *in oppido Strzezewo*¹⁵⁶. Druga z tych wzmianek jest jedyną dotychczas znaną informacją potwierdzającą status miejski Strzyżewka.

Poza komorami funkcjonowała także sieć przykomorków¹⁵⁷. Ich celem było uszczelnienie istniejącej sieci komór i tym samym zwiększenie przychodów skarbcza królewskiego¹⁵⁸. Obiekty te nie były często wymieniane w źródłach, przez co przy obecnym stanie badań niemożliwe jest dokładne zbadanie ich zagęszczenia geograficznego. Pewne wyobrażenie o tym może dawać przykład strażnic rozlokowanych pomiędzy Poniecem, Jutrosinem a Sulmierzycami, gdyż znajdowały się one na wszystkich przejezdnych drogach prowadzących ze Śląska do wnętrza Wielkopolski¹⁵⁹. Podobny zresztą system przykomorków funkcjonował w dobrach starostwa rogozińskiego, gdzie opłaty pobierano w Gościejewie, Owczychłowach, Skokach i Tłukawach, czyli na szlakach handlowych biegnących z Pomorza na południowy wschód w kierunku Poznania, Frankfurtu, Głogowa i Wrocławia¹⁶⁰.

Spśród 22 przykomorków jedynie 4 potwierdzone były tylko w 1513 r. Należą do nich punkty w miejscowościach: Górka¹⁶¹, Obra, Przemęt i Szymanowo (*Szymunowo*). Z tego też powodu zostały one wyróżnione na mapie w odmienny sposób. Zdarzały się jednak, że znana z początku wieku strażnica była określana – w świetle późniejszych źródeł – jako komora królewska. Przykładem może tu być Międzyrzecz. W 1513 r. został on wymieniony jako *custodia Medzirecz*¹⁶², w 1524 r. miasto znalazło się w wykazie miejsc, w których wybierane było cło – kontekst zapisu sugeruje jednak, że mamy raczej do czynienia z pełnoprawną komorą niż przykomorkiem¹⁶³. Fakt ten znajduje także potwierdzenie w zachowanych rachunkach komór celnych z AP Poznań, gdzie zachowały się cztery posyty pochodzące z 1581 r.¹⁶⁴ Z tego też względu w miejscach, dla których nie odnaleziono późniejszych wzmianek mówiących o funkcjonowaniu w nich komory lub przykomorka, zdecydowano się oznaczyć je na mapie głównej jako strażnice.

Dodatkowym elementem, który pojawił się na mapie dróg, są informacje o odbywaniu się w poszczególnych ośrodkach miejskich jarmarków. Ponieważ funkcjonowanie w danym miejscu targów rocznych jest cechą charakterystyczną dla miasta, zobrazowano tę właściwość na mapie, wyróżniając nazwę miasta, a nie oznaczając osobne punkty, które przy i tak dużej liczbie poszczególnych sygnatur mogłyby utrudnić odbiór treści zaprezentowanej na mapie.

Ze względu na brak całościowych badań nad siecią jarmarczą w Wielkopolsce w średniowieczu i epoce nowożytnej zdecydowano się zobrazować na mapie te targi, których funkcjonowanie zostało potwierdzone w materiale XVI-wiecznym¹⁶⁵. Podstawowym źródłem, które umożliwiło wyznaczenie tych miejscowości, było Spisanie jarmarków wielkopolskich¹⁶⁶. Ten przechowywany w AGAD dokument papierowy nie ma ustalonej precyzyjnej datacji. Jego wydawcy określili powstanie rękopisu pomiędzy

¹⁵⁶ MK 95, k. 570v–571. Sam Baltazar Jaraczewski jest znany ze źródeł – wystąpił jako jeden z właścicieli Jaraczewa w rejestrze poborowym z 1577 r.; RPWK, pzd, 1577, nr 119. Osoba o tym imieniu i nazwisku pojawia się w źródłach sądowych w latach 40. XVI w.; zob. np. TD, 2751 (nr 172) 1546.

¹⁵⁷ Wszystko wskazuje na to, że obiekty te powinny być raczej utożsamiane z łacińskim terminem *custodia*, oznaczającego ‘obronną strażnicę graniczną, przy której pobierano cło od przejezdnych’ (zob. odpowiednie hasło w *Słowniku łaciny średniowiecznej w Polsce*, www.scriptoros.pl, dostęp: 17.03.2017).

¹⁵⁸ Pojęcia te wprowadziła do obiegu naukowego B. Wyrozumka, która rozróżniała w swojej książce pojęcie „strażnicy” i „przykomorka”. Autorka nie podała jednak wyjaśnienia, w jaki sposób należałoby rozumieć te dwa obiekty. Z lektury książki zdaje się, że mamy do czynienia z jedną i tą samą – strażnicą, której celem było uszczelnianie sieci celnej i wybieranie należnych opłat od przejezdnych kupców. Przykomorki zależne były od komory głównej, która stanowiła podstawową jednostkę rozliczeniową z aparatem skarbowym; w źródłach zaś były określane jako miejsca im przyległe; też, *Drogi w ziemi krakowskiej*, s. 21–24.

¹⁵⁹ Nieco informacji o funkcjonowaniu komór celnych i przykomorków daje zachowany spis przemytów. Na przykład Rach. kom. cel., sygn. C12, k. 14: „Die Julii 1583 anni, maiancz s sobą s komor inszych s straznikow kony numero 20 za Miedzyrzecem y Skwierzyną tam wzyalem s sukiennikow s Francffortu ze trzema wossmy s suskna od ktorichem wzial fl. 70”.

¹⁶⁰ Por. też K. Górka-Gołaska, *Rogoźno*, [w:] SHGPoz, cz. IV, s. 112.

¹⁶¹ Identyfikacja za: Weymann, *Drogi*, s. 220.

¹⁶² *Corpus iuris Polonici*, t. I/3, nr 130.

¹⁶³ MK 36, k. 857.

¹⁶⁴ Rach. kom. cel., sygn. C1–C4. Przed wojną znane były także rachunki z okresu od 1507 r. aż do lat 80. XVI w.; Rybarski, *Tabele*, s. 46–159.

¹⁶⁵ Wyjątkami, dla których nie udało się odnaleźć do tej pory wzmianek poświadczających istnienie jarmarków w drugiej połowie XVI w., są Barcin (potwierdzony w 1472 r.; MRPS I, nr 933) i Benice, potwierdzone w 1510 r. (MRPS IV/2, nr 9395).

¹⁶⁶ Zob. przyp. 12.

pierwszą a trzecią ćwiertnią XVI w.¹⁶⁷ Sam rękopis prawdopodobnie nie zachował się w całości, gdyż brakuje w nim terminów jarmarków odbywanych w grudniu¹⁶⁸. Z pewną dozą niepewności należy także zaznaczyć, że rękopis jest prawdopodobnie jednym z wielu tego typu odpisów krążących wówczas po kraju¹⁶⁹. Cenne uzupełnienia do obrazu jarmarków wniosły także wymienione wcześniej konstytucje sejmowe z 1565 r. oraz aneks do monografii autorstwa Agnieszki Bartoszewicz¹⁷⁰. Badaczka zamieściła w nim wypisy dotyczące dat targów rocznych w miastach całej Korony od XIV–XV w. aż do końca pierwszej ćwiertni XVI w. Informacje o nich pozyskiwano także z wypisów zawartych w kartotece słownikowej w Poznaniu oraz podczas przeglądania wykazów dokumentów papierowych i pergaminowych w AGAD. Obraz ten nie jest jednak pełny i zapewne będzie wymagał korekty wraz z postępowaniem nad siecią jarmarczną w Wielkopolsce oraz całej XVI-wiecznej Koronie¹⁷¹.

Zgodnie z dotychczasowymi założeniami serii AHP na końcu niniejszego tekstu dołączamy także wykaz gościńców, stanowiących główne „połączenia między dużymi ośrodkami gospodarczymi, politycznymi i kulturalnymi kraju”¹⁷². Drogi te zostały przedstawione na mapie w skali 1:500 000 jako **drogi główne**. Ze względu na wariantywność poszczególnych dróg wszelkie alternatywne połączenia biegnące przez miejscowości oznaczano nawiasami kwadratowymi. Wykaz połączeń komunikacyjnych rozpoczyna najważniejszy wielkopolski ośrodek miejski o ponadregionalnym charakterze, jakim niewątpliwie był w tamtym czasie Poznań. Kalisz, pełniąc rolę także istotnego punktu na mapie gospodarczej XVI w., został wpisany w szerszy kontekst układu najważniejszych gościńców (zob. pkt 4 poniżej). Tam, gdzie było to możliwe sporządzono dodatkowe listy połączeń drogowych związanych z węzłem kaliskim (pkt. 9–12)¹⁷³. Na koniec warto jeszcze dodać, że miejscowości znajdujące się tuż poza granicą, do których dochodziły oznaczane na mapie drogi, a położone na obszarze o przeważającym wpływie języka niemieckiego (Śląsk, Brandenburgia i Księstwo Pomorskie), podawane były na mapach rekonstrukcyjnych w ich obecnym brzmieniu. W nawiasach umieszczono natomiast ich formy XVI-wieczne, ustalone na podstawie materiałów publikowanych w NMP. Sieć drogowa wychodząca poza granice województw wielkopolskich w kierunku północno-zachodnim została zredukowana do bezwzględnie minimum, ze względu na brak studiów nad drogami województw brzeskiego-kujawskiego i inowrocławskiego¹⁷⁴.

1. Poznań – Gdańsk:

- a) Poznań – Oborniki – Ryczywół – Chodzież – Nakło nad Notecią (Nakiel) – Mrocza – Więcbork – Sępólno Krajeńskie (Sempolbork) – Kamień Krajeński (Kamień);
- b) jak droga **1a** do Nakła nad Notecią, a potem Łobżenica – Złotów (Złotowo) – Łędeczek;
- c) Poznań – Oborniki – Rogoźno – Wągrowiec – Łekno – Kcynia – Nakło nad Notecią i dalej jako drogi **1a** i **1b**;
- d) Poznań – Murowana Goślina (Goślina Kościelna) – Skoki – Mieścisko – Janowiec – Żerniki – Żnin – Kcynia – Nakło nad Notecią i dalej jak drogi **1a** i **1b**;
- e) Poznań – Murowana Goślina i dalej jak droga **1d** aż do Żnina, a potem Szubin – Rynarzewo – Bydgoszcz.

2. Poznań – Toruń:

- a) Poznań – Murowana Goślina jak droga **1d** aż do Żnina, a potem Barcin – Gniewkowo;
- b) Poznań – Pobiedziska – Gniewno – Trzemeszno – Wylatowo (Wielatowo) – Kwieciszewo – Strzelno – Kruszwica.

¹⁶⁷ Spisanie jarmarków, s. 157.

¹⁶⁸ Tamże, s. 156.

¹⁶⁹ Tamże; por. Rybarski, Handel, s. 204: „w Archiwum Skarbowem zachował się dokument z r. 1584 pod nazwą *Spis jarmarków, na których trzeba bywać*; jest to instrukcja dla notariusza lub strażnika celnego wielkopolskiego, w której wyliczone są najważniejsze jarmarki wielkopolskie i śląskie”.

¹⁷⁰ Zob. wyżej, przyp. 10.

¹⁷¹ Obecnie w IH PAN realizowany jest projekt poświęcony sieci jarmarcznej w Wielkopolsce pt. *Annual Fairs in Greater Poland from the Late Middle Ages to the Deluge (1385–1655)*.

¹⁷² H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 126.

¹⁷³ Więcej o znaczeniu Kalisza na mapie dróg zob. w tym tomie komentarz do planu miasta (U. Sowina, T. Związek, T. Panecki, *Kalisz w połowie XVI wieku*) oraz Weymann, *Drogi*, s. 241–249.

¹⁷⁴ Opracowana została do tej pory ziemia dobrzyńska (H. Bartoszewicz, *Drogi handlowe ziemie dobrzyńskiej w XV–XVI w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 4, 1994, s. 155–171) i chełmińska (tenże, *Drogi handlowe ziemi chełmońskiej w XV–XVI w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 6, 1996, s. 43–64). Całość dróg historycznych Kujaw zostanie opracowana w kolejnym tomie AHP.

3. **Poznań – Warszawa:**
 - a) Poznań – Pobiedziska – Czarniejewo (Czerniewo) – Powidz – Kleczew – Ślesin – Brdów (Brdowo) – Kłodawa¹⁷⁵;
 - b) jak droga **3a** do Ślesina i dalej Licheń Stary (Lichyń) – Koło;
 - c) Poznań – Kostrzyn – Września – Słupca – Golina – Konin – Koło – Dąbie;
 - d) Poznań – Środa Wielkopolska (Środa) – Miłosław – Pyzdry – Zagórów – [lub wariant Łądek – Golina –] Konin – Koło.
4. **Poznań – Kraków:**
 - a) jak droga **3c**;
 - b) Środa Wielkopolska – Miłosław – Pyzdry – Chodecz – Stawiszyn – Koźminek – Warta – Sieradz¹⁷⁶;
 - c) jak droga **4b** do Chodcza i potem Kalisz – Opatówek – Staw – [Warta]¹⁷⁷ – Sieradz;
 - d) jak droga **4c do Kalisza** i potem Ołobok – Grabów;
 - e) Poznań – Kórnik (Kurnik) – Bnin – Nowe Miasto nad Wartą (Nowe Miasto) – [Jarocin] – Pleszew (Pleszów) – Kalisz i dalej jak droga **4d**.
5. **Poznań – Wrocław:**
 - a) Poznań – Kórnik (Kurnik) – Nowe Miasto – Jarocin – Koźmin – Krotoszyn – Zduny – Milicz (Militzsch).
6. **Poznań – Głogów:**
 - a) Poznań – Mosina – Czempin – Kościan – Śmigiel – Wschowa – Głogów (Gross Glogau);
 - b) Poznań – Buk – Opalenica – Grodzisk Wielkopolski (Grodzisko) – Wolsztyn – Kontop (Kontopp).
7. **Poznań – Frankfurt nad Odrą:**
 - a) Poznań – Buk – Lwówek – Trzciel – Brójce – Świebodzin (Schwiebus);
 - b) Poznań – Pniewy – Lewice – Pszczew (Pczew) – Międzyrzecz – Sulęcín (Zielenzig).
8. **Poznań – Szczecin**¹⁷⁸:
 - a) Poznań – Pniewy – Kamionna (Kamiona) – Międzychód – Skwierzyna – [Santok (Zantoch)] – [Deszczno (Dechsel)] – Gorzów Wielkopolski (Landsberg);
 - b) jak droga **8a** do Międzychodu i dalej Drezdenko (Dreisen);
 - c) Poznań – Szamotuły – Ostroróg – Sieraków – Drezdenko;
 - d) jak droga **8c** do Ostrorogu i dalej Wronki – Wielen – Człopa – Tuczno – Mirosławiec (Frydland) [– Poźrzadło Wielkie (Gross Spiegiel) lub Kalisz Pomorski (Kallies)];
 - e) jak droga **1a** do Ryczywoła i dalej Czarnków – Człopa, a potem jak droga **8d**;
 - f) jak droga **1a** do Chodzieży i dalej Ujście – Piła – Wałcz [– Czaplinek – Gawroniec (Gersdorf)] – Złocieniec (Falkenburg).
9. **Kalisz – Toruń:**
 - a) Kalisz – Stawiszyn – Rychwał – Konin – Kazimierz Biskupi (Kazimierz) – Wilczyn (Wilczyno) – Strzelno – Kruszwica;
 - b) Kalisz – Morawin (Morawino) – Turek – Brudzew – Koło – Brdów (Brodowo) – Izbica Kujawska.
10. **Kalisz – Warszawa:**
 - a) Kalisz – Morawin – Brudzew – Koło [– Grzegorzewo – Kłodawa lub Dąbie];
 - b) Kalisz – Koźminek – Dobra – Uniejów.
11. **Kalisz – Wrocław:**
 - a) Kalisz – Ołobok – Grabów;
 - b) Kalisz – Kwiatków (Kwiatkowo) – Ostrów Wielkopolski (Ostrów) – [Odolanów (Odalanów)] – Sulmierzyce (Sulimierzyce) – Milicz;
 - c) Kalisz – Raszków (Raszkowo) – Krotoszyn – Zduny – Milicz.
12. **Kalisz – Głogów:**
 - a) jak droga **11c** do Raszkowa, a potem Kobylin – Miejska Górka (Górka) lub [Krobia – Poniec – Góra] – Głogów;
 - b) Kalisz – Dobrzyca – Koźmin – Pogorzela – Gostyń – Leszno – Wschowa – Głogów;
 - c) jak droga **12a** do Górki a potem Sarnowa (Sarnowo) – Wąsosz (Herrnstadt).

¹⁷⁵ Dalej jak w M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 78.

¹⁷⁶ Drogi tej nie odnotowała M. Wilska na mapie gościńców; też, *Ważniejsze drogi województw sieradzkiego i łęczyckiego*.

¹⁷⁷ Taż, *Drogi*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 77.

¹⁷⁸ W wypadku tych dróg olbrzymie znaczenie miały ich połączenia z Margrabską Droga.

PLANY MIAST

WPROWADZENIE

Marek Słoń

Podobnie jak mapa główna, plany miast są rekonstruowane przede wszystkim na podstawie źródeł pisanych z XVI w. (bezpośrednio lub poprzez literaturę przedmiotu) i kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w. Z tych pierwszych czerpiemy informacje o istnieniu poszczególnych obiektów, natomiast późniejsze plany i mapy ukazują nam ich przybliżony zasięg z okresu późniejszego o dwa stulecia. Przenoszenie obrazu przestrzennego w przeszłość jest klasycznym przykładem stosowania retrogresji i powinno być dokonywane zgodnie z zasadami tej metody. Przede wszystkim przedmiotem tych zabiegów powinny być elementy względnie trwałe, jak granice własnościowe, a nie te z natury zmienne, jak obrys drewnianej zabudowy. Trzeba pamiętać o przybliżonym i po części hipotetycznym charakterze tak poczynionych ustaleń. Tylko niektóre kształty przestrzenne potwierdzone są w sposób pewny i precyzyjny. Zazwyczaj są to fragmenty zabudowy murowanej, która zachowała się przynajmniej w postaci reliktów lub fundamentów. Są to w rekonstrukcji swego rodzaju punkty kontrolne, pozwalające z jednej strony weryfikować stawiane hipotezy, a drugiej harmonizować z nimi pozostałe treści.

Legenda do planów miast obejmuje (w całej serii AHP) siedem podstawowych oznaczeń powierzchniowych. Zabudowa została podzielona na trzy kategorie: miejską, przedmiejską i wiejską. Nie są to obrysy budynków, lecz obszar posesji przeznaczonych pod zabudowę. Zabudowa miejska to kwartały otoczone ulicami, placami lub zewnętrznymi granicami miasta. W ośrodkach małych i pozbawionych obwarowań większość tej powierzchni nie była pokryta budynkami, częściowo mogły one być wykorzystywane nawet jako niewielkie ogródki. Nie zmienia to jednak ich charakteru. Ponadto nawet w miastach najbogatszych i najbardziej ściśniętych murami ani całe kwartały, ani pojedyncze posesje nie mogły być wypełnione zabudową, a zasięgu tej ostatniej z reguły nie da się odtworzyć dla XVI w. Tam, gdzie zachowane w najstarszych przekazach kartograficznych podziały własnościowe mogły z pewnym prawdopodobieństwem odzwierciedlać parcelację lokacyjną, zostały naniesione w postaci pełnej siatki lub jedynie kresek wskazujących szerokość i kierunek posesji. W przypadku zabudowy przedmiejskiej i wiejskiej nasza wiedza o jej zasięgu przestrzennym ogranicza się zazwyczaj do tego, że obejścia z domami i obiektami gospodarczymi ciągnęły się wzdłuż drogi. Budowle, dla których przynajmniej z dużym prawdopodobieństwem da się określić rozmiar i kształt w XVI w., są pokazywane odrębnie. Dotyczy to przede wszystkim obiektów obronnych i kościelnych.

W odniesieniu do wykorzystania terenów niezabudowanych zasób dostępnych informacji jest jeszcze mniejszy. Wyróżniono wśród nich kilka kategorii. Zostały oznaczone ogrody, czyli niewielkie i zwykle ogrodzone obszary intensywnej, wielogatunkowej uprawy, w tym sady i winnice. Jako role ukazano ziemie orne. Osobną kategorią są łąki, pastwiska i nieużytki, identyfikowane przestrzennie przede wszystkim na podstawie rekonstrukcji warunków naturalnych, jak tereny zalewowe. W sąsiedztwie miast zwykle występowały jednak także obszary, dla których nie ma podstaw dla przyporządkowania do jednej z tych kategorii. Te widnieją na prezentowanej tu rekonstrukcji jako użytki ogrodowo-rolne.

Nazwy podane na planach są udokumentowane w źródłach z XVI w. Sieć oznaczonych dróg wynika w większym stopniu z zestawienia obrazu osadnictwa z przekazami kartograficznymi z XVIII i XIX w. Głównie te ostatnie są podstawą dla rekonstrukcji rzek i zbiorników wodnych, choć również ona uwzględnia dostępne wzmianki źródłowe oraz wyniki badań archeologicznych i hydrologicznych. Dla uniknięcia zniekształceń geometrycznych wszystkie treści są nanoszone na precyzyjne, współczesne odwzorowanie terenu.

POZNAŃSKI ZESPÓŁ OSADNICZY

Paweł Dembiński

Mapa przedstawia lewobrzeżny Poznań w murach (miasto po lokacji w 1253 r.) wraz z najbliższymi przedmieściami – Świętym Marcinem, Nowymi Ogrodami, Wymykowem, Świętym Wojciechem, Garbarami, Nową Groblą, Gaską (ulica zwana też Za Bramką), Piaskami, Stelmachami, Rybakami i Czapnikami, Półwsiem, jurydyką Wenetowo. Na mapie przedstawione jest też miasteczko Chwaliszewo, a także Summum (Ostrów Tumski), Zagórze, miasteczka Ostrów, Śródka i Stanisławowo (Łacina) oraz miejskie wsie Kundorf, Winiary i Bonin, kościelna wieś Zawady i osada Święty Jan (Komandoria), miejska (później kapitulna) wieś Pietrowo i królewska wieś Rataje. Poza obrębem mapy znalazły się niektóre ważne obiekty osadnicze związane gospodarczo z miastem. Jest to miejska wieś Wierzbica (na południe od miasta), na terenach której powstał w XV w. folwark rodziny Wildów, z czasem zamieniony w odrębną wieś o nazwie Wilda, następnie położone na zachód miejskie wsie Gaj i Jeżyce oraz Sołacz (własność szlachecko-miejska). Te cztery osady są oznaczone na mapie głównej.

Podstawą umożliwiającą podjęcie próby utworzenia mapy poznańskiego zespołu osadniczego w XVI w. były pochodzące z okresu staropolskiego mapy i plany Poznania oraz jego okolic, widoki miasta, a także źródła pisane. Spośród nielicznych map na szczególną uwagę zasługuje plan szwedzkiego oficera (zarazem inżyniera i kartografa) Erika Dahlbergha, wykonany ok. 1655, a wydany drukiem w 1697 r. w Norymberdze przez Samuela von Pufendorfa (już po śmierci tego historyka w 1694 r.)¹. Opracowany został w skali ok. 1:6000. Plan ten miał oddać przede wszystkim walory Poznania jako twierdzy, dlatego szczególną wagę przywiązano do obiektów mających znaczenie militarne (obwarowania, bramy, furty, wody w bezpośredniej bliskości miasta, kościoły znajdujące się poza miastem niedaleko murów), pomijając inne. Na mapie tej właściwie nie uwzględniono zatem (poza Garbarami) przedmieść i pozostałych miasteczek tworzących konurbację. Nie mamy więc pochodzącego sprzed potopu szwedzkiego planu uwzględniającego położenie osad znajdujących się poza murami. Stwierdzenie to jest o tyle istotne, że wobec ogromu zniszczeń wywołanych wojną ze Szwedami – faktycznego zniszczenia tych przedmieść – przedstawienie planu osad przedmiejskich w XVI w. jest jedynie rekonstrukcją opartą w dużej mierze na źródłach innych niż tylko kartograficzne czy ikonograficzne. Pozostałe mapy pochodzące z XVIII w., choć cenne, nie oddają stanu miasta z okresu jego rozkwitu w epoce Jagiellonów. Wśród planów tych wymienić można przede wszystkim mapę z 1704 r., w skali ok. 1:5600, wykreśloną w czasie oblężenia zajętego przez Szwedów Poznania przez połączone wojska polsko-sasko-rosyjskie, określaną jako mapę Samuela Fabera². Na planie tym uwzględniono już

¹ *Ichnographia [Iconographia] Posnaniae, Metropolis Poloniae Maioris...*, miedzioryt jednobarwny, 1655, rys. Erik Dahlberg, ryt. [François] Lap[ointe], 31,4 x 25,1 cm, ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, [w:] *Plany Poznania*, opisy planów i red. D. Książkiewicz-Bartkowiak, Poznań 2010, nr 2. Plan ten omawiają: H. Münch, *Plany Poznania z przed roku 1793 i ich wartość dla badań nad topografią miasta*, KMP, 1937, s. 1–48, gdzie także omówienie innych map Poznania z okresu staropolskiego; J. Młodziejowski, *Plan Poznania z czasów wojen szwedzkich*, KMP, 1947, s. 55–63; *ŻK*, nr 1, gdzie wzmianka, że plan został wykonany w skali 1:6000; por. też W. Czarnecki, *Plany historyczne miasta Poznania*, Poznań 1961, tu opisy zniszczonych w czasie okupacji historycznych map Poznania i okolic; S. Alexandrowicz, J. Łuczyński, R. Skrycki, *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2017, s. 196.

² *Belagerung der Stadt Posen*, miedzioryt, 1704, wyk. P.S. Faber, 38,4 x 27,9 cm, ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, [w:] *Plany Poznania*, nr 3; wg *ŻK*, nr 3, mapa ta pochodzi z opracowania S. Fabera *Ausführliche Lebens-Beschreibung Carls XII., Königs in Schweden*, t. 4, Frankfurt und Leipzig 1705 (w *ŻK*, nr 4 i 5, omówione też inne plany

przedmieścia i zaznaczono (przynajmniej orientacyjnie) zmianę ukształtowania powierzchni gruntu oraz niezbyt precyzyjnie sieć hydrograficzną i tereny podmokłe³. Trudno jednak powiedzieć, czy wobec przeprowadzanych w XVIII w. prac nad modernizacją fortyfikacji miejskich i dostosowaniem ich do nowoczesnych metod walki z użyciem artylerii⁴ przedstawione na tej mapie obniżenie terenu na zachód od murów miejskich miało charakter naturalny⁵. Pochodzący z 1728 r., a wykonany w skali ok. 1:5500, plan ławnika miejskiego Jana Rzepeckiego przedstawia Poznań wraz z najbliższą okolicą. Na mapie tej ukazane są też obszary podmiejskie: Garbary, przedmieście przed Bramą Wrocławską, Nowa Grobla, Święty Marcin, Święty Wojciech, wsie Kundorf i Winiary, a także Ostrów Tumski, miasteczka: Chwaliszewo, Ostrów, Śródka, wieś Zawady, osada Święty Jan (Komandoria) i kościół św. Rocha. Rzepecki zaznaczył ukształtowanie powierzchni Wzgórza Winiarskiego, bieg wód, schematycznie rodzaje użytków rolnych (pola uprawne i pastwiska). Oddał różnymi kolorami rodzaj własności gruntów, a w obrębie murów precyzyjnie rozrysował poszczególne działki⁶.

Jak zwracają uwagę Renata Graf i Alfred Kaniecki, pierwszym dokładnym planem Poznania jest tzw. plan saski z 1734 r., wykonany w skali ok. 1:5000 przez nieznanego autora⁷. Przedstawia on miasto na lewym brzegu Warty wraz z przedmieściami, wsią Kundorf oraz miasteczkami: Chwaliszewem, Ostrowem, Śródka i Wyspą Tumską. Oddano na nim rzeźbę terenu i dokładnie bieg ówczesnych odnóg Warty i jej dopływów: Bogdanki, Wierzbaka i Cybiny, sieć drożną oraz mosty i brody. W obrębie murów i nowo wzniesionych fortyfikacji przedstawiono kościoły i gmachy użyteczności publicznej oraz kwartały zabudowy. Wewnątrz murów zaznaczono tzw. Złotą Górę (w obrębie wolnego placu na południowy zachód od klasztoru Dominikanów). Nie jest ona uwzględniana na wcześniejszych planach Poznania. Graf i Kaniecki identyfikują ją z „dwupoziomowym ostańcem wyższego poziomu terasowego”. Natomiast na podstawie lustracji z lat 1728 i 1740 wnosić można, że było to zapewne wzniesienie utworzone przez składowane tam śmieci i nieczystości⁸.

Wykonany w skali ok. 1:3600 plan I.G. Daumanna z 1761 r. przedstawia już tylko miasto wraz z najważniejszymi obiektami i kwartałami zabudowy w obrębie fortyfikacji wraz z najbliższym przedpolem i zabudową Wzgórza Świętego Wojciecha⁹. Na planie tym zaznaczono przebieg cieką płynącego

z lat 1709 i 1721, nawiązujące do mapy Fabera). W niejasnym stosunku do tej mapy pozostaje rękopiśmienna mapa Petera Sigfrieda Tabberta przedstawiająca miasto w czasie oblężenia przez wojska sasko-rosyjskie w październiku 1704 r.; por. S. Alexandrowicz, J. Łuczyński, R. Skrycki, *Historia kartografii*, s. 196, zwł. *Cartographica Poloniae 1570–1930. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich*, oprac. U. Ehrensward, Warszawa–Sztokholm 2008, s. 161, poz. 871, s. 351, ryc. 11.

³ Por. też R. Graf, A. Kaniecki, *Sposoby przedstawiania elementów środowiskowych na XVII- i XVIII-wiecznych planach Poznania i ich wiarygodność*, „Przegląd Geograficzny”, t. 80, 2008, nr 3, s. 434–360, tu s. 351–352.

⁴ O unowocześnieniu fortyfikacji poznańskich w XVII i XVIII w. zob. Z. Pilarczyk, *Obronność Poznania w latach 1253–1793*, Warszawa–Poznań 1988, s. 164 nn.

⁵ Prezentowana przez R. Graf, A. Kanieckiego (ciż, *Sposoby przedstawiania*, s. 352) fotografia egzemplarza mapy Petera Sigfrieda Tabberta (u tych autorów P.S. Fabberta) nie zawiera w tym miejscu kreskowań sugerujących obniżenie terenu (o mapie Petera Sigfrieda Tabberta por. przyp. 2).

⁶ *Jurisdictionum Posnaniensium Remonstratio...*, miedzioryt ręcznie kolorowany, 1728, wyk. Jan Rzepecki, ryt. Moises w Poznaniu, 67 x 104 cm, ze zbiorów Staatsbibliothek zu Berlin, [w:] *Plany Poznania*, nr 4. O planie tym też: ŻK, nr 8; M. Warkoczewska, *Jak zrujnowany Poznań o przychylności starosty generalnego Jana Jerzego Przebendowskiego zabiegał*, KMP, 2004, nr 4, s. 261–267.

⁷ R. Graf, A. Kaniecki, *Sposoby przedstawiania*, s. 352–354 – także fotografia tego planu; ŻK, nr 9, gdzie czarno-biała, marnej jakości kopia.

⁸ R. Graf, A. Kaniecki, *Sposoby przedstawiania*, s. 353–354. W 1728 r. zapisano o tym obiekcie: „góra gnojami wyniesiona, Żydowska zwana”; M.J. Mika, *Opis Poznania z roku 1728*, KMP, 1950, s. 254. W lustracji z 1740 r. zapisano natomiast „na kilkanaście łokci od końca do końca wzwyz gnojami Żydowska Góra zawalona, na której wywiezienie kilka tysięcy łożyc potrzeba dla tychże gnojów i plugastwa bez pomiarkowania wielkości”; *Opisy i lustracje Poznania z XVI i XVII wieku*, wyd. M.J. Mika, Poznań 1960, s. 203. Nie sposób rozstrzygnąć, czy śmieci składowano w tym miejscu z uwagi na specyficzne warunki terenowe uniemożliwiające zabudowę i wykorzystanie dla celów handlowych, a zatem lekkie wyniesienie gruntu, czy też wysypisko utworzone na pustym placu powstałym na skutek zniszczenia w wyniku pożaru lub działań wojennych. Ta druga możliwość wydaje się bardziej prawdopodobna. Zabudowaną przestrzeń w tej części Poznania umieszcza na zrekonstruowanym przez siebie planie XV-wiecznego miasta Wiesiołowski, Socjotopografia, ryc. 9 (o wielkiej wartości tego opracowania dla rozpoznania obrazu miasta w obrębie murów por. niżej). Warto dodać, że wzniesienia tego nie umieszczono na mapie z lat 1771–1773, tzw. mapie Geyera, oddającej ze szczegółami rzeźbę terenu (por. niżej). W kontekście informacji przytoczonych z lustracji nazwa Złota Góra *vel* Goldberg nabiera jednoznacznie szyderszego wydźwięku.

⁹ *Plan de La Ville de Posen dans L'Etat ou elle consiste L'année MDCCLXI*, rękopiśmienny, kolorowy, 1761, wyk. I.G. Daumann, 25,5 x 21,3 cm, ze zbiorów Staatsbibliothek zu Berlin, [w:] *Plany Poznania*, nr 5; ŻK, nr 10.

w obrębie murów od młyna Bogdanka koło klasztoru Dominikanek do fosy miejskiej w pobliżu Bramy Wronieckiej.

Dużą wartość ma plan wykonany w latach 1771–1773, w skali ok. 1:6100, przypisywany S.F. Geyerowi¹⁰. Mapa ta oddaje zabudowę miasta w obwarowaniach (w tym XVIII-wieczne mury na ul. Wronieckiej, Mokrej i Żydowskiej – na naszym planie Sukiennicza – zagradzające wejście do dzielnicy żydowskiej), a także przedmieść oraz miasteczek: Chwaliszewo, Śródka i Ostrów, jak też wsie podmiejskie (Kundorf, Winiary, Bonin, Zawady, Święty Jan, Łacina i Wilda). Jest również istotna dla rozpoznania rzeźby terenu, przebiegu wód¹¹ i sieci drożnej wokół Poznania w drugiej połowie XVIII w. Znacznie większy obszar ukazuje mapa Karola Grunda¹². Wykonana została w 1780 r., w skali ok. 1:6830. Uwzględniono na niej także dalej położone od Poznania wsie i osady – Sytkowo, Sołacz, Winiary, Jeżyce, Kundorf, Bonin, Zawady, Komandorię (tj. Święty Jan), Pietrowo, Łacinę, Rataje, Żegrze (w tym tomie AHP: Zegrz), Luboń i Wildę oraz Górczyn (w AHP: Górczyno), przy czym wiele z nich wraz z zasięgiem pól. Na mapie tej zaznaczone są użytki rolne (z podziałami własnościowymi), pastwiska i łąki oraz lasy Dębiny, przebieg dróg i ukształtowanie powierzchni. Mapa ta okazała się szczególnie przydatna przy ustalaniu położenia jurydyki Wenetowo i określeniu zasięgu podmiejskiej wsi Wierzbica, nieistniejącej już w XVIII w., na której gruntach powstała wieś Wilda.

W prezentowanej rekonstrukcji poznańskiego obszaru osadniczego wykorzystane zostały ponadto: *Planta M. Poznania 1784*, a także mapa Jana Bończa Krzewskiego z 1785 r. (według kopii wykonanej w 1926 r.), pruskie plany z lat 1795 (obejmujący Poznań i okoliczne wsie), 1803–1804 i 1841¹³.

Wśród źródeł ikonograficznych¹⁴ ukazujących dawny Poznań pierwszorzędne znaczenie ma wydana w 1618 r. w Kolonii przez Georga Brauna i Franza Hogenberga¹⁵ w tomie szóstym ich dzieła *Civitates orbis terrarum* panorama miasta od północy – zapewne ze Wzgórza Świętego Wojciecha. Jest to najstarszy znany nam widok, mający także charakter planu, zawierający sporo szczegółów dotyczących rozplanowania miasta, jego najważniejszych budowli (zamku, ratusza, rynku i niektórych kramów, murów, bram, Wieży Czerwonej, Pałacu Górków, kolegiaty św. Marii Magdaleny, kościołów Dominikanów i Dominikanek, Świętego Ducha, Franciszkanów Obserwantów i Karmelitów), przedmieść, miasteczka Chwaliszewa (z ratuszem i kościołem św. Barbary) oraz wyspy katedralnej (z częścią obwarowań, katedrą, kolegiatami NMP i św. Mikołaja), Łaciny. Panorama ta oddaje także (choć w sposób zniekształcony) przebieg wód w pobliżu miasta (odnóg Warty oraz fosy) wraz z mostami. Szytych Brauna, mimo pewnej schematyczności przekazu (rysunki małych, nieomal identycznych domków wskazujących na linie zabudowy), rejestruje rozległość całego zespołu osadniczego miasta przed potopem szwedzkim. Wartości takiej nie ma schematyczny widok miasta z ok. 1631 r.¹⁶ Kolejne pochodzą już z XVIII w.,

¹⁰ *Plan von der Stadt Posen*, rękopiśmienny, kolorowy, ok. 1771–1773, autor nieznan (prawdopodobnie S.F. Geyer), 43,0 x 66,9 cm, ze zbiorów Staatsbibliothek zu Berlin, [w:] *Plany Poznania*, nr 6; ŻK, nr 11; wg *Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen. Ein deutsch-polnischer Katalog*, wyd. A. Jammers, współpr. E. Kemp, Wiesbaden 2000, s. 319, mapa powstała ok. 1775 r., wydawcy nie podają też jej autora.

¹¹ O mapie tej R. Graf, A. Kaniecki, *Sposoby przedstawiania*, s. 355–356.

¹² *Mappa generalna Miasta JKM Poznania i Przedmieściów do niego należących tudzież Miasteczków i Jurisdycyów Jemu przyległych iakoteż wsiów Miasta tego Dziedzicznych...*, 1780, wyk. K. Grund, 105 x 135 cm, ze zbiorów Muzeum Historii Miasta Poznania [reprint z kopii wyk. w 1933 z planu z 1780 r.], [w:] *Plany Poznania*, nr 7; ŻK, nr 12. O mapie tej por. też W. Czarnecki, *Plany*, s. 7–10.

¹³ *Planta M. Poznania 1784*, rękopiśmienny, kolorowy, 1784, autor nieznan, 44 x 31,8 cm, ze zbiorów Muzeum Historii Miasta Poznania, [w:] *Plany Poznania*, nr 8 (też ŻK, nr 13); *Mappa ad rationem illustrissimi et reverendissimi capituli cath. Posn. territorium cum anexis partibus per me infrascriptum anno 1785... delineata. Jan Bończa Krzewski S. R. M. Geometra Juratus et privilegiatus*, wyk. J. Bończa Krzewski, [w:] ŻK, nr 14; *Plan von der Gegend um Posen*, miedzioryt wielobarwny, 1795, ryt. C. Jäck w Berlinie, 26,2 x 18,1 cm, ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej PAN, [w:] *Plany Poznania*, nr 9 (też ŻK, nr 17); *Situations Plan von der Königl. Südprouss. Immediatstadt Posen wie nach dem in Jahre 1803...*, rękopiśmienny, kolorowy, 1803, autor nieznan, 73,1 x 54,2 cm, ze zbiorów Staatsbibliothek zu Berlin, [w:] *Plany Poznania*, nr 10 (też ŻK, nr 18); *Plan ulicy Chwaliszewo z 1804 roku*, oprac. W. Karolczak, KMP, 1995, nr 1, s. 97–99; *Plan von der Stadt und Festung Posen*, rkps wielobarwny, 1841, 1871, wyk. von Saenger, uzupełnił Sandau, 75,7 x 77,5 cm, ze zbiorów Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, [w:] *Plany Poznania*, nr 18 (też ŻK, nr 25).

¹⁴ Widoki i przekazy ikonograficzne dotyczące dawnego Poznania omawiają: A. Brosig, *Poznań i miasta Polski zachodniej w grafice*, Poznań 1929; M. Warkoczewska, *Widoki starego Poznania. Źródła ikonograficzne do zabudowy miasta z wieków XVIII–XIX*, Poznań 1960; też, *Portret miasta. Poznań w malarstwie i grafice*, Poznań 2000.

¹⁵ *Posnania elegans Poloniae in finibus Silesiae Civitas*, miedzioryt kolorowany, niedatowany, niesygnowany, 46,3 x 20,7 cm, ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, wyd. [w:] *Plany Poznania*, nr 1.

¹⁶ M. Warkoczewska, *Widoki starego Poznania*, s. 30.

kiedy miasto bardzo ucierpiało w czasie wielkiej wojny północnej. Ukazują one Poznań od południa (widok miasta z 1704 r., dokumentujący oblężenie przez wojska Augusta II¹⁷) lub południowego wschodu (widoki z 1728¹⁸ i 1734 r.). Zwłaszcza ten ostatni, wykonany przez Friedricha Bernharda Wernera, prawdopodobnie z wieży kościoła św. Rocha, ma dużą wartość dokumentacyjną¹⁹. Inny to widok od południowego wschodu z ok. 1793 r.²⁰ Podobnie znaczenie źródłowe mają liczne gwasze Karola Albertiego, dokumentujące wygląd nieistniejących już często budowli, wyburzonych w czasach zaboru pruskiego w związku z planami przebudowy miasta²¹.

Źródła pisane dotyczące Poznania oraz jurydyk i miasteczek tworzących wraz z Poznaniem konurbację, mimo zniszczeń w czasie licznych wojen, zachowały się we względnej obfitości. Przechowywane są obecnie głównie w Archiwum Państwowym i Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu. Źródła te omawiają Irena Radtke, Antoni Gąsiorowski, Stanisław Nawrocki oraz Marian Banaszak i Feliks Lenort²². Dla opracowania prezentowanego planu znaczenie miały przede wszystkim akta wytworzone przez zwierzchnie władze świeckie (królów, książąt i ich urzędników) i kościelne (biskupów, ich wikariuszy i kapitułę) oraz władze miejskie (radę i ławę). Dla średniowiecza wiele z nich zostało opublikowanych drukiem, zwłaszcza w *Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski*²³. Średniowieczne akta rady miejskiej i niektóre akta ławy wydali Adolf Warschauer i Kazimierz Kaczmarczyk²⁴. Osobno natomiast przywileje uzyskane przez Poznań i liczne akty z okresu staropolskiego dotyczące miasta (lustracje, wilkierze) wydali Feliks Pohorecki, Witold Maisel, Marian J. Mika oraz inni autorzy²⁵. Kapitalne znaczenie dla rozpoznania topografii miasta, łącznie z jego przedmieściami, mają zwłaszcza księgi ławy miejskiej, zachowane od 1430 r. Rejestrowano w nich obrót nieruchomościami i zapisanymi na nich czynszami, podając położenie domów i parcel według ulic i imion (oraz przydomków) właścicieli sąsiednich nieruchomości. Analogicznie postępowano w wypadku wsi miejskich, z tym, że nie podawano wtedy nazwy ulicy, skoro przez wieś wiodła tylko jedna droga. Dla XV w. księgi te (w liczbie 9, łącznie ok. 15 tys. zapisów) wykorzystane zostały przez Jacka Wiesiołowskiego w badaniach nad socjotopografią miasta²⁶. Materiały te posłużyły temu autorowi do opracowania mapy miasta w obrębie murów, z zaznaczeniem wszystkich nieruchomości²⁷.

Współczesne badania nad historią Poznania sięgają XIX w. Podejmowali je jako pierwsi współpracujący ze sobą amatorzy pasjonaci – Edward Raczyński i Józef Łukasiewicz. Ten drugi, bibliotekarz w Bibliotece Raczyńskich, w 1838 r. opublikował *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*²⁸.

¹⁷ *Poznań ściśle oblężony Roku Pańskiego 1704...*, miedzioryt 18,5 x 31,3 cm, widok ten omawia M. Warkoczewska, *Widoki starego Poznania*, s. 33–34, ryc. 6; też, *Portret miasta*, s. 11–13.

¹⁸ Jest to panorama zamieszczona na sporządzonym przez ławnika poznańskiego J. Rzepeckiego planie miasta; M. Warkoczewska, *Widoki starego Poznania*, s. 34–35, ryc. 7; *ŻK*, nr 8; *Plany Poznania*, nr 4.

¹⁹ O widoku tym M. Warkoczewska, *Widoki starego Poznania*, s. 36–37, zwł. jednak też, *Portret miasta*, s. 18–21, gdzie uściślona data powstania.

²⁰ Tamże, *Widoki starego Poznania*, s. 38.

²¹ Tamże, s. 18–19, 38–43.

²² I. Radtke, *Kancelaria miasta Poznania do roku 1570*, Warszawa 1967, s. 84 nn.; A. Gąsiorowski, *Źródła do dziejów Poznania XIV–XV wieku*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych. Materiały z ogólnopolskiego sympozjum 18–19 października 1973*, red. W. Błaszczyk, Warszawa–Poznań 1977, s. 67–84; S. Nawrocki, *Źródła do dziejów Poznania (do 1793 roku)*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1–2, red. J. Topolski, Warszawa–Poznań 1988, tu: cz. 1, s. 17–29; M. Banaszak, F. Lenort, *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu*, [w:] *Dzieje Poznania i Województwa Poznańskiego (w granicach z 1974)*. Informator o materiałach archiwalnych, t. 2, red. C. Skopowski, Warszawa 1982, s. 237–487.

²³ KDW I–XI.

²⁴ *Stadtbuch von Posen. Acten des städtischen Rathes 1398–1433*, wyd. A. Warschauer, Posen 1892; *Akta radzieckie poznańskie*, t. 1: 1434–1470, t. 2: 1471–1501, t. 3: 1502–1506, wyd. K. Kaczmarczyk, Poznań 1925–1948.

²⁵ F. Pohorecki, *Opis Poznania z roku 1787. (Wraz z planem m. Poznania z końca XVIII wieku)*, KMP, 1932, s. 42–58; *Wilkierze poznańskie*, t. 1–3, wyd. W. Maisel, Wrocław 1966–1969; *Przywileje miasta Poznania XIII–XVIII wieku*, wyd. W. Maisel, Poznań 1994; M.J. Mika, *Opis murów i budynków miejskich z r. 1654*, KMP, 1948, s. 209–214; tenże, *Opis Poznania z roku 1728*, KMP, 1950, s. 229–278; *Opisy i lustracje Poznania*; LWWK 1564.

²⁶ AP Poznań, Akta miasta Poznania, sygn. I 291–299. Regesty J. Wiesiołowskiego przechowywane są w Bibliotece PTPN, rkps 1545. Warto podkreślić, że liczniejsze są analogiczne archiwalia zachowane dla XVI w.: 8 woluminów wtóropisów ksiąg rezygnacji z kancelarii rady miejskiej (AP Poznań, Akta miasta Poznania, sygn. I 300–I 307), 9 ksiąg rezygnacji z kancelarii ławy (tamże, sygn. I 309–I 317).

²⁷ Wiesiołowski, *Socjotopografia*, ryc. 9–12.

²⁸ J. Łukasiewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 1–2, Poznań 1838 (wyd. 2, z omówieniem J. Wiesiołowskiego, Poznań 1998).

Z kolei Raczyński, bibliofil i kolekcjoner, twórca biblioteki publicznej, działał przede wszystkim jako mecenas. Jego pasji badawczej zawdzięczamy jednak wydanie drukiem *Kodeksu dyplomatycznego Wielkiej Polski* – zbioru dyplomów dotyczącego tej dzielnicy, czy *Wspomnień Wielkopolski*, omawiających historię regionu, a także Poznania²⁹. Niemałe zasługi w odkrywaniu historii miasta ma inicjator niemieckiego Historisches Gesellschaft für Provinz Posen (1885), poznański archiwista Adolf Warschauer. Czynił to zarówno jako wydawca źródeł, jak i popularyzator³⁰. Rosnące zainteresowanie przeszłością Poznania po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. znalazło wyraz w samodzielnych publikacjach dotyczących jego historii oraz licznych artykułach zamieszczanych na łamach „Kroniki Miasta Poznania”, dotyczących także poszczególnych instytucji znajdujących się w tym mieście, rodzin, budowli bądź przedmiotów związanych z nim i z jego mieszkańcami³¹. Wśród pozycji zasługujących na szczególną uwagę wymienić trzeba cytowane już wyżej opracowania Miki i Maisla oraz dzieło ks. Józefa Nowackiego *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, którego pierwszy tom traktuje o poznańskiej katedrze, a drugi, poświęcony diecezji, w wielu miejscach dotyczy spraw związanych z poznańskimi instytucjami kościelnymi – parafii św. Marii Magdaleny, przyległych parafii św. Marcina i św. Wojciecha, św. Małgorzaty i św. Jana, wreszcie klasztorów i szpitali (hospicjów), a także instytucji kościelnych podpoznańskich miasteczek³². Budowle sakralne pozostałe po licznych spośród tych instytucji przedstawione zostały w ramach *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*³³. Natomiast strukturę prawną aglomeracji przedstawiła Zofia Kulejewska-Topolska³⁴.

W latach 60. ubiegłego wieku podjęto prace nad *Słownikiem historyczno-geograficznym ziem polskich w średniowieczu*. W ramach tego wieloletniego projektu badawczego od początku lat 80. zaczęły ukazywać się drukiem kolejne jego zeszyty, zawierające hasła dotyczące obiektów osadniczych dawnego województwa poznańskiego, w tym podpoznańskich wsi i miasteczek, takich jak: Bonin, Chwaliszewo, Czapniki, Jeżyce, Ostrów, Pietrowo, Stanisławowo, Summum, Śródka, Święty Gotard, Święty Jan (także Święty Jan – dom joannitów), Święty Łazarz, Święty Marcin, Święty Wojciech, Wenetowo, Wierzbica, Wierzby Młyn, Wilda. Jako nazwy tych obiektów przyjęto na ogół formy najczęściej występujące w średniowieczu, ustalone w toku opracowywania haseł słownikowych³⁵.

Okazją do przypominania dawnej świetności miasta stały się kolejne rocznice lokacji, uświetniane konferencjami i publikacjami podsumowującymi wiedzę o Poznaniu³⁶. Nowoczesnej syntezy swych dziejów aż do drugiego rozbioru doczekał się Poznań jednak dopiero w 1988 r.³⁷ Wśród bogatej lite-

²⁹ CMP; E. Raczyński, *Wspomnienia Wielkopolski, to jest województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego*, t. 1, Poznań 1842, t. 2, Poznań 1843 – tu na s. 124–253 przedstawiony Poznań.

³⁰ *Stadtbuch von Posen; Die Chronik der Stadtschreiber von Posen*, wyd. A. Warschauer, Posen 1888; A. Warschauer, *Geschichte der Provinz Posen in polnischer Zeit*, Posen 1914. W latach 1900–1918 A. Warschauer był wydawcą „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen”.

³¹ Na przykład H. Likowski, *Miasto książęce Śródka. Kartka z dziejów Poznania w latach 1231–1253*, Poznań 1922; M. ze Sławskich Wicherkiewiczowa, *Rynek poznański i jego patrycjat*, wyd. 1, Poznań 1925, wyd. 2 [posł. J. Wiesiołowski], Poznań 1998; S. Paternowski, *Finanse miasta Poznania w wiekach średnich*, Poznań 1937; M.J. Mika, *Studia nad patrycjatem poznańskim w wiekach średnich*, Poznań 1937 (wyd. 2, Poznań 2006); na temat artykułów zawartych w KMP por. D. Balcerk, J. Bagińska-Mleczak, *Bibliografia zawartości „Kroniki Miasta Poznania”, 1923–1997*, [Poznań 1997].

³² Now1, Now2. O parafiach poznańskiego zespołu osadniczego por. też E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w średniowiecznym Poznaniu*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 390–404 n.

³³ KZS sn, t. 7: *Miasto Poznań*, cz. 1: *Ostrów Tumski i Śródka z Komandorią*, oprac. B. Dolczewska i in., red. E. Linette, Z. Kurzawa, Warszawa 1983, cz. 2/1–2/2: *Śródmieście – kościoły i klasztory*, red. Z. Kurzawa, A. Kuszelski, Warszawa 1998–2002.

³⁴ Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji osadniczej Poznania od XV do końca XVIII wieku*, Poznań 1969; Z. Kulejewska, *Rozwój zabudowy miejskiej poza murami. Powstawanie jurydyk*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 398–404; też, *Ustrój prawny jurydyk*, [w:] tamże, s. 404–409.

³⁵ SHGPoz, cz. I, s. 89–90, 235–242, 281; SHGPoz, cz. II, s. 84–95; SHGPoz, cz. III, s. 515–518, 659; SHGPoz, cz. IV, s. 634, 745–749; SHGPoz, cz. V, s. 134–253, 542–544, 608–611, 616–617, 657. W sprawie folwarków i wsi miejskich por. też J. Majewski, *Gospodarstwo folwarczne we wsiach miasta Poznania w latach 1582–1644*, Poznań 1957. W kontekście odniesienia nazw do obiektów fizjograficznych nie budzi zaufania wydane ostatnio *Nazewnictwo geograficzne Poznania. Zbiór studiów*, red. Z. Zagórski, Poznań 2008, gdzie np. na s. 314 odniesienie nazwy Noteć zarówno do jednej z odnóg Warty pod Poznaniem, jak i prawego dopływu tej rzeki, a na s. 322 mylne odniesienie nazwy Rudnik do Wierzbaka; por. też SHGPoz, cz. IV, s. 215; SHGPoz, cz. V, s. 525, przyp. 4.

³⁶ *Studia poznańskie*, PZ, t. 9, 1953, nr 6–8; *Dziesięć wieków Poznania*, t. 1–3, red. K. Malinowski i in., Poznań 1956; *Początki i rozwój Starego Miasta; Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005; ostatnio *Archeologia o przeszłości Poznania i jego zaplecza. Stan i potrzeby badań*, red. J. Kaczmarek, H. Kaczmarek, Poznań 2013.

³⁷ *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1–2, gdzie zestawienie literatury dotyczącej dziejów miasta.

ratury dotyczącej Poznania na szczególną uwagę zasługuje jednak cytowane już opracowanie Jacka Wiesiołowskiego *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, sumujące wiedzę na temat osadnictwa miasta w murach i przemian społecznych aglomeracji schyłku wieków średnich³⁸. Ono też, wobec braku analogicznych badań dla XVI w.³⁹, braku XVI-wiecznych planów i nielicznych map sprzed potopu szwedzkiego, dało podstawę do wyznaczenia planu miasta w obrębie murów. Natomiast pomocą przy opracowywaniu prezentowanego planu zespołu osadniczego służyły także mapy opracowane przez Adolfa Warschauera, Zbigniewa Zielińskiego, Annę Rogalanek i Stefana Abta⁴⁰.

System dróg wychodzących z Poznania przedstawił przede wszystkim Stefan Weymann⁴¹. Natomiast ciągi komunikacyjne w obrębie miasta i jego najbliższej okolicy w XV w. omówił w cytowanej już pracy Jacek Wiesiołowski⁴². Problem wykorzystania wody w obrębie miasta przedstawiła Urszula Sowina, a historyczne warunki fizjograficzne i system hydrograficzny w obrębie konurbacji poznańskiej ukazał na podstawie analizy geologicznej i badań historycznych Alfred Kaniecki⁴³. Tenże autor zaprezentował też położenie wodnych młynów poznańskich. W uściśleniu rozmieszczenia tych młynów wykorzystane zostały też materiały kartoteki Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski IH PAN⁴⁴. Powyższe materiały (wraz z zachowanymi głównie dla okresu staropolskiego mapami) pomogły też w określeniu położenia mostów⁴⁵.

Podsumowując powyższe wywody dotyczące stanu zachowania źródeł, zwłaszcza kartograficznych i ikonograficznych, należy podkreślić, że prezentowany plan poznańskiego zespołu osadniczego jest rekonstrukcją. Składają się na nią przekazy źródłowe niejednokrotnie odbiegające chronologią od *terminus* przyjętego w założeniach serii AHP na koniec XVI w. Tym samym przedstawiana przez nas mapa Poznania jest jedynie uprawdopodobnioną wersją stanu, który w wielu istotnych szczegółach czeka na dopracowanie poprzez żmudne kwerendy archiwalne i badania. Stąd np. pominięcia niektórych obiektów, których położenia nie sposób precyzyjnie określić⁴⁶.

³⁸ Wiesiołowski, *Socjotopografia*.

³⁹ Por. jednak M. Wojciechowski, *Struktura społeczno-gospodarcza Poznania w pierwszej połowie XVIII wieku*, PZ, t. 7, 1951, nr 12, s. 341–395; Z. Zieliński, *Rozwój terytorialny miasta oraz zabudowy Starego Rynku w Poznaniu*, PZ, t. 9, 1953, nr 6–8, s. 254–274; S. Waszak, *Ludność i zabudowa mieszkaniowa Poznania w XVI i XVII wieku*, PZ, t. 9/3, 1953, nr 9–12, s. 64–136; tenże, *Dzietność rodziny mieszczańskiej i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i XVII wieku*, RDSG, t. 16, 1954, s. 316–384; S. Abt, *Ludność Poznania w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 424–454.

⁴⁰ *Plan der Stadt Posen im XV. Jahrhundert*, w skali 1:5000, mapa dołączona do *Stadtbuch von Posen*; S. Waszak, *Dzietność rodziny mieszczańskiej*, ryc. 1, gdzie plan opracowany przez Z. Zielińskiego; *Poznań w pierwszej połowie XVI w.*, zał. do *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1; por. S. Abt, *Struktura społeczna i rozmieszczenie przestrzenne mieszkańców*, [w:] tamże, s. 434–437, gdzie na s. 435 mapa pt. *Ludność Poznania w końcu XVI wieku*.

⁴¹ Weymann, *Drogi*; ale por. też S. Weymann, *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938 (Prace Komisji Historycznej PTPN, t. 13), s. 105–108; L. Koczy, *Handel Poznania do połowy wieku XVI*, Poznań 1930, s. 193–206; M. Przybył, *Poznań na tle szlaków komunikacyjnych od X do XIII wieku*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 112–129. O systemie dróg w Wielkopolsce w XVI w. por. też T. Związek, *Drogi*, w tym tomie, s. 268–290.

⁴² Wiesiołowski, *Socjotopografia*; por. też J. Wiesiołowski, *Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII–XVI wieku. Przestrzeń i społeczeństwo*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 385–399.

⁴³ A. Kaniecki, *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*, Poznań 2004; tenże, *Źródła winiarskie i wykorzystanie ich wód*, KMP, 2011, nr 4, s. 25–35; U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009.

⁴⁴ W sprawie położenia młynów wodnych w okolicy Poznania por. też J. Gołaski, *Atlas rozmieszczenia młynów wodnych w dorzeczu Warty, Brdy i części Baryczy w okresie 1790–1960*, cz. 1: *Środkowa Warta, Proсна i Barycz*, Poznań 1980.

⁴⁵ O mostach *Opisy i ilustracje Poznania*, s. 72 (Wielki), 89 (Łacina), 123 (Wielki i Łacina), 193 (Łacina), 194, 195 (Wielki), 204 (Wielki), 221, 225–229, 240, 300 (Wielki); *Warta*, [w:] SHGPoz, cz. V, s. 518–523, przyp. 5. Na prezentowanym przez nas planie nie przedstawiamy jednak zaznaczonego między Nową Groblą a Chwaliszewem mostu (funkcjonującego w czasie zniszczenia mostu Wielkiego) zaznaczonego na mapie J. Rzepeckiego (*Plany Poznania*, nr 4); por. też J. Łukaszewicz, *Obraz historyczno-statystyczny*, s. 71–73; A. Chybiński, *Most Chwaliszewski*, KMP, 1924, s. 49–56; Z. Karolczak, *Tajemnice mostu św. Rocha*, KMP, 1995, nr 3, s. 295–301; W. Karolczak, *Mosty w dawnym Poznaniu (do 1939 roku)* [katalog wystawy], Muzeum Narodowe w Poznaniu, Poznań 1996; A. Ryżyński, *750 lat poznańskich mostów*, Poznań 2003, s. 5–39; tenże, *Most Cybiński*, KMP, 2003, nr 1, s. 430–440; tenże, *Kiedy wybudowano pierwszy most przez Wartę w Poznaniu*, KMP, 2014, nr 1, s. 245–256; J. Borwiński, *Most św. Rocha. Odkrycie dokumentów z aktem erekcyjnym. Dzieje największej przeprawy mostowej dawnego Poznania*, KMP, 2014, nr 1 s. 267–282.

⁴⁶ Dotyczy to np. miejskich cegielni (por. przyp. 80). Uwagę tę poczynić można także wobec dawnego cmentarza żydowskiego. Jego dokładna lokalizacja znana jest dopiero z XVIII-wiecznych map. Wątpliwości budzi też lokalizacja poszczególnych znanych z nazw własnych lub nazwisk posiadaczy baszt miejskich, o czym niżej.

Poznań położony jest w obrębie południkowo zorientowanej, szerokiej dolinie Warty. Najważniejszymi dopływami rzeki w tym rejonie są Cybina i Główna (prawobrzeżne) oraz Bogdanka (inaczej Rudnik, Flisa) i Wierzbak (lewobrzeżne). Warta rozlewała się w tym miejscu szeroko na kilka odnóg (częściowo już dziś nieistniejących), tworząc naturalne brody ułatwiające komunikację i warunki sprzyjające osadnictwu. Sama dolina rzeki składa się w tym miejscu z siedmiu poziomów terasowych, z których najniższy – terasa I zalewowa – o szerokości ok. 800 m i wysokości bezwzględnej ok. 53 m n.p.m., występuje na obu brzegach⁴⁷. Druga terasa, o wysokości od 55 do 57 m n.p.m., występuje „w niewielkim fragmencie” po lewej stronie Warty przyległym od południa do doliny Bogdanki. Na niej właśnie w XIII w. lokowano miasto Poznań. Wyżej położone są terasy IV (62,5–66,5 m n.p.m.) i VI (70 m n.p.m.), stały się one miejscem posadowienia wsi podmiejskich włączonych obecnie w obręb miasta⁴⁸. Najwyższe poziomy terasowe, niekiedy izolowane, nosiły nazwę „gór” – Zamkowej, Świętego Wojciecha, Czerwowej (Łysej), Muszyńskiej. Sama sieć hydrograficzna przedstawiona na mapie jest rekonstrukcją dla końca XVI w. na podstawie map późniejszych i ustaleń Kanieckiego⁴⁹.

Korzystne warunki naturalne – chyba przede wszystkim możliwość dogodnej przeprawy przez liczne odnogi wolno płynącej Warty – stały się podstawą dla rozwoju osadnictwa. Pierwotnie obejmowało ono obszar I terasy zalewowej. To właśnie na niej, w obrębie Ostrowa Tumskiego (Summum) i Zagórza powstały wczesnopiastowski gród i katedra oraz podgrodzia⁵⁰. Przy ośrodku tym do połowy XIII w. rozwinęły się też inne osady tworzące później rozległy zespół osadniczy Poznania⁵¹. Na prawym brzegu Warty były to książęca Śródka z targiem⁵² i osada powstała przy szpitalnym kościele św. Michała (św. Jana), nadanym następnie (w końcu XII w.) joannitom⁵³. Na lewym brzegu rzeki, na II terasie zalewowej, tuż przy przeprawie przez rzekę, rozwijać się zaczęła (już od XI w.) osada handlowa. W początku XII w. powstał przy niej kościół św. Gotarda (nieistniejący już w późnym średniowieczu, pierwotnie położony zapewne w północno-wschodniej części późniejszego miasta w obrębie murów), przeznaczony najpewniej dla obcych kupców uczestniczących w dalekosiężnym handlu między Nadrenią a Rusią⁵⁴. Dyskusyjne jest tak wczesne powstanie osady przy obecnym kościele św. Marcina⁵⁵. Niewątpliwie natomiast od XII w. rozwijała się osada przy kościele św. Wojciecha⁵⁶.

⁴⁷ A. Kaniecki, *Poznań*, s. 14–16.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże, s. 119; A. Kaniecki, *Zmiany stosunków wodnych w dolinie Warty na terenie aglomeracji poznańskiej w ciągu ostatniego tysiąclecia. Stan i perspektywy badawcze*, [w:] *Archeologia o przeszłości Poznania*, s. 39–49.

⁵⁰ H. Kóčka-Krenz, *Najstarszy Poznań*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 27–42; też, *Dzieje Ostrowa Tumskiego w Poznaniu przed lokacją miasta*, KMP, 2003, nr 1, s. 7–26; też, *Stan i potrzeby badań Ostrowa Tumskiego w Poznaniu*, [w:] *Archeologia o przeszłości Poznania*, s. 134–141.

⁵¹ Omówienie dotychczasowych wyników badań archeologicznych licznych podpoznańskich osad por. M. Kara, *Stan i potrzeby badań nad zapleczem grodu poznańskiego w X – I połowie XIII wieku. Zestawienie ważniejszych ustaleń*, [w:] *Archeologia o przeszłości Poznania*, s. 142–150; J. Kaczmarek, *Stan i potrzeby badań nad średniowiecznym i nowożytnym Poznaniem i jego zapleczem*, [w:] tamże, s. 151–167.

⁵² W. Schulte, *Die Schrodka. Ein Beitrag zur ältesten Geschichte der Stadt Posen*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, t. 22, 1907, s. 237–276; H. Likowski, *Miasto książęce Śródka*; Münch wg indeksu; A. Rogalanka, *Poznań u progu lokacji*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 148–162; P. Pawlak, *Cmentarzyska przedlokacyjnego Poznania*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 59–109; SHGPoz, cz. V, s. 89–104.

⁵³ Por. A. Gąsiorowski, *Najstarsze dokumenty poznańskiego domu joannitów*, *SŻ*, t. 8, 1963, s. 83–95, t. 9, 1964, s. 47–60; T. Ginter, *Działalność fundacyjna księcia Mieszka III Starego*, Kraków 2008; SHGPoz, cz. V, s. 138, 141–142; Münch wg indeksu.

⁵⁴ W. Błaszczuk, *Wyniki badań archeologicznych w strefie osady Św. Gotarda na Starym Mieście w Poznaniu*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 165–181; W. Fritze, *Hildesheim – Brandenburg – Posen. Godehard-Kult und Fernhandelsverkehr im 12. Jahrhundert*, [w:] *Beiträge zur Entstehung und Entwicklung der Stadt Brandenburg im Mittelalter*, Berlin–New York 1993, s. 103–130; M. Młynarska-Kaletynowa, *O kulcie św. Gotarda w Polsce XII i XIII wieku*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 6, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1994, s. 75–91; SHGPoz, cz. V, s. 134–135. O wymienionym szlaku handlowym, funkcjonującym zapewne od ok. 1135 do ok. 1159, por. T. Jasiński, *Uwarunkowania lokacji Poznania*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 162–167.

⁵⁵ Jak zwraca uwagę I. Skierska, jednoznaczne rozstrzygnięcia dotyczące czasu i miejsca powstania osady są niemożliwe (SHGPoz, cz. V, s. 160–162, gdzie omówienie dyskusji na temat położenia pierwotnej osady Święty Marcin). Dawniej przyjmowano, że osada ta powstała w XII w. (Z. Kaczmarek, *Przywilej lokacyjny dla Poznania z r. 1253*, *PZ*, t. 9, 1953, nr 6–8, s. 155), a rozwinęła się wzdłuż drogi do Buku (A. Rogalanka, *Poznań u progu lokacji*, s. 167). Tak wczesnemu powstaniu osady przy obecnym kościele św. Marcina przeczą jednak badania archeologiczne, datując ją dopiero na przełom XIV i XV w. Obecnie archeolodzy uważają, że pierwotne centrum wsi znajdowało się na Górze Przemysła (Zamkowej) w okolicy obecnego gmachu Muzeum Narodowego; J. Kaczmarek, *Między grodem a miastem. Przemiany osadnicze na terenie*

Przełomowym momentem w dziejach poznańskiego zespołu osadniczego była lokacja gminy miejskiej na lewym brzegu rzeki, formalnie zatwierdzona dokumentem książęcym z 1253 r.⁵⁷ Lokacja ta, jak wskazują ostatnie badania Tomasza Jasińskiego, miała najpewniej ścisły związek z nasilonym przepływem towarów (głównie soli i sukna) z Saksonii do Prus oraz przemieszczaniem się saskich (i śląskich) osadników na tereny państwa budowanego przez zakon krzyżacki⁵⁸. Wydaje się jednak oczywiste, że niezależnie od wymienionych wyżej przesłanek wśród przyczyn lokacji wymienić należy przede wszystkim dążenie księcia do osiągnięcia korzyści z postępującej komercjalizacji⁵⁹. Sam przebieg lokacji Poznania był procesem długotrwałym. Pomijając skomplikowaną sytuację polityczną, w wypadku Poznania uwarunkowany był on koniecznością regulacji stosunków własnościowych – szczególnie uzyskaniem od Kościoła terenów, na których miała powstać nowa gmina, w zamian za koncesje gospodarcze, co budziło opór społeczny⁶⁰. Na trudności w przeprowadzeniu całego zamierzenia wpłynęły też niewątpliwie warunki naturalne. Książęca Śródka, w latach 30. XIII w. upatrywana jako ośrodek nowej gminy miejskiej, nie miała dostępu do takich zasobów wód płynących jak osada Świętego Gotarda. Liczne ciekły – Bogdanka, Wierzbak i boczne koryta Warty – mogły dostarczyć dużych ilości bieżącej wody niezbędnej dla obróbki sukna i skór, sprzyjały też zakładaniu urządzeń takich jak młyny i folusze. Poza tym stwarzały naturalną zaporę obronną⁶¹. Zauważyć jednak trzeba, że bliskość Warty i potencjalne wylewy wezbranej rzeki stwarzały także niemałe zagrożenie dla samych mieszkańców, już w 1253 r. zaskoczonych powodzią⁶².

Śmierć księcia Przemysła I w 1257 r. pozbawiła Poznań opiekuna, jego następcą Bolesław Pobożny preferował Kalisz i Gniezno. Rozwój gminy następował powoli – konieczna dla nowo lokowanego ośrodka parafia (z kościołem św. Marii Magdaleny) powstała chyba dopiero w 1263 r. (obejmując wyłącznie miasto w obrębie obwarowań)⁶³, podobnie jak szpital. Wkrótce zresztą w 1274 r. w wyniku najazdu brandenburskiego Poznań został spalony⁶⁴, dobrego pana i gospodarza znalazł jednak wkrótce w osobie księcia, później króla Przemysła II.

aglomeracji poznańskiej w X–XII wieku, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 47–48; też, *Archeologia miasta Poznania. Stan badań i materiały*, t. 1, cz. 1–2, Poznań 2008, tu cz. 1, s. 322–324, 326; P. Pawlak, *Cmentarzyska przedlokacyjnego Poznania*, s. 77–78; M. Przybył, *Poznań na tle szlaków komunikacyjnych*, s. 120. Nie ulega jednak wątpliwości, że w późnym średniowieczu osada znajdowała się wzdłuż drogi wodącej do Buku, w pobliżu jej skrzyżowania z traktem do Wrocławia; SHGPoz, cz. V, s. 162.

⁵⁶ Osada pierwotnie miała rozwijać się nie na Wzgórzu Świętego Wojciecha (tam nie znaleziono jej śladów), a bardziej na południe, nad brzegiem Bogdanki, przy drodze lubuskiej, biegnącej północnym brzegiem tej rzeczki; J. Kaczmarek, *Między grodem a miastem*, s. 46; SHGPoz, cz. V, s. 196–254, gdzie literatura, por. zwł. s. 196, gdzie obszerny komentarz G. Rutkowskiej. O położeniu osady w wiekach XV–XVIII zob. też A. Rogalanka, *Poznań u progu lokacji*, s. 168.

⁵⁷ *Przywileje miasta Poznania*, nr 3.

⁵⁸ T. Jasiński, *Uwarunkowania lokacji Poznania*, s. 167–172.

⁵⁹ Szczegółowo o tych zagadnieniach S. Gawlas, *Przełom lokacyjny w dziejach miast środkowoeuropejskich*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 133–162.

⁶⁰ Por. T. Jurek, *Przebieg lokacji Poznania*, [w:] tamże, s. 173–191, tam też dotychczasowa literatura dotycząca lokacji Poznania.

⁶¹ O roli warunków naturalnych por. A. Kaniecki, *Poznań*, s. 124 nn., na s. 129 autor ten pisze: „korzystniej było budować młyny na mniejszych ciekach lub na odnogach Warty, gdyż łatwiej było na nich tworzyć tamy i w ten sposób unikać skutków wezbrań, jak i spiętrzeń lodowych”. Por. też M. Słoń, *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010, s. 355.

⁶² Por. T. Jurek, *Przebieg lokacji Poznania*, s. 183.

⁶³ O kościele (od 1471 r. kolegiacie) św. Marii Magdaleny por. Now2, s. 607–611; W. Gałka, *O architekturze i plastyce dawnego Poznania do końca epoki baroku*, Poznań 2001, s. 74–75, 107–109, 122–123, 132–134, 215, 239; świątyni tej poświęcony jest osobny tom KMP, nr 3 za 2003 r. Zdaniem S. Skibińskiego pierwotnie fara poznańska mieściła się w kościele Dominikanek, pogląd ten jest jednak nie do utrzymania; tenże, *Gotycka architektura kościoła farnego pod wezwaniem Marii Magdaleny w Poznaniu*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 422 nn., do tego głosy dyskusyjne E. Linette i A. Gąsiorowskiego tamże, s. 470, 475–477. W sprawie daty fundacji kościoła por. T. Jurek, *Wokół zagadek najdawniejszych dziejów poznańskiej fary*, KMP, 2003, nr 3, s. 46–62, gdzie literatura zagadnienia; tenże, *Przebieg lokacji Poznania*, s. 187. Natomiast zdaniem M. Słonia początki poznańskiej parafii sięgają 1253 r.; tenże, *Fundatio civitatis. Program fundacyjny procesu lokacyjnego na przykładzie Wrocławia, Krakowa i Poznania*, [w:] *Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej. Materiały z konferencji międzynarodowej w Łądku Zdroju, 28–29 października 2002 roku*, red. C. Buśko, M. Goliński, B. Krukiewicz, Wrocław 2006, s. 227–245; tenże, *Fundacja Poznania. Dominikanie, fara, szpital i lokacja miasta*, [w:] *Ambona. Teksty o kulturze średniowiecza ofiarowane Stanisławowi Bylinie*, red. K. Bracha, W. Brojer, Warszawa 2016, s. 81–106.

⁶⁴ *Monumenta Poloniae historica. Series nova*, t. 6, Warszawa 1962, s. 125 [Spominki poznańskie].

W związku z procesem lokacyjnym Poznania niejasny pozostaje problem 17 wsi „nadanych” przez księcia miastu w 1253 r.⁶⁵ Przyjmuje się, że wsie owe (w momencie lokacji część dowodnie nie należała do miasta)⁶⁶ objęte zostały jedynie prawem niemieckim egzekwowanym przez wójta Poznania. W ich obrębie wójt miał monopol na lokowanie osadników, zakładanie młynów i polowanie, mógł też wymierzyć na potrzeby własne 30 łanów, a 20 łanów na pastwiska dla mieszczan. I to było chyba faktyczne nadanie ziemskie dokonane przez księcia⁶⁷. Majątek ziemski posiadany przez miasto wzrastał jednak z czasem. U schyłku wieków średnich Poznań posiadał wsie Kundorf, Winiary, Bonin, Jeżyce, Gaj, Luboń i Wierzbicę oraz część wsi Górczyn (w AHP: Górczyno)⁶⁸. Należące początkowo do miasta Pietrowo ok. 1584 r. stanowiło już własność poznańskiej kapituły katedralnej⁶⁹. Mieszczanie posiadali także przejściowo w początku XV w. działki ziemi w szlacheckiej wsi Sołacz, położonej niedaleko miasta, wieś tę miasto nabyło ostatecznie w końcu XVI w.⁷⁰

Budowa nowego miasta następowała, mimo wskazanych wyżej trudności, zaskakująco konsekwentnie. Świadczy o tym zachowana (w niewiele zmienionej postaci) regularna, szachownicowa siatka ulic (których historyczne nazwy oddajemy na planie⁷¹) i kwartałów zabudowy przylegających do dużego, kwadratowego rynku (o boku ok. 140 m)⁷². Jest ona widoczna na najdawniejszych planach i panoramie miasta z 1618 r. W środku rynku wzniesiono początkowo drewniane (następnie od końca XIV w.? murowane) zabudowania – kramy i jatki oraz ławy⁷³ (zaznaczone na planie literami a–e). Ratusz, którego początki sięgają zapewne przełomu XIII i XIV w., wybudowano w północno-wschodniej części rynku. W sąsiedztwie znajdowała się waga miejska i postrzygalnia sukna (na zachód od wagi, nie oznaczona na planie)⁷⁴. Wśród gmachów publicznych znajdujących się w obrębie murów

⁶⁵ Rataje, Pietrowo, Żegrze (w tym tomie AHP: Zegrz), Starołęka (w AHP: Starołęka Wielka), Ninkowo (obecnie Minikowo), Spytkowo, obie wsie Wierzbica, Jeżyce, Pęcław, Niestachowo (w AHP: Niestachów), Piątkowo, Szydłowo, obie wsie Winiary, *Boguthe villa*, Unoltowo (w AHP: Noltowo); *Przywileje miasta Poznania*, nr 3; SHGPoz, cz. I, s. 83; SHGPoz, cz. II, s. 84–95; SHGPoz, cz. III, s. 278, 290–292, 630 (tu o wsi Pęcław, różnej od później posiadanej przez miasto Kundorfu), s. 644–645, 659; SHGPoz, cz. IV, s. 45–46, 623, 645–650, 859–860; SHGPoz, cz. V, s. 448–450, 608–611.

⁶⁶ Na przykład Ninikowo i Wierzbica należały w XIII w. do kapituły katedralnej, Spytkowo, Piątkowo, Jeżyce i Winiary w XIII w. – do księcia; Starołęka (w AHP: Starołęka Wielka) należała w XIV w. do szlachty; T. Jurek, *Przebieg lokacji Poznania*, s. 188.

⁶⁷ Z. Kaczmarczyk, *Przywilej lokacyjny*, s. 142–166; M. Szymańska, *Wójtostwo poznańskie 1253–1386. Od lokacji miasta do wykupu wójtostwa przez miasto*, PZ, t. 9, 1953, nr 6–8, s. 167–193; A. Gąsiorowski, głos w dyskusji, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 139, tu uwagi na temat związania prawnego z miastem wsi wymienionych w dokumencie lokacyjnym, a nie „nadania” ich miastu; Z. Kaczmarczyk, *Ustrój miasta lokacyjnego*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 183–193; T. Jurek, *Przebieg lokacji Poznania*, s. 188, gdzie literatura.

⁶⁸ O Gaju, Górczynie (w AHP: Górczyno), Kundorfie i Luboniu por. SHGPoz, cz. I, s. 457, 614–618; SHGPoz, cz. II, s. 239–248, 662–665.

⁶⁹ SHGPoz, cz. III, s. 659; K. Lutyński, *Kapituła katedralna w Poznaniu w XVI wieku. Organizacja i majątek*, Poznań 2000, s. 158.

⁷⁰ SHGPoz, cz. IV, s. 598–601; o nabyciu tej wsi przez miasto w końcu XVI w. zob. Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji*, s. 162.

⁷¹ O nazwach ulic zob. A. Gąsiorowski, *Nazwy poznańskich ulic. Przemiany i trwanie: wieki XIV–XX*, aneksy: „Pomyłkowi” patroni poznańskich ulic. *Zmiany w nazewnictwie ulic Poznania w latach 1981–1983*, KMP, 1984, nr 3–4, s. 23–64; tenże, *Późnośredniowieczna konurbacja poznańska*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 221–222.

⁷² A. Rogalanka, *O układzie i wielkości parcel w średniowiecznym Poznaniu (Próba rozpoznania problemu)*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 323–276; też, *Wytyczenie miasta lewobrzeźnego*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 193–208; A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 219–226; M. Chorowska, *Rozplanowanie średniowiecznego Poznania na tle miast śląskich*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 207–233, tamże literatura zagadnienia; por. też. A. Kąsinowski, *Rozplanowanie średniowiecznego Poznania na tle miast hanzeatyckich*, [w:] tamże, s. 225–242.

⁷³ KDW III, nr 1847; *Przywileje miasta Poznania*, nr 23; por. W. Maisel, *Zabudowa wewnętrzna rynku poznańskiego w wieku XVI*, PZ, t. 9, 1953, nr 11–12, s. 687–713; A. Rogalanka, *Wytyczenie miasta lewobrzeźnego*, s. 206; A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 223; przede wszystkim jednak Wiesiołowski, Socjotopografia, ryc. 9, za tym autorem oddajemy zabudowę śródrynkową. Na planie nie zaznaczamy jednak tzw. Nowych Jatek, mieszczących się wg ustaleń J. Wiesiołowskiego przy przecznicy łączącej ul. Wrocławską i Świętosławską (ulicze zatylnej bloku kamienic przyrynkowych).

⁷⁴ W. Bettenstaedt, *Das Rathaus in Posen und seine Herstellung in der Jahre 1910–1913*, Posen 1913; tenże, *Ratusz w Poznaniu i jego przebudowa w latach 1910–1913*, tłum. M. Mikołajczak, wstęp J. Skuratowicz (przedruk fragmentów ww. pracy), KMP, 2004, nr 2, s. 265–286; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 74, 83–85, 128–129, 156, 163–183, 236–237; T. Jakimowicz, *Ratusz poznański. Przewodnik*, Poznań 1967; Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 142–143; J. Skuratowicz, *Ratusz poznański*, Poznań 2003. E. Leszczyńska, *Waga miejska czy ratusz?*, KMP, 2003, nr 2, s. 61–86 i krytyczny do ustaleń tej autorki komentarz J. Skuratowicza: tenże, *Ratusz gotycki*, KMP, 2004, nr 2, s. 7–25. Ratuszowi poświęcony jest osobny tom KMP, nr 2 za 2004 r.; por. też wyżej, przyp. 73.

wymienić należy nadto kościół parafialny (późniejszą kolegiatę) św. Marii Magdaleny, kościoły klasztorne Dominikanów (pod wezwaniem św. Dominika; przesiedlono ich na teren osady Świętego Gotarda już w 1244 r.) i Dominikanek (pod wezwaniem św. św. Jana i Pawła, następnie św. Katarzyny)⁷⁵ oraz kościół św. Stanisława, wybudowany w początku XVI w. Ten ostatni nadany został sprowadzonym do Poznania w 1570 r. jezuitom (wraz z kaplicą św. Gertrudy, znajdującą się przy szpitalu pod tym wezwaniem)⁷⁶. Kolejnym obiektem zaznaczonym na planie jest Pałac Górków, powstały z połączenia kamienic zajmujących jeden z przyrynkowych bloków zabudowy. W początku XVII w. gmach ten stał się własnością konwentu mniszek benedyktyńskich, które przebudowały go na klasztor⁷⁷. Nie odtwarzamy zasięgu dzielnicy żydowskiej, wobec niemożności precyzyjnego określenia jej zasięgu. Żydzi zamieszkiwali północną część miasta, ograniczoną mniej więcej ulicami Wroniecką i Żydowską (na planie Sukiennicza) i dzisiejszą ul. Mokrą. Najpewniej pośrodku tego kwartału mieściła się synagoga⁷⁸. Domy żydowskie znajdowały się jednak również w sąsiedztwie klasztoru Dominikanów przy ulicach Przed Mnichy i Małej Żydowskiej⁷⁹. Na planie nie zaznaczamy obiektów użyteczności publicznej takich jak

⁷⁵ Now2, s. 762–763, 776; J. Wiesiołowski, *Klasztory średniowiecznego Poznania*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 405–419; KZS sn, t. 7, cz. 2/2, s. 20–48; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 50–60, 71–74, 125, 127, 138, 146–149, 209–215, 298; J. Kowalski, *Gotyk wielkopolski. Architektura sakralna XIII–XVI wieku*, fot. M. Potocki, Poznań 2010, s. 26–31, 38, 47–48, 53–54, 348, 355. Literaturę i źródła dotyczące poznańskiego klasztoru Dominikanów omawia K. Kaczmarek, *Stan i potrzeby badań nad klasztorami męskimi średniowiecznej diecezji poznańskiej*, [w:] *Historia życia konsekrowanego w archidiecezji poznańskiej*, red. L. Wilczyński, Poznań 2010, s. 12, 17, 25, 28–29; A. Skorupińska, *Klasztory żeńskie w średniowiecznej diecezji poznańskiej*, [w:] tamże, s. 36–39. Dominikanom poznańskim poświęcony jest osobny tom KMP, nr 3 za 2004 r. Na temat kościoła farnego św. Marii Magdaleny por. przyp. 63.

⁷⁶ O nadanych jezuitom kościele i szpitalu św. Stanisława (do którego w 1521 r. oficjał poznański włączył upadłą sąsiednią fundację szpitala św. Gertrudy i tamtejszej kaplicy, których nie oddajemy na planie) por. Now2, s. 652–653, 738, 769; KZS sn, t. 7, cz. 2/1, s. 1–50; SHGKart; por. też W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 262–298; *Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1: *1570–1563*, wyd. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, Poznań 2004; jezuitom poznańskim poświęcony jest osobny tom KMP, nr 4 za 1997 r.

⁷⁷ Odziedziczony po Górkach przez Piotra Czarnowskiego budynek został w 1595 r. sprzedany gminie luteranckiej za ogromną sumę 20 tys. fl., a rok później (po protestach w związku z planowaną budową zboru) został odstąpiony przez luteranów Czarnkowskiemu za tę samą kwotę. Ostatecznie pałac wykupiło miasto, które z kolei sprzedało ten gmach w 1605 r. ksieni benedyktynek chełmińskich Magdalenie Mortęskiej. W 1607 r. sprowadzono z Chełmna do Poznania konwent benedyktynek, a dawny pałac stał się klasztorem; T. Jakimowicz, *Pałac Górków w Poznaniu*, wyd. 1, Poznań 1971, s. 21, 71 n., wyd. 2, Poznań 1998, s. 30–31; Now2, s. 775; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 159–164, 208; J. Skuratowicz, *Pałac Górków w Poznaniu*, Poznań 2008.

⁷⁸ Tak można określić położenie tzw. Starej Synagogi na podstawie zapisów z poznańskich ksiąg ławniczych z lat 1491, 1497–1498 (AP Poznań, Akta miasta Poznania, sygn. I 298, k. 140v, 216v, 225v; wykorzystane dzięki regestom J. Wiesiołowskiego, Biblioteka PTPN, rkps nr 1545; o położeniu tej chyba najstarszej poznańskiej synagogi por. też *Stadtbuch von Posen*, s. 65*–66*; *Opisy i ilustracje Poznania*, s. 64, 259; KZS sn, t. 7, cz. 2/2, s. 116; R. Witkowski, *Żydzi w Poznaniu. Krótki przewodnik po historii i zabytkach*, Poznań 2012). Tak zaznaczono też położenie synagogi na pruskim planie Poznania z lat 1841 i 1871 (*Plan von der Stadt und Festung Posen*, [w:] *Plany Poznania*, nr 18; por. też *Neuester Plan der Stadt Posen*, litografia wielobarwna, 1890, wyd. E. Rehfeld w Poznaniu, 72,9 x 37,1 cm, ze zbiorów Biblioteki PTPN, [w:] *Plany Poznania*, nr 19). LWWK 1564, cz. 2, s. 271, podaje że w Poznaniu w 1565 r. były dwie synagogi. Tej drugiej synagogi nie oznaczamy na planie. Według J. Witkowskiego (tenże, *Żydzi w Poznaniu*, s. 80) tzw. Nową Synagogę wybudowano najpewniej po pożarze miasta w 1590 r., tuż przy Starej Synagodze. Według J. Wiesiołowskiego szkoła żydowska – synagoga – znajdowała się przy ul. Sukienniczej (Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 181), co nie stoi w sprzeczności z powyższym twierdzeniem, jeśli przyjąć, że znajdowała się na zapleczu budynków wybudowanych przy tej ulicy, po stronie lewej idąc od rynku w stronę murów. Prawdopodobnie w okolicy synagogi znajdowała się żydowska łaźnia (*Akta radzieckie poznańskie*, t. 1, nr 1002; o łaźni por. J. Rudzińska, *Żydzi w późnośredniowiecznym Poznaniu*, [w:] *Civitas Posnaniensis*, s. 345–360, zwł. s. 358; U. Sowina, *Woda i ludzie*, s. 222–224). Natomiast cmentarz żydowski, wbrew twierdzeniu E. Leszczyńskiej (taż, *Przyczynek do dziejów funkcjonowania poznańskiej dzielnicy żydowskiej w sąsiedztwie średniowiecznych murów obronnych*, KMP, 1996, nr 1, s. 138–139) mieścił się najpewniej nie w obrębie murów, lecz poza nimi – *ex opposito castris* „w sąsiedztwie ogrodu Doroty Paczkowej” (zatem poza obszarem miejskiej zabudowy), jak poświadcza zapis z 1442 r. (AP Poznań, Akta miasta Poznania, sygn. I 291, k. 90, zapis ten wykorzystany został dzięki regestom J. Wiesiołowskiego, Biblioteka PTPN, rkps 1545). Położenia tego cmentarza nie oddajemy na planie (por. przyp. 46). Na temat Żydów poznańskich por. L. Koczy, *Studja nad dziejami gospodarzami Żydów poznańskich przed połową wieku XVII*, KMP, t. 12, 1934, nr 3, s. 257–299, 333–362, KMP, t. 13, 1935, s. 47–63, 171–231, a także niżej stojący pod względem naukowym i skażony antysemitkami poglądami art. T. Nożyńskiego, *Żydzi poznańscy w XV w. (1379–1502)*, KMP, t. 10, 1932, s. 86–99, 249–263. Żydom poświęcone zostały osobne tomy KMP, nr 3 za 2006 r. i nr 1 za 2009 r.; por. też A. Teller, *Warunki życia i obyczajowość w żydowskiej dzielnicy Poznania w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1995, s. 57–70; J. Suproniuk, *Żydzi w miastach Wielkopolski* w tym tomie, s. 150–176, gdzie podana literatura dotycząca osadnictwa żydowskiego w Wielkopolsce.

⁷⁹ Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 177–181; por. też J. Rudzińska, *Żydzi w późnośredniowiecznym Poznaniu*, s. 345–360.

łaźnie (przy ul. Woźnej i Koziej – na planie Świętosławskiej), cegielnie⁸⁰ czy miejski marształ (stajnia). Ten ostatni znajdował się przy ul. Koziej (na planie Świętosławskiej), istniał do lat 60. XV w. Innymi nieznanymi przez nas obiektami są dom publiczny i ustępy przy ul. Woźnej⁸¹.

Obwarowania miasta lewobrzeżnego (zachowane dziś w stanie szczątkowym) powstawać zaczęły od momentu lokacji (przy czym początkowo zapewne były drewniane). Ich integralną częścią był zamek książęcy, wzniesiony na wzgórzu górującym nad nowo lokowanym miastem. Rozbudowywany był stopniowo w ciągu drugiej połowy XIII w., począwszy od masywnej wieży. Mimo przeprowadzanych badań archeologicznych i historycznych nie ma zgodnej opinii o poszczególnych etapach jego budowy⁸². Rozmach założenia stawia pod znakiem zapytania możliwość jego ukończenia przez Przemysła II, najpewniej budowę zamku dokończyli jego następcy. W czasach Władysława Jagiełły ta wieloboczna budowla składała się ze wspomnianej już wieży i dużego (17,6 x 58 m), prostokątnego domu, położonego na północ od niej, którego dłuższy bok stanowił zarazem część obwarowań miejskich. W tym czasie istniała już zapewne przyległa do zamku od północy druga masywna wieża (o wymiarach 12,7 x 15 m; donżon?), określana później jako kuchnie królewskie. Zamek służył monarchom odwiedzającym Poznań, a w czasie ich nieobecności był rezydencją starostów generalnych Wielkopolski i ich burgrabiów.

Na początku XVI w. zamek został przebudowany przez starostę Łukasza Górkę, następnie po pożarze w 1536 r. odbudowany przez jego syna Andrzeja, pełniącego ten sam urząd (1536–1551). Odbudowa nie zmieniła wyglądu zamku w sposób zasadniczy. Główny, trzykondygnacyjny dom przebudowano tak, że przylegał do wielkiej wieży. Natomiast ostatnie dwie piwnice od północy pozostawiono nienadbudowane⁸³. Od wielkiej wieży odsunięto też bramę, murując nowy wjazd od strony miasta, od południa. Zamek po przebudowie widoczny jest na sztychu Brauna z 1618 r., a rzut jego zaznaczony jest na planie Dahlbergha z 1655 r.⁸⁴

Wspomniana mapa szwedzkiego oficera Erika Dahlbergha ukazuje chyba najbardziej prawdopodobny kształt wybudowanych w średniowieczu obwarowań miejskich, w stanie, w jakim dotrwały do końca XVI w. (pomijając zaznaczone na tej mapie szańce). Ponieważ na prezentowanym przez nas planie, z uwagi na jego zbyt małą podziałkę i nagromadzenie objaśnianych obiektów, nie oddajemy obrysu muru wewnętrznego, wygląd murów ukazany na mapie Dahlbergha zostanie tu omówiony nieco szerzej. Mapa ta przedstawia obrys muru wewnętrznego wraz z basztami, a także mur zewnętrzny z mniej licznymi basztami. Na planie widoczny jest także obrys murów zamku, cztery miejskie bramy (Wroniecka, Wielka, Wodna i Wrocławska) oraz furty w murach – Ciemna (ta nieuwzględniona w legendzie mapy Dahlbergha), Dominikańska, Żydowska (u Dahlbergha Śmierdząca) i Zamkowa⁸⁵. Na planie Dahlbergha

⁸⁰ Ich precyzyjne umiejscowienie jest trudne. Według J. Łukaszewicza (tenże, *Obraz historyczno-statystyczny*, s. 191) cegielnia znajdowała się w okolicach teatru, czyli dawnej Muzej Góry. Podobnie lokalizuje cegielnię A. Gąsiorowski (tenże, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 228). Inna cegielnia wg J. Wiesiołowskiego (w komentarzu do opracowania J. Łukaszewicza, *Obraz historyczno-statystyczny*, s. 205) stała w okolicach sądu miejskiego, czyli na przedstawionym przez nas planie położenie to odnieść trzeba do terenów położonych w okolicach stawu na rzece Bogdance, znajdującego się na północ od zamku.

⁸¹ A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 222; Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 156–157, 166.

⁸² A. Karłowska-Kamzowa, *Znaczenie ideowe poznańskich fundacji Przemysła II*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 380–383; *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, Warszawa 2001, s. 397; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 62–65, 68; Z. Dolczewski, *Krótką historią Zamku królewskiego w Poznaniu*, [w:] *Zamek królewski w Poznaniu. Zarys historii. Badania archeologiczne. Działania na rzecz restytucji*, red. H. Kondziela, Poznań 2004, s. 10–25; Z. Karolczak, *Badania archeologiczne zamku królewskiego w Poznaniu*, [w:] tamże, s. 29–43; M. Chorowska, *Zamek królewski w Poznaniu na tle architektury zamków śląskich z okresu średniowiecza*, KMP, 2004, nr 4, s. 7–26; H. Ziółkowska, *Czas powstania i osoba fundatora tzw. Zamku Przemysława w Poznaniu*, KMP, 2004, nr 4, s. 27–38 (tekst przedrukowany z dokumentacji konserwatorskiej z 1955 r., przechowywanej w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu); J. Skuratowicz, *Jak wyglądał zamek Przemysłów*, KMP, 2004, nr 4, s. 39–46; T. Ratajczak, *Medieval Architecture of the Royal Castle in Poznań*, „Questiones Mediae Aevi Novae”, t. 13, 2008, s. 219–242; tenże, *Bohemi munitiones in Polonia moraverunt. Zamki Przemysłidów w największych miastach odrodzonego Królestwa Polskiego*, [w:] *Katedra, ratusz, dwór. Wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XXXIII Seminarium Mediewistycznego im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej, 29 listopada – 1 grudnia 2012 w Poznaniu*, red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznań 2014, s. 165–177; ostatnio też Z. Pilarczyk, M. Danielewski, K. Kościelniak, *Wojenny Poznań. Fortyfikacje i walki o miasto do XVIII wieku*, Poznań 2017, s. 96–104.

⁸³ W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 157–159; J. Skuratowicz, *Zamek starostów generalnych Wielkopolski*, KMP, 2004, nr 4, s. 162–172.

⁸⁴ *Ichnographia [Iconographia] Posnaniae*, [w:] *Plany Poznania*, nr 2.

⁸⁵ M.J. Mika, *Opis murów i budynków miejskich*, s. 21 – tu wzmianka o Furcie Żydowskiej; Widawski, *Mury*, s. 357–376 i wg indeksu; Z. Pilarczyk, *Obronność Poznania*; Z. Karolczak, *Średniowieczne i nowożytne urządzenia obronne Poznania – stan obecny, problematyka badawcza i konserwatorska*, [w:] *Poznańskie fortyfikacje*, red. B. Polak, Poznań 1988, s. 227–271; tenże,

zaznaczono też główne gmachy publiczne miasta (ratusz, wagę, kramy, kościoły św. Marii Magdaleny i Dominikanów) oraz kościoły i młyny znajdujące się w bezpośredniej bliskości murów, mające tym samym znaczenie militarne. Wydaje się, że Dahlbergh jako inżynier wojskowy, oddelegowany zresztą przez szwedzkiego króla Karola Gustawa specjalnie dla oceny militarnej przydatności polskich zamków i miast, wiernie oddał na swym planie obwarowania. Na jego rysunku nie sposób jednak doliczyć się wszystkich znanych ze źródeł pisanych 32 wykuszy (baszt) muru wewnętrznego⁸⁶. Pomijając fakt, że nie zaznaczał on tylnych ścian wykuszy (od strony miasta, zabudowanych już w XVI w.), podkreślić trzeba, że zwłaszcza w południowo-wschodnim odcinku murów (między Bramami Wrocławską a Wodną) wiele z tych budowli zaadaptowanych zostało na mieszkania i połączonych z innymi budynkami dostawionymi do muru miejskiego⁸⁷. Utrudnia to, wobec przyjętych przez Dahlbergha założeń, identyfikację poszczególnych baszt⁸⁸. Dotyczy to zwłaszcza dominującej w linii murów (poza wieżami bramnymi z zamkiem) Wieży Zegarnej, zwanej też Czerwoną, znajdującej się u wylotu obecnej ul. Koziej (zaznaczonej u nas jako ul. Ku Wieży Zegarnej)⁸⁹. Była to wysoka (ok. 20 m) budowla z masywnymi murami, wyraźnie widoczna na sztychu Brauna z 1618 r. Miała znaczenie militarne, a pełniła też funkcje miejskiego więzienia. Na jej szczycie od strony miasta umieszczona była tarcza zegara⁹⁰. Problemy z identyfikacją dotyczą także dawnego, nieużywanego już w XVI w., przejścia w murach miejskich zwanego Bramką Glinną. Znajdowało się ono między wspomnianą Wieżą Zegarną a zamkiem, prawdopodobnie na osi obecnej ul. Paderewskiego (na planie ul. Podgórcze)⁹¹. Niemożliwa do rozpoznania jest także Baszta Biała, znajdująca się na tym właśnie odcinku murów⁹². Podobne uwagi poczynić można o tzw. Baszcie Menniczej, która znajdowała się w ciągu muru wewnętrznego między zamkiem a Bramą Wroniecką⁹³. Mimo że plan Dahlbergha co do zasady pomija przedmieścia, przedstawia jednak jeden interesujący szczegół. Jest nim wieża znajdująca się na Garbarach tuż przed dawnym Mostem Wielkim (zwanym później Mostem Chwaliszewskim)⁹⁴. Wieża ta jest także widoczna na sztychu Brauna z 1618 r.

Rozwijający się intensywnie od czasów objęcia tronu przez Władysława Jagiełłę Poznań szybko obrósł przedmieściami. Część z nich, jak wskazano już wyżej, miała zresztą bardzo starą metrykę (Święty Marcin, Święty Wojciech, a na prawym brzegu Warty Święty Jan). Najznacniejszym z tych przedmieść, według Antoniego Gąsiorowskiego⁹⁵, były Piaski, położone na południowy wschód od murów miejskich. Od wschodu opływała je jedna z odnóg Warty, zwana w XVIII w. Kamionką, a później Strugą Karmelicką, od zachodu natomiast Piaski opływała oddzielająca się od wspomnianej wyżej Kamionki inna odnoga Warty, zwana Notecią, doprowadzająca wodę do fosy miejskiej przy południowej części murów⁹⁶. Z uwagi na fakt, że ceny nieruchomości na Piaskach były znacznie niższe niż w obrębie murów, na przedmieściu tym osiedlali się ubożsi mieszczaństwo, mieszkający bądź we własnych domkach, bądź też najmowanych od bogatych mieszczan wykupujących tu grunty. W XVI w. także szlachta kupo-

Średniowieczna Brama Wodna w Poznaniu – wyniki badań archeologicznych, KMP, 1993, nr 3–4, s. 351–361; tenże, *Brama Wroniecka w systemie fortyfikacyjnym Poznania (XIII–XVIII w.). Geneza – rozwój – zmierny*, KMP, 1995, nr 3, s. 256–294; *Podzamcze*, KMP, 1996, nr 1, s. 96–99; Z. Pilarczyk, *Brama Wielka*, KMP, 1996, nr 1, s. 160–162; *Furta Dominikańska*, KMP, 1996, nr 1, s. 159; Z. Pilarczyk, Z. Karolczak, *Brama Wodna*, KMP, 1996, nr 1, s. 180–187; *Budynek z Ciemną Bramką*, KMP, 1996, nr 1, s. 208–210; H. Sommer, *O dziejach „Ciemnej Bramki”*, KMP, 1996, nr 1, s. 211–214; P. Wawrzyniak, *Średniowieczna Brama Wrocławska w świetle najnowszych badań archeologicznych – doniesienie*, KMP, 1996, nr 1, s. 234–242; Z. Pilarczyk, *Brama Wrocławska*, KMP, 1996, nr 1, s. 243–246; o murach także W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 66–68; ostatnio też Z. Pilarczyk, M. Danielewski, K. Kościelniak, *Wojenny Poznań*, s. 40–96.

⁸⁶ J. Wiesiołowski, *Wykazy i wizje murów, wykuszy i baszt miejskich*, KMP, 1996, nr 1, s. 44–59, zwł. s. 48–50.

⁸⁷ H. Münch, *Plany Poznania*, s. 28.

⁸⁸ Choć o niektórych z nich, np. Baszcie Katowskiej znajdującej się w okolicach wylotu ul. Woźnej (Butelskiej), gdzie mieścił się miejski zamtuż, wiadomo całkiem sporo; por. J. Wiesiołowski, *Baszta katowska, jej lokatorzy i sąsiedzi. Opowieści z wykusza katowskiego na Woźnej*, KMP, 1996, nr 1, s. 163–179.

⁸⁹ Por. *Wieża Zagarna, czyli Czerwona*, KMP, 1996, nr 1, s. 264–268; Wiesiołowski, *Socjotopografia*, ryc. 9.

⁹⁰ Z. Dolczewski, „*Wieża Zegarna*”, czyli o najstarszym zegarze miejskim w Poznaniu, KMP, 1993, nr 1–2, s. 326–331.

⁹¹ Por. *Glinne Wrota*, KMP, 1996, nr 1, s. 269–270.

⁹² Z. Pilarczyk identyfikuje ją z Wieżą Zegarną; tenże, *Obronność Poznania*, s. 102–103.

⁹³ Por. S. Gibasiewicz, *Zarys dziejów mennicy poznańskiej w średniowieczu*, [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta*, s. 288; *Baszta mennicza*, KMP, 1996, nr 1, s. 94–95.

⁹⁴ O wieży tej Z. Pilarczyk, *Obronność Poznania*, s. 134.

⁹⁵ A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 227–228.

⁹⁶ A. Kaniecki, *Poznań*, s. 107. Nazw „Kamionka” i „Struga Karmelicka” z uwagi na ich późną metrykę nie oddajemy na planie; *Nazewnictwo geograficzne Poznania*, s. 307.

wała tu niekiedy nieruchomości⁹⁷. Na przedmieściu tym znajdował się miejski kutłof – rzeźnia⁹⁸. Piaski składały się z odrębnych, pierwotnie „zawodowych” osad – Rybaków (rybacy podlegali jurysdykcji starosty generalnego) i Czapników – stanowiących w istocie ulicę tego suburbium, przy których osiedlali się też rzemieślnicy reprezentujący inne zawody (szewcy, tkacze)⁹⁹. Kolejną z tych ulic była Gaska (od niemieckiego *Gasse* – uliczka)¹⁰⁰. Wiodła ona od Ciemnej Bramki w murach miejskich w stronę ufundowanego w latach 20. XV w. kościółka Wszystkich Świętych (od początku XVII w. kolegiaty) i związanego z nim hospicjum dla ubogich księży, położonego na farnym Nowym Cmentarzu¹⁰¹, a dalej w kierunku kościoła (pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP, św. Bernarda ze Sieny i św. Franciszka) oraz klasztoru Franciszkanów Obserwantów (Bernardynów), ufundowanego w 1455 r.¹⁰² Przy klasztorze tym istniała kaplica św. Anny (1480 r.)¹⁰³. Z klasztorem związany był także konwent tercjarek bernardyńskich, które ok. 1464 r. zamieszkiwały domek położony przy ul. Wodnej w obrębie murów, a następnie dom na Nowym Cmentarzu farnym¹⁰⁴, których położenia nie oddajemy jednak na planie. Inną instytucją kościelną położoną na Piaskach był założony w drugiej połowie XVI w. szpital św. Walentego¹⁰⁵. Przez Piaski wiodła droga do położonego na błoni, bardziej na południe od Piasków, kościoła Bożego Ciała klasztoru Karmelitów Trzewickowych, ufundowanego w początku XV w.¹⁰⁶ Nieco na południe od niego w końcu XVI w. znajdowało się skupisko nielicznych domów zwane Nową Troską, natomiast na południowy zachód od tego kościoła, nad brzegiem odnogi Warty, leżały Stosy. Te ostatnie były niewielką osadą powstałą przy stosach drewna spławianego tu Wartą. Cały ten teren, z wyjątkiem Nowego Cmentarza farnego i kościoła Wszystkich Świętych, należał do parafii św. Marcina¹⁰⁷.

Przed Bramą Wrocławską i wzdłuż drogi prowadzącej z Poznania do Kościana (a dalej do Wrocławia) rozciągały się kolejne osady przedmiejskie. Było to zatem przedmieście Stelmachy¹⁰⁸, z położonym w pobliżu kościołem i szpitalem Świętego Krzyża, ufundowanym w XV w.¹⁰⁹ Następnie

⁹⁷ Por. np. SHGPoz, cz. II, s. 421, 556; SHGPoz, cz. III, s. 433; SHGPoz, cz. IV, s. 36, 479.

⁹⁸ SHGPoz, cz. I, s. 281; por. Wiesiołowski, Socjotopografia, rys. 9.

⁹⁹ *Przywileje miasta Poznania*, nr 84; por. Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji*, s. 155–156, gdzie o sporach starostów z miastem o jurysdykcję nad rybakami i powolnym budowaniu jurydyki starościńskiej w XVI i XVII w.; A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 227–228; Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 206–222; SHGPoz, cz. I, s. 281.

¹⁰⁰ Por. Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 213–216.

¹⁰¹ Kościół Wszystkich Świętych zburzony został podczas potopu szwedzkiego. O kościele tym, z którym związane były fundacje dla ubogich księży, a w XV w. także hospicjum św. Zbawiciela dla przybyszów, por. Now2, s. 618–620, 653. Przy Nowym Cmentarzu i uliczce odchodzącej od Gaski w przeciwną stronę, wzdłuż fosy miejskiej, mieli w XV w. swe domki duchowni posiadający beneficyjną kolegiatę św. Marii Magdaleny; zob. Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 216–217.

¹⁰² Now2, s. 765; J.A. Mazurek, *Bernardyni w Poznaniu*, „Studia Franciszkańskie”, t. 4, 1991, s. 245–288. W sprawie położenia pierwszego murowanego klasztoru Bernardynów, zburzonego podczas potopu szwedzkiego, a odbudowanego nieco dalej na południe, por. A. Kusztelski, *Pierwszy klasztor bernardynów w Poznaniu (z prac nad katalogiem zabytków Poznania)*, KMP, 1991, nr 1–2, s. 180–184; por. też KZS sn, t. 7, cz. 2/1, s. 97–110. Literaturę zestawia K. Kaczmarek, *Stan i potrzeby nad klasztorami męskimi*, s. 13, 17, 20.

¹⁰³ Now2, s. 749, 765; KZS sn, t. 7, cz. 2/1, s. 97–98. O bractwie i kaplicy św. Anny por. J.A. Mazurek, *Bernardyni w Poznaniu*, s. 276–279.

¹⁰⁴ AP Poznań, Akta miasta Poznania, sygn. I 296, k. 31v – zapis z 1464?, k. 92 – tu wzmianka o ich niezabudowanej nieruchomości na przedmieściu Garbary; tamże, sygn. I 297, k. 15v – wzmianka z 1476 r. o nabyciu domu na Nowym Cmentarzu farnym (zapisy wykorzystane dzięki regestom J. Wiesiołowskiego, Biblioteka PTPN, rkps 1545). Zapewne po spaleniu się właśnie tych zabudowań w połowie XVI w. tercjarki otrzymały pozwolenie na wybudowanie murowanego domu, który zdaniem A. Kusztelskiego miał znajdować się przy obecnym placu Bernardyńskim, nieco na południowy zachód od zabudowań klasztoru Bernardynów. Natomiast klauzurę klasztorną dla tercjarek wprowadzono dopiero w 1595 r., kiedy to rozpoczęto budowę osobnego kościoła, konsekrowanego w 1603 r. pod wezwaniem Najświętszego Zbawiciela (obecnie Przemienienia Pańskiego; KZS sn, t. 7, cz. 2/1, s. 62 nn.). O tercjarkach por. też Now2, s. 777–778.

¹⁰⁵ O szpitalu por. Now2, s. 653–654.

¹⁰⁶ Tamże, s. 767–768; T.M. Trajdos, *Legenda Bożego Ciała u poznańskich karmelitów i działalność kultowa klasztoru w I poł. XV w.*, KMP, 1992, nr 3–4, s. 27–44; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 110–116, 123–124, 225–228, 250, 322–327, 333–336; KZS sn, t. 7, cz. 2/1, s. 73–94; J. Kowalski, *Gotyk wielkopolski*, s. 230–240; T. Ratajczak, *Kościół Bożego Ciała w Poznaniu*, Poznań 2014. Literaturę dotyczącą karmelitów zestawia K. Kaczmarek, *Stan i potrzeby nad klasztorami męskimi*, s. 13. Między innymi karmelitom poświęcony jest osobny tom KMP, nr 3–4 za 1992 r.

¹⁰⁷ Z. Zieliński, *Rozwój terytorialny miasta*, s. 258; S. Waszak, *Ludność i zabudowa*, s. 88; na temat przynależności parafialnej por. Now2, s. 354–355, 618–620.

¹⁰⁸ Położone przy ważnym węzle drogowym zamieszkiwane były w XV w. głównie przez kowali, kołodziejów i stelmachów – specjalistów związanych z usługami transportowymi; por. Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 198–200.

¹⁰⁹ Był to szpital dla trędowatych (zarządzany przez prowizorów miejskiego szpitala Świętego Ducha), który istniał już w początku XV w.; w 1420 r. przy szpitalu erygowano prepozyturę patronatu mieszczan poznańskich Peszlów;

dalej na południe osadnictwo nabierało charakteru coraz bardziej wiejskiego – stąd nazwa przedmieścia Półwsie. Właścicielami wzniesionych tam domów, przy których znajdowały się zagrody, a w południowej jego części także folwarków, byli zamożni mieszkańcy miasta w murach – kupcy, kramarze, piwowarzy, rzeźnicy i inni przedstawiciele najbogatszych rzemiosł miasta¹¹⁰. Wzdłuż odchodzącego na południowy zachód odgałęzienia drogi wrocławskiej (do Buku, a także do Głogowa), znajdowała się kolejna osada – Nowe Ogrody. Wieś ta powstała w XIV w., miała własnego sołtysa i częściowy samorząd, w połowie XV w., kiedy jej grunty zaczęły przechodzić na własność mieszczan poznańskich, a po części szlachty (rodziny Ostrorogów), stała się przedmieściem¹¹¹. Między Półwsiem a Nowymi Ogrodami położona była jurydyka Wenetowo. Należała ona początkowo do szlachty, później do miejskiego szpitala św. Łazarza i klasztoru panien benedyktynek¹¹². Założona została częściowo na gruntach wspomnianych wyżej przedmieść i miejskiej wsi Wierzbica¹¹³.

Wspomniane już przedmieście Święty Marcin rozciągało się na zachód od kościoła parafialnego pod tym wezwaniem (przebudowanego w początku XVI w.)¹¹⁴, wzdłuż drogi prowadzącej do Buku, a dalej do Gubina¹¹⁵. Dzieliło się ono na trzy części. Pierwsza, położona na północ od wspomnianej drogi, należała do poznańskiej kapituły katedralnej. Druga część, znajdująca się po południowej stronie tego traktu, należała do miasta. Trzecia zaś to role na samym Wzgórzu Świętomarcińskim (wokół kościoła), położone po obu stronach drogi, które stanowiły uposażenie plebana kościoła św. Marcina i były przez niego zarządzane¹¹⁶. Na terenie tej osady znajdowały się dwa cmentarze – przy kościele oraz na zachód od niego, a na północ od traktu bukowskiego¹¹⁷. W okolicy tej, tj. na północ od drogi, niedaleko wspomnianego cmentarza i położonego chyba nieopodal cmentarza żydowskiego, powstała w XVI w. osada zwana Muszyńską albo Muszą Górą, należąca pierwotnie do wsi Kundorf¹¹⁸. Zasiadlona była w drugiej połowie tego stulecia przez zagrodników i stanowiła własność miasta¹¹⁹. Na zachód od Świętego Marcina w XVI w. powstało nowe przedmieście – Wymykowo. Jego zabudowania posadowione były przy skrzyżowaniu traktu bukowskiego z drogą odchodzącą w kierunku południowo-wschodnim w stronę Nowych Ogrodów i wzdłuż tej właśnie lokalnej drogi. Właścicielem Wymykowa była początkowo szlachta – Kokalewscy, następnie Szamotulscy – czerpiący daniny od licznie osadzonych tu zagrodników. Przed 1570 r. miasto Poznań nabyło to przedmieście¹²⁰. Sama parafia świętomarcińska była bardzo rozległa i obejmowała, obok wspomnianych wyżej Piasków, również Nową Groblę, Garbary,

por. F. Pohorecki, *O dawnym szpitalu i kościółku Św. Krzyża w Poznaniu*, KMP, 1931, s. 336–363, przedruk KMP, 1990, nr 3–4, s. 69–88; Now2, s. 652.

¹¹⁰ O Półwsiu por. Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 202–208; J. Wiesiołowski, *Półwieś – Rybaki i ich mieszkańcy w XV i XVI wieku*, KMP, 2007, nr 3, s. 7–19.

¹¹¹ O Nowych Ogrodach por. Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 201.

¹¹² O benedyktynkach por. przyp. 77. Na temat szpitala św. Łazarza por. M.J. Mika, *O dawnym szpitalu św. Łazarza w Poznaniu*, KMP, 1948, nr 2, s. 103–119; Now2, s. 654; J. Wiesiołowski, *Poznańskie szpitale i ich kaplice w świetle wizytacji Rogalińskiego*, KMP, 2007, nr 4, s. 13–18; SHGPoz, cz. V, s. 160 i dalsze ustalenia s. 543.

¹¹³ O Wenetowie por. SHGPoz, cz. V, s. 542–544; o Wierzbicy por. tamże, s. 606–611.

¹¹⁴ KZS sn, t. 7, cz. 2/2, s. 1–9; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 33, 37, 48, 61, 109, 110, 124–126; J. Kowalski, *Gotyk wielkopolski*, s. 285–289; A. Kuszelski, *Kościół św. Marcina w Poznaniu*, Poznań 2015.

¹¹⁵ O położeniu przedmieścia Święty Marcin przy drodze do Buku w XV w. zob. KDW V, nr 393; por. też Weymann, *Drogi*, s. 231, gdzie omówione warianty tej drogi; SHGPoz, cz. V, s. 162; M. Przybył, *Poznań na tle szlaków komunikacyjnych*, s. 119; por. też przyp. 55.

¹¹⁶ SHGPoz, cz. V, s. 160–196, zwł. komentarz na s. 163.

¹¹⁷ O cmentarzu tym tamże, s. 193. Ten drugi cmentarz (założony w XVI w.) wg I. Skierskiej znajdował się między obecnymi ul. Kantaka i Ratajczaka; tamże, s. 162.

¹¹⁸ SHGPoz, cz. III, s. 220–221; SHGPoz, cz. V, s. 163. W sprawie cmentarza żydowskiego por. przyp. 78.

¹¹⁹ SHGPoz, cz. II, s. 239–248.

¹²⁰ Kokalewscy poświadczeni są jako właściciele przedmieścia Wymykowo w latach 1554–1561, w 1561 r. sprzedali Wymykowo kasztelanowi biechowskiemu Janowi Świdwie z Szamotuł (AP Poznań, Poznań Gr. 98, k. 521; tamże, Poznań Gr. 20, k. 76v; tamże, Poznań Gr. 106, k. 29v). Syn kasztelana – Jan Świdwa – posiadał Wymykowo jeszcze w 1566 r. (tamże, Poznań Gr. 20, k. 507). W 1567 r. część gruntów Wymykowa została nabyta przez miasto od Elżbiety Świdwowej (wdowy po kasztelanie biechowskim), a w 1569 r. mieszkańcy Wymykowa wymienieni zostali w poznańskich spisach podatkowych; w latach następnych przedmieście było własnością tego miasta (J. Wiesiołowski, *Kościół i osada Święty Marcin w średniowieczu i w okresie staropolskim*, KMP, 2006, nr 1, s. 41–42; por. *Opisy i ilustracje Poznania*, s. 30, 65, 101, 107; Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji*, s. 162). W początku XVII w. pewne grunty w Wymykowie nabyły benedyktyнки poznańskie. Mniszki te następnie utworzyły z własnych posiadłości pod Poznaniem (położonych także w Wenetowie) jurydykę, o którą toczyły potem wieloletnie spory z miastem Poznaniem (taż, *Struktura prawna aglomeracji*, s. 46, 109, 110, 170–171, 176, autorka ta błędnie utożsamia Wymykowo z Wenetowem; por. SHGPoz, cz. V, s. 544).

Rybaki, Stelmachy, Nowe Ogrody, Półwsie, Wenetowo, Wierzbicę, Wymykowo, a w XVI w. także Muszą Górę i inne miejscowości, położone już w większej odległości od Poznania¹²¹. Wieś Kundorf, znajdująca się po południowej stronie Bogdanki (Flisy), na północny zachód od murów, należała do miasta, choć w połowie XV w. pewne uprawnienia sądowe miał w niej prepozyt szpitala Świętego Ducha pod Poznaniem¹²². Przez osadę tę przebiegał ważny szlak do Frankfurtu (a także do Szczecina)¹²³. Wieś należała do parafii św. Wojciecha¹²⁴.

Na północ od miasta, za fosą i Bramą Wroniecką, rozciągały się tereny przedmieścia Świętego Wojciecha¹²⁵. Zabudowa przedmiejska rozciągała się od położonego w sąsiedztwie tej bramy szpitala Świętego Ducha¹²⁶, na zachód wzdłuż fosy miejskiej aż do położonych na zachód od murów Glinek, gdzie w XV w. znajdowały się dwa folwarczki należące do szlachcica i mieszczanina; w XVI w. powstały tam domki czynszowe¹²⁷. Zabudowania tego przedmieścia położone były przede wszystkim jednak wzdłuż drogi odchodzącej od wspomnianej bramy poprzez Wzgórze Świętego Wojciecha do znajdującego się tam kościoła parafialnego pod wezwaniem tego świętego¹²⁸, a wiodącej do Szamotuł i dalej do Szczecina¹²⁹. Przedmieście to, podobnie jak świętomarcińskie, podzielone było między różnych właścicieli – miasto i plebana kościoła św. Wojciecha, który sprawował w swej części władzę sołtysią¹³⁰. Część przedmieścia – winnica pod Łysą Górą – jeszcze w końcu XV w., dzięki libertacji królewskiej, wyjęta została spod miejskiej jurysdykcji (nie posiadała jednak własnej administracji czy sądów); po częstych zmianach właścicieli, w połowie XVI w. należała do dziedzica Bonina – Stanisława Kokoszki Pawłowskiego. Swoją jurysdykę na przedmieściu mieli też możni Ostrorogowie¹³¹. Na terenie należącym do nich powstał w drugiej połowie XVI w. zbór braci czeskich wraz ze szpitalem¹³². Nie była to jedyna instytucja Kościołów reformowanych na tym przedmieściu. Od 1592 r. na mocy ugody zawartej z plebanem kościoła św. Wojciecha Janem Mrowińskim luteranie mieli swój cmentarz na Łysej Górze, przy nim postawili zbór i szkołę oraz szpital dla ubogich¹³³. Katolicka parafia święto-wojciechowa była bardzo rozległa, obejmowała, obok Kundorfu i Glinek, tereny podmiejskie na północ od Bogdanki (wraz z młynem Bogdanka w obrębie murów?), na północ od murów miejskich i Mostu Wielkiego na Warcie, przy czym rzeka ta stanowiła wschodnią granicę okręgu parafialnego, rozciągającego się poprzez Bonin, Szeląg (w AHP: Szyling), Winiary, Jeżyce i Sołacz daleko na północny zachód, obejmując Strzeszyn (w AHP: Strzeszyno) i Piątkowo oraz liczne inne wsie¹³⁴.

¹²¹ Now2, s. 354–355.

¹²² SHGPoz, cz. II, s. 239–248.

¹²³ Tak zrozumieć można zapis z 1374 r. o „drodze wielkiej” przechodzącej obok wsi Kundorf do Kaźmierza (w AHP: Kazimierz); SHGPoz, cz. II, s. 240; por. Weymann, Drogi, s. 232–233, gdzie opisany przebieg drogi do Frankfurtu.

¹²⁴ SHGPoz, cz. II, s. 240.

¹²⁵ O przedmieściu tym por. Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 191–198; SHGPoz, cz. V, s. 196–253, gdzie literatura; G. Rutkowska, *Przedmieście Święty Wojciech w średniowiecznym Poznaniu*, KMP, 2012, nr 4 (tom poświęcony Wzgórzom Świętego Wojciecha), s. 29–52; por. też przyp. 56.

¹²⁶ O tym najstarszym szpitalu miasta lokacyjnego por. Now2, s. 651, gdzie data fundacji 1254 r.; wg T. Jurka fundacja szpitala, podobnie jak miejskiej fary, nastąpiła jednak dopiero 10 lat później; SHGPoz, cz. V, s. 247–248; por. wyżej, przyp. 63.

¹²⁷ Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 200–201; SHGPoz, cz. V, s. 163, 196.

¹²⁸ W literaturze (np. Now2, s. 355, 643–644; Wiesiołowski, Socjotopografia, s. 192) często mylnie wywodzi się, że na wzgórzu tym był jeszcze jeden kościół, pod wezwaniem św. Jerzego. Z tym błędnym poglądem rozprawia się G. Rutkowska w komentarzu do hasła *Święty Wojciech* (SHGPoz, cz. V, s. 198; G. Rutkowska, *Kościół świętych Jerzego i Wojciecha*, KMP, 2012, nr 4, s. 53–62), dowodząc, że na wspomnianym wzniesieniu był w średniowieczu tylko jeden kościół pod podwójnym wezwaniem św. Jerzego i św. Wojciecha. O świątyni św. Wojciecha por. KZS sn, t. 7, cz. 2/2, s. 72–93; J. Kowalski, *Gotyki wielkopolski*, s. 282–285; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 39, 48, 109, 110, 124, 125, 132, 209, 221, 223, 232, 250, tenże autor na s. 48, na zamieszczonym tam planie Poznania błędnie zaznacza kościół św. Jerzego; A. Kuszelski, *O architekturze kościoła św. Wojciecha raz jeszcze*, KMP, 2012, nr 4, s. 63–75.

¹²⁹ Weymann, Drogi, s. 234–235.

¹³⁰ SHGPoz, cz. V, s. 201 nn.

¹³¹ Tamże, s. 242; G. Rutkowska, *Przedmieście Święty Wojciech*, s. 38, 47–48.

¹³² M.D. Łabędzka-Topolska, *Wzrost wpływów reformacji około połowy XVI wieku (bracia czescy, kalwinizm). Opieka szlachty. Tendencje do zjednoczenia wyznań*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 496–499; SHGPoz, cz. V, s. 248; J. Wiesiołowski, *Różnowiercy na Wzgórzach Świętego Wojciecha. Z Łukaszewicza i kronik staropolskich*, KMP, 2012, nr 4, s. 76–90.

¹³³ SHGPoz, cz. V, s. 248.

¹³⁴ W XVI w. były to także Naramowice, Gonięcino (dziś Gołęcín), Unoltowo (w AHP: Noltowo; dziś Umultowo), Nowa Wieś; Now2, s. 355; SHGPoz, cz. V, s. 246.

Na północ od wzgórza zwanego Czerwową (Łysą) Górą, za Wierzbakiem, rozciągało się Wzgórze Winiarskie. Na jego południowym stoku, przy drodze wiodącej do Szamotuł, znajdowały się zabudowania wsi miejskiej Winiary. Na wschód od nich, na terenach należących na początku XV w. do sołectwa winiarskiego, położonych nad Wartą, powstał osobny folwark, następnie wieś Bonin¹³⁵. Tereny między Wierzbakiem, Świętym Wojciechem, fosą miejską a Wartą zajęte były przez pastwiska należące do mieszczan poznańskich – zwane Groffowymi, później Grochowymi Łakami.

Na wschód od miasta, między fosą miejską a korytem Warty, rozciągało się przedmieście Garbary, znajdujące się pod jurysdykcją miejską i należące do parafii św. Marcina. Była to osada rzemieślników związanych z obróbką skór i produkcją wyrobów skórzanych, stanowiąca w istocie gęsto zabudowaną ulicę¹³⁶. W południowej części Garbar znajdował się kutłof¹³⁷. Przez Garbary przebiegały dwie ważne drogi wyjazdowe z Poznania. Pierwsza z nich wiodła poprzez Bramę Wielką, Międzymoście¹³⁸, Most Wielki, Chwaliszewo na Ostrów Tumski, a dalej poprzez Ostrów do miasteczka Śródka, gdzie szlaki się rozdzielały¹³⁹. Z kolei droga przez Bramę Wodną przecinała Garbary, a dalej wiodła przez Nową Groblę, Most Łacina do Stanisławowa, następnie traktem tranzytowym do Kalisza lub też do Warszawy, z ominięciem wspomnianych wyżej miasteczek kościelnych (o których niżej)¹⁴⁰.

Na południowy wschód od Bramy Wodnej znajdowała się na Warcie wyspa – Nowa Grobla. Zgodnie z wyrokiem sądowym w sporze miasta z biskupem Andrzejem Łaskarzem i kapitułą z 1424 r., zatwierdzonym przez króla Władysława Jagiełłę, należała ona do miasta. Gminie zakazano jednak wtedy zabudowy Nowej Grobli¹⁴¹. Mieszczanie poznańscy podjęli starania o uregulowanie statusu wyspy i uzyskanie możliwości jej zabudowy, na co dał im zgodę Władysław III w 1443 r.¹⁴² W 1447 r. Kazimierz Jagiellończyk potwierdził to zezwolenie i wyraził zgodę na podjęcie prac związanych z umocnieniem brzegów¹⁴³. Osiedle to zamieszkiwali w XV w. rzemieślnicy nienależący do cechów, a właścicielami połowy domów byli mieszczanie osiedli na stałe w obrębie murów, co oznacza, że domy te zamieszkiwali komornicy (pracownicy najemni)¹⁴⁴. Nowa Grobla należała do parafii św. Marcina¹⁴⁵.

Wspomniane wyżej miasteczko Chwaliszewo znajdowało się na drugiej dużej wyspie położonej pośrodku ramion Warty, na wschód od Bramy Wielkiej i Garbar¹⁴⁶. Prawo do wyspy potwierdził kapitulie król Władysław Jagiełło wspomnianym już dokumentem z 1424 r., korporacja otrzymała nadto zezwolenie na zabudowę wyspy¹⁴⁷. Wkrótce też, w 1427 r., Chwaliszewo nazwane zostało miastem

¹³⁵ O Boninie SHGPoz, cz. I, s. 89–90; o Winiarach por. A. Kaniecki, *Źródła winiarskie*; J. Wiesiołowski, *Dawne dzieje mieszkańców Wzgórza Winiarskiego*, KMP, 2011, nr 4, s. 36–46.

¹³⁶ Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 223–228; Garbarom poświęcony jest osobny tom KMP, nr 3 za 2017 r.

¹³⁷ Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 227. Drugi kutłof znajdował się na Piaskach, por. przyp. 98.

¹³⁸ Chodzi tu o część Garbar leżącą między mostkiem nad fosą miejską (za Bramą Wielką) a Mostem Wielkim (Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 223). Nazwy tej nie oznaczamy na planie.

¹³⁹ Przez wieś Główną prowadziła trasa w kierunku Torunia lub Warszawy, a także Lublina, Krakowa i Lwowa. Droga skracająca ze Śródki w kierunku osady Świętego Jana wiodła dalej do wsi Żegrze (w AHP: Zegrz), do Środy, Kalisza i dalej do Krakowa; Weymann, *Drogi*, s. 221, 222–223 – gdzie o wariantach drogi do Lublina, s. 224–225 – opisany tu wariant drogi krakowskiej omijał Kalisz (gdzie obowiązywało prawo składu), s. 226–227, 240.

¹⁴⁰ Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 229.

¹⁴¹ KDW V, nr 393, 395. Wyroki te związane były m.in. ze sporami biskupa poznańskiego Andrzeja Łaskarza i kapituły katedralnej z miastem Poznaniem o prawo do poboru opłat z tytułu przeprawy przez Wartę, a także o obowiązek utrzymania tej przeprawy (tj. budowy mostów). W toku sporu król potwierdził kapitulie własność grobli wiodącej od Bramy Wielkiej na Summum (czyli tzw. Grobli Kapitulnej, na której powstało później Chwaliszewo) z prawem zabudowy tej grobli, jednocześnie zobowiązał biskupa i kapitułę do umacniania jej brzegów i utrzymania mostu na Cybinie oraz innego mostu między Groblą Kapitulną a Ostrowem Tumskim; KDW V, nr 393, 395 – tu błędny regest; por. SHGPoz, cz. I, s. 235.

¹⁴² KDW V, nr 705 – tu regest; *Przywileje miasta Poznania*, nr 43 – tu wydawca błędnie zidentyfikował wymienione w dokumencie błonie *post Cerdones* (tj. za Garbarami) z błoniami wsi Wilda.

¹⁴³ *Przywileje miasta Poznania*, nr 50; Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 229; A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 232.

¹⁴⁴ Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 229.

¹⁴⁵ Now2, s. 355.

¹⁴⁶ O Chwaliszewie por. SHGPoz, cz. I, s. 239–242; J. Kaczmarek, *Chwaliszewo (szkic monograficzny)*, KMP, 1981, nr 3, s. 43–56, gdzie błędy; K. Lutyński, *Kapitulne Chwaliszewo w XVI w.*, KMP, 1995, nr 1, s. 11–16; W. Karolczak, *O pieczęciach chwaliszewskich z XVI–XVIII wieku*, KMP, 1995, nr 1, s. 18–20; Z. Zaleski, *Bractwo krawieckie chwaliszewskie*, KMP, 1997, nr 1, s. 21–48 (przedruk z książki: tenże, *Wolny cech krawiecki w Poznaniu. Monografia historyczna*, Poznań 1927); tenże, *Cech szewski chwaliszewski*, KMP, 1997, nr 1, s. 49–50 (przedruk z książki: tenże, *Cech szewski w Poznaniu*, Poznań 1932); M. Słoń, *Miasta podwójne i wielokrotne*, s. 126–127, 141–142; SHGPoz, cz. I, s. 235–242. Chwaliszewo poświęcony jest osobny tom KMP, nr 1 za 1995 r.

¹⁴⁷ Por. przyp. 141.

(*oppidum*), gdy wójt chwaliszewski otrzymał od kapituły kramy i jatki jako uposażenie¹⁴⁸. Jednak formalne uregulowanie statusu osady nastąpiło dopiero w 1444 r., gdy król Władysław III dał prałatom i kanonikom zgodę na lokację miasta¹⁴⁹. W 1475 r. Kazimierz Jagiellończyk nadał Chwaliszewu (a także Ostrowowi i Śródce) prawo handlu solą¹⁵⁰. Miasteczko rozwijało się na tyle dobrze, że w końcu XV w. zabudowane było wzdłuż drogi wiodącej od Mostu Wielkiego na Summum¹⁵¹. Trudno określić, gdzie znajdował się w tym czasie ratusz chwaliszewski. Zachowane widoki z XVII i XVIII w., tudzież plan zabudowy pochodzący z początku XIX w. sugerują, że budynek ten znajdował się pośrodku, w linii zabudowy domów, po północnej stronie drogi wiodącej na Ostrów Tumski¹⁵². Chwaliszewo należało pierwotnie do parafii św. Mikołaja na Zagórze (południowa część Ostrowa Tumskiego). Przejściowo, w latach 1455–1477/1484 (po spłonięciu kościoła św. Mikołaja), prawa parafialne przeniesiono do znajdującego się we wschodniej części wyspy kościoła szpitalnego św. Barbary, wzniesionego w XV w.¹⁵³ Naprzeciw tego kościoła wybudowano w początku XVI w. szpital św. Wawrzyńca¹⁵⁴. W początku XVI w. Chwaliszewo uzyskało od kapituły jurysdykcję nad świeckimi mieszkańcami Zagórze¹⁵⁵. Od momentu powstania często wchodziło też w konflikty z miastem w murach¹⁵⁶.

Na wschód od Chwaliszewa znajdowało się Summum (tj. góra; po niemiecku określane jako Dom, a po polsku jako Tum lub Ostrów), z katedrą św. św. Piotra i Pawła, kolegiatami Najświętszej Marii Panny i św. Mikołaja¹⁵⁷. Był to teren zamieszkały głównie przez duchownych – wikariuszy wiecystych katedry, kanoników i prałatów katedralnych (też kolegiackich), wreszcie biskupa ordynariusza, w XVI w. coraz rzadziej pojawiającego się w Poznaniu¹⁵⁸. Wymienieni duchowni mieli swe siedziby wokół katedry, przy czym wydaje się, że początkowo chaotyczna zabudowa została uregulowana do końca XV w., zwłaszcza po wybudowaniu murów obronnych Summum przez biskupa Jana Lubrańskiego. Domy stały przy drodze wiodącej z Chwaliszewa w kierunku Śródki (na północ i południe od dzisiejszego placu katedralnego, na którym w XV w. znajdował się cmentarz) i odchodzących od niej mniejszych uliczkach (dzisiejsze ulice Posadzego, Lubrańskiego i Dziekańska)¹⁵⁹. Niektóre z tych domostw położone były także w południowej części Wyspy Tumskiej, na tzw. Zagórze. Najokazalsza rezydencja należała do biskupa – był to pałac znajdujący na południe od katedry i połączony z tą świątynią gankiem¹⁶⁰. Okazalsze domy (położone bliżej katedry) użytkowali kanonicy zamieszkujący je ze swoimi *familiares*, mniejsze wikariusze (głównie w zachodniej części wyspy i na obrzeżu obszaru zabudowanego), wspólny dom, psalterię, zamieszkiwali psalterzyści¹⁶¹. Wobec ruchliwości biskupów

¹⁴⁸ KDW V, nr 473; KDW IX, nr 1142; *Przywileje miasta Poznania*, nr 35.

¹⁴⁹ KDW V, nr 733; *Przywileje miasta Poznania*, nr 46.

¹⁵⁰ A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 231; *Przywileje miasta Poznania*, nr 69.

¹⁵¹ A. Gąsiorowski, *Późnośredniowieczna konurbacja*, s. 231.

¹⁵² *Plan ulicy Chwaliszewo z 1804 roku*, s. 97–99. Ratusz Chwaliszewski widoczny jest na widoku G. Brauna i F. Hogenberga z 1618 r.; *Posnania elegans*, [w:] *Plany Poznania*, nr 1; por. też M. Warkoczewska, *Portret miasta*, s. 18–21, gdzie omówiony widok Poznania od południowego wschodu autorstwa F.B. Wernera z 1734 r.

¹⁵³ Now2, s. 354, 652, 596, 611; przede wszystkim jednak SHGPoz, cz. I, s. 240–241, przyp. 5, 6.

¹⁵⁴ Był to szpital – hospicjum – dla ubogich kapłanów; por. Now2, s. 276, 652, 735; SHGPoz, cz. I, s. 240–242.

¹⁵⁵ SHGPoz, cz. I, s. 239.

¹⁵⁶ Na przykład w 1430 r. król, na prośbę mieszczan z Poznania, zabronił handlu w Chwaliszewie; KDW IX, nr 1240; o konfliktach tych por. też SHGPoz, cz. I, s. 236, 237.

¹⁵⁷ O kościołach tych por. Now1, passim (katedra); Now2, s. 590–597 (kolegiata NMP), s. 354, 611–613 (kolegiata św. Mikołaja); KZS sn, t. 7, cz. 1, s. 1–61 (katedra), s. 62–66 (kolegiata NMP); W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 9–12 (kolegiata NMP), 13–21, 23 nn. (katedra), 33–34 (kolegiata św. Mikołaja), 40–44, 88–103 (katedra), 116–121 (kolegiata NMP), 139–146, 193–205, 240–242, 244–245, 336–337 (katedra) i inne wg indeksu; J. Kowalski, *Goty wielkopolski*, s. 18–24, 94–97, 141–157 (katedra), 179–194 (kolegiata NMP); A. Bukowska, *Najstarsza katedra w Poznaniu. Problem formy i jej genezy w kontekście architektury około roku 1000*, Kraków 2013. Na temat obu kolegiat zob. M. Tycówna, *Kościół św. Mikołaja w Poznaniu*, KMP, 1926, s. 249–254; J. Nowacki, *Kolegiata N. Maryi Panny w Poznaniu*, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej”, t. 6, 1951, nr 11–12, s. 314–341.

¹⁵⁸ Por. J. Wiesiołowski, *Kapitulny krąg kościelny*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 320–326. Na temat Summum por. także SHGPoz, cz. IV, 745–749. Katedrze i wyspie tumskiej poświęcony jest osobny tom KMP, nr 1 za 2003 r.

¹⁵⁹ SHGPoz, cz. IV, s. 746.

¹⁶⁰ KZS sn, t. 7, cz. 1, s. 67–73; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 327–328; R. Linette, *Pałac arcybiskupi na Ostrowie Tumskim. Szkic do dziejów rezydencji*, KMP, 2003, nr 1, s. 389–411.

¹⁶¹ SHGPoz, cz. IV, s. 746; KZS sn, t. 7, cz. 1, s. 108 (kanonie z XVI w.), s. 102–102 (Psałteria); W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 155–156; M. Wieczorek, *Inicjatywy budowlane biskupa Jana Lubrańskiego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 7, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań 2012, s. 35–36.

podróżujących stale po diecezji bądź też bawiących na królewskim dworze, a w każdym razie często aktywnie uczestniczących w życiu politycznym kraju, część ich obowiązków sądowych i administracyjnych na miejscu przejmowali wikariusze generalni i oficjałowie. Ci zazwyczaj rezydowali stale na Ostrowie Tumskim, kierując swymi urzędami z własnych domostw (a od drugiej połowy XV w. najpewniej z pomieszczeń w pałacu biskupim)¹⁶². Wśród ważniejszych budowli Summum wymienić też należy gmach Akademii Lubrańskiego, pochodzący z pierwszej połowy XVI w.¹⁶³ Na wyspie znajdowała się też szkoła katedralna¹⁶⁴. Jurysdykcję na tym terenie sprawowała bezpośrednio kapituła katedralna i biskup. Dla świeckich zamieszkujących tę enklawę kleru (zazwyczaj była to służba wyższych duchownych) kościołem parafialnym była kolegiata św. Mikołaja, która prawami parafialnymi obejmowała też Chwaliszewo¹⁶⁵.

Trudno zrekonstruować przebieg nowożytnych obwarowań Wyspy Tumskiej. Powstały one w latach 1504–1512 (ostatecznie ukończone w 1549 r.) na polecenie biskupa Jana Lubrańskiego¹⁶⁶. Mur Lubrańskiego ukazany został (od północy) na sztychu Brauna z 1618 r., fragmenty widoczne są także na pochodzącym z 1704 r. widoku perspektywicznym Poznania od południa (*Stragona albo stołeczne miasto Poznań...*) oraz fragmencie panoramy Wernera z 1734 r.¹⁶⁷ Resztki muru od strony zachodniej widoczne są na planie pochodzącym z lat 1772–1773, przypisywanym Geyerowi¹⁶⁸. W świetle przeprowadzonych sondażowych badań archeologicznych wnosić można, że mury te postawiono prawdopodobnie wzdłuż zewnętrznych brzegów dawnych, zniszczonych już wałów okalających Ostrów Tumski¹⁶⁹. Przedstawiony na mapie obrys jest naszą rekonstrukcją, opierającą się na założeniu, że wszystkie najważniejsze budowle Summum znajdowały się w obrębie murów. Trudno ocenić liczbę baszt postawionych wzdłuż tych umocnień. Wieże znajdowały się najpewniej przy wejściach od strony Ostrowa i Chwaliszewa¹⁷⁰. Obie przedstawia zresztą sztych Brauna z 1618 r. Brama od strony Chwaliszewa ukazana jest na wspomnianych już widokach z 1704 i 1734 r. Wieża bramna od strony Chwaliszewa uwidoczniona jest też na planie Rzepeckiego z 1728 r.¹⁷¹ i na planie przypisywanym Geyerowi¹⁷².

Na mapie staraliśmy się odróżnić od siebie oba blisko sąsiadujące ze sobą kościelne miasteczka Ostrów i Śródkę (w rzeczywistości stanowiące chyba jeden ciąg zabudowy). Pierwsze z nich należało

¹⁶² Now2, s. 205.

¹⁶³ Tamże, s. 678–702; KZS sn, t. 7, cz. 1, s. 77–101; R. Linette, *Z dziejów budynku dawnej Akademii Lubrańskiego*, KMP, 1999, nr 2, s. 181–212; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 154–156; J. Skuratowicz, *Akademia Lubrańskiego. Pomnik wielkopolskiej kultury i nauki*, Poznań 2007; M. Wieczorek, *Inicjatywy budowlane*, s. 29–35.

¹⁶⁴ O szkole: Now2, s. 672–678; SHGPoz, cz. IV, s. 746; K. Stopka, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średnio-wieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994, wg indeksu (o położeniu szkoły s. 20–21); por. też J. Wiesiołowski, *Szkolnictwo*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, s. 331–338.

¹⁶⁵ Now2, s. 354. Wprawdzie ks. J. Nowacki (tamże) podaje, że do parafii św. Mikołaja należało także miasteczko Ostrów, jednak informacja ta nie jest przekonująca. Miasteczko to najpewniej należało do parafii św. Małgorzaty w sąsiedniej Śródce; SHGPoz, cz. V, s. 99, 103, przyp. 20. Nie przekonuje także podana przez J. Nowackiego (Now2, s. 324) informacja o przynależności wsi Pietrowo do parafii św. Mikołaja. Według S. Karwowskiego (tenże, *Komandoria i kościół św. Jana Jerozolimskiego w Poznaniu*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 36, 1911, s. 51, jednak bez podania źródła) w 1586 r. wieś Pietrowo wyłączona została z parafii św. Jana i przyłączona do parafii św. Małgorzaty w Śródce, do której należała dowodnie w XIX w.; por. SHGPoz, cz. III, s. 659. Warto dodać, że już w rejestrze poborowym z 1580 r. Pietrowo nie zostało wymienione wśród wsi należących do parafii św. Jana; ASK I 6, k. 164.

¹⁶⁶ Now1, s. 117; SHGPoz, cz. IV, s. 747–748.

¹⁶⁷ *Stragona albo stołeczne miasto Poznań...* oraz widok Wernera omówione przez M. Warkoczewską, *Widoki starego Poznania*, s. 33–34, nr 17, s. 36–37, nr 23; por. też, *Ostrów Tumski na dawnych widokach i fotografiach*, KMP, 2003, nr 1, s. 105–125.

¹⁶⁸ *Plan von der Stadt Posen*, [w:] *Plany Poznania*, nr 6.

¹⁶⁹ Tak P. Pawlak, A. Sikorski, P. Wawrzyniak, *Mury obronne biskupa Jana Lubrańskiego*, KMP, 2003, nr 1, s. 86–104, tu s. 102; por. też J. Skuratowicz, *Akademia Lubrańskiego*, s. 14–17 (rozd. dot. archeologii autorstwa H. Kóćki-Krenz); M. Wieczorek, *Inicjatywy budowlane*, s. 23–39, zwł. s. 29–31, gdzie o odkryciu na terenie Akademii Lubrańskiego budowli obronnej zapewne z XV w. Między innymi na tej podstawie Z. Pilarczyk, M. Danielewski, K. Kościelniak, *Wojenny Poznań*, s. 110–113, sugerują, że mury obronne Ostrowa Tumskiego powstały jeszcze w XV w.; wnioskowanie to oparte jest też na datowaniu metodą dendrochronologiczną drewna (określone na 1476 r.) z więzby dachowej kanonii przy obecnej ul. Ostrów Tumski 11, znajdującej się w ciągu obwarowań. Wywód ten budzi jednak wątpliwości. Znany jest bowiem przekaz z metryki kapituły poznańskiej wskazujący, że starano się wykorzystać stare belki dębowe. W 1436 r. kapituła dała Przedwojowi z Grądów takie stare belki dębowe z kurii zm. prepozyta Wojciecha Jastrzębca (AAP, sygn. CP 28, k. 70), być może właśnie na cele budowlane.

¹⁷⁰ Now1, s. 117; SHGPoz, cz. III, s. 515.

¹⁷¹ *Jurisdictionum Posnaniensium Remonstratio...*, [w:] *Plany Poznania*, nr 4.

¹⁷² O wieżach bramnych Summum por. P. Pawlak, A. Sikorski, P. Wawrzyniak, *Mury obronne*, s. 86–104, zwł. s. 91–96.

do poznańskiej kapituły katedralnej¹⁷³. Metryka tego miasteczka sięga XIV w., ale dopiero w 1435 r. kapituła podjęła próbę lokacji, natomiast w 1444 r. uzyskała u króla Władysława III przywilej lokacyjny¹⁷⁴. *De facto* zajmowało kilka domów położonych przy ulicy wiodącej z Summum w stronę rynku miasta Śródki (obecna ul. Ostrówek), tuż za mostem nad Cybiną. Było jednym z najmniejszych miasteczek Królestwa¹⁷⁵.

Śródka była pierwotnie książęcą osadą targową funkcjonującą przy grodzie na Ostrowie Tumskim. Ślady osadnictwa na jej terenie sięgają IX w.¹⁷⁶ Książę Władysław Odonic (zm. 1239 r.) podejmował wysiłki związane z jej lokacją, jednak nie zakończyły się one powodzeniem¹⁷⁷. Od czasu lokacji miasta na lewym brzegu Warty i regulacji gruntów z tym związanej traciła na znaczeniu¹⁷⁸. W 1288 r. biskupi poznańscy otrzymali Śródkę od księcia Przemysła II. Książę zezwolił rzemieślnikom na osiedlanie się w Śródce i wykonywanie swego zawodu oraz na drobny handel, nie pozwolił jednak na odbywanie jarmarków i targów oraz zakazał mieszkańcom handlu ciętym suknem, zakaz ten ponowił w 1293 r., dookreślając uprawnienia mieszkańców¹⁷⁹. W XIV w. Śródka posiadała już dowodnie pełne prawa miejskie, skoro z 1328 r. pochodzi wzmianka o wójcie¹⁸⁰. Miasteczko stanowiło podpoznański węzeł drogowy – rozdzielały się tu trakty wiodące do Torunia, na Mazowsze i do Krakowa¹⁸¹. W 1425 r. uzyskało od króla Władysława Jagiełły prawo do jarmarków, a w 1475 r. od jego syna Kazimierza Jagiellończyka prawo do sprzedaży soli mialkiej¹⁸². Role należące do mieszczan położone były na północny wschód od miasta, po obu stronach drogi wiodącej do Kostrzyna, na pierwotnych gruntach wsi Główna (poza mapą), której część w 1442 r. biskup Andrzej Bniński nadał śródeckim mieszczanom¹⁸³. Miasteczko w połowie XVI w. miało 85 domostw położonych przy rynku i dochodzących do niego uliczkach¹⁸⁴.

¹⁷³ O Ostrowie por. SHGPoz, cz. III, s. 515–518. Między innymi temu miasteczku poświęcony został osobny tom KMP, nr 1 za 1997 r.

¹⁷⁴ W 1335 r. jest mowa o mieszczanach *de Insula* (czyli najpewniej właśnie z Ostrowa; KDW II, nr 1153). Z kolei w drugiej połowie XIV w. prepozyt poznańskiej kapituły katedralnej Trojan (1349–1390) wydał Mikołajowi, synowi Mikołaja zw. Kicino, wójtowi Ostrowa, nowy przywilej na wójtostwo (KDW III, nr 1810). Zdaniem M. Słonia (tenże, *Miasta podwójne i wielokrotne*, s. 126 n.) nie wskazuje to „w żadnym stopniu na miejski charakter osady” (por. też SHGPoz, cz. III, s. 515–517; o dokumencie z 1435 r. zob. KDW X, nr 1391; o dokumencie z 1444 r. por. *Przywileje miasta Poznania*, nr 47; KDW V, nr 736). Sama nazwa Insula bądź Ostrów sugeruje położenie na wyspie. Zdaniem A. Rogalanki (taż, *Poznań u progu lokacji*, s. 156) osada znajdowała się „na niewielkiej wyspie między Śródką a wyspą katedralną” i połączona „mostami z oboma sąsiadującymi ośrodkami”. Zarazem autorka ta podkreśla, że „na żadnym z zachowanych planów nie ma śladów owej wyspy”. Cytowany wyżej dokument Władysława III z 1444 r. dla Śródki wspomina jednak o strumieniu (*amnis*) płynącym, jak można przypuszczać, na prawym brzegu Cybiny, jego bieg nie jest jednak znany. W odniesieniu do powyższych uwag należy też zauważyć, że osadnictwo na tym terenie prawdopodobnie jest znacznie starsze. Badania archeologiczne przeprowadzone na pograniczu Śródki i Ostrowa wskazują, że sięgało ono X w.; por. niżej, przyp. 176.

¹⁷⁵ Na przykład w 1563 r. płaciło pobór od 10 rzemieślników, a w 1570 r. pobrano z Ostrowa pobór od karczmy, w której szynkowano wódkę, od zaledwie 4 rzemieślników i 4 komorników; ASK I 5, k. 244, 413, informacja wykorzystana dzięki: RPWP; por. też [J. Wiesiołowski], *Najmniejsze miasto Korony Polskiej. Ostrówek, jego lokalizacja i trwanie*, KMP, 1997, nr 1, s. 210–215.

¹⁷⁶ W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 5, Wrocław 1980, s. 195–196; J. Kaczmarek, *Archeologia miasta Poznania*, t. 1, cz. 1, s. 302, 310–313.

¹⁷⁷ O Śródce zob. W. Schulte, *Die Schrodka*, s. 237–276; H. Likowski, *Miasto książęce Śródka*; Z. Kaczmarczyk, *Przywilej lokacyjny*, s. 148–154, autor ten zaprzeczał próbom lokacji Śródki w latach 30. XIII w., z tezą Z. Kaczmarczyka rozprawiła się A. Rogalanka, *Poznań u progu lokacji*, s. 148–162. Na temat lokacji Śródki po przegranej przez Władysława Odonica wojnie z Henrykiem Brodatym (1234) i utracie części Wielkopolski, w tym osad na lewym brzegu Warty, zob. T. Jurek, *Przebieg lokacji Poznania*, s. 173–191; por. też M. Słoń, *Fundatio civitatis*, s. 227–245; tenże, *Miasta podwójne i wielokrotne*, s. 124–126, 137, 350 – tu uwagi o utracie przez Śródkę opieki Władysława Odonica po przegranej przez tego księcia wojnie z Henrykiem Brodatym i stopniowej degradacji osady, s. 353, 357, 472; SHGPoz, cz. V, s. 89–104, zwł. s. 102–103; M. Słoń, *Fundacja Poznania*, s. 82–84, 87–97; zob. też wyżej i przyp. 61.

¹⁷⁸ W 1245 r. mieszkańcy Śródki przegrali spór sądowy z biskupem poznańskim o grunty położone na południe od tej osady; *Monumenta Poloniae historica. Nova series*, t. 6, wyd. B. Kürbis i in., Warszawa 1962, s. 8 [Rocznik kapituły gnieźnieńskiej].

¹⁷⁹ KDW II, nr 625, 694; *Przywileje miasta Poznania*, nr 8, 9.

¹⁸⁰ KDW II, nr 1089; M. Słoń, *Miasta podwójne i wielokrotne*, s. 124–126.

¹⁸¹ Por. wyżej, też przyp. 139.

¹⁸² KDW V, nr 412, t. 8, nr 1032; *Przywileje miasta Poznania*, nr 34, 69.

¹⁸³ Rozciągały się prawdopodobnie między tzw. Łącznym Młynem (poza mapą) położonym na Cybinie a rolami wsi Zawady; SHGPoz, cz. V, s. 97; *Przywileje miasta Poznania*, nr 40.

¹⁸⁴ Dane te dotyczą wykazu poboru należności dla biskupa poznańskiego z 1564 r.; SHGPoz, cz. V, s. 96; Inw. bp. poz. 1564, s. 274–275.

Przy kościele parafialnym św. Małgorzaty (obejmującym swymi prawami także wieś Zawady) istniał szpital, ufundowany w 1596 r.¹⁸⁵

Pośród pozostałych wsi i miasteczek przedstawionych na planie najstarszą i związaną chyba ściśle z ośrodkiem grodowym na Wyspie Tumskiej oraz osadą targową w Śródce była położona nieco na wschód od tego węzła drogowego wieś Święty Jan. Udokumentowane archeologicznie ślady osadnictwa z czasów średniowiecza na tym terenie sięgają IX w.¹⁸⁶ Wydaje się, że znaczenie osady wzrosło po ufundowaniu przez księcia Mieszka III ok. 1170 r. szpitala przy tamtejszym kościele św. Michała¹⁸⁷. Hospicjum to było najpewniej przeznaczone nie tyle dla chorych czy ubogich, ile raczej dla obsługi ruchu kupieckiego przy nieodległej Śródce i na Ostrowie Tumskim¹⁸⁸. W 1187 r. szpital został oddany joannitom (najpewniej wraz z kościołem św. Michała), którzy otrzymali nadto w 1201 r. od biskupa poznańskiego kanonię w kapitule katedralnej¹⁸⁹. Osada i klasztor stały się tym samym ośrodkiem rozległego kompleksu dóbr joannitów¹⁹⁰. Stąd z czasem wieś uzyskała swą nazwę. Nazwa klasztoru – niewielkiego konwentu zamieszkiwanego zdaje się przez nielicznych braci¹⁹¹ – wpłynęła też na zmianę *patrocinium* kościoła parafialnego – św. Michała na św. Jana Chrzciciela, pod jaką oddajemy ją na planie¹⁹². Parafia świętojańska¹⁹³ obejmowała w XVI w., obok osady Świętego Jana, także wieś biskupią Główna oraz królewskie Żegrze (w AHP: Zegrz) i Rataje, a do lat 80. XVI w. także wieś Pietrowo¹⁹⁴. Przy parafii w XV–XVII w. działała szkoła (której nie zaznaczamy na planie)¹⁹⁵. Sama osada Święty Jan w XVI w. była w świetle rejestrów poborowych niewielką, kilkułanową wsią¹⁹⁶.

Na północ od Śródki znajdowała się wieś prestymonialna poznańskiej kapituły katedralnej Zawady. Była to średniej wielkości osada, w 1521 r. mieszkało w niej 18–19 zagrodników¹⁹⁷. Przebiegała przez nią droga tranzytowa wiodąca z Poznania; po minięciu wsi rozdzielała się na dwa szlaki: pierwszy – prowadzący na północ do Rogoźna (a dalej do Ujścia lub w stronę Bydgoszczy) oraz drugi – zmierzający w kierunku wschodnim przez wieś Główną w stronę Gniezna¹⁹⁸. Pietrowo, położone na południe od Śródki nad prawym brzegiem Warty, początkowo należało do księcia, który nadał je Poznaniowi, od tego miasta wykupione zostało przed 1585 r. przez poznańską kapitułę katedralną, która u progu

¹⁸⁵ Now2, s. 353–354, 652; SHGPoz, cz. V, s. 103. O kościele parafialnym św. Małgorzaty por. też KZS sn, t. 7, cz. 1, s. 129–134; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 36–37, 109–110, 125, 333. Wcześniej, w latach 30. XIII w., gdy zamierzano lokować Śródkę, rolę szpitala dla tego ośrodka mógł pełnić posiadany przez joannitów szpital św. Michała (św. Jana); por. M. Słoń, *Fundatio civitatis*, s. 239.

¹⁸⁶ J. Kaczmarek, A. Gałęzowska, *Gdzie massa węgla, z drzewa palonych [...] między skorupami się znajduje*, KMP, 2010, nr 4, s. 7–27; J. Kaczmarek, *Archeologia miasta Poznania*, t. 1, cz. 2, s. 94–113.

¹⁸⁷ Przekaz o fundacji księcia Mieszka III pochodzi od Długosza, który jednak omyłkowo odniósł go do joannitów, których wtedy w Poznaniu jeszcze nie było; *Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, t. 5–6, Warszawa 1973, s. 94; por. też *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, t. 1: *Do końca wieku XII*, oprac. Z. Kozłowska-Budkowa, Kraków 1937, nr 115; A. Gąsiorowski, *Najstarsze dokumenty*, SŻ, t. 8, s. 94–95, t. 9, s. 56–57.

¹⁸⁸ T. Ginter, *Działalność fundacyjna*, s. 86–87, 92–93; por. też wyżej uwagi o szlaku handlowym między Nadrenią a Rusią funkcjonującym w XII w. i przyp. 54.

¹⁸⁹ KDW I, nr 29, 37; *Bullarium Poloniae*, t. 1, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Roma 1982, nr 44; *Repertorium polskich dokumentów*, nr 115, 126; A. Gąsiorowski, *Najstarsze dokumenty*, SŻ, t. 8, s. 89, t. 9, s. 55–56.

¹⁹⁰ Przekazy źródłowe do XVI w. oraz literaturę dotyczące osady Świętego Jana, nadań dla domu joannitów, znanych nam komandorów i spraw konwentu zestawia SHGPoz, cz. V, s. 135–140 (hasło *Święty Jan*), s. 140–160 (hasło *Święty Jan – dom joannitów*).

¹⁹¹ Por. SHGPoz, cz. V, s. 157–158.

¹⁹² Kościół ten obecnie zwany jest nieprawidłowo kościołem św. Jana Jerozolimskiego (świętego takiego nie było) zapewne w odniesieniu do szpitala św. Jana w Jerozolimie. O zmianie wezwania por. SHGPoz, cz. V, s. 139.

¹⁹³ O dyskusyjnej kwestii czasu uzyskania przez kościół św. Michała praw parafialnych por. SHGPoz, cz. V, s. 139, gdzie literatura zagadnienia. Na temat zachowanej do dzisiaj gotyckiej świątyni (obecnie pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty), pierwotnie romańskiej, por. KZS sn, t. 7, cz. 1, s. 116–121; W. Gałka, *O architekturze i plastyce*, s. 34–36, 38–39, 48, 125, 134–136; J. Kowalski, *Gotyk wielkopolski*, s. 57, 293, 351; B. Krzyślak, Z. Kurzawa, *Kościół św. Jana Jerozolimskiego za Murami na poznańskiej Komandorii*, Poznań 2011.

¹⁹⁴ W sprawie wsi Pietrowo por. przyp. 165.

¹⁹⁵ SHGPoz, cz. V, s. 137–138.

¹⁹⁶ Tamże, s. 136.

¹⁹⁷ AAP, CP 111, k. 19, 106. W XVI w. we wsi tej pojawili się także rzemieślnicy; M. Michalski, R. Witkowski, *Średniowieczne i staropolskie wsie Główna i Zawady*, KMP, 2002, nr 2, s. 34–67. Od 1521 r. wieś została wyłączona z grupy prestymoniów i weszła w skład dóbr stołowych korporacji (zarządzanych przez prokuratora); por. K. Lutyński, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 160. Między innymi wsi Zawady poświęcony jest osobny tom KMP, nr 2 za 2002 r.

¹⁹⁸ Weymann, Drogi, s. 237–238, 240; por. też *Plan von der Gegend um Posen*, [w:] *Plany Poznania*, nr 9.

XVII w. założyła tu miasteczko¹⁹⁹. W XVII w. istniał tu sukursalny kościół św. Sebastiana²⁰⁰. Sąsiednie miasteczko Stanisławowo, położone nieco na południe od Piotrowa, powstało tuż przy prawym brzegu Warty, u wylotu mostu nad tą rzeką. Lokowane zostało w 1562 r. przez wielkopolskiego możnowładcę Stanisława Górkę²⁰¹. Był on wówczas tenutariuszem położonej w sąsiedztwie wsi Rataje²⁰². Wywołało to ostry spór z Poznaniem, którego władze podnosiły bezprawność lokacji dokonanej na gruntach miejskich, a zarazem szkodliwość istnienia konkurencyjnego ośrodka. Mimo kilkakrotnie wydawanych na korzyść Poznania wyroków (począwszy od 1571 r.), ich egzekucja możliwa było dopiero po śmierci Górki w 1592 r.²⁰³ Ostatecznie w 1599 r. Stanisławowo straciło status miasta i zostało zamienione na przedmieście (zwane Łaciną, a później Miasteczkiem), co zatwierdził król Zygmunt III w 1601 r.²⁰⁴ W XVII w. wybudowano tu kościół św. Rocha i erygowano parafię, wyłączając ludność Łaciny spod jurysdykcji parafii św. Jana²⁰⁵.

* * *

Mapę w skali 1:10 000, na której przedstawione zostały omówione wyżej obiekty osadnicze, opracowała i wykreśliła Elżbieta Rutkowska z Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN, przy współpracy autora komentarza.

¹⁹⁹ *Przywileje miasta Poznania*, nr 3, 176; *Przywilej lokacyjny miasta Piotrowa udzielony przez kapitułę poznańską w 1602 roku*, KMP, 1997, nr 1, s. 237–243; por. też SHGPoz, cz. III, s. 659 i wyżej, przyp. 65.

²⁰⁰ Now2, s. 643–644, pisze o drewnianym kościele św. Sebastiana istniejącym już w XVI w., nie powołuje się jednak na źródło (odsyłacz tam zamieszczony odnosi się do dokumentów XIX-wiecznych dot. zburzenia kościoła). Z. Zieliński (tenże, *Rozwój miasta Poznania od końca X do XVIII wieku*, KMP, 1949, nr 4, s. 257) podaje, że kościół ten istniał w 1544 r., jednak bez podania źródła (informację tę powtarza K. Lutyński, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 158). Natomiast wydawca [J. Wiesiołowski?] XVIII-wiecznej wizytacji J. Rogalińskiego zauważa, że pierwsze wiadomości o kościele św. Sebastiana pochodzą dopiero z XVII w.; J. Rogaliński, *Wizytacja kościoła filialnego św. Sebastiana w mieście Piotrowie, należącego do kościoła macierzystego kolegiackiego i parafialnego św. Mikołaja w Poznaniu, roku 1779, dnia 27 maja sporządzona*, KMP, 1997, nr 1, s. 244–248. Kościoła tego nie przedstawiamy na planie.

²⁰¹ *Przywileje miasta Poznania*, nr 152.

²⁰² O Ratajach zob. SHGPoz, cz. IV, s. 45–46. W zamierzeniu Górki miasteczko miało stanowić rynek zbytu dla produktów rolnych z tej wsi. Miało też obsługiwać ruch przy szlaku tranzytowym z Poznania; *Lokacja i likwidacja Stanisławowa*, KMP, 1997, nr 1, s. 227–236. W trakcie sporów miasta Poznania ze Stanisławem Górką (toczonych w latach 1571–1592, o czym przyp. 203) część folwarków w Ratajach i sąsiednim Żegrzu (poza planem; w AHP: Żegrz) została wykupiona przez mieszczan poznańskich; Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji*, s. 162. Ratajom i Żegrzu poświęcony jest też osobny tom KMP, nr 1 za 2001 r.

²⁰³ SHGPoz, cz. IV, s. 634; Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji*, s. 155–158; też, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964, s. 72–73; też, *Ustrój prawny jurydyk*, s. 408–409.

²⁰⁴ *Przywileje miasta Poznania*, nr 174.

²⁰⁵ Now2, s. 578; J. Wiesiołowski, *Z dawnych dziejów kościoła św. Rocha na Łacinie*, KMP, 1997, nr 1, s. 249–280.

KALISZ W POŁOWIE XVI WIEKU*

Urszula Sowina, Tomasz Związek, Tomasz Panecki

Prezentowany w niniejszym atlasie plan Kalisza dla połowy XVI w. odtworzony został przede wszystkim na podstawie opublikowanych dotychczas wyników badań historycznych, archeologicznych i kartograficznych, a także własnej kwerendy autorów w źródłach pisanych i kartograficznych. Najważniejsze wykorzystane źródła pisane to dokumenty opublikowane w głównie w *Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski*, rękopiśmienne z Metryki Koronnej, jak też księgi kaliskich sądów ziemskich, grodzkich i miejskich. Ponadto wykorzystano XVI-wieczne lustracje oraz dane pochodzące z rejestrów poborowych. Przyjęcie cezury chronologicznej na połowę, a nie schyłek XVI w. wyniknęło przede wszystkim stąd, że w 1537 r. miasto strawił pożar. W następnych latach po tej pożodze Kalisz intensywnie odbudowywano. Bardzo dokładnie zostało to udokumentowane w najstarszych zachowanych księgach miejskich z lat 1537–1547. Przeprowadzenie szczegółowych analiz źródłowych dla kolejnych dekad z dziejów miasta przekraczałoby możliwości niniejszej serii. Należy dodać, że w dotychczasowych, wysoce niewystarczających badaniach nad miastem nie wykorzystano ksiąg miejskich, a dzieje Kalisza w drugiej połowie i u schyłku XVI w. zostały przedstawione pobieżnie oraz, wielokrotnie, bez odniesień do źródeł. W związku z tym niniejszy tekst jest próbą pogłębienia dotychczasowej wiedzy o Kaliszu u progu nowożytności. Kontynuacją tych studiów będzie opracowanie dziejów Kalisza w ramach serii Atlas Historyczny Miast Polskich. Wyniki szczegółowych badań zostaną opublikowane w najbliższych latach.

Kalisz leży na Wysoczyźnie Kaliskiej, w południowej części XVI-wiecznego województwa kaliskiego. Miasto znajduje się na tarasie zalewowej meandrującej Proсны (Przosny), do której na wysokości Starego Miasta wpływa Swędrnia (Swędra)¹. Na planie miasta hydrografię oraz inne elementy topografii zrekonstruowano metodą retrogresywną, posilując się planami z pierwszej połowy XIX w. Mapy te oddają stan hydrografii jeszcze sprzed regulacji rzek (po 1842 r.), które miały na celu ochronę przeciwpowodziową Kalisza. Można przyjąć, że przebieg rzek na najstarszych opracowaniach kartograficznych powinien odpowiadać również stanowi z wieków poprzednich, choć wiadomo, że zmieniające się koryto Proсны było przyczyną przeniesienia miasta na dzisiejsze miejsce w XIII w. Charakterystyczne były powodzie związane z położeniem miasta na obszarze tarasy zalewowej. Pierwszą powódź odnotowano w 1698 r., ale z pewnością zdarzały się one i wcześniej².

Do opracowania rekonstrukcji kartograficznej Kalisza i jego najbliższych okolic wykorzystano trzy plany: Politalskiego-Wollego (przerys planu z 1785 r.)³, Kalisza i okolic z ok. 1820 r.⁴ oraz *Plan des Environs de Kalisz* z ok. 1835 r.⁵

* Autorką zdecydowanej większości niniejszego tekstu jest Urszula Sowina; Tomasz Związek pisał passusy poświęcone ludności żydowskiej, wsioom należącym do miasta i sieci drogowej, redagował także całość komentarza; Tomasz Panecki jest natomiast autorem wstępu środowiskowego i kartograficznego. Autorzy podczas prac nad niniejszym rozdziałem wymieniali się wzajemnie odnajdowanymi źródłami, opracowaniami oraz spostrzeżeniami dotyczącymi dziejów miasta.

¹ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, wyd. 3 uzup., Warszawa 2002, s. 157–158.

² T. Kałuża, *Analiza zmian układu poziomego koryt rzeki Proсны w Kaliszu w odniesieniu do historycznych zjawisk powodziowych*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski*, t. 4, red. S. Kowalska, Poznań–Kalisz 2015, s. 139.

³ Zbiory Wojewódzkiego Biura Planowania Przestrzennego w Kaliszu, nr inw. 2/M–1/185; kopie w: Münch, tabl. XIX; *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977, s. 144–145; *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 2, red. A. Gieysztor, Poznań 1960, s. 160–161.

⁴ Münch, tabl. XVIII. Oryginał planu znajdował się dawniej (w okresie międzywojennym) w zbiorach AGAD.

⁵ Münch, s. 128, ryc. 32; www.raremaps.com/gallery/detail/25273/Plan_des_Environs_de_Kalisz_leve_sous_les_ordres_du_Capitaine_de_lEtat/D'Avignon.html (dostęp: 8.03.2017).

Pierwszy z planów przerysował Ottomar Wolle w 1878 r. z przerysu (ok. 1800 r.) planu Andrzeja Politalskiego, opracowanego na zlecenie kaliskiej Komisji Dobrego Porządku w 1785 r. Zgodnie z podziałką skala planu to ok. 1:3000 (200 łokci odpowiada 3,9 cm). Plan obejmuje stosunkowo niewielki obszar, ok. 2,1 km², w tym: Kalisz otoczony Prosną, przedmieścia: Wrocławskie, Toruńskie i Piskorzewskie oraz wieś Czaszki. Treść planu stanowi przede wszystkim sieć dróg (bez jednoznacznej kategoryzacji) i ulic (z nazwami) oraz zabudowa, z rozróżnieniem na budynki murowane i drewniane, mury obronne, baszty i bramy. Zaznaczone są również działki na terenie miasta. Obraz uzupełniany jest pokryciem terenu wraz opisami poszczególnych wydzieleni, a niekiedy również z określeniem rodzaju własności. Poza wzniesieniami oznaczonymi bardzo schematycznym kreskowaniem w sąsiedztwie Tyńca i Majkowa plan nie uwzględnia rzeźby terenu, w tym oznaczenia doliny Prozny. Treść opracowania uzupełniana jest przez 41 objaśnień odnoszących się do ważnych obiektów w mieście – kościołów, klasztorów, budynków użyteczności publicznej czy infrastruktury według stanu na 1785 r.

Plan ten wykorzystany został do wyrysowania miasta Kalisza wewnątrz murów ze względu na swoją szczegółowość i możliwość analizy nie tylko zabudowy, ale również rozkładu parcel na terenie miasta. Jego wadą jest natomiast niewielki zasięg przestrzenny, stąd do rekonstrukcji terenów przyległych do miasta posłużyliśmy się dwoma planami Kalisza i okolic z ok. 1820 i 1835 r.

Pierwszy to czarno-biała reprodukcja fotograficzna pozyskana z pracy Henryka Müncha o rozplanowaniu miast wielkopolskich⁶. Datowany jest na ok. 1820 r., a skala reprodukcji to ok. 1:16 700, obliczona na podstawie podziałki liniowej. Plan, opracowany w języku francuskim (jednakże z polskimi nazwami okolicznych miejscowości), przedstawia prawdopodobnie jedynie wycinek większej całości (przypuszczalnie część południowo-wschodnią między Kościelną Wsią a Rajskowem). Obejmuje obszar ok. 17 km², w tym: miasto Kalisz bez wyodrębnionych (opisanych) przedmieść, wieś: Majków (tylko opis, obszar zabudowy nie mieści się na planie), Tynec, Stare Miasto, Raysków (Rajsków), Zawodzie, Zagórzynek, Rypinek, Czaszki i Ogrody, a także trzy cegielnie bez nazwy oraz młyn Korszak (Korczak). Treść obejmuje takie elementy topografii jak: sieć drogową (dwa znaki według znaczenia drogi), pokrycie i użytkowanie terenu (zabudowa miejska, zagrody wiejskie, ogrody, zadrzewienia, cmentarze), obiekty topograficzne (wiatraki, młyny). Rzeźba terenu opracowana kreskowaniem (prawdopodobnie metodą Lehmana⁷) w bardzo plastyczny sposób przedstawia terasę zalewową i bardzo dobrze współgra z hydrografią Prozny wraz z jej odnogami. Mimo mniejszej szczegółowości mapy w porównaniu z planem Politalskiego-Wollego można zidentyfikować także najważniejsze obiekty w mieście: zabudowania na rynku, kościoły: św. Mikołaja, NMP, kompleksy kościelno-klasztorne: franciszkański, bernardyński, reformacki i pojezuicki oraz Szkołę Wojewódzką, a także cmentarz ewangelicki. Jest to najstarszy i stosunkowo najdokładniejszy obraz kartograficzny Kalisza i okolic o takim zasięgu⁸. Został on wykorzystany do wyrysowania topografii – dróg i pokrycia terenu oraz lokalizacji obiektów, przede wszystkim poza obszarem miasta.

Częściowo przydatny (szczególnie do lokalizacji obiektów poza Kaliszem) był inny plan okolic miasta, opracowany w skali 1:21 000 i wydany w 1835 r. jako ręcznie podkolorowana litografia⁹. Napisy na planie są w dwóch językach: francuskim i rosyjskim, co sprawia, że toponimy są niekiedy zniekształcone. Plan obejmuje nieco ponad 200 km² okolic Kalisza, przy czym samo miasto, ze względu na skalę opracowania, przedstawione jest w sporej generalizacji. Widać na niej jedynie schematyczną sieć ulic i uproszczoną zabudowę, brakuje także opisów przedmieść kaliskich. Poza Kaliszem ujęte zostały wszystkie miejscowości, okoliczne osady, a także obiekty (np. kościoły, młyny, cmentarze)¹⁰. Treść opracowania odpowiada treści wielkoskalowych map topograficznych.

⁶ Münch, tabl. XVIII. Szklana kopia tej mapy, należąca niegdyś do Henryka Müncha, znajduje się obecnie w zbiorach ZAH w Warszawie.

⁷ S. Pietkiewicz, *O sposobach przedstawiania terenu na mapach*, „Biblioteka Służby Geograficznej”, t. 5, Warszawa 1930, s. 6–8.

⁸ Por. też: *Kalisz, plan sytuacyjny z l. 1800–1802* (niemieckojęzyczny), [w:] Münch, tabl. XVII oraz tamże s. 144.

⁹ Plan des Environs de Kalisz levé sous les ordres du Capitaine de l'Etat-Major, Bergenstrole (jest też tytuł w j. rosyjskim); T. Paćko; W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983 (Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce, t. 5), s. 50 (poz. 94).

¹⁰ Dzięki tej mapie udało się zlokalizować Dobrcę Małą oraz cmentarz żydowski w Czaszkach.

Lokacyjny Kalisz został posadowiony w miejscu położonym wyżej niż starsze człony osadnicze tego ośrodka¹¹. Nie był wyjątkiem: z powodu nasilających się od XIII w. powodzi wiele miast zakładano w miejscach położonych wyżej, ale zarazem bliskich rzecze. Również Kalisz posadowiono w miejscu największego przewężenia doliny rzeki Proсны¹², co ułatwiało przeprawę. Przepuszczalnie funkcjonowała ona jako niezbędny element tzw. nowej drogi toruńskiej¹³, łączącej Śląsk z Wielkopolską i państwem zakonu krzyżackiego. Szlak śląsko-krzyżacki stał się główną osią nowego ośrodka.

Wiadomo, że Kalisz został lokowany na prawie średzkim przez Bolesława Pobożnego. Nastąpiło to po 1253 r., kiedy książę ten objął władzę nad miastem, a przed 1268 r., czyli przed wystawieniem dokumentu przez tegoż księcia „ad communem civitatis nostre Kalis civiumque omnium ibidem utilitatem”¹⁴. Sformułowanie to bezsprzecznie świadczy o istnieniu tu gminy miejskiej w nowym kształcie. Według Marty Młynarskiej, która jako pierwsza w sposób usystematyzowany i dobrze podbudowany źródłami pisanymi i archeologicznymi przedstawiła powstawanie lokacyjnego Kalisza jako dość długo trwający proces, zakończył się on nie wcześniej niż w 1303 r. podziałem miasta na dwie parafie¹⁵.

Analizując na nowo treść dokumentu z 1282 r., wystawionego przez Przemysła II¹⁶, w którym odnawia i potwierdza on lokację prawną miasta, nie można wykluczyć, że lokacja przestrzenna Kalisza dokonała się przed tym wydarzeniem. Ze wspomnianego dokumentu wynika bowiem, że Kalisz miał już wówczas ściśle określoną przestrzeń wewnątrzmijską, w bliskości której zdążył powstać funkcjonujący już wtedy młyn. Analizując plany miast, Henryk Münch dostrzegł, że w Kaliszu zaistniał „proces wykształcania się owalnicowej formy placu targowego, jako miarodajnego dla osad miejskich”¹⁷. Jeśli przyjęlibyśmy ten pogląd, to – wciąż na podstawie analizy planu Kalisza *intra muros* – stwierdzilibyśmy, że w czasie lokacji przestrzennej rynek został wytyczony w środku tego placu, a owalnicową przestrzeń między rynkiem i każdą z późniejszych bram zajęły bloki zabudowy. Natomiast Tadeusz Lalik, nie zgadzając się z poglądem Müncha o owalnicowym rozplanowaniu miast i jego przedlokacyjnej metryce, podał przykład planu Kalisza jako „najczęstszego typu rozplanowania [...] w miastach małych i średnich z murami bądź obwarowaniami”. Według tego badacza, którego pogląd tu zdecydowanie przedkładamy nad koncepcję Müncha, odrzuconą także przez innych mediewistów, „komunikację podporządkowano dwóm przeciwległym bramom: ulice wychodzące z naroży rynku w kierunku bram zbiegały się łukami nie opodal nich [...] stąd też rynek i główny ciąg komunikacyjny wyznaczony przeciwległymi parami ulic uzyskiwał kształt owalny”¹⁸.

Regularność planu miasta lokacyjnego, choć zamknięta w owale miasta *intra muros*, ograniczonym dodatkowo ramionami Proсны, wskazuje na systematyczne (choć niekoniecznie jednorazowe) rozmierzenie ośrodka. Świadczy o tym co najmniej kształt wszystkich czterech bloków przyrynkowych: dwóch powielających prostokąt rynkowy (północno-zachodniego i południowo-wschodniego) oraz dwóch zbliżonych do kwadratów (południowo-zachodniego i północno-wschodniego), a także

¹¹ Ostatnio dokładniej na ten temat T. Baranowski, *Kalisia–Kalisz, starożytność a wczesne średniowiecze*, [w:] *Kalisz na przestrzeni wieków*, red. T. Baranowski, A. Buko, Kalisz 2013, s. 91–93.

¹² T. Dunin-Wąsowicz, *Zmiany w topografii osadnictwa wielkich dolin na niżu środkowoeuropejskim w XIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1974, s. 67.

¹³ A. Wędzki, *Procesy urbanizacyjne pogranicza ziemi kalisko-ostreszowskiej na tle zmian w układzie połączeń komunikacyjnych śląsko-wielkopolsko-kujawskich*, [w:] tenże, *Ze studiów nad procesami osadniczymi ziem Polski zachodniej. Wybrane zagadnienia*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 115–116.

¹⁴ Na podstawie edycji dokumentu w: KDW I, nr 389, datowanego tamże na 1260 r. (mylnie – jak zauważono w indeksie do t. 1, gdzie podano też prawidłowy rok 1268). M. Młynarska jest zdania, że lokacja dokonała się przed tym rokiem (taż, *Proces lokacji Kalisza*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 1, red. A. Gąsiorowski, Kalisz 1960, s. 115; też, *W sprawie kościoła Panny Marii w Kaliszu i podziału miasta na dwie parafie w 1303 roku*, [w:] *Kalisz na przestrzeni wieków*, s. 203). Znajdujący się w zbiorach AGAD oryginał tego dokumentu (dok. perg. nr 3371) datowany jest na 1268 r. Taka też datacja podana jest w: J. Senkowski, I. Sułkowska, *Archiwum dokumentowe miasta Kalisza*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 1, s. 300. Tamże oraz na s. 295 autorzy odwołują się też do wydania tego dokumentu w 1869 r. w czasopiśmie „Kališkija Gubernskija Vedomosti”, t. 30, 1869, s. 494–495, nr 1 (*non vidi*), wydawanego również na 1268 r. Rok ten przyjął m.in. A. Wędzki, *Lokacja Kalisza*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 70 oraz ostatnio: U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę późnośredniowiecznego i wczesnonowożytnego Kalisza*, [w:] *Kalisz na przestrzeni wieków*, s. 214.

¹⁵ M. Młynarska, *Proces lokacji*, s. 109 i 112 z odwołaniem się do dokumentu z 1303 r. w: KDW II, nr 876.

¹⁶ KDW I, nr 511.

¹⁷ Münch, s. 187.

¹⁸ T. Lalik, *Miasto – układ przestrzenny*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski*, t. 1, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 538 (Henrykowi Rutkowskiemu dziękujemy za wskazanie nam tego poglądu T. Lalika).

co najmniej trzech narożnych działek, posiadających ten sam moduł ich szerokości – 50 XIII-wiecznych stóp, gdzie 1 stopa równa się 0,313 m. Te ostatnie dane mają jednak charakter wstępny i wymagają dalszych badań, w tym rozmierzenia w stopach (i łokciach) rynku oraz bloków przyrynkowych (najlepiej na podkładach geodezyjnych w skali 1:1000). W dotychczasowych opracowaniach podaje się obecne wymiary w metrach; i tak dla rynku 91 x 113 m, dla krótszych boków przyrynkowych: 74 x 74 m, dla dłuższych: 48–50 x 70–75 m¹⁹. Jak zauważyła już Marta Młynarska, dwa dokumenty książęce – z 1289 i 1291 r. – mówią o zagospodarowywaniu samego placu rynkowego (*circulum fori*) w tym czasie²⁰. Dokumentem z 1289 r. Przemysław II oddawał miastu w użytkowanie wszystkie kramy (*omnes apothecas institorias*) w przestrzeni śródrynkowej, które mogą być tam zbudowane (oprócz szóstego kramu – wojtowskiego)²¹. Dokumentem z 1291 r. książę przekazał miastu już funkcjonujące, a należące dotąd do niego, sukiennice bądź kramy sukienne (w dokumencie użyte *venditorii, ubi panni venduntur* zamiennie z *camerae* – U.S.) – i wszystkie z nich dochody²². Najpewniej zatem w tym też czasie przekopany został przez rynek kanał odwadniający, wymieniony w dokumencie z 1303 r. jako „fluvium qui currit per medium forum”²³. Przyczyniał się on nie tylko do usprawnienia handlowego i kramarskiego życia rynku kaliskiego, lecz także na całej swej długości – a więc od rynku aż poza miasto – stał się ważnym odcinkiem wyznaczonej w tym dokumencie granicy między dwiema kaliskimi parafiami. Odprowadzał on nadmiar wody z rynku, począwszy najprawdopodobniej od przyrynkowego wylotu ul. Toruńskiej (ponieważ nią wkraczała do miasta wspomniana granica parafii), być może na ukos rynku i dalej ulicą zidentyfikowaną w niniejszym studium jako *platea pecorum* (zob. niżej), bo ku Bramie „Nad Kanałem”²⁴. Jak dotąd nie odnaleziono źródeł poświadczających jego funkcjonowanie w XVI w., dlatego nie zaznaczono go na rekonstruowanym planie miasta, chociaż nowożytna nazwa tej bramy²⁵ przechowała co najmniej pamięć o tym cieku.

Odtwarzając plan Kalisza dla połowy XVI w., należy pamiętać, że był to czas odbudowy miasta po wielkim pożarze, który wybuchł 20 VII 1537 r. i strawił całą przestrzeń *intra muros*. Opisali to rajcy na początku najstarszej zachowanej księgi miejskiej radzieckiej Kalisza: „civitas ipsa tota, templa omnia, arx, pretorium, torres et domus omnes ad fundum cremate sunt”²⁶.

Przed tą pożogą Kalisz był najznaczniejszym po Poznaniu ośrodkiem w Wielkopolsce. W taryfie pogłównego z 1520 r. wymieniony został na pierwszym miejscu wśród tamtejszych ośrodków *secundi ordinis*, przed Kościanem i Wschową²⁷. Kaliskie księgi miejskie z przełomu lat 30. i 40. XVI w. obfitują we wzmianki o *aree* – – *pro domo edificanda*, będące dowodem ożywionego ruchu budowlanego po pożarze. W świetle zapisek inicjatorem tego ruchu była kaliska rada miejska, przydzielająca mieszczanom należące do niej parcele (*aree civiles*), zwolnione czasowo od czynszu z obowiązkiem zabudowania ich w krótkim czasie (od 1 do 3 lat)²⁸. W razie niedopełnienia tego obowiązku rada odbierała działkę, zbywając ją komu innemu. Taka procedura wymuszała szybką odbudowę miasta. Mieszczanie – oprócz postawienia nowego domu na zgorzałych działkach – mieli obowiązek poprowadzenia podziemnych kanałów zbierających wody deszczowe. Prawie jednobrzmiące rozporządzenia władz miejskich wskazują, że kanały te służyły zaopatrzeniu w wodę w celach przeciwpożarowych²⁹.

¹⁹ J. Tomala, *Miasto lokacyjne w XIII–XVIII wieku*, Kalisz 2004, s. 27.

²⁰ M. Młynarska, *Proces lokacji*, s. 119.

²¹ KDW II, nr 640.

²² Tamże, nr 665.

²³ Tamże, nr 876. O tym, że był to sztuczny kanał, a nie – jak dotąd uważano – naturalna odnoga Proсны por. U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 218.

²⁴ Widawski, *Mury*, s. 163.

²⁵ Tamże.

²⁶ AmK, I/6, s. 1 (1537 r.). Pozostawiając problem pożarów w Kaliszu do osobnego omówienia, warto tu wspomnieć, że Kalisz palił się też w 1458 r.; zob. T. Jurek, *Żydzi w późnośredniowiecznym Kaliszu*, Roczn. Kalis., t. 24, 1992/1993, s. 44 oraz przyp. 141, s. 53 (o spłonięciu listów w tym pożarze) i odnośnik źródłowy do: Kalisz Gr. 26 k. 39v. W księdze tej następujący tekst: „f. 5 ante f. Penthecosten 1461 (21.05.1461) veniens Slawa Cawyanowa Judea cum Jacobo filio suo legitimo indiviso in Calisch literas et Jura que habuerunt super villam Chelstowo que debuerunt restituere nobili Stachna de ibidem recognoverunt quia eadem iura et munimenta tempore quo civitas Calisch per ignem fuit consumpta. Ideo omnes literas et munimenta seu Jura si que habuerunt illa mortifica(n)t et in nichilum redigus super quo ipsa Stachna adiudicatum solvit”.

²⁷ VC, t. 1, cz. 1, s. 361.

²⁸ AmK, I/6, s. 17–22, 25.

²⁹ U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 219.

Według ustaleń Stanisława Herbsta miasto odbudowano w gotyckim jeszcze kształcie, a zmiany renesansowe w jego architekturze wnieśli dopiero włoscy budowniczy przybyli do Kalisza wraz z jezuitami³⁰. Chociaż w 1537 r. spłonęła zabudowa, zapewne dzięki sprawnej organizacji usuwania zniszczeń plan miasta lokacyjnego *intra muros* zachował swój średniowieczny kształt zarówno jeśli chodzi o jego granice, sieć uliczną, jak i o bloki zabudowy, co można śledzić na dużo późniejszych planach, poczynawszy od wspomnianego planu Politalskiego-Wollego. W opinii Teresy Zarębskiej, odnoszącej się do Kalisza, „rozplanowane na wyspie miasto z pełnego średniowiecza należy do najdoskonalszych przykładów polskiej urbanistyki tej epoki”³¹.

Z wielkim nasileniem zabudowywania pustych parceli po pożarze 1537 r. wiąże się największe nagromadzenie danych o ulicach Kalisza *intra muros*, zawartych w jego księdze miejskiej z lat 1537–1547.

Przede wszystkim odnajdujemy rynek z kramami i ratuszem. Kaliski ratusz, wzmiankowany od 1372 r.³², bardzo szybko podniósł się ze zgliszcz po pożarze z 20 VII 1537 r. W najstarszej zachowanej księdze miejskiej od pierwszej transakcji, zapisanej 31 sierpnia, odnotowywano ratusz jako miejsce tychże transakcji (*actum in pretorio Calisiensi*). Może to świadczyć o bardzo szybkiej jego odbudowie, co najmniej w takim kształcie, aby mogła tam obradować rada miejska w pełnym składzie, do tego w obecności ławników³³. Andrzej Nowak i Władysław Rusiński³⁴, odwołując się do Kazimierza Stefańskiego³⁵, również napisali, że ratusz odbudowany został bardzo szybko, ale jako dowód tego stwierdzenia podali jedynie założenie w 1542 r. nowego zegara na ratuszowej wieży. Mogło to świadczyć co najwyżej o ukończeniu samej wieży krótko przed tym wydarzeniem. Natomiast budynek ratuszowy stanął niewątpliwie już w kilka tygodni po pożarze i funkcjonował prawdopodobnie aż do przebudowy w początkach XVII w., w wyniku której zyskał renesansową attykę, a jego wieża została zwieńczona hełmem³⁶.

Odbudowa i urządzenie rynku – jak zresztą i innych części miasta – trwały jeszcze dwa lata po pożarze, jak np. opisano to w księdze miejskiej w 1539 r. Z opisu wynika, że odbudowywano wówczas kamienice i murowane kramy³⁷. Kazimierz Stefański zwrócił uwagę, że dopiero w 1549 r. miasto zawarło ostatnią umowę z Janem murarzem z Poznania, zatrudnionym przez władze miasta dla odbudowy Kalisza zaraz po pożodze³⁸.

Krótko po pożarze zostały wymienione też dwie główne ulice miasta, łączące rynek z dwiema głównymi bramami miasta. Nazwy tych arterii, identyczne z nazwami dwóch głównych bram miasta, wskazują, że to te ulice stanowiły wewnątrzmięjski odcinek wrocławsko-toruńskiego szlaku komunikacyjno-handlowego. Ulica Toruńska (*platea Thorunensis*), łącząca rynek z Bramą Toruńską, została wymieniona 5 IX 1537 r.³⁹ Określano ją też jako Długą lub Toruńską (*platea Longa seu Thorunensis*)⁴⁰. Ulica Wrocławska (*platea Wratislaviensis*) została wymieniona 28 IX 1537 r.⁴¹, a następnie,

³⁰ S. Herbst, *Kalisz renesansowy*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 3, red. A. Gieysztor, Kalisz 1962, s. 100.

³¹ T. Zarębska, *Znaczenie odbudowy Kalisza po zniszczeniach z 1537 r. dla rozwoju urbanistyki polskiej*, *Rocz. Kalis.*, t. 24, 1992/1993, s. 129.

³² KDW XI, nr 1752. A. Wędzki, *Kalisz w okresie późnego średniowiecza (XIV–XV w.)*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 80, napisał, że ratusz wzmiankowany był od 1426 r.; autor podał przy tym numery pięciu dokumentów zebranych w KDW V. Należy tu uściślić, że wzmianka o ratuszu z 1426 r. znajduje się w: KDW V, nr 456; por. też Kalisz Gr. 26, k. 38, 1461 r. – ratusz jako miejsce złożenia *vadium super Piwonice* pod opieką rajców.

³³ AmK, I/6, s. 2–3. W transakcjach tych pojawia się też jako *locus pretoralis*. Tak też np. na s. 45.

³⁴ A. Nowak, W. Rusiński, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta. Stosunki sanitarne i zdrowotne*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 145

³⁵ K. Stefański, *Mieszczanstwo kaliskie w XVI wieku*, Kalisz 1933, s. 40–41.

³⁶ S. Herbst, *Kalisz renesansowy*, s. 100.

³⁷ AmK, I/6, s. 65 (1539 r.) – pozwolenie dla burmistrza zabudowania parceli, należącej do niego i przed pożarem. Z braku źródeł, tak pisanych, jak i archeologicznych, nie wiadomo, w jakim stopniu XV-wieczny kaliski rynek obudowany był kamienicami w jego pierzejach. Jak dotąd w księgach grodzkich odnaleziono wzmiankę z 3 II 1463 r. o jednej z nich, znajdującej się w posiadaniu Mikołaja, młynarza ze Starego Miasta; zob. Kalisz Gr. 26, k. 154.-

³⁸ K. Stefański, *Mieszczanstwo kaliskie*, s. 40.

³⁹ AmK, I/6, s. 3; por. też T. Jurek, *Żydz*, s. 30 i przyp. 16, s. 49, w którym odwołanie do AmK, I/53, s. 108; zob. też AmK, I/6, s. 20.

⁴⁰ AmK, I/6, s. 4–5, 21. Te dwie jej nazwy występujące równocześnie pozwoliły zidentyfikować ul. Długą (*platea Longa*), wymienioną w 1423 i 1443 r.; por. AGAD, dok. perg. nr 3449 i 6636 (*non vidi*); por. J. Senkowski, I. Sułkowska, *Archiwum dokumentowe miasta Kalisza*, nr 55, s. 317.

⁴¹ AmK, I/6, s. 5.

m.in. w 1538⁴² i 1545 r., jako dobiegająca do muru miejskiego i do ulicy pod tym murem⁴³. Pierwsza ze wzmianek przyniosła informację o znajdującej się przy tej ulicy działce, graniczącej z tyłami innej, która miała front od ulicy Mnichów (*platea Monachorum*). Dzięki tej informacji udało się zatem zlokalizować tę ostatnią ulicę jako biegnącą łukiem od rynku do Bramy Wrocławskiej (na planie Politalskiego-Wollego ulica ta nosi nazwę św. Stanisława), a więc jako alternatywną arterię dla ul. Wrocławskiej, a jednocześnie część osiowego układu miasta⁴⁴. Przedłużeniem tego ciągu w kierunku Bramy Toruńskiej była ul. Najświętszej Marii Panny (poświadczona m.in. w 1440 r.⁴⁵), przy której od końca XIII w. stał kościół NMP⁴⁶, będący – w świetle wspomnianego wyżej dokumentu z 1303 r. – główną świątynią lokacyjnego Kalisza⁴⁷. Od tegoż roku był też kościołem parafialnym dla północno-wschodniej części miasta i przyległych do niej okolic⁴⁸. Około połowy XIV w. przy kościele-kolegiacie NMP Jarosław Bogoria Skotnicki kazał wybudować również pałac arcybiskupi, którego opis z 1583 r. przytoczyli Tadeusz Poklewski-Kozieł i Maria Żemigala. Z opisu tego wynika, że ten jednopiętrowy gmach w „szczytce zwróconym na wschód” miał przejście „do chóru kościoła kolegiackiego” (a więc z pierwszego piętra). Wówczas „zupełnie zrujnowany” został przekazany na „mieszkanie” przybyłych do miasta jezuitów⁴⁹.

Innymi odrynkowymi ulicami było sześć ciągów prostopadłych do głównej osi miasta i do wymienionych wyżej czterech arterii. W omawianym czasie wszystkie sześć dochodziło do linii murów miejskich. Jak dotąd udało się przypisać XVI-wieczne nazwy niektórym z tych ulic na podstawie dotychczasowej literatury oraz własnych kwerend źródłowych.

Z południowo-zachodniego rogu rynku wybiegała ul. Żydowska, o której pierwszą wzmiankę z 1542 r. odnalazł Tomasz Jurek w najstarszej zachowanej księdze miejskiej⁵⁰. Wystąpiła też rok później, przy okazji opisywania warunków, na jakich miał być prowadzony wodociąg z wodociągowej cysterny publicznej w rynku do dzielnicy żydowskiej⁵¹. Według wspomnianego badacza Kalisz mógł być najstarszym poświadczonym skupiskiem Żydów w Polsce⁵².

Nie wiadomo dokładnie, ilu Izraelitów zamieszkiwało Kalisz w połowie XVI w. W odnalezionym wykazie retent poboru nadzwyczajnego z powiatu kaliskiego z 1552 r. wymienionych zostało 19 osób, które opłaciły zaległy podatek⁵³. Nie ma jednak pewności, czy byli to Żydzi zamieszkujący

⁴² Tamże, s. 44.

⁴³ AmK, I/54, s. 367: „domum suam sittam in platea Vratislaviensi penes murum civilem ex una et plateam ex altera”.

⁴⁴ Można tu dodać, że te trzy wymienione ulice (oprócz rynku i czterech innych – por. niżej) odnotowane zostały w dokumencie arcybiskupa gnieźnieńskiego Wojciecha, datowanym na 1429 r.: KDW V, nr 497. Nazwa *platea Monachorum* wystąpiła też w 1470 r., w jednej z ksiąg grodzkich, w której zapisano, że dwa domy przy tej ulicy miał wówczas kasztelan wieluński; zob. Kalisz Gr. 27, k. 112. W księdze miejskiej wzmiankowana od 1538 r.; AmK, I/6, s. 13.

⁴⁵ AGAD, dok. perg. nr 3493.

⁴⁶ M. Młynarska, *Proces lokacji*, s.119.

⁴⁷ Tak też kościół ten określa w dokładnej analizie źródłoznawczej I. Skierska, *Konflikty międzyparafialne w późnośredniowiecznym Kaliszu*, RH, t. 70, 2004, s. 145–166. Tam też w aneksie druk dokumentu z 1303 r.

⁴⁸ Czas powstania tej świątyni – a zarazem przeniesienia na nią funkcji kościoła pod tym samym wezwaniem na Starym Mieście – jest przedmiotem wartej do odnotowania dyskusji, której inicjatorką jest M. Żemigala (przy wcześniejszym współudziale T. Poklewskiego-Kozieła). Uważa ona, na podstawie wnikliwej analizy materiału archeologicznego, a także dokumentu z 1303 r., że w tym ostatnim była mowa o kościele NMP na Starym Mieście i że zmiana miejsca nastąpiła „nie przed 1303 r., lecz po 1342 r.”, jak określa *terminus post quem* budowy murowanego kościoła NMP w lokacyjnym mieście, z inicjatywy arcybiskupa Jarosława Bogorii Skotnickiego; por. M. Żemigala, *Cegła w budownictwie wielkopolskim w średniowieczu*, Łódź 2008, s. 63–65, za nią ostatnio: M. Młynarska, *W sprawie kościoła Panny Marii w Kaliszu*, s. 208–209 (zmiana wcześniejszego poglądu). Opowiadam się tu (U.S.) za datacją na przełom XIII i XIV w., a więc tuż przed 1303 r. lub w tymże roku, a to na podstawie analizy dokumentu z 1303 r., zwłaszcza jego dwóch fragmentów: nie tylko tego o przeniesieniu świątyni w ślad za jego ludem ze Starego Miasta do miasta lokacyjnego (tak też: I. Skierska, *Konflikty międzyparafialne*, s. 153), lecz także tego o procesjach, nakazanych przez arcybiskupa, jakie miały się odbywać z kościoła św. Mikołaja do kościoła NMP: „na Wielką Litanie” (25 kwietnia) oraz na Dni Krzyżowe, tj. w poniedziałek, wtorek i środę przed ruchomym świętem Wniebowstąpienia, czyli 40 dni po Wielkanocy (por. tamże, s. 146). Krótka droga procesyjna w obrębie miasta lokacyjnego wydaje się bardziej realna do przebycia wiosną niż ta licząca ponad kilometr, od św. Mikołaja do staromiejskiego kościoła NMP, przez podmokłe tereny nad Prosną.

⁴⁹ T. Poklewski-Kozieł, M. Żemigala, *Przestrzeń „niemiejska” w czternastowiecznym Kaliszu w oczach archeologa*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś średniowiecznej Europy Środkowej*, red. C. Buško i in., Wrocław–Praha 2002, s. 162.

⁵⁰ T. Jurek, *Żydzi*, przyp. 11, s. 49, gdzie odnośnik źródłowy do AmK, I/6, s. 137 (stara paginacja k. 69).

⁵¹ AmK, I/6, s. 173. Więcej na ten temat por. U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009, s. 332.

⁵² T. Jurek, *Żydzi*, s. 29; por. H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*, Warszawa 2011, s. 116–142.

⁵³ Wymienieni zostali tam: Haskiel, Salomon, Józef Koźmin (Kozmyn), Jachny, Michał, Lewek (Lyewek), Izaak starszy, Daniel Sieradzki (Sziraczky), Abraham starszy, Izaak Talha, Józef powroźnik, Izaak zięć Michała, Bieniasz, zięć Bieniasza,

sam Kalisz, czy pochodzący także z innych ośrodków miejskich powiatu kaliskiego⁵⁴. Przemnożenie liczby 12 mężczyzn (odliczając „starych” i wdowy) przez przelicznik 9–10 mieszkańców (przyjęty m.in. w badaniach nad Warszawą) na dom żydowski dawałoby liczbę 108–120 osób, przyjęcie zaś przelicznika Zenona Guldona (20 osób na dom) liczbę 240. Żadna z tych wartości nie zawiera jednak osób ubogich (*pauperes*), które zwyczajowo były zwalniane z opłat i tym samym wymykają się historycznej statystyce⁵⁵. Wykaz z 1552 r. nie mógł być w związku z powyższym podstawą do wyliczenia orientacyjnej liczby ludności żydowskiej w Kaliszu w interesującym nas okresie⁵⁶. Szacunki demograficzne oparto natomiast na rejestrze poborowym z 1579 r., w którym odnotowano opłacenie pogłównego na kwotę 130 florenów (3300 gr) od 170 osób wyznania mojżeszowego – 40 z nich zostało określonych jako *pauperes*⁵⁷. Według rejestrów poborowych z 1563 r. gmina żydowska zapłaciła 3 tys., a rok później 3,3 tys. gr, co może świadczyć o wzroście liczby ludności żydowskiej zamieszkującej miasto⁵⁸. Bazując na informacjach o liczbie ludności i wpłaconej przez nią w 1579 r. kwoty, szacujemy – *per analogiam* – że w połowie XVI w. Kalisz mógł być zamieszkiwany przez około 100 osób wyznania mojżeszowego, wliczając w to osoby ubogie, stanowiące ok. 25% całości wspólnoty. Warto dodać, że według lustracji z 1564 r. w Kaliszu istniało w tym czasie 18 domów żydowskich, synagoga (szkoła)⁵⁹. Sytuowałoby to rozmiar kaliskiej gminy żydowskiej w dolnej części średnich kolonii żydowskich w ówczesnej Koronie⁶⁰. Dla porównania zdecydowanie większą gminą na terenie województwa kaliskiego była wspólnota gnieźnieńska, w której istniało 22 domów zajmowanych tylko przez Żydów, 5 zaś „najemnych u chrześcijan”⁶¹. Porównywalnymi – pod względem wielkości – wspólnotami były zapewne te z Międzyrzecza (18 domów), Skwierzyny (17 domów) i Śremu (18 domów)⁶².

Z powodu braku dokładnych badań socjotopograficznych Kalisza nie wiadomo, jaką realną przestrzeń w mieście w ramach poszczególnych parceli zajmowali Żydzi. Z tego właśnie względu nie zdecydowano się na oznaczenie na planie miasta – za pomocą osobnego wydzielenia – dzielnicy żydowskiej i szkoły. Lokalizacja oznaczonej na mapie synagogi pochodzi natomiast z planu Politalskiego-Wollego.

Przedłużeniem ul. Żydowskiej od południowo-wschodniego rogu rynku ku murom miejskim była ulica zidentyfikowana w toku niniejszych studiów jako *platea pec(c)orum*, czyli ul. Bydłęca. Wymieniona została wiek wcześniej, czyli w 1442 r., w jednej z ksiąg grodzkich⁶³. Na kartach najstarszej księgi miejskiej odnotowana została np. w 1539, a potem w 1540 r., gdy prowadzono nią wodociąg, i w 1543 r., gdy do tego wodociągu przyłączali się kolejni mieszkańcy⁶⁴. Była to ulica odrynkowa, a więc jedna z głównych ulic Kalisza, mylnie niekiedy nazywana Szkołą (bo przed przybyciem Szkotów), zamiast Skotską⁶⁵. To nią na przełomie XIII i XIV w. musiał biec kanał odprowadzający

Izaak brat starszego Izaaka i Mojżesz stary z Nakła. Dodatkowo znalazły się tam dwie wdowy – Aaronowa i Szmajowa; ASK I 12, k. 512v.

⁵⁴ Jedyną miejscowością w pow. kaliskim, w której przed połową XVI w. mogły żyć osoby pochodzenia żydowskiego, były Iwanowice; zob. J. Suproniuk, *Żydzi w miastach Wielkopolski* w tym tomie, s. 155, 165. Pewną sugestią, że mogli to być Żydzi pochodzący z Kalisza jest fakt, że Daniel Sieradzki znany jest także z zapisów pochodzących z najstarszej księgi miejskiej; U. Sowina, *Woda i ludzie*, s. 332.

⁵⁵ H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 254 i 263.

⁵⁶ Zrezygnowano także z przyjmowania czysto teoretycznych wartości przelicznika liczba mieszkańców na dom, gdyż – jak wykazały niepublikowane studia M. Wieczerskiego – przelicznik ten w dotychczasowej literaturze dla okresu od XV do XVI w. waha się od 11 aż do 100 osób na dom. Więcej o przelicznikach zob. niepublikowaną pracę magisterską M. Wieczerskiego (Poznań) pt. *Demograficzne aspekty osadnictwa żydowskiego w Polsce w XVI i połowie XVII w.*, mps przechowywany w Archiwum ŻIH w Warszawie, s. 24–36 oraz zwł. tab. 6 (*Gęstość zaludnienia domu żydowskiego w opinii historyków*) i 9 (*Stosunki mieszkaniowe dzielnicy żydowskiej Poznania w 1619 r.*). Za informację o tej pracy dziękujemy mgr. Jarosławowi Suproniukowi.

⁵⁷ RPWK, kls, 1579, nr 692: „a 130 Iudeis, defalcando 40 pauperes qui a solutione eiusmodi sunt exempti fl. 130”.

⁵⁸ RPWK, kls, 1563, nr 85; RPWK, kls, 1564, nr 502. W latach 60. XVI w. Żydzi byli zobowiązani płacić „od każdej głowy po złotemu monety”; VC, t. 2, z. 1, s. 149.

⁵⁹ Inw. Żydów, s. 272.

⁶⁰ Por. H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 254, 266.

⁶¹ Zob. Inw. Żydów, s. 272.

⁶² Tamże, s. 271–272.

⁶³ Kalisz Gr 20, k. 85: miał tu swój dom *honorabilis Martinus Swemicz de Rososzicza*, notariusz królewski (wzmianka odnaleziona przez Tomasza Jurka i udostępniona U. Sowinie, za co autorka dziękuje).

⁶⁴ AmK, I/6, s. 64 (1539 r.), 91 (1540 r.) i 177 (1543 r.).

⁶⁵ *Słownik staropolski*, t. 8, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977–1981, s. 248: ‘bydło rogate, zwierzęta, pecudes, animalia’; por. dalej z hasłami *skotnia*, *skotnica*, *skotnik*, *skotny*. *Słownik łaciny średniowiecznej*, t. 7, Kraków 1993,

wodę z rynku aż do Bramy „Nad Kanałem”. A zatem ulica ta w 1303 r. spełniała również rolę granicy dwóch kaliskich parafii. Jak się wydaje, cały blok zabudowy między tą ulicą a zidentyfikowaną wyżej ul. Mnichów zajmował klasztor Franciszkanów (z kościołem św. Stanisława), którzy przybyli do Kalisza w okresie lokacji miasta⁶⁶.

Każda z dwóch następnych, równoległych ulic, przecinała w połowie odpowiednio północno-zachodni i południowo-wschodni przyrynkowy blok zabudowy. Pierwsza z nich to ul. Piskorzewska, biegnąca do bramy o tej samej nazwie, za którą rozpościerało się Piskorzewie⁶⁷. Ulica ta została wymieniona we wspomnianym dokumencie arcybiskupa gnieźnieńskiego datowanym na 1429 r.⁶⁸, a także w aktach sądu ziemskiego kaliskiego w 1462 r., gdy Iwan i Maciej z Czerminka (*de Czymyno*) mieli odstąpić Iwanowi z Golicy za 30 grzywien działkę za słodownią Jana Borkowskiego i Tomasza Nadolnego *in platea Pyskorzeviensi*⁶⁹. W księdze miejskiej wzmiankowano ją od 1538 r.⁷⁰ W 1595 r. dom przy tej ulicy (niezlokalizowany) został kupiony przez Żydów⁷¹. Południowo-wschodni blok kaliskiego rynku przecinała ul. Piekarska (*platea pistorum*), na której w 1538 r. rajcy oddali działkę do zabudowy⁷². Do najbardziej interesujących wzmianek o tej ulicy, znalezionych w kaliskich księgach miejskich, należy ta z 1541 r. o odstąpieniu połowy działki słodowej przez jednego z kaliskich mielarzy innemu mielarzowi. Działka ta, od dawna rozmiarowa, znajdowała się przy ul. Piekarskiej między „drogą publiczną” (*via publica*) a słodownikiem/mielcuchem niejakiego Trzęsigłowski⁷³. A zatem w Kaliszu wzdłuż południowo-wschodniej pierzei rynku biegła droga publiczna, będąca wyodrębnionym swoją nazwą odcinkiem jednej z dwóch głównych arterii miasta (łącznikiem między ul. Mnichów a ul. NMP), a tym samym częścią szlaku Wrocław – Toruń, przebiegającego przez miasto. Warto przypomnieć, że analogiczną sytuację stwierdzono w Sieradzu w latach 30. XVI w., co pozwoliło na dokładniejsze rozmierzenie tamtejszego rynku⁷⁴. Co do samej ul. Piekarskiej, to przy jej przymurnym odcinku uchwycono inną słodową działkę, należącą do krojownika sukna, a zarazem wójta kaliskiego; działka znajdowała się blisko stajni miejskiej i muru miejskiego⁷⁵. Z północno-zachodniego rogu rynku w kierunku fary św. Mikołaja⁷⁶ zmierzała ulica o tej samej nazwie, poświęcona m.in. w 1545 r.⁷⁷ Według planu Politalskiego-Wollego z północno-wschodniego narożnika rynku wychodziła ulica zwana Łazienną. Tradycja nazwy tej ulicy sięga co najmniej 1598 r., kiedy to w dokumencie króla Zygmunta III Wazy wymieniono ulicę „zwaną pospolicie Łaziebną”, zakończoną bramą miejską⁷⁸ (o czym dalej będzie mowa obszerniej). Nazwa tej ulicy wskazuje na istnienie łąźni, najpewniej nad rzeką, a więc już w przestrzeni *extra muros*⁷⁹.

Do zidentyfikowanych ulic bocznych należy zaliczyć ul. Grodzką⁸⁰, biegnącą od zamku, przy nim oraz przy kościele św. Mikołaja najprawdopodobniej aż do ul. Piskorzewskiej. W przywoływanej

szp. 217–218: pecus, peccus -oris – ‘bydlę, zwierzę domowe, zwykle większe i rogate (tj. krowa, wół)’, (a. 1410) „peccora vulgariter scotha...”, (a. 1378) „valva pecorum” – brama Bydlna w Krakowie..., „via pecorum alias Skotnica...” – „wspólna droga na pastwisko...”. A. Wędzki (*Kalisz gotycki*, s. 78) wymienił wśród późnośredniowiecznych ulic Kalisza „ulicę Bydłęcą albo Sprzedawców Bydła, określaną też jako Skoczka” – nie podał jednak jej lokalizacji.

⁶⁶ M. Młynarska, *Proces lokacji*, s. 117.

⁶⁷ AmK, I/54, s. 381, 1545 r.: „hortum sittum in piskarzevo ante Civitatem Calisch”.

⁶⁸ KDW V, nr 497.

⁶⁹ Kalisz Ziem. 12, k. 65.

⁷⁰ AmK, I/6, s. 18, 24.

⁷¹ T. Jurek, *Żydzi*, s. 30 i przyp. 16 na s. 49.

⁷² AmK, I/6, s. 32.

⁷³ AmK, I/54, s. 4 (1541 r.).

⁷⁴ U. Sowina, *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa–Sieradz 1991, s. 26 – *via publica* wzdłuż jednej z pierzei rynku stanowiła odcinek szlaku poznańsko-krakowskiego (wielkopolsko-małopolskiego).

⁷⁵ AmK, I/54, s. 3 (1541 r.).

⁷⁶ Według dokumentu z 1303 r. kościół św. Mikołaja – od tego roku jeden z dwóch kaliskich kościołów parafialnych – wcześniej był kościołem filialnym staromiejskiego jeszcze kościoła NMP. Według wspomnianej wyżej analizy I. Skierskiej (*Konflikty międzyparafialne*, s. 147 n.) po 1303 r. ustępował znaczeniem i kompetencjami kościołowi parafialnemu NMP. Co do czasu jego budowy, mógł być wcześniejszy niż wewnątrzmiejska świątynia NMP; por. m.in. M. Żemigala, *Cegła*, s. 40–48.

⁷⁷ AmK, I/54, s. 369; wcześniej m.in. w 1429 r. KDW V, nr 497.

⁷⁸ T. Poklewski-Kozieł, M. Żemigala, *Przestrzeń „niemiejska”*, s. 162.

⁷⁹ Łażnia miejska została poświęcona w 1526 r., kiedy to rajcy miejscy sprzedali wspomniany obiekt łąziebnikowi Stanisławowi; AGAD, dok. perg. nr 3737.

⁸⁰ Na planie Politalskiego-Wollego określona jako Przygrodzka.

tu księżde miejskiej ul. Grodzka wystąpiła we wzmiance z 1537 r. jako *platea Castrī*⁸¹, a dwa lata później jako *platea Castrensis*⁸². Ta ostatnia wzmianka przyniosła informacje o domu jednego z mieszczan „in platea Castrensi penes plateam transversalem Latere ad domum Joannis Kupiecz, civis Calisiensis”. Skłania to do identyfikacji tego miejsca jako skrzyżowania ul. Grodzkiej z prostopadłą do niej ulicą, a więc Przeczną⁸³, dochodzącą do ul. Toruńskiej. Nazwa *platea Castrī* wystąpiła już wcześniej w Metryce Koronnej, w 1472 r., przy okazji sprzedaży domu, znajdującego się przy tej ulicy, za 40 grzywien. Kupującym był kasztelan kaliski⁸⁴. Zebrane dotąd wiadomości o ul. Grodzkiej pokazują jej dwojaki socjotopograficzny charakter. Na odcinku bliżej zamku swoje domy posiadała kaliska szlachta, związana z zamkiem, natomiast dalej od niego – mieszczanie⁸⁵. Wokół samego zamku rozciągał się przynależny mu obszar o nieznannej (nieokreślonej dotąd) powierzchni. W 1503 r. był on przynajmniej w części niezabudowany, z możliwością dzielenia go na działki (*aree*). Świadczy o tym królewska dożywotnia darowizna takiej właśnie działki „in civitate Calisiensi, in spatio castrensi immediate sub castro iacentem” dla jednego z kanoników gnieźnieńskich⁸⁶. Inną ulicą boczną, ale za to bramną, odchodzącą najprawdopodobniej od ul. NMP i dochodzącą do bramy wschodniej (bez nazwy⁸⁷), była ul. Furteczna⁸⁸/Forteczna⁸⁹ (*platea fortens(sis)*, sic), przy której po pożarze 1537 r. też panował ożywiony ruch budowlany⁹⁰. Wcześniej, bo w 1519 r., ulica ta wymieniona została w aktach konsystorza kaliskiego jako *platea ffurthska/fforthska (furtska/fortska)*⁹¹. Zniknęła pod koniec XVI w, gdy na jej miejscu postawiono zabudowania klasztoru Jezuitów⁹². O procesie jej zanikania (jak również o zmianach w topografii tej części miasta w związku z osiedleniem się jezuitów) mówi fragment dokumentu króla Zygmunta III Wazy z 1598 r. z archiwum oo. Jezuitów, opublikowany (po łacinie i w polskim przekładzie) przez Tadeusza Poklewskiego-Kozięła i Marię Żemigalę: „aby w miejscu tej ulicy zostawiono zaulek między kościołem i kamienicą pani Zarembiny szerokości dziesięciu łokci, gdy brak potrzeby tej bramy, do której taka ulica ma być przeprowadzona, inna zaś brama miasta zwrócona na południe najbliższa kolegium od strony ulicy zwanej pospolicie Łaziebną, stoi otworem”⁹³.

Jak dotąd niewiele wiadomo o topografii okolic przymurnych XVI-wiecznego miasta. W księgach miejskich oraz w Metryce Koronnej zachowały się jednak cenne wzmianki o funkcjonowaniu przynajmniej w niektórych tych rejonach – i to od dawna – działek słodowych, a więc związanych z produkcją piwa. Na działce słodowej najważniejszym urządzeniem był mielcuch (słodownia), w którym odbywał się pierwszy etap produkcji piwa. Tam przygotowywano ziarno na sód – podstawowy składnik tej produkcji⁹⁴. Inna z zawartych tam wzmianek, z 1539 r., pozwoliła usytuować przynajmniej trzy słodowniki (w tym jeden należący do burmistrza), naprzeciwko wejścia do kościoła parafialnego

⁸¹ AmK, I/6, s. 12 (1537 r.): „Nos consules Civitatis Calisiensis – – dedimus et concessimus aream Civilem ab antique desolatam in platea castrensi sitam penes aream Marcinowa Crawczowa ex una et aream Gregory fabri parte ex altera – – honesto Laurencio sutori civi Calisiensi et suis legitimis successoribus”.

⁸² AmK, I/6, s. 63.

⁸³ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 31, red. M.R. Mayenowa, Warszawa 2003, s. 156.

⁸⁴ MRPS I, nr 904 (MK 12, k. 105): „Rex Philippum Suchorzewsky Bartholomaeo de Iwanowicze, castellano Calisiensi, domum in Calis, in platea Castrī sitam, pro 40 marcis vendidisse testificatur”.

⁸⁵ Warto w tym miejscu dodać, że w samym mieście istniał bardzo duży odsetek domów należących do szlachty. Z racji braku ksiąg miejskich dla okresu średniowiecza wiele z transakcji nieruchomościami miejskimi wpisywanych było do ksiąg rezygnacji starościńskich. W AP Poznań udało się także odnaleźć XVII-wieczny wykaz domów szlacheckich w Kaliszu; zob. AP Poznań, Tabele Kalisz 12, k. 244–246 („Sors a domibus nobilium in Kalisz existentibus”).

⁸⁶ MRPS III, nr 782, s. 50; MK 20, k. 63.

⁸⁷ Widawski, Mury, s. 163.

⁸⁸ Tak np. A. Wędzki, *Kalisz gotycki*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 100.

⁸⁹ Proponowana tu nazwa jest bliska ul. Fórtczanej, użytej na określenie tej ulicy przez J. Widawskiego, *Miejskie mury obronne*, s. 163.

⁹⁰ AmK, I/6, s. 6, 8, 15, 18.

⁹¹ ADWł, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Konsystorz Kaliski 11, k. 24r–24v. Wzmiankę tę odnalazł i udostępnił nam mgr A. Borek, za co jesteśmy mu bardzo wdzięczni.

⁹² A. Wędzki, *Kalisz gotycki*, s. 100. Obszar zajęty w późniejszym okresie przez kościół i klasztor Jezuitów oznaczono na mapie rekonstrukcyjnej jako nr 9 i obwiedziono czarną kreską.

⁹³ T. Poklewski-Kozięł, M. Żemigala, *Przestrzeń „niemiejska”*, s. 162.

⁹⁴ Więcej o konstrukcji i funkcjach mielcuchów (słodowni), urządzeń ważnych w gospodarczej i społecznej przestrzeni miast, por. A. Klonder, *Browarnictwo w Prusach Królewskich (2 poł. XVI–XVIII w.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983, s. 46–54; M. Chorowska, M. Karst, C. Lasota, *Organizacja przestrzenna produkcji i sprzedaży piwa w średniowiecznej Świdnicy*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 7, 1998, s. 157–180; U. Sowina, *Woda i ludzie*, s. 164–169.

św. Mikołaja⁹⁵, a więc na krańcu ulicy, która łączyła rynek z kościołem św. Mikołaja. Tu trzeba zwrócić uwagę, że tyły działek od tej ulicy sąsiadowały z tyłami działek od ul. Piskorzewskiej, przy której – jak wspomniano wyżej – w 1462 r. znajdował się mielcuch. Mielcuchy, a szerzej „działki słodowe” grupowały się nie tylko w tym przymurnym rejonie. W 1539 r. została sprzedana za 5 grzywien taka działka, usytuowana tyłem do pałacu arcybiskupa gnieźnieńskiego, obok drogi biegnącej do muru miejskiego, w sąsiedztwie działek miejskich. Kupującym był arcybiskup Jan⁹⁶. Nieco dalej, bo koło stajni miejskiej, a więc między przymurnymi wylotami ulic Furtecznej/Fortecznej⁹⁷ (Fortskiej/Furtskiej) i Piekarskiej⁹⁸, znajdowały się dwie inne działki słodowe, wzmiankowane w 1538 r. jako sąsiedztwo stajni miejskiej⁹⁹. W 1550 r. odebrano inną przymurną działkę słodową – położoną w rejonie łązni, z powodu niebezpieczeństwa pożaru i oddano ją na użytek miastu¹⁰⁰. I wreszcie co najmniej dwa sąsiadujące ze sobą mielcuchy znajdowały się przy murze miejskim, w kierunku klasztoru Franciszkanów (*versus Monachos Santi Stanislai*). A zatem mielcuchy/słodownicy ciągnęły się wzdłuż murów miejskich, począwszy od tyłów pałacu arcybiskupiego aż do należących do franciszkanów zabudowań, a w ul. Piekarskiej bywało że sięgały rynku.

Jak dotąd nie udało się zlokalizować ul. Kołodziejkiej¹⁰¹, o której wiadomo też, że przy niej w XVI w. Żydzi kupowali domy¹⁰², ani ul. Szczudłowskiej¹⁰³ czy Rybackiej, wzmiankowanej w 1479 r.¹⁰⁴, ani też ulicy „ku pasterzowi”¹⁰⁵. W 1499 r. w jednej z kaliskich ksiąg grodzkich pojawiły się dwie wzmianki o domu zwanym Rycerzewski (Riczerzewski), z działką w Kaliszu, znajdującym się przy ulicy biegnącej „ku pasterzowi”, usytuowanym między domami: sukiennika Niezdrówka (Nyezdrowka) i pasterza miejskiego. Dom ten, należący niegdyś „prawem polskim” do *generosi* Jana Rycerza, kasztelana wieluńskiego, był zastawiany za 10 florenów złotych węgierskich przez szlachcica Piotra Jarapkę na wyderkauf *generoso* Szymonowi Złotkowskiemu, miecznikowi i burgrabiemu kaliskiemu, do pełnego korzystania przez Szymona aż do całkowitej spłaty pożyczonego kapitału owych 10 florenów¹⁰⁶.

Umocnienia obronne wraz z zamkiem Kalisza zostały wyczerpująco opisane w literaturze przedmiotu. Najdokładniej przedstawił je Jarosław Widawski¹⁰⁷, a za nim Andrzej Wędzki¹⁰⁸; o średniowiecznym zamku kaliskim solidnie ustalenia pozostawił Tadeusz Poklewski-Kozieł¹⁰⁹. O dziejach i konstrukcji zamku kaliskiego pisali też m.in.: Marta Młynarska¹¹⁰ i Janusz Tomala¹¹¹. Na potrzeby niniejszego studium należy przypomnieć, że ta XIV-wieczna ceglana budowla powstała najprawdopodobniej na miejscu XIII-wiecznego grodu Henryka Brodatego¹¹². XIV-wieczny zamek stał się elementem systemu obronnego

⁹⁵ AmK, I/6, s. 64: „Martinus debet accipere braseatorium cum tota suppellectili – – sit tam ex opposito hostis templi Sancti Nicolai penes Braseatorium famati domini Martini protunc proconsulis Calisien. ex una et Pauli Erazmi parte ex altera”.

⁹⁶ Tamże, s. 71

⁹⁷ Tamże, s. 8 (1537 r.).

⁹⁸ AmK, I/54, s. 3.

⁹⁹ AmK, I/6, s. 29.

¹⁰⁰ MRPS V, nr 5067 (MK 79, k. 293–293v): „Donatio areae brasealis sub moenis civitatis Calissiensis in regione balnei sitae Joannis Malgowsky civis Calissiensis propter periculum ignis ex aedificiis eius universae civitati irrogatum et illatum ad dispositionem regiam devolutae civibus Calissiensibus pro usu civitatis”.

¹⁰¹ AmK, I/6, s. 16, 17, 19 (1538 r.).

¹⁰² T. Jurek, *Żydzi*, s. 31 i przyp. 16, w którym podaje 1579 r. z: AmK, I/80 (bez strony). Autor przypuszcza, że ulica ta przylegała do dzielnicy żydowskiej. Można tu dodać, że Żyd (*perfidus Judeus* – bez imienia) pojawił się już w: AmK, I/6, s. 19, pod rokiem 1538 jako właściciel jednego z domów znajdujących się przy tej ulicy.

¹⁰³ Obie ulice wymienione pod rokiem 1429 (KDW V, nr 497). Pierwsza z nich jako *platea currificum*, a więc ul. Stelmachów, utożsamianych niekiedy z kołodziejami (*rotifici*). Druga jako *platea Szczudłowska*.

¹⁰⁴ *Generosus* Dersław Kwiatkowski podczaszy kaliski plac pod murem kaliskim koło ul. Rybackiej sprzedaje za 100 grzywien nob. Stanisławowi Sobotskiemu; TD, 8721 (nr 9, gr. 1386) 1479 r.

¹⁰⁵ Kalisz Gr. 30, k. 58 (1499 r.).

¹⁰⁶ Tamże, k. 57v–58. Następna transakcja tym domem tamże, k. 58.

¹⁰⁷ Widawski, *Mury*, s. 150–167.

¹⁰⁸ A. Wędzki, *Kalisz gotycki*, s. 98–101.

¹⁰⁹ T. Poklewski-Kozieł, *Miejsce zamku w systemie obronnym miasta w Polsce XIV i XV wieku*, [w:] *Czas, przestrzeń, praca w dawnym mieście. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Wyrobisz, M. Tymowski, Warszawa 1991, s. 61–72; przedruk [w:] tenże, *Studia o zamkach średniowiecznych*, oprac. J. Maik, M. Żemigała, red. A. Janeczek, Warszawa 2012 (Collectio Archaeologica Historia et Ethnologica, t. 5), s. 85–89.

¹¹⁰ M. Młynarska, *Proces lokacji*, s. 108–109.

¹¹¹ J. Tomala, *Kalisz, miasto lokacyjne w XIII–XVIII w. Studium archeologiczno-architektoniczne*, Kalisz 2004, s. 45–51.

¹¹² M. Młynarska, *Proces lokacji*, s. 109; Widawski, *Mury*, s. 151, 165; A. Wędzki, *Kalisz gotycki*, s. 99.

lokacyjnego Kalisza wraz z wybudowanymi w tymże stuleciu murami miejskimi, chociaż Poklewski-Kozieł zwracał uwagę na przede wszystkim rezydencjonalny, a nie obronny charakter zamku¹¹³. Mimo że zamek uległ zniszczeniu w pożarze 1537 r., w lustracji z 1564–1565 r. nadal podkreślano jego obronne położenie: „Ten zamek stoi w rogu miasta przy bramie toruńskiej, wespół z miastem w dobrym i obronnym miejscu, nad rzeką Przosna, która po obu stron tego miasta i zamku szeroko leje”¹¹⁴. Jednak sama budowla tylko w niewielkiej części podniesiona była wówczas z ruiny, większość jej wciąż była pogorzeliem¹¹⁵.

Literatura przedmiotu zgodnie przyznaje, że mury miejskie Kalisza¹¹⁶ powstały w XIV w., za czasów Kazimierza Wielkiego. Były rozbudowywane za czasów Władysława Jagiełły, Kazimierza Jagiellończyka i Zygmunta Starego. Na potrzeby niniejszego studium kaliskie mury miejskie wyrysowane zostały na podstawie planu Politalskiego-Wollego.

Jeśli chodzi o bramy miasta, to najlepiej uchwytnie w źródłach były dwie główne. Północna brama zwana jest w literaturze przedmiotu Toruńską, ponieważ przez nią biegł z miasta dalekosiężny szlak do Torunia. Po raz pierwszy wspomniana została w źródłach pisanych w 1283 r.¹¹⁷, a później m.in. w 1471 r.; za każdym razem jako punkt kardynalny dla położenia gruntu szpitala Świętego Ducha oraz jednego z kaliskich młynów królewskich. W obu przypadkach nie wymieniono jej nazwy. W 1471 r. napisano tylko, że obiekt ten położony był „sub castro Calisiensi ante walvam eundo in Thyniecz”¹¹⁸. Bramą Tyniecką nazywana była już wcześniej, np. w 1444 r.¹¹⁹ W piątek 29 III 1538 r. w księdze miejskiej zapisano jako szczególnie ważne wydarzenie, że władze miasta przekazały klucz do tej bramy, określonej jako znajdująca się obok młyna, przed szpitalem Świętego Ducha, kaliskiemu młynarzowi dziedzicznemu Stanisławowi Kokoszce (Cocoszca) aż do przybycia kasztelana poznańskiego¹²⁰. Południowa brama miasta – jako Brama Wrocławska – poświęcona została w 1361 r.¹²¹ Widawski, a za nim Wędzki wymienili także i inne bramy, które miały istnieć w XIV–XV-wiecznym Kaliszu: oprócz wspomnianych wyżej: wschodniej (zapewne furty bez nazwy – por. wyżej) i Piskorzewskiej – także już wspomnianą Bramę „Nad Kanałem”, położoną w południowo-wschodniej części miasta¹²², przez którą najpewniej wypływał w 1303 r. poza mury ciek-kanał odwadniający, co zostało omówione wyżej. Jako element murów brama ta przetrwała co najmniej do 1715 r., gdyż wówczas została uwieczniona na obrazie brata z kaliskiego zakonu reformatów, Bonifacego Jatkowskiego, przedstawiającym św. Paschalisa adorującego Matkę Boską, a przy okazji także panoramę Kalisza z tego czasu¹²³. Mimo „ścieśnienia budowli” na tym obrazie, wynikającego – według Teresy Ruszczyńskiej – z chęci „przedstawienia wszystkich znaczniejszych, znajdujących się wewnątrz murów budynków”, wyraźnie widać, że brama znajdowała się niedaleko od ulicy, która dla XVI w. została zidentyfikowana wyżej jako ul. Bydlęca. Z braku źródeł nie można stwierdzić, czy ulicę i bramę łączyła w XVI w. jedna przypuszczalna funkcja uwidoczniiona w nazwie ulicy – przechodzenie tamtędy była na błonia. W zacytowanym wyżej dokumencie Zygmunta III Wazy z 1598 r.¹²⁴ odnotowano jeszcze jedną, a zatem szóstą bramę miasta – u wylotu ul. Łaziebnej, o czym była mowa wyżej, przy opisanu zanikania ul. Furtecznej/Fortecznej.

¹¹³ Por. m.in. T. Poklewski-Kozieł, *Zamek w systemie obronnym miast królewskich w Wielkopolsce w XIV wieku*, [w:] tenże, *Studia o zamkach średniowiecznych*, s. 79.

¹¹⁴ LWWK 1564, t. 1, s. 33.

¹¹⁵ T. Poklewski-Kozieł, *Miejsce zamku*, s. 91, na podstawie analizy LWWK 1564, t. 1, s. 31–33.

¹¹⁶ Najbardziej szczegółowo na ich temat, jak dotąd, por. Widawski, *Mury*, s. 150–167; za nim: A. Wędzki, *Kalisz gotycki*, s. 98–101; por. też M. Żemigala, *Cegła*, s. 48–60, 65–67 (datowanie na podstawie pomiarów cegieł z zamku i murów obronnych).

¹¹⁷ KDW I, nr 530; por. też Widawski, *Mury*, s. 163.

¹¹⁸ Kalisz Gr. 27, k. 185.

¹¹⁹ KDW X, nr 1688 (1444 r.): „[molendinum] foris walvam Thinciensem”.

¹²⁰ AmK, I/6, s. 22.

¹²¹ KDW IV, nr 2068; por. też A. Wędzki, *Kalisz gotycki*, s. 100 (bez odniesienia do źródła); U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 216–217.

¹²² Widawski, *Mury*, s. 163, przyp. 84; wg J. Raciborskiego, „Dorotka” w Kaliszu, „Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany”, t. 1, 1910, nr 27, s. 422 to on użył tam nazwy bramy; por. też A. Wędzki, *Kalisz gotycki*, s. 100 (bez odniesienia do źródeł).

¹²³ T. Ruszczyńska, *Materiały ikonograficzne do historii zabudowy Kalisza*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 2, s. 95, rys. 3. Autorzy składają serdeczne podziękowania dr. Jerzemu Aleksandrowi Splittowi za udostępnienie reprodukcji tej panoramy, a przy tej okazji za wszystkie cenne uwagi i uzupełnienia.

¹²⁴ T. Poklewski-Kozieł, M. Żemigala, *Przestrzeń „niemiejska”*, s. 162.

Najbliższe topograficznie miastu *intra muros* było Przedmieście Toruńskie, które rozciągało za północną bramą miasta, wzdłuż drogi do Torunia. *Via Thorunensis* wymieniona została w przytaczanym już dokumencie Bolesława Pobożnego z 1268 r. (mylnie datowanym niegdyś na 1260 r.)¹²⁵ jako bezpośrednie sąsiedztwo 10 łanów (*decem mansos*), które książę sprzedał miastu Kaliszowi na pastwiska za 12 grzywien srebra. Teren sprzedany miastu znajdował się między drogami toruńską oraz biegnącą do Kokanina, sięgając granic tej wsi oraz wsi Borków Stary (Borkowo). Na tym przykładzie widać, że wraz z lokacją książę nie nadał miastu – jako patrymonium – całego należącego dotąd do niego terenu, otoczonego przez graniczące z tym terenem wsie.

Obiektem znajdującym się w sąsiedztwie Bramy Toruńskiej, ale już w przestrzeni *extra muros*, był młyn określany w źródłach jako znajdujący się *sub castro Calisiensi*, jako że znajdował się też obok kaliskiego zamku.

Był to zatem jeden z dwóch młynów na Prośnie, na budowę których król pozwolił mieszczaninowi z Kalisza, młynarzowi Maciejowi, w 1361 r.¹²⁶ Obiekty te mogły mieć (łącznie) sześć, osiem – lub więcej – kół. Jeden miał stać właśnie pod zamkiem kaliskim, drugi z drugiej strony miasta, przy Bramie Wrocławskiej. Ich zadaniem było mielenie zboża na mąkę oraz śrutowanie słołu. Wskazuje na to wzmianka w tymże dokumencie, iż na słodowników-mielcarzy z miasta oraz tamtejszych piekarzy i innych piekących lub sprzedających chleb został nałożony przymus mlewny w tych młynach i że młynarz Maciej był zwolniony z opłat za swoją miarę słołu, którą też mógł swobodnie sprzedawać czy zamieniać. Koszty budynków, kamieni młyńskich i instalacji hydraulicznych, takich jak spiętrzenia wody (*obstacula*), groble (*aggeres*) i inne (niewyszczególnione), miały zostać rozłożone między króla (2/3) a młynarza (1/3). Budowa tych królewskich młynów, po obu stronach miasta i ściśle ich powiązanie zwłaszcza z pracującymi w nim słodownikami-mielcarzami, mogą świadczyć o rozwoju już w tym czasie słodownictwa w Kaliszu *intra muros*, ale też o tym, że wówczas liczba młynów musiała być niewystarczająca.

Z opisów źródłowych młyna wynika, że funkcjonował on między murami przy zamku a odnogą Proсны tuż przy Bramie Toruńskiej (Tynieckiej)¹²⁷. Pozwala to lokalizować ten obiekt nad rzeką po jej lewej stronie. Należał nie do miasta, lecz do króla, wchodząc w skład uposażenia starostwa¹²⁸. Wydzierżawiano go – zwyczajem w takich przypadkach powszechnym – młynarzom dziedzicznym. Jak wynika ze źródeł, byli to przedstawiciele szlachty lub elity mieszczańskiej Kalisza. Trudno ustalić, którzy z nich i w jakim stopniu zajmowali się młynem bezpośrednio. Robili to raczej młynarze zawodowi, posiadający odpowiednią wiedzę fachową, konieczną przy obsłudze urządzeń technicznych młyna. W zapisie z 1437 r. w jednej z ksiąg grodzkich odnotowany został „laboriosus Johannes molendinator castri Kalisiensi”¹²⁹, a zatem młynarz zawodowy, pochodzenia wiejskiego. Natomiast jednym z XV-wiecznych młynarzy dziedzicznych był *providus* Mikołaj „molendinator molendini sub castro Calisiensi ante walvam eundo in Thyniecz”, który w 1471 r., wspólnie z żoną Katarzyną, pożyczył 10 grzywien bez wiardunku od szlachcica Andrzeja z Brzezia, pod zastaw z dzierżeniem dochodów z trzeciej części młyna, a ściślej koła foluszego, służącego do obrabiania płótna („molendini seu rote prefatis textorium dictae folusz”)¹³⁰. W latach 1564–1569 młyn przy Bramie Toruńskiej zaopatrzony był w cztery koła walne, mielące zboża i śrutujące słoł¹³¹. W najbliższym sąsiedztwie zarówno młyna, jak i bramy musiał znajdować się też most, przerzucony przez Prosnę jako niezbędny element szlaku biegnącego na północ.

Już za mostem, po lewej stronie, znajdował się też szpital Świętego Ducha, wciąż przy drodze toruńskiej, określanej też – na wysokości tegoż szpitala – drogą prowadzącą do (z) Tyńca, co podkreślało jej znaczenie również jako drogi lokalnej¹³². Przypomnijmy, że wspomniany szpital został hojnie

¹²⁵ AGAD, dok. perg. nr 3371: „nos Boleslaus dei gratia dux poloniae – pro pascuīs decem mansos situs inter vīam Torunensem et eam que ducit in Cokanino protensosque usque ad limites de Cokanin et Borkow, pro XII marcīs argenti vendidimus”; por. KDW I, nr 389.

¹²⁶ KDW IV, nr 2068.

¹²⁷ KDW X, nr 1688 (1444 r.): „[molendinum] foris walvam Thinciensem”.

¹²⁸ Por. ASK I 13, k. 390 (1580 r.): „de molendinis regalibus extra muros Calisienses”; ASK I 11, s. 1539 (1591 r.), gdzie podatek opłacono „de molendinis duobus regalibus extra muros civitatis”.

¹²⁹ Kalisz Gr. 19, s. 25.

¹³⁰ Kalisz Gr. 27, s. 185. O istnieniu folusza przy młynie grodzkim/zamkowym w XV w. zob. też U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 218.

¹³¹ LWWK 1564, t. 1, s. 211–212; LWWK 1569, k. 55–55v.

¹³² Tak też np. w dokumencie z 1303 r.; por. M. Młynarska, *Proces lokacji*, s. 112: „limites parochiarum earundem: videlicet per via que ducit de Tyniec circa parietem hospitalis”.

uposażony w 1282 r. przez Przemysła II, od którego otrzymał aż 7 całkowicie wolnych łąnów, przylegających do zabudowań szpitalnych, tak aby służyły mu po wieczne czasy. Szpital, a przy tej okazji również miasto Kalisz i wieś Tyniec, dostały też wówczas wspólnie prawo do korzystania z drewna i pastwisk. Na mocy tego przywileju szpital pozyskał też jednego rybaka¹³³. Rok później książę przyznał kanonikom regularnym Świętego Ducha (duchakom) – zapewne już formalnie – miejsce, grunt i działkę przy wejściu do miasta, poniżej bramy, po prawej stronie, w tej części, do której dochodziła droga z Tyńca, z przeznaczeniem na przyjmowanie biednych i chorych¹³⁴. Na kartach XV- i XVI-wiecznych ksiąg grodzkich i miejskich pojawiają się wzmianki o tym szpitalu i o reprezentujących go prepozytach – duchakach¹³⁵.

W połowie XVI w. na Przedmieściu Toruńskim stały zabudowania bernardyńskie, w skład których wchodziły drewniany kościół pw. Nawiedzenia NMP oraz zabudowania klasztorne o konstrukcji szkieletowej, jak chce dotychczasowa literatura przedmiotu¹³⁶. Dopiero w latach 1594–1607 kościół i klasztor zostały wymurowane. W księdze miejskiej zachowała się wzmianka z 1544 r. o usytuowaniu ogrodu „inter fossata Sancti Spiritus ex una et monasterium Bernardinorum parte ex altera eundo ad civitatem Calisiensis de Thyniecz in manu dextra”¹³⁷. Inna wzmianka, wcześniejsza o cztery lata, mówiła o wartkiej rzece, płynącej ku bernardynom¹³⁸. Już choćby te dwie wzmianki wskazują, w jakiej nadrzecznej przestrzeni przyszło funkcjonować tym dwóm zgromadzeniom na północnym przedmieściu miasta.

Oprócz wspomnianych wyżej obiektów, znajdujących się na Przedmieściu Toruńskim, w tym rejonie można też lokalizować miejską szubienicę. W XVIII-wiecznych źródłach znajduje się informacja, że droga w kierunku północno-wschodnim za kościołem Bernardynów nazywała się Ku Szubienicom¹³⁹. Przywołując plan Kalisza z ok. 1820 r., można na nim dostrzec, przy drodze wylotowej z miasta do Warszawy, na wzniesieniu za klasztorem Bernardynów, zaznaczoną szubienicę. Były to tereny Chmielnika, na którym – według jednego z autorów monografii Kalisza – w 1821 r. rozebrano murywaną szubienicę¹⁴⁰. Trudno stwierdzić, czy stała tam ona wcześniej, np. w połowie XVI w., i czy w ogóle było to miejsce kaźni.

Za Bramą Wrocławską rozciągało się Przedmieście Wrocławskie, wzdłuż dalszego ciągu szlaku toruńsko-wrocławskiego przebiegającego przez miasto. Pod względem zabudowy, tak jak Przedmieście Toruńskie, było ulicówką z zagrodami przedmieszczan. Najważniejszym na tym przedmieściu obiektem, urządzeniem przemysłowym, był młyn wodny¹⁴¹, który stanął tu w następstwie przywileju króla Kazimierza Wielkiego z 1361 r. na budowę dwóch młynów – przy obu głównych bramach miasta, jak już wspomniano. Występował w XV-wiecznych źródłach¹⁴². Kwerenda przeprowadzona na potrzeby niniejszego studium wykazała, że co najmniej od początku XVI w. spełniał on więcej funkcji niż ten na Przedmieściu Toruńskim. W lustracji z 1564–1565 r. napisano, że młyn „przy Bramie Wrocławskiej, który ma kół walnych 4 do mąki, a piąte koło foluszowe, a k temu szóste koło do stąp dwu: w jednej tłuć dąb, a w drugiej prosa i siemiona. Których obudwu młynów jest młynarzem Stanisław Kokoscicz Pawłowski i bierze trzecia miarę, na co prawo pokazał”¹⁴³. Dzięki dwóm wpisom do Metryki Koronnej

¹³³ KDW I, nr 509; por. M. Młynarska, *Proces lokacji*, s. 119.

¹³⁴ KDW I, nr 530: „locum, fundum et aream in ingressu civitatis nostre Kalisiensis, infra portam ad manum dextram, in ea parte qua intratur de villa Thinecz, pro hospitali sancti Spiritus ad receptionem pauperum et infirmorum damus, tradimus et confirmamus, libere et quiete in perpetuum possidendam”.

¹³⁵ Por. m.in. Kalisz Gr. 22, k. 82v (1447 r.).

¹³⁶ G. Kucharski, *Początki klasztoru Bernardynów w Kaliszu w wiekach średnich*, ABMK, t. 75, 2001, s. 191–238.

¹³⁷ AmK, I/6, s. 233.

¹³⁸ AmK, I/53, s. 250.

¹³⁹ Taryfy 1767, s. 261: „a przed tym mostem ulicą Ku Szubienicom, na trakcie toruńskim zaczawszy, z góry ku miastu droga gliniasta, straszne wyboje i doły w niej porobione”.

¹⁴⁰ A. Czyżewski, *Rozwój przestrzenny i ludnościowy Kalisza w latach 1815–1914*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 311.

¹⁴¹ Być może pozostałości tego młyna odkryto w czasie prac archeologicznych w latach 50. XX w.; por. M. Młynarska, *Kalisz w okresie pełnego średniowiecza*, [w:] *Kalisz w starożytności i w średniowieczu*, red. W. Hensel, Warszawa–Wrocław 1956, s. 74, a za nią A. Wędzki, *Życie gospodarcze miasta w późnym średniowieczu*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 86.

¹⁴² KDW X, nr 1685 (1444 r.): „providus Benedictus molendinator extra muros Calisienses circa walvam eundo de Calis Wratislaviam”; por. też tamże, nr 1693 (1444 r.): „Benedictus et Mathias fratres germani indivisi, molendinatores extra muros civitatis Calisiensis, circa portam eiusdem civitatis in manu dextra eundo in civitatem Wratislaviensem”.

¹⁴³ LWWK 1564, t. 1. s. 211; LWWK 1569, k. 55–55v. Zły odczyt zapisu w lustracji z 1564–1565 r. w: A. Nowak, *Rozwój gospodarczy miasta w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 180.

z 1534 r.¹⁴⁴ wiadomo, że to przy tym młynie król pozwolił młynarzowi dziedzicznemu obu młynów Kalisza, Stanisławowi Kokosiczowi (za radą Łukasza z Górki, kasztelana poznańskiego i starosty generalnego Wielkopolski i Kalisza), zainstalować szlifiernię – między foluszem a murem miejskim, a także stępy do rozdrabniania kory dębowej¹⁴⁵ – między młynem a wieżyczką na moście, w której przebywa straż dzienna. Jak zatem widać, całe przedsiębiorstwo młyńskie, z jego kołami i stępami, usytuowane było po prawej stronie Proсны, płynącej za Bramą Wrocławską oraz przy moście, poczynając od murów miejskich, a kończąc na rzece. Sytuacja omawianego młyna w 1534 r. była zresztą dynamiczna: szlifiernia miała zostać zainstalowana na miejscu zniszczonego tartaku (piły), jak wynika z innego wpisu z tegoż roku do Metryki Koronnej, tym razem już bez wskazania, który to był młyn¹⁴⁶. Być może działanie tartaku przy tym młynie zapoczątkował przywilej króla Władysława Jagiełły z 1402 r.¹⁴⁷ Warto tu zwrócić uwagę na podział zysków z tego urządzenia według tego przywileju: król zostawiając sobie dwie trzecie, oddał mieszczanom kaliskim resztę (w tych samych proporcjach rozkładały się obowiązki związane z konserwacją tartaku). Działanie tartaku tuż przy mieście może świadczyć o znacznym zapotrzebowaniu na drewno budowlane w późnośredniowiecznym Kaliszu¹⁴⁸.

Wracając do prezentowania urządzeń przemysłowych funkcjonujących w przestrzeni XVI-wiecznego Kalisza, można tu jeszcze dodać, że wspomniany Stanisław Kokosicz zbudował też *officinam hamer* („*incus alias nakowadlnia*¹⁴⁹, hamer, folles”), którą w końcu listopada 1537 r. oddał w dzierżawę za 4 grzywny rocznie dwóm kaliskim kotlarzom¹⁵⁰. Był to niewątpliwie warsztat obróbki metali z kowadłem, młotem mechanicznym i miechami, dla którego energią była siła wody, miał zresztą swoje koła i pogródkki. Otwarte pozostaje pytanie, czy wchodził w skład któregoś z dwóch kaliskich przedsięwzięć młyńskich zarządzanych w tym czasie przez Stanisława Kokosicza, czy stanowił raczej osobne urządzenie, korzystające z nurtu Proсны. Natomiast jeśli chodzi o szlifiernię, trudno stwierdzić, czy po 1534 r. funkcjonowała ona przy młynie na Wrocławskim Przedmieściu. Nie odnotowano jej w lustracji z lat 1564–1565.

¹⁴⁴ MK 49, k. 129–129v: „Sigismundus dei gratia Rex etc. Significamus tenore presentium quorum interest universis vel interesse poterit universis. Quia nos volentes proventus nostros in Calish augere, Et molendini illic nostri condicionem facere meliorem, de consilio Magnifici Luce Comititis de Gorka Castellani Posnaniensis Maioris Poloniae et Calisiensis Capitanei generalis Nobili Stanislao Kokoscicz molendinatori nostro Calisiensi ut penes molendinum in quo siligo molitur extra valvam Wratislawiensem eiusdem nostre Civitatis Calisz situatum in loco inter rotam torquatilem dictam folusch et murum civilem officinam unam pro acuentis et expoliendis ferramentis et instrumentis artificum Schloffarnia vulgariter nuncupatam. Alteram vero officinam nempe ad demoliendos et in pulverem redigendos cortices quercinos in usum corrigiariorum qui vulgo Stempi nuncupatur. Ex altera eiusdem Molendini in quo siligo molitur parte inter molendinum et turriculam in ponte situatam in qua diurna pontis custodia habetur, erigere aedificare et extruere possit et valeat”. Por. też (ze wskazaniem młyna przy Bramie Wrocławskiej) MK 80, k. 138–139v; MK 69, k. 147–149.

¹⁴⁵ Rozdrobniona kora dębowa używana była do garbowania roślinnego skór; więcej na ten temat U. Sowina, *Woda i ludzie*, s. 53 i 60.

¹⁴⁶ MK 49, k. 61 (26 II 1534 r.): „Consensus super extruendo officina schloffarnia et stampii circa molendinum in Calisch. Significamus – Quia nos valentes proventus nostros in Calish augere et molendini illic nostri conditionem meliorem facere, de consilio Magnifici Luce de Gorka – Nobili Stanislao Kocoscicz Molendinatori nostri Calisiensi ut in eo loco ubi prius officina sarre pro incidendis asseribus – [?] sed vetustate collapsa est aliam officinam pro acuentis et expoliendis ferramentis et instrumentis artificum vulgariter Schloffarnia – et item torquatiles rotas aut arietes ad demoliendos et in pulverem concutiendos cortices quercinos in usum coriariorum vulgariter Stampy vocatas erigere aedificare et extruere possit et valeat consensimus et permisimus”. Por. też MRPS IV/3, nr 17464: „Vilna, 26 februarii 1534, De consilio Lucae de Gorka, castellani Posnaniensis, Stanislao Kokoscicz, molendinatori Calisiensi, in loco, ubi officina sarre vetustate collapsa est aliam officinam pro acuentis et expoliendis ferramentis et instrumentis artificum alias schloffarnia et torquatiles rotas aut arietes ad demoliendos et in pulverem concutiendos cortices quercinos in usum coriariorum alias stampy aedificare consensus datur, cum obligatione 3 fl. census annui ad officium capitaneale Calisiense solvendi (deletum)”. Zob. też MK 49, k. 129; też (za: LWWK 1564, t. 2, s. 285, nr 107): MRPS IV, nr 17617: „Posnania, f. 2 Bartholomei (24 Aug.) Lucas de Gorka – nob. Stanislao Cocoscicz, molendinatori Calisiensi, incudem penes officinam, in qua demoliuntur cortices quercinae, in eadem rota, construere admittit pro eodem unico censu, qui in litteris regis super officinam demoliendi quercus expressus est” (MK 49, k. 203, tam bez wskazania, o który młyn chodzi).

¹⁴⁷ KDW VII, nr 432: „molendinum cum serra seu pila, cum qua asseres scinduntur, decrevimus in flumine Przosna erigendum et locandum, cuius molendini, ut eo melius posset reformari, civibus Kalisiensibus terciam partem damus: et adiungimus perpetuis temporibus duraturis, ita videlicet, quod de eodem molendino terciam partem ipsi cives capient et nobis duas partes assignabunt, pro eius reformacione nos duas partes dare debemus et ipsi terciam partem assignare tenebuntur”.

¹⁴⁸ Por. U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 218.

¹⁴⁹ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 15, red. M. Karpluk i in., Wrocław 1984, s. 593: Nakowadlnia, nakowadlnia vel ambuszek, Mymer, kowadło, fabrica ferrea [koła, miechy, młoty, nakowadlnie, wszystko porządne...].

¹⁵⁰ AmK, I/6, s. 9–10.

Na XVI-wiecznym Przedmieściu Wrocławskim istniał też drugi kaliski szpital, pod wezwaniem Świętej Trójcy. To o nim napisali Nowak i Rusiński (bez podania źródeł), że został tam ufundowany przez mieszczan kaliskich w 1560 i że w 1590 r. stanął tam drewniany kościółek¹⁵¹. Tymczasem w księdze miejskiej Kalisza pod 1539 r. odnotowano, że Maciej, kaznodzieja w kościele NMP w Kaliszu, przeznaczył testamentem 10 grzywien „ad hospitem sancte Trinitatis extra muros Calisienses”¹⁵². A zatem powstanie tego szpitala należy cofnąć co najmniej o przeszło 20 lat¹⁵³. Został rozebrany w 1821 r.¹⁵⁴

Spośród terenów sąsiadujących z Przedmieściem Wrocławskim trzeba wymienić tzw. Czaszki, a to ze względu na ważną rolę, jaką spełniały w aglomeracji Kalisza nie tylko w prezentowanym tu okresie, ale co najmniej od końca XIII w. po II wojnę światową¹⁵⁵. W 1287 r. książę Przemysław II zatwierdził sprzedaż góry (wzniesienia) przez rycerza Rypina (Rufina), położonej na skraju jego folwarku Podgórze, sąsiadującym z polami książęcymi Dobrcy Małej¹⁵⁶. Kupili tę górę starsi kaliskiej gminy żydowskiej w celu założenia tam swojego cmentarza¹⁵⁷. W końcu średniowiecza i początkach nowożytności górę tę, zwaną Górą Żydowską, wciąż otaczały pola, uprawiane w połowie XVI w. (a i wcześniej) w systemie trójpolówki, należące do szlachty i mieszczan¹⁵⁸. W 1495 r. koło Góry Żydowskiej, a więc żydowskiego cmentarza, istniał też folwark, należący do przedstawiciela elity Kalisza, a później do jednego ze znaczących szlachciców¹⁵⁹, który dwa lata później nabył połowę innego folwarku z dworem i siedmioma hortulaniami (zagrodami o charakterze rolniczo-ogrodowo-hodowlanym) na tymże Podgórzu, a więc po sąsiedzku, koło młyna staromiejskiego¹⁶⁰. W dokumentach regulujących wspólną, bo trójpolową uprawę pól w tym rejonie znalazło się np. określenie, że część pola wraz z zabudowaniami i ogrodem znajdowała się przy drodze, która biegnie do młyna staromiejskiego i przy cmentarzu żydowskim¹⁶¹. Wcześniej od wyżej przywołanych zapisek, bo w 1422 i w 1425 r., młyn wymieniony został jako należący do mieszczanina i burmistrza kaliskiego¹⁶². Został też wspomniany w styczniu 1443 r. jako sąsiedztwo nieruchomości położonej „inter Castrum antique civitatis alias **grodzyskiem** et inter molendinum Długosy”¹⁶³. A zatem młyn ten znajdował się w bliskości Zawodzia. Gdy XVI w. występował on jako własność miejska, w jednej ze wzmianek w księdze miejskiej określono jego położenie jako *circa Antiquam Civitatem*, a także bieg cieku (Prosny lub jej odnogi), który napędzał jego główne koło: „ac cum fluvio decurrenti a principali rota penes sepes eiusdem molendini usque ad montem”¹⁶⁴. Tu znów zapewne chodzi o Podgórze. Przeprowadzona tu analiza pozwala, choć

¹⁵¹ A. Nowak, W. Rusiński, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 147.

¹⁵² AmK, I/6, s. 72 oraz s. 73, na której „tutor hospitalis s. Trinitatis”.

¹⁵³ W. Męczkowski, *Historia szpitali św. Ducha i św. Trójcy w Kaliszu*, Warszawa 1906, s. 87, podaje, że został on założony przed 1461 r. (*non vidimus*). Informacja uzyskana od dr. J.A. Splitta.

¹⁵⁴ A. Czyżewski, *Rozwój przestrzenny i ludnościowy Kalisza*, s. 311.

¹⁵⁵ T. Jurek, *Żydz*, s. 31: teren między obecnymi ulicami: Zubrzyckiego [ob. Nowy Świat – U.S.], Skalmierzycką i Handlową.

¹⁵⁶ Z racji, że Dobrcza Mała nie jest dziś samodzielną jednostką osadniczą w niniejszym komentarzu będziemy posługiwali się formą XVI-wieczną (Dobrcza Mała), a nie ustaloną nazwą współczesną (Dobrzec), dla jaśniejszego rozróżnienia jej od Dobrca Wielkiego (forma XVI-wieczna – Dobrzec). Więcej na temat form XVI-wiecznych ich odmianek i form współczesnych zob. indeks dołączony do niniejszego tomu.

¹⁵⁷ KDW I, nr 574: „Nos Premisl secundus, Dei gratia dux Polonie, notum esse volumus universis ad quos presentes pervenerint, quod Rupinius filius Iaschkonis nec non Iudei Calisienses satisfecerunt concordie et in nostra presencia constituti libera et spontanea voluntate recognoverunt, quia Ripinius montem suum hereditarium in fine predii sui hereditatis sue Podgorze, penes agros hereditatum nostrarum minoris Dobrzecze iacentem, Iudeis senioribus Kalisiensibus et toti eorum universitati, pro sepultura ipsorum in vim perpetui census sex talentorum piperis et croci duobus inscripsit. Prefati vero Iudei et alii pro tempore existentes, prefato Ripinio et eiusdem hereditatis possessoribus quolibet festo sancti Martini censum prefatum solvere, sub pignore et pena domini palatini inscripserunt”.

¹⁵⁸ AmK, I/180, s. 2–7.

¹⁵⁹ Tamże, s. 1: „famosus Mathias Erasmi – resignavit predium suum circa montem Judeorum Generoso domino Georgio dicto Hubbatti”. W 1554 r. w tejże księdze miejskiej odnotowano folwark zwany Czaszki w Małym Dobrcu („predium Czaszki dictum in Dobrca Minori sub iurisdictione civili Calisiensi”); tamże, s. 8 („Ex Actis Advocatialis Calisiensibus descriptum”).

¹⁶⁰ MRPS II, nr 827; MK 16, k. 88.

¹⁶¹ AmK, I/180, s. 3: „penes viam qua itur ad Molendinum Staromiejsky dictum et penes Cimiterium Judaicum”.

¹⁶² KDW XI, nr 1943 (1422 r.); KDW VIII, nr 1053 (1425 r.).

¹⁶³ Kalisz Gr. 20, k. 173. Chodziło zapewne o Jana Długosza, obywatela kaliskiego, który sześć lat wcześniej został odnotowany jako młynarz młyna zamkowego, mający sprawę ze wspomnianym już młynarzem zawodowym *laborioso* Janem. Por. wyżej w niniejszym tekście, gdzie odnośnik do: Kalisz Gr. 19, s. 25.

¹⁶⁴ AmK, I/6, s. 199–200, 222.

w przybliżeniu, określić położenie niezlokalizowanego dotąd młyna na Starym Mieście jako znajdującego się na jego granicy z Podgórzem w bliskości Zawodzia. Przypomnijmy tu jeszcze fragment przywileju Przemysła II z 1285 r. dla rycerza Jaśka, podstolego księżnej, w którym książę przekazał Jaśkowi swój młyn „quod fuit antiqua civitatis in flumine Przosna, cum piscina in qua molendinum est constructum”, co oznaczało, że był to młyn na Starym Mieście, z kołem podsiębiernym, zbudowany jednak nie na Prośnie, lecz na zarybionej młynówce poprowadzonej od rzeki właśnie dla budowy tego młyna¹⁶⁵. Według rejestrów poborowych młyn na Starym Mieście 1565 r. miał dwa koła walne¹⁶⁶.

W badanym tu okresie Stare Miasto nazywano też przedmieściem. Zasluguje ono na specjalną uwagę jako przedlokacyjna osada rzemieślniczo-targowa, która wraz z sąsiednim grodem na Zawodziu była centrum kaliskiego osadnictwa przedlokacyjnego. W połowie XVI w. Stare Miasto było osadą wiejską (ulicówką) wzdłuż drogi ku przeprawie przez Prosnę, z placem targowym w części zachodniej¹⁶⁷. Składało się w głównej mierze z hortulanii-zagrod. Taka struktura osadnicza ukształtowała się przed 1294 r., kiedy to książę Przemysł II lokował Stare Miasto na prawie niemieckim. Uwolnił wówczas mieszkających tam zagrodników od ciężarów prawa polskiego, ustanowił swojego włodarza (wójta) i kazał sobie płacić od każdej zagrody (o wymiarach po 6 prętów szerokości na 30 prętów długości, znormalizowanych „zwyyczajem niemieckim”) po 4 skojce rocznie¹⁶⁸. W 1497 r. na Starym Mieście została poświadczona obecność prywatnego folwarku z dworem i co najmniej siedmioma hortulaniami¹⁶⁹. Stare Miasto nie było odnotowywane w rejestrach podatkowych z lat 1507–1510¹⁷⁰. W lustracji z 1564–1565 r. zapisano, że we wsi Stare Miasto było 15 zagrodników („ogrodników”), płacących do zamku, trzech należących do kanonika kaliskiego, trzech do wikariuszy kaliskich oraz jeden do miasta¹⁷¹. Oprócz tego ostatniego w omawianym tu okresie Kalisz posiadał w Starym Mieście jedynie omówiony wyżej młyn. Obiekt ten nie został odnotowany w rejestrze poborowym z 1564 r., pojawił się natomiast w roku następnym¹⁷². W kolejnych rejestrach pojawiał się pod własną nazwą (*Molendinum Staromieyski*). W kontekście obiektu należącego do miasta w trakcie prac nad komentarzem udało się odnaleźć szczegółowy inwentarz dóbr młynarszowej Reginy, wdowy po Błażeju, młynarzu w Starym Mieście z 1586 r. (Inventarium et concordia Bazdo cum Foliuss), przynoszący nieco informacji o dobytku rodziny młynarskiej i – częściowo – o wyposażeniu tegoż młyna¹⁷³.

Można tu jeszcze dodać, że teren Zawodzia również był lokowany na prawie średzkim, w 1299 r., dla polepszenia kondycji kościoła św. Wojciecha przy starym grodzie, a wytyczone tam przy tej okazji ogrody-zagrody miały po 5 prętów szerokości i 30 prętów długości¹⁷⁴. Warto też przypomnieć, że po wczesnośredniowiecznym kościele NMP na Starym Mieście nie pozostał żaden ślad, ani w źródłach pisanych, ani w archeologicznych. Zapewne zniszczał po przeniesieniu jego funkcji do wewnątrzmięskiego kościoła pod tym samym wezwaniem.

Oprócz dwóch głównych przedmieść położonych w najbliższej przestrzeni *extra muros* lokacyjnego Kalisza (Przedmieścia Toruńskiego i Wrocławskiego) miasto w połowie XVI w. posiadało niektóre okoliczne wsie, z którymi było silnie związane. Zauważyli to już Nowak i Rusiński, interpretując to jako „wytwarzanie się w wieku XV i XVI podporządkowanej miastu strefy wiejskiej”¹⁷⁵. W 1434 r. w jednej z kaliskich ksiąg ziemskich zachowała się wzmianka o tym, że gospodarowanie w wymienionych dobrach (dziedzicznych) miasta Kalisz („hereditates civitatis Kalisiensis Dobrzicza, Tynecz, Ostrow, Saczino”), dotyczące lasów, wycinania drzew, łowiectwa i rybołówstwa, ma się odbywać wedle zwyczaju ziemskiego¹⁷⁶. Przypomnijmy, że dwie z tych wsi – Dobrzec Wielki i Tynec – wymienione zostały w przywileju Przemysła II z 1282 r., wśród innych okolicznych, w których obowiązywało

¹⁶⁵ KDW I, nr 553; por. też U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 215 i przyp. 9.

¹⁶⁶ ASK I 13, k. 98v. W pozostałych rejestrach podatkowych nie występował.

¹⁶⁷ Münch, s. 144, 149 (przyp. 1); za nim A. Wędzki, *Kalisz w państwie wczesnopiastowskim i w okresie rozbitcia feudalnego*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 57.

¹⁶⁸ KDW I, nr 723.

¹⁶⁹ MRPS II, nr 827; MK 16, k. 88.

¹⁷⁰ Wszystkie rejestry poborowe pow. kaliskiego z pierwszej połowy XVI w. znajdują się w ASK I 12.

¹⁷¹ LWWK 1564, t. 1, s. 213.

¹⁷² ASK I 13, k. 181v; tamże, k. 98v.

¹⁷³ AmK, I/232, s. 120–125.

¹⁷⁴ U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 216, gdzie odwołanie do treści dokumentu KDW IV, nr 2062.

¹⁷⁵ A. Nowak, W. Rusiński, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 140.

¹⁷⁶ Kalisz Ziem. 6, k. 208v.

prawo ziemskie¹⁷⁷. Wspomniani tu badacze zauważyli, że silne związki gospodarczo-społeczne miasta z jej najbliższą topograficznie strefą wiejską przejawiały się „zaliczaniem w źródłach mieszkańców niektórych wsi (np. Dobrcy Małej) do przedmieszczan”¹⁷⁸. W źródłach pojawiają się wzmianki określające przedmieściami kaliskimi Tyniec¹⁷⁹ i przynajmniej część Dobrcy Małej¹⁸⁰.

Wszystkie wsie wchodzące w skład miejskiego *dominium* znane są m.in. z wykazu łańów uprawnych i opustoszałych oraz sumie czynszów opłacanych Kaliszowi z 1499 r.¹⁸¹ Do wsi w pełni znajdujących się w rękach rady miejskiej należy zaliczyć: Chełmcę¹⁸², Ostrów Kaliski (Ostrów)¹⁸³, Saczyno¹⁸⁴, Szale (Szale)¹⁸⁵, Takomyśl¹⁸⁶ i Wolice (Wola)¹⁸⁷. Miasto posiadało także pewne działki w Dobrcu Wielkim¹⁸⁸, Dobrcy Małej¹⁸⁹ i Tyńcu¹⁹⁰. Niestety na razie nie udało się ustalić, jakie były dokładne dzieje podmiejskich Czaszek¹⁹¹.

¹⁷⁷ KDW I, nr 511: „Ville vero que in districtu predictae civitatis sunt sitte, videlicet Tlokina, Tyniec, Borkowo, Russowo, Kokanino, Maykowo, Piwonice, Dobrzec, et adhuc omnes situande, intererunt provinciali iudicio ter in anno”.

¹⁷⁸ A. Nowak, W. Rusiński, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 140.

¹⁷⁹ Na przykład Kalisz Gr. 19, k. 178v: „nobilis Andreas de Thinyecz in suburbio civitatis Kalisiensis Thinyecz suburbium civitatis Kalis” (wzmianka wskazana przez Tomasza Jurka U. Sowinie, za co autorka dziękuje).

¹⁸⁰ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „in Minori Dobrcza in suburbio”.

¹⁸¹ Tamże, k. 61v–62r.

¹⁸² Tamże, k. 62r: „in Chelmcza sunt 11 mansi possessionati, de quibus solvuntur census per mediam marcam. Ibidem sunt 5 mansi deserti”. W rej. pob. 1507 r. wymieniono 5,5 łańa kmiecego oraz 0,5 łańa pustego (ASK I 12, k. 8), w 1508 r. (tamże, k. 68) – 5, w poborze czwartego grosza z tego samego roku zanotowano zaś informację, że: „Iste ville sunt civitate Calisch de quibus census precipitur et spiritualibus pro eorum beneficiis erogatur in toto” (tamże, k. 38). W spisie z 1564 r. pojawiła się karczma doroczna, 8,5 łańa kmiecego i 3 zagrodników (ASK I 13, k. 179v).

¹⁸³ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „in Ostrow sunt 9 mansi possessionati, de quibus solvuntur census annus per unam marcam. Ibidem nullus mansus est desertus”. W rej. pob. 1564 r. pobrano podatek od 4 kół dziedzicznych i 2 kół dorocznych oraz 7,5 łańa kmiecego (tamże, k. 180v). Rok wcześniej odnotowano pobór od karczmy (ASK I 11, k. 763), jednak obiekt ten nie pojawił się w późniejszych spisach podatkowych.

¹⁸⁴ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „Item in Sarczino duo mansi sunt possessionati qui solverunt per mediam marcam tres, vero habent libertatem cremati deserti mansi sunt XVI”. Rej. pob. z 1507 r. wymieniał natomiast 3 łańy kmiecie i 2 sołtysie (ASK I 12, k. 8), spisy z lat 60. notowały zaś istnienie od 6 do 7 łańów i młyna wodnego (ASK I 13, k. 89v, 179v). We wsi istniał także młyn wodny, który w 1542 r. rajcy miejscy sprzedali młynarzowi Michałowi zw. Chodyła z prawem wykupienia go (AGAD, dok. perg. nr 3785; cyt. za SHGKart). Młynarz ten był zobowiązany do oddawania miastu rocznego czynszu w wysokości 1 grzywny i 27 gr oraz dostarczania jednego wieprza. Młyn o jednym kole ten został wymieniony w rej. pob. z 1508 r. (ASK I 12, k. 68); pojawiał się także w spisach podatkowych w drugiej połowie XVI w. (ASK I 6, k. 600 – 1552 r. jako młyn dziedziczny i dalej aż do 1591 r. jako młyn dziedziczny o kole podsiębiernym, np. ASK I 13, k. 89v – 1565 r.).

¹⁸⁵ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „in Szale sunt 8 mansi possessionati, de quibus solvunt per mediam marcam. Nullus mansus quia desertus [est]”. Rej. pob. 1507 i 1508 r. podają 3 łańy kmiecie (ASK I 12, k. 8, 68), w 1565 r. wymieniono natomiast 4,5 łańa (ASK I 13, k. 179v).

¹⁸⁶ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „Thakomisl tres possessionati solvunt per mediam marcam deserti sunt quinque”. W rej. pob. z 1507 i 1508 r. pobrano podatek od 2 łańów kmiecych (ASK I 12, k. 8, 68); w spisie z 1564 r. wymieniono jedno koło dziedziczne i 3,75 łańa kmiecego (ASK I 13, k. 179v).

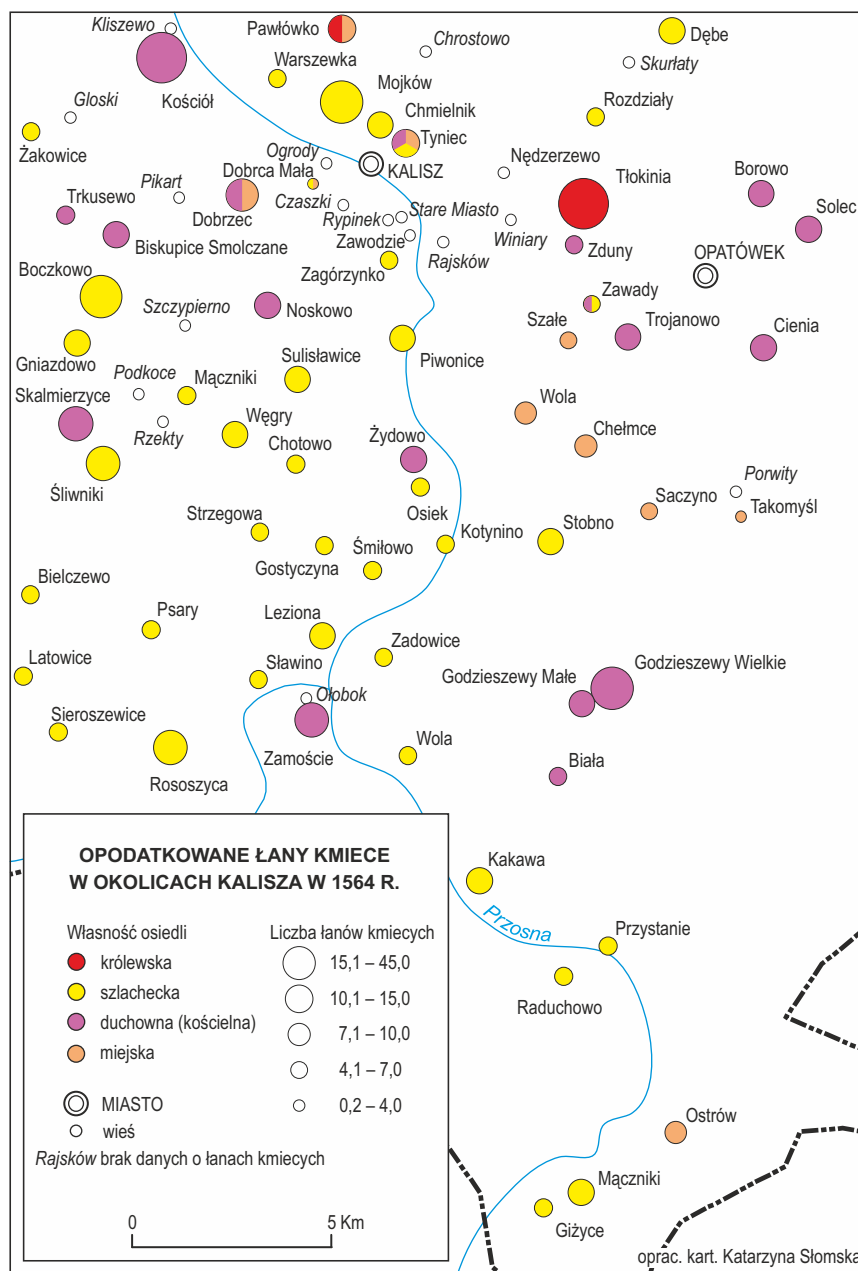
¹⁸⁷ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „in Volicza 10 mansi possessionati, de quibus solvunt per mediam marcam. Tres mansi sunt deserti”.

¹⁸⁸ Kalis Gr. 30, k. 62v: „in villa Dobrcza Maior sunt 36 mansi possessionati de quibus solvunt kmethones per 3 fertones census anno et 6 mansi eciam possessionati, qui habent libertatem, deserti vero ibidem sunt 20 et 1 mansus”. W drugiej połowie XVI w. we wsi odnotowywane było od 41,25 do 45,25 łańów uprawnych (zob. m.in. ASK I 6, k. 638; ASK I 12, k. 595) oraz dwułańowy dział (*sors*) należący do kanoników kaliskich, który pod koniec wieku znalazł się w uposażeniu kaliskich jezuitów (ASK I 11, s. 1508). We wsi znajdował się także młyn Korczak (ASK I 11, s. 1508: „de una rota korzeczna molendini Korczak dicti”), który w połowie lat 60. XVI w. posiadał dwa koła doroczne (ASK I 13, k. 179v), potem zaś tylko jedno (ASK I 12, k. 595).

¹⁸⁹ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „in Minori Dobrcza in suburbio recognovit, quia sunt 15 mansi possessionati, de quibus solvunt census per 14 scotos annus”. W rej. pob. 1564 r. wymieniono 3,5 łańa (ASK I 13, k. 179v).

¹⁹⁰ Kalisz Gr. 30, k. 62r: „Item in Tiniecz XI mansi possessionati solvunt per mediam marcam”. Wiadomo, że wieś została nadana miastu już w XIV w. przez Kazimierza Wielkiego (KDW III, nr 1463) w celu budowania jego zaplecza gospodarczego (U. Sowina, *Ze studiów nad zaopatrzeniem w wodę*, s. 216–217). W latach 60. XVI w. wieś ta była podzielona pomiędzy trzech właścicieli, tzn. prepozyturę Świętego Ducha (7 łańów kmiecych), miasto (5,5 łańa kmiecego i 6 łańów wójtowskich) oraz szlachecką rodzinę Skarszewskich (2 łańy kmiecie); por. ASK I 13, k. 98v. Zob. też AmK, I/6, s. 310: „proconsuli et consulibus civitatis Calissie laboriosi Nicolaus Jaroszek in uno manso integro, Lazarus Shapyol in medio manso, Valentinus Sczygala in medio manso in villa civili Thinyecz redidentes ex vi concordie occasione census annui ad hospitale Sancti Spiritus facte obligaverunt” (1547 r.).

¹⁹¹ Prawdopodobnie do lat 90. XVI w. wieś znajdowała się jedynie w rękach szlacheckich; zob. ASK I 12, k. 698; ASK I 13, k. 390. Czaszki jako wieś miejska wymienione zostały w rej. pob. z 1591 r., gdzie jako właściciele wpisano „famati proconsul cum consulibus civitatis Calissiensis”; ASK I 11, s. 1539. Niestety o najdawniejszych dziejach tej osady wiadomo niewiele – brak danych na jej temat nawet w SHGKart; por. przyp. 119.

Źródło: RPWK, kls, 1564, passim

W Rajsku pobierano jedynie czynsze od zagrodników i rybaków¹⁹². Kwestia młyna wodnego w Starym Mieście została omówiona wcześniej¹⁹³.

Mieszkańcy wsi miejskich byli zobowiązani do szeregu powinności na rzecz miasta i w związku z tym do przestrzegania pewnych ustalonych zasad¹⁹⁴. I tak przykładowo z racji istnienia na wysokości Szafłych mostu¹⁹⁵ łączącego obydwie brzozy rzeki Cieni wszystkie wsie miejskie położone w parafii Chełmce¹⁹⁶ musiały naprawiać ten most pod karą 10 grzywien¹⁹⁷. Dodatkowo każda z tych osad zobowiązana była – wedle „starych zwyczajów” – do oddawania miastu dwóch beczek smoły rocznie¹⁹⁸. W związku z przykrymi doświadczeniami pożarowymi w historii miasta mieszkańcy pobliskiego Dobrca Wielkiego musieli, pod groźbą kar finansowych, sadzić w pobliżu swoich domów wierzby¹⁹⁹. Takie postępowanie związane było z zapewnieniem ochrony poszczególnym budowlom wiejskim przed niszczącymi wiatrami, a także – w szerszej perspektywie – próbą zapobieżenia rozprzestrzeniania się potencjalnego pożaru²⁰⁰.

Kalisz wraz z Gniezmem i Poznaniem w XVI w. należał do najważniejszych centrów komunikacyjnych ówczesnej Wielkopolski, co wykazały studia zarówno Teresy Dunin-Wąsowicz, jak i Stefana Weymanna²⁰¹. Najistotniejszym czynnikiem o tym decydującym było to, że Kalisz pełnił rolę najważniejszego miejsca przeprawy przez Prosnę²⁰².

Układ gościńców wychodzących z Kalisza był konsekwencją układu urbanistycznego miasta lokalnego. Można było dostać się do niego od strony południowej przez Bramę Wrocławską, od północy zaś przez Bramę Toruńską. Na tej osi odbywał się najważniejszy dla miasta handel i transport. Drogi publiczne z Kalisza wychodziły w kierunku Konina²⁰³ i Pyzdr²⁰⁴. Na pewno gościniec o dużym znaczeniu

¹⁹² Kalisz Gr. 30, k. 62: „in Raysko sunt ortulani, piscatores, qui solwunt 8 marcas et 17 grossos cencus annni [annuali?]”. Na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych we wsi znajdowały się co najmniej trzy działy (*sortes*). Jeden należący do miasta, drugi do niejakiej szlachcianki Filipowej oraz trzeci do szlachetnego Rafała; ASK I 12, k. 15, 48, 75. W 1509 r. wieś została określona jako królewska („villam Rayskow regalem nostram pertinentem ad opidum Calisch”); MK 24, k. 300v; MRPS IV, nr 9264. W drugiej połowie wieku całość wsi przeszła na własność miasta, Jednak przy obecnym stanie badań nie można precyzyjnie określić tej daty.

¹⁹³ Zob. s. 314, 324–328.

¹⁹⁴ Informacje na podstawie wykazu odnalezionego w księdze wójtowskiej z lat 1581–1695 (AmK, I/232, Acta advocatialis Calissiensa annorum 1581 incipiendo ad alios annos continendo villanorum ad civitatem Callisiensem spectantium).

¹⁹⁵ Nie wiadomo gdzie dokładnie miał znajdować się ten most. Mapa Perthéesa, a także drukowana wersja mapy Gilly’ego nie oznaczają bezpośrednio jakiegokolwiek przejścia przez Cienię w kierunku Szafłych. Perthées oznacza istnienie na wysokości wsi Zawady karczmy (Tumiday?) na drodze w kierunku Trojanowa i Młyna Trojanowskiego. Przejścia przez Cienię – według XVIII-wiecznej kartografii – miały znajdować się w Trojanowie. Dopiero mapa WIG dostarcza informacji, że na gruntach wsi Trojanów na wysokości Zawad pobudowany był młyn, przy którym (najprawdopodobniej za pomocą jazu) można było przedostać się na drugą stronę rzeki. Być może wymieniony w XVI-wiecznej księdze most należałoby lokalizować, bazując na informacji z XX-wiecznej mapy WIG.

¹⁹⁶ Wsie te określane były mianem zaleskich (*wsy zaleskie*), co może sugerować, że w XVI w. obszar od wsi Wola i Szale w kierunku Kalisza aż do ujścia Cieni, a być może i do samego Rajska, był porośnięty lasem.

¹⁹⁷ AmK, I/232, s. 41.

¹⁹⁸ Tamże, s. 42.

¹⁹⁹ Tamże, s. 41: „Dobrczanie w xiężyczu marczu maią sadzycz wierz[b]y kozdy przed swoim domem iako nawięczy moze dlia przygody ogniowy y dlia innych pozytkow swych pod kopą winy”.

²⁰⁰ Por. tamże, s. 41–42: „kazdy gospodarz lieczie y w iesieny powinien iesth zakazowacz dzieciom y czeladzi swy, aby do zapusty y do boru s ogniem niechodzono, na ktoregoby się dowiedziąno, kopą winy karan bęndzie”.

²⁰¹ CMP, nr 136; Weymann, Drogi, s. 241; T. Dunin-Wąsowicz, *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej*, [w:] *taż, Drogi średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, red. A. Janeczek, posł. M. Młynarska-Kaletynowa, Warszawa 2011 (Collectio Archaeologica, Historica et Ethnologica, t. 4), s. 77–104; mapa dróg w skali 1:500 000.

²⁰² T. Baranowski, *Komunikacyjna rola Prosnicy we wczesnym średniowieczu*, [w:] *O rzecze i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza*, red. S. Moździoch, K. Chrzan, Wrocław 2015 (Spotkania Bytomskie, t. 8), s. 83–87. T. Dunin-Wąsowicz zauważyła, że w odległości 5 km na południe w Piwnicach i 7 km na północ w Kościelnej Wsi musiały istnieć dwie kolejne przeprawy przez Prosnę (taż, *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej*, s. 100). Miały one jednak charakter raczej lokalny i nie były wykorzystywane przez kupców, którzy w późniejszych stuleciach byli zobowiązani do poddania się prawu składu i przymusu drogowego. Por. Taryfy 1767, s. 264, gdzie podano, że przeprawa w Ołoboku „nie jest dostateczną [...], ponieważ gdy wyleje ten strumień, czyni niepodobne do mostu przejechanie, skąd pamiętnych ludziom jest kilka przypadków”.

²⁰³ Akt rew., s. 140. Droga toruńska znana jest już od wczesnego średniowiecza. Pośrednio jej funkcjonowanie potwierdza istnienie słupa konińskiego; T. Dunin-Wąsowicz, *Inskrypcja konińska z 1151 roku*, [w:] *taż, Drogi średniowiecznej Polski*, s. 170–173; por. KDW I, nr 389; KDW II, nr 686, 1001, 1289. Dokument Kazimierza Wielkiego z 1349 r., ustanawiający drogi handlowe dla kupców toruńskich w Królestwie Polskim, jasno wskazuje, że jedną z dróg na Śląsk powinna być ta biegnąca „per Raczewiam (Radziejów), per Conin, per Kalis et per Schilburg (Ostrzeszów)”; por. Weymann, Drogi, s. 242–244.

²⁰⁴ Akt rew., s. 142; por. M. Brzostowicz, *Ląd i ziemia nad Wartą*, [w:] *O rzecze i wodzie w życiu codziennym*, ryc. 4 (*Przebieg szlaków lądowych w kontekście lokalizacji późnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych na terenie obecnego*

przechodził przez Tyniec w kierunku Winiar, idąc dalej na Koźminek, Dobrą, Zamysłów i Uniejów w województwie sieradzkim. Także droga w kierunku Śląska, biegnąca przez Ołobok, musiała mieć istotny charakter m.in. ze względu na pobór cła w tym miejscu²⁰⁵. W 1440 r. potwierdzona została źródłowo droga z Kalisza do Pleszewa²⁰⁶ i być może właśnie ona nazywana była na początku XVI w. drogą kaliską²⁰⁷. Istotnym punktem komunikacyjnym na mapie tego regionu był także Poznań, do którego można było dostać się, podróżując m.in. przez Pleszew (Pleszów) oraz sieć dróg idących ku Wrocławowi i Głogowowi przez Sulmierzyce, Jutrosin i Poniec²⁰⁸.

Najważniejszym elementem kształtującym rzeczywisty przebieg sieci drogowej wokół miasta była jednak rzeka Proсна, która – nieuregulowana aż do połowy XIX w. – stwarzała realne zagrożenie dla mieszkańców Kalisza od samych początków istnienia osadnictwa na tym terenie²⁰⁹. Część lokalnych drożysk wokół miasta bywała okresowo zalewana przez rzekę w sezonach jesienno-zimowych²¹⁰. Wpływ na jakość samych dróg miały także okoliczne gleby. Centralna część miasta lokacyjnego leży na madach rzecznych, a jego północne przedmieścia usytuowane były na glebach gliniastych²¹¹. Jak podaje XVIII-wieczna ilustracja zlecona na rzecz Komisji Dobrego Porządku, na traktach biegnących do Kalisza od północy przejazd do miasta był znacznie utrudniony właśnie ze względu na zalegającą na nich wodę²¹².

powiatu wrzesińskiego), s. 102; zob. też AGAD, dok. perg. nr 3529 z 1450 r., który wymienia drogę na Kokanin i do wsi Pawłówko (Pawłówek).

²⁰⁵ Akt rew., s. 144–145; Taryfy 1767, s. 264. Cło ołobockie było już wzmiankowane w 1292 r.; KDW II, nr 686).

²⁰⁶ KDW V, nr 666.

²⁰⁷ Informacja za SHGKart (BRacz, rkps 523, t. 1, f. 4): „tertiam sortem suam minore borrae in eadem Minori Tursko incipiendo a via, quae se protendit de Biskupice ad Tursko ad sinistram partem, usque ad viam, quae vadit de Minori Tursko a taberna Szopa per eandem borram usque ad viam Kaliska et a via Kaliska usque iuxta viam, quae ducit ad paludem Bucheno”.

²⁰⁸ O intensywności handlu pomiędzy południową częścią woj. kaliskiego a Śląskiem może świadczyć m.in. dokument opisujący zalecenia dotyczące obserwowania handlu wołami na jarmarkach na tym obszarze, datowany na połowę XVI w.; Spisanie jarmarków, s. 158–159. Por. także z odpowiednimi passusami w Weymann, Drogi, s. 245–248 i rozmieszczeniem komór celnych oraz punktów mytniczych na mapie dróg.

²⁰⁹ T. Kałuża, *Analiza zmian układu*, s. 138–152; E. Stupnicka, *Grodzisko na Zawodziu na tle rozwoju koryta Proсны*, [w:] *Kalisz wczesnośredniowieczny*, red. T. Baranowski, Kalisz 1998, s. 29–37; por. T. Dunin-Wąsowicz, *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej*, s. 90–97.

²¹⁰ Taryfy 1767, s. 261: „Trzeci także most na strumieniu z tejże rzeki Proсны, blisko OO. Reformantów płynącym, z zimy tylko i na jesień wylewającym, a na lato suchym”.

²¹¹ Zob. mapę gleb w skali 1:300 000 wydaną przez Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa w Warszawie w 1961 r.

²¹² Taryfy 1767, s. 261: „a przed tym mostem ulicą Ku Szubienicom, na trakcie toruńskim zaczawszy, z góry ku miastu droga gliniasta, straszne wyboje i doły w niej porobione”.

GNIEŹNIEŃSKI ZESPÓŁ OSADNICZY

Anna Paulina Orłowska

Plan przedstawia Gniezno w murach (miasto po lokacji sprzed 1241 r.) wraz ze wzgórzem katedralnym oraz licznymi przedmieściami i wsiami: Jędrzejewo, Cierpięgi, Targowisko, Wójtostwo, Piotrowo, Grzybowo Świętojańskie i Panieńskie, Słomianka, Kustodia oraz Kawiory.

Rekonstrukcja została opracowana według założeń w serii AHP. Jej podstawę stanowią źródła kartograficzne z XVIII i XIX w., źródła ikonograficzne z okresu od XVI do XIX w. oraz pisane pochodzące głównie z XVI i pierwszej połowy XVII stulecia. Przyjęto skalę 1:10 000. Zaprezentowany plan jest rekonstrukcją hipotetyczną, tj. jego elementy zostały przedstawione z różnym stopniem prawdopodobieństwa. W szczególności w przypadku elementów znanych tylko z przekazów pisemnych lokalizacja może nie być w pełni precyzyjna.

Źródła kartograficzne i ikonograficzne

Podstawowym źródłem kartograficznym do sporządzenia niniejszego planu była *Mappa z położeniem samych Placów y ogrodów do Miasta Gniezna należace*, opracowana na zlecenie Komisji Dobrego Porządku przez Karola de Kirszenstein w 1787 r. W niniejszej pracy korzystano z zeskanowanego odrysu planu wykonanego w 1949 r. przez Marcina Beyera, porównując z drukowanym egzemplarzem z zasobów Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. Wiadomo o istnieniu jeszcze dwóch kopii tego planu, do których niestety nie udało się dotrzeć, sądząc jednak po fotografiach poglądowych, nie różnią się one od posiadanego egzemplarza ani objętym zakresem, ani szczegółowością przekazu. O istnieniu oryginału brakuje informacji. Plan Komisji Dobrego Porządku jest w wysokim stopniu kartometryczny i obejmuje obszar miasta lokacyjnego i południowych przedmieść. Obrzeża planu wykreślone są z niską precyzją, wręcz tylko zaznaczone. Dotyczy to szczególnie wzgórza z kościołem św. Jana oraz – dość nieszczęśliwie – dzisiejszych okolic dworca, przekształconych intensywnie w drugiej połowie XIX w. Obszar Wzgórza Lecha jest całkowicie poza zasięgiem planu.

Drugi plan z XVIII w. pochodzi z 1797 r. i jest zachowany niestety tylko w bardzo uproszczonym odrysie Henryka Müncha¹. Oryginał planu był przechowywany w archiwum poznańskim i przepadł w czasie II wojny światowej². Z opracowania Müncha z 1946 r. wynika, że plan używany przez niego w postaci kopii na szklanej kliszy uwzględniał wiele obiektów, których położenie jest obecnie nieznane³, ale niefortunnie akurat ta klisza nie została przekazana do zasobów Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN.

W związku z brakiem starszego materiału kartograficznego do rekonstrukcji przedmieść Gniezna użyto pomocniczo mapy UMTB. Arkusz Gniezno został sporządzony w 1830 r., a więc niestety po pożarze miasta w 1819 r. W pojedynczych przypadkach posiłkowano się również mapami

¹ Münch, tabl. XI.

² *Gniezno, woj. Poznańskie, Studium historyczno-urbanistyczne opracowane na zlecenie PWRN – Wydziału Architektury i Nadzoru Budowlanego w Poznaniu*, b.m.w. [1946], mps w zasobie AAG, s. 1–2.

³ Tamże.

współczesnymi. Kontrolnie porównywano wyniki z *Retablissement Plan*, stworzonym po pożarze 1819 r.⁴, z MTB oraz z odrysem planu Backhoffa-Crusiusa⁵.

Duże znaczenie miały również źródła ikonograficzne. Tu przede wszystkim należy wymienić odręczny plan miasta z 1512 r., sporządzony w klasztorze Klarysek, który nie tylko oddaje głównie północną część miasta, ale w dodatku robi to w sposób bardzo schematyczny, jednakże uwzględnia szczegóły, których inne źródła nie przekazują⁶. Dodatkowe informacje na temat tej części miasta zawiera drugi plan miasta stworzony w tym zakonie, pochodzący z XVII w., mniej schematyczny, ukazujący pojedyncze budynki i ich wzajemne położenie, będący uproszczonym planem widokowym⁷. Dla rekonstrukcji Piotrowa podstawowe znaczenie miał plan widokowy wykonany w 1687 r. przez Wojciecha Ostafieja, również przechowywany w AAG⁸.

Niezmiernie użyteczne były także widoki miasta. Najstarszy, sporządzony w 1661 r. przez Johanna Rudolfa Storna, prezentuje miasto od południa⁹, a XVIII-wieczne gwasze Karola Albertiego od północnego zachodu, zachodu oraz południowego zachodu, ukazując m.in. budynki, które uległy zniszczeniu w XIX w.¹⁰ Szczególnie w przypadku zabudowań, które nie zostały uwzględnione w zasięgu mapy Kirszensteina, gwasze te stanowią często nie tylko jedyne źródło umożliwiające rekonstrukcję zarysu zabudowy, ale również są podstawą do stwierdzenia sposobu zagospodarowania terenu. Niestety pochodzący z tego samego okresu widok miasta będący tłem obrazu św. Wawrzyńca z kościoła pod tym wezwaniem nie wniósł nowych informacji¹¹.

Źródła pisane

W związku ze znacznymi stratami wśród archiwaliów gnieźnieńskich, spowodowanymi przez pożary miasta, udział źródeł proveniencji miejskiej był bardzo ograniczony. Szczególnie użyteczne okazały się zasoby archiwów kościelnych. Fundamentalne znaczenie miała wizytacja przeprowadzona w 1608 r. przez Wincentego de Seve¹², wspomagająco wykorzystano akta klarysek¹³. Dla poszczególnych jurydyk użyto akt tychże jurydyk, przechowywanych w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu¹⁴.

Opracowania

Historia Gniezna wzbudzała zainteresowanie historyków już w XIX w. Najwcześniejsze prace na temat poszczególnych zabytków miasta i zagadnień z jego historii publikował w latach 40. XIX w. Karol Ney, głównie w czasopiśmie „Przyjaciół Ludu”¹⁵. On też w dziele poświęconym błogosławionej Jolancie przedstawił zarys historii miasta – w zakresie potrzebnym do przedstawienia dziejów tamtejszego klasztoru Klarysek¹⁶. Większość przyczynków do historii Gniezna z drugiej połowy XIX w., wśród autorów których należy wymienić Joachima Lelewela, Ignacego Polkowskiego, Józefa Walkowskiego, prezentuje podobne ujęcie tematu i koncentruje się na dość wąskim wachlarzu zagadnień, z silną dominantą historii kościołów, przede wszystkim katedry¹⁷. Prace na ten temat bardzo ułatwiła obszerna publikacja

⁴ AAG, C 131.

⁵ G. Mikołajczyk, *Początki Gniezna*, t. 1, Poznań 1971–1972, s. 28, ryc. 7.

⁶ S. Pasiciel, *Zespół klasztorny franciszkanów i klarysek w Gnieźnie*, Gniezno 2005, s. 141, il. 129.

⁷ Tenże, *Gniezno. Widoki miasta*, Warszawa–Poznań 1989, s. 82, ryc. 58.

⁸ Tamże, s. 62, ryc. 40.

⁹ Tamże, s. 18, ryc. 1.

¹⁰ Tamże, ryc. III, VI, VIII.

¹¹ Tamże, ryc. I.

¹² Wiz. Gn. 1608–1609.

¹³ AAG, ACap Luzy O 30, ACap Luzy O 31.

¹⁴ Grzybowo Świętojańskie: AmGn, I 155, I 165; Cierpięgi: AmGn, I 132, 133, 134, 135; Wójtostwo: AmGn, I 173.

¹⁵ Zazwyczaj jednak nie pod nazwiskiem, lecz inicjałem, co utrudnia identyfikację wszystkich tekstów, np. M.K., *Kościół ś. Jana Chrzciciela w Gnieźnie*, „Przyjaciół Ludu”, t. 10, 1843, z. 10, s. 74.

¹⁶ K. Ney, *Żywot bł. Jolanty i kronika klasztoru zakonnic ś. Klary w Gnieźnie*, Leszno–Gniezno 1843.

¹⁷ J. Lelewel, *Drzwi kościelne płockie i gnieźnieńskie*, Poznań 1857; I. Polkowski, *Katedra Gnieźnieńska*, Gniezno 1874; J. Walkowski, *Wspomnienie o kościele metropolitalnym w Gnieźnie*, Gniezno 1876.

Jana Korytkowskiego na temat gnieźnieńskich arcybiskupów¹⁸. Na tle tego trendu wyróżnia się studium E.S. Kortowicza, poświęcone topografii Gniezna¹⁹. Pierwsza monografia miasta, autorstwa Stanisława Karwowskiego, opublikowana w 1892 r. w „Rocznikach Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, była również oparta głównie na źródłach kościelnych i tym samym skoncentrowana na historii kapituły i kościołów²⁰. Zupełnie odmienny charakter miała praca Adolfa Warschauera z 1918 r., który korzystając ze swojej świetnej znajomości zasobów archiwum poznańskiego, przedstawił historię miasta z różnych perspektyw i dał tym samym solidną podstawę do dalszych badań²¹. W dwudziestoleciu międzywojennym główny punkt ciężkości naukowych eksploracji został przeniesiony na badania archeologiczne oraz z zakresu historii sztuki i numizmatyki. Podsumowanie prac prowadzonych m.in. przez Józefa Kostrzewskiego, Konrada Jażdżewskiego, Witolda Hensla i Wojciecha Kóckę przedstawiała praca zbiorowa pod redakcją pierwszego z wymienionych, wydana w 1939 r.²² W powojennej historiografii było kilka prób całościowego opracowania historii Gniezna, naczelne miejsce zajmuje z pewnością dzieło zbiorowe pod redakcją Jerzego Topolskiego²³. W XXI w. pojawiła się bardzo obszerna *Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej*²⁴, która przynosi w niektórych obszarach znaczące uzupełnienie dotychczasowej wiedzy na temat historii miasta, ale niestety poszczególne artykuły nie są oznaczone syglami autorów. Najnowsze ujęcie dziejów Gniezna powstało pod kierunkiem Józefa Dobosza²⁵. W związku ze znacznym zniszczeniem źródeł pisanych do dziejów Gniezna ważną rolę odgrywają badania archeologiczne, zebrane m.in. w dwutomowej monografii Gabrieli Mikołajczyk²⁶, w czterech tomach studiów i materiałów²⁷ oraz w dziele zbiorowym pod redakcją Zofii Kurnatowskiej²⁸. Niestety opracowania cząstkowe najnowszych badań są rozproszone, a częściowo nie zostały jeszcze wydrukowane. Dużo informacji zarówno historycznych, jak i archeologicznych na temat północnej części miasta w murach przynosi praca Stanisława Pasiciela poświęcona zespołowi klasztornemu klarysek i franciszkanów²⁹. Wspomnieć należy też o opracowaniach wprawdzie nie monograficznych, ale również istotnych dla historii Gniezna, jak studia nad rozplanowaniem miast wielkopolskich Müncha³⁰ i najdawniejszymi stolicami Polski Hensla³¹.

Dzieje

Ponad tysiącletnia historia Gniezna, pierwszej stolicy Polski, doczekała się czterech opracowań monograficznych oraz wielu opracowań cząstkowych, dlatego w tym miejscu zostaną tylko zaznaczone fakty mające znaczenie dla rekonstrukcji planu. Obok grodu z podgrodzem rozwijały się liczne osady handlowe i rzemieślnicze, w tym osada na Wzgórzu Panieńskim, przekształcona w latach 30. XIII w. w miasto lokacyjne³², osada u podnóża tegoż zwana Targowiskiem oraz osada produkcyjno-handlowa znajdująca się po drugiej stronie pasa jezior, czyli Zajezierze zwane częścią Piotrowem.

¹⁸ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, t. 2, Poznań 1888.

¹⁹ E.S. Kortowicz, *Gniezno. Szkic topograficzny*, Gniezno 1887.

²⁰ S. Karwowski, *Gniezno*, Poznań 1892.

²¹ A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, Posen 1918. Dogłębna znajomość przez A. Warschauera archiwaliów wielkopolskich, wynikająca z jego wieloletniego zatrudnienia w archiwum poznańskim, znalazła swoje odzwierciedlenie w jego pracy poświęconej temu tematowi; tenże, *Die Städtischen Archive in der Provinz Posen*, Leipzig 1901.

²² *Gniezno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk*, red. J. Kostrzewski, Poznań 1939.

²³ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965.

²⁴ *Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej*, red. M. Aleksandrowicz, B. Hojdis, A. W. Mikołajczak, Gniezno 2011.

²⁵ *Dzieje Gniezna – pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016.

²⁶ G. Mikołajczyk, *Początki Gniezna*.

²⁷ *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 1–4, red. J. Topolski i in., Warszawa–Poznań 1984–1995.

²⁸ *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych: nowe fakty, nowe interpretacje*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 2001 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Archeologicznej, t. 21).

²⁹ S. Pasiciel, *Zespół klasztorny*.

³⁰ Münch.

³¹ W. Hensel, *Najdawniejsze stolice Polski*, Warszawa 1960.

³² Nie zachował się niestety ani przywilej lokacyjny, ani dokładna data, ale przyjmuje się, że miasto lokował zmarły w 1239 r. Władysław Odonic. Istnienie gminy miejskiej w Gnieźnie jest potwierdzone przez dokument lokacyjny Powidza w 1243 r.

Cały ten zespół osadniczy został poważnie zniszczony przez najazd Krzyżaków w 1331 r. Miasto, leżące na ważnym szlaku eksportowym, szybko się odrodziło i rozkwitło. Duży wpływ na jego pomyślny wzrost miały jarmarki (początkowo dwa, na św. Wojciecha i na św. Bartłomieja), które z czasem stały się dominującym punktem w handlu, przede wszystkim handlu bydłem, co przez lata znajdowało odbicie w lokalnej toponomastyce³³. Rozwój gospodarczy miasta, szczególnie w zakresie produkcji piwa, sprowadził na miasto inne zagrożenie, a mianowicie pożary, które nawiedzały miasto lub jego części w latach 1503, 1512, 1538, 1548, 1613. Szczególnie ten ostatni ma duże znaczenie dla rekonstrukcji planu miasta, ponieważ objął całe miasto wraz z przedmieściami i wymusił znaczne zmiany w obrazie miasta, m.in. skłonił do preferowania budynków murowanych. Ostatnim pożarem, który ma duże znaczenie dla rekonstrukcji planu, jest pożar z 1819 r., wówczas bowiem, korzystając z nowocześniejszych narzędzi, przeprowadzono dogłębne zmiany w obrazie miasta, niwelując Wzgórze Panieńskie w obrębie rynku i przenosząc tę nadwyżkę pomiędzy Wzgórze Panieńskie i Wzgórze Lecha, zmieniając też przebieg niektórych ulic, w tym Tumskiej, a także zasięg działek. Zmiany te są dla nas tym bardziej znaczące, że dysponujemy tylko jednym planem (1787 r.) i jednym odciskiem (1797 r.) sprzed ich dokonania. Podstawowe źródło kartograficzne dla wielu obszarów, czyli UMTB, pochodzi dla Gniezna z 1830 r., czyli niestety prezentuje stan po tych daleko idących zmianach.

Hydrografia

Duży wpływ na kształt Gniezna miały liczne jeziora i ciek, znajdujące się w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Uwzględnienie ich na planie było o tyle trudne, że część z nich zanikła już w czasach nowożytnych. Szczególnie dotyczy to Jeziora Świętego i południowej części jeziora Jelonek, które nie są uwzględniane nawet na najstarszych planach miasta. Jednocześnie były one tak ważne dla rozwoju miasta w badanym okresie, że należało podjąć próbę odtworzenia ich prawdopodobnego zasięgu w 1600 r. Szczególnie przydatne do tej rekonstrukcji były uwagi Ferdynanda Wolińskiego³⁴. W przypadku jeziora Jelonek skorygowano wyniki Wolińskiego na podstawie ukształtowania terenu. Dla jego wschodniej części zrezygnowano z dwóch wydłużonych zatok położonych na południe od miasta oraz oznaczono zachodni brzeg jeziora, nieuwzględniony w opracowaniu Wolińskiego. Za podstawę przyjęto tę samą poziomice, która wyznacza wschodni zakres. Do zrekonstruowania cypla, na miejscu którego wzniesiono w XX w. stadion, posłużono się także obrazem poziomicy z mapy z 1880 r. (MTB). Zasięg północny jeziora znajduje dodatkowe potwierdzenie w planie z 1687 r., którego Woliński nie używał. W konsultacji z kartografami do kontroli poprawności rekonstrukcji użyto również LIDAR-u. Jezioro Święte zostało zrekonstruowane także z wykorzystaniem spostrzeżeń Wolińskiego na bazie UMTB i poprawione na podstawie odczytu LIDAR. Zasięg Jeziora Świętokrzyskiego, w wyniku połączenia z Jeziorem Świętym widoczny w bardzo ograniczonym zakresie, opiera się na UMTB. Granicę między jeziorami Jelonek i Świętym wyznaczała grobla, przez którą zaznaczono przepływ zgodnie z UMTB.

Przebieg rzeki Srawy opiera się głównie na UMTB z licznymi jednak uzupełnieniami z innych źródeł. Przede wszystkim zachodni przebieg – między Wzgórzem Lecha a miastem lokacyjnym – został nakreślony na podstawie ustaleń archeologicznych³⁵. Istnienie lewego dopływu Srawy przed miastem wraz ze zbiornikiem wodnym w okolicach kościoła św. Michała, określanym mianem Stawek³⁶, w którym ten dopływ miał swój początek, zostało ustalone na podstawie mapy z 1787 r. Poza tym na południe od miasta wyrysowano dwa ciek, których nie uwzględnia UMTB. Po pierwsze był to dobrze potwierdzony źródłowo i toponomastycznie przekop będący przedłużeniem fosy miejskiej na południe od miasta, który w pobliżu Bramy Farnej rozszerzał się w niewielki staw, prawdopodobnie ułatwiający utrzymanie odpowiedniej ilości wody w fosie³⁷. Po drugie wąski ciek łączący niewielki zbiornik

³³ Szczególnie na przedmieściach pojawiają się określenia takie jak Targowisko Końskie, Koński Targ, Viehmarkt.

³⁴ F. Woliński, *Sieć hydrograficzna regionu gnieźnieńskiego w wiekach średnich*, SMDWP, t. 14, 1980, nr 1, s. 137–161; w mniejszym zakresie też: tenże, *Karty dziejopisarskie Gniezna i ziemi gnieźnieńskiej. Studium historyczno-geograficzne*, Szczecin 2003.

³⁵ F. Woliński, *Karty dziejopisarskie Gniezna*, s. 78–79.

³⁶ AmGn, I 155, f. 10 v.

³⁷ F. Woliński twierdzi, że przekop ten był zasilany wodami rzeki Srawy kanałem prowadzącym wzdłuż cmentarza kościoła Świętego Ducha od zbiornika znajdującego się na północ od tegoż kościoła; tenże, *Karty dziejopisarskie Gniezna*,

wodny (może źródło wody) z jeziorem Jelonek. Obydwa ciekі widoczne są zarówno na planie z 1787, jak i z 1797 r.

Miasto lokacyjne

Ulice i rynek

Kwestia układu urbanistycznego Gniezna została dość dobrze zbadana, podstawowy zarys rozwoju sieci drogowej przedstawił Münch³⁸, zasadnicze informacje zrekonstruował Topolski³⁹, a pewne uzupełnienia przyniosły prace prowadzone w ramach *Encyklopedii Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej*⁴⁰ oraz nowego opracowania dziejów miasta⁴¹.

Münch ustalił, że podobnie jak omawiany w tym tomie Dolsk⁴², Gniezno ma charakterystyczny trójpasemowy plan z typowym dla miast lokacyjnych oddaleniem kościoła parafialnego od rynku. Jednocześnie widać wyraźnie wpływ osadnictwa przedlokacyjnego na kształt miasta, choćby w postaci wydłużonego rynku, którego cały długi południowo-wschodni bok pozbawiony był rozgałęzień ulicznych⁴³.

Podobnie jak w wielu miastach, główne osie komunikacyjne w obrębie murów wynikają z przebiegu ponadregionalnych ciągów komunikacyjnych. Od zachodu wpadała do miasta droga z Poznania, łącząca się tuż przed murami miejskimi z drogą z Kcyni od północy oraz z drogą ze Środy i Śremu od południa. Przechodziła ona przez most nad rzeką Srawą oraz bramę miejską zwaną Tumską. Dochodziła do rynku pośrodku zachodniej pierzei, trochę bardziej na północ niż obecnie⁴⁴. W księgach szosu z pierwszej ćwierci XVII w. nosi jednak nazwę nie ul. Poznańskiej, ale Kościelnej (*Ecclesiastica*), odnoszącej się do katedry leżącej tuż przy niej i znacznie bliżej miasta. Na planie oznaczona jest jako Tumska. Od strony południowej do miasta dochodziła z południa droga łącząca szlaki z Pyzdr, Wrześni, Słupcy i Konina. W obrębie miasta jej kontynuacją była ulica nosząca nazwę od kościoła farnego, czyli Świętej Trójcy (*s. Trinitatis*), w późniejszych przekazach nazywana także Farską lub Pyzdrską. Od wschodu do miasta wpadała droga z Torunia prowadząca przez Trzemeszno; o znaczeniu tego pierwszego ośrodka dla Gniezna świadczy konsekwentne używanie nazwy ul. Toruńskiej. W murach sytuowano dotychczas również ul. Żydowską, łączącą ul. Tumską z klasztorem Klarysek, oraz ul. Szewską jako równoległą do Tumskiej. Przypisywana dotychczas miastu w murach ul. Solny Targ leżała jednak poza jego murami, w okolicach kościoła św. Mikołaja⁴⁵. Wzdłuż tego kościoła wiodła ul. św. Mikołaja, prostopadła do ul. Świętej Trójcy. Praktycznie równoległa do niej była ul. Nad Przykopem (obecnie Rzeźnicka), która – jak wskazuje nazwa – prowadziła wzdłuż przekopu fosy na południe od miasta. Prawie prostopadła do niej była ul. Słomianka, prowadząca do młyna i osady o tej samej nazwie. Istnieje wiele teorii dotyczących umiejscowienia, a przede wszystkim zasięgu Targowiska, są one zróżnicowane do tego stopnia, że wręcz sprzeczne, czasem nawet w obrębie jednej publikacji. Jest to pochodna przede wszystkim faktu, że ten toponim używany był zarówno do pojedynczego placu, jak i uogólniająco do całego przedmieścia. Targowisko w tym drugim znaczeniu zostanie omówione dalej, w części poświęconej jurydykom. Zasięg Targowiska jako placu nie jest w źródłach ukazany precyzyjnie, co wynika przynajmniej w części z tej oboczności znaczeniowej. Nie ulega wątpliwości, że nazwy Targowisko (także w odmianie Targ Koński) używano w stosunku do obecnego pl. 21 Stycznia. Wątpliwości dotyczą użycia tej nazwy także do Zielonego Rynku, ale wydaje się, że obecne wyraźne rozróżnienie toponomastyczne tych dwóch placów wynika z przestrzennego rozdzielania części

s. 80. Najstarsze dostępne plany, mimo że pokazują wyraźnie przekop na południe od miasta, to nie uwzględniają w żaden sposób tego kanału.

³⁸ Münch, s. 62–63, 141–142, 167, 173.

³⁹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 260–266.

⁴⁰ *Encyklopedia Gniezna*, s. 183–185.

⁴¹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Dobosz.

⁴² Zob. M. Słomski, *Dolsk*, w tym tomie.

⁴³ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 144.

⁴⁴ Obecna ul. Tumska została przesunięta po pożarze w 1819 r., tak aby jej oś pokryła się z osią katedry, co pozwoliło na lepsze wyeksponowanie zabytku; AAG, C 131, *Retablissement Plan*.

⁴⁵ *Wiz. Gnz.* 1608–1609, k. 512 v.

pierwotnego placu wraz z jego stopniową zabudową. Jeszcze w 1803 r. Zielony Rynek nosił tak samo jak pl. 21 Stycznia nazwę *Viehmarkt* (choć już z dołączonym predykatem *klein*), co świadczy o postrzeganiu tych obecnie dwóch placów raczej jako części jednej całości⁴⁶. Nie udało się w sposób pewny ustalić, którędy przebiegała ul. Świętego Ducha, więc także nie została oznaczona na planie.

Część ulic nie nosiła nazw – do tej grupy zaliczają się ulice przymurze (np. świetnie widoczna na planie z 1787 r. droga równoległa do ul. Nad Przekopem) czy też uliczka prowadząca od Bramy Toruńskiej do klasztoru franciszkańskiego⁴⁷.

Mury

Podjęmowane dotąd próby rekonstrukcji przebiegu murów miejskich są zróżnicowane. Ponieważ jednak wszystkie uwzględniają trzy bramy miejskie, choć dla ich określenia używają zróżnicowanych nazw, najpierw zostaną przedstawione bramy i ich orientacyjne położenie, a dopiero potem będzie omówiony przebieg muru.

Na podstawie planu z 1512 r. przyjęto dla bram Gniezna nazwy Toruńska, Tumska i Farna. Brama Toruńska była skierowana najbardziej na wschód i znajdowała się na drodze z Torunia. Brama Tumska, usytuowana od zachodu, bywała często określana również jako Poznańska, ale w źródłach znajduje się też określenie Żydowska. Wreszcie brama południowa nazywana była Farną, ale również Pызdrską, Wrześnienską, Słupecką czy Kaliską.

Południowo-wschodni odcinek murów wraz z bramami Toruńską i Farną przetrwał do XIX w. i rozebrano go dopiero po pożarze w 1819 r., w związku z czym został ujęty na planach z lat 1787 i 1797, zarówno jego przebieg, jak i umiejscowienie tych dwóch bram nie budzi wątpliwości. Plan powtarza więc w tym zakresie materiał kartograficzny za wyjątkiem przerwy w murze (furty?), znajdującej się na południe od Bramy Toruńskiej, której późniejszej proveniencji dowodzi rysunek Storna z 1661 r., nieuwzględniający jakiegokolwiek otworu w murach na odcinku między bramami⁴⁸.

Przebieg odcinka północnego murów nie został wprawdzie uwieczniony na ówczesnych mapach, jednakże z racji ukształtowania terenu jego rekonstrukcja jest ułatwiona. Linię muru wyznacza krawędź skarpy z jednej, a budynki zabudowań kościelnych i klasztornych z drugiej strony. Ograniczona w ten sposób przestrzeń jest na tyle wąska, że różnice między poszczególnymi propozycjami rekonstrukcji przebiegu muru na tym odcinku są minimalne i pokrywają się z dokładnością do kilku metrów z propozycją planu.

Największą trudność stanowi rekonstrukcja ostatniego, trzeciego odcinka, okalającego miasto od strony zachodniej. Przyczyn tego stanu rzeczy jest kilka, przede wszystkim mur z tej strony zanikł najwcześniej, tak że w literaturze pojawiały się wręcz wątpliwości, czy w ogóle istniał⁴⁹. Brakuje również materiału ikonograficznego, ponieważ od tej strony miasto było zasłonięte przez Górę Lecha. Ważnym czynnikiem są również intensywne prace niwelacyjne podjęte w tej części miasta po pożarze z 1819 r., które znacznie zmieniły ukształtowanie podłoża. Dotychczasowe rekonstrukcje prezentowały zasadniczo dwa rozwiązania. Na starszych mur odchodził znacznym łukiem od obecnej ul. św. Wawrzyńca, tak że między nią i murem tworzyła się wolna przestrzeń o niesprecyzowanym przeznaczeniu i stopniu zabudowania. Zbieg ulic św. Wawrzyńca i Kaszarskiej znajdował się przy tym w obrębie murów. Na nowszych rekonstrukcjach mur prowadzony jest znacznie bardziej na wschód, a więc bliżej rynku, i zostawia ul. św. Wawrzyńca poza obszarem miasta, ul. Kaszarska zaś staje się ulicą ślepą, dobiegającą do muru pod kątem ok. 45 stopni, zbieg ulic św. Wawrzyńca i Kaszarskiej przestaje więc istnieć. Zmiana przebiegu muru wpływa również na umiejscowienie Bramy Tumskiej, która w nowszych rekonstrukcjach znajduje się na przecięciu ulic Tumskiej i Podgórznej, w starszych zaś była od tego skrzyżowania znacznie odsunięta na zachód.

Prezentowany plan proponuje jeszcze inny przebieg, oparty w dużej mierze na ustaleniach archeologicznych. Wychodząc z założenia, że młyn nad rzeką Srawą znajdował się poza murem miejskim, przyjęto zachodnią granicę możliwego przebiegu muru. Młyn znajdował się na terenie określonym obecnie jako zaplecze działki przy ul. Tumskiej 3, która jest działką narożną, przylegającą do

⁴⁶ AP Poznań, Oddział w Gnieźnie, sygn. 1187a.

⁴⁷ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 263.

⁴⁸ S. Pasiciel, *Widoki*, s. 18.

⁴⁹ J. Kohte, *Der mittelalterliche Stadtplan von Gnesen*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen”, 1903, z. 4, s. 56.

ul. św. Wawrzyńca. Utrzymując ul. św. Wawrzyńca jako uliczkę podmurną, zaproponowano jednocześnie drogę pod murami, niezbędną jako dojazd do młyna.

Kwestia nieuwzględniana w dotychczasowych pracach nad rekonstrukcją murów miejskich to problem furt w murach. O ile od strony wschodniej, która jest uwieczniona w ikonografii, furt na pewno nie było, choćby z racji niewielkiej odległości pomiędzy bramami, o tyle od strony zachodniej, do tej pory słabo zbadanej, prawdopodobne były dwie furty. Jedna od strony południowej, łącząca miasto ze Słomianką⁵⁰, druga od północnej, ułatwiająca komunikację między klasztorem Klarysek a Grzybowem. Z braku jednoznacznych potwierdzeń źródłowych nie uwzględniono ich jednak w prezentowanym planie.

Inne budynki

Na rynku gnieźnieńskim znajdował się w jego północnej części ratusz, którego oznaczenie na planie jest orientacyjne, ponieważ prawdopodobnie po pożarach nie był odbudowywany dokładnie w tym samym miejscu⁵¹. Podobnie przybliżone jest umiejscowienie wagi miejskiej oraz domu handlowego⁵². O lokalizacji części jatek wiemy z przywileju klarysek, według którego znajdowały się one w północnej części placu.

Przy rynku gnieźnieńskim znajdował się dom należący do osady Wójtostwo, którego położenia nie udało się ustalić, a w którym odbywały się sądy ziemskie⁵³.

Nie udało się również określić, gdzie znajdowała się łaźnia miejska, ponieważ źródła miejskie podają w tej kwestii niespójne informacje.

Dzielnica żydowska

Do XVII w. dzielnica żydowska znajdowała się w obrębie murów miejskich. Zajmowała obszar na północ od ul. Tumskiej i na zachód od rynku, granicząc z klasztorem Klarysek, co wywoływało liczne konflikty⁵⁴ i doprowadziło do przeniesienia dzielnicy żydowskiej w XVIII w. za Bramę Toruńską, w okolice kościoła Świętego Ducha. Z powodu tych przenosin XVIII-wieczne plany miasta nie dostarczają żadnych informacji o topografii dzielnicy żydowskiej w murach, tak że rekonstrukcja opiera się na źródłach pisanych oraz szkicu z 1512 r. W swojej pierwotnej lokalizacji dzielnica żydowska zajmowała obydwie strony uliczki prowadzącej od ul. Tumskiej na północ, w kierunku klasztoru Klarysek, przy czym po stronie wschodniej zabudowa żydowska nie obejmowała całego bloku, ale grupowała się w jego zachodniej części, nie dochodząc tym samym do rynku. W zachodnim bloku zabudowy znajdowała się synagoga wraz ze szkołą. Na planie zaznaczono orientacyjne położenie synagogi, która do tej pory była błędnie umiejscawiana na narożniku ulic Tumskiej i Żydowskiej⁵⁵. Nowa lokalizacja wynika nie tylko z nowszych ustaleń na temat tradycji i zwyczajów w zakresie budowania synagog na ziemiach polskich, ale przede wszystkim z nowej interpretacji kontraktu budowlanego⁵⁶, który jasno określał, że synagoga gnieźnieńska ma być wzorowana na poznańskiej. Położenie tej ostatniej zostało zrekonstruowane wewnątrz bloku zabudowy⁵⁷. Tezę na temat położenia synagogi gnieźnieńskiej wewnątrz bloku zabudowy potwierdza również szkicowy plan miasta z XVII w., ukazujący charakterystyczny budynek synagogi z łamanym dachem polskim, stojący między domami, a nie na narożniku. Budynek synagogi ma na planie rozmiary odpowiadające wymiarom określonym w kontrakcie budowlanym, przy kreśleniu przyjęto, że budynek był orientowany.

⁵⁰ H. Münch wskazuje, że połączenie między miastem a Słomianką ma raczej dość odległą metrykę; tenże, *Historia i rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Gniezno, woj. Poznańskie, Studium historyczno-urbanistyczne*, s. 46.

⁵¹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 145.

⁵² Tamże, s. 146.

⁵³ LWWK 1659, s. 160.

⁵⁴ AAG, ACap Luzy O 31.

⁵⁵ „[Die Synagoge] lag am äussersten Ende der Judenstrasse an der Ecke der Domstrasse”; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 132.

⁵⁶ Obszernie cyt. [w:] tamże, s. 131–132.

⁵⁷ Por. P. Dembiński, *Poznański zespół osadniczy w XVI wieku* w tym tomie.

Kościóły i szpitale

Katedra

Kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny stoi na miejscu kaplicy na podgrodziu i był wielokrotnie przebudowywany. W XVI w. miał formę katedry gotyckiej, której budowa została zainicjowana w 1342 r. przez Jarosława Bogorię Skotnickiego. W XV w. dołączono do katedry liczne dobudówki, m.in. kaplice przy nawie południowej, skarbiec oraz jedną z wież, a w 1602 r. ukończono drugą. Katedra została uszkodzona w trakcie pożarów w latach 1613 i 1760. Pierwszy przekaz kartograficzny pochodzi dopiero z 1797 r., ponieważ na planie z 1787 r. Wzgórze Lecha nie zostało uwzględnione. Katedra jest jednak ukazana w wielu źródłach ikonograficznych, z których najstarsze datowane jest na 1505 r.⁵⁸, dobrze widać ją też na wędzicy z 1661 r.⁵⁹ oraz na XVIII-wiecznym widoku miasta⁶⁰. Na planie ze względu na konieczność generalizacji przedstawiono tylko ogólny zarys budowli, rezygnując ze szczegółowego odtwarzania zasięgu poszczególnych przybudówek. Przy katedrze znajdowała się szkoła katedralna.

Kościół św. Jerzego

Kościół św. Jerzego ma bardzo starą metrykę, wywodzącą się od kaplicy grodowej⁶¹. Jak potwierdzają wizytacje, w XVI w. był budynkiem murowanym⁶², restaurowano go w latach 1613 i 1782, ale do dzisiaj jego zarys opiera się na podstawach romańskich⁶³, więc rekonstrukcja na planie jest pewna i opiera się na współczesnych danych.

Kaplica św. Stanisława

Kaplica św. Stanisława została wystawiona i uposażona przez Jana Łaskiego. Ceglana rotunda powstała pomiędzy katedrą i kościołem św. Jerzego. Została otoczona cmentarzem nazwanym Bożą Rolą. Po pożarze 1613 r. odbudowano ją na koszt kapituły, a w 1680 r. była gruntownie odrestaurowana na koszt kanonika metropolitalnego Stanisława Cieńskiego; rozebrano ją w drugiej połowie XVIII w.⁶⁴ Jej położenie nie zostało więc zaznaczone na planach z końca XVIII w. i zostało zrekonstruowane na podstawie opisów źródłowych⁶⁵.

Kaplica św. Anny

Kaplica św. Anny została erygowana kanonicznie i uposażona przez Kazimierza Jagiellończyka na prośby kanonika gnieźnieńskiego Władysława Głębckiego jako świątynia szpitalna w 1497 r.⁶⁶ Po pożarze w 1613 r. gmach został odbudowany, ale po kolejnym pożarze w 1760 r. rozebrany i w związku z tym nie został ujęty na planie Kirszensteina⁶⁷. Niestety nie tylko jego położenie nie zostało zaznaczone na żadnym z dostępnych współczesnym badaczom planów, ale również brakuje przedstawień ikonograficznych jego zabudowań. Informacji o jego położeniu dostarcza wizytacja z 1608 r., według której kościół leżał między cmentarzem katedralnym a bramą miejską⁶⁸. Potwierdza to też określenie kościoła jako *ad pontem*, czyli przy moście na drodze do Poznania⁶⁹.

⁵⁸ Miniatura w inicjale w Antyfonarzu Klemensa z Piotrkowa; S. Pasiciel, *Widoki*, ryc. IV.

⁵⁹ Tamże, s. 18, ryc. 1.

⁶⁰ Tamże, ryc. VI.

⁶¹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 88.

⁶² Wiz. Gn. 1608–1609, k. 21v.

⁶³ J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, t. 4: *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Bromberg*, Berlin 1897, s. 121.

⁶⁴ LBG I, s. 9 (przyp.).

⁶⁵ Wiz. Gn. 1608–1609, k. 22v–24v.

⁶⁶ J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 2, s. 511.

⁶⁷ LBG I, s. 9 (przyp.); J. Walkowski, *Wspomnienie o kościele metropolitalnym*, s. 45–46.

⁶⁸ Wiz. Gn. 1608–1609, k. 24r.

⁶⁹ A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 34.

Kościół Świętej Trójcy

Pierwsze przekazy źródłowe o kościele Świętej Trójcy, parafialnym dla miasta lokacyjnego, pochodzą dopiero z XV w. i dotyczą budowy kościoła murowanego⁷⁰. W literaturze istnieje spór o istnienie wcześniejszego kościoła i parafii. Według Topolskiego aż do 1259 r. posługi parafialne spełniano w katedrze, potem zaś tę rolę przejęli franciszkanie⁷¹. Większość badaczy jest jednak zdania, że uwzględniając specyfikę fundacji kościołów farnych na ziemiach polskich, można domniemywać, że skoro kościół gnieźnieński zajmuje miejsce typowe dla ośrodków lokowanych, czyli na skraju miasta, granicząc z obwarowaniami miejskimi, był on fundowany w trakcie lokacji miasta albo niewiele później⁷². Wybudowany w XV w. kościół został znacznie zniszczony przez pożar w 1613 r., odrestaurowany i ponownie poświęcony w 1632 r. Dzięki ciągłości istnienia możliwe było ustalenie pewnej lokalizacji. Cmentarz dookoła kościoła jest wymieniony w wizytacjach⁷³ i został zrekonstruowany na podstawie planu z 1787 r. Przy kościele mieściła się szkoła, ale nie było domu prepozyta⁷⁴.

Kościół Świętego Ducha i szpital

Fundacja i uposażenie kościoła Świętego Ducha wraz z szpitalem nie są datowane w sposób pewny. Jego ufundowanie i uposażenie jest w literaturze przypisywane już na XIII w.⁷⁵, ale przesłankami przemawiającymi za tą tezą są argumenty natury ogólnej, brak jakichkolwiek informacji źródłowych czy archeologicznych.

Kościół ucierpiał w wyniku pożaru w 1613 r., następnie został odbudowany, a w pożarze w 1760 r. ponownie poważnie zniszczony. Ruiny sprzedano osobie prywatnej w drodze licytacji w drugiej dekadzie XIX w. Brak jest przedstawień ikonograficznych, ale kościół został uwzględniony na planach z lat 1787, 1797 i UMTB.

Kościół św. Mikołaja

Kościół i szpital św. Mikołaja został ufundowany w 1361 r.⁷⁶ W 1575 r. na miejscu dawnego drewnianego budynku wystawiony został przez mieszczanina Feliksa Papieża budynek murowany⁷⁷, który ocalał w czasie pożaru z 1613 r.⁷⁸ i przetrwał do początku XIX w.⁷⁹ Zabudowania nie zostały w żaden sposób uwiecznione w ikonografii (co wiąże się z brakiem wieży kościelnej), ale kościół jest zaznaczony na planach z lat 1787 i 1797 i na tej podstawie został oddany w niniejszej rekonstrukcji. Budynek szpitala natomiast nie jest uwzględniony ani w tych przekazach kartograficznych, ani w wizytacji 1608 r.⁸⁰, nie został więc oddany na planie. Według tego ostatniego źródła kościół był otoczony cmentarzem, który został zrekonstruowany na podstawie planu z 1787 r. Liczne fundacje wspomnianego już mieszczanina Papieża, opisane w wizytacjach, umożliwiły umiejscowienie Targu Solnego obok kościoła.

Kościół św. Wawrzyńca

Jest on wzmiankowany już w 1255 r. jako starszej proveniencji⁸¹. Został zniszczony w trakcie najazdu krzyżackiego w XIV w. i odbudowany jako świątynia drewniana, w połowie XVI w. zastąpiona istniejącym do dzisiaj murowanym gmachem⁸². Ciągłość istnienia pozwala na precyzyjną lokalizację obiektu na podstawie współczesnych planów. Charakterystyczna sylwetka kościoła, górującego nad

⁷⁰ J. Korytkowski, *Pralacy i kanonicy katedralni metropolii gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1, Gniezno 1883, s. 102; KDW V, 540.

⁷¹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 147.

⁷² J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler*, t. 4, s. 121; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 29; Münch, s. 63.

⁷³ *Wiz. Gn.* 1608–1609, k. 168v.

⁷⁴ Tamże, k. 169r.

⁷⁵ LBG I, s. 9; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 31; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 147.

⁷⁶ *Gniezno, woj. Poznańskie, Studium historyczno-urbanistyczne*, s. 9.

⁷⁷ LBG I, s. 9.

⁷⁸ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 268.

⁷⁹ *Gniezno, woj. Poznańskie, Studium historyczno-urbanistyczne*, s. 9.

⁸⁰ *Wiz. Gn.* 1608–1609, k. 172r–173r.

⁸¹ KDW I, nr 330.

⁸² J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler*, t. 4, s. 129.

zabudową przedmiejską, jest dobrze widoczna na gwaszach Albertiego⁸³ oraz w tle obrazu św. Wawrzyńca z ołtarza omawianego kościoła⁸⁴, ale niestety nie widać na nich bezpośredniego otoczenia kościoła. Na podstawie wizytacji można ustalić, że kościół był otoczony cmentarzem, którego zasięg został zrekonstruowany na podstawie planu z 1787 r. Zgodnie z tym samym przekazem w pobliżu kościoła stał dom plebana, którego lokalizacji nie udało się jednoznacznie określić – prawdopodobnie znajdował się na południe od kościoła i po tej samej stronie drogi co kościół.

Kościół św. Michała

Kościół św. Michała znajdował się poza murami miasta przy drodze na Trzemeszno i Toruń. Bezpośrednio przed nim rozciągał się plac, używany jako targowy osady Wójtostwo. Brak przekazów źródłowych nie pozwala ustalić nie tylko fundatora, ale nawet orientacyjnej daty powstania świątyni⁸⁵. Ze względu na przydomek „zbarski” przypisuje się jej lokalizację na miejscu gródka Zbar⁸⁶. To określenie jest jednak późniejsze i wynika ze związania tego kościoła z częścią terytorium dawnego dekanatu zbarskiego⁸⁷. W XVI w. budowla miała już formę do dziś zachowanego późnogotyckiego kościoła murowanego⁸⁸. Jej trwałość umożliwiła dokładne umiejscowienie na planie na podstawie współczesnych map. Według wizytacji przy świątyni znajdował się cmentarz (którego zasięg został zrekonstruowany na podstawie korelacji z innymi obiektami, jest więc hipotetyczny), szkoła oraz dom plebana, którego umiejscowienia nie udało się ustalić. Kościół ten pełnił nie tylko funkcję fary dla Wójtostwa, ale był też siedzibą dekanatu zbarskiego.

Kościół św. Antoniego z Padwy wraz z klasztorami Klarysek i Franciszkanów

Kościół wraz z klasztorami został ufundowany przez Bolesława Pobożnego w północnej części miasta lokacyjnego, a w 1279 r. na nowo uposażony i rozbudowany na propozycję wdowy po nim, Jolanty, przez jego bratanka Przemysła II. Zespół przetrwał w dobrym stanie liczne pożary Gniezna i jest najlepiej zachowanym przykładem średniowiecznego kościoła franciszkańskiego w Polsce⁸⁹. W obszernej monografii tego zespołu Pasiciel przedstawił rekonstrukcję planu świątyni, oratorium klarysek i budowli klasztornych obydwu zgromadzeń w drugiej połowie XV w.⁹⁰, która stała się podstawą przedstawianego planu. Otoczenie zespołu kościelno-klasztornego zostało odtworzone na podstawie planu z 1512 (strona zachodnia) oraz z 1787 r. (strona wschodnia).

Kościół św. Jana i klasztor Bożogrobców

Kościół św. Jana został wystawiony i uposażony przez księcia wielkopolskiego Przemysła, jego brata Bolesława i ich matkę Jadwigę w 1243 r. jako szpitalny wraz z domem ubogich i klasztorem⁹¹. Szpital prowadzili, sprowadzeni w tym celu do Gniezna, bożogrobcy zwani również miechowitami⁹².

Późnogotycki kościół z nieco późniejszą, ale również gotycką wieżą⁹³, zachował się do dziś, jego lokalizacja jest więc pewna i została ustalona na podstawie współczesnych map. Zabudowania wzgórze klasztorne zostały spalone w 1512 r. (z wyjątkiem kościoła i części klasztoru) i przebudowywane intensywnie w ciągu XVI i XVII w. zostały zrekonstruowane hipotetycznie na podstawie gwaszu Albertiego⁹⁴ i planu z 1797 r. Plan z 1787 r. uwzględnia tylko budynek kościoła. Szpital św. Jana prawdopodobnie w XVI w. nie został odbudowany⁹⁵, co wiąże się z zanikiem tej działalności klasztoru

⁸³ S. Pasiciel, *Widoki*, ryc. VI, VIII.

⁸⁴ Tamże, ryc. I.

⁸⁵ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 131.

⁸⁶ LBG I, s. 13.

⁸⁷ Por. A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i wrocławska* w tym tomie.

⁸⁸ LBG I 13; Wiz. Gn. 1608–1609, k. 223r; J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler*, t. 4, s. 129.

⁸⁹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 233.

⁹⁰ S. Pasiciel, *Zespół klasztorny*, s. 134.

⁹¹ LBG I, s. 8.

⁹² Tamże.

⁹³ J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler*, t. 4, s. 126–129.

⁹⁴ S. Pasiciel, *Widoki*, ryc. III.

⁹⁵ S. Karwowski, *Itinerarium Bożogrobca gnieźnieńskiego ks. Jakóba Lanhausa z r. 1768*, Poznań 1890, s. 8.

u schyłku średniowiecza, i dlatego nie jest umieszczony na planie. Istnienie cmentarza jest wysoce prawdopodobne, ale nie pewne, więc i on nie został uwzględniony w rekonstrukcji kartograficznej.

Kościół Świętego Krzyża

Kościół Świętego Krzyża został erygowany przed 1198 r. na wyspie na Jeziorze Świętym przez kanonika gnieźnieńskiego i późniejszego biskupa lubuskiego Przeclawa, który również uposażył tę świątynię dwiema wsiami⁹⁶. Był on główną siedzibą przybyłych do Gniezna w XII w. bożogrobców, ale został zastąpiony przez nowo wybudowany kościół św. Jana prawdopodobnie już w XIII stuleciu, stając się jego filią. Do 1834 r. mieścił się w drewnianym budynku o nieznanym kształcie⁹⁷, który niestety nie został uwieczniony w żadnych źródłach ikonograficznych. Pozbawiony był również cmentarza, który został założony dopiero w 1804 r. Na planie jest położony w miejscu obecnego, murowanego kościoła.

Wymieniana w literaturze osada wiejska, na której terenie miał stać kościół, nie znajduje potwierdzenia kartograficznego, nie została więc oznaczona na planie⁹⁸.

Otwartą kwestią jest pytanie, kiedy wyspa, na której umiejscowiony był kościół, stała się w wyniku opadania wód Jeziora Świętego półwyspem oraz czy proces ten nie został przyspieszony przez usypanie grobli. Przyjęty zgodnie z badaniami Wolińskiego poziom wód jeziora był w końcu XVI w. na tyle wysoki, że na planie oznaczono omawiany obszar jako wyspę, jednak możliwe, że dokładniejsza analiza źródeł archiwalnych pozwoli zweryfikować to ustalenie⁹⁹.

Kościół św. Piotra

Kościół o nieznaney dacie erekcji, potwierdzony źródłowo dopiero w 1357 r., ale o zdecydowanie starszej proveniencji, możliwe, że z XII w.¹⁰⁰, był do 1780 r. drewnianą świątynią¹⁰¹. Po pożarze w 1613 r. został odbudowany, a jego kształt i otoczenie są widoczne na planie z 1687 r. Był kościołem parafialnym i siedzibą dekanatu¹⁰².

Nie uwzględniono na planie kościołów św. Agnieszki, Wszystkich Świętych oraz św. Łazarza ze szpitalem¹⁰³ i szpitala dla księży¹⁰⁴, ze względu na brak przekazów źródłowych pozwalających na rekonstrukcję ich lokalizacji. Szpital św. Marty, niekiedy mylnie datowany na XVI w., powstał dopiero w 1610 r. i w związku z tym również nie został zaznaczony na planie¹⁰⁵.

Jurydyki

Jędrzejewo

W literaturze nazwy Jędrzejewo, Jelenia Głowa i Cierpięgi, a także Targowisko używane są praktycznie synonimicznie¹⁰⁶, co utrudnia odróżnienie tych osad od siebie. Ponieważ dla 1600 r. daje się

⁹⁶ M. Muraszko, *Wokół początków kościoła pod wezwaniem Krzyża Świętego w Gnieźnie*, „Studia Europae Gnesnensia”, t. 6, 2012, s. 231–239; LBG I, s. 8; S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934, s. 53.

⁹⁷ J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler*, t. 4, s. 128.

⁹⁸ „Kościół dedykowany Krzyżowi Świętemu stanął w wiejskiej osadzie ulokowanej w pobliżu gnieźnieńskiego grodu”; M. Muraszko, *Wokół początków kościoła*, s. 233.

⁹⁹ Dla 1467 r. istnienie wyspy jest potwierdzone źródłowo: „super provisione domorum in insula ultra et post locum Swyanthe iacente, et ortorum in eadem insula”; J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 2, s. 363.

¹⁰⁰ Przypuszczenie A. Warschauera oparte na strukturze dokumentu z 1357 r. H. Münch uzupełnia, twierdząc, że „co najmniej do XII wieku można też odnieść kościół parafialny p.w. św. Piotra”; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 20; Münch, s. 62–63.

¹⁰¹ J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler*, t. 4, s. 128.

¹⁰² Wiz. Gn. 1608–1609, k. 27v.

¹⁰³ S. Kozierowski, *Szematyzm*, s. 53; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 31.

¹⁰⁴ Mieścił się nad jeziorem Jelonek; *Gniezno, woj. Poznańskie, Studium historyczno-urbanistyczne*, s. 9.

¹⁰⁵ S. Karwowski, *Itinerarium*, s. 10.

¹⁰⁶ „Im Süden dieser Vorstadt [Słomianka] lag die dem Domkapitel gehörige ausgedehnte Vorstadt Cierpięgi, welche auch den Namen Andrzejewo, Jędrzejewo und seltener Jelenia Głowa (-Kalbskopf) führte”; A. Waschauer, *Geschichte der Stadt*

wykazać rozłączność czy to przestrzenną, czy prawną tych trzech miejscowości, uwzględniono je więc na planie oddzielnie.

Do 1579 r. w rejestrach poborowych pojawia się wyłącznie Jelenia Głowa, wieś należąca do Grodzieckich i Żydowskich, w której opodatkowywano wiatrak dziedziczny, karczmę doroczną i wyszynk, kilkunastu zagrodników i kilku (zazwyczaj trzech) rzemieślników. W 1580 r. pojawia się po raz pierwszy Jędrzejewo, zaznaczone dla obydwu działów. W 1581 r. Jędrzejewo jest ograniczone do działu Grodzieckich i określane jako *oppidum*, dział Żydowskiego wraca do nazwy Jelenia Głowa. Dla 1582 r. obydwie działu ujęte są znowu razem pod nazwą *Jendrzeiow sive Jelenia Głowa*, a w 1583 r. pod nazwą „Jędrzejow”¹⁰⁷. To określenie pojawia się też w 1640 r. jako samookreślenie w księdze radzieckiej i wójtowskiej tej gminy¹⁰⁸. Dopiero w 1672 r. pojawia się samookreślenie „miasteczko Jędrzejewo alias Cierpięgi”¹⁰⁹, wraz ze wzmianką, że miasteczko jest w jurysdykcji kapituły. Nazwy te w źródłach własnych jurydyki występują zamiennie, ale o ile Jędrzejewo¹¹⁰ (także w odmianie Andrzejowo¹¹¹) występuje samodzielnie, to Cierpięgi zawsze w zestawieniu z drugą nazwą¹¹². Można przypuszczać, że w XVII w. miasto zostało wykupione przez kapitułę i w ten sposób połączone z Cierpięgami, których nazwa z czasem zdominowała miano Jędrzejewo.

Dokładne odtworzenie kształtu omawianej jurydyki jest utrudnione przez brak przekazów ikonograficznych oraz późne zobrazowanie na planach. Poprawne kartometrycznie ujęcie Jędrzejewa oferuje dopiero UMTB. Plan z 1787 r. obejmuje jurydykę tylko częściowo, ponieważ ten obszar znajduje się na skraju planu i nie był w pełni wyrysowany, a plan z 1797 r. pokrywa wprawdzie cały teren, ale istnieje tylko w odrzynie, który na tym obszarze jest niezbyt dokładny. Prezentowany plan jest więc kompilacją trzech planów z uwzględnieniem rzeźby terenu i przekazów źródłowych.

Cierpięgi

Cierpięgi były wsią należącą do kapituły. Warschauer twierdził, że rozciągały się na wschód od obecnej ul. Cierpięgi i na zachód od tzw. Małych Cierpięg (obecnie ul. Łąkowej)¹¹³, co jednak po uwzględnieniu zrekonstruowanego zasięgu wód jeziora Jelonek należy wykluczyć. Analiza materiału kartograficznego wykazuje bowiem jednoznacznie, że ul. Łąkowa została wytyczona na terenie, z którego jezioro się cofnęło. Na potrzeby planu założono więc, że była to wieś leżąca wzdłuż obecnej ul. Cierpięgi, a do rekonstrukcji użyto planów z 1797 r. i UMTB. Cierpięgi widoczne są niestety tylko częściowo na gwaszu Albertiego¹¹⁴, więc ten przekaz ikonograficzny nie był pomocny przy rekonstrukcji.

Targowisko

Targowisko¹¹⁵, zwane później Przedmieściem Pyzdrowskim, zalicza się do najstarszych części osadnictwa na terenie współczesnego Gniezna, co potwierdzają również badania archeologiczne. Wprawdzie wbrew tezie Müncha nazwa Targowisko nie występowała już w 1136 r.¹¹⁶, ale zarówno układ przestrzenny

Gnesen, s. 36. „Cierpięgi [...] zwane również Andrzejewo, Jędrzejewo lub Jelenia Głowa”; *Encyklopedia Gniezna*, s. 105; por. też *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 905–906.

¹⁰⁷ RPWK, gzn, 1564, nr 329, 330, 331, 332; RPWK, gzn, 1565, nr 331, 332, 333; RPWK, gzn, 1576, nr 494, 495, 496, 497; RPWK, gzn, 1577, nr 491; RPWK, gzn, 1579, nr 470; RPWK, gzn, 1580, nr 623, 624; RPWK, gzn, 1581, nr 545, 546; RPWK, gzn, 1582, nr 600, 601; RPWK, gzn, 1583, nr 607, 608.

¹⁰⁸ AmGn, I 132.

¹⁰⁹ AmGn, I 134.

¹¹⁰ AmGn, I 140.

¹¹¹ AmGn, I 139.

¹¹² Podobnie sytuacja wygląda w źródłach zestawionych przez W. Dworzaczka. Wprawdzie tam nazwa Cierpięgi jako oboczna do Jędrzejewa występuje znacznie wcześniej, bo już w 1604 r., ale jest to jedna z zaledwie dwóch, prawie jednoczesnych (druga z 1605 r.) wzmianek, Jędrzejewo zaś występuje samodzielnie 10 razy zarówno wcześniej (lata 1599 i 1600, a w połączeniu z Jelenią Głową już w 1595), jak i znacznie później (1613 r.).

¹¹³ A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 36.

¹¹⁴ S. Pasiciel, *Widoki*, ryc. VIII.

¹¹⁵ Dla używanej czasem nazwy Końskie Targowisko brak dla badanego okresu istotnych potwierdzeń źródłowych. W Tekach Dworzaczka znajduje się wzmianka z 1645 r. o przekazaniu dwóch domów na przedmieściu Końskie Targowisko. Jeden z tych domów obdarowana sprzedaje w 1663 r., określając położenie domu na przedmieściu gnieźnieńskim zwanym „Targowisko”; TD 1864 (nr 337), 1895 (nr 337).

¹¹⁶ Münch, s. 63.

wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych, jak i toponimia wskazują na starą proveniencję. Targowisko zostało wykupione przez miasto w 1487 r.¹¹⁷ Dla XVI i początku XVII w. liczne informacje na jego temat przynoszą źródła pisane, m.in. księgi szosu¹¹⁸ i opisy uposażenia kościołów miejskich¹¹⁹. Do Targowiska wliczano dwa kościoły – parafialny św. Wawrzyńca i filialny św. Mikołaja. Brak jest źródeł ikonograficznych przedstawiających tę część miasta, za to Targowisko jest bardzo szczegółowo ukazane na planach z 1787 i 1797 r. oraz UMTB. Księgi szosu przynoszą obraz przedmieścia rzemieślniczego z dwoma wiatrakami, licznymi mieluchami oraz browarami. To właśnie w tej części miasta, w browarze Grzymisławskiego, rozpoczął się pożar w 1613 r.

Wójtostwo

Wzdłuż drogi prowadzącej w kierunku Torunia rozciągało się Wójtostwo, zwane również od położenia Przedmieściem Toruńskim. Wbrew nazwie nie było ono związane z okresem lokacji miasta, powstało bowiem z dwóch wsi – Wągielnik i Łagiewnik – nadanych wójtowi Piotrowi Winiarczykowi dopiero w 1289 r.¹²⁰ Od tego czasu wieś pozostawała w rękach szlacheckich, wielokrotnie dzielona i łączona. Na początku XVI w. jedną połowę Wójtostwa posiadał Jerzy Kotwicz, którego spadkobierca Mikołaj Kotwicz wykupił również drugą połowę w latach 20. XVI w.¹²¹ W niewyjaśniony sposób Wójtostwo przeszło w ręce rodziny Mielińskich, od których zostało wykupione w 1630 r. za zgodą Zygmunta III Wazy przez starostę Krzysztofa Gembickiego¹²². Prawa miejskie uzyskało dopiero w drugiej połowie XVIII w.¹²³ Nie wiadomo, czy nie dopiero z tego okresu pochodzi ratusz wymieniany jako cecha charakterystyczna zabudowy Wójtostwa, położony przy placu targowym naprzeciw kościoła¹²⁴, w związku z czym budynek ten nie został oznaczony na planie. Umieszczono na nim natomiast kościół parafialny św. Michała oraz znajdujący się przed nim, przylegający do drogi, plac targowy, którego zasięg ustalono na podstawie planów z lat 1787 i 1797, a także kościół i szpital Świętego Ducha. Zasięg zabudowań i użytków ogrodowo-rolnych oraz przebieg dróg odtworzono na podstawie planów z lat 1787, 1797 i 1830.

W rejestrach poborowych w 1577 r. wymieniane są 4 garce gorzałczane i dwie karczmy dziedziczne, których położenia nie udało się ustalić, a w 1579 r. w sumie 50 zagrodników bez ziemi¹²⁵.

Piotrowo

Piotrowo, którego nazwa pochodzi od wezwania kościoła parafialnego¹²⁶, zwane z powodu położenia również Zajezierzem, należało do kapituły metropolitalnej¹²⁷, a zaczęło się rozwijać prawdopodobnie między XII a XIII w.¹²⁸ Jego rozwój zanalizował Münch¹²⁹, ustalając kształt osady na pośredni między okolicą a owalnicą. Zwrócił on uwagę na brak ulicowej części osady, która skupiała się w całości wokół placu na rozstaju dróg, pełniącego jego zdaniem również rolę handlową. *Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej* zwraca uwagę na funkcję produkcyjną w zakresie obróbki metali¹³⁰. Rekonstrukcja tej części miasta opiera się na planie widokowym z 1687 r., który dość szczegółowo przedstawia zarówno kościół ze szkołą parafialną i cmentarzem¹³¹ oraz zabudowaniami plebanii, jak również domy, pola

¹¹⁷ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 166.

¹¹⁸ AmGn, I 120.

¹¹⁹ Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 509r–513v.

¹²⁰ KDW II, nr 639.

¹²¹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 321–322.

¹²² Tamże, s. 321.

¹²³ AmGn, I 181, s. 273–274.

¹²⁴ *Encyklopedia Gniezna*, s. 658.

¹²⁵ RPWK, gzn, 1577, nr 492; RPWK, gzn, 1579, nr 471, 473.

¹²⁶ „W źródłach pisanych z 1399 spotykamy nazwę Piotrowo, a 7 lat później razem z Zajezierzem. [...] Sądzić należy, że pierwotniejsza jest nazwa Z[ajezierze] [...] W średniowieczu prawdopodobnie używano obu tych nazw równolegle”; *Encyklopedia Gniezna*, s. 672.

¹²⁷ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 260.

¹²⁸ Tamże, s. 91.

¹²⁹ Münch, s. 141–142.

¹³⁰ *Encyklopedia Gniezna*, s. 672.

¹³¹ Opisany również w wizytacjach Wincentego de Seve; Wiz. Gnz. 1608–1609, k. 29r.

i ogrody prezbiterów oraz domy i ogrody zakonne¹³² czy w końcu układ dróg w obrębie osady i stojący na wzgórzu wiatrak. Szczegółowy opis dróg na planie i oznaczenie części z nich jako *via regia* czy *via antiqua et nunc [...] destructa* umożliwiły dokładną rekonstrukcję ich układu na skrzyżowaniu szlaków prowadzących do Poznania, Kłecka i Środy, a także rozstaju z odnogą w kierunku Kiszkowa. Został przy tym uwzględniony prawdopodobny zasięg wód obydwu jezior.

Na Piotrowie znajdowała się murowana łaźnia, stojąca nad brzegiem jeziora Jelonek, z której korzystali duchowni i uczniowie szkoły katedralnej. Jest wzmiankowana po raz pierwszy na początku XV w.¹³³, nie widnieje na planie z 1687 r. oraz nie pozostawiła żadnych pozostałości archeologicznych, tak że określenie jej umiejscowienia nie było możliwe. Zrezygnowano również z zaznaczenia okresowej sadzawki, którą przedstawia plan z 1687 r. Nie uwzględniono także wymienionych w rejestrach poborowych z 1564 r. dwóch karczem znajdujących się koło kościoła¹³⁴, nie udało się bowiem ustalić ich pewnej lokalizacji.

W 1620 r. z terenu Piotrowa został wydzielony folwark o nazwie Kleryka i przydzielony księżom penitencjarzom¹³⁵. Na planie ta część Piotrowa została oznaczona jako zabudowa wiejska.

Grzybowo

Grzybowo wyraźnie dzieliło się na dwie części, z których zachodnia należała do klasztoru Bożogrobców i od wezwania ich kościoła określana była jako Grzybowo Świętojańskie, wschodnia zaś była własnością klasztoru Klarysek i nazywana Grzybowem Panieńskim. Ich rozwój przebiegał zróżnicowanie, Grzybowo Świętojańskie szybciej nabrało charakteru przedmiejskiego, podczas gdy Grzybowo Panieńskie jeszcze w XIX w. miało znacznie luźniejszą zabudowę. Materiał ikonograficzny i kartograficzny przedstawiający ten obszar jest niestety bardzo skąpy i stosunkowo późny. Pierwsze przekazy ikonograficzne pochodzą z połowy XIX w. Grzybowo nie zostało ujęte na planie z 1787 r., a na planie z 1797 r. nie są zaznaczone użytki ogrodowe i role. Podstawą do rekonstrukcji był więc UMTB, z uwzględnieniem pewnych aspektów ze starszego planu oraz przekazów źródłowych. Sytuacja źródłowa dla Grzybowo jest bowiem bardzo dobra. Wprawdzie księgi sądowe zachowały się dopiero od 1661 r. dla Grzybowo Panieńskiego (wójtowska i ławnicza) i od 1752 r. dla Grzybowo Świętojańskiego (radziecka), ale w archiwum katedralnym zachowały się dokumenty proveniencji klasztornej, które stanowią dobrą podstawę do badań nad tą osadą. Niestety studia takie znacznie wykraczają poza zakres prac, jakie mogły być przeprowadzone w ramach tej rekonstrukcji planu Gniezna. Można mieć nadzieję, że ta luka w badaniach zostanie w przyszłości zapełniona.

Wśród określeń źródłowych jeszcze w 1613 r. pojawia się sformułowanie *Villa Grzybowo* w odniesieniu do Grzybowo Świętojańskiego¹³⁶. Pierwsze określenie Grzybowo jako miasta pojawia się w 1675 r., ale ratusz Grzybowo Świętojańskiego został wystawiony dopiero w XVIII w.¹³⁷ W lustracjach z lat 1576 i 1577 na Grzybowie Świętojańskim opisywane są dwie karczmy, których położenia nie udało się ustalić.

Słomianka

Nazwa należącej do arcybiskupstwa Słomianki została po raz pierwszy wymieniona w źródłach dopiero w 1492 r.¹³⁸, ale w literaturze pojawiła się teza, że jest to zapewne najstarsza gnieźnieńska jurdyka duchowna, jako że to właśnie na jej terenie część badaczy sytuuje *pomerium iuxta castrum*, które kapituła odstąpiła w 1235 r. Władysławowi Odonicowi na zbudowanie grodu¹³⁹, co jednak podważył

¹³² Plan nie określa dokładnie, o który zakon chodzi, jednak ponieważ plan powstał na zlecenie zakonu klarysek przyjęto, że chodzi tu o dobra sióstr.

¹³³ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 158.

¹³⁴ „Duo diversoria sub eadem Ecclesia unus Michaelis Popek, et alius Mathias Rzeczyczki”. Nazwisko właściciela karczmy przeszło chyba na karczmę, a za nią prawdopodobnie na część osady, nabierając toponimicznego charakteru, w rejestrach poborowych znajduje się bowiem miejscowość Rzeczyczko, która jednak z czasem znowu zanika.

¹³⁵ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 260.

¹³⁶ AmGn I 155, s. 9.

¹³⁷ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 329.

¹³⁸ A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, s. 35.

¹³⁹ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 123.

Czesław Sikorski¹⁴⁰. Przeciwwstawił się on również popularnej tezie, że w następnym wieku obszar ten z pewnością należał do kapituły, bo powstał tam zamek wzniesiony przez Bogorię Skotnickiego¹⁴¹.

Z pewnością zamek w tym miejscu zaczął wznosić Jan Łaski, a dzieło dokończyli jego następcy¹⁴². Obszar ten został ujęty kartograficznie na mapie z 1797 r., pomocny był też gwasz Alberta przedstawiający widok Gniezna z zachodniego brzegu jeziora Jelonek¹⁴³, a także rysunek Storna z 1661 r.¹⁴⁴ i UMTB.

Kustodia

Kustodia była folwarkiem należącym do kapituły metropolitalnej, nadanym kolegium wikariuszy katedralnych w 1621 r.¹⁴⁵ O jego zabudowaniach w XVI w. nie da się wiele powiedzieć, dla 1760 r. odnotowane jest zniszczenie w wyniku pożaru czterech domów krytych słomą¹⁴⁶. Brakuje również przekazów ikonograficznych (ze wzniesienia Kustodii Alberti narysował widok miasta od północnego zachodu), tak więc podstawą rekonstrukcji jest UMTB. Z racji nadbrzeżnego położenia Kustodii decydujące było też odtworzenie zasięgu wód Jeziora Świętego.

Kawiorzy

Przedmieście dochodzące od południa do Jędrzejewa i graniczące od północnego zachodu z Wójtostwem, zwane Kawiorami lub czasem również Kawiarami, jest chyba najmniej zbadaną jurydyką gnieźnieńską, co wynika ze złej sytuacji źródłowej. Brak przekazów z interesującego nas okresu powoduje, że nie tylko trudno powiedzieć coś o rozwoju przestrzennym tej osady skupionej przy folwarku, ale niepewność panuje także w kwestii jej własności. W literaturze istnieje konsensus, że zgodnie z ustaleniami Müncha prawdopodobnie należała do księży z kolegium penitencjarzy¹⁴⁷. Rekonstrukcja opiera się na planach z lat 1787, 1797 i 1830 (UMTB).

¹⁴⁰ C. Sikorski, *Uwagi o gnieźnieńskim zamku arcybiskupim*, [w:] *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 3, red. J. Topolski i in., Warszawa–Poznań 1990, s. 247–266, tu s. 249–250.

¹⁴¹ Tamże, s. 253–258.

¹⁴² A. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 2, s. 645.

¹⁴³ S. Pasiciel, *Widoki*, ryc. VIII.

¹⁴⁴ Tamże, s. 18, ryc. 1.

¹⁴⁵ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 260.

¹⁴⁶ „Gwałtowność ognia [...] nawet aż za jezioro »Święte« płomień zaniósł, gdzie cztery dome słomą pokryte zgorzały”; J. Walkowski, *Wspomnienie o kościele metropolitalnym*, s. 45–46.

¹⁴⁷ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, s. 160.

WSCHOWA

Arkadiusz Borek

XVI-wieczna Wschowa (niem. *Fraustadt*) była stolicą ziemi wschowskiej, ta zaś stanowiła najdalej wysuniętą na południe część województwa poznańskiego. Wybór Wschowy jako jednego z miast, którego plan został przygotowany w ramach niniejszego tomu AHP, był podyktowany dwoma czynnikami. Po pierwsze Wschowa w końcu XVI w. była jednym z najważniejszych miast wielkopolskich, zajmując drugie miejsce za Poznaniem¹. Pozycja ta była wynikiem gospodarczego znaczenia tego przygranicznego miasta, jako ośrodka produkcyjnego (sukno) i handlu tranzytowego (Wielkopolska – Śląsk). Drugim czynnikiem jest transgraniczny charakter miasta, wyrastającego u swoich początków bardziej z tradycji śląskich niż wielkopolskich, przejawiający się nie tylko w tym, że było to miasto niemieckojęzyczne (zachowane księgi miejskie, od samego początku, czyli 1501 r., były prowadzone po niemiecku), ale także w specyfice całej ziemi wschowskiej.

Podstawowym źródłem kartograficznym do rekonstrukcji planu Wschowy w drugiej połowie XVI w. są dwa dość dokładne plany o charakterze katastralnym, pochodzące prawdopodobnie z końca XVIII lub początku XIX w. Nie jest znana dokładna data ich powstania, ale należy je wiązać z działalnością państwa pruskiego przy przejmowaniu miast wielkopolskich². Prawdopodobnie zostały one wykonane na podstawie niezachowanego planu wyrysowanego w ramach prac Komisji Dobrego Porządku we Wschowie³, która działała w latach 1780–1783 i 1788. Wspomniany tutaj plan pierwotny został stworzony w pierwszym okresie działalności komisji⁴. Na pochodzenie dwóch wykorzystanych tu planów od wyrysowania Komisji Dobrego Porządku (prawdopodobnie niezależnie od siebie) wskazuje wykorzystanie literowych oznaczeń ulic. Te same oznaczenia odnajdujemy w *Inwentarzu miasta J. K. M. Starej Wschowey*, który również był wynikiem działalności Komisji Dobrego Porządku⁵. Zgodnie oddany jest także podział na działki na obu planach. Niestety oba wykorzystane przedstawienia kartograficzne nie zachowały się w postaci w pełni satysfakcjonującej. Pierwszy znajdował się przed wojną w Archiwum Państwowym

¹ M. Słoń, *Miasta prywatne w sieci miejskiej Wielkopolski XV–XVI wieku*, RDSG, t. 77, 2016, aneks 1.

² K. Górską-Gołaską, *Pomiary gruntowe w Wielkopolsce: 1793–1861. Studia nad źródłami kartograficznymi Wielkopolski z epoki reform agrarnych*, Wrocław–Warszawa–Poznań 1965, s. 32–36; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 20.

³ J. Sobczak, *Działalność Komisji Dobrego Porządku we Wschowie*, „Rocznik Leszczyński”, t. 7, 1985, s. 113–153.

⁴ Tamże, s. 117, 121–122, 124–125.

⁵ *Stan Miasta J.K.Mci. Wschowy Pod Słodkim Panowaniem Nayiasniejszego Stanisława Augusta Krola Miłościwego Na Kommissyi Dobrego Porządku Za Zdaniem Przewietney Rady Przy Boku J.K.Mci. Nieustaiącej Podług Praw Koronnych Wyznaczoney Pod Prezydencyą J.W. Jozefa Z Brudzewa Mielzynskiego*, Leszno 1783. Druk tego dokumentu składa się z kilku części: 1) to właśnie *Stan Miasta*, zawierający rejestry dokumentów z archiwów miejskich Starej i Nowej Wschowy, zebrane przez Komisję Dobrego Porządku; 2) *Inwentarz miasta J. K. M. Starej Wschowey*, czyli spis działek w mieście według ulic oraz w Przyczynie Górnej i Dolnej; 3) *Opis budynków publicznych i folwarcznych*, zawartość zgodna z tytułem; 4) *Inwentarz Miasta J. K. M. Nowey Wschowy, czyli Miasta Starościńskiego*, zawartość analogiczna jak w wypadku starego miasta, dotyczy nie tylko obszaru Nowej Wschowy, ale wszystkich dóbr starościńskich; 5) *Pakt między sławetnym magistratem y porządkami miasta J. K. Mci Nowey Wschowy z jedney, a niewiernemi Żydami w tymże Nowym Mieście Mieszkalnemi z drugiej strony*, zawartość zgodna z tytułem; 6) *Inwentarz jurzydykcyi duchowney czyli proboszczowskiej wschowskiej*, zawartość jak w poprzednich inwentarzach w odniesieniu do dóbr plebańskich. Poszczególne części mają oddzielną numerację stron lub nie mają jej wcale. W tekście wydawnictwo to będzie cytowane następującymi skrótami, zależnie od części: 1. *Stan Miasta*, 2. *Inwentarz Starej Wschowy*, 3. *Opis budynków*, 4. *Inwentarz Nowej Wschowy*. Pozostałe części nie są cytowane.

w Poznaniu i został zreprodukowany przez Henryka Müncha⁶. Tenże badacz datował go na 1794 r. Niestety oryginał nie przetrwał prawdopodobnie II wojny światowej. Szczęśliwie w Zakładzie Atlasu Historycznego IH PAN zachowały się szklane klisze z planami wykorzystanymi przez Müncha, wśród nich omawiany tutaj plan Wschowy⁷. Jednak klisza nie oddaje jego pełnego zasięgu. Drugi z planów jest przechowywany w AGAD⁸ i również nie zachował się w całości, zaginęła jego wschodnia część, widoczne są na nim ubytki na zgięciach oraz zabrudzenia. Nie jest on kompletny pod względem treści. Twórca nie dokończył wyrysowywania klasztoru, części fosy oraz terenów na północ od miasta. Plan ten Grażyna Wróblewska wydatowała na lata 1794–1812⁹. Dla skrócenia w dalszej części tekstu plany podkładowe przechowywane w ZAH i AGAD będę nazywał odpowiednio „plan ZAH” i „plan AGAD”. W odniesieniu do planu Wschowy w tym tomie AHP będę stosował nazwę „plan rekonstrukcyjny”. Warto tutaj zaznaczyć, że jeszcze przed II wojną światową dostępne były także inne plany Wschowy z przełomu XVIII i XIX w., które, jak wskazują wzmianki w pracach niemieckich, różniły się nieco treściowo od tych zachowanych do naszych czasów¹⁰. Wśród nich był prawdopodobnie oryginał planu Komisji Dobrego Porządku lub jego kolejne kopie.

Mimo tych braków wykorzystanie obu wspomnianych planów pozwala na dokładne poznanie przestrzeni miasta w końcu XVIII w. W tej sytuacji podstawowym problemem przy tworzeniu planu rekonstrukcyjnego było usunięcie zmian powstałych w wyniku rozwoju miasta między XVI i XVIII w.¹¹ Oparto się tutaj głównie na dość bogatej literaturze dotyczącej Wschowy. Większość podstawowych ustaleń dotyczących historii i stanu miasta w XVI w. dokonali historycy niemieccy publikujący swoje prace m.in. w regionalnym czasopiśmie historycznym „Das Fraustädter Ländchen”, wychodzącym w latach 1922–1941. Wymienić tutaj trzeba szczególnie Hugona Moritza¹², Wernera Grosmana¹³, Franza Pfützenreitera¹⁴ i Williego Schobera¹⁵. Kolejne publikacje pojawiły się już w okresie PRL, powtarzały one częstokroć przedwojenne ustalenia, rozwinęły za to zagadnienia urbanistyki i obronności Wschowy¹⁶. Obecnie można obserwować kolejne ożywienie zainteresowania tematyką, animowane przez środowiska lokalne, dzięki czemu pojawiają się kolejne tomy poświęcone historii miasta i regionu¹⁷. Literatura

⁶ Münch, ryc. LXIII; zob. też Wróblewska, Wschowa, s. 439.

⁷ Münch, ZAH, Wschowa.

⁸ AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 175–176.

⁹ Wróblewska, Wschowa, s. 435–436, przyp. 2.

¹⁰ Schober, Ring, s. 17; Schober, Straßennamen, s. 18, 21.

¹¹ Jak się wydaje, większe zmiany w przestrzeni miejskiej następowały od XIX w., z czego najbardziej widoczne było zniszczenie wschodniej pierzei rynku w wyniku II wojny światowej; zob. Wróblewska, Wschowa, s. 462–463; Małkus, Budowle, s. 65, 71, 75–76; Czwojdrak, Ulice, passim.

¹² H. Moritz, *Die älteste jüdische Niederlassung in Fraustadt*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen”, 1901, nr 12, s. 179–184; Moritz, Mittelalter, s. 195–244; Moritz, RuG 1; Moritz, RuG 2.

¹³ Grosman, WuW; Grosman, Stadtplan. Oba teksty przynoszą dość dużo interesujących informacji. Niestety, ich autor nie dokumentował swoich informacji przypisami źródłowymi, chociaż widoczne jest u niego ich wykorzystywanie.

¹⁴ F. Pfützenreiter, *Erinnerung aus der Kellergasse*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 8, 1929, nr 6/7, s. 23–25; Pfützenreiter, Straßennamen; F. Pfützenreiter, *Zur Geschichte der Roten Kirche in Oberpritschen*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 9, 1930, nr 1; s. 1–2; tenże, *Heimatgeschichtliche Notizen aus einer alten Familienchronik*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 11, 1932, nr 4/5, s. 13–15; tenże, *Königbesuche und Hoftage in Fraustadt zur Zeit der sächslisch-polnischen Könige*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 18, 1939, nr 1/2, s. 1–2.

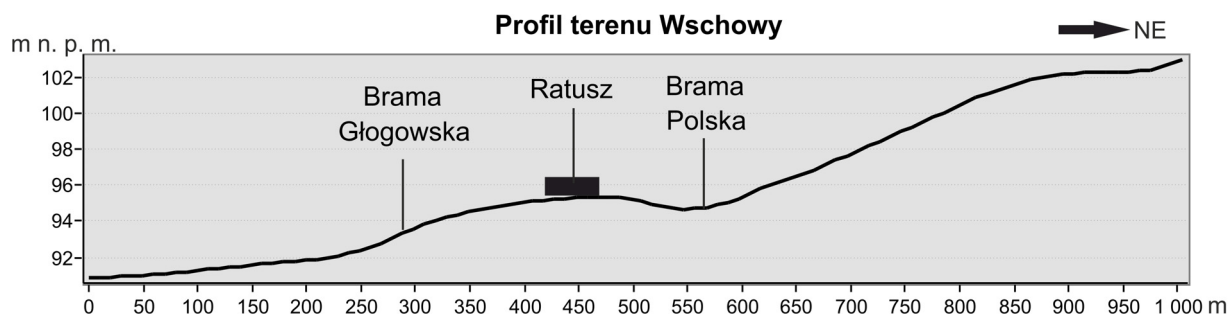
¹⁵ W. Schober, *Der Fraustädter Stadtbrand vor 400 Jahren*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 8, 1929, nr 5, s. 19–20; tenże, *Die Fraustädter Stadtbrand von 10. Mai 1685*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 9, 1930, nr 7, s. 25–27; tenże, *Der Fraustädter Stadtbrand von 1435*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 10, 1931, nr 7, s. 25; tenże, *Die Fraustädter Stadtbrand vom 6. Dezember 1598*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 11, 1932, nr 9, s. 25–26; tenże, *Die „Hölle” in Fraustadt. Ein merkwürdiger Flurname*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 12, 1933, nr 3, s. 16; Schober, Ring; Schober, Straßennamen; W. Schober, *Die Fraustädter Schützenkönige des 16. Jahrhunderts*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 18, 1939, nr 3, s. 7–8.

¹⁶ Wróblewska, Mury, s. 583–599; G. Wróblewska, *Ukształtowanie przestrzenne nowożytnych miast Wielkopolski od roku 1500 do rozbiorów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia”, t. 10, 1965, nr 2, s. 87–98; E. Heczko, *Uwagi o tzw. miejskich planach owalnicowych*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. 3, 1969; Wróblewska, Wschowa; Widawski, Mury; G. Wróblewska, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa–Poznań 1977.

¹⁷ *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2009; *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu profesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa 2012; *Reformacja i tolerancja: jedność w różnorodności? Współistnienie różnych wyznań na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2015; *Conjux, mater, filia, soror propinqua, civis. Kobieta na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-*

ta pozwala na dość dobre opracowanie tematu. Z tego powodu, oprócz wyjątkowych wypadków, nie sięgano bezpośrednio do intensywnie wykorzystywanych do tej pory źródeł, m.in. kroniki Caspra Hoffmanna z przełomu XVI i XVII w.¹⁸, Samuela Friedricha Lauterbacha z 1710 r.¹⁹ i wspomnianego już *Stanu Miasta*. Największym brakiem jest słabe rozpoznanie ksiąg miejskich Wschowy, przechowywanych w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze (zespół Akta Miasta Wschowy, nr 363). Korzystali z nich przed wojną badacze niemieccy, ale ten bogaty zasób jest daleki od wyczerpującego przebadania²⁰. W ramach prac nad planem rekonstrukcyjnym przeprowadzono jedynie wyrywkową kwerendę pod kątem toponimii w księdze nr 99²¹. Kwerenda ta potwierdziła w większości dotychczasowe ustalenia. Wschowski zasób źródeł ikonograficznych (widoki miasta) z XVIII w.²² nie okazał się szczególnie istotny dla opracowania tematu.

Wschowa założona została na skraju Wysoczyzny Leszczyńskiej i Pradoliny Barycko-Głogowskiej. To graniczne położenie jest widoczne na terenie samego miasta. Obszar w obrębie murów i południowe przedmieście znajdują się w pierwotnie zabagnionej niecce, północne przedmieście zaś na podwyższeniu terenu²³. Zmiana wysokości jest zauważalna i dochodzi do kilkunastu metrów na długości ok. 1 km (zob. il. 1).

Ilustracja 1. Profil wysokościowy starego miasta we Wschowie; oprac. własne na podstawie: www.codgik.gov.pl/index.php/darmowe-dane/nmt-100.html (dostęp: 23.01.2017)

Uwarunkowania te wpłynęły na kierunek rozwoju przestrzennego miasta. Jego południowa część z powodu wilgotności terenu nie rozrosła się przez wieki, rozwijała się za to część północna²⁴. Podwyższenie terenu pozwoliło na budowę wiatraków, dużą obecność tych urządzeń we Wschowie poświadczają rejestry poborowe²⁵ oraz późniejsze przedstawienia ikonograficzne i kartograficzne²⁶. Podmokły charakter miały również tereny na wschód od Przedmieścia Polskiego, a później Nowego Miasta, należące do Przyczyny Dolnej. Brak większych cieków powodował, że zaopatrzenie Wschowy w wodę opierało

-śląskim, red. M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa-Lesno 2016; Czwojdrak, Ulice. Za pomoc w dotarciu do materiałów i konsultację przy pisaniu tego tekstu dziękuję Dariuszowi Czwojdrakowi i Marcie Małkus z Muzeum Ziemi Wschowskiej.

¹⁸ Biblioteka PAN w Gdańsku, rkps 1645.

¹⁹ S. Lauterbach, *Fraustaedisches Zion. Das ist historische Erzählung, was sich von An. 1500–1700 im Kirch-Wesen zu Fraustadt zugetragen. Haben so wohl fernerer Bericht vom Kripplein Christi und den anderen lutherischen Kirchen, die Lebens-Beschreibungen aller evangelischen Prediger samt denen Schul-Bedienten und was inzwischen den- und merkwuerdiges vorgefallen*, Leipzig 1710.

²⁰ Wyjątkiem jest przyczynkarskie studium językoznawcze: I.T. Piirainen, *Stadtbücher von Fraustadt/Wschowa. Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in Polen*, [w:] *Vielfalt des Deutschenh. Festschrift für Werner Besch*, red. K. Mattheier, Frankfurt am Main 1993, s. 253–260.

²¹ Dalej: APZG 363, sygn. 99.

²² Wróblewska, Wschowa, s. 435–436, przyp. 2; Drgas, Fortyfikacje, s. 23–27.

²³ Wróblewska, Mury, s. 583, 587; Wróblewska, Wschowa, s. 437, 444; Drgas, Fortyfikacje, s. 15.

²⁴ Wróblewska, Wschowa, s. 452; Małkus, Budowle, s. 68; Drgas, Fortyfikacje, s. 15.

²⁵ RPWP, wch, 1563, nr 1; RPWP, wch, 1567, nr 1; RPWP, wch, 1577, nr 1; RPWP, wch, 1579, nr 1; RPWP, wch, 1581, nr 1; RPWP, wch, 1582, nr 1; RPWP, wch, 1583, nr 1.

²⁶ M. Merian, J. Abelinus, H. Oraeus, *Abriss der Battaile bei Fraustadt Alwo der Königliche Schweds Feldmarchal Graff Reihnschild die Säxische Armee Totaliter Schlag / Anno 1706, 13. Febr.*, [w:] *Theatrum Europaeum: mit vieler fürnehmer Herr und Potentaten Contrafacturen, wie auch berühmter Städten, Vestungen, Pässen, Schlachten und Belägerungen eygentlichen Delineationen und Abrissen gezieret*. 17, 17, Franckfurt am Mayn 1718, tabl. 46; Gilly 1802; UMTB, ark. 2338 (1824 r.).

się na płytkich wodach gruntowych oraz systemie doprowadzania wody. Na planach podkładowych widoczna jest duża liczba ujęć wody na terenie starego miasta i przedmieść. Dotychczasowe wykopaliska na obszarze starego miasta potwierdziły obecność tych urządzeń na parcelach mieszczańskich²⁷. Można przypuszczać, że ze względu na łatwy dostęp do wód gruntowych studnie był powszechnym elementem miejskich podwórz²⁸. Na północny zachód (pl. Ceglany), bezpośrednio na północ i zapewne na północny wschód (okolice dzisiejszej ul. Lwiej, wcześniej *Teichstraße*, czyli Stawnej) od Bramy Polskiej znajdowały się stawy. Niewielki staw służący do hodowli ryb znajdował się także w okolicy zamku²⁹. Podstawowym rezerwuarem wody dla miasta były stawy w Przyczynie Górnej (w których również dokonywano połowu ryb³⁰). Najbliższy miastu (*Niederteich*) potwierdzony jest już w 1571 r., wzmianki o dwóch kolejnych są już późniejsze, mimo to można odnosić je do średniowiecza³¹. To właśnie z Przyczyny zasilano wodociągami (wybudowanymi w 1532 r.³²) miejskie zbiorniki wodne, fosę miejską zaś kanałem³³. Rekonstrukcja sieci kanałów nie jest jednak możliwa. Widoczne na planie AGAD ciekii są poprzerywane i niewyraźne, co może wynikać z faktu, że rysunek nie został ukończony. Z tego powodu zdecydowano się nie zaznaczać tego elementu na planie rekonstrukcyjnym.

Na terenie wschowskiego kompleksu osadniczego wcześniej niż sama Wschowa potwierdzona jest wieś Przyczyna (Górna) – w 1210 r. W historiografii popularny jest pogląd przyjmujący, że przed lokacją miasta we Wschowie w miejscu obecnego zamku istniał gród obronny, na sztucznym wywyższeniu, umiejscowionym na zabagnionych terenach przy Przyczynie. Jego istnienie było związane z graniczną rolą regionu i potrzebą strzeżenia szlaku handlowego łączącego Łużycę i Saksonię, przez Głogów i Święciechowę, z Poznaniem i Gniezmem³⁴. Badania archeologiczne nie potwierdzają tej tezy. Najwcześniejsze datowane znaleziska z terenu zamku można odnieść do połowy XIII w., a więc tego samego okresu, kiedy Wschowa pojawia się w źródłach pisanych. Również w obrębie murów nie natrafiono na starsze znaleziska³⁵. Nie ma więc żadnego dowodu istnienia wcześniejszego osadnictwa bezpośrednio na terenie starego miasta. Regularna zabudowa wewnątrz murów jednoznacznie wskazuje, że mamy do czynienia z ośrodkiem lokowanym na surowym korzeniu³⁶. Za pierwszą pewną wzmiankę o miejscowości uznaje się dokument ksiąg Bolesława i Henryka, synów Henryka Pobożnego, wystawiony w 1248 r. we *Veschov*, czyli Wschowie. W 1273 r. została określona jako miasto, w 1290 r. pojawiła się po raz pierwszy pod nazwą niemiecką *Frowenstat*. Na okres między 1248 i 1273 r. datuje się przyznanie Wschowie praw miejskich, ze względu na zaawansowaną koncepcję urbanistyczną

²⁷ B. Wyrwińska, *Ratownicze badania wykopaliskowe we Wschowie przy ulicy Łaziennej*, „Wielkopolskie Sprawozdanie Archeologiczne”, t. 5, 2000, s. 99–100; P. Dziedzic, *Późnośredniowieczne zabytki z badań archeologicznych na terenie miasta Wschowy*, „Archeologia Środkowego Nadodrza”, t. 5, 2007, s. 243, 261.

²⁸ U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009, s. 171–173, 177–178.

²⁹ Schober, Straßennamen, s. 18, 21; G. Wróblewska, *Ukształtowanie przestrzenne*, s. 90; Wróblewska, Wschowa, s. 440; Widawski, Mury, s. 505; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 123 przyp. 139; Drgas, Fortyfikacje, s. 15.

³⁰ Grosmann, WuW, s. 57.

³¹ Schober, Straßennamen, s. 24.

³² Schober, Ring. Fragmenty drewnianych rur wodociągowych odkryto w czasie wykopalisk we Wschowie; P. Dziedzic, *Późnośredniowieczne zabytki*, s. 253. W końcu XVI w. instalacje wodociągowe były przedmiotem transakcji; Nowakowski, Wschowa, s. 97–98.

³³ *Die Fraustädter Straßennamen*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 2, 1923, nr 9, s. 20; Grosmann, WuW, s. 57; Schober, Straßennamen, s. 24; Widawski, Mury, s. 505; Małkus, Budowle, s. 70–71; Drgas, Fortyfikacje, s. 15.

³⁴ Wuttke, Städtebuch, s. 294; Braune, Geschichte, s. 7; Grosmann, WuW, s. 51; Grosmann, Stadtplan, s. 33; Münch, s. 125, 190; Wróblewska, Mury, s. 584; Wróblewska, Wschowa, s. 438, 441–443; J. Muszyński, *Rozwój przestrzenny Wschowy w świetle dotychczasowych badań*, [w:] *Wschowa. Miasto i powiat*, t. 13, Zielona Góra 1973, s. 44–45; Widawski, Mury, s. 504–505; Małkus, Budowle, s. 65; B. Ratajewska, *Zarys dziejów parafii Ducha Świętego w Przyczynie Górnej*, [w:] *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji*, s. 375; Drgas, Fortyfikacje, s. 12. E. Heczko doszukiwała się też wcześniejszych osad na terenie północno-zachodniego Przedmieścia Polskiego oraz sugerowała związany z tym przebieg inny przebieg pierwotnych dróg wokół Wschowy; taż, *Uwagi o tzw. miejskich planach owalnicowych*, s. 33–35, 41; taż, *Uwagi na temat rozwoju przestrzennego Wschowy*, b.m.w. 1965, mps w zbiorach APZG, Lubuskie Towarzystwo Naukowe w Zielonej Górze, nr 837, sygn. 1, s. 9–17. Z czym słusznie polemizowała G. Wróblewska; Wróblewska, Wschowa, s. 442 (przyp. 20), 447 (przyp. 33).

³⁵ B. Wyrwińska, *Ratownicze badania wykopaliskowe*, s. 108; Ratajewska, Nowe Miasto, s. 153; Ł. Lisiecki, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych przy budynku dawnego kolegium jezuickiego i w jego otoczeniu we Wschowie pl. Farny 3*, [w:] *Silesia Jesuitica. Kultura i sztuka zakonu jezuitów na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim 1580–1776*, red. D. Galewski, A. Jezierska, Wrocław 2012, s. 159; Drgas, Fortyfikacje, s. 50, 52–53, 77–78, 81.

³⁶ E. Heczko, *Uwagi na temat rozwoju przestrzennego Wschowy*.

raczej bliżej tej drugiej daty³⁷. Impulsem do założenia osady miejskiej miał być rozwój gospodarczy najbliższych obszarów i związana z tym potrzeba powołania dogodnie usytuowanego miejsca wymiany handlowej³⁸. Po okresie rozbitcia dzielnicowego, kiedy Wschowa trafiała raz w ręce książąt śląskich, raz wielkopolskich, w 1343 r. Kazimierz Wielki ostatecznie przyłączył ją wraz z całą ziemią wschowską do Królestwa Polskiego. W 1349 r. miasto otrzymało potwierdzenie prawa niemieckiego. W 1422 r. cała ziemia wschowska i jej szlachta została objęta prawem polskim w wersji wielkopolskiej i powołano tam osobny sąd ziemski. Ziemia wschowska miała również własnego starostę grodowego, niezależnego od starosty generalnego wielkopolskiego³⁹.

Wschowa po lokacji zaczęła się rozwijać gospodarczo, na co pozytywnie wpłynęło zapewne ustabilizowanie sytuacji politycznej po wejściu w skład Korony, nadgraniczne położenie miasta i przecinające je szlaki komunikacyjne, czyniące z niego ośrodek tranzytowy⁴⁰. W 1310 r. Wschowa była zapewne już jednym z ważniejszych ośrodków regionu, skoro podpisała wraz z kilkoma miastami pogranicza śląsko-lubuskiego traktat w sprawie utrzymania porządku⁴¹. W XIV i XV w. wykupiono nowe jatki, kramy i młyny, uzyskano zwolnienie od ceł, prawo sprzedaży soli, organizowania jarmarków, bicia monety oraz dwie wsie podmiejskie⁴². Jak się wydaje, swoją pozycję gospodarczą Wschowa w największym stopniu zawdzięczała produkcji własnej. Najważniejszym rzemiosłem we Wschowie było sukiennictwo, które już w XV w. było istotnym źródłem dochodów miasta, a w kolejnych wiekach odgrywało coraz większą rolę. Według Antoniego Mączaka Wschowa była najważniejszym ośrodkiem sukienniczym w nowożytnej Polsce, cech sukienników miał zaś w XVII w. największy wpływ na miasto⁴³. Bez wątplenia był to najliczniejsza grupa zawodowa we Wschowie, rejestry poborowe podają co prawda ogólną liczbę rzemieślników (370)⁴⁴, ale w spisie podatkowym z 1628 r. odnotowano 204 sukienników, a w 1635 r. – 230⁴⁵. Drugim istotnym zawodem było młynarstwo (107 młynarzy w 1628 r.)⁴⁶, wykorzystujące wiatraki. Obiekty te w XVI były widocznym elementem krajobrazu wokół miasta. Poza nimi we Wschowie byli obecni przedstawiciele innych rzemiosł, zorganizowani w XV w. w cechy⁴⁷.

Wydarzeniem, które najmocniej wpłynęło na kształt XVI-wiecznej Wschowy, był pożar miasta 7 VI 1529 r. W jego efekcie drewniane wówczas miasto spłonęło doszczętnie, ocalało jedynie kilka domów na Przedmieściu Głogowskim i klasztor Bernardynów⁴⁸. Zniszczenia były znaczne – odbudowa miasta,

³⁷ Moritz, Mittelalter, s. 198–200; Grosman, WuW, s. 51; Grosman, Stadtplan, s. 33; Wróblewska, Mury, s. 583; Wróblewska, Wschowa, s. 437, 446–447; Korcz, Zarys, s. 9–10; J. Muszyński, *Rozwój przestrzenny Wschowy*, s. 46; Widawski, Mury, s. 504; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 120; Nowakowski, Wschowa, s. 77; Ratajewska, Nowe Miasto, s. 153–154; Małkus, Budowle, s. 66, 67; Drgas, Fortyfikacje, s. 12. Pierwszą wzmiankę odnosi się czasami do Bulli gnieźnieńskiej i przesuwa się na rok 1136 (zwłaszcza w dawnej historiografii niemieckiej), co jest ewidentnym błędem i nie ma potwierdzenia w tym źródle (zob. cyt. wyżej pozycje).

³⁸ Wróblewska, Wschowa, s. 444.

³⁹ Wuttke, Städtebuch, s. 294–295; Braune, Geschichte, s. 7–10; Moritz, Mittelalter, s. 203–207, 213, 222; Grosman, WuW, s. 50–51; Wróblewska, Mury, s. 583; Wróblewska, Wschowa, s. 437; Korcz, Zarys, s. 9–12; Widawski, Mury, s. 505; A. Nowakowski, *Prawne aspekty inkorporacji ziemi wschowskiej do Polski*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 43, 1991, nr 1–2, s. 115–124; A. Gąsiorowski, *O inkorporacji ziemi wschowskiej do Polski*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 44, 1992, nr 1–2, s. 159–167; Nowakowski, Wschowa, s. 28–39; M. Adamczewski, *Pieczenie, herb i inne znaki Wschowy (około 1290–1793)*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, red. P. Dymmel, Lublin 1995, s. 225; Drgas, Fortyfikacje, s. 12–13; A. Borek, *Ziemia wschowska w drugiej połowie XVI w.*, [w:] RPWP.

⁴⁰ Moritz, Mittelalter, s. 226–227; Wróblewska, Wschowa, s. 451; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 261, 264.

⁴¹ Wuttke, Städtebuch, s. 295; Moritz, Mittelalter, s. 210.

⁴² Wuttke, Städtebuch, s. 295–297; Braune, Geschichte, s. 8–12; Moritz, Mittelalter, s. 209–212, 216–217; S. Tymieniecki, *Jakim prawem mennica miejska wschowska w 1608 i 1609 r. wybijała denary jednostronne?*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 24, 1914, nr 6, s. 94–96; Grosman, WuW, s. 53, 59; S. Gibasiewicz, *Mennica wschowska*, [w:] *Wschowa. Miasto i powiat*, t. 13, s. 73; Wróblewska, Mury, s. 588; Wróblewska, Wschowa, s. 451, 456; Korcz, Zarys, s. 10, 13; Nowakowski, Wschowa, s. 95–96; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 262; Czwojdrak, Ulice, s. 37–38.

⁴³ Wuttke, Städtebuch, s. 297; Braune, Geschichte, s. 15–16; Moritz, Mittelalter, s. 227–228, 232–233; Grosman, WuW, s. 54; A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie: XIV–XVII wiek*, Warszawa 1955, s. 54, 56, 129, 224, 267; Wróblewska, Wschowa, s. 452, 455; Korcz, Zarys, s. 12–13; Sobczak, Żydzi, s. 79; Małkus, Budowle, s. 65.

⁴⁴ RPWP, wch, 1579, nr 1; RPWP, wch, 1581, nr 1; RPWP, wch, 1582, nr 1; RPWP, wch, 1583, nr 1.

⁴⁵ W. Schober, *Eine Fraustädter Steuerliste aus dem Jahre 1628*, „Quellen und Forschungen zur Heimatkunde des Fraustädter Ländchens”, t. 3, 1938, s. 105; Dworzaczek, Kontroreformacja, s. 3.

⁴⁶ W. Schober, *Eine Fraustädter Steuerliste*, s. 105; Wróblewska, Wschowa, s. 452.

⁴⁷ Wuttke, Städtebuch, s. 298–299; Braune, Geschichte, s. 15–17; H. Moritz, *Die älteste jüdische Niederlassung*, s. 231–233; Wróblewska, Wschowa, s. 452; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 265.

⁴⁸ W. Schober, *Der Fraustädter Stadtbrand vor 400 Jahren*; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 263; Małkus, Budowle, s. 68–69.

w tym kościoła i ratusza, ciągnęła się latami, mimo zwolnień podatkowych uzyskanych przez miasto, zarówno od króla, jak i władz kościelnych⁴⁹. Wielką rolę w odbudowie odegrał pochodzący ze Wschowy kanonik wrocławski Mateusz Lamprecht, który fundacjami i darowiznami starał się zachęcić mieszczan do stawiania wewnątrz murów budynków ceglanych. Mimo to drewno wciąż pozostało popularnym budulcem⁵⁰. Zmieniło się to dopiero po kolejnym wielkim pożarze w 1685 r.⁵¹

Reformacja we Wschowie trafiła na podatny grunt. Po śmierci plebana wschowskiego w 1552 r. urząd ten nie został faktycznie obsadzony. Miasto (przy początkowym współdziałaniu starosty) sprowadziło kaznodzieję nauczającego już w duchu protestanckim. W drugiej połowie XVI w. Kościół katolicki był praktycznie we Wschowie nieobecny. Świątynie, które oznaczono na planie rekonstrukcyjnym, zostały albo zajęte przez protestantów, albo zdesakralizowane i zamienione na budynki gospodarcze. Mimo to Kościół katolicki rozpoczął długoletnią akcję odzyskiwania swoich posiadłości – w większości skuteczną. W 1604 r. zwrócono katolikom kościół parafialny, a w 1629 r. powrócili bernardyni. Z proboszczem miasto procesowało się do 1631 r., z bernardynami jeszcze do 1637 r. Później nastąpiła normalizacja stosunków. Wschowa pozostała jednak miastem protestanckim, a katolicy do końca XVII w. stanowili niewielką część ludności miasta⁵².

Istotnym impulsem do rozwoju miasta w XVII w. był napływ ludność ze Śląska, uciekającej przed prześladowaniami religijnymi i wojną trzydziestoletnią⁵³. Efektem tego napływu osadników było utworzenie przez starostę Hieronima Radomickiego, na gruntach starościńskich, na mocy przywileju królewskiego z 1633 r., Nowego Miasta, które stanowiło odrębny organizm miejski⁵⁴. Oprócz protestantów osiedlali się tam także Żydzi⁵⁵. Następnym etapem rozwoju przestrzennego Wschowy było rozpoczęcie od 1641 r. zasiedlania terenów określanych jako *Scheibe* (Krąg), położonych na zachód od klasztoru Bernardynów, na łąkach i pastwiskach należących do miasta⁵⁶. W literaturze przyjmuje się, że przed 1685 r. założono tzw. Górne Nowe Miasto (na zachód od Starego Miasta, wokół Zielonego Rynku), sugerując niezależność jego lokacji od Dolnego Nowego Miasta (na północny wschód od starego miasta)⁵⁷. Jednak, jak podaje registr dokumentu z 1636 r.⁵⁸, już wówczas przewidywano Łąki Żydowskie (późniejsze Górne Nowe Miasto) jako teren pod lokację miasta. Jako ostatnia powstała jurydyka proboszczowska zwana *Freiheit* (Wolnica), gdzie na początku XVIII w. osadzono mieszkańców. Zajmowała ona niewielką przestrzeń na rogu dzisiejszych ul. Wolsztyńskiej i pl. Grunwaldzkiego⁵⁹. Od około drugiej połowy XVII w. Wschowa utraciła dawną dynamikę rozwoju gospodarczego,

⁴⁹ Dworzaczkowa, *Kontrreformacja*, s. 6–7.

⁵⁰ Korbe, *Dr. Matthäus Lamprecht und die Familie Lamprecht*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 3, 1924, nr 12, s. 80; Grosman, *WuW*, s. 55–56; Małkus, *Budowle*, s. 69–70, 71.

⁵¹ Grosman, *WuW*, s. 62–63; Małkus, *Budowle*, s. 74.

⁵² Wuttke, *Städtebuch*, s. 301–303; Braune, *Geschichte*, s. 23–33; Moritz, *RuG 1*; Moritz, *RuG 2*; Grosman, *WuW*, s. 58–60; Dworzaczkowa, *Kontrreformacja*, s. 1–42; Wróblewska, *Wschowa*, s. 460; Korcz, *Zarys*, s. 16–21; Drozdowski, *Czynnik wyznaniowy*, s. 263–266; Wiczorkowski, „Boża rola”, s. 225–227; A. Pańczak, *Działalność rekatolizacyjna wschowskich bernardynów*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, s. 317–320; Pawłowska, *Bernardyni*, s. 363–364; Małkus, *Budowle*, s. 73; Czwojdrak, *Kopczyński*, s. 46–49.

⁵³ Wuttke, *Städtebuch*, s. 303–304; Grosman, *WuW*, s. 61–62; Grosman, *Stadtplan*, s. 35; Wróblewska, *Wschowa*, s. 455; Korcz, *Zarys*, s. 21–22; Drozdowski, *Czynnik wyznaniowy*, s. 262–263, 264–265; Małkus, *Budowle*, s. 73.

⁵⁴ Wuttke, *Städtebuch*, s. 304–305; Grosman, *WuW*, s. 56–57, 62; G. Wróblewska, *Ukształtowanie przestrzenne*, s. 90; Wróblewska, *Wschowa*, s. 458–459; Grosman, *WuW*, s. 56; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 121–124; Sobczak, *Żydzi*, s. 79; Drozdowski, *Czynnik wyznaniowy*, s. 266–267; D. Czwojdrak, *Żydowskie osadnictwo ziemi wschowskiej od XV do XVIII w.*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, s. 88; Ratajewska, *Nowe Miasto*, s. 153–161; Małkus, *Budowle*, s. 73–74; M. Suszczewicz, *Proces tworzenia miast podwójnych w południowo-zachodniej Wielkopolsce w XVII wieku jako przykład aktywnej polityki ekonomicznej i osadniczej szlachty w czasach tolerancji religijnej*, [w:] *Reformacja i tolerancja*, s. 126–127.

⁵⁵ Braune, *Geschichte*, s. 43; Grosman, *WuW*, s. 62; Sobczak, *Żydzi*, s. 80–81; Drozdowski, *Czynnik wyznaniowy*, s. 270; D. Czwojdrak, *Żydowskie osadnictwo*, s. 88.

⁵⁶ Wuttke, *Städtebuch*, s. 304; Grosman, *WuW*, s. 62; Schober, *Straßennamen*, s. 22; Wróblewska, *Wschowa*, s. 458; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 121; Drozdowski, *Czynnik wyznaniowy*, s. 268; Ratajewska, *Nowe Miasto*, s. 160; Małkus, *Budowle*, s. 73.

⁵⁷ Schober, *Straßennamen*, s. 22; G. Wróblewska, *Ukształtowanie przestrzenne*, s. 87, przyp. 2; Wróblewska, *Wschowa*, s. 459; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 124; Drozdowski, *Czynnik wyznaniowy*, s. 268; Ratajewska, *Nowe Miasto*, s. 160. Chronologicznie tych lokacji nie rozróżniał Grosman; zob. Grosman, *WuW*, s. 62; Grosman, *Stadtplan*, s. 35.

⁵⁸ *Stan Miasta*, s. 74.

⁵⁹ Grosman, *WuW*, s. 63; Wróblewska, *Wschowa*, s. 460; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 121; Sobczak, *Żydzi*, s. 79; Drozdowski, *Czynnik wyznaniowy*, s. 268–269; Ratajewska, *Nowe Miasto*, s. 160.

co wynikało z ogólnych warunków gospodarczych i konkurencji ze strony prężnie rozwijającego się Leszna i innych nowo lokowanych ośrodków miejskich, chociaż ciągle był to znaczny ośrodek⁶⁰. Nowego znaczenia nabrała natomiast za czasów saskich, kiedy była miejscem spotkań króla z senatem i zagranicznymi dyplomatami⁶¹. Historię Wschowy jako miasta Królestwa Polskiego zamyka zajęcie jej przez Prusy w 1793 r.

Istotnym elementem historii nowożytnej Wschowy były konflikty między miastem i starostą, kończące się częstokroć rozruchami. W grę wchodziły głównie uprawnienia starostów w sprawie wyboru władz miejskich, kompetencje sądownicze oraz dążenie do podniesienia własnej pozycji ekonomicznej, co w oczywisty sposób spotykało się z reakcją mieszczan, którzy ze swej strony starali się wzmocnić własne struktury samorządowe. Jednym z przykładów takiego konfliktu była próba osiedlania przez starostę Żydów w mieście w 1593 r.⁶² (zob. s. 160 n.).

Wschowę wielokrotnie nawiedzały pożary obejmujące większą lub mniejszą część miasta (1431, 1435, 1469, 1474, 1512, 1522, 1529, 1545, 1567, 1598, 1634, 1641, 1644, 1685 r.)⁶³, zarazy (1464, 1542, 1568, 1592, 1599, 1601, 1613, 1633, 1656, 1709/1710, 1726 r.)⁶⁴ oraz rozruchy społeczne (1518/1519, 1523, 1593, 1598, 1607, 1677, 1680 r.)⁶⁵. Od chwili włączenia do państwa Kazimierza Wielkiego miasto kilkakrotnie było obiektem ataków, jednak zniszczenia miały dość ograniczony zasięg. W 1383 r. było bezskutecznie oblegane przez Henryka VII, księcia żagańsko-głogowskiego, w 1474 r. książę Jan II Szalony zniszczył Przedmieście Polskie, w 1665 r. dotknął je najazd rokoszan Lubomirskiego, a w 1716 r. konfederatów tarnogrodzkich. W przeciwieństwie do Leszna Wschowa nie ucierpiała bezpośrednio w czasie potopu szwedzkiego⁶⁶.

Ścisłe związane ze Wschową były dwie wsie z nią sąsiadujące: Przyczyna Górna i Przyczyna Dolna⁶⁷. Jak już wspomniano, pierwsza z nich jest najwcześniej wzmiankowaną osadą na terenie wschowskiego kompleksu osadniczego. Pojawia się już w 1210 r., w 1273 r. zostaje lokowana na prawie niemieckim, a już w 1345 r. wspomniano tamtejszy kościół⁶⁸. Obie wsie tworzyły ze Wschową ścisły obszar osadniczy ciągnący się na linii wschód – zachód. Źródła kartograficzne od końca XVIII w. wskazują właściwie na ciągłość zabudowy między tymi trzema osadami. Wcześniej sytuacja wyglądała zapewne podobnie. We wspomnianym przywileju lokacji Przyczyny na prawie niemieckim jest

⁶⁰ Wróblewska, Wschowa, s. 456; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 123 (przyp. 141), 124; Sobczak, Żydzi, s. 79–80; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 261–262, 269.

⁶¹ Wuttke, Städtebuch, s. 307–308; *Zur Baugeschichte des fraustädter Rathauses*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 2, 1923, nr 11, s. 25–26; Grosman, WuW, s. 63–64; F. Pfützenreiter, *Königbesuche und Hofstage*; Sobczak, Żydzi, s. 79; I. Kubistałowa, B. Zabawa, *Wschowa, „Civitas Secundi Ordinis”*. Mecenat artystyczny mieszczaństwa od XVI do XVIII w., [w:] *Sztuka miast i mieszczaństwa XV–XVIII wieku w Europie Środkowowschodniej*, red. J. Harasimowicz, Warszawa 1990, s. 408; Nowakowski, Wschowa, s. 47–48; Małkus, Budowle, s. 79; Drgas, Fortyfikacje, s. 14.

⁶² Wuttke, Städtebuch, s. 297–298, 302–303, 306–307; Braune, Geschichte, s. 12–15, 51; H. Moritz, *Die älteste jüdische Niederlassung*; Moritz, Mittelalter, s. 195–244; Dworzaczkowa, Kontrreformacja, s. 4–5, 15–20; Korcz, Zarys, s. 16, 18, 22; Sobczak, Żydzi, s. 75–77; Nowakowski, Wschowa, s. 46–47; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 268, 270; D. Czwojdrak, *Żydowskie osadnictwo*, s. 82–85.

⁶³ Wuttke, Städtebuch, s. 297, 299, 302; Moritz, Mittelalter, s. 238–239; Grosman, WuW, s. 54–56, 59, 62; W. Schober, *Der Fraustädter Stadtbrand vor 400 Jahren*; tenże, *Die Fraustädter Stadtbrand von 10. Mai 1685*; tenże, *Der Fraustädter Stadtbrand von 1435*; tenże, *Die Fraustädter Stadtbrand vom 6. Dezember 1598*; Schober, Straßennamen, s. 21; Wróblewska, Wschowa, s. 452, 456; Korcz, Zarys, s. 13–14, 18; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 263, 267; Małkus, Budowle, s. 68, 70 (przyp. 39), 73, 74–75, 78.

⁶⁴ Wuttke, Städtebuch, s. 302, 304; F. Pfützenreiter, *Pestepidemien in Fraustadt*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 6, 1927, nr 6/7, s. 22–24; Grosman, WuW, s. 59, 61; Wróblewska, Wschowa, s. 452, 456; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 267; Małkus, Budowle, s. 70 przyp. 39, 73, 74.

⁶⁵ Wuttke, Städtebuch, s. 297–298; Moritz, RuG 2, s. 31, 33; Grosman, WuW, s. 61; A. Jaehn, *Der Bürgeraufstand in Fraustadt im Jahre 1680*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 6, 1927, nr 6/7, s. 21–22; Korcz, Zarys, s. 16, 24; Dworzaczkowa, Kontrreformacja, s. 3–4; Wróblewska, Wschowa, s. 456; Sobczak, Żydzi, s. 77; Nowakowski, Wschowa, s. 101–103.

⁶⁶ Wuttke, Städtebuch, s. 296, 267, 304, 306; Moritz, Mittelalter, s. 238–239; Grosman, WuW, s. 51, 55, 62; Korcz, Zarys, s. 13; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 261, 267; Małkus, Budowle, s. 68, 74; B. Ratajewska, *Materiały archiwalne do dziejów Wschowy*, Leszno 2013, s. 21; Czwojdrak, Ulice, s. 7, 9, 49.

⁶⁷ A. Wędzki (tenże, *Rola przejść przez środkową Obrę w kształtowaniu sieci miejskiej południowo-zachodniej Wielkopolski*, [w:] tenże, *Ze studiów nad procesami osadniczymi ziem Polski zachodniej*, Wrocław 1987, s. 49) przypuszczał, że pierwotnie obie Przyczyny stanowiły jedną wieś, a dopiero lokacja Wschowy rozzerwała tę całość. Wydaje się, że twierdzenie to nie ma głębszego uzasadnienia w zachowanym materiale źródłowym; zob. T. Jurek, *Przyczyna Dolna*, [w:] SHGPoz, cz. III, s. 888; tenże, *Przyczyna Górna*, [w:] tamże, s. 888–889.

⁶⁸ Moritz, Mittelalter, s. 208; Grosman, WuW, s. 52; B. Ratajewska, *Zarys dziejów parafii Ducha Świętego*, s. 375.

mowa o przyleganiu jej gruntów do miasta (*civitate adiacente*)⁶⁹. Obie Przyczyny były własnością Wschowy. Przyczynę Górną nadał Wschowie Kazimierz Wielki w 1345 r.⁷⁰ Tamtejszy kościół parafialny, podobnie jak świątynie wschowskie, został zajęty przez protestantów w 1578 r. Katolicy odzyskali go w 1642, a w 1677 r. afiliowano go do parafii wschowskiej⁷¹. Przyczyna Dolna była wzmiankowana po raz pierwszy w 1290 r. przy okazji nadania 15 łanów w tej wsi Wschowie, następnie w 1345 r., kiedy to Wschowa otrzymała od Kazimierza Wielkiego 50 łanów w tej wsi. Całą wieś miasto przejęło na własność na początku XV w.⁷² Należy zwrócić uwagę, że obie wsie miały w XVI w. duży areal uprawny, od którego płacono podatek. Przyczyna Górna z 50 łanami była jedną z największych wsi wielkopolskich, Przyczyna Dolna zaś z 17 łanami sytuuje się wysoko powyżej przeciętnej⁷³. Ze wzmianek rozsianych po literaturze i księgach miejskich wynika, że właścicielami w obu wsiach byli często mieszczanie wschowscy. Znajdowały się tam folwarki miejskie i urządzenia przemysłowe (browary, młyny, folusze)⁷⁴. Rola stawów w Przyczynie Górnej została zaznaczona już wcześniej.

Obszar na północ od miasta zajmowały wiatraki. Rejestry poborowe podają dla Wschowy liczbę 64 wiatraków, jest to największa liczba odnotowana w Wielkopolsce. Mimo że wiatraki stanowiły wówczas typowy element krajobrazu południowej części województwa poznańskiego, to Wschowa wyraźnie w tej statystyce dominuje. Następna pod tym względem Świąciechowa miała ich o połowę mniej⁷⁵. Wiatraki miały otaczać Wschowę już na początku XVI w., z czasem ich przybywało, w 1628 r. odnotowano 86 *Windtmüllern*, na początku XVIII w. wzmiankowano ich już 101⁷⁶. Ustalenie ich dokładnej XVI-wiecznej lokalizacji nie jest oczywiście możliwe, dla zasygnalizowania tego istotnego elementu zagospodarowania przestrzenni wokół Wschowy umieszczono na planie rekonstrukcyjnym kilka wiatraków, według położenia XIX-wiecznego.

Wśród dróg otaczających i przechodzących przez Wschowę z oczywistego powodu największą rolę odgrywała droga obsługująca transport na linii Poznań – Głogów. Od Poznania miała ona dwa warianty, bezpośrednio ze Śmigła lub przez Śmigiel i Świąciechowę (Świąciechów). Przez tę ostatnią prowadziła również droga ze Wschowy na Leszno i dalej na Kalisz, gdzie ruch generowała gęsta sieć jarmarków⁷⁷. Wpadała ona do Wschowy zapewne przez dzisiejszą ul. Staroleszczyńską⁷⁸, jednak jej końcowy przebieg zmieniała prawdopodobnie lokacja Nowego Miasta. Dlatego na planie rekonstrukcyjnym zmodyfikowano nieco jej trasę. Do Głogowa również prowadziły dwa szlaki, przez Konradowo (*Kunersdorf*) lub Jędrzychowice. Regionalne znaczenie miała zapewne droga łącząca Wschowę z Wolsztynem, biegnąca dzisiejszą ul. Wolsztyńską. Zarówno regionalną, jak i lokalną funkcję spełniał ciąg drożny przebiegający przez obie Przyczyny, przecinający zarówno południowe, jak i północne przedmieście. Jego przedłużeniem były drogi na Sławę i Górę.

Pograniczne położenie miasta dość mocno odcisnęło się na całym założeniu przestrzennym Wschowy, nadając mu silny profil militarny, wyraźnie wyznaczając obszar starego miasta murami i obwarowaniami zewnętrznymi. Te zaś od początków istnienia Wschowy do XVII w. były obiektem szczególnego zainteresowania kolejnych władców, którzy nadawali miastu przywileje, wymagając przy tym poprawy założeń obronnych⁷⁹. Wschowa dzięki własnemu sukcesowi gospodarczemu i staraniom królewskim dysponowała imponującym założeniem obronnym. Przyjmuje się, że pierwotnie miała umocnienia drewniano-ziemne i korzystała z naturalnej ochrony zabagnionej okolicy⁸⁰. Jak już wspomniano, wyniki badań archeologicznych wskazują, że pierwsze założenia obronne na terenie dzisiejszego

⁶⁹ KDW I, nr 453.

⁷⁰ Moritz, Mittelalter, s. 212; B. Ratajewska, *Zarys dziejów parafii Ducha Świętego*, s. 375.

⁷¹ Wuttke, Städtebuch, s. 301; Moritz, Mittelalter, s. 234; F. Pfüthenreiter, *Zur Geschichte der Roten Kirche*; B. Ratajewska, *Zarys dziejów parafii Ducha Świętego*, s. 376, 380; Czwojdrak, Kopaczyński, s. 49.

⁷² Moritz, Mittelalter, s. 207, 216, 220; Grosmann, WuW, s. 52; T. Jurek, *Przyczyna Dolna*.

⁷³ RPWP, wch, 1563, nr 2, 3; RPWP, wch, 1565, nr 2, 3; RPWP, wch, 1567, nr 52, 53; RPWP, wch, 1577, nr 2, 3; RPWP, wch, 1579, nr 2, 3; RPWP, wch, 1581, nr 2, 3; RPWP, wch, 1582, nr 2, 3; RPWP, wch, 1583, nr 4, 5.

⁷⁴ Schober, Straßennamen, s. 23–24; Wróblewska, Wschowa, s. 440–441.

⁷⁵ Zob. przyp. 25.

⁷⁶ Moritz, Mittelalter, s. 231; Schober, Straßennamen, s. 22; W. Schober, *Eine Fraustädter Steuerliste*, s. 146–150.

⁷⁷ Zob. mapę pt. „Ważniejsze gościńce Wielkopolski w XVI wieku”.

⁷⁸ G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 123, przyp. 138.

⁷⁹ Wróblewska, Mury, s. 594–595; Korcz, Zarys, s. 14; Widawski, Mury, s. 505; Drgas, Fortyfikacje, s. 13, 17–19.

⁸⁰ Moritz, Mittelalter, s. 212; Grosmann, WuW, s. 52; Wróblewska, Mury, s. 583, 586; Wróblewska, Wschowa, s. 454; Widawski, Mury, s. 505, 509; Drgas, Fortyfikacje, s. 17, 49–50, 56–57, 74, 82.

zamku mogły powstać niewiele wcześniej niż samo miasto. Najwcześniejsze odkryte warstwy fundamentów muru zamkowego datowane są na pierwszą połowę XIV w., między lokacją a podbojem przez Kazimierza Wielkiego. Mury zamkowe powstawały jednocześnie z najwcześniejszym odcinkiem murów miasta⁸¹. Nie mamy dokładnych informacji o rozwoju zabudowy terenu zamkowego. Dopiero lustracje z początku XVII w. dostarczają wiadomości na ten temat, potwierdzonych badaniami archeologicznymi i obrazem zamku ukazany na planie AGAD⁸². W skład drewniano-murowanej zabudowy wchodziły: główny budynek z wieżą w południowo-wschodnim narożniku, ganek wzdłuż południowego muru oraz budynek w narożniku północno-zachodnim, na którego piętrze znajdowała się kancelaria. Zamek, mimo iż stanowił z miastem jeden system obronny, równocześnie dominował przestrzennie nad resztą zabudowy. Zbliżony do koła rzut murów miejskich zamek wyciągał ku wschodowi, był jednocześnie oddzielony od właściwej zabudowy miejskiej placem, bramką, mostem (pod którym znajdowała się sucha fosa) oraz bramą właściwą. Sam zamek od strony wschodniej miał furtkę prowadzącą na wały (widoczna na planie AGAD)⁸³. Mury obronne miasta (zachowane częściowo do dziś), z którymi był połączony, powstawały etapami. Jeszcze przed podbojem przez Kazimierza Wielkiego wybudowano odcinek między zamkiem i Bramą Polską, po 1343 r. zaś fragment między Bramą Polską i kościołem parafialnym oraz między zamkiem i obecną południową pierzeją pl. Zamkowego. Po 1409 r. dokończono budowę obwarowań, zamykając pierścień od strony południowej z Bramą Głogowską pośrodku. W połowie XV w. uzupełniono całość przez dodanie równoległego pasma murów po wschodniej stronie Bramy Polskiej, wyznaczając tym samym bieg późniejszej ul. Katowskiej (jeszcze pod koniec XVIII w. mieszkanie kata znajdowało się „między murami miasta”⁸⁴). W drugiej połowie XV lub pierwszej połowie XVI w. wybudowano drugi mur przy kościele parafialnym⁸⁵. Mimo różnic w literaturze, dotyczących szczegółowych ustaleń, uznać należy, że w okresie objętym programem AHP przebieg murów był już kompletny. Jedynie w latach 1587–1588 zostały one podwyższone⁸⁶. Mury budowano z kamieni i cegieł. Ich szczyty przynajmniej na pewnej długości były wykończone blankami i drewnianymi wieżyczkami⁸⁷. Nie jest jasno potwierdzone istnienie muru wewnętrznego przy kościele parafialnym w interesującym nas okresie. Wspomniana wzmianka z XVIII w. o murze wewnętrznym przy Bramie Polskiej oraz cmentarzu z pochówkami z XVI–XVII w., które nie wychodziły poza linię muru wewnętrznego, pozwala przyjąć, że do czasu wybudowania szkoły jezuickiej na jego fundamentach (1751 r.)⁸⁸ mur wewnętrzny nadal istniał. Fragmenty obwarowań zachowały się do dzisiaj. W XVI w. do miasta prowadziły trzy przejścia: Brama Polska na północy, Brama Głogowska na południu oraz Furta Kościelna (albo Furta Polska⁸⁹) przy kościele parafialnym. Wszystkie miały już w XVI w. rozbudowaną postać architektoniczną (wieże, małe barbakany, szyje)⁹⁰. Problemem są dwie inne skromne furty, o których istnieniu w XVI w. nic nie wiemy: przy zamku, na wylocie dzisiejszej południowej pierzei pl. Zamkowego (Brama Błędna lub Kacza, potwierdzona w 1680 r.) i druga przy ul. Rzeźnickiej (prawdopodobnie z XVIII w.)⁹¹. Z racji braku wyraźnego potwierdzenia zdecydowano się pominąć je na planie rekonstrukcyjnym. Murom towarzyszyły zewnętrzne obwarowania: podwójna fosa⁹² i wał. Można przyjąć, że Wschowa posiadała

⁸¹ Widawski, Mury, s. 514; Drgas, Fortyfikacje, s. 52, 78.

⁸² LWVK 1616, s. 23–24; LWVK 1628, s. 28–29; Wróblewska, Mury, s. 586; Widawski, Mury, s. 514–515; Drgas, Fortyfikacje.

⁸³ Wróblewska, Mury, s. 586; Wróblewska, Wschowa, s. 450; Widawski, Mury, s. 514–515.

⁸⁴ *Opis budynków*, s. 9.

⁸⁵ Wróblewska, Mury, s. 587–592; Wróblewska, Wschowa, s. 454; Widawski, Mury, s. 507, 509–512; Małkus, Budowle, s. 66; Drgas, Fortyfikacje, s. 3, 57–63, 82.

⁸⁶ Schober, Straßennamen, s. 19; Drgas, Fortyfikacje, s. 18; Czwojdrak, Ulice, s. 7–8.

⁸⁷ Wróblewska, Mury, s. 592; Drgas, Fortyfikacje, s. 18, 63–64.

⁸⁸ Grosmann, WuW, s. 63; Wróblewska, Wschowa, s. 460; Ł. Lisiecki, *Wyniki badań*, s. 152–154, 159; Drgas, Fortyfikacje, s. 43–46.

⁸⁹ *Opis budynków*, s. 9.

⁹⁰ Grosmann, WuW, s. 54; Schober, Straßennamen, s. 19; Wróblewska, Mury, s. 595–598; Wróblewska, Wschowa, s. 454; Widawski, Mury, s. 506, 511, 513–514; J. Romanow, *Elementy fortyfikacji miejskich, wyposażenia łaźni oraz piwnice dwóch domów mieszkańskich w zabudowie budynku zboru ewangelickiego we Wschowie*, [w:] *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji*, s. 244; Drgas, Fortyfikacje, s. 34–40, 68–74, 82.

⁹¹ Grosmann, WuW, s. 54; Schober, Straßennamen, s. 19; Wróblewska, Mury, s. 598; Widawski, Mury, s. 506, 514; Małkus, Budowle, s. 71; Czwojdrak, Ulice, s. 8.

⁹² Tak potężny pas obrony wodnej był oczywiście trudny do utrzymania, innym znanym przypadkiem takiego rozwiązania w Polsce jest Kraków; U. Sowina, *Woda i ludzie*, s. 87–91. Oba miasta znajdowały się jednak w zupełnie innej sytuacji

dwie fosy już w XV w., a nie dopiero od XVI stulecia⁹³. XV-wieczne dokumenty dość konsekwentnie mówią o fosach we Wschowie, podobnie we wpisie w Metryce Koronnej z 1553 r.⁹⁴ Obecność dwóch fos lub mocno zabagnionego terenu we wcześniejszym okresie sygnalizuje też znaczne oddalenie przedmieść od murów miejskich (ok. 50 m). Nie ma więc żadnego uzasadnienia dla wykluczenia wczesnej chronologii obu fos we Wschowie. Pierwsza wzmianka o fosach pochodzi z 1409 r. Fosa wewnętrzna znajdowała się tuż przy murach, w odległości 2–5 m, i miała szerokość 11–13 m. Jak świadczą odnalezione w czasie badań archeologicznych łęki pod zborem Żłóbka Chrystusowego i dawną szkołą jezuicką fosa ta przepływała pod później wybudowanymi budynkami. Druga fosa zaś znajdowała się ok. 20 m od murów i miała szerokość od ok. 20 do 50 m (przy południowym murze zamku). W ramach prac archeologicznych odnaleziono nawarstwienia obu fos oraz warstwy niwelacyjne⁹⁵. W XVI w. przeprowadzono rewitalizację fosy zewnętrznej, doprowadzając wody z Przyczyny Górnej, na co miasto otrzymało pozwolenie królewskie w 1532 r., a co zastosowano w 1571 r.⁹⁶ Na początku XVI w. fosa wewnętrzna była już zapewne zaniedbana, na co wskazuje przeniesienie, z powodu braku wody, znajdującej się nad nią do 1529 r. łaźni⁹⁷. Jako suchą fosę oznaczono ją na planie rekonstrukcyjnym. Pierwsze lustracje wspominają już tylko jedną fosę (częściowo zabagnioną), a do XVIII w. resztki fosy wewnętrznej przetrwały wokół zamku⁹⁸. Nie jest znana data usypania wału między fosami, ale ze względu na rozbudowany stan fortyfikacji wschowskich w XVI w. wydaje się, że mogły one istnieć w tym okresie⁹⁹. Potwierdza to informacja, że pod zamkiem znajdował się staw, zlokalizowany między murami i wałem¹⁰⁰. Tuż przy samym licu muru również istniał wał¹⁰¹. Wzmianka z lustracji z lat 1628–1632 mówiąca o potrzebie usypania wałów odnosi się raczej do przedmieść¹⁰². Pozostałości tych zewnętrznych obwarowań są jeszcze dość dobrze widoczne w terenie.

Miasto właściwe (rozumiane tutaj jako obszar otoczony fosą) zostało założone na dość niewielkim terenie (na osi północ – południe jest to ok. 250 m, wschód – zachód ok. 350 m, ok. 5,5 ha), w niecce, poniżej wzniesienia terenu, od zachodu przylegając do zamku. Z układem równoległym do niecki i prostopadłym do głównej drogi. Ten niewielki rozmiar ośrodka bywa tłumaczony jego pierwotnie niewielkim znaczeniem gospodarczym¹⁰³.

W literaturze zwraca się uwagę na wysoki poziom rozplanowania miasta, jeżeli chodzi o koncepcję urbanistyczną, za którą stał zapewne śląski warsztat mierniczy. Dowodem ma być odchylenie osi Bramy Polskiej i Głogowskiej o 35 stopni od linii północ – południe, co miało zapewnić optymalne wykorzystanie ciepła słonecznego, a także czytelność i harmonia całego układu, oparta być może na układzie dziewięciu kwadratów. Miasto powstało na planie zbliżonym do koła, z placami na krańcach wschodnim i zachodnim oraz zabudową podzieloną na dziewięć bloków. W centrum znajdował się prostokątny rynek (pierwotnie 66 x 80 m, po wzniesieniu podcieni 58 x 75 m), z którego narożników wychodziły po dwie ulice¹⁰⁴. Charakterystycznym elementem rynku wschowskiego były podcienia, wybudowane po pożarze w 1529 r., a zabudowane z inicjatywy władz pruskich w XIX w.¹⁰⁵ Linię

hydrograficznej (oraz gospodarczej). Kraków zasilał swoją fosę Rudawą, w wypadku Wschowy zaś korzystała ona z wód z Przyczyny Górnej oraz z naturalnej wilgotności terenu. Jeszcze prowadzone w 2000 r. próby badań fosy zewnętrznej na odcinku zachodnim nie powiodły się ze względu na wody gruntowe; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 50. Na to, że teren wokół miasta musiał być dobrze nawodniony wskazuje również wzmianka o stawie między zamkiem i wałem; Schober, *Straßennamen*, s. 18.

⁹³ Drgas, *Fortyfikacje*, s. 74–75.

⁹⁴ KDW V, nr 143, 448, 729; MK 83, k. 361r; Widawski, *Mury*, s. 515.

⁹⁵ J. Romanow, *Elementy fortyfikacji miejskich*, s. 243–244; Ł. Lisiecki, *Wyniki badań*, s. 156–157; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 35–38, 46, 48–50, 69, 74–75.

⁹⁶ MK 47, k. 358; *Stan Miasta*, s. 24–25; Grosman, WuW, s. 57; Schober, *Straßennamen*, s. 19; Korcz, *Zarys*, s. 14.

⁹⁷ Schober, *Straßennamen*, s. 18; J. Romanow, *Elementy fortyfikacji miejskich*, s. 244.

⁹⁸ *Opis budynków*, s. 2; Wróblewska, *Mury*, s. 586; Wróblewska, *Wschowa*, s. 450; Widawski, *Mury*, s. 514; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 19, 76–78.

⁹⁹ J. Romanow, *Elementy fortyfikacji miejskich*, s. 243.

¹⁰⁰ Schober, *Straßennamen*, s. 18.

¹⁰¹ Wróblewska, *Mury*, s. 592–594; Widawski, *Mury*, s. 513, 515; Drgas, *Fortyfikacje*, s. 50, 74, 76.

¹⁰² LWVK 1628, s. 30.

¹⁰³ Wróblewska, *Mury*, s. 583; Wróblewska, *Wschowa*, s. 444, 446.

¹⁰⁴ Münch, s. 184–185; E. Heczko, *Uwagi o tzw. miejskich planach owalnicowych*, s. 32–33, 40; *taż*, *Uwagi na temat rozwoju przestrzennego Wschowy*; Wróblewska, *Wschowa*, s. 444–446, 448–449; J. Muszyński, *Rozwój przestrzenny Wschowy*, s. 46–48; Ratajewska, *Nowe Miasto*, s. 155; Małkus, *Budowle*, s. 65–66.

¹⁰⁵ Grosman, WuW, s. 55; Wróblewska, *Wschowa*, s. 446, 450; Małkus, *Budowle*, s. 75, 79.

północ – południe wyznaczały bramy Polska i Głogowska, wschód – zachód zaś kościół parafialny otoczony placem i zamek, również poprzedzony niewielkim placem. Plac przed zamkiem pozostawał raczej niezabudowany¹⁰⁶. W świetle dokumentacji z 1606 r. sporu między miastem i Janem Krzyckim, plebanem wschowskim, wydaje się, że plac farny był względnie gęsto zabudowany¹⁰⁷. Być może nawet bardziej niż to przedstawiono na planie rekonstrukcyjnym. Obszar zabudowy wyznaczały mury miejskie, oddzielone od działek wąską uliczką¹⁰⁸ (widoczna jeszcze na planie AGAD).

Nie mamy informacji dotyczących pierwotnego podziału miasta wewnątrz murów na parcele. Dokładna ich rekonstrukcja nie jest także możliwa dla XVI w. Przyjmuje się, że pierwsze zachowane plany z końca XVIII w. pozwalają na rozpoznanie ich ogólnego układu, szczególnie przy rynku. Jednocześnie duża liczba nieregularności wskazuje na wyraźne zmiany własnościowe¹⁰⁹. Opierając się na kartografii z przełomu XVIII i XIX w., wyznaczono na planie rekonstrukcyjnym zarys orientacyjnego układu działek w blokach zabudowy.

Mury nie były ścisłą granicą głównego miasta. Mieszczanie użytkowali teren między nimi a fosą. Za późniejszym zborem Żłóbka Chrystusowego znajdowała się strzelnica (tzw. *Zielstatt* lub *Zieglitz*), obszar użytkowany przez założone w drugiej połowie XVI w. bractwo kurkowe¹¹⁰. Południowe przedmurze było wykorzystywane przez cech sukienników, którzy wystawiali tam ramy z sukniem do bielienia, stąd określanie tej strony przedmurza blechem (*Bleichen*). W bliższych nam czasach odnoszono tę nazwę jedynie do obszaru na wschód od Bramy Głogowskiej, ale wzmianka o ramach sukienniczych *hinter der Bader* (na tyłach łązni, za ul. Łazienną) wskazuje, że można ją odnieść do całego południowego przedmurza¹¹¹.

Ze względu na ograniczone możliwości rozwoju wewnątrz murów miejskich miasto rozrastało się na przedmieściach, głównie na dogodniej położonym Przedmieściu Polskim. Przedmieście Głogowskie, usytuowane na podmokłym terenie, rozwijało się w ograniczonym stopniu¹¹². Miejsce do pracy znaleźli tam sukiennicy¹¹³. Zgodę królewską na budowę poza murami miasto otrzymało w 1548 r.¹¹⁴ – dokument ten nie oznacza oczywiście początku zasiedlania przedmieść, jego rolą było jedynie uregulowanie tego procesu (wyznaczenie pewnej ilości działek, objęcie tego terenu jurysdykcją miejską)¹¹⁵. Przedmieście Polskie w źródłach pojawia się od połowy XV w.¹¹⁶ Osadnictwo na jego terenie grupowało się wzdłuż drogi z Poznania, biegnącej do Bramy Polskiej (ówczesna *Steinweg*) i dwóch ciągów prostopadłych do niej – obecnych ulic Pocztowej i Garbarskiej oraz Niepodległości i Księdza Kostki, stanowiących główne arterie przedmieścia¹¹⁷. Przedmieście Głogowskie zostało zabudowane później, ale na pewno przed początkiem XVI w.¹¹⁸ Układ wyglądał tam podobnie jak na Przedmieściu Polskim: główne osie stanowiła droga wylotowa z Bramy Głogowskiej oraz ta łącząca obie Przyczyny¹¹⁹.

¹⁰⁶ Wróblewska, Wschowa, s. 444–445. Widoczne na planie AGAD dwa obiekty na placu przed zamkiem to według *Inwentarza Nowej Wschowy* młyn koński i mieluch. Ponieważ nie ma potwierdzenia ich istnienia w XVI w. i nie wspomniano ich w pierwszych lustracjach zostały pominięte na planie rekonstrukcyjnym. W południowej części placu, przy wylocie ul. Kaznodziejskiej, na planie AGAD widoczny jest inny budynek, o którym nie wspomina *Inwentarz Starej Wschowy*. Biorąc pod uwagę, że XVI w., kiedy mury pełniły ciągle funkcję obronną, blokowałyby on dostęp do nich, a brak informacji o dacie jego wybudowania i funkcji (w przeciwieństwie do leżącej po drugiej stronie miasta szkoły), zdecydowano się go pominąć na planie rekonstrukcyjnym.

¹⁰⁷ Zob. AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego we Wschowie, 29, k. 191r–222v.

¹⁰⁸ Moritz, *Mittelalter*, s. 215; Schober, *Straßennamen*, s. 19; Wróblewska, Wschowa, s. 445–446; Widawski, *Mury*, s. 512.

¹⁰⁹ E. Heczko, *Uwagi o tzw. miejskich planach owalnicowych*, s. 32; Wróblewska, Wschowa, s. 447; Czwojdrak, *Ulice*, s. 14, 17.

¹¹⁰ Schober, *Straßennamen*, s. 19; W. Schober, *Die Fraustädter Schützenkönige des 16. Jahrhunderts*, s. 7. Na tym samym miejscu jeszcze w końcu XVIII w.; plan AGAD; *Opis budynków*, s. 7.

¹¹¹ Grosman, *Stadtplan*, s. 34; Schober, *Straßennamen*, s. 18, 19, 23.

¹¹² Grosman, *WuW*, s. 54; Grosman, *Stadtplan*, s. 34; Wróblewska, Wschowa, s. 452; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 120; Małkus, *Budowle*, s. 68.

¹¹³ Małkus, *Budowle*, s. 68.

¹¹⁴ Wuttke, *Städtebuch*, s. 300; Grosman, *Stadtplan*, s. 34; Wróblewska, Wschowa, s. 436; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 120; Drozdowski, *Czynnik wyznaniowy*, s. 263.

¹¹⁵ Wróblewska, Wschowa, s. 452, 458; Małkus, *Budowle*, s. 71.

¹¹⁶ Moritz, *Mittelalter*, s. 230, 238.

¹¹⁷ Grosman, *WuW*, s. 54; Grosman, *Stadtplan*, s. 34; Wróblewska, Wschowa, s. 450; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 120–121; Małkus, *Budowle*, s. 68.

¹¹⁸ Moritz, *Mittelalter*, s. 230; Schober, *Straßennamen*, s. 23.

¹¹⁹ Wróblewska, Wschowa, s. 452; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 120.

Zasięg przedmieść stanowi jeden z największych problemów przy rekonstrukcji planu Wschowy w XVI w. O ile zabudowę w murach z planów z końca XVIII w. można uznać za odpowiadającą stanowi wcześniejszemu, to przedmieścia podlegały ciągłemu rozrostowi i urbanizacji, zwłaszcza w XVII w. Lokacje Nowego Miasta, Wolnicy i zasiedlenie kolejnych terenów jest dość dobrze udokumentowane, a na planach AGAD i ZAH oznaczono ich zasięg (dzięki barwnym wyróżnieniom i numeracji działek). Informacje te były podstawą do określenia terenu przedmieść. I tak teren późniejszego Nowego Miasta (Dolnego i Górnego) oznaczono jako tereny ogrodowo-rolne należące do starosty. Regest dokumentu z 1636 r.¹²⁰ podaje, że terenami pod ośrodek miejski miały być Łąki Żydowskie (*prata judeorum*) i Ogrody Owczarskie (*horti pecorarii*). Ta pierwsza nazwa określa z pewnością teren późniejszego Górnego Nowego Miasta. Ogrody Owczarskie, w tym wypadku, były prawdopodobnie terenem, na którym powstało Dolne Nowe Miasto, czyli folwarku starościńskiego, od którego – według części badaczy – wzięła swoją nazwę ul. Folwarczna. O zabudowaniach na tym terenie nie można nic powiedzieć. Nie oznacza to oczywiście braku budynków na tym obszarze, z pewnością znajdowały się tam obiekty gospodarcze. Domy mieszkalne znajdowały się wzdłuż ul. Rybackiej przy Łąkach Żydowskich, osadnictwo jest tam potwierdzone dla XVI w., a same łąki wzięły swoją nazwę od Żydów, których pod koniec XVI w. próbował osadzić tam starosta, a których miastu udało się wysiedlić w 1595 r.¹²¹ XVIII-wieczny teren jurydyki proboszczowskiej także oznaczono jako tereny ogrodowo-rolne.

Na obszarze graniczącym od północnego zachodu z terenem klasztoru Bernardynów znajdowała się tzw. ceglana stodoła (*Ziegelscheune, horreum laterale*), która dała nazwę całej okolicy, określanej jako pl. Ceglany (*Ziegelplan* lub później *Ziegelhof*.) Znajdowały się tam staw, cegielnia (cegielnie?), a w okolicy także kaplice NMP i św. Walentego. Prawdopodobnie nazwa ta obejmowała teren późniejszego rynku bydłęcego (*Vieh Markt*) lub przynajmniej jego część. Na planie AGAD *Ziegelhof* zajmował obszar na południe od tegoż rynku, na planie ZAH zaś cały ten obszar to rynek bydłocy. Z racji tego, że tę drugą nazwę znamy dopiero z początku XVIII w., zdecydowano się objąć cały ten teren nazwą pl. Ceglanego¹²².

Istotnymi punktami na przedmieściach były stawy, wodopoje czy też tzw. świńskie sadzawki (*Schwemme/Sauschwemme*), widoczne jeszcze na planach podkładowych. Z XVI w. pochodzi wzmianka o przynajmniej dwóch: jednej przy skrzyżowaniu głównych arterii Przedmieścia Polskiego, drugiej położonej naprzeciw klasztoru Bernardynów, przy której miała się znajdować kaplica NMP¹²³. Na planie AGAD w tej okolicy widoczne są dwa zbiorniki wodne, które zdecydowano się zachować na planie rekonstrukcyjnym.

Po zachodniej stronie dzisiejszej ul. Daszyńskiego, za szpitalem św. Wawrzyńca, znajdował się miejski dół z gliną (w XVI w. pojawia się jako *Leimgrube*). Wgłębienie po nim jest widoczne do dziś na mapach wykorzystujących numeryczny model terenu¹²⁴ i na tej podstawie wykreślono jego przybliżony zasięg.

Wyznaczony na planie obszar zabudowy przedmiejskiej przedstawiono orientacyjnie na podstawie literatury. Według Grosmana XVI-wieczna zabudowa Przedmieścia Polskiego obejmowała tereny wzdłuż głównej drogi przed Bramą Polską (do wysokości dzisiejszej ul. Strażackiej), ulice Pocztową i Garbarską, Niepodległości (do zabudowań klasztornych) i Księdza Kostki (do Przyczyny Dolnej, ale dość nieregularnie). Prócz nich również części dzisiejszych ulic Zielonej i Lipowej. Przedmieście Głogowskie było zaś zabudowane jedynie do skrzyżowania drogi łączącej Przyczynę. Teren między ul. Garbarską i drogą na Głogów miały pokrywać łąki i ogrody¹²⁵. Zdaje się, że Grosman w swoich rozważaniach za podstawę przyjął zachowany materiał hodonomastyczny z XVI w., obejmujący mniej więcej ten obszar. Z rozsianych po literaturze wzmianek o zasięgu pożarów można wysnuć

¹²⁰ *Stan Miasta*, s. 74; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 123.

¹²¹ H. Moritz, *Die älteste jüdische Niederlassung*, s. 180, 183; Grosman, *Stadtplan*, s. 24, 35; Schober, *Straßennamen*, s. 22; Sobczak, *Żydzi*, s. 77. Zob. uwagi o ul. Rybackiej.

¹²² APZG 363, sygn. 99, s. 501, 509; Moritz, *RuG* 1, s. 7, 39; Grosman, *WuW*, s. 54; Grosman, *Stadtplan*, s. 35; Schober, *Straßennamen*, s. 22.

¹²³ Grosman, *WuW*, s. 54.

¹²⁴ APZG, 363, sygn. 92, s. 25; APZG, 363, sygn. 99, s. 249, 729; Pfützenteiler, *Straßennamen*, s. 26; Schober, *Straßennamen*, s. 21; mapy.geoportal.gov.pl/imap/?gpmmap=gp0 (dostęp: 1.02.2017).

¹²⁵ Grosman, *Stadtplan*, s. 34–35.

przypuszczenie, że zabudowane były także okolice stawu przed Bramą Polską¹²⁶, podobnie obecna ul. Daszyńskiego¹²⁷ oraz okolice ul. Wolsztyńskiej¹²⁸. XVI-wieczna zabudowa nie objęła raczej łąk i pastwisk na zachód od klasztoru Bernardynów, czyli XVII-wiecznego Kręgu.

Wśród nazw ulic wschowskich najstarszą, bo średniowieczną, metrykę przypisuje się *Schuhmachergasse* (Szewska, dzisiejszy fragment ul. Kilińskiego, między rynkiem i zborem Żłóbka Chrystusowego)¹²⁹. *Zwei Eimergasse* (Dwóch Wiader, dzisiejsza ul. Powstańców Wielkopolskich), biorąca nazwę od dwóch zlokalizowanych tam studni, pierwszy raz pojawia się dopiero w 1679 r., nie można więc wykluczyć, że nie jest to jej najwcześniejsza nazwa¹³⁰. Dzisiejsza ul. Kościelna, wiedąca od rynku do kościoła parafialnego, była nazywana *Unter der Kirchlauben* lub w skrócie *Kirchlauben* (Pod Kościelnymi Podcieniami, Kościelne Podcienie), ze względu na znajdujące się na niej podcienie¹³¹. W literaturze powszechnie przyjmuje się, że obecna ul. Rzeźnicka, której nazwa pojawiła się od 1556 r. jako *Fleischergasse* albo *Kuttelhofgasse*, pochodzi od znajdujących się tam jatek i rzeźni, była już upowszechniona w XVI w., wypierając wcześniejszą (*Heilige*)*Leichnamsgasse* lub *Fronleichnamsgasse* (Bożego Ciała)¹³². W materiale z drugiej połowy XVI w. ciągle jednak posługiwano się nazwą *Leichnamsgasse*¹³³. Z tego powodu tę formę uznano za podstawową¹³⁴. *Badergasse* (ul. Łazienna, ta sama nazwa obecnie, w *Inwentarzu Starej Wschowy*, s. 8, ul. Cyrulika) pochodzi z XVI w., być może jest tak nazywana od 1529 r., kiedy to po pożarze przeniesiono tam łaźnię¹³⁵. Równoległą do niej była *Laneggasse* (ul. Długa, obecnie Ratuszowa)¹³⁶. Południowa pierzeja pl. Zamkowego była zwana w XVI w. *Wetschengasse/Wezengasse*. Najpopularniejszym tłumaczeniem tej nazwy jest ul. Kacza (*Entengasse*). Nazwa ta miała pochodzić od kaczek wyganianych przez nią na błota fosy. Schober podchodził do tego tłumaczenia sceptycznie, uznając, że w XVI w. nie istniała jeszcze furta w murach na tej ulicy, a sama nazwa wzięła się od zniekształconego słowa *Wetschker/Watschker*, oznaczającego torbę lub worek. Ze względu na wspomniane formy z końca XVI w. wydaje się, że jednak najodpowiedniejszym tłumaczeniem będzie ul. Workowa, a nie Kacza. W XVII w. zaczęto ją nazywać *Predigergasse* (Kaznodziejska)¹³⁷. Północna pierzeja tegoż placu była z kolei nazywana *Schlossgasse* (Zamkowa)¹³⁸. Tuż przed zamkiem (dzisiaj wschodnia pierzeja pl. Zamkowego) znajdowała się *Wein-gasse*, *Weinlaube* lub *bei der Weinhütte* (ul. Winna), biorąca swoją nazwę od szynku starościńskiego¹³⁹. Zabudowany obecnie obszar za ul. Kilińskiego to dawna *Schindergasse* (Katowska, później *Kellergasse*,

¹²⁶ Grosmann, WuW, s. 56, 62; W. Schober, *Der Fraustädter Stadtbrand vor 400 Jahren*, s. 19; Schober, *Straßennamen*, s. 21.

¹²⁷ Schober, *Straßennamen*, s. 23.

¹²⁸ Ówczesny pl. Ceglany. W 1630 r. miało się tam znajdować 95 domów (Braune, *Geschichte*, s. 35.), dla końca XVI w. również są wspomniane domy w tej okolicy (APZG 363, sygn. 99, s. 501, 509).

¹²⁹ *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfütenreiter, *Straßennamen*, s. 26; Schober, *Straßennamen*, s. 18. Za podstawową formę językową nazw ulic przyjmuję brzmienie niemieckie. Pierwsze księgi miejskie (od 1501 r.) były prowadzone właśnie w języku niemieckim, na co mieszczenie uzyskali zgodę królewską w 1523 r.; zob. Drozdowski, *Czynnik wyznaniowy*, s. 263. Na planie Wschowy ulice zostały oznaczone skrótami pochodzącymi od ich nazw niemieckich, w legendzie podano zaś nazwę niemiecką i jej polskie tłumaczenie. Formy *-gasse* używam konsekwentnie dla nazw ulicy, ponieważ jej stosowanie potwierdzają księgi miejskie.

¹³⁰ *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfütenreiter, *Straßennamen*, s. 27; Schober, *Straßennamen*, s. 18; Małkus, *Budowle*, s. 65–81. Mimo tak późnego wystąpienia zdecydowano się przedstawić ją na planie. Wydaje się mało prawdopodobne, aby była to jedyna ulica na terenie miasta wewnątrz murów nieposiadająca własnej nazwy.

¹³¹ Schober, *Straßennamen*, s. 18; Małkus, *Budowle*, s. 70.

¹³² Grosmann, WuW, s. 54; *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfütenreiter, *Straßennamen*, s. 260; Schober, *Ring; Schober, Straßennamen*, s. 18; Drozdowski, *Czynnik wyznaniowy*, s. 263.

¹³³ APZG 363, sygn. 99, s. 76, 404, 710; W. Schober, *Die Fraustädter Stadtbrand vom 6. Dezember 1598*, s. 25; tenże, *Die „Hölle“ in Fraustadt*.

¹³⁴ W zeznaniach świadków w sprawie między miastem i plebanem wschowskim jedno z pytań dotyczyło kaplicy Świętego Krzyża, część zeznających twierdziła, że nic o takim kościele nie słyszała, ale zna ulicę biorącą od niego swoją nazwę. Co jest jednak wynikiem pomyłki z kaplicą Bożego Ciała (zob. dalej).

¹³⁵ Grosmann, WuW, s. 57; *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfütenreiter, *Straßennamen*, s. 26; Schober, *Straßennamen*, s. 18.

¹³⁶ Pfütenreiter, *Straßennamen*, s. 27; Schober, *Ring*, s. 17; Schober, *Straßennamen*, s. 18.

¹³⁷ APZG 363, sygn. 99, s. 9, 402; Grosmann, WuW, s. 58; *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; P. Gürtler, *Erste geschichtlicher Versuch über die Predigerstraße zu Fraustadt*, „Heimat-Kalender für den Kreis Fraustadt“, 1925, s. 43–44; Pfütenreiter, *Straßennamen*, s. 26; Schober, *Straßennamen*, s. 18; Małkus, *Budowle*, s. 71; Czwojdrak, *Ulice*, s. 46.

¹³⁸ Pfütenreiter, *Straßennamen*, s. 26; Schober, *Straßennamen*, s. 18.

¹³⁹ *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Schober, *Straßennamen*, s. 18; Czwojdrak, *Ulice*, s. 46.

Zaułek Kellerów), nie wiadomo jednak, kiedy pojawiła się ta nazwa i z pewnością nie można jej odnosić do XVI w.¹⁴⁰

Względnie obfity jest materiał hodonomastyczny dotyczący Przedmieścia Polskiego. I tak ulica wychodząca z Bramy Polskiej i ciągnąca się do sadzawki w centrum przedmieścia nazywana była *Steinweg* (Kamienna Droga, nazwa od jej wybrukowania, dzisiaj fragment Bohaterów Westerplatte)¹⁴¹. Jej pierwszą przecznicą były ulice *Nonnengasse* (Zakonnicek, obecnie Pocztowa)¹⁴² i jej przedłużenie – *Mälzergasse* (Słodowa, później Garbarska, *Gerbergasse*, tak samo obecnie)¹⁴³. Równoległą arterią na północy tworzyły *Breitegasse* (Szeroka, obecnie Niepodległości), na której miały odbywać się targi¹⁴⁴, oraz *Forbrigesgasse/Fürbrigesgasse/Vorbrigesgasse* (obecnie Księża Kostki). Nie udało się ustalić pochodzenia tej nazwy (ale jeszcze dla Schobera wydawała się ona na tyle oczywista, że jej nie tłumaczył), już w 1611 r. pojawiła się jako *Vorwerksgasse* (Folwarczna), tę nazwę wywodzi się od przylegającego do niej folwarku starosty lub ze względu na to, że prowadziła do miejskiego folwarku w Przyczynie Dolnej. Należy zaznaczyć, że już w 1543 r. pojawia się jako „Gasse nach dem Vorwerk des Starosten”¹⁴⁵. W zachodniej części przedmieścia ulice Szeroka i Zakonnicek połączone były ulicą nazywaną *Mönchsgasse* lub *Brüdergasse* (Mnisia, obecnie Klasztorna), która dochodziła do Furty Kościelnej¹⁴⁶. Przedłużeniem ul. Zakonnicek w stronę południową była *Fischergasse* (Rybacka, nazywana też *Fischerei*, obecnie Zielona), rzadko pojawiała się jako *Färbergasse* (Farbiarska). Częściowo zajmowało ją osadnictwo podległe staroście, tam właśnie pod koniec XVI w. mieli osiedlać się Żydzi, stąd popularna nazwa *Iuderei* (później Łąki Żydowskie)¹⁴⁷. Naprzeciw południowo-zachodniego odcinka murów ciągnęła się ulica, którą określano jako *Auf dem Graben* (Nad Fosą, dzisiejsza Lipowa)¹⁴⁸. Przedłużeniem *Steinweg* i częścią drogi poznańsko-głogowskiej była *Töpfergrasse* (Garncarska, obecnie Daszyńskiego). Jej nazwa pojawia się dopiero w 1646 r., jej okolicę określano zaś raczej przez położenie przy dole z gliną¹⁴⁹ (od którego ulica wzięła swoją nazwę). Mimo to zdecydowano się przedstawić tę nazwę dla XVI w., ponieważ wydaje się, że przyjęła się ona jeszcze w pierwszej połowie XVII w.¹⁵⁰ Nie mamy pewnych informacji o nazewnictwie dzisiejszej ul. Strażackiej. W XVIII w. jej północna część była określana jako *Malzgasse* lub *Bei der Roßmühle* (Słodowa, Przy Końskim Młynie), później *Alte Post Straße* (Staropocztowa), południowy zaś mały plac jako *Steinring* (Kamienny Rynek). Nie wiadomo, czy do tego ostatniego można odnieść nazwę *Hirsewinkel* (Zaułek Ziarnisty), wzmiankowaną pod koniec XVI w.¹⁵¹ Innych nazw ulic, które później odnajdujemy na Przedmieściu Polskim, nie da się w żaden sposób odnieść do XVI w.¹⁵²

Na znacznie słabiej zurbanizowanym Przedmieściu Głogowskim materiał toponimiczny jest dużo uboższy. Wzmianki z ksiąg miejskich wskazują, że w XVI w. ulicę wylotową z Bramy Głogowskiej nazywano po prostu *vor dem Glogischen Thor* (przed Głogowską Bramą, dzisiejsza Głogowska)¹⁵³. Ponieważ określenie to utrzymało się przynajmniej do końca XVIII w. (plan AGAD), to można je uznać za nazwę własną. O nazwach jej dwóch dalszych odnóg nie da się powiedzieć nic pewnego. Obie prowadziły na Głogów, więc trudno z pewnością odnosić nazwę *Glogischegasse* do którejkolwiek

¹⁴⁰ Grosmann, WuW, s. 62; *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, Straßennamen, s. 26; F. Pfützenreiter, *Erinnerung aus der Kellergasse*, s. 18; Schober, Straßennamen, s. 18; Wróblewska, Mury, s. 590; Wróblewska, Wschowa, s. 446.

¹⁴¹ *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, Straßennamen, s. 27; Schober, Straßennamen, s. 21; Małkus, Budowle, s. 68.

¹⁴² Pfützenreiter, Straßennamen, s. 26; Schober, Straßennamen, s. 21; Małkus, Budowle, s. 68.

¹⁴³ Grosmann, WuW, s. 54; *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, Straßennamen, s. 26; Schober, Straßennamen, s. 21; Małkus, Budowle, s. 68, 74.

¹⁴⁴ APZG 363, sygn. 99, s. 517; *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, Straßennamen, s. 27; Grosmann, Stadtplan, s. 34; Schober, Straßennamen, s. 21–22.

¹⁴⁵ APZG 363, sygn. 99, s. 416, 501, 517, 542, 611; Grosmann, WuW, s. 56; Schober, Straßennamen, s. 21; Małkus, Budowle, s. 74.

¹⁴⁶ Pfützenreiter, Straßennamen, s. 26; Schober, Straßennamen, s. 22.

¹⁴⁷ H. Moritz, *Die älteste jüdische Niederlassung*, s. 180, 183; Schober, Straßennamen, s. 22.

¹⁴⁸ Schober, Straßennamen, s. 19; Pfützenreiter, Straßennamen, s. 26–27.

¹⁴⁹ APZG 363, sygn. 99, s. 249, 729;

¹⁵⁰ *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, Straßennamen, s. 26; F. Pfützenreiter, *Heimatgeschichtliche Notizen*, s. 13; Schober, Straßennamen, s. 21, 23; Małkus, Budowle, s. 65–81.

¹⁵¹ APZG 363, sygn. 99, s. 154; Schober, Straßennamen, s. 22.

¹⁵² *Die Fraustädter Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, Straßennamen, s. 25–27.

¹⁵³ APZG 363, sygn. 99, s. 37, 117, 176, 191, 261, 335, 336, 350, 401, 502, 590, 591, 603, 686.

z nich¹⁵⁴. Nie mamy informacji o nazwie drogi łączącej obie Przyczyny w XVI w. Nazwy *Tuchbereitergasse* (Sukiennicza, obecnie Obrońców Warszawy), *Hinter den Bleichen* (później *Garten Straße*, obecnie Moniuszki) są późniejsze¹⁵⁵. Ul. Sukienniczą można bezpośrednio łączyć z opisowym określeniem tej ulicy jako „Steinweg nach der neuen Mühle”, ale nie jest to nazwa własna¹⁵⁶.

Centrum Wschowy zajmował prostokątny rynek, na którego środku znajdował się ratusz. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1435 r., kiedy miał ocaleć z pożaru (z tego powodu przypuszcza się, że już wówczas był murowany). Spalił się w 1529 r., a jego odbudowa trwała od 1556 do 1612 r.¹⁵⁷ W 1580 r. w wieży ratusza założono aptekę¹⁵⁸. Parter ratusza, oprócz funkcji związanych z wykonywaniem władzy, miał też charakter użytkowy. Znajdowały się tam waga miejska i szynk¹⁵⁹. Pod koniec XVI w. przy ratuszu zlokalizowane były dwa zbiorniki wody z wodociągów (*Röhrkasten/Röhrbrunnen*, rząpie), po stronie wschodniej (starszy) i zachodniej (młodszy). Młodszy wybudowano w 1590 r. przy aptece i uzupełniano go rurami wodą z Przyczyny Górnej. W 1592 r. starszy został osadzony w ziemi, a nowszy być może poprawiony. W 1614 r. po stronie wschodniej ratusza wybudowano fontannę¹⁶⁰. Nie jest pewne, czy miała ona za podstawę wcześniejszy zbiornik. Przyjmując to za prawdopodobne, zdecydowałem się go oznaczyć na podstawie planu ZAH. Zbiornik młodszy położony był na zachód od wieży ratuszowej¹⁶¹. Na rynku znajdowały się kramy kupieckie. Mamy informacje o położeniu dwóch takich obiektów: na wschodniej części południowej pierzei rynku znajdowały się kramy sukiennicze¹⁶², przy starym zbiorniku wodnym zaś ławy rybackie, co każe je lokalizować przy wschodniej pierzei rynku¹⁶³.

Wewnątrz murów miejskich mieściły się jatki i rzeźnia. Te pierwsze pierwotnie na rynku. W pożarze w 1529 r. spłonął kościół Bożego Ciała, którego później nie odbudowano. Wiadomo, że stał on w okolicy kościoła parafialnego, przy ulicy nazwanej od tego obiektu (zob. wyżej). Jego dokładniejszą lokalizację podaje wzmianka z 1545 r., w której zapisano, że tzw. Piekło znajduje się naprzeciw placu po tymże kościele. Co oznacza, że zajmował on część obszaru dzisiejszego parku przykościelnego, w XVI w. zaś być może znajdował się w granicach cmentarza przy kościele parafialnym¹⁶⁴. W 1556 r. na jego miejsce przeniesiono jatki, które stały tam do 1606 r., kiedy to Kościół katolicki odzyskał ten teren¹⁶⁵. Nieopodal, między linią murów, postawiono w 1577 r. murowaną rzeźnię¹⁶⁶.

¹⁵⁴ Schober, *Straßennamen*, s. 23.

¹⁵⁵ *Stan Miasta (Inwentarz)*, s. 16; plan AGAD; Grosman, WuW, s. 56; *Straßennamen*, s. 20; Pfützenreiter, *Straßennamen*, s. 26; Schober, *Straßennamen*, s. 23.

¹⁵⁶ Schober, *Straßennamen*, s. 23. Inaczej należy traktować *Steinweg* wychodzącą z Bramy Polskiej, ta nazwa pospolita utrzymała się w toponimii i stała się nazwą własną.

¹⁵⁷ Moritz, *Mittelalter*, s. 238; Grosman, WuW, s. 54–55; Schober, Ring; J. Muszyński, *Rozwój przestrzenny Wschowy*, s. 49; Wróblewska, Wschowa, s. 449–450, 453, 460; Małkus, Budowle, s. 69–70.

¹⁵⁸ *Zur Baugeschichte des fraustädter Rathauses*; Grosman, WuW, s. 59; Schober, Ring; Małkus, Budowle, s. 72.

¹⁵⁹ Wróblewska, Wschowa, s. 450; Małkus, Budowle, s. 67, 69; Czwojdrak, *Ulice*, s. 33–34.

¹⁶⁰ Braune, *Geschichte*, s. 20; Grosman, WuW, s. 59; Małkus, Budowle, s. 72. Zapiska z Hofmanna (Biblioteka PAN w Gdańsku, rkps 1645, wpis z 30 VI 1592 r., b.pag.) na ten temat nie jest do końca jasna, wątpliwości co do jej interpretacji miał Grosman. Zdecydowano się jednak przyjąć za tym badaczem, że Hofmann pisał o zbiornikach po obu stronach ratusza.

¹⁶¹ Jeszcze w czasach saskich, przed rezydencją królewską (obecnie ul. Kościelna 2) miała znajdować się fontanna, którą należy łączyć z tym zbiornikiem; Czwojdrak, *Ulice*, s. 69.

¹⁶² W. Schober, *Die Fraustädter Stadtbrand vom 6. Dezember 1598*, s. 25, przyp. 10; Wróblewska, Wschowa, s. 450.

¹⁶³ Biblioteka PAN w Gdańsku, rkps 1645, wpis z 30 VI 1592 r.

¹⁶⁴ Zob. AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego we Wschowie, 29, k. 193v.

¹⁶⁵ *Kronika klasztoru Braci Mniejszych Obserwantów, czyli we Wschowie 1455–1808*, tłum. o. P.A. Turbański, Wschowa 1971 (mps w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Franciszkanów we Wschowie), s. 16; Moritz, RuG 1, s. 6, 8, 18, 39; Moritz, RuG 2, s. 27; Grosman, WuW, s. 54, 58, 61; W. Schober, *Die „Hölle“ in Fraustadt*, s. 18; Dworzaczkowa, *Kontreformaacja*, s. 26–27; Wróblewska, Wschowa, s. 450, 455. Z powodu ich usunięcia na początku XVII w. nie zachował się po nich ślad na planach podkładowych. Widoczne są na nich jedynie dwie działki mieszczące o dość specyficznym, wydłużonym kształcie i układzie, niekorespondującym z resztą zgrupowanej w blokach zabudowy. Jako że działki te z pewnością musiały wchodzić na teren XVI-wiecznych jatek, zdecydowano się oznaczyć te ostatnie właśnie na tych dwóch działkach.

¹⁶⁶ Jej lokalizacja jest możliwa dzięki porównaniu opisu z *Inwentarza Starej Wschowy*, s. 8–9 i planu AGAD. Grosman, WuW, s. 57; Schober, *Straßennamen*, s. 18; A. Koerth, *Um ein neues Schlachthaus in Fraustadt zu Beginnen des 19. Jahrhunderts in südpfeulischer Zeit*, „Das Fraustädter Ländchen”, t. 18, 1939, nr 10/11, s. 31–32. Nie ma więc racji G. Wróblewska (Wróblewska, *Mury*, s. 592), utożsamiając jatki z rzeźnią i lokalizując kościół Bożego Ciała poza murami miejskimi. Co przyjęła za nagłówkiem w LBP (s. 194), gdzie kościół ten został określony jako *extra* (domyślnie *extra muros*). Już w 1489 r. leżał on *intra muros*; AAP, AE III, k. 155v.

Wśród XVI-wiecznych budynków należy wymienić wspomniane już Piekło (*Hölle*), znajdujące się na ul. Rzeźnickiej, które od trzeciej ćwierci XVI w. było budynkiem służb miejskich¹⁶⁷. Nie wiadomo, gdzie znajdował się wzmiankowany w 1579 r. Dom Tańca (*Tanzhaus*), służący organizacji spotkań towarzyskich i zebrań¹⁶⁸. Na ul. Łaziennej, zgodnie z jej nazwą, znajdowała się łaźnia. Według Schobera miała leżeć na samym końcu tej ulicy¹⁶⁹. Gdzieś niedaleko stała stajnia miejska¹⁷⁰, ale nie da się bliżej określić jej położenia.

W związku z prawem Wschowy do bicia własnej monety w mieście funkcjonowała mennica miejska. Zajmowała północne skrzydło późniejszej szkoły jezuickiej (obecnie gmach Muzeum Ziemi Wschowskiej). Po pożarze w 1529 r. w jej budynku szynkowano piwo, w latach 1588–1612 ponownie bito tam monety, później szynkowano wino, a ostatecznie przejął ją proboszcz katolicki i stała się częścią szkoły jezuickiej¹⁷¹. Prócz mennicy miejskiej od końca XVI w. we Wschowie funkcjonowała mennica królewska – na Przedmieściu Polskim¹⁷². Na tym przedmieściu znajdowała się również gospoda cechu sukienników, położona przy ul. Mniszej¹⁷³. Nie mamy jednak dokładniejszych informacji o jej lokalizacji¹⁷⁴. Według Grosmana w miejscu działki nr 5 na ul. Staroleszczyńskiej znajdowała się gospoda rzeźników¹⁷⁵. Jednak ze względu na częste zmiany numeracji działek od czasów Grosmana nie można dokładnie określić jej położenia¹⁷⁶. Po ostatecznym wykupieniu przez Wschowę wójtostwa w 1532 r.¹⁷⁷, na gruntach powójtowskich został wybudowany folwark miejski (tzw. *Mittelvorwerk*)¹⁷⁸. Na Przedmieściu Głogowskim w okolicy szpitala św. Mikołaja znajdowała się pralnia (*Waschhof/Waschmühle*) cechu sukienników¹⁷⁹. Można przypuszczać, że leżała ona mniej więcej na terenie późniejszej farbiarni (która również była własnością sukienników¹⁸⁰), tam też została oznaczona. Nieco dalej, za szpitalem, miały znajdować się budynek cechu kuśnierzy i doły do moczenia skór¹⁸¹, wykorzystywane przez ten cech (*Küschnerhaus, Küschnerspüle*)¹⁸², widoczne jeszcze na planie AGAD. W ciągu XVI w. miasto dwukrotnie otrzymała zgodę na zbudowanie młyna wodnego nad fosą¹⁸³, jednak nic nie wiadomo o tym, aby ten zamysł został zrealizowany.

Przedreformacyjna Wschowa obfitowała w budynki sakralne. Większość z nich w czasie reformacji została zamieniona na obiekty gospodarcze, niektóre popadły w ruinę, inne odzyskano w czasie kontrreformacji. Prawie wszystkie nie dotrwały do naszych czasów¹⁸⁴. Najważniejszym obiektem był kościół parafialny (pod wezwaniem NMP i św. Stanisława¹⁸⁵, fundowany prawdopodobnie przy założeniu miasta¹⁸⁶). W drugiej połowie XVI w. był on użytkowany przez protestantów. Po raz pierwszy

¹⁶⁷ Lokalizacja jest możliwa dzięki porównaniu opisu ze *Stanu Miasta: Inwentarz*, s. 8–9 i planu AGAD. Grosman, WuW, s. 59; W. Schober, *Die „Hölle“ in Fraustadt*; Małkus, Budowle, s. 72.

¹⁶⁸ Grosman, WuW, s. 59; Małkus, Budowle, s. 72.

¹⁶⁹ W. Schober, *Die Fraustädter Stadtbrand vom 6. Dezember 1598*, s. 26; Schober, Straßennamen, s. 18.

¹⁷⁰ Schober, Straßennamen, s. 18.

¹⁷¹ *Kronika klasztoru Braci Mniejszych Obserwantów*, s. 17; Braune, *Geschichte*, s. 57; Grosman, WuW, s. 59, 63; Schober, Straßennamen, s. 19; S. Gibasiewicz, *Mennica wschowska*, s. 72–77; Małkus, Budowle, s. 72; Ł. Lisiecki, *Wyniki badań*, s. 159; Czwojdrak, *Ulice*, s. 85. Budynek ten zbudowano także na działce piwowara i dwóch działkach pustych, przylegających od południa i zakupionych w tym celu.

¹⁷² Wuttke, *Städtebuch*, s. 298; Grosman, WuW, s. 59; Grosman, *Stadtplan*, s. 35; S. Gibasiewicz, *Mennica wschowska*, s. 77–80; Schober, Straßennamen, s. 19; Małkus, Budowle, s. 72.

¹⁷³ APZG 363, sygn. 99, s. 9.

¹⁷⁴ Grosman, WuW, s. 59. W. Grosman uważał, że mogła ona stać na miejscu kościoła klasztornego, co wydaje się jednak mało prawdopodobne.

¹⁷⁵ Tamże, s. 57.

¹⁷⁶ Czwojdrak, *Ulice*, s. 18.

¹⁷⁷ MK 47, k. 358v–361v; Wuttke, *Städtebuch*, s. 297, 299; Moritz, *Mittelalter*, s. 209–210, 214–215, 228–230; Grosman, WuW, s. 53–54; Wróblewska, *Wschowa*, s. 450; Nowakowski, *Wschowa*, s. 97.

¹⁷⁸ Grosman, WuW, s. 56; Grosman, *Stadtplan*, s. 35; Schober, Straßennamen, s. 22. *Ober-* i *Nidervorwerk* znajdowały się w Przyczynach; tamże, s. 24.

¹⁷⁹ Schober, Straßennamen, s. 23.

¹⁸⁰ *Inwentarz Starej Wschowy*, s. 16.

¹⁸¹ U. Sowina, *Woda i ludzie*, s. 82, przyp. 189.

¹⁸² Grosman, WuW, s. 56; Grosman, *Stadtplan*, s. 34.

¹⁸³ MK 47, k. 358r–358v; MK 83, k. 360v–361v.

¹⁸⁴ Pawłowska, *Bernardyni*, s. 363, 365; Czwojdrak, *Kopaczyński*, s. 41–42.

¹⁸⁵ Now2, s. 443. Jak wskazuje niemiecka nazwa miasta i wizerunek z najwcześniejszej pieczęci pierwotnie miał on tylko wezwanie NMP; M. Adamczewski, *Pieczęcie, herb i inne znaki Wschowy*, s. 221–224.

¹⁸⁶ Moritz, *Mittelalter*, s. 234.

wzmiankowany był w 1345 r., przy okazji pożaru¹⁸⁷. Wcześniej (1326 r.) jest wspomniany pleban wschowski (*Iordano plebano in Frovenstadt*)¹⁸⁸. W swojej historii kościół farny jeszcze kilkakrotnie ucierpiał w wyniku pożarów (1435, 1529, 1685), jego współczesny wygląd jest efektem odbudowy z początku XVIII w. Jego imponującą wieżę wzniesiono w latach 1580–1582, miała to być wówczas najwyższa budowla w Wielkopolsce (72 m)¹⁸⁹. Już po przejściu kościoła przez protestantów, w 1565 r., postawiono naprzeciw niego, przy Furcie Kościelnej, nowy budynek szkoły¹⁹⁰, rok później tuż przy niej zegar, a w 1591 r. nową pastorówkę¹⁹¹. Na użytek duchownych przeznaczone były pomieszczenia nad Furtą Kościelną, którą zajmował niższy kler¹⁹². Wszystkie te budynki na początku XVII w. przejął Kościół katolicki.

Oprócz kościoła parafialnego i zniszczonego już na początku XVI w. kościoła Bożego Ciała istniały inne świątynie, które znajdowały się już poza murami miejskimi. Potwierdzona już w 1429 r. jest kaplica cmentarna Wszystkich Świętych, rozebrana w 1663 lub 1708 r. Znajdowała się na cmentarzu naprzeciw Furty Kościelnej, po lewej stronie, prawdopodobnie na terenie obecnego klasztoru Elżbietanek. Tam też oznaczono jej lokalizację. W czasie reformacji miała być opuszczona¹⁹³. Na północy miasta, naprzeciwko klasztoru Bernardynów, w okolicach późniejszego targu bydłowego, znajdowały się kaplice św. Walentego i NMP. Pierwsza z nich, umiejscowiona najbliżej miejsca straceń, położonego jeszcze dalej na północ (widocznego jeszcze na UMTB, poza planem rekonstrukcyjnym), zwana była *Köpferkirchlein* lub *Ziegelkirchlein*. W czasie reformacji zorganizowano w niej rakarnię. Znajdowała się blisko kaplicy NMP, którą z kolei określa się jako leżącą naprzeciw klasztoru i w pobliżu cegielni. W czasie reformacji miała być ona zamieniona na stajnię¹⁹⁴. Informacje o położeniu obu tych kaplic (bliskość cegielni, niedaleko zbiornika wodnego, okolice rynku bydłowego, naprzeciw klasztoru, niedaleko miejsca straceń) sugerują, że mogły się one znajdować w pobliżu terenu, na którym w XVIII w. powstała jurydyka proboszczowska (teren częściowo wychodzący poza obszar planu rekonstrukcyjnego). Powiązanie tych kaplic bezpośrednio z tym obszarem ma charakter czysto hipotetyczny, nie ulega jednak wątpliwości, że znajdowały się właśnie w tej okolicy i postanowiono zawrzeć tę informację na planie rekonstrukcyjnym.

We Wschowie przed reformacją istniały trzy szpitale z kaplicami: św. Mikołaja przed Bramą Głogowską (szpital sukieników), jego położenie jest znane tylko w przybliżeniu na podstawie tradycji wspomnianej przez Grosmana¹⁹⁵, św. Jerzego przed Bramą Polską, na skrzyżowaniu ulic Szerokiej i Kamiennej Drogi¹⁹⁶ i św. Wawrzyńca przy ul. Garncarskiej¹⁹⁷. Kaplice szpitale św. Mikołaja i św. Wawrzyńca w czasie reformacji miały pełnić funkcje obór¹⁹⁸. Na terenie klasztoru Bernardynek miała się zaś znajdować jeszcze jedna kaplica, nieznana jednak z wezwania i potwierdzona później¹⁹⁹.

¹⁸⁷ Wróblewska, Wschowa, s. 453.

¹⁸⁸ KDW II, nr 1062; H. Moritz, *Die älteste jüdische Niederlassung*, s. 233; Wróblewska, Mury, s. 591; Widawski, Mury, s. 505.

¹⁸⁹ Wuttke, Städtebuch, s. 299; Moritz, RuG 1, s. 5–6, 8; Grosman, WuW, s. 55, 66; Schober, Straßennamen, s. 18; Wróblewska, Mury, s. 591; Wróblewska, Wschowa, s. 449–450, 453, 460; Małkus, Budowle, s. 69; M. Małkus, *Kościół imienia Żłóbka Chrystusowego (Kripplein Christi) we Wschowie. Miejsce tożsamości i pamięci wschowskich luteran*, [w:] *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji*, s. 172–173; Czwojdrak, Ulice, s. 79–81.

¹⁹⁰ Szkołę we Wschowie wzmiankowano po raz pierwszy w 1404 r. Starszy budynek szkoły znajdował się zapewne nieopodal nowego, na placu przed kościołem; Wuttke, Städtebuch, s. 301; Braune, Geschichte, s. 53–55; Moritz, Mittelalter, s. 236; Moritz, RuG 2, s. 16, 27; Grosman, WuW, s. 59, 61; Schober, Straßennamen, s. 19; Dworzaczkowa, Kontreformacja, s. 27; Małkus, Budowle, s. 67, 71; Czwojdrak, Ulice, s. 83.

¹⁹¹ Moritz, RuG 2, s. 27; Grosman, WuW, s. 59; Schober, Straßennamen, s. 19; Małkus, Budowle, s. 71.

¹⁹² Moritz, RuG 1, s. 39; Moritz, RuG 2, s. 27; Schober, Straßennamen, s. 19.

¹⁹³ Now2, s. 443; Moritz, Mittelalter, s. 234; Moritz, RuG 1, s. 6; Grosman, WuW, s. 54, 58; Wróblewska, Mury, s. 598; Wróblewska, Wschowa, s. 454–455; Wieczorkowski, „Boża rola”, s. 231–232; Czwojdrak, Kopaczyński, s. 46–48; Czwojdrak, Ulice, s. 78.

¹⁹⁴ Moritz, RuG 1, s. 6–7, 18, 39; Grosman, WuW, s. 58; Schober, Straßennamen, s. 22; Wróblewska, Wschowa, s. 455; A. Pańczak, *Bernardynki we Wschowie*, [w:] *Conjux, mater, filia, soror propinqua, civis*, s. 323.

¹⁹⁵ Moritz, RuG 1, s. 6; Moritz, RuG 2, s. 16; Grosman, WuW, s. 54, 56, 58; Grosman, Stadtplan, s. 34; Wróblewska, Wschowa, s. 455; Małkus, Budowle, s. 68; Czwojdrak, Kopaczyński, s. 42.

¹⁹⁶ Moritz, Mittelalter, s. 6; Grosman, WuW, s. 56; Schober, Straßennamen, s. 21; Wróblewska, Wschowa, s. 455.

¹⁹⁷ Moritz, RuG 1, s. 6; Grosman, WuW, s. 56; Schober, Straßennamen, s. 21; Wróblewska, Wschowa, s. 455.

¹⁹⁸ Moritz, RuG 1, s. 18; Grosman, WuW, s. 58.

¹⁹⁹ A. Pańczak, *Bernardynki we Wschowie*, s. 313, 323. Autor traktuje wzmiankę o „ceglanym kościółku” z 1592 r. jako jedną ze wzmianek o kaplicy na terenie po klasztorze Bernardynek. Z literatury wiadomo jednak, że „ceglany kościół” to kaplica św. Walentego.

W 1456 r. powstał na Przedmieściu Polskim klasztor Bernardynów, pod jego budowę oddano ogrody miejskie. W 1505 r. pojawił się klasztor żeński tego zakonu. Klasztor męski spłonął całkowicie w 1558 r., a mnisi opuścili sprostaktyzowane miasto. Jakiś czas później opustoszał też klasztor żeński (użytkowany jeszcze w 1566 r.), a jego budynki przeszły na własność miasta. Bernardyni powrócili w 1629 r., a w 1644 r. ukończono ich nową siedzibę²⁰⁰. Własność klasztoru w 1564 r. za zgodą Zygmunta Augusta została sprzedana, a w 1577 r. miasto miało ją odkupić. Kształtu zabudowy klasztornej z połowy XVI w. nie da się odtworzyć ze względu na pożar i późniejszą odbudowę. Wiadomo, że po pożarze kościoła na obszarze klasztoru zachował się cmentarz i kościół św. Anny, być może też jakieś resztki gospodarstw. W momencie odzyskania gruntów w 1629 r. wspomniane się tam także ogrody, zabudowa gospodarcza i domy mieszczan²⁰¹. Również obszar, który zajmował klasztor w XVII w., nie jest tożsamy z wcześniejszym. W 1638 r. bernardyni zgodzili się na zamianę gruntów dawnego klasztoru Bernardynek, które rok wcześniej zostały im przekazane na działki miejskie leżące obok ich klasztoru²⁰². Przedreformacyjne założenie klasztorne było więc mniejsze i obejmowało klasztor, podwórze, ogród i cmentarz z kaplicą św. Anny²⁰³. W tej sytuacji zdecydowano się jedynie na informacyjne zaznaczenie na planie rekonstrukcyjnym obszaru mniejszego niż klasztor z planów AGAD i ZAH, mającego jedynie zasignalizować położenie klasztoru przedreformacyjnego, a nie jego dokładny zasięg²⁰⁴. Orientacyjna jest również lokalizacja klasztoru żeńskiego. Według późniejszej informacji, o wybudowaniu nowego budynku w 1530 r., teren klasztoru leżał przy Furcie Kościelnej, tuż przy fosie. Każę to identyfikować ten teren z najbardziej na zachód wysuniętymi działkami po południowej stronie ul. Zakonniczek²⁰⁵. Tak jak w wypadku klasztoru męskiego, oznaczenie ma jedynie charakter przybliżony.

W XVI w. we Wschowie były trzy cmentarze. Pierwszy, najpewniej najstarszy, istniał wokół kościoła parafialnego. Mimo wątpliwości podnoszonych w literaturze co do jego użytkowania w XVI w., potwierdzają to odkrycia archeologiczne²⁰⁶. Drugi cmentarz znajdował się przed Furtą Polską, wraz z kaplicą Wszystkich Świętych, wzmiankowany już w 1526 r. (według Schobera) i widoczny na planie AGAD²⁰⁷. Trzeci znajdował się wokół wspomnianej kaplicy św. Anny²⁰⁸, na terenie spalonego klasztoru Bernardynów, ale nie ma obecnie wskazówek umożliwiających wytyczenie jego zasięgu²⁰⁹.

²⁰⁰ MK 96, k. 344v–345r, 443r–44v; *Kronika klasztoru Braci Mniejszych Obserwantów*, s. 11–14; Moritz, *Mittelalter*, s. 230, 234–236; Moritz, *RuG 1*, s. 7–8, 15–17; Moritz, *RuG 2*, s. 36–37; Grosmann, *WuW*, s. 54, 58, 61; Grosmann, *Stadtplan*, s. 34; Korcz, *Zarys*, s. 21; Wróblewska, *Wschowa*, s. 455, 461; A. Pańczak, *Działalność rekatolizacyjna wschowskich bernardynów*, s. 315, 317 przyp. 6, 319; Pawłowska, *Bernardyni*, s. 365–369; K. Lutowski, *Bernardyński kościół pw. św. Józefa Oblubieńca we Wschowie*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, s. 371–372; M. Wróbel, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych podczas budowy „małej kaplicy papieskiej” w zespole klasztornym franciszkanów we Wschowie w 2005 r.*, [w:] *tamże*, s. 395–396; Małkus, *Budowle*, s. 68; A. Pańczak, *Wschowscy luteranie wobec miejscowych klasztorów w okresie zaprowadzenia reformacji (1552–1558)*, [w:] *Reformacja i tolerancja*, s. 87–118; A. Pańczak, *Bernardynki we Wschowie*.

²⁰¹ MK 96, k. 345r; *Kronika klasztoru Braci Mniejszych Obserwantów*, s. 16, 25–26, 28, 31; TD, *Regesty*, 109 (nr 202) 1577; Moritz, *RuG 1*, s. 17; Grosmann, *WuW*, s. 58–59; Dworzaczkowa, *Kontreformacja*, s. 9–10; Pawłowska, *Bernardyni*, s. 366, 368; M. Wróbel, *Wyniki badań archeologicznych*, s. 395; A. Pańczak, *Wschowscy luteranie wobec miejscowych klasztorów*, s. 114; K. Lutowski, *Bernardyński kościół pw. św. Józefa Oblubieńca we Wschowie*, s. 372.

²⁰² Grosmann, *WuW*, s. 23; A. Pańczak, *Działalność rekatolizacyjna wschowskich bernardynów*, s. 319–320; Pawłowska, *Bernardyni*, s. 368–369; A. Pańczak, *Bernardynki we Wschowie*, s. 308.

²⁰³ Grosmann, *WuW*, s. 58; Grosmann, *Stadtplan*, s. 35.

²⁰⁴ W. Grosmann twierdził, że grunty klasztorne ciągnęły się do Furty Kościelnej, informacje o późniejszym przyłączeniu terenów mieszczkańskich do klasztoru raczej wykluczają tę możliwość; Grosmann, *Stadtplan*, s. 34.

²⁰⁵ Moritz, *RuG 1*, s. 8; Schober, *Straßennamen*, s. 21; A. Pańczak, *Wschowscy luteranie wobec miejscowych klasztorów*, s. 115; A. Pańczak, *Bernardynki we Wschowie*, s. 307.

²⁰⁶ *Kronika klasztoru Braci Mniejszych Obserwantów*, s. 16; Grosmann, *WuW*, s. 58; Schober, *Straßennamen*, s. 18; Dworzaczkowa, *Kontreformacja*, s. 23; Wieczorkowski, „Boża rola”, s. 232; Ł. Lisiecki, *Wyniki badań*, s. 154, 159.

²⁰⁷ Grosmann, *WuW*, s. 58; Grosmann, *Stadtplan*, s. 35; Schober, *Straßennamen*, s. 18–19; Wieczorkowski, „Boża rola”, s. 232. Oba te cmentarze są wspomniane wielokrotnie w dokumentach sporu między plebanem wschowskim i miastem; zob. AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego we Wschowie, 29, k. 191r–222v.

²⁰⁸ Kaplica ta być może miała również wezwanie św. Marcina; AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego we Wschowie, 29, k. 199v.

²⁰⁹ MK 96, k. 345r; Moritz, *RuG 2*, s. 16; Czwojdrak, *Kopaczyński*, s. 42, 48. W literaturze istnieje pewne zamieszanie związane z cmentarzami wschowskimi. Opierając się na przekazie Hofmanna, Schober pisze: „Dieser [cmentarz przed Furtą Kościelną] wird dann als »alter Kirchof« dem im Jahre 1567 auf dem Grundstück des Bernhardinerkloster eingerichteten »Neuen« entgegengestellt”; Schober, *Straßennamen*, s. 18–19; zob. też Wieczorkowski, „Boża rola”, s. 231–233. Nie wydaje się jednak prawdopodobne, aby mógł istnieć jakiś czwarty w mieście, a drugi na terenie pobernardyńskim cmentarz (pierwszym

W literaturze można spotkać się ze wzmiankami o innych przedreformacyjnych obiektach sakralnych. Wspominane są kaplice Świętej Trójcy, św. Barbary, Świętego Ducha (ze szpitalem)²¹⁰, św. św. Jakuba i Feliksa²¹¹, Świętego Krzyża²¹². Poza tymi wzmiankami nic pewnego nie wiadomo o tych świątyniach. Moritz przypuszczał, że mogą się one odnosić do kaplic wewnątrz innych świątyni, niewykluczone, że chodziło o altarie²¹³. Warto jeszcze skomentować istnienie kaplicy Świętego Krzyża. Pojawia się ona jako jeden z utraconych kościołów w pozwach Jana Krzyckiego, plebana wschowskiego, prowadzącego spór z miastem (zob. przyp. 107). Ze wzmianek w dokumentacji prac komisji królewskiej w tej sprawie z 1606 r. wynika, że musiał on znajdować się przy kościele Bożego Ciała. Jednak komisja nie była w stanie rozstrzygnąć faktu jego istnienia. Bardzo ciekawie prezentują się zeznania świadków. Pierwsza szóstka z nich albo nie była pewna, albo nie pamiętała takiej świątyni, ale wiedziała, że wzięła od niego nazwę ulica. Siódmy świadek, Franciszek Tischler, który miał być komendariuszem wschowskim w 1577 r., stwierdził, że o takim kościele na terenie miasta nic nie wie, a sama ulica bierze swoją nazwę od kościoła Bożego Ciała. Potwierdził to świadek dziewiąty. Kolejni świadkowie nie wspominali już ani ulicy, ani kaplicy²¹⁴. Każe to podchodzić sceptycznie do faktu istnienia tej kaplicy.

Istotnym punktem na planie nowożytnej Wschowy był zbór Żłóbka Chrystusowego (*Kripplein Christi*) przy Bramie Polskiej. Postawiono go w 1604 r., kiedy miasto zostało zmuszone do zwrotu kościoła parafialnego katolikom²¹⁵. Dlatego nie znalazł się na planie rekonstrukcyjnym, wyróżnione zostały za to budynki prywatne (dwa domki i dawna łaźnia, wcześniej założenie obronne²¹⁶) przylegające do Bramy Polskiej, które przebudowano na ten zbór²¹⁷. Innym znanym zabytkiem nieuwzględnionym na planie miasta jest cmentarz ewangelicki założony w 1609 r. na Przedmieściu Polskim, rozbudowany w 1630 r. Został on utworzony na gruntach wcześniej należących do mieszczan²¹⁸. Założono go na terenach ogrodowo-rolnych z zabudową gospodarczą²¹⁹.

Trudno wskazać dokładną liczbę domów i mieszkańców Wschowy w XVI w. Pewnym punktem wyjścia są dane z rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w., w których zazwyczaj podaje się liczbę 370 rzemieślników i 64 wiatraków (te należy tutaj traktować jako osobne zakłady produkcyjne). Przyjmując 5 osób jak mnożnik dla jednego płatnika rzemieślniczego²²⁰, uzyskamy liczbę 2170 mieszkańców. Uznać to należy za absolutne minimum. W literaturze można się spotkać z określeniem ludności Wschowy na poziomie 6 tys. pod koniec XVI w., po raz pierwszy podał taką wielkość A. Springborn na podstawie własnych obliczeń (bez przedstawienia metodologii) z księgi zboru Żłóbka Chrystusowego²²¹. Księga ta obejmowała lata 1582–1595 i odnotowywała urodzenia, małżeństwa i zgony. Niestety zaginęła

był ten wokół kaplicy św. Anny, istniejący już wcześniej), założony w 1567 r. Zwłaszcza że nie słyszymy o nim później. Jak wskazuje D. Czwojdrak, chodziło raczej o poszerzenie istniejącego już cmentarza przy kaplicy Wszystkich Świętych, a nie zupełnie nowy obiekt; Czwojdrak, *Ulice*, s. 78. Innym rozwiązaniem tego problemu jest uznanie, że jest to pierwsza wzmianka o cmentarzu przed Furtką Kościelną. Co nie jest wykluczone, ponieważ Schober, podając datę 1526 r., nie udokumentował jej źródłowo.

²¹⁰ Now2, s. 443.

²¹¹ Wuttke, *Städtebuch*, s. 300.

²¹² Grosmann, *WuW*, s. 58.

²¹³ Moritz, *RuG* 1, s. 7.

²¹⁴ AP Poznań, Księgi sądu i urzędu grodzkiego we Wschowie, 29, k. 191r–222v (zwl. k. 201r–206r).

²¹⁵ Wuttke, *Städtebuch*, s. 303; Moritz, *RuG* 2, s. 18–22; Grosmann, *WuW*, s. 60; Dworzaczkowa, *Kontrreformacja*, s. 1–42; K. Lutowski, *Bernardyński kościół pw. św. Józefa Oblubieńca we Wschowie*, s. 23; Wróblewska, *Wschowa*, s. 460; J. Romanow, *Elementy fortyfikacji miejskich*, s. 241; Małkus, *Budowle*, s. 73; M. Małkus, *Kościół imienia Żłóbka Chrystusowego (Kripplein Christi) we Wschowie*.

²¹⁶ Grosmann, *WuW*, s. 57; Schober, *Straßennamen*, s. 19; J. Romanow, *Elementy fortyfikacji miejskich*.

²¹⁷ Widawski, *Mury*, s. 511; Małkus, *Budowle*, s. 73.

²¹⁸ Moritz, *RuG* 2, s. 34; Wieczorkowski, „Boża rola”, s. 225–262.

²¹⁹ Moritz, *RuG* 2, s. 34; Grosmann, *WuW*, s. 61; Wieczorkowski, „Boża rola”, s. 238.

²²⁰ P. Guzowski, R. Poniak, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia miast w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, nr 2, 2015, s. 92.

²²¹ A. Springborn, *Mitteilungen aus einem alten Kirchenbuche der evangelischen Gemeinde zu Fraustadt*, „Zeitschrift der historische Gesellschaft für die Provinz Posen”, t. 2, 1886, s. 426–429; Dworzaczkowa, *Kontrreformacja*, s. 14; Korcz, *Zarys*, s. 17–18.

i nie ma możliwości weryfikacji tych danych. Liczba 6 tys. osób wydaje się zawyżona i prawdopodobnie uwzględnia obie Przyczyny. Dopiero w następnych latach wraz z migracją ze Śląska Wschowa mogła osiągnąć zbliżoną liczbę mieszkańców. Podymne województwa poznańskiego z 1631 r. (a więc jeszcze przed lokacją nowych miast, ale w trakcie trwania procesów migracyjnych) podaje łączną liczbę 675 domów²²². Stosując do tej liczby przelicznik 6 osób²²³, otrzymamy 4050 mieszkańców; przy przeliczniku 9 osób²²⁴ zaś 6075 osób. W końcu XVIII w. Wschowa oscylowała wokół liczby 5 tys. mieszkańców²²⁵. Biorąc pod uwagę te dane²²⁶, wydaje się, że w końcu XVI w. ludność Wschowy mieściła w przedziale 3–5 tys. mieszkańców, ale raczej nie przekraczała 5 tys.

²²² Podymne 1631, k. 33v.

²²³ P. Guzowski, R. Poniak, *Przeliczniki demograficzne*, s. 90–91. Należy jednak zaznaczyć, że P. Guzowski i R. Poniak odnieśli ten przelicznik do małych miast, III i IV kategorii, Wschowa zaś należała do II.

²²⁴ Zob. s. 215.

²²⁵ Nowakowski, Wschowa, s. 73.

²²⁶ W literaturze (Grosman, WuW, s. 61–62; Wróblewska, Wschowa, s. 458; Drozdowski, Czynniki wyznaniowy, s. 266; Małkus, Budowle, s. 73) można spotkać informacje dotyczące liczby domów w 1630 (wewnątrz murów miejskich znajdowało się 146 domów, a na przedmieściach 335) i w 1635 r. (odpowiednio 160 i 423), pochodzą one z kroniki S. Lauterbacha (tenże, *Fraustaedtisches Zion*, s. 496) i w konfrontacji z danymi z podymnego pierwszeństwo przyznano z tym ostatnim. Mamy również informację o ofiarach kilku zaraz z XVI i początku XVII w., które trudno ocenić pod względem wiarygodności; zob. F. Pfützenreiter, *Pestepidemien in Fraustadt*, s. 22. Liczby te mieszczą się w przedziale 1–2 tys. zmarłych, co wydaje się korespondować z przedstawionymi tutaj szacunkami.

KOŚCIAN

Dariusz Kram

Znaczącą przeszkodę badawczą w analizie układu przestrzennego i wyglądu dawnego Kościana stanowi niezwykle skąpa ilość materiału kartograficznego czy ikonograficznego. Faktem jest, że do czasów współczesnych nie zachował się żaden wiarygodny wizerunek miasta. Jedyny znany, przedstawiający Kościan z 1700 r., to obraz *Wizja św. Augustyna*, niegdyś znajdujący się w kościańskim klasztorze Dominikanów. Obecnie można go oglądać w pamiętającym jeszcze początki miasta kościele farnym, gdzie wisi nad jednym z bocznych wejść. Po dziś dzień trwa spór historyków zajmujących się dziejami miasta, czy obraz faktycznie przedstawia Kościan, czy też nie. Ponadto jeżeli chodzi o materiał kartograficzny to do końca XVIII w. nie jest znany żaden plan lub mapa, na których widniałoby średniowieczne bądź nowożytne miasto.

Plan królewskiego Kościana prezentowany w niniejszym atlasie został przygotowany na podstawie dostępnych przekazów kartograficznych, z których najstarsze sięgają końca XVIII w. Dla analizy układu przestrzennego miasta w drugiej połowie XVI w. najważniejsze są odrisy wykonane przez Henryka Müncha w latach 30. XX w. Są to plany Kościana z 1791¹, 1794² i 1803 r.³ Późniejsze, z lat 1798⁴ i 1802–1803⁵, choć przedstawiały miasto wraz z okolicznymi wsiami, nie prezentowały szczegółowego układu przestrzennego samego Kościana. Do opracowania wykorzystane zostały dodatkowo: kataster Kościana z 1863 r.⁶ oraz plan centrum miasta z 1900 r.⁷ Szczególnie cennym źródłem jest odbitka ze szklanej kliszy znajdująca się w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN, przedstawiająca plan Kościana z 1794 r., na bazie którego Münch wykonał swój odris. Oryginały tego i dwóch pozostałych zabytków uległy zniszczeniu w trakcie pożaru Archiwum Państwowego w Poznaniu w 1945 r.

Badania nad dawnym Kościanem rozpoczęły się w połowie XIX w. i trwają do dnia dzisiejszego. Podejmowali je zarówno przedstawiciele nauki uniwersyteckiej, jak i regionaliści zajmujący się przeszłością miasta. Do jednych z pierwszych autorów grupy zaliczyć można Józefa Łukaszewicza i Klemensa Koehlera. W okresie II RP i wczesnych latach powojennych temat ten podjęli m.in.: ks. Zygmunt Cieplucha, Władysław Szodrski, Henryk Münch czy Antoni Mączak. W późniejszym okresie historię Kościana badali Henryk Florkowski, Zbigniew Wielgosz, Andrzej Wędzki. Opracowania tych autorów dotyczyły *stricte* historii samego miasta bądź dziejów cechów, zakonów, kultury i nauki, kościoła, szpitali czy innych zagadnień związanych z dawnym Kościanem. Niezwykle cenny wkład w badania nad źródłami do dziejów miasta wnieśli autorzy *Słownika historyczno-geograficznego województwa poznańskiego w średniowieczu*, w tym Krystyna Górską-Gołaską, której prace poświęcone topografii późnośredniowiecznego Kościana stanowią swego rodzaju fundament dla badań nad układem przestrzennym XVI-wiecznego miasta. Do opisanie obiektów starościńskich, w tym zamku,

¹ AP Poznań, Odrisy i kopie planów miast wielkopolskich H. Müncha, sygn. O.pl.m.41,

² Tamże, sygn. O.pl.m.43.

³ Tamże, sygn. O.pl.m.42.

⁴ MRK, sygn. 126/K, Mapa powiatu kościańskiego z 1798 r.

⁵ MRK, sygn. 130/K, Mapa Prusy południowe autorstwa Dawida Gilly 1802–1803.

⁶ Archiwum Wydziału Geodezji, Kartografii, Katastru i Gospodarki Nieruchomościami Starostwa Powiatowego w Kościanie, sygn. 58/10–5/1/63, Mapa katastralna Kościana z 1935 r. skopiowana z mapy katastralnej z 1863 r. Powiat Kościan, Obręb Kościan nr 87, k. 1, podziałka 1:5000.

⁷ MRK, sygn. 18/K, Plan miasta Kościana z 1900 r.

niezwykle cenne okazały się lustracje województw wielkopolskich i kujawskich z lat 1564–1565 i 1628–1632.

Na zamieszczonym w niniejszym opracowaniu pogłównym planie w skali 1:10 000 ukazano główne założenie urbanistyczne miasta wraz z przylegającymi do niego przedmieściami. Na planie nie zostały ujęte wsie miejskie Naclaw, Czarkowo (na planie wskazana jako Czarnków) i Sierakowo, wieś biskupia Kiełczewo, wieś wójtowska Kurza Góra wraz z folwarkiem oraz opisywane w niniejszym komentarzu zabudowania mieszczańskie ze skupiskiem wiatraków zwane Nową Wsią. Zaznaczono jedynie prowadzące do nich drogi. Ponadto na planie nie uwzględniono starościńskiego folwarku Grodztwo, mieszczańskiego folwarku Wymykowo, a także browarów, mielcuchów i spichlerzy miejskich znajdujących się w pobliżu zamku oraz Bramy Głogowskiej. Zbyt skąpa ilość dostępnych informacji nie pozwala jednoznacznie na wskazanie konkretnego miejsca ich usytuowania. W skład XVI-wiecznego Kościana wchodziło otoczone murami miasto ulokowane w widłach rzeki Obry oraz nieobwarowane przedmieścia: Poznańskie, Głogowskie i Stare Miasto⁸.

Kościan otrzymał prawa miejskie najprawdopodobniej pod koniec XIII w. za panowania Przemysła II. Dokładna data lokacji miasta na prawie niemieckim nie jest znana⁹. Do naszych czasów zachowały się jedynie dokumenty poświadczające odnowienie praw miejskich Kościana przez króla Władysława Jagiełłę w 1400 r. Nastąpiło to na prawie magdeburskim i miało być wzorowane na prawie, którym posługiwał się Poznań. Prawo miejskie miało obejmować także wsie należące do Kościana¹⁰.

Miasto założono w przewężeniu doliny Obry, w miejscu, przez które z jednej strony przebiegał szlak handlowy łączący lewobrzeżny Poznań ze Śląskiem, a z drugiej na tyle niedostępnym, by pozwalało to w razie potrzeby skutecznie odeprzeć ewentualny atak. Zdaniem Krystyny Górskiej-Gołaskiej naturalne rozlewiska Obry wykorzystano do celów obronnych przyszłego miasta, które od wschodu i północnego wschodu chroniło główne koryto rzeki, a od zachodu i północy sztucznie wykonana odnoga zwana w 1544 r. *fossatum*, a w 1547 i 1549 *fossata civilis*, *fossa civilis* (przykop)¹¹. Występująca w źródłach wcześniejsza osada targowa nie znajdowała się na otoczonym wodami i mokradłami terenie, lecz na lekkim wywyższeniu na północny zachód od późniejszego miasta. Natomiast sama przeprawa przez rzekę Obrę, przez którą przebiegał szlak komunikacyjny i handlowy, najprawdopodobniej osłaniana była przez warowny gród, który zapewne z czasem przebudowano w mury zamek starościński¹².

W opinii badaczy zajmujących się zagadnieniem układu przestrzennego Kościana, w chwili lokacji miasto otrzymało założenie owalnicowe¹³, wzdłuż którego przebiegał wspomniany szlak komunikacyjny. Następnie rozwijało się przestrzennie wszerek w stosunku do głównej osi – na południowy wschód i północny zachód. W ten sposób powstało miasto o kształcie gruszkowatym, przecięte w poprzek

⁸ A. Wędzki, *Początki Kościana. Powstanie grodu i osady targowej na tle podziałów dzielnicowych południowo-zachodniej Wielkopolski*, [w:] *Dzieje Kościana*, t. 1, red. K. Zimmiewicz, Kościan 2000, s. 49.

⁹ A. Wędzki (tenże, *Kościan w czasach piastowskich*, „Rocznik Leszczyński”, t. 8, 1987, s. 18) założył czas pierwotnej lokacji Kościana między 1253 a 1289 r. Pierwsza z nich to czas lokacji lewobrzeżnego Poznania i rozwoju szlaku handlowego prowadzącego na Śląsk, druga natomiast dotyczy dokumentu wystawionego przez Przemysła II, w którym jednym ze świadków był pleban kościański o imieniu Jakób. Wymienia go chociażby w spisie proboszczów kościańskich ks. Z. Cieplucha, *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, Kościan 1929, s. 195. Zdaniem A. Wędzkiego sama wzmianka o proboszczu nie może przesądzać o charakterze osady, gdyż w tym czasie istniała już stosunkowo gęsta sieć parafii wiejskich. Jednak biorąc pod uwagę fakt, że po 1289 r. wzrasta ilość wzmianek o Kościanie bezpośrednio lub pośrednio świadczących o nim jako o mieście lokowanym, można przypuszczać, że wzmianka ta dotyczyła proboszcza miasta lokowanego; zob. tenże, *Kościan w czasach piastowskich*, s. 18–19.

¹⁰ Nie zachował się oryginał dokumentu wystawionego dla Kościana przez króla Władysława Jagiełłę. Znany jest on jedynie z dwóch kopii z 1510 i 1548 r., które wykazują pewne różnice; por. SHGPoz, cz. II, z. 3, s. 369; K. Górską-Gołaską, *Ustrój miasta i jego administracja*, [w:] *Dzieje Kościana*, t. 1, s. 118.

¹¹ Zob. K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 6, red S.K. Kuczyński, Warszawa 1994, s. 228; SHGPoz, cz. II, s. 344.

¹² O istnieniu grodu warownego w Kościanie wspomina Rocznik Traski z XIV w.

¹³ Zdaniem A. Wędzkiego kształt nieregularnego owalu, który przybrał lokacyjny Kościan, został narzucony z jednej strony przez teren, na którym lokowano miasto ograniczone ramionami rzeki, z drugiej zaś wynikał z rozwidlenia głównego szlaku na dwie ulice rozchodzące się w mieście i schodzące się na linii bram miejskich; zob. tenże, *Lokalizacja i powstanie średniowiecznego miasta*, [w:] *Dzieje Kościana*, t. 1, s. 59; tenże, *Kościan w czasach piastowskich*, s. 21. Do tezy tej przychyliła się K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 226. Autorzy ci wskazali tym samym na nieaktualny już pogląd pojawiający się we wcześniejszych opracowaniach dotyczących lokacji miasta, jakoby kształt owalnicowy był śladem dawnego przedlokacyjnego placu targowego.

szlakiem komunikacyjnym biegnącym wzdłuż owalnicy¹⁴. Miasto o powierzchni ok. 10 ha otaczały wzniesione na przełomie XIV i XV w. mury obronne, których długość dochodziła do 1150 m. Średnica miasta na linii północny wschód – południowy zachód wynosiła 300 m, a na linii północny zachód – południowy wschód wraz z zamkiem 450 m¹⁵. Wysokość murów miejskich sięgała 6–7 m¹⁶. Pierwotnie w murach znajdowały się dwie bramy miejskie łączące drogę przechodzącą przez miasto. Były to bramy Głogowska i Poznańska. Pierwsze wzmianki o Bramie Głogowskiej – *Porta Glogoviensis* pochodzą z 1396 r. Jak podają źródła, w XVI w. bramę tę nazywano również: *Glogische Thor* (1544 r.), *Valva Glogoviensis* (1545 r.), Głogowska Brama (1565 r.), *Porta Glogoviensis* (1594 r.)¹⁷. Natomiast Brama Poznańska po raz pierwszy pojawia się w źródłach w 1493 r. pod nazwą *Pozinsche Thor*. W kolejnych latach wymieniano ją jako: *Valva Poznaniensis* (1510 r.), *Posnische Thor* (1542 r.), *Valva Poznaniensis* (1546, 1550 r.)¹⁸.

Przypuszcza się, że z okresem tym wiąże się powstanie herbu Kościana, odwzorowanego w pieczęciach miejskich. Źródła historyczne milczą na temat jego projektodawcy. Prawdopodobnie został ustanowiony przez rajców miejskich, a następnie zatwierdzony przez kancelarię królewską. Na jego wizualny symbol przyjęto basztę obronną, co kwalifikuje go do grupy herbów architektonicznych¹⁹. Jedną z najstarszych znanych pieczęci widnieje na odciskach woskowych przytwierdzonych do dokumentów miejskich z lat 1396, 1397, 1401, 1408. Dość prymitywna technika wykonania może świadczyć o wczesnym okresie powstania. Inne znane pieczęcie miejskie pochodzą z lat 1591, 1622, 1699 i przedstawiają basztę forteczną z otwartą bramą, najczęściej rozszerzającą się ku dołowi, nad którą znajdują się dwa otwarte okna. Nad oknami umieszczono strzelnicę podpartą, lub nie (przykładem jest tutaj pieczęć z 1622 r.), na dwóch wspornikach oraz blankach z czterema lub częściej pięcioma zębami (merlonami). Wieża zakończona jest trójkątnym daszkiem z gałką lub krzyżem²⁰. W zależności od pieczęci daszek oparty był na dwóch lub trzech zębach blank²¹. Baszta brama z herbu miejskiego została najprawdopodobniej wykorzystana w znaku ochronnym nadanym kościańskim sukiennikom przez króla Kazimierza Jagiellończyka w 1472 r. (potwierdzonym jeszcze w 1475, a także w 1509 r. przez Zygmunta Starego). Ołowiany znak ochronny przyczepiany do postawów sukna składał się z wieży bramnej rozszerzonej u dołu, na której umieszczono orła z rozpostartymi skrzydłami, z widniejącą na piersi literą C lub S²².

W połowie XV w. rozpoczęto użytkowanie kolejnej bramy, zwanej w 1510 r. Nową²³. Nastąpiło to zapewne po zakupieniu przez miasto w 1410 r.²⁴ wsi Sierakowo oraz założeniu na zachód od miasta w 1456 r. klasztoru Bernardynów²⁵. Przez tę bramę, zwaną w 1597 r. *Porta Antiquae Civitatis*, a w 1599 r. *Valva Antiquae Civitatis*, nie przebiegał bezpośrednio żaden szlak, jednak dzięki jej położeniu skróciła się droga łącząca Kościan z Przedmieściem Stare Miasto. Na przełomie XVI i XVII w. bramę tę zwano Staromiejską²⁶.

Ostatnią bramą poświadczoną w źródłach była Brama Wodna, zwana też *Valva Aquatica* (1549 r.), *Wasser Thor* (1553 r.), *Porta Aquatica* (1597–1598)²⁷. Znajdowała się ona mniej więcej w połowie drogi pomiędzy Bramą Poznańską a zamkiem i nie była bramą wylotową z miasta, a stanowiła jedynie przerwę w murach na wprowadzenie do miasta rur z wodą pitną, sprowadzaną z kielecowskich łąk.

¹⁴ K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 226.

¹⁵ Widawski, *Mury*, s. 190.

¹⁶ Źródła nie podają sposobu zwieńczenia muru. Mur zbudowany z cegieł o układzie nawiązującym do wątku polskiego.

¹⁷ Zob.: SHGPoz, cz. II, s. 344; K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 227.

¹⁸ Zob.: SHGPoz, cz. II, s. 344; K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 227.

¹⁹ P. Bauer, *Herb miasta Kościana*, Kościan 1987, mps w zbiorach MRK, s. 8.

²⁰ Przykład tzw. obesłania cechu krawieckiego z 1699 r. Depozyt kościańskiego Cechu Rzemiosł Różnych w Muzeum Regionalnym w Kościanie.

²¹ Zob.: K. Koehler, *Herb miasta Kościana na pieczęciach wyobrażony a znak na plombie ochronnej nadanej sukiennikom tegoż miasta*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 10, t. 3, 1898, nr 2–3 (36–37), s. 409–415; P. Bauer, *Pieczęcie magistrackie a herb miasta Kościana*, [w:] *Szkice z dziejów kościańskiego magistratu*, red. J. Kubicki, Kościan 2006, s. 13–16; tenże, *Herb miasta Kościana*, s. 8.

²² Zob. K. Górską-Gołaską, *Ludność*, [w:] *Dzieje Kościana*, t. 1, s. 98.

²³ Zob. też, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 227

²⁴ Ks. Z. Cieplucha, *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, s. 193; SHGPoz, cz. II, z. 3, s. 373.

²⁵ SHGPoz, cz. II, s. 399.

²⁶ Por. K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 227.

²⁷ Por. tamże, s. 228.

Pierwszy kościański wodociąg uruchomiono w połowie XVI w. W 1534 r. biskup poznański Jan Latański zezwolił miastu na wykupienie z rąk kmieci z Kiełczewa miejsca na łąkach, aby pobudowano na nich rowy, którymi będzie doprowadzana woda do Kościana. Za prawo użytkowania i odnawiania rowów miasto zobowiązane było płacić kiełczewskim kmieciom 6 gr. Niecałe 10 lat później, w 1542 r., miasto zawarło ugodę z mistrzem Janem (*cannalium magister*) na budowę urządzeń dostarczających wodę do Kościana. Mistrz Jan miał otrzymać wynagrodzenie w wysokości 20 gr tygodniowo oraz pracowników, drewno i inny materiał potrzebny do realizacji tego przedsięwzięcia. Przedsięwzięcie Jana kontynuował Marcin Mielczarek, *aqueductor*, który prawo miejskie przyjął w 1548 r., oraz Wojciech Schlosser, *Rormeister*, który do 1560 r. posiadał dom na ul. Poznańskiej²⁸. Wodociąg ten funkcjonował nieprzerwanie w XVI, XVII i przynajmniej przez pierwszą część XVIII w.²⁹ Utrzymanie wodociągu zapewniało mieszkańcom czystą wodę, ponieważ woda z bagnistej Obry nie nadawała się do spożycia. Dostęp do wody ważny był przy wyborze miejsca na budowę tzw. mielcuchów, czyli słodowni i browarów. Skupiska tych budowli znajdowały się właśnie w okolicy Bramy Wodnej i ul. Kaczej, a także za Bramą Głogowską nad fosą i przy ul. Kamiennej (*Litostratos*)³⁰. Nie jest pewne, czy system wodociągu połączony był bezpośrednio ze studnią miejską znajdującą się na rynku i łaźnią miejską, usytuowaną w XVI w. na działce, przy której przecinały się ulice Sukiennicza i Kozia³¹. Takie umiejscowienie łaźni miało miejsce przynajmniej w latach 1562–1565, wcześniej łaźnia znajdowała się na placu przy Bramie Głogowskiej³².

System obwarowań miejskich oprócz wspomnianych murów i bram miejskich tworzyły również wieże zwane niekiedy basztami. Źródła informują o przynajmniej dwóch wieżach. Jednej znajdującej się w pobliżu Bramy Głogowskiej – zwanej Strzelnicą³³ oraz drugiej – zwanej Kabat, do której prowadziło przejście od ul. Sukienniczej. Jej dotyczy wzmianka z 1593 r., mówiąca o mieszczaninie, który przetrzymywany był w więzieniu publicznym zwanym potocznie Kabat³⁴. Kolejne wzmianki o wieżach pochodzą z początku XVII w., tj. z lat 1604 i 1614³⁵.

Zamek starościński znajdujący się w południowo-wschodniej części miasta stanowił element systemu obronnego Kościana z własnymi, niezależnymi od miejskich, murami obronnymi³⁶. Miał kształt regularnego czworoboku³⁷, a chroniące go mury mogły mieć długość nawet 60 m³⁸. Ich wysokość sięgać mogła, podobnie jak murów miejskich, 6–7 m³⁹. Jak podaje lustracja zamku z 1565 r., we wschodniej części dziedzińca zamkowego znajdowały się trzy niedokończone budynki o łącznej długości 87 łokci oraz stajnia na 30 koni⁴⁰. Wjazd do zamku od strony miasta broniła brama. Główny zamek usytuowany

²⁸ SHGPoz, cz. II, s. 375; K. Górską-Gołaską, *Ustrój miasta*, s. 131.

²⁹ W 1624 r. w testamencie jednego z kościańskich kupców zapisano sumę 500 guldenów na odnowienie i porządkne położenie rur sosnowych od źródła Przysieckiego aż do miasta; por. R. Marciniak, *Gospodarka komunalna i wymiar sprawiedliwości*, [w:] *Dzieje Kościana*, t. 1, s. 243; K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 228.

³⁰ K. Górską-Gołaską, *Topografia miasta, układ sieci drożnej, zabudowa*, [w:] *Dzieje Kościana*, t. 1, s. 78.

³¹ Z relacji pracowników miejskich wodociągów i zakładów zajmujących się miejskimi drogami już od lat 60., przez lata 80. i 90. XX w. wynika, że co pewien czas udawało się wydobyć w trakcie robót drewniane rury i metalowe obejmy należące najprawdopodobniej do kościańskiego wodociągu. Rury znajdowano na ul. Wrocławskiej (lata 60.), Piłsudskiego, pl. Niezłomnych (lata 80.) czy ul. Wodnej i Szczepanowskiego (lata 90.). Z tej ostatniej ulicy i pl. Niezłomnych pochodzą metalowe obejmy (MRK, sygn. 26A) oraz ok. 50 cm długości fragment drewnianej rury (MRK, sygn. 968 H), będące w zbiorach kościańskiego muzeum.

³² SHGPoz, cz II, s. 375.

³³ Tak nazwano obiekt znajdujący się koło Bramy Głogowskiej, zaznaczony na planie łąk i błot pod Kościanem z 1791 r.; AP Poznań, Odrisy i kopie planów miast wielkopolskich H. Müncha, sygn. O.pl.m.41.

³⁴ K. Górską-Gołaską, *Ustrój miasta*, s. 124.

³⁵ Zob. też, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 227.

³⁶ Zamek, a raczej warowny gród istniał już w chwili zdobywania Kościana przez wojska Władysława Łokietka w 1332 r. Wspominał o nim chociażby Rocznik Traski z XIV w. oraz Jan Długosz w IX księdze *Roczników, czyli Kronik sławnego Królestwa Polskiego*; zob. też *Kościan: zarys dziejów*, red. Z. Wielgosz, K. Zimmiewicz, Warszawa–Poznań 1985, s. 7–9.

³⁷ Obszar po zamku starościńskim, przypominający w kształcie czworobok, został wyraźnie zaznaczony i opisany na sporządzonych pod koniec XVIII w. planach, znanych z odrysów H. Müncha.

³⁸ Zob.: LWWK 1564, cz. 1, s. 10; *Rewizja zamku w Kościanie z dnia 24 stycznia 1565*, [w:] K. Koehler, *Dawne cechy i bractwa strzeleckie. Rzecz osnuta na danych o cechach i o bractwie strzeleckim w Kościanie*, Poznań 1899, s. 445–449.

³⁹ Zob. Widawski, *Mury*, s. 190.

⁴⁰ Przyjmując długość 57,6–58,6 cm ówczesnie stosowanego łokcia, łączna długość trzech budynków mogła wynieść niecałe 51 m. Doliczając do tego budynek wymienionej w lustracji stajni na 30 koni, który mógł mieć szerokość przynajmniej 5–6 m, otrzymujemy mur otaczający zamek starościński szerokości dochodzącej do 60 m.

był w południowej części kompleksu. Był to podpiwniczony gmach, najprawdopodobniej jednopiętrowy, z dwoma izbami na parterze i na piętrze. W jednej z sal na piętrze mogły odbywać się posiedzenia sądu grodzkiego⁴¹. Na terenie zamku znajdowały się także zabudowania mieszkalne czeladzi zamkowej oraz izba podstarościego, urzędującego tu w imieniu starostów. Dodatkowo w skład kompleksu wchodziły kuchnia, spiżarnia i inne pomieszczenia gospodarcze⁴². Cytowana lustracja wspomina ponadto o powalonym na długości przeszło 30 m murze zamkowym po północnej stronie kompleksu⁴³. Wynikający z opisu lustracji stan zaniedbania kościańskiego zamku mógł świadczyć o tym, że władający majątkiem królewskim starostowie niezbyt przykładali się do rozbudowy czy chociażby napraw uszkodzonych budowli, w tym murów zamkowych. Takie działania wynikały najprawdopodobniej z charakteru starostwa, jako ośrodka niegrodowego⁴⁴.

Do zamku należały młyn koński słodowiec, przebudowany przez starostę Czarnkowskiego, znajdujący się od strony miasta oraz browar usytuowany za zamkiem nad sadzawką⁴⁵. Niedaleko browaru za zabudowaniami zamkowymi nad rzeką pracował młyn wodny o trzech kołach walnych mącznych i jednym foluszowym⁴⁶. Drugi młyn wodny znajdował się na północ od miasta. Prowadziła do niego ul. Jagielna⁴⁷. W skład dóbr starostwa kościańskiego wchodziły wieś Bonikowo i część wsi Kurza Góra z sołtysem i kmieciami oraz kupiony w 1586 r. przez pisarza Gębickiego folwark wójtowski w tej wsi⁴⁸. Na zabudowania folwarku Kurza Góra składały się izba biała z sienią, ogrodzone płotem gumno z 2 stodołami oraz obora i owczarnia⁴⁹. Drugi folwark Grodztwo położony był na południe od miasta, na lewo od tzw. drogi wielkiej, prowadzącej do Wschowy. Na jego terenie znajdowały się izba biała z sienią, ogrodzone gumno z 2 stodołami i sołkiem, szopa, owczarnia i chlew⁵⁰. Do dóbr starościńskich należały jeszcze wsie miejskie Naclaw, Czarkowo i Sierakowo, które jednak zarządzane były bezpośrednio przez władze Kościana⁵¹.

Centrum XVI-wiecznego Kościana stanowił rynek zwany w latach 1510, 1548 *circulus*⁵². Był on kształtem zbliżony do kwadratu, o wymiarach 75 x 80 m. Poszczególne pierzeje przyrynkowe podzielone były na dziewięć działek⁵³, o szerokości pojedynczej parceli dochodzącej do 6,9 m, a długość sięgającej 50 m. Tak wymierzone działki sprzyjały budowie trzytraktowych domów, najprawdopodobniej z podcieniami, dochodzących do 16 m długości⁵⁴. Po środku rynku, na którym skupiało się życie gospodarcze miasta, znajdowały się, oprócz wspomnianej wcześniej studni, jatki i kramy miejskie, należące do różnych kościańskich cechów⁵⁵. Po wielkim pożarze Kościana, który wybuchł w nocy 24 VII 1503 r. i strawił niemalże całe miasto, król Aleksander Jagiellończyk w 1504 r. zezwolił na

⁴¹ SHGPoz, cz II, s. 344.

⁴² Zob.: LWWK 1564, s. 8–10; LWWK 1628, cz. 1, s. 64–65. Z lustracji z 1656 r. wynika, że pewne partie zamku należały do starszych, natomiast część zabudowań została wybudowana lub odnowiona za czasów starosty kościańskiego Wojciecha Czarnkowskiego (w latach 1556–1564). Zob. też inne inwentarze zamku kościańskiego: AGAD, zespół 7, dział LVI, K 8 (z lat 1551–1775, mkf 2721).

⁴³ Zob. LWWK 1564, s. 10.

⁴⁴ Zob. K. Górską-Gołaską, *Ośrodek starostwa niegrodowego – domena królewska*, [w:] *Dzieje Kościana*, t. 1, s. 143–145.

⁴⁵ LWWK 1564, s. 11.

⁴⁶ LWWK 1628, s. 66.

⁴⁷ SHGPoz, cz. II, s. 345.

⁴⁸ Ks. Z. Cieplucha, *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, s. 14.

⁴⁹ LWWK 1564, s. 12.

⁵⁰ Zob.: tamże, s. 8–10; LWWK 1628, s. 69; SHGPoz, cz. II, s. 407–408.

⁵¹ Starosta, będąc z ramienia króla panem i zwierzchnikiem wsi Naclawia i Czarkowa, otrzymywał jedynie 53 fl. i 22 gr czynszu rocznie; zob. LWWK 1564, s. 160.

⁵² SHGPoz, cz. II, s. 342.

⁵³ K. Górską-Gołaską przyjmuje, że 9 parcel w każdej pierzei rynku funkcjonowało od chwili lokacji miasta przynajmniej do XVI w. włącznie. Najprawdopodobniej ta liczba uległa zmniejszeniu w XVII i XVIII w., o czym świadczy chociażby ilość działek widniejąca na planie miasta z 1794 r. W opracowaniu *Historia Kościana* zamieszczono przygotowany przez K. Górską-Gołaską schematyczny plan kościańskiego rynku z podziałem na poszczególne pierzeje oraz parcele, dla których autorka przyporządkowała właścicieli działek od połowy XVI aż do początku XVII w.; zob. *Historia Kościana*, t. 1: *Okres staropolski*, red. K. Zimniewicz, Kościan 2005, s. 76–80.

⁵⁴ J. Strumiński, *Próba limitacji mierniczej układu przestrzennego średniowiecznego Kościana*, [w:] *Pamiętnik Towarzystwa Miłośników Ziemi Kościańskiej 1979–1980*, red. H. Florkowski, Kościan 1985, s. 21–22.

⁵⁵ Wśród cechów funkcjonujących w Kościanie w XVI w. należy wymienić chociażby czapników, garncarzy, kołodziejów, kowali, kramarzy, krawców, kuśnierzy, piekarzy, piwowarów, płócienników, rzeźników, sukieników, szewców; zob. szerzej K. Górską-Gołaską, *Ludność*, s. 89–114.

przeniesienie jatek mięsnych z rynku na ulicę, która stanowiła zaplecze jego południowo-wschodniej pierzei i łączyła kościół parafialny z ul. Głogowską⁵⁶. Przez kilka lat po tym pożarze mieszczanie kościarńscy zabiegali o zmniejszenie podatków i ograniczenie czynszów kościelnych⁵⁷. Prowadzono prace budowlane, o czym świadczy m.in. zakup chociażby drewna do odbudowy fary kościarńskiej.

Zdania historyków co do lokalizacji późnośredniowiecznego ratusza są podzielone. Można jednak przyjąć, że w XVI-wiecznym Kościanie nie był on usytuowany centralnie na środku rynku, lecz był mieszczarńską kamienicą z muru pruskiego, znajdującą się w jednej z przyrynkowych pierzei, w pobliżu północnego narożnika placu. XVI-wieczne źródła wymieniają domy znajdujące się „przy” bądź „za” ratuszem, i tak z lat 1548, 1593 pochodzą zapiski o domu w rynku koło ratusza. W 1561 r. opisano dom za ratuszem, w 1562 r. wymieniono dom przy rynku, po drodze do łaźni, za ratuszem. Natomiast z 1748 r. pochodzi zapis o domu na ul. Mniszej przy narożniku rynku, którego ściana od strony budynku ratusza była najprawdopodobniej uszkodzona („ściana zła”)⁵⁸.

W rynku znajdowała się jeszcze waga miejska wraz z postrzygalnią, których prowadzenie na mocy przywileju królewskiego z 1553 r. otrzymał Mikołaj Broda zwany Anebus, postrzygacz sukna. Ten sam przywilej zezwalał mu na warzenie i wyszynk piwa. Król przyznał Brodzie wszystkie dochody z tych urzędzeń, jednocześnie zwalniając go z płacenia podatków na rzecz starostwa i miasta. Po śmierci Brody dom z wagą i postrzygalnią przejął Tomasz Wierusz, który w 1585 r. musiał oddać wagę radzie miejskiej jako zastaw za niezapłacone 40 florenów długu. Po jego śmierci miasto przejęło dom w zamian za niespłacone długi. Ponadto sprzedając dom w 1598 r. Grzegorzowi Lizewiczowi, rada miejska nakazała mu utrzymywać w nim zajazd, natomiast waga i postrzygalnia miały być przeniesione w ciągu sześciu lat w inne miejsce⁵⁹.

Z placu rynkowego wychodziło osiem ulic, po dwie z każdego narożnika. Cztery z nich tworzyły owalnicę, przez którą poprowadzony był szlak handlowy z Poznania na Śląsk. Były to ulice Głogowska i Kościelna, łączące rynek z Bramą Głogowską, oraz ulice Poznańska i Mnisza, łączące rynek z Bramą Poznańską. Ul. Głogowska, zwana w 1510 r. *platea Glogoviensis*, a w 1542 i 1544 r. *Glogaschegasse* i *Glogischegasse*, prowadziła z zachodniego narożnika rynku i stanowiła część tzw. drogi wielkiej. W 1595 r. w jednym z zapisków określono, że ul. Głogowska odchodzi od rynku⁶⁰. Ul. Kościelna, zwana w latach 1510 i 1589 *platea Ecclesie*, w 1543, 1551 i 1557 *Kirchgasse*, *Kirchengasse*, a w 1565 r. „Kosczyelna”, była drugą ulicą łączącą rynek z Bramą Głogowską⁶¹. Wychodziła z południowego narożnika rynku i można nią było dotrzeć do kościoła farnego. Te dwie ulice łączyły się ze sobą przejściem lub placem, na który po 1504 r. przeniesiono z rynku jatki mięsne. Ze wschodniego narożnika rynku wychodziła ul. Poznańska, która łączyła się z Bramą Poznańską. Ulica ta, zwana w latach 1510 i 1588 *platea Posnaniensis*, a w 1559 r. *Posnische Gasse*, stanowiła dalszą część szlaku handlowego przechodzącego przez Kościan. Kolejną ulicą łączącą rynek z Bramą Poznańską była wychodząca z północnego narożnika rynku ul. Mnisza, zwana w 1543 *Münchengasse*, a w 1566 r. „Mnysza ulica”⁶². Miała ona jednak nieco inny kształt niż poprzednio omawiane. Wychodząc z północnego narożnika rynku, kierowała się ku bramie miejskiej, aby po kilkudziesięciu metrach rozdzielić się na dwie odnogi, z których jedna skręcała w lewo, w stronę klasztoru Dominikanów, a druga w prawo i dochodziła do Bramy Poznańskiej łączącej miasto w murach z Przedmieściem Poznańskim. O tym, że ulica ta miała tak osobliwy kształt, mogą świadczyć zapiski dotyczące klasztoru Dominikanów oraz domów znajdujących się w jego pobliżu: w 1605 r. dom na ul. Mniszej przyległy do klasztoru, w 1599 r. kościół klasztorny św. Mikołaja przy tej samej ulicy, w 1601 r. dom również na tej ulicy, przyległy do muru miejskiego koło Bramy Poznańskiej, a w 1560 i 1594 r. domy przy narożniku rynku i ul. Mniszej⁶³. Z pozostałych czterech ulic przyrynkowych, które obsługiwały komunikację lokalną w poprzek miasta, prostopadle do szlaku biegnącego owalnicą, tylko jedna ulica miała nazwę

⁵⁶ SHGPoz, cz. II, s. 369.

⁵⁷ Król Aleksander Jagiellończyk zwolnił wówczas mieszczan z płacenia podatków i czynszów kościelnych na 20 lat; zob. *Kościan: zarys dziejów*, s. 38–39.

⁵⁸ Zob. SHGPoz, cz. II, s. 342.

⁵⁹ K. Górńska-Gołaska, *Ustrój miasta*, s. 130.

⁶⁰ SHGPoz, cz. II, s. 343.

⁶¹ Tamże.

⁶² Tamże.

⁶³ Tamże.

własną⁶⁴, była to ul. Kozia, która odchodziła z północnego narożnika rynku w kierunku ul. Sukienniczej w pobliżu kościoła Dominikanów. W XVI-wiecznych źródłach występowała pod następującymi nazwami: *platea Caprorum* (1511 r.), *Tzigengasse* (1542 r.), *Czigengasse* (1543 r.), *Czegengasse* odchodząca od rynku (1553 r.), *Czigengasse* biegnąca od rynku do łaźni (1554 r.), *platea Caprina* (1562 r.), *platea Caprarum*, prowadząca z rynku do łaźni miejskiej (1564 r.), dom „w Kozy uliczy” (1565 r.)⁶⁵. Pozostałe trzy ulice wychodzące z rynku łączyły się z zamkiem starościńskim i Bramą Nową. Były to ulice bez nazwy i w źródłach przedstawiane są w sposób opisowy. Ulice łączące zamek z Bramą Nową ciągnęły się wzdłuż południowo-zachodniej pierzei rynku i opisywano je następująco: ulica przed zamkiem, po drodze z kościoła parafialnego do zamku (1551 r.), narożnik ul. Kościelnej i drogi wiodącej do zamku (1610 r.), uliczka (*Gasse*) idąca z rynku do Bramy Nowej (1552 r.), ulica prowadząca z rynku do Starego Miasta (1561, 1564 r.), narożnik ulic Sukienniczej i idącej do Starego Miasta (1565 r.)⁶⁶. Brak nazw omawianych ulic może wynikać z faktu, że były one usytuowane wzdłuż działek, których główne budynki stały frontem do rynku i ulic Sukienniczej, Głogowskiej i Kościelnej. Ciąg ten powstał prawdopodobnie później niż pozostałe ulice przyrynkowe i wytyczono go być może w wyniku likwidacji niektórych działek położonych przy rynku i wspomnianych wyżej ulicach. Część południowo-wschodnia ciągu mogła powstać w związku z budową zamku w XIV w., a część północno-zachodnia – z wybięciem Bramy Nowej w XV w.⁶⁷ Ostatnia ulica wychodząca ze wschodniego narożnika rynku prowadziła do zamku i na tyłach działek usytuowanych przy ul. Poznańskiej łączyła się z ul. Kaczą.

Ul. Kacza, zwana w 1510 r. *platea Kacza*, w 1537 *Eyntenagasse*, a w 1548 *platea Anetarum*⁶⁸, łączyła najkrótszą drogą Bramę Poznańską z zamkiem starościńskim. Drogą tą można było dotrzeć również do mielcuchów czy młyna końskiego, znajdujących się w pobliżu zamku, ale też do kościoła farnego czy zabudowań znajdujących się w jego pobliżu. Zdaniem Górskiej-Gołaskiej najprawdopodobniej jeszcze w XVI w. ul. Kacza miała bezpośrednie połączenie z Bramą Poznańską i dla przyjeżdżających od strony Poznania stanowiła najkrótszą drogę do zamku. Po zrujnowaniu zamku przez Szwedów w latach 1655–1656 droga ta stała się niepotrzebna i tym tłumaczyć można fakt, że w 1794 r. przedłużenie tej ulicy w stronę Bramy Poznańskiej już nie istniało⁶⁹. Analogiczną funkcję do ul. Kaczej, która łączyła zamek z Bramą Poznańską, po drugiej stronie miasta pełniła ul. Kapłańska, łącząca zamek z Bramą Głogowską. Ulica ta przebiegała wzdłuż działek usytuowanych przy murze miejskim i w źródłach nazywana była: *Prystergasse* (1542 r.), *Pristergasse* (1543 r.), *platea Sacerdotum* (1562, 1563, 1598 r.), „ulica Kapłańska” (1565 r.)⁷⁰. Przy tej ulicy mieściła się szkoła parafialna⁷¹. Do szkoły można było przejść z kościoła farnego przez cmentarz znajdujący się pomiędzy ulicami Kapłańska i Kościelną. W 1558 r. z cmentarza w kierunku ul. Kapłańskiej i szkoły parafialnej prowadziła furta – *portula*⁷². Cmentarz, podobnie jak szkoła, funkcjonował na tym terenie od XIV do XIX w. włącznie. Obszar pomiędzy tymi ulicami zajęty był przez zespół zabudowań związanych z parafią i kościołem farnym pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny.

Początki tej górującej nad miastem, orientowanej, XVI-wiecznej świątyni sięgały najprawdopodobniej lokacji miasta w drugiej połowie XIII w.⁷³ Budowę realizowano w XIV i XV w.⁷⁴ Wspomniany

⁶⁴ Zob. K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 231.

⁶⁵ SHGPoz, cz. II, s. 343.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 232.

⁶⁸ SHGPoz, cz. II, s. 343.

⁶⁹ K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 233.

⁷⁰ SHGPoz, cz. II, s. 343.

⁷¹ Fundamenty szkoły parafialnej zostały odnalezione w trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych przez Muzeum Regionalne w Kościanie w 2004 r.

⁷² SHGPoz, cz. II, z. 3, s. 343.

⁷³ Najstarsze wzmianki źródłowe, jak podaje ks. Z. Cieplucha, związane z kościańską farą pochodzą z 1333 r. Z 1356 r. zachowała się wielka pieczęć kościelna wskazująca, że od samego początku fara była pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny; zob. tenże, *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, s. 194.

⁷⁴ Trzynawowy korpus wzniesiono prawdopodobnie do połowy XIV w. W XV i na początku XVI w. dobudowano do korpusu kościoła kaplice fundowane przez bractwa i cechy miejskie. Po pożarze odbudowano kościół, rozbudowując prezbiterium w trzynawowe, budując nowe zasklepienie kościoła, jednocześnie kryjąc nawy i kaplice wspólnym dachem; zob. KZS, t. 5: *Województwo poznańskie*, z. 10: *Powiat kościański*, red. T. Ruszczyńska, A. Sławska, Warszawa 1980, s. 45.

pożar miasta w 1503 r. przyczynił się do przebudowy kościoła, trwającej do 1510 r.⁷⁵ Na rzecz odbudowy kościoła parafialnego władze miasta i kościelnicy przekazywali sumy pieniężne, uwiecznione m.in. w zapisach testamentowych. Inną formą wsparcia odbudowy były starania władz o zwolnienie z płacenia podatków oraz – jak to miało miejsce w 1505 r. – przekazanie na obudowę kościoła 60 pni dębowych⁷⁶. W 1549 r. doszło do pożaru i zawalenia wieży kościelnej, którą odbudowywano do 1594 r.⁷⁷ Wieża ostatecznie zawaliła się w 1711 r. W XV i XVI w. w kościele funkcjonowało przeszło 20 altarii. Zarząd nad kościołem sprawowali joannicy, których komandorowie pełnili funkcję kościelnych proboszczów⁷⁸. Zdaniem Zbigniewa Wielgosza w skład parafii kościelnej wchodziło miasto Kościan oraz kilkanaście okolicznych wsi. Podstawą uposażenia kościoła parafialnego była wieś beneficjalna Widziszewo, folwark Pianowo w Kurzej Górze oraz bliżej niezlokalizowana „rola Szyba”. Z akt wizytacji z 1610 r. wynika, że wówczas na uposażenie plebana kościelnego oprócz fundum ziemskiego składały się: meszne z podkościelnych wsi: Naclawia, Czarkowa, Ponina, Sierakowa, Kokorzyna, Godziszewa, Szczodrowa, Kurzej Góry i Kielczewa, a także z folwarków w Poninie, Kokorzynie i Szczodrowie. Do parafii należał więc Kościan i 12 wsi⁷⁹.

Analogiczną funkcję do ul. Kapłańskiej w południowej części miasta pełniła po północnej stronie Kościana ul. Sukiennicza. Najdłuższa ulica w mieście zaczynała swój bieg przy Bramie Głogowskiej i biegnąc wzdłuż murów miejskich, przecinała ulicę łączącą rynek z Bramą Nową, a następnie dochodziła do placu, przy którym ulokowany został w 1410 r.⁸⁰ klasztor Dominikanów. Domy przy tej ulicy, zwanej w 1510 r. *platea Textorum*, *platea Pannificium*⁸¹, stały wyłącznie z jednej strony. Podobnie jak to miało miejsce w przypadku ul. Kapłańskiej, poszczególne działki sięgały muru miejskiego. Jednocześnie ul. Sukiennicza, której nazwa od połowy XVI w. brzmiała „Sukyennicza ulicza”, w 1565 r. stanowiła zaplecze działek znajdujących się przy rynku i ul. Głogowskiej. Przy tej ulicy w XVI w. zlokalizowano omawianą wcześniej łaźnię miejską oraz drogę, która prowadziła do baszty Kabat. Nazwa ulicy pochodziła od jednego z najstarszych i najliczniejszych cechów kościelnych, sukienników, którzy przy tej ulicy posiadali swoje domy, warsztaty, a także pierwszą i jedyną znaną w Kościanie siedzibę starszych cechu, tzw. dom knapski, wspomniany w latach 1562–1612⁸². Jak ustalił Antoni Mączak, liczba warsztatów sukienniczych w 1580 r. dochodziła do 27⁸³.

Na końcu ul. Sukienniczej swą siedzibę miał klasztor Dominikanów⁸⁴. Teren w północno-wschodniej części miasta przekazali pod klasztor mieszczanie za zgodą króla Władysława Jagiełły. Działka, na której znajdowały się zabudowania klasztorne i kościół świętych Marii Magdaleny, Mikołaja bpa i Walentego, graniczyła z murem miejskim⁸⁵. Były to najtańsze grunty w mieście i najpóźniej objęte zabudową; taka lokalizacja była typowa dla konwentów mendykantkich⁸⁶. Do klasztoru od strony Bramy Poznańskiej prowadziła wspomniana już ul. Mnisza. Budowę klasztoru prowadził pierwszy przeor placówki, Jan Prutheni, i trwała najprawdopodobniej do 1426 r.⁸⁷ W niezmiennym kształcie klasztor

⁷⁵ Odpowiedzialnością za wywołanie pożaru 24 VII 1503 r. obarczono joannitę Tomasza, niegdyś kaznodzieję w Kościanie. Z uwagi na wzburzenie mieszkańców Kościana i chęć odwetu na Tomaszu 28 lipca tr. rajca miejski Urban wraz z pisarzem Stanisławem wywieźli Tomasza do Poznania i przedstawili sprawę biskupowi poznańskiemu Janowi Lubrańskiemu, który zatrzymał Tomasza w więzieniu i wszczął dochodzenie w celu wyjaśnienia przyczyny pożaru i znalezienia winnych. Wyrokiem z 18 sierpnia uznał zachowanie joannity za nieprzystojne jego stanowi, pochwalił postawę mieszczan i skazał Tomasza na wydalenie z diecezji i przeprowadzenie oczyszczenia kanonicznego; zob. SHGPoz, cz. II, s. 377.

⁷⁶ Tamże, s. 376.

⁷⁷ Zob. Z. Cieplucha, *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, s. 194.

⁷⁸ Temat funkcjonowania zakonu joannitów w Kościanie i kościoła parafialnego w XVI w. omówił: Z. Wielgosz, *Kościół w dziejach miasta*, [w:] *Historia Kościana*, t. 1, s. 176–211.

⁷⁹ Tamże, s. 180; SHGPoz, cz. II, s. 376; J. Nowacki, *Archidiecezja Poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1963, s. 427.

⁸⁰ Zob. ŁOp., t. 2, s. 172–173.

⁸¹ SHGPoz, cz. II, s. 343.

⁸² K. Górską-Gołąską, *Ludność*, s. 108–109.

⁸³ Zob. A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie: XIV–XVII wiek*, Warszawa 1955, s. 263.

⁸⁴ Historię kościoła Dominikanów w Kościanie przedstawił o. W. Sołdrski, *Kościół Dominikanów i kaplica P. Jezusa w Kościanie*, Włocławek 1927; zob. też SHGPoz, cz. II, s. 395–399.

⁸⁵ Kilkundziesięciometrowy fragment, pozostałość XIV-wiecznego muru, znajduje się obecnie na terenie parafii Pana Jezusa i kościelnego sądu, który dawniej należał do klasztoru Dominikanów.

⁸⁶ Z. Wielgosz, *Kościół w dziejach miasta*, s. 199.

⁸⁷ SHGPoz, cz. II, s. 395.

przetrwiał do początku XVI w., kiedy to po pożarze z 1503 r. został odbudowany m.in. dzięki licznym zapisom na rzecz dominikanów, czynionym przez kościańskich mieszczan, szczególnie mieszkających w pobliżu klasztoru szewców, sukienników, tkaczy, łąziebników, piekarzy, kuźnierzy czy rymarzy⁸⁸. Jedną z bardziej znanych fundacji dla klasztoru Dominikanów, wielokrotnie przewyższającą znaczenie legatów mieszczańskich, były darowizny z lat 1578–1589 przekazane klasztorowi przez rodowitego kościaniaka Macieja Kleibera. Był on wikariuszem wieczystym, wicekustoszem katedry krakowskiej, który podarował klasztorowi m.in. czynsze na wsiach Naclawiu, Sierakowie i Czarkowie, czynsze zakupione od rady miejskiej oraz sumy pieniężne w wysokości 500 grzywien, dzięki którym kupiono ogrody i wiatrak na Przedmieściu Poznańskim⁸⁹.

XVI-wiecznemu miastu w murach, otoczonemu rzeką i częściowo sztuczną fosą, towarzyszyły przedmieścia, których początki sięgały prawdopodobnie połowy XIV w.⁹⁰ Najstarszym było Przedmieście Poznańskie, leżące na wschód od miasta, zwane w 1543 r. Smoleńsko (Schmolensko)⁹¹. Nazwa przedmieścia zapewne pochodziła od procesu wytapiania smoły potrzebnej dla cechu szewców, którego przedstawiciele licznie zamieszkiwali ten teren. Wzdłuż częściowo zabudowanego przedmieścia biegła brukowana ulica prowadząca w kierunku Poznania⁹². Źródła wymieniają jej następujące nazwy: *Peitsch* (1465 r.), *Steinweg* (1493 r.), *Picza ante Costan* (1510 r.), *Paytzen* (1542 r.), *Litostratos*, *Pycza* (1546 r.), *Picza sutorum* (1558, 1562 r.), „Smolinsko” (1588 r.), *Platea Sutorum* (1592 r.), *platea Sutorum Pycza dicta* (1594, 1599 r.)⁹³. Teren ten oddzielony był od lokacyjnego miasta głównym korytem rzeki Obry oraz dwoma jej rozgałęzieniami⁹⁴. Aby dotrzeć do miasta od strony Poznania, należało przebyć trzy mosty, o których informacje źródłowe pochodzą z lat 1550, 1560 i 1563⁹⁵. Za trzecim mostem, w odległości ok. 250 m od bram miasta, mieszczanie ufundowali i uposażyli w 1385 r. kościół i szpital pw. Świętego Ducha⁹⁶. Miasto uposażyło kościół i szpital w czynsz roczny w wysokości 28 grzywien, a mieszczanin Henklin Goelczel nadał 1½ łana roli na Kurzej Górze. Królowa Jadwiga potwierdziła tę darowiznę i uwolniła grunty szpitalne od wszelkich ciężarów. W XV i XVI w. źródła odnotowują liczne zapisy czynszów, większych lub mniejszych sum w gotówce od mieszkańców miasta na rzecz funkcjonowania kościoła i szpitala⁹⁷. Wizytacja archidiacona śremskiego Kaspra Hapa z 1610 r. opisywała szpital stojący przy drodze do Poznania jako pojedynczy dom składający się z jednej wielkiej ogrzewanej izby oraz

⁸⁸ Zdaniem Z. Wielgosza osadzenie dominikanów w północno-wschodniej przestrzeni miasta lokacyjnego, w obrębie tzw. *platea monachorum* i drogi wiodącej ku Bramie Poznańskiej na przedmieściu tejże nazwy, zasiedlone przez szewców oraz w bezpośrednim sąsiedztwie ul. Sukienniczej, łączącej Bramę Głogowską z klasztorem, a więc przestrzeni zamieszkałej przez rzemieślników i ludzi uboższych również z Przedmieścia Poznańskiego, decydowało o zasięgu i intensywności społeczno-religijnego oddziaływania klasztoru. Można się domyślać, że swoimi wpływami i szczególną troską duszpasterską objęli te właśnie środowiska miejskiej aglomeracji; zob. tenże, *Kościół w dziejach miasta*, s. 204.

⁸⁹ Tamże, s. 205.

⁹⁰ Dokładna data powstania przedmieść nie jest znana, przyjmuje się jednak, że kościoły szpitalne Świętego Ducha na Przedmieściu Poznańskim i Świętego Krzyża na Przedmieściu Głogowskim, które powstały w końcu XIV i na początku XV w., zostały zbudowane już w przestrzeni zurbanizowanej.

⁹¹ Zob. K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 235.

⁹² Według K. Górskiej-Gołaskiej nie jest znane dokładne ukształtowanie tego przedmieścia w XV i XVI w. Wiadomo, że w XVIII w. częściowo leżało ono na wyspie (zdaniem autora były to najprawdopodobniej dwie małe wysepki) otoczonej rozlewiskami Obry i ta część znajdująca się najbliżej Bramy Poznańskiej zabudowana była po obydwu stronach drogi. Za drugim mostem grunty po lewej stronie ulicy należały do wsi Kielczewo, a zabudowa występowała po jej prawej stronie. W bliskiej odległości od trzeciego mostu usytuowane były zabudowania kościoła i szpitala Świętego Ducha; zob. też, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 236–237.

⁹³ SHGPoz, cz. II, s. 344; K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 235.

⁹⁴ Na odrzynie planu Kościana z 1791 r. wykonanym przez H. Müncha widnieją jeszcze pozostałości ostatniego, trzeciego kanału Obry. Pierwotnie mógł on przebiegać w pobliżu kościoła Świętego Ducha, ale najprawdopodobniej z powodu wylewów na przykościelny teren zasypano fragment tego kanału, tworząc groblę zabezpieczającą, a sam kanał skierowano dalej na północ do obniżenia terenu, które utworzyło staw znany pod nazwą Zły dół. Stamtąd wzdłuż ulicy kanał spływał do miejsca w pobliżu kościoła Świętego Ducha i przecinając drogę, kierował się ponownie do dawnego koryta odnogi rzeki, by nieco dalej na północ od miasta połączyć się znów z głównym kanałem rzeki Obry. Przypuszcza się, że odcinek od drogi do koryta rzeki wysechł lub został zasypany jeszcze w XIX w., ponieważ mapy z końca tego wieku nie pokazują już tego fragmentu kanału. Natomiast pozostałością pierwotnego kanału, który odchodził od rzeki Obry za zamkiem i biegł na północ do grobli i stawu, mógł być rowek odwadniający te tereny, istniejący jeszcze w pierwszej połowie XX w.

⁹⁵ SHGPoz, cz. II, s. 344.

⁹⁶ Kościół i szpital poświęcono również na chwałę Bogurodzicy Marii oraz świętych Katarzyny, Małgorzaty, Doroty, Barbary, 11 000 Dziewic, Mikołaja, Stanisława, Wojciecha, Jerzego.

⁹⁷ Por. SHGPoz, cz. II, s. 392; Z. Wielgosz, *Kościół w dziejach miasta*, s. 196–197.

kilku komór. W skład zabudowań szpitalnych wchodziły jeszcze obory stajnie i stodoły. W szpitalu przebywało 10 ubogich⁹⁸. Świątynia, pierwotnie drewniana, została przebudowana w formie gotyckiej przed 1620 r. przez ówczesnego prepozyta kościoła Bartłomieja Grzecha⁹⁹. W sąsiedztwie kościoła w 1555 r. leżał folwark Wymykowo, będący w posiadaniu mieszczan kościańskich oraz wzmiankowany w 1559 i 1560 r. wiatrak stojący przy drodze do Poznania¹⁰⁰.

Od południowego zachodu tuż za Bramą Głogowską położone było Przedmieście Głogowskie. Powstało zapewne w drugiej połowie XIV w. w odległości ok. 250 m od bram miasta. W 1396 r.¹⁰¹ mieszczanie ufundowali drugi w mieście kościół szpitalny – pw. Świętego Krzyża. Zabudowa przedmieścia usytuowała się po obydwu stronach ulicy przebiegającej przez ten teren. Droga ta, biegnąca od bram miasta w kierunku wsi miejskich Naclawia i Czarkowa, nazywana była kamienną, najprawdopodobniej od wykończenia jej nawierzchni brukiem. W źródłach nazwa *platea lapidea*, *platea litostros*, *Steinweg*, *Steyenwege*, *Lytostros*, „na Kamienney drodze” pojawia się w latach 1510, 1542, 1547, 1544, 1562 i 1565¹⁰². Wspomniany kościół władze miasta uposażyły w czynsz w wysokości 7 grzywien, a król Władysław Jagiełło w 1425 r. nadał szpitalowi prawo do pobierania dziesięciny z folwarku królewskiego Grodztwo¹⁰³. Według dekretów biskupich z 1565 i 1610 r. prepozyt tego kościoła miał być stałym kaznodzieją polskim w farze¹⁰⁴. Od początku pełnił on funkcję szpitala-przytułku dla umyślowo chorych i leprozorium dla trędowatych¹⁰⁵. Na przedmieściu tym, w niedalekiej odległości od Bramy Głogowskiej, po lewej stronie ul. Kamiennej mniej więcej w połowie XV w. zbudowano kościół Bożego Ciała. Pierwsza wzmianka źródłowa na jego temat pochodzi z 1451 r.¹⁰⁶ Kościół ten uległ całkowitemu zniszczeniu w trakcie potopu szwedzkiego, w 1655 r.¹⁰⁷ Nad fosą w pobliżu Bramy Głogowskiej ulokowane były browary oraz najprawdopodobniej spichrze mieszczańskie, w tym miejski, o którym wzmianki pochodzą z lat 1561 i 1575¹⁰⁸. Za zabudowaniami tego przedmieścia, idąc drogą w kierunku wsi miejskich Naclawia i Czarkowa, w XVI w. ulokowało się niewielkie skupisko zabudowań i ogrodów należących do kościańskich mieszczan, zwane Nowa Wieś. Na przedmieściu tym, zwanym: *Neudorff* (1543 r.), *Nova Villa* (1545 r.), *Newen Dorf* (1550 r.), „na Nowy Wssy” (1565 r.), znajdowało się największe skupisko kościańskich wiatraków. Rejestr poborowy z 1530 r. wymieniał ich tu aż 10¹⁰⁹.

Leżące na zachód i południowy zachód przedmieścia: Głogowskie i Stare Miasto łączyła ulica zwana Kiernozia. Ciągnęła się ona wzdłuż murów miejskich i łączyła jednocześnie dwie bramy: Głogowską i Nową. W źródłach określana jest w następująco: *platea dicta Pewsgasse* (1547, 1549 r.), *Pewsgasse* (1556 r.), *platea Kiernozia* (1552, 1593 r.), *platea Verina* (1558 r.)¹¹⁰. Przedmieście Stare Miasto określa się w literaturze przedmiotu jako teren, gdzie w XIII w. leżał Kościan

⁹⁸ Zob. ŁOp., t. 2, s. 174.

⁹⁹ Jak podaje wizytacja biskupa poznańskiego Macieja Łubińskiego: „kościół szpitalny św. Ducha na przedmieściu kościańskim znowu od fundamentów staraniem i nakładem wielbnego Bartłomieja Grzech, terażniejszego plebana z cegły palonej dosyć okazałe wystawiony i już ukończony”; zob. tamże, s. 170–171.

¹⁰⁰ SHGPoz, cz. II, s. 344.

¹⁰¹ W 1396 r. mieszczanie kościańscy otrzymują zezwolenie papieża Bonifacego IX na fundację za Bramą Głogowską kaplicy Świętego Krzyża oraz świętych Fabiana, Sebastiana, Eustachego, Erazma, Aleksego. Papież jednocześnie udzielił władzom miasta prawa patronatu tej kaplicy; zob. SHGPoz, cz. II, s. 393. Według Z. Wielgosza dokładna data fundacji kościoła i szpitala nie jest znana. Stan badań pozwala uznać, że był on czynny ok. 1420 r. Rok 1412, podany przez J. Łukaszevicza (tenże, *Krótki opis*, t. 2, s. 171) jako data założenia kościoła, jest na obecnym etapie badań niepewny; por.: Z. Wielgosz, *Kościół w dziejach miasta*, s. 198; SHGPoz, cz. II, s. 393.

¹⁰² SHGPoz, cz. II, s. 344.

¹⁰³ Tamże, s. 393.

¹⁰⁴ Z. Cieplucha, *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, s. 198–199.

¹⁰⁵ Kościańskie leprozorium było drugim po Poznaniu tego typu szpitalem w Wielkopolsce. Znanе są liczne testamentarne zapisy czynszów i sum pieniężnych mieszczan kościańskich na rzecz tego szpitala; zob. *Kościan: zarys dziejów*, s. 41.

¹⁰⁶ W roku tym pojawia się wzmianka o magistracie miejskim jako patronacie altarii Wszystkich Świętych; por. SHGPoz, cz. II, s. 393. Zdaniem Z. Wielgosza chronologia powstania tego kościoła jest trudna do ustalenia. Wszystkie informacje, jakie udało się wydobyć z dostępnych źródeł, pozwalają zakwestionować domysły dawniejszej literatury, że pełnił on zarazem funkcję kościoła szpitalnego, a przy nim istniało hospicjum – przytułek dla chorych; por. tenże, *Kościół w dziejach miasta*, s. 195.

¹⁰⁷ Z wizytacji biskupa Gnińskiego z lat 1672–1683 dowiadujemy się, że kościół i szpital zniszczone były tak dalece, iż wizytatorowi pokazano jedynie miejsce, gdzie niegdyś kościół stał.

¹⁰⁸ K. Górka-Gołaska, *Topografia miasta, układ sieci drożnej, zabudowa*, s. 80.

¹⁰⁹ SHGPoz, cz. II, s. 408; K. Górka-Gołaska, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 240.

¹¹⁰ SHGPoz, cz. II, s. 345.

przedlokacyjny¹¹¹. W połowie XVI w. był on gęsto pokryty ogrodami mieszczańskimi, zabudowaniami mieszkalnymi i mielcuchami. W latach 1542, 1546–1547, 1552 i 1565 przedmieście nosiło nazwę: *Oldensadt*, *Alte Stadt*, *Antuiqua Civitas*, *Aldte Stadt*, „Sthare Myastho”¹¹². Rozciągało się wzdłuż ul. Sierakowskiej, zwanej też drogą do bernardynów, bosaków czy braci mniejszych. W 1542 r. ulicę tę zwano *Schirker Gasse*, w 1544 *platea Sirakoviensis*, w 1545 „...Syrakow”, a w 1547 r. „ulica Sierakowska za Nową Bramą”¹¹³. Od niej w pobliżu klasztoru Bernardynów odchodziły dwie drogi, z których jedna biegła w kierunku wsi Sierakowo, a druga do usytuowanej niedaleko klasztoru miejskiej cegielni zwanej w 1546 r. *lateraria*, 1547 – *lateraria alias czegełnycza* czy w 1588 – *laterificia*. Początki cegielni sięgały zapewne drugiej połowy XIV w.¹¹⁴ Za Bramą Nową od ul. Sierakowskiej odchodziła w prawo droga prowadząca do młyna zamkowego, leżącego przy grobli na północ od miasta. Ulicę tę zwano Jagielną. W XVI w. określana była następująco: *Hirsze Winkel* (1542 r.), *Hyrse Winkell* (1543 r.) *Hirsen Winckell*, *platea Hirsenwinkel* (1548 r.), *platea Milii alias Yagielna* (1545 r.), *platea Jagielna* (1550 r.)¹¹⁵.

Klasztor Bernardynów został ufundowany przez władze miasta 3 XI 1456 r. Wówczas to przekazano zakonnikom plac znajdujący się za murami miasta. Wcześniej znajdowała się tam obwarowana strzelnica wykorzystywana przez tutejsze bractwo strzeleckie. Klasztor usytuowano przy drodze prowadzącej do Głogowa. W akcie darowizny przekazano też braciom mniejszym 2 ogrody wraz z 2 domkami leżącymi naprzeciw dotychczasowej strzelnicy od strony wschodniej¹¹⁶. Pierwotnie klasztor i kościół pw. Najświętszej Marii Panny Anielskiej zostały wybudowane z drewna i muru pruskiego, jednakże, jak przekazują źródła z początku XVII w., z uwagi na groźbę ich zawalenia podjęto decyzję o przebudowie zespołu budynków kościelno-klasztornych¹¹⁷. Zgoda króla Zygmunta III Wazy oraz ofiarność mieszczan i okolicznej szlachty przyczyniły się do wybudowania w latach 1603–1611 nowych, ceglanych budynków klasztornych. Prace budowlane prowadził gwardian Leonard Łapczyński, a nową świątynię konsekrował 17 IV 1611 r. poznański biskup sufragan Andrzej Rychlicki¹¹⁸.

Na tyłach klasztoru Bernardynów znajdowała się ul. Psia zwana w 1542 r. *Hundesgasse*, *Hundsgasse*, a w latach 1545, 1549, 1553 i 1557 *platea Canum*¹¹⁹. Przy tej ulicy swoją siedzibę miał klasztor Bernardynek. Dom zakonny sióstr trzeciej reguły św. Franciszka (*sorores tertiariae*) przy ul. Psiej wymieniany był w źródłach m.in. w latach 1557 i 1565¹²⁰. Franciszkaniki w Kościanie pojawiły się wkrótce po bernardynach, tj. w 1472 r.¹²¹ W Kościanie nie posiadały własnego kościoła, a na nabożeństwa uczęszczaly do kościoła klasztorowego Braci Mniejszych.

W bliskiej odległości od klasztoru Bernardynów znajdował się wybudowany przez starostę kościańskiego Piotra Opalińskiego lazaret miejski. Na budowę szpitala zgodę wydał król Zygmunt I Stary w 1546 r. W 1596 r. szpital ten mieścił się przy ul. Sierakowskiej, w bliskiej odległości od przeniesionej pół wieku wcześniej strzelnicy kościańskiego bractwa strzeleckiego¹²². Jak podają źródła, szpital i strzelnica znajdowały się naprzeciw miejsca, gdzie od ul. Sierakowskiej odchodziły drogi do wsi

¹¹¹ Temat przedlokacyjnej osady targowej omówił A. Wędzki, *Początki Kościana. Powstanie grodu i osady targowej*, s. 46–53.

¹¹² SHGPoz, cz. II, s. 344.

¹¹³ Tamże, s. 344.

¹¹⁴ Przywilej króla Władysława Jagiełły z 1409 r. świadczący o zaawansowanej budowie murów miejskich może pośrednio wskazywać na działającą cegielnię, której usytuowanie potwierdzone zostało z chwilą przekazania przez kościańskich mieszczan placu pod budowę klasztoru Bernardynów w 1456 r.

¹¹⁵ SHGPoz, cz. II, s. 345.

¹¹⁶ Zob. tamże, s. 399.

¹¹⁷ Zob. szerzej tamże, s. 407.

¹¹⁸ Zob. tamże; Z. Wielgosz, *Kościół w dziejach miasta*, s. 207–208.

¹¹⁹ SHGPoz, cz. II, s. 345.

¹²⁰ Tamże.

¹²¹ Nawiązując do Z. Wielgosza, uformowanie się wspólnoty żeńskiej sióstr bernardynek odczytać można jako wynik oddziaływań duszpasterskich bernardynów i wpływu duchowości franciszkańskiej na mentalność religijną mieszkańców Kościana i okolic. Bernardynki były wspólnotą nieklauzurową i z tej racji mniszki pozostawały w stałych kontaktach z rodzinami. Klasztor uległ likwidacji po sprzeciwie wobec narzucenia na Soborze Trydenckim zakonnicom klauzury; zob. tenże, *Kościół w dziejach miasta*, s. 210–211.

¹²² Po przekazaniu klasztorowi Bernardynów w 1456 r. terenu, na którym znajdowała się strzelnica, przeniesiono ją zapewne bliżej miasta i tam funkcjonowała jeszcze w połowie XVI w. Świadczą o tym zapisy z 1549 r. o domu koło strzelnicy oraz z 1550 r. o ogrodzie należącym do nowego szpitala, leżącym koło strzelnicy; zob. SHGPoz, cz. II, s. 345.

Sierakowo i miejskiej cegielni. O przeniesienie szpitala wraz z chorymi w inne miejsce trwał spór władz miasta z zakonnikami. Ostatecznie sprawę rozstrzygnął w 1605 r. król Zygmunt III Waza, z korzyścią dla bernardynów, nakazując w ciągu 12 tygodni przeniesienie lazaretu dla chorych na zarazę w inne miejsce, tak aby nie zagrażał zdrowiu mieszkających w pobliżu bernardynów¹²³.

Przez XVI-wieczny Kościan przebiegał omawiany wcześniej szlak komunikacyjny łączący Poznań z Głogowem i dalej z Wrocławiem. Zdaniem Krystyny Górskiej-Gołaskiej szlak ten od strony Poznania biegł przez Przedmieście Poznańskie, następnie za Bramą Poznańską skręcał w lewo i ul. Poznańską docierał do rynku, by przechodząc przez niego ukośnie, kontynuować swój bieg ul. Głogowską aż do Bramy Głogowskiej. Za bramą na Przedmieściu Głogowskim szlak w XVI w. ciągnął się wzdłuż ul. Kamiennej, aby za zabudowaniami kościoła i szpitala Świętego Krzyża skrócić w prawo, zostawiając po swojej lewej stronie drogę do wsi Naclaw, Czarkowo i zabudowania na Nowej Wsi. Dużym łukiem droga ta dochodziła do klasztoru Bernardynów, mijając po prawej stronie ogrody miejskie, zabudowania mieszczkańskie, klasztor Bernardynek oraz najprawdopodobniej ul. Psią, biegnącą na tyłach klasztoru. Przy klasztorze droga skręcała w lewo i dalej biegła znanym już w XIII i XIV w. traktem głogowskim¹²⁴. Wzmianki źródłowe z XVI w. nazywają ten przebieg traktu głogowskiego wielką drogą – *via magna*¹²⁵.

Niniejszy komentarz do planu Kościana z drugiej połowy XVI w. z pewnością nie wyczerpuje tematu związanego z ówczesnym układem przestrzennym miasta i jego przedmieść. Stanowić może jedynie przybliżenie i możliwe streszczenie obecnego stanu wiedzy i badań nad królewskim miastem Kościanem w czasach jego największej świetności. Należy też pamiętać, że do szerszego poznania i pogłębienia naszej wiedzy o układzie przestrzennym dawnego miasta konieczne byłoby przeprowadzenie profesjonalnych badań archeologicznych. Mogłyby one odpowiedzieć na wiele nurtujących historyków pytań i potwierdzić bądź też zaprzeczyć stawianym hipotezom, opierającym się na dostępnych dotychczas źródłach. Można w tym miejscu przywołać przykład też dotyczących usytuowania szkoły parafialnej czy kościańskiego zamku. Przeprowadzone w 2004 i 2006 r. badania archeologiczne potwierdziły umiejscowienie szkoły w zakładanym miejscu, niestety nie uchwyciły tak oczekiwanych przez regionalistów i historyków pozostałości zamku starościńskiego. Ponowna analiza dostępnych wyników badań terenowych oraz źródeł pisanych i kartograficznych wykazała konieczność poszukiwań pozostałości zamku w miejscu oddalonym o kilka, a nawet kilkanaście metrów od zbadanego stanowiska. Należy mieć nadzieję, że w przyszłości uda się znaleźć wyjaśnienie tego i wielu innych zagadnień dotyczących układu przestrzennego Kościana w minionych wiekach.

¹²³ Tamże, s. 374–375.

¹²⁴ Najstarsza XIV-wieczna wersja tego traktu zwana *Via lata* za Bramą Głogowską skręcała w prawo i drogą wzdłuż fosy i murów miejskich biegła do ul. Sierakowskiej, aby następnie skrócić w lewo i kierować się na zachód, mając po swojej lewej stronie obwarowaną strzelnicę bractwa strzeleckiego. Zdaniem K. Górskiej-Gołaskiej mieszczanie, budując w XIV w. Przedmieście Głogowskie i brukowaną ulicę zwaną Kamienną, postarali się o wytyczenie nowego szlaku.

¹²⁵ Por. K. Górską-Gołaską, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, s. 239–240.

DOLSK

Michał Słomski

Prezentowany plan miasta Dolska w drugiej połowie XVI w. przedstawia miasto wraz z dwoma przedmieściami: Śremskim na północy i Gostyńskim na południu oraz kościołem św. Wawrzyńca, znajdującym się na południowy zachód od właściwego miasta. W AHP znalazł się jako przykład wielkopolskiego miasta należącego do instytucji kościelnej – w tym przypadku do biskupa poznańskiego. Wybór ośrodka reprezentującego wielkopolskie miasta kościelne determinowały dwa czynniki: zachowane źródła pisane dla XVI i początkowych dziesięcioleci XVII w. oraz najstarszy zachowany plan miasta – z końca XVIII lub początku XIX w. Prócz Dolska warunki te spełniały Chwaliszewo i Krzywiń. Rekonstrukcja przestrzeni Chwaliszewa znajduje się na planie aglomeracji Poznania. Dla Krzywinia zachowana już od XV w. baza źródłowa w postaci ksiąg miejskich oraz dokładny plan miasta z 1796 r., zachowany w kopii sporządzonej w 1826 r., wymaga pełniejszych i dokładniejszych studiów nad przestrzenią tego miasta. Spośród innych branych pod uwagę miast Żnin ma co prawda wystarczającą bazę źródłową, ale najstarszy jego plan pochodzi z 1842 r. Krobia z kolei ma plan z 1796 r., jednak w jej przypadku brakuje źródeł pisanych. Odwrotnie było w przypadku Słupcy, mającej księgi ławnicze z drugiej połowy XVI w., jednak plan przedstawiający jej układ urbanistyczny dopiero z 1915 r. Dla Buku ciekawym źródłem jest rejestr szosu płaconego z miasta z końca XVI w., jednak plan miasta pochodzi dopiero z 1936 r. Bogatą spuścizną źródłową posiadają również Kostrzyn, Wągrowiec i Trzemeszno, jednak plan Kostrzyna pochodzi z lat 1828–1829, Trzemeszna – z 1835 r., a dla Wągrowca w ogóle brak analogicznego planu z tego okresu¹.

Rekonstrukcję opracowano wedle założeń opublikowanych w serii AHP planów miast, w skali 1:10 000. Jej podstawę stanowią źródła kartograficzne z XVIII i XIX w. oraz pisane pochodzące z XVI i pierwszej połowy XVII stulecia. Zaprezentowany plan jest rekonstrukcją hipotetyczną, tj. pewne jego elementy zostały przedstawione z różnym stopniem prawdopodobieństwa.

Źródła kartograficzne

Wśród źródeł kartograficznych największe znaczenie ma plan miasta Dolska sporządzony w latach 1794–1796. Nie zachował się wprawdzie w oryginale, jednak znane są dwa jego wizerunki. Pierwszy to kopia oryginalnej mapy zamieszczona na szklanej kliszy powstałej przed II wojną światową w zakładzie „Fotochemia” Józefa Stachowskiego w Krakowie, która posłużyła Henrykowi Münchowi za podstawę podczas opracowania monografii dotyczącej genezy rozplanowania miast w Wielkopolsce. Obecnie jest ona przechowywana w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN². Drugi to ręczny odrys planu, wykonany również na potrzeby Müncha, znajdujący się w Archiwum Państwowym w Poznaniu³. Plan

¹ Münch, s. 155 (Buk), 164–165 (Słupca), a także tabl. XXVIII (Kostrzyn), XXIX (Krobia), LXI (Trzemeszno), LXVIII (Żnin). Dla Słupcy zachował się ikonograficzny widok miasta z 1705 r., jednak na jego podstawie nie dało się stworzyć planu miasta zgodnego z wymogami planów miast zamieszczanych w poszczególnych tomach AHP. Jego wizerunek przedstawiony został w: J. Sobczak, *Słupca w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Słupcy*, red. B. Szczepański, Poznań 1996, s. 79.

² Münch, ZAH, sygn. 44; Münch, s. 4. Wizerunek oryginału zamieszczony: tamże, tabl. VII.

³ AP Poznań, Odrisy i kopie planów miast wielkopolskich H. Müncha, sygn. O.pl.m. 10, „Plan von der Stadt Dolzig und der dem gehörigen Feldmark dem Bischof von Posen gehörig”; zob. *Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog*, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kier. A. Tomczaka, Warszawa 1996, s. 69.

Dolska z lat 1794–1796 jest najpewniej rezultatem prac klasyfikacyjno-pomiarowych, jakie rozpoczęto w 1793 r. z inicjatywy rządu pruskiego. Opracowane mapy Prus Południowych miały stanowić bazę do obliczania podstawy opodatkowania tych ziem polskich, które dostały się pod pruskie panowanie po II rozbiórce. Wśród map planowano stworzyć również szczegółowe pomiary dóbr państwowych, duchownych i miejskich, które miały wpłacać do skarbu 50% swoich dochodów⁴. Klasyfikację tę udało się przeprowadzić w dawnych dobrach królewskich i duchownych, które w 1796 r. stały się własnością państwa⁵. Wśród skartowanych miast znalazł się Dolsk.

Jako pomoce dodatkowe wykorzystano plan Dolska z lat 1840–1841⁶ oraz szkicowy plan z 1853 r.⁷ Oba rejestrują stan urbanistyczny miasta sprzed budowy w 1854 r. szosy ze Śremu do Gostynia, przebiegającej przez wschodnią część rynku (dzisiejsza ul. Świętego Ducha)⁸.

Źródła pisane

Najwcześniejsze informacje dotyczące budynków miejskich i sakralnych, obiektów topograficznych, granic miasta, ulic i ich nazw (do około połowy XVI w.) zebrane zostały w haśle dotyczącym Dolska zamieszczonym w *Słowniku historyczno-geograficznym województwa poznańskiego w średniowieczu*⁹.

Dla lepszego rozeznania w stosunkach miejskich i pozyskania dalszych informacji przeprowadzona została kwerenda w źródłach rękopiśmiennych. Najważniejszymi z nich były księgi miejskie, przechowywane obecnie w zespole Akta miasta Dolska w Archiwum Państwowym w Poznaniu¹⁰. Z XVI w. pochodzą zapisy z księgi radzieckiej z lat 1562–1573, a kolejne rozpoczynają się w 1598 r.¹¹ Zawierają przede wszystkim informacje o ważniejszych budynkach w Dolsku. Wykorzystano również księgi miejskie z początkowych dwóch dziesięcioleci XVII w., które dużo częściej rejestrowały np. nazwy ulic¹². Spośród źródeł znajdujących się w zespole Akta miasta Dolska przydatny był także przywilej Stefana Batorego z 1585 r., którym król określał wielkość cła, jakie miano pobierać w Dolsku¹³.

Duże znaczenie dla prac nad planem Dolska miały źródła przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu. Jednym z ważniejszych był dokument biskupa poznańskiego Benedykta Izdbieńskiego z 1548 r., dotyczący wykupu dziedzicznego wójtostwa w Dolsku z rąk szlacheckiego Wojciecha Dąbrowskiego, w którym zawarto kilka informacji dotyczących topografii i nazewnictwa w samym mieście i jego okolicach¹⁴. Przydatny był też jedyny zachowany XVI-wieczny inwentarz dóbr biskupstwa poznańskiego, z 1564 r.¹⁵ Wykorzystano również informacje z wizytacji kościelnych z lat 1610 i 1629¹⁶.

⁴ K. Górską-Gołaską, *Pomiary gruntowe w Wielkopolsce: 1793–1861. Studia nad źródłami kartograficznymi Wielkopolski z epoki reform agrarnych*, Wrocław–Warszawa–Poznań 1965, s. 33–35.

⁵ K. Górską, *Pomiary gruntów w Wielkopolsce w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, SMDWP, t. 2, 1956, nr 1, s. 129–130; J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historycznoprawne*, Wrocław 1957, s. 137, 202–203.

⁶ AP Poznań, Odrisy i kopie planów miast wielkopolskich H. Müncha, sygn. O.pl.m. 11; zob. *Plany miast*, s. 69.

⁷ AP Poznań, Starostwo Powiatowe w Śremie, sygn. L. Śr. 20, „Plan von den Grenzen der zu Jaskulki gehoerigen Seen bei Dolzig, wie dieselben von dem Gutsbesitzer Franke in Auspruch genommen werden”; zob. *Plany miast*, s. 69; *Katalog planów miast i wsi wielkopolskich, z. 2: Plany przechowywane w archiwach państwowych w Poznaniu i w Bydgoszczy z terenu powiatów (według stanu z roku 1918): Jarocin, Pleszew, Śrem, Środa, Września*, oprac. K. Górską-Gołaską, Warszawa 1968, s. 70.

⁸ Jabczyński, s. 1.

⁹ J. Luciński, *Dolsk*, SHGPoz, cz. I, s. 377–384; tenże, *Dolsk – klucz, dwór, folwark*, SHGPoz, cz. I, s. 384.

¹⁰ Do 1859 r. księgi miejskie znajdowały się w Dolsku; A. Warschauer, *Die städtischen Archive in der Provinz Posen*, Leipzig 1901, s. 35; Olszewski, s. 128–129.

¹¹ AmD, sygn. I/4; AmD, sygn. I/14, f. 240–248 (fragmenty z lat 1562–1563).

¹² AmD, sygn. I/5, f. 1–183 (zapisy z ksiąg ławniczych z lat 1615–1618 oraz księgi rejestrującej pożyczki mieszczan dolskich udzielanych przez radę miejską Dolska z pieniędzy przeznaczonych na instytucje kościelne z lat 1598–1623); AmD, sygn. I/17 (księga ławnicza z lat 1602–1615).

¹³ Oryg.: AmD, sygn. I/2; kopia: MK 133, k. 137v–138v; tłum. Olszewski, s. 26–28.

¹⁴ AAP, AE IX, k. 42v–43v; tłum. Jabczyński, s. 146–149; informacje też w: J. Luciński, *Dolsk*, s. 380.

¹⁵ Rejestr ten pierwszy raz opublikowany został w: Jabczyński, s. 84–116, klucz dolski na s. 151–154. Dokładniejsza edycja: Inw. bp. poz. 1564, s. 267–348, klucz dolski na s. 288–290. Sondażowo przejrano również dwa kolejne inwentarze dóbr biskupich – z 1664 i 1677 r.; AAP, CP 126, Revisiones bonorum episcopatum in Majori Polonia ab anno 1664, f. 87–91; AAP, CP 127, Revisio bonorum episcopatum in Maiori Polonia 1677, f. 83–87.

¹⁶ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 60r–64v; Wiz. Poz. 1628–1629, f. 246–250.

Opracowania

Pierwsze książki traktujące o dziejach Dolska pochodzą jeszcze sprzed I wojny światowej. W 1857 r. ks. Jan Jabczyński opublikował *Rys historyczny miasta Dolska i jego okolic*¹⁷, a ks. Witold Olszewski w 1902 r. wydał *Obrazek historyczny miasta Dolska*¹⁸. Obaj pracowali na materiałach archiwalnych (Jabczyński na archiwaliach kościelnych, a Olszewski głównie na materiałach z ówczesnego Archiwum Państwowego w Poznaniu), dlatego pomimo upływu lat ich prace – obok wspomnianego już hasła zamieszczonego w SHGPoz – wciąż stanowią podstawowe źródło informacji o mieście w okresie średniowiecza i nowożytności. Również przed I wojną światową nieco uwagi poświęcili Dolskowi badacze niemieccy, Heinrich Wuttke¹⁹ i Adolf Warschauer²⁰, skupiający się jednak głównie na spuściźnie źródłowej miasta. W późniejszym czasie Dolsk nie wzbudzał szczególnego zainteresowania badaczy. Najobszerniej o Dolsku pisał Mieczysław Brust w swojej pracy poświęconej początkom miast biskupów poznańskich. Badacz ten stosunkowo obszernie przedstawił swój pogląd na początki organizmu miejskiego w Dolsku²¹. Artykuł ten był bardzo przydatny przy opracowywaniu planu miasta i pisaniu komentarza do niego. Dolsk pojawiał się również na kartach opracowań Józefa Nowackiego²² i Waleriana Sobisiaka²³. Ostatnio popularne opracowania o mieście opublikowała Zdzisława Dłużak²⁴.

Dzieje

Dolsk w drugiej połowie XVI w. znajdował się we wschodniej części powiatu kościańskiego województwa poznańskiego. Był jednym z dziesięciu miast, których właścicielami byli biskupi poznańscy²⁵. Początkowo najprawdopodobniej wchodził w skład uposażenia arcybiskupów gnieźnieńskich – pojawił się wśród posiadłości kościelnych w tzw. Bulli gnieźnieńskiej z 1136 r.²⁶ Ostatecznie najpóźniej od połowy XIII w. stanowił własność biskupów poznańskich. Prawa miejskie w ich średzkiej odmianie otrzymał od Kazimierza Wielkiego w 1359 r., za czasów pontyfikatu biskupa Jana Doliwy²⁷. Był centrum klucza dóbr biskupich, na który w drugiej połowie XVI w. składało się miasto Dolsk i sześć wsi²⁸. Zapewne potrzeba stworzenia odpowiedniego ośrodka wymiany towarowo-pieniężnej dla zamieszkujących te wsie poddanych biskupa poznańskiego, a także być może próba powiększenia własności biskupiej w rejonie nowo powstałego miasta, była główną przyczyną podjęcia przez biskupa Jana działania lokacyjnego²⁹. W mieście znajdowała się również parafia, swym zasięgiem w drugiej połowie XVI w. obejmująca miasto oraz 14 wsi i część kolejnej³⁰.

Wydaje się, że zanim Dolsk zaczął pełnić funkcję centrum klucza biskupiego i siedziby parafii rolę tę spełniała wieś Banie. Została ona wymieniona jako jedno z centrów kluczy biskupów poznańskich w 1350 r.³¹

¹⁷ Jabczyński. O J. Jabczyńskim zob.: J.W. Opatrzny, *Jabczyński Jan Nepomucen (1799–1869)*, [w:] PSB, t. 10, s. 204; E. Kierski, *Ks. Jan Nepomucen Jabczyński (1799–1869)*, „Śremski Notatnik Historyczny”, t. 9, 2012, s. 57–69.

¹⁸ Olszewski.

¹⁹ Wuttke, *Städtebuch*, s. 288–290.

²⁰ A. Warschauer, *Die städtischen Archive*, s. 35–36.

²¹ Brust, s. 126–144.

²² Now2, s. 140–141

²³ W. Sobisiak, *Rozwój latyfundium biskupstwa poznańskiego w XVI do XVIII wieku*, Poznań 1960, s. 49–53.

²⁴ Z. Dłużak, *Dolsk*, Poznań 1992; też, *Dolsk. Moje miasto między dawnymi a nowymi wieki*, Poznań 2009.

²⁵ Prócz Dolska były to: Buk, Krobica, Pszczew, Śródka, Wielichowo w woj. poznańskim, Słupca, Ślesin w woj. kaliskim, Stoczek w woj. mazowieckim oraz Łaskarzew w woj. sandomierskim; zob. Now2, s. 159; W. Sobisiak, *Rozwój latyfundium*, passim; M. Słomski, *Sieć miast kościelnych ziem polskich Korony w XVI w. Przyczynek do problematyki*, RDSG, t. 77, 2016, s. 449.

²⁶ KDW I, nr 7.

²⁷ KDW III, nr 1395.

²⁸ Były to: Góra, Grodnica, Księginki, Kunowo, Ostrowieczko (Ostrowieczno Małe), Ostrów (Ostrowo); Inw. bp. poz. 1564, s. 288–290.

²⁹ T. Lalik, *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Roślanowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1976, s. 115–120; S. Gawlas, *Przełom lokacyjny w dziejach miast środkowoeuropejskich*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 143–149.

³⁰ Były to: Błażejowo (Błożejewo), Brzedznia, Brzeźnica (Brzeźnica), Kadzyń (Kadzyn), Księginki, Lipówka, Lubiatowo (Lubiatowo Wielkie), Lubiatówko (Lubiatowo Małe), część Małachowa (Malechowa; bez folwarku), Międzychód, Mszczyczyn (Mszczyczyno), Nowiec, Ostrowieczko (Ostrowieczno Małe), Ostrowieczno (Ostrowieczno Wielkie), Pokrzywnica, Trąbinek (Trąbinko); Wiz. Poz. 1610–1619, k. 63v. J. Nowacki podaje, że w XVI w. do parafii należało miasto Dolsk i 17 wsi; Now2, s. 411.

³¹ KDW III, nr 1295.

Znajdowała się najprawdopodobniej na południe od jeziora Banie (dziś Dolskie Wielkie, zob. dalej) w okolicach kościoła św. Wawrzyńca. Wraz z rozwojem miasta w Dolsku znaczenie wsi Banie malało. Ostatnie informacje o niej pochodzą z końca XV w.³², być może w późniejszym okresie stanowiła jakąś część południowego przedmieścia Dolska.

Miasto kilkakrotnie nawiedzały pożary, m.in. przed 1403 r., w którym to roku Władysław Jagiełło odnowił spalony przywilej miejski Dolska³³. Wiadomo również, że w 1604 r. w mieście wystąpiło morowe powietrze³⁴. O napadzie wojsk śląskich na Dolsk w 1627 r. wspomina Olszewski³⁵. Największe spustoszenie miasta spowodował pożar, który wybuchł 27 IV 1790 r., spłonęła wówczas m.in. część rynku i zabudowania przy ul. Kościelnej, w tym dom plebański³⁶.

Położenie

Pod względem fizycznogeograficznym Dolsk wchodzi w skład Pojezierza Krzywińskiego, stanowiącego część Pojezierza Leszczyńskiego³⁷. Miasto położone jest między dwoma jeziorami: Dolskim Wielkim i Dolskim Małym, w szerokiej na ok. 1 km niecce, która tworzy rynną długości ok. 10 km³⁸, na niewielkiej wyniosłości ok. 80 m n.p.m. Oba jeziora stanowią część rozleglejszego systemu Racockiego Rowu, rozciągającego się od jeziora Ostrowieczno aż do wpływu tego ciek do Obrzańskiego Kanału Południowego³⁹. Ciek ten łączył oba dolskie jeziora na południe od miasta lokacyjnego. Najprawdopodobniej nazywano go Samicą, choć trudno na podstawie nielicznych informacji stwierdzić, czy był to hydronim ciek, czy w ten sposób określano strugę o nieustalonej nazwie⁴⁰. Na planie zaznaczono to określenie w nawiasach klamrowych jako hipotetyczne. Również przebieg ciek jest jedynie pogładowy. Z racji na silne zabagnienie ciek ten mógł płynąć różnymi zagłębieniami⁴¹, w zależności od ilości opadów i aktualnego poziomu wód w rejonie.

Na północ i południe od Dolska występują wzgórza morenowe i kemowe. Wyższe i bardziej strome są te, które kształtują formę topograficzną Śremskiego Przedmieścia na północy Dolska. Wysokości względne wahają się tam od 11 m (tzw. Kramarska Góra, o wysokości ok. 91 m, nieobjęta niniejszym planem miasta, choć znajdująca się tuż za jego północno-wschodnim narożnikiem, przy drodze na Trąbinek⁴²) do 28–30 m (wzgórze, na którym na planie zaznaczono wiatraki, o wysokości ok. 108 m, i wzgórze w północno-zachodniej części planu, którym wiodła droga do Lubiatowa Małego, a na którym obecnie znajduje się cmentarz przy ul. Kościańskiej, o wysokości ok. 110 m). Na terenie południowego przedmieścia Dolska wartości względne są już nieco mniejsze (ok. 10–15 m), choć znajdujący się poza miastem kościół św. Wawrzyńca postawiony został na wysokości ok. 100 m, czyli ok. 20 m wyżej niż miasto lokacyjne.

³² J. Luciński, *Banie*, SHGPoz, cz. I, s. 10–11.

³³ KDW V, nr 28; J. Luciński, *Dolsk*, s. 383.

³⁴ Olszewski, s. 111. Wzmianki o epidemii znaleźć można w księgach miejskich, np. w testamencie Marcina Całuja, mieszczanina dolskiego, z 1604 r. lub we wzmiance z 1607 r., w której mowa o zmarłym z powodu zarazy Wojciechu Ogórku, mieszczaninie dolskim; AmD, sygn. I/17, f. 153, 169.

³⁵ Olszewski, s. 112.

³⁶ Tamże, s. 114.

³⁷ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998, s. 153; Brust, s. 126; A. Choiński, *Limnologia fizyczna Polski*, Poznań 2007, s. 40.

³⁸ Münch, s. 106–107, 169; Brust, s. 127, 129.

³⁹ *Hydronimia Odry. Wykaz nazw w układzie hydrograficznym*, red. H. Borek, Opole 1983, s. 141–142; J. Duma, *Nazwy wodne w dorzeczu Warty od Prosnego do Ujścia do Odry (z wyłączeniem dorzecza Noteci)*, cz. 1: *Nazwy rzek*, Warszawa 2010, s. 195–196, 217 (gdzie autor identyfikuje nazwę Samica jako część górnego biegu Racockiego Rowu).

⁴⁰ Wzmianki o tym cieku są nieliczne i niezwiązane bezpośrednio z samym miastem. W 1486 r. Wawrzyniec Lipowski zastawił Piotrowi Góreckiemu sumę 7 grzywien długu z prawem wykupu na trzech toniach niewodowych na jeziorze Ostrowieczno (na wschód od Dolska) oraz na strudze Samicy wypływającej z jeziora Ostrowieczno i wpływającej do jeziora Tursko; G. Rutkowska, *Ostrowieczno*, SHGPoz, cz. III, s. 505; K. Górńska-Gońska, *Samica*, SHGPoz, cz. IV, s. 283. W 1560 r. Maciej Wilkowski z Małego Lubiatowa pozwał Lubiatowskich z Lubiatowa o gwałtowne przejęcie „starego rowu czyli samicy”, łączącego jezioro Banie z innym jeziorem (zapewne Brzednie) (J. Luciński, *Lubiatowo Małe*, SHGPoz, cz. II, s. 620), w 1571 r. zaś w aktach miejskich wspomniano o cieku zwanym Samicą, leżącym w zagłębieniu terenu, przy którym miał znajdować się podlegający transakcji ogród mieszczanina dolskiego (AmD, sygn. I/4, f. 132: „ad primam semitam iacentem in profundo dicta Samycza asz nadol” [odczyt przedostatniego wyrazu niepewny]).

⁴¹ Na zagłębienie, którym płynęła woda, wskazuje wzmianka z 1571 r.; AmD, sygn. I/4, f. 132; zob. przyp. 39.

⁴² AmD, sygn. I/17, f. 396 (1613 r.): „hortos sive agros suos dictos Kramarska Gora [...] iuxta viam versus Trąbinek”.

Wspomniane wyżej nazwy jezior są współczesne. W średniowieczu i nowożytności jezioro Dolskie Wielkie nazywano Banie, Dolskie Małe zaś po prostu Dolskim – w dalszej części tekstu określane będą nowożytnymi nazwami⁴³. Zdaniem niektórych badaczy oba jeziora były ze sobą kiedyś połączone, a Jabczyński uważa, że grobla łącząca w XVI w. centrum miasta z Przedmieściem Gostyńskim usypana została przed 1363 r.⁴⁴ Dolsk zawdzięcza swą nazwę położeniu w obniżeniu terenu⁴⁵. Omówione warunki fizjogeograficzne zdeterminowały rozwój przestrzenny miasta.

Największą zmianą w krajobrazie miejskim było zarastanie i wysychanie jeziora Dolskie. Jeszcze na planie z 1794 r. widać, że jego południowo-zachodnia część sięgała ogrodów działek południowej pierzei rynku na 2/3 jego długości (licząc od wschodniego narożnika). Jednak już wtedy brzegi jeziora były mocno zarośnięte, o czym świadczą sygnatury na mapie. Z biegiem czasu wysychało ono coraz bardziej, co umożliwiło w połowie XIX w. budowę przebiegającej przez wschodnią część rynku drogi ze Śremu do Gostynia. Już na planach z lat 1840–1841 i 1853 widać, że zasięg jeziora w tym miejscu znacznie się cofnął. W tym okresie najdalej sięgało ono tylko do południowo-wschodniego narożnika rynkowego. Mapy szczegółowe z pierwszej połowy XX w. (arkusz MTB z 1880–1888–1911⁴⁶ oraz arkusz mapy WIG z 1933 r., oba w skali 1:25 000) rejestrują postępujący zanik zachodniej części jeziora Dolskie. Prawdopodobnie w drugiej połowie XVI w. ta południowo-zachodnia część Jeziora Dolskiego wbijała się jeszcze dalej na zachód, niż przedstawione to zostało na planie z 1794 r.

Ponieważ w serii AHP na mapie głównej hydrografia rekonstruowana jest na podstawie map z przełomu XVIII i XIX w., na planie Dolska zaznaczono zasięg jeziora Dolskie z końca XVIII stulecia. Zaproponowano jednak hipotetyczną rekonstrukcję zmniejszania powierzchni tego jeziora, aż do czasów współczesnych (zob. il. 1).

Rekonstrukcję zmian zasięgu jeziora oparto na wspomnianych wyżej planach miasta z lat 1794–1796 i 1853, arkuszach map MTB z 1880–1888–1911 r. i mapy szczegółowej WIG z 1933 r. (obie w skali 1:25 000) oraz na współczesnej mapie Bazy Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10K). Baza ta posłużyła zarówno do przedstawienia powierzchni jeziora pod koniec XX w., jak również na hipotetyczne wyrysowanie najstarszego możliwego zasięgu jeziora, nakreślonego wzdłuż poziomicy 78,75 m. Wybór poziomu o tej wartości wynikał z faktu, że pociągnięcie linii jeziora na poziomicy o pełnej wartości (80 m) spowodowałoby nie tylko połączenie jeziora Dolskie z jeziorem Banie, ale też znaczące powiększenie zasięgu jeziora we wschodniej jego części.

Warunki hydrograficzne musiały wywierać istotny wpływ na życie miasta, choć w przebadanych źródłach praktycznie nie ma wzmianek o oddziaływaniu jezior na Dolsk. Także mieszkańcy okolicznych wsi zapewne odczuwali sąsiedztwo jezior. W dokumencie włączającym dotychczasowe kościoły parafialne w Baniu (przypuszczalnie kościół św. Wawrzyńca) i w Ostrowiecznie do parafii w Dolsku w 1383 r. jako jedną z przyczyn podaje się problemy z dotarciem wiernych do obu wzmiankowanych świątyń z racji częstych podtopień⁴⁷. Problemy z wysokim stanem wód były także odczuwalne przy rozgraniczeniach między miastem a sąsiadującymi wsiami⁴⁸. Również na północ od Dolska znajdowały się tereny podmokłe, a w każdym razie wykorzystywane jako miejsce dla sadzawek rybnych. W 1403 r. Władysław Jagiełło nadał biskupom poznańskim „rippam nostram seu littus paludis siue stagni, wlgariter dicti Prussy”, które leżały przy drodze z Dolska do Drzonka⁴⁹. Być może chodzi tu o wspomniane w inwentarzu dóbr biskupów poznańskich stawy leżące „na Kotowie”, gdzie w 1564 r.

⁴³ AmD, sygn. I/4, f. 22: „lacus dicti [!] Banye”; tamże, f. 30: „lacus dicti[!] Dolsko”; AAP, CP 126 (1664 r.), f. 88: „Jezior pod tym miasteczkiem 2. Jedno Bonie, drugie Dolsko nazwane”; J. Luciński, *Banie*, s. 10; tenże, *Dolsk*, s. 384–385; J. Duma, *Nazwy wodne w dorzeczu Warty od Prosną po ujście do Odry (z wyłączeniem dorzecza Noteci)*, cz. 2: *Nazwy jezior*, Warszawa 2010, s. 223, 406.

⁴⁴ Jabczyński, s. 63; Brust, s. 129, przyp. 210. Także zdaniem K. Hładylowicza skupisko jezior wokół Dolska mogło tworzyć w przeszłości jedno wielkie jezioro; cyt. za: W. Sobisiak, *Rozwój latyfundiów*, s. 50.

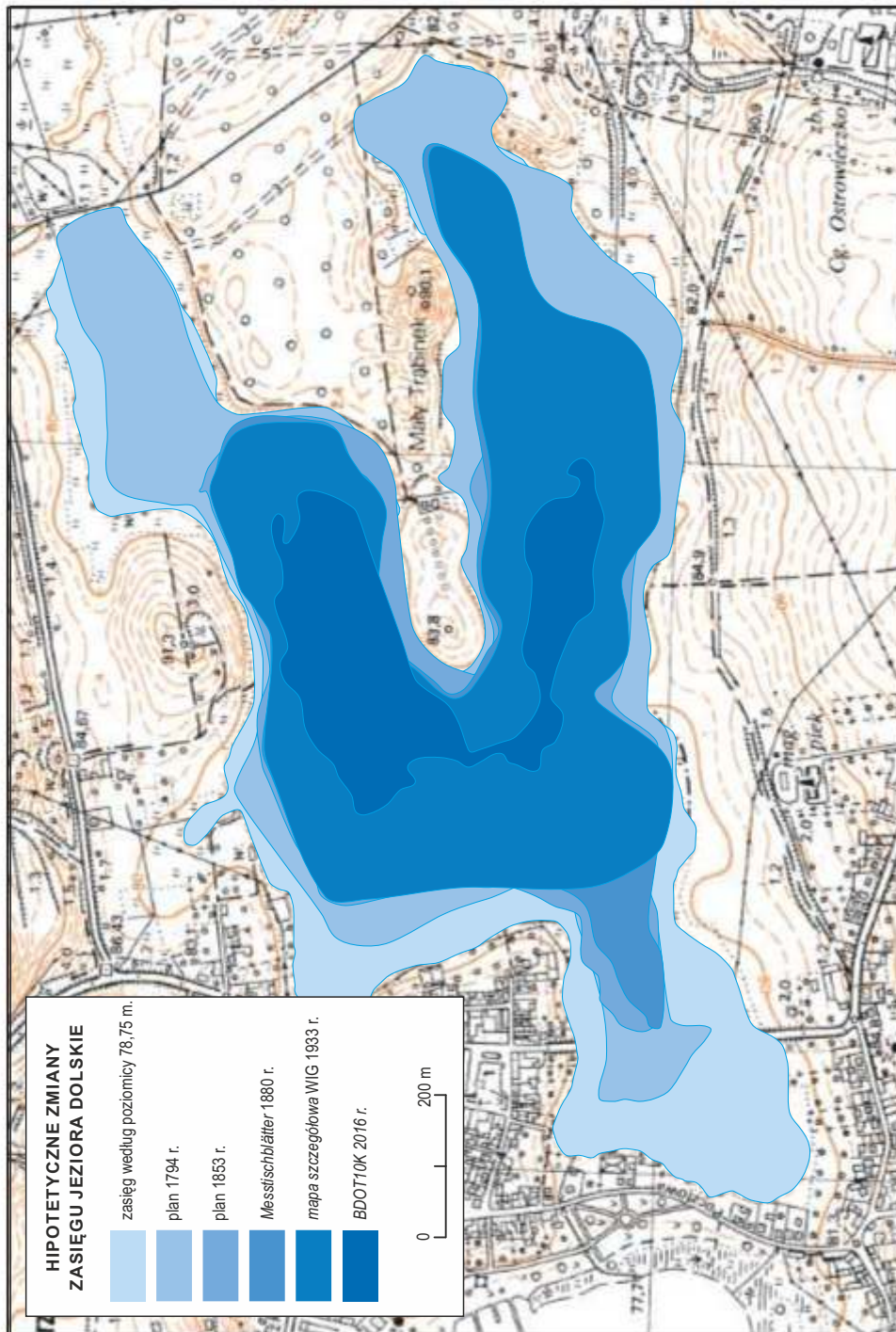
⁴⁵ S. Kozierowski (*Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, t. 1, Poznań 1916, s. 139) tłumaczy ją jako „osadę nadwodną w dole położoną”; zob. też: Jabczyński, s. 2; NMP, t. 2, s. 394; Brust, s. 130.

⁴⁶ MTB, ark. 4068 (Dolzig, 1888–1890–1911 r.).

⁴⁷ KDW III, nr 1811: „et presertim ad petitionem parrochianorum et populo [!], qui et tempore hyemnali et inundacionis et diluvium aquarum, cum pluvie inundant glaciesque dissolvitur, prefatas ecclesias sine magna difficultate non poterant adire et congruo tempore divinis officiis interesse”.

⁴⁸ W 1513 r. nie doszło do określenia części granic między Dolskiem a Lubiatowem Małym z powodu wysokiego stanu wód; MK 26, k. 258r; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377.

⁴⁹ KDW V, nr 30; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377.

podkład: mapa topograficzna 1:10 000, oprac. kart. Tomasz Panecki

Ilustracja 1. Hipotetyczne zmiany zasięgu jeziora Dolskie

był opuszczony staw i odpowiednie, zdaniem osoby sporządzającej inwentarz, miejsce do założenia nowego⁵⁰. Z racji ograniczenia wynikającego z używanej skali wspomniany teren nie został zaznaczony na planie miasta.

Wielkość i charakter miasta

Miasto miało do swojej dyspozycji kilkanaście łanów. Inwentarz dóbr biskupów poznańskich z 1564 r. podaje, że do miasta należało 17,5 łanu⁵¹. Z kolei rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. informują o 16–16,25 łanach miejskich⁵². Rolnictwo i ogrodnictwo odgrywało dość dużą rolę w życiu gospodarczo-społecznym miasta, jednak nie było jedynym źródłem utrzymania przynajmniej części mieszkańców. W źródłach pojawiają się osoby wykonujące profesje rzemieślnicze, choć w głównej mierze typowe dla małych miast (związane z przemysłem spożywczym, a także szewcy, zduni itp.). Nie można więc o Dolsku mówić jako o mieście wyłącznie rolniczym⁵³.

Role miejskie oddzielały samo miasto od sąsiednich wsi. Znane są rozgraniczenia z Lubiatowem Małym z przełomu XV i XVI w. oraz z końca XVI stulecia⁵⁴. W 1575 r. wspomniany został kopiec graniczny między Dolskiem a wsiami Malechowo i Łagowo⁵⁵. Podobnie w rozgraniczeniu z 1599 r. między Łagowem, Dolskiem, Malechowem i Gajem wzmiankowano o kopcu granicznym⁵⁶.

Nie jest znana liczba domów w Dolsku w drugiej połowie XVI w. Pierwsze statystyczne dane daje rejestr podymnego z 1631 r. Wymieniono wtedy 4 domy *propinatora* i 145 innych, co daje łącznie 149 budynków⁵⁷. Wydaje się, że jest to możliwa liczba domów także dla drugiej połowy XVI w. Z racji wspomnianych warunków fizjograficznych teren, na którym Dolsk mógł rozwijać się przestrzennie, był ograniczony. Przypuszczenie to mogą w jakiś sposób potwierdzić późniejsze dane o liczbie domów oraz ich mieszkańców.

Na początku XVIII w. w mieście było 146 domów i 784 mieszkańców. Wskutek epidemii z 1710 r. wymrzeć miało ponad 700 osób, tak że w 1733 r. odnotowano tylko 59 mieszczan⁵⁸. W latach 1793–1794 w mieście zinwentaryzowano 110 *Feuerstellen*, na przedmieściach zaś 24, co daje razem liczbę 134 gospodarstw. Miasto zamieszkiwały wtedy 754 osoby⁵⁹. W 1810 r. Dolsk liczył 146 domów

⁵⁰ Inw. bp. poz. 1564, s. 289. Kotowo nie pojawia się w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w., choć jeszcze pod koniec XV stulecia było traktowane jako osobna osada; J. Luciński, *Kotowo*, SHGPoz, cz. II, s. 415. Pod koniec XVII w. wspomniany las nazywany Kotowo; za: S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych*, t. 1, s. 339. J. Jabczyński (Jabczyński, s. 70) identyfikował te bagna jako leżące w granicy gruntów probostwa dolskiego w XIX w., zwanych Krupczynem. Wzmianki o Krupczynie są niezwykle skąpe, w 1295 r. biskup poznański przekazał dziedzinę Krupczyn (*Krupczyno*) Bartłomiejowi i Mikołajowi, synom Męcza; KDW II, nr 730. Następnie nazwa Krupczyn pojawia się w wizytacji 1777 r. jako część należąca do uposażenia plebana dolskiego (*agger versus Srem Krupczyn*, za: S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych*, t. 1, s. 358; zob. też: J. Luciński, *Krupczyno*, SHGPoz, cz. II, s. 470). Jeszcze na arkuszu MTB, ark. 4068 (Dolzig, 1888–1890–1911 r.) widać folwark plebański, zlokalizowany przy drodze na Śrem, na północ od zasięgu przedstawionego planu, w miejscu dzisiejszych zabudowań przy ul. Krupczyn. Obecnie wieś Kotowo położona jest na północ od Krupczyna.

⁵¹ Inw. bp. poz. 1564, s. 288. O liczbie 17,5 łanów w Dolsku, z których płacono dziesięcinę plebanowi dolskiemu, wspomina także wizytacja z 1610 r.; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 63v–64r; zob. też W. Sobisiak, *Rozwój latyfundium*, s. 52.

⁵² RPWP, ksc, 1565, nr 711; RPWP, ksc, 1567, nr 675; RPWP, ksc, 1570, nr 94; RPWP, ksc, 1576, na 182; RPWP, ksc, 1580, nr 795; RPWP, ksc, 1581, nr 563; RPWP, ksc, 1583, nr 625.

⁵³ Zdaje się, że tak właśnie traktowali Dolsk T. Czwojdrak, *Miasteczka rolnicze w latyfundium biskupstwa poznańskiego w XVI–XVIII wieku*, „Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu”, t. 45, 1969, s. 3–12 (choć na s. 6 zauważa, że m.in. w Dolsku do połowy XVII w. było nieco więcej przedstawicieli różnego rzemiosła niż w innych miastach biskupich); A. Głowacka, *Zajęcia rolnicze mieszkańców małych miast Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, [w:] *Folwark – wieś – latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Muszyńska, S. Kazusek, J. Pielas, Kielce 2009, s. 219–228; por. z uwagami P. Miodunki, *Demograficzny i gospodarczy potencjał małych miast południowej Polski od końca XVI do początku XIX wieku*, RDSG, t. 78, 2017, s. 146–151.

⁵⁴ Komisje rozgraniczające w latach 1493 (J. Luciński, *Dolsk*, s. 377), 1499 (tamże), 1513 (MK 26, k. 257r–258v; MRPS IV/2, nr 10422, 10453; Jabczyński, s. 75; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377). W 1424 r. doszło do sprawy przed sądem ziemskim kościańskim między biskupem poznańskim a Czerną z Lubiatowa, być może chodziło o ustalenie granic między posiadłościami biskupimi (Dolsk, Brzednia, Banie, Kotowo) a Lubiatowem Małym; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377.

⁵⁵ J. Luciński, *Dolsk*, s. 377.

⁵⁶ AAP, Dokumenty, Kapituła Katedralna, dokumenty papierowe, sygn. DK pap XII/003, k. 3r.

⁵⁷ Podymne 1631, k. 28r.

⁵⁸ W. Sobisiak, *Rozwój latyfundium*, s. 52.

⁵⁹ J. Wąsicki, *Opisy miast polskich z lat 1793–1794*, cz. 1, Poznań 1962, s. 68–71.

i 824 mieszkańców⁶⁰, w 1837 – 150 domów i 1198 osób, w 1857 – blisko 1400 osób⁶¹, a ok. 1881 r. – 145 domów i 1644 mieszkańców⁶².

Ponieważ zarówno w pierwszej połowie XVII w., jak i w stuleciach późniejszych liczba domów oscylowała zazwyczaj w granicach 145–150, można przypuszczać, że w drugiej połowie XVI w. była zbliżona⁶³. Nie wiadomo, czy liczbę domów w Dolsku określano razem z przedmieściami, przypuszczalnie tak. W latach 1793–1794 uczyniono takie rozróżnienie i dopiero łączna liczba domów z miasta i przedmieść daje wyniki zbliżone do pozostałych.

Przyjmując zatem liczbę 145–150 domów, jakie mogły znajdować się w Dolsku ok. 1600 r., można oszacować liczbę mieszkańców miasta. Przyjmując za podstawę przelicznik 5 osób na dom, liczba osób zamieszkujących Dolsk wynosiłaby 725–750 osób, przy przeliczniku wyższym – 6 osób na dom – 870–900 osób. Rozpiętość jest stosunkowo duża, wydaje się, że można przyjąć liczbę osób zamieszkujących miasto na ok. 800–850, maksymalnie 900 osób.

Pewien ogład w zakresie wielkości miasta mogą dać informacje dotyczące liczby rzemieślników, od których płacono w drugiej połowie XVI w. podatek. Informacje pochodzą z sześciu rejestrów poborowych z lat 1563–1583. Wartości te prezentują się następująco: w 1563 r. 112 rzemieślników (zadziwiająco wysoka wartość!), w 1580 – 59, w 1581 i 1583 – po 48⁶⁴. Wartości te pozwalają sytuować miasto w kategorii miast niedużych, ale też nie najmniejszych, co może chyba odpowiadać zaproponowanej dla Dolska przez Henryka Samsonowicza III kategorii miast⁶⁵.

Trzeba również zaznaczyć, że bliżej nieokreślona część placów i domów stała pusta. Na planie z lat 1794–1796 w zachodniej części miasta widać puste place z własnym numerem ewidencyjnym. Być może te opuszczone parcele stanowiły w XVI w. działki, na których stały domy mieszczan, jednak pożar miasta w 1790 r. spowodował ich opustoszenie i nieuwzględnienie na najstarszym planie. Puste place znajdowały się także w innych częściach miasta⁶⁶.

Domy w Dolsku były zapewne wyłącznie drewniane⁶⁷, także przy rynku. W 1587 r. biskup poznański Łukasz Kościelecki, nadając pusty plac na rynku Wojciechowi Dorazale, mieszczaninowi i wójtowi dolskiemu, zobowiązał go do wystawienia w ciągu dwóch lat domu drewnianego⁶⁸.

Działki siedliskowe, parcele miejskie i zabudowa miasta

Na powierzchnię miasta składały się przede wszystkim parcele miejskie. Nie były one jednolicie zabudowane, ale stanowiły jedną posesję. Składał się na nie przede wszystkim plac, na którym znajdował się dom i zabudowania gospodarczo-sanitarne oraz użytki ogrodowe⁶⁹. Widać to na planie

⁶⁰ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1810*, Warszawa 1925, s. 97.

⁶¹ Jabczyński, s. 1, przyp. 1.

⁶² SGKP II, s. 103.

⁶³ Zob. P. Guzowski, R. Poniat, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia miast w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, 2015, 2, s. 81. Na niewielką zmienność liczby ludności w miastach rolniczych Wielkopolski od końca XVIII do początku XX w. zwracał uwagę I.F. Tłoczek, *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Warszawa 1955, s. 55–56. Co prawda przyrost ludności w Dolsku w świetle przedstawionych wyżej danych był raczej duży, to wydaje się, że liczba ludności małych miast w późnym średniowieczu i epoce nowożytnej była na ogół stała (pomijając wyludnienia miast w związku z pożarami czy epidemiami).

⁶⁴ RPWP, ksc, 1563, nr 180; RPWP, ksc, 1580, nr 795; RPWP, ksc, 1581, nr 563; RPWP, ksc, 1583, nr 625.

⁶⁵ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 115. O wykorzystywaniu informacji z rejestrów poborowych dotyczących liczby rzemieślników zob. M. Słoń, *Miasta prywatne w sieci miejskiej Wielkopolski XV–XVI wieku*, RDSG, t. 77, 2016, s. 104–107.

⁶⁶ Nadanie przez radę miejską pustego placu przy ul. Wodnej pracowitemu Piotrowi Kaczce (1566 r.) (AmD, sygn. I/4, f. 58); nadanie placu przy drodze na Śrem (1566 r.) (tamże, f. 67). Zaniedbane domy znajdowały się również w innych częściach miasta, np. przy ul. Koziej (1615 r.); AmD, sygn. I/17, f. 468.

⁶⁷ Wspomniany chociażby dom drewniany przy ulicy w kierunku Śremu w 1602 r.; AmD, sygn. I/17, f. 2. Jeszcze na mapie UMTB, ark. 2270 (Dolzig, 1826 r.) jako jedyny murowany dom mieszkalny oznaczono posesję na rogu ul. Gostyńskiej i Wodnej.

⁶⁸ AAP, CP 4, k. 208v: „sub his tamen conditionibus, quo prefatus Albertus Dorazala tenebitur in eadem area deserta infra decursum duorum annorum domum ligneam pro commoditate sua suorumque haeredum et successorum et item pro circuli praedicti oppidi exornatione extruere et aedificare” (1587 r.).

⁶⁹ G. Wróblewska, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa–Poznań 1977, s. 214–219; A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*, Wrocław 1982, s. 51, 72, 74–75; U. Sowina, *Średniowieczna działka miejska w świetle źródeł pisanych*, KHKM, t. 43, 1995,

miasta z lat 1794–1796 (zob. il. 2), wskazują na to również źródła miejskiej proveniencji⁷⁰. Na ich nie tylko mieszkalno-gospodarcze wykorzystanie wskazywać mogą też znaczne głębokości działek⁷¹, które w Dolsku dochodziły do ok. 90 m w parcelach południowej pierzei rynku, północnej pierzei ul. Koziej czy do ok. 75 m w parcelach wschodniej pierzei ul. Stary Dwór⁷². Ich duża głębokość wynikać mogła z pozostałości podziałów własnościowych dawnej wsi sprzed lokacji miasta z 1359 r., jak również z braku stałych fortyfikacji, które utrudniałyby wydłużanie działek tam, gdzie na ich tyłach nie było innej zabudowy⁷³. Jedynymi granicami były te naturalne w postaci obu dolskich jezior i obniżenia terenu wokół miasta⁷⁴.

Ilustracja 2. Parcele miejskie w Dolsku pod koniec XVIII w. Z lewej strony parcele wschodniej pierzei rynku, z prawej parcele na ul. Stary Dwór. Na prawym skraju ilustracji zaznaczono linię brzegową jeziora Dolskie. Fragment planu miasta z lat 1794–1796 (Münch, ZAH, sygn. 44)

Działki w mieście były zatem typowymi przede wszystkim dla małych miast działkami siedliskowo-ogrodowymi, znanymi chyba już od momentu pierwszych lokacji miejskich w XIII–XIV w., powszechnymi również w okresie nowożytnych lokacji⁷⁵.

nr 3, s. 330; A. Głowacka, *Zajęcia rolnicze*, s. 227. Podział parceli miejskiej na pięć stref funkcjonalnych: mieszkalną, gospodarczą, budynków zatylnych, sanitarną i ogrodową, zaproponował C. Buśko, *Stan badań nad parcelą mieszczańską w średniowiecznych miastach śląskich*, KHKM, t. 43, 1995, nr 3, s. 345. Podział ten zaprezentowany został przede wszystkim na podstawie analiz parcel miejskich w większych niż Dolsko miastach. Nieliczne prace nad parcelą miejską w ośrodkach mniejszych potwierdzają te obserwacje; M. Starski, *Zagospodarowanie parcel mieszczańskich w Pucku jako źródło do poznania przemian kulturowych w małym mieście lokacyjnym w późnym średniowieczu*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 22, 2014, s. 145–166.

⁷⁰ W 1603 r. Maciej Szerszeń zapisał swojej żonie Annie Masełkównie oprawę na domu i ogrodzie do tego domu przyległym („iako na domu y na ogrodzie przy tymże domu lezacym”; AmD, sygn. I/17, f. 25), a w 1608 r. Melchior rzeźnik wraz z żoną sprzedawał Wawrzyńcowi Kobyle dom z ogrodem na ul. Koziej („domum suam propriam iuridice per se possessam, una cum horto in postico eidem domui adiacenti in Caprina platea”; tamże, f. 205).

⁷¹ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1: *Miasta Ziemi Krakowskiej, chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, Kraków 2004 s. 222.

⁷² Różnice w wielkości działek w mieście wynikały przede wszystkim z pełnionych przez nie funkcji; tamże, s. 182.

⁷³ A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie*, s. 72, 74–75.

⁷⁴ W 1618 r. sprzedawano dom na ul. Stary Dwór z ciągnącym się do Jeziora Dolskiego ogrodem na tyłach tego domu („domum [...] in platea Starydwor dicta [...] et horto a poste [!] domus ad lacum Dolsco extendente”; AmD, sygn. I/18, f. 13).

⁷⁵ I.F. Tłoczek, *Miasteczka rolnicze*, s. 67, 95; T. Zarębska, *Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku*, [w:] *Miasta doby feudalnej*, s. 222–223, 226–227, 239; G. Wróblewska, *Rozplanowanie*, s. 217–219; A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie*, s. 88; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy*, s. 222.

Granice działek stanowiły jednocześnie granicę terenu miejskiego. Dlatego też kategoria „zabudowa miasta” pokrywa się z granicami działek znanymi dzięki planowi z lat 1794–1796⁷⁶. Powoduje to nieco mylne wyobrażenie o randze miasta czy liczbie jego mieszkańców⁷⁷.

Rynek

Münch określił rozplanowanie lokacyjne Dolska jako trójpasowe, z trzema pasami położonymi równolegle względem siebie, z rynkiem miejskim w środkowym pasie. Rynek miał, zdaniem tego badacza, powstać z wcześniejszego placu targowego, rozciągającego się od drogi na Śrem do drogi na Gostyń. Z kolei budynki tworzące blok zabudowy zachodniej pierzei miały powstać z domów, kramów lub jatek znajdujących się pierwotnie w centrum dawnego placu targowego. Za taką argumentacją przemawiać ma również położenie rynku nieco na uboczu miasta, a nie w jego centrum⁷⁸. Brakuje wzmianek źródłowych, które potwierdzałyby hipotezę Müncha⁷⁹. Przypomnieć również należy, że w 1350 r. jako jedno z centrów kluczy majątkowych biskupstwa poznańskiego wspomniano Banie, więc przypuszczalnie to tam mogła znajdować się jakaś przestrzeń wykorzystywana jako targ przed lokacją miasta w Dolsku. Gdyby jednak uznać, że rzeczywiście początkowo funkcjonował w Dolsku wydłużony plac targowy, jego rozmiary również byłyby nieregularne (ok. 240 x 72 x 258,5 x 95 m). Można mieć wątpliwości, czy pierwotny rynek miasta mógł być aż tak duży⁸⁰.

Pierzeje dolskiego rynku chyba już w XVI w. nie układały się w idealny czworokąt, zbliżony swym kształtem do prostokąta. Wymiary rynku można w przybliżeniu podać na ok. 100 m w najdłuższej pierzei południowej, na 70 m pierzei wschodniej, na 88 m pierzei północnej i 74 m pierzei zachodniej.

Wpływ na kształt układu urbanistycznego miały przede wszystkim warunki terenowe, związane z położeniem miasta w niecce, między dwoma jeziorami⁸¹. Jeszcze na planie z lat 1794–1796 widać, że południowa pierzeja rynkowa w pewnej części ograniczona była Jeziorem Dolskim. Granice wschodnią i zachodnią wyznaczały brzegi obu jezior, na północy zaś rozwój zabudowy ograniczały łąki, bagna i stosunkowo strome wzniesienia.

Rynek w źródłach pojawia się od 1513 r.⁸² Na jego środku znajdował się ratusz, wspomniany pierwszy raz w 1568 r.⁸³ i już częściej od 1597 r.⁸⁴ Widnieje on także na planie z lat 1794–1796. Według Müncha ratusz, stojący na środku rynku, powstał wraz z lokacją miasta⁸⁵. Na podstawie wykorzystanych źródeł nie można stwierdzić, z jakiego materiału był on zbudowany, jednak najprawdopodobniej był budynkiem drewnianym⁸⁶. Rada miejska zbierała się chyba głównie w nim, choć w źródłach miejskich z drugiej połowy XVI w. wzmianki o urzędowaniu na ratuszu są nieliczne⁸⁷.

⁷⁶ Podobnie zabudowę miejską zaznaczano na planach rekonstrukcyjnych zasięgu miast, które ukazały się w ostatnim czasie w kolejnych zeszytach *Atlasu historycznego miast polskich*: Koronowa, Włocławek czy Wieliczki (najdokładniej wyrysowane granice miasta z wymienionych w tym przypisie); *Atlas historyczny miast polskich*, t. 2: Kujawy, z. 2: Koronowo, oprac. E. Okoń, R. Czaja, oprac. kart. R. Golba, Z. Kozieł, A. Pilarska, Toruń 2016, k. 2: Koronowo. *Rozwój przestrzenny miasta XIV–XX w.*; z. 4: Włocławek, oprac. R. Czaja, A. Marynowska, T. Wąsik, oprac. kart. R. Golba, Z. Kozieł, A. Pilarska, Toruń 2016, k. 2a: Włocławek. *Rozwój miasta XI–XX w. Topografia obiektów*; t. 5: Małopolska, z. 3: Wieliczka, red. Z. Noga, oprac. Z. Beiersdorf, A. Jodłowski, B. Krasnowolski, Z. Noga, oprac. kart. T. Szpytma, Toruń–Kraków 2015, k. III.3.4: Wieliczka. *Rozwój przestrzenny od końca XIV do połowy XVIII wieku*.

⁷⁷ Na niekiedy bardzo dużą powierzchnię miast małych, choć lokowanych już w XVI–XVII w., zwracał uwagę A. Wyrobisz, *Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w.*, [w:] *Miasta doby feudalnej*, s. 179.

⁷⁸ Münch, s. 161, 173.

⁷⁹ Brust, s. 134–135.

⁸⁰ Znane są co prawda przykłady, gdy rynki lub place małych miast były znacznych rozmiarów, jednak związane to było m.in. z funkcją, jaką miały spełniać te miasta lub ze specjalizacją handlu w danym mieście; A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie*, s. 92, 94; Z. Morawski, *Miejskie układy przestrzenne*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszyski, Warszawa 1995, s. 33. Wydaje się, że Dolsk nie specjalizował się jednak w żadnym specyficznym handlu.

⁸¹ Brust, s. 142.

⁸² Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 1680; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377.

⁸³ AmD, sygn. I/4, f. 108.

⁸⁴ Tamże, f. 189, 191–192 n.

⁸⁵ Münch, s. 161.

⁸⁶ Opieram się na analogiach z innymi małymi miastami polskimi okresu średniowiecza i nowożytności (Z. Morawski, *Miejskie układy przestrzenne*, s. 34; A. Bartoszewicz, *Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu*, PH, t. 99, 2008, nr 1, s. 124) oraz na braku wzmianek wskazujących na murowaną formę ratusza w Dolsku.

⁸⁷ Niekiedy rada zbierała się na dworze biskupim, np. w 1564, 1567, 1568 r.; AmD, sygn. I/4, f. 87–88, 109. Na dworze biskupim rada skupiała się przede wszystkim w przypadku publikowania dekretów biskupów poznańskich lub starostów dolskich, rozstrzygających sprawy sporne między poszczególnymi stronami (pojednania, posiadanie młyna etc.).

Rynek otaczały bloki zabudowy mieszkalnej, choć w pierzejach rynkowych były puste place⁸⁸, np. w 1587 r. jeden z nich został nadany Wojciechowi Dorazale, mieszczaninowi i wójtowi dolskiemu⁸⁹. Wzmianki o zabudowie śródrynkowej – poza ratuszem – są rzadkie i w większości dość ogólne. W 1519 r. wspomniano o jatkach, z których dochody czerpał wójt dolski. Musiały to być jatki rzeźnicze, gdyż wójt otrzymywał z nich 12 kamieni łoju⁹⁰. W 1548 r. wymienione zostały dwie jatki, z których pobierał opłaty wójt dolski, a które przekazane zostały przez biskupa Benedykta Izdbieńskiego miastu⁹¹. W inwentarzu dóbr biskupich z 1564 r. jako jedno z głównych źródeł dochodów płynących z Dolska wymieniono 13 jatek rzeźniczych⁹². W 1572 r. wzmiankowano o sprzedaży stojącego na środku rynku domu zwanego budą⁹³. W 1606 r. Jakub Kwapisz sprzedał swojej matce Agnieszce Kwapiszce jatkę znajdującą się na rynku, między jatkami Więckowską i Lorkowską, za 1 grzywnę⁹⁴. W Dolsku funkcjonowały również kramy szewskie – pierwsza wzmianka o nich pochodzi z przywileju biskupa Andrzeja z Bnina, który w 1455 r. zezwolił cechowi szewców i kuśnierzy na postawienie 18 kramów „w miejscach do tego przeznaczonych”⁹⁵. Trzecia część dochodów z kramów szewskich przeznaczona została dla wójta, o czym wspomniano również w 1519 r.⁹⁶ Swoje stragany (*penesticae*) mieli również kramarze, piekarze, garncarze, a dochody z nich czerpał wójt dolski⁹⁷. Poza wzmianką z 1606 r. nie ma pewnych informacji o ulokowaniu jatek rzeźniczych czy kramów szewskich na środku rynku, wydaje się jednak, że właśnie w tym miejscu się znajdowały⁹⁸. W wykorzystanym materiale źródłowym nie znaleziono żadnych informacji o wadze miejskiej czy postrzygalni sukna.

Ulice

Z rynku wychodziły trzy główne ulice. Z północno-wschodniego narożnika wychodziła ul. Śremska, prowadząca na północ w kierunku Śremu. Z narożnika północno-zachodniego w kierunku zachodnim biegła ul. Kościelna, wiodąca od rynku w kierunku kościoła parafialnego pw. św. Michała. Również na zachód biegła ul. Wodna, zaczynająca się w południowo-zachodnim narożniku.

Nazwa dawna	Nazwa współczesna
Rynek	pl. Wyzwolenia
Kościelna	Kościelna
Śremska	Świętego Ducha
Stary Dwór (Rybacka/Łazienna)	Rybarska
Wodna (Warcząca)	Podgórna
Kozia	Garncarska
Gostyńska (Warcząca)	Pocztowa

⁸⁸ AmD, sygn. I/17, f. 213: „domum suam propriam [...] per ruinas structurae collisam ac desertam in circulo Dolscensi” (1608 r.) czy wzmianki o pustym domu Sebastiana kuśnierza, mieszczanina dolskiego, z lat 1609–1615 (AmD, sygn. I/5, f. 44, 55, 63; AmD, sygn. I/17, f. 268–269, 392).

⁸⁹ AAP, CP 4, k. 208r: „aream desertam [...] in circulo oppidi sittam acialem penes plateam ex una et domum Jacobi Salawy [...] civis ex altera partibus” (1587 r.).

⁹⁰ Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 1724; J. Luciński, *Dolsk*, s. 378.

⁹¹ Znajdowały się one między innymi jatkami (jatką Erazma oraz Wojciecha), jednak bez dokładniejszych informacji; AAP, AE IX, k. 42v.

⁹² Inw. bp. poz. 1564, s. 288.

⁹³ AmD, sygn. I/4, f. 173: „domum suam propriam in medio circuli sittam, Budą dictam”.

⁹⁴ AmD, sygn. I/17, f. 97: „quia macellum suum proprium haereditarium in circulo fori Dolscensis, inter macella parte ab una macelli dicti Więckowska, parte ab altera macelli Lorkowski situm”.

⁹⁵ AP Poznań, Cechy miasta Dolsk, sygn. 19: „damus eidem fraternitati in locis ipsis ad hoc deputatis plenam, liberam et omnimodam facultatem denuo erigendi decem et octo macella”.

⁹⁶ Tamże; Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 1724.

⁹⁷ „[...] census de penesticis institorum, pistorum, sutorum, figulorum seu ollariorum”; AAP, AE IX, k. 43r.

⁹⁸ Zazwyczaj tego rodzaju urządzenia targowe znajdowały się na środku rynku, choć nie zawsze w jego centralnym punkcie; U. Sowina, *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa–Sieradz 1991, s. 28; K. Górka-Gońska, *Topografia późnośredniowiecznego Kościana*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 6, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1994, s. 234; K. Mikulski, *Topografia i hodonomastyka Nowego Miasta Torunia*

Hodonomastyka Dolska z XVI w. ogranicza się jedynie do trzech ulic. Najwcześniej wzmiankowana była ul. Kościelna (1513 r.)⁹⁹. Następnie w drugiej połowie XVI w. wymieniono nazwy ulic Wodnej (w 1563 r.)¹⁰⁰ i Koziej (od 1598 r.)¹⁰¹. Dopiero od pierwszych lat XVII stulecia napotykamy na więcej wzmianek o innych nazwach ulic. W tym czasie pojawiają się nazwy następujących ulic: Rybackiej (1602 r.)¹⁰², Śremskiej (1602 r.)¹⁰³, Stary Dwór (1603 r.)¹⁰⁴, Łaziennej (1603 r.)¹⁰⁵, Gostyńskiej (1603 r.)¹⁰⁶, Warczącej (1606 r.)¹⁰⁷, Błotnej (1610 r.)¹⁰⁸, Garncarskiej (1611 r.)¹⁰⁹.

Część z tych nazw dotyczyła poszczególnych części dłuższych ulic. I tak ul. Warcząca była zamiennie określana Wodną¹¹⁰ i Gostyńską¹¹¹. Jako Błotna została określona jakaś część ul. Wodnej¹¹². Ul. Rybacka z kolei była albo częścią ul. Stary Dwór, albo do niej prowadziła¹¹³. Być może północną częścią Starego Dworu była ul. Łazienna (zob. niżej w akapicie o łaźni).

Nazwa ul. Stary Dwór sugeruje, że we wschodniej części miasta znajdował się jakiś obiekt, od którego utworzono nazwę ulicy. Na podstawie wykorzystanych źródeł trudno odpowiedzieć na pytanie, od czego mogła ona pochodzić. Wydaje się, że nie chodziło o jakiś starszy dwór biskupi (zob. niżej), być może jednak w ten sposób akcentowano niegdysiejsze usytuowanie domu wójtowskiego sprzed wykupienia wójtostwa w 1548 r.?

Z narożników rynku wychodziły jeszcze trzy inne ulice, o mniejszym znaczeniu, nazywane uliczkami lub zaułkami. Jedna z nich prowadziła z północno-wschodniego narożnika w kierunku ul. Stary Dwór. Kolejna wiodła z południowo-wschodniego w kierunku Starego Dworu i dalej do jeziora Dolskie. Zdaje się, że w źródłach dolskich określano ją jako część ul. Wodnej lub Stary Dwór, choć często wspomina się też po prostu o ulicy wiodącej do jeziora Dolskie¹¹⁴. W południowo-zachodnim narożniku rynku swój początek miała również uliczka, która zdaje się, że łączyła ulice Wodną z Gostyńską¹¹⁵, mająca chyba wyłącznie gospodarczy charakter.

Również w niektórych blokach zabudowy funkcjonowały zaułki. Łączyły główne ulice Dolska ze znajdującymi się na tyłach działek urządzeniami gospodarczymi i ogrodami, miały znaczenie głównie

w XIV–XVIII wieku, „Zapiski Historyczne”, t. 62, 1997, nr 1, s. 9–10; A. Bartoszewicz, *Warta. Społeczeństwo miasta w II połowie XV i na początku XVI wieku*, Warszawa [1997], s. 182.

⁹⁹ Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 1680; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377; AmD, sygn. I/17, f. 80: „domum iacentem [...] in platea Ecclesiastica” (1605 r.) Określano ją niekiedy również opisowo jako „platea, qua itur versus aedes divi Michaelis”; tamże, f. 310 (1610 r.).

¹⁰⁰ AmD, sygn. I/4, f. 3 (1563 r.): „locum desertum Ploninski nuncupatum a tergo aedem [!] providi Jacobi Almani lanii parte ab una, a fico stratus, quo itur ad plateau Aquaticam parte ab altera iacentem”; tamże, f. 35, 58 (1564 r.); AmD, sygn. I/17, f. 11, 23 (1602 r.).

¹⁰¹ AmD, sygn. I/4, f. 210 (1598 r.): „domum Godzikowski in cornu situatam circuli ab una plateae eundo in plateam Kozia dictam et ab alia domus Andreae Kobilae utrisque partibus”; AmD, sygn. I/17, f. 86: „in plateam dictam Caprinam” (1605 r.).

¹⁰² AmD, sygn. I/17, f. 8, 9.

¹⁰³ Tamże, f. 2: „in platea versus Szrem” (1602 r.); tamże, f. 43, 46: „dom [...] na Szremski ulicy leżący” (1603 r.).

¹⁰⁴ Tamże, f. 49: „na domie swym własnym [...] na ulicy na Starydwor idący” (1603 r.); tamże, f. 89: „domo sua propria [...] iacente in platea dicta Stary dwor” (1605 r.); tamże, f. 304: „in platea, qua curitur versus Antiquam Curiam” (1610 r.).

¹⁰⁵ Tamże, f. 33: „miejsce puste alias pustke swe własne [...] leżące ziednę stronę domu Macieia Kozaka, zdrugą stronę ulice Łazienny”.

¹⁰⁶ Tamże, f. 20, 22, 24.

¹⁰⁷ Tamże, f. 128, 156 (1606 r.).

¹⁰⁸ Tamże, f. 317: „domum [...] in platea Błotna” (1610 r.).

¹⁰⁹ Tamże, f. 357: „dom [...] na ulicy koscielnej miedzi domami uliczki garczarskiej a Michała Mąnki zobu stron leżący” (1611 r.); tamże, f. 478: „domum suam propriam in plathea figulorum parte ab una viae lapidibus stratae Agnetis Kokoska parte ab altera Stanislai Nędzy situatam” (1615 r.).

¹¹⁰ AmD, sygn. I/5, f. 32: „in platea Warcząca alias Wodna” (1606 r.).

¹¹¹ AmD, sygn. I/17, f. 232: „in platea nuncupata Gostinska alias Warcząca” (1608 r.). W 1606 r. Urszula Sadłowa sprzedała Janowi Iwankowi ślusarzowi dom leżący na ul. Warczącej, między domami kaznodziei dolskiego i wdowy Szczęsnej; tamże, f. 156. Dwa lata później Jan Iwanek wziął od urzędu miejskiego pożyczkę, którą zabezpieczył na swoim domu na ul. Gostyńskiej, leżącym między domami kaznodziei dolskiego i Szczęsnej; AmD, sygn. I/5, f. 41.

¹¹² W 1610 r. Jan Grzybowski sprzedał dom, przypadły mu po śmierci ojca, Stanisława Grzybowskiego, Andrzejowi Gajdce i jego żonie Dorocie, znajdujący się na ul. Błotnej, między domami Krzysztofa i Wawrzyńca Knychały; AmD, sygn. I/17, f. 317. W 1615 r. Andrzej Gajdka wraz z Dorotą zamienili swój dom, opisany jako położony na ul. Wodnej, między domami Krzysztofa i Wawrzyńca Knychały, na dom Błażeja Wanięgi; tamże, f. 466–467.

¹¹³ Tamże, f. 408: „in platea piscatorum sive proxime antiquae Curiae” (1613 r.).

¹¹⁴ AmD, sygn. I/5, f. 181 (1623 r.); AmD, sygn. I/17, f. 162 (1607 r.), 303 (1610 r.), 398 (1613 r.).

¹¹⁵ AmD, sygn. I/4, f. 3: „vico stratus, quo itur ad Plateam Aquaticam” (1563 r.); tamże, f. 11: „vicus angularis, quo itur versus Gostin” (1564 r.).

gospodarcze¹¹⁶. W 1611 r. wspomniana została właśnie taka ulica na tyłach domu Wleklowskiego, usytuowanego, jak wiadomo skądinąd, przy ul. Kościelnej¹¹⁷. Wzmianka o niej pojawiła się przy okazji określania sąsiedztw zabudowań znajdujących się na tyłach tegoż domu¹¹⁸. Prócz drogi prowadzącej do jeziora Dolskie w źródłach wspominana jest również droga do drugiego jeziora koło miasta, jeziora Banie¹¹⁹. Wiodła w kierunku zachodnim ze skrzyżowania ulic Wodnej i Gostyńskiej.

Chociaż miasto nie było obwarowane murami (warunki naturalne zapewniały dość korzystne warunki obronne), to na początku XVII w. wspomina się o dwóch bramach miejskich¹²⁰: Gostyńskiej (1603 r.)¹²¹ i Śremskiej (1610 r.)¹²².

Kościół

W zachodniej części miasta ulokowany był kościół św. Michała Archanioła¹²³. Była to najważniejsza w mieście świątynia, stanowiąca centrum parafii. Powstała najpewniej wraz z lokacją miasta w 1359 r., w 1363 r. podporządkowano jej dotychczasowe kościoły plebańskie w Baniu (kościół św. Wawrzyńca – zob. dalej) i Ostrowiecznie Małym, a w 1387 r. wspomniany został dolski pleban¹²⁴. W XVI w. był to chyba jedyny murowany budynek w Dolsku. Zgodnie z tradycją został wymurowany ok. 1460 r., za biskupa Andrzeja z Bnina, który miał konsekrować świątynię w 1474 r.¹²⁵ Wokół kościoła znajdował się cmentarz. W niedalekiej odległości od kościoła, przypuszczalnie w pobliżu zachodniego krańca ul. Koziej, stała plebania¹²⁶, a w okolicach zachodniej części ul. Wodnej i północnego odcinka ul. Gostyńskiej (nazywanego także ul. Warczącej) ulokowany był dom kaznodziei dolskiego¹²⁷. Drugą świątynią znajdującą się na terenie miasta była kaplica Świętego Ducha, powstała w pierwszej połowie XV w.¹²⁸ W źródłach była określana najczęściej terminem *capella* lub *oraculum*¹²⁹. Znajdowała się w północno-wschodniej części miasta, przy ul. Śremskiej, niedaleko bramy miejskiej. W przeciwieństwie do dolskiej fary, kaplica Świętego Ducha była drewniana¹³⁰. Również wokół niej istniał cmentarz¹³¹. W jej pobliżu znajdował się szpital Świętego Ducha. Źródła miejskie wspominają także o domu prepozyta Świętego Ducha (określanego też prepozytem dolskim)¹³², choć nie dają wskazówek o jego położeniu. Wydaje się, że mógł znajdować się albo obok pozostałych kościelnych zabudowań, albo w bliskości kaplicy i szpitala Świętego Ducha.

¹¹⁶ Brust, s. 143.

¹¹⁷ W 1618 r. dziedziczki Jakuba Wlekló, Agnieszka i Zofia, sprzedały dom po Jakubie na ul. Kościelnej siostrze Małgoczarzacie. Sąsiadował on z *via alias przecznice* („zaułkiem, czyli przecznicą”); AmD, sygn. I/5, f. 176.

¹¹⁸ Tamże, f. 32 (1606 r.), 120–121 (1617 r.); AmD, sygn. I/17, f. 116 (1606 r.), 351–352 (1611 r.).

¹¹⁹ AmD, sygn. I/17, f. 365 (1612 r.), 422, 436 (1613 r.).

¹²⁰ W 1605 r. mieszczanin dolski Walenty Uszko miał „bramy dwie popsowane w Dolsku y bruki przy nich kosztem swym” naprawić; AmD, sygn. I/17, f. 114. Również w innych miastach nieposiadających murów przy drogach wylotowych znajdowały się bramy, było tak np. w Grodzisku Wielkopolskim (J. Luciński, *Grodzisk*, SHGPoz, cz. I, s. 683), Krzywiniu (K. Górską-Gołąską, *Krzywiń*, SHGPoz, cz. II, s. 497) czy Chodzieży (R. Kabat, *Historia zabudowy Chodzieży*, Chodzież 2008, s. 8).

¹²¹ AmD, sygn. I/17, f. 25: „iako na domu i na ogrodzie przy tymże domu leżącym ziednę stronę brony Gostynski, zdrugą stronę domu Franciszka Kozdebki”. Termin *brona* oznaczał w staropolszczyźnie bramę, m.in. prowadzącą do miasta; zob. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 438.

¹²² AmD, sygn. I/17, f. 303: „dom przy bramie Szremski oraz dothegosz iei odkazał ogrod Zabnik wcale u bramy Szremski na prawey stronie” (1610 r.).

¹²³ ŁOp., t. 2, s. 55–56; Olszewski, s. 76–84; Now2, s. 411.

¹²⁴ KDW, III, nr 1811, 1868; J. Luciński, *Dolsk*, s. 382; Brust, s. 141–142.

¹²⁵ ŁOp., t. 2, s. 55; J. Luciński, *Dolsk*, s. 383; Brust, s. 141–142 i przyp. 266. J. Jabczyński (Jabczyński, s. 77) wspomina o napisie „1474”, umieszczonym jeszcze w XIX w. na ścianie kaplicy św. Anny.

¹²⁶ Dom parafialny wspomniany jako sąsiadujący z domem będącym przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży przez mieszczan dolskich z lat 1607 i 1609. Dom ten określono jako znajdujący się na ul. Koziej; AmD, sygn. I/17, f. 174, 272. Przypuszczalnie mógł on znajdować się w rejonie, gdzie stoi XVIII-wieczny budynek obecnej plebanii.

¹²⁷ Tamże, f. 156 (1606 r. – tu przy ul. Warczącej), 240 (1608 r. – tu przy ul. Wodnej); AmD, sygn. I/5, f. 41 (1608 r. – tu wspomniany jako sąsiedztwo dla domu przy ul. Gostyńskiej).

¹²⁸ ŁOp., t. 2, s. 56–57; Olszewski, s. 85–86, 93–94; Now2, s. 411, 655; J. Luciński, *Dolsk*, s. 382–383.

¹²⁹ AmD, sygn. I/4, f. 1, 35 n. (lata 60. XVI w.); Wiz. Poz. 1610–1619, k. 64 r: „hospitale S. Spiritus cum capella” (1610 r.).

¹³⁰ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 64r: „capella lignea antiqua consecrata”.

¹³¹ W 1608 r. Anna Kościelecka z Kościelca przekazała szpitalowi dolskiemu należący do niej pusty plac przy ul. Śremskiej, sąsiadujący z cmentarzem kościoła Świętego Ducha; AmD, sygn. I/17, f. 206–207.

¹³² AmD, sygn. I/4, f. 71 (1566 r.).

Spośród pozostałych domów z Kościołem związany był jeszcze dom wikariuszy¹³³, a także wspomniane w pierwszej połowie XVII w. domy altarystów¹³⁴ i dom organisty, usytuowany przypuszczalnie na ul. Śremskiej¹³⁵.

Już poza Dolskiem, na wyniesieniu znajdującym się przy południowym brzegu jeziora Banie, na południowy zachód od miasta, stał kościół św. Wawrzyńca. Najpewniej była to świątynia o najstarszej metryce w okolicy¹³⁶, która jednak w drugiej połowie XIV stulecia wraz z kościołem w Ostrowiecznie Małym została połączona unią z kościołem w Dolsku¹³⁷. W drugiej połowie XVI i w XVII w. był już chyba tylko kaplicą podmiejską, w której odbywały się co jakiś czas msze, wynikające np. z legatów testamentowych¹³⁸. Budynek kościoła stanowił niekiedy punkt orientacyjny przy opisywaniu położenia ról, ogrodów i sadów mieszczan dolskich¹³⁹.

Inne budynki

W Dolsku funkcjonowały również obiekty, których położenia nie potrafimy rozpoznać w sposób niebudzący wątpliwości. Część z nich – łaźnię miejską, młyn słodowy i wiatraki – zaznaczono jednak na planie miasta.

Najwcześniejsza wzmianka o łaźni miejskiej pochodzi z 1444 r.¹⁴⁰ Lokalizacja na planie (w północnej części ul. Stary Dwór) została przeprowadzona na podstawie wzmianek sąsiedzkich z wykorzystanych ksiąg miejskich. W 1566 r. wspomniano łaźnię w sąsiedztwie domu, na którym zastawiono pożyczkę 6 grzywien¹⁴¹. Co prawda nie podano nazwy ulicy, jednak jednym z sąsiedztw był dom rybaka, a na podstawie rekonstrukcji sąsiedztw zauważono, że rybacy posiadali swoje domy właśnie we wschodniej części miasta. Dwukrotnie o łaźni wzmiankowano przy określaniu sąsiedztw w 1618 r. W pierwszej łaźnia stanowiła sąsiedztwo dla domu sprzedawanego przez Annę Piaścinę Franciszkowi rybakowi i jego żonie Anastazji (na Starym Dworze). W drugiej również stanowiła sąsiedztwo – dla domu Anastazji Charłężyny, na którym zabezpieczono pożyczkę (na ul. Łaziennej)¹⁴². Najpewniej chodziło o ten sam dom¹⁴³. Być może wpływ na jej lokalizację miała stosunkowo dobra dostępność do źródeł wody z jeziora Dolskie, ewentualnie ciekłu wodnego na północ od hipotetycznego miejsca zbudowania łaźni¹⁴⁴.

Innym obiektem zaznaczonym na planie w sposób hipotetyczny jest młyn słodowy. Po raz pierwszy wzmiankowany był w 1455 r. Na początku XVI w. czwarta część pochodzących z niego dochodów

¹³³ Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 1680–1682 (1513–1514); J. Luciński, *Dolsk*, s. 381.

¹³⁴ AmD, sygn. I/5, f. 33 (1606 r. – przy ul. Warczącej); AmD, sygn. I/17, f. 261, 263 (1609 r. – altarysta kościoła św. Michała), 447–448 (1614 r. – altarysta Jakub Szcześniak z Kazimierza, wymieniony w tym samym sąsiedztwie co dom przy ul. Warczącej z 1606 r.). O trzech domach altarystów wspomniano również w wizytacji z 1610 r.; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 60v.

¹³⁵ AmD, sygn. I/17, f. 264 (1609 r.). Nie wiadomo, czy o ten sam mogło chodzić wizytatorowi kościoła w Dolsku, który wspomina o należącym do organisty „domunculum cum horto”; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 63r.

¹³⁶ Olszewski, s. 86–91; ŁOp., t. 2, s. 56. J. Nowacki wywodzi kościół św. Wawrzyńca z XI w.; Now2, s. 351–352. Kościół ten najpewniej związany był z osadą Banie, która do lokacji miasta w 1359 r. była chyba głównym punktem osadniczym w tym rejonie; J. Luciński, *Banie*, s. 10–11.

¹³⁷ KDW III, nr 1811; Jabczyński, s. 82; Now2, s. 411.

¹³⁸ Z 1603 r. zachowała się wzmianka o zapisie przez Gabriela Gabrka 8 grzywien kościołowi św. Wawrzyńca (AmD, sygn. I/5, f. 23), z kolei Piotr Kuśnierz w testamencie w 1610 r. przeznaczył 10 grzywien na odprawianie mszy za jego duszę przez kaznodzieję m.in. w kościele św. Wawrzyńca (AmD, sygn. I/17, f. 303).

¹³⁹ AmD, sygn. I/17, f. 234, 235: „pomario [...] in suburbio ad aedes divi Laurentii Levitae tendente, inter hortos et pomaria” (1608 r.); podobnie tamże, f. 325 (1610 r.), 432 (1614 r.).

¹⁴⁰ W potwierdzeniu przez biskupa poznańskiego zapisu prepozyta dolskiego 1 łanu dla szpitala Świętego Ducha, przez co w łaźni dozwolono na bezpłatną kąpiel duchownym, uczniom szkoły, ubogich i pielgrzymów; AAP, Wiz. Poz. 1610–1619, k. 63r; J. Luciński, *Dolsk*, s. 378. Łaźnię miejską wymienia również przywilej Benedykta Izdbieńskiego z 1548 r.; AAP, AE IX, k. 42v.

¹⁴¹ AmD, sygn. I/4, f. 51: „in et super domum propriam balneorum eiusdem opidi Dolsko parte ex una et Valentini piscatoris Czossnek dicti parte ex altera”.

¹⁴² AmD, sygn. I/5, f. 136, 179.

¹⁴³ Wskazują na to dwie przesłanki: to samo sąsiedztwo – oprócz łaźni także dom, który określany był jako *domus Rutae*, w drugiej wzmiance zaś *domus Ruciński* – oraz fakt, że Anastazja w jednej wzmiance figuruje jeszcze jako żona Franciszka rybaka, w drugiej zaś już jako żona Wojciecha Charłęgi, wdowa po Franciszku.

¹⁴⁴ Por. z uwagami dotyczącymi łaźni w miastach: U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009, s. 102–104.

należała do poznańskiej kapituły katedralnej¹⁴⁵. Z 1664 r. pochodzi informacja, że znajdował się w okolicach zabudowań dworskich¹⁴⁶, przypuszczalnie może się to również odnosić do XVI-wiecznej lokalizacji. Na planie młyn zaznaczono w pobliżu sadzawki między ogrodem, folwarkiem i dworem biskupim.

Poza właściwym miastem znajdowały się wiatraki. Wspomniane w 1570 r.¹⁴⁷, znajdowały się na wzgórzach położonych na północ od miasta¹⁴⁸. Przynajmniej jeden z nich należał do szpitala Świętego Ducha¹⁴⁹, jeden do plebana¹⁵⁰, chociaż jeden do miasta¹⁵¹. Ponadto w 1600 r. biskup Jan Tarnowski zezwolił Ambrożemu Gielowi na budowę wiatraka na znajdującym się za winnicą placu należącym do dworu dolskiego¹⁵². Wskazywałoby to na funkcjonowanie w Dolsku pod koniec XVI w. co najmniej 4 młynów wietrznych¹⁵³. Także ich lokalizacja na planie jest hipotetyczna, choć określona na podstawie nieco dokładniejszych informacji niż to miało miejsce w przypadku łaźni czy młyna słodowego.

W Dolsku działała również szkoła parafialna. Pośrednie informacje o niej pojawiają się od 1444 r., gdy wzmiankowano jej uczniów¹⁵⁴. Nie ma danych o jej położeniu w drugiej połowie XVI w., choć mogło to wynikać z sytuacji, w jakiej szkoła się znalazła. W wizytacji 1610 r. stwierdzono potrzebę wzniesienia nowego budynku szkolnego – do tego czasu młodzież kształciła się w domu jednego z altarystów dolskich¹⁵⁵. Na ten cel proboszcz dolski wyznaczył plac między drogą a domem wikariusza Kacpra, nie wiadomo jednak, czy szkoła rzeczywiście została wybudowana¹⁵⁶.

Prócz szkoły na planie nie oznaczono wielu urządzeń gospodarczych, których właścicielami byli mieszkańcy dolscy, czyli mielcuchów i browarów. Z nimi związane były również karczmy w mieście, wspomniane od drugiej połowy XV w.¹⁵⁷ Znamienne, że karczmy w Dolsku nie są wzmiankowane w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w., choć źródła te odnotowują opłaty od garnców gorzałczanych. Przypuszczalnie karczmy znajdowały się w domach poszczególnych mieszczan trudniących się propinacją. Z wymienionych wcześniej powodów nie zaznaczono również na planie jatek rzemieślniczych. W 1564 r. rada miejska Dolska przekazała bractwu rzeźników miejsce przy drodze prowadzącej do wójtostwa na zbudowanie owczarni¹⁵⁸. Dwukrotnie wspomniano o drodze prowadzącej do pasieki (*sarepta*) miejskiej¹⁵⁹, być może chodzi o znajdujące się na podmokłym terenie pastwisko. Z pierwszych dekad XVII w. pochodzi ponadto informacja o cegielni będącej przedmiotem transakcji

¹⁴⁵ Część dochodów z młyna słodowego w Dolsku należała do poznańskiej kapituły katedralnej na mocy postanowienia biskupa Jana Lubrańskiego z 1504 r.; Jabczyński, s. 75–76; J. Luciński, *Dolsk*, s. 378; K. Lutyński, *Majątek poznańskiej kapituły katedralnej w XVI wieku*, „Nasza Przeszłość”, t. 69, 1988, s. 241.

¹⁴⁶ AAP, CP 126, f. 89; Jabczyński, s. 185.

¹⁴⁷ „[...] ex molendinis extra opidum Dolsko ventilibus”; AmD, sygn. I/4, f. 130, także f. 131.

¹⁴⁸ W 1571 r. dolska rada miejska przekazała mieszczanom dolskim Janowi Naskrętowi kuśnierzowi, Jakubowi Długoszowi i Janowi Kustoszowi pusty plac znajdujący się „post alodium Jacobi Dorazala eundo in montem versus molendinum ventilem”; tamże, f. 144.

¹⁴⁹ Tamże, f. 150: „domum spectantem molle hospitalis”.

¹⁵⁰ AmD, sygn. I/17, f. 16: „młyn swój [młynarza występującego jako strona transakcji – M.S.] wietrzny, stojący na własnym gruncie plebanskim” (1602 r.); zob. też przyp. 136.

¹⁵¹ W 1602 r. wzmianka o stojącym na miejskiej roli młynie wietrzny; tamże, f. 13.

¹⁵² AAP, CP 4, k. 309v: „consensus et admissimus eidem Ambrosio Giel edificare et extruere molendinum ventile suis impensis in et super loco et area ad curiam nostram Dolscensem spectantis post vineam nostram, penes agrum plebanalem et prope molendinum in eodem agro plebanali situatum” (1600 r.).

¹⁵³ W rejestrach poborowych powiatu kościańskiego z drugiej połowy XVI w. od 1570 r. wspomina się o jednym wiatraku, z którego podatek płaciło miasto; RPWP, ksc, 1570, nr 94; RPWP, ksc, 1576, nr 182; RPWP, ksc, 1580, nr 795; RPWP, ksc, 1581, nr 563; RPWP, ksc, 1583, nr 625. Przypuszczalnie może chodzić o wiatrak miejski.

¹⁵⁴ J. Luciński, *Dolsk*, s. 383.

¹⁵⁵ Jabczyński, s. 79. W wizytacji w jednym miejscu podano dom altarysty jako miejsce nauczania („Quintum [altare – M.S.] domum habens propriam, in qua docebantur pueri ante scholam extractam”; Wiz. Poz. 1610–1619, k. 60v), w innym zaś dom wikariusza („pueri pauci ad docendum in domo vicariali instruebantur”; tamże, k. 63r). Wydaje się, że mogło chodzić o ten sam dom – w latach 1605–1606 źródła miejskie notują Wojciecha Gierzyka określanego jednocześnie jako altarysta i wikariusz kościoła św. Michała; AmD, sygn. I/5, f. 27, 33, 35–36, (1606 r.); AmD, sygn. I/17, f. 86 (1605 r.).

¹⁵⁶ Wiz. Poz. 1610–1619, k. 63r; Olszewski, s. 91.

¹⁵⁷ Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 1354, 1568, 1680; J. Luciński, *Dolsk*, s. 378.

¹⁵⁸ Owczarnia miała powstać na placu znajdującym się przy drodze do wójtostwa. W 1578 r. była przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży; AmD, sygn. I/4, f. 21.

¹⁵⁹ Tamże, f. 156: „plateae versus eundo sareptam civilem” (1572 r.); tamże, f. 161: „vicus eundo sareptam civilem” (1571 r.); AmD, sygn. I/17, f. 321: „ogrod leżący na gruncie miejskim zjedną stroną Jana Wielkiego, a drugą stroną uliczki idącą na passiekę miejską” (1610 r.).

kupna-sprzedaży zawieranej przez mieszczan dolskich¹⁶⁰. W XVIII w. w Dolsku funkcjonowała szubienica¹⁶¹, nie wiadomo jednak, czy podobnie było w drugiej połowie XVI w.

Dwór

Na zachód od kościoła św. Michała znajdował się dwór biskupów poznańskich. Najwcześniejsza o nim wzmianka datowana jest na 1293 r., późniejsze pochodzą już z XV w.¹⁶² Położony był na północno-wschodnim brzegu jeziora Banie¹⁶³. Najprawdopodobniej dwór został wzniesiony z drewna¹⁶⁴. Już w drugiej połowie XVII w. jego stan był daleki od właściwego. Chwilowy renesans zawdzięczał odbudowaniu przez biskupa Teodora Czartoryskiego, jednak po jego śmierci w 1768 r. budynek dworu podupadł i był na tyle zrujnowany, że pominieli go lustratorzy z 1793 r.¹⁶⁵ Józef Nowacki twierdził, że przebudowany przez Teodora Czartoryskiego dwór od 1798 r. służy za plebanię¹⁶⁶. Nie jest to prawdą. Miejsce, na którym stał dwór, zostało zniszczone w połowie XIX w., w czasie budowy przechodzącej przez wschodnią część rynku drogi Śrem – Gostyń – do budowy wspomnianej drogi wykorzystano materiał ziemny pochodzący z pozostałości po zabudowaniach dworskich¹⁶⁷. Jeszcze na planie Dolska z lat 1794–1796 widać na zachód od kościoła św. Michała lekkie wzniesienie. Opierając się na informacjach źródłowych, dwór biskupi oznaczyliśmy właśnie na zachód od kościoła parafialnego, nad brzegiem jeziora Banie¹⁶⁸.

Wokół dworu znajdowały się zabudowania gospodarcze, takie jak folwark, młyn słodowy, jak również łąki, ogrody czy sadzawki, które pojawiają się w inwentarzu dóbr biskupstwa poznańskiego z 1564 r.¹⁶⁹ Pierwszy dokładniejszy opis tych zabudowań daje dopiero inwentarz z 1664 r.¹⁷⁰, choć i on nie określa dokładnej lokalizacji folwarku. Wydaje się, że mógł on znajdować się w rejonie dzisiejszej ul. Szkolnej, która stanowiła jeszcze przed II wojną światową wieś Jaskółki, leżąca na zachód od dworu dolskiego. Związek między folwarkiem a Jaskółkami był oczywisty dla Jabczyńskiego¹⁷¹. Z kolei Brust nie łączył XVI-wiecznego folwarku dolskiego z późniejszą wsią Jaskółki¹⁷², choć na podstawie wzmianek z XVIII-wiecznych materiałów inwentarzowych cytowanych przez Sobisiaka należy stwierdzić, że wokół folwarku dolskiego wyrosła nowa wieś¹⁷³. Dlatego na planie folwark dolski zaznaczono na zachód od zabudowań dworskich.

Do dworu należała również winnica. Pierwsza bezpośrednia wzmianka o niej pochodzi z 1476 r., choć już w 1427 r. w źródłach pojawili się pracownicy winnicy w Dolsku¹⁷⁴. Najpewniej znajdowała się

¹⁶⁰ AmD, sygn. I/17, f. 421 (1613 r.). Znajdowała się poza miastem, przy drodze w kierunku wsi Trąbinek.

¹⁶¹ Olszewski, s. 50.

¹⁶² KDW VI, nr 44 (1293 r.); J. Luciński, *Dolsk – klucz, dwór, folwark*, s. 384 (wzmianki z lat 1418, 1446, 1456, 1476).

¹⁶³ J. Nowacki oraz M. Brust uważają, że najwcześniejszy, XIII–XIV-wieczny dwór znajdował się w nieistniejącej dziś wsi Banie, położonej na południowym brzegu jeziora Banie, koło kościoła św. Wawrzyńca; Now2, s. 140; Brust, s. 137, 139.

¹⁶⁴ Wskazują na to wzmianki z inwentarzy dóbr biskupich z drugiej połowy XVII i XVIII w., np.: „Lecz się sciany barzo prężą. Balki gniją y połasz dla tego że nie ma pobicia” (1664 r.; AAP, CP 126, f. 89); „Folwark panski y dwor przy tym miasteczku bardzo pusty, w którym sciany, balki y insze drzewo wniwecz pogniło, atodla tego ze iusz od lat kilkunastu dobrego dachu na nim nie było” (1676; AAP, CP 127, f. 86). Jako drewniany odbudował dwór bardzo często przebywający w Dolsku bp Teodor Czartoryski (Jabczyński, s. 190).

¹⁶⁵ Jabczyński, s. 191. Po przebudowie dokonanej przez bp. Teodora Czartoryskiego pozostały dwie murowane oficyny, w których w połowie XIX w. znajdowały się budynki szkolne; R. Zawadzki, *Freski biskupa Teodora czyli Dolsk ostiemnastowieczny*, „Śremski Notatnik Historyczny”, t. 3, 2009, s. 82–83. Obecnie zachowała się tylko jedna z nich, w której znajduje się Szkoła Podstawowa im. Janusza Kusocińskiego. Druga została wyburzona w 1988 r., gdyż budynek groził zawaleniem. Dzisiaj na miejscu dawnej oficyny znajduje się Gimnazjum im. Powstańców Wielkopolskich; Z. Dłużak, *Dolsk. Moje miasto*, s. 37.

¹⁶⁶ Now2, s. 140.

¹⁶⁷ Jabczyński, s. 191–192; zob. też Olszewski, s. 41.

¹⁶⁸ Obecnie teren podworski jest zabudowany elementami infrastruktury Miejsko-Gminnego Ośrodka Sportu i Rekreacji.

¹⁶⁹ Inw. bp. poz. 1564, s. 289. Dokładniejszy opis zabudowań folwarcznych przynosi dopiero inwentarz z 1664 r., którego fragmenty cytuje Jabczyński, s. 184–185.

¹⁷⁰ AAP, CP 126, f. 89–90.

¹⁷¹ Pierwsza wzmianka o Jaskółkach pochodzi najpewniej z 1695 r.; Jabczyński, s. 190.

¹⁷² Brust, s. 137, przyp. 245. Autor traktował chyba Jaskółki jako punkt osadniczy powstały dopiero w czasach bp. Teodora Czartoryskiego, czyli w połowie XVIII w.

¹⁷³ W. Sobisiak, *Rozwój latyfundiów*, s. 50 i przyp. 196, gdzie wzmianki: „Jaskółki leży ta wioska zaraz za folwarkiem dworskim nie ma osobnych granic” i „Do tego klucza należy miasto Dolsk [...] wieś Jaskółki przy folwarku dworskim”.

¹⁷⁴ Ulan. Act. Cap., t. 2, nr 1392; J. Luciński, *Dolsk*, s. 377; Brust, s. 137. J. Jabczyński (Jabczyński, s. 143) wspomina ponadto, że w 1430 r. bp Stanisław Ciołek nadał beczkę wina kapitule.

na południowym stoku morenowych wzniesień położonych na północ od jeziora Banie¹⁷⁵ i tam też została oznaczona na planie. Koło winnicy znajdowały się zabudowania, głównie domy młynarzy dołskich¹⁷⁶.

Przedmieścia

Przy Dołsku znajdowały się dwa przedmieścia. Na północ od miasta, w kierunku na Śrem – Przedmieście Śremskie, na południe zaś, połączone z miastem groblą – Przedmieście Gostyńskie. W skład tego ostatniego mogła wchodzić dawna wieś Banie, choć wydaje się, że kościół św. Wawrzyńca znajdował się już poza granicami przedmieścia. Na przedmieściach, poza zabudowaniami mieszkalnymi, zlokalizowane były liczne ogrody, pola, folwarki i zagrody, należące do mieszczan dołskich, plebana, szpitala Świętego Ducha, wójta¹⁷⁷ czy okolicznej szlachty¹⁷⁸. Często umiejscowienie danego ogrodu czy pola określano względem dróg bądź kierunków prowadzących do pobliskich wsi¹⁷⁹. Na północnym przedmieściu znajdowała się wspomniana wcześniej cegielnia.

Na Przedmieściu Gostyńskim, czy może między miastem lokacyjnym a tym przedmieściem, znajdowało się pastwisko zwane Pasieką. Jego położenie znane jest z dokumentu biskupa Benedykta Izdbieńskiego z 1548 r. Zgodnie z treścią dokumentu, pastwiska te znajdowały się „po lewej ręce między groblą i bramą, którą idzie się w kierunku Gostynia, i jeziorem zwanym Dołsko w wyższej części miasta”. W dalszej części narracji określono, że pastwiska te zostają nadane mieszczanom dołskim – po wykupieniu wójtostwa w mieście – w takiej wielkości, w jakiej rozciągają się między miastem a stodołami i zagrodami mieszczan i wójtostwa na przedmieściu za groblą w kierunku Gostynia¹⁸⁰. Zatem Pasieką nazywano najpewniej łąki, które powstały w wyniku wysychania jeziora Dołskie (zob. wyżej) – i tam też zostały oznaczone na mapie. Nad samym jeziorem znajdowały się kolejne ogrody i pola mieszczan¹⁸¹.

Na zachód od zabudowań Przedmieścia Gostyńskiego, między przedmieściem a kościołem św. Wawrzyńca, znajdował się niewielki strumień, nazwany w 1548 r. Rzechcią¹⁸². W późniejszym czasie na placu przy tym strumieniu powstał majątek dworski¹⁸³.

¹⁷⁵ Tak lokalizował winnicę J. Luciński (tenże, *Dołsk – klucz*, s. 384, przyp. 1) i M. Brust (Brust, s. 137).

¹⁷⁶ AmD, sygn. I/17, f. 78: „domum suam propriam una cum horto seu pomario ac omnibus aedificiis ad eandem domum spectantibus, iacentem parte ab una loci dicti Vinea, parte ab altera domus Adami Sterpel molitoris” (1605 r.). Podobne określenie położenia nieruchomości z 1614 r.: „domum in suburbio versus Lubiatowo post curiam Dolscensem parte ab una domus Michaelis Molitoris, parte ab altera Winica [!]”; tamże, f. 439.

¹⁷⁷ W 1564 r. na wójtostwie znajdował się 2 ogrody; Inw. bp. poz. 1564, s. 289. Być może do nich odnosi się informacja z 1606 r., gdy któryś z ogrodów wójtowskich został nadany nowo powstałemu bractwu św. Anny przy kościele św. Michała: „hortum, cuius in possessione nos et antecessores nostri a multo tempore fuimus et ad praesens sumus in suburbio Szremensi oppidi nostri Dołsko Woytowski nuncupato penes lacum Dołsko appellatum ex una et hortum Pawłowski dictum ex altera partibus situm” (1606 r.); AAP, CP 4, k. 359r; zob. też Jabczyński, s. 155. O „wójtostwie” na Przedmieściu Śremskim por. także AmD, sygn. I/17, f. 210 (1608 r.). Dokładniej pola wójtowskie opisano w momencie przekazania ich w 1670 r. Stanisławowi Borowskiemu, wójtowi w Księginkach. Znajdowały się one na południe od jeziora Banie, w kierunku na Księginki, przy drodze gostyńskiej oraz przy granicy miasta z Masłowem. Ponadto nadano Borowskiemu dwie łąki zwane Błosz, położone na Rudkach koło jeziora Banie, gdzie znajdowała się też łąka szpitalna. Tereny te rozciągały się do granic wsi Lubiatowo; Jabczyński, s. 181.

¹⁷⁸ W 1602 r. szlachetny Wawrzyniec Zbyszyński zabezpieczył pożyczkę 10 grzywien na swym domu położonym na Przedmieściu Śremskim, który sprzedał w 1616 r. za 80 grzywien mieszczaninowi dołskiemu Jakubowi Baranowi; AmD, sygn. I/5, f. 19, 79. W 1611 r. szlachetny Jan Wilkowski z Lubiatowa Małego sprzedał ogród leżący na przedmieściu w kierunku Lubiatowa mieszczaninowi dołskiemu Sebastianowi kuśnierzowi; AmD, sygn. I/17, f. 334. W 1618 r. szlachetna Anna Bodzewska sprzedała „folwarczek czyli stodołkę”, leżącą przy drodze na Trąbinek, mieszczaninowi dołskiemu Marcinowi Czurełowi; AmD, sygn. I/5, f. 163.

¹⁷⁹ AmD, sygn. I/4, f. 197: „in suburbio versus Ostrowieczno” (1598 r.); AmD, sygn. I/17, f. 67: „ogrod [...] idąc ku Ostrowiecznu”; tamże, f. 69: „ogrod [...] idąc ku Trąbinku” (obie wzmianki z 1604 r.); tamże, f. 80: „hortum iacentem circa viam tendentem Gostinum versus”; tamże, f. 95 (1605 r.); tamże, f. 163: „in suburbio versus Lubiatowo” (1607 r.).

¹⁸⁰ W oryginale fragment ten brzmi następująco: „pascua libera Passieka nuncupata, que sunt in manu sinistra inter aggerem et portem [!], quo inter [!] versus Gostyn et lacum Dołsko nuncupatum in superiori parte oppidi situm [!], ut ita late, sicut nunc spacium et locus inter oppidum ipsum et inter horrea et hortos civium et advocatie in suburbio ultra aggerem versus Gostyn se protendente consistentia extenditur habebunt”; AAP, AE IX, k. 43r; zob. też: Jabczyński, s. 148; J. Luciński, *Dołsk*, s. 377.

¹⁸¹ AmD, sygn. I/4, f. 114–115.

¹⁸² AAP, AE IX, k. 43r: „usum rubetorum in alveo Rzechtha”; zob. też: Jabczyński, s. 148; J. Luciński, *Dołsk*, s. 377, 380.

¹⁸³ Jabczyński, s. 3; Olszewski, s. 95; S. Kozirowski, *Badania nazw topograficznych*, t. 2, s. 55: „Podrzekta pf. Dołsk. Tamże pole Rzekta na Dołsku”; tamże, s. 166: „Rzekta, pole na Dołsku. [...] miejsce Rzechtha na Dołsku od Księginek; również na Dołsku przysiołek Podrzekta”; Brust, s. 143. Obecnie Podrzekta jest nazwą ulicy w Dołsku.

W przywileju Stefana Batorego z 1585 r. wspomniano o miejscu zwanym Międzyborze. Miało ono przylegać do miasta¹⁸⁴. Nazwa ta jest skądinąd nieznana, choć można się zastanawiać, czy nie należałoby łączyć jej z nazwą Zaborze, pojawiającą się w inwentarzu dóbr biskupstwa poznańskiego w 1564 r. jako opustoszała część (*fundum desertum*) wsi Kunowo¹⁸⁵. Być może mogło chodzić o lasy, które znajdowały się w zachodnim rejonie jeziora Banie. Jeśli tak było, to znajdowało się poza zasięgiem prezentowanego planu.

Na planie miasta zabrakło miejsca dla oznaczenia cypla wbijającego się od wschodniej strony w jezioro Dolskie. Nazywane było ono Grodziskiem. W latach 60. XVI w. w księdze miejskiej pojawiły się wzmianki o polu zwanym Grodziskiem (Ogrodziskiem), należącym do jednego z dolskich rybaków¹⁸⁶. Później informacje o tym polu pojawiają się stosunkowo rzadko¹⁸⁷. Nazwa ta przetrwała co najmniej do połowy XIX w., kiedy to pojawia się na planach miasta z lat 1840–1841 i 1853¹⁸⁸, odnotowują ją również Jan Jabczyński i Stanisław Kozierowski¹⁸⁹. Przypuszczalnie nazwa ta dała asumpt do poszukiwań w Dolsku śladów wczesnośredniowiecznego grodziska. Jego istnienie uznawał za prawdopodobne Witold Hensel, jednak oczekiwał on weryfikacji tej hipotezy, co do tej pory nie nastąpiło¹⁹⁰. Także Münch skłaniał się do tezy o istnieniu jakiegoś usypiska typu grodowego, na którym widział kościół parafialny w Dolsku. Łączył on jednocześnie przedlokacyjną osadę o charakterze wsi targowej z mającym istnieć tam wcześniej grodziskiem¹⁹¹.

Drogi

Przez Dolsk przebiegała droga łącząca Śrem z Gostyniem¹⁹². Zdaniem Stefana Weymanna była odgałęzieniem drogi poznańsko-wrocławskiej, która w późnym średniowieczu miała większe znaczenie niż w XVI stuleciu¹⁹³. Trudno powiedzieć, na ile osąd ten odpowiada rzeczywistości. Jeszcze w przywileju Stefana Batorego, nadającym dochody z cła dla Dolska z 1585 r., wspomniano o kupcach zdążających z Wrocławia i innych miast śląskich do Poznania, Torunia, Gdańska i Kalisza oraz w kierunku Głogowa¹⁹⁴. Nie da się na tej podstawie stwierdzić, że szlak ten był często uczęszczany, niemniej nadal musiano z niego korzystać¹⁹⁵. Droga do Śremu wychodziła z północno-wschodniego narożnika rynku, na Przedmieściu Śremskim skręcała na zachód, by później skręcić na północ, a droga na Gostyń zaczynała się w południowo-zachodniej części miasta. Drogi te na początku XVII w. były brukowane¹⁹⁶.

W XVI w. wzmiankowana była również tzw. wielka droga z miasta Borek w kierunku Dolska¹⁹⁷. Byłaby to być może część drogi, którą przebywali wspomniani w 1585 r. kupcy podążający z Kalisza

¹⁸⁴ AmD, sygn. I/2: „locum dictum Międzyborze contiguum huic oppido Dolsko”. W. Olszewski w tłumaczeniu tego dokumentu błędnie odczytał *locum* jako *lacum*, z czego w efekcie wyszło jezioro Międzyborze; Olszewski, s. 27.

¹⁸⁵ Inw. bp. poz. 1564, s. 290; W. Sobisiak, *Rozwój latyfundiów*, s. 50. O Zaborzu wspominają również K. Hładyłowicz i S. Kozierowski. Drugi z wymienionych historyków podaje datę pierwszej o wzmianki o Zaborzu w 1434 r.; S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych*, t. 2, s. 435. M. Brust (Brust, s. 140) traktował Zaborze jako integralną część konurbacji dolskiej (wraz z położonym na północ od miasta Krupczynem).

¹⁸⁶ AmD, sygn. I/4, f. 87: „in et super agrum Ogrodzisko dictum ex utrisque partibus lacus Dolsko dicti iacentem” (1567 r.).

¹⁸⁷ AmD, sygn. I/17, f. 282: „pienc zagonow na Grodzisku” (1609 r.).

¹⁸⁸ AP Poznań, Odrisy i kopie planów miast wielkopolskich H. Müncha, sygn. O.pl.m. 11; AP Poznań, Starostwo Powiatowe w Śremit, sygn. L. Śr. 20; J. Luciński, *Dolsk*, s. 383.

¹⁸⁹ Jabczyński, s. 3. S. Kozierowski wspominał również o jakimś okopie przy Dolsku w kierunku Masłowa (czyli na północny wschód od miasta), który miał być nazywany Grodziskiem; tenże, *Badania nazw topograficznych*, t. 1, s. 226.

¹⁹⁰ W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań 1950, s. 180–181.

¹⁹¹ Münch, s. 59, 87–88.

¹⁹² Weymann, Drogi, s. 228; Brust, s. 135. Droga z Gostynia wzmiankowana w latach 1464 i 1488; J. Luciński, *Dolsk*, s. 378.

¹⁹³ Weymann, Drogi, s. 228.

¹⁹⁴ AmD, sygn. I/2 = MK 133, k. 137v: „mercatorum vectorum omniumque transeuntum hominum Wratislavia caeterisque Silesiae civitatibus Posnaniam, Thoruniam, Gedanum aliisque tum Poloniae, tum Prussiae civitates ac etiam Calissia aliisque Regni civitatibus versus Glogoviam caeterasque Germaniae civitates impediatur”.

¹⁹⁵ Por. T. Związek, *Drogi* w tym tomie. Można dodać, że na arkuszach UMTB, ark. 2200 (Schrimm, 1826 r.) i 2270 (Dolzig, 1826 r.) droga łącząca Śrem z Dolskiem została oznaczona jako szosa kamienna, co wskazywałoby na jej znaczenie w XIX stuleciu.

¹⁹⁶ AmD, sygn. I/17, f. 466: „domum – – in platea Gostinensis parte ab una viae stratae lapidibus parte ab altera Thomae Occko situatam” (1615 r.). W 1793–1794 w Dolsku były 4 brukowane ulice; J. Wąsicki, *Opisy miast*, s. 68.

¹⁹⁷ Wspomniana w latach 1514, 1530 i 1542; J. Luciński, *Dolsk*, s. 378.

w kierunku Śląska. Przymuszczalnie jakieś jej fragmenty stanowiły drogi w kierunku położonych na wschód od Dolska wsi: Ostrowieczna i Pokrzywnicy¹⁹⁸.

Poza głównymi arteriami z miasta wychodziły także drogi o znaczeniu lokalnym, umożliwiające komunikację z okolicznymi miejscowościami. Nieliczne z nich mogły być częściami większych dróg. Na podstawie informacji o drodze prowadzącej z Dolska do wsi Drzonek¹⁹⁹, leżącej między Dolskiem a Śremem, można wnioskować, że niekiedy nazywano tak część trasy z Dolska do Śremu. W końcu XVI stulecia (1599 r.) pojawiły się również wzmianki o tzw. wielkiej drodze z Dolska, która prowadziła w kierunku wsi Bielewo²⁰⁰. W tym samym roku wspomniano także o drodze zwanej Kałkowo (Kałkowa?), ze wsi Tworzimirki do tzw. wielkiej drogi zwanej dolską²⁰¹. Wydaje się, że mogło chodzić albo o drogę wychodzącą na zachód z Przedmieścia Gostyńskiego, albo stanowiącą jakąś odnogę lub część drogi na Gostyń.

Jakość dróg i dbanie o ich dobry stan leżały w gestii gminy miejskiej. Zobowiązywały ją do tego przywileje królewskie: nadanie mostowego w 1513 r. przez Zygmunta Starego dla rady miejskiej w wysokości 3 denarów od każdego wozu (gdzie zastrzeżono, aby część z tych dochodów przeznaczona była na reperację mostów i dróg wokół Dolska) oraz potwierdzenie komory celnej przez Stefana Batorego w 1585 r. (zawierające podobne zobowiązanie)²⁰².

¹⁹⁸ Droga na Pokrzywnicę wspomniana w 1606 r., przy niej znajdowały się stodoły mieszczan; AmD, sygn. I/17, f. 141. Rzadko jednak używano kierunku na Pokrzywnicę przy określaniu położenia urządzeń gospodarczych czy ról miejskich.

¹⁹⁹ J. Luciński, *Dolsk*, s. 377–378.

²⁰⁰ AAP, Dokumenty, Kapituła Katedralna, dokumenty papierowe, sygn. DK pap XII/003, k. 3r: „circa viam magnam ex oppido Dolsko versus villam Bielewo pendentem”.

²⁰¹ Tamże, k. 3v: „Kalkowo de villa Tworzimirki ad Magnam Viam Dolska nuncupatam” oraz „haec via Kalkowa concurrat cum Magna Dolska dicta” (1599 r.). W haśle dotyczącym Dolska w SHGPoz błędnie podano datę 1559; J. Luciński, *Dolsk*, s. 378.

²⁰² AmD, sygn. I/1; zob. też: J. Luciński, *Dolsk*, s. 378; AmD, sygn. I/2 = MK 133, k. 137v–138v.

PLESZEW¹

Milena Stępiak, Michał Gochna

Wśród planów miast zawartych w niniejszym tomie AHP Pleszew (w XVI w. Pleszów) reprezentuje miasto prywatne, które było własnością rodzin szlacheckich. W rekonstrukcji układu przestrzennego miasta w XVI w. posłużono się metodą retrogresywną, uzupełniając informacje z późniejszych źródeł kartograficznych o dane ze źródeł pisanych z badanej epoki.

Za podstawę kartograficzną przyjęliśmy zachowany w Archiwum Państwowym w Poznaniu plan Pleszewa sporządzony po pożarze miasta w 1806 r.² Egzemplarz ten jest kopią w skali 1:1000, wykonaną w 1827 r. Nieznany pozostaje oryginalny szkic. Na planie wyrysowano działki zabudowy miasta z podziałem na te, które spaliły się w 1806 r. i te, które ocalały. Widać na nim wyraźnie, że zgorzała niemal cała centralna część Pleszewa (w naszej rekonstrukcji odpowiada ona zasięgowi miasta w XVI w.). Granice działek oraz przebieg ulic wyrysowane zostały w dwojaki sposób: oznaczono ich faktyczny układ sprzed pożaru oraz wytyczono nowe, choć bardzo zbliżone w stosunku do poprzednich, celem uregulowania całego układu miasta. Zmiany te nie są znaczące, obejmują przeważnie wyprostowanie lub poszerzenie fragmentów ulic miejskich, wydłużenie niektórych z nich, wyrównanie granic kwartałów zabudowy w taki sposób, aby ich granice były proste i przecinały się pod kątem 90 stopni lub zbliżonym do takiego. Regulacja ta okazała się trwała – dzisiejszy przebieg ulic i granic kwartałów zabudowy w znacznym stopniu odpowiada założeniom wówczas przyjętym. W naszej rekonstrukcji za punkt wyjścia przyjęliśmy oznaczone na planie granice działek i ulic w wersji starszej, sprzed pożaru.

Oprócz granic działek i ulic na planie tym oznaczono również tereny przyległe do trzech kościołów pleszewskich: Ścięcia św. Jana Chrzciciela, szpitalnego Świętego Ducha i św. Floriana. Nie wyrysowano jednak samych budynków kościelnych. Na placu rynkowym oznaczono zaś cztery figury: Matki Bożej oraz świętych Jana, Wawrzyńca i Floriana. W ich sąsiedztwie wyrysowano cztery bliżej nieokreślone budynki w dwóch blokach zabudowy, które mogły odpowiadać budynkowi ratusza i kramom kupieckim. Niektóre ulice mają nazwy własne, część z nich w języku niemieckim.

Oprócz przedstawionego wyżej planu Pleszewa z pierwszej połowy XIX w. posiłkowaliśmy się również innymi ujęciami kartograficznymi: mapą Davida Gilly'ego w wersjach rękopiśmiennej z 1793 i drukowanej z lat 1802–1803, *Urmesstischblätter*, *Messtischblatt*, a także WIG³.

Główną rolę w naszej rekonstrukcji planu XVI-wiecznego Pleszewa odgrywają jednak źródła pisane, w tym księgi miejskie urzędów rady i ławy⁴. Większość spraw rozstrzyganych przed sądem miejskim

¹ Autorzy składają podziękowania Grzegorzowi Gmyrkowi, który zechciał przejrzeć niniejszy tekst i podzielić się cenną wiedzą z zakresu archeologii Pleszewa.

² AP Poznań, Starostwo Powiatowe w Pleszewie, L. Pleszew 49. Plan ten nosi tytuł: *Plan von den Plätzen der abgebrandten Stadt Pleschen vermessen im Monat Juli 1806 durch den Bauminspector Grapow, copirt im Juli 1827 durch Kaeuffer Feldwebel*; zob. *Katalog planów miast i wsi wielkopolskich*, z. 2: *Plany przechowywane w archiwach państwowych w Poznaniu i w Bydgoszczy z terenu powiatów (według stanu z roku 1918)*: Jarocin, Pleszew, Śrem, Środa, Września, oprac. K. Górską-Gońska, Warszawa 1968, s. 60, ryc. 23. O planie tym pisali m.in. A. Gulczyński, *Spoleczeństwo w przestrzeni miejskiej*, *Rocz. Plesz.*, t. 11, 2011, s. 155–164; E. Linette, *Pleszew, województwo poznańskie. Studium historyczno-urbanistyczne*, Poznań 1966 (P.P. Pracownia Konserwacji Zabytków i Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej w Poznaniu).

³ Gilly 1802; Gilly-Cron; UMTB, ark. 2347 (1829 r.); MTB, Topographische Karte, 1:25 000, ark. 4172 (Pleschen, 1889 r.); WIG.

⁴ Wykorzystano zapiski z akt miejskich Pleszewa zgromadzonych w AP Poznań, w zespole Akta miasta Pleszew (AmPl), wśród których znalazły się księgi radzieckie z lat 1428–1563, 1564–1640, 1570–1572 (fragm.) i ławnicze z lat 1494–1554, 1558–1569, 1569–1584, 1584–1597, 1598–1636.

dotyczyła przede wszystkim dziedziczenia majątku, oprawy wiana i transakcji kupna-sprzedaży bądź wymiany nieruchomości. Cechą charakterystyczną tych zapisek jest szczegółowy opis lokalizacji obiektów będących przedmiotami transakcji, poprzez podanie nazw ulic, sąsiadów i pobliskich obiektów. Z tego względu informacje te posłużyły jako uzupełnienie dotychczasowych ustaleń, poddanych weryfikacji, przy próbie rekonstrukcji układu przestrzennego Pleszewa i jego przedmieść. Potencjał gospodarczy miasta pokazują z kolei rejestry poborowe z drugiej połowy XVI i początku XVII w.⁵

Dzieje Pleszewa były przedmiotem wielu studiów. Wśród nich wymienić można prace Marii Majczakówny⁶ i Franciszka Kryszaka⁷, choć część z ustaleń w nich zawartych jest już przestarzała i wymaga weryfikacji. Pierwsza z wymienionych publikacji stanowi streszczenie pracy naukowej autorki, bez przypisów i bibliografii (praca pozostaje nieznaną). Podobnie rzecz się ma w przypadku pracy Władysława Zientarskiego *Zarys dziejów parafii pod wezwaniem Ścięcia św. Jana Chrzciciela w Pleszewie*⁸. Podstawowym opracowaniem dotyczącym dziejów Pleszewa jest monografia miasta z 1989 r. powstała pod redakcją Mariana Drozdowskiego, wraz z zamieszczonymi w niej schematycznymi planami średniowiecznego Pleszewa⁹. Z nowszych prac wymienić należy artykuły publikowane na łamach „Rocznika Pleszewskiego”, m.in. w trakcie prac nad przygotowywaną nową monografią Pleszewa¹⁰, prace edytorskie Tomasza Jurka¹¹ i Adama Kozaka¹² oraz inne¹³. Niestety, rekonstrukcja zmian układu przestrzennego miasta nie cieszyła się jak dotąd większym zainteresowaniem badaczy historii Pleszewa¹⁴. W przytoczonych opracowaniach temat ten pojawiał się sporadycznie. Pewne interesujące ustalenia przynoszą nieliczne badania archeologiczne¹⁵.

Uwarunkowania topograficzne były jednym z ważniejszych czynników oddziałujących na położenie i rozwój Pleszewa. Miasto usytuowane jest na płaszczynie morenowej zwanej Wysoczyzną Kaliską i będącej częścią Niziny Wielkopolskiej. Różnice wysokościowe poszczególnych części miasta są niewielkie. Wysokość położenia rynku wynosi 129,9 m n.p.m., osiągając 130,9 m n.p.m. po wschodniej stronie XVI-wiecznego miasta (okolice skrzyżowania dzisiejszych ulic Kaliskiej i Wodnej), 129,9–130,1 m n.p.m. po stronie północnej (okolice ul. Hallera) i 127,5–130,5 m n.p.m. na zachód od kościoła św. Floriana (okolice ul. Kopernika). W kierunku południowym obserwujemy największe nachylenie terenu, osiągające przy rzeczce Ner ok. 118,9 m n.p.m.¹⁶

⁵ RPWK, kls, 1552, nr 727, 742; RPWK, kls, 1564, nr 287, 489; RPWK, kls, 1565, nr 440, 672, 673; RPWK, kls, 1576, nr 306, 464, 479; RPWK, kls, 1579, nr 459, 460, 695; RPWK, kls, 1580, nr 450, 451, 690; RPWK, kls, 1581, nr 460, 697; RPWK, kls, 1591, nr 441, 662; Parczewski.

⁶ M. Majczakówna, *Pleszew w wiekach średnich*, Pleszew 1925.

⁷ F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa na podstawie źródeł historycznych*, Pleszew 1938.

⁸ W. Zientarski, *Zarys dziejów parafii pod wezwaniem Ścięcia św. Jana Chrzciciela w Pleszewie*, Pleszew 1994. Praca powstała w 1935 r. We wstępie do wydania zaznaczono, że autor korzystał ze zbiorów AAG, jednak nie zdążył opatrzyć pracy aparatem naukowym. Wydawca, Pleszewskie Towarzystwo Kulturalne, postanowiło wydać pracę W. Zientarskiego w wersji pozostawionej przez autora.

⁹ *Dzieje Pleszewa*, red. M. Drozdowski, Kalisz 1989, plany na s. 41, 49.

¹⁰ S. Małyżko, *Zabytkowy kościół pw. św. Floriana w Pleszewie*, Roczn. Plesz., t. 5, 2005, s. 54–71; T. Jurek, *Wokół najdawniejszych dziejów Pleszewa – pytania, problemy, perspektywy*, Roczn. Plesz., t. 8, 2008, s. 152–157; tenże, *Ze źródeł do średniowiecznej historii Pleszewa*, Roczn. Plesz., t. 8, 2008, s. 177–188; M. Zwierzykowski, *Pleszew w dobie nowożytnej od końca XV w. do 1793 r. Perspektywy badawcze*, Roczn. Plesz., t. 8, 2008, s. 158–163; S. Małyżko, *Dziedzice miasta Pleszewa*, Roczn. Plesz., t. 7, 2007, s. 61–68; A. Kozak, *Burmistrzowie i rajcowie późnośredniowiecznego Pleszewa (1428–1519)*, Roczn. Plesz., t. 11, 2011, s. 174–192; tenże, *Wójtowie i ławnicy późnośredniowiecznego Pleszewa (1494–1519)*, Roczn. Plesz., t. 12, 2012, s. 197–213; tenże, *Testamenty mieszczan pleszewskich w późnym średniowieczu*, Roczn. Plesz., t. 13, 2013, s. 155–163; tenże, *Kilka scen z życia późnośredniowiecznego miasta. Pleszewianie przed sądem konsystorza kaliskiego w latach 1480–1486*, Roczn. Plesz., t. 14, 2014, s. 234–255; M. Stępnia, *Anna Tęczyńska i mieszkańcy Pleszewa w latach 1520–1550*, Roczn. Plesz., t. 13, 2013, s. 164–183; tenże, *Pleszew i jego mieszkańcy w latach 1531–1563*, Roczn. Plesz., t. 14, 2014, s. 256–284; P. Dembiński, *Prepozyt uniejowski Stanisław Pleszewski i „wykaz” posiadaczy nieruchomości w Pleszewie z 1476 roku*, Roczn. Plesz., t. 14, 2014, s. 222–233.

¹¹ T. Jurek, *Najdawniejsze zapiski z księgi miejskiej Pleszewa (1428–1444)*, Poznań 2011.

¹² *Najstarsza pleszewska księga radziecka. Zapiski z lat 1485–1519*, wyd. A. Kozak, Poznań 2014.

¹³ E. Linette, *Pleszew*; P. Dembiński, *Stanisław Pleszewski*, [w:] PSB, t. 42, s. 13–14. Z nieco starszych prac wspomnieć należy jeszcze: A. Gąsiorowski, *Mikołaj z Pleszewa*, [w:] PSB, t. 21, s. 132; W. Maisel, *Prawo magdeburskie miasta Pleszewa*, SMDWP, t. 8, z. 1, s. 67–82.

¹⁴ Zwracał na to uwagę już G. Gmyrek, *Z prac archeologicznych na terenie miasta lokacyjnego Pleszewa w latach 2005–2009*, Roczn. Plesz., t. 10, 2010, s. 72–76.

¹⁵ Tamże; E. Pudęłko, *Prace archeologiczne Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w latach 1981–1984*, Roczn. Kalis., t. 19, 1986, s. 265–282.

¹⁶ Ortofotomapa, www.geoportal.gov.pl (dostęp: 27.02.2017); Mapa topograficzna, tamże (dostęp: 27.02.2017); Mapa rastrowa, tamże (dostęp: 27.02.2017).

W okolicach miasta przepływa kilka cieków. Wspomniany Ner (w XVI w. Radobycz) wpływa do Proсны na wschód od Pleszewa. Z kolei na północ od miasta swoje początki bierze Pleszewski Potok (w początkach XX w. i wcześniej jedno z jego źródeł znajdowało się w okolicach dzisiejszej ul. Glinki)¹⁷. W nieco większym oddaleniu (ok. 9 km) na zachód od Pleszewa leży koryto Lutyni, stanowiącej lewy dopływ Warty¹⁸. Klimat i uwarunkowania glebowe sprzyjały rolnictwu, a szczególnie uprawie żyta oraz hodowli bydła i trzody¹⁹. Natomiast położenie w bliskim sąsiedztwie Kalisza i Jarocina zadecydowało o rozbudowie miasta przy trakcie handlowym łączącym Poznań z Krakowem.

Data lokacji Pleszewa pozostaje nieznana. Najstarsza wzmianka źródłowa o mieście pochodzi z 1283 r. W dyplomie wystawionym przez Przemysła II, księcia poznańskiego i kaliskiego, wymieniono Pleszew wśród innych miast poddanych pod jurysdykcję Kalisza. Użyto tu zwrotu *civitas Plessow*²⁰, co poświadcza, że miasto posiadało już wówczas prawa miejskie. Było ono własnością prywatną. Nie wiadomo, przez kogo zostało założone. Pierwsze znane informacje o jego właścicielach pochodzą z końca XIV w. W latach 1391–1400 był nim Wawrzyniec z Kępy, piszący się również z Rozdrażewa, syn wojewody poznańskiego Wincentego z Kępy, z rodu Doliwów. Na początku XV w. sprzedał on miasto Sędziwojowi z Szubina, wojewodzie kaliskiemu, i tym samym przeszło ono w ręce rodu Pałuków. W XV stuleciu Pleszew często zmieniał właścicieli. W wyniku częstych sporów doszło tu nawet do podziału miasta między Trzielskimi a Zarembami z Cielczy. Ostatecznie w 1443 r. miasto skupił jako jedną własność Mikołaj Cielecki²¹. W tym czasie Pleszew można określić miastem średniej wielkości, w 1458 r. wysłano bowiem z miasta 12 piechurów na wyprawę malborską²². To pasuje je wśród ośrodków II kategorii²³.

Po śmierci Mikołaja Cieleckiego w 1465 r. miasto zostało podzielone pomiędzy jego synów: Stanisława, Jana, Wojciecha i Mikołaja. Po raz kolejny dokonano podziału Pleszewa w 1467 r. po śmierci Jana Cieleckiego. Dokument podziału zawiera interesujące informacje na temat pleszewskiej siedziby dworskiej, o czym szczegółowo będzie mowa w dalszej części komentarza. Na podstawie tego źródła Paweł Dembiński szacuje ludność miasta w tym czasie, wraz z mieszkańcami dworu i tamtejszą czeladzią, na 337–450 osób²⁴.

Do zjednoczenia miasta doszło dzięki staraniom Mikołaja Cieleckiego, któremu udało się spłacić roszczenia pozostałych spadkobierców²⁵. Tenże właściciel wykazywał troskę o miejscowe kościoły, a w szczególności przyczynił się do odnowienia kościoła parafialnego św. Jana Chrzciciela oraz do fundacji mansonarzy w mieście w 1447 r.

Druga połowa XV i XVI w. również upłynęły pod znakiem częstych zmian własnościowych miasta. W tym okresie Pleszew był w posiadaniu Tęczyńskich, książąt raciborskich z rodu Przemyslidów, Kościeleckich i Zborowskich²⁶. Anna Tęczyńska, córka Zbigniewa Tęczyńskiego, zasłużyła się w historii Pleszewa jako hojna dobrodziejka troszcząca się o rozwój kulturalny ośrodka. Przede wszystkim była fundatorką kościoła Świętego Ducha ze szpitalem dla ubogich²⁷. Około 1504 r. poślubiła Mikołaja III, księcia raciborskiego z dynastii Przemyslidów, który w 1506 r. na zasadzie wyderkafu nabył od żony Pleszew i kilkanaście wsi. Jednakże po rychłej śmierci Mikołaja jego brat, książę raciborski Walenty w 1508 r. zrzekł się zapisów i tym samym Pleszew powrócił do wdowy²⁸. W 1531 r. Anna Raciborska ponownie sprzedała miasto Pleszew z dworem i wsiami przysłemu mężowi, podkomorzemu

¹⁷ Ortofotomapa; Mapa rastrowa; Mapa topograficzna; WIG; MTB.

¹⁸ J. Jaskulski, *Najdawniejsza przeszłość (do końca XV w.)*, [w:] *Dzieje Pleszewa*, s. 19–20.

¹⁹ Tamże, s. 20.

²⁰ KDW I, nr 528.

²¹ T. Jurek, *Najdawniejsze zapiski*, s. 8–9.

²² E. Callier, *Powiat kaliski w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny*, Poznań 1887, s. 21. Nie jest do końca jasne, czy rzeczywiście wysłano z Pleszewa tylu piechurów, czy też takie było jego zobowiązanie.

²³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, tab. 5, s. 110.

²⁴ AP Poznań, Poznań Gr. 7, s. 444–449; P. Dembiński, *Prepozyt uniejowski*, s. 231. Dr. Pawłowi Dembińskiemu dziękujemy za wskazanie tego dokumentu.

²⁵ T. Jurek, *Najdawniejsze zapiski*, s. 9.

²⁶ M. Zwierzykowski, *Pleszew*, s. 159.

²⁷ M. Majczakówna, *Pleszew*, s. 8–9.

²⁸ TD, 816 (nr 863) 1508: „Ill. Walenty z Bożej łaski ks. śląski, opawski i raciborski, zrzeka się dd. dziedzicznych, tj. miasta Pleszew i wsi przyl., jako też wszelkich swych praw i zapisów do tych dd., a przede wszystkim zapisu 10. 000 z które ol. ks. Mikołaj śląski, opawski i raciborski, brat jego rodz., przez swą żonę Annę na tym mieście i wsiach przyl. miał wyderk., na rzecz tejsze Anny, gлотy swej”; por. S. Małyszko, *Dziedzice miasta Pleszewa*, s. 64.

dobrzyńskiemu Janowi Kościeleckiemu herbu Ogończyk, który w następnym roku powiększył dobra pleszewskie o wieś Malinie, zakupioną od Andrzeja Malińskiego²⁹. Anna z Tęczyńskich zmarła około 1552 r., a Jan Kościelecki ożenił się z Katarzyną z Górki. Po jego śmierci w 1553 r. zarząd nad miastem objęła Katarzyna i sprawowała go do czasu zawarcia małżeństwa z Rafałem Działyńskim, kasztelanem brzeskim kujawskim, w 1555 r.³⁰, potem zaś majątek pleszewski przypadł siostrze Jana Kościeleckiego, Jadwidze i Zofii³¹. Od 1569 r. źródła poświadczają, że kolejnym właścicielem miasta był Jan Zborowski herbu Jastrzębiec, kasztelan gnieźnieński i starosta odolanowski³². Zmarł on w 1604 r., a zarząd nad majątkiem przypadł jego żonie, Katarzynie z Konar Zborowskiej, córce Jana z Kobyłina Konarskiego³³.

O pozycji Pleszewa w drugiej połowie XVI w. świadczyć mogą informacje z rejestrów poborowych. Miasto płaciło, w zależności od roku poboru, podatek od pięciu–sześciu młynów, folusza, stępy (razem od 8 do 10 kół), 10 garnców gorzałczanych i 9 łanów miejskich. W tym czasie w Pleszewie działało ponad 80 rzemieślników³⁴.

Obecna topografia miasta pozwala w jakimś stopniu na odtworzenie domniemanego jego układu w XVI w., a w tym jego zasięgu, dzięki ulicom biegnącym wokół centrum na północy (Tyniec i Panieńska), wschodzie (Kilińskiego) i południu (Garncarska). Prawdopodobnie ich przebieg odpowiadał istniejącym wówczas obwarowaniom i/lub fosie. Rozbudowa ośrodka wzdłuż drogi wylotowej do Poznania i jego późniejsza przebudowa sprawiły, że od strony zachodniej jego średniowieczny zarys uległ zatarciu, jednak plan miasta z 1806/1827 r. pozwala na rekonstrukcję tej części granicy Pleszewa³⁵. Wydaje się, że tak zarysowane granice miasta odpowiadają jego przypuszczalnej wielkości w XVI w., na którą wskazują przytaczane wyżej dane z rejestrów poborowych.

Już w średniowieczu Pleszew był otoczony jakimś rodzajem umocnień. Nie wiemy, jaki miały one charakter, ale z pewnością nie były murowane³⁶. W 1558 r. określone zostały jako *val[l]juas*³⁷. Prawdopodobnie miasto otoczone było płotem, jednak ostateczne potwierdzenie charakteru tych umocnień wymaga dalszych badań³⁸. Prawdopodobną ich lokalizację wytycza dzisiaj przebieg ulic Garncarskiej i Tynieckiej, od których prowadzi uliczka zwaną Bramkową, wiodąca, jak sama nazwa wskazuje, w kierunku bramy lub furty miasta³⁹. Szczególne znaczenie ma tu nazwa ul. Tynec, oznaczająca ogrodzenie lub drewniany płot, co potwierdzałoby tezę o istnieniu w jej okolicy właśnie płotu⁴⁰. Wiemy

²⁹ TD, 2726 (nr 4 zs. inscr. i res.) 1531: „obl. 1531. Anna z Tenczyna dz-a w Pleszewie, wdowa po ol. Miklaszu ks. raciborskim dd. swe dziedz. zamek i m. Pleszow wraz z wsiami przył. Baranowo W. i Baranowo M., Piekarzewo, oraz 1/2 w Zawidowicach, Radzimie, Lassowo, Lapkowo, Czasnijno, Wolija, Zlijebicz, Piwonice, Gostyczyna, Zagorzyno, miasto Raszkowo i wieś Raszkowo, Gorzno, w Malnicach 4 łany, Zirniki, Wyganki, m. Potarzyca z wsią Potarzycką w p. kalis. Janowi z Kościelca podkomorzemu dobrzyń., s. Mikołaja K. wdy kalis. sty brzesk., dobrzyń. wiecz. rezygnuje; Andrzej Zakrzewski wojski pozn. i starosta rogoziński, Jan Pruszek cześnik kaliski”.

³⁰ AmPl, I. 3, s. 205, 209, 210. Zapiski z 26 X 1554, 9 i 16 V 1555 r.: „magistra domina Catherina de Gorka palatina Lanciencensis et domina in Pleshow”; M. Stępnik, *Pleszew i jego mieszkańcy*, s. 257–258.

³¹ TD, 2047 (nr 22) 1557: „Jan, Marcin i Stanisław Lisiocy, intromit. do cz-e miasta Pleszów, Zofii ż. Sebastj. Mieleckiego, klana wiślick. i Jadwigi wdowy po ol. Sewerynie Bonarze z Balic, klanie sandeckim, sióstr rodz. z Kościelca, spadkob. ol. Jana z K. wojewody łączyc. [...] dziedzica w Pl. do 1 1/2 łana i ćwierci roli os. w 17 grz.” (f. 519); AmPl, I. 2, s. 213, 222–223, 223–224; AmPl, I. 3, s. 9–11.

³² AmPl, I. 12, s. 3, 5–7; AmPl, I. 13, s. 1, 21.

³³ AmPl, I. 14, s. 134, 168.

³⁴ RPWK, kls, 1552, nr 727, 742; RPWK, kls, 1564, nr 287, 489; RPWK, kls, 1565, nr 440, 672, 673; RPWK, kls, 1576, nr 306, 464, 479; RPWK, kls, 1579, nr 459, 460, 695; RPWK, kls, 1580, nr 450, 451, 690; RPWK, kls, 1581, nr 460, nr 697; RPWK, kls, 1591, nr 441, 662.

³⁵ J. Jaskulski, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 29.

³⁶ G. Gmyrek, *Z prac archeologicznych*, s. 72–76; E. Pudelko, *Prace archeologiczne*, s. 271. Wizerunek murowanej wieży, czy to na herbie obecnym, czy też XVI-wiecznym, traktować należy jako manifestację potęgi miasta, a nie jako dowód na istnienie murowanych umocnień; por. M. Gochna, *Herby* w tym tomie.

³⁷ AmPl, I. 11, s. 1–2.

³⁸ Informacja ustna od G. Gmyrka, na podstawie jego wieloletnich doświadczeń z wykopalisk w Pleszewie, w trakcie których nie odnaleziono żadnych śladów umocnień ziemnych ani palisady.

³⁹ M. Majczakówna, *Pleszew*, s. 10.

⁴⁰ *Słownik języka polskiego*, t. 7, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1919, s. 189; A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 589; *Tyn*, [w:] *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, red. Z. Głogier, t. 4, Warszawa 1903.

ponadto, że do miasta prowadziła brama w okolicy ul. Stokowej⁴¹, jednak jej lokalizacja pozostaje nieznana. Domniemany płot otaczający Pleszew stopniowo zanikał. W końcu XVIII w. już go nie było⁴². Ponieważ charakter i dokładny przebieg umocnień miejskich nie jest znany, nie oznaczaliśmy ich na naszym planie.

Miasto otoczone było częściowo fosą. Wspomniana ona została już w zapisce z ksiąg miejskich w 1531 r., kiedy to władze Pleszewa dokonały podziału dóbr między braćmi, Janem plebanem z Wilkowyi i Marcinem, który miał zatrzymać w swoim dziale 2 wolne łany, jatkę rzeźniczą, ogród i dom stojący na zachód od fosy (pryimek *extra* wskazuje, że nieruchomości te leżały poza miastem)⁴³. Pewna jej część istniała jeszcze w 1793 r., prowadził wówczas przez nią mały most⁴⁴. Świadczy to o tym, że w przypadku pozostałych dróg wylotowych z miasta mosty nie były potrzebne, a więc prawdopodobnie nie było tam w tym okresie fosy. Tezę taką potwierdza w pewnej mierze plan miasta z 1806/1827 r., przedstawiający jedynie przy zachodniej granicy XVI-wiecznego Pleszewa fragment ciek, który traktujemy jako pozostałość dawnej fosy. Co więcej, sondażowe badania archeologiczne prowadzone w latach 80. XX w. u zbiegu ulic Kaliskiej i Garncarskiej, a więc przy wschodniej granicy XVI-wiecznego miasta, wykluczyły istnienie w tym miejscu zarówno fosy, jak również murów miejskich. Odkryto wówczas jamy odpadowe, zawierające znaczną ilość fragmentów ceramiki, pochodzącej najprawdopodobniej z pobliskiego warsztatu garncarskiego⁴⁵. W związku z powyższym zdecydowaliśmy się oznaczyć na naszym planie jedynie ten fragment fosy, który występował na planie z 1806/1827 r., uwzględniając badania archeologiczne, w świetle których zasypana fosa tworzy dziś ul. Łąkową⁴⁶. Zastrzec jednak należy, że sprawa obwarowań Pleszewa (palisada, fosa) wymaga dalszych, pogłębiomych badań, zwłaszcza archeologicznych⁴⁷.

Przechodząc do opisu Pleszewa wewnątrz granic miasta, zaczynamy od przedstawienia siatki ulic. Do najstarszych z nich należały ulice: Kaliska⁴⁸, Glinńska⁴⁹, Kozia⁵⁰ i Stokowa⁵¹. Już na początku XV stulecia zostały one częściowo wybrukowane⁵². W księdze radzieckiej z lat 1428–1563 w 1485 r. dokonano wpisu, w którym Ful szewc, Piotr, brat szewca Stefana i Piotr Piórko za karę mieli układać „mur na ziemi”, czyli kamienną drogę określoną również mianem bruku. W kolejnej zapisce mieszczanie o przydomkach Siadło, Uszko i Miedźwiedz z Rybą na polecenie burmistrza mieli wymurować po jednej mierze, czyli pręcie bruku⁵³. Natomiast najbardziej ruchliwymi i najstarszymi drogami handlowymi miały być ulice Krakowska i Wrocławska, a z wiejskich – Lenartowicka⁵⁴.

⁴¹ AmPl, I. 2, s. 158. Zapiska z 28 X 1543 r. dotyczy sprzedaży domu przez Annę z Tęczyna Zofii, wdowie po Zygmuncie ślusarzu. Według informacji dotyczących lokalizacji tej nieruchomości, dom stał przy ul. Stokowej obok bramy. Być może były to wrota do miasta: „hoc iacentem domum **penes portam in platea alias Stokowa**”.

⁴² A. Szymański, *Pleszew w XVIII wieku w świetle spisów pruskich*, Pleszew 1996, s. 9; J. Jaskulski, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 19–50.

⁴³ AmPl, I. 2, s. 8: [14 III 1531 r.] „Martinus predictus ipsius frater iunior duos mansos liberos, maccellum eciam liberum carnificum, ortum et domum in orto eodem, prout ex antiquo ibidem est sita, scilicet **extra fossatum** versus occidentem, ex opposito alodii advocati, pro sua totali porcione retinebit”.

⁴⁴ A. Szymański, *Pleszew w XVIII wieku*, s. 9.

⁴⁵ E. Pudelko, *Prace archeologiczne*, s. 271.

⁴⁶ Informacja ustna od G. Gmyrka.

⁴⁷ Por. Tomala Kal., s. 37.

⁴⁸ AmPl, I. 2, s. 80.

⁴⁹ Tamże, s. 25, 38.

⁵⁰ Tamże, s. 36.

⁵¹ Tamże, s. 40, 61, 62, 77.

⁵² M. Majczakówna, *Pleszew*, s. 10.

⁵³ T. Jurek, *Najdawniejsze zapiski*, s. 82–83; por. AmPl, I. 2, Księga radziecka 1428–1563, s. 268: „Item Fulo sutor pro pena tenetur {quatuor} <duas> virgas **litostrati alias bruku** labora[re]. Item Petrus frater Stephani suttoris duas virgas **litostrati** facere pro pena debet. Petrus Pyorko sex virgas litostrati tenetur pecunniis propriis. Item Voltowa solvit pro sepultura eclesie pro sua ancilla Barbara dive memorie viginti grossos. Item pro sepultura dive memorie Szwra [?] dederunt dimidiam 2am marcam. Item Boemus iuvenis tres fertones persolvit. Item anno Domini 1485 feria tertia ante Hedvigis [11 X 1485 r.] fecimus rationem totalem toti communitati. Item de summa, que est posita in cisterna, quatuor marcas sine sex grossis et duos florenos. Eodem anno fecimus rationem communitati de pecunia eclesiastica de centum et triginta florenorum [!]. Tamże, s. 269: „Item nominantur, qui debent **murum terre wlgariter brug** reformare. Et primo Item Syadło tenetur unam mensuram wlgariter prant. Item Husko prant. Item Myeczwyecz cum Pisce unum [...] wlgariter prand debent murare tunc, quando eis per preconsulem precip[er]tur”.

⁵⁴ M. Majczakówna, *Pleszew*, s. 10.

Dla interesującej nas drugiej połowy XVI w. potwierdzone zostało występowanie następujących nazw i określeń ulic: Ciasna (określona jako uliczka, na co wskazuje jej nazwa), Glińska, Jarocka, Kaliska, Kościelna, Kozia, Lenartowska, Łazienna, Malińska, Młyńska, Pleszewska („ku Kaliszowi idąc”), Poboczna (na tyłach domów), Poznańska, Stokowa, Grodzka, Zduńska, „droga do Chodczy” (dzisiejszego Chocza; tam, na północ od miasta, mieszkańcy Pleszewa mieli ogrody⁵⁵ i spichlerze⁵⁶; inne określenia tej ulicy: „droga do młyna Borkowskiego”, „droga prowadząca do Choczewa”, „ulica idąca ku Chorzewu albo Młynowi Borowemu”), „droga prowadząca do św. Floriana” (również w jej okolicach mieszczanie posiadali ogrody⁵⁷), „ulica ku garncarzom”, „ulica do kościoła Jana Chrzciciela”, „ulica na Przedmieście Wielkie”, „ulica od Malińskiej ku zamkowi idąca”, „ulica prowadząca do targowiska na przedmieściu”, „ulica na Waliszewie”, „uliczka, którą chodzili na ratusz”, „uliczka, która szła ku ulicy Zduńskiej” i „uliczka, którą szli ku młynowi końskiemu”. Część z powyższych nazw ulic, co do których nie ma większych wątpliwości, oznaczyliśmy w naszej rekonstrukcji na podstawie planu miasta z 1806/1827 r. Być może oznaczona na tym planie ul. *Toepfer Strasse* (obecnie Krzyżowa) mogła być tożsama z wymienianą w źródłach XVI-wiecznych ul. Zduńską, jednakże nie mamy co do tego pewności i nie oznaczyliśmy jej na planie.

Jak twierdzi Maria Majczakówna, domy miejskie w Pleszewie były zbudowane z drewna. W przeważającej większości miały tylko parter, rzadziej piętro. Składały się z kilku izb z piecami lub bez. Ponadto posiadały komory do przechowywania żywności i kuchnie, a w domach zamożniejszych mieszkańców znajdowały się również izby czeladnicze⁵⁸. Każdy zamożniejszy mieszczanin pleszewski posiadał dom z polem lub ogrodem, kram bądź jatkę⁵⁹, a wielu z nich było również właścicielami browaru (choć mogło to oznaczać tylko sprzęty do ważenia piwa). Ślady drewnianej zabudowy mieszkalnej odkryto w trakcie prowadzonych w Pleszewie prac archeologicznych⁶⁰. W 1793 r. wszystkie domy miejskie określono jako drewniane⁶¹.

Poszczególne domostwa miały dostęp do wody, którą doprowadzano systemem wodociągów. Zapiski z ksiąg miejskich poświadczają istnienie w mieście kilku łaźni. Na przedmieściu Pleszewa zwanym Waliszewem⁶², którego lokalizacja nie jest dokładnie znana, funkcjonowała łaźnia miejska. Zapiska z 8 II 1591 r. dotyczy zakupu przez Frącka Raczka i jego żonę Jadwigę domu usytuowanego obok nieruchomości Pawła krawca, przy drodze prowadzącej od narożnika rynku do łaźni miejskiej⁶³. Interesujące informacje zawierają zapiski z 1564 r. Karty tej księgi zostały poważnie zniszczone, jednak dowiadujemy się, że ówczesna właścicielka miasta Jadwiga z Kościelca poleciła swojemu zarządcy, Wojciechowi Pruskowskiemu, wykupić łaźnię z rąk uczciwej Anny, żony Pawła łaźniarza⁶⁴. Po jego

⁵⁵ AmPl, I. 2, s. 136.

⁵⁶ Tamże, s. 157.

⁵⁷ Tamże, s. 180.

⁵⁸ M. Majczakówna, *Pleszew*, s. 11–12.

⁵⁹ Tamże, s. 24.

⁶⁰ G. Gmyrek, *Z prac archeologicznych*, s. 74.

⁶¹ A. Szymański, *Pleszew w XVIII wieku*, s. 9. „Masywnych żadnych pojedynczych, wszystkie z drewna. Gontem, a także 20 pokryte słomą”.

⁶² AmPl, I. 12, s. 277–278: [30 IX 1575 r.] „Sprzedaż domu z ogródkiem za łaźnią na Waliszewie, tj. w tyle łaźni i obok drogi między Wojciechem Pieruskim i Pawłem cieślą, przez sławnego Jakuba Cieleckiego sławnemu panu Wojciechowi Orszualnce za 14 grzywien”.

⁶³ AmPl, I. 13, s. 262–263: [8 II 1591 r.] Zapiska dotyczy „sprzedaży domu przez sławnego Jakuba Szydę, leżącego obok Pawła krawca i drogi idącej do łaźni miejskiej uczyniona sławnemu Frąckowi Raczkowi i Jadwidze, jego żonie, za 28 grzywien”; tamże, s. 291–292: [5 VI 1592 r.] „Sprzedaż domu na rogu rynku leżącego, obok drogi ku łaźni i domu Jana Gomółki, z bydłem, gierażą i ze wszystkimi statkami do robienia piwa przynależącymi przez sławnego Walentego Bieńczyka i Annę, żonę jego, sławnemu Walentemu Widelczykowi i Łucji, żonie jego, za 150 grzywien. Do tego Walenty Widelczyk nie miał żadnej posessy do tej gierażi ani powinności wg umowy między nimi mianej, tylko sławna Łucja, żona jego własna”.

⁶⁴ AmPl, I. 3, s. 2–3; AmPl, I. 10, s. 337–339: [24 II 1552 r.] „Testament zmarłego Pawła balwierza. Farni Grzegorz Szczurek i Błażej Krusz, obywatele pleszewscy, zmarłego providi Pawła balwierza z Pleszewa ostatniej woli opiekunowie i wykonawcy oraz Anna żona zmarłego stanęli przed sądem i rozporządzenie ostatniej woli na papierze spisane trzymając prosili, aby mu nadano moc prawną. 24 II 1552 w łaźni parowej providi Pawła balwierza na Waliszewie miasta Pleszewa w porze południowej Paweł balwierz słaby na ciele, zdrowy na umyśle sporządził testament: Annie, żonie swojej, razem z dziećmi zapisał dom ze wszystkimi sprzętami domowymi, ze wszystkimi dobrami ruchomymi i nieruchomymi. Anna zobowiązała się dać 2 grzywiny Szymonowi słudze swemu. Bratu swemu Wojciechowi z tych wszystkich dóbr uczyniła zrzeczenie i uwolniła, zaś zapisał i ustanowił opiekunów i wykonawców tego testamentu, *farnatos* Grzegorza Szczurka i Błażeja Krusza, obywateli pleszewskich”.

śmierci budynki łaźni uległy zniszczeniu, prawdopodobnie na skutek zaniedbania, ostatecznie Anna zrzekła się więc jej na rzecz społeczności miasta⁶⁵. Kolejną interesującą informację zawiera zapiska z 1570 r., poświadczająca, że wodę do zasilania łaźni czerpano ze studni. Uczciwa Dorota Wiórkowa razem ze swoim opiekunem, sławnym Wawrzyńcem Kostrzewą, zrzekła się części placu pod zabudowę studni „ku potrzebie łaźni” i na użytek mieszkańców Pleszewa. W zamian za to miała ona swobodę czerpania wody na potrzeby domowe⁶⁶.

Mieszkańcy Pleszewa mogli również czerpać wodę ze studni miejskiej, która mieściła się na rynku⁶⁷. Nie znamy jej dokładnej lokalizacji, nie oznaczyliśmy jej więc na naszym planie⁶⁸.

Księgi miejskie zawierają także informacje o studniach wspólnie użytkowanych przez sąsiadów. Interesująca zapiska pochodzi z 1537 r. i poświadcza istnienie studni między browarem opatrnej Elżbiety Janeczkowej i domem Mikołaja Liska. Zawarli oni ugodę w sprawie wspólnego jej użytkowania. Mikołaj swoją część sprzedał Elżbiecie za 1 kopę groszy, zastrzegając sobie prawo wyjazdu z domu w stronę bagna, czyli „na glinki”, bez zbaczania z wozem lub końmi w prawą stronę mielcucha Elżbiety⁶⁹. W 1588 r. sławny Mikołaj Bąba umożliwił swobodne użytkowanie studni sławnemu panu Tomaszowi Rózińskiemu⁷⁰, a w 1590 r. Maciej krawiec z Karminka sprzedał dom z wolnym wyjazdem przez tył Frącka Raczka i z wolnym braniem wody ze studni (jako sam używał i trzymał od Andrzeja młynarza i Katarzyny Sędzianki) sławnemu Jakubowi Szydzie, mieszczaninowi pleszewskiemu, i jego żonie Jadwidze, za 6 grzywien. Dom ten sąsiedował od tyłu z miejską łaźnią i domem Pawła krawca⁷¹. Z kolei zapiska z 1576 r. dotyczy zamiany mienia między mieszczanami oraz pozwolenia na wspólne użytkowanie studni i spuszczenie wody z mielcucha rynnami wpuszczonymi w ziemię⁷².

Rynek w Pleszewie był kwadratowy, a biegnące od jego środka ulice nie przecinały się w narożnikach i w ten sposób tworzyły plan w kształcie krzyża. Jest to tzw. turbinowy układ ulic, na terenie Wielkopolski występujący również w Krobi i Kole⁷³. Takie rozlokowanie miasta było zdeterminowane przez układ zabudowy tworzącej dwa zgrupowania następujące jedno za drugim z każdej strony rynku⁷⁴. W centrum miasta oraz przy pobliskich ulicach wznoszono najważniejsze budynki. Domy stojące przy rynku zamieszkiwali zamożni mieszczanie, którzy nierzadko zasiadali w radzie. Zapiska z ksiąg

⁶⁵ AmPl, I. 3, s. 3–4.

⁶⁶ Tamże, s. 36–37.

⁶⁷ AmPl, I. 12, s. 268–270, 356–357.

⁶⁸ Informacje dotyczące lokalizacji studni na rynku zawiera zapiska z 1579 r.; zob. AmPl, I. 3, s. 62–64: [11 IX 1579 r.] „Sprzedaż i wzdanie budy za 18 grzywien przez sławnego Marcina Szczepnikę i Annę siostrę jego rodzoną jako dziedzicę sławnym małżonkom Stefanowi kuśnierzowi i Annie. Buda ta była zbudowana pomiędzy budami miejskimi i studnią miejską, a budą Grzegorza Choropchalika, i obok »przechodu« między budami idąc do ratusza”; AmPl, I. 12, s. 268–270: [10 VI 1575 r.] „Sprzedaż domu, albo budy przez sławnego pana Jakuba piekarza sławnemu Szymonowi Sobocie za 17 grzywien. Buda ta leżała obok studni miejskiej i budy Jędrzeja Niziołka”.

⁶⁹ AmPl, I. 2, s. 141: „Vendicio ac resignacio fontis per Nicolaum providum cognomine Lyssek honesta Elizabet Janecz-kowa. In nomine Domini amen. Anno Virginei partus 1537, veniens personaliter providus concivis Nicolaus Lyssek in presenciam proconsule Jozeph Frimek, tociusque consulatus videlicet Alberti Nadmyszek, Nicolai Camlys, Martini Malyk, Petri Piicha, Joannis Domarath, et ceterorum, Inter quam rem precipus de fonte isto facta est concordia cum honesta Elizabet Janecz-kowa, et predicti Nicolai Lyssek, qui arbitros, qui fons est inter brasorium honeste Elizabet Janecz-kowa, et inter domum vel edificia Nicolai Lyssek, Cuius fontis pars media quam habebat supredictus Nicolaus Lyssek, qui concordiam arbitrorum vendidit hanc partem suam sue fontis honeste Elizabet Janecz-kowa pro sexagena peccunie, polonicalis monete, numeri quia consueti, sexaginta grossos. Vendidit et resignavit coram nobis supra descriptis, habendum perpetue possidendum tenendum ac in usus suos beneplacitos convertendum, tenendum tam late, tam longe: ut solus predictus concivis Nicolaus Lyssek tenuit <post edificia sua> Excepcio, tantum ut is predictus Nicolaus Lyssek habeat exequitacionem e suis peccuariis vel e domo sua alias: z *dworu*. Versus partem levam alias versus paludum, alias *na glynky*, non se deflectens cum curru suo vel equis in partem dextram brasorii huius honeste Elizabet Janecz-kowa”.

⁷⁰ AmPl, I. 13, 174–175.

⁷¹ Tamże, s. 251–253.

⁷² AmPl, I. 12, s. 312–314: [22 VI 1576 r.] „Zamiana mienia albo folwarków przez szlachetnego Jędrzeja Bedońskiego i Piotra Chockiego z jego małżonką Elżbietą. Jędrzej dał swój folwark leżący wedle Kruża i mielcucha Orszulanki razem z wolnym używaniem studni do zalewania w mielcuchu temu Piotrowi i jego żonie oraz potomkom, który to majątek rozciągał się od ulicy z przedmieścia, aż do własnego mielcucha Wojciecha Orszulanki. Jędrzej Bedoński dopuścił wolne spuszczenie wody z mielcucha przez swój grunt rynnami, bez żadnej szkody za wprawienie rynny w ziemię, oraz dopuścił wieczyste wspólne używanie studni. Piotr Chocki z żoną dał Jędrzejowi Bedońskiemu obyczajem frymarku swój folwark leżący wedle ulicy po przedmieściu idącej i wedle mielcucha tegoż Jędrzeja, aż do ulicy idącej na Przedmieście Wielkie Pleszewskie”.

⁷³ Münch, s. 153.

⁷⁴ J. Jaskulski, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 29.

miejskich z 3 VII 1592 r. zawiera informację o sławnym Marcynie Wołku, burmistrzu pleszewskim, który w wyniku ugody zawartej z bratankami zatrzymał dla siebie dom w rynku odziedziczony po zmarłym ojcu Piotrze Wołku⁷⁵.

Na rynku stał ratusz, który wybudowano tu prawdopodobnie dopiero w XVI w. Wcześniej rada zbierała się w domu burmistrza lub jednego z rajców⁷⁶. W najstarszej księdze rady miejskiej trzy zapiski z lat 1501 i 1555 zdają się potwierdzać tę tezę. Są to transakcje sprzedaży i sprawa podziału majątku, które dotyczyły nieruchomości w postaci jatek zwanych również „budami chlebowymi”, stojącymi na rynku, obok ratusza⁷⁷. Ponadto po 1551 r. można zauważyć brak informacji o tym, że rada zbierała się w domu burmistrza, stąd można przyjąć, że miała już wówczas stałą siedzibę. Franciszek Kryszak uważa, że pierwotnie na rynku znajdowały się sukiennice, później zamienione na ratusz, przy którym stawiano jatki rzeźnicze⁷⁸. Istnienie jatek i kramów na rynku potwierdziły badania archeologiczne⁷⁹.

Powyższe informacje są jedynymi znanymi dotyczącymi lokalizacji XVI-wiecznego ratusza. Nie jest do końca pewne, w której dokładnie części rynku się on znajdował. Nieco więcej można na ten temat powiedzieć na podstawie analizy planu z 1806/1827 r. Widzimy na nim dwa spalone bloki zabudowy umieszczone na rynku: jeden mniejszy (ok. 10 x 15 m) i drugi znacznie większy (20 x 40 m), podzielony dodatkowo na trzy podobnej wielkości części (po ok. 13 x 20 m). Przy tym ostatnim narysowano przerywaną linią pas o szerokości od 2 do 3 m., przylegający do zachodniego krańca i południowo-zachodniego narożnika zabudowy. Być może oznaczono w ten sposób przylegające do budynków lub kramów mniejsze jatki lub ich części. Można więc domniemywać, że jeden z tych bloków odnosił się do ratusza. Prawdopodobnie w XVIII w. na budynku znajdował się zegar. W 1761 r., z powodu złego stanu ratusza, został on na krótko przeniesiony do wieży kościoła farnego. Po remoncie siedziby władz miejskich wrócił na swoje pierwotne miejsce⁸⁰. Istnienie ratusza potwierdzone zostało w latach 1774⁸¹ i 1793⁸². Spalił się ostatecznie w pożarze miasta w 1806 r. Obecny ratusz, wybudowany w 1835 r.⁸³, stoi w południowej części rynku i nie obejmuje żadnej z części wspomnianych dwóch bloków zabudowy wyrysowanych na planie z 1806/1827 r. w obrębie rynku.

W naszej rekonstrukcji zdecydowaliśmy się oznaczyć jako ratusz mniejszy z dwóch bloków (10 x 15 m) zabudowy rynkowej wyrysowanych na planie z 1806/1827 r. Wynika to z faktu, że Pleszew jako średniej wielkości miasto nie mogło sobie pozwolić na budowę tak dużego ratusza, na jaki wskazywałby drugi blok (ok. 20 x 40 m). Zapewne oznaczał on budynki handlowe i kramy. Postawienie ratusza o wymiarach odpowiadających mniejszemu blokowi z planu miasta leżało już w możliwościach Pleszewa. Pewną analogię znajdujemy w Sulmierzycach (w XVI w. Sulimierzyce), gdzie do dziś stoi zachowany drewniany ratusz z 1743 r. Jego wymiary są zbliżone do domniemanego ratusza pleszewskiego. Ma wieżę, na której znajdował się zegar (zdjęty w 1879 r., wówczas też obniżono nieco wieżyczkę), a więc jest to sytuacja analogiczna do ratusza w Pleszewie, który w drugiej połowie XVIII w., jak zaznaczono wyżej, również posiadał zegar⁸⁴. Prawdopodobnie ówczesny ratusz pleszewski stał na miejscu

⁷⁵ AmPl, I. 3, s. 84–85.

⁷⁶ M. Majczakówna, *Pleszew*, s. 10; por. F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa*, s. 10.

⁷⁷ AmPl, I. 2, s. 50: [12 III 1501] „constituta personaliter honesta Helizabeth dicta Parteczyna recognovit se vendidisse domum alias dictam buda sitam in media civitate penes pretorium, venerabili domino Nicolao Ostrowszky curato in Pleszew”; tamże, s. 52: „[14 IV 1501] [...] constitutus personaliter venerabilis dominus Nicolaus Ostrowszky recognovit se vendidisse domum alias dictam buda sitam in medio civitatis penes pretorium, nobili Johanni Chrzypszky sartori”; tamże, s. 207–208 „[17 IV 1555] [...] macellum czyli budę chlebową in foro oppidi Pleshow penes pretorium sittum”; zob. też *Najstarsza pleszewska księga radziecka*, s. 96–98, 100.

⁷⁸ F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa*, s. 10.

⁷⁹ G. Gmyrek, *Z prac archeologicznych*, s. 73.

⁸⁰ W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 15–16.

⁸¹ A. Szymański, *Pleszew w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Dzieje Pleszewa*, s. 51–91, 62.

⁸² Tenże, *Pleszew w XVIII wieku*, s. 11.

⁸³ KZS, t. 5: *Województwo poznańskie*, z. 19: *Powiat pleszewski*, oprac. A. Kodurowa i in., Warszawa 1959, s. 19.

⁸⁴ KZS, t. 5, z. 11: *Powiat krotoszyński*, oprac. Z. i J. Kęłowsky, Warszawa 1973, s. 57. W świetle rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. Sulmierzyce były miastem nieco mniejszym pod względem potencjału gospodarczego od Pleszewa. Miasto płaciło w tym czasie podatek od 14 łanów miejskich (w tym czasie Pleszew płacił z 9 łanów; dalej liczby podane w nawiasie odpowiadają sytuacji w Pleszewie), 2 kół młyńskich (8–10 kół), jednego garnca gorzałczanego (10 garnców), 14–16 rzemieślników (ponad 80), 8–12 komorników (30). W 1563 r. mamy jednak wzmiankę, że w Sulmierzycach doszło w pewnym momencie do pożaru, miasto przechodziło zapewne kryzys. Już w rejestrze z 1618/1620 r. jego sytuacja jest lepsza, odnotowano bowiem 34 rzemieślników i 29 komornice. W świetle pogłównego z 1673 r. miasta miały zbliżoną liczbę ludności:

swojego odpowiednika z XVI w. Możliwe, że większy blok składał się z jatek i kramów, odstąpiliśmy jednak od oznaczania go w ten sposób na naszym planie, nie ma bowiem w tej kwestii pewności. Dzieje i dokładna lokalizacja pleszewskiego ratusza wymagają dalszych studiów. Na podstawie badań archeologicznych oznaczyliśmy jatki w południowo-wschodniej części rynku⁸⁵.

W mieście znajdowały się trzy świątynie. Kościół parafialny pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela w pierwszej połowie XV w. określany jest jako „dawno istniejący”⁸⁶. Niestety nie zachował się dokument erekcyjny tej parafii. W połowie XV w. miało tu funkcjonować czterech mansjonarzy⁸⁷. We wczesnym okresie istnienia mogła to być świątynia o innym *patrocinium*, a prawdopodobnie dopiero w początkach XV w. wzniesiono nowy kościół pod wezwaniem Ścięcia św. Jana Chrzciciela⁸⁸. Interesujący jest fakt, że w czasach Anny Raciborskiej był to budynek murowany⁸⁹. W 1515 r. dziedziczka pleszewska ufundowała przy kościele parafialnym kapliczkę poświęconą swojej patronce, św. Annie, a także ofiarowała 3 grzywny na utrzymanie altarzysty.

W *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego z 1521 r. zawarto pierwszy opis uposażenia parafii pleszewskiej. Znalazły się tam wzmianki o „pięknym i wspaniale wymurowanym” kościele oraz o pełnym uposażeniu, w skład którego wchodziły budynki plebańskie, domek dla dwóch wikariuszy, szkoła i siedem domków dla mansjonarzy. W tym czasie miejscowemu proboszczowi, Grzegorzowi Bieruńskiemu, pomagało dwóch wikariuszy, będących na utrzymaniu proboszcza, oraz siedmiu mansjonarzy utrzymujących się z fundacji. Taka liczba duchownych i bogactwo uposażenia nadawało parafii pleszewskiej wysoką rangę w XVI w.⁹⁰

Budynek kościoła parafialnego został częściowo zniszczony w czasie pożaru miasta w 1606 r. Podczas jego odbudowy w latach 1616–1618 dobudowano drewnianą wieżę⁹¹. Kolejny raz kościół uległ zniszczeniu podczas pożaru Pleszewa w 1715 r., kiedy to zwieńczenie drewnianej wieży runęło na główną nawę⁹². Ostatecznie kościół niemal w całości spłonął podczas wielkiego pożaru miasta w 1806 r. Został restaurowany w 1816 r., najprawdopodobniej z wykorzystaniem zachowanych podczas pożaru murów, oraz w 1873 r., kiedy dobudowano kaplicę neogotycką⁹³. Zakładając wysoce zbliżoną tożsamość dzisiejszego kształtu budynku kościoła z kształtem świątyni XVI-wiecznej (bez dobudowanej kaplicy), potraktowaliśmy obecny zarys kościoła jako podstawę do oznaczenia go na naszym planie.

Kościół pod wezwaniem św. Floriana prawdopodobnie był najstarszą świątynią w mieście, istniejącą jeszcze w okresie przedlokacyjnym⁹⁴. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1444 r.⁹⁵ Była to kaplica znajdująca się poza miastem, przy drodze handlowej prowadzącej w kierunku Jarocina⁹⁶. Być może pełniła funkcję kaplicy cmentarnej⁹⁷. Prowadziła do niej brama⁹⁸.

Maria Majczakówna w swoim opracowaniu zamieściła błędną informację o zajęciu świątyni przez protestantów w okresie reformacji⁹⁹. Ówczesni właściciele miasta, Kościeleccy, przechodząc ok. 1560 r. na protestantyzm, sprowadzili predykanta luterańskiego do kościoła parafialnego, który

Sulmierzyce liczyły 640 osób, a Pleszew 702, przy czym oprócz mieszczan pleszewskich wliczono do tej liczby również czeladź dworską i właściciela miasta z żoną. Poglówne z 1674 r. podaje dla Sulmierzyc 245 osoby, a dla Pleszewa 510, przy czym przy Pleszewie dopisano, że w tę liczbę wliczono również ludność z okolicznych młynów; RPWP, kls, 1552, nr 372, 735, 747; RPWP, kls, 1563, nr 89, 182, 372; RPWP, kls, 1564, nr 495; RPWP, kls, 1565, nr 573, 685; RPWP, kls, 1576, nr 384, 470, 485; RPWP, kls, 1579, nr 593, 708; RPWP, kls, 1580, nr 588, 702; RPWP, kls, 1581, nr 87, 705; RPWP, kls, 1591, nr 572; Parczewski, s. 90, 94–96; Poglówne kal. 1673, k. 24; Poglówne kal. 1674, k. 150.

⁸⁵ Na podstawie wskazań G. Gmyrka.

⁸⁶ LBG II, s. 31. S. Kozierowski przypuszcza, że powstał w XII–XIII w., co wiąże się z pierwszą wzmianką o mieście z 1283; tenże, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej*, Poznań 1934, s. 161.

⁸⁷ W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 5.

⁸⁸ F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa*, s. 34; por. T. Jurek, *Wokół najdawniejszych dziejów Pleszewa*, s. 152–157.

⁸⁹ F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa*, s. 13.

⁹⁰ LBG II, s. 31.

⁹¹ F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa*, s. 37.

⁹² W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 9.

⁹³ KZS, t. 5, z. 19, s. 18.

⁹⁴ T. Jurek, *Wokół najdawniejszych dziejów Pleszewa*, s. 156.

⁹⁵ S. Małyszko, *Zabytkowy kościół pw. św. Floriana*, s. 54.

⁹⁶ W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 5.

⁹⁷ F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa*, s. 40.

⁹⁸ AmPl, I. 2, s. 201–202.

⁹⁹ M. Majczakówna, *Pleszew*, s. 14.

miał pozostawać w rękach innowierców przez 60 lat. Natomiast katolickie mieszczaństwo skupiło się przy kaplicy św. Floriana bądź w kościele szpitalnym Świętego Ducha. Kościół św. Jana Chrzciciela został przywrócony katolikom przez późniejszego właściciela dóbr pleszewskich, Adama Sędziwoja Czarnkowskiego, wojewodę łęczyckiego, w pierwszej połowie XVII w.¹⁰⁰

Kościół św. Floriana miał murowane prezbiterium i zakrystię, według Stanisława Małyszki dobudowaną nieco później – kiedy miał rzekomo służyć protestanckim mieszkańcom Pleszewa. W 1635 r. kościół rozbudowano, być może o nadbudowaną kaplicę. Niewykluczone, że wzniesiono wówczas drewnianą część świątyni, poświadczoną w 1719 r. Została ona poważnie uszkodzona przez wicher w 1745 r. i wkrótce potem odbudowana¹⁰¹. W takiej formie kościół istnieje obecnie¹⁰².

16 VI 1518 r. król Zygmunt I Stary zatwierdził nową fundację Anny Raciborskiej. Był to szpital Świętego Ducha, wystawiony już poza obrębem miasta „na większą chwałę Bożą i dla wspomnienia biednych”¹⁰³. Zespół zabudowań tworzyły: drewniany przytułek, kościół szpitalny i mieszkanie dla prepozyta¹⁰⁴. Wokół kościoła znajdował się cmentarz¹⁰⁵. Świątynia spłonęła w 1695 r., została jednak szybko odbudowana¹⁰⁶. W świetle wizytacji z 1719 r. była to wówczas budowla drewniana, przy wejściu posiadająca wieżę z dzwonem. Budynek szpitala składał się z dwóch izb. Kościół i szpital spłonęły 25 V 1854 r.¹⁰⁷ i nie zostały odbudowane. Nie do końca jasna jest lokalizacja tego kościoła w drugiej połowie XVI w. Wiadomo, że w XVII i XVIII w. znajdował się on w okolicy dzisiejszych ulic Świętego Ducha i Poznańskiej. Według niektórych opracowań kościół szpitalny Świętego Ducha wybudowano w tym miejscu już w momencie fundacji¹⁰⁸. Inne wskazują na jego przeniesienie tamże dopiero w 1616 r.¹⁰⁹ Ponieważ nie jesteśmy w stanie rozstrzygnąć jednoznacznie tej kwestii, zdecydowaliśmy się oznaczyć na naszym planie kościół Świętego Ducha w okolicy ulic Świętego Ducha i Poznańskiej¹¹⁰. Jego lokalizację podajemy na podstawie planu miasta z 1806/1827 r., literatury i badań archeologicznych¹¹¹.

Pewne problemy sprawia również dokładne umiejscowienie zamku czy też raczej dworu pleszewskiego – siedziby dziedziców miasta. Do naszych czasów nie zachowały się żadne materialne ślady tej budowli. O tym, jak wyglądał dwór pleszewski dowiadujemy się z obszernego opisu dóbr zamieszczonego w odpisie kolejnego podziału miasta, który przeprowadzono po śmierci Jana Cieleckiego w 1467 r.¹¹² pomiędzy jego braćmi Mikołajem, Stanisławem i Wojciechem. Mikołajowi przypadła część Pleszewa bez dworu. Stanisław objął w posiadanie połowę siedziby stanowiącą zapewne główną jej część, razem z palisadą po lewej stronie, mostem, wieżą obronną (tzw. samborza) i piwnicą. Wnętrza zamku obejmowały reprezentacyjne pomieszczenie – wielką izbę białą, do której prowadziły drzwi sienne. Nad

¹⁰⁰ W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 6.

¹⁰¹ S. Małyszko, *Zabytkowy kościół pw. św. Floriana*, s. 56–57.

¹⁰² KZS, t. 5, z. 19, s. 18–19.

¹⁰³ W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 6. Autor nie podaje źródła informacji.

¹⁰⁴ Tamże.

¹⁰⁵ G. Gmyrek, *Z prac archeologicznych*, s. 72–76.

¹⁰⁶ W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 8.

¹⁰⁷ F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa*, s. 40.

¹⁰⁸ S. Bródka, *Pod zaborem pruskim (1793–1918)*, [w:] *Dzieje Pleszewa*, s. 91–211; A. Szymański, *Pleszew w dobie szlacheckiej*, s. 51–91, autor ten myli informacje od wydawcy umieszczone w przypisie z samym tekstem Łaskiego. W. Zientarski (tenże, *Zarys dziejów Parafii*, s. 6) podaje, że już w 1518, w momencie fundacji kościoła, powstał on „przy drodze jarockiej”, jednak na s. 8 przytacza informację, że to w 1616 r. przeniesiono kościół w nowe miejsce. Niestety, brak przypisów pozwalających na dotarcie do źródła.

¹⁰⁹ LBG II, s. 31–32, przyp. 5, tam informacja, na podstawie wizytacji kościoła z 1811 r., że kościół na obecne miejsce został przeniesiony po pożarze w 1616 r., kiedy to został odbudowany przez Adama Mikołaja z Otoka Załuskiego. Podobnie E. Linette, *Pleszew*, s. 7, na podstawie S. Kozierowskiego (tenże, *Szematyzm*, s. 162), ten nie podaje jednak źródła.

¹¹⁰ Wizytacja z 1811 r., na którą powołują się cytowani wyżej autorzy, nie rozstrzyga sprawy jednoznacznie. Czytamy w niej: „Kościół Świętego Ducha szpitalny w mieście Pleszewie w departamencie kaliskim, w powiecie odalanowskim jest fundowany od J.W. Adama Mikołaja na Otku Załuskiego w roku tysięcznym sześćsetnym szesnastym [!] przy drodze publicznej w ulicy Jarockiej. Po zgorzeniu zaś przeniesiony opodal od domów miejskich przez J[ąśnie] O[oświeconą] księżną Anną Racyborowską [!] dziedziczkę dóbr pleszewskich na generalną wizytę podług wyznaczonych artykułów w roku tysięcznym ośmsetnym jedenastym podany”; AAG, ACons. E 32, k. 453. Opis ten ma zaburzoną chronologię – Anna Raciborska była właścicielką miasta dużo wcześniej niż Załuski (zob. wyżej). Nadal niejasne pozostaje położenie kościoła za czasów wymienionych wyżej właścicieli.

¹¹¹ W. Zientarski, *Zarys dziejów Parafii*, s. 8; G. Gmyrek, *Z prac archeologicznych*, s. 74. Informacja ustna od G. Gmyrka.

¹¹² P. Dembiński, *Prepozyt uniejowski*, s. 228–229.

tą izbą, na piętrze, znajdowała się sypialnia, kaplica i tzw. letnie siedzenie, które zostało podzielone między Stanisławem i Wojciechem. Do pomieszczeń na wyższych piętrach prowadziły schody. Ponadto w części przynależącej do Stanisława znalazła się tzw. glinianka z kominem i sienią, dwa inne domy, stajnia, ogród i większy sad rozciągający się od tej stajni aż do Neru i słupa upustnego przekopowego, a także wał i obszar aż do płotu usytuowanego pomiędzy sadem i łąką, wraz z sadzawką leżącą obok tego rowu¹¹³.

Z kolei Wojciech otrzymał połowę dworu za drzwiami, przez które wchodziło się do komnaty znajdującej się po przeciwnej stronie białej izby należącej do Stanisława. Nad tym pomieszczeniem była inna komnata, umiejscowiona naprzeciwko sali i kaplicy należącej do Stanisława. Przejął on także wszystkie dobra rozpościerające się aż do kościoła św. Floriana, dwa mniejsze sady, z których pierwszy rozciągał się od słupa przekopowego aż na wał stawu Stanisława, drugi zaś sad leżał obok browaru, który również stał się jego własnością. Ponadto w części Wojciecha znalazły się zabudowania gospodarcze: tzw. biały i czarny dom oraz kuchnia z komorą obok komnaty należącej do Wojciecha i ulokowanej po przeciwnej stronie sieni, za drzwiami prowadzącymi w stronę Radobyczy¹¹⁴.

W 1465 r. dwór otoczony był okopem (z mostem), wzmiankowanym również w 1752 r.¹¹⁵ Istnienie dworu w XVI w. potwierdzają wielokrotne wzmianki źródłowe z tego okresu, które wspominają również o ogrodzie zamkowym przy ul. Grodzkiej¹¹⁶, prowadzącym do tej siedziby. Wielokrotnie wzmiankowany jest młyn koński występujący w okolicy dworu, nie potrafimy jednak wskazać dokładnej jego lokalizacji¹¹⁷. W literaturze zazwyczaj opowiadano się za lokalizowaniem dworu w południowo-zachodniej części miasta, już poza obszarem jego średniowiecznej części¹¹⁸. Przepuszczenie to uznajemy za słuszne. Wskazuje na to wiele czynników. W tradycji lokalnej przyjęło się uważać, że śladem po dworze właścicieli Pleszewa jest prowadząca doń niegdyś, wspomniana wyżej ul. Grodzka, przechodząca obecnie w Ogrodową. Park przy tej ostatniej ulicy zwany był „ogrodem zamkowym”¹¹⁹. W inwentarzu z 1781 r. opisano dwór jako stojący „naprzeciw kopca czyli sadu pańskiego będącego ku Maleniu [Maliniu – M.G., M.S.]”, a więc właśnie po części miasta od strony Malinia¹²⁰. Z kolei na planie miasta z 1806/1827 r. wyraźnie można zauważyć, że miasto rozwijało się niemal we wszystkich kierunkach oprócz południowo-zachodniego. Potwierdza to lokalizację założenia dworskiego właśnie w tym miejscu, co wiązało się z niemożnością budowy nowych domów na tym obszarze¹²¹. Lokalizację interesującego nas obiektu potwierdza mapa UMTB, na której oznaczono budynek dworu z prowadzącymi doń drogami i ogrodem. Naszą rekonstrukcję dworu i ogrodów na tym obszarze oparliśmy właśnie na tej mapie, skorygowanej z wynikami badań archeologicznych¹²². Jest to lokalizacja zbliżona do ustaleń Janusza Tomali¹²³. Istnienie ogrodów (sadów) z sadzawkami dookoła dworu w XVIII w. potwierdzają z kolei inwentarze Pleszewa, wskazujące na zły stan budynku dworskiego w tym czasie¹²⁴.

Poza obrębem miasta znajdowały się różne urzędy gospodarcze. Rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. odnotowują występowanie pięciu (1565 r.) czy nawet sześciu (1579 r. i później) młynów w okolicy Pleszewa. Znane są nazwy niektórych z nich: Podborny (zwany też Borkowskim; 2 koła korzeczne), Maliński (1 koło korzeczne), Labkowski (1 koło korzeczne), Gajda (2 koła korzeczne),

¹¹³ AP Poznań, Poznań Gr. 7, s. 445.

¹¹⁴ Tamże, s. 448.

¹¹⁵ Tomala Kal., s. 130, gdzie fragment opisu okolic dworu z 1465 r.; *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, t. 2: *Z lat 1751–1775*, wyd. W. Rusiński, Wrocław 1959, s. 59.

¹¹⁶ AmPl, I. 14, s. 442–443.

¹¹⁷ T. Jurek, *Ze źródeł do średniowiecznej historii Pleszewa*, s. 186; W. Rusiński, *Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego z lat 1776–1792*, t. 2: *Inwentarze z lat 1780–1784*, Poznań 1982, s. 193–194 (1781 r.): „Młynek pański w drzewo kostkowe stawiany, obok dworu, w zamki, spustoszały, do którego drzwi nie masz. W środku tego młynka koła końskie złe, przyciesi zgniełe, dach z gruntu zły. Tenże młynek stoi w sadzie pańskim, który sad bardzo spustoszony”.

¹¹⁸ Głównie E. Linette, *Pleszew*, mapy i plany dołączone do tekstu.

¹¹⁹ S. Małyżko, *Dziedzice miasta Pleszewa*, s. 61–68.

¹²⁰ *Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego*, t. 2, s. 193–194 (1781 r.).

¹²¹ Zwracał na to uwagę już A. Gulczyński, *Spoleczeństwo w przestrzeni miejskiej*, s. 160–161.

¹²² Informacja ustna od G. Gmyrka.

¹²³ Tomala Kal., il. 44: Pleszew, lokalizacja obiektu.

¹²⁴ *Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego*, t. 2, s. 193–194 (1781 r.). „Dwór stojący w mieście [Pleszewie] naprzeciw kopca czyli sadu pańskiego będącego ku Maleniu, który dwór nie do[k]ończony, przez drzwi, posowy, podłogi, kuminów, pieców i okien etc. Pod którym przyciesi dębowe miejscami zgniełe, dach z gruntu zły”.

Wyszota (1 koło korzeczne), Laszowski (1 koło korzeczne)¹²⁵. Ponadto istniał folusz (2 koła korzeczne)¹²⁶ i stępa (1 koło)¹²⁷. W księgach miejskich znajdujemy jeszcze informacje o takich młynach jak Koński¹²⁸, Kałdoszewski¹²⁹ czy też nieznanymi z nazwy młyn wodny z urządzeniami do spiętrzania wody na specjalnej grobli obok Pleszewa¹³⁰. Lokalizacja większości tych młynów pozostaje nieznana, być może przywołane nazwy mogą odnosić się do tych samych obiektów, tak jak to był w przypadku wspomnianego wcześniej młyna Podbornego zwanego Borkowskim. W tym wypadku znamy jego lokalizację – stał nad Radobyczą przy drodze prowadzącej na południowy wschód do Chorzewa i należał do Grzegorza młynarza¹³¹. W jego testamencie spisanym 24 IV 1558 r. czytamy, że majątek swój, tj. dom, młyn i sadzawkę, rozdysponował pomiędzy swoich synów, 10 grzywien ofiarował na wieżę kościoła parafialnego, a po 2 grzywny na budynek kościoła św. Floriana, leżący „na zewnątrz” Pleszewa, i na szpital Świętego Ducha poza miastem¹³². Młyn Podborny/Borkowski leżał poza zasięgiem naszego planu.

Wielu mieszczan pleszewskich zajmowało się warzeniem piwa i paleniem gorzałki, niektórzy przy swoich domostwach posiadali browary. Przykładowo Jan łąziebnik w 1540 r. sprzedał swój browar stojący obok Glinek na końcu Waliszewa Wojciechowi czapnikowi¹³³. Od 1579 r. rejestry poborowe stale wymieniają 10 garnców gorzałczanych, od których płacono podatek w mieście¹³⁴.

Na obecnym etapie badań trudno jednoznacznie określić, ile przedmieść było w Pleszewie. Zapiski z ksiąg miejskich wskazują, że rozwijały się one wzdłuż głównych dróg handlowych, a na jednym z nich odbywały się targowiska¹³⁵. Znane nazwy przedmieść to: Waliszewo, Przedmieście Pleszewskie na Glinkach, Przedmieście Wielkie (inna jego nazwa to „ku Lenartowicom”), Kaliskie i Koszutowo lub Koszuty, określane również Przedmieściem Mniejszym¹³⁶. Na jednym z przedmieść, figurującym w aktach pod nazwą Pleszewskiego, funkcjonowała szkoła miejska¹³⁷. W zapisce z 28 XI 1597 r. jest wzmianka o sprzedaży domu przy ul. Kaliskiej, stojącego pod domem Macieja Wilczka i drogi poprzecznej oraz domu Jakuba Domagały, w tyle placu i ogrodu należącego do szkoły pleszewskiej¹³⁸, stąd nasuwa się wniosek, że było to Przedmieście Kaliskie, często nazywane też Pleszewskim, a także Większym. Rozwijało się ono wzdłuż ul. Kaliskiej¹³⁹. Z kolei na przedmieściu w kierunku Lenartowic mieszczanie posiadali liczne grunty uprawne¹⁴⁰. Waliszewo prawdopodobnie leżało na północ od Pleszewa, przy Glinkach, a wzmianka źródłowa z 30 IX 1575 r. poświadcza istnienie w tej okolicy łąźni¹⁴¹. Miasto rozwijało się również w kierunku kościoła św. Floriana, gdzie mieszkańcy posiadali folwarki i ziemie uprawne. Przykładowo w zapisce z 30 V 1575 r. sławny Łukasz Ważymięso dokonał oprawy wiana

¹²⁵ AmPl, I, 12, s. 72–73, 298–300, 381–382, 395–398, 452–453; RPWK, kls, 1565, nr 440; RPWK, kls, 1579, nr 459; RPWK, kls, 1580, nr 450; RPWK, kls, 1581, nr 460.

¹²⁶ AmPl, I, 13, s. 398v.

¹²⁷ RPWK, kls, 1579, nr 459; RPWK, kls, 1580, nr 450; RPWK, kls, 1581, nr 460.

¹²⁸ AmPl, I, 12, s. 504–505.

¹²⁹ Tamże, s. 485–486, 506–507.

¹³⁰ AmPl, I, 2, s. 124. Zapiska z 4 II 1532 r.: młyn na Grobli obok Pleszewa należał do Jana młynarza i jego żony Heleny.

¹³¹ Tamże, s. 162; AmPl, I, 11, s. 65–68: „ogród leżący w Pleszewie nad Radobyczą naprzeciw młyna Borowego albo Grzegorza młynarza”.

¹³² AmPl, I, 11, s. 3–7.

¹³³ AmPl, I, 2, s. 150.

¹³⁴ RPWK, kls, 1552, nr 727; RPWK, kls, 1552, nr 742; RPWK, kls, 1564, nr 287; RPWK, kls, 1564, nr 489; RPWK, kls, 1565, nr 673; RPWK, kls, 1565, nr 672; RPWK, kls, 1565, nr 440; RPWK, kls, 1576, nr 479; RPWK, kls, 1576, nr 306; RPWK, kls, 1576, nr 464; RPWK, kls, 1579, nr 460; RPWK, kls, 1579, nr 695; RPWK, kls, 1579, nr 459; RPWK, kls, 1580, nr 451; RPWK, kls, 1580, nr 450; RPWK, kls, 1580, nr 690; RPWK, kls, 1581, nr 460; RPWK, kls, 1581, nr 697; RPWK, kls, 1591, nr 441; RPWK, kls, 1591, nr 662.

¹³⁵ AmPl, I, 12, s. 117–118, 377–379, 463–465, 519.

¹³⁶ AmPl, I, 11, s. 172.

¹³⁷ AmPl, I, 12, s. 216–218.

¹³⁸ AmPl, I, 13, s. 463–464.

¹³⁹ AmPl, I, 12, s. 43–44; AmPl, I, 11, s. 264–265: „Sprzedaż parceli pod budowę domu na **Przedmieściu Większym Pleszewskim, naprzeciwko Brzezia**, przez *famatum* Brikcego Krupkę *famato* Andrzejowi Krupce i żonie jego Zofii [22 II 1566 r.]”.

¹⁴⁰ AmPl, I, 2, s. 181.

¹⁴¹ AmPl, I, 12, s. 280–281: „Zamienienie i zafrymarczenie domów między sławnym panem Wojciechem Orszulaną i sławną Maruszą Kobeliochą z jej opiekunem, sławnym Jędrzejem Kopciem. Wojciech Orszulanka wdał **dom swój leżący na Waliszewie, na przedmieściu pleszewskim za łąźnią miejską**, wedle Wojciecha Pieruskiego i Pawła cieśli, zaś Marusza Kobeliocha z opiekunem swym wdała swój dom leżący w tyle Jana Przyłyła i domu tegoż Wojciecha”.

swojej żonie Małgorzacie i zabezpieczył je na swoim majątku ziemskim – na 1,5 kwarty roli, przydziałkach i bławieźgach oraz na folwarku leżącym na przedmieściu pleszewskim „ku św. Florianowi idąc”¹⁴². Jako przedmieście określano w XVII w. również Malinie, osadę będącą w drugiej połowie XVI w. pustką¹⁴³.

Z 1537 r. posiadamy jeszcze wzmiankę o bagnach na Glinkach, przedmieściu położonym na północ od Pleszewa¹⁴⁴. W tych okolicach istniał również staw nazywany Stokami¹⁴⁵.

¹⁴² Tamże, s. 265–266.

¹⁴³ W zapiskach z ksiąg grodzkich i ziemskich z początku XVI w. traktowana jako wieś, potem brak informacji; TD, 466 (nr 6) 1508, 3855 (nr 1392) 1516, 3964 (nr 1392) 1517. Pustka w pierwszej połowie XVI w. również wg wizytacji Łaskiego; LBG II, s. 46. Jako pustkę notują rejestry poborowe: RPWK, kls, 1564, nr 31; RPWK, kls, 1565, nr 36; RPWK, kls, 1576, nr 33; RPWK, kls, 1591, nr 35; Parczewski, s. 63.

¹⁴⁴ AmPl, I. 2, s. 141.

¹⁴⁵ Tamże, s. 124–125.

HERBY

Michał Gochna

Na mapie głównej publikujemy herby obu województw wielkopolskich.

Herbem **województwa poznańskiego** był orzeł biały bez korony i przepaski na skrzydłach, zwrócony w prawo, w polu czerwonym. Wizerunek ten został opracowany na podstawie przekazów z XVI w., przede wszystkim Bartosza Paprockiego, który w obu swych podstawowych dziełach rysunki herbów zaopatrzył w opisy godła i barw¹. Godło herbowe umieściłem na tarczy w kartuszu z drugiej połowy XVI w.

Na tej samej podstawie jak w przypadku herbu województwa poznańskiego odtworzyłem herb **województwa kaliskiego**. Przedstawia on bawolą (turzą) głowę w koronie ze złotym kolcem w nozdrzach, umieszczoną na szachownicowym tle².

Jedyny znany wizerunek herbu ziemi wschowskiej – krzyż jagielloński – podaje Zygmunt Słupski³. Motyw ten pojawia się w herbie Wschowy (zob. niżej), z tą różnicą, że w herbie miejskim pomiędzy belkami krzyża widnieją dwa pierścienie. Herb miasta za czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego został ograniczony jedynie do wspomnianego krzyża z pierścieniami (usunięto również obie widniejące tam wcześniej postacie)⁴. Można więc przypuszczać, że Słupski podał dla ziemi wschowskiej herb miasta Wschowy (zagadką pozostaje zniknięcie obu pierścieni z herbu ziemskiego), a wschowski herb ziemski prawdopodobnie w ogóle nie istniał (dla XVI stulecia nie posiadamy źródłowego potwierdzenia jego funkcjonowania). Dlatego też nie publikujemy go w niniejszym tomie AHP. Przypomnieć należy, że w XVI w. status terytorium wschowskiego – czy był to tylko powiat, czy również ziemia – nie był do końca sprecyzowany⁵.

Przechodząc do opisu herbów miast, nieco więcej miejsca poświęcić trzeba herbom dwóch miast – Kalisza i Pleszewa – które nasunęły największe wątpliwości.

XVI-wieczny herb miasta **Kalisza**⁶ został zrekonstruowany na podstawie czerwonego odcisku pieczętnego przywieszzonego do dokumentu z 21 III 1565 r., wystawionego przez burmistrza Jana Gumowskiego i rajców miejskich cechowi rzeźników w Kaliszu⁷. Odrys tej pieczęci, będący także istotnym źródłem inspiracji w niniejszych pracach, opublikował przed II wojną światową Kazimierz Stefański⁸. Pieczęć ma średnicę 40 mm i zawieszona jest na zielono-brązowym sznurze. Napis otokowy

¹ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 80–81.

² Tamże; R. Marciniak, *O rzekomym herbie Wielkopolski XIV i XV wieku*, RH, t. 65, 1999, s. 53–72.

³ Z. Słupski, *Atlas ziem polskich*, t. 1, cz. 1: *Wielkie Księstwo Poznańskie: 45 map i planów*, Poznań [1912]; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000, s. 68, 463.

⁴ M. Adamczewski, *Pieczęcie, herb i inne znaki Wschowy (około 1290–1793)* [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, red. P. Dymmel, Lublin 1995, s. 231–232.

⁵ Zob. fragment o ziemi wschowskiej w M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie.

⁶ Autorem fragmentu poświęconego herbowi Kalisza jest T. Związek.

⁷ AP Poznań, Cechy miasta Kalisz, sygn. 27. Więcej o sfragistyce Kalisza zob. M. Haisig, *Sfragistyka Kalisza*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 1, red. A. Gieysztor, Kalisz 1960, s. 218–220. Tam też w przypisach dalsza literatura. Niestety XVI-wieczne dokumenty miejskie przechowywane przed wojną w AGAD zostały w latach 40. XX w. wywiezione do Poznania, skąd nie wróciły. Z tego czasu pochodzą negatywowe kopie tych dokumentów, na których zachowane pieczęcie miejskie są prześwietlone i w związku z tym nieczytelne. I tak na dok. perg. nr 3737 (1526 r.) i 3991 (1584 r.) brak pieczęci; na dok. perg. nr 3785 (1542 r.) pieczęć uszkodzona; nr 3807 (1547 r.), nr 3917 (1565 r.) pieczęcie są.

⁸ K. Stefański, *Herb i pieczęcie m. Kalisza*, Kalisz 1927, s. 26.

brzmi: SIGILLVM CIVITATIS CALIS, a pomiędzy poszczególnymi słowami znajdują się ornamenty roślinne. Odcisk przedstawia trębacza ubranego w strój ochronny, stojącego nocą na murach miejskich i zwróconego w prawą stronę⁹. Dmie on w róg, nad którym znajduje się sześcioramienna gwiazda. Trębacz otoczony jest dwiema wieżami, z których każda ma po dwie pary pionowych okien. Dachy wież zwieńczone są blankami i półkolistymi kopułami, na szczycie których znajdują się kule. W centralnym miejscu murów miejskich jest otwarta brama z podniesioną do jednej trzeciej jej wysokości broną. Nad bramą miejską, na szczycie murów umieszczony został kształt, który można interpretować jako kartusz herbowy – za nim częściowo skrył się trębacz.

O barwach herbu miejskiego niestety nic nie wiadomo¹⁰, w związku z czym jego kolory zostały zrekonstruowane według ogólnych prawideł heraldycznych, zgodnie z sugestiami Jana Marczyńskiego¹¹.

Pierwszym znanym wizerunkiem herbu **Pleszewa** jest rysunek z księgi miejskiej tegoż miasta z 1583 r. Przedstawia wieżę zakończoną spiczastym dachem z trzema kulami, u jej podnóża rozciąga się struktura prawdopodobnie wyobrażająca płot, z którego po bokach wystają obiekty przypominające pióra lub labry; poniżej płotu na samym dole tarczy herbowej występuje również motyw roślinny¹². Kolejny znany wizerunek herbu pochodzi z pieczęci sądu ławniczo-wójtowskiego Pleszewa. Opisuje ją Marek Adamczewski: „W polu pieczęci wieża, stojąca na zwężającej się podstawie, blankowana, nakryta spiczastym dachem”¹³. Wspomnianą w opisie zwężającą się podstawę można utożsamiać z płotem z wizerunku herbu z 1583 r. Oba przedstawienia potwierdzają, że wieża miała wówczas spiczasty dach. Wobec tego stwierdzić należy, że opis wizerunku herbu z 1630 r. potwierdza używanie w drugiej połowie XVI i pierwszej XVII w. w Pleszewie wspomnianego herbu z 1583 r.

Z kolei jeśli mowa o herbie w wersji współczesnej, na którym widnieje blankowana, odkryta wieża osadzona na czterech kulach, to wizerunek taki, w świetle obecnej wiedzy, pojawia się dopiero w XVIII w.¹⁴ Z 1782 r. pochodzi odcisk pieczęci z takim przedstawieniem, zniekształcony w dolnej części, przez co nie można stwierdzić, czy u podstawy wieży mamy do czynienia z płotem, czy z kulami¹⁵. Według Mariana Gumowskiego wizerunek XVIII-wieczny za obowiązujący przyjęto w XIX w.¹⁶ Pogląd taki potwierdza m.in. pieczęć miejska z 1811 r.¹⁷

Nie mamy informacji o kolorach pleszewskiego herbu z 1583 r. W związku z tym zastosowałem kolorystykę z herbu współczesnego: niebieskie tło i biała wieża. Czerwony kolor dachu przyjąłem na zasadzie analogii do herbów innych miast wielkopolskich, mających niebieskie tło¹⁸. Największy problem powstaje przy wyborze koloru płotu pod wieżą. Ponieważ nie znalazłem odpowiednich analogii w innych herbach miast wielkopolskich, przyjąłem kolor biały, czyli taki jak wieża.

Nieco mniej wątpliwości wzbudza herb **Poznania**. Kształtował się on stopniowo. W XVI w. używanych było wiele typów herbu miejskiego. Wobec niemożności rozstrzygnięcia, który z nich był pełnoprawnym herbem miasta, jako podstawę wykreślenia przyjąłem rysunek widniejący na najstarszej pieczęci wielkiej, używanej w kancelarii miejskiej do 1637 r. Wizerunek ten, z drobnymi różnicami, używany był w XVI w. również na innych pieczęciach ogólnomiejskich. Przedstawia ceglany mur

⁹ Jest to znacząca zmiana w stosunku do średniowiecznej pieczęci, gdzie trębacz zwrócony był w lewą heraldycznie stronę. Zmianę tę być może należałoby wiązać z próbą fałszerstwa pieczęci miejskiej z 1511 r.; więcej na ten temat zob.: M. Haisig, *Sfragistyka*, s. 218–219; K. Stefański, *Herb i pieczęcie*, s. 20–26. Błędą interpretację dokumentów związanych z fałszerstwem pieczęci przedstawił u schyłku XIX w. A. Chmiel, *Materiały sfragistyczne. Pieczęcie miejskie*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 4, 1899, nr 1, szp. 15–18.

¹⁰ B. Paprocki podał jedynie, że brona miejska ma kolor czarny (tenże, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1889, s. 900: „Miasto Kalisz używa herbu takim kształtem: brona w murze czarna, dwie wieże, między którymi chłop w trąbę trąbi; jest miasto w miejscu osobnem i obronnem, nad rzeką Przonsną na wielkiej równinie”); zob. też M. Haisig, *Sfragistyka*, s. 230.

¹¹ J. Marczyński, *W sprawie herbu i innych znaków miasta Kalisza. Władzom i samorządowcom miasta pod rozważę*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego. Kalisia”, t. 4, 2015, s. 79–98.

¹² AmPl, I, 13, s. 3.

¹³ M. Adamczewski, *Heraldyka*, s. 399; oryg. pieczęci zob. ADWł, Dokumenty, sygn. 1321.

¹⁴ Według M. Adamczewskiego (tenże, *Heraldyka*, s. 398–399) wizerunek ten pojawia się w latach 1777–1784. Z kolei M. Gumowski (tenże, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, Poznań 1932, s. 246) wskazuje na lata 1777–1799.

¹⁵ Muzeum Narodowe w Warszawie, Gabinet Monet i Medali, nr inwentarza 49722, cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion/docmedata?id=24521 (dostęp: 22.03.2017).

¹⁶ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 246–249.

¹⁷ AAG, ACons. E 32, k. 457.

¹⁸ Por. herby Trzciana i Żnina (M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 351–352, 402–405) oraz współczesne wizerunki herbów.

z trzema wieżami, z których środkowa, blankowana, jest wyższa. W prześwicie bramnym są dwa skrzyżowane klucze, nad którymi widnieje krzyżyk. Nad wieżą środkową ukazana jest gotycka tarcza z orłem. Na wieży po prawej stronie widać postać św. Pawła z mieczem opartym na prawym ramieniu, na wieży po stronie lewej zaś jest św. Piotr z kluczem na lewym ramieniu. Obok postaci świętych umieszczono półksiężycy, a nad nimi sześcioramienne gwiazdy. Barwy herbu zaczerpnąłem z polichromii z 1555 r. z Sieni Wielkiej poznańskiego ratusza: kolorem białym – mur, wieże, postaci świętych, orzeł; kolorem złotym – klucze, krzyżyk, półksiężycy, gwiazdy sześcioramienne, miecz św. Pawła, klucz św. Piotra, aureole świętych, dziób i szpony orła; kolorem czerwonym – tło tarczy z orłem; kolorem niebieskim – tło całego herbu¹⁹.

W przypadku pozostałych herbów korzystałem przede wszystkim z pracy Marka Adamczewskiego. I tak herb **Gniezna** – zwrócony w prawo niekoronowany biały orzeł na czerwonym tle z koroną umieszczoną powyżej górnej krawędzi tarczy herbowej – widniał na wizerunku pieczęci miejskiej datowanej na lata 1533–1653²⁰. Herb **Kościana** – wieża z bramą z otwartymi wrotami i dwoma oknami w pas, z blankowaną galerią wspartą na podporach – zaczerpnąłem z pieczęci miejskiej datowanej na lata 1579–1597²¹. W tym czasie mógł funkcjonować herb o nieco odmiennym godle – wieża z otwartymi wrotami, dwoma oknami w pas z blankami, lecz bez dachu i podpór²². Z powodu niemożności rozstrzygnięcia, który z wizerunków był obowiązującym, przyjąłem ten w bogatszej wersji z pieczęci miejskiej jak wyżej. Kolory – białe tło, czerwone mury, niebieski dach – przedstawiłem za Marianem Gumowskim²³. Herb **Wschowy** wyrysowany został na podstawie wizerunku na pieczęci miejskiej z lat 1606–1801²⁴. Przedstawia on Najświętszą Maryję Pannę w koronie ze skierowaną w lewo wzniesioną ręką. Obok widnieje postać Jezusa Chrystusa, również w koronie, zwrócona w kierunku Maryi z podniesioną prawą ręką, w lewej trzymająca sferę. Poniżej jest tarcza herbową (w kartuszu), w której widnieje krzyż podwójnie przekrzyżowany (jagielloński), z dwoma pierścieniami pomiędzy belkami krzyża.

Wizerunek herbu miasta biskupiego **Śródki** – postać w koronie i płaszczu, z wzniesioną prawą ręką trzymającą lilię – zaczerpnąłem z pieczęci z 1585 r.²⁵ Herby **Chwaliszewa** i **Ostrowa**, jak twierdzi Marek Adamczewski, były identyczne. Ich wizerunki – dwa skrzyżowane klucze i miecz (tasak) w słup – znane są z pieczęci z lat 1571 i 1620²⁶. Kolory herbu – tło czerwone, godło złote²⁷. Herb innego miasta biskupiego, **Dolska**, przedstawiają pieczęcie z 1572 r. i z XVII w. Widnieje na nich Michał Archanioł depczący smoka, z drzewcami włóczni przekrzyżowanymi u góry. Wizerunki te różnią się ręką, w której postać trzyma włócznię: w niniejszej rekonstrukcji przyjęto wersję, że trzyma ją w prawej. Kolory herbu są następujące – tło niebieskie, smok czerwony, postać Archanioła zaś biała w złotej zbroi²⁸.

¹⁹ M. Adamczewski, *Heraldyka*, s. 402–409; P. Stróżyk, *Najstarszy herb Poznania*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, 275–293; tenże, *Systematyka średniowiecznych i nowożytnych pieczęci miejskich Poznania. Status causae et controversiae*, „Roczniki Historyczne”, t. 72, 2006, s. 137–152.

²⁰ M. Adamczewski, *Heraldyka*, s. 48–49, 335.

²¹ Tamże, s. 78–79, 358; K. Koehler, *Herb miasta Kościana na pieczęciach wyobrażony a znak na plombie ochronnej nadanej sukiennikom tegoż miasta*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 10, t. 3, 1898, nr 2–3 (36–37), s. 409–415.

²² Jego wizerunki datowane są na lata: ok. 1538 (kamienna tablica na jednym z budynków przyrynkowych w Kościanie), ok. 1580 (tablica renesansowa w kościele farnym w Kościanie) i 1622 (pieczęć miejska). Za zwrócenie uwagi na te wizerunki dziękuję Dariuszowi Kramowi, dyrektorowi Muzeum Regionalnego w Kościanie. Zob. także w tym tomie rozdział o planie miasta wymienionego autora.

²³ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 134.

²⁴ M. Adamczewski, *Heraldyka*, s. 68, 463; tenże, *Pieczęcie*, s. 221–245.

²⁵ M. Adamczewski, *Heraldyka*, s. 122–123, 444.

²⁶ Tamże, s. 112–114, 324, 389–390.

²⁷ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 44–45.

²⁸ M. Adamczewski, *Heraldyka*, s. 122, 330; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 58.

INDEKS MIEJSCOWOŚCI

Indeks obejmuje wszystkie miejscowości istniejące w Wielkopolsce (województwa kaliskie oraz poznańskie wraz z ziemią wschowską) w drugiej połowie XVI w., jak również osiedla spoza ich terytoriów, oznaczone na mapie głównej, a także wymienione w komentarzach.

Spośród elementów składających się na oznaczenia miejscowości w indeksie niektóre występują we wszystkich hasłach, inne zaś tylko w części haseł. Kolejność tych elementów jest następująca¹:

- nazwa z drugiej połowy XVI w., tj. w formie występującej na mapie
- ówczesne ważniejsze odmiany tej nazwy – w nawiasie
- nazwa dzisiejsza, jeśli różni się od XVI-wiecznej – kursywą
- przynależność wojewódzka i powiatowa w drugiej połowie XVI w. – nazwa województwa oraz powiatu w skrócie
- ówczesna przynależność parafialna – XVI-wieczna nazwa ośrodka parafii
- rodzaj osady niebędącej wsią lub przysiółkiem w drugiej połowie XVI w. (np. miasto, młyn, folwark, przedmieście)
- przynależność własnościowa w drugiej połowie XVI w. – kategoria w skrócie (własność szlachecka nie jest zaznaczona)
- współrzędne geograficzne miejscowości na mapie (N, E do jednego miejsca po przecinku)
- strony komentarza, na których miejscowość jest wymieniona.

Ponadto, jeśli hasło główne odpowiada zgrupowaniu miejscowości na mapie, na drugim miejscu – za znakiem równości – występują nazwy poszczególnych osad składających się na to zgrupowanie. Podana została także własność oraz charakter osady „wiązanej”, jeśli różniły się od hasła głównego.

Nazwy miejscowości zaginionych, tj. już nieistniejących, ale o znanym dokładnie położeniu, są opatrzone krzyżykiem (+). Nazwy miejscowości o lokalizacji przybliżonej mają jedną gwiazdkę (*), natomiast dwie gwiazdki (**) oznaczają miejscowości niezlokalizowane.

Takie odmianki hasła głównego, których związek z daną osadą nie jest pewny, i takie, których zapis źródłowy budzi wątpliwości (forma prawdopodobnie błędna), są oznaczone znakiem zapytania (?).

Brak nazwy dzisiejszej w oznaczeniu miejscowości w indeksie wskazuje na następujące sytuacje:

– jeżeli hasło główne jest bez krzyżyka lub gwiazdki, to dane osiedle miało w drugiej połowie XVI w. taką samą nazwę jak obecnie

– jeżeli hasło główne jest opatrzone krzyżykiem – dane osiedle dowodnie zaginęło

– jeżeli hasło główne opatrzone jest gwiazdką – osiedle prawdopodobnie zaginęło, a zlokalizowaliśmy je w przybliżeniu.

Natomiast hasło główne opatrzone gwiazdką oraz związana z nim nazwa dzisiejsza oznaczają identyfikację niepewną.

Alternatywa przynależności powiatowej lub parafialnej jest oznaczona spójnikiem „albo”, niepewna przynależność – znakiem zapytania po nazwie parafii. W dotychczas wydanych tomach położenie obiektu na mapie pokazywane było za pomocą oznaczeń literowo-cyfrowych, które odpowiadały poszczególnym arkuszom mapy WIG w skali 1:100 000 (np. B3, D1, F5). W obecnym tomie położenie określone jest przez współrzędne geograficzne, w zapisie dziesiętnym, z dokładnością do jednego miejsca po przecinku (N, E).

Miejscowości spoza Wielkopolski znajdujące się w indeksie (występujące w komentarzach i na mapie poza granicami omawianego terytorium) oraz nazwy osad z XVII–XVIII w. zawierają tylko ogólne określenie terytorium (np. Śląsk, Marchia Brandenburska), bez informacji o przynależności powiatowej czy parafialnej oraz numer strony. Nazwy niemieckojęzyczne – w tym układzie haseł – znajdują się w miejscu odmiany nazwy.

Szersze omówienie zagadnień, które znajdują wyraz w indeksie, zawiera komentarz, a w szczególności część *Osadnictwo*.

¹ Układ haseł za: *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodeships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Leczyca, Rawa, Plock and Mazovia*, t. 4, red. M. Słoń, Frankfurt am Main 2014 (Geschichte – Erinnerung – Politik, t. 6)

SKRÓTY WYSTĘPUJĄCE W INDEKSIE:

d	– duchowna (kościelna)	knn	– koniński
dm	– duchowno-miejska	ks	– królewsko-szlachecka
dms	– duchowno-miejsko-szlachecka	ksc	– kościański
ds	– duchowno-szlachecka	m	– miejska
gzn	– gnieźnieński	ms	– miejsko-szlachecka
k	– królewska	nkl	– nakielski
kcn	– keyński	pzd	– pyzdrowski
kd	– królewsko-duchowna	pzn	– poznańskie (województwo), poznański (powiat)
kdm	– królewsko-duchowno-miejska	wch	– wschowski
kds	– królewsko-duchowno-szlachecka	wlc	– walecki
cls	– kaliskie (województwo), kaliski (powiat)	woj.	– województwo
km	– królewsko-miejska	zob.	– zobacz

- Adamierz, pzd zob. Jadamierz
Adamowo Leśnictwo, nkl zob. Młoty
Ainsdorf, wch zob. Szymolewo
Altenwalde zob. Liszkowo
Altmühl zob. Międzyzlesie
Andrychowice, wch zob. Jędrzychowice
Andrzejewo, gzn zob. Jędrzejewo
Andrychowice, wch zob. Jędrzychowice
Apelweth (Apelweldth, Apelwerder, Appelwart, Obelin), *Jablonowo*; pzn, wlc 53,3 16,3 s. 53, 146, 192
Arcugowo, gzn zob. Jarcugowo
Arkuszewo, gzn zob. Jarkuszewo
Armensdorf, wlc zob. Hermansdorf
Augušcin, nkl zob. Dąbrówka
- Babia, cls, knn, Rzgowo 52,2 18,1
Babimost, pzn, ksc, Babimost, miasto, k 52,2 15,8 s. 108, 125, 188, 211, 214, 223, 227, 228, 243, 287
Babino, *Kowalewo* – część, cls, gzn, Kołdrąb 52,7 17,5
Babino, *Babin*, cls, pzd, Słupca 52,3 17,8
Babino, *Babin*, cls, pzd, Środa 52,3 17,2 s. 119
Babki, pzn, pzn, Głuszyna, d 52,3 16,9 s. 245
Babkowice, ksc zob. Bobkowice
Baborowo, pzn zob. Baworowo
Baborówko, pzn zob. Baworówko
Bachorzewo (Bacharzewo), *Bachorzew*, cls, cls, Wilkowyja 52,0 17,5
Badurkowo** (Badurowo), pzn, ksc, Krobica 187
Bagienica, cls, nkl, Pruszcz 53,5 17,7 s. 207
Bagrowo, cls, pzd, Bagrowo 52,3 17,3 s. 125
Banie 382, 383, 389, 396
Baranków, cls zob. Baranówko
Baranowo, cls, gzn, Pawłowo, d 52,5 17,4
Baranowo (Baranowo Wielkie), *Baranów*, cls, cls, Kowalewo 51,9 17,7 s. 246
Baranowo, pzn, ksc, Przewóz 52,2 16,9
- Baranowo, pzn, pzn, Kiekrz, d 52,5 16,7 s. 248
Baranów, woj. sandomierskie 237
Baranów, cls zob. Baranowo
Baranówko (Baranków), *Baranówek*, cls, cls, Kowalewo 51,9 17,7
Barchlin, ksc zob. Barklino
Barchold, *Brzeźniak*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,0 s. 102, 195
Barcigłowo (Warcigłowo), *Barczyglów*, cls, knn, Stare Miasto, k 52,2 18,1 s. 243
Barcin, cls, kcn, Barcin, miasto 52,9 17,9 s. 68, 91, 127, 137, 138, 148, 211, 213, 262, 289
Barcino (Barcinek), *Barcinek*, pzn, pzn, Wierzenica, d 52,5 17,1 s. 247
Bardo, cls, pzd, Bardo 52,3 17,4 s. 125, 138
Barklino, *Barchlin*, pzn, ksc, Grobia 52,0 16,4 s. 116
Barłogi, cls, knn, Rzgowo 52,2 18,0
Barnim 93
Bartodzieje, cls, kcn, Wągrowiec, d 52,8 17,1 s. 247, 264
Bartodzieje (Bartodzie), cls, cls, Kościelec 51,9 18,1 s. 184, 264
Bartoszewice Małe, *Płaczkowo*, pzn, ksc, Jutrosin 51,7 17,1
Bartoszewice Wielkie, *Bartoszewice*, pzn, ksc, Jutrosin 51,7 17,1
Baszkowo, cls, pzd, Baszkowo 51,7 17,2 s. 124, 254
Batorowo, cls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,3 s. 86, 198, 251
Baugienbul (Pogempol, Polenpol), *Polne*, pzn, wlc, k 53,7 16,3 s. 145, 149, 185, 190, 242
Baworowo (Baworowo Wielkie, Baworowo Wielgie), *Baborowo*, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,6
Baworówko (Baworowo Małe, Baworówko Małe), *Baborówko*, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,6
Bąblin, pzn zob. Będolino
Bączylas, ksc zob. Bełczylas
- Bądecz, cls, nkl, Wysoka 53,2 17,0
Bądziechowo, cls zob. Będziechowo
Bądzieszyno, cls zob. Będzieszyno
Bąk, kcn zob. Bąkowo
Bąkowo, *Bąk*, cls, kcn, Kcynia 53,0 17,5
Bednary, cls, gzn, Wronczyno 52,5 17,2 s. 264
Bełęcino, ksc zob. Byłęcino
Beliczki, knn zob. Bylice Małe
Bełczylas, *Bączylas*, pzn, ksc, Żytowiec-ko 51,8 16,9 s. 203, 280
Bełki, cls, gzn, Niestronno, młyn, d 52,7 17,8 s. 251
Belzant, *Piaskinia*, pzn, pzn, Piła, karczma, k 201, 203, 280
Benice (Binice), cls, pzd, Benice 51,7 17,3 s. 116, 126, 207
Berlin, Brandenburgia, miasto 33
Berlinko, cls, gzn, Parlino, d 52,7 17,8 s. 246
Berzyna, ksc zob. Byrzyna
Bestwin, cls, pzd, Baszkowo 51,7 17,2 s. 254
Będlewo, pzn, ksc, Łódzia 52,2 16,7 s. 254
Będolino, *Bąblin*, pzn, pzn, Kiszewo 52,7 16,7 s. 255
Będziechowo (Bądziechowo, Będziechów), *Będziechów*, cls, cls, Przespolewo 51,9 18,4
Będzieszyno (Bądzieszyno), *Będzieszyn*, cls, cls, Szczury 51,7 17,8
Biadki, pzd zob. Biejatki
Białsko, pzn zob. Bielsko
Biała, pzn, pzn, Biała 53,0 16,5 s. 104, 124, 206, 254, 266
Biała (Biała Mała), cls, cls, Godziszewy Wielkie, d 51,6 18,1 s. 248, 266, 330
Biała, *Biała Panińska*, cls, knn, Dzierzbino 52,0 18,1 s. 266
Biała, cls, knn, Królikowo 52,1 18,0 s. 266
Biała Góra, *Szydłowo*, pzn, pzn, Piła, k 53,2 16,6 s. 104, 194, 242, 266

- Biała Górna (Biała), *Biała*, pzn, pzn, Wieleń, 52,8 16,3 s. 266
- Biała Mała, kls zob. Biała
- Biała Panieńska, knn zob. Biała
- Biała, pzn zob. Biała Górna
- Biała** (Białasz), *Żnin* – część, kls, kcn, Góra, młyn, d 204, 266
- Białcz (Białecz), pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,1 s. 108
- Białcz (Białe Jezioro), *Stary Białcz*, pzn, ksc, Białcz 52,1 16,5 s. 126
- Białe Piątkowo, pzd zob. Piątkowo Wielkie
- Białężyce, kls, pzd, Września 52,3 17,5
- Białężyno, *Białężyn*, pzn, pzn, Białężyno 52,6 16,9 s. 120, 125
- Białężyno, *Białężyn*, pzn, pzn, Czarnków 52,9 16,6 s. 253
- Białkowo (Białków), *Białków Kościelny*, kls, knn, Białkowo, k 52,2 18,5 s. 123, 243
- Białokosz, pzn, pzn, Psarskie, d 52,6 16,2 s. 248
- Białośliwie, kls, nkl, Krostkowo 53,1 17,1 s. 207, 273
- Białowieżyno, *Białozewin*, kls, kcn, Góra, d 52,8 17,7 s. 245
- Biechowo, kls, pzd, Biechowo 52,3 17,5 s. 64, 95, 125
- Bieczyny, pzn, ksc, Głuchowo 52,2 16,7
- Biedrusko, pzn zob. Biedrowsko
- Biedrusko, pzn zob. Glinno Małe, Glinno Wielkie
- Bieganino (Bieganowo), *Bieganin*, kls, kls, Głogowa 51,8 17,7
- Bieganowo, kls, pzd, Bieganowo 52,3 17,6 s. 125
- Bieganowo, kls, pzd, Kryrowo 52,3 17,2
- Biejatki, *Biadki*, kls, pzd, Kobierno 51,7 17,5 s. 61, 200, 252
- Biela, kls, knn, Siedlimowo 52,5 18,2
- Bielawa, knn zob. Bielewo
- Bielawski, *Bielawy*, kls, nkl, Nakiel, młyn, k 53,1 17,5 s. 203
- Bielawy, kls, gzn, Gądecz 52,7 17,5
- Bielawy, kls, gzn, Słaboszewo 52,8 18,0 s. 253
- Bielawy, pzn, pzn, Chojnica 52,5 16,9 s. 184
- Bielawy, kls, knn, Kawnica 52,3 18,1
- Bielawy, gzn zob. Wilkowo
- Bielawy, kcn zob. Obielawy
- Bielawy, nkl zob. Bielawski
- Bielawy**, kls, kls, Kamion, folwark 187, 205
- Bielczewo, *Bilczew*, kls, kls, Biskupice Szalone 51,7 17,9 s. 330
- Bielczewo (Bielewo), *Bilczew*, kls, knn, Krąpsko 52,3 18,4
- Bielejewo (Bielewo), kls, pzd, Panienka 52,0 17,3
- Bielejewo, pzn, pzn, Biedzrowo 52,6 16,3
- Bielewo (Bielejewo, Bilewo), pzn, ksc, Lubiń, 52,0 16,9 s. 398
- Bielewo (Bielawa), *Bylew*, kls, knn, Lichyń, 52,3 18,4
- Bielewo, knn zob. Bielczewo
- Bielewo, pzd zob. Bielejewo
- Bielice, knn zob. Bylice
- Bielsko (Bialsko, Bielsk), pzn, pzn, Kamiona 52,6 15,9 s. 255, 266
- Bieniewo, *Biniew*, kls, kls, Górzno 51,7 17,8
- Bienino, *Binino*, pzn, pzn, Ostroróg 52,6 16,3 s. 255
- Bieniszewo, *Bieniszew*, kls, knn, Gosławice 52,3 18,1
- Bienkowo, *Binkowo*, pzn, ksc, Wieszczyczyno, d 52,1 17,0 s. 246
- Biernatki (Biernacice), kls, kls, Zborowo 51,8 18,1
- Bierzglinko (Bierzgolino Gałczyn), *Bierzglinek*, kls, pzd, Września 52,3 17,5
- Bierzgolino Wielkie (Bierzgolino), *Bierzglin*, kls, pzd, Września 52,3 17,6
- Bierzmo, knn zob. Nowa Wieś
- Bieślino, *Bieślin*, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,5 17,8 s. 247
- Biedzrowo, pzn, pzn, Biedzrowo 52,7 16,3 s. 120, 126, 247, 253
- Biedzrowsko (Biedzrowo, Biezdrowsko, Biezdrusko), *Biedrusko*, pzn, pzn, Chojnica, d 52,5 16,9 s. 118, 184
- Bieździadowo, *Bieździadów*, kls, pzd, Bieździadowo 52,1 17,5 s. 126, 253
- Bieżeń, *Bieżyń*, pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,9 s. 246
- Bilakowo, pzd zob. Bułakowo
- Bilczew, kls zob. Bielczewo
- Bilczew, knn zob. Bielczewo
- Bilewo, ksc zob. Bielewo
- Biłakowo, pzd zob. Bułakowo
- Binice, pzd zob. Benice
- Biniew, kls zob. Bieniewo
- Binino, pzn zob. Bienino
- Binkowo, ksc zob. Bienkowo
- Biskupi Młyn, kls, gzn, Lubecz, młyn, d 52,7 17,6 s. 203, 245
- Biskupice, kls, kls, Blizanowo 51,9 17,9 s. 263
- Biskupice, kls, gzn, Dębica Mała, d 52,6 17,4 s. 246, 263
- Biskupice, pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,4 s. 263, 272
- Biskupice (Biskupice Borowe), pzn, pzn, Urzazowo, d 52,5 17,1 s. 245, 263
- Biskupice, kls, knn, Królikowo 52,1 18,0 s. 139, 263
- Biskupice, kls, pzd, Grodziszczko, d 52,3 17,3 s. 245, 263
- Biskupice (Biskupie), *Biskupie*, kls, knn, Ślesin 52,4 18,2 s. 263
- Biskupice Borowe, pzn zob. Biskupice
- Biskupice Smolczane, *Biskupice*, kls, kls, Kościół, d 51,7 17,9 s. 245, 263, 330
- Biskupice Szalone (Biskupice), *Biskupice Ołoboczne*, kls, kls, Biskupice Szalone, d 51,7 17,9 s. 123, 245, 263
- Biskupice, gzn zob. Opieczyce
- Biskupie, knn zob. Biskupice
- Biskupino, *Biskupin*, kls, kcn, Wenecja, d 52,8 17,7 s. 245
- Błakwelt, nkl zob. Błękwit
- Błękwiety, nkl zob. Błękwit
- Bledzew (Bledzów), pzn, pzn, Bledzew, miasto, d 52,5 15,4 s. 23, 93, 107, 120, 121, 125, 142, 161, 164, 171, 188, 211, 214, 229, 238, 247
- Blizanowo (Blizanów), *Blizanów*, kls, kls, Blizanowo, k 51,9 18,0 s. 77, 88, 124, 136, 148, 207, 244
- Blizna (Bliźnia Wieś, Nadolna Wieś), *Kolo-Blizna*, kls, knn, Koło, m 52,2 18,6 s. 250
- Bliższy Młyn**, pzn, pzn, Czarnków, młyn 204
- Bliżyce, kls, gzn, Raczkowo 52,6 17,2
- Blozino**, kls, knn, Morzysław, folwark 186, 205
- Blumward, wlc zob. Plumward
- Błaszki, woj. sieradzkie 124
- Błażejewo, ksc zob. Błożejewo
- Błażejewo, pzd zob. Błożejewo
- Błękwit (Błakwelt, Błakwiety), kls, nkl, Złotowo 53,3 17,0 s. 251, 267
- Błociszewo, pzn, ksc, Błociszewo 52,1 16,8 s. 126, 206
- Błocko, pzn, ksc, Gościeszyno 52,1 16,2
- Bługowo, nkl zob. Bługowo
- Błonice, kls, knn, Grabienice 52,1 18,0
- Błotkowo, ksc zob. Błutkowo
- Błotnica, pzn, ksc, Świętopietrze, d 52,0 16,2 s. 114, 247, 265
- Błotnino, *Psary* – część, kls, kls, Biskupice Szalone, folwark 51,7 17,9 s. 181, 204, 265
- Błożejewo, *Błażejewo*, kls, pzd, Bnin 52,2 17,1 s. 110
- Błożejewo, *Błażejewo*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,1
- Bługowo (Bługowo), kls, nkl, Bługowo 53,3 17,1 s. 124
- Błutkowo, *Błotkowo*, pzn, ksc, Radomiczko, młyn 51,9 16,5 s. 203
- Bnin, *Kórnik-Bnin*, kls, pzd, Bnin, miasto 52,2 17,0 s. 108, 110, 125, 147, 148, 161, 165, 186, 211, 213, 290
- Bobkowice, *Babkowice*, pzn, ksc, Pępowo Małe 51,8 17,1
- Bobolczyno (Bobulczyno), *Bobulczyn*, pzn, pzn, Ostroróg 52,7 16,3 s. 262
- Bobowicko (Bobowiecko), pzn, pzn, Międzyrzecz 52,4 15,6 s. 278
- Bobrowniki, kls, kcn, Łęgowo, d 52,8 17,1 s. 95, 115, 247, 264
- Bobrowniki, Śląsk 100
- Bobrówka, pzn, pzn, Wytomyśl, młyn 52,3 16,0 s. 116, 117, 203, 252

- Bobry, kls, kls, Kucharki Rycerskie 51,8 17,8
- Bobulczyn, pzn zob. Bobolczyno
- Bobulczyno, pzn zob. Bobolczyno
- Bochlewo, kls, pzd, Kazimierz, d 52,3 18,1 s. 58, 232, 233, 248
- Bochotnica, woj. lubelskie 237
- Bocz (Bucz), *Bucz*, pzn, ksc, Grobia 52,0 16,3 s. 111, 112, 116, 252
- Boczkowo (Boczków), *Boczków*, kls, kls, Skalmierzyce 51,7 17,9 s. 330
- Boduszewo, pzn, pzn, Goślina Kościelna 52,6 17,0 s. 251
- Bodzaporki Wielkie, gzn zob. Latalice
- Bodzaporki, gzn zob. Latalice
- Bodzaporowice Wielkie, gzn zob. Latalice
- Bodzaporowice*, gzn zob. Latalice
- Bodzewko (Bodzewko Małe, Bodzewo Małe), *Bodzewko Drugie*, pzn, ksc, Domachowo 51,8 17,0 s. 206
- Bodzewo, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,8 17,0
- Bodzyniewo, pzn, ksc, Morka 52,0 17,0
- Bogdałowo (Bogdalewo), *Bogdałów*, kls, knn, Brudzew 52,1 18,6
- Bogdanowo, pzn, pzn, Oborniki, k 52,6 16,8 s. 243
- Bogucice, kls, kls, Pamięcino 51,9 18,0
- Boguniewo, pzn, pzn, Słomowo 52,7 16,9
- Bogusław (Bogusławo), *Jarocin-Bogusław*, kls, pzd, Jarocin 52,0 17,5 s. 261
- Bogusławice, kls, knn, Dzierzbino 52,0 18,2
- Bogusławki, pzn, ksc, Gostyń 51,9 17,0
- Boguszyno, *Boguszyn*, pzn, ksc, Panienska 52,1 17,3
- Boguszyno, *Boguszyn*, pzn, wch, Boguszyno 51,9 16,4 s. 108, 126, 206, 252
- Bogwidze, *Bógwidze*, kls, kls, Sowina Kościelna 51,8 17,7
- Bojanice, pzn, ksc, Bojanice 51,9 16,8 s. 109, 126
- Bojanowo, *Stare Bojanowo*, pzn, ksc, Bojanowo 52,0 16,5 s. 126, 134, 143, 148, 206, 210
- Bojenice, *Bojanice*, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra 52,6 17,5
- Bokelc, pzn zob. Bolelice
- Bolechowo (Bolechowo Wielkie), pzn, pzn, Owieńska, d 52,5 16,9 s. 247
- Bolechówko (Bolechowo Małe), pzn, pzn, Owieńska, d 52,5 16,9 s. 247
- Bolegorzyn (Bulgrin), pzn, wlc, pustka 52
- Bolelice (Bokelc), *Bolewice*, pzn, pzn, Lwówek 52,4 16,1 s. 206, 252
- Bolemowo (Boleniewo, Boleniowo), *Bolmów*, kls, kls, Brudzewo Wielkie 51,9 18,0
- Bonice, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,2 s. 119
- Bonikowo, pzn, ksc, Bonikowo, k 52,1 16,6 s. 113, 126, 206, 243, 372
- BoninBonino, Bunino, Winiary Sołectwo, *Poznań-Bonin*, pzn, pzn, Święty Wojciech, m 52,4 16,9 s. 250, 292, 294, 296, 300, 306, 307
- Bonino, kls zob. Bunino
- Borek, *Boreczek*, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,9 s. 265
- Borek, *Borek Wielkopolski*, kls, pzd, Borek, miasto 51,9 17,2 s. 99, 126, 211, 213, 265, 272
- Borek, woj. sieradzkie, miasto 231
- Borgowo, ksc zob. Bargowo
- Borki, *Genowefa* – część, kls, knn, Krąpsko 52,2 18,4 s. 265
- Borkowo, *Borków Stary*, kls, kls, Borkowo, ks 51,8 18,1 s. 124, 244, 265, 324
- Borkowo, kls, pzd, Szamarzewo 52,2 17,7 s. 265
- Borownik, pzn, pzn, Obrzycko, młyn 265
- Borowo, kls, kcn, Chojna 53,0 17,1
- Borowo, *Borów*, kls, kls, Opatówek, d 51,8 18,2 s. 245, 330
- Borowo, kls, knn, Krzymowo 52,2 18,4
- Borowo, pzn, ksc, Czempień, 52,1 16,7 s. 206, 252
- Borowy, *Dębowiec* – część, kls, gzn, Strzyżewo, młyn, d 204
- Borowy Młyn, pzn, pzn, Sieraków, młyn 52,7 16,0 s. 203, 265
- Borowy Młyn**, pzn, pzn, młyn, d 204, 265
- Borów, kls zob. Borowo
- Borówko, *Stare Borówko*, pzn, ksc, Czempień, 52,1 16,7 s. 110, 252
- Borsławice zob. Borzysławice, Borzysławice Zamkowe
- Borszyn, *Boryszyn*, pzn, pzn, Żarzyn, d 52,4 15,4 s. 50, 53, 92, 248
- Boruchowo, pzn, pzn, Rogoźno 52,8 16,8 s. 255
- BorucinBorucino, kls, kls, Kuczkowo, Sobótka Wielka 51,8 17,8 s. 83, 262
- Borucino s. 94
- Boruja, pzn, ksc, Zbąszyń, 52,2 16,0 s. 254
- Borujka, *Kuźnica Zbąska-Borujka*, pzn, ksc, Siedlec, młyn 52,2 16,1 s. 118, 121, 203
- Boruszyno, *Boruszyn*, pzn, pzn, Boruszyno 52,8 16,6 s. 117, 125, 252
- Borysławice Kościelne zob. Borzysławice
- Borysławice Zamkowe zob. Borzysławice Zamkowe
- Borysławice zob. Borzysławice, Borzysławice Zamkowe
- Boryszyn, pzn zob. Borszyn
- Borzęcice (Borzenice), kls, pzd, Borzęcice 51,9 17,4 s. 126, 207, 251
- Borzęciczki (Borzenicki), kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3 s. 131
- Borzętów, *Konin* – część, kls, knn, Konin, k 52,2 18,2 s. 243
- Borzujewo (Borzejewice), *Borzejewo*, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,3 s. 252
- Borzukowo, kls, pzd, Pyzdry, k 52,2 17,6 s. 244
- Borzysław, pzn, ksc, Ptaszkowo Wielkie 52,2 16,4
- Borzysławice (Borsławice, Borysławice), *Borysławice Kościelne* – część, woj. łęczyckie 124
- Borzysławice Zamkowe (Borsławice, Borysławice), *Borysławice Zamkowe*, woj. łęczyckie
- Boskowo, kcn zob. Buskowo
- Boszkowo, pzn, ksc, Świętopietrze, Grobia 52,0 16,3 s. 114, 116
- Bożacin, gzn zob. Bożęcino
- Bożacino, *Bożacin*, kls, pzd, Lutogńiew 51,7 17,4 s. 116, 252
- Bożatki, kls, knn, Grabienice 52,1 18,0
- Bożejewice Małe, *Bożejewiczki*, kls, kcn, Żnin 52,8 17,6
- Bożejewice Wielgie (Bożejewice), *Bożejewice*, kls, kcn, Żnin 52,8 17,6
- Bożęcino (Bożacin), *Bożacin*, kls, gzn, Lubecz, d 52,7 17,6 s. 245
- Bógwidze, kls zob. Bogwidze
- Bógwidze, kls zob. Kotarby
- Bór Byszewski, wlc zob. Bysze
- Bracholino (Brocholino), *Bracholin*, kls, kcn, Łekno, d 52,8 17,2 s. 247
- Braciszewo, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, d 52,5 17,5 s. 234, 246
- Braksztyn, *Dobino*, pzn, wlc, m 53,2 16,5 s. 103, 206, 250, 267
- Branno, kls, knn, Sławsko Wielkie 52,2 18,1
- Brańczyno (Brączyño), *Brończyn*, kls, kls, Błaszki 51,6 18,3
- Bratuszyno, *Bratuszyn*, kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
- Brączewo (Brączewo), pzn, pzn, Stobnica 52,7 16,6
- Brdowo (Brdów), *Brdów*, kls, knn, Brdowo, miasto, k 52,4 18,7 s. 55, 67, 68, 69, 91, 127, 211, 213, 243, 262, 290
- Brenno, pzn, ksc, Brenno 51,9 16,2 s. 62, 106, 126, 206, 251
- Brocholino, kcn zob. Bracholino
- Brocz (Brotsch), *Broczyno*, pzn, wlc 53,5 16,3 s. 52, 146, 206
- Brodcza, ksc zob. Brójce
- Brodna, kls, nkl, Śmiełowo, k 53,2 16,9 s. 242
- Brodnica, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,8 s. 44, 118, 126, 206
- Brodowo, kls, pzd, Nietranowo 52,2 17,3
- Brody (Brody Stare, Brody Wielkie), pzn, pzn, Brody 52,4 16,2 s. 59, 126, 206, 270

- Brody Małe, pzn zob. Bródki
 Brody Nowe, pzn zob. Bródki
 Brody, pzn zob. Bródki
 Brodzewo, ksc zob. Brudzewo
 Brodziszewo, pzn, pzn, Otorowo 52,6
 16,5 s. 251, 253
 Brodzyno Małe, knn zob. Brudzyń
 Brodzyno, kcn zob. Brudzyno
 Brodźca, ksc zob. Brójce
 Brojca, ksc zob. Brójce
 Brokęcino 94
 Broniewice, kls, gzn, Trląg 52,7 18,0
 Broniewiczzi**, kls, gzn, Trląg 186
 Broniewo, kls, nkl, Dębowo 53,2 17,4
 Broniki, kls, knn, Kuchary 52,1 18,1 s. 263
 Bronikowo, pzn, wch, Bronikowo 52,0
 16,4 s. 126
 Bronikowo, wlc zob. Brunkowo
 Broniszewice (Broniszowice), kls, kls,
 Broniszewice 52,0 17,8 s. 124, 136,
 148
 Bronowo, *Bronów*, kls, kls, Sowina Ko-
 ścielna 51,8 17,7
 Brończyn, kls zob. Brańczyno
 Brońsko, pzn, ksc, Czacz 52,1 16,5
 Broszczewo, ksc zob. Bruszczewo
 Brotsch, wlc zob. Brocz
 Bródki (Brody Małe, Brody Nowe),
Brody, pzn, pzn, Brody 52,4 16,3
 s. 270
 Brójce (Brodzca, Brodźca, Brojca), pzn,
 ksc, Brójce, miasto, k 52,3 15,6
 s. 100, 108, 125, 144, 148, 211,
 214, 243, 284, 290
 Bruczkowo, *Bruczków*, kls, pzd, Cere-
 kwica 51,9 17,2
 Brudzew, kls, knn, Brudzew, miasto 52,1
 18,6 s. 55, 110, 123, 180, 211, 213,
 234, 250, 262, 272, 290
 Brudzew Kolonia, knn zob. Brudzewska
 Wieś
 Brudzew, kls zob. Brudzewo Wielkie
 Brudzew, knn zob. Czaple
 Brudzewek, kls zob. Brudzewo Małe
 Brudzewko, kls, gzn, Slawno 52,6 17,2
 Brudzewo (Brodzewo), pzn, ksc, Brudze-
 wo 52,2 15,7 s. 50, 100, 125
 Brudzewo, kls, pzd, Brudzewo 52,4 17,7
 s. 123, 186
 Brudzewo Małe (Brudzewo), *Brudzewek*,
 kls, kls, Brudzewo Wielkie 51,9 17,9
 Brudzewo Wielkie (Brudzewo), *Brudzew*,
 kls, kls, Brudzewo Wielkie 51,9 17,9
 s. 122, 124
 Brudzewska Wieś, *Brudzew Kolonia*, kls,
 knn, Brudzew, m 52,1 18,6 s. 250
 Brudzinek*, knn zob. Brudzyń, kls, knn,
 Brudzew
 Brudzyno (Brodzyno), *Brudzyń*, kls, kcn,
 Janowiec 52,8 17,4
 Brudzyń = Brudzyno (Brodzyno Małe),
 Brudzinek* (Brudzinko, Brudzyń
 Mały), kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
 Brunkowo (Brunkaw, Brunków), *Bro-
 nikowo*, pzn, wlc 53,3 16,1 s. 53,
 146, 149, 255
 Bruszczewo (Broszczewo), pzn, ksc,
 Śmigiel 52,0 16,5
 Brylewo, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,8
 Brączewo, pzn zob. Brączewo
 Brzekiniec, pzn, pzn, Potulice, k 52,9
 17,0 s. 243
 Brzeskorzystew (Brzeskorzystew Wiel-
 ga), *Brzyskorzystew*, kls, kcn, Brze-
 skorzystew 52,9 17,6 s. 123, 140,
 148
 Brzeskorzystew Mniejsza (Brzesko-
 rzystew Mała, Brzeskorzystewka),
Brzyskorzystewko, kls, kcn, Brze-
 skorzystew 52,9 17,6 s. 278
 Brzeźnica, ksc zob. Brzeźnica
 Brzezie, kls, kls, Brzezie 51,9 17,8 s. 44,
 77, 78, 124, 147, 148, 208
 Brzezie, pzn, ksc, Gostyń, m 51,9 16,9
 s. 44, 250
 Brzezie, kls, pzd, Winna Góra, d 52,2
 17,4 s. 44, 245
 Brzezie, *Brzeźno*, kls, pzd, Siedlec 52,4
 17,3 s. 44, 252
 Brzezie, woj. brzeskie kujawskie 69
 Brzezina, pzn zob. Brzeźno
 Brzezińskie Holendry, knn zob. Kocię-
 towy
 Brzeźna, *Brzeźno Stare*, kls, kcn, Łekno
 52,9 17,2
 Brzeźna, *Nowe Brzeźno*, kls, kcn, Potu-
 lice 52,8 17,0 s. 115
 Brzeźna, pzn zob. Brzeźno
 Brzeźniak, pzn zob. Barchold
 Brzeźnica, *Brzeźnica*, pzn, ksc, Dolsko
 52,0 17,1
 Brzeźnica (Łódzia), pzn, wlc, k 53,4 16,6
 s. 103, 144, 149, 191, 242
 Brzeźno (Brzeźna), pzn, pzn, Czarnków
 52,9 16,6 s. 253
 Brzeźno (Brzeźna), pzn, pzn, Gać 52,6
 17,1 s. 108
 Brzeźno, kls, knn, Konin 52,2 18,3
 Brzeźno (Brzeźna), pzn, pzn, Kazimierz
 52,5 16,6
 Brzeźno (Brzezina, Brzeźna), pzn, pzn,
 Wierzbno 52,5 15,7
 Brzeźno Stare, kcn zob. Brzeźna
 Brzeźno, pzd zob. Brzezie
 Brzędne, ksc zob. Brzednia
 Brzost, *Brzostek*, kls, pzd, Niezamyśl, d
 52,2 17,2 s. 246
 Brzostkowo, *Brzostków*, kls, pzd, Brzost-
 kowo 52,1 17,5 s. 126
 Brzostownia (Brzostownica), *Brzostow-
 nia*, pzn, ksc, Książ 52,0 17,2 s. 120
 Brzostowo, kls, nkl, Miasteczko 53,1
 17,0 s. 81, 88, 251
 Brzostowo, *Brzostów*, kls, pzd, Góra
 52,0 17,4
 Brzoza, kls, pzd, Kobierno, pustka 265
 Brzoza, pzn, pzn, Nieproszewo 52,4 16,5
 s. 252, 265
 Brzozogaj, kls, gzn, Dębica Mała 52,6
 17,4 s. 253
 Brzostownia, ksc zob. Brzostownia
 Brzyskorzystew, kcn zob. Brzeskorzy-
 stew
 Brzyskorzystewko, kcn zob. Brzesko-
 rzystew Mniejsza
 Bucharzewo, pzn zob. Niziołek
 Buchwald, *Buczyna*, pzn, wch, Osowa
 Sień, d 51,8 16,3 s. 105, 200, 247
 Bucz, ksc zob. Bocz
 Buczek, *Wielki Buczek*, kls, nkl, Zakrze-
 wo 53,4 17,2 s. 82, 86
 Buczek Mały, *Mały Buczek*, kls, nkl,
 Zakrzewo 53,5 17,2 s. 86, 198
 Buczyna, wch zob. Buchwald
 Buda, *Budy*, pzn, wlc, k 53,4 16,6 s. 103,
 144, 149, 191, 242
 Budki (Piekłowo), *Miejski Młyn* – część,
 kls, kcn, Smogulec, folwark 53,0
 17,3 s. 204
 Budziejewo, kls, gzn, Popowo 52,7 17,3
 Budziłowo (Wielkie Budziłowo), kls,
 pzd, Biechowo 52,2 17,5
 Budziłówko (Małe Budziłowo), kls, pzd,
 Biechowo 52,2 17,5
 Budziśław, *Budziśław Kościelny*, kls, gzn,
 Budziśław 52,4 18,0 s. 72, 122, 246
 Budziśław, kls, gzn, Gościszyno, d 52,7
 17,7
 Budziśław, *Budziśław Stary*, kls, knn,
 Osiek Wielki 52,2 18,5 s. 275
 Budziśław Kościelny, gzn zob. Budziśław
 Budziśław Mały, *Budziśław Górny*, kls,
 gzn, Budziśław 52,4 18,0
 Budziśław Stary, knn zob. Budziśław
 Budziszewko, pzn zob. Gorzuchowo
 Budziszewo, *Budziszewko*, pzn, pzn,
 Budziszewo 52,7 17,0 s. 125, 183
 Budzyń, pzn, pzn, Budzyń, miasto, k 52,9
 16,9 s. 56, 109, 125, 211, 214, 243
 Bugaj, kcn zob. Nadolnik
 Bujnino, kls zob. Bunino
 Buk, pzn, pzn, Buk, miasto, d 52,4 16,5
 s. 98, 100, 126, 185, 211, 214, 219,
 245, 265, 290, 305, 380
 Buk, pzn zob. Pawłowo
 Buka, nkl zob. Nowa Wieś
 Bukowce, pzn zob. Bukowiec
 Bukowie (Bukowo), *Bukowiec*, kls,
 kcn, Tarnowo, d 52,9 17,2 s. 247,
 265
 Bukowiec, *Bukowiec Międzyrzecki*, pzn,
 pzn, Bukowiec 52,4 15,6 s. 44, 110,
 125, 142, 148, 206
 Bukowiec, pzn, pzn, Rogoźno, k 44
 Bukowiec (Bukowce), pzn, pzn, Siera-
 ków 52,7 16,1 s. 44, 251
 Bukowiec Mały (Bukowiec), *Bukowiec*,
 pzn, ksc, Bukowiec Mały 52,3 16,2
 s. 44, 58, 116, 125, 206, 251

- Bukowiec Mały, *Bukowiec Górny* – część, pzn, ksc, Bukowiec Wielki 44
 Bukowiec Międzyrzeczki, pzn zob. Bukowiec
- Bukowiec Wielki, *Bukowiec Górny*, pzn, ksc, Bukowiec Wielki 51,9 16,4 s. 44, 126, 206, 207, 251
 Bukowiec, kcn zob. Bukowiec
 Bukowiec, ksc zob. Bukowiec Mały
 Bukownica, pzn, ksc, Krobica, d 51,8 16,9 s. 245
 Bukowo, kcn zob. Bukowiec
 Bukwolt (Bukwold), *Bukowo*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,2 s. 195, 254, 267
 Bułgrin, wlc zob. Bolegorzyn;
 Bułakowo, *Buławów*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3
 Bułakowo (Bilakowo, Biłakowo), *Buławów*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3
 Bunice**, kls, pzd, Grodziszczko 186
 Bunino (Bonino, Bujnino), kls, kls, Lewkowo 51,7 17,8
 Bunino, pzn zob. Bonin
 Buntowo, kls, nkl, Sławianowo 53,3 17,1
 Buskowo (Boskowo), *Buszkowo*, kls, kcn, Chomętowo 52,9 17,8
 Buszewko, pzn, pzn, Otorowo 52,5 16,3
 Buszewo (Buszewo Wielkie, Buszowo), pzn, pzn, Psarskie 52,5 16,3 s. 113
 Buszkowo, kls, gzn, Skulsko 52,5 18,2 s. 91
 Buszkowo, kcn zob. Buskowo
 Buszkowo**, kls, kls, Żegocino 187
 Buszowo, pzn zob. Buszewo
 Bydgoszcz, woj. inowrocławskie 40, 274, 285, 289, 311
 Bylew, knn zob. Bielewo
 Byłęcino, *Stary Bełęcín*, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,8
 Byłęcino, *Bełęcín*, pzn, ksc, Zbąszyń, 52,2 16,0
 Bylice (Bielice), kls, knn, Borzysławice, k 52,3 18,7 s. 69, 243
 Bylice Małe (Beliczki), *Byliczki*, kls, knn, Borzysławice, k 52,3 18,8 s. 69, 243
 Bylino, *Bylin*, pzn, pzn, Tulce 52,3 17,1
 Byrzyna, *Berzyna*, pzn, ksc, Wolsztyn 52,1 16,1
 Bystrzyca, kls, gzn, Mogilno, d 52,6 17,9 s. 247
 Bystrzyca, kls, knn, Królikowo 52,1 18,0
 Bystrzycki Młyn, *Bystrzyca* – część, kls, gzn, Trzemeszno, młyn, d 52,6 17,8 s. 203, 247
 Bysze (Bór Byszewski), pzn, wlc 53,4 16,4 s. 53, 192
 Byszki (Byszczki), *Byszkowo*, pzn, wlc 53,5 16,2 s. 193
 Byszkowo, wlc zob. Byszki
 Byszkowy (Byszki, Byszkowo), *Byszki*, kls, nkl, Miasteczko, folwark 53,1 16,7 s. 88, 204
 Bytkowo, pzn, pzn, Sobota 52,5 16,7
- Bytyń, pzn, pzn, Bytyń, 52,5 16,5 s. 126
 Bzowo, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,4 s. 206
- Ceków, kls zob. Czekowo
 Ceminy, wlc zob. Czeminy
 Ceradz Nowy, *Ceradz Dolny*, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,4 16,5
 Ceradz Stary, *Ceradz Kościelny*, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,4 16,5 s. 98, 111, 125, 141, 148, 251
 Cerekwica (Cerkwica), kls, kcn, Cerekwica 52,8 17,6 s. 123, 265
 Cerekwica, kls, pzd, Cerekwica 51,9 17,3 s. 125, 265
 Cerekwica**, kls, pzd, Lutogniew 186, 265
 Cerkwica, *Cerekwica*, pzn, pzn, Cerkwica 52,5 16,6 s. 125, 140, 148, 253, 265
 Cerkwica (Cerekwica), *Mała Cerkwica*, kls, nkl, Cerkwica Wielka, d 53,5 17,5 s. 76, 207, 245, 265
 Cerkwica Wielka, woj. pomorskie 76, 124
 Cerkwica, kcn zob. Cerekwica
 Chabelino, *Chobielin*, kls, kcn, Samokłęski 53,1 17,6
 Chabsko, gzn zob. Chełbsko
 Chachle, pzn, ksc, Kąkolewo, młyn 51,9 16,6 s. 118, 203
 Chalino (Chalina), *Chalin*, pzn, pzn, Sieraków 52,6 16,0
 Chaławy, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,8
 Charbielino, *Charbielin*, pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,3 s. 106, 112, 126, 185, 188
 Charbowo, kls, gzn, Kłęcko 52,7 17,4
 Charcice, pzn zob. Karcice
 Chartowo, *Poznań-Chartowo*, pzn, pzn, Święty Jan, d 52,4 16,9 s. 246
 Charzewko, kls zob. Gałązki Małe
 Charzewo (Chorzewo), kls, gzn, Sławno 52,6 17,2
 Charzewo (Chorzowo), *Chorzewo*, pzn, pzn, Lubosz 52,5 16,2 s. 252
 Chawłodno, kls, kcn, Panigródz 52,9 17,2
 Chełbsko, *Chabsko*, kls, gzn, Mogilno, d 52,6 17,9 s. 247
 Chełkowo, pzn, ksc, Woniesiecz 52,0 16,6
 Chełm (Chełmno), *Chełmno*, pzn, pzn, Pniewy 52,5 16,3
 Chełmce (Chełmca, Chełmica), kls, kls, Chełmce, m 51,7 18,1 s. 124, 250, 329, 330, 331
 Chełmsko, pzn, pzn, Chełmsko, d 52,6 15,5 s. 107, 125, 142, 206, 247
 Chełst, pzn, pzn, Wieleń, 52,8 15,9
 Chełst, pzn zob. Miała
 Chełstowo (Chełstowa), kls, kls, Wysoko Wielkie 51,6 17,9
 Chilino (Hilino), *Chylin*, kls, knn, Rusocice 52,1 18,4
- Chlastawa, pzn, ksc, Kosiczyno 52,2 15,8
 Chlebowo, *Michalcza* – część, kls, gzn, Kłęcko 52,7 17,3
 Chlebowo, kls, pzd, Czeszewo 52,2 17,5
 Chlewiska, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,6 s. 255
 Chlewiska, kcn zob. Nowa Wieś
 Chlewiska, pzn zob. Plewiska
 Chlewo, kls, kls, Chlewo 51,8 18,4 s. 124, 205
 Chlichowo, kls zob. Klichowo
 Chłudowo, pzn, pzn, Chłudowo, d 52,6 16,8 s. 125, 247
 Chłapowo, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,3
 Chładowo, kls, gzn, Witkowo 52,5 17,8
 Chładowo, gzn zob. Wygrozowo
 Chmielinka, *Chmielinko*, pzn, pzn, Lwówek 52,4 16,1 s. 252
 Chmielnik, *Kalisz-Chmielnik*, kls, kls, Kalisz-św. Mikołaja 51,8 18,0 s. 325, 330
 Chobielin, kcn zob. Chabelino
 Chobienice, pzn, ksc, Zbąszyń, 52,2 15,9 s. 140, 148
 Chocica, *Chocicza*, pzn, ksc, Nowe Miasto 52,1 17,3
 Chocica, kls, pzd, Winna Góra 52,2 17,4 s. 254
 Chocica Mała, *Chocicza Mała*, kls, pzd, Września 52,3 17,5
 Chocica Wielka, *Chocicza Wielka*, kls, pzd, Września 52,3 17,5
 Chocicza, ksc zob. Chocica
 Chociszewice, *Pępowo* – część, pzn, ksc, Pępowo Małe 51,8 17,1 s. 206
 Chociszewo, kls, gzn, Lechnino 52,7 17,2
 Chociszewo (Chociszewice), pzn, pzn, Chociszewo, d 52,3 15,7 s. 106, 107, 125, 142, 148, 206, 247
 Chodecz, *Chocz*, kls, kls, Chodecz, miasto 52,0 17,8 s. 42, 124, 134, 136, 148, 211, 213, 225, 226, 261, 277, 290, 404
 Chodupki, *Chodybki*, kls, kls, Koźminek 51,8 18,3
 Chodzież, kls, kcn, Chodzież, miasto 53,0 16,9 s. 39, 43, 56, 94, 109, 113, 114, 125, 147, 148, 161, 165, 188, 189, 211, 213, 223, 227, 228, 251, 289
 Chodzież, kcn zob. Kłos
 Chodzież, pzn zob. Krapka
 Chojenka**, *Chojna* – część, kls, kcn, Chojna, młyn 204
 Chojna, kls, kcn, Chojna 53,0 17,2 s. 94, 123, 139, 204, 207
 Chojne, kls zob. Chojno
 Chojnica (Chojnice), pzn, pzn, Chojnica 52,5 16,9 s. 90, 110, 118, 125, 184, 254
 Chojno (Chojne), kls, kls, Iwanowice 51,7 18,3
 Chojno, pzn, ksc, Czesram 51,6 17,0

- Chojno, *Chojno-Wieś*, pzn, pzn, Biedzdrowo 52,7 16,2
- Chomatowo, kcn zob. Chomętowo
- Chomęcice, pzn, pzn, Konarzewo 52,3 16,7
- Chomętowo (Chomatowo), kls, kcn, Chomętowo 52,9 17,7 s. 123, 140, 148, 186, 205
- Chomiąza, *Chomiąza Szlachecka*, kls, kcn, Chomiąza 52,8 17,8 s. 123
- Chomiąza (Chomiąza Księża), *Chomiąza Księża*, kls, gzn, Ostroszce, d 52,8 17,8 s. 56, 57, 232, 245
- Chorynia, *Choryń*, pzn, ksc, Chorynia 52,0 16,7 s. 126
- Chorzeli, *Chorzalki*, pzn, pzn, Iwno 52,4 17,2
- Chorzemino, *Chorzemin*, pzn, ksc, Niałek Wielki, d 52,1 16,0 s. 247
- Chorzeń, *Konin-Chorzeń*, kls, knn, Morzysław, k 52,2 18,2 s. 243
- Chorzewko, kls zob. Gałązki Małe
- Chorzewo, *Chorzew*, kls, kls, Chorzewo 51,9 17,8 s. 77, 78, 124, 404, 410
- Chorzewo, gzn zob. Charzewo
- Chorzewo, pzn zob. Charzewo
- Chorzepowo, pzn, pzn, Sieraków 52,6 15,9 s. 251
- Chotowo (Kotowo), *Chotów*, kls, kls, Gostyczyna 51,7 18,0 s. 330
- Chotunia (Kotunia), *Kotunia*, kls, pzd, Chotunia, d 52,3 17,8 s. 79, 123, 245
- Chowanowo (Chowanowa, Chowanowo Wielkie), *Kowanowo*, pzn, pzn, Oborniki, k 52,7 16,8 s. 243
- Chowanówko (Chowanowo, Chowanowo Małe, Chowanówka), *Kowanówko*, pzn, pzn, Oborniki, k 52,7 16,8 s. 243
- Chrapiewo (Chraplewo), *Chraplewo*, kls, kcn, Słupy 52,9 17,5
- Chraplewo, pzn, pzn, Brody 52,4 16,2
- Chrastowo, pzn zob. Chrostowo
- Chromiec (Chromierz, Chronice), pzn, ksc, Książ 52,0 17,2
- Chrostkowo, pzd zob. Chrostowo
- Chrostowo, *Chrusty*, kls, kls, Borkowo 51,8 18,1 s. 330
- Chrostowo, *Chrustowo*, pzn, ksc, Grodzisko 52,2 16,3
- Chrostowo, *Chrustowo*, pzn, pzn, Objezierze, d 52,6 16,7 s. 248
- Chrostowo (Chrostkowo, Krostowo), *Chrustowo*, kls, pzd, Mikuszewo, d 52,2 17,5 s. 245
- Chrostowo (Chrastowo), *Chrustowo*, pzn, pzn, Ujście, folwark, k 53,0 16,7 s. 204, 242
- Chrostowo**, kls, kls, Chlewo, folwark 205
- Chrostowo**, kls, kls, Gostyczyna 187
- Chrościnko, *Ćwichowo*, kls, gzn, Gądecz, k 52,7 17,4 s. 244
- Chrośnica, pzn, ksc, Zbąszyń 52,3 16,0 s. 254
- Chrustowo, ksc zob. Chrostowo
- Chrustowo, pzd zob. Chrostowo
- Chrustowo, pzn zob. Chrostowo
- Chrusty, kls zob. Chrostowo
- Chrystynowo, knn zob. Krystynowo
- Chrzan, pzd zob. Krzan
- Chrzanowo (Chrzonowo), *Chrzanów*, kls, kls, Kuczkowo 51,8 17,8
- Chrzanów, kls zob. Chrzonowo
- Chrząblice, kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
- Chrząstowo, pzn, ksc, Wieszczyzyno 52,1 17,1 s. 255
- Chrząstowo, kls, nkl, Nakiel 53,2 17,5
- Chrzonowo, kls zob. Chrzanowo
- Chrzypsko Małe, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,2
- Chrzypsko Wielkie, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,2 s. 126
- Chudopsice, *Chudobczyce*, pzn, pzn, Lubosz 52,5 16,1 s. 252
- Chudzice, kls, pzd, Romiejewice 52,2 17,3
- Chumiętki, pzn, ksc, Krobia, d 51,8 16,9 s. 245
- Chutki, *Krowica Pusta* – część, kls, kls, Rajsko 51,7 18,3
- Chwalczewo (Chwaliszewo), *Chwaliszew*, kls, kls, Sulimierzycze, ks 51,6 17,5 s. 81, 88, 207, 244
- Chwalenice**, kls, pzd, Kobelin 186
- Chwalenice** (Chwałęcice), kls, pzd, Milesna Górka 186
- Chwałęcice (Fałęcice, Fałęcice), kls, kls, Chlewo 51,7 18,4
- Chwałęcice (Chwaliszycze), *Chwaliszycze*, kls, pzd, Milesna Górka 52,3 17,4
- Chwałęcice, pzd zob. Chwalenice
- Chwałęcinko, *Chwałęcinek*, pzn, ksc, Panienska 52,0 17,3
- Chwałęcino, *Chwałęcín*, kls, pzd, Panienska 52,0 17,3
- Chwalibogowo, kls, pzd, Graboszewo 52,3 17,7
- Chwalibogowo Małe, *Chwalibogówko*, kls, pzd, Bardo 52,3 17,5
- Chwalibogowo Wielkie, *Chwalibogowo*, kls, pzd, Bardo 52,3 17,5
- Chwalikowice, *Chwałkowice*, kls, pzd, Staw 52,3 17,7
- Chwalim, pzn, ksc, Kopanica 52,1 15,8 s. 50, 206
- Chwalimie 94
- Chwalimirowo, nkl zob. Falmierowo
- Chwaliszew, kls zob. Chwalczewo
- Chwaliszewo, kls, kcn, Smogulec 53,0 17,3
- Chwaliszewo (Waliszewo, Waliszowo), *Poznań-Chwaliszewo*, pzn, pzn, Poznań-św. Mikołaja, miasto, d 52,4 16,9 s. 122, 211, 214, 246, 292–294, 296, 307–309, 380, 414
- Chwaliszewo, kls zob. Chwalczewo
- Chwaliszycze, pzd zob. Chwałęcice
- Chwalmirowo, nkl zob. Falmierowo
- Chwałka, kls, nkl, Mrocza, młyn 53,2 17,6 s. 203
- Chwałkowice, pzd zob. Chwałikowice
- Chwałkowo, *Chwałkowo Kościelne*, pzn, ksc, Chwałkowo 52,0 17,2 s. 126, 206
- Chwałkowo, *Chwałkówko*, kls, gzn, Łubowo 52,5 17,4 s. 253
- Chwałkowo, pzn, ksc, Krobia 51,7 17,0
- Chwałkowo, kls, pzd, Mądre 52,2 17,2
- Chwałkowo Kościelne, ksc zob. Chwałkowo
- Chwałkówko, gzn zob. Chwałkowo
- Chwałowo, *Komorze Przybysławskie* – część, kls, pzd, Pogorzelnica 52,1 17,6
- Chwałszycze, pzd zob. Chwałęcice
- Chwarstnica*, wlc zob. Mielęcín, pzn, wlc 185, 206, 255
- Chwarńnica, wlc zob. Mielęcín
- Chwiram (Chwierama, Chwirama), pzn, wlc, ks 53,2 16,4 s. 144, 149, 242
- Chyby, pzn, pzn, Kiekrz 52,5 16,7
- Chycina, pzn, pzn, Chycina 52,5 15,4 s. 107, 125, 142, 148
- Chylin, knn zob. Chilino
- Chytrowo Wieś, pzd zob. Jaraczewo Wieś
- Ciąszczewo** (Ciuszewo, Czasczewo, Czinszewo), pzn, ksc, Lubiń, folwark, d 204
- Ciążeń, pzd zob. Kobylice
- Ciążym (Ciążyń), *Ciążeń*, kls, pzd, Ciążym, d 52,2 17,8 s. 125, 183, 210
- Ciążym, *Ciążyń*, pzn, pzn, Boruszyno 52,8 16,6 s. 98, 117, 200, 252
- Ciążym, pzd zob. Kobylice
- Ciążyń, pzn zob. Ciążym
- Cichowo, pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,9 s. 246
- Cichowo (Czechowo), *Cichów*, kls, knn, Brudzew 52,1 18,6
- Ciechel, *Czechel*, kls, kls, Kucharki Rycerskie 51,8 17,9
- Cieciorka, pzn zob. Cietrzewka
- Cieczna**, kls, pzd, Gozdowo 186
- Ciekowo, kls zob. Czokowo
- Cielcza, kls, pzd, Cielcza 52,0 17,4 s. 126, 252
- Cielmice (Cielnice), kls, pzd, Borek 51,9 17,2
- Cielmowo, *Cielimowo*, kls, gzn, Gurowo 52,5 17,6
- Ciema, kls zob. Cienia
- Ciemino, knn zob. Cienino Małe
- Cienia (Ciema), *Cienia Pierwsza*, kls, kls, Opatówek, d 51,7 18,2 s. 245, 330
- Cienin Kościelny, knn zob. Cienino Wielkie
- Cienino Małe (Ciemino, Cienino), *Cienin Zaborny*, kls, knn, Cienino Wielkie 52,3 17,9 s. 255

- Cienino Wielkie (Cienino, Czermino Wielkie), *Cienin Kościelny*, kls, knn, Cienino Wielkie 52,3 18,0 s. 123, 137, 138, 148, 186, 255
- Ciepielewo (Ciepielowo), *Ciepielew*, kls, kls, Chlewo 51,8 18,4
- Cierpięgi, gzn zob. Jędrzejewo
- Ciesielski, pzn zob. Cieśle
- Cieszkowo, kcn zob. Ciężkowo
- Cieszukowo, *Cieszuków*, kls, kls, Staw i Rajsko 51,7 18,3 s. 83, 253
- Cieśle, kls, kls, Kajewo 51,9 17,8 s. 264
- Cieśle, pzn, pzn, Nieproszewo 52,4 16,6 s. 264
- Cieśle (Ciesielski), pzn, pzn, Rogoźno, folwark, k 52,8 17,0 s. 204, 243, 264
- Cieśle, *Cieśle Wielkie*, kls, pzd, Pyzdry, m 52,2 17,6 s. 250, 264
- Cietrzewka** (Cieciorka, Cietrzewski Młyn, Trzetrzewka), pzn, pzn, Chojnica, młyn 52,5 16,9 s. 203
- Cietrzewnica, *Trzeciwnica*, kls, nkl, Nakiel, k 53,2 17,6 s. 242
- Ciężkowo (Cieszkowo), kls, kcn, Słupy 52,9 17,6
- Ciołkowo, pzn, ksc, Krobia 51,7 16,9
- Ciosaniec, pzn, ksc, Stary Klasztor, d 51,9 16,0 s. 94, 106, 200, 247
- Ciosna (Ociosna, Ociosny), kls, pzd, Słupca 52,3 17,8
- Ciszewo, kcn zob. Czeszewo
- Ciszkowo, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,4 s. 253
- Ciświca, kls, pzd, Siedlimin 51,9 17,5
- Ciuszewo, ksc zob. Ciąszczewo
- Ciuszewo, ksc zob. Ciąszczewo
- Cotoń, gzn zob. Czatom
- Cyk, pzn zob. Klapsztyn
- Cykier, *Sikory*, pzn, wlc, k 53,6 16,2 s. 190, 145, 149, 242
- Cykowo (Cykowo Wielkie), pzn, ksc, Kamieniec 52,2 16,4
- Cykówko (Cykowo, Cykowo Małe), pzn, ksc, Kamieniec 52,2 16,4
- Czachorowo, pzn, ksc, Gostyń, 51,8 16,9 s. 255
- Czachory, kls, kls, Droszewo 51,7 17,9 s. 263
- Czacz, pzn, ksc, Czacz 52,0 16,5 s. 126, 206, 261, 272
- Czadów, wlc zob. Sadowo
- Czajcze, kls, nkl, Wysoka 53,2 17,1 s. 207
- Czajkowo, pzn, ksc, Gostyń 51,9 16,9 s. 255
- Czaple, *Brudzew* – część, kls, knn, Brudzew 52,1 18,6
- Czaplinek, pzn, wlc, Czaplinek, miasto, k 53,6 16,2 s. 52, 102, 103, 125, 135, 145, 149, 188, 211, 214, 219, 236, 242, 290
- Czaplino, pzn zob. Głochotka
- Czapury, pzn, pzn, Głuszyna, młyn, d 52,3 16,9 s. 203, 248
- Czarkowo, ksc zob. Czarnków
- Czarmuń, nkl zob. Czarnom
- Czarmyśl, *Trzemeszno Lubuskie*, pzn, pzn, Czarmyśl 52,4 15,2 s. 93, 125, 142, 148, 206
- Czarne Małe, wlc zob. Swartężel Mały
- Czarne Piątkowo, pzd zob. Piątkowo Małe
- Czarne Wielkie, wlc zob. Swartężel Wielki
- Czarnków (Czarnkowo), *Konin-Czarnków*, kls, knn, Morzysław, k 52,2 18,2 s. 243
- Czarnków, *Czarkowo*, pzn, ksc, Kościan, m 52,1 16,6 s. 250, 369, 372, 375, 376, 377, 379
- Czarnków, *Czarkowo*, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,8
- Czarnków = Czarnków, Górny Młyn**, pzn, pzn, Czarnków, miasto 52,9 16,5 s. 99, 100, 104, 125, 161, 171, 178, 187, 189, 197, 200, 204, 211, 214, 219, 227, 228, 271, 273
- Czarnków, pzn zob. Kissy
- Czarnków, pzn zob. Osuch
- Czarnom, *Czarmuń*, kls, nkl, Zabartowo 53,3 17,4 s. 261
- Czarnoska (Czarnostka, Czarnuszka), *Czarnuszka*, kls, kls, Sośnica 51,9 17,6
- Czarnotki = Czarnotki (Czarnoty), Ociosny*, kls, pzd, Niezamyśl 52,1 17,2
- Czarnotul, kls, gzn, Kwieciszewo 52,7 18,0 s. 84
- Czarnuszka, kls zob. Czarnoska
- Czarny Sad, kls, pzd, Koźmin 51,8 17,4
- Czartki, kls, kls, Borkowo 51,8 18,1
- Czartki, kls, pzd, Środa 52,2 17,2
- Czartowo, kls, knn, Skulsko 52,5 18,3 s. 58, 91
- Czasczewo, ksc zob. Ciąszczewo
- Czasczewo, ksc zob. Ciąszczewo
- Czaszki (Czaski), kls, kls, Rypinek, m 51,8 18,0 s. 250, 314, 327, 329, 330
- Czatom, *Cotoń*, kls, gzn, Lubecz, d 52,7 17,6 s. 245
- Cząstków, gzn zob. Częstkowo
- Cząszczewo, *Cząszczew*, kls, pzd, Cielcza 52,0 17,4 s. 252
- Czechel, kls zob. Ciechel
- Czechowo, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,6 s. 253
- Czechowo, knn zob. Cichowo
- Czechy, kls, gzn, Kłecko 52,6 17,4 s. 263
- Czechy, *Czechyń*, pzn, pzn, Piła, k 53,3 16,6 s. 104, 194, 242, 263
- Czechyń, pzn zob. Czechy
- Czekanowo, kls, gzn, Lechnino 52,8 17,1 s. 115
- Czekanowo, *Czekanów*, kls, kls, Lewkowo 51,7 17,8
- Czekowo (Ciekowo, Czeków), *Ceków*, kls, kls, Kosmowo, k 51,9 18,2 s. 244
- Czeluścino, *Czeluścin*, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,5
- Czeluścino, *Czeluścin*, kls, pzd, Pępowo Małe 51,7 17,1
- Czemierowo, *Czemierów*, kls, pzd, Szymanowice 52,1 17,7
- Czemikowo 101
- Czempiń, pzn, ksc, Czempiń, miasto 52,1 16,7 s. 110, 119, 126, 211, 214, 255, 271, 290
- Czepiec, ksc zob. Trzebiec
- Czerleninko (Czerlenino, Czerlenino Małe, Czermielinko), *Czerlejnko*, pzn, pzn, Czerlenino, d 52,4 17,2 s. 246
- Czerlenino, *Czerlin*, kls, kcn, Czeszewo 52,9 17,3 s. 207
- Czerlenino (Czerlenino Wielkie, Czerlenino), *Czerlejnko*, pzn, pzn, Czerlenino, d 52,4 17,2 s. 125, 183, 246
- Czermino (Czyrmino), *Czermin*, kls, kls, Czermino 51,9 17,7 s. 124, 205
- Czermino (Czyrmino), *Czerminek*, kls, kls, Kucharki Rycerskie 51,8 17,9 s. 320
- Czermino Wielkie, knn zob. Cienino Wielkie
- Czerniec, knn zob. Nowa Wieś
- Czerniejewo, gzn zob. Czerniewo
- Czerniewo = Czerniewo, Czerniewo* (Czerniewska Wieś), *Czerniejewo*, kls, gzn, Czerniewo, miasto 52,4 17,4 s. 44, 72, 123, 211, 213, 252, 290
- Czernin, Śląsk s. 97
- Czerwonak (Czerwony Młyn), pzn, pzn, Kicina, młyn, d 52,5 16,9 s. 203, 246
- Czerwony Kościół (Czerwona Wieś), *Czerwona Wieś*, pzn, ksc, Czerwony Kościół 52,0 16,7 s. 126, 204, 206
- Czerwony Młyn (Przepadek), *Poznań – część*, pzn, pzn, Święty Wojciech, młyn, d 52,4 16,9 s. 203, 248
- Czerwony Młyn, pzn zob. Czerwonak
- Czesławice, kls, kcn, Gołańcza 53,0 17,2
- Czesram, *Golejewko* – część, pzn, ksc, Czesram 51,6 17,0 s. 114, 126, 183
- Czeszewo, kls, kcn, Czeszewo 52,9 17,3 s. 119, 123, 207
- Czeszewo, kls, pzd, Czeszewo 52,1 17,5 s. 42, 125
- Czeszewo (Cziszewo), *Ciszewo*, kls, kcn, Chodzież, folwark 53,0 16,8 s. 204
- Czewujewo, kls, kcn, Izdebnio 52,8 17,6
- Częstkowo, *Cząstków*, kls, gzn, Dobrosołowo 52,3 18,0
- Czinszewo, ksc zob. Ciąszczewo
- Cziszewo, kcn zob. Czeszewo
- Człopa, pzn, pzn, Człopa, miasto 53,1 16,1 s. 43, 102, 103, 125, 143, 188,

- 196, 211, 214, 219, 252, 254, 271, 273, 290
- Czmachowo, *Ćmachowo*, pzn, pzn, Biezdrowo 52,7 16,3
- Czmian (Czmań) Czmań, *Czmoń*, kls, pzd, Radzewo 52,2 17,0 s. 252
- Czołnochowo, *Czołnochów*, kls, kls, Szymanowice 52,0 17,7
- Czołowo, kls, knn, Osiek Wielki, k 52,2 18,6 s. 243
- Czołowo, kls, pzd, Mieczewo 52,2 17,0
- Czuchary, *Suchary*, kls, nkl, Sądziejno 53,2 17,6 s. 265
- Czuczarz (Czuczacz), *Szczuczarz*, pzn, pzn, Człopa 53,0 16,0 s. 102, 103, 194, 252
- Czyrnino, kls zob. Czermino
- Czyżewo, *Czyżew*, kls, knn, Dąbroszyno 52,1 18,1 s. 262
- Czyżkowo, nkl zob. Szyszkowo
- Ćmachowo, pzn zob. Czmachowo
- Ćwichowo, gzn zob. Chrościnko
- Ćwierdzino, *Ćwierdzin*, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie 52,5 17,8
- Dachowa, pzn, pzn, Pierzchno 52,3 17,1 s. 272
- Dakowy Mokre, ksc zob. Dokowo Mokre
- Dakowy Suche, ksc zob. Dokowo Suche
- Dalabuski (Dalabuszki, Dalebuski), *Dalabuszki*, pzn, ksc, Kunowo 51,9 16,9
- Daleszyno, *Daleszyn*, pzn, ksc, Gostyń Stary 51,9 16,9
- Dalewo, pzn, ksc, Dalewo, d 52,0 16,9 s. 126, 206, 246
- Damlank, *Dębołęka*, pzn, wlc 146
- Danabórz, kls, kcn, Łekno 52,9 17,2 s. 225
- Daniszew, knn zob. Daniszewo
- Daniszewo, *Daniszew*, kls, knn, Białkowo 52,1 18,5
- Daniszyno (Daniszyn), *Daniszyn*, kls, kls, Odalanów, k 51,7 17,6 s. 120, 244
- Danków, gzn zob. Denkowo
- Darawskie; *Wągrowiec* – część; kls, kcn, przedmieście, d 247
- Darnowo, pzn, ksc, Wyskocz 52,1 16,7 s. 254
- Daszewice, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 16,9
- Dawnica, nkl zob. Lędyczek
- Dąb, gzn zob. Krasny Dąb
- Dąbcze, ksc zob. Dąbiec
- Dąbe, kls zob. Dębe
- Dąbie, *Rogalin* – część, pzn, pzn, Rogalino, młyn 52,2 16,9 s. 203, 290
- Dąbiec, *Dąbcze*, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,6 s. 111, 206
- Dąbki, kls, nkl, Wyrzysko 53,1 17,3 s. 207
- Dąbroszyn, knn zob. Piskoszewo
- Dąbroszyno, *Dąbroszyn*, kls, knn, Dąbroszyno 52,1 18,1 s. 123
- Dąbrowa, kls, kcn, Janczewo i Kozielsko 52,8 17,4 s. 44, 84, 135, 265
- Dąbrowa, *Stara Dąbrowa*, pzn, ksc, Gościeszyno 52,1 16,1 s. 44, 206, 265
- Dąbrowa (Dąbrówka, Dąbrówka Wielka), pzn, pzn, Skórzewo 52,4 16,7 s. 44, 265
- Dąbrowa, kls, pzd, Dębno, pustka 44, 265
- Dąbrowa (Dąbrówka), *Dąbrówka Kościelna*, kls, gzn, Dąbrowa 52,6 17,1 s. 44, 72, 123, 207, 265
- Dąbrowa, kls, pzd, Kobierno 51,8 17,5 s. 44, 61, 252, 265
- Dąbrowa, kls, pzd, Niezamyśl 52,1 17,1 s. 44, 111, 265
- Dąbrowa, kls, gzn, Parlino 52,7 17,9 s. 44, 265
- Dąbrowa Aaron (Dąbrowa), *Dąbrowa*, kls, kls, Rajsko 51,7 18,3 s. 44, 265
- Dąbrowica, kls, knn, Rzgowo, pustka 265
- Dąbrowica (Dąbrowice), *Dąbrowice Stare*, kls, knn, Kościelec, k 52,2 18,5 s. 243, 265
- Dąbrowice, knn zob. Dąbrowica
- Dąbrówka, *Dąbrówka Wielkopolska*, pzn, ksc, Dąbrówka 52,3 15,8 s. 125, 206, 265
- Dąbrówka, kls, gzn, Mogilno 52,7 18,0 s. 265
- Dąbrówka, *Dąbrówka Słupska*, kls, kcn, Słupy 52,9 17,6 s. 138, 265, 278
- Dąbrówka, *Dąbrówka Ludomska*, pzn, pzn, Ludomie 52,7 16,8 s. 265
- Dąbrówka, *Dąbrówka Leśna*, pzn, pzn, Oborniki, m 52,7 16,8 s. 250, 265
- Dąbrówka, *Augustcin*, kls, nkl, Glisno, pustka 265
- Dąbrówka, pzn, ksc 265
- Dąbrówka, pzn, pzn, Skórzewo 52,4 16,7 s. 255, 265
- Dąbrówka, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,1 s. 265
- Dąbrówka Kościelna, gzn zob. Dąbrowa
- Dąbrówka Leśna, pzn zob. Dąbrówka
- Dąbrówka Ludomska, pzn zob. Dąbrówka
- Dąbrówka Słupska, kcn zob. Dąbrówka
- Dąbrówka Wielka, pzn zob. Dąbrowa
- Dąbrówka Wielkopolska, ksc zob. Dąbrówka
- Dąbrówka, gzn zob. Dąbrowa
- Dąbrówka, pzn zob. Dąbrowa
- Dąbrze, pzd zob. Dębice
- Debrzno, *Debrzno Wieś*, kls, nkl, Debrzno (Frydlant), 53,5 17,2 s. 56, 75, 76, 207
- Debrzno (Frydland), woj. pomorskie 124
- Dechsel, *Deszczno* 290
- Denkowo (Domkowo), *Danków*, kls, gzn, Złotkowo 52,4 18,0
- Desna (Deszna), *Deszno*, kls, kls, Turek 52,0 18,3
- Deszna**, kls, kls, Staw, folwark 187, 205
- Dębagóra, kcn zob. Dębagóra
- Dębe, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,5 s. 253, 254
- Dębe, *Dęby*, kls, knn, Grzymiszew 52,1 18,4
- Dębe (Dąbe, Dęby), kls, kls, Dębe 51,8 18,1 s. 77, 88, 124, 330
- Dębice (Dąbrze), *Dębicz*, kls, pzd, Mączniki 52,3 17,3
- Dębiec (Dębin), kls, pzd, Bnin 52,2 17,1 s. 118
- Dębienek, *Dębionek*, kls, nkl, Dębowo 53,2 17,4 s. 207
- Dębłowo (Przysieka), kls, gzn, Modliszewo Małe, kds 52,6 17,5 s. 182, 183, 244, 246
- Dębna (Dębny), *Dębno Królewskie*, kls, knn, Dębna, k 52,3 18,6 s. 72, 123, 243
- Dębica (Dębica Wielka), *Dębica* – część, kls, gzn, Dębica Mała 52,6 17,4 s. 138, 140, 148, 253
- Dębica Mała, *Dębica* – część, kls, gzn, Dębica Mała 52,6 17,4 s. 72, 122, 253
- Dębno, kls, nkl, Dębno 53,2 17,3 s. 82, 88, 124, 207
- Dębno, kls, pzd, Dębno 52,1 17,4 s. 111, 126, 253
- Dębno Królewskie, knn zob. Dębna
- Dębno Wielkie = Dębno Wielkie, Dębno Małe*, *Dębno*, pzn, pzn, Stęszew 52,3 16,7 s. 254
- Dębny, knn zob. Dębna
- Dębagóra (Dębagóra), kls, kcn, Kcynia 53,0 17,4
- Dębagóra, pzn, pzn, Wierzenica, d 52,5 17,0 s. 247
- Dębołęka, wlc zob. Damlank
- Dębowa Łęka, pzn, wch, Dębowa Łęka 51,8 16,3 s. 126, 144, 149, 161, 162, 171, 206, 207, 277, 161, 162
- Dębowiec, *Dębowiec*, kls, gzn, Wilczyno 52,5 18,1
- Dębowo, kls, nkl, Dębowo 53,2 17,4 s. 124, 207
- Dębówko, *Dębówko Nowe*, kls, nkl, Krostkowo 53,1 17,1 s. 181
- Dębówko Stare, *Dębówko Stare*, kls, nkl, Krostkowo 181
- Dębrzno, *Ławica*, pzn, pzn, Sieraków 52,6 16,0 s. 183, 255
- Dębsko, pzn, ksc, Wielichowo, d 52,1 16,2 s. 245
- Dębsko (Dębsko Ostroróg, Dębsko Rudnicki), kls, kls, Liskowo 51,8 18,3 s. 178, 207
- Dęby, *Dęby Szlacheckie*, kls, knn, Dęby 52,3 18,6 s. 72, 123
- Dęby, kls zob. Dębe
- Dęby, knn zob. Dębe

- Dłonia (Dłonie, Dłoń), *Dłoń*, pzn, ksc, Kołaczkowice 51,7 17,0 s. 111
- Dłotlice, woj. lubelskie 237
- Długa Wieś, *Długa Wieś Druga*, kls, kls, Stawiszyn, k 51,9 18,1 s. 207, 244
- Długa Goślina, pzn zob. Goślina Długa
- Długi Dwór, wlc zob. Langenhof
- Długie Nowe, pzn, wch, Długie Stare 51,8 16,4 s. 105, 251, 252, 255, 277
- Długie Stare, pzn, wch, Długie Stare 51,8 16,4 s. 105, 126, 144, 149, 206, 252, 255, 277
- Długoleśka, kls, pzd, Kobelin 51,7 17,2
- Dłusko, *Dłusk*, kls, pzd, Pyzdry, k 52,2 17,6 s. 244
- Dłusko, *Krasne Dłusko*, pzn, pzn, Skwierzyna 52,6 15,6 s. 42, 117
- Dłużyna (Dłuszyna), pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,3 s. 112, 185, 206, 251
- Dobczyno, *Dobczyn*, pzn, ksc, Wieszczyzno 52,0 17,1
- Dobiejewo, kls, gzn, Łopienno 52,7 17,4
- Dobiejewo, gzn zob. Wilamowo
- Dobiertki, *Radzewice* – część, pzn, pzn, Mieczewo 52,2 16,9 s. 184
- Dobieszewice, kls, gzn, Trląg 52,8 18,0
- Dobieszewko, kls, kcn, Chojna 53,0 17,3
- Dobieszewo, kls, kcn, Smogulec 53,0 17,3
- Dobieszewo, kcn zob. Skoczek
- Dobieżyn, pzn zob. Dowieżyno
- Dobino, wlc zob. Braksztyn
- Dobra, woj. łeczykie 290
- Dobrza Mała (Dobrzca Mała), *Kalisz-Dobrzec*, kls, kls, Rypinek, ms 51,8 18,0 s. 81, 250, 328, 329, 330
- Dobrelewo (Dobrylewo), *Dobrylewo*, kls, kcn, Góra 52,9 17,7 s. 278
- Dobroń, *Dobrzyca*, pzn, wlc 53,4 16,4
- Dobrojewo, pzn, pzn, Ostroróg 52,6 16,4
- Dobrosołowo, kls, gzn, Dobrosołowo 52,3 18,0 s. 78, 88, 123
- Dobrowo (Dubrowo), *Dobrow*, kls, knn, Dobrowo, d 52,1 18,6 s. 84, 88, 123, 245
- Dobrylewo, kcn zob. Dobrelewo
- Dobrzca Mała, kls zob. Dobrza Mała
- Dobrzec, (*Kalisz-Dobrzec Wielki*), kls, kls, Dobrzec, dm 51,8 18,0 s. 78, 80, 123, 186, 207, 233, 248, 250, 328, 329, 330, 331
- Dobrzyca, pzn, pzn, Piła, k 53,2 16,7 s. 55, 104, 194, 206, 242
- Dobrzyca, kls, kls, Dobrzyca, miasto 51,9 17,6 s. 78, 114, 126, 211, 213, 226, 290
- Dobrzyca, kls zob. Klonowa
- Dobrzyca, wlc zob. Dobroń
- Dobrzyniewo, kls, nkl, Koszutowo 53,2 17,2
- Dochnowo (Dochanowo, Dochonowo), *Dochanowo*, kls, kcn, Gorzyce, d 52,9 17,6 s. 207, 245
- Dojutrowo, *Dojutrow*, kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0 s. 252
- Dokowo Mokre, *Dakowy Mokre*, pzn, ksc, Dokowo Mokre 52,3 16,4 s. 125, 206, 253, 266
- Dokowo Suche, *Dakowy Suche*, pzn, ksc, Dokowo Mokre 52,3 16,5 s. 206, 253, 266
- Doktorowo, *Grodzisk Wielkopolski* – część, pzn, ksc, Grodzisko 52,2 16,3 s. 178, 206
- Dolany, kls, knn, Łądek, d 52,2 17,9 s. 247, 263
- Dolaszewo, pzn, pzn, Piła, k 53,2 16,6 s. 104, 194, 242
- Dolnik, kls, nkl, Głupczyzno, młyn 53,3 16,9 s. 203
- Dolsko, *Dolsk*, pzn, ksc, Dolsko, miasto, d 52,0 17,0 s. 10, 11, 44, 114, 117, 126, 178, 188, 211, 214, 221, 245, 337, 380–384, 386–398, 414
- Domachowo, pzn, ksc, Domachowo, d 51,8 17,0 s. 126, 206, 245
- Domaradzice, pzn, ksc, Dupino 51,6 17,1 s. 263
- Domasław (Domasław Wielgi), *Damasławek* – część, kls, kcn, Janczewo 52,8 17,5
- Domasław Mniejszy, *Damasławek*, kls, kcn, Janczewo 52,8 17,4
- Dominice, pzn, ksc, Włoszakowice 51,9 16,2 s. 105, 231, 251
- Dominowo (Duminowo), kls, pzd, Giecz 52,3 17,3
- Domkowo, gzn zob. Denkowo
- Donatowo, pzn, ksc, Rąbino, d 52,1 16,8 s. 248
- Dopiewiec, pzn zob. Dupiewiec
- Dopiewo, pzn zob. Dupiewo
- Dormowo, pzn zob. Durmowo
- Dowieżyno, *Dobieżyn*, pzn, pzn, Buk, d 52,3 16,5 s. 245
- Drachowo = Drachowo (Drachowo Romiejewice), Drachowo Kopiców*, kls, gzn, Gurowo 52,4 17,6 s. 253
- Drahim, *Stare Drawsko*, pzn, wlc, zamek, k 53,6 16,1 s. 179, 201, 226–228, 232, 242, 267
- Drawień, Marchia Brandenburska 94
- Drawski Młyn, pzn, pzn, Wieleń, młyn 52,9 16,0 s. 203, 266
- Drawsko, pzn, pzn, Wieleń, 52,9 16,0 s. 252, 266
- Drążno-Holendry, knn zob. Drążno
- Drążno, knn zob. Drążno
- Drążno, nkl zob. Drążno
- Drążno, pzd zob. Drążno
- Drebno, *Drewno*, kls, gzn, Niestronno, d 52,7 17,8 s. 246
- Drewno, gzn zob. Drebno
- Drezdenko (Dreisen), Marchia Brandenburska 93, 98, 290
- Drężyna (Drężyno, Ottendorf), *Dryżyna*, pzn, wch, Wyszaków 51,7 16,2 s. 97, 121, 206
- Drobnino, *Drobnin*, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,8 s. 255
- Drogocino**, pzn, pzn, Chojnica 52,5 16,8 s. 254
- Drogoszewo, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,1
- Droszewo, *Droszew*, kls, kls, Droszewo 51,8 17,9 s. 123, 186
- Drożdżyce (Drożyce), pzn, ksc, Modrze 52,2 16,6 s. 234
- Drożyn, *Drużyn*, pzn, ksc, Drożyn 52,2 16,5 s. 98, 108, 125
- Dryżyna, wch zob. Drężyna
- Drzązgi*, knn zob. Szetlewo Wielkie
- Drzązgowo, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,2
- Drżązna, pzd zob. Drżązno
- Drżązno (Drązno), *Drązno-Holendry*, kls, knn, Krzymowo 52,2 18,4 s. 137, 148, 245
- Drżązno, *Drązno*, kls, nkl, Drzewianowo 53,2 17,6 s. 86
- Drżązno (Drżązna, Drężzna), *Drązno*, kls, pzd, Młodujewo, d 52,3 17,9
- Drzeczkowo, pzn, ksc, Drzeczkowo 51,9 16,6 s. 108, 126, 252, 254
- Drzewce, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,8
- Drzewce, *Stare Drzewce*, pzn, wch, Drzewce 51,8 16,2 s. 97, 121, 126, 206
- Drzewce, kls, knn, Dęby 52,3 18,5
- Drzewce, kls, knn, Zagórów, d 52,1 17,8 s. 247
- Drzewianowo, kls, nkl, Drzewianowo 53,3 17,6 s. 124
- Drżeczewo, *Drżeczewo Drugie*, pzn, ksc, Gostyń, 51,9 17,0
- Drżeczna, pzd zob. Drżązno
- Drzonek, pzn, ksc, Śrem, k 52,0 17,0 s. 243, 384, 398
- Drzonek, *Drzonek Drugi*, pzn, pzn, Ludomie 52,8 16,8 s. 252
- Drzonowo, *Drzonowo Waleckie*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,1 s. 252
- Dubin, ksc zob. Dupino
- Dubin, ksc zob. Przedmieście Dupińskie
- Dubrowo, knn zob. Dobrowo
- Dubrowo, knn zob. Piskoszewo
- Duderlak, *Dudylany*, pzn, wlc, k 53,5 16,4 s. 53, 103, 145, 149, 191, 242
- Dudka, pzn, pzn, Człopa
- Duminowo, pzd zob. Dominowo
- Dunajec, *Izabelin*, kls, knn, Kleczew 52,4 18,1
- Dupice**, pzn, pzn, Głuszyna 187
- Dupiewiec, *Dopiewiec*, pzn, pzn, Dupiewo 52,4 16,7 s. 252
- Dupiewo (Dupiewa, Dupiewo Wielkie), *Dopiewo*, pzn, pzn, Dupiewo 52,4 16,6 s. 125, 206, 252

- Dupino, *Dubin*, pzn, ksc, Dupino, miasto 51,6 17,1 s. 118, 126, 211, 214, 262
- Durmowo, *Dormowo*, pzn, pzn, Kamiona, d 52,5 15,8 s. 245
- Durowo, *Wągrowiec-Durowo*, kls, kcn, Tarnowo, d 52,8 17,2 s. 247
- Durzyno, *Durzyn*, kls, pzd, Kobierno 51,7 17,4 s. 252
- Dusina, ksc zob. Duszyna
- Duszniki, pzn, pzn, Duszniki, d 52,4 16,4 s. 126, 206, 245, 264
- Duszno, kls, gzn, Duszno, d 52,6 17,8 s. 72, 122, 246
- Duszyna, *Dusina*, pzn, ksc, Gostyń Stary 51,9 16,9
- Dykowo (Dikowo), *Dzikowo*, pzn, wlc 53,2 16,3 s. 103, 206
- Dymna Kierszcza, knn zob. Kieźrza
- Dziadkowo, kls, gzn, Koldrąb 52,7 17,6
- Dziadowice, kls, kls, Malanów 52,0 18,3
- Działyń, gzn zob. Pępice
- Dziechowa, nkl zob. Zdziechowa
- Dziecice, pzd zob. Dziedzice
- Dziećmarowice, pzd zob. Dziećmarowo
- Dziećmiarki (Dziećmarki), kls, gzn, Waliszewo 52,6 17,4 s. 138, 253
- Dziećmiarki, gzn zob. Sępowo
- Dziećmiarowo (Dziećmarowice), *Dziećmierowo*, kls, pzd, Bnin, folwark 52,3 17,0 s. 204, 252
- Dziedno, kls, nkl, Mąkowsk, d 53,4 17,7 s. 207, 247
- Dziedzice (Dziecice), kls, pzd, Ciążyń, d 52,2 17,8 s. 245, 264
- Dziegiarnia, nkl zob. Dziektarnia
- Dzieskanowice, kls, gzn, Dzieskanowice, d 52,5 17,3 s. 72, 83, 123, 207, 246
- Dziekczyń, *Dziekszyn*, kls, kcn, Janowiec, młyn 52,8 17,4 s. 203
- Dziekszyn, kcn zob. Dziekczyń
- Dziektarnia, *Dziegiarnia*, kls, nkl, Dźwierzno 53,3 17,4
- Dzielice, kls, pzd, Rozdrażewo 51,8 17,4 s. 252
- Dziembowo, kls, nkl, Miasteczko 53,1 16,8 s. 88
- Dzierawy, knn zob. Dzierzawy
- Dzierśnica, pzd zob. Dzierznica
- Dzierzanowo, *Dzierżanów*, kls, pzd, Lutogniew 51,7 17,3 s. 254
- Dzierzawy (Dzierzany, Dziurawy), *Dzierzawy*, kls, knn, Koło, k 52,2 18,5 s. 243
- Dzierżazna (Dzierżazno), *Stare Dzierżazno*, kls, nkl, Złotowo 53,4 17,0 s. 198, 199
- Dzierzbino (Dzierzbin, Dziurbin), *Dzierzbin*, kls, kls, Dzierzbino 52,0 18,2 s. 124
- Dzierżazno Małe (Gapa Mała), *Dzierżazno Małe*, pzn, pzn, Wieleń, 53,0 16,2 s. 195
- Dzierzeszno Wielkie (Gapa Wielka), *Dzierżazno Wielkie*, pzn, pzn, Wieleń, 53,0 16,2 s. 195
- Dzierznica (Dzierśnica), kls, pzd, Milesna Górka 52,3 17,3
- Dzierzny (Dzierzmy), kls, knn, Osiek Wielki, młyn 52,2 18,5 s. 203
- Dzierżanów, pzd zob. Dzierżanowo
- Dzierżazno Małe, pzn zob. Dzierzeszno Małe
- Dzierżazno Wielkie, pzn zob. Dzierzeszno Wielkie
- Dzierżysław, kls, gzn, Siedlimowo 52,5 18,2
- Dziewierzewo, kls, kcn, Dziewierzewo 52,9 17,5 s. 123, 139, 207
- Dziewoklucz, kls, kcn, Żuń, 52,9 17,0 s. 207
- Dzięcielino, *Dzięcielin*, pzn, pzn, Międzychód, m 52,6 15,9 s. 250
- Dzięczyń, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,8
- Dzikowo, wlc zob. Dykowo
- Dzirbino, kls zob. Dzierzbino
- Dziurawy, knn zob. Dzierzawy
- Dzwonowo, gzn zob. Zwanowo
- Dzwonowo, pzn zob. Szonowo
- Dźwierzno (Dźwirzno), *Dźwierzno Wielkie*, kls, nkl, Dźwierzno 53,3 17,3 s. 82, 88, 124, 183, 184, 189, 212
- Dźwierzno Małe, nkl zob. Mała Wieś
- Dźwierzno Wielkie, nkl zob. Dźwierzno
- Dźwierzno, nkl zob. Wielka Wieś
- Dźwirzno, nkl zob. Dźwierzno
- Elbląg, woj. pomorskie, miasto 131
- Fabianowo, pzn zob. Pabianowo
- Fabianów, kls zob. Pabianowo
- Fałęcice, kls zob. Chwałęcice
- Fałęcice, kls zob. Chwałęcice
- Falimierowo, nkl zob. Falmierowo
- Falkenburg zob. Złocieniec
- Falkwald, *Sokola Dąbrowa*, pzn, pzn, Falkwald, d 52,5 15,3 s. 93, 110, 125, 142, 247
- Falmierowo (Chwalimirowo, Chwalimirowo, Falimierowo, Falmirowo), kls, nkl, Gromadno 53,2 17,2
- Fla(c)kensee, wlc zob. Flokesia
- Flato, Flatow, wlc zob. Złotowo
- Flokesia (Flakąsi, Fla(c)kensee, Flokensä), *Jeziorna*, pzn, wlc, k 53,5 16,4 s. 53, 190, 145, 149, 206, 242
- Frankfurt nad Odrą 273, 288, 290, 306
- Freiheit, weh zob. Wolnica
- Frydland (Fredlandt, Fredlądek, Friedland), *Mirowski*, pzn, wlc, miasto 53,3 16,0 s. 30, 53, 94, 122, 146, 149, 161, 173, 188, 211, 214, 227, 228, 267, 290
- Frydland zob. Debrzno
- Fulbek, *Iłowiec*, pzn, wlc, młyn 53,4 16,3 s. 192, 203
- Gablino (Gablewo), *Gablin*, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,3
- Gać, pzn, pzn, Gać 52,6 17,1 s. 108, 125
- Gać Moskurna (Gać Moskurnia), *Moskurnia*, kls, kls, Gać Powężowa 51,8 18,4 s. 178
- Gać Powężowa (Gać Ponażona, Gać Ponażowa), *Gać Powężowa*, kls, kls, Gać Powężowa 51,8 18,4 s. 124, 178, 186
- Gać Stirkowa**, kls, kls, Gać Powężowa? 178, 186
- Gadowo, *Gadów*, kls, knn, Dzierzbino, k 52,0 18,2 s. 244
- Gadów, knn zob. Gadowo
- Gaj, *Gaj Wielki*, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,5 16,5
- Gaj, pzn, ksc, Kunowo, folwark 52,0 17,0 s. 117, 204
- Gaj, pzn, ksc, Błociszewo 52,1 16,9 s. 200, 386
- Gaj, *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Marcin, m 52,4 16,9 s. 250, 292, 300
- Gaj, *Gaj Mały*, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,5 s. 206, 251, 253
- Gaj, kls, gzn, Wójcino, d 52,5 18,1 s. 247
- Gaj Mały, pzn zob. Gaj
- Gaj Wielki, pzn zob. Gaj
- Gaj, gzn zob. Żeleźnica
- Gaj**, kls, kls, Dobrzec 186
- Galejewko Małe, ksc zob. Golejewko
- Galewo, *Galew*, kls, knn, Brudzew 52,1 18,5 s. 207
- Galewo, *Galew*, kls, pzd, Borzęcice 51,9 17,5 s. 251
- Gałązki, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3
- Gałązki Małe (Charzewko, Chorzewko, Gałązki), kls, kls, Droszewo 51,8 17,9
- Gałązki Wielkie (Gałązki), kls, kls, Droszewo 51,8 17,9
- Gałczyńko, *Gałczynek*, kls, gzn, Rękawczyńno 52,5 17,9
- Gałczyńno, *Gałczyn*, kls, gzn, Rękawczyńno 52,5 17,9
- Gałżewo (Gałążowo), kls, pzd, Gałążewo, d 52,2 17,7 s. 109, 125, 245, 246
- Gałżewo, *Gałżewo*, kls, gzn, Lubecz, d 52,7 17,6 s. 246
- Gałow, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,5 s. 251, 253
- Gapa Mała, pzn zob. Dzierzeszno Małe
- Gapa Wielka, pzn zob. Dzierzeszno Wielkie
- Garaszewo, pzn, pzn, Głuszyna, d 52,4 16,9 s. 243
- Garbatka, pzn, pzn, Rogoźno, k 52,7 16,9
- Garbaty Most, *Zabrodzie*, pzn, pzn, Piła, k 53,3 16,7 s. 104, 194

- Garby, kls, pzd, Mądre, d 52,2 17,2 s. 246, 265
- Garby, pzn, pzn, Spławie 52,4 17,0 s. 265
- Garzew, kls zob. Gazewo
- Garzyno, *Garzyn*, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,7 s. 255
- Gawroniec (Gersdorf), Marchia Brandenburska 290
- Gawrony, pzn, ksc, Morka 52,0 17,0
- Gazewo (Gażewo), *Garzew*, kls, kls, Złotniki Wielkie, d 51,9 18,1 s. 248
- Gąbino, *Gąbin*, kls, kcn, Chomętowo, d 52,9 17,7 s. 249
- Gądecz, *Gącz*, kls, gzn, Gądecz 52,7 17,5 s. 72, 79, 80, 122
- Gądkki, pzn, pzn, Tulce 52,3 17,0
- Gąsawa, kls, gzn, Gąsawa, miasto, d 52,8 17,7 s. 57, 123, 211, 213, 247, 260, 266
- Gąsawy, pzn, pzn, Szamotuły, folwark 52,6 16,6 s. 204, 251
- Gąsiorowo (Gąsiorowa), *Gąsiorów*, kls, knn, Kościelec, k 52,2 18,5 s. 243
- Gąsiorowo, kls, pzd, Milesna Górka 52,3 17,4
- Gąsiorowo, *Gąsiorów*, kls, pzd, Pogorzelica 52,1 17,5 s. 119, 253
- Gdańsk, woj. pomorskie, miasto 131, 272–274, 397
- Genewa, miasto 140
- Gerlachowo, *Gierlachowo*, pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,8 s. 246
- Gersdorf zob. Gawroniec
- Gębarzewko, kls, gzn, Pawłowo 52,5 17,5
- Gębarzewo (Giemielno), kls, gzn, Pawłowo 52,5 17,5
- Gębice, pzn, ksc, Pępowo Małe 51,8 17,0
- Gębice, pzn, pzn, Czarnków 52,9 16,6
- Gębice, woj. brzeskie kujawskie 67
- Gęczew, pzd zob. Gęczewo
- Gęczewo, *Gęczew*, kls, pzd, Brzostkowo 52,1 17,5
- Gędek, *Kępa* – część, pzn, pzn, Piła, młyn, k 193, 204
- Giarszewo, kcn zob. Jaroszewo
- Giecz, kls, pzd, Giecz, d 52,3 17,3 s. 95, 125, 246
- Gielino, pzd zob. Wielino
- Giemielno Dolne, gzn zob. Jemielno Małe
- Giemielno, gzn zob. Gębarzewo
- Giemielno, gzn zob. Jemielno
- Gieratowo (Gierlatowo), *Gierlatowo*, kls, pzd, Nekla 52,4 17,4
- Gierlachowo, ksc zob. Gerlachowo
- Gierzuzino, kcn zob. Jezurzyno
- Gierzyno, *Jerzyn*, kls, gzn, Wronczyno, k 52,5 17,2 s. 244
- Giesen, wlc zob. Giżyno
- Giewartowo, *Giewartów*, kls, gzn, Giewartowo 52,4 17,9 s. 123, 186
- Gieziorki, kcn zob. Jeziorki
- Gilinie, kls zob. Ilmie
- Girka, ksc zob. Jerka
- Giszyn, wlc zob. Giżyno
- Giżałki, *Gizalki*, kls, kls, Szymanowice 52,0 17,7
- Giżyce (Grzyce), kls, kls, Giżyce 51,5 18,1 s. 44, 123, 330
- Giżyno (Giesen, Giszyn, Gysno), pzn, wlc 53,3 15,9 s. 146, 206, 255
- Glesno, nkl zob. Glisno
- Glinka Księża (Glinka Kapitulna), *Glinka Duchowna*, kls, gzn, Iwno, d 52,4 17,2 s. 246
- Glinka Pańska, *Glinka Szlachecka*, kls, gzn, Iwno 52,4 17,2
- Glinki Mokre 94
- Glinno, kls, gzn, Raczkowo 52,7 17,2 s. 265
- Glinno Małe, *Biedrusko* – część, pzn, pzn, Chojnica 52,5 16,9 s. 265
- Glinno Wielkie, *Biedrusko* – część, pzn, pzn, Chojnica 52,5 16,8 s. 265
- Glińsk (Leimnitz), Śląsk 54
- Glińsko, pzn, ksc, Śmigiel 52,0 16,5 s. 265, 272
- Glisno, *Glesno*, kls, nkl, Glisno 53,2 17,3 s. 124, 181, 184, 207, 265
- Glisno, Marchia Brandenburska 93
- Gliszczce, *Gliszcz*, kls, nkl, Sąsiedzko 53,2 17,7
- Gliszczyno**, kls, nkl, [nieznana] 186
- Głowiowio, knn zob. Głowiewo
- Głazewo, pzn, pzn, Kamiona, d 52,5 15,9 s. 245
- Głębobczek = Głębobczek, Góra*, pzn, pzn, Głębobczek 52,6 17,1 s. 43, 125, 187
- Głębokkie, kls, gzn, Sławno 52,6 17,3
- Głochotka, *Czaplino*, pzn, pzn, Piła, młyn, k 53,2 16,7 s. 104, 193, 203, 242
- Głochowo**, kls, pzd, Gozdowo 186
- Głodno, kls, knn, Konin 52,2 18,3
- Głodno, pzn, ksc, Wolsztyn 52,2 16,1
- Głodowo (Przyrówno), kls, knn, Kawnica 52,3 18,1
- Głoginino (Głogino), *Głoginin*, kls, pzd, Cerekwica 51,9 17,3
- Głogowa, kls, kls, Głogowa, d 51,7 17,7 s. 126, 248
- Głogowa, kls, knn, Rusocice 52,1 18,4
- Głogowiec, *Głogówiec*, kls, gzn, Strzelce 52,7 18,1 s. 84
- Głogów (Gross Glogau), Śląsk, miasto 40, 160, 238, 248, 272, 275, 288, 290, 305, 332, 351, 355, 359, 361, 378, 379, 397
- Głomia, nkl zob. Skórka
- Głomsk, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 17,1 s. 207, 251, 266
- Głoski, *Głóski*, kls, kls, Kościół 51,8 17,9 s. 330
- Głowaczewo, wlc zob. Klawiter
- Głowiewo (Głowiowio), *Głowiew*, kls, knn, Kuchary, k 52,1 18,1 s. 243
- Głowy, kls, gzn, Ryszewko, d 52,7 17,7 s. 57, 247
- Głowy, kls, knn, Dobrowo 52,1 18,6
- Głóski, kls zob. Głoski
- Głowczyno, *Głowczyn*, kls, kls, Iwanowice 51,6 18,3
- Głowiew, knn zob. Głowiewo
- Główna, *Poznań-Główna*, pzn, pzn, Święty Jan, d 52,4 16,9 s. 245, 310–311
- Głubczyn, nkl zob. Głupczyno
- Głuchowa (Głuchowo), *Głuchów*, kls, pzd, Pogorzal 51,8 17,2 s. 93, 110, 111, 207
- Głuchowo, pzn, pzn, Biezdrowo 52,6 16,3
- Głuchowo, pzn, pzn, Komorniki, d 52,3 16,7 s. 246
- Głuchowo, pzn, ksc, Głuchowo 52,2 16,7 s. 126
- Głuchowo, Marchia Brandenburska 93
- Głuchowo, pzd zob. Głuchowa
- Głuchowo**, kls, kls, Droszewo 186
- Głuchów, woj. krakowskie 232
- Głuchów, pzd zob. Głuchowa
- Głupczyno, *Głubczyn*, kls, nkl, Głupczyno 53,2 16,9 s. 82, 86, 88, 124, 207, 254, 262
- Głuponie (Głuponia, Głuponice), pzn, pzn, Brody 52,4 16,3 s. 252
- Głuszyna, *Poznań-Głuszyna*, pzn, pzn, Głuszyna, d 52,3 16,9 s. 118, 125, 187, 245
- Gniazdowo (Gniazdów), *Gniazdów*, kls, kls, Skalmierzyce 51,7 17,9 s. 330
- Gniazdów, kls zob. Gniazdowo
- Gniewkowo, woj. inowrocławskie, miasto 289
- Gniewowo, pzn, ksc, Woniesiecz, d 52,0 16,6 s. 246
- Gniezno (Gniezna), kls, gzn, Gniezno-Świętej Trójcy, miasto, k 52,5 17,5 s. 11, 31, 34, 39–41, 47–49, 63, 64, 67, 72, 79, 83, 86, 89, 90, 94, 122, 123, 138, 151, 153–156, 161, 162, 165, 186, 189, 204, 211, 213, 216, 221, 224, 227, 229, 234, 237, 238, 243, 248, 272–275, 285, 289, 311, 331, 333–338, 342, 343, 347, 351, 414
- Gniezno, gzn zob. Grzybowo, Jarkuszewo, Jędrzejewo, Kustodia, Piotrowo, Skrzyńka, Winiary, Wójtostwo
- Gnino, *Gnin*, pzn, ksc, Gnino 52,2 16,3 s. 111, 125, 143, 148
- Gnuszyno, *Gnuszyn*, pzn, pzn, Psarskie 52,6 16,2
- Goczałkowo, kls, gzn, Niechanowo 52,5 17,6 s. 85, 266
- Godawy, kls, kcn, Wenecja, d 52,8 17,7 s. 245

Godurowo, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,1
 Godziątkowo, *Godziątków*, kls, kls, Piątek Wielki 51,9 18,0
 Godziejowo, pzd zob. Gościejewo
 Godziszewy Małe (Godziszewy, Godziszewy Małe), *Godziszewy Małe*, kls, kls, Godziszewy Wielkie, d 51,6 18,1 s. 245, 266, 330
 Godziszewy Wielkie (Godziszewy, Godziszewy Wielkie), *Godziszewy Wielkie*, kls, kls, Godziszewy Wielkie, d 51,6 18,1 s. 124, 184, 189, 207, 245, 266, 330
 Godziszewo, pzn, ksc, Kościan 52,1 16,5 s. 140, 148, 262, 266, 375
 Godziszewo, pzn, ksc, Zbąszyń, 52,2 15,9 s. 266, 375
 Godziszewy, kls zob. Godziszewy Małe
 Gogolce, *Jaglice*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,2 s. 102, 195, 254
 Gogolewo, pzn, ksc, Gogolewo 52,1 17,2 s. 118, 126
 Gogolewo, pzn, ksc, Niepart 51,7 17,0
 Gogolina, kls, knn, Kleczew 52,4 18,1 s. 290
 Gogółkowo, kls, kcn, Żnin, d 52,8 17,7 s. 245
 Gola, pzn, ksc, Gostyń Stary 51,9 16,9
 Gola (Goła), kls, pzd, Jaraczewo 52,0 17,2
 Golce, wlc zob. Nowy Golcz
 Golcz, *Gulcz*, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,3 s. 253
 Golczewo, kls, gzn, Kłęcko 52,7 17,4
 Gole, *Golaszewo*, kls, gzn, Łopienno, k 52,7 17,4 s. 243
 Golejewko (Galejewko Małe, Golejewko Małe), pzn, ksc, Czesram 51,6 17,0 s. 126, 183
 Golejewko, ksc zob. Czesram
 Golejewo, pzn, ksc, Czesram 51,6 17,0
 Golemowo, *Golimowo*, kls, gzn, Czernewo 52,4 17,5
 Goleńczewo, pzn zob. Gołęczewo
 Goleszewo, kls zob. Goliszewo
 Gołęcin, pzn zob. Gonięcino
 Gołęczewo, pzn zob. Gołęczewo
 Golimowo, gzn zob. Golemowo
 Golin, pzn zob. Gołacza
 Golina, kls, knn, Golina, miasto 52,2 18,0 s. 123, 126, 138, 161, 165, 211, 213
 Golina (Golina Wielka), *Golina Wielka*, pzn, ksc, Gołaszyno 51,7 16,7 s. 206
 Golina, kls, pzd, Golina 51,9 17,4 s. 207
 Golinka (Golina Mała), pzn, ksc, Poniec 51,7 16,8
 Goliszew, kls zob. Goliszewo
 Goliszewo (Goleszewo), *Goliszew*, kls, kls, Goliszewo 51,9 18,1 s. 78, 79, 88, 124
 Golutowo, pzd zob. Gułtowo
 Goła (Guhlau), Śląsk s. 121
 Goła, pzd zob. Gola
 Gołanice, pzn, wch, Gołanice 51,9 16,4 s. 126, 132, 140, 149
 Gołańcza (Gołańcz), *Gołańcz*, kls, kcn, Gołańcza, miasto 52,9 17,3 s. 94, 123, 211–213 227, 228
 Gołaszewo, gzn zob. Gole
 Gołaszyno, *Gołaszyn*, pzn, ksc, Gołaszyno 51,7 16,7 s. 126, 143, 148, 206, 207
 Gołaszyno, *Gołaszyn*, pzn, pzn, Stara Wieś 52,6 16,8
 Gołabki, kls, gzn, Strzyżewo 52,6 17,7
 Gołacza, *Golin*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,0 s. 102, 195, 254
 Gołębino, *Stary Gołębin*, pzn, ksc, Gołębino 52,1 16,7 s. 126, 206, 253
 Gołębowo, pzn, pzn, Stara Wieś 52,6 16,8
 Gołęczewo (Goleńczewo, Gołęczewo) Golińczewo, *Gołęczewo*, pzn, pzn, Sobota 52,5 16,8
 Gołkowo (Gułkowo), *Gółkowo*, kls, pzd, Chotunia, d 52,3 17,8 s. 245
 Gołuchowo (Gołuchów), *Goluchów*, kls, kls, Gołuchowo 51,8 17,9 s. 124, 135, 136, 148, 207, 226, 227, 229, 252
 Gołuń, kls, gzn, Pobiedziska 52,5 17,3
 Gołuski, pzn, pzn, Konarzewo, d 52,4 16,7 s. 246
 Gomonowice (Gominowice), *Gumnowice*, kls, nkl, Sądziejno 53,2 17,6
 Goncarzewy, nkl zob. Guncerzewy
 Gonice, pzd zob. Gunice Wielkie
 Goniczki, pzd zob. Guniczki
 Goniębice = Goniębice, Piotrowice*, *Goniębice*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,6 s. 117, 118, 126, 185
 Gonięcino, *Poznań-Gołęcina*, pzn, pzn, Święty Wojciech, k 52,4 16,8 s. 244
 Goraj, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,4 s. 253
 Goraj, pzn, pzn, Przetoczno 52,6 15,7
 Goraj, woj. lubelskie, miasto 237
 Goranin, gzn zob. Gorynino
 Goranin, knn zob. Gorynino
 Gorazdowo, kls, pzd, Gorazdowo 52,2 17,6 s. 125, 186
 Gorlice, pzd zob. Gorzyce
 Gorski (Gorzki), kls, kls, Opatówek, folwark, d 187, 205, 245
 Gorszewice, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,5 s. 253
 Goruńsko, pzn, pzn, Goruńsko 52,5 15,3 s. 107, 125, 142, 148
 Goryczki, pzd zob. Gorzyce
 Gorynino, *Goranin*, kls, gzn, Pawłowo 52,5 17,4
 Gorynino, *Goranin*, kls, knn, Kleczew 52,4 18,2
 Goryszewo, gzn zob. Gorzeszewo
 Gorzekowo, *Gorzycowo*, kls, gzn, Odrowąż 52,4 17,7
 Gorzeń, *Gorzyn*, pzn, pzn, Kamiona 52,6 15,8
 Gorzeszewo, *Goryszewo*, kls, gzn, Kwieciszewo, d 52,6 18,0 s. 234
 Gorzewo, kls, gzn, Mieścisko 52,7 17,3
 Gorzewo, pzn, pzn, Ludomie 52,8 16,8
 Gorzki, kls zob. Gorski
 Gorzów Wielkopolski (Landsberg), Marchia Brandenburska, miasto 40, 93, 290
 Gorzúb, *Gorzupia*, kls, pzd, Kobierno 51,7 17,5 s. 61, 252
 Gorzuchowo, kls, gzn, Kłęcko i Sławno 52,6 17,4 s. 83
 Gorzuchowo, *Budziszewko* – część, pzn, pzn, Budziszewo 52,7 17,0 s. 183
 Gorzuchy, kls, kls, Staw 51,7 18,3
 Gorzupia, pzd zob. Gorzúb
 Gorzyca, pzn, pzn, Gorzyca 52,5 15,4 s. 125, 142, 148
 Gorzyce, *Gorzyce Wielkie*, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,7
 Gorzyce (Gorzyce Wielkie), pzn, ksc, Czemiń, 52,1 16,7 s. 206, 253, 254
 Gorzyce, kls, kcn, Gorzyce, d 52,9 17,5 s. 123, 245
 Gorzyce = Gorzyce (Gorlice), *Gorzyczki** (Goryczki), kls, pzd, Biechowo 52,2 17,5
 Gorzyce Wielkie, kls zob. Gorzyce
 Gorzyce Wielkie, ksc zob. Gorzyce
 Gorzycko Nowe, *Nowe Gorzycko*, pzn, pzn, Wierzbnio 52,5 15,8 s. 107
 Gorzycko Stare, pzn, pzn, Kamiona 52,6 15,8 s. 107
 Gorzyczki (Gorzyczki Małe), pzn, ksc, Czemiń, 52,1 16,8 s. 253, 254
 Gorzykowo, gzn zob. Gorzekowo
 Gorzún, pzn zob. Gorzeń
 Gosławice, *Konin-Gosławice*, kls, knn, Gosławice 52,3 18,2 s. 72, 84, 88, 123, 186, 227, 229
 Gostkowo, pzn, ksc, Niepart 51,7 16,9
 Gostom, *Gostuń*, kls, gzn, Giewartowo 52,4 17,9 s. 261
 Gostomia, pzn, wlc, k 53,2 16,4 s. 103, 192, 242, 261
 Gostowo (Gostowa, Gostów), *Gozdów*, kls, knn, Kościelec, k 52,2 18,6 s. 243
 Gostuń, gzn zob. Gostom
 Gostyczyna (Gostycina), kls, kls, Gostyczyna 51,7 18,0 s. 123, 187, 330
 Gostynie, kls, kls, Kosmowo 51,9 18,2
 Gostyń, pzn, ksc, Gostyń, miasto 51,9 17,0 s. 41, 126, 133, 143, 148, 211, 214, 219, 234, 250, 255, 290, 381, 384, 389, 395–398
 Gostyń Stary, *Stary Gostyń*, pzn, ksc, Gostyń Stary, d 51,9 16,9 s. 126, 246
 Gościchowo, *Goździchowo*, pzn, ksc, Łęki Wielkie 52,1 16,4
 Gościejew, pzd zob. Gościejewo

- Gościejewice, pzn, ksc, Poniec 51,7 16,7 s. 206, 255
- Gościejewo, pzn, pzn, Rogoźno, k 52,8 16,9 s. 206, 288, 243
- Gościejewo (Godziejowo), *Gościejew*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3 s. 251
- Gościeszyn, gzn zob. Gościszyno
- Gościeszyn, gzn zob. Piściec
- Gościeszyn, ksc zob. Gościszyno
- Gościszyno, *Gościeszyn*, pzn, ksc, Gościszyno 52,1 16,2 s. 123, 125, 246
- Gościkowo, pzn zob. Paradyż
- Gościszyno, *Gościeszyn*, kls, gzn, Gościszyno, d 52,7 17,7
- Goślina Długa, *Długa Goślina*, pzn, pzn, Goślina Długa 52,6 17,0 s. 108, 118, 125, 254
- Goślina Kościelna, *Murowana Goślina*, pzn, pzn, Goślina Kościelna, miasto 52,6 17,0 s. 118, 125, 141, 148, 211, 214, 251, 289
- Goślinka, pzn, pzn, Goślina Kościelna 52,6 16,9 s. 251
- Goślinowo, gzn zob. Wełma
- Gotardy Rypino, kls zob. Rypinek
- Gotardy, kls zob. Rypinek
- Gotardy**, kls, kls, Rajska, folwark 187, 205
- Gotartowo, pzn, pzn, Swarzędz, d 52,4 17,1 s. 246, 267
- Gowarzewo, pzn, pzn, Tulce 52,4 17,1
- Gowarzewo, pzn zob. Synowice
- Goworek+ (Ostrowski), pzn, ksc, Kunowo, młyn, d 51,9 17,0 s. 203, 245
- Gozdanin, gzn zob. Gozdynino
- Gozdowo (Gozdów), *Grzymiszew* – część, kls, knn, Grzymiszew 52,0 18,3
- Gozdowo, kls, pzd, Gozdowo, d 52,3 17,6 s. 79, 80, 123, 125, 186, 246
- Gozdów, knn zob. Gostowo
- Gozdów, knn zob. Gozdowo
- Gozdynino, *Gozdanin*, kls, gzn, Kwieciszewo 52,6 17,9
- Goździchowo, ksc zob. Gościchowo
- Gólkowo, pzd zob. Gołkowo
- Góra (Góra Arcybiskupia), *Żnin-Góra*, kls, kcn, Góra, d 52,9 17,7 s. 123, 204, 245, 265
- Góra, *Lednogóra*, kls, gzn, Dziekanowice, Węglewo 52,5 17,3 s. 83, 265
- Góra, kls, kls, Góra 51,7 18,5 s. 124, 126, 265
- Góra, kls, gzn, Kwieciszewo 52,6 18,0 s. 265
- Góra, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,4 s. 253, 265
- Góra, pzn, pzn, Mieczewo, pustka 265
- Góra, kls, pzd, Góra 52,0 17,3 s. 265
- Góra, pzn, pzn, Sieraków 52,6 16,0 s. 251, 254, 265
- Góra, pzn, ksc, Śrem, d 52,1 16,9 s. 245, 265
- Góra, pzn, pzn, Tarnowo 52,5 16,6 s. 265
- Góra, pzn, pzn, Urzazowo, d 52,4 17,2 s. 246, 265
- Góra, Śląsk, miasto 121
- Góra, Śląsk 355
- Góra Arcybiskupia, kcn zob. Góra
- Góra*, pzn zob. Głębozek
- Góra**, kls, pzd, Bnin 186, 265
- Góra**, kls, pzd, Gorazdowo 186, 265
- Górczyna, pzn zob. Górczyno
- Górczyna, pzn, wch, Wyszaków 51,7 16,2 s. 97, 121, 206, 265
- Górczyno, *Poznań-Górczyn*, pzn, pzn, Święty Marcin, dm 52,4 16,8 s. 206, 246, 250, 265, 294, 300
- Góreczka Śliwna, *Góreczki Wielkie* – część, pzn, ksc, Czesram 51,6 17,0 s. 265
- Góreczka Żabia, *Góreczki Wielkie* – część, pzn, ksc, Czesram 51,6 17,0 s. 265
- Góreczki, kls, pzd, Cerekwica 51,9 17,3 s. 265
- Górka, pzn, ksc, Brodnica, d 52,1 16,9 s. 246
- Górka (Kocielekowa Górka), *Stara Górka*, kls, gzn, Pobiedziska 52,4 17,2 s. 265
- Górka (Miejska Górka), *Miejska Górka*, pzn, ksc, Górka, miasto 51,7 16,9 s. 111, 126, 144, 148, 211, 214, 219, 251, 265, 288, 290
- Górka, pzn, pzn, Objezierze 52,6 16,6 s. 111, 265, 288, 290
- Górka, kls, pzd, Kobelin 51,7 17,2 s. 265
- Górka, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,7 s. 265
- Górka Doranie, kcn zob. Górki Daronie
- Górka Duchowna, ksc zob. Górka Mnisza
- Górka Kaczkowska (Górka, Górka Kacza), *Kaczagórka*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3 s. 265
- Górka Kielcza, kcn zob. Górki Kotlarowe
- Górka Kotlarowa, kcn zob. Górki Kotlarowe
- Górka Mała, *Miejska Górka* – część, pzn, ksc, Górka, przedmieście 51,7 16,9 s. 265
- Górka Mała, pzd zob. Mała Górka
- Górka Mnisza, *Górka Duchowna*, pzn, ksc, Górka Mnisza, d 52,0 16,5 s. 126, 265
- Górka Szalonka, kcn zob. Górki Daronie
- Górka, pzd zob. Górka Kaczkowska
- Górki (Gać Górki), kls, kls, Gać Powężowa, pustka 265
- Górki, *Pecna* – część?, pzn, ksc, Howiec Mały, karczma 203, 265, 280
- Górki Daronie (Górka Doranie, Górka Szalonka), *Górki Zagajne*, kls, kcn, Brzeskorzystew 52,9 17,5 s. 207, 265
- Górki Dąbskie, kcn zob. Górki Kotlarowe
- Górki Kotlarowe (Górka Kielcza, Górka Kotlarowa), *Górki Dąbskie*, kls, kcn, Brzeskorzystew 52,9 17,5 s. 265
- Górki Zagajne, kcn zob. Górki Daronie
- Górnica, wlc zob. Hohenstein
- Górny Młyn**, pzn zob. Czarnków, pzn, pzn, Czarnków, młyn 204
- Górsko, pzn, ksc, Świętopietrze, d 51,9 16,2 s. 114, 247
- Góry, kls, knn, Ostrowąż 52,4 18,2 s. 265
- Górzna, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 16,9 s. 86, 198, 199, 251
- Górzno, kls, kls, Górzno 51,7 17,8 s. 123, 186
- Górzno, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,7
- Grab, kls, kls, Szymanowice 52,0 17,7
- Grabianowo, ksc zob. Grabionowo
- Grabienice, kls, knn, Grabienice 52,1 18,0 s. 123
- Grabina, gzn zob. Nagórny
- Grabiona (Grabiony), *Grabionna*, kls, nkl, Miasteczko 53,1 17,0 s. 88, 207
- Grabionna, nkl zob. Grabiona
- Grabionowo (Grabianowo), *Grabianowo*, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,8
- Grabionowo (Grabianowo), *Grabianowo*, pzn, ksc, Krobica, d 51,8 16,9 s. 245
- Grabiony, nkl zob. grabiona
- Grabonog, *Grabonóg*, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,0
- Graboszewo (Graboszewo Kościelne, Graboszewo), kls, pzd, Graboszewo 52,3 17,7 s. 123
- Grabowiec, pzn zob. Grabowy Młyn
- Grabowo, *Graby*, kls, gzn, Czerniewo, pustka 44
- Grabowo, kls, kcn, Gołańcza 53,0 17,2 s. 44, 252
- Grabowo, kls, gzn, Kruchowo, pustka 44
- Grabowo, *Kcynia-Grabowo*, kls, kcn, Kcynia, k 53,0 17,4 s. 44, 243
- Grabowo, *Grabówno*, kls, nkl, Miasteczko 53,1 17,0 s. 44, 88, 207
- Grabowo (Grąbowo), *Grabowo Królewskie*, kls, pzd, Grabowo, k 52,2 17,6 s. 44, 125, 207, 244
- Grabowy Młyn (Grabowiec), *Grabowiec*, pzn, pzn, Szamotuły Stare, młyn 52,6 16,5 s. 203, 251
- Grabów, woj. sieradzkie, miasto 290
- Grabówno, nkl zob. Grabowo
- Graby, gzn zob. Grabowo
- Gradowice, pzn, ksc, Wielichowo, d 52,1 16,3 s. 206, 245
- Gralewo, pzn, pzn, Kamiona 52,5 15,9
- Granowo, pzn, ksc, Granowo 52,2 16,5 s. 98, 108, 125, 143, 148, 206, 207
- Granówko, pzn, ksc, Granowo 52,2 16,5 s. 206
- Grąbiewo, *Grąblewo*, pzn, ksc, Grodzisko 52,2 16,3

- Grąbkowo, pzn, ksc, Czesram i Jutrosin 51,7 17,1 s. 114, 206
- Grąblewo, kls zob. Gręblewo
- Grąblewo, ksc zob. Grąbiewo
- Grąbowo, pzd zob. Grabowo
- Grądlino, *Grąblin*, kls, knn, Lichyń, 52,3 18,3
- Grelewo, kcn zob. Grylewo
- Gręblewo (Grąblewo, Gręblowo), *Gręblów*, kls, kls, Lewkowo, folwark 51,7 17,8 s. 204
- Grębowo, *Grębów*, kls, pzd, Rozdrażewo 51,8 17,5 s. 252
- Grobina*, *Dębina?*, pzn, ksc, Grobia 52,0 16,3 s. 106, 111, 112, 115, 116, 126, 184, 185, 252
- Grobina, pzn, pzn, Lutomie 52,6 16,1 s. 251
- Grocholino, *Grocholin*, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,4 s. 177, 139, 207
- Grochowiska, *Grochowiska Szlacheckie*, kls, kcn, Rogowo 52,7 17,6
- Grochowiska Księżę (Grochowiska, Grochowiska Mniskie), kls, kcn, Izdebno, d 52,8 17,6 s. 248
- Grochowo, pzn, pzn, Grochowo 52,4 15,2 s. 107, 125, 142, 148
- Grochowy, kls, knn, Grochowy 52,0 18,2 s. 123, 139
- Grodna, *Grudna*, pzn, pzn, Lwówek 52,4 16,0 s. 55, 252, 255
- Grodna, *Grudna*, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 16,9 s. 86, 198
- Grodna, *Grudna*, pzn, pzn, Rogoźno 52,7 16,9
- Grodnicza, pzn, ksc, Strzelce Wielkie, d 51,9 17,1 s. 245
- Grodzewo, pzd zob. Kotowo
- Grodziec, *Grójec*, kls, pzd, Nietrzebowo, folwark 52,2 17,3 s. 204
- Grodziec, kls, knn, Grodziec 52,0 18,0 s. 123, 137, 148
- Grodziec, kls, knn, Morzysław 52,2 18,3
- Grodzielec, *Grudzielec*, kls, kls, Sobótka Wielka 51,8 17,8
- Grodzisko, *Grodzisk Wielkopolski*, pzn, ksc, Grodzisko, miasto 52,2 16,3 s. 99, 100, 106, 112, 116, 125, 135, 143, 148, 156, 161, 171, 178, 188, 189, 211, 214, 219, 290
- Grodzisko, *Grodzisk*, kls, kls, Blizanowo, k 51,9 17,9 s. 244
- Grodzisko, kls, kls, Grodzisko 52,0 17,8 s. 124, 232
- Grodzisko, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,7 s. 206, 255, 279
- Grodzisko, pzd zob. Grodziszczko
- Grodzisko, pzn zob. Grodziszczko
- Grodziszczko (Grodzisko), *Grodzisko*, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,3 s. 125, 186
- Grodziszczko (Grodzisko), pzn, pzn, Nieproszewo 52,4 16,5
- Grodztwo, *Kościan-Gurostwo*, pzn, ksc, Kościan, folwark, k 52,1 16,6 s. 204, 243, 369, 372, 377
- Grojce Nowe (Grodźce Nowe, Nowy Grodziec), *Grójec Mały*, pzn, ksc, Babimost, k 52,2 15,9 s. 243, 266
- Grojce Stare (Grodźce Stare, Grójce Stary), *Grójec Wielki*, pzn, ksc, Babimost, k 52,2 15,8 s. 243, 266, 284, 287
- Gromadno, kls, kcn, Smogulec 53,1 17,4
- Gromadno, kls, nkl, Gromadno 53,2 17,2 s. 124, 136, 138, 147, 148, 181, 207, 253
- Gromadzki, *Ludwikowo* – część?, kls, kcn, Smogulec, młyn 53,1 17,4 s. 177, 203
- Gronowo, ksc zob. Grunowo
- Gronówko, ksc zob. Grunówko
- Grońsko, pzn, pzn, Lwówek 52,4 16,1 s. 252
- Gross Glogau zob. Głogów;
- Grotkowo, kls, gzn, Jarząbkowo, d 52,4 17,6 s. 248
- Grotniki, pzn, ksc, Charbielino 51,9 16,3 s. 251, 264
- Grójce Stary, ksc zob. Grojce Stare
- Grójec Mały, ksc zob. Grojce Nowe
- Grójec Wielki, ksc zob. Grojce Stare
- Grójec, pzd zob. Grodziec
- Grudna, nkl zob. Grodna
- Grudna, pzn zob. Grodna
- Grudzielec, kls zob. Grodzielec
- Grunowo, *Gronowo*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,5 s. 118, 185, 206, 254
- Grunowo, *Stare Gronowo*, kls, nkl, Grunowo 53,5 17,3 s. 124
- Grunówko, *Gronówko*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,6
- Gruntowice, kcn zob. Grzymułtowie
- Gruszczyn, pzn zob. Kruszczyno
- Gruszka (Kruszka), *Kruszki*, kls, nkl, Gromadno 53,2 17,1 s. 207, 253
- Grylewo (Grelewo), kls, kcn, Grylewo 52,9 17,2 s. 85, 94, 123
- Gryżyna, pzn, ksc, Gryżyna 52,0 16,7 s. 126, 204, 205, 254
- Grzebienisko (Grzebieńsko), pzn, pzn, Ceradz Stary 52,4 16,5
- Grzegorzewo, *Grzegorzew*, woj. łączycie, miasto 69, 123, 180, 290
- Grzmiąca, *Chomiąza Szlachecka* – część?, kls, kcn, Chomiąza, młyn 52,8 17,8 s. 203
- Grzmyszewo, knn zob. Grzymiszew
- Grzybno, pzn, ksc, Brodnica 52,2 16,8 s. 118
- Grzybowo, *Gniezno* – część, kls, gzn, Gniezno-Świętej Trójcy, przedmieście, d 52,5 17,5 s. 72, 123, 248, 333, 346
- Grzybowo, kls, gzn, Lechnino 52,7 17,1 s. 79, 80, 177
- Grzybowo = Grzybowo (Starsza Wieś), Grzybowo Machowice* (Grzybowo Małachowicz), Grzybowo Ołowne*, kls, gzn, Grzybowo 52,4 17,6 s. 79, 80, 177, 207
- Grzybowo Kleparz (Kleparz), *Kleparz*, kls, gzn, Grzybowo 52,4 17,6 s. 79, 80, 177
- Grzybowo Krzczonowice, *Grzybowo* – część, kls, gzn, Grzybowo 52,4 17,6 s. 79, 80, 177
- Grzybowo Małachowicz, gzn zob. Grzybowo
- Grzybowo Rابيةżyce, *Rابيةżyce*, kls, gzn, Grzybowo 52,4 17,6 s. 79, 80, 177
- Grzybowo Wódki, *Wódki*, kls, gzn, Grzybowo 52,4 17,6 s. 79, 80, 177
- Grzybowo, gzn zob. Grzybowo Krzczonowice
- Grzyce, kls zob. Giżyce
- Grzymisław, *Grzymysław*, pzn, ksc, Śrem, folwark, k 52,1 17,0 s. 204, 243
- Grzymisławice, kls, pzd, Bardo 52,3 17,5
- Grzymiszew = Grzymiszew (Grzymiszewo), Grzymiszewska Wieś*, kls, knn, Grzymiszew, miasto 52,0 18,3 s. 56, 123, 211, 213, 262
- Grzymiszew, knn zob. Gozdowo
- Grzymułtowiec, *Gruntowice*, kls, kcn, Kozielsko 52,8 17,4
- Grzymysław, ksc zob. Grzymisław
- Gubin 305
- Guhlau zob. Goła
- Gulcz, pzn zob. Golcz
- Gulczewo = Gulczewo, Gulczewo Boboline* (Gulczewo Bobolino), Gulczewo Czuprachtowe* (Gulczewo Czuprachtowo), Gulczewo Dominikowe*, kls, gzn, Marzenino 52,4 17,5 s. 178
- Gułkowo, pzn zob. Gołkowo
- Gułtowo (Golutowo), *Gułtowy*, kls, pzd, Gułtowo 52,4 17,3 s. 125
- Gumienice, kls, pzd, Pogorzal 51,8 17,1
- Gumnowice, nkl zob. Gomonowice
- Guncerzewy (Guncerzewo, Guncerzowy), *Goncarzewy*, kls, nkl, Sąciczo 53,2 17,7 s. 267
- Gunice Wielkie, *Gonice*, kls, pzd, Staw 52,3 17,7
- Guniczki, *Goniczki*, kls, pzd, Staw 52,3 17,7
- Gurowo, kls, gzn, Gurowo 52,5 17,6 s. 72, 79, 123
- Gurowo Małe, *Gurówko*, kls, gzn, Gurowo 52,5 17,6
- Gutowo, *Gutów*, kls, kls, Sobótka Wielka 51,8 17,8
- Gutowo Małe, gzn zob. Nowe Gutowo
- Gutowo Nowe, gzn zob. Nowe Gutowo

- Gutowo Stare, *Gutowo Wielkie*, kls, pzd, Września 52,3 17,6
- Gutów, kls zob. Gutowo
- Gwiazdowo, kls, gzn, Kostrzyn 52,4 17,2
- Gwiazdowo, *Latalice*, kls, gzn, Węglewo 52,5 17,3 s. 138
- Gysno, wlc zob. Giżyno
- Hagenstein, wlc zob. Hohenstein
- Hamer*, *Ostrowiec?*, pzn, wlc, kuźnica, k 193, 204, 265
- Hamer (Hamer Klausdorfski), *Rudnica*, pzn, wlc, kuźnica 53,3 16,4 s. 265
- Hamer, *Sokole Kuźnica*, kls, nkl, Mąkowsk, kuźnica, d 53,4 17,9 s. 55, 204, 247, 265
- Hamer, *Kuźnica Zbąska*, pzn, ksc, Zbąszyń, kuźnica 52,2 16,1 s. 204, 254, 265, 279
- Hamer Bliższy, *Kuźniczka*, pzn, pzn, Wieleń, kuźnica 53,0 16,2 s. 204, 265, 279
- Hamer Czarnkowski, *Kuźnica Czarnkowska*, pzn, pzn, Czarnków, kuźnica 53,0 16,5 s. 204, 253, 265, 279
- Hamer Dalszy, *Kuźnica Żelichowska*, pzn, pzn, Wieleń, kuźnica 53,0 16,0 s. 204, 265, 279
- Hamer Jaktorowski, *Lipia Góra – część*, kls, kcn, Jaktorowo, kuźnica 53,1 17,2 s. 204, 265, 279
- Hamer Kamiennik, *Kamiennik*, pzn, pzn, Wieleń, kuźnica 52,8 15,9 s. 204, 265, 279
- Hamer Klausdorfski, wlc zob. Hamer
- Hamer Oleski, *Trojanki*, kls, kcn, Chodzież, kuźnica 53,0 16,8 s. 204, 265
- Hamer Piłski, *Kuźnica Piłska*, pzn, pzn, Piła, kuźnica, k 53,2 16,7 s. 104, 204, 242, 265
- Hamer Rynarzewski, *Wojślawiec*, kls, kcn, kuźnica, s. 265
- Hamer Szamociński (Kozarzyn), *Kozarzyn*, kls, kcn, Margonin, kuźnica 53,0 17,1 s. 118, 204, 265
- Hamer Trzecielski*, pzn zob. Hamrzysko
- Hamer Żelazny, *Żeleznica*, kls, nkl, Krajenka, kuźnica 53,3 16,9 s. 198, 204, 255, 265
- Hamer, wlc zob. Ruda
- Hamerski Młyn, *Młyn-Smolno*, pzn, pzn, Kaława, kuźnica 52,4 15,5 s. 98, 204, 265
- Hamrzysko, pzn, pzn, Lubasz 52,8 16,3 s. 265
- Hamrzysko = Hamrzysko, Hamer Trzecielski* (Hamer), *Hamrzycko*, pzn, pzn, Trzciel, kuźnica 52,4 15,9 s. 204, 252, 265
- Hanki, wlc zob. Henkendorf
- Hansfeld, *Kłosowo*, pzn, wlc 53,4 16,2 s. 146, 149, 206, 255, 265
- Harmsdorf, wlc zob. Hermansdorf
- Heinrichsdorf (Hendestorp, Henrichstorp), *Siemczyno*, pzn, wlc, ks 53,6 16,1 s. 145, 146, 149, 206, 242, 265, 267
- Helta (Helt, Helt pod Górą Czerwoną, Podgórniki), *Poznań – część*, pzn, pzn, Święty Wojciech, młyn, m 250
- Hendestorp, wlc zob. Heinrichsdorf
- Henkendorf (Henczkien, Henkiendorf), *Hanki*, pzn, wlc 53,3 16,1 s. 53, 146, 149, 206
- Henkiendorf, wlc zob. Henkendorf
- Henrichstorp, wlc zob. Heinrichsdorf
- Henrychowice, wch zob. Jędrzychowice
- Herdorf, pzn zob. Herstop
- Hermansdorf (Armensdorf, Harmsdorf) Armenstorp, *Rutwica*, pzn, wlc 53,2 16,2 s. 103, 206, 255
- Herndorf, pzn zob. Herstop
- Hernsdorf, pzn zob. Herstop
- Herrnstadt zob. Wąsosz;
- Herstop (Herdorf, Herndorf, Hernsdorf), *Nowa Niedrzwica*, pzn, pzn, Przetoczno 52,6 15,6
- Hetmanice, pzn, wch, Lgiń, 51,9 16,2 s. 106, 251, 263, 267
- Hieronimślawiec, pzd zob. Jarosławiec
- Hinsdorf, wch zob. Szymolewo
- Hirka, ksc zob. Jerka
- Hohenstein (Hagenstein, Hogenstem, Wysoki Kamień), *Górnica*, pzn, wlc 53,4 16,2 s. 53, 146
- Hollendry Eschewaldzkie 278
- Hollendry Siereckie 278
- Holobok, kls zob. Ołobok
- Huby pod Lasem, gzn zob. Piściec
- Huta (Uta), *Trzaskowice*, kls, kcn, Chodzież, folwark 52,9 16,8 s. 56, 204
- Huta, *Sokolowo Budzyńskie*, pzn, pzn, Rogoźno 52,8 16,9
- Huta Pokrzywnicka, *Pokrzywno*, pzn, pzn, Piła, huta, k 53,1 16,5 s. 194, 201, 205, 242
- Hymisdorf, wch zob. Szymolewo
- Iłmie (Gilinie, Jelme, Jelmie, Jilinie), *Iłno*, kls, kls, Borkowo, d 51,8 18,1 s. 245
- Iłno, kls zob. Iłmie
- Iłowa, nkl zob. Jełowa
- Iłowiec Mały, *Iłowiec*, pzn, ksc, Iłowiec Mały 52,2 16,8 s. 44, 118, 119, 126, 255
- Iłowiec Wielki, *Ogieniewo*, pzn, ksc, Czempień 52,1 16,8 s. 119, 255
- Iłowiec, wlc zob. Fulbek
- Iłowo, nkl zob. Jełowa
- Iłowiec, ksc zob. Iłowiec Mały
- Imielenko, gzn zob. Jemielno Małe
- Imielno, gzn zob. Jemielno
- Imiołki, gzn zob. Jemiolowice
- Inopole**, kls, kcn, Cienino Wielkie 186, 255
- Irzykowo (Jurzykowo), *Jerzykowo*, kls, gzn, Wroneczyno 52,5 17,1
- Iwanowice, kls, kls, Iwanowice, miasto 51,7 18,3 s. 44, 78, 88, 124, 161, 166, 211, 213, 223, 227, 229, 263
- Iwno, kls, kcn, Keynia 53,0 17,4 s. 95, 98, 139
- Iwno, pzn, pzn, Iwno 52,4 17,2 s. 21, 125
- Izabelin, knn zob. Dunajec
- Izbica Kujawska, woj. brzeskie kujawskie, miasto 290
- Izdby, kls, gzn, Mogilno, d 52,6 17,8 s. 207, 247
- Izdebno, kls, gzn, Ostrowite Kapitulne 52,4 18,0
- Izdebno, kls, kcn, Izdebno 52,8 17,6 s. 123
- Izdebno, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,7 16,2
- Jabłkowo, kls, gzn, Jabłkowo 52,7 17,3 s. 72, 122
- Jabłkowo, *Jabłków*, kls, knn, Krąpsko 52,3 18,4
- Jabłona Nowa, *Wioska*, pzn, ksc, Gnino 52,2 16,2 s. 253
- Jabłona Stara, *Jabłonna*, pzn, ksc, Gnino 52,2 16,2 s. 111, 254
- Jabłonka, kls, knn, Kleczew 52,4 18,1
- Jabłonka, pzn, pzn, Trzciel 52,4 15,8 s. 252
- Jabłonna, Śląsk s. 96, 97
- Jabłonna, ksc zob. Jabłona Stara
- Jabłonowo, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,7 16,1
- Jabłonowo, pzn, pzn, Ujście 53,0 16,6
- Jabłonowo, wlc zob. Apelweth
- Jabłowo (Jabłowo Wielgie), *Jabłowo Pałuckie*, kls, kcn, Chomętowo 52,9 17,8
- Jabłowo Małe, kcn zob. Jabłówek
- Jabłówek (Jabłowo Małe), kls, kcn, Chomętowo 52,9 17,8
- Jadamierz (Niedamierz), *Adamierz*, kls, pzd, Zagórów, k 52,2 17,7 s. 244
- Jadamowo, *Krobia – część*, pzn, ksc, Krobia, przedmieście, d 51,8 16,9 s. 245
- Jadowniki, *Jadowniki Rycerskie*, kls, kcn, Góra 52,8 17,8 s. 264
- Jadwigów, ksc zob. Łaskawy
- Jaglice, pzn zob. Gogolce
- Jagniewice, kls, gzn, Raczkowo 52,6 17,2
- Jagodno, kls, gzn, Kostrzyn 52,4 17,2
- Jaktorowo, kls, kcn, Jaktorowo 53,0 17,2 s. 94, 123, 138, 148, 177
- Jakubowo, *Lulkowo*, kls, gzn, Strzyżewo, d 52,5 17,7 s. 247
- Jamniszewo, pzd zob. Samnieszewo
- Jamno, *Junno*, kls, knn, Grodziec 52,0 18,0
- Janczewo, *Junczewo*, kls, kcn, Janczewo, d 52,8 17,5 s. 84, 88, 123, 207, 245

- Janikowo, *Janików*, kls, kls, Rajsko 51,8 18,2
- Janikowo, pzn, pzn, Kicina, d 52,4 17,0 s. 246
- Janikowo, pzn zob. Jankowo
- Janików, kls zob. Janikowo
- Janiszew, knn zob. Ostrów
- Janiszewo, *Janiszew*, kls, knn, Janiszewo 52,1 18,6 s. 84, 88, 123
- Janiszewo, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,7
- Jankowice, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,4 16,6 s. 251
- Jankowo, *Janków Trzeci*, kls, kls, Bliżanowo 51,9 17,9 s. 232
- Jankowo, *Janków*, kls, kls, Goliszewo 51,9 18,2 s. 88
- Jankowo, *Jankowo Dolne*, kls, gzn, Jankowo 52,6 17,6 s. 72, 79, 122
- Jankowo (Janków), *Janków Zalesny*, kls, kls, Jankowo, ks 51,7 17,6 s. 79, 120, 126, 244
- Jankowo, *Janków*, kls, kls, Kuczkowo 51,8 17,8
- Jankowo, kls, gzn, Pakość 52,8 18,0 s. 207, 253
- Jankowo (Janikowo), pzn, pzn, Urzazowo, d 52,4 17,1 s. 246
- Jankowo (Jankowo Małe), *Janków Przygodzki*, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,7 s. 207, 252
- Jankowo Dolne, gzn zob. Jankowo
- Jankowo Małe, *Jankówko*, kls, gzn, Jankowo 52,5 17,6
- Janków Przygodzki, kls zob. Jankowo
- Janków Trzeci, kls zob. Jankowo
- Janków Zalesny, kls zob. Jankowo
- Janków, kls zob. Jankowo
- Janków, kls zob. Jankowo
- Jankówko, gzn zob. Jankowo Małe
- Janowice Wielkie = Janowice Wielkie (Janowice), Janowice Małe*, *Janowice*, kls, knn, Stare Miasto 52,2 18,2
- Janowiec, kls, gzn, Janowiec, miasto 52,8 17,4 s. 72, 122, 211, 213, 289
- Janowo, pzn, pzn, Policko 52,4 15,6
- JanowoHansfelt, *Gieczyniek*, pzn, pzn, Wieleń 196
- Janowo, nkl zob. Nowy
- Janowo, pzd zob. Przykuty
- Januszewice, pzn, pzn, Słupia, d 52,3 16,6 s. 232, 248
- Januszewo, kls, pzd, Kryrowo 52,3 17,2 s. 252
- Januszkowo, kls, kcn, Góra, d 52,9 17,7 s. 245
- Jaracz, kls, nkl, Śmiełowo, młyn, k 53,1 16,9 s. 194, 203, 242
- Jaracz, pzn, pzn, Parkowo, młyn 52,7 16,8 s. 116, 203
- Jaraczewo (Chytrowo, Jaraczew), kls, pzd, Jaraczewo, miasto 52,0 17,2 s. 126, 210, 211, 213, 284
- Jaraczewo Wieś (Chytrowo Wieś), *Jaraczewo* – część, kls, pzd, Jaraczewo 52,0 17,3
- Jaraczewo, wlc zob. Jaroszewo
- Jarantów, kls zob. Jaruntowo
- Jarcugowo, *Arcugowo*, kls, gzn, Niechanowo, d 52,4 17,6 s. 247
- Jardanowice (Jardanki), *Wiardunki*, pzn, pzn, Rogoźno 52,8 16,8
- Jarkuszewo, *Gniezno-Arkuszewo*, kls, gzn, Gniezno-św. Michała 52,5 17,6
- Jarnońto, kls zob. Jaruntowo
- Jarnutowo, kls zob. Jaruntowo
- Jarocin, kls, pzd, Jarocin, miasto 52,0 17,5 s. 126, 211, 213, 262, 290, 401, 407
- Jarocin, pzd zob. Bogusław
- Jaroczewo, wlc zob. Jaroszewo
- Jarogniewice, pzn, ksc, Głuchowo 52,2 16,6 s. 206, 254
- Jaromierz, pzn, ksc, Kopanica 52,1 15,9
- Jarosławice, pzn zob. Jarosławiec
- Jarosławiec (Jarosławice), pzn, pzn, Trzebaw 52,3 16,8
- Jarosławiec (Hieronimślawiec), kls, pzd, Środa 52,2 17,2
- Jarosławki, pzn, ksc, Wieszczyzycyno 52,0 17,1
- Jaroszewice Małe (Jaroszewice Małe Mokre), *Jaroszewice Grodzieckie*, kls, knn, Dąbroszyno 52,1 18,1
- Jaroszewice Wielkie, *Jaroszewice Rychwałskie*, kls, knn, Dąbroszyno 52,1 18,1
- Jaroszewo (Giarszewo), kls, kcn, Żnin, d 52,9 17,6 s. 207, 245
- Jaroszewo, pzn, pzn, Sieraków 52,6 16,0 s. 251
- Jaroszewo (Jaroczewo), *Jaraczewo*, pzn, wlc, k 53,2 16,5 s. 192, 242
- Jaroszewo = Jaroszewo, Ruda*, *Jaroszewo Drugie*, kls, gzn, Popowo 52,7 17,3
- Jaroszewo Pierwsze, gzn zob. Jemielenko
- Jaroszyn, kls, knn, Jaroszyn, d 52,2 17,8 s. 123, 247
- Jarotki, kls, gzn, Ostrowite Kapitulne 52,4 18,0
- Jaruntowo (Jarnońto, Jarnutowo), *Jarantów*, kls, kls, Lippe 51,9 18,0 s. 42
- Jaryszewo, pzn, pzn, Stobnica 52,7 16,6 s. 255
- Jarząbkowo, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,6 s. 72, 123, 253
- Jasienie, *Jasień*, pzn, ksc, Oborzyska 52,1 16,7 s. 253
- Jasienie, *Jasin*, pzn, pzn, Swarzędz 52,4 17,0 s. 251
- Jasieniec, ksc zob. Jazieniec
- Jasień, ksc zob. Jasienie
- Jasin, pzn zob. Jasienie
- Jaskółki, kls, kls, Pogrzebowo 51,7 17,7
- Jaskółki, pzn, ksc, Granowo 52,2 16,5
- Jastrowie (Witunk), pzn, pzn, Piła, k 53,4 16,8 s. 94, 104, 142, 149, 188, 193, 206, 207, 242, 260
- Jastrowie, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,5 s. 206, 251, 253
- Jastrzębniki, kls zob. Jastrzębniki
- Jastrzębiec (Jastrzębowo), kls, nkl, Wielewicz, smolarnia 53,4 17,5 s. 205
- Jastrzębniki (Jastrzębniki), kls, kls, Jastrzębniki 51,8 18,0 s. 124, 136, 148, 264
- Jastrzębniki, pzn, ksc, Opalenica 52,3 16,3 s. 254, 264
- Jastrzębowo, kls, gzn, Strzyżewo 52,6 17,7
- Jastrzębowo, nkl zob. Jastrzębiec
- Jaszkowice, kcn zob. Zaskowice
- Jaszkowo, kls, nkl, Wąwelnio 53,3 17,7
- Jaszkowo, pzn, ksc, Jaszkowo 52,1 16,9 s. 126, 253
- Jaszkowo, kls, pzd, Śmieciska 52,2 17,1 s. 253
- Jaworowo, kls, gzn, Mielżyn 52,4 17,7
- Jaworówko, gzn zob. Kłodzino Małe
- Jawory, pzn, ksc, Jeżewo 51,9 17,1
- Jazieniec (Jasieniec, Jaziniel), *Jażyniec*, pzn, ksc, Obra, d 52,1 16,0 s. 247
- Jedlec (Jedlca), kls, kls, Jedlec 51,9 17,9 s. 124, 207, 252
- Jelenczewo, *Jeleńczewo*, pzn, ksc, Rąbino 52,0 16,9
- Jelenia Głowa, gzn zob. Jędrzejewo
- Jelitowo, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,6
- Jelitowo, *Jelitów*, kls, kls, Pogrzebowo 51,7 17,7
- Jelme, kls zob. Ilmie
- Jelmie, kls zob. Ilmie
- Jelowa (Hłowo, Hłowa), *Hłowo*, kls, nkl, Sypniewo 53,4 17,3 s. 84, 85
- Jelowa**, kls, nkl, Zalesie 186, 198, 199
- Jemielenko, *Jaroszewo Pierwsze*, kls, gzn, Kłeczek 52,7 17,3
- Jemieleno (Giemieleno), *Imielno*, kls, gzn, Jemieleno 52,5 17,3 s. 72, 85, 123
- Jemieleno Małe (Giemieleno Dolne), *Imielenko*, kls, gzn, Jemieleno 52,5 17,3
- Jemiołowice, *Imiolki*, kls, gzn, Waliszewo 52,6 17,3 s. 138
- Jemiołów 93
- Jerka (Girka, Hirka, Jirka), pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,8 s. 206, 246
- Jerzykowo, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie, d 52,5 17,8 s. 233, 246
- Jerzykowo, gzn zob. Irzykowo
- Jerzyn, gzn zob. Gierzyno
- Jeziernica, *Jeziernice*, kls, gzn, Pobiedziska, d 52,4 17,3 s. 85, 181, 246
- Jezierniany, *Jeziorny*, kls, gzn, Strzyżewo, d 52,6 17,6 s. 248
- Jezierniany, *Jeziorniany*, kls, gzn, Waliszewo, d 52,6 17,4 s. 246, 263

- Jezierzyce, pzn, ksc, Woniesiecz 52,0 16,7 s. 264
- Jezierzyce, *Jezierzyce Kościelne*, pzn, wch, Jezierzyce 51,9 16,4 s. 105, 126, 206
- Jezióra Małe, *Jeziory Małe*, kls, pzd, Niezamyśl 52,2 17,1
- Jezióra Wielkie, *Jeziory Wielkie*, kls, pzd, Niezamyśl 52,2 17,1
- Jeziorany, gzn zob. Jezierzany
- Jeziorki (Gieziorki), kls, kcn, Chojna 53,0 17,2
- Jeziorki (Jeziorko), *Jeziorki Kosztowskie*, kls, nkl, Koszutowo 53,2 17,1 s. 207
- Jeziorki, pzn, pzn, Słupia, d 52,3 16,5 s. 232, 248
- Jeziorki, kls, nkl, Śmiełowo, k 53,1 16,8 s. 194
- Jeziorki Kosztowskie, nkl zob. Jeziorki
- Jeziorki, ksc zob. Jeziorko
- Jeziorki, wlc zob. Schulzendorf
- Jeziorko, *Jeziorki*, pzn, ksc, Osieczna 51,9 16,6
- Jeziorko, nkl zob. Jeziorki
- Jeziorna, wlc zob. Flokesia
- Jeziory Małe, pzd zob. Jezióra Małe
- Jeziory Wielkie, pzd zob. Jezióra Wielkie
- Jeziorzany, gzn zob. Jezierzany
- Jezurzyno (Gierzuzino), *Stary Jarużyn*, kls, kcn, Samokłęski 53,1 17,6
- Jeżewo, pzn, ksc, Jeżewo 51,9 17,2 s. 44, 126
- Jeżyce, *Poznań-Jeżyce*, pzn, pzn, Święty Wojciech, m 52,4 16,9 s. 206, 250, 292, 294, 296, 300, 306
- Jędrzychowice, wch zob. Jędrzychowice
- Jędrzejewo, pzn, pzn, Czarnków 52,9 16,3 s. 195
- Jędrzejewo (Andrzejewo, Cierpięgi, Jelenia Głowa, Targowisko), *Gniezno* – część, kls, gzn, Gniezno-św. Wawrzyńca, miasto, ds 52,5 17,5 s. 72, 123, 211, 213, 234, 246, 333, 343–345, 347
- Jędrzychowice (Andrychowice, Andrzychowice, Henrychowice, Jędrzychowice, Jędrzejowice), pzn, wch, Jędrzychowice 51,7 16,2 s. 97, 121, 126, 144, 149, 206, 355
- Jilinie, kls zob. Ilmie
- Jirka, ksc zob. Jerka
- Jordan, *Jordanowo*, pzn, pzn, Jordan, d 52,3 15,5 s. 21, 54, 98, 111, 125, 247
- Józefkowo, kcn zob. Rozwarzewo
- Junczewo, kcn zob. Janczewo
- Junikowo, *Poznań-Junikowo*, pzn, pzn, Komorniki, d 52,4 16,8 s. 246
- Junno, knn zob. Jamno
- Jurkowo, pzn, ksc, Czerwony Kościół 52,0 16,7
- Jurzykowo, gzn zob. Irzykowo
- Jutrosin (Jutroszyn), kls, pzd, Jutrosin, miasto 51,7 17,1 s. 51, 114, 118, 126, 211, 213, 272, 288, 332
- Kaczagórka, pzd zob. Górka Kaczkowska
- Kaczanowo, kls, pzd, Kaczanowo, d 52,3 17,5 s. 125, 246
- Kaczkowo, Śląsk s. 96, 97
- Kaczkowo Małe (Kaczkowo Mniejsze), *Kaczkówko*, kls, kcn, Cerekwica 52,8 17,6
- Kaczkowo Wielkie (Kaczkowo), *Kaczkowo*, kls, kcn, Cerekwica 52,8 17,6
- Kaczolino, *Kaczlino*, pzn, pzn, Lutomie 52,7 16,1 s. 251
- Kaczory, kls, nkl, Śmiełowo, k 53,1 16,8 s. 147, 193, 242
- Kadzewo, ksc zob. Kazowo
- Kadzyn, *Kadzyń*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,1
- Kajewo, *Kajew*, kls, kls, Kajewo 51,9 17,8 s. 124, 187, 252
- Kakawa, *Nowa Kakawa*, kls, kls, Godziszewy Wielkie 51,6 18,1 s. 204, 330
- Kakulino, *Kakulin*, kls, gzn, Raczkowo 52,7 17,2
- Kaleje, kls, pzd, Niezamyśl 52,2 17,0
- Kalinowa, kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
- Kaliska (Koliska), kls, knn, Złotkowo 52,4 18,1
- Kaliska, kls, knn, Tuliszków 52,1 18,3
- Kalisz, kls, kls, Kalisz św. Marii, św. Mikołaja, miasto, k 51,8 18,0 s. 10, 11, 31, 34, 40, 41, 47–49, 63, 64, 80, 86, 87, 89, 90, 95, 123, 137, 151–156, 161, 162, 166, 180, 211, 213, 216, 221, 227, 229, 232, 233, 238, 239, 242, 248, 250, 256, 260, 263, 273, 275, 284, 285, 289, 290, 307, 313–320, 322–332, 355, 397, 401, 404, 412
- Kalisz Pomorski (Kallies), Marchia Brandenburska, miasto 93, 290
- Kalisz, kls zob. Chmielnik, Dobrcza Mała, Dobrzec, Mojków, Noskowo, Ogrody, Pikart, Piwonice, Rajsków, Rypinek, Stare Miasto, Sulisławice, Szczypierno, Tyniec, Winiary, Zagórzynko, Zawodzie
- Kaliszany, kls, kcn, Żuń, d 52,9 17,1 s. 247, 263
- Kallies zob. Kalisz Pomorski
- Kalsko, pzn, pzn, Rokitno, d 52,5 15,6 s. 206, 247
- Kaława, pzn, pzn, Chodzież, pustka, k 265
- Kaława, pzn, pzn, Kaława, d 52,4 15,5 s. 111, 125, 142, 149, 206, 247, 265
- Kamienica (Kamieniec), kls, kcn, Żuń, d 52,9 17,1 s. 247
- Kamienica, kls, knn, Kazimierz 52,3 18,2
- Kamienica, kls, nkl, Pruszcz 53,5 17,8
- Kamienica, knn zob. Kamionka
- Kamienice (Kamieniec), *Stare Kamienice*, kls, kls, Ostrów, pustka 114
- Kamieniec, kls, gzn, Klecko, k 52,6 17,3 s. 72, 243
- Kamieniec, pzn, ksc, Kamieniec 52,2 16,4
- Kamieniec, kls, gzn, Kamieniec, d 52,5 17,9 s. 72, 122, 125, 247
- Kamieniec, kcn zob. Kamienica
- Kamienna Górka, pzn zob. Lubasz
- Kamienna Górka*, pzn zob. Lubasz, pzn, pzn, Lubasz, folwark 204
- Kamienna-Wieś, kls zob. Kamiona
- Kamiennik, pzn zob. Hamer Kamiennik
- Kamień (Kamień Słuszkowski), kls, kls, Kretkowo, folwark 52,0 17,6 s. 77, 204
- Kamień, kls, knn, Cienino Wielkie 52,3 18,0 s. 255
- Kamień, *Kamień Krajeński*, kls, nkl, Kamień, miasto, d 53,5 17,5 s. 64, 75, 76, 86, 90, 124, 189, 211, 213, 225, 245, 289
- Kamień, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 16,9
- Kamień Słuszkowski, kls zob. Kamień
- Kamion (Kamień, Kamion Kanoniczy, Kamion Zaręba), *Kamień*, kls, kls, Kamion, ds 51,8 18,2 s. 88, 124, 136, 148, 178, 187, 205, 248
- Kamiona, *Kamienna-Wieś*, kls, kls, Iwanowice 51,7 18,3 s. 78, 207
- Kamiona, *Kamionna*, pzn, pzn, Kamiona, miasto 52,6 15,9 s. 88, 126, 161, 171, 211, 214, 290
- Kamioneczek (Kamionek), *Kamionek*, kls, gzn, Sławno 52,6 17,3
- Kamionek, kls, gzn, Kamieniec, d 52,6 17,9 s. 247
- Kamionek, gzn zob. Kamioneczek
- Kamionek, gzn zob. Nowy Dwór
- Kamionka, kls, kcn, Chodzież 53,0 16,8
- Kamionka (Kamienica), kls, knn, Rusocice 52,1 18,4
- Kamionka, pzn, pzn, Chłudowo
- Kamionka, woj. lubelskie, miasto 237
- Kamionki, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 16,9
- Kamionna, pzn zob. Kamiona
- Kandlewo, pzn, wch, Kunersdorf, d 51,8 16,2 s. 97, 206, 248
- Kaniew, pzd zob. Kaniewo
- Kaniewo, *Kaniew*, kls, pzd, Wiela 51,8 17,4 s. 251
- Kaninko, *Koninek*, kls, kcn, Łekno, d 52,9 17,3 s. 247
- Kanino, *Koninko*, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 17,0
- Karchowo, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,8
- Karcice, *Charcice*, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,2
- Karczewo, kls, gzn, Dąbrowa 52,6 17,2
- Karczewo, pzn, ksc, Kamieniec 52,2 16,4

- Karczewo, *Podwęgierki* – część, kls, pzd, Gozdowo 52,3 17,6
- Kargowa, pzn, ksc, Kopanica 52,1 15,8 s. 144, 148
- Karmin, kls zob. Karmino Wielkie
- Karmino, *Karmin*, pzn, ksc, Woniesiecz 52,0 16,6
- Karmino Małe, *Karminek*, kls, kls, Karmino Wielkie 51,8 17,6 s. 124, 136, 405
- Karmino Wielkie (Karmino Marszewski, Karmino Rumiejowski, Karmino Sośnicki), *Karmin*, kls, kls, Karmino Wielkie 51,8 17,6 s. 129, 148, 178, 207, 262
- Karna, pzn, ksc, Zbąszyń, 52,2 15,9 s. 117
- Karnin, Marchia Brandenburska 93
- Karniowo, nkl zob. Karnowo
- Karniszewo, kls, gzn, Sokolniki 52,6 17,4
- Karnowo (Karniowo), kls, nkl, Nakiel, k 53,2 17,6 s. 242
- Karnówko, kls, nkl, Nakiel 53,2 17,6
- Karpicko, pzn, ksc, Wolsztyn 52,1 16,1
- Karsewo, gzn zob. Karszewo
- Karsibór, wlc zob. Kiesembork
- Karsiec, *Karzec*, pzn, ksc, Krobia 51,8 16,9 s. 251
- Karski, kls zob. Karsy Podłęzne
- Karsowo, gzn zob. Karszewo
- Karsy, kls, kls, Sobótka Wielka 51,8 17,8 s. 181
- Karsy, kls, knn, Stare Miasto 52,1 18,2
- Karsy Podłęzne (Karsy Podleśne), *Karski*, kls, kls, Lewkowo 51,7 17,8
- Karszewo (Karsewo, Karsowo), *Karsewo*, kls, gzn, Niechanowo 52,4 17,7
- Karśnice, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,1 16,4
- Karzec, ksc zob. Karsiec
- Kaszczor, ksc zob. Stary Klasztor
- Kaszuba*, pzn, pzn, Stobnica, młyn 204
- Kawcze, pzn, ksc, Zakrzewo 51,7 16,8 s. 206
- Kawczyn, ksc zob. Kawczyno
- Kawczyno, *Kawczyn*, pzn, ksc, Oborzyska 52,1 16,6 s. 113, 254
- Kawęczyn, gzn zob. Kawieczyno
- Kawiary, gzn zob. Kawiory
- Kawieczyno, *Kawęczyn*, kls, gzn, Marzenino 52,4 17,5 s. 253
- Kawiory, *Kawiary*, kls, gzn, Gniezno-Św. Trójcy, d 52,5 17,6 s. 246, 333, 347
- Kawnica (Kawnice), *Kawnice*, kls, knn, Kawnica 52,2 18,1 s. 123, 137, 148
- Kawnice, knn zob. Kawnica
- Kazimierz (Kazimirz), *Kazimierz Biskupi*, kls, knn, Kazimierz, miasto 52,3 18,1 s. 72, 88, 122, 123, 211, 213, 261, 290
- Kazimierz, *Każmierz*, pzn, pzn, Kazimierz, miasto 52,5 16,5 s. 78, 98, 125, 211, 214, 253
- Kazimierz Biskupi, knn zob. Krystynowo
- Kazimirz, knn zob. Kazimierz
- Kazowo, *Kadzewo*, pzn, ksc, Śrem 52,0 16,9
- Kazubek (Kozubek), kls, knn, Mąkolino 52,3 18,5
- Każmierz, pzn zob. Kazimierz
- Każmierz, pzn zob. Nowa Wieś
- Kąkolewo (Kokalewo), pzn, ksc, Kąkolewo 51,9 16,6 s. 116, 118, 126, 206
- Kąkolewo, pzn, ksc, Bukowiec Mały 52,2 16,2 s. 206
- Kąkolewo, ksc zob. Kokalewo
- Kąpiel, kls, gzn, Czerniewo, d 52,4 17,5 s. 246
- Kąpiel, kls, gzn, Ostrowite Kapitulne 52,4 18,0
- Kąsice, kls zob. Kęszyce
- Kąsinowo, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,6
- Kątny Młyn, *Kątno*, kls, gzn, Kamieniec, młyn, d 52,6 18,0 s. 203, 247
- Kąty, kls, pzd, Chotunia, d 52,2 17,8 s. 245
- Kąty, kls, pzd, Wilkowyja 52,0 17,5
- Kcynia, kls, kcn, Kcynia, miasto, k 53,0 17,4 s. 34, 39, 47–49, 63, 64, 123, 155, 156, 161, 162, 166, 211, 213, 216, 243, 289, 337
- Kcynia, kcn zob. Grabowo
- Keynia, kcn zob. Wójtostwo
- Keyńskie Wójtostwo, kcn zob. Wójtostwo
- Kębłowo, kls, pzd, Miłostaw 52,2 17,5
- Kębłowo, ksc zob. Kieblów
- Kędzierzno, *Kędzierzyn*, kls, gzn, Kędzierzno, d 52,5 17,6 s. 72, 85, 123, 245
- Kępa (Kępa Wielka), kls, knn, Wąsosze 52,3 18,3 s. 265
- Kępa, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,6 s. 251, 265
- Kępa Mała, kls, pzd, Kępa Mała 52,1 17,1 s. 108, 125, 265
- Kępa Wielka, kls, pzd, Kępa Mała, pustka 265
- Kępa Wielka, knn zob. Kępa
- Kępa, pzn zob. Gędek
- Kęsica, *Kęszyca*, pzn, pzn, Kęsica, k 52,4 15,5 s. 107, 125, 142, 149, 206, 243
- Kęsice, kls zob. Kąsice
- Kęszyce (Kąsice, Kęsice), kls, kls, Biskupice Szalone 51,7 17,9
- Kiączyno, kls zob. Kiączyno
- Kiaków, *Kielkowo*, pzn, ksc, Obra, d 52,1 16,0 s. 247
- Kiączyno, *Kiączyn*, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,5
- Kiączyno (Kiaczyno, Kianowo), *Stary Kiączyn*, kls, kls, Stawiszyn, k 51,9 18,1 s. 184, 207, 244
- Kicina (Kicino), *Kicin*, pzn, pzn, Kicina, d 52,5 17,0 s. 125, 246
- Kieblów, *Kębłowo*, pzn, ksc, Kieblów, miasto 52,0 16,1 s. 125, 211, 214, 269, 284
- Kiedrowo (Kiedrów), kls, kcn, Łekno 52,8 17,3
- Kiedrów, kcn zob. Kiedrowo
- Kiejsze, knn zob. Kieizrza
- Kiekrz, pzn, pzn, Kiekrz 52,5 16,7 s. 125, 260
- Kiełczew Górny, knn zob. Kiełczewo Mały
- Kiełczew Smużny Czwarty, knn zob. Wierzhocin
- Kiełczew Smużny Pierwszy, knn zob. Kiełczewo Wielkie
- Kiełczewo, pzn, ksc, Kościan, d 52,1 16,6 s. 206, 207, 232, 246, 248, 369, 371, 375
- Kiełczewo Małe (Kiełczów Mały), *Kiełczew Górny*, kls, knn, Wrząca Wielka 52,2 18,7
- Kiełczewo Wielkie, *Kiełczew Smużny Pierwszy*, kls, knn, Wrząca Wielka 52,2 18,7 s. 207
- Kiełkowo, ksc zob. Kiaków
- Kiełpin, kls, nkl, Złotowo 53,5 17,0 s. 86, 89
- Kiełpiny, pzn, ksc, Siedlec, d 52,2 16,0 s. 206, 246
- Kierze, knn zob. Kieizrza
- Kierzkowo, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,6 17,8 s. 247
- Kierzkowo, kls, kcn, Kierzkowo 52,8 17,8 s. 123
- Kiesembork, *Karsibór*, pzn, wlc 146
- Kieizrza, knn zob. Kieizrza
- Kietlice, pzn, ksc, Modrze 252
- Kieizrza, knn zob. Kieizrza
- Kieizrza (Dymna Kierszcza, Kierze, Kierszcza, Kieizrza), *Kiejsze*, kls, knn, Dębna, k 52,3 18,7 s. 243
- Kijewo (Kijowo), kls, pzd, Środa 52,2 17,2 s. 252
- Kijowiec, kls, gzn, Ostrowąż 52,4 18,3
- Kikowo, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,2
- Kinno, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie 52,5 17,9
- Kissy (Kisiani), *Czarnków* – część, pzn, pzn, Czarnków 52,9 16,5 s. 178, 253, 254
- Kissy, *Wieleń* – część, pzn, pzn, Wieleń, 52,9 16,1 s. 178, 252
- Kiszewko, pzn, pzn, Kiszewo 52,7 16,6
- Kiszewo, pzn, pzn, Kiszewo 52,7 16,6 s. 125
- Kiszewy, kls, knn, Tuliszków 52,1 18,3
- Kiszkowo, kls, gzn, Kiszkowo, miasto 52,6 17,2 s. 72, 123, 211, 213, 346
- Klapsztyn, *Cyk*, pzn, pzn, Piła, młyn, k 53,1 16,6 s. 194, 203, 242
- Klasztorzek, *Tarnowo Paluckie* – część, kls, kcn, Tarnowo, d 52,8 17,2 s. 247

- Klausdorf (Klastorp, Klawesdorf), *Kłębowiec*, pzn, wlc 53,3 16,4 s. 102, 146, 149, 206
- Klausewo, *Kluczewo*, pzn, wlc, k 53,7 16,1 s. 52, 103, 145, 149, 190, 242
- Klawek, kls, nkl, Gromadno, młyn 53,2 17,2 s. 203
- Klawiter, *Głowaczewo*, pzn, wlc, k 53,3 16,6 s. 103, 145, 149, 192, 242
- Kleczew (Kleczerw), kls, knn, Kleczew, miasto 52,4 18,1 s. 72, 122, 155, 156, 275, 211, 213, 285, 290
- Klempicz, pzn, pzn, Wronki 52,8 16,4 s. 253
- Kleparz, gzn zob. Grzybowo Kleparz
- Kleszczewo, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,8
- Kleszczewo, kls, pzd, Kleszczewo, k 52,3 17,1 s. 207, 125, 244
- Kleszczyna (Kleszczyno), kls, nkl, Sławianowo 53,3 17,1
- Klęka, kls, pzd, Nowe Miasto 52,1 17,4
- Klichowo = Klichowo (Chlichowo, Klichów), Klichowo Małe*, *Ludwinów*, kls, kls, Żerków 52,0 17,6 s. 253
- Kliszewo, kls, kls, Kościół 51,8 18,0 s. 184, 252, 330
- Klonowa, *Dobrzyca* – część, kls, kls, Dobrzyca 51,9 17,5
- Klonowiec, *Klonowiec*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,5 s. 185
- Klonowiec, ksc zob. Klonowiec
- Klony, pzd zob. Kluny
- Kluczewo, pzn, ksc, Przemęt 52,0 16,3 s. 206
- Kluczewo, pzn, pzn, Ostroróg 52,6 16,4
- Kluczewo, wlc zob. Klausewo
- Klunia Mała, *Mała Klonia*, kls, nkl, Klunia Wielka 53,4 17,7 s. 207
- Klunia Wielka, *Wielka Klonia*, kls, nkl, Klunia Wielka 53,5 17,7 s. 124, 207
- Kluny, *Klony*, kls, pzd, Czerlenino 52,4 17,2
- Klwany, *Krwony*, kls, knn, Janiszewo 52,1 18,6
- Kłęcko, kls, gzn, Kłęcko, miasto, k 52,6 17,4 s. 72, 83, 122, 138, 211, 213, 243, 346
- Kłębowiec, wlc zob. Klausdorf
- Kłoda, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,6 s. 206, 253, 254
- Kłodawa, woj. łęczyckie, miasto 90, 290
- Kłodziesko, pzn zob. Kłodzisko
- Kłodzin, gzn zob. Kłodzino
- Kłodzin, gzn zob. Ostrów
- Kłodzino, *Kłodzin*, kls, gzn, Łopienno 52,7 17,3
- Kłodzino Małe (Kłodzinko), *Jaworówko*, kls, gzn, Łopienno 52,7 17,4
- Kłodzisko (Kłodziesko), pzn, pzn, Biezdrowo 52,7 16,2
- Kłós, *Chodzież* – część, kls, kcn, Chodzież, młyn 53,0 16,9 s. 203
- Kłosowice, pzn, pzn, Sieraków 52,6 16,0 s. 251
- Kłosowo, wlc zob. Hansfeld
- Knakendorf, *Rzeczyca*, pzn, wlc 53,2 16,1 s. 102, 146, 149, 206, 255, 267
- Knyszyn, pzn zob. Knyszyno
- Knyszyno+, pzn, pzn, Chojnica 52,5 16,8 s. 254
- Kobelec, kcn zob. Kobielec
- Kobelice (Kobylice), *Przysieka*, kls, gzn, Sokolniki 52,7 17,5
- Kobelin (Kobylin), *Kobylin*, kls, pzd, Kobelin, miasto 51,7 17,2 s. 74, 90, 124, 161, 166, 186, 211, 213
- Kobelnica, pzn zob. Kobylnica
- Kobelniki, pzn zob. Kobylniki
- Kobielec (Kobelec), *Kobylec*, kls, kcn, Tarnowo, d 52,8 17,2 s. 247
- Kobielice, pzd zob. Kobylice
- Kobierno, kls, pzd, Kobierno 51,7 17,4 s. 61, 124, 252
- Kobylanki, kls, gzn, Skulsko 52,4 18,2 s. 91
- Kobylarnia, pzn, pzn, Sieraków, folwark 52,6 16,0 s. 118, 204
- Kobylata, knn zob. Mniszek
- Kobylec, kcn zob. Kobielec
- Kobylepole, *Poznań-Kobyle Pole*, pzn, pzn, Spławie 52,4 17,0
- Kobylice, gzn zob. Kobelice
- Kobylice* (Ciężym, Kobelice, Kobylnica), *Ciężen* – część, kls, pzd, Ciężym, d 52,2 17,8 s. 183, 245
- Kobylin, pzd zob. Kobelin
- Kobylnica (Kobelnica), pzn, pzn, Wierzenica 52,4 17,0 s. 251, 260
- Kobylnica, pzd zob. Kobylice
- Kobylniki, pzn, ksc, Biały 52,1 16,5 s. 264
- Kobylniki, pzn, ksc, Grodzisko 52,2 16,3 s. 264
- Kobylniki (Kobelniki), pzn, pzn, Lusowo, d 52,5 16,7 s. 246, 264
- Kobylniki (Kobelniki), pzn, pzn, Obrzycko 52,7 16,5 s. 264
- Kocanowo, gzn zob. Koczonowo
- Kociekowa Górka, gzn zob. Górka
- Kocień Wielki, pzn zob. Kotonia
- Kociętowy, *Brzezińskie Holendry* – część, kls, knn, Morzysław 52,2 18,3
- Kociugi, pzn, ksc, Pawłowice 51,8 16,7
- Koczonowo (Koczanowo, Koczunowo), *Kocanowo*, kls, gzn, Pobiedziska, k 52,5 17,3 s. 78, 88, 244
- Kokalewo (Kąkolewo, Kokolewo), *Kąkolewo*, pzn, ksc, Granowo 52,2 16,5
- Kokalewo, ksc zob. Kąkolewo
- Kokanin (Kokanino), kls, kls, Kokanin, d 51,8 18,0 s. 124, 232, 248, 324
- Kokolewo, ksc zob. Kokalewo
- Kokorzyno, *Trzemeszno-Wybudowania Orchowskie*, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,5 17,8 s. 247
- Kokorzyno, *Kokorzyn*, pzn, ksc, Kościan 52,1 16,5 s. 375
- Kokoszczyzno, *Kokoszczyz*, pzn, pzn, Tarnowo, d 52,5 16,6 s. 246
- Kokoszki, *Pudliszki* – część, pzn, ksc, Krobia 51,8 16,9 s. 200
- Kokoszki, kls, pzd, Nekła, pustka 118
- Koliska, knn zob. Kaliska
- Kolnica, kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
- Kolnica Mała, ksc zob. Kolniczki
- Kolnice (Kolniczki), *Kolniczki*, kls, pzd, Nowe Miasto 52,1 17,3
- Kolniczki (Kolnica Mała), pzn, ksc, Kolniczki 52,0 17,3 s. 126
- Kolniczki, pzd zob. Kolnice
- Kolno, kls, knn, Kawnica, k 52,2 18,1 s. 244
- Kolno, pzn, pzn, Kamiona 52,6 15,9
- Kolonia 294
- Kolsko 97
- Koła, *Włoszakowice* – część, pzn, ksc, Włoszakowice 51,9 16,3
- Kołacino, *Kołac*, pzn, ksc, Mchy 52,0 17,2
- Kołaczkowice, pzn, ksc, Kołaczkowice 51,7 17,0 s. 111, 126, 206
- Kołaczkowo, kls, gzn, Witkowo 52,5 17,7
- Kołaczkowo, kls, kcn, Rynarzewo 53,0 17,7
- Kołaczkowo, kls, pzd, Kołaczkowo 52,2 17,6 s. 125
- Kołata (Kołaty), kls, gzn, Wronczyno 52,5 17,1
- Kołaty, gzn zob. Kołata
- Kołczyn, Marchia Brandenburska 93
- Kołodowo, *Kołodów*, kls, kls, Błaszk 51,7 18,4
- Kołodrąb, kls, gzn, Kołodrąb 52,7 17,5 s. 72, 122
- Koło, kls, knn, Koło, miasto, k 52,2 18,6 s. 38, 41, 46, 64, 79, 123, 153–156, 161, 162, 167, 189, 210, 211, 213, 217, 226, 243, 250, 272, 273, 275, 284, 290, 405
- Koło Zamek, kls, knn, Kościelec, zamek, k 52,2 18,6 s. 179, 189, 226, 227, 229, 243
- Koło, knn zob. Blizna, Nagórna, Zduny
- Kołodziejewo, kls, gzn, Trląg 52,7 18,0
- Kołyпки, *Kołybki*, kls, kcn, Łekno 52,9 17,3
- Komandoria, pzn zob. Święty Jan
- Komirowo (Komierowo), *Komierowo*, kls, nkl, Komirowo 53,5 17,6 s. 81, 124
- Komorniki, pzn, pzn, Komorniki, d 52,3 16,8 s. 125, 206, 245, 264
- Komorniki, pzn, pzn, Tulce 52,3 17,1 s. 264
- Komorowo, kls, gzn, Dobrosółowo 52,3 18,0 s. 207
- Komorowo, kls, kcn, Janczewo 52,8 17,4 s. 86

- Komorowo, *Wolsztyn* – część, pzn, ksc, Wolsztyn 52,1 16,1 s. 112
- Komorowo, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,5 s. 253
- Komorowo, pzn, pzn, Lwówek 52,4 16,1 s. 252
- Komorowo, kls, gzn, Waliszewo, d 52,6 17,4 s. 246
- Komorza, *Komorze Nowomiejskie*, kls, pzd, Nowe Miasto 52,1 17,3
- Komorze, *Komorze Przybysławskie*, kls, pzd, Pogorzelić 52,1 17,6
- Komorze Przybysławskie, pzd zob. Chwałowo
- Konarskie, pzn, ksc, Książ 52,1 17,1
- Konarskie, kls, pzd, Radzewo 52,2 17,0
- Konary, kls, gzn, Niestronno, pustka, d 264
- Konary, kls, kcn, Margonin 53,0 17,2 s. 252, 264
- Konary, pzn, ksc, Konary 51,7 17,0 s. 126, 264
- Konarzew, pzd zob. Konarzewo
- Konarzewko*, pzn zob. Konarzewo
- Konarzewo, pzn, ksc, Łaszczyno 51,7 16,8
- Konarzewo, *Konarzew*, kls, pzd, Baszkowo 51,7 17,3 s. 253
- Konarzewo = Konarzewo (Konarzewo Wielkie, Konarzowo Wielkie), Konarzewko*, pzn, pzn, Konarzewo 52,3 16,7 s. 125
- Kondratowice, pzn zob. Kurnatowice
- Konin, kls, knn, Konin, miasto, k 52,2 18,2 s. 34, 39–42, 47–49, 63, 64, 79, 80, 90, 123, 133, 137, 153–156, 161, 167, 211, 213, 217, 227, 229, 243, 250, 273, 284, 285, 290, 331, 337
- Konin, knn zob. Borzętów, Chorzeń, Czarnków, Gosławice, Kurowo, Łaskowiec, Łężyno, Maliniec, Międzylesie, Morzysław, Niesłusz, Pątnowo, Sulanki, Wilkowo
- Konin, pzn zob. Konino
- Koninek, kcn zob. Kaninko
- Koninek, pzn zob. Koninko
- Koninek, pzn zob. Konino
- Koninko, *Koninek*, pzn, pzn, Pniewy 52,5 16,3 s. 252
- Koninko, pzn zob. Kanino
- Konino (Kunino Wielkie), *Konin*, pzn, pzn, Pniewy 52,5 16,1 s. 113, 206, 252
- Konino (Koninko), *Koninek*, pzn, pzn, Pniewy 52,5 16,3 s. 113, 206
- Konojad, pzn, ksc, Konojad, d 52,2 16,5 s. 116, 125, 206, 246
- Konotopia, pzn, pzn, Goślina Długa, pustka 118
- Konradowo, wch zob. Kunersdorf
- Konratowo, kls, gzn, Gąsawa, d 52,8 17,7 s. 57, 247
- Konsdorf, wch zob. Kunersdorf
- Konstantynowo-Słomki, kcn zob. Słanki
- Kopajno, *Kopojno*, kls, knn, Zagórów, d 52,2 17,9 s. 247
- Kopanica, pzn, ksc, Kopanica, miasto, k 52,1 15,9 s. 125, 211, 214, 243, 284, 287
- Kopaszewo, pzn, ksc, Krzywiń, 52,0 16,8
- Kopaszyce, kls, pzd, Murzynowo Kościelne 52,3 17,4
- Kopaszyno, *Kopaszyn*, kls, kcn, Grylewo 52,9 17,2 s. 204, 207
- Kopermil (Nowy Młyn Kopermel), *Kuźnik*, pzn, pzn, Międzyrzecz, młyn, k 52,4 15,6 s. 98, 203, 243
- Kopojno, knn zob. Kopajno
- Kopydłowo, kls, gzn, Dębica Mała 52,6 17,5
- Kopydłowo, kls, knn, Wilczyno 52,5 18,1
- Kopydłówek, kls, knn, Wilczyno 52,4 18,1
- Korab, kls, kls, Brudzewo Wielkie, miasto 51,9 17,9 s. 122, 210, 211, 213
- Koronowo, woj. inowrocławskie, miasto 238
- Koronowo, ksc zob. Kuranowo
- Koryta, kls, kls, Koryta 51,8 17,6 s. 124, 265
- Korytkowo, kls, gzn, Trląg, d 52,7 18,1 s. 246, 265
- Korytnica, kls, kls, Koryta 51,8 17,7 s. 265
- Korzecznik*, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, młyn 52,6 17,6 s. 203
- Korzeniewo (Korzeniowo), *Korzeniew*, kls, kls, Kościelec 51,9 18,2
- Korzkwy, kls, kls, Czermino 51,9 17,7 s. 231
- Kosewo, pzd zob. Kosowo
- Kosiczek*, *Piła* – część, pzn, pzn, Piła, młyn, k 204
- Kosiczyno, *Kosieczyn*, pzn, ksc, Kosiczyno 52,2 15,8 s. 118, 125, 206
- Kosmowo, *Kosmów*, kls, kls, Kosmowo 51,9 18,2 s. 124
- Kosmów, kls zob. Kosmowo
- Kosowo (Osowo), pzn, ksc, Gostyń Stary, d 51,9 16,9 s. 246
- Kosowo, kls, nkl, Wyrza 53,2 17,5
- Kosowo (Koszewo, Koszowo), *Kosewo*, kls, pzd, Giewartowo, d 52,4 17,9 s. 58, 245
- Kosowo, ksc zob. Osowo
- Kostowo, nkl zob. Koszutowo
- Kostrzyn, pzn, pzn, Kostrzyn, miasto, d 52,4 17,2 s. 95, 99, 125, 211, 214, 248, 290, 310, 380
- Koszanowo, pzn, pzn, Wilczyna, d 52,5 16,3 s. 245
- Koszanowo, ksc zob. Koszonowo
- Koszewo (Kuszewo), *Kuszewo*, kls, gzn, Popowo 52,7 17,2
- Koszewo, pzd zob. Kosowo
- Koszkowo, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,1
- Koszonowo (Koszanowo), *Koszanowo*, pzn, ksc, Śmigiel 52,0 16,5 s. 206
- Koszowo, pzd zob. Kosowo
- Koszutowo (Kostowo), *Kosztowo*, kls, nkl, Koszutowo 53,2 17,1 s. 124
- Koszuty, kls, knn, Koszuty, d 52,3 17,9 s. 123, 247
- Koszuty, *Koszuty*, kls, pzd, Koszuty 52,2 17,1 s. 125
- Kościan, pzn, ksc, Kościan, miasto, k 52,1 16,6 s. 10, 11, 34, 47–49, 63, 64, 99, 100, 112, 126, 140, 143, 156, 160, 172, 188, 189, 205, 211, 214, 219, 221, 227, 228, 232, 243, 250, 271, 275, 284, 290, 316, 368–379, 414
- Kościan, ksc zob. Grodztwo
- Kościan zob. Przedmieście Głogowskie, Przedmieście Poznańskie, Stare Miasto
- Kościanki, kls, pzd, Graboszewo 52,3 17,7
- Kościany, kls, kls, Staw 51,7 18,4 s. 253
- Kościelec (Kościelec Arcybiskupi, Kościelec Łyczyński), kls, kls, Kościelec, ds 51,9 18,2 s. 124, 178, 180, 233, 248
- Kościelec, kls, knn, Kościelec, k 52,2 18,5 s. 79, 81, 123, 180, 243
- Kościelna Wieś, *Krobia* – część, pzn, ksc, Krobia, d 51,8 16,9 s. 206, 245
- Kościelna Wieś, kls zob. Kościół
- Kościenkowo**, kls, kcn, Chomętowo, folwark 186, 205
- Kościerzyna Mała (Kościerzyna, Kościerzyno), *Kościerzyn Wielki*, kls, nkl, Glisno 53,2 17,2 s. 181
- Kościerzyna Spalona, kls, nkl 181
- Kościerzyna Wielka (Kościerzyna, Kościerzyno), *Kościerzyn Mały*, kls, nkl, Luchowo 53,2 17,2 s. 181, 207
- Kościeszki, kls, knn, Siedlimowo 52,5 18,2
- Kościeszki, woj. brzeskie kujawskie 91, 127
- Kościół, *Kościelna Wieś*, kls, kls, Kościół, d 51,8 18,0 s. 123, 184, 207, 238, 248, 330
- Kotarby = Kotarby, Kotarby Małe*, *Bógwidze-Kotarby*, kls, kls, Sowina Kościelna 51,8 17,7
- Kotlino, *Kotlin*, kls, kls, Kotlino 51,9 17,6 s. 124, 207
- Kotowiecko (Kotojecko, Kotoniecko), kls, kls, Droszewo 51,8 17,9
- Kotowo, pzn, ksc, Drożyn 52,2 16,4
- Kotowo, *Grodzewo-Kotowo*, kls, pzd, Niezamyśl 52,1 17,1
- Kotowo, kls zob. Chotowo

- Kotunia, pzd zob. Chotunia
Kotusz, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,1 16,4
Kotwasice (Rotfasice), kls, kls, Malanów 52,0 18,3
Kotyńno, kls, kls, Godzieszewy Wielkie 51,7 18,1 s. 184, 330
Kowalew, kls zob. Kowalewo
Kowalewek (Kowalewo), kls, knn, Sławsko Wielkie 52,2 18,1
Kowalewko, kcn zob. Kowalewo
Kowalewko, kls zob. Kowalewo
Kowalewko, pzn zob. Kowalewo
Kowalewo (Kowalewko), *Kowalew*, kls, kls, Biskupice Szalone, folwark 51,7 17,9 s. 204, 262
Kowalewo, kls, gzn, Kołdrąb 52,7 17,5
Kowalewo, *Kowalewko*, kls, kcn, Kcynia 53,1 17,4 s. 278
Kowalewo, *Kowalewo-Sołectwo*, kls, knn, Kowalewo, d 52,2 17,9 s. 123, 207, 247
Kowalewo, pzn, ksc, Kamieniec 52,2 16,4 s. 97
Kowalewo, *Kowalew*, kls, kls, Kowalewo 51,9 17,7 s. 124, 262
Kowalewo, kls, kcn, Margonin 53,0 17,1 s. 252
Kowalewo (Kowalewko, Kowalowo), *Kowalewko*, pzn, pzn, Objezierze 52,6 16,7
Kowalewo, kls, kcn, Słupy 53,0 17,7
Kowalewo, pzn, wch, Kowalewo 51,7 16,3 s. 121, 126, 206, 254
Kowalewo-Sołectwo, knn zob. Kowalewo
Kowalewo, gzn zob. Babino
Kowalewo, gzn zob. Mszanek
Kowalewo, knn zob. Kowalewek
Kowalowo, pzn zob. Kowalewo
Kowalskie, kls, gzn, Wronczyno 52,5 17,1
Kowanowo, pzn zob. Chowanowo
Kowanówko, pzn zob. Chowanówko
Kownatki, pzd zob. Kownaty
Kownaty, kls, gzn, Wilczyno 52,5 18,1
Kownaty (Kownatki), kls, pzd, Ostrów, d 52,3 17,8 s. 247
Kozarzewo Małe (Kozarzewko), *Kozarzewek*, kls, knn, Kazimierz 52,3 18,1 s. 78, 88
Kozarzewo Wielkie (Kozarzewo), *Kozarzew*, kls, knn, Kazimierz 52,3 18,1 s. 88
Kozarzyn, kcn zob. Hamer Szamociński
Kozia Góra, *Stare Miasto* – część, kls, knn, Stare Miasto 52,2 18,1
Koziegłowy, pzn, pzn, Kicina, d 52,4 16,9 s. 246
Kozielsko, kls, kcn, Kozielsko 52,8 17,4 s. 78, 84, 88, 123
Kozimino, *Koźmin*, kls, knn, Janiszewo 52,1 18,6 s. 84, 88
Kozłowo, kls, gzn, Strzyżewo, d 52,6 17,7 s. 247
Kozłowo, pzn, pzn, Buk 52,3 16,4 s. 252, 254
Kozubek, knn zob. Kazubek
Kozubiec, kls, pzd, Miłosław 52,2 17,5
Kozłanka, kls, kcn, Mieścisko 52,7 17,3 s. 61, 184
Kozłatkowo, *Koźłatków*, kls, kls, Liskowo 51,8 18,3
Kozłatków, kls zob. Kozłatkowo
Koźle, pzn, pzn, Otorowo 52,6 16,3 s. 252
Koźmin (Koźmin Wielki, Koźminiec), kls, pzd, Koźmin, miasto 51,8 17,4 s. 99, 118, 122, 126, 153, 154, 155, 156, 160, 161, 167, 211, 213, 226, 227, 229, 251, 262
Koźmin Mniski, pzn zob. Koźminiek
Koźmin Nowy (Nowe Miasto), *Koźmin* – część, kls, pzd, Koźmin, miasto 51,8 17,4 s. 122, 211, 213, 264
Koźmin Wielki, pzd zob. Koźmin
Koźmin, knn zob. Kozimino
Koźmin, pzd zob. Koźmin Nowy
Koźmin, pzn zob. Koźmin
Koźminiek (Koźminiec), kls, kls, Koźminiek, miasto 51,8 18,3 s. 85, 88, 124, 125, 130, 134, 136, 148, 211, 213, 290, 332
Koźminiek (Koźmin Mniski), pzn, pzn, Koźminiek, d 52,2 15,7 s. 50, 58, 100, 110, 247
Koźminiec, pzd zob. Koźmin
Koźmino, *Koźmin*, pzn, pzn, Obrzycko 52,7 16,4 s. 254
Kozuszkowo, kls, gzn, Siedlimowo 52,5 18,2
Kórnik, pzd zob. Brnin
Kórnik, pzd zob. Kurnik
Kraczki, kls, nkl, Glisno 53,2 17,3
Krajenka, kls, nkl, Krajenka, miasto 53,3 16,9 s. 30, 82, 86, 88, 124, 147, 211, 213, 217, 225, 227, 228, 255
Krajewice, pzn, ksc, Domachowo 51,8 17,0
Krajkowo, pzn, ksc, Przewóz 52,2 16,9
Kraków, woj. krakowskie, miasto 237, 256, 380, 290, 310, 401
Kramsk, knn zob. Krąpsko
Krasne Dłusko, pzn zob. Dłusko
Krasny Dąb (Dąb), *Dąb*, kls, gzn, Lisowo 52,4 18,3
Kraszewo** (Kraszowo), kls, kls, Rąjsko, folwark 187
Kraśnica, kls, knn, Kawnica 52,2 18,1
Krąg (Scheibe), *Wschowa* – część, pzn, wch 353
Krągola = Krągola, Krągolka*, *Krągola*, kls, knn, Stare Miasto 52,2 18,2 s. 139
Krapiewo, kls, nkl, Wierzchucino 53,3 17,7
Krapiewo, *Kraplewo*, pzn, pzn, Stęszew 52,3 16,6 s. 254
Krapka, *Chodzież* – część, pzn, pzn, Chodzież, młyn, k 53,0 16,9 s. 56, 203, 242
Krapkowo, pzd zob. Krępkowo
Kraplewo, pzn zob. Krapiewo
Krapsko, *Kramsk*, kls, knn, Krapsko, k 52,3 18,4 s. 72, 79, 81, 123, 231, 244
Krapsko Małe, *Stare Kramsko*, pzn, ksc, Krapsko Wielkie, d 52,1 15,7 s. 79, 247, 260
Krapsko Wielkie, *Nowe Kramsko*, pzn, ksc, Krapsko Wielkie, d 52,1 15,7 s. 79, 125, 206, 247
Krczan, pzd zob. Krzan
Krerowo, pzd zob. Kryrowo
Kretkowo (Krzetkowo), *Kretków*, kls, kls, Kretkowo 52,1 17,6 s. 124, 136, 148
Kręcko, ksc zob. Kręsko
Krępa, kls, knn, Tuliszków 52,1 18,2
Krępa, *Krępsko*, pzn, pzn, Piła, k 53,3 16,7 s. 104, 193, 242
Krępa, kls zob. Krępe
Krępe, *Krępa*, kls, kls, Ostrów 51,6 17,8 s. 114
Krępkowo (Krapkowo), kls, pzd, Graboszewo 52,3 17,7
Krępsko, pzn zob. Krępa
Kręsko, *Kręcko*, pzn, ksc, Kręsko 52,2 15,7 s. 100, 110, 125, 144, 148, 206
Krężoły, pzn, pzn, Ryczywół 52,8 16,7 s. 252
Krobia, pzn, ksc, Krobia, miasto, d 51,8 16,9 s. 99, 126, 187, 188, 211, 214, 227–229, 245, 290, 380, 405
Krobia, ksc zob. Jadamowo
Krobia, ksc zob. Kościelna Wieś
Krobielewo, *Krobielewko*, pzn, pzn, Przetoczno 52,6 15,7 s. 59
Kroc (Krotecz, Krucz), *Krucz*, pzn, pzn, Lubasz 52,8 16,4
Kroczywo, *Kruczyn*, pzn, ksc, Kolniczki 52,0 17,3
Kromolice, kls, pzd, Pierzchno, folwark 52,3 17,1 s. 204, 252
Kromolice, kls, pzd, Wiela 51,8 17,2 s. 251
Krosin, pzn zob. Krośnino
Krosinek, pzn zob. Krośninko
Krosna, *Krosno*, pzn, ksc, Mosina, k 52,2 16,8 s. 61, 243
Krosna, kcn zob. Krosno
Krosno (Krosna), kls, kcn, Tarnowo, d 52,9 17,2 s. 247
Krosno, Śląsk, miasto 273
Krosno, ksc zob. Krosna
Krostkowo, kls, nkl, Krostkowo 53,1 17,1 s. 124, 181, 207, 254
Krostowo, pzn zob. Chrostowo
Krośninko, *Krosinek*, pzn, pzn, Połajewo 52,8 16,6 s. 200, 252

- Kurowo, *Kurów*, kls, kls, Droszewo 51,7 17,9
- Kurowo, *Konin-Kurów*, kls, knn, Morzysław, m 52,2 18,2 s. 250
- Kurowo, pzn, ksc, Bonikowo 52,1 16,6 s. 254
- Kurowo Małe, *Kurówek*, kls, knn, Grabienice 52,1 18,0
- Kurowo Wielkie, *Kurów*, kls, knn, Grabienice 52,1 18,0
- Kurów, kls zob. Kurowo
- Kurów, knn zob. Kurowo
- Kurów, knn zob. Kurowo Wielkie
- Kurówek, knn zob. Kurowo Małe
- Kursko, *Stare Kursko*, pzn, pzn, Kursko 52,4 15,4 s. 107, 125, 142, 148
- Kurza, kls, kls, Żerniki, k 51,9 18,0 s. 77, 88, 244
- Kurza Góra, *Kurza Góra Stara*, pzn, ksc, Kościan, km 52,1 16,6 s. 243, 250, 368, 372, 375, 376
- Kurzelów 90
- Kurzęcino, *Skorzęcin*, pzn, pzn, Wierzenica, d 52,5 17,1 s. 247
- Kustodia, *Gniezno* – część, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, folwark, d 52,3 17,4 s. 204, 333, 347
- Kuszewo, gzn zob. Koszewo
- Kuszkowo, pzn, ksc, Czerwony Kościół 52,0 16,7
- Kuszyno, *Kuszyn*, kls, kls, Kościelec 51,9 18,2
- Kuślino, *Kuślin*, pzn, ksc, Michorzewo Mokre 52,4 16,3 s. 59
- Kutno, woj. rawskie 90
- Kuźnia, kls zob. Rudzki Młyn
- Kuźnica Czarnkowska, pzn zob. Hamer Czarnkowski
- Kuźnica Drawska, wlc zob. Ruda
- Kuźnica Odalanowska*, kls zob. Odalanów
- Kuźnica Pilska, pzn zob. Hamer Pilski
- Kuźnica Przygocka*, kls zob. Przygodzice
- Kuźnica Zbąska, ksc zob. Borujka
- Kuźnica Zbąska, ksc zob. Hamer
- Kuźnica Żelichowska, pzn zob. Hamer Dalszy
- Kuźniczka, pzn zob. Hamer Bliższy
- Kuźnik, pzn zob. Kopermil
- Kwasuty, *Kwasuły*, kls, gzn, Kołdrąb 52,7 17,5
- Kwiatkowo, *Kwiatków*, kls, knn, Dobrowo 52,1 18,6
- Kwiatkowo = Kwiatkowo (Kwiatków), Kwiatkowo* (Kwiatków), wieś, *Kawiatków*, kls, kls, Ociąż, miasto 51,7 17,8 s. 122, 178, 211, 213, 290
- Kwieciszewo, kls, gzn, Kwieciszewo, miasto, d 52,6 18,0 s. 55, 84, 123, 211, 213, 233, 245, 289
- Kwiejce (Nowa Wieś), pzn, pzn, Wieleń, 52,8 15,9 s. 195
- Kwilcz, pzn, pzn, Kwilcz 52,6 16,0 s. 126, 139, 149
- Kwilenie (Kwilinie), *Kwileń*, kls, kls, Chodecz 52,0 17,8
- Kwileń, kls zob. Kwilenie
- Kwilinie, kls zob. Kwilenie
- Kwisowo*, pzd zob. Pietrzykowo, kls, pzd, Szamarzewo, k 244
- Laczk (Laczko, Łączyk), *Laski Wałec-
kie*, pzn, wlc 53,4 16,2 s. 53, 146, 149, 192
- Landsberg zob. Gorzów Wielkopolski
- Langenhof (Długi Dwór, Langhof), *Topo-
rzyk*, pzn, wlc 53,4 16,2 s. 53, 192
- Langfuld, *Wielowieś*, pzn, pzn, Langfuld, d 52,4 15,3 s. 53, 125, 142, 206, 248
- Laski, *Laski Wielkie*, kls, kcn, Chomiąża 52,8 17,8
- Laski Wałeckie, wlc zob. Laczk
- Laski Wielkie, ksc zob. Laski
- Laskowiec, *Konin-Laskówiec*, kls, knn, Morzysław 52,2 18,3
- Laskownica Mała, kls, kcn, Grylewo 52,9 17,2 s. 85
- Laskownica Wielga (Laskownica, La-
skownica Większa), *Laskownica
Wielka*, kls, kcn, Łekno 52,9 17,2
s. 85
- Laskowo, kls, gzn, Gądecz, k 52,7 17,4
s. 244
- Laskowo, pzn, pzn, Rogoźno, d 52,8
16,9 s. 249
- Laskowo, kcn zob. Lastkowo
- Laskowo, kls zob. Łaskkowo
- Laskówiec, knn zob. Laskowiec
- Laskówka (Stawkówka), *Nowe Miasto* –
część, kls, pzd, Nowe Miasto 52,1
17,4
- Lasocice, pzn, wch, Leszno 51,8 16,4
s. 105, 132, 140, 149, 206, 254
- Lastkowo (Sastkowo), *Laskowo*, kls, kcn,
Margonin 53,0 17,0
- Latalice = Latalice, Bodzaporowice*
(Bodzaporki, Bodzaporki Wielkie,
Bodzaporowice Wielkie, Zaporki,
Zaporki Wielkie, Zaporowice, Za-
porowice Wielkie), *Rybitwy* – część,
kls, gzn, Węglewo 52,5 17,3
- Latalice, gzn zob. Gwiazdowo
- Latowice, kls, kls, Rososzycza 51,6 17,9
s. 330
- Ląd, kls, knn, Lądek, opactwo, d 52,2
17,8 s. 64, 179, 201, 229, 238, 247,
290
- Lądek, kls, knn, Lądek, miasto, d 52,2
17,9 s. 56, 123, 211, 213, 247
- Lądek, kls, knn, Królikowo 52,0 18,0
- Łątolek, pzn zob. Lutol Wodny
- Lechnino, *Lechlin*, pzn, pzn, Lechnino
52,7 17,1 s. 55, 56, 95, 115, 125, 245
- Lednogóra, gzn zob. Góra
- Leimnitz zob. Glińsk
- Lenartowice, kls, kls, Lenartowice 51,9
17,8 s. 124, 410
- Lenartowo, kls, knn, Siedlimowo 52,5
18,2
- Lesiec, *Leszcze* – część, kls, knn, Biał-
kowo 52,1 18,5
- Leszcze, kls, knn, Białkowo 52,2 18,5
- Leszcze, knn zob. Lesiec
- Leszczyńska Wieś, pzn, wch, Leszno 178
- Leszkowo, kls, pzd, Wyganowo 51,8
17,2
- Leszno, pzn, wch, Leszno, miasto 51,8
16,5 s. 31, 39, 40, 104, 118, 126,
132, 140, 149, 161, 172, 178, 185,
210, 211, 214, 219, 254, 277, 290,
354, 355
- Leśnica, kls, knn, Grzegorzewo 52,2 18,6
s. 180, 253
- Leśnicki Młyn, nkl zob. Leśnik
- Leśniewo, kls, gzn, Łubowo 52,5 17,4
- Leśnik, *Leśnicki Młyn*, kls, nkl, Krajenka,
młyn 53,3 17,0 s. 203
- Lewice, pzn, pzn, Lewice, miasto 52,5
15,9 s. 108, 126, 141, 149, 211, 214,
272, 290
- Lewkowo, *Lewków*, kls, kls, Lewkowo
51,7 17,8 s. 123
- Leziona, kls, kls, Gostyczyna 51,7 18,0
s. 330
- Leżenica, pzn, wlc, k 53,2 16,5 s. 103,
192, 242
- Lędyczek, *Dawnica*, kls, nkl, Zakrzewo
53,5 16,9 s. 56, 75, 76, 86, 198
- Lędyczek, woj. pomorskie 30, 50, 51,
55, 75, 76, 289
- Lęgniszewo, kls, kcn, Panigródz 52,9
17,4 s. 232
- Lgiń, pzn, wch, Lgiń, 51,9 16,2 s. 106,
126, 206, 251
- Lgota, *Ligota*, kls, kls, Koryta 51,8 17,6
s. 264
- Lgowo, *Lgów*, kls, pzd, Lgowo 52,1 17,5
s. 126, 253
- Libabry, *Libobry*, kls, pzd, Pyzdry 52,2
17,6
- Libartowo, pzn zob. Wybiartowo
- Lichynek (Lichynieki, Trzebuchów, Trze-
buchówko), *Lichenek*, kls, knn, Dęby
52,3 18,6
- Lichyń, *Licheń Stary*, kls, knn, Lichyń,
miasto 52,3 18,3 s. 72, 123, 211,
213, 290
- Licino, kls zob. Łyczyno
- Liebenau zob. Lubrza
- Ligota, kls zob. Lgota
- Linie, pzn, pzn, Pniewy 52,5 16,1 s. 266
- Linowiec, kls, gzn, Linowiec 52,5 18,0
s. 72, 122
- Lipa Góra, knn zob. Lipie Góry
- Lipa Góra*, knn zob. Sługocin, kls, knn,
Lądek, d 247
- Lipe, *Mielżynek*, kls, pzd, Mielżyn 52,4
17,7

- Lipe, kls, kls, Lippe 51,9 18,0 s. 124, 136, 148
- Lipe Góry, knn zob. Lipie Góry
- Lipe, pzd zob. Lipie
- Lipia Góra, kcn zob. Hamer Jaktorowski
- Lipia Góra, knn zob. Lipie Góry
- Lipice, kls, knn, Królikowo 52,0 18,0 s. 42
- Lipie (Lipe), kls, pzd, Miłosław 52,2 17,5
- Lipie Góry (Lipa Góra, Lipe Góry, Lipia Góra), kls, knn, Dębna, k 52,3 18,7 s. 185, 243
- Lipiny, kls, kcn, Margonin 53,0 17,1 s. 207, 251
- Lipiny, kls, knn, Dęby 52,3 18,6
- Lipiny (Lipiny Żdźary), kls, knn, Stare Miasto 52,2 18,2
- Lipka, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,2 s. 251
- Lipnica, pzn, pzn, Otorowo 52,6 16,4 s. 44
- Lipno, pzn, ksc, Lipno 51,9 16,5 s. 101, 108, 126
- Lipowiec, kls, pzd, Koźmin, folwark 51,8 17,4 s. 204, 251
- Lipówka, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,1
- Lisew, pzd zob. Lisówko
- Lisewo Parcele, gzn zob. Lisowo
- Lisewo, pzd zob. Lisowo
- Lisiec Mały, kls, knn, Lisiec Wielki 52,1 18,2 s. 139
- Lisiec Wielki (Lisiec), kls, knn, Lisiec Wielki, k 52,1 18,2 s. 123, 207, 243
- Liskowo, *Lisków*, kls, kls, Liskowo, d 51,8 18,4 s. 77, 88, 124, 232, 248
- Liskowo, *Liskowo*, kls, nkl, Luchowo 53,2 17,3 s. 207
- Lisowo, *Lisewo Parcele*, kls, gzn, Lisowo 52,5 18,3 s. 72, 122, 208
- Lisowo (Lisówko), *Lisewo*, kls, pzd, Szymanowice, k 52,1 17,6 s. 244
- Lisówki, pzn, pzn, Dupiewo, d 52,3 16,6 s. 246
- Lisówko (Lisowo), *Lisew*, kls, pzd, Żerków 52,0 17,5 s. 253
- Lisówko, pzn zob. Lusowko
- Liskowo, nkl zob. Liskowo
- Losowiec, pzn zob. Lusowko
- Losowo, pzn zob. Lusowo
- Lotyń 94
- Lowik, wlc zob. Łowicz
- Lubarszcz, nkl zob. Lubaszcz
- Lubasz = Lubasz, Kamienna Górka* (folwark), *Lubasz*, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,5 s. 125, 204, 261
- Lubaszcz, *Lubarszcz*, kls, nkl, Nakiel?, k 53,1 17,5 s. 231, 242
- Lubcza, *Stara Lubcza*, kls, nkl, Sypniewo, młyn 53,3 17,3 s. 203
- Lubecz, *Lubcz*, kls, gzn, Lubecz, d 52,7 17,6 s. 123, 245
- Lubersdorf, wlc zob. Lubsdorf
- Lubiatowo Małe, *Lubiatówko*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,0 s. 383, 386
- Lubiatowo Wielkie, *Lubiatowo*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,0
- Lubiechowo, pzn, ksc, Parzęczewo 52,1 16,4 s. 253
- Lubiecz (Lubicz), kls, knn, Kazimierz 52,3 18,0
- Lubień, *Lubiń*, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,6 17,8 s. 247
- Lubień, *Lubiny*, kls, kls, Zbiersko 52,0 18,1
- Lubień Mały, *Lubinia Mała*, kls, kls, Słaboszewo 52,0 17,6
- Lubień Wielki, *Lubinia Wielka*, kls, kls, Szymanowice 52,0 17,6
- Lubiesz, wlc zob. Lubsdorf
- Lubikowo, pzn, pzn, Rokitno 52,5 15,7 s. 59, 117, 206
- Lubinia Mała, kls zob. Lubień Mały
- Lubinia Wielka, kls zob. Lubień Wielki
- Lubiny, kls zob. Lubień
- Lubiń, pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,8 s. 126, 204, 206, 229, 238, 246
- Lubiń, gzn zob. Lubień
- Lubna, wlc zob. Lubno
- Lubniewice, Marchia Brandenburska 93
- Lubno (Lubna), pzn, wlc 53,3 16,3 s. 146, 206
- Lubochnia, kls, gzn, Kędzierzyno, d 52,5 17,7 s. 247
- Luboczka, pzn, pzn, Pniewy 52,5 16,2 s. 252
- Lubomiec, pzd zob. Luboniec
- Lubomierz (Lubomirz), kls, kls, Sowina Kościelna 51,8 17,7
- Lubomyśle (Lubomyśl), kls, knn, Ślesin 52,4 18,2
- Lubonia, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,7 s. 206, 253
- Luboniec (Lubomiec), kls, pzd, Niezamyśl 52,2 17,1
- Luboń, pzn, pzn, Wiry Wielkie, m 52,3 16,8 s. 250, 294, 300
- Lubosina, pzn, pzn, Otorowo 52,5 16,3 s. 252
- Lubosz, *Stary Lubosz*, pzn, ksc, Wyskocz 52,1 16,7 s. 254
- Lubosz, pzn, pzn, Lubosz 52,5 16,1 s. 126, 206, 252
- Lubowo, pzn, pzn, Biezdrowo 52,7 16,2
- Lubowo, pzn, wlc, k 53,6 16,3 s. 190, 145, 149, 206, 242
- Lubrza, *Lubrze*, kls, pzd, Solec, d 52,1 17,3 s. 246
- Lubrza (Liebenau), Śląsk 50
- Lubsdorf (Lubstorp, Lubersdorf, Lusterpia), *Lubiesz*, pzn, wlc 53,2 16,1 s. 145, 149, 206
- Lubstowo Małe (Lubstów Mały, Lubstówko Małe, Lustowo Małe), *Lubstówek*, kls, knn, Lubstowo Małe 52,3 18,4 s. 72, 123
- Lubstowo Wielkie (Lubstowo, Lubstów Wielki), *Lubstów*, kls, knn, Lubstowo Wielkie 52,3 18,4 s. 72, 123, 207, 275
- Luchowo, kls, nkl, Luchowo 53,3 17,2 s. 82, 124, 181
- Lucim, kls, nkl, Mąkowsk, d 53,4 17,8 s. 207, 247
- Luciny, kls, pzd, Niezamyśl, d 52,1 17,0 s. 232, 248
- Ludkowo, gzn zob. Lutkowo
- Ludomie, *Ludomy*, pzn, pzn, Ludomie 52,8 16,8 s. 125, 255
- Ludwikowo, kcn zob. Gromadzki
- Ludwiniec, gzn zob. Mikołajkowo
- Ludwinów, kls zob. Klichowo
- Lulinko (Lulino Małe), *Lulinec*, pzn, pzn, Żydowo 52,6 16,6 s. 255
- Lulino (Lulino Wielkie), *Lulin*, pzn, pzn, Żydowo 52,6 16,7 s. 255
- Lulkowo, gzn zob. Jakubowo
- Lusowko (Lisówko, Losowiec, Lusówki, Łosowiec), *Lusówko*, pzn, pzn, Lusowo 52,4 16,6 s. 251
- Lusowo (Losowo, Lusowiec), pzn, pzn, Lusowo, d 52,4 16,6 s. 125, 246
- Lustorpia, wlc zob. Lubsdorf
- Lustowo Małe, knn zob. Lubstowo Małe
- Lutkowo, *Ludkowo*, kls, gzn, Pakośce, folwark 52,8 18,0 s. 204
- Lutogniew (Lutogniewo), kls, pzd, Lutogniew 51,7 17,3 s. 116, 126, 186, 207, 261
- Lutol Suchy, pzn, pzn, Lutol Suchy, k 52,3 15,7 s. 107, 125, 142, 149, 206, 243
- Lutol Wodny (Łątolek, Lutol Mokry, Lutole, Lutolek), *Lutol Mokry*, pzn, pzn, Zbąszyń, d 52,3 15,8 s. 59, 60, 107, 247
- Lutomie (Lutom, Lutom Wielki, Lutomie Wielkie), *Lutom*, pzn, pzn, Lutomie 52,6 16,1 s. 126
- Lutomie Małe, *Lutomek*, pzn, pzn, Lutomie 52,6 16,1
- Lutowo, kls, nkl, Lutowo, d 53,4 17,4 s. 124, 245
- Lutówko, kls, nkl, Lutowo?, folwark, d 53,5 17,4 s. 204, 245
- Lutynia, kls, kls, Lutynia 51,9 17,6 s. 84, 96, 114, 126
- Lwów, miasto 237
- Lwówek = Lwówek, Wojszczyzna* (Wolszczyzna) przedmieście, *Lwówek*, pzn, pzn, Lwówek, miasto 52,4 16,1 s. 39, 100, 113, 117, 126, 161, 172, 178, 188, 211, 214, 219, 234, 250, 252, 279, 281, 290
- Lwówek, pzn zob. Wojszczyzna
- Łabiszyn, kls, kcn, Łabiszyn, miasto 53,0 17,9 s. 68, 91, 127, 161, 168, 189, 211, 213
- Łabiszynek, kls, gzn, Gniezno-św. Michała 52,6 17,6

- Łabiszynek, gzn zob. Piotrowo
 Łabiszynek, gzn zob. Wola
 Łachowo, kls, kcn, Szubin 53,0 17,7
 Łacina, *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Jan, przedmieście od 1599 r. 162, 292, 294; zob. też Stanisławowo
 Łagiewniki, kls, knn, Królikowo 52,1 18,0 s. 139, 205, 264
 Łagiewniki, pzn, ksc, Konojad 52,2 16,6 s. 264
 Łagiewniki, *Łagiewniki Kościelne*, kls, gzn, Łagiewniki 52,6 17,3 s. 72, 122, 138, 148, 253, 264
 Łagiewniki, pzn, pzn, Chojnica, k 52,5 16,8 s. 244, 264
 Łagiewniki, kls, pzd, Wyganowo 51,8 17,2 s. 264
 Łagiewniki, kls, gzn, Wronczyno, k 52,5 17,2 s. 244, 264
 Łagiewniki = Łagiewniki, Tarnówka* (folwark), *Łagiewniki*, kls, knn, Lubstowo Małe 52,3 18,4 s. 205, 264
 Łagiewniki Kościelne, gzn zob. Łagiewniki
 Łagowiec, pzn, pzn, Łagowiec 52,3 15,6 s. 110, 125, 142, 149, 206
 Łagowo, pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,9 s. 246, 386
 Łagów; brn 53, 248
 Łagwy, pzn, pzn, Buk 52,3 16,4 s. 252
 Łankowice, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,4
 Łaskawy, *Jadwigów*, pzn, ksc, Kolniczki 52,0 17,3
 Łaszczyno, *Łaszczyn*, pzn, ksc, Łaszczyno 51,6 16,8 s. 109, 119, 126, 206
 Łaskowo (Laskowo), *Łaszków*, kls, kls, Blizanowo 51,9 17,9
 Ławica, pzn, pzn, Skórzewo, k 52,4 16,8 s. 242
 Ławica, pzn zob. Dębrzno
 Ławiczyn, *Ławiczo*, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, młyn, d 52,6 17,6 s. 203, 245
 Ławki, kls, gzn, Kruchowo 52,6 17,7
 Łaziska, kls, gzn, Wągrowiec, d 52,8 17,2 s. 61, 247
 Łazy, kls, knn, Trąbczyno 52,1 17,9 s. 265
 Łąck Mały (Popielów), *Łącko Małe*, kls, nkl, Łąck Wielki, d 53,3 17,7 s. 247
 Łąck Wielki, *Łącko Wielkie*, kls, nkl, Łąck Wielki, d 53,3 17,8 s. 124, 247
 Łącko, *Osieczna* – część, pzn, ksc, Osieczna, przedmieście 51,9 16,6
 Łączny Młyn**, pzn zob. Święty Jan
 Łączyk, wlc zob. Laczek
 Łąg, kls, kls, Żegocino 52,0 17,7
 Łąkie, pzn, ksc, Gościeszyno 52,1 16,2
 Łąkie, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,1 s. 251
 Łąkie*, *Welnica* – część, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, d 52,6 17,6 s. 233, 246
 Łąkocin (Łąkociny), *Łąkociny*, kls, kls, Odalanów, k 51,7 17,6 s. 120, 244
 Łąsko Małe, nkl zob. Łąck Mały
 Łąsko Wielkie, nkl zob. Łąck Wielki
 Łekno, kls, kcn, Łekno, miasto 52,8 17,3 s. 84, 85, 90, 123, 155, 156, 161, 168, 211, 213, 253, 289
 Łekno, kcn zob. Polskie Prawo
 Łęczycza, pzn, pzn, Wiry Wielkie 52,3 16,8 s. 90, 251
 Łęg (Łęg Wielki), pzn, ksc, Śrem 52,1 17,0 s. 265
 Łęg Mały, ksc zob. Łęzek
 Łęgowo, kls, gzn, Łęgowo, d 52,8 17,1 s. 61, 95, 115, 125, 247, 265
 Łęka, kls, knn, Białkowo 52,1 18,6
 Łęka Mała, pzn, ksc, Żytowiecko 51,8 16,8
 Łęka Wielka, pzn, ksc, Żytowiecko 51,8 16,8 s. 206
 Łęki Małe, pzn, ksc, Łęki Wielkie 52,1 16,5 s. 206, 251
 Łęki Wielkie, pzn, ksc, Łęki Wielkie 52,1 16,5 s. 98, 125, 253
 Łęźce Małe, *Łężeczki*, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie, d 52,6 16,2 s. 120, 249, 265
 Łęźce Wielkie, *Łęźce*, pzn, pzn, Łęźce Wielkie 52,6 16,1 s. 120, 126, 265
 Łężek (Łęg Mały), pzn, ksc, Wieszczyczyno 52,1 17,1 s. 265
 Łężyno, *Konin-Łężyn*, kls, knn, Gosławice 52,3 18,2
 Łobez, (Łobes), kls, pzd, Góra 52,0 17,3
 Łobżenica, kls, nkl, Łobżenica, miasto 53,3 17,2 s. 31, 82, 124, 131, 138, 147, 148, 155, 156, 161, 168, 181, 211, 213, 217, 271, 273, 274, 289
 Łodzian, *Łódź*, pzn, ksc, Łodzian 52,3 16,7 s. 98, 108, 125
 Łodzian, wlc zob. Brzeźnica
 Łomnica, pzn, ksc, Zbąszyń 52,3 15,9 s. 58, 104, 206, 253
 Łomowo (Łumowo), *Łomów*, kls, knn, Zagórz 52,1 17,8
 Łoniewo, ksc zob. Łuniewo
 Łopienno, kls, gzn, Łopienno, miasto 52,7 17,4 s. 72, 78, 80, 122, 123, 210, 211, 213
 Łopińska Wieś (Łopińsko), *Łopienno* – część, kls, gzn, Łopienno 52,7 17,4
 Łopuchowo, pzn, pzn, Gać 52,6 17,0 s. 108
 Łoscica**, kls, kcn 186
 Łosiniec, kls, gzn, Popowo 52,7 17,2
 Łoskuń, *Łoskoń Stary*, pzn, pzn, Goślina Długa 52,7 17,0 s. 254
 Łosońniki, kls, gzn, Wielatowo, d 52,6 17, 9 s. 247
 Łosowice, pzn zob. Lusowko
 Łowęcice, kls, pzd, Cerekwica 51,9 17,3
 Łowęcino, *Łowęcín*, pzn, pzn, Swarzędz 52,4 17,1
 Łowicz (Łowik), *Łowicz Walecki*, pzn, wlc 53,3 16,0 s. 255
 Łowicz, woj. rawskie, miasto 90
 Łowyń, pzn, pzn, Pezew, d 52,5 15,9 s. 245
 Łódź, ksc zob. Łodzian
 Łubianka, *Stara Łubianka*, pzn, pzn, Piła, k 53,2 16,6 s. 206, 242
 Łubnica, pzn, ksc, Wielichowo, d 52,2 16,3 s. 206, 245
 Łubowice (Łubowice Wielkie), kls, gzn, Dąbrowa 52,6 17,2
 Łubowice Małe (Łubowiczki), *Łubowiczki*, kls, gzn, Dąbrowa 52,6 17,2
 Łubowo, kls, gzn, Łubowo 52,5 17,4 s. 72, 83, 123, 138
 Łuckowo**, kls, pzd, Bnin 186
 Łuczylino (Łuczylno, Łuczyno), *Łuczyno*, kls, knn, Raciężce 52,3 18,5
 Ługi Ujskie, pzn zob. Olędrowo
 Łukom, kls, knn, Zagórz 52,1 17,8
 Łukowo, kls, kcn, Łekno 52,9 17,3 s. 207
 Łukowo, pzn, pzn, Łukowo 52,6 16,8 s. 125
 Łuniewo, *Łoniewo*, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,6 s. 206
 Łupica, *Łupice*, pzn, ksc, Stary Klasztor, d 52,0 16,1 s. 106, 200, 247
 Łuszczonowo, *Łuszczanów*, kls, kls, Wilkowsko 52,0 17,5 s. 252
 Łuszkowo, pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,8 s. 206, 246
 Łyczyno (Licino), *Łyczyn*, kls, kls, Kościelec 51,9 18,1
 Łysina, *Łysiny*, pzn, wch, Łysina 51,8 16,2 s. 105, 126, 206, 251, 265
 Łysinino, *Łysinín*, kls, gzn, Gąsawa, d 52,8 17,7 s. 57, 247, 265
 Łysiny, wch zob. Łysina
 Łysy Młyn+, pzn, pzn, Chojnica, młyn 52,5 16,9 s. 203
 Macewo, *Macew*, kls, kls, Kuchary Połężne, folwark 51,8 17,9 s. 204
 Machcino, *Machcin*, pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,4
 Machliny (Machlin), pzn, wlc 53,5 16,3 s. 53, 146, 206
 Maciejew, kls, pzd, Rozdrażewo 51,8 17,5 s. 118, 200
 Maczewo (Marczewo), *Marcewo*, kls, pzd, Młodziejewo, d 52,3 17,9 s. 245
 Magnuszewice, kls, kls, Magnuszewice 51,9 17,6 s. 84, 85, 88, 96, 124
 Malanów, woj. sieradzkie 124
 Malczewo, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,6
 Malechowo, *Malachowo*, pzn, ksc, Dołsko, Kunowo 52,0 17,0 s. 114, 262, 386
 Malenino, *Malenin*, kls, gzn, Witkowo, d 52,4 17,7 s. 233, 246

- Malewo (Malewa, Malewy), pzn, ksc, Gostyń Stary 51,9 17,0
- Malice, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,5
- Malinie (Malina), *Maliny*, pzn, ksc, Wieszczyzyno, folwark 52,0 17,1 s. 117, 204
- Maliniec, *Konin-Maliniec*, kls, knn, Gosławice 52,3 18,2
- Maliny, ksc zob. Malinie
- Mała Wieś, *Targowa Górka* – część, kls, pzd, Milesna Górka 52,3 17,4 s. 181
- Mała Wieś, pzn, ksc, Kopanica, k 52,1 15,9 s. 243
- Mała Wieś, *Dźwierzno Małe*, kls, nkl, Dźwierzno 53,3 17,3
- Mała Cerkwica, nkl zob. Cerkwica
- Mała Górka (Górka Mała), kls, pzd, Opatówko, d 52,3 17,4 s. 246
- Mała Klonia, nkl zob. Klunia Mała
- Małachowo Kępice, *Małachowo-Kępe*, kls, gzn, Witkowo 52,4 17,7 s. 178
- Małachowo Samborowice = Małachowo Samborowice, Małachowo Krzystkowo*, *Małachowo-Szemborowice*, kls, gzn, Witkowo 52,4 17,7 s. 178
- Małachowo Wierzbicice, *Małachowo-Wierzbiczany*, kls, gzn, Witkowo 52,4 17,7 s. 178
- Małachowo Złych Mięśc, *Małachowo-Złych Miejsc*, kls, gzn, Witkowo 52,5 17,7 s. 178
- Małachowo-Kępe, gzn zob. Małachowo Kępice
- Małachowo, ksc zob. Malechowo
- Małe Budziłowo, pzd zob. Budziłówko
- Małgowo, *Małgów*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,2
- Małocino, *Malocin*, kls, nkl, Dębowo 53,2 17,5
- Małoszyna, knn zob. Małyszyna
- Małpino, *Melpin*, pzn, ksc, Morka, pustka 118
- Mały Buczek, nkl zob. Buczek Mały
- Małyszyna, *Małoszyna*, kls, knn, Rusocice 52,1 18,4
- Mamoty, kls zob. Momoty
- Manieczki, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,9
- Maniewo, pzn, pzn, Radzim, d 52,6 16,8 s. 248
- Mańkowo (Manikowo), kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,9
- Marcewo, pzd zob. Maczewo
- Marcinkowo (Marcinkowo, Matzdorf), *Marcinkowice*, pzn, wlc 53,3 16,1 s. 53, 103, 145, 149, 206
- Marcinkowo, kls, gzn, Kwieciszewo 52,6 18,0
- Marcinkowo Mniejsze (Marcinkowo Małe), *Marcinkowo Dolne*, kls, kcn, Gąsawa 52,8 17,7
- Marcinkowo Wielkie, *Marcinkowo Górne*, kls, kcn, Gąsawa 52,8 17,7
- Marczewo, pzd zob. Maczewo
- Margonin, kls, kcn, Margonin, miasto 53,0 17,0 s. 94, 118, 119, 125, 161, 168, 211, 213, 251, 266
- Margońska Wieś, kls, kcn, Margonin 53,0 17,1 s. 251, 266
- Marianowo, pzn zob. Smrodyniak
- Markowice, *Markowice*, kls, pzd, Kryrowo 52,3 17,2
- Markowo, *Markowo*, pzn, ksc, Gostyń Stary, młyn 51,9 16,9 s. 203
- Markwacz, *Marchwacz*, kls, kls, Rajsko, d 51,7 18,2 s. 233, 248
- Marlewo, *Poznań* – część, pzn, pzn, Głuszyna, d 249
- Marlewo, kls, gzn, Rogoźno 52,8 17,0 s. 115
- Marszelewo, pzd zob. Marzelewo
- Marszewo, kls, gzn, Wilczyno 52,5 18,1
- Marszewo, *Marszew*, kls, kls, Czermino 51,9 17,7 s. 135, 136, 148
- Marszewo, pzn, ksc, Śrem 52,0 16,9
- Marta (Marthka, Martka, Snidermarthe), *Martew*, pzn, wlc 53,2 16,1 s. 206, 255
- Marulewo, *Marulew*, kls, knn, Brudzew, d 52,1 18,5 s. 249
- Marylin, pzn zob. Smrodyniak
- Marzelewo (Marszelewo, Marzenino), kls, pzd, Marzenino 52,4 17,4
- Marzenino, *Marzenin*, kls, gzn, Marzenino, d 52,4 17,5 s. 72, 123, 207, 246
- Masłowo, pzn, ksc, Wieszczyzyno 52,0 17,0
- Maślanka, kls, kls, młyn 181
- Matzdorf, wlc zob. Marcinkowo
- Mączlino, *Melpin* – część?, pzn, ksc, Morka, pustka 118
- Mączniki, kls, kls, Giżyce 51,5 18,1 s. 264, 330
- Mączniki, kls, pzd, Mączniki, d 52,3 17,3 s. 125, 246, 264
- Mączniki, kls, kls, Skalmierzyce 51,7 18,0 s. 264
- Mączniki, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, d 52,6 17,5 s. 248, 264, 330
- Mądre, kls, pzd, Mądre, d 52,2 17,2 s. 120, 125, 245
- Mąkolino, *Mąkolno*, kls, knn, Mąkolino 52,4 18,5 s. 69, 72, 123
- Mąkowarsk (Mękowarsk), *Mąkowarsko*, kls, nkl, Mąkowarsk, d 53,4 17,8 s. 55, 124, 207, 247
- Mąkownica, kls, gzn, Witkowo, d 52,4 17,7 s. 43, 247
- Mchy, pzn, ksc, Mchy 52,0 17,2 s. 126, 206
- Mechlin, pzd zob. Miechlino
- Mechnino, pzd zob. Miechlino
- Mechowo, pzn zob. Michowo
- Melenthin, wlc zob. Mielęcin
- Mellegasth, wlc zob. Miłogoszcz
- Mellentint, wlc zob. Mielęcin
- Melpin, ksc zob. Małpino
- Mędzikowski Młyn*, *Mędzisko*, pzn, pzn, Szamotuły Stare, młyn 204, 251
- Mękowarsk, nkl zob. Mąkowarsk
- Miałła (Chełst), *Miały*, pzn, pzn, Wieleń, 52,8 16,1 s. 252, 260
- Miasteczko, *Miasteczko Krajeńskie*, kls, nkl, Miasteczko, miasto 53,1 17,0 s. 81, 88, 124, 211, 213, 251
- Miastko, pzn, ksc, Brenno 51,9 16,2 s. 106
- Miastowice, kcn zob. Umiastowice
- Miaty, gzn zob. Mniaty
- Miącierzyno, gzn zob. Miącierzyno
- Miąskowo, pzn, ksc, Czerwony Kościół 51,9 16,8
- Michalcza, kls, gzn, KłECKO 52,7 17,3
- Michalcza, gzn zob. Chlebowo
- Michałowo, *Michałów Drugi*, kls, kls, Opatówek, d 51,7 18,2 s. 245
- Micharzewo, kcn zob. Miecharzewo
- Michocino, *Muchocin*, pzn, pzn, Międzychód 52,6 15,8 s. 252
- Michorzewo Mokre, *Michorzewo*, pzn, ksc, Michorzewo Mokre 52,4 16,3 s. 125, 254
- Michorzewo Suche, *Michorzewko*, pzn, ksc, Michorzewo Mokre 52,4 16,3 s. 254
- Michowo, *Mechowo*, pzn, pzn, Kicina, d 52,5 17,0 s. 246
- Miecharzewo (Niecharzewo), *Micharzewo*, kls, kcn, Tarnowo d 52,8 17,2 s. 249
- Miechcino, *Miechein*, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,7
- Miechlino (Mechnino, Miechnino), *Mechlin*, kls, pzd, Śrem 52,1 17,0
- Miechnin**, kls, pzd, Niezamyśl 186
- Miechów, woj. krakowskie 232
- Mieczewnica, *Mieczownica*, kls, gzn, Giewartowo 52,4 17,9
- Mieczewo, kls, pzd, Mieczewo 52,2 17,0 s. 108, 120, 125
- Mieczownica, gzn zob. Mieczewnica
- Miedzianowo = Miedzianowo, Poniatowo* (Poniatowa), *Miedzianów*, kls, kls, Droszewo 51,7 17,9
- Miedzichowo, pzn zob. Mitręga
- Miedźwiad, gzn zob. Niedźwiad
- Miejska Górka, ksc zob. Górka
- Miejska Górka, ksc zob. Górka Mała
- Miejski Młyn, kcn zob. Budki
- Mielesna Górka, pzd zob. Milesna Górka
- Mieleszyn, gzn zob. Międzychód
- Mieleszyn, gzn zob. Mileszyno
- Mieleszyno, gzn zob. Mileszyno
- Mielęcin = Mielęcin (Melenthin, Melentint), Chwarstnica* (Chwarńnica), pzn, wlc 53,1 16,2 s. 103, 145, 149, 185, 206, 255
- Mielno, kls, gzn, Modliszewo Małe 52,7 17,6
- Mielno, kls, gzn, Pakość 52,8 18,0

- Mielno, gzn zob. Miława
- Mielżyn (Mielżyno), kls, pzd, Mielżyn, miasto 52,4 17,7 s. 123, 180, 210, 211, 213
- Mielżynek, pzd zob. Lipe
- Mielżynko (Mielżyno), *Mielżyn* – część, kls, pzd, Mielżyn 52,4 17,7 s. 180
- Miełosław, pzd zob. Miłosław
- Miemczynko (Miemczyno Małe, Niemczynko), *Werkowo* – część?, kls, kcn, Łekno 52,8 17,3
- Miemczyno (Niemczynno), *Niemczyn*, kls, kcn, Kozielsko, Łekno 52,8 17,3 s. 84, 93, 136, 137, 148, 207
- Mieniszewo (Miniszewo), *Miniszewo*, kls, gzn, Gądecz, d 52,7 17,5 s. 248
- Mierkowice, *Mirkowice*, kls, kcn, Kozielsko 52,8 17,3
- Mierosław, pzn zob. Mirosław
- Mierosławice, gzn zob. Mirosławice
- Mierosławice, pzn zob. Mirosław
- Mierosławice, pzn zob. Mirosławki
- Mieroszka (Miroszka), *Miroszka*, kls, gzn, Niechanowo 52,5 17,7 s. 253
- Mierucino (Mirucino), *Mierucin*, kls, gzn, Parlino i Słaboszewo 52,8 17,9 s. 84, 207
- Mierucino, *Mierucin*, kls, nkl, Wąwelno 53,3 17,7
- Mierzejewo, ksc zob. Mirzewo
- Mierzewo, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,6 s. 207
- Mieszewo (Mieszowo, Nieszewa, Nieszewo), *Nieszawa*, pzn, pzn, Białężyno 52,6 16,9
- Mieszków (Mieszkowo), kls, pzd, Mieszków 52,0 17,4 s. 111, 126
- Mieszowo, pzn zob. Mieszewo
- Mieścisko (Mieściska), *Mieściska*, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,4 16,4 s. 73, 111
- Mieścisko, kls, gzn, Mieścisko, miasto, k 52,7 17,3 s. 123, 184, 211, 213, 243, 289
- Mięcierzyno (Miącierzyno), *Mięcierzyn*, kls, gzn, Lubecz, d 52,7 17,6 s. 245
- Międyborze, *Międybórz*, pzn, ksc, Włoskiejewki 52,0 17,1
- Międzychód, *Mieleszyn* – część, kls, gzn, Łopienno, k 52,7 17,4 s. 244, 284
- Międzychód, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,0 s. 263
- Międzychód, pzn, pzn, Międzychód, miasto 52,6 15,8 s. 113, 126, 141, 149, 161, 172, 188, 211, 214, 234, 250, 252, 290
- Międydobrze, kls zob. Pieruszyce, kls, kls, Czermino, folwark 205, 265
- Międzylesie, kls, kcn, Janczewo 52,8 17,4 s. 88
- Międzylesie, *Konin-Międzylesie*, kls, knn, Morzysław, k 52,2 18,2 s. 84, 243
- Międzylesie, pzn, pzn, Rogoźno, m 52,7 17,0 s. 250
- Międzylesie, kls, knn, Rusocice 52,1 18,4
- Międzyrzecz, pzn, pzn, Międzyrzecz, miasto, k 52,4 15,5 s. 44, 56, 64, 93, 98–102, 106, 107, 112, 120, 125, 133, 135, 141, 143, 149, 156, 159, 160–162, 172, 188, 189, 211, 214, 219, 227, 228, 243, 265, 269, 278, 284, 287, 288, 290, 319
- Miękowo, pzn, pzn, Owieńska, d 52,5 16,9 s. 247
- Mikołajewice Górne = Mikołajewice Górne, Mikołajewice Wężykowe* (Mikołajewice Nadolne, Mikołajewice Paczuchłowe), *Mikołajewice*, kls, gzn, Niechanowo 52,4 17,6 s. 178
- Mikołajkowo, *Ludwiniec*, kls, gzn, Słaboszewo 52,8 18,0 s. 253
- Mikorzyno (Nikorzyn, Nikorzyno), *Mikorzyn*, kls, knn, Ślesin 52,3 18,3
- Mikoszki, pzn, ksc, Głuchowo 52,1 16,6
- Mikuszewo, kls, pzd, Mikuszewo 52,2 17,5 s. 125
- Milcz, kls, kcn, Chodzież 53,0 16,8 s. 261
- Milesna Górka (Mielesna Górka, Mileśna Góra), *Targowa Górka* – część, kls, pzd, Milesna Góra, miasto 52,3 17,4 s. 125, 181, 186, 211, 213
- Mieleszyno (Mieleszyno), *Mieleszyn*, kls, gzn, Sokolniki 52,7 17,5
- Milicz (Militsch); Śląsk, miasto 290
- Milino, *Mylin*, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,2
- Militsch zob. Milicz
- Milustowo, *Milostowo*, pzn, pzn, Kwilcz 52,5 16,0 s. 255
- Miława (Mielno), kls, gzn, Kamieniec, d 52,5 17,9 s. 247
- Miłogoszcz (Milogoszcz, Mellegasth), pzn, wlc 53,2 16,2 s. 261
- Miłosław (Miełosław), kls, pzd, Miłosław, miasto 52,2 17,4 s. 125, 133, 146, 148, 211, 213, 261, 290
- Miłosławice, kls, gzn, Mieścisko 52,7 17,3
- Miłostowo, pzn zob. Milustowo
- Minaty, gzn zob. Mniaty
- Minikowo, pzn zob. Ninkowo
- Miniszewo (Mieniszewo), *Miniszew*, kls, kls, Szymanowice 52,0 17,6
- Mirkowice, kcn zob. Mierkowice
- Mirosław (Mierosław, Mierosławice, Mirosławice, Mirosławie), pzn, pzn, Ujście 53,0 16,6
- Mirosławice (Mierosławice), kls, gzn, Kościeszki 52,6 18,2 s. 55, 56, 91
- Mirosławice, pzn zob. Mirosławki
- Mirosławie, pzn zob. Mirosław
- Mirosławiec, wlc zob. Frydland
- Mirosławki (Mierosławice, Mirosławice), pzn, pzn, Tomice 52,3 16,6
- Miroszka, gzn zob. Mieroszka
- Mirucino, gzn zob. Mierucino
- Mirzewo, *Mierzejewo*, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,8
- Mitręga, *Miedzichowo* – część, pzn, pzn, Trzciel, młyn 52,4 16,0 s. 203
- Młodawsko, *Młodasko*, pzn, pzn, Bytyń, 52,5 16,5
- Młodocino, *Młodocin*, kls, kcn, Góra 52,9 17,8
- Młodujewo (Młodojewo), *Młodojewo*, kls, pzd, Młodujewo, d 52,3 17,9 s. 123, 245
- Młodziejewice (Młodziejowice), kls, pzd, Graboszewo 52,3 17,7
- Młodzikowo, kls, pzd, Solec 52,1 17,2 s. 118
- Młotkowo, kls, nkl, Wysoka 53,2 17,1
- Młotkówko, kls, nkl, Koszutowo 53,2 17,1
- Młoty, *Adamowo Leśnictwo*, kls, nkl, Sypniewo, kuźnica 53,4 17,3 s. 204
- Młyn Staromiejski*, kls zob. Stare Miasto
- Młyn-Smolno, pzn zob. Hamerski Młyn
- Młyniewo, pzn, ksc, Grodzisko 52,2 16,3
- Młynkowo, pzn, pzn, Czarnków 52,8 16,6
- Młynkowo, pzn, pzn, folwark, d 52,5 16,4 s. 204, 245
- Młynowo, *Młynów*, kls, kls, Szczury 51,7 17,8 s. 265
- Młyny, *Trzykolne Młyny*, kls, pzd, Radzewo, młyn 52,2 16,9 s. 204
- Młyny Odalanowskie*, kls zob. Odalanów
- Mniaty (Minaty), *Miaty*, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,5 17,7 s. 247
- Mnichowo, kls, gzn, Gniezno-św. Wawrzyńca, d 52,5 17,5 s. 246
- Mnichy, pzn, pzn, Kamiona 52,5 15,9
- Mniszek, *Kobylata* – część, kls, knn, Koło, k 52,2 18,5 s. 243
- Mniszek, pzn, pzn, Wieleń, młyn 52,9 16,1 s. 196, 117, 203
- Mochy, pzn, ksc, Stary Klasztor, d 52,0 16,1 s. 106, 247
- Modlibogowice, kls, knn, Grabienice 52,1 18,0
- Modliszewo, kls, gzn, Modliszewo Małe 52,6 17,6 s. 123
- Modliszewo Małe (Modliszewko, Modliszewo Kościelne), *Modliszewko*, kls, gzn, Modliszewo Małe 52,6 17,6 s. 73, 182
- Modła, kls, kls, Chlewo 51,7 18,4
- Modła, kls, kls, Rajsko 51,7 18,2
- Modła Bienna, *Modła*, kls, knn, Rzgowo 52,2 18,0
- Modła Królewska, kls, knn, Stare Miasto, k 52,2 18,2 s. 243
- Modła Księża, knn zob. Modła Plebańska
- Modła Plebańska, *Modła Księża*, kls, knn, Stare Miasto, d 52,1 18,2 s. 249
- Modła, knn zob. Modła Bienna

- Modrze = Modrze, Żmin*, *Modrze*, pzn, ksc, Modrze, k 52,2 16,6 s. 98, 116, 125, 185, 206, 244
- Modrzewie (Modrzejewice), kls, kcn, Kozielsko 52,8 17,4
- Mogilno, kls, gzn, Mogilno, miasto, d 52,7 17,9 s. 123, 211, 213, 229, 238, 247, 281
- Mogilno, gzn zob. Świerczewiec
- Mojków (Mojkowo), *Kalisz-Majków*, kls, kls, Kalisz-św. Mikołaja 51,8 18,0 s. 314, 330
- Mokra (Mokre), kls, knn, Kazimierz 52,3 18,1
- Mokre (Mokra), kls, knn, Grodziec 52,0 18,0
- Mokre, kls, kcn, Chomiąża 52,8 17,9
- Mokronos, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3 s. 126, 251
- Mokronosy, kls, kcn, Srebrna Górka, d 52,9 17,4 s. 247
- Mokrski, *Mokrzec*, pzn, ksc, Wielichowo, młyn, d 52,1 16,3 s. 203, 245
- Mokrzec, ksc zob. Mokrski
- Momoty, *Mamoty*, kls, kls, Czermino 51,9 17,7
- Moraczewo, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,6 s. 253
- Morakowo, kls, kcn, Czeszewo 52,9 17,3 s. 207
- Morasko, pzn zob. Morawsko
- Morawino, *Morawin*, kls, kls, Zborowo 51,8 18,2 s. 207, 290
- Morawki, kls, kls, Chlewo 51,7 18,4
- Morawsko, *Poznań-Morasko*, pzn, pzn, Chojnica 52,5 16,9 s. 110
- Morka, *Mórka*, pzn, ksc, Morka 52,0 16,9 s. 118, 126
- Morownica, pzn, ksc, Śmigiel 52,0 16,4
- Morza**, kls, kls, Kajewo, k 244
- Morzewo, kls, nkl, Miasteczko 53,1 16,8 s. 88, 207
- Morzysław, *Konin-Morzysław*, kls, knn, Morzysław, k 52,2 18,2 s. 73, 84, 88, 123, 186, 205, 243
- Mosina, pzn, pzn, Mosina, miasto, k 52,2 16,8 s. 43, 58, 61, 98, 119, 120, 125, 211, 214, 243, 260, 290
- Moskurnia, kls zob. Gać Moskurna
- Mostki, kls, knn, Mąkolino 52,4 18,5
- Mościejewo, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,1 s. 120, 252
- Mościska, kls, nkl, Mościska 53,2 17,0 s. 124, 207
- Mościszki, pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,9 s. 206, 246
- Motylewo, pzn, pzn, Piła, k 53,1 16,7 s. 242
- Mórka, ksc zob. Morka
- Mórkowo, pzn, ksc, Mórkowo 51,9 16,5 s. 108, 126, 206, 255
- Mrocza, kls, nkl, Mrocza, miasto 53,2 17,6 s. 124, 189, 211, 213, 289
- Mroczi Małe (Mroczi), kls, kls, Staw 51,7 18,4
- Mroczi Wielkie, kls, kls, Staw 51,7 18,4
- Mroczi**, kls, pzd, Nietrzeznowo, młyn 204
- Mrowiniec, *Rąbczyn* – część, kls, kcn, Łekno 52,8 17,3
- Mrowino, pzn, pzn, Cerkwica 52,5 16,6
- Mrozowo, kls, nkl, Satki 53,2 17,3
- Mszanek, *Kowalewo* – część, kls, gzn, Kołdrąb?, 52,7 17,5
- Mszczyszyno, *Mszczyszyn*, pzn, ksc, Dolsko 51,9 17,0
- Mściszewo, pzn, pzn, Goślina Kościelna, d 52,6 16,9 s. 247
- Muchocin, pzn zob. Michocino
- Murczyno, *Murczyn*, kls, kcn, Góra, d 52,9 17,7 s. 207, 245
- Murowana Goślina, pzn zob. Goślina Kościelna
- Murzynowo, pzn, pzn, Skwierzyna, ks 52,6 15,4 s. 107, 141, 149, 178, 243, 266
- Murzynowo Borowe, *Murzynówko*, kls, pzd, Nietrzeznowo 52,2 17,3 s. 178, 253, 266
- Murzynowo Kościelne (Murzynowo Polne), kls, pzd, Murzynowo Kościelne, k 52,2 17,4 s. 125, 178, 244, 266
- Murzynowo Leśne, kls, pzd, Nietrzeznowo 52,2 17,3 s. 178, 266
- Murzynówko, pzd zob. Murzynowo Borowe
- Muszyńska Góra, *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Marcin, m 52,4 16,9 s. 206, 250, 305, 306
- Mutowo, pzn zob. Szamotuły Stare
- Mycielino (Mycielno), *Mycielin*, kls, kls, Kościelec 52,0 18,2
- Mylin, pzn zob. Milino
- Mysłki (Myski), *Mystki*, kls, pzd, Milesna Górka 52,3 17,4
- Myszaków (Myszakowo), kls, knn, Zagórów 52,1 17,8
- Myszki, kls, gzn, Sławno 52,6 17,3
- Myszkowo, pzn, pzn, Kazimierz 52,6 16,5 s. 255
- Myślątkowo, kls, gzn, Orchowo 52,5 18,0
- Myślęcino, *Mysłęcín*, kls, gzn, Dębница Mała 52,5 17,4 s. 253
- Myślębórz, kls, knn, Myślębórz 52,2 18,0 s. 123, 137, 148, 207
- Nabliny (Nablini), *Nobliny*, pzn, wlc, k 53,6 16,3 s. 103, 145, 149, 190, 242
- Nabyszyce, kls, kls, Odalanów, k 51,6 17,6 s. 243
- Naczesławice, kls zob. Naczesławice
- Naclaw, pzn, ksc, Kościan, m 52,1 16,6 s. 206, 250, 261, 369, 372, 375, 376, 377, 379
- Naczesławice, *Nacesławice*, kls, kls, Chlewo 51,7 18,4
- Nadarzyce Wielkie = Nadarzyce Wielkie, Nadarzyce Małe*, Nadarzyce zwane Paduchy* (Nadarzyce Małe, Paduchy), *Nadarzyce*, kls, pzd, Gozdowo 52,3 17,6 s. 178
- Nadarzyce, wlc zob. Nadorycz
- Nadborowo, kls, kcn, Gorzyce 52,9 17,5
- Nadborówko (Nadborowo Małe), *Nadborowo* – część?, kls, kcn, Gorzyce 52,9 17,5
- Nadnie, *Nądnia*, pzn, ksc, Zbąszyń 52,2 15,8 s. 254, 266
- Nadolna Wieś, knn zob. Blizna
- Nadolnik, *Bugaj* – część?, kls, kcn, Margonin, młyn 53,0 17,0 s. 118, 203
- Nadolny Młyn**, pzn zob. Czarnków, pzn, pzn, Czarnków, młyn 204
- Nadorycz, *Nadarzyce*, pzn, wlc, k 53,5 16,4 s. 53, 103, 145, 149, 191, 242
- Nadrożny, *Nadrożno*, kls, gzn, Pobiedziska, młyn, k 52,5 17,2 s. 203, 244
- Nadziejewo, kls, pzd, Mądre, d 52,2 17,2 s. 245
- Nagórna Wieś, *Koło* – część, kls, knn, Koło, m 52,2 18,6 s. 250
- Nagórny, *Grabina* – część?, kls, gzn, Niestronno, młyn, d 52,7 17,8 s. 203, 246
- Nagrodowice (Nagradowice), *Nagradowice*, pzn, pzn, Kleszczewo 52,3 17,1
- Najdaka*, ksc zob. Pianowo, pzn, ksc, Kościan, folwark 204
- Nakiel (Nakło), *Nakło nad Notecią*, kls, nkl, Nakiel, miasto, k 53,1 17,5 s. 34, 41, 47–49, 63, 64, 67, 90, 124, 155, 156, 161, 162, 169, 211, 213, 217, 227, 228, 242, 273, 274, 284, 289
- Nakielno, pzn, wlc 53,3 16,3 s. 39, 53, 103, 206
- Nakło nad Notecią, nkl zob. Rudki
- Nakwasino, *Nowy Nakwasin*, kls, kls, Koźminek lub Rajsko 51,8 18,3 s. 85, 88
- Napachanie, pzn, pzn, Cerkwica 52,5 16,7 s. 254
- Napruszewo, *Naprusewo*, kls, gzn, Giewartowo 52,4 17,9 s. 139, 207
- Naramowice, *Poznań-Naramowice*, pzn, pzn, Święty Wojciech 52,4 16,9
- Naydork, pzn zob. Nowa Wieś
- Nądnia, ksc zob. Nadnie
- Nekiłka, pzd zob. Sławęcino
- Nekła, kls, pzd, Nekła 52,4 17,4 s. 44, 118, 125
- Neudorf, pzn zob. Nowa Wieś
- Nędzrzewo, *Nędzrzew*, kls, kls, Tłokinia, k 51,8 18,1 s. 242, 330
- Niałek Mały, pzn, ksc, Kiełbów 52,1 16,1

- Niałek Wielki, pzn, ksc, Niałek Wielki 52,1 16,0 s. 113, 125
- Nidom, kls, gzn, Pawłowo 52,4 17,5 s. 252
- Nieborza, pzn, ksc, Siedlec, d 52,1 15,9 s. 247
- Nieborzyno, *Nieborzyn*, kls, gzn, Budzi-sław 52,4 18,1 s. 207
- Niechanowo, kls, gzn, Niechanowo 52,5 17,6 s. 73, 85, 123, 253
- Niechazewo, kcn zob. Miechazewo
- Niechód, pzn, wch, Niechód 51,9 16,3 s. 105, 126, 206
- Niechorz, kls, nkl, Sempolbork 53,4 17,6
- Nieczajna, pzn, pzn, Objezierze 52,6 16,7
- Niedamierz, pzd zob. Jadamierz
- Niedarzyno, *Niedarzyn*, kls, gzn, Racz-kowo 52,6 17,2
- Niedźwiad (Miedźwiad, Niedźwiada), *Niedźwiady*, kls, gzn, Kołdrab 52,7 17,5
- Niedźwiady, pzn, ksc, Mchy 52,0 17,2
- Niedźwiady**, kls, kls 186
- Niedźwiastowo, knn zob. Nieświastowo
- Niegolewo, pzn, pzn, Buk 52,4 16,4 s. 254
- Niekursko, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,4 s. 102, 254
- Nielegowo, *Nielegowo*, pzn, ksc, Gry-żyna 52,0 16,6 s. 254
- Niemarzyno, *Niemarzyn*, pzn, ksc, Górka 51,6 16,9 s. 206, 251
- Niemczyn, kcn zob. Miemczyno
- Niemczynko, kcn zob. Miemczynko
- Niemczyno, kcn zob. Miemczyno
- Niemiecka Wieś, kls, kls, Iwanowice, przedmieście 51,7 18,3
- Niemieczkowo, pzn, pzn, Objezierze 52,6 16,7
- Niemierzewo, pzn, pzn, Chrzypsko Wiel-kie 52,6 16,1
- Niemierzyce, pzn, ksc, Drożyn 52,3 16,5
- Nienawiszcz, pzn, pzn, Słomowo 52,7 16,9
- Nieniewo (Niniewo), *Niniew*, kls, kls, Chodecz 52,0 17,8
- Niepart, pzn, ksc, Niepart 51,7 16,9 s. 126, 206
- Nieproszewo, *Niepruszewo*, pzn, pzn, Nie-proszewo 52,4 16,6 s. 98, 125, 252
- Nieślabino, *Nieślabin*, kls, pzd, Radzewo, d 52,1 17,0 s. 246
- Nieślusz, *Konin-Nieślusz*, kls, knn, Mo-rzysław 52,2 18,2
- Niestachów*, *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Wojciech, młyn 204
- Niestronno, kls, gzn, Niestronno, d 52,7 17,8 s. 123, 246
- Nieszawa, pzn zob. Mieszewo
- Nieszewa, pzn zob. Mieszewo
- Nieszewo, pzn zob. Mieszewo
- Nieświastowice, kls, gzn, Popowo 52,7 17,3
- Nieświastowo, Niedźwiastowo (Niedź-wiastowo), *Nieświastów*, kls, knn, Kazimierz 52,3 18,1
- Nietaszkowo, *Nietążkowo*, pzn, ksc, Śmi-giel 52,0 16,5 s. 252
- Nietążkowo (Nietuszkowo), *Nietuszko-wo*, kls, kcn, Ujście 53,0 16,8
- Nietoperek, pzn, pzn, Nietoperek, k 52,4 15,5 s. 107, 125, 142, 149, 243
- Nietrzanowo, kls, pzd, Nietrzanowo 52,2 17,3 s. 125, 186, 204
- Nietuszkowo, kcn zob. Nietążkowo
- Niewierz, pzn, pzn, Brody 52,5 16,3
- Niewola, gzn zob. Rzegnowo
- Niewolno, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,6 17,8 s. 247
- Niezamyśl, *Zaniemyśl*, kls, pzd, Nieza-myśl 52,2 17,1 s. 108, 125, 186
- Nieżuchowo, *Nieżychowo*, kls, nkl, Ko-szutowo 53,1 17,1 s. 207
- Nieżuchówko, *Nieżuchówko*, kls, nkl, Koszutowo 53,1 17,1
- Nikorzyn, knn zob. Mikorzyno
- Nikorzyno, knn zob. Mikorzyno
- Niniew, kls zob. Nieniewo
- Niniewo, kls zob. Nieniewo
- Ninino, pzn, pzn, Rogoźno 52,8 16,8 s. 59
- Ninkowo, *Poznań-Minikowo*, pzn, pzn, Głuszyna, d 52,4 16,9 s. 246
- Niwka, pzn, pzn, Mosina, młyn 52,3 16,8 s. 119, 203, 265
- Niziołek, *Bucharzewo* – część, pzn, pzn, Sieraków, młyn 52,7 16,0 s. 203
- Nobliny, wlc zob. Nabliny
- Nochowo, pzn, ksc, Śrem, k 52,1 16,9 s. 206, 243
- Nojewo, pzn, pzn, Zajączkowo 52,6 16,3
- Nołtowo (Onułtowo), *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Wojciech, d 52,5 16,9 s. 233, 246, 248
- Norymberga, miasto 292
- Nosalewo, pzn, pzn, Biezdrowo 52,6 16,3
- Noskowo, kls, gzn, Marzenino 52,4 17,5
- Noskowo, *Kalisz-Nosków*, kls, kls, Ka-lisz-św. Marii, d 51,7 18,0 s. 86, 89, 109, 245, 330
- Noskowo, *Nosków*, kls, pzd, Noskowo 51,9 17,3 s. 126, 210
- Nowa Kakawa, kls zob. Kakawa
- Nowa Królewska, pzd zob. Nowa Wieś
- Nowa Niechanowska, gzn zob. Nowa Wieś
- Nowa Niedrzwica, pzn zob. Herstop
- Nowa Notecka, kcn zob. Nowa Wieś
- Nowa Pałucka, kcn zob. Nowa Wieś
- Nowa Podgórna, pzd zob. Nowa Wieś
- Nowa Troska, ksc zob. Osiek
- Nowa Ujska, pzn zob. Nowa Wieś
- Nowa Wieś, *Nowa Wieś Zbąska*, pzn, ksc, Babimost 52,2 15,8 s. 106, 206, 254
- Nowa Wieś, *Nowa Wieś Pałucka*, kls, kcn, Chomiąza 52,8 17,8
- Nowa Wieś (Prosin), *Prosinko*, pzn, wlc, k 53,6 16,2 s. 53, 104, 190, 242
- Nowa Wieś (Czerniec), kls, knn, Nowa Wieś 52,3 18,0 s. 123, 138, 255
- Nowa Wieś, *Sądzia*, pzn, wch, Krzycko Małe 51,9 16,4
- Nowa Wieś, *Kaźmierz-Nowa Wieś*, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,5
- Nowa Wieś, pzn, wch, Lgiń, 51,8 16,2 s. 251
- Nowa Wieś, pzn, pzn, Stara k 243
- Nowa Wieś, *Poznań-Nowa Wieś Górna*, pzn, pzn, Święty Wojciech 52,5 16,9
- Nowa Wieś, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,6
- Nowa Wieś (Naydork, Neudorf), pzn, pzn, Falkwald, d 52,5 15,3 s. 110, 142, 247
- Nowa Wieś (Chlewiska), *Nowa Wieś No-tecka*, kls, kcn, Smogulec 53,0 17,3
- Nowa Wieś, pzn, ksc, Śmigiel 52,0 16,5
- Nowa Wieś, *Szamotoły* – część, pzn, pzn, Szamotoły 52,6 16,5 s. 251
- Nowa Wieś, *Rąbczyn-Nowa Wieś*, kls, kcn, Tarnowo 52,8 17,2
- Nowa Wieś, *Nowa Wieś Ujska*, pzn, pzn, Ujście, k 53,0 16,7 s. 242
- Nowa Wieś, *Buka*, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,3 s. 62, 86, 198
- Nowa Wieś, pzn, pzn, Wronki 52,7 16,3 s. 120, 206
- Nowa Wieś (Parchaczyno), *Strychowo* – część, kls, gzn, Dębica Mała 52,6 17,4 s. 253
- Nowa Wieś, kls, kls, Szymanowice 52,0 17,7
- Nowa Wieś, kls, gzn, Wójcino, d 52,5 18,1 s. 247
- Nowa Wieś, kls, knn, Mąkolino 52,3 18,5
- Nowa Wieś, *Nowa Wieś Niechanowska*, kls, gzn, Niechanowo 52,5 17,7 s. 253
- Nowa Wieś, *Nowa Wieś Królewska*, kls, pzd, Nowa Wieś, k 52,3 17,5 s. 125, 207, 244
- Nowa Wieś, *Nowa Wieś Podgórna*, kls, pzd, Pogorzelnica 52,2 17,5 s. 78
- Nowa Wieś, kls, pzd, Rozdrażewo 51,8 17,5 s. 118, 207
- Nowa Wieś, (Trąpczynko, Trąpczyn Mały, Trąpczynko, Trąpczyno), kls, knn, Trąpczyno 52,1 17,9
- Nowa Wieś, *Bierzmo* – część, kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
- Nowa Wieś-Kościarn 369, 377, 379
- Nowa Zbąska ksc zob. Nowa Wieś
- Nowa, nkl zob. Trudna
- Nowa, pzn zob. Kwiejce
- Nowa, wlc zob. Schönhöltzig
- Nowe, kls, kcn, Grylewo, d 52,9 17,1 s. 247
- Nowe Brzeźno, kcn zob. Brzeźna
- Nowe Gorzycko, pzn zob. Gorzycko Nowe

- Nowe Gutowo (Gutowo Nowe), *Gutowo Małe*, kls, gzn, Września 52,3 17,6
- Nowe Kramsko, ksc zob. Krapsko Wielkie
- Nowe Miasto, *Nowe Miasto nad Wartą*, kls, pzd, Nowe Miasto, miasto 52,1 17,4 s. 99, 100, 112, 126, 161, 211, 213, 264, 272, 290
- Nowe Miasto Korczyn, *Nowy Korczyn*, woj. sandomierskie, miasto 64, 264
- Nowe Miasto Wschowa, pzn, wch 264, 350, 353, 355, 359
- Nowe Miasto, pzd zob. Koźmin Nowy
- Nowe Miasto, pzd zob. Laskówka
- Nowe Potulice, nkl zob. Potulice
- Nowe Tłoki, ksc zob. Nowy Młyn
- Nowiec, *Nowiec*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,1
- Nowoszki, (Nowoszyce), *Nowoszyce*, kls, gzn, Modliszewo Małe 52,6 17,5
- Nowy, *Janowo*, kls, nkl, Wyrza, młyn 53,2 17,4 s. 203
- Nowy Dworek, pzn zob. Nowy Dwór
- Nowy Dwór, *Kamionek* – część, kls, gzn, Kamieniec, d 247
- Nowy Dwór, pzn, wlc, k 53,2 16,5 s. 191, 242
- Nowy Dwór, pzn, ksc, Lubią, folwark, d 52,0 16,8 s. 204, 246
- Nowy Dwór, *Nowy Dworek*, pzn, pzn, Jordan 52,3 15,5 s. 54
- Nowy Folwark, *Nowy Dwór*, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 16,9 s. 86
- Nowy Golec, *Golce*, pzn, wlc 53,4 16,4 s. 146, 193
- Nowy Grodziec, ksc zob. Grojce Nowe
- Nowy Korczyn zob. Nowe Miasto Korczyn
- Nowy Młyn, *Nowe Tłoki-Nowy Młyn*, pzn, ksc, Wolsztyn, młyn 52,2 16,1 s. 203
- Nowy Młyn Kopermel, pzn zob. Kopermil
- Nowy Młyn*, *Oborniki* – część, pzn, pzn, Oborniki, młyn 52,7 16,8 s. 203
- Nowy Młyn**, pzn zob. Święty Jan
- Nowy Nakwasin, kls zob. Nakwasino
- Nożyczyno, *Nożyczyn*, kls, gzn, Siedlismowo 52,5 18,2 s. 207
- Obelin, wlc zob. Apelweth
- Oberski Młyn, pzn, pzn, Skwierzyna, młyn 52,6 15,4
- Obiecanowo (Obiecana), kls, kcn, Żerniki 52,8 17,5
- Obielawy (Bielawy), *Obielewo*, kls, kcn, Góra 52,9 17,8
- Objezierze, pzn, pzn, Objezierze 52,6 16,7 s. 125
- Obkaz, *Obkas*, woj. pomorskie 76
- Obłackowo, kls, pzd, Września 52,3 17,5
- Obodno, *Obudno*, kls, kcn, Chomiąza 52,8 17,8
- Obodowo, kls, nkl, Komirowo 53,4 17,7
- Obora, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, d 52,6 17,5 s. 248
- Oborniki, *Oborniki*, pzn, pzn, Oborniki, miasto, k 52,6 16,8 s. 99, 100, 104, 110–113, 125, 153, 154, 156, 161, 173, 187, 188, 204, 211, 214, 243, 250, 264, 270, 284, 289
- Oborniki, pzn zob. Nowy Młyn
- Oborniki, pzn zob. Stara Wieś
- Obory, kls, kls, Żegocino 52,0 17,8
- Oborzynia, *Obórzynia*, kls, kcn, Łabiszyn, folwark 53,0 17,9 s. 204
- Oborzyska, *Stare Oborzyska*, pzn, ksc, Oborzyska 52,1 16,6 s. 126
- Obra, pzn, ksc, Obra, d 52,1 16,0 s. 125, 206, 229, 238, 247, 288
- Obra, kls, pzd, Borzęcice 51,9 17,4 s. 251
- Obrowo, pzn, pzn, Obrzycko 52,7 16,5
- Obrzycko, pzn, pzn, Obrzycko 52,7 16,5 s. 98, 113, 125, 254, 261
- Obudno, kcn zob. Obodno
- Ochel Mały, *Ochle* – część, kls, knn, Kościelec 52,2 18,5
- Ochel Wielki, *Ochle*, kls, knn, Kościelec 52,2 18,5
- Ochla, kls, pzd, Wyganowo 51,8 17,2
- Ochodza, kls, gzn, Wągrowiec, d 52,8 17,2 s. 61, 247
- Ociąż, kls, kls, Ociąż 51,7 17,9 s. 122, 123, 187, 205, 261
- Ociążek**, kls, kls, Pogrzebowo 187
- Ocieszyno, *Ocieszyn*, pzn, pzn, Ocieszyno 52,6 16,8 s. 108, 125
- Ociosna, pzd zob. Ciosna
- Ociosny, pzd zob. Ciosna
- Ociosny*, pzn zob. Czarnotki
- Oczkowice, pzn, ksc, Niepart 51,7 17,0
- Oćwieka, kls, gzn, Gąsawa, d 52,7 17,7 s. 57, 247
- Odalanów = Odalanów (Odalanowo, Odolanów), Kuźnica Odalanowska*, Młyny Odalanowskie*, *Odolanów*, kls, kls, Odalanów, miasto, k 51,6 17,6 s. 50, 55, 69, 96, 120, 126, 189, 204, 211, 213, 227, 229, 244, 290
- Odrowąż, kls, gzn, Odrowąż, d 52,4 17,7 s. 123, 245
- Ogieniewo, ksc zob. Iłowiec Wielki
- Ogorzelczyno, *Ogorzelczyn*, kls, knn, Tuliszków 52,1 18,3
- Ogrody, *Kalisz-Ogrody*, kls, kls, Rypinek, kd 51,8 18,0 s. 242, 248, 314, 330
- Ogrody, pzn, wch, Ogrody 51,8 16,4 s. 104, 126
- Okonek, Marchia Brandenburska 94
- Oksza, Marchia Brandenburska 93
- Olbrachcice, pzn, wch, Sidnica 51,8 16,3 s. 121
- Oleksino, *Olekszyn*, kls, gzn, Łagiewniki 52,6 17,3 s. 253
- Oleszno, kls, kcn, Panigródz 53,0 17,3
- Oleśnica, kls, knn, Zagórów, d 52,2 17,9 s. 247
- Oleśnica, kls, kcn, Chodzież 53,0 16,8 s. 177
- Ołędrowo, *Lugi Ujskie*, pzn, pzn, Piła, k 53,1 16,7 s. 194, 205, 242
- Olsza, kls, gzn, Mogilno, d 52,6 18,0 s. 247
- Olszak, pzn zob. Olszowy Młyn
- Olszewka, kls, nkl, Nakiel, k 53,2 17,5 s. 242
- Olszewo, ksc zob. Woliszewo
- Olszewo, pzd zob. Wolszewo
- Olszowy Młyn**, pzn zob. Święty Jan
- Ołaczewo, kls, pzd, Winna Góra, d 52,2 17,4 s. 245
- Ołobok (Holobok), kls, kls, Ołobok, d 51,6 18,0 s. 78, 80, 123, 207, 229, 248, 284, 290, 330, 332
- Onułtowo, pzn zob. Nołtowo
- Opalenica, pzn, ksc, Opalenica, miasto 52,3 16,4 s. 44, 56, 58, 125, 161, 173, 188, 189, 211, 214, 227, 228, 254, 279, 290
- Opatówek, kls, kls, Opatówek, miasto, d 51,7 18,2 s. 124, 187, 205, 211, 213, 227, 229, 245, 290, 330
- Opatówko (Opatówek), kls, gzn, Opatówko, d 52,3 17,4 s. 96, 125, 246
- Opieczycze, *Biskupice* – część, kls, gzn, Dębica Mała 52,6 17,4 s. 253
- Opieszyno, *Września-Opieszyn*, kls, pzd, Września 52,3 17,5
- Oporowo (Oporowo Wielkie), pzn, ksc, Oporowo 51,8 16,8 s. 126, 206, 253
- Oporowo, pzn, pzn, Ostroróg 52,7 16,4
- Oporówko (Oporówko Małe), pzn, ksc, Oporowo 51,8 16,8 s. 253
- Orchoł, gzn zob. Warchoł
- Orchowiec, *Orchówek*, kls, gzn, Orchowo 52,5 17,9
- Orchowo, kls, gzn, Orchowo, miasto 52,5 18,0 s. 73, 122, 211, 213
- Ordzino, *Ordzin*, pzn, pzn, Słopanowo 52,7 16,4 s. 206
- Ordzino, *Ordzin*, kls, kls, Kuczkowo 51,8 17,8
- Orkowo, kls, pzd, Radzewo, d 52,2 17,0 s. 245
- Orla (Wurle), *Orle*, pzn, wlc 53,4 16,0 s. 206, 255
- Orla, kls, pzd, Koźmin, folwark 51,8 17,4 s. 204, 251
- Orle, kls, nkl, Zabartowo 53,2 17,5 s. 207
- Orle Małe, *Orliczko*, pzn, pzn, Psarskie 52,6 16,3 s. 121, 252
- Orle Wielkie, pzn, pzn, Biezdrowo 52,6 16,3
- Orle, wlc zob. Orla
- Orliczko, pzn zob. Orle Małe
- Ornieszewo, pzd zob. Urnieszewo
- Orpiszewko, *Orpiszewek*, kls, kls, Lutyń 51,9 17,6 s. 96

- Orpiszewo, *Orpiszew*, kls, kls, Jankowo 51,7 17,6
- Orzechowo, kls, pzd, Dębno 52,1 17,4 s. 42
- Orzełek, woj. pomorskie 76
- Orzeszkowo, kls, pzd, Giecz 52,3 17,3
- Orzeszkowo, pzn, pzn, Kwilcz 52,6 16,1
- Osiecko, pzn, pzn, Falkwald, d 52,5 15,2 s. 110, 142, 206, 247
- Osieczka, *Osieczka Pierwsza*, kls, knn, Sławsko Wielkie 52,2 18,1
- Osieczek, ksc zob. Osiek
- Osieczna, pzn, ksc, Osieczna, miasto 51,9 16,6 s. 117, 126, 187, 204, 211, 214, 227, 228, 251
- Osieczna, ksc zob. Łącko
- Osiek (Osieczek), pzn, ksc, Dupino 51,6 17,0 s. 206
- Osiek, kls, kls, Gostyczyna 51,7 18,1 s. 184, 330
- Osiek, kls, pzd, Mieszków 52,0 17,4
- Osiek, *Osiek nad Notecią*, kls, nkl, Wyrzysko 53,1 17,2 s. 207
- Osiek, kls, nkl, Wierzchucino, smolarnia 53,4 17,7 s. 205
- Osiek = Osiek, Troska* (Nowa Troska) folwark, *Osiek*, pzn, ksc, Gryżyna 52,0 16,7 s. 205
- Osiek Mały (Osiek), kls, knn, Dęby 52,3 18,6 s. 275
- Osiek nad Notecią, nkl zob. Osiek
- Osiek Wielki (Osiek), kls, knn, Osiek Wielki, k 52,2 18,6 s. 73, 123, 243
- Osiny, kls, knn, Trąbczyno 52,1 17,9
- Osiśłowo (Osiłowo), *Ościśłowo*, kls, knn, Ostrowąż 52,4 18,2
- Oslonino, *Oslonin*, pzn, ksc, Stary Klasztor, d 52,0 16,2 s. 106, 247
- Osowa Sień, pzn, wch, Osowa Sień, 51,8 16,3 s. 105, 126, 144, 149, 206
- Osowie, kls, knn, Dębna, k 52,3 18,7 s. 243
- Osowiec, *Osówiec*, kls, gzn, Linowiec 52,5 18,0
- Osowo (Kosowo), pzn, ksc, Lubiń, d 51,9 16,9 s. 246
- Osowo, kls, pzd, Biechowo 52,3 17,5
- Osowo Stare, pzn zob. Ossowo
- Osowo, ksc zob. Kosowo
- Osowo, nkl zob. Ostrogóra
- Osówiec, gzn zob. Osowiec
- Osówka, kls, nkl, Krajenka 53,4 16,8 s. 198
- Ossowo, *Osowo Stare*, pzn, pzn, Szamotuły Stare 52,6 16,6
- Ostoja, *Ostoje*, pzn, ksc, Skaradowo 51,6 17,1 s. 200
- Ostrobotki, *Ostrobotki*, pzn, ksc, Czeszaram 51,6 17,0
- Ostrogóra, *Osowo*, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 17,2 s. 198
- Ostroróg, pzn, pzn, Ostroróg, miasto 52,6 16,4 s. 117, 126, 129, 132, 134, 139, 149, 156, 161, 211, 214, 227, 228, 290
- Ostroróg, wlc zob. Szarpenort
- Ostroszce, *Ostrówce*, kls, kcn, Ostroszce, pustka parafialna 52,8 17,8 s. 78, 122, 123, 179
- Ostrowąż, kls, gzn, Ostrowąż 52,4 18,2 s. 73, 83, 122
- Ostrowieczno Małe, *Ostrowieczko*, pzn, ksc, Dolsko, d 52,0 17,0 s. 245, 384, 392, 393
- Ostrowieczno Wielkie, *Ostrowieczno*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,1 s. 114, 398
- Ostrowite Arcybiskupie, *Ostrowite Prymasowskie*, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie, d 52,5 17,8 s. 73, 122, 207, 245
- Ostrowite Kapitulne, *Ostrowite*, kls, gzn, Ostrowite Kapitulne, d 52,4 18,0 s. 123, 207, 246
- Ostrowite Małe, *Ostrowite*, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,5 17,8 s. 247
- Ostrowo Kościelne, pzd zob. Ostrów
- Ostrowo Młyn, kcn zob. Ostrowski
- Ostrowo Szlacheckie, gzn zob. Ostrów
- Ostrowo, gzn zob. Ostrów
- Ostrowo, ksc zob. Ostrów
- Ostrowo, nkl zob. Ostrów
- Ostrowo, pzd zob. Ostrów
- Ostrowo, pzd zob. Ostrówko
- Ostrowski (Ostrowski Młyn, Ostrów), *Wiatrowiec–Ostrowo–Młyn*, kls, kcn, Łęgowo, młyn, d 52,8 17,1 s. 95, 203, 247
- Ostrowski, ksc zob. Goworek
- Ostrowy, knn zob. Ostrów
- Ostrów (Ostrów Kaliski), *Ostrów Kaliski*, kls, kls, Giżyce, m 51,5 18,2 s. 250, 329, 330
- Ostrów, kls, knn, Kościelec, k 52,2 18,5 s. 243
- Ostrów, *Kłodzin* – część, kls, gzn, Łopienno 52,7 17,4
- Ostrów (Ostrowo), *Ostrowo Szlacheckie*, kls, gzn, Marzenino 52,4 17,6
- Ostrów, *Ostrowo*, kls, nkl, Sąsiedzno 53,2 17,6
- Ostrów, *Ostrów Wielkopolski*, kls, kls, Ostrów, miasto 51,6 17,8 s. 114, 126, 211, 213, 290
- Ostrów (Ostrowo), *Ostrowo Kościelne*, kls, pzd, Ostrów, d 52,3 17,8 s. 123, 186, 247
- Ostrów, *Poznań* – część, pzn, pzn, Śródka, miasto, d 52,4 16,9 s. 122, 211, 214, 246, 292–294, 296, 307, 309, 310, 414
- Ostrów (Ostrowo), *Ostrowo*, pzn, ksc, Kunowo, d 51,9 17,0 s. 245
- Ostrów, *Ostrowo*, pzn, ksc, Śrem 52,0 17,0
- Ostrów (Ostrowy), *Janiszew* – część, kls, knn, Janiszewo 52,1 18,6
- Ostrów, *Żnin* – część, kls, kcn, Żnin, przedmieście, d 178, 233, 245
- Ostrów Kaliski, kls zob. Ostrów
- Ostrów Psienie, kls zob. Psienie
- Ostrów Tumski, *Poznań–Ostrów Tumski*, pzn, pzn, Poznań-św. Mikołaja, przedmieście, d 52,4 16,9 s. 245, 246, 292–293, 296, 298, 307–311
- Ostrów Wielkopolski, kls zob. Ostrów
- Ostrów, kcn zob. Ostrowski
- Ostrów, pzd zob. Ostrówko
- Ostrówce, kcn zob. Ostroszce
- Ostrówek, *Ostrówki*, kls, kcn, Chodzież 52,9 16,9 s. 56, 252
- Ostrówek, kls zob. Ostrówko
- Ostrówki, kcn zob. Ostrówek
- Ostrówko, *Ostrówek*, kls, kls, Złotniki Wielkie, d 51,9 18,1 s. 233, 246
- Ostrówko (Ostrów), *Ostrowo*, kls, pzd, Dębno 52,1 17,4 s. 253
- Osuch, *Czarnków–Osuch*, pzn, pzn, Czarnków, młyn 52,9 16,5 s. 203
- Osuchowo (Osuchowo), *Osuchów*, kls, kls, Koźminek, folwark 51,8 18,3 s. 204
- Oswaldowo**, kls, kls, Ociąż, folwark 187, 205
- Oszczeklino, *Oszczeklin*, kls, kls, Rajsko 51,8 18,3
- Ościśłowo, knn zob. Osiśłowo
- Ośno, kls, gzn, Gądecz, k 52,7 17,5 s. 244
- Otoczna, kls, gzn, Otoczna 52,3 17,6 s. 79, 123, 251
- Otorowo, pzn, pzn, Otorowo 52,6 16,4 s. 98, 113, 126
- Ottendorf, wch zob. Dreżyna
- Otusz, pzn, pzn, Nieproszewo 52,4 16,5 s. 254, 261
- Owczęglowy, pzn, pzn, Rogoźno, k 52,7 17,0 s. 243
- Owiczki, kls, gzn, Dębica Mała 52,6 17,4 s. 253
- Owiczki, pzn, pzn, Rogoźno, k 52,8 16,9 s. 243
- Owieńska, *Owińska*, pzn, pzn, Owieńska, d 52,5 16,9 s. 43, 125, 184, 229, 238, 247
- Ozorzyno, *Ozorzyn*, kls, knn, Mąkolino 52,3 18,6
- Pabianowo, *Fabianów*, kls, kls, Sośnica 51,9 17,6
- Pabianowo, *Poznań–Fabianowo*, pzn, pzn, Komorniki, d 52,4 16,8 s. 246
- Pacanowice, kls zob. Paczynowice
- Pacholewo, pzn, pzn, Białężyno 52,7 16,9
- Paczkowo, pzn zob. Pęczkowo
- Paczynowice (Pacynowice), *Pacanowice*, kls, kls, Grodzisko 51,9 17,8
- Padniewo Księżę, *Padniewko*, kls, gzn, Mogilno, d 52,7 17,9 s. 247

- Padniewo Pańskie, *Padniewo*, kls, gzn, Mogilno 52,7 17,8
- Paduchy, pzd zob. Nadarzyce Wielkie
- Pakawie, pzn, pzn, Biezdrowo 52,7 16,2
- Pakosław, pzn, ksc, Pakosław 51,6 17,0 s. 126, 206
- Pakosław, pzn, pzn, Brody 52,4 16,2 s. 252
- Pakość, woj. inowrocławskie, miasto 68, 89, 123
- Pakość, gzn zob. Przedmiejska Wieś
- Paksinko, *Pakszynek*, kls, gzn, Czerniewo 52,4 17,5
- Paksino, *Pakszyn*, kls, gzn, Czerniewo 52,4 17,5
- Pałędzie, pzn, pzn, Skórzewo 52,4 16,7
- Pałędzie Małe, *Pałędzie Dolne*, kls, gzn, Pałędzie Wielkie 52,7 17,8
- Pałędzie Wielkie, *Pałędzie Kościelne*, kls, gzn, Pałędzie Wielkie 52,7 17,8 s. 123
- Pałczyn, pzd zob. Pełczyno
- Pamięcino, kls zob. Pamięcino
- Pamiętkowo, pzn, pzn, Cerkwica 52,6 16,6 s. 206
- Pamięcino (Pamięcino), *Pamięcin*, kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0 s. 124, 187, 252
- Pamiętowo, woj. pomorskie 76
- Pamperzyno, nkl zob. Pemperzyno
- Panienka, pzn, ksc, Panienka 52,0 17,3 s. 126
- Paniewo, kls, gzn, Skulsko 52,5 18,3 s. 91
- Panigródz, kls, kcn, Panigródz, d 53,0 17,3 s. 123, 207, 247
- Paprotna (Paprotnia), *Paprotnia*, kls, kcn, Krzymowo 52,2 18,4
- Paradyż, *Gościkowo-Paradyż*, pzn, pzn, Jordan, opactwo, d 52,3 15,5 s. 23, 54, 98, 106, 110, 111, 120, 142, 179, 201, 229, 238, 247, 265, 287
- Parcewo, gzn zob. Parczewo
- Parchacino, kls, gzn, Dębica
- Parchaczyno, gzn zob. Nowa Wieś
- Parczewo, *Parcewo*, kls, gzn, KłECKO 52,7 17,3
- Parczewo, *Parczew*, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,9
- Parkowo, pzn, pzn, Parkowo 52,7 16,9 s. 116, 125, 140, 149
- Parlewo, kcn zob. Wierzchocin
- Parlino, *Parlin*, kls, gzn, Parlino, d 52,7 17,9 s. 84, 123, 246
- Parlino Małe, *Parlin* – część, kls, gzn, Parlino, d 52,7 17,9 s. 246
- Parłowo, kcn zob. Wierzchocin
- Parniczewo, kls, pzd, Góra, folwark 52,0 17,3 s. 204
- Parskie (Parsko), *Parsko*, pzn, ksc, Worniesz 52,0 16,6
- Paruchowo, *Paruchów*, kls, pzd, Pogorzela 52,1 17,6
- Paruszewek (Paruszewko), *Paruszewo* – część, kls, pzd, Skarboszewo 52,3 17,8
- Paruszewo, kls, pzd, Skarboszewo 52,3 17,7
- Paruszka, kls, nkl, Krajenka 53,3 16,9 s. 85, 86, 198
- Paryż, kls, kcn, Janczewo 52,9 17,5
- Parzęczewo (Parzynczewo), pzn, ksc, Parzęczewo 52,1 16,4 s. 125, 253
- Parzynczewo (Parzniczewo), *Parzęczew*, kls, pzd, Góra 52,0 17,3
- Patrzychowo, *Patrzyków*, kls, kcn, Morzysław, k 52,2 18,3 s. 243
- Pawłowice, pzn, ksc, Pawłowice 51,8 16,7 s. 126, 206
- Pawłowice, pzn, pzn, Sobota 52,5 16,7 s. 263
- Pawłowice, kls, pzd, Żerków 52,0 17,5 s. 253
- Pawłowo, *Pawłowo Żońskie*, kls, kcn, Żuń, 52,9 17,1
- Pawłowo, kls, gzn, Pawłowo, d 52,5 17,5 s. 73, 123, 207, 246
- Pawłowo, kls, pzd, Jutrosin 51,7 17,2 s. 272
- Pawłowo, *Buk* – część, pzn, pzn, Buk, d 52,4 16,5 s. 249
- Pawłowo, *Pawłowo Skockie*, kls, gzn, Zwanowo 52,6 17,2
- Pawłowo Małe, *Pawłówek*, kls, kls, Droszewo 51,8 17,9
- Pawłowo Wielkie, *Pawłów*, kls, kls, Droszewo 51,8 17,9
- Pawłowo Żońskie, kcn zob. Pawłowo
- Pawłówko (Pawłowo), *Pawłówek*, kls, kls, Kokanin, ds 51,8 18,0 s. 248, 330
- Pąchowo, *Pąchów*, kls, kcn, Krąpsko 52,3 18,4
- Pąclaw**, kls, kcn, Gosławice 186
- Pątnowo, *Konin-Pątnów*, kls, kcn, Gosławice 52,3 18,2
- Pczew, *Pszczew*, pzn, pzn, Pczew, miasto, d 52,5 15,7 s. 39, 106, 107, 112, 125, 188, 189, 211, 214, 245, 272, 290
- Pczołoczyno, kcn zob. Pszczółczyno
- Pełczyno, *Pełczyn*, pzn, ksc, Śrem, d 52,1 17,0 s. 246, 262
- Pełczyno, *Pałczyn*, kls, pzd, Winna Góra 52,2 17,4
- Pemperzyno (Pamperzyno), *Peperzyn*, kls, nkl, Więcbork 53,3 17,5 s. 207, 253
- Pempocino (Pępcin) Pępcino, *Pępcin*, kls, kcn, Cienino Wielkie 52,3 18,0
- Pępowo, ksc zob. Chociszewice
- Perzyce, kls zob. Pyżyce
- Perzyny, ksc zob. Pырzyny
- Petryki, kls zob. Pietrzyki
- Petryków, pzd zob. Pietrzykowo
- Petznick zob. Piecnik
- Pęczkowo, *Paczkowo*, pzn, pzn, Swarzędz, d 52,4 17,1 s. 246
- Pęczkowo (Pęcokowo), *Pęcokowo*, pzn, pzn, Wieleń 52,8 16,0
- Pęperzyn, nkl zob. Pemperzyno
- Pępice, *Działyń*, kls, gzn, Dębica Mała 52,6 17,5 s. 253
- Pępcin, kcn zob. Pempocino
- Pępowo Małe, *Pępowo* – część, pzn, ksc, Pępowo Małe, d 51,8 17,1 s. 126, 182
- Pępowo Wielkie, *Pępowo* – część, pzn, ksc, Pępowo Małe 51,8 17,1 s. 182
- Pętkowo, kls, pzd, Środa, d 52,2 17,2 s. 245
- Pianowo = Pianowo, Najdaka* (folwark), *Pianowo*, pzn, ksc, Kościan, folwark, d 52,1 16,6 s. 204, 205, 249, 375
- Pianówka, pzn, pzn, Czarnków 52,9 16,5 s. 253
- Piaseczno (Piaseczna), kls, nkl, Sempolbork, d 53,5 17,5 s. 248
- Piaseczno, wlc zob. Plumward
- Piaskowo (Piaskowa, Piastowo), pzn, pzn, Ostroróg, folwark 52,6 16,4 s. 204
- Piątek Mały, kls, kls, Piątek Wielki 51,9 18,1
- Piątek Wielki (Piątek), kls, kls, Piątek Wielki 51,9 18,0 s. 124
- Piątkowo, *Poznań-Piątkowo*, pzn, pzn, Święty Wojciech, d 52,5 16,9 s. 248, 306
- Piątkowo Małe, *Czarne Piątkowo*, kls, pzd, Winna Góra 52,2 17,4
- Piątkowo Wielkie, *Białe Piątkowo*, kls, pzd, Winna Góra 52,2 17,4
- Piątnice*, kcn zob. Police, kls, kcn, Lubstowo Wielkie, folwark 205
- Piątno, *Piętno*, kls, kls, Grzymiszew 52,0 18,3
- Piczyno, *Zalesie*, kls, nkl, Krajenka 53,4 16,9
- Piechcin, gzn zob. Piecino
- Piechinino, *Piechanin*, pzn, ksc, Czemiń 52,2 16,7 s. 206, 255
- Piecnik (Petznick), Marchia Brandenburgska 52, 53
- Pieczyska, *Przelewice*, pzn, pzn, Człopa 53,0 16,1 s. 102, 103, 195, 252
- Piekart, kls zob. Pikart
- Piekary, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, d 52,5 17,5 s. 248, 264
- Piekary, pzn, ksc, Słupia, d 52,3 16,5 s. 232, 248, 264
- Piekary, gzn zob. Żerniki
- Piekarzewo, *Piekarzew*, kls, kls, Kowalewo 51,9 17,7
- Piecin, *Piechcin*, kls, gzn, Pakość 52,8 18,0 s. 253
- Piekwowo, kcn zob. Budki
- Pieła, pzn zob. Piła
- Piersk, kcn zob. Pirsko

- Piersko Pietsko (Pietrzsko), pzn, pzn, Wilczyzna 52,5 16,4 s. 253
- Piersko, knn zob. Pirsko
- Pieruszyce = Pieruszyce (Pioruszyce, Pieruszyce), Międzydobrze* (Międzyborze) folwark, kls, kls, Czermino 52,0 17,7 s. 205, 265
- Pierwoszewo, pzn, pzn, Biezdrowo 52,7 16,3
- Pierzchno, kls, pzd, Nietrzanowo 52,2 17,3 s. 95, 109
- Pierzchno, kls, pzd, Pierzchno 52,3 17,1 s. 95, 109, 125, 252
- Pierzyska, kls, gzn, Łubowo, d 52,5 17,4 s. 246
- Pieski, pzn, pzn, Pieski 52,4 15,4 s. 107, 126, 142, 149, 206
- Piesna, *Piesno*, kls, nkl, Łobżenica 53,3 17,2
- Pietronki, kcn zob. Piotrmanki
- Pietrowo (Piotrowo), *Poznań-Piotrowo*, pzn, pzn, Śródka, d 52,4 16,9 s. 246, 248, 292, 294, 296, 300, 311-312
- Pietrmanki, kcn zob. Piotrmanki
- Pietrzyki (Pietryki), *Petryki*, kls, kls, Kościelec 51,9 18,1
- Pietrzykowo, *Pietrzyków*, kls, kls, Rajsko, d 51,8 18,3 s. 246
- Pietrzykowo = Pietrzykowo (Petryków, Pietrzyków), Kwisowo*, Tuleja* (Thuliegia), *Pietrzykowo*, kls, pzd, Szamarzewo, k 52,2 17,7 s. 244
- Pięczkowo (Pieczkowo), kls, pzd, Dębno, d 52,1 17,4 s. 245
- Piętno, kls zob. Piątno
- Pięgłowice, kls, pzd, Mądre 52,2 17,2
- Pijanowice, pzn, ksc, Krobia 51,8 16,9
- Pikart, *Kalisz-Piekart*, kls, kls, Dobrzec 51,8 18,0 s. 330
- Pilawka, *Pilów*, pzn, wlc, młyn 53,3 16,3 s. 53, 203
- Piła, pzn, pzn, Piła, miasto, k 53,2 16,7 s. 91, 94, 125, 143, 161, 162, 173, 204, 211, 214, 219, 242, 265, 273, 290
- Piła, *Żerdno*, pzn, wlc, młyn, k 53,6 16,2 s. 40, 104, 190, 203, 242, 265
- Piła (Piela), *Piłka*, pzn, pzn, Wieleń, 52,8 16,0 s. 196, 265
- Piła, pzn zob. Kosiczek
- Pińsko, kls, kcn, Szubin 53,0 17,6
- Piorunowo, *Piorunów*, kls, knn, Rusocice 52,1 18,4
- Pioruszyce, kls zob. Pieruszyce
- Piotrkowice, kls, kcn, Janczewo 52,9 17,5
- Piotrkowice, pzn, ksc, Czempin, 52,1 16,7
- Piotrkowice (Piotrowice), kls, knn, Wąsosze 52,4 18,3
- Piotrkowo, *Piotrówko*, pzn, pzn, Szamotuły Stare 52,7 16,6 s. 255
- Piotrków, *Piotrków Trybunalski-Stare Miasto*, woj. sieradzkie, miasto 7, 46, 140
- Piotrmanki (Pietrmanki), *Pietronki*, kls, kcn, Chodzież 53,0 16,9
- Piotrowice, pzn, wch, Gołanice 51,9 16,4
- Piotrowice, kls, pzd, Słupca 52,3 17,8 s. 263
- Piotrowice, knn zob. Piotrkowice
- Piotrowice*, ksc zob. Goniębice, pzn, ksc, Goniębice 185, 254
- Piotrowo, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,8 s. 254
- Piotrowo, *Piotrowo Pierwsze*, pzn, ksc, Głuchowo 52,2 16,6
- Piotrowo, *Łabiszynek* – część, kls, gzn, Gniezno-św. Michała 52,6 17,6 s. 122, 345, 346
- Piotrowo (Piotrów), *Piotrów*, kls, kls, Pamięcino, d 51,8 18,0
- Piotrowo, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 16,9
- Piotrowo, *Przesieki*, pzn, pzn, Wieleń, 53,0 15,9
- Piotrowo, *Gniezno* – część, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, ds 52,5 17,5
- Piotrowo Pierwsze, ksc zob. Piotrowo
- Piotrowo, pzn zob. Piętrowo
- Piotrów Gród, nkl zob. Prochy
- Piotrów, kls zob. Piotrowo
- Piotrów**, pzn, pzn, Sieraków, młyn 187, 204
- Piotrówko, pzn zob. Piotrkowo
- Pirsko (Piersko), *Piersk*, kls, knn, Krzymowo 52,2 18,4
- Piruszyce, kls zob. Pieruszyce
- Piskorzewo, *Żnin* – część, kls, kcn, Żnin, przedmieście, d 178, 233, 245
- Piskoszewo (Dubrowo), *Dąbroszyn* – część, kls, knn, Dąbroszyno 52,1 18,1
- Piściec, *Gościeszyn-Huby pod Lasem*, kls, gzn, Strzyżewo, ds 52,6 17,7 s. 248
- Piwonice, *Kalisz-Piwonice*, kls, kls, Rypinek 51,7 18,0 s. 207, 330
- Płaskowo, kls, gzn, Popowo 52,7 17,3
- Plecemin, kls, nkl, Śmiełowo, k 53,3 16,8 s. 193, 242
- Pleszów (Pleszew), *Pleszew*, kls, kls, Pleszów, miasto 51,9 17,7 s. 10, 11, 41, 74, 90, 124, 147, 148, 161, 169, 178, 211, 213, 221, 225, 290, 332, 399-413
- Plewień (Plewnia), *Plewnia*, kls, kls, Kosmowo 51,9 18,2
- Plewiska (Chlewiska), pzn, pzn, Komorniki, d 52,4 16,8 s. 206, 245
- Plumward (Blumward, Plumwardth), *Piaseczno*, pzn, wlc 53,6 16,1 s. 146
- Plumwardth, wlc zob. Plumward
- Płaczki, kls, pzd, Śmieciska 52,2 17,2
- Płaczkowo, *Płaczkówko*, kls, gzn, Kamieniec, d 52,6 17,9 s. 247
- Płaczkowo, ksc zob. Bartoszewice Małe
- Płaczkówko, gzn zob. Płaczkowo
- Pławce, pzd zob. Płowce
- Pławno, pzn, pzn, Goślina Kościelna 52,5 17,0 s. 118
- Płocicz, kls, nkl, Kamień, d 53,5 17,5 s. 207, 245
- Płociczny**, kls, gzn, Strzyżewo, młyn, d lub s 186, 204
- Płowce, *Pławce*, kls, pzd, Środa, k 52,3 17,2 s. 244, 264
- Płytnica, pzn, pzn, Piła, k 53,3 16,7 s. 104, 194, 242
- Pniewy, kls, kcn, Ostroszce, d 52,8 17,8 s. 245
- Pniewy, pzn, pzn, Pniewy, miasto 52,5 16,2 s. 113, 126, 161, 173, 188, 211, 214, 252, 272, 290
- Pobiedziska, kls, gzn, Pobiedziska, miasto, k 52,5 17,2 s. 73, 78, 85, 123, 138, 155, 156, 161, 211, 213, 225, 231, 232, 244, 272, 289, 290
- Pobórka, *Pobórka Wielka*, kls, nkl, Krostkowo 53,1 17,1 s. 207
- Podanino, *Podanin*, pzn, pzn, Chodzież, k 53,0 16,9 s. 56, 242
- Podanino**, pzn, pzn, Tulce 187
- Podarzewo, kls, gzn, Węglewo, k 52,5 17,2 s. 244
- Podbiele, *Podbiel*, kls, knn, Rzgowo 52,1 17,9 s. 266
- Poderzgowie*, knn zob. Rzgowo, *Rzgów* – część, kls, knn, Rzgowo
- Podgaje, Księstwo Pomorskie 94
- Podgór (Podgóra), kls, knn, Krąpsko 52,2 18,4 s. 265, 266
- Podgórnik, pzn zob. Helta
- Podgórzyno, *Podgórzyn*, kls, kcn, Góra, d 52,8 17,7 s. 245, 265, 266
- Podkoce, kls, kls, Skalmierzyce 51,7 18,0 s. 330
- Podlesie, *Podlesie Kościelne*, kls, gzn, Podlesie 52,7 17,2 s. 73, 83, 123, 139
- Podlesie, kls, pzd, Żerków 52,1 17,6
- Podlesie, pzn, pzn, Stobnica 52,7 16,6 s. 255
- Podlesie, kls, knn, Osiek Wielki, k 52,2 18,5 s. 243
- Podlesie Kościelne, gzn zob. Podlesie
- Podlesie Wysokie, gzn zob. Wysokie
- Podlesie
- Podłużyce, kls, knn, Wielanów 52,0 18,7 s. 69
- Podmokłe Małe, pzn, ksc, Babimost, k 52,2 15,8 s. 206, 243
- Podmokłe Wielkie, pzn, ksc, Babimost, k 52,2 15,8 s. 206, 243
- Podobojce (Podwójcie, Powodowice), *Podobowice*, kls, kcn, Cerekwica 52,9 17,5 s. 264
- Podolino, *Podolin*, kls, kcn, Srebrna Góra 52,9 17,4
- Podróżna, kls, nkl, Bługowo 53,2 17,0 s. 207, 253

- Podrzecze, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,0 s. 255, 265
- Podrzewie, pzn, pzn, Wilczyna, d 52,5 16,3 s. 206, 245
- Podstolice, pzn, pzn, Chodzież, k 52,9 16,9 s. 56, 206, 243, 263, 264
- Podstolice, pzd zob. Postolice
- Podwęgierki, pzd zob. Karczewo
- Podwójcie, kcn zob. Podobojce
- Pogempol, wlc zob. Baugienbul
- Pogempol, wlc zob. Polempol
- Pogorzel (Pogorzela), *Pogorzela*, kls, pzd, Pogorzel, miasto 51,8 17,2 s. 56, 111, 126, 147, 148, 211, 213, 290
- Pogorzelica, kls, pzd, Pogorzelica, d 52,1 17,5 s. 42, 44, 119, 126, 248, 284
- Pogrzybów (Pogrzybów), *Pogrzybów*, kls, kls, Pogrzybów 51,7 17,7 s. 126
- Pojednica (Pojednice), kls, kls, Gołuchowo 51,8 17,8
- Poklakowo, kls zob. Poklękowo
- Poklatki (Pokładki), kls, pzd, Czerlenino 52,3 17,2
- Poklękowo (Poklakowo), *Poklęków*, kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0
- Pokrzywnica, kls, gzn, Pruśca 52,8 17,1 s. 63
- Pokrzywnica, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,1 s. 398
- Pokrzywnica, pzn, pzn, Piła, k 53,1 16,5 s. 143, 149, 193, 242
- Pokrzywno, pzn zob. Huta Pokrzywnicka
- Poladowo, ksc zob. Polodowo
- Polanowo (Polanowo Kapitulne), kls, gzn, Powidz, d 52,4 17,9 s. 246
- Polanowo Kapitulne, gzn zob. Polanowo
- Polenpol, wlc zob. Baugienbul
- Polędzie Dolne, gzn zob. Polędzie Małe
- Polędzie Kościelne, gzn zob. Polędzie Wielkie
- Police, pzn, ksc, Poniec, d 51,8 16,7 s. 249
- Police = Police, Piątnice* (folwark), *Police*, kls, knn, Lubstowo Wielkie 52,4 18,4 s. 205
- Police Kątne, *Police Średnie* – część, kls, knn, Białkowo 52,1 18,6
- Police Mostowe, kls, knn, Dobrowo 52,1 18,6
- Police Średnie (Police Weśrednie, Police Weśrednie), kls, knn, Białkowo 52,1 18,6
- Polichno, kcn, knn zob. Polikno
- Policko, pzn, pzn, Policko 52,5 15,6 s. 107, 126, 139, 149
- Policko, pzd zob. Policzko
- Policzko (Policko), *Policko*, kls, pzd, Ciężym, d 52,2 17,8 s. 245
- Polikno, *Polichno*, kls, kcn, Samokłęski, k 53,1 17,5 s. 242
- Polikno, *Polichno*, kls, knn, Rusocice 52,1 18,5
- Polikno, pzn, pzn, Polikno
- Polne, wlc zob. Baugienbul
- Polne, wlc zob. Polempol
- Polodowo, *Poladowo*, pzn, ksc, Śmigiel, d 52,0 16,4 247
- Polska Wieś, kls, gzn, Kłeczek 52,6 17,4
- Polska Wieś, kls, gzn, Pobiedziska, k 52,5 17,2 s. 244
- Polska, gzn zob. Przybroda
- Polskie, *Stare Polskie*, kls, kls, Broniszewice 52,0 17,8
- Polskie Prawo, *Lekno* – część, kls, kcn, Lekno, przedmieście 52,8 17,3
- Polwica, pzd zob. Pulwica
- Połajewo, pzn, pzn, Połajewo 52,8 16,7 s. 117, 125, 200, 206, 252
- Połączugowo, gzn zob. Pościkowo
- Położewo, *Polażewo*, kls, pzd, Murzynowo Kościelne, d 52,3 17,3 s. 246
- Połuszyn, ksc zob. Zaorle
- Pomarzanki, gzn zob. Pomorzanki
- Pomarzanowice (Pomorzankowice), kls, gzn, Pobiedziska 52,5 17,2
- Pomarzany, gzn zob. Pomorzany
- Pomorzanki, *Pomorzanki*, kls, gzn, Jabłkowo 52,7 17,3
- Pomorzankowice, gzn zob. Pomorzankowice
- Pomorzany (Pomorzany), *Pomorzany*, kls, gzn, Pomorzany 52,7 17,3 s. 73, 123, 263
- Pomykowo, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,7 s. 253
- Poniatowa, kls zob. Miedzianowo
- Poniatowo*, kls zob. Miedzianowo (Poniatowa), kls, kls, Droszewo
- Poniec, pzn, ksc, Poniec, miasto 51,8 16,8 s. 126, 135, 140, 148, 211, 214, 219, 234, 250, 253, 284, 288, 290, 332
- Ponin, ksc zob. Punino
- Popielewko, wlc zob. Popielewko Małe
- Popielewko, kls, nkl, Wierzchucino, smolarnia, d 53,3 17,7 s. 44, 91, 205, 247
- Popielewko, kls, gzn, Skulsko 52,4 18,2 s. 44
- Popielewko, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,6 17,8 s. 44, 247
- Popielewko, pzn, wlc 53,7 16,1 s. 44, 52, 146, 206, 236, 255
- Popielewko Małe, *Popielewko*, pzn, wlc 53,8 16,1 s. 44, 51, 52
- Popielów, nkl zob. Łąck Mały
- Popkowice, kls, gzn, Sławno 52,6 17,2 s. 139
- Popowo (Popowo Wielkie), pzn, pzn, Biedzrowo 52,7 16,3
- Popowo, *Popowo Kościelne*, kls, gzn, Popowo 52,7 17,2 s. 73, 83, 123, 178, 207
- Popowo, *Popów*, kls, kls, Iwanowice 51,7 18,3
- Popowo, *Popówek*, kls, kls, Kuchary Połężne, d 51,8 18,0 s. 246
- Popowo, pzn, pzn, Kamiona 52,6 16,0
- Popowo (Popowo Wielkie), pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,6 s. 255
- Popowo, *Popowo Stare*, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,0 16,4
- Popowo, *Popowo Wonieskie*, pzn, ksc, Woniesiecz 52,0 16,6
- Popowo, pzn, pzn, Zębsko, d 52,5 15,5 s. 247
- Popowo Inaczewo (Popówko), *Popowo-Ignacewo*, kls, gzn, Kołdrąb 52,7 17,5 s. 178
- Popowo Kościelne, gzn zob. Popowo
- Popowo Małe, gzn zob. Popowo Tomkowe
- Popowo Małe, pzn zob. Popówko
- Popowo Podleśne (Popowo Wielkie), kls, gzn, Kołdrąb 52,7 17,5 s. 178
- Popowo Stare, ksc zob. Popowo
- Popowo Tomkowe (Popowo Małe), kls, gzn, Kołdrąb 52,7 17,5 s. 178
- Popowo Wielkie, gzn zob. Popowo Podleśne
- Popowo Wielkie, pzn zob. Popowo
- Popowo Wonieskie, ksc zob. Popowo
- Popowo-Ignacewo, gzn zob. Popowo Inaczewo
- Popówek, kls zob. Popowo
- Popówko (Popowo Małe, Popówko Małe), pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,6 s. 255
- Popówko, gzn zob. Popowo Inaczewo
- Porażyno, *Porażyn*, pzn, ksc, Opalenica 52,3 16,3 s. 254
- Poroże, *Stare Poroże*, kls, kls, Przespolewo 51,9 18,4
- Poroże Puste**, kls, kls, Przespolewo 187
- Porwity, kls, kls, Chełmce, d 51,7 18,2 s. 245, 330
- Posadowo, pzn, ksc, Krobica, d 51,8 17,0 s. 206, 245
- Posadowo, pzn, pzn, Lwówek 52,5 16,2
- Posługowo, kls, gzn, Kołdrąb 52,8 17,5
- Postolice (Podstolice), *Podstolice*, kls, pzd, Opatówko 52,3 17,4 s. 264
- Poszczykowo (Puszczyczkowo), *Puszczyczkowo*, pzn, ksc, Parzęczewo 52,1 16,4 s. 43
- Poszczykowo, pzn zob. Puszczyczkowo
- Pościkowo (Połączugowo, Puszczyczkowo), *Puszczyczkowo-Zaborze*, kls, gzn, Kostrzyn 52,4 17,1
- Pościukowo, pzn zob. Puszczyczkowo
- Poświatne*, kls zob. Złotniki Małe
- Poświatne, *Poświętno*, pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,4
- Poświatne (Poświętne), *Poświętne*, kls, pzd, Giecz, d 52,3 17,3 s. 246
- Poświatne, kls zob. Złotniki Małe
- Poświatne, pzd zob. Poświatne

- Poświętno, ksc zob. Poświętne
- Potarzyca, pzn, ksc, Krobica, d 51,8 17,0 s. 245
- Potarzyca, kls, pzd, Potarzyca 51,9 17,4 s. 109, 126
- Potrzebanowo (Potrzebanowo, Potrzebanów), pzn, pzn, Skoki 52,7 17,1 s. 111, 254
- Potrzebanowo, pzn zob. Włókna
- Potrzebowo, pzn, wch, Lgiń, 51,9 16,1 s. 62, 106, 200
- Potrzebanowo, pzn zob. Potrzebanowo
- Potrzebanów, pzn zob. Potrzebanowo
- Potrymowo, kls, gzn, Jarząbkowo 52,4 17,6 s. 253
- Potulice, kls, kcn, Potulice 52,8 17,0 s. 95, 125, 115
- Potulice, *Nowe Potulice*, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,1 s. 198, 251
- Potulino, *Potulin*, kls, kcn, Chojna 53,0 17,2
- Powidz, kls, gzn, Powidz, miasto, k 52,4 17,9 s. 41, 123, 211, 213, 244, 290
- Powiercie = Powiercie, Powierski Młyn*, *Powiercie*, kls, knn, Grzegorzewo 52,2 18,6 s. 180, 204, 253, 261, 266
- Powodowice, kcn zob. Podobojce
- Powodowo, pzn, ksc, Niałek Wielki 52,1 16,0
- Poznań, *Poznań*, pzn, pzn, Poznań-św. Marii Magdaleny, miasto, k 52,4 16,9 s. 10, 11, 24, 31, 33, 34, 39–41, 44, 47–49, 63, 64, 96, 99, 100, 112, 125, 128, 129, 131–135, 139–141, 149, 151–154, 156, 161–163, 174, 188, 204, 211, 212, 214, 218, 221, 227, 228, 230, 232, 238, 239, 242, 248, 250, 256, 261, 271–273, 275, 284, 285, 289, 290, 292–312, 316, 331, 334, 337, 340, 346, 348, 349, 351, 355, 368, 369, 373, 376, 377, 379–382, 397, 399, 401, 402, 413
- Poznań, pzn zob. Bonin, Chartowo, Chwaliszewo, Czerwony Młyn, Fabianowo, Gaj, Główna, Głuszyna, Gonięcino, Górczyno, Helta, Jeżyce, Junikowo, Kobyle Pole, Krzesinki, Krzesiny, Kundorff, Marlewo, Morawsko, Muszyńska Góra, Naramowice, Niestachów, Ninkowo, Nołtowo, Nowa, Ostrów, Ostrów Tumski, Piątkowo, Piętrowo, Radujewo, Rataje, Sołacz, Splawie, Stanisławowo, Starołęka Mała, Starołęka Wielka, Strzeszynko, Strzeszyno, Suchy Las, Sytkowo, Szczepankowo, Szyling, Śródka, Święty Jan, Święty Marcin, Święty Wojciech, Wielkie, Wierzbak, Wierzbica, Wilda, Winiary, Wymykowo, Zawady, Zawady Małe, Zegrz
- Pożarowo Wielkie = Pożarowo Wielkie, Pożarowo Małe*, *Pożarowo*, pzn, pzn, Biezdrowo 52,7 16,2
- Pożegowo, pzn, ksc, Gostyń Stary 51,9 16,9 s. 44
- Pożegowo, pzn, pzn, Mosina, k 52,3 16,8 s. 44, 119, 243
- Pożrzadło Wielkie (Gross Spiegiel), Marchia Brandenburska 290
- Półwiosek Stary, knn zob. Półwiosek
- Półkpie, kls, miasto 210
- Półwiosek (Półwiesek, Półwiesko), *Półwiosek Stary*, kls, knn, Wąsosze 52,4 18,3
- Półwiosek Mały, *Półwiosek Nowy*, kls, knn, Wąsosze 52,4 18,3
- Prądno, *Promno*, kls, gzn, Pobiedziska 52,5 17,2
- Prochenow zob. Próchnowo
- Prochy, pzn, ksc, Prochy 52,1 16,3 s. 125
- Prochy (Piotrów Gród), kls, nkl, Zakrzewo 53,4 17,0
- Promno, gzn zob. Prądno
- Prosin, wlc zob. Nowa Wieś
- Prosinko, wlc zob. Nowa Wieś
- Prosino (Prosnino, Proszczyzny), pzn, wlc, k 53,7 16,2 s. 190, 242
- Proсна, pzn, pzn, Chodzież 52,9 16,9 s. 113, 114, 252
- Prosnino, wlc zob. Prosino
- Prostkowo, kcn zob. Proszków
- Proszczyzny, wlc zob. Prosino
- Proszkowo, *Pruszkowo*, pzn, ksc, Prochy 52,1 16,2
- Proszków, *Prostkowo*, kls, kcn, Smogulec, młyn 53,1 17,2 s. 203
- Proślino, kls zob. Prusłino
- Próchnowo, kls, kcn, Żuń, 52,9 17,1 s. 94, 207, 252
- Próchnowo (Prochenow), Brandenburgia 52, 53
- Prusendorf, *Prusinowo Wałeckie*, pzn, wlc 53,2 16,3 s. 102, 103, 146, 206
- Prusim, pzn, pzn, Kamiona 52,6 16,0 s. 206, 255
- Prusinowa, *Prusinów*, kls, kls, Szymbanowice 52,0 17,7
- Prusinowo (Prusinowa), kls, pzd, Bnin 52,2 17,1 s. 252
- Prusinowo Wałeckie, wlc zob. Prusendorf
- Prusinowo, pzn zob. Prusionowo
- Prusinów, kls zob. Prusinowa
- Prusionowo, *Prusinowo*, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,5
- Prusy Pośrednie (Prusy, Prusy Pośrednie), *Prusy*, kls, kls, Witaszyce 51,9 17,5 s. 178
- Prusy Roszkowo (Prusy Roszkowskie), *Roszkówko*, kls, kls, Witaszyce, folwark 51,9 17,5 s. 178, 204
- Prusy Roszkowskie, kls zob. Prusy Roszkowo
- Prusy Wielkie**, kls, kls, Witaszyce? 178, 187
- Prusy Zakrzewo (Zakrzewo Prusy), *Zakrzew*, kls, kls, Witaszyce 51,9 17,5 s. 178
- Prusy, kls zob. Prusy Pośrednie
- Pruszcz, kls, nkl, Pruszcz 53,4 17,8 s. 124, 261
- Pruszkowo (Proszkowo), *Pruszków*, kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0 s. 184, 252
- Pruszkowo Małe**, kls, kls, Pamięcino 187
- Pruśca, *Pruśce*, kls, gzn, Pruśca 52,8 17,0 s. 95, 125
- Pruślino (Proślino), *Pruślin*, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,8
- Przebędowo, pzn, pzn, Goślina Kościelna 52,6 17,0 s. 251
- Przeborowie, knn zob. Przyborów
- Przeborowo Wielkie, pzn zob. Przyborowo
- Przeborowo, gzn zob. Przyborowo
- Przeborówko, pzn zob. Przyborówko
- Przebrodzino, *Przybrodzin*, kls, gzn, Powidz, k 52,4 17,9 s. 244
- Przeciwić, pzn, pzn, Owieńska, pustka, d 247
- Przeciwnica, pzn zob. Wielżyno
- Przeclaw, kls, gzn, Ostrowite Kapitulne 52,4 18,0 s. 261
- Przeclaw, pzn zob. Przeclawie
- Przeclawek, pzn zob. Przeclawko
- Przeclawie, *Przeclaw*, pzn, pzn, Żydowo 52,5 16,7 s. 254, 262
- Przeclawko, *Przeclawek*, pzn, pzn, Cerkwica 52,5 16,7 s. 254
- Przedmiejska Wieś, *Pakość* – część, kls, gzn, Pakość 52,8 18,0 s. 207, 253, 264
- Przedmiejski**, gzn zob. Trzemeszno
- Przedmieście, *Zbąszyń* – część, pzn, ksc, Zbąszyń, przedmieście 52,3 15,9 s. 264
- Przedmieście Dupińskie, *Dubin* – część, pzn, ksc, Dupino 51,6 17,1 s. 206
- Przedmieście Dźwierszno, nkl zob. Wielka Wieś
- Przedmieście Głogowskie; *Wschowa* – część, pzn, wch, przedmieście, k 352, 358, 359, 361, 363
- Przedmieście Głogowskie; *Kościan* – część, pzn, ksc, przedmieście, k 369, 377, 379
- Przedmieście Polskie; *Wschowa* – część, pzn, wch, przedmieście, k 350, 354, 358, 359, 361, 363, 365, 366
- Przedmieście Poznańskie (Smoleńsko), *Kościan* – część, pzn, ksc, przedmieście, k 369, 376, 379
- Przedzeń, kls zob. Przedzino
- Przedzino (Przędzino), *Przedzeń*, kls, kls, Kościelec 51,9 18,2
- Przejma (Przima, Przyjma), *Przyjma*, kls, knn, Golina 52,3 18,0

- Przekupowo, *Przekupów*, kls, kls, Gołuchowo?, 51,8 17,9
- Przelevice, pzn zob. Pieczyska
- Przemęt, pzn, ksc, Przemęt, miasto, d 52,0 16,2 s. 64, 106, 114–116, 126, 188, 200–212, 214, 229, 233, 238, 247, 288
- Przemęt, ksc zob. Świętopietrze
- Przepadek, pzn zob. Czerwony Młyn
- Przepańkowo, kls, nkl, Komirowo 53,4 17,6
- Przprostynia, *Przprostynia*, pzn, ksc, Zbąszyń 52,2 15,9 s. 110, 206, 254
- Przesieki, pzn zob. Piotrowo
- Przespolew Kościelny, kls zob. Przespolewo
- Przespolewo, *Przespolew Kościelny*, kls, kls, Przespolewo 51,9 18,4 s. 124, 187
- Przetoczno (Przetoczna), *Przycoczna*, pzn, pzn, Przetoczno 52,6 15,6 s. 106, 113, 117, 118, 125, 142, 206
- Przewóz+, pzn, ksc, Przewóz 52,2 16,9 s. 126
- Przędzino, kls zob. Przedzino
- Przima, knn zob. Przejma
- Przybina, *Przybiń*, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,7
- Przybiń, ksc zob. Przybina
- Przyborowo (Przeborowo), kls, gzn, Łubowo 52,5 17,4
- Przyborowo, pzn, ksc, Niepart 51,7 16,9 s. 206
- Przyborowo (Przeborowo Wielkie, Przyborowo Wielkie), pzn, pzn, Kazimierz 52,6 16,5
- Przyborowo Małe, pzn zob. Przyborówko
- Przyborów (Przeborowie), kls, knn, Wyszyno 52,1 18,3
- Przyborówko (Przeborówko, Przyborowo, Przyborowo Małe, Przyborówko Małe), pzn, pzn, Kazimierz 52,6 16,5
- Przybroda, *Polska Wieś* – część, kls, gzn, KłECKO 52,6 17,4
- Przybroda, pzn, pzn, Cerkwica 52,5 16,6
- Przybrodzin, gzn zob. Przebrodżino
- Przybychowo, pzn, pzn, Połajewo 52,8 16,7 s. 252
- Przybychowo (Przybychówko), pzn, pzn, Czarnków 52,8 16,7
- Przybysław, kls, pzd, Pogorzelica 52,1 17,6
- Przybysławice Wielkie = Przybysławice Wielkie (Przybysławice), Przybysławice Małe*, *Przybysławice* – część, kls, kls, Pogrzebowo 51,7 17,7
- Przybyszewo, pzn, wch, Ogrody 51,8 16,4 s. 105, 206
- Przyczyna Dolna (Przyczyna Mała), pzn, wch, Wschowa, m 51,8 16,3 s. 105, 206, 207, 250, 350, 354–355, 358, 359, 361, 362, 367
- Przyczyna Górna (Przyczyna Wielka), pzn, wch, Przyczyna Górna, m 51,8 16,2 s. 126, 144, 149, 206, 207, 250, 351, 354–355, 357, 358, 359, 362, 367
- Przygodzice = Przygodzice, Kuźnica Przygocka*, *Przygodzice*, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,8 s. 204, 207, 252
- Przyjma, knn zob. Przejma
- Przykuty, *Janowo*, kls, pzd, Mączniki, d 52,3 17,3 s. 246
- Przylepki, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,9
- Przyprostynia, ksc zob. Przeprostynia
- Przyranie, kls, kls, Kościelec 51,9 18,1 s. 42
- Przyrówno, knn zob. Głodowo
- Przysieka, kls, gzn, Lechnino 52,7 17,1 s. 266
- Przysieka, kls, gzn, Sokolniki 52,7 17,5 s. 266
- Przysieka Niemiecka, *Stara Przysieka Druga*, pzn, ksc, Wonieszcz, d 52,0 16,6 s. 206, 247, 266
- Przysieka Polska, pzn, ksc, Czacz 52,0 16,5 s. 266
- Przysieka, gzn zob. Dębłowo
- Przysieka, gzn zob. Kobelice
- Przysieka*, *Dębłowo* – część, kls, gzn, Modliszewo Małe 52,6 17,5 s. 182, 183, 266
- Przystanie (Przystany, Przystań), *Przystajnia*, kls, kls, Godzieszewy Wielkie 51,6 18,1 s. 330
- Przystanki, pzn, pzn, Otorowo 52,5 16,3
- Przystany, kls zob. Przystanie
- Przystań, kls zob. Przystanie
- Przystronie, kls, knn, Mąkolino 52,3 18,6
- Przycoczna, pzn zob. Przetoczno
- Przytuki, kls, gzn, Dobrosołowo 52,4 18,0
- Psarski Młyn*, kls zob. Psary
- Psarskie, pzn, pzn, Kiekrz, d 52,5 16,8 s. 248
- Psarskie, pzn, ksc, Śrem 52,1 16,9
- Psarskie, pzn, pzn, Psarskie 52,6 16,3 s. 113, 121, 126, 252
- Psary, *Psary Polskie*, kls, pzd, Września 52,3 17,5
- Psary = Psary, Psarski Młyn*, *Psary*, kls, kls, Rososzycza 51,7 18,0 s. 204, 330
- Psary, kls zob. Błotnino
- Psienie (Ostrów Psienie, Psienie Ostrów), *Psienie-Ostrów*, kls, kls, Czermino 52,0 17,7
- Pszczew, pzn zob. Pezew
- Pszczółczyno (Pezółczyno), *Pszczółczyn*, kls, kcn, Rynarzewo 53,0 17,8 s. 262
- Ptaszkowo Małe, *Ptaszkowo* – część, pzn, ksc, Ptaszkowo Wielkie 52,2 16,4 s. 253
- Ptaszkowo Wielkie, *Ptaszkowo* – część, pzn, ksc, Ptaszkowo Wielkie 52,2 16,4 s. 98, 125, 253
- Ptusza, pzn, pzn, młyn, k 53,4 16,7 s. 193, 203, 242
- Puczołowo, ksc zob. Puczołowice
- Puczołowice (Puczołowice), *Puczołowice*, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,9
- Pudliszki, pzn, ksc, Krobica 51,8 16,9
- Pudliszki, ksc zob. Kokoszki
- Pułwica Pułwica, *Polwica*, kls, pzd, Śmiećka 52,2 17,1 s. 253
- Punino, *Ponin*, pzn, ksc, Kościan 52,1 16,5 s. 375
- Pusta Wolica, *Wolica Pusta*, kls, pzd, Mieszków 52,0 17,4
- Puszczkowo (Poszczukowo, Poszczukowo, Poszykowo, Pościkowo, Pościukowo), pzn, pzn, Wiry Wielkie, d 52,3 16,8 s. 246
- Puszczkowo-Zaborze, gzn zob. Pościkowo
- Puszczkowo, gzn zob. Pościkowo
- Puszczkowo, ksc zob. Poszczukowo
- Puzdrowiec, kls, kcn, Kozielsko 52,8 17,4
- Pyrzyny, *Perzyny*, pzn, ksc, Zbąszyń 52,2 15,9 s. 206, 254
- Pyszaca, pzn, ksc, Śrem, przedmieście, m 52,1 17,0 s. 212, 250
- Pyszczyn, gzn zob. Pyszczyno
- Pyszczyn, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, d 52,6 17,5 s. 246
- Pyszczyno = Pyszczyno (Pyszczyno Wielkie), Radziński* (młyn), *Pyszczyn*, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, d 52,6 17,5 s. 204, 246
- Pyzdry, kls, pzd, Pyzdry, miasto, k 52,2 17,6 s. 34, 41, 47–49, 56, 63, 64, 79, 95, 99, 100, 112, 123, 125, 153–156, 161, 162, 169, 186, 211, 213, 217, 227, 229, 244, 250, 272, 273, 275, 284, 290, 331, 337
- Pyzdry, pzd zob. Szyba
- Pyzdry, pzd zob. Wójtostwo Pyzdrowskie
- Pyżyce, *Perzyce*, kls, kls, Zduny 51,7 17,4
- Rabieżyce, gzn zob. Grzybowo Rabieżyce
- Rabowice, pzn zob. Rawowice
- Racat, *Racot*, pzn, ksc, Wyskocz 52,1 16,7 s. 254
- Racendów, kls zob. Racadowo
- Raciborowo, *Raciborów*, kls, pzd, Benice 51,7 17,4
- Racice, kcn zob. Raczyce
- Racięcice, kls, knn, Racięcice 52,3 18,4 s. 73, 123
- Raclawki, kls, pzd, Milesna Górka 52,3 17,4
- Racot, ksc zob. Racat
- Racadowo, *Racendów*, kls, kls, Słaboszewo 52,0 17,6
- Raczkowo, kls, gzn, Raczkowo 52,7 17,2 s. 73, 123

- Raczyce (Racice), *Redczyce*, kls, kcn, Chomętowo 52,9 17,7
- Raczyce, kls zob. Radszyce
- Radawnica, nkl zob. Radownica
- Radgoszcz, pzn, pzn, Międzychód 52,6 15,8 s. 252, 261
- Radliczyce (Radlice), kls, kls, Rajsko 51,7 18,3
- Radlin, pzd zob. Radlino
- Radlino, *Radlin*, kls, pzd, Mieszków 52,0 17,5 s. 252
- Radłowo, kls, kcn, Słaboszewo 52,8 18,0 s. 57
- Radłowo, *Radłów*, kls, kls, Pogrzebowo 51,7 17,7
- Radłowo, kls, pzd, Ostrów, d 52,4 17,8 s. 247
- Radojewo, pzn zob. Radujewo
- Radolina, kls, knn, Myślibórz 52,2 18,0 s. 111
- Radomicko, pzn, ksc, Radomicko 52,0 16,5 s. 108, 126, 252
- Radomierz, pzn, ksc, Świętopietrze, d 52,0 16,2 s. 114, 247
- Radosiewie, *Radosiewo*, pzn, pzn, Czarnków 53,0 16,4 s. 195, 253
- Radostowo; *Żnin* – część; kls, kcn, Żnin, przedmieście, d 233, 245
- Radoszkowo, pzn, ksc, Książ 52,0 17,2
- Radownica, *Radawnica*, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 16,9 s. 75, 76, 86, 198, 199, 207, 253
- Radszyce (Radzice), *Raczyce*, kls, kls, Odalanów, k 51,6 17,6 s. 244
- Raduchowo (Raduchów Mały), *Raduchów*, kls, kls, Giżyce 51,6 18,1 s. 330
- Radujewo, *Poznań-Radojewo*, pzn, pzn, Owieńska, d 52,5 16,9 s. 247
- Radwaniec, kls, knn, Kazimierz 52,3 18,0 s. 88
- Radwanki (Redwanki), kls, kcn, Chodzież 52,9 17,0
- Radwankowo, pzn, pzn, Nieproszewo 52,4 16,6 s. 185
- Radwańczewo, kls, gzn, Siedlimowo 52,5 18,2
- Radzewice, pzn zob. Dobiertki
- Radzewo, kls, pzd, Radzewo 52,2 17,0 s. 108, 125, 252
- Radzice, kls zob. Radszyce
- Radzicki*, gzn zob. Pyszczyno
- Radzicz, kls, nkl, Glisno 53,2 17,3 s. 184, 261
- Radziczek, *Radzicz*, kls, nkl, Satki 53,2 17,3 s. 184
- Radziejów 132
- Radzim, pzn, pzn, Radzim, d 52,6 16,9 s. 120, 125, 248
- Radzimia, *Radzimia*, kls, knn, Rychwał, młyn 52,1 18,2 s. 203
- Radzyni, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,5
- Rajewo, *Zbąszyń* – część, pzn, ksc, Zbąszyń 52,3 15,9 s. 254
- Rajsko, kls, kls, Rajsko 51,8 18,3 s. 83, 85, 88, 124, 187, 205, 331
- Rajsków (Rajskowo), *Kalisz-Rajsków*, kls, kls, Kalisz-św. Marii, m 51,7 18,1 s. 250, 314, 330
- Rakojady, gzn zob. Rękojady
- Rakoniewice, *Rakoniewice* – część, pzn, ksc, Rakoniewice 52,1 16,2 s. 125, 183, 206
- Rakownia, pzn, pzn, Goślina Kościelna 52,6 17,0 s. 251
- Rakowo, kls, gzn, Czerniewo 52,4 17,4 s. 252
- Rakowo, kls, gzn, Siedlimowo 52,5 18,2 s. 207
- Rakowo, pzn, wlc, k 53,6 16,3 s. 103, 145, 149, 190, 242
- Rakowo (Rekowo), kls, kcn, Łekno 52,9 17,3
- Raszawy, kls zob. Raszewy
- Raszewo, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie, d 52,5 17,8 s. 245
- Raszewy, *Raszawy*, kls, kls, Gać Powężowa 51,8 18,3
- Raszewy, kls, pzd, Pępowo Małe 51,7 17,1
- Raszewy, kls, pzd, Żerków 52,1 17,6
- Raszkowo (Raszków), *Raszków*, kls, kls, Raszkowo, miasto 51,7 17,7 s. 56, 114, 126, 211, 213, 290
- Raszkowo, *Roszkowo*, kls, gzn, Lechnino 52,7 17,1
- Raszkowo, kls zob. Raszkówko
- Raszków, kls zob. Raszkowo
- Raszkówko (Raszkowo), *Raszkówek*, kls, kls, Pogrzebowo 51,7 17,7
- Rataje, pzn, pzn, Chodzież, k 53,0 16,9 s. 56, 63, 242, 264
- Rataje, pzn, ksc, Gnino 52,2 16,3 s. 264
- Rataje, kls, pzd, Szamarzewo, k 52,2 17,7 s. 244, 264
- Rataje, *Poznań-Rataje*, pzn, pzn, Święty Jan, k 52,4 16,9 s. 244, 264, 292, 294, 311-312
- Ratyń, kls, knn, Łądek, d 52,2 17,9 s. 247
- Rawa, woj. rawskie, miasto 90
- Rawowice (Rawice), *Rabowice*, pzn, pzn, Siekierki Wielkie, d 52,4 17,1 s. 248
- Rąbczyn, kcn zob. Mrowiniec
- Rąbczyn, kcn zob. Nowa Wieś
- Rąbczyn, kcn zob. Rąpczyno
- Rąpczyno, *Rąbczyn*, kls, kls, Pogrzebowo 51,7 17,7
- Rąbino, *Rąbiń*, pzn, ksc, Rąbino 52,0 16,8 s. 44, 126, 206
- Rąpczyno, *Rąbczyn*, kls, kcn, Łekno 52,8 17,3 s. 184
- Redczyce, kcn zob. Raczyce
- Redecz, *Recz*, kls, gzn, Kołdrąb 52,7 17,5
- Redgoszcz, kcn zob. Rzedgoszcz
- Redlewo, kcn zob. Rydlewo
- Redwanki, kcn zob. Radwanki
- Reklino, *Reklin*, pzn, ksc, Niałek Wielki 52,2 16,0
- Rekowo, kcn zob. Rakowo
- Reńsko, ksc zob. Ręczko
- Restarzewo, ksc zob. Rzestarzewo
- Retkowo, kls, kcn, Brzeskorzystew 52,9 17,6 s. 207
- Rębowo, pzn, ksc, Domachowo, d 51,8 17,0 s. 206, 245
- Ręczko, *Reńsko*, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,1 16,4
- Rękawczynno, *Rękawczyn*, kls, gzn, Rękawczynno 52,5 17,9 s. 73, 122, 139
- Rękawczynno Małe, *Rękawczynek*, kls, gzn, Rękawczynno 52,5 18,0
- Rękojady (Rakojady), *Rakojady*, kls, gzn, Skoki 52,7 17,1
- Rgielsko, kls, kcn, Tarnowo, d 52,8 17,2 s. 247
- Robaczyna (Robaczyno), *Robaczyn*, pzn, ksc, Śmigiel 52,0 16,5
- Robakowo, *Robaków*, kls, kls, Szymonowice 52,0 17,7
- Robakowo, pzn, pzn, Tulce 52,3 17,0 s. 252
- Robczyisko (Robczyska), pzn, ksc, Pawłowice 51,8 16,7
- Robienko Małe**, pzn, ksc 119, 187
- Rogaczewo, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,8
- Rogaczewo Małe, pzn, ksc, Wyskocz 52,0 16,8
- Rogaczewo Wielkie, pzn, ksc, Wyskocz 52,0 16,8
- Rogalin, nkl zob. Rogalino
- Rogalin, pzn zob. Dąbie
- Rogalin, pzn zob. Rogalino
- Rogalinko, *Rogalinek*, pzn, pzn, Rogalinko, d 52,2 16,9 s. 43, 125, 246
- Rogalinko, pzn, pzn zob. Żydowo
- Rogalino, *Rogalin*, pzn, pzn, Rogalinko 52,2 16,9 s. 184
- Rogalino, *Rogalin*, kls, nkl, Wielewicz 53,4 17,6
- Rogaszycze, kls, pzd, Pogorzelica 52,1 17,6
- Rogosko (Rogożek), *Rogusko*, kls, pzd, Solec, d 52,1 17,3 s. 62, 245
- Rogowo, kls, gzn, Rogowo, miasto 52,7 17,6 s. 123, 211, 213
- Rogowo, pzn, ksc, Krobia 51,7 17,0
- Rogoziniec, pzn, pzn, Rogoziniec, k 52,3 15,7 s. 56, 59, 60, 100, 107, 125, 206, 243
- Rogoźno, pzn, pzn, Rogoźno, miasto, k 52,8 17,0 s. 64, 95, 99, 115, 116, 120, 125, 156, 161, 162, 174, 183, 187, 188, 211, 214, 223, 224, 227, 228, 243, 250, 289, 311
- Rogożek, pzd zob. Rogosko
- Rogożewo, kls, pzd, Jutrosin 51,7 17,1 s. 254
- Rogówko, kls, kcn, Rogowo 52,7 17,6

Rogusko, pzd zob. Rogosko
Rojewo, pzn, pzn, Rokitno, folwark, d 52,5 15,5 s. 204
Rokietnica, pzn zob. Rokitnica
Rokitnica, *Rokietnica*, pzn, pzn, Cerkwica 52,5 16,7
Rokitno, kls, kls, Godziszewy Wielkie, młyn 204
Rokitno, pzn, pzn, Rokitno, d 52,5 15,6 s. 106, 107, 118, 126, 142, 206, 247
Rokosowo, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,8 s. 251, 255
Rokutowo, *Rokutów*, kls, kls, Brudzewo Wielkie 51,9 17,9 s. 232
Romiejewice (Romiejki), *Rumiejki* – część, kls, pzd, Romiejewice, k 52,2 17,3 s. 244
Romiejki (Rumiejki), *Rumiejki* – część, kls, pzd, Romiejewice 52,2 17,3 s. 125
Romino, knn zob. Rumino
Roschfeld, wlc zob. Rozwałd
Rosko, pzn, pzn, Wieleń, 52,9 16,3 s. 206
Roskowo, *Roszkowo*, pzn, ksc, Górka 51,7 16,9 s. 206
Rosnowo (Rosnowo Wielkie), pzn, pzn, Komorniki 52,3 16,7
Rosnówko (Rosnówko Małe), pzn, pzn, Komorniki 52,3 16,7
Rosocha, kls, knn, Osiek Wielki, k 52,3 18,6 s. 243
Rososzyca, (Rokoszyca), kls, kls, Rososzyca 51,6 18,0 s. 78, 80, 123, 330
Rostarzewo, ksc zob. Rzestarzewo
Rostępniewo, *Rozstępniewo*, pzn, ksc, Górka 51,7 16,9 s. 251
Rostoka, *Roztoka*, kls, knn, Kleczew 52,4 18,1
Rostrzębowo, *Rozstrzębowo*, kls, kcn, Kcyńnia 53,0 17,5
Roswarowo (Rosworowo) Rozwarowo, *Rostworowo*, pzn, pzn, Żydowo 52,5 16,7
Rosweld, wlc zob. Rozwałd
Rosworowo, pzn zob. Roswarowo
Roszczki, pzn zob. Rościęgniewice
Roszkowo, pzn, ksc, Modrze, folwark 52,2 16,6 s. 204, 251
Roszkowo, *Roszków*, kls, pzd, Siedlimin 52,0 17,4
Roszkowo, gzn zob. Raszkowo
Roszkowo, ksc zob. Roskowo
Roszkowo, pzd zob. Raszkowo
Roszków, pzd zob. Roszkowo
Roszkówko, kls zob. Prusy Roszkowo
Roszwałd, wlc zob. Rozwałd
Rościęgniewice (Roszczki, Rościęgniewice), *Roszczki*, pzn, pzn, Bytyń, 52,5 16,5
Rościminio (Rościminio), *Rościmin*, kls, nkl, Zabartowo 53,3 17,4 s. 207
Rościnnio, kls, gzn, Lechnino 52,7 17,1
Rotfasice, kls zob. Kotwasice
Rozbitek, pzn, pzn, Kwilcz 52,6 16,0
Rozdrażewo, *Rozdrażew*, kls, pzd, Rozdrażewo 51,8 17,5 s. 56, 118, 126, 252
Rozdziały (Rożdżały), *Rożdżały*, kls, kls, Tłokinia 51,8 18,1 s. 330
Rozpętek, kls, kcn, Panigródz 53,0 17,3
Rozstępniewo, ksc zob. Rostępniewo
Rozstrzębowo, kcn zob. Rostrzębowo
Roztoka, knn zob. Rostoka
Rozwałd (Roschfeld, Rosweld, Roszwałd, Rozwold), *Różewo*, pzn, wlc, k 53,2 16,4 s. 102, 206, 242
Rozwarzyno, *Józefkowo*, kls, kcn, Samokłęski, pustka, k 231
Rożdżały, kls zob. Rozdziały
Rożnowo, pzn, pzn, Rożnowo 52,7 16,8 s. 115, 125, 206
Róża, pzn, pzn, Wytomyśl 52,3 16,2 s. 252
Róża, pzn, wlc, k 53,1 16,4 s. 103, 144, 149, 191, 242
Różewo, wlc zob. Rozwałd
Ruchenna, kls, knn, Osiek Wielki, k 52,2 18,6 s. 243
Ruchocice, pzn, ksc, Ruchocice 52,2 16,3 s. 125
Ruchocin, gzn zob. Ruchocino
Ruchocina Gać, ksc zob. Ruchocki Młyn
Ruchocinek, gzn zob. Ruchocino Małe
Ruchocino, *Ruchocin*, kls, gzn, Powidz 52,4 17,7
Ruchocino Małe (Ruchocinek), *Ruchocinek*, kls, gzn, Powidz 52,4 17,8
Ruchocki Młyn (Ruchocina Gać), pzn, ksc, Wolsztyn, młyn, d 52,2 16,1 s. 203, 247
Ruda, kls, knn, Grzymiszew 52,1 18,4 s. 265
Ruda, kls, knn, Dobrowo 265
Ruda, *Ruda Komorska*, kls, pzd, Pogorzelica 52,1 17,6 s. 265
Ruda (Rudny Młyn), pzn, pzn, Rogoźno, kuźnica, k 52,8 16,9 s. 204, 243, 265
Ruda (Hamer), *Kuźnica Drowska*, pzn, wlc, kuźnica, k 53,6 16,2 s. 190, 204, 242, 265
Ruda (Rudny), *Ruda Koźlanka*, kls, gzn, Mieścisko, młyn, k 52,7 17,3 s. 203, 243, 265
Ruda Bestwińska (Ruda), *Ruda*, kls, pzd, Baszkowo, kuźnica 51,7 17,2 s. 204, 254, 265
Ruda Buszkowa (Ruda Buszkowska), *Ruda Wieczyńska*, kls, kls, Żegocino 52,0 17,7 s. 265
Ruda Komorska, pzd zob. Ruda
Ruda Koźlanka, gzn zob. Ruda
Ruda Wieczyńska, kls zob. Ruda Buszkowa
Ruda, nkl zob. Rudki
Ruda, pzd zob. Ruda Bestwińska
Ruda, pzd zob. Rudy
Ruda*, gzn zob. Jaroszewo, *Nieświastowice* – część, kls, gzn, Popowo 265
Rudki, *Ruda*, kls, nkl, Glisno, młyn 53,2 17,3 s. 203, 265
Rudki, *Nakło nad Notecią-Rudki*, kls, nkl, Nakiel, młyn, k 53,1 17,6 s. 203, 265
Rudki, kls zob. Rudny Młyn
Rudki, pzn, pzn, Ostroróg 52,6 16,4 s. 265
Rudki, pzn, wlc 53,4 16,3 s. 146, 265
Rudna (Rudno), kls, nkl, Skicz 53,3 17,2 s. 251, 265
Rudna (Rudno), kls, nkl, Wysoka 53,2 17,0 s. 265
Rudna**, pzn, wlc [nieznana] 187, 265
Rudnica, wlc zob. Hamer
Rudnice, kls, kcn, Rogoźno 52,8 17,1 s. 115, 265
Rudnicze, pzn, pzn, Komorniki, pustka, d 248, 265
Rudniki, pzn, pzn, Michorzewo Mokre 52,4 16,3 s. 264, 265
Rudno, nkl zob. Rudna
Rudny Młyn, *Rudki*, kls, gzn, Trzemeszno?, młyn, d 204, 265
Rudny Młyn, pzn zob. Ruda
Rudny, gzn zob. Ruda
Rudy (Ruda), kls, pzd, Brudzewo 52,4 17,8 s. 265
Rudzica, kls, knn, Morzysław 52,3 18,3 s. 265
Rudzki Młyn, *Kuźnia*, kls, kls, Brudzewo Wielkie, młyn 51,9 17,9 s. 204, 265
Rujśca, gzn zob. Ruszcza
Rumianek, pzn zob. Ruminko
Rumiejki, pzd zob. Romiejewice, Romiejki
Rumiejki, pzd zob. Romiejki
Rumin, knn zob. Rumino
Ruminko (Rumkowo, Runikowo, Runino), *Rumianek*, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,5 16,6
Rumino (Romino), *Rumin*, kls, knn, Stare Miasto, k 52,2 18,1 s. 42, 243
Rumkowo, pzn zob. Ruminko
Rumnowo, *Runowo*, kls, kcn, Rogoźno 52,8 17,0 s. 115
Runikowo, pzn zob. Ruminko
Runino, pzn zob. Ruminko
Runowo, *Runowo Krajeńskie*, kls, nkl, Zabartowo 53,3 17,4 s. 207
Runowo, kls, pzd, Pierzchno, folwark 52,3 17,1 s. 204, 252
Runowo Krajeńskie, nkl zob. Runowo
Runowo, kcn zob. Rumnowo
Ruschendorf, *Rusinowo*, pzn, wlc 53,2 16,2 s. 146, 149
Rusiborz, *Rusibórz*, kls, pzd, Giecz 52,3 17,3
Rusibórz, pzd zob. Rusiborz
Rusiec (Ruścza), kls, kcn, Dziewierzewo 52,9 17,4
Rusinowo, wlc zob. Ruschendorf

- Rusko, kls, pzd, Cerekwica 51,9 17,3 s. 207
- Ruskowo, *Ruszków Pierwszy*, kls, knn, Dobrowo 52,2 18,6
- Rusocice, kls, knn, Rusocice 52,1 18,4 s. 123, 210
- Rusocino, *Rusocin*, pzn, ksc, Wieszczy-czyno 52,0 17,1
- Russowo, *Russów*, kls, kls, Tykadłowo, k 51,8 18,0 s. 78, 88, 207, 244
- Ruszcza (Rujśca), *Rujśca*, kls, gzn, Iwno 52,4 17,3 s. 95
- Ruszcza Mała, pzn zob. Wiktorowo
- Ruszcza Szlachecka*, pzn zob. Wiktorowo
- Ruszcza, pzn zob. Wiktorowo
- Ruszkowo (Roszkowo), kls, pzd, Mącz-niki, m 52,2 17,3 s. 250
- Ruszków Pierwszy, knn zob. Ruskowo
- Ruścza, kcn zob. Rusiec
- Rutwica, wlc zob. Hermansdorf
- Rybaki, *Żnin* – część, kls, kcn, Żnin, przedmieście, d 178
- Rybieńiec, gzn zob. Rybno Wielkie
- Rybitwy, kls, gzn, Węglewo, ks 52,5 17,3 s. 244, 264
- Rybitwy, kls, pzd, Pyzdry 52,2 17,6 s. 264
- Rybitwy, gzn zob. Latalice
- Rybno, *Rybno Wielkie*, kls, gzn, Kisz-kowo 52,6 17,2
- Rybno Wielkie, *Rybieńiec*, kls, gzn, Ła-giewniki 52,6 17,2
- Rybno Wielkie, gzn zob. Zdzarowita
- Rybojady, pzn, pzn, Trzciel 52,4 15,8 s. 111, 252, 278
- Rybowo, kls, kcn, Grylewo 52,9 17,2
- Rychnowo, *Rychnów*, kls, kls, Rychno-wo 51,9 18,0 s. 77, 88, 124, 136, 148, 207
- Rychnów, kls zob. Rychnowo
- Rychwał, kls, knn, Rychwał, miasto 52,1 18,1 s. 123, 137, 148, 211, 213, 277, 290
- Rychwał, knn zob. Stara Wieś
- Ryczywół, pzn, pzn, Ryczywół, miasto 52,8 16,8 s. 113, 114, 120, 125, 187, 211, 214, 252, 289, 290
- Rydlewo (Redlewo), kls, kcn, Żnin, d 52,8 17,7 s. 232, 245
- Rydzyna, pzn, ksc, Rydzyna, miasto 51,8 16,6 s. 111, 126, 143, 148, 211, 214, 219, 227, 228, 253, 254
- Rynarzewo, kls, kcn, Rynarzewo, miasto 53,1 17,8 s. 67, 123, 211, 213, 289
- Rypinek (Gotardy, Gotardy Rypino), *Kalisz-Rypinek*, kls, kls, Rypinek, folwark, d 51,7 18,0 s. 78, 81, 123, 204, 314, 330
- Ryszewko, kls, kcn, Ryszewko, d 52,7 17,7 s. 57, 58, 123, 247
- Ryszewo, kls, kcn, Ryszewko 52,7 17,7 s. 57, 58
- Ryżyn, pzn zob. Rzeżyno
- Rzadkowo, nkl zob. Żatkowo
- Rzągnowo, gzn zob. Rzegnowo
- Rzeczyca, wlc zob. Knakendorf
- Rzedgoszcz, *Redgoszcz*, kls, kcn, Łekno 52,8 17,3
- Rzegnowo (Niewola, Rzągnowo), kls, gzn, Dębica Mała 52,5 17,4
- Rzekty**, kls, kls, Skalmierzyce 187, 330
- Rzemiechowo, *Rzemiechów*, kls, pzd, Baszkowo 51,7 17,2
- Rzemieszowice, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,5
- Rzenica, pzd zob. Zrzenica
- Rzepow, wlc zob. Rzepowo
- Rzepowo (Rzepow), pzn, wlc 53,6 16,0 s. 146
- Rzestaszewo (Restaszewo), *Rostaszewo*, pzn, ksc, Rzestaszewo 52,1 16,2 s. 109, 125, 143, 148
- Rzeżyno, pzn zob. Rzyżyno
- Rzęskowo, *Rzęskowo*, kls, nkl, Krost-kowo 53,1 17,2
- Rzęskowo, nkl zob. Rzęskowo
- Rzgowo = Rzgowo, Poderzgowie*, *Rzgów Pierwszy*, kls, knn, Rzgowo 52,2 18,0 s. 123
- Rzgowo, knn zob. Szetlewo Wielkie
- Rzgów Pierwszy, knn zob. Rzgowo
- Rzgów, knn zob. Podrzęgowie
- Rzyżyno (Rzeżyno), *Ryżyn*, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,1 s. 251
- Sabaszczewo (Sobaszczewo), kls, pzd, Murzynowo Kościelne, k 52,2 17,4 s. 243
- Saczyno, *Saczyn*, kls, kls, Chełmce, m 51,7 18,1 s. 250, 329, 330
- Sadki, nkl zob. Satki
- Sadkowski Młyn, nkl zob. Satkowski
- Sadłogoszcz, kls, gzn, Pakość 52,9 18,0 s. 207, 253
- Sadowie (Szadowie), kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,8 s. 265
- Sadowie (Sadowo), pzn, pzn, Łodzia, pustka 265
- Sadowo (Czadów, Zadou, Zadow), pzn, wlc 53,3 16,0 s. 255, 265
- Sady, pzn, pzn, Lusowo 52,4 16,7 s. 265
- Sakowo, pzn zob. Sękowo
- Samborsk, woj. pomorskie 51, 94
- Samniszewo (Jamniszewo), *Stanisze-wo*, kls, pzd, Kryrowo, d 52,3 17,2 s. 246
- Samokłęski (Samokłęski Wielgie), *Sa-mokłęski Duże*, kls, kcn, Samokłęski 53,1 17,6 s. 123, 189
- Samokłęski Małe, kls, kcn, Samokłęski 53,1 17,7
- Samoląsz, *Samoleź*, pzn, pzn, Wronki 52,7 16,4 s. 206, 253
- Samostrzel, nkl zob. Słojek
- Samostrzele, *Samostrzel*, kls, nkl, Satki 53,1 17,4
- Samsieczenko, nkl zob. Sądzieczenko
- Samsieczeno, nkl zob. Sądzieczeno
- Samsiecznynek, nkl zob. Sądzieczeno
- Sanniki, kls, gzn, Pobiedziska 52,4 17,3 s. 264
- Santok (Zantoch), Marchia Brandenbur-ska s. 64, 93, 290
- Sapowice, pzn, pzn, Słupia 52,3 16,6
- Sarb, *Sarbia*, pzn, pzn, Czarnków 52,9 16,6 s. 253, 254, 263
- Sarb, *Sarbia*, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,4 16,4 s. 263
- Sarb, gzn zob. Sarbka
- Sarba, gzn zob. Sarbka
- Sarbia, gzn zob. Sarbka
- Sarbia, pzn zob. Sarb
- Sarbicko, kls, knn, Tuliszków 52,1 18,2
- Sarbino, pzn zob. Sarbinowo
- Sarbinowo (Skarbinowo), kls, kcn, Żnin, d 52,9 17,6 s. 245
- Sarbinowo, pzn, ksc, Poniec 51,7 16,8 s. 251
- Sarbinowo (Sarbinowo), pzn, pzn, Urzazo-wo, d 52,4 17,1 s. 246
- Sarbinowo = Sarbinowo, Sarbinowo Małe*, *Sarbinowo Drugie*, kls, gzn, Kołdrab 52,7 17,5
- Sarbka (Sarb, Sarba), *Sarbia*, kls, gzn, Podlesie, Popowo 52,7 17,2 s. 83
- Sarbka, kcn zob. Sarpka
- Sarcz (Sardecz, Sardecz, Szarcz), *Szarcz*, pzn, pzn, Pczew, d 52,5 15,7 s. 245
- Sarnowa, gzn zob. Sarbowo
- Sarnowo, *Sarnowa*, pzn, ksc, Sarnowo, miasto 51,6 16,9 s. 109, 119, 126, 211, 214, 290
- Sarnowo, *Sarnowa*, kls, gzn, Ślesin 52,4 18,2
- Sarnowo, ziemia dobrzyńska 237
- Sarnówka, pzn, ksc, Sarnowo, przedmie-ście 51,6 16,9 s. 178
- Sarpka, (Sarbka), *Sarbka*, kls, kcn, Żuń, d 52,9 17,0 s. 247
- Sastkowo, kcn zob. Lastkowo
- Satki (Szadki), *Sadki*, kls, nkl, Satki, k 53,2 17,4 s. 124, 184, 207, 242
- Satkowski, *Sadkowski Młyn*, kls, nkl, Satki, młyn, k 53,2 17,4 s. 203, 242
- Sączkowo, pzn, ksc, Przemęt 52,0 16,3 s. 233
- Sądek, kls zob. Szadek
- Sądzia, wch zob. Nowa Wieś
- Sąpolny Młyn+, pzn, pzn, Lwówek, młyn 52,4 16,0 s. 116, 203, 252
- Sądzieczenko (Samsieczenko), *Samsieczny-nek*, kls, nkl, Sądzieczeno 53,2 17,6
- Sądzieczeno (Samsieczeno), *Samsieczeno*, kls, nkl, Sądzieczeno 53,2 17,7 s. 67, 124
- Sątop, *Sątopy*, pzn, pzn, Wytomyśl 52,3 16,2 s. 252

- Sbakow** (Sbakowo), kls, pzd, Ostrów? 186
- Scheibe, wch zob. Krąg
- Schönhöltzig, *Nowa Wieś*, pzn, wlc 53,2 16,3 s. 193
- Schowa, wch zob. Wschowa
- Schulzendorf (Schulendorf, Sultendorp, Sultendorpia), *Jeziorki*, pzn, wlc 53,2 16,1 s. 102, 206, 255
- Schweibussen zob. Świebodzin
- Schwiebus, zob Świebodzin
- Sebastianowo zob. Stoczek
- Sebastianowo zob. Stoczek
- Sempolbork (Sempelbork), *Sępólno Krajeńskie*, kls, nkl, Sempolbork, miasto 53,5 17,5 s. 81, 84, 85, 90, 124, 161, 169, 211, 213, 253, 267, 289
- Sepienko (Sepno Małe), pzn, ksc, Konojad 52,1 16,5
- Sepno (Sepno Wielkie), pzn, ksc, Konojad 52,1 16,5
- Seroczyno, *Sroczyń*, kls, gzn, Węglewo 52,6 17,2
- Sędowo, kls, gzn, Parlino 52,7 17,9
- Sędzinko (Sędzino Małe), pzn, pzn, Buk 52,4 16,4 s. 252
- Sędzino (Sędzino Wielkie), *Sędziny*, pzn, pzn, Buk 52,4 16,4
- Sędzino Małe, pzn zob. Sędzinko
- Sędzino Wielkie, pzn zob. Sędzino
- Sędziny, pzn zob. Sędzino
- Sędziwojewo, kls, gzn, Otoczna 52,3 17,6 s. 251
- Sękowo (Sakowo), pzn, pzn, Wilczyna, d 52,5 16,4 s. 245
- Sępólno Krajeńskie, nkl zob. Sempolbork
- Siąszyce (Siejuszycy), kls, knn, Grochowy 52,0 18,1
- Sidnica (Sidlnica), *Siedlnica*, pzn, wch, Sidnica 51,8 16,3 s. 97, 121, 126, 144, 149, 206, 207
- Siedlec, *Sielec*, kls, kcn, Janczewo 52,9 17,5 s. 207, 264
- Siedlec, pzn, ksc, Pępowo Małe 51,8 17,1 s. 264
- Siedlec, pzn, ksc, Siedlec, d 52,1 16,0 s. 113, 117, 118, 121, 125, 247, 264
- Siedlec, *Stary Sielec*, kls, pzd, Jutrosin 51,7 17,1 s. 254
- Siedlec, kls, pzd, Siedlec 52,4 17,2
- Siedlec, kcn zob. Siedleczek
- Siedlec**, kls, knn, Siedlimowo 186, 264
- Siedleczek (Siedlec), *Siedleczo*, kls, kcn, Łekno 52,9 17,3
- Siedlemin, pzd zob. Siedlimin
- Siedlemino, pzd zob. Siedlimin
- Siedlimin (Siedlemin, Siedlemino, Siedlimino), *Siedlemin*, kls, pzd, Siedlimin 51,9 17,4 s. 126
- Siedlimowo, kls, gzn, Siedlimowo, d 52,5 18,2 s. 73, 122, 186, 245
- Siedliska, *Siedlisko*, pzn, pzn, Czarnków 53,0 16,3 s. 195
- Siedliska** (Siedliska Puste), kls, kls, Staw 187
- Siedlisko, pzn zob. Siedliska
- Siedlnica, wch zob. Sidnica
- Siedmiogowo (Siedmidrogowo), *Siedmiogów Drugi*, kls, pzd, Borek 51,9 17,2
- Siejuszycy, knn zob. Siąszyce
- Sieka**, kls, pzd, Pyzdry 186
- Siekierki Małe, pzn, pzn, Siekierki Wielkie 52,4 17,1
- Siekierki Wielkie, pzn, pzn, Siekierki Wielkie 52,4 17,1 s. 125
- Siekowo Małe, *Siekówko*, pzn, ksc, Przemęt 52,0 16,3 s. 185
- Siekowo Wielkie, *Siekowo*, pzn, ksc, Przemęt 52,0 16,3 s. 185
- Sielec, kcn zob. Siedlec
- Sielinko, ksc zob. Silino
- Siemczyno, wlc zob. Heinrichsdorf
- Siemianowo, kls, gzn, Dziekanowice, d 52,5 17,3 s. 246
- Siemowo, pzn, ksc, Siemowo, d 51,9 16,8 s. 126, 183, 206, 246
- Siemysłowo, wch zob. Szymolewo
- Sieniawa, Marchia Brandenburska 93
- Sienna, kls, gzn, Giewartowo 52,4 17,9 s. 95, 115
- Sienna, kls, gzn, Łęgowo, d 52,8 17,2 s. 61, 95, 115, 247
- Sienna*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,5 s. 118, 185
- Sieradz, woj. sieradzkie, miasto 40, 272, 290, 320
- Sierakowo (Sieraków, Sirakowo), pzn, ksc, Kościan, m 52,1 16,6 s. 119, 141, 206, 250, 290, 369, 370, 372, 375, 376, 378, 379
- Sierakowo (Sierakowa, Sieraków, Siraków), pzn, ksc, Łaszczyno 51,6 16,8 s. 251, 284
- Sierakowo (Sirakowo), kls, pzd, Ostrów 52,3 17,8
- Sieraków (Sierakowo, Siraków), pzn, pzn, Sieraków, miasto 52,7 16,0 s. 118, 126, 161, 174, 183, 187, 204, 211, 214, 227, 228, 251, 262
- Sierakówko (Sierakowo, Sirakowo, Sirakówko), pzn, pzn, Ludomie 52,8 16,7 s. 252
- Sierchwo, kls zob. Sierzchowo
- Sierz, pzn, pzn, Trzciel 52,4 15,7 s. 206, 252, 278
- Siernicze Małe (Żernice Małe), kls, gzn, Ostrowite Kapitulne 52,4 18,0
- Siernicze Wielkie (Żernice Wielkie), kls, gzn, Ostrowite Kapitulne 52,4 18,0
- Sierniki (Żerniki), kls, gzn, Rogoźno 52,7 17,0 s. 264
- Sierniki (Sierzniki), kls, kcn, Kcynia 53,0 17,4 s. 264
- Sierniki, pzn, ksc, Głuchowo 52,2 16,7 s. 264
- Sierniki, pzn, pzn, Rogoźno 264
- Sierosław, pzn, pzn, Lusowo 52,4 16,6
- Sieroszewice (Sieroszowice), kls, kls, Rososzycza 51,6 17,9 s. 330
- Sieroszowice, kls zob. Sieroszewice
- Sierpowo, pzn, ksc, Radomicko 52,0 16,5 s. 251
- Sierzchowo (Sierchwo, Sirchowo), *Sierzchów*, kls, kls, Rajska, d 51,8 18,2 s. 232, 233, 248
- Sierzniki, kcn zob. Sierniki
- Sikory, wlc zob. Cykier
- Sikorz, nkl zob. Sikorze
- Sikorze, *Sikorz*, kls, nkl, Sempolbork 53,5 17,5 s. 253
- Sikorzyn, ksc zob. Sikorzyno
- Sikorzyno, *Sikorzyn*, pzn, ksc, Charbilino 52,0 16,4
- Sikorzyno, *Sikorzyn*, pzn, ksc, Krobia, d 51,8 16,9 s. 245
- Silino, *Sielinko*, pzn, ksc, Opalenica 52,3 16,3 s. 254
- Silna, pzn, pzn, Pczew, d 52,5 15,8 s. 245, 272
- Simanowice, kls zob. Szymanowice
- Sirakowo, ksc zob. Sierakowo
- Sirakowo, pzd zob. Sierakowo
- Sirakowo, pzn zob. Sierakówko
- Siraków, ksc zob. Sierakowo
- Siraków, pzn zob. Sieraków
- Sirakówko, pzn zob. Sierakówko
- Sirchowo, kls zob. Sierzchowo
- Sitno, kls, nkl, Zabartowo 53,3 17,6 s. 253
- Skalmierzyce (Skarmirzyce), kls, kls, Skalmierzyce, d 51,7 17,9 s. 123, 187, 246, 330
- Skałowo, *Skalów*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3 s. 251
- Skapocino, pzd zob. Stępcino
- Skaradowo (Szaradowo), *Szaradowo*, pzn, ksc, Skaradowo 51,6 17,1 s. 126, 206
- Skarbienica, *Skarbienice*, kls, kcn, Żnin, d 52,8 17,7 s. 232, 245
- Skarbinowo, kcn zob. Sarbinowo
- Skarbki, (Skarpki), kls, knn, Rusocice 52,1 18,5
- Skarboszewo, kls, pzd, Skarboszewo, d 52,3 17,8 s. 123, 245
- Skarmirzyce, kls zob. Skalmierzyce
- Skarpa, kls, nkl, Zalesie 53,5 17,6 s. 198, 199
- Skarszewo Małe, *Skarszewek*, kls, kls, Borkowo 51,8 18,1
- Skarszewo Wielkie, *Skarszew*, kls, kls, Borkowo 51,8 18,1
- Skąpe, kls, pzd, Staw 52,4 17,8
- Skicz, *Skic*, kls, nkl, Skicz 53,3 17,1 s. 124, 207, 251
- Skierszewo, gzn zob. Skwieroszewo

- Skierniewice 90
- Skoczek (Skoczka), *Dobieszewo-Skoczka Młyn*, kls, kcn, Smogulec, młyn 53,0 17,3 s. 203
- Skoczka Młyn, kcn zob. Skoczek
- Skoki, kls, gzn, Skoki, miasto 52,7 17,1 s. 95, 111, 115, 125, 138, 148, 211, 213, 253, 285, 288, 289
- Skoki, pzn zob. Stary Borowy Młyn
- Skokom (Skokomie), *Skokum*, kls, knn, Zagórów, d 52,2 17,9 s. 247
- Skokowo, *Skoków*, kls, pzd, Borek 51,9 17,2
- Skoraczew, ksc zob. Skoraczewo
- Skoraczewo, pzn, ksc, Białcz 52,1 16,5
- Skoraczewo, kls, nkl, Drzewianowo 53,3 17,6
- Skoraczewo, *Skoraczew*, pzn, ksc, Pannienka 52,0 17,3
- Skorłaty, kls zob. Skurlaty
- Skoroszewice, *Skoraszewice*, pzn, ksc, Skoroszewice 51,7 17,0 s. 126, 206
- Skorzęcino, pzn zob. Kurzęcino
- Skorzęcino, *Skorzęcino*, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie, d 52,5 17,8 s. 247
- Skotniki, kls, pzd, Biechowo 52,3 17,5 s. 264
- Skórka (Głomia), kls, nkl, Śmiełowo, k 53,2 16,8 s. 193, 198, 207, 242
- Skórki, kls, gzn, Skórki 52,8 17,5 s. 73, 123
- Skórzewo = Skórzewo (Skórzewko Wielkie, Skórzewo Wielkie, Skórzewo Wielkie), Skórzewko* (Skórzewo Małe, Skórzewo Małe), *Skórzewo*, pzn, pzn, Skórzewo 52,4 16,7 s. 125
- Skrzatusz (Skrzetusz), pzn, wlc, k 53,2 16,5 s. 104, 204, 242
- Skrzebową, kls, kls, Skrzebową 51,7 17,7 s. 123, 207
- Skrzetusz Mały, *Skrzetusz* – część, pzn, pzn, Ryczywół 52,8 16,7
- Skrzetusz Wielki, *Skrzetusz*, pzn, pzn, Ryczywół 52,8 16,7
- Skrzetusz, wlc zob. Skrzatusz
- Skrzetuszewo, kls, gzn, Sławno 52,6 17,3
- Skrzetuszewo, gzn zob. Witakowice
- Skrzetuszewo, gzn zob. Wolanki
- Skrzydłewo, pzn, pzn, Kamiona 52,6 15,9
- Skrzynka, *Gniezno* – część, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, d 52,6 17,6 s. 234, 246
- Skrzynki, kls, pzd, Bnin 52,3 17,0 s. 252
- Skrzynki, pzn, pzn, Nieproszewo, d 52,3 16,6 s. 246
- Skrzypna, *Skrzypnia*, kls, kls, Czermino 51,9 17,7
- Skubarczewo, kls, gzn, Rękawczyno 52,5 17,9
- Skulsk, woj. brzeskie kujawskie, miasto 68, 91, 127
- Skurlaty (Skorłaty), *Szkurlaty*, kls, kls, Borkowo 51,8 18,1 s. 330
- Skwieroszewo, *Skiereszewo*, kls, gzn, Gniezno-św. Wawrzyńca 52,5 17,5
- Skwierzyna, pzn, pzn, Skwierzyna, miasto, k 52,6 15,5 s. 42, 44, 106, 107, 117, 126, 133, 141, 149, 156, 160–162, 174, 188, 211, 214, 219, 243, 284, 290, 319
- Slempstrow, ksc zob. Szlemsdorf
- Słaboludź, knn zob. Sławoludź
- Słabomierz, (Sławomierz), kls, kcn, Gorzyce, d 52,9 17,6
- Słaborowice, kls, kls, Szczury 51,7 17,8
- Słaboszewko (Słaboszewko Małe), kls, kcn, Słaboszewo 52,8 17,9
- Słaboszewko, knn zob. Sławoszewko
- Słaboszewo, kls, gzn, Słaboszewo, d 52,8 17,9 s. 123, 245
- Słaboszewo, *Sławoszew*, kls, kls, Słaboszewo 52,0 17,6 s. 100, 126, 207, 252
- Słaboszewo, (Sławoszewo, Słaboszewo Wielkie), *Sławoszewo*, kls, knn, Kleczew 52,4 18,2 s. 84
- Słanki (Słaki), *Konstantynowo-Słanki*, kls, kcn, Chodzież 53,0 16,9 s. 252
- Sławno, pzn zob. Słomowo
- Sława, Śląsk, miasto 96, 97, 355
- Sławęcino (Sławęcino), *Sławęcino*, kls, knn, Ślesin 52,3 18,2
- Sławęcino, *Nekielka*, kls, pzd, Nekla 52,4 17,3
- Sławianowo, kls, nkl, Sławianowo 53,3 17,1 s. 124, 207
- Sławienko, pzn zob. Sławno Małe
- Sławin, kls zob. Zamoście
- Sławino, *Sławin*, kls, kls, Gostyczyna 51,6 18,0 s. 233, 330
- Sławno, kls, gzn, Sławno, d 52,6 17,3 s. 73, 123, 232, 233, 248
- Sławno Małe, *Sławienko*, pzn, pzn, Lubasz 52,9 16,5
- Sławno Wielkie, *Sławno*, pzn, pzn, Lubasz 52,8 16,5
- Sławoludź (Sławolicz, Sławoliwidz), *Słaboludź*, kls, knn, Kleczew 52,4 18,1
- Sławoszew, kls zob. Słaboszewo
- Sławoszewko (Słaboszewko), *Sławoszewek*, kls, knn, Kleczew 52,4 18,1
- Sławoszewo, knn zob. Słaboszewo
- Sławsko Wielkie = Sławsko Wielkie (Sławsko), Sławsko Małe*, *Sławsk*, kls, knn, Sławsko Wielkie 52,2 18,1 s. 123
- Słaki, kcn zob. Słanki
- Słębowo, kls, kcn, Cerekwica 52,8 17,6 s. 207
- Słepowo, *Dziećmiarki* – część, kls, gzn, Waliszewo 52,6 17,4
- Słocin, ksc zob. Sulocino
- Słojek, *Samostrzel*, kls, nkl, Satki, młyn 53,1 17,4 s. 203
- Słomczyce, pzd zob. Słonczyce
- Słomowo, kls, gzn, Września 52,4 17,5
- Słomowo (Sławno, Słoniowo), *Słomowy*, pzn, pzn, Oborniki, k 52,7 16,7 s. 243
- Słomowo, pzn, pzn, Słomowo 52,7 16,9 s. 125, 187
- Słonczyce (Słomczyce), *Słomczyce*, kls, pzd, Słupca 52,3 17,8
- Słonino, *Słonin*, pzn, ksc, Czemiń, 52,1 16,7 s. 253
- Słoniowo, pzn zob. Słomowo
- Słopianowo, pzn, pzn, Słopianowo 52,7 16,5 s. 125
- Słowikowo, kls, gzn, Rękawczyno 52,5 17,9
- Sługocin = Sługocin (Sługocin Wielki), Lipa Góra*, *Sługocin*, kls, knn, Łądek, d 52,2 18,0 s. 185, 247, 266
- Sługocin Pański (Sługocin, Sługocin Mnisi), *Sługocinek*, kls, knn, Myślibórz 52,2 18,0 s. 266
- Słup Wielki, pzd zob. Słupia Wielka
- Słupca, kls, pzd, Słupca, miasto, d 52,3 17,8 s. 43, 79, 90, 123, 211, 213, 217, 245, 290, 337, 380
- Słupia (Słup), kls, kls, Słupia 52,0 17,5 s. 98, 125, 126
- Słupia, *Słupia Kapitulna*, pzn, ksc, Czeszaram, d 51,6 16,9 s. 111, 206, 246
- Słupia, pzn, pzn, Słupia, d 52,3 16,6 s. 108, 212, 232, 248
- Słupia Mała, *Słupia Wielka* – część, kls, pzd, Środa 52,2 17,2
- Słupia Wielka (Słup Wielki), *Słupia Wielka* – część, kls, pzd, Środa 52,2 17,2
- Słupowa, kls, kcn, Smogulec 53,0 17,3
- Słupowa, *Słupowo*, kls, nkl, Drzewianowo 53,3 17,7 s. 207
- Słupy, kls, kcn, Słupy 53,0 17,6 s. 123
- Słuszkowo, *Słuszków*, kls, kls, Kościelec 51,9 18,2
- Służewo, woj. inowrocławskie, miasto 237
- Smardowo (Śmiardowo), *Smardów*, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,8
- Smarzykowo, kls, kcn, Słupy 52,9 17,6
- Smaszew, kls zob. Smuszewo
- Smerzynko, *Smerzynek*, kls, kcn, Chomętowo 52,9 17,8
- Smerzyno (Smerzyno Wielkie), *Smerzyn*, kls, kcn, Chomętowo 52,9 17,8
- Smogulec, kcn zob. Smogulec
- Smogolecka Wieś, kcn zob. Smogolecka
- Smogorzewo, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,0
- Smogulec (Smogolec), kls, kcn, Smogulec, miasto 53,0 17,3 s. 123, 211–213, 225
- Smogolecka Wieś (Smogolecka Wieś), kls, kcn, Smogulec 53,0 17,3
- Smolany, *Smolary*, pzn, pzn, kuźnica, k 53,4 16,7 s. 193, 204, 242
- Smolary, pzn zob. Smolany

- Stare Miasto; *Kościan* – część; ksc, pzn, Kościan, przedmieście, k 369, 370, 374, 377, 378
- Stare Miasto, *Śrem* – część; pzn, ksc, Śrem, przedmieście, k 52,1 17,0 s. 31, 41, 243, 285
- Stare Miasto, kls, knn, Stare Miasto, k 52,2 18,2 s. 79, 80, 123, 243
- Stare Miasto, pzn, pzn, Wronki 52,7 16,3
- Stare Miasto = Stare Miasto, Młyn Staromiejski* (m), *Kalisz-Stare Miasto*, kls, kls, Kalisz-św. Marii, kdm 51,8 18,1 s. 242, 246, 250, 314, 328, 330, 331
- Stare Miasto, knn zob. Kozia Góra
- Stare Oborzyska, ksc zob. Oborzyska
- Stare Polskie, kls zob. Polskie
- Stare Poroże, kls zob. Poroże
- Stare Szczepankowo, ksc zob. Szczepankowo
- Stare Tarnowo, ksc zob. Tarnowo
- Stare Urbanowo, ksc zob. Urbanowo
- Stare
- Starężynko (Starężyno Mniejsze), *Starężynek*, kls, kcn, Janczewo, Kozielsko 52,8 17,4 s. 84
- Starężyno, *Starężyn*, kls, kcn, Janczewo, Kozielsko 52,8 17,4 s. 84
- Starkowiec, kls, pzd, Wyganowo 51,7 17,2
- Starkowo, pzn, ksc, Świętopietrze, d 52,0 16,3 s. 114, 247
- Starołęka Mała (Stara Łęka Mnisza, Starołęczka, Starołęka Mnisza), *Poznań-Starołęka Mała*, pzn, pzn, Głuszyna, d 52,4 16,9 s. 248
- Starołęka Wielka (Stara Łęka, Stara Łęka Szlachecka, Starołęka, Starołęka Pańska), *Poznań-Starołęka Wielka*, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 16,9
- Staropole, Marchia Brandenburska 93
- Starsza Wieś, gzn zob. Grzybowo
- Stary Bełęcín, ksc zob. Byłęcino
- Stary Białcz, ksc zob. Białcz
- Stary Borowcy Młyn, *Skoki*, pzn, pzn, Międzyrzecz, młyn, k 52,4 15,6 s. 203, 243, 265
- Stary Dworek, pzn, pzn, Żarzyn, d 52,6 15,4 s. 120, 121, 142, 247
- Stary Dwór, pzn, pzn, Stary Dwór, d 52,3 15,6 s. 109, 120, 126, 142, 149, 206, 247
- Stary Folusz, pzn, pzn, młyn, k 204
- Stary Gołębin, ksc zob. Gołębino
- Stary Gostyń, ksc zob. Gostyń Stary
- Stary Gród, pzd zob. Starygród
- Stary Jaruzyn, kcn zob. Jezurzyno
- Stary Kiączyn, kls zob. Kiączyno
- Stary Klasztor, *Kaszczor*, pzn, ksc, Stary Klasztor, d 52,0 16,1 s. 106, 247
- Stary Kobelin, *Stary Kobylin*, kls, pzd, Kobelin 51,7 17,2 s. 272
- Stary Krotoszyn, pzd zob. Krotoszyn
- Stary
- Stary Lubosz, ksc zob. Lubosz
- Stary Młyn, *Nowe Tłoki-Stary Młyn*, pzn, ksc, Wolsztyn, młyn 52,1 16,1 s. 203
- Stary Sielec, pzd zob. Siedlec
- Stary Tomyśl, pzn zob. Tomyśl
- Stary Tuszyn, *Tuszynek Starościński*, woj. sieradzkie 90
- Stary Widzim, ksc zob. Widzim
- Starygród, *Stary Gród*, kls, pzd, Starygród 51,7 17,3 s. 126, 254
- Starzyny, pzn, pzn, Kiekrz 52,5 16,7
- Staw, kls, pzd, Staw 52,3 17,7 s. 83, 90, 123, 187, 290
- Staw, woj. sieradzkie, miasto, s. 124
- Stawiany, kls, gzn, Dąbrowa 52,6 17,2 s. 139, 253, 264
- Stawiska**, kls, pzd, Giewartowo? 186
- Stawiszyn, kls, kls, *Stawiszyn*, miasto, k 51,9 18,1 s. 42, 90, 124, 136, 140, 148, 153, 154, 155, 156, 211, 213, 244, 290
- Stawkówka, pzd zob. Lskówka
- Stawnica, kls, nkl, Złotowo 53,4 17,0 s. 207, 251
- Stopachowo, kcn zob. Stopachowo
- Stęgosze (Stęgosza), *Stęgosz*, kls, pzd, Wilkowyja 52,0 17,5
- Stępcino (Skapocino), *Stępcin*, kls, pzd, Milesna Górka, d 52,3 17,4 s. 245
- Stępuchowo, kcn zob. Stopachowo
- Stęszew (Stęszewo, Stęszów), pzn, pzn, *Stęszew*, miasto 52,3 16,7 s. 99, 100, 112, 119, 125, 211, 214, 254, 260
- Stęszewo, *Stęszewko*, kls, gzn, Wronczyno, d 246
- Stęszewo, *Stęszewko*, pzn, pzn, Wronczyno 52,5 17,1 s. 67, 95
- Stęszewo, pzn zob. Stęszew
- Stęszów, pzn zob. Stęszew
- Stężyca, pzn, ksc, Gostyń Stary, d 51,9 16,9 s. 246
- Stibowo (Stihube, Stibowa), *Zdbowo*, pzn, wlc 53,2 16,2 s. 102, 206, 255
- Stobnica, pzn, pzn, *Stobnica*, miasto 52,7 16,6 s. 125, 204, 211, 214, 255
- Stobno (Stobna), kls, kls, Chełmce 51,7 18,1 s. 330
- Stobno, pzn, pzn, Piła, k 53,1 16,6 s. 242
- Stojanowo Małe, *Stojanów*, kls, kls, Chlewo 51,8 18,5
- Stojanowo Wielkie, *Stojanów*, kls, kls, Chlewo 51,8 18,5
- Stojkowo, *Stajkowo*, pzn, pzn, Lubasz 52,8 16,4
- Stok, *Stoki*, pzn, pzn, Pczew, d 52,5 15,8 s. 245
- Stołuń, pzn, pzn, Pczew, d 52,5 15,6 s. 245
- Stołyżyno, *Stołyżyn*, kls, kcn, Panigródz 52,9 17,4 s. 207
- Stopachowo (Stepachowo, Stopęchowo), *Stępushowo*, kls, kcn, Kozielsko 52,8 17,3 s. 78, 88, 212
- Stradom, *Straduń*, pzn, pzn, Człopa, folwark 254
- Stradynek, *Stradyń*, pzn, ksc, Kieblów 52,0 16,1
- Stralemborg (Stralembark, Strelemborg), *Strzaliny*, pzn, wlc 53,2 16,2 s. 102, 103, 206, 255, 267
- Strałkowo, kls zob. Strażalkowo
- Stramnice, *Stramnica*, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,5 16,5
- Straszewski (Straszewski Młyn), *Wągrowiec-Straszewo*, kls, kcn, Wągrowiec, młyn, d 52,8 17,2 s. 203, 247
- Straszkowo (Straszków), *Straszków*, kls, knn, Kościelec, d 52,2 18,6 s. 249
- Strelemborg, wlc zob. Stralemborg
- Stręczo, (Strenczo), *Strączno*, pzn, wlc 53,2 16,3 s. 103
- Stromiany, *Strumiany*, pzn, pzn, Kostrzyn, folwark 52,4 17,2 s. 204
- Stropieszyno, *Stropieszyn*, kls, kls, Kościelec, ds 51,9 18,2 s. 246
- Stroszki, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,3
- Stróżewo, kls, kcn, Chodzież 52,9 16,9 s. 56, 252
- Strumiany, pzn zob. Stromiany
- Strych, *Strychy*, pzn, pzn, Międzychód 52,6 15,7 s. 113, 252
- Strychowo, kls, gzn, Dębica Mała 52,5 17,4 s. 253
- Strychowo, gzn zob. Nowa Wieś
- Strychy, pzn zob. Strych
- Strykowo, pzn, ksc, Modrze 52,2 16,6
- Strzaliny, wlc zob. Stralemborg
- Strażalkowo (Strałkowo), *Strzałków*, kls, kls, Liskowo 51,9 18,4 s. 81, 207, 210
- Strażalkowo, kls, pzd, *Strzałkowo* 52,3 17,8 s. 123
- Strzedzewo Wielkie, *Strzydzew* – część, kls, kls, Czermينو 51,9 17,7
- Strzegowa (Strzegowo), kls, kls, Gostyczna 51,7 18,0 s. 330
- Strzelce, kls, gzn, Strzelce, d 52,7 18,1 s. 84, 123, 207, 247
- Strzelce, kls, kcn, Chodzież 53,0 16,9 s. 252
- Strzelce, pzn, ksc, Ptaszkowo Wielkie 52,2 16,3
- Strzelce Małe, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,0
- Strzelce Wielkie, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,0 s. 56, 126, 206
- Strzelno, woj. brzeskie kujawskie, miasto 289
- Strzeszewo, *Strzyzewko*, kls, pzd, Cerekwica, pustka 287
- Strzeszewo, gzn zob. Strzyzewo
- Strzeszki, kls, pzd, Środa 52,2 17,2

- Strzeszkowo, kls, gzn, Mieścisko 52,7 17,3
- Strzeszynko, *Poznań-Strzeszynek*, pzn, pzn, Kiekrz 52,5 16,8
- Strzeszyno (Strzeszyna, Strzeszyno Wielkie), *Poznań-Strzeszyn*, pzn, pzn, Święty Wojciech 52,5 16,8 s. 306
- Strzeżewice, *Strzyżewice*, pzn, wch, Ogrody 51,8 16,5 s. 104, 254
- Strzeżewo, *Strzyżewo*, kls, gzn, Czerniewo 52,4 17,4 s. 73, 122, 204, 252
- Strzeżewo, *Strzyżewo*, pzn, ksc, Zbąszyń, 52,3 15,8 s. 254
- Strzeżewo, *Strzyżew*, kls, kls, Dobrzyca, Lutynia 51,9 17,6 s. 114
- Strzeżewo Kościelne, gzn zob. Strzyżewo
- Strzeżewo Paszkowe, gzn zob. Strzyżewo Paszkowe
- Strzeżewo Smykowe, gzn zob. Strzyżewo Smykowe
- Strzeżewo, gzn zob. Strzyżewo
- Strzeżmino, *Strzyżmin*, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,2
- Strzępiń, pzn, ksc, Drożyn 52,3 16,5
- Strzydzew, kls zob. Strzedzewo Wielkie
- Strzyżew, kls zob. Strzeżewo
- Strzyżewice, wch zob. Strzeżewice
- Strzyżewko, pzd zob. Strzeszewo
- Strzyżewo (Strzeszewo, Strzeżewo, Strzyżewo Mnisze), *Strzeżewo Kościelne*, kls, gzn, Strzyżewo, d 52,6 17,6 s. 186, 248
- Strzyżewo Paczkowe, gzn zob. Tokarzewo
- Strzyżewo Paszkowe (Strzeżewo Paszkowe), *Strzyżewo Paczkowe*, kls, gzn, Strzyżewo 52,6 17,7 s. 178
- Strzyżewo Smykowe (Strzeżewo Smykowe), kls, gzn, Strzyżewo 52,6 17,6 s. 178
- Strzyżewo, ksc zob. Strzeżewo
- Strzyżmin, pzn zob. Strzeżmino
- Studzieniec, kls, kcn, Chodzież 53,0 16,9 s. 252
- Studzieniec, pzn, pzn, Rogoźno 52,7 17,0
- Stwolno, pzn, ksc, Czesram 51,6 16,9
- Subisław, kls zob. Sulisław
- Sucha, kls, kls, Szymanowice 52,0 17,6
- Suchary, nkl zob. Czuchary
- Suchodół, *Wierzejewice* – część, kls, gzn, Trląg 52,7 18,0 s. 265
- Suchorąbsk (Suchorzątk), *Suchorączek*, kls, nkl, Więcbork 53,4 17,5
- Suchoręcz Mniejszy (Suchoręcz Mały) Suchoręcz Mniejszy, *Suchorączek*, kls, kcn, Szaradowo 53,0 17,5
- Suchoręcz Wielgi (Suchoręcz), *Suchoręcz*, kls, kcn, Szaradowo 53,0 17,5
- Suchorzątk, nkl zob. Suchorąbsk
- Suchorzewo, *Suchorzew*, kls, kls, Kowalewo 51,9 17,6
- Suchy Las, *Poznań-Suchy Las*, pzn, pzn, Chojnica, d 52,5 16,8 s. 248
- Succia, wlc zob. Szwecja
- Sulanki, *Konin-Sulanki*, kls, knn, Morzysław 52,3 18,2 s. 84, 88
- Sulec, kls zob. Solec
- Sulewo, *Sulejewo*, pzn, ksc, Brodnica 52,2 16,8
- Sulewo, *Sulejewo*, pzn, ksc, Goniębice 52,0 16,6
- Sulęcín (Zielenzig), Śląsk, miasto 290
- Sulęcino (Solec, Solęcino, Sołeczno), *Sulęcín*, kls, pzd, Solec 52,1 17,3 s. 118
- Sulimierzyce (Sulimirzyce, Sulmierzyce), *Sulmierzyce*, kls, kls, Sulimierzyce, miasto, k 51,6 17,5 s. 81, 88, 96, 120, 124, 211, 213, 244, 263, 287, 288, 290, 332, 406
- Sulino, *Sulin*, kls, gzn, Dębica Mała 52,6 17,4 s. 253
- Sulinowo, kls, kcn, Gorzyce, d 52,9 17,6 s. 245
- Sulisław (Subisław), kls, kls, Jankowo, folwark 51,7 17,6 s. 204
- Sulisławice, *Kalisz-Sulisławice*, kls, kls, Dobrzec 51,7 18,0 s. 330
- Sulmierzyce, kls zob. Sulimierzyce
- Sulocino, *Słocin*, pzn, ksc, Grodzisko 52,3 16,3
- Sultendorp, wlc zob. Schulzendorf
- Sultendorpia, wlc zob. Schulzendorf
- Sułaszewo, kcn zob. Szułaszewo
- Sułkowice, pzn, ksc, Krobia, d 51,8 17,0 s. 206, 245
- Suszewo, kls, gzn, Linowiec 52,5 18,0
- Suśnia, pzd zob. Sośnie
- Swadzim, pzn, pzn, Lusowo 52,4 16,7
- Swartężel Mały, *Czarne Małe*, pzn, wlc, k 53,5 16,3 s. 145, 149, 190, 242
- Swartężel Wielki, *Czarne Wielkie*, pzn, wlc, k 53,6 16,2 s. 145, 149, 190, 242
- Swarzędz, *Swarzędz*, pzn, pzn, Swarzędz 52,4 17,0 s. 125, 251
- Sworzyce, pzn, ksc, Bukowiec Mały 52,3 16,2 s. 116
- Sycowo (Syczewo), kls, knn, Mąkolino 52,4 18,5
- Sycyno, *Sycyn*, pzn, pzn, Szamotuły Stare 52,7 16,6
- Synowice, *Gowarzewo*, pzn, pzn, Tulce 52,4 17,1
- Sypniewo, kls, nkl, Sypniewo 53,4 17,3 s. 84, 124, 138, 148, 207
- Sypniewo, kls, kcn, Margonin 52,9 17,0
- Sypnow, *Sypniewo*, pzn, wlc, k 53,5 16,6 s. 103, 191, 242
- Sytkowo, *Poznań-Sytkowo*, pzn, pzn, Święty Wojciech, pustka 294
- Szadek, *Sadek*, kls, kls, Kosmowo 51,9 18,2
- Szadek (Sądek, Szadek Ciświcki), kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0
- Szadek, woj. sieradzkie, miasto 90
- Szadki, nkl zob. Satki
- Szadkowice, knn zob. Szawłowicze
- Szałe (Szała), kls, kls, Chełmce, m 51,7 18,1 s. 250, 329, 330
- Szamarzewo, kls, pzd, Szamarzewo, d 52,2 17,7 s. 125, 245
- Szamarzewo*, ksc zob. Szymanowo
- Szamborowo, *Samborowo*, kls, pzd, Szamborowo, k 52,4 17,7 s. 79, 123, 244
- Szamocino, *Szamocin*, kls, kcn, Margonin 53,0 17,1 s. 94, 118
- Szamotuły, pzn, pzn, Szamotuły, miasto 52,6 16,5 s. 98, 117, 125, 134, 139, 141, 149, 153, 154, 156, 161, 175, 211, 214, 225, 227, 228, 251, 253, 263, 290, 306, 307
- Szamotuły Stare, *Mutowo*, pzn, pzn, Szamotuły Stare 52,6 16,5 s. 108, 125
- Szamotuły, pzn zob. Nowa Wieś
- Szaradowo (Wszaradowo), kls, kcn, Szaradowo 53,0 17,6 s. 123, 147, 148, 251
- Szarcz, pzn zob. Sarcz
- Szarpenort, (Sarphenortt, Somphenord), *Ostroróg*, pzn, wlc, k 53,6 16,3 s. 145, 149, 190, 242
- Szarpki, pzd zob. Szrapki
- Szawłowicze, *Szadkowice*, kls, knn, Turek 52,0 18,4
- Szczawinko, *Welnica* – część, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, d 52,6 17,6 s. 233, 246
- Szczecin 273, 290, 306
- Szczedrzejewo (Szczedrzejewa), *Szczodrzejewo*, kls, pzd, Czeszewo 52,1 17,5 s. 119, 253
- Szczedrzykowo (Szczedrzyków, Szczodrzykowo), *Szczodrzykowo*, pzn, pzn, Pierzchno 52,3 17,1 s. 272
- Szczepankowo (Szczepanowo Mniejsze), kls, kcn, Szczepanowo, d 52,8 17,9 s. 123
- Szczepankowo, *Stare Szczepankowo*, pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,4 s. 62
- Szczepankowo, pzn, pzn, Szamotuły 52,6 16,5 s. 117
- Szczepankowo, *Poznań-Szczepankowo*, pzn, pzn, Splawie 52,4 17,0
- Szczepanowo, kls, kcn, Szczepanowo, d 52,8 17,9
- Szczepanowo Mniejsze, kcn zob. Szczepankowo
- Szczepice, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,5
- Szczepidło, kls, knn, Morzysław 52,2 18,3
- Szczepowice, pzn, ksc, Konojad 52,2 16,5 s. 116
- Szczerbinko, *Szczerbin*, kls, nkl, Luchowo 53,2 17,2 s. 181, 253
- Szczerkowo, pzd zob. Szczyrkowo
- Szczerków, pzd zob. Szczyrkowo

- Szczodrochowo, pzn, ksc, Kunowo d 51,9 16,9 s. 246
- Szczodrowo, pzn, ksc, Kościan 52,1 16,6 s. 375
- Szczodrzejewo, pzd zob. Szczedrzejewo
- Szczodrzykowo, pzn zob. Szczedrzykowo
- Szczonów, pzd zob. Stanowo
- Szczuczarz, pzn zob. Czuczarz
- Szczuczyno, *Szczuczyn*, pzn, pzn, Szamotyły 52,6 16,5 s. 206, 253
- Szczury, kls, kls, Szczury 51,7 17,8 s. 123
- Szczypierno (Szcypioro), *Kalisz-Szcypioro*, kls, kls, Skalmierzyce 51,7 18,0 s. 330
- Szczyrkowo (Szczerkowo), *Szczerków*, kls, pzd, Baszkowo 51,7 17,3 s. 253
- Szczytniki, *Szczytniki Duchowne*, kls, gzn, Kędzierzyno, d 52,5 17,6 s. 245, 264
- Szczytniki, kls, kls, Iwanowice 51,7 18,3 s. 231, 264
- Szczytniki, *Szczytniki Czerniejewskie*, kls, gzn, Marzenino 52,4 17,5 s. 264
- Szczytniki, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 17,0 s. 264
- Szczytniki Duchowne, gzn zob. Szczytniki
- Szczytniki Parcele, kls zob. Wawrowice
- Szczytno, pzn, pzn, Słomowo 52,7 16,9
- Szeląg, pzn zob. Szyling
- Szelejewo, kls, gzn, Gąsawa, d 52,7 17,7 s. 57, 207, 247
- Szeliewo (Szelejewo), *Szelejewo*, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,1
- Sztlewo Małe, *Sztlewek*, kls, knn, Rzgowo 52,1 17,9
- Sztlewo Wielkie = Sztlewo Wielkie, Drzązgi* (folwark), *Sztlew*, kls, knn, Rzgowo 52,1 17,9 s. 205
- Szewce, pzn, pzn, Buk 52,3 16,5 s. 206, 252, 264
- Szewce, pzn, pzn, Tulce, d 52,4 17,0 s. 246, 264
- Szkaradowo, ksc zob. Skaradowo
- Szkółki, kls, gzn, Rogowo 52,7 17,6
- Szkudła, kls, kls, Kucharki Rycerskie 51,8 17,9
- Szkurlaty, kls zob. Skurlaty
- Szlachcino, *Szlachcin*, kls, pzd, Nietrzanowo 52,2 17,3
- Szlemsdorf (Slempstrow), *Szmezdrowo*, pzn, ksc, Gołaszyno 51,7 16,6 s. 200
- Szołdry, pzn, ksc, Brodnica 52,1 16,8
- Szonowo, *Dzwonowo*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,0 s. 102, 103, 195, 252
- Szrapki, (Szrabki), *Szarpki*, kls, pzd, Giecz 52,3 17,3
- Szreniawa, pzn, ksc, Stary Klasztor, d 51,9 16,0 s. 106, 200, 247
- Szubin, kls, kcn, Szubin, miasto 53,0 17,7 s. 123, 211, 213, 227, 229, 289
- Szubska Wieś, *Szubin Wieś*, kls, kcn, Szubin 53,0 17,7
- Szulec, kls zob. Solec
- Szułaszewo, *Sulaszewo*, kls, kcn, Maragonin 52,9 17,1 s. 94, 252
- Szurkowo, pzn, ksc, Niepart 51,7 16,9
- Szwecja (Suecia), pzn, wlc, k 53,3 16,5 s. 103, 145, 149, 192, 242
- Szyba, *Pyzdry* – część, kls, pzd, Pyzdry, młyn 52,2 17,6 s. 204
- Szydłowo, kls, gzn, Wielatowo, d 52,6 17,9 s. 207, 247
- Szydłowo, pzn zob. Biała Góra
- Szyjakowo**, kls, kls, Pogrzybowo 187
- Szyling (Szeląg) Schiling, *Poznań-Szeląg*, pzn, pzn, Święty Wojciech, m 52,4 16,9 s. 250, 306
- Szymankowo, pzn, pzn, Uchorowo 52,6 16,9 s. 120, 251
- Szymanowice (Simanowice), kls, kls, Szymanowice 52,1 17,7 s. 124, 205
- Szymanowo = Szymanowo, Szamarzewo* (własność szlachecka), *Szymanowo*, pzn, ksc, Śrem, d 52,1 16,9 s. 109, 185, 246
- Szymolewo (Ainsdorf, Hinsdorf, Hymnsdorf, Siemysłowo, Ziemysłowo), *Zamysłów*, pzn, wch, Szymolewo, d 51,7 16,2 s. 97, 121, 126, 206, 248, 332
- Szymunowo (Szymanowo, Szymonowo), *Szymanowo*, pzn, ksc, Sarnowo 51,6 16,8 s. 119, 206, 288
- Szypłowo, *Szypłów*, kls, pzd, Nowe Miasto 52,0 17,4
- Szyszkowo, *Czyżkowo*, kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,3 s. 86, 198, 251
- Szysławo, kls, gzn, Ostrowite Kapitulne 52,3 18,0
- Szyszyno, *Szyszyn*, kls, gzn, Ostrowąż, Ślesin 52,4 18,2 s. 83
- Szyszyno Małe, *Szyszynek*, kls, gzn, Ostrowąż 52,4 18,2
- Śczmielino, nkl zob. Śmielino
- Śląskowo, pzn, ksc, Dupino 51,6 17,1 s. 206
- Ślepuchowo, pzn, pzn, Objezierze, d 52,6 16,7 s. 248
- Ślesin, kls, knn, Ślesin, miasto, d 52,4 18,3 s. 73, 83, 123, 211–213, 245, 290
- Ślesin, woj. inowrocławskie 67, 69, 89
- Śliwniki, kls, kls, Skalmierzyce 51,7 17,9
- Śliwno, pzn, pzn, Duszniki 52,4 16,3 s. 206, 254
- Śluza*, pzn, pzn, młyn, m 250
- Śmiardowo, *Śmiardowo Krajeńskie*, kls, nkl, Krajenka 53,2 17,0 s. 255
- Śmiardowo, *Śmiardowo Złotowskie*, kls, nkl, Złotowo 53,4 17,1 s. 198
- Śmiardowo, kls zob. Smardowo
- Śmieciska, *Śnieciska*, kls, pzd, Śmieciska, d 52,2 17,1 s. 125, 246
- Śmielino (Śczmielino), *Śmielin*, kls, nkl, Dębowo 53,1 17,4 s. 207
- Śmiełowo (Śmiłowo), *Śmiłowo*, kls, nkl, Śmiełowo, k 53,1 16,9 s. 124, 207, 242
- Śmiełowo (Śmiłowo), *Śmiłowo*, kls, nkl, Więcbork 53,3 17,5 s. 253
- Śmiełowo (Śmiłowo), *Śmielów*, kls, pzd, Lgowo 52,1 17,5 s. 253
- Śmieszkowo, pzn, pzn, Czarnków 52,9 16,5 s. 254
- Śmieszkowo, pzn, wch, Lgiń, 51,9 16,0 s. 62, 106, 200
- Śmigiel, pzn, ksc, Śmigiel, miasto 52,0 16,5 s. 99, 126, 140, 144, 148, 153, 154, 156, 188, 211, 214, 219, 252, 271, 272, 290, 355
- Śmiłowa, *Śmiłowo*, pzn, ksc, Poniec, m 51,8 16,8 s. 250
- Śmiłowo (Śmiełowo), *Śmielów*, kls, kls, Gostyczyna 51,7 18,0 s. 184, 330
- Śmiłowo, pzn, pzn, Szamotyły 52,6 16,5 s. 253
- Śmiłowo, ksc zob. Śmiłowa
- Śmiłowo, nkl zob. Śmiełowo
- Śmiłowo, pzd zob. Śmiełowo
- Śmielów, kls zob. Śmiłowo
- Śniaty, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,1 16,3
- Śnieciska, pzd zob. Śmieciska
- Śrem, pzn, ksc, Śrem, miasto, k 52,1 17,0 s. 64, 99, 100, 112, 126, 155, 156, 162, 175, 188, 200–212, 214, 219, 243, 250, 260, 284, 319, 337, 381, 384, 389, 390, 395–398
- Śrem Mały, *Śrem*, pzn, pzn, Sieraków 52,6 16,0
- Śrem Wielki, *Śrem*, pzn, pzn, Sieraków 52,6 16,0
- Śrem, ksc zob. Stare Miasto
- Środa, *Środa Wielkopolska*, kls, pzd, Środa, miasto, k 52,2 17,2 s. 64, 99, 119, 125, 211, 213, 217, 234, 265, 272, 275, 244, 250, 290, 337, 346
- Środa Wielkopolska, pzd zob. Zrzenica
- Śródka, pzn, pzn, Chrzypsko Wielkie 52,6 16,2
- Śródka, *Poznań-Śródka*, pzn, pzn, Śródka, miasto, d 52,4 16,9 s. 125, 211, 214, 245, 292, 294, 296, 298, 299, 307–311, 414
- Śródka, pzn, pzn, Tulce, d 52,3 17,1 s. 246
- Śrzebna Góra, kcn zob. Srebrna Górka
- Śrzebrna Górka, kcn zob. Srebrna Górka
- Świączyń, ksc zob. Święcino
- Świądrew, kls zob. Świądrew
- Świątkowo, kcn zob. Świątkowo
- Świątniki, *Świątniczki*, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 16,9 s. 233, 264
- Świątniki, kls, knn, Rzgowo, d 52,2 18,0 s. 247, 264
- Świątniki, pzn, pzn, Rogalinko, d 52,2 16,9 s. 184, 246, 264

- Świątniki Małe, kls, gzn, Sokolniki, d 52,6 17,5 s. 246, 264
- Świątniki Wielkie, kls, gzn, Modliszewo Małe, d 52,6 17,5 s. 245, 264
- Świebodzin (Schweibussen, Schwiebus), Śląsk, miasto 96, 98, 290
- Świechocin, pzn, pzn, Pczew, d 52,5 15,8 s. 245
- Świecino, *Świecinek*, pzn, pzn, Urzazowo 52,4 17,1
- Świeligów**, kls, kls, Pogrzebowo? 187
- Świeńce, *Świnice Kaliskie*, kls, kls, Chlewo 51,8 18,4
- Świerczewiec, *Mogilno-Świerkówiec*, kls, gzn, Mogilno, folwark, d 52,6 17,9 s. 204, 247
- Świerczyna, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,7 s. 109, 126, 206, 251
- Święcia, kls, knn, Kuchary, d 52,1 18,1 s. 247
- Święciec, *Świniec*, pzn, ksc, Krzywiń, d 52,0 16,7 s. 246
- Święciec, kls, knn, Krąpsko, d 52,3 18,4 s. 249
- Święciechów (Święciechowa, Święciechowo), *Święciechowa*, pzn, wch, Święciechów, miasto, d 51,9 16,4 s. 105, 126, 211, 214, 219, 246, 351, 355
- Świecinek, pzn zob. Świecino
- Święcino, *Świączyń*, pzn, ksc, Gogolewo 52,1 17,3
- Świędrew** (Świędrew, Świędzew), kls, kls, Tłokinia, młyn, k 187, 204, 244
- Święta, kls, nkl, Złotowo 53,3 17,0 s. 207, 251
- Świątkowo, *Świątkowo*, kls, kcn, Świątkowo 52,8 17,5 s. 123
- Świątopietrze, *Przemęt – część*, pzn, ksc, Świątopietrze, przedmieście, d 52,0 16,3 s. 126, 178, 212, 247
- Święty Jan = Święty Jan, Łączny Młyn**, Nowy Młyn**, Olszowy Młyn** (Olszak, Olszewy Młyn), *Poznań-Komandoria*, pzn, pzn, Święty Jan, d 52,4 16,9 s. 204, 248, 265, 292-294, 296, 303, 311
- Święty Marcin, *Poznań-Święty Marcin*, pzn, pzn, Święty Marcin, przedmieście, dm 52,4 16,9 s. 212, 234, 246, 249, 250, 292, 293, 296, 303, 305
- Święty Wojciech, pzn, pzn, Międzyrzecz, d 52,4 15,5 s. 245, 293
- Święty Wojciech, *Poznań-Święty Wojciech*, pzn, pzn, Święty Wojciech, przedmieście, dm 52,4 16,9 s. 234, 249, 250, 292, 296, 303, 306, 307
- Święty Wojciech, kls zob. Zawodzie
- Świniarki, *Świniary*, kls, gzn, Kłecko 52,7 17,4
- Świniary, kls, gzn, Kłecko 52,7 17,4 s. 264
- Świniary, pzn, pzn, Skwierczyna 52,6 15,5 s. 42, 252, 264
- Świniary, gzn zob. Świniarki
- Świnice Kaliskie, kls zob. Świeńce
- Świniec, ksc zob. Święciec
- Świnkowo, *Świnków*, kls, kls, Jankowo 51,7 17,5
- Taczały*, pzn, pzn, Głuszyna 52,3 17,0
- Taczanowo, *Taczanów Drugi*, kls, kls, Sowina Kościelna 51,9 17,7
- Takomyśl, *Takomyśle*, kls, kls, Chełmce, m 51,7 18,2 s. 250, 329, 330
- Tanieborze (Taniebórz), *Tanibórz*, pzn, pzn, Tulce, d 52,3 17,1 s. 246
- Tanino, *Tonin*, kls, nkl, Wąwelnio 53,3 17,6
- Tarce, kls zob. Tarsze
- Tarchalino, *Tarchalin*, pzn, ksc, Gołaszyno 51,7 16,7
- Tarchały, *Tarchały Wielkie*, kls, kls, Odałanów 51,6 17,7
- Targoszyce, kls, pzd, Wyganowo 51,8 17,2
- Targowa Górka, pzd zob. Maławieś
- Targowa Górka, pzd zob. Milesna Górka
- Targowa Górka, pzd zob. Wielawieś
- Targowisko, pzn, ksc, Górka Mnisza, d 51,9 16,5 s. 206, 246, 265
- Targowisko, gzn zob. Jędrzejewo
- Targownica, kls, gzn, Wielatowo, d 52,6 17,9 s. 247, 265
- Tarnowa (Tarnowka), kls, knn, Brudzew 52,1 18,5
- Tarnowa, pzn, ksc, Prochy 52,1 16,2
- Tarnowa, *Tarnowa Łąka*, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,6 s. 254
- Tarnowa, kls, knn, Tuliszków 52,1 18,3
- Tarnowa, ksc zob. Tarnowo
- Tarnowa, pzd zob. Tarnowo
- Tarnowiec, *Tarnówko*, pzn, pzn, Boruszyno 52,8 16,5 s. 252
- Tarnowiec, kls, knn, Kościelec, k 52,2 18,5 s. 243
- Tarnowiec, *Tarnowo*, pzn, pzn, Rogoźno, k 52,8 16,9 s. 206, 243
- Tarnowka, knn zob. Tarnowa
- Tarnowo, kls, gzn, Kostrzyn 52,4 17,2
- Tarnowo, *Tarnowo Pałuckie*, kls, kcn, Tarnowo, d 52,8 17,2 s. 123, 247
- Tarnowo (Tarnowa), *Stare Tarnowo*, pzn, ksc, Czemiń, 52,2 16,7 s. 255
- Tarnowo (Tarnów), pzn, pzn, Piła, k 53,3 16,6 s. 242
- Tarnowo, *Tarnowa*, kls, pzd, Pызdry 52,1 17,6
- Tarnowo, *Tarnowo Podgórne*, pzn, pzn, Tarnowo, d 52,5 16,6 s. 125, 245
- Tarnowo Pałuckie, kcn zob. Klasztorek, Tarnowo
- Tarnowo, pzn zob. Tarnowiec
- Tarnowski, *Tarnowski Młyn*, kls, nkl, Krajenka, młyn, k 53,3 16,8 s. 203, 242
- Tarnów, pzn zob. Tarnowo
- Tarnówka, kls, nkl, Krajenka, k 53,3 16,8 s. 147, 210, 242
- Tarnówka*, knn zob. Łągiewniki
- Tarnówko, pzn zob. Tarnowiec
- Tarsze (Tarzce), *Tarce*, kls, kls, Wilkowyja 52,0 17,5
- Templewo, pzn, pzn, Templewo, d 52,4 15,3 s. 53, 126, 142, 206, 248
- Thuliegia, pzd zob. Pietrzykowo
- Tłoki, pzn, ksc, Wolsztyn 52,1 16,1 s. 206
- Tłokinia, *Tłokinia Kościelna*, kls, kls, Tłokinia, k 51,8 18,1 s. 124, 187, 204, 207, 330
- Tłukawy, pzn, pzn, Ryczywół, k 52,8 16,8 s. 120, 243, 288
- Tłukom, *Tłukomy*, kls, nkl, Bługowo 53,2 17,1 s. 207, 261
- Toboła, kls, nkl, Wałdowo, młyn 53,5 17,7 s. 203
- Tokarki, kls, pzd, Dobrosołowo, d 52,3 18,0 s. 58, 88, 232, 233, 248
- Tokarzewo, *Strzyżewo Paczkowe – część*, kls, gzn, Strzyżewo, d 52,6 17,7 s. 247
- Tomczyce, kls, kcn, Golańcza 53,0 17,2
- Tomice, kls, kls, Szymanowice 52,1 17,7
- Tomice, pzn, pzn, Tomice 52,3 16,6 s. 31, 125, 140, 149
- Tomice, kls, pzd, Kobierno 51,7 17,4 s. 61, 252
- Tomiszewo, *Toniszewo*, kls, kcn, Żuń, 52,9 17,1
- Tomyśl, *Stary Tomyśl*, pzn, pzn, Wytomyśl 52,3 16,1 s. 44, 252
- Tonin, nkl zob. Tanino
- Toniszewo, kcn zob. Tomiszewo
- Tonowo (Tunowo), kls, kcn, Żerniki 52,8 17,5
- Topoła, kls, pzd, Środa, d 52,2 17,2 s. 249
- Topoła, kls, nkl, Dźwierszno 53,3 17,3 s. 184
- Topoła Mała, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,7 s. 252
- Topoła Wielka, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,7 s. 252
- Topolnik*, *Poznań – część*, pzn, pzn, Święty Jan, młyn, d 52,4 16,9 s. 203, 248
- Toporowo, *Toporów*, kls, kls, Szymanowice 52,1 17,8 s. 200
- Toporzyk, wlc zob. Langenhof
- Toruń, woj. pomorskie, miasto 40, 130, 131, 272, 273, 275, 289, 310, 320, 323, 324, 337, 342, 345, 397
- Trąbczyn Mały, knn zob. Nowa Wieś
- Trąbczyn, knn zob. Trąbczyno
- Trąbczynko, knn zob. Nowa Wieś

- Trąbczyno (Trąpczyno), *Trąbczyn*, kls, knn, Trąbczyno 52,1 17,9 s. 123
- Trąbczyno, knn zob. Nowa Wieś
- Trąbinek, ksc zob. Trąbinko
- Trąbinko, *Trąbinek*, pzn, ksc, Dolsko 52,0 17,0 s. 383
- Trejelnny Młyn**, pzn, pzn, [nieznana], młyn 187, 204
- Trkusewo (Trkuszewo, Trkuszowo), *Trkusów*, kls, kls, Kościół, d 51,7 17,9 s. 245, 330
- Trląg, kls, gzn, Trląg 52,7 18,0 s. 123, 134, 138, 148, 186
- Trojanki, kcn zob. Hamer Oleski
- Trojanowo, *Trojanów*, kls, kls, Opatówek, d 51,7 18,1 s. 245, 330
- Trojanowo, pzn, pzn, Goślina Kościelna, d 52,6 17,0 s. 246
- Troska*, ksc zob. Osiek
- Troskotowo+, pzn, pzn, Radzim, d 52,6 16,9 s. 247
- Trudna (Nowa Wieś), kls, nkl, Zakrzewo 53,5 17,0 s. 86, 198
- Trzaskowice, kcn zob. Huta
- Trząsowo, kls zob. Trzęsowo
- Trzciana Łąka (Trzciana, Trzcianna Łąka), *Trzcianka*, pzn, pzn, Człopa 53,0 16,4 s. 104, 188, 195, 254, 273
- Trzcianka, pzn, pzn, Brody 52,4 16,3 s. 59
- Trzciany, kls, nkl, Sempolbork 53,5 17,5
- Trzciel, pzn, pzn, Trzciel, miasto 52,4 15,8 s. 106, 111, 117, 126, 188, 189, 204, 211, 214, 252, 263, 278, 279, 290
- Trzcielino Małe, *Trzcielino* – część, pzn, pzn, Konarzewo, d 52,3 16,6 s. 183 246
- Trzcielino Wielkie, *Trzcielino*, pzn, pzn, Konarzewo 52,3 16,6 s. 183, 254
- Trzcienica, *Trzcinica*, pzn, ksc, Wielichowo, d 52,1 16,4 s. 245
- Trzebania, ksc zob. Trzebinia
- Trzebaw, pzn, pzn, Trzebaw 52,3 16,7 s. 108, 111, 119, 125
- Trzebidza, pzn, ksc, Charbielino 52,0 16,3 s. 106
- Trzebiec, *Czepiec*, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,8 s. 183, 265
- Trzebienie Nowe, *Trzebienie*, kls, kls, Chlewo 51,8 18,4 s. 265
- Trzebienie Stare, *Trzebienie*, kls, kls, Chlewo 51,8 18,4 s. 265
- Trzebiesławki, *Trzebisławki*, kls, pzd, Pierzchno, k 52, 2 17,1 s. 244, 265
- Trzebieszewo, *Trzebieszewo*, pzn, pzn, Skwierczyna, d 52,6 15,3 s. 107, 245, 265
- Trzebin, pzn zob. Trzebinia
- Trzebinia, wch zob. Trzebinia
- Trzebinia, *Trzebania*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,6 s. 102, 103, 104, 251, 265
- Trzebinia, *Trzebin*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,1 s. 195, 252, 265
- Trzebinia (Trzebinia), *Trzebiny*, pzn, wch, Ogrody 51,8 16,4
- Trzebisławki, pzd zob. Trzebiesławki
- Trzebiszewo, pzn zob. Trzebieszewo
- Trzeboń, nkl zob. Trzebuń
- Trzebosz, Śląsk s. 96, 97
- Trzebowa, kls, kls, Koryta 51,8 17,6
- Trzebuchowo Kamienne (Trzebuchowo, Trzebuchówko, Trzebuchówko Kamienne), *Trzebuchów*, kls, knn, Dęby 52,3 18,6
- Trzebuchów, knn zob. Lichynek
- Trzebuchówko, knn zob. Lichynek
- Trzebuchówko, knn zob. Trzebuchowo Kamienne
- Trzebuń, *Trzeboń*, kls, nkl, Luchowo 53,2 17,2 s. 181
- Trzeciewnica, nkl zob. Cietrzewnica
- Trzek, pzn, pzn, Czerlenino 52,4 17,1 s. 183, 261
- Trzek, pzn zob. Widzierzewice
- Trzemeszno, kls, pzd, Rozdrażewo 51,8 17,5 s. 39, 82, 247, 252
- Trzemeszno = Trzemeszno, Przedmiejski** (młyn), *Trzemeszno*, kls, gzn, Trzemeszno, miasto, d 52,6 17,8 s. 57, 73, 122, 204, 211, 213, 229, 238, 289, 337, 342, 380
- Trzemeszno Lubuskie, pzn zob. Czarmyśl
- Trzemeszno, gzn zob. Kokorzycze
- Trzemeszno, gzn zob. Przedmiejski
- Trzemżał, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,5 17,8 s. 247
- Trzeszewo, gzn zob. Krzyszczewo
- Trześniewo, *Trześniew*, kls, knn, Kościeliec, k 52,2 18,5 s. 243
- Trzetrzewka, pzn zob. Cietrzewka
- Trzęsowo (Trząsowo, Trzęsowo), *Trzęsów*, kls, kls, Rajsko, d 51,7 18,3 s. 245
- Trześniew, knn zob. Trześniewo
- Trzuskolom (Truskolom), *Trzuskolom*, kls, gzn, Kędzierzyno, d 52,5 17,7 s. 247
- Trzykolne Młyny, pzd zob. Młyny
- Tuchola (Tuchole), pzn, pzn, Sieraków 52,7 16,1 s. 90, 251
- Tuchorza, pzn, ksc, Siedlec 52,2 16,0 s. 121
- Tuczep, *Tuczepy*, pzn, pzn, Kamiona 52,5 16,0 s. 255
- Tuczno, pzn, wlc, Tuczno, miasto 53,2 16,1 s. 102, 103, 125, 145, 149, 161, 175, 188, 211, 214, 227, 228, 255, 290
- Tulce, pzn, pzn, Tulce 52,3 17,0 s. 125, 187, 252
- Tuleja*, pzd zob. Pietrzykowo
- Tuliszkowska Wieś (Tuliszkowo, Tuliszków), *Zadworna*, kls, knn, Tuliszków 52,1 18,3
- Tuliszków, kls, knn, Tuliszków, miasto 52,1 18,2 s. 39, 123, 211, 213
- Tunowo, kcn zob. Tonowo
- Tupadła (Tupadły), *Tupadły*, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,5
- Tur, kls, kcn, Samokłęski, młyn 53,1 17,7 s. 203
- Turek, woj. sieradzkie, miasto 69, 123, 180, 290
- Turew, pzn, ksc, Wyskocz 52,1 16,8 s. 206
- Turkowiec**, kls, pzd, Wyganowo 186
- Turkowo, *Turowo*, pzn, pzn, Duszniki 52,4 16,4
- Turobin, ziemia chełmska 237
- Turostowo, kls, gzn, Dąbrowa 52,6 17,2 s. 139
- Turowo, pzn, pzn, Brody 52,5 16,3
- Turowo, pzn zob. Turkowo
- Tursko Małe (Tursko), *Tursko*, kls, kls, Tursko Małe 51,9 17,9 s. 124
- Tursko Wielkie (Tursko), *Wielka Wieś*, kls, kls, Tursko Małe 51,9 17,9 s. 207
- Tury, kls, knn, Krzymowo 52,2 18,4
- Turza, kls, kcn, Srebrna Górka, d 52,9 17,4 s. 247
- Turze Błoto, Marchia Brandenburska, pzn, wlc 52
- Turzyno, *Turzyn*, kls, kcn, Kcynia 53,0 17,5
- Tuszkowoy, *Tuszkowo*, kls, nkl, Drzewianowo 53,3 17,6
- Twardowo (Twardowa), *Twardów*, kls, kls, Twardowo 51,9 17,6 s. 85, 88, 124
- Twierdzielewo, pzn, pzn, Rokitno, d 52,5 15,5 s. 247
- Tworkowo+, pzn, pzn, Chojnica 52,6 16,8
- Tworzyjanice, *Tworzanice*, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,7 s. 206
- Tworzyjanki, *Tworzanki*, pzn, ksc, Rydzyna 51,8 16,7
- Tworzykowo, pzn, ksc, Przewóz, d 52,2 16,9 s. 246
- Tworzymirki, pzn, ksc, Kunowo 51,9 17,0 s. 398
- Tykadłowo, *Tykadłów*, kls, kls, Tykadłowo, k 51,9 18,1 s. 78, 88, 124, 207, 244
- Tylewice, pzn, wch, Tylewice 51,8 16,2 s. 105, 126, 206, 251
- Tymieniec Wielki = Tymieniec Wielki (Tymieniec), Tymieniec Mały*, *Tymieniec*, kls, kls, Staw 51,7 18,3
- Tyniec (Tyniec Kaliski), *Kalisz-Tyniec*, kls, kls, Kalisz-św. Mikołaja, dms 51,8 18,1 s. 207, 248, 250, 314, 324, 325, 328, 329, 330, 332
- Uchorowo, pzn, pzn, Uchorowo 52,6 16,9 s. 120, 125, 251

- Uciechów, kls, kls, Sulimierzyce, k 51,6
17,5 s. 96, 120, 244
- Ugielino, pzd zob. Wielino
- Ujazd, kls, gzn, Sławno, d 52,6 17,3
s. 248, 249, 265, 266
- Ujazd, kls, kcn, Kcynia, folwark, d 53,0
17,5 s. 204, 265, 266
- Ujazd (Ujazd Wielki), pzn, ksc, Kamie-
niec 52,2 16,4 s. 265, 266
- Ujazdek (Ujazd Mały, Ujazdek Mały),
pzn, ksc, Kamieniec 52,2 16,4
s. 265, 266
- Ujście, pzn, pzn, Ujście, miasto, k 53,1
16,7 s. 55, 125, 188, 189, 211, 214,
226, 242, 273, 285, 290, 311
- Ulanowo, kls, gzn, Kłęcko 52,7 17,4
- Ulejno, pzd zob. Wielino
- Umiałowice (Miastowice), *Miastowi-
ce*, kls, kcn, Dziewierzewo 53,0
17,5
- Ungrow, pzn, pzn, młyn, m 204, 250
- Unia, kls, pzd, Staw 52,3 17,7
- Uniechów, woj. pomorskie 75
- Uniejów, woj. sieradzkie, miasto 90,
290, 332
- Unisław (Unisław), *Unisław*, kls, pzd,
Wielka 51,8 17,3
- Urbanowo Nowe, *Urbanowo* – część,
pzn, ksc, Opalenica 52,3 16,4
- Urbanowo Stare, *Stare Urbanowo*, pzn,
ksc, Opalenica 52,3 16,4
- Urniszewo (Ornieszewo), kls, pzd, Kry-
rowo, m 52,3 17,2 s. 234
- Urzaszewo (Uzaszewo), *Uzaszewo*, pzn,
pzn, Urzaszewo 52,4 17,1 s. 125
- Ustoszewo, *Ustaszewo*, kls, kcn, Święt-
kowo 52,8 17,5
- Uście, pzn, ksc, Kopanica, pustka 118
- Uścięcice, pzn, ksc, Dokowo Mokre 52,3
16,4 s. 253
- Uścięcino (Uścięcino), kls, pzd, Grabo-
szewo, d 52,3 17,7 s. 245
- Uścikowo, kls, kcn, Świętkowo 52,8
17,5 s. 207
- Uścikowo, *Uściskowo*, pzn, pzn, Obor-
niki, k 52,6 16,7 s. 243
- Uta, kcn zob. Huta
- Uzaszewo, pzn zob. Urzaszewo
- Wagowo, kls, gzn, Pobiedziska, d 52,4
17,3 s. 249
- Wakowy, *Waki*, kls, knn, Kościelec,
k 52,2 18,4 s. 243
- Waliszewice Nowe = Waliszewice Nowe
(Waliszewice), Waliszewice Stare*,
Waliszewice, kls, kls, Chlewo 51,7
18,4 s. 205
- Waliszewo, kls, gzn, Waliszewo, d 52,6
17,3 s. 73, 123, 246
- Waliszewo, pzn zob. Chwaliszewo
- Waliszewo, pzn zob. Chwaliszewo
- Walkowice, pzn, pzn, Czarnków 53,0
16,5 s. 253, 254
- Wałcz, pzn, wlc, Wałcz, miasto, k 53,3
16,4 s. 34, 39, 43, 47, 49, 53, 63,
64, 101–103, 112, 125, 131, 133,
135, 144, 149, 175, 188, 211, 214,
219, 226–228, 230, 242, 250, 266,
273, 274, 290
- Wałdowo, kls, nkl, Wałdowo 53,5 17,6
s. 81, 124, 207
- Wałdówko, kls, nkl, Komirowo 53,4 17,6
- Wałownica, kls, kcn, Łabiszyn 53,0 18,0
s. 200
- Wapno, kls, kcn, Srebrna Górka 52,9 17,4
- Warchoń, *Orchoń*, kls, gzn, Gniezno-św.
Michała, młyn, d 52,6 17,6 s. 203,
246
- Warcigłowo, knn zob. Barcigłowo
- Wardężino Małe, *Wardężyn* – część, kls,
knn, Grabienice 52,1 18,1
- Wardężino Wielkie, *Wardężyn*, kls, knn,
Grabienice 52,1 18,1
- Wargowo, pzn, pzn, Objezierze 52,6 16,7
- Warnięg, wlc zob. Worlang
- Warszawa; woj. mazowieckie, miasto
128, 131, 275, 290, 307, 318, 325
- Warszewka (Warszewo), *Warszówka*, kls,
kls, Pamięcino 51,8 18,0 s. 330
- Warszewo, *Warszew*, kls, kls, Rajsko,
d 51,7 18,2 s. 245
- Warta, woj. sieradzkie, miasto 90, 290
- Wartosław, pzn zob. Zakrzewo
- Waszkowo, ksc zob. Węszkowo
- Wawrowice, *Szczytniki Parcele*, kls, kls,
Staw 51,7 18,3
- Wąbiewo, pzn, ksc, Parzęczewo 52,2
16,4
- Wąchabno, pzn, ksc, Kopanica, k 52,1
15,8 s. 243
- Wągrowiec, kls, kcn, Wągrowiec, miasto,
d 52,8 17,2 s. 123, 211, 213, 216,
229, 238, 247, 289, 380
- Wągrowiec, kcn zob. Durowo
- Wągrowiec, kcn zob. Straszewski
- Wągry, kls zob. Węgry
- Wąsosz (Herrnstadt), Śląsk 290
- Wąsosze, *Wąsosz*, kls, kcn, Słupy 52,9
17,7 s. 278
- Wąsosze, kls, knn, Wąsosze 52,3 18,3
s. 73, 123
- Wąsowo, pzn, pzn, Wytomyśl 52,4 16,2
s. 59, 60, 206, 254
- Wąwelno, kls, nkl, Wąwelno 53,3 17,6
s. 124, 207
- Wielma, *Goślinowo*, kls, gzn, Gniezno-św.
Michała, d 52,6 17,6 s. 247
- Wielma, *Wielna*, kls, gzn, Kołdrąb 52,8
17,5
- Wielna, (Wielma, Wielnia, Wielnia), pzn,
pzn, Rogoźno 52,7 16,9 s. 116,
255
- Wielnica, kls, gzn, Jankowo, d 52,6 17,6
s. 234, 246
- Wielnica, gzn zob. Łąkie
- Wielnica, gzn zob. Szczawinko
- Wielnicki**, kls, gzn, Gniezno-św. Mi-
chała, młyn, d lub s 186, 204
- Wenecja, kls, kcn, Wenecja, d 52,8 17,7
s. 78, 123, 225, 245
- Werkowo, kls, kcn, Łekno 52,8 17,3
- Werkowo, kcn zob. Miemczynko
- Wersk, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 17,2
s. 198
- Werzysko, nkl zob. Wyrzysko
- Westrza Wielka = Westrza Wielka (We-
stra), *Westrza Mała**, *Westrza*, kls,
kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,9
- Węgielny Młyn, *Węgielnia* – część,
pzn, pzn, Lwówek, młyn 52,4 16,0
s. 203, 252
- Węgierki, kls, pzd, Gozdowo 52,3 17,6
- Węgierskie, kls, pzd, Czerlenino 52,3
17,2
- Węglewo, *Węglew*, kls, knn, Kawnica
52,2 18,1
- Węglewo, kls, gzn, Węglewo, k 52,5
17,3 s. 73, 83, 123, 243
- Węgliny, pzn, ksc, Gryżyna, młyn 204
- Węgorzewo, kls, gzn, Sławno 52,6 17,2
- Węgorzewo 94
- Węgry (Wągry), kls, kls, Gostyczyna
51,7 18,0 s. 263, 330
- Węgrzynowo, *Wilcza* – część, kls, kls,
Lutynia, Magnuszewice 51,9 17,6
s. 84, 96, 114
- Węszkowo, *Waszkowo*, pzn, ksc, Poniec
51,8 16,7
- Wiardunki, pzn zob. Jardanowice
- Wiatrowiec, kcn zob. Ostrowski
- Wiatrowo, kls, gzn, Pruśca 52,8 17,1
- Widziszewice, *Trzek*, pzn, pzn, Czerle-
nino 52,4 17,1 s. 183
- Widzim, *Stary Widzim*, pzn, ksc, Kieślów
52,1 16,1
- Widziszewo, pzn, ksc, Kościan, d 52,0
16,5 s. 249, 375
- Wiecanowo, kls, gzn, Mogilno, d 52,7
17,9 s. 247
- Wieczyn, kls zob. Wietszyno
- Wiekowo, kls, gzn, Powidz 52,4 17,8
- Wiekówko, *Wiekowo* – część, kls, gzn,
Powidz 52,4 17,8
- Wielka, kls, gzn, Mieścisko, k 52,7 17,3
s. 243
- Wielanów, *Wilamów*, woj. sieradzkie
69, 124
- Wielany, kls, knn, Krąpsko 52,3 18,4
- Wielatkowo, *Wylatkowo*, kls, gzn, Po-
widz, k 52,5 17,9 s. 244
- Wielatowo, *Wylatowo*, kls, gzn, Wiel-
atowo, miasto, d 52,6 17,9 s. 71, 73,
122, 211, 213, 247, 289
- Wielatowo, wlc zob. Złotowo
- Wielawieś, *Targowa Górka* – część,
kls, pzd, Milesna Górka 52,3 17,4
s. 181
- Wielawieś, *Wielowieś*, pzn, pzn, Mię-
dzychód 52,6 15,8 s. 252

- Wielawieś, *Wielowieś*, kls, pzd, Wielawieś 51,8 17,3 s. 126
- Wielawieś, *Wielowieś*, kls, kls, Ołobok, d 51,6 18,0 s. 79, 93, 248
- Wiele, kls, nkl, Zabartowo 53,3 17,5
- Wieleń, pzn, ksc, Stary Klasztor, d 52,0 16,1 s. 106, 247
- Wieleń, pzn, pzn, Wieleń, miasto 52,9 16,1 s. 41, 104, 125, 143, 161, 176, 178, 189, 196, 197, 199, 211, 214, 227, 228, 231, 232, 252, 273, 284, 290
- Wieleń, pzn zob. Kissy
- Wielepole, knn zob. Wielopole
- Wielewicz, *Wielowicz*, kls, nkl, Wielewicz 53,4 17,6 s. 124
- Wielewiczek, *Wielowiczek*, kls, nkl, Wielewicz 53,4 17,6
- Wielichowo (Wielichów), pzn, ksc, Wielichowo, miasto, d 52,1 16,3 s. 42, 125, 211, 214, 245
- Wielim (Wielinie, Wielmie), *Wielonek*, pzn, pzn, Ostroróg 52,6 16,4 s. 206, 252
- Wielino (Gielino, Ugielino), *Ulejno*, kls, pzd, Mączniki, k 52,3 17,3 s. 244
- Wielka Wieś, pzn, ksc, Kopanica, k 52,1 15,9 s. 118, 243
- Wielka Wieś (Przedmieście Dźwierszno), *Dźwierszno*, kls, nkl, Dźwierszno 53,3 17,3 s. 183, 184
- Wielka Wieś, kls zob. Tursko Wielkie
- Wielka Wieś, pzn, pzn, Buk, d 52,4 16,5 s. 245
- Wielka Klonia, nkl zob. Klunia Wielka
- Wielki Buczek, nkl zob. Buczek
- Wielkie, *Poznań-Wielkie*, pzn, pzn, Kierzk 52,5 16,7
- Wielkie Budziłowo, pzd zob. Budziłowo
- Wielkie Pole (Wielgie Pole), *Wielkopole*, kls, knn, Ostrowąż 52,4 18,2
- Wielmie, pzn zob. Wielim
- Wielowieś, kls zob. Wielawieś
- Wielowieś, pzd zob. Wielawieś
- Wielowieś, pzn zob. Langfuld, Wielawieś
- Wielołęka, kls, knn, Grodziec?, 52,1 18,0
- Wielonek, pzn zob. Wielim
- Wielopole (Wielepole), kls, knn, Tuliszków 52,0 18,3
- Wielowicz, nkl zob. Wielewicz
- Wielowiczek, nkl zob. Wielewiczek
- Wielżyno, *Przeciwnica*, pzn, pzn, Szamotuły Stare 52,7 16,6
- Wieniec, gzn zob. Winiec
- Wierzbak, *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Wojciech, młyn, m 204, 250, 307
- Wierzbica = Wierzbica, Wilda* (folwark), *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Marcin, m 52,4 16,9 s. 204, 250, 292, 294, 296, 300, 305
- Wierzbiczany, kls, gzn, Kędzierzno, d 52,5 17,7 s. 245
- Wierzbno, kls, kls, Odalanów, k 51,6 17,6 s. 244
- Wierzbno, kls, knn, Kowalewo, d 52,3 17,8 s. 247
- Wierzbno, pzn, pzn, Wierzbno 52,6 15,8 s. 126, 141, 149
- Wierzbno**, pzn, ksc, [nieznana] 118, 187
- Wierzbocice (Wyrzocice), kls, pzd, Ciążyń, d 52,2 17,8 s. 245
- Wierzbowa** (Wierzbowiec), kls, kls, Gorzno? 186
- Wierzchaczewo, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,4
- Wierzchocin (Parlewo, Parłowo, Wierzchociny, Wierzchociny Parłowa, Wierzchociny Parłowo), *Kielczew Smużny Czwarty* – część, kls, knn, Wrząca Wielka 52,3 18,7
- Wierzchocin Mały (Wierzchocino Małe, Wierzchociny), *Zwierzchociny*, kls, knn, Wrząca Wielka 52,3 18,7
- Wierzchosław (Wirzchosław), *Sobótka* – część, kls, kls, Sobótka Wielka 51,8 17,8 s. 181
- Wierzchowiska, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie 52,5 17,7
- Wierzchucino (Wirzchucino), *Wierzchucin Królewski*, kls, nkl, Wierzchucino, d 53,3 17,7 s. 124, 207, 247
- Wierzchucino, *Wierzchocin*, pzn, pzn, Biedzrowo 52,7 16,3
- Wierzchy, kls, knn, Wyszyńno 52,1 18,3
- Wierzeja, pzn, pzn, Ceradz Stary 52,4 16,5
- Wierzejca, gzn zob. Wierzejce
- Wierzejce (Wierzejca), *Wierzyce*, kls, gzn, Jemielno 52,5 17,3
- Wierzejewice, gzn zob. Suchodół
- Wierzenica, pzn, pzn, Wierzenica 52,5 17,0 s. 251
- Wierzeniczka (Wierzejniczka, Wierzonka), *Wierzonka*, pzn, pzn, Wierzenica, d 52,5 17,0 s. 125, 247
- Wierzyce, gzn zob. Wierzejce
- Wiesiołka, *Wiesiołka*, pzn, wlc, k 53,3 16,6 s. 191, 242
- Wiesiołowo**, kls, kls, 186
- Wiesiołowo**, pzn, pzn, Głębołek 187
- Wiesiołka, wlc zob. Wiesiołka
- Wieszczyczyno, *Wieszczyczyn*, pzn, ksc, Wieszczyczyno 52,0 17,0 s. 117, 126
- Wieszki, kls, kcn, Samokłęski, d 53,1 17,6 s. 249
- Wieszkowo, pzn, ksc, Lubiń, d 51,9 16,8 s. 246
- Wietnica, knn zob. Witnica
- Wietszyńno (Wiotszyńno), *Wieczyn*, kls, kls, Żegocino 52,0 17,7
- Wiewiórczyno, *Wiewiórczyn*, kls, kcn, Izdebn 52,8 17,6
- Więcbork, kls, nkl, Więcbork, miasto 53,4 17,4 s. 124, 161, 169, 211, 213, 253, 289
- Więckowice, pzn, pzn, Nieproszewo 52,4 16,6 s. 254, 263
- Wijewo, pzn, ksc, Stary Klasztor 51,9 16,1 s. 106, 206, 251
- Wiktorowo = Wiktorowo, Ruszcza Szlachecka* (Ruszcza, Ruszcza Mała), *Wiktorowo*, pzn, pzn, Iwno 52,4 17,2
- Wilamowo, *Dobiejewo* – część, kls, gzn, Łopienno 52,7 17,4
- Wilamów zob. Wielanów
- Wilcza, kls, kls, Magnuszewice 51,9 17,6
- Wilcza, kls zob. Węgrzynowo
- Wilcze, kls, nkl, Łąck Wielki, d 53,4 17,7 s. 247
- Wilczkowo, kls, kcn, Góra, d 52,9 17,7 s. 245
- Wilczna (Wilczyna, Wilczyno), kls, knn, Cienino Wielkie 52,2 18,0 s. 255
- Wilczyna, pzn, pzn, Wilczyna, d 52,5 16,4 s. 98, 126, 245
- Wilczyna Góra, *Wilczogóra*, kls, gzn, Wilczyno 52,5 18,1
- Wilczyna, knn zob. Wilczna
- Wilczyno, *Wilczyn*, kls, gzn, Wilczyno, miasto 52,5 18,1 s. 73, 122, 211, 213, 262, 290
- Wilczyno, knn zob. Wilczna
- Wilda*, pzn zob. Wierzbica, *Poznań-Wilda*, pzn, pzn, Św. Marcin, folwark, m 204, 205, 292, 294, 296
- Wilkonice Małe, *Wilkoniczki*, pzn, ksc, Pępowo Małe 51,7 17,1
- Wilkonice Wielkie, *Wilkonice*, pzn, ksc, Pępowo Małe 51,7 17,0
- Wilkowia, gzn zob. Wilkowyje
- Wilkowia, pzd zob. Wilkowyja
- Wilkowice, wch zob. Wilkowo
- Wilkowie, gzn zob. Wilkowyje
- Wilkowo, *Bielawy* – część, kls, gzn, Pakość 52,8 17,9
- Wilkowo, *Konin-Wilków*, kls, knn, Konin, k 52,2 18,2 s. 243
- Wilkowo, kls, nkl, Klunia Wielka 53,5 17,7
- Wilkowo, pzn, pzn, Buk 52,4 16,5 s. 254
- Wilkowo (Wilkowo Niemieckie), *Wilkowice*, pzn, wch, Wilkowo 51,9 16,5 s. 126, 140, 149, 206, 207, 255
- Wilkowo Polskie, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,1 16,4 s. 115, 143, 148, 206
- Wilkowyja (Wilkowia), kls, pzd, Wilkowyja 52,0 17,5 s. 96, 111, 126, 252
- Wilkowyje (Wilkowia, Wilkowie), *Wilkowyja*, kls, gzn, Klecko 52,6 17,3
- Wilków, knn zob. Wilkowo
- Wilkszyce, (Wilkczyce), kls, kls, Chlewo 51,7 18,4
- Winiary (Winary), *Kalisz-Winiary*, kls, kls, Tłokinia, kd 51,7 18,1 s. 242, 248, 264, 330, 332
- Winiary, *Gniezno-Winiary*, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, d 52,5 17,6 s. 248, 264

- Winiary, *Poznań-Winiary*, pzn, pzn, Święty Wojciech, m 52,4 16,9 s. 206, 250, 264, 292-294, 300, 306-307
- Winiary Sołectwo, pzn zob. Bonin
- Winiec, *Wieniec*, kls, gzn, Niestronno 52,7 17,8
- Winna, kls, pzd, Śmieciska 52,2 17,1
- Winna Góra, (Winnagóra), kls, pzd, Winna Góra, d 52,2 17,4 s. 125, 245
- Wioska, ksc zob. Jabłona Nowa
- Wiooszyno, kls zob. Wietszyno
- Wiry Małe, *Wirki*, pzn, pzn, Wiry Wielkie 52,3 16,8 s. 251
- Wiry Wielkie, *Wiry*, pzn, pzn, Wiry Wielkie 52,3 16,8 s. 119, 125, 251
- Wirzchosław, kls zob. Wierzchosław
- Wirzchucino, nkl zob. Wierzchucino
- Wiskitno, kls, nkl, Wierzchucino, d 53,3 17,7 s. 43, 247
- Wiśniewa, knn zob. Wiśniewo
- Wiśniewka, kls, nkl, Sempolbork 53,4 17,4 s. 253
- Wiśniewka, *Stara Wiśniewka*, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 17,0 s. 207, 251
- Wiśniewo, kls, ken, Czeszewo 52,9 17,3
- Wiśniewo (Wiśniewa), *Wiśniewa*, kls, knn, Ostrowąż 52,4 18,2
- Witakowice, *Skrzetuszewo* – część, kls, gzn, Sławno 52,5 17,3
- Witankowo, wlc zob. Witkowo
- Witaszyce, kls, kls, Witaszyce 51,9 17,5 s. 108, 126, 187
- Witkowice, pzn, pzn, Kazimierz 52,5 16,5
- Witkowo, (Withkowo), *Witankowo*, pzn, wlc, k 53,2 16,5 s. 206, 242
- Witkowo, kls, gzn, Witkowo 52,4 17,7 s. 43, 73, 123, 207, 212
- Witkówki, pzn, ksc, Wyskocz 52,1 16,7 s. 253
- Witkówko, kls, gzn, Witkowo 52,5 17,7
- Witnica (Wietnica), kls, knn, Grabienice 52,1 18,0
- Witobel, ksc zob. Witowle
- Witobel, pzn zob. Witowle Małe
- Witosław, pzn, ksc, Witosław 51,9 16,7 s. 108, 126
- Witosław, kls, nkl, Zabartowo 53,2 17,4 s. 207
- Witowle, *Witobel*, pzn, ksc, Łódzia 52,3 16,7 s. 59
- Witowle Małe, *Witobel*, pzn, pzn, Stęszew, młyn 52,3 16,7 s. 59, 119, 203
- Witowo, kls, pzd, Solec, d 52,1 17,4 s. 245
- Witrogoszcz, kls, nkl, Dźwierzno 53,3 17,3 s. 207
- Wituchowo, pzn, pzn, Kwilcz 52,5 16,1
- Witunia, kls, nkl, Więcbork 53,4 17,4 s. 253
- Witunk, pzn zob. Jastrowie
- Wławie, pzn, ksc, Wyskocz, d 52,0 16,7 s. 246
- Włocławek, woj. brzeskie kujawskie, miasto 24, 91
- Włostowo, kls, pzd, Środa, d 52,2 17,3 s. 246
- Włostowo Małe, *Włostowo* – część, pzn, ksc, Krobia 51,8 17,0 s. 93
- Włostowo Wielkie, *Włostowo* – część, pzn, ksc, Krobia 51,8 17,0 s. 93
- Włoszakowice, pzn, ksc, Włoszakowice 51,9 16,3 s. 105, 106, 126, 188, 206, 251
- Włoszakowice, ksc zob. Koła
- Włoszynowo, *Włoszanowo*, kls, ken, Janowiec 52,8 17,4
- Włociborz, kls, nkl, Wałdowo 53,5 17,6 s. 207, 261
- Włociejewki (Włociejewice), pzn, ksc, Włociejewki 52,0 17,2 s. 120, 126
- Włókna, *Potrzanowo* – część, pzn, pzn, Skoki 52,6 17,1 s. 254
- Wociechowo, *Wojciechowo*, kls, pzd, Jaraczewo 51,9 17,3
- Wodniki, *Września* – część, kls, pzd, Września 52,3 17,5 s. 264
- Wojciechowo, pzn, ksc, Zbąszyń, 52,2 15,9 s. 143
- Wojciechowo, pzd zob. Wociechowo
- Wojkowo**, pzn, pzn, Głuszyna 187
- Wojnowice, pzn, ksc, Czerwony Kościół 51,9 16,7
- Wojnowice, pzn, pzn, Buk 52,3 16,4 s. 252
- Wojnowo, pzn, ksc, Krąpsko Wielkie 52,1 15,7 s. 118
- Wojnowo, pzn, pzn, Goślina Długa 52,6 17,0
- Wojsko, *Wolsko*, kls, nkl, Miasteczko 53,1 17,0 s. 88
- Wojślawice, kls, kls, Chlewo 51,7 18,4
- Wojślawiec, kcn zob. Hamer Rynarzewski
- Wojszczyno*, pzn zob. Lwówek
- Wojszewo, pzd zob. Wolszewo
- Wojucino, *Wójcin*, kls, ken, Szczepanowo, d 52,8 17,8
- Wola (Wola Rosustowska, Wola Rozostowa), *Wola Rozostowa*, kls, knn, Brudzew, folwark 52,1 18,6 s. 204
- Wola (Wolica), *Wolica*, kls, kls, Chełmce, m 51,7 18,1 s. 250, 329, 330
- Wola (Wola Marszewska), *Wola Duchowna*, kls, kls, Czermino 51, 9 17,7
- Wola (Wola Droszewska), *Wola Droszewska*, kls, kls, Godzieszewy Wielkie 51,6 18,1 s. 330
- Wola, *Labiszyniek* – część, kls, gzn, Gnieszno-św. Michała 52,6 17,6
- Wola, *Wola Skorzęcka*, kls, gzn, Kędzierzyno, d 52,5 17,6 s. 245
- Wola, *Wola Łagiewnicka*, kls, gzn, Kłeczeko 52,6 17,3
- Wola, *Wólka Orchowska*, kls, gzn, Orchowo 52,5 18,0
- Wola, *Wola Koszucka*, kls, knn, Wola, d 52,2 17,9 s. 123, 247
- Wola (Zwola), *Wólka*, kls, pzd, Staw, d 52,3 17,7 s. 245
- Wola Czewujewska (Wola), *Wola*, kls, ken, Izdebno 52,8 17,6
- Wola Droszewska, kls zob. Wola
- Wola Duchowna, kls zob. Wola
- Wola Koszucka, knn zob. Wola
- Wola Kożuszkowska (Wola Kożuszkowa), *Wola Kożuszkowa*, kls, gzn, Siedlimowo 52,5 18,2
- Wola Książęca (Wola), kls, kls, Twardowo 52,0 17,6 s. 207
- Wola Łagiewnicka, gzn zob. Wola
- Wola Łaszczowa (Wola Łaszczewa), kls, knn, Gosławice 52,3 18,2 s. 139
- Wola Marszewska, kls zob. Wola
- Wola Płowiecka, *Wola Splawiecka*, kls, knn, Złotkowo 52,4 18,1
- Wola Podłęzna (Wola Połęzna), kls, knn, Morzysław 52,2 18,3 s. 255
- Wola Rosustowska, knn zob. Wola
- Wola Rozostowa, knn zob. Wola
- Wola Rychwalska, kls, knn, Rychwał 52,1 18,2
- Wola Skorzęcka, gzn zob. Wola
- Wola Spłowiecka, knn zob. Wola Płowiecka
- Wola Tłumokowa (Wola Tłomakowa, Wola Tłomokowa, Wola Tłumokowo), *Wola Tłomakowa*, kls, kls, Chlewo 51,8 18,4
- Wola, kcn zob. Wola Czewujewska
- Wola, kls zob. Wola Książęca
- Wolanki, *Skrzetuszewo* – część, kls, gzn, Sławno 52,5 17,3
- Wolbórz 101
- Wolenice, kls, pzd, Rozdrażewo 51,8 17,4
- Wolfenbüttel, miasto w Niemczech 275
- Wolica, *Wolica Kozia*, kls, pzd, Dębno 52,1 17,4
- Wolica Kozia, pzd zob. Wolica
- Wolica Pusta, pzd zob. Pusta Wolica
- Wolica, kls zob. Wola
- Wolice, kls, ken, Szczepanowo 52,9 17,9
- Wolikowo, *Wolkowo*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,6 s. 254
- Wolikowo, *Wolkowo*, pzn, ksc, Łęki Wielkie 52,2 16,5
- Woliszewo, *Olszewo*, pzn, ksc, Górka Mnisza 52,0 16,6 s. 251
- Wolkowo, ksc zob. Wolikowo
- Wolnica (Freiheit), *Wschowa* – część 353
- Wolsko, nkl zob. Wojsko
- Wolszewo (Wojszewo), *Olszewo*, kls, pzd, Nietrzanowo 52,2 17,3
- Wolsztyn, pzn, ksc, Wolsztyn, miasto 52,1 16,1 s. 41, 109, 112, 125, 131, 161, 176, 188, 211, 214, 290, 355
- Wolsztyn, ksc zob. Komorowo
- Wolwark, kls, ken, Szubin 53,0 17,6

- Wołowe Lasy, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,2 s. 102, 195, 254
- Woniesiecz, *Wonieść*, pzn, ksc, Woniesiecz, d 52,0 16,6 s. 126, 206, 246, 261
- Worlang (Worland), *Warnileg*, pzn, wlc 53,6 16,1 s. 192
- Worowo, *Nowe Worowo*, pzn, wlc, k 53,6 16,0 s. 50, 52, 145, 149, 206, 242
- Worowo, pzn, pzn, Głęboć 52,6 17,0 Woszczkowo, pzn, ksc, Niepart, d 51,7 17,0 s. 249
- Woźniki, kls, gzn, Gniezno-św. Wawrzyńca, d 52,5 17,5 s. 248, 264
- Woźniki, pzn, ksc, Ptaszkowo Wielkie 52,2 16,4 s. 264
- Wódki, gzn zob. Grzybowo Wódki
- Wójcinko (Wójcino), *Wójcinek*, kls, kls, Chlewo, d 51,7 18,4 s. 233, 246
- Wójcino, *Wójcin*, kls, gzn, Wójcino, d 52,5 18,1 s. 73, 122, 207, 247
- Wójtostwo, kls, gzn, Pobiedziska, folwark, k 52,5 17,2 s. 204, 244
- Wójtostwo (Keyńskie Wójtostwo), *Keynia-Wójtostwo*, kls, kcn, Keynia, k 53,0 17,4 s. 207, 243
- Wójtostwo, *Gniezno* – część, kls, gzn, Gniezno-św. Michała, przedmieście 52,5 17,6 s. 122
- Wójtostwo Pyzdryckie, *Pyzdry-Wójtostwo*, kls, pzd, Pyzdry, k 52,2 17,6 s. 244
- Wójtowski Młyn**, pzn zob. Oborniki, pzn, pzn, Oborniki, młyn 204
- Wólka Orchowska, gzn zob. Wola
- Wólka, pzd zob. Wola
- Wrąbczyn, knn zob. Wrąbczyno
- Wrąbczynek (Wrąbczyno, Wronczyno, Wroniczyno), kls, pzd, Zagórów, k 52,2 17,8 s. 244
- Wrąbczyno, *Wrąbczyn*, kls, knn, Zagórów, d 52,2 17,8 s. 247
- Wrąca Mała, knn zob. Wrąca Mała
- Wrąca Wielka, knn zob. Wrąca Wielka
- Wrocław, Śląsk, miasto 96, 288, 290, 320, 332, 379, 397
- Wronczyno, *Wronczyn*, pzn, ksc, Modrze 52,2 16,6 s. 95, 252, 254
- Wronczyno, *Wronczyn*, kls, gzn, Wronczyno 52,5 17,2 s. 73, 123
- Wronczyno, pzd zob. Wrąbczynek
- Wroniawy, pzn, ksc, Kiełbów 52,1 16,1
- Wroniczyno, pzd zob. Wrąbczynek
- Wronki, pzn, pzn, Wronki, miasto 52,7 16,3 s. 98–100, 112, 120, 126, 155, 156, 161, 162, 176, 211, 214, 231, 232, 253, 263, 270, 284, 290
- Wronowo, pzn, ksc, Błociszewo 52,1 16,8
- Wrotkowo, *Wrotków*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,3 s. 251
- Wroźewy, *Wróżewy*, kls, pzd, Lutogniew 51,7 17,4 s. 116, 252
- Wróblewo, pzn, pzn, Biezdrowo 52,7 16,3 s. 206
- Wróblina, kls, knn, Tuliszków, d 52,0 18,2 s. 249
- Wróżewy, pzd zob. Wroźewy
- Wrząca Mała (Wrąca Mała), kls, knn, Wrząca Wielka 52,3 18,6
- Wrząca Wielka (Wrąca Wielka), kls, knn, Wrząca Wielka 52,3 18,6 s. 73, 123, 207
- Wrzeszczyna, pzn, pzn, Wieleń, 52,9 16,2 s. 252
- Września, kls, gzn, Września, miasto 52,3 17,5 s. 31, 73, 123, 155, 156, 161, 169, 211, 213, 275, 290, 337
- Września, pzd zob. Opieszyno
- Września, pzd zob. Wodniki
- Września, pzd zob. Zawodzie
- Wschowa (Schowa), pzn, wch, Wschowa, miasto, k 51,8 16,3 s. 10, 11, 31, 34, 39, 47–49, 63, 64, 97, 99–102, 106, 112, 126, 131, 133, 135, 144, 149, 160–162, 176, 178, 211, 214, 219, 221, 227, 228, 242, 250, 269, 271, 275, 277, 287, 290, 316, 348–367, 372, 412, 414
- Wschowa zob. Przedmieście Głogowskie, Przedmieście Polskie
- Wszaradowo, kcn zob. Szaradowo
- Wszeborz, *Wszembórz*, kls, pzd, Wszeborz 52,2 17,6 s. 125
- Wszędzień (Wszędzim), *Wszędzień*, kls, gzn, Mogilno, d 52,7 17,9 s. 247
- Wszółowo, *Wszółów*, kls, kls, Kajewo 51,8 17,8 s. 262
- Wtorek, *Wtórek*, kls, gzn, Siedlimowo, d 52,5 18,2 s. 247
- Wturek (Wturek Koros), *Wtórek*, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,8
- Wurle, wlc zob. Orla
- Wybiartowo, *Libartowo*, pzn, pzn, Kostrzyn, d 52,4 17,2 s. 249
- Wybranowo, kls, kcn, Janowiec 52,8 17,4
- Wybudowania Orchowskie, gzn zob. Kokorzyce
- Wyciążkowo, (Wyciążkowo), *Wyciążkowo*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,6 s. 252
- Wycisłowo, pzn, ksc, Jeżewo 51,9 17,1
- Wyganki (Wygnańczyce), kls, kls, Żerniki 51,9 18,0 s. 77, 88
- Wyganowo, *Wyganów*, kls, pzd, Wyganowo 51,7 17,2 s. 124, 186
- Wygnańczyce (Wygnanice), pzn, wch, Łysina 51,8 16,1 s. 105, 206, 251
- Wygnańczyce, kls zob. Wyganki
- Wygrozowo, *Chłądowo* – część, kls, gzn, Witkowo 52,4 17,8
- Wykowy, *Wyki*, kls, pzd, Koźmin 51,8 17,5 s. 118
- Wylatkowo, gzn zob. Wielatkowo
- Wylatowo, gzn zob. Wielatowo
- Wymykowo, *Poznań* – część, pzn, pzn, Święty Marcin, m 52,4 16,9 s. 206, 250, 292, 305–306
- Wyrowo, *Wyrów*, kls, kls, Stawiszyn, k 51,9 18,1 s. 207, 244
- Wyrza, kls, nkl, Wyrza 53,2 17,5 s. 124, 207
- Wyrzeka, pzn, ksc, Dalewo, d 52,1 16,9 s. 206, 246
- Wyrzocice, pzd zob. Wierzbovice
- Wyrzutowo**, kls, pzd, Brudzewo 186
- Wyrzysko (Werzysko), *Wyrzysk*, kls, nkl, Wyrzysko 53,2 17,2 s. 124, 207, 212
- Wyskocz, (Wyskoć), *Wyskoć*, pzn, ksc, Wyskocz 52,1 16,7 s. 126, 261
- Wysławice, kls, pzd, Grodziszczko 52,3 17,3
- Wysocko Małe, kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,8 s. 252
- Wysocko Wielkie (Wysocko), kls, kls, Wysocko Wielkie 51,6 17,8 s. 92, 96, 100, 114, 126
- Wysoczka, kls, nkl, Wysoka 53,2 17,0 s. 207
- Wysoczka, pzn, pzn, Buk 52,4 16,5 s. 254
- Wysoka, kls, nkl, Wysoka, miasto 53,2 17,0 s. 124, 161, 170, 210, 211, 213
- Wysoka, kls, gzn, Dąbrowa 52,6 17,2
- Wysoka, pzn, pzn, Kaława, d 52,4 15,4 s. 111, 206, 247
- Wysoki Kamień, wlc zob. Hohenstein
- Wysokie, kls, knn, Krąpsko 52,2 18,4
- Wysokie Podlesie (Podlesie Wysokie), *Podlesie Wysokie*, kls, gzn, Popowo 52,7 17,2
- Wyszakowo, kls, pzd, Mądre 52,2 17,2
- Wyszanowo, pzn, pzn, Wyszanowo, d 52,4 15,6 s. 97, 109, 126, 247
- Wyszanów, Śląsk s. 97, 126
- Wyszkowy (Wyszkowcy), *Wyszki*, kls, kls, Magnuszewice lub Twardowo 51,9 17,6 s. 85, 88
- Wyszyno (Wyszyn), *Wyszyna*, kls, knn, Wyszyno 52,1 18,3 s. 123, 137, 138, 148, 227, 229
- Wyszyny, *Wyszynki*, pzn, pzn, Chodzież, Ryczywół 52,9 16,8 s. 113, 114, 252
- Wytomyśl, pzn, pzn, Wytomyśl 52,4 16,1 s. 117, 126, 252
- Wziąchowo, *Wziąchów*, kls, pzd, Mokronos 51,8 17,2
- Zabartowo, kls, nkl, Zabartowo, d 53,3 17,5 s. 124, 245
- Zabłocie (Zabłocice), kls, knn, Grzegorzewo 52,2 18,7
- Zaborowo, pzn, ksc, Książ 52,1 17,1
- Zaborowo, *Zaborówiec*, pzn, ksc, Lgiń, folwark 51,9 16,2 s. 106, 204
- Zaborowo, pzn, ksc, Przemęt, folwark, d 52,0 16,2 s. 204, 233, 247
- Zaborówiec, ksc zob. Zaborowo

- Zaborze, *Kunowo* – część, pzn, ksc, Kunowo, pustka, d 245
- Zabrodzie, pzn zob. Garbaty Most
- Zacharzewo, *Zacharzew*, kls, kls, Ostrów 51,7 17,7 s. 114
- Zaczułtowo Wielkie = Zaczułtowo Wielkie, Zaczułtowo Małe*, *Zasutowo*, kls, pzd, Opatówko 52,4 17,4 254
- Zadory, pzn, ksc, Modrze 52,2 16,6
- Zadou, wlc zob. Sadowo
- Zadow, wlc zob. Sadowo
- Zadowice, kls, kls, Godzieszewy Wielkie 51,7 18,0 s. 330
- Zadowice Książęce, kls zob. Zawidowice Książęce
- Zadworna, knn zob. Tuliszkowska
- Zagorzyn, kls zob. Zagórzyno
- Zagórów (Zagórowo), kls, knn, Zagórow, miasto, d 52,2 17,9 s. 123, 211, 213, 247, 277, 290
- Zagórzynko, *Kalisz-Zagórzynek*, kls, kls, Kalisz-św. Marii 51,7 18,0 s. 314, 330
- Zagórzyno (Zagórzynko), *Zagorzyn*, kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0 s. 184, 252
- Zajączkowo, pzn, pzn, Zajączkowo 52,6 16,3 s. 126, 252
- Zajejzerze, kls, pzd, Biechowo, ds 52,2 17,5 s. 245
- Zakrzew, kls zob. Prusy Zakrzewo
- Zakrzewek, knn zob. Zakrzewko
- Zakrzewek, nkl zob. Zakrzewko
- Zakrzewko (Zakrzewo Małe), pzn, ksc, Zbąszyń, 52,2 15,9 s. 266
- Zakrzewko, *Zakrzewek*, kls, nkl, Więcbork 53,4 17,4 s. 253, 266
- Zakrzewko (Zakrzewo), *Zakrzewek*, kls, knn, Mąkolino 52,3 18,5 s. 266
- Zakrzewo, *Wartosław*, pzn, pzn, Biezdrowo 52,7 16,2 s. 253, 266
- Zakrzewo, *Zakrzewko*, pzn, pzn, Duszniki 52,4 16,4 s. 266
- Zakrzewo, kls, gzn, Sławno 52,6 17,3 s. 266
- Zakrzewo, kls, knn, Mieścisko 52,8 17,3 s. 266
- Zakrzewo, pzn, ksc, Książ 52,1 17,2 s. 266
- Zakrzewo, kls, nkl, Zakrzewo 53,4 17,1 s. 75, 76, 89, 124, 207, 251, 266
- Zakrzewo (Zakrzewo Wielkie), pzn, ksc, Zbąszyń, 52,2 15,9 s. 266
- Zakrzewo, pzn, ksc, Zakrzewo 51,7 16,8 s. 126, 206, 266
- Zakrzewo Małe, ksc zob. Zakrzewko
- Zakrzewo Prusy, kls zob. Prusy Zakrzewo
- Zakrzewo Wielkie, ksc zob. Zakrzewo
- Zakrzewo, knn zob. Zakrzewko
- Zaksino (Zakszyno), *Zakrzyn*, kls, kls, Zaksino 51,8 18,3 s. 77, 88, 124, 136, 148
- Zalas*, *Krzywiń* – część?, pzn, ksc, Czerwony Kościół, młyn 204
- Zalasowo (Zalasewo), *Zalasewo*, pzn, pzn, Swarzędz 52,4 17,0 s. 251
- Zalesie, pzn, ksc, Strzelce Wielkie 51,9 17,1 s. 206, 266
- Zalesie, kls, nkl, Zalesie 53,5 17,6 s. 76, 124, 186, 255, 266
- Zalesie, kls, pzd, Góra 52,0 17,3 s. 266
- Zalesie = Zalesie, Zalesie Mniejsze*, *Zalesie*, kls, knn, Kcynia 53,0 17,5 s. 251, 266
- Zalesie Małe, kls, pzd, Pępowo Małe 51,8 17,1 s. 266
- Zalesie Wielkie, kls, pzd, Pępowo Małe 51,8 17,2 s. 251, 266
- Zalesie, nkl zob. Piczyno
- Zalesie**, pzn, pzn, Słomowo 187, 266
- Załakowo, *Zalachowo*, kls, knn, Chomętowo 52,9 17,8
- Załomia, *Zalom*, pzn, pzn, Człopa 53,1 16,0 s. 102, 195, 254
- Zamorze, pzn, pzn, Pniewy 52,5 16,2 s. 252
- Zamostowo, *Ziemsko*, pzn, pzn, Kursko 52,5 15,4
- Zamoście, *Stawin* – część, kls, kls, Gostycyna 51,6 18,0 s. 233, 330
- Zamysłowo*, kls, knn, Mieścisko 52,8 17,3 s. 184
- Zamysłów, wch zob. Szymolewo
- Zaniemyśl, pzd zob. Niezamiśl
- Zantoch zob. Santok
- Zaorle (Połuszyn), pzn, ksc, Dupino 51,6 17,0 s. 118, 200
- Zaparczyno, *Zaparcin*, pzn, ksc, Modrze, pustka 254
- Zaporki Wielkie, gzn zob. Latalice
- Zaporki, gzn zob. Latalice
- Zaporowice Wielkie, gzn zob. Latalice
- Zaporowice, gzn zob. Latalice
- Zarzecze, kls, kls, Szymanowice, folwark 205
- Zarzew, knn zob. Zorzewo
- Zarzewek, knn zob. Zorzewo Małe
- Zastruże, kls, knn, Rzgowo 52,2 18,0
- Zaszkowice (Jaszkowice), kls, knn, Grylewo 52,9 17,2
- Zatom Nowy, pzn, pzn, Sieraków 52,6 15,9 s. 251
- Zatom Stary, pzn, pzn, Sieraków 52,6 15,9 s. 251
- Zawada, pzn, ksc, Poniec 51,8 16,7
- Zawada, pzn, pzn, Piła, k 53,2 16,6 s. 104, 194, 242
- Zawada, *Zawady*, pzn, pzn, Ryczywół, k 52,8 16,8 s. 120, 243
- Zawada, pzn, pzn, Wieleń, młyn 52,9 16,1 s. 203
- Zawady, kls, kls, Tłokinia, d 51,7 18,1 s. 249
- Zawady, *Zawadka*, kls, knn, Grzegorzewo, Kościelec, ks 52,2 18,6 s. 180, 243
- Zawady = Zawady, Zawady Małe*, *Poznań-Zawady*, pzn, pzn, Śródka, d 52,4 16,9 s. 246, 292-294, 311
- Zawady, pzn zob. Zawada
- Zawidowice Książęce (Zadowice Książęce), *Zawidowice*, kls, kls, Grodzisko 51,9 17,8
- Zawodzie (Święty Wojciech), *Kalisz-Zawodzie*, kls, kls, Kalisz-św. Marii, d 51,7 18,1 s. 233, 248, 314, 327, 328, 330
- Zawodzie, *Września-Zawodzie*, kls, pzd, Września 52,3 17,5
- Zawory, pzn, ksc, Książ 52,1 17,1
- Ząbczewo (Zębczowo), *Zębców*, kls, kls, Ostrów 51,6 17,7 s. 114, 252
- Zbarzewo, pzn, wch, Zbarzewo 51,9 16,3 s. 126, 206
- Zbąszyń, pzn, ksc, Zbąszyń, miasto 52,3 15,9 s. 100, 107, 110, 117, 125, 189, 211, 214, 224, 227, 228, 254, 263, 279, 284, 287
- Zbąszyń, ksc zob. Przedmieście
- Zbąszyń, ksc zob. Rajewo
- Zbechy, *Zbęchy*, pzn, ksc, Lubiń, d 52,0 16,9 s. 206, 246
- Zberki, kls, pzd, Murzynowo Kościelne 52,3 17,4
- Zbierkowo, kls, gzn, Pobiedziska 52,5 17,3
- Zbiersko (Zbirsko), *Zbiersk*, kls, kls, Zbiersko 52,0 18,1 s. 124
- Zbietka, kls, gzn, Podlesie 52,8 17,2
- Zborowo, *Zborów*, kls, kls, Zborowo, k 51,8 18,1 s. 124, 207, 244
- Zborowo, pzn, pzn, Dupiewo 52,4 16,6
- Zboże, kls, nkl, Sempolbork 53,4 17,5 s. 253
- Zbrudzewo (Zbrodzewo), kls, pzd, Śrem, m 52,1 17,0 s. 250
- Zbyszewice, kls, knn, Żuń, 52,9 17,1 s. 207
- Zbytno (Zbyczno), *Zdbice*, pzn, wlc, k 53,4 16,5 s. 103, 145, 149, 192, 242
- Zdbowo, wlc zob. Stibowo
- Zdrój, pzn, ksc, Grodzisko 52,2 16,3
- Zduny, *Koło* – część, kls, knn, Koło, k 52,2 18,6 s. 210, 243, 264
- Zduny, kls, kls, Tłokinia, d 51,7 18,1 s. 81, 88, 96, 245, 264, 330
- Zduny, kls, kls, Zduny, miasto 51,6 17,3 s. 81, 96, 124, 211, 213, 264, 272, 290, 330
- Zdzarowita, *Rybno Wielkie-Żurowita*, kls, gzn, Kiszkowo 52,6 17,2
- Zdenice, *Żdenice*, kls, knn, Małanów 52,0 18,4
- Zdzichowice (Zdzichowo), *Zdziechowice*, kls, pzd, Środa 52,3 17,2 s. 118
- Zdziech, *Zdziechowo*, kls, pzd, Zieleniec 52,2 17,6

- Zdziechowa (Zdziechowo), *Dziechowo*, kls, nkl, Sempolbork, d 53,5 17,4 s. 84, 85, 207
- Zdziechowa, kls, gzn, Gniezno-św. Piotra, d 52,6 17,5 s. 248
- Zdziechowice, pzd zob. Zdzichowice
- Zdziechowo, nkl zob. Zdziechowa
- Zdziechowo, pzd zob. Zdziech
- Zdzienice, *Żelazków* – część, kls, kls, Złotniki Wielkie, folwark 51,9 18,1 s. 204
- Zdziesz, *Borek Wielkopolski-Zdzież*, kls, pzd, Borek, folwark 51,9 17,2 s. 204
- Zegrz, *Poznań-Żegrze*, pzn, pzn, Święty Jan, k 52,4 16,9 s. 244, 294, 311
- Zeligniewo, kls, nkl, Śmiełowo, k 53,2 16,9 s. 242
- Zemsko, pzn zob. Zębsko
- Zębców, kls zob. Ząbczewo
- Zębczowo, kls zob. Ząbczewo
- Zębowo, pzn, pzn, Lwówek 52,5 16,0 s. 206, 252
- Zębsko, *Zemsko*, pzn, pzn, Słupia, d 52,3 16,5 s. 206, 232, 248
- Zębsko, *Zemsko*, pzn, pzn, Zębsko, d 52,5 15,4 s. 126, 142, 206, 247
- Zgierz, woj. łeczyckie, miasto 90, 101
- Zgierzynka, pzn, pzn, Brody, d 52,5 16,2 s. 249
- Zgorzelec, Śląsk, miasto 273
- Zielątkowo, pzn, pzn, Żydowo 52,6 16,7
- Zielemyśl, pzn zob. Zielomyśl
- Zieleniec, *Zieliniec*, kls, pzd, Zieleniec 52,3 17,6 s. 118, 125, 207
- Zielenieg zob. Sulęcín;
- Zielenzig, *Sulęcín*, Śląsk, miasto 290
- Zieleń, kls, gzn, Trzemeszno, d 52,5 17,8 s. 247
- Zielęcino, *Zielęcín*, pzn, ksc, Zielęcino 52,2 16,3 s. 125, 144, 148
- Zieliniec, pzd zob. Zieleniec
- Zielniki, kls, pzd, Środa, m 52,3 17,2 s. 250, 263
- Zielomyśl (Zielemyśl, Żelemyśl), pzn, pzn, Pczew, d 52,5 15,7 s. 245
- Zielona Wieś, pzn, ksc, Czesram 51,6 16,9
- Zielona Góra 40, 351
- Zielonka, pzn, pzn, Głębczek, młyn 52,6 17,1 s. 203
- Ziemek, *Ziomek*, pzn, ksc, Dolsko, młyn 51,9 17,1 s. 203
- Ziemice, *Ziennice*, pzn, ksc, Świerczyna 51,9 16,7
- Ziemin, pzn, ksc, Ziemin 52,1 16,3 s. 108, 125
- Zieminio (Ziemińcio), *Zimin*, kls, pzd, Kryrowo 52,3 17,1 s. 207, 252
- Ziemiń, ksc zob. Ziemiń
- Ziemiń, ksc zob. Ziemiń
- Ziemiń, pzd zob. Ziemiń
- Ziemsko, pzn zob. Zamostowo
- Ziemsłowo, wch zob. Szymolewo
- Zimin, pzd zob. Zieminio
- Zimlino, *Ziemiń*, pzn, ksc, Krobia 51,7 16,9
- Zimnowoda (Zimna Woda), kls, pzd, Cerekwica 51,9 17,3
- Ziomek, ksc zob. Ziemek
- Ziółkowo, ksc zob. Zołkowo
- Złoceniec (Falkenburg), Marchia Brandenburska, miasto 93, 290
- Złotkowo, *Złotków*, kls, gzn, Złotkowo, d 52,4 18,1 s. 73, 122, 207, 246
- Złotkowo, pzn, pzn, Sobota 52,5 16,8
- Złotkowo, wlc zob. Złotowo
- Złotkowy, kls, knn, Grochowy 52,1 18,1
- Złotków, gzn zob. Złotkowo
- Złotniki, *Złotniczki*, kls, gzn, Wronczyno 52,5 17,2 s. 264
- Złotniki, kls, kcn, Rogowo 52,7 17,7 s. 264
- Złotniki, kls, kls, Koźminek 51,8 18,3 s. 79, 264
- Złotniki, pzn, pzn, Kiekrz 52,5 16,8 s. 264
- Złotniki Małe = Złotniki Małe, Poświętne* (Poświętne) folwark, *Złotniki Małe*, kls, kls, Złotniki Wielkie 51,9 18,1 s. 205, 264
- Złotniki Wielkie (Złotniki), kls, kls, Złotniki Wielkie 51,9 18,1 s. 78, 88, 124, 205, 207, 264
- Złotowo, *Złotów*, kls, nkl, Złotowo, miasto 53,4 17,0 s. 89, 124, 161, 170, 211, 213, 217, 227, 228, 251, 262, 271, 289
- Złotowo (Flato, Flatow, Wielatowo, Złotkowo), pzn, wlc 53,2 16,1 s. 255
- Zołkowo, *Ziółkowo*, pzn, ksc, Domachowo 51,8 17,0
- Zorzewo (Zorzewo Nowomiejskie, Zorzewo Wielkie), *Zarzew*, kls, knn, Kuchary 52,1 18,1
- Zorzewo Małe (Zorzewo, Zorzewo Bernardi), *Zarzewek*, kls, knn, Kuchary 52,2 18,1
- Zrazim, kls, kcn, Żerniki, młyn 52,8 17,5 s. 203
- Zrzenica (Rzenica), *Środa Wielkopolska-Żrzenica*, kls, pzd, Środa, k 52,2 17,3
- Zuzoły, *Żuzoły*, kls, kcn, Kozielsko, Żerniki 52,8 17,5 s. 84
- Zwanowo (Zwonowo), *Dzwonowo*, kls, gzn, Zwanowo 52,6 17,1 s. 73, 123, 253
- Zwierzchociny, knn zob. Wierzchocin Mały
- Zwola, pzd zob. Wola
- Zwola**, *Zwola*, kls, pzd, Nietrzebanowo, młyn 186, 204
- Zwonowo, gzn zob. Zwanowo
- Żrenica, pzd zob. Zrzenica
- Żabiczyno, *Żabiczyn*, kls, kcn, Mieścisko 52,8 17,3 s. 184
- Żabienko (Żabinko Małe, Żabno Małe), *Żabinko*, pzn, ksc, Żabno, k 52,2 16,8 s. 243
- Żabikowo, kls, pzd, Środa 52,2 17,2
- Żabikowo, pzn, pzn, Wiry Wielkie, d 52,4 16,8 s. 245
- Żabinko Małe, ksc zob. Żabienko
- Żabinko, ksc zob. Żabienko
- Żabno, kls, gzn, Mogilno, d 52,6 17,9 s. 247
- Żabno (Żabno Wielkie), pzn, ksc, Żabno 52,2 16,8 s. 43, 126
- Żabno Małe, ksc zob. Żabienko
- Żagań 273
- Żakowice, kls, kls, Kościół 51,8 17,9 s. 330
- Żakowo Wielkie = Żakowo Wielkie, Żakowo Małe*, *Żakowo*, pzn, ksc, Goniębice 51,9 16,5 s. 185
- Żarcin, pzn zob. Żarzyn
- Żarczyn, pzn zob. Żarzyn
- Żarczyno, *Żarczyn*, kls, kcn, Dziewierzewo 52,9 17,5
- Żary, knn zob. Żdzary
- Żarzyn (Żarcin, Żarczyń), pzn, pzn, Żarzyn, d 52,4 15,4 s. 53, 110, 120, 126, 142, 206, 248
- Żatkowo, *Rzadkowo*, kls, nkl, Miasteczko 53,1 16,9 s. 88, 207
- Żbiki, kls, kls, Żegocino 52,0 17,8
- Żdzary (Żary), *Żdzary*, kls, knn, Lisiec Wielki 52,1 18,2
- Żdżenice, knn zob. Zdżenice
- Żegocino, *Żegocin*, kls, kls, Pamięcino 51,8 18,0 s. 252
- Żegocino, *Żegocin*, kls, kls, Żegocino 52,0 17,7 s. 124, 187
- Żegowo, pzn, pzn, Nieproszewo, d 52,4 16,5 s. 246
- Żegrowo, pzn, ksc, Wilkowo Polskie 52,0 16,4
- Żegrze, pzn zob. Zegrz
- Żelaskowo, kls, gzn, Kędzierzyno 52,5 17,6 s. 253
- Żelazkowo, *Żelazków*, kls, kls, Złotniki Wielkie 51,9 18,1
- Żelazków, kls zob. Zdżenice
- Żelazne, *Żelazno*, kls, nkl, Satki 53,1 17,3 s. 207, 253
- Żelazno, pzn, ksc, Lubień, d 51,9 16,8 s. 246
- Żelemyśl, pzn zob. Zielomyśl
- Żeleźnica, *Gaj*, kls, gzn, Ostrowite Arcybiskupie, d 52,5 17,8 s. 245
- Żeleźnica, nkl zob. Hamer Żelazny
- Żelice (Żylice), kls, kcn, Potulice 52,8 17,0 s. 115, 207
- Żelichowo, pzn, pzn, Wieleń, 53,0 16,0 s. 195, 252

Żerdno, wlc zob. Piła
 Żerków, kls, pzd, Żerków, miasto 52,1
 17,5 s. 39, 96, 111, 126, 147, 148,
 153–156, 161, 170, 211, 213, 253
 Żerków, kls zob. Żerniki
 Żernice Małe, gzn zob. Siernicze Małe
 Żernice Wielkie, gzn zob. Siernicze
 Wielkie
 Żerniki (Żyrniki), kls, kls, Żerniki 51,9
 17,9 s. 77, 88, 124, 264
 Żerniki, *Piekary* – część, kls, gzn, Gnie-
 zno-św. Piotra, d 52,5 17,5 s. 115,
 248, 264
 Żerniki, kls, kcn, Żerniki, miasto 52,8
 17,5 s. 84, 123, 211, 213, 264, 289
 Żerniki (Żyrniki), *Żerków*, kls, kls, Kret-
 kowo 52,1 17,6 s. 264
 Żerniki, pzn, pzn, Łukowo 52,6 16,9
 s. 264
 Żerniki, kls, pzd, Opatówko 52,3 17,4
 s. 264
 Żerniki, pzn, pzn, Tulce 52,3 17,0 s. 264
 Żerniki, gzn zob. Sierniki
 Żędowo, kls, kcn, Chomętowo, d 52,9
 17,7 s. 278, 245
 Żmin*, ksc zob. Modrze
 Żnin, kls, kcn, Żnin, miasto, d 52,8 17,7
 s. 90, 123, 153–156, 178, 211, 213,
 216, 225, 232, 233, 245, 272, 278,
 289, 380
 Żnin, kcn zob. Biała, Góra
 Żodyń, pzn, ksc, Siedlec, d 52,1 15,9
 s. 247
 Żołcz, gzn zob. Żółcze Stare
 Żołędnica, pzn, ksc, Łaszczyno 51,7
 16,8
 Żołędzino, *Żołędzin*, pzn, pzn, Rogoźno,
 d 52,7 16,9 s. 249
 Żoń, kcn zob. Żuń
 Żółcze Stare = Żółcze Stare, Żółcze
 Małe* (Żółcze Młode), *Żolcz*, kls,
 gzn, Jarząbkowo 52,4 17,6
 Żółkowo, *Żerków-Żółków*, kls, pzd, Żer-
 ków 52,1 17,5 s. 253
 Żółwin, pzn, pzn, Międzyrzecz, k 52,5
 15,6 s. 243
 Żórawia, *Żurawia*, kls, kcn, Kcynia 53,0
 17,4 s. 207
 Żukowo, pzn, pzn, Objezierze, d 52,6
 16,7 s. 248
 Żuń, *Żoń*, kls, kcn, Żuń, 52,9 17,1 s. 94,
 123
 Żurawia, kcn zob. Żórawia
 Żurowita, gzn zob. Zdzarowita
 Żużoły, kcn zob. Zuzoły
 Żychlewo, pzn, ksc, Krobia, d 51,8 16,9
 s. 206, 245
 Żychlin, kls, knn, Stare Miasto 52,2 18,2
 s. 131, 181
 Żychowo, *Żychów*, kls, kls, Liskowo,
 d 51,8 18,3 s. 232, 248
 Żydowo, kls, gzn, Żydowo 52,5 17,5
 s. 73, 123
 Żydowo, *Żydów*, kls, kls, Gostyczyna,
 d 51,7 18,1 s. 246, 330
 Żydowo, pzn, ksc, Woniesiecz 52,0 16,6
 Żydowo, pzn, pzn, Żydowo 52,5 16,7
 s. 125, 254
 Żydów, kls zob. Żydowo
 Żydówko, kls, gzn, Dziekanowice, Łu-
 bowo, d 52,5 17,4 s. 83, 246
 Żylce, kcn zob. Żelice
 Żyrniki, kls zob. Żerniki
 Żytowiecko, pzn, ksc, Żytowiecko 51,8
 16,9 s. 126, 206, 251

INDEKS NAZW FIZJOGRAFICZNYCH

Nazwy obiektów fizjograficznych występujących na mapie (jezior, rzek, stawów, gór, lasów) podano w formie historycznej co do brzmienia, a w pisowni dzisiejszej. Są to nazwy poświadczone w większości dla XVI w., w pozostałej części dla XV oraz XVII–XVIII w., którą uznano za aktualną dla przekroju naszej mapy. W przypadku, gdy nie udało się odnaleźć nazwy wcześniejszej, podano nazwę z XIX w., oznaczając ją symbolem ^.

Inne dawne nazwy obiektów fizjograficznych podano w nawiasach jako odmianki haseł głównych. Jeśli nazwa historyczna i dzisiejsza różnią się, to tę drugą oznaczono kursywą. Rzeki, których obecna nazwa nie jest znana, mają określenie: brak nazwy.

W dotychczas wydanych tomach położenie obiektu na mapie pokazywane było za pomocą oznaczeń literowo-cyfrowych, które odpowiadały poszczególnym arkuszom mapy w skali 1:100 000 (np. B3, D1, F5). W obecnym tomie położenie określone jest przez współrzędne geograficzne, w zapisie dziesiętnym, z dokładnością do jednego miejsca po przecinku. Współrzędne te odnoszą się do środkowego biegu cieków lub do powierzchni jeziora. W przypadku większych cieków wodnych (np. Barycz, Gwda, Noteć, Obrą czy Warta) podane zostały współrzędne wskazujące na początek i koniec przebiegu rzeki w zasięgu naszej mapy.

SKRÓTY WYSTĘPUJĄCE W INDEKSIE:

g.b. – górny bieg	rz. – rzeka
jez. – jezioro	śr.b. – średni bieg
l.d. – lewy dopływ	zob. – zobacz
p.d. – prawy dopływ	

Arendt See zob. Bobrowo	Belina zob. Bielina	Bistrzki (Bystrzyk), <i>Graniczny Kanał</i> , rz. l.d. Warty 52,1 17,1
Baba, jez. 53,4 17,0	Bełcząca zob. Iłona	Blandno zob. Błędnio
Bagno Głusza zob. Wiskitnica	Bełcząca zob. Wyrza	Blesen See zob. Binken
Baldyn (Bałdow, Baldin), bagno 52,6 16,6	Berkenbrugege zob. Brzozowe Bagno	Bliska Struga zob. Drzewiana Struga
Banie (Ban, Dolskie), <i>Dolskie Wielkie</i> , jez. 51,9 17,0 s. 39, 383, 384, 392, 393, 395–397	Berzyńskie zob. Nialeckie	Błakówka zob. Biała
Barcz zob. Barycz	Będgoszcz (Bądgoszcz, Zabartowo), <i>Będgoskie</i> , jez. 53,3 17,5	Błędnio (Blandno), <i>Zbąszyńskie</i> , jez. 52,2 15,9
Bardeczka zob. Żeleznica	Będlewskie, <i>Dymaczewskie</i> , jez. 52,2 16,8 s. 39	Błocko (Błoczko), brak nazwy – nie istnieje, jez. 52,3 16,5
Barlino (Barlin), <i>Barlińskie</i> , jez. 52,7 15,9	Białcz, <i>Białcz</i> , jez. 52,6 15,9	Błóżejewskie (Bnin), <i>Bnińskie</i> , jez. 52,2 17,1
Barłożna (Wiązbina), rz. l.d. Dojcy 52,1 16,1	Biała (Biała Gać), <i>Błakówka</i> , rz. p.d. Czarnej Wody, 52,4 16,0	Bnin zob. Błóżejewskie
Barwiczflis zob. Karwica	Biała (Biała Panieńska^, Młynik^), <i>Czar- na Struga</i> , rz. l.d. Warty (dziś p.d. Bawołu) 52,0 18,1 s. 42, 266	Bnińskie zob. Błóżejewskie
Barycz (Baryca, Barcz^), rz. p.d. Odry, 51,6 17,9–51,7 16,3 s. 41, 153, 155, 211, 227	Biała, <i>Miała</i> , rz. l.d. Notesi 52,8 16,2	Bobrowieckie zob. Drzewca
Barycz (Żeniska, Barycz Strzyżewska^, Strzyżewka), rz. l.d. Gnilej Baryczy 51,6 17,9	Biała Gać zob. Biała	Bobrowo^ (Arendt See), jez. 53,1 16,9
Barycza (Samica^, Baryczka^), <i>Gniła Barycz</i> , rz. g.b. Baryczy lub p.d. Ołoboku, 51,6 18,0	Biała Panieńska zob. Biała	Bochenkowe zob. Gogoline
Bawół zob. Czarni	Białcz Wielki, jez. 52,6 16,2	Bocheńce (Bochenice, Bochenche), <i>Bo- chenek</i> , jez. 52,3 16,7
Bawół zob. Czekawa	Białe, jez. 52,5 15,7	Bogdanka zob. Flisa 293, 298, 299, 306
Bąd (Benth), jez. 52,8 16,2	Białe zob. Głupczyńno	Bolemka (Bolancze, Boliemka), rz. l.d. Notesi 53,0 16,9
Bądlino (Badlin, Badlino, Bomblin See), <i>Bąblino</i> , jez. 53,1 16,5	Białe Błoto, bagno 53,0 16,2	Bomblin See zob. Bądlino
Bełceński Potok zob. Drążnica	Białężyński Potok zob. Nieszawa	Borowe zob. Głębocek
	Bielina (Belina), rz. l.d. Warty 52,6 15,9	Borownica, rz. l.d. Orli 51,6 17,3
	Bielskie zob. Bylskie	Borowo (Borowna, Kujan), <i>Borówno</i> , jez. 53,4 17,2
	Bielsko zob. Durowo	Borowy, <i>Bukowieckie</i> , staw 52,4 15,6
	Bierzwienna Długa zob. Kąpiel	Boruszyńska Struga^, <i>Kanał Boruszyński</i> , rz. p.d. Młyńskiej 52,8 16,6
	Biezdruchowo zob. Pestrachowo	
	Bieżyn, jez. 51,9 16,9	
	Bileken (Binken, Blesen See), jez. 53,2 16,2	

- Borzym, *Młyńskie*, jez. 52,6 16,0
 Boszkowskie zob. Starkówko
 Brahe zob. Brda
 Brda (Niebrda, Brahe), rz. l.d. Wisły, 53,4 17,9 s. 30, 40, 41, 67
 Brniewa (Samica, Ziemin), *Samica*, rz. l.d. Obry (Obrzański Kanał Południowy) 51,8 16,4–52,1 16,3
 Brocz (Broce, Bruce, Brocze), *Broczyno Wielkie*, jez. 53,5 16,3
 Brodal zob. Maliniec
 Brodek, *dopływ z Jez. Prusieckiego*, rz. l.d. Welmy 52,7 17,1
 Brodek[^], rz. p.d. Moskawy 52,2 17,2
 Brody (Brodén), jez. 53,6 16,4
 Brzednie (Brzedno), jez. 51,9 17,0
 Brzezińskie zob. Mielno
 Brzeźnica (Brzeznica, Zamberster Fliess), *Samborza*, rz. p.d. Plitnicy 53,4 16,7
 Brzeźno zob. Mielno
 Brzozowe Bagno (Bzuczina, Berkenbrugege), bagno 53,5 16,2
 Brzuchowo, jez. 53,5 17,5
 Budziszewskie zob. Radasz
 Budzyńskie zob. Mosińskie
 Bukowie, *Bukowieckie*, jez. 52,9 17,2
 Bukowieckie zob. Borowy
 Bukownica, rz. g.b. Bukówki 53,1 16,4
 Bukownica zob. Gostyńska
 Bukowo Wielkie, *Bukowo*, jez. 53,1 16,3
 Bukówka (Miskowa), rz. p.d. Notesi 53,1 16,3–52,9 16,1
 Busino zob. Bysze
 Buszewskie zob. Wielkie
 Bylskie (Bielskie), *Bielskie*, jez. 52,6 15,9
 Bystrzec, rz. l.d. Przosny 51,6 18,1
 Bystrzyca (Bystrzec, Ulejnic[^]), *Ciemna*, rz. l.d. Ołoboku 51,7 17,9
 Bystrzyca (Piszczyk, Rzeczyisko[^]), *Sadowicka Struga*, rz. p.d. Welmy 52,6 17,7
 Bystrzyk zob. Bistrzki
 Bysze (Byze), *Busino*, jez. 53,5 16,4
 Bytyn (Bythin, Bytyńskie), *Wielki Bytyń*, jez. 53,3 16,3
 Bytynek, *Bytyniec*, jez. 53,3 16,3
 Bytyńskie zob. Rościągiewskie
 Bzuczina zob. Brzozowe Bagno
- Camin zob. Kamień
 Camit zob. Sumite
 Carsin zob. Karsin
 Cegielnia zob. Ślipówko
 Cepe zob. Czepe
 Charbiołka (Charbiolka), *Świątnica*, rz. p.d. Kopla (obecnie p.d. Michałówki) 52,3 16,9
 Chenin See zob. Śrenino
 Chłodna (Chłodna Samica, Samica Bliższa), brak nazwy, rz. p.d. Obry 51,9 17,1
 Chłop, jez. 52,4 15,8 s. 39
- Chmielnicza, *Smolnica*, rz. p.d. Stołuni 53,5 17,2
 Chmyelnyk zob. Girzyńskie
 Chobienickie[^], jez. 52,1 15,9
 Chochlino (Kochlin See), *Wielkie Kochlino*, jez. 53,1 16,1
 Chodzieskie zob. Rataje
 Chomiąskie[^], jez. 52,6 17,8
 Chotucza (Hołucz, Chołucza), brak nazwy, rz. p.d. Pośrednika 51,6 18,3
 Chrząścina, *dopływ spod Czerlejna*, rz. l.d. Moskawy 52,3 17,2
 Chrzypsko, *Chrzypskie*, jez. 52,6 16,2
 Chuda zob. Gwda
 Cicha (Czicha, Kupka), *Kubek*, jez. 52,7 16,1
 Cichowo zob. Jelenczewo
 Ciemna zob. Bystrzyca
 Ciemna (Ciemna Rzeka, Plewiska Struga, Wirenka), *Wirynka*, rz. l.d. Warty 52,3 16,8
 Cienia (Tena, Pokrzywnica, Koprzywnica, Stawka[^]), *Trojanówka*, rz. p.d. Przosny 51,7 18,3 s. 331
 Ciesielskie zob. Niepruszewskie
 Cieszynka zob. Słopica
 Cozums Flies zob. Kocunia
 Cromzey zob. Krzywe
 Cybina (Czybyna), rz. p.d. Warty 52,4 17,1 s. 293, 298, 310
 Czachurski Potok zob. Kapalica
 Czachurski Kanał zob. Kapalica
 Czadowo Wielkie (Grothen Cadow), *Szczygle*, jez. 53,3 16,1
 Czapelna zob. Kielbaska
 Czapple (Małe Żnińskie, Mniejsze), *Żnińskie Małe*, jez. 52,8 17,7
 Czaplino zob. Czaplńskie
 Czaplńskie (Czaplin), *Czaplino*, jez. 53,6 16,3
 Czarna (Glinka, Zarne), rz. p.d. Głdy 53,5 16,8
 Czarna, rz. dopływ Jez. Sławskiego 51,9 16,1
 Czarna zob. Czarni
 Czarna zob. Wielka Samica
 Czarna Struga zob. Biała
 Czarna Struga zob. Czarni
 Czarna Woda zob. Płonka
 Czarna Woda zob. Sapolna
 Czarne, brak nazwy, jez. 53,5 16,3
 Czarne, bagno 53,5 16,3
 Czarne zob. Okrąglik
 Czarni (Czarna, Czarna Struga), *Bawół*, rz. p.d. Przosny (dziś g.b. Bawołu) 51,9 18,1 s. 42
 Czekawa (Graboszewka, Struga), *Bawół*, rz. p.d. Powidznicy 52,3 17,8
 Czepe (Cepe), *Szepc*, jez. 53,5 16,4
 Czermienicza (Lubianka), *Ruda*, rz. p.d. Głdy 53,2 16,7
 Czerniawa, brak nazwy, rz. p.d. Żrenicy 52,4 17,4
- Czerniechowo (Czerniechowa), *Rów Młyński*, rz. p.d. Obry (dziś Obrzański Kanał Północny) 52,1 16,3
 Czeszewo zob. Likciaż
 Czeszewskie zob. Likciaż
 Czicha zob. Cicha
 Czinka zob. Skrzyńska
 Człopica, rz. 42
 Czochrin (Zacharin), *Czochryńskie*, jez. 53,5 16,5
 Czochryńskie zob. Czochrin
 Czybyna zob. Cybina
 Czychowo zob. Jelenczewo
- Daber See zob. Dobra
 Dambrowno zob. Dąbrowno
 Damecz (Domecz, Damen), *Dębno*, jez. 53,7 16,3
 Damica (Damice, Damnic), *Dębica*, rz. l.d. Parsęty 53,7 16,3
 Damm-See zob. Tamelsee
 Dąb zob. Krąpsko Podnie
 Dąbie zob. Tamelsee
 Dąbroczna zob. Dobrocza
 Dąbrowno (Dąbrówno, Dambrowno), *Jarosławskie*, jez. 52,1 17,1
 Dąbrożna zob. Dobrocza
 Debrzynka (Dobrzynka, Debrnicza), rz. l.d. Głdy 53,5 17,1 s. 69, 75, 76
 Dębiec (Mlewiec), rz. l.d. Moskawy 52,4 17,1
 Dębica zob. Damica
 Dębica zob. Żdziarowita
 Dębno zob. Damecz
 Dębno, jez. 52,3 16,7
 Dębowa Góra[^], góra 53,1 17,2 s. 39
 Dębowiecka Struga zob. Ganina
 Dłusien zob. Dłuzień
 Długie (Dlugye), *Dolgie*, jez. 53,1 16,0
 Długie, jez. 52,8 16,0
 Długie, jez. 52,5 15,6
 Długie zob. Lubodziesz
 Dłuzień (Dłusien, Dłuszyen), *Koldrąbski Strumień*, rz. l.d. Welmy 52,7 17,6
 Dobra (Daber See), *Dobre*, jez. 53,4 16,5
 Dobre (Dobra), jez. 52,5 17,3
 Dobrocza (Obrocza, Dąbrożna), *Dąbroczna*, rz. p.d. Orli 51,7 17,0 s. 182
 Dobrowo, *Pszczewskie*, jez. 52,4 15,8
 Dobrylewo, *Dobrylewskie*, jez. 52,9 17,7
 Dobrzyca, rz. p.d. Pili, 53,3 16,7
 Dobrzyca zob. Patoka
 Dobrzyczno, *Lubosz Wielki*, jez. 52,5 16,2
 Dobrzynka zob. Debrzynka
 Docze zob. Dojca
 Dojca (Drzącza, Docze), rz. p.d. Obry 52,2 16,1
 Dolina zob. Dołgie
 Dolskie zob. Banie
 Dolskie Wielkie zob. Banie

- Dolsko, *Male Dolskie*, jez. 51,9 17,1 s. 383–385, 388, 389, 391–393, 396, 397
- Dołgie zob. Długie
- Dołgie (Dolina, Dolgen), jez. 53,6 16,5
- Dołgie Wielkie zob. Więsza Dolina
- Domecz zob. Damecz
- Dominice (Dominicz, Dominicze), *Dominickie*, jez. 51,9 16,3 s. 39
- Dominickie zob. Dominice
- Dopływ spod Czerlejna zob. Chrząścina
- Dopływ spod Bieganova zob. Śliszczyzny
- Dopływ spod Gzikowa zob. Małachowa
- Dopływ spod Przyborowa zob. Moszczenica
- Dopływ spod Przyjmy zob. Reta
- Dopływ spod Sipiur zob. Studzieniec
- Dopływ z Jez. Prusieckiego zob. Brodek
- Dopływ z Grzymaczewa zob. Pośrednik
- Dopływ z Kamienia zob. Pech
- Dopływ z Kłodzina zob. Kałdunówka
- Dopływ z Kuchar Borowych zob. Wietne
- Dopływ z Pomorzan zob. Rybnica
- Dopływ z Radawnicy zob. Pobojevnica
- Dopływ z Koszut zob. Małyszyna
- Dormowska Struga zob. Durmowska Samica
- Dormowskie zob. Wiele
- Draszkó zob. Drawsko
- Drawa (Drwa, Traba), rz. p.d. Notesi 53,7 16,1–52,9 15,9 s. 41, 42, 266, 267
- Drawskie Łąki zob. Lankie
- Drawsko (Draszkó), jez. 53,6 16,2 s. 38, 43
- Drazno, *Zdręczno*, jez. 52,8 16,3
- Drąsznycza zob. Drążnica
- Drążnica (Drąsznycza, Drożnica, Bełęciński Potok), rz. l.d. Obry 51,9 16,8
- Drecz (Drewitz), *Drzewoszewskie*, jez. 53,3 16,3
- Dreta zob. Reta
- Drewitz zob. Drecz
- Drgań (Drgoń), rz. p.d. Moskawy 52,2 17,3
- Drożnica zob. Drążnica
- Drwa zob. Drawa
- Drwęca, rz. 30
- Drzącza zob. Dojca
- Drzecz, Wielki (Drzyzno), *Wielkie Drzeźno*, jez. 53,1 16,1
- Drzewcza (Drzewecz, Wdrzewiecz), *Borowieckie*, jez. 52,3 17,0
- Drzewiana Struga (Holtbeck, Holczbecke), *Bliska Struga*, rz. l.d. Damicy 53,7 16,2
- Drzewoszewskie zob. Drecz
- Drzonkowskie (Grzymistaw), *Grzymistawskie*, jez. 52,1 17,0 s. 39
- Drzyzno zob. Drzecz, Wielki
- Dupina zob. Dupka
- Dupka (Duptensee, Dyper-See), *Dziupelno*, jez. 53,1 16,0
- Durmowska Samica (Saganówka, Gorzeńska Samica, g.b. Młyńska), *Dormowska Struga*, rz. l.d. Warty 52,6 15,9
- Durowo (Bielsko, Durowskie), jez. 52,8 17,2 s. 30
- Duże zob. Gać
- Duże zob. Wielkie
- Duże Sykule zob. Szychol
- Dymaczewskie zob. Będlewskie
- Dymnica zob. Tumienica
- Dyper-See zob. Dupka
- Dziechowo (Zdziechowo, Sępolno[^]), *Sępoleńskie*, jez. 53,5 17,5
- Dziedno[^], jez. 53,4 17,8
- Dzierżazenko (Dzierżazenko), *Dzierżazenko*, jez. 53,0 16,3
- Dzierżazna (Dzierżassna, Kota[^]), *Dzierżazna*, rz. p.d. Bukówki, 53,0 16,2
- Dzierżazno (Dzierżassno), *Dzierżazno*, jez. 52,9 16,2
- Dziewicze zob. Jąderka
- Dzikie zob. Strączyńskie
- Dziupelno zob. Dupka
- Dzwonówka zob. Sławica
- Faulober (Gniła Obra[^]), *Gniła Obra*, rz. p.d. Obrzyzy 52,3 15,6–52,1 15,8
- Flinta zob. Oskobok
- Flisa (Bogdanka, Rudnik, Samica), *Bogdanka*, rz. l.d. Warty 52,4 16,8
- Fulbek (Wolbek), *Świerczyniec*, rz. p.d. Dobrzyzy 53,4 16,3
- Gać (Gacy, Duże[^]), *Pakawskie*, jez. 52,7 16,2
- Gać, rz. dopływ Jez. Wielkiego (Jez. Jelenczewo) 52,0 16,9
- Gamel-See zob. Jamno
- Ganina, *Dębowiecka Struga*, rz. p.d. Bystrzyzy 52,6 17,7
- Garnek, *Maciejek*, jez. 52,6 17,1
- Gartringer See zob. Pieczniewo
- Gąsawka (Gąsawa, Gonsawka), rz. l.d. Notesi 53,1 17,8–52,7 17,8 s. 260, 266, 278
- Gąsawskie, jez. 52,8 17,8
- Gąsiniec (Gęsiniec, Kunówka), rz. p.d. Obry 51,9 17,0
- Gelen zob. Jeleń
- Gembiczkie zob. Gębickie
- Gębickie (Gembiczkie), *Niewiemko*, jez. 52,9 16,8
- Gęsiniec zob. Gąsiniec
- Giesen zob. Giżyno
- Giling zob. Ilonka
- Girzyńskie (Chmyelnyk, Panewka, Jerzyńskie[^]), *Jerzyńskie*, jez. 52,5 17,2
- Giszka (Tymienica, Sowinka), rz. l.d. Przosny 51,9 17,9
- Giżno zob. Giżyno
- Giżyno (Giesen), *Giżno*, jez. 53,3 15,9
- Glabok zob. Głębokie
- Glabok zob. Głębokczek
- Glabek zob. Głębokie
- Glaboczek zob. Głębokczek
- Glda zob. Gwda
- Glinica zob. Zglinica
- Glinka zob. Czarna
- Glistna zob. Pieski
- Glumia zob. Głomia
- Glumin zob. Głomia
- Głupeczyno zob. Głupeczyno
- Glussina zob. Głuszyna
- Głazewskie zob. Wiele
- Głębokczek (Glaboczek, Glembocze), *Borowe*, jez. 52,9 15,9
- Głębokczek (Glabok, Głębokczko), *Głębokcz*, jez. 52,5 15,6
- Głębokczko zob. Głębokczek
- Głęboka, rz. p.d. Obry 52,1 15,9
- Głębokie (Glabek, Glabok), jez. 52,5 15,5
- Głodnik (Głodnik, Schulz-See), *Puste*, jez. 52,9 16,1
- Głomia (Glumia, Glumin, Głomia, Głomnica[^]), rz. l.d. Głdy, 53,3 16,8 s. 266
- Głomnica zob. Głomia
- Główna (Głowna), rz. p.d. Warty 52,5 17,2 s. 298
- Główna (Głowna, Samica Szamotulska[^]), *Sama*, rz. l.d. Warty 52,4 16,7–52,7 16,5
- Główna zob. Oskobok
- Głupeczyno (Głupeczyno, Białe), *Głubczyn Mały* i *Głubczyn Wielki*, jez. 53,2 16,9
- Głusza zob. Wiskitnica
- Głuszyna (Glussina, Głuszynka[^], Żórawka[^]), *Żurawka*, rz. p.d. Przosny 51,6 18,2
- Gniła Barycz zob. Barycza
- Gniła Obra zob. Faulober
- Godziebel (Godzibel), *Godziebel*, jez. 51,9 16,7
- Godziszewo, *Godziszewskie*, jez. 52,7 16,1
- Gogoleza Góra, wzgórze 53,1 16,2
- Gogolin (Gogolino), *Gogolin Wielki*, jez. 53,5 17,0
- Gogoline (Księżę), *Bochenkowe*, jez. 52,5 16,2
- Golin (Gołyń), *Gołyń*, jez. 52,4 15,8
- Golnicza zob. Oskobok
- Gołyń zob. Golin
- Gomolno zob. Jamno
- Gonsawka zob. Gąsawka
- Goplenica (Goplenicza, Goplinica), *Kanał Morzysławski*, rz. odpływ z Jez. Ślesiańskiego 52,3 18,3
- Gopło, jez. 52,6 18,3 s. 30, 40, 41
- Gożeńska Samica zob. Durmowska Samica
- Gożeńskie (Gorzeń), *Gorzyńskie*, jez. 52,6 15,9

Gorznica (Świędnia, Swędra[^]), *Swędra*, rz. l.d. Świędni 51,7 18,5
Gorzuchowo (Gorzuchowskie), *Gorzuchowskie*, jez. 52,6 17,4
Gosławskie[^] (Gosławickie), jez. 52,3 18,2
Gostyńska (Bukownica, Kania[^]), *Kania*, rz. l.d. Obry 51,9 17,0
Goślińska[^] (Goślińska Struga, Trojanka), rz. p.d. Warty 52,6 17,0
Góra zob. Górskie
Góra Lecha s. 224
Górnica, rz. śr.-g.b. Bukówki 52,9 16,3
Górskie (Gorskie), *Góra*, jez. 52,5 17,2 s. 106
Górskie, *Góreckie*, jez. 52,3 16,8
Górzyńskie, *Górnickie*, jez. 51,9 16,8
Grabielna zob. Powidznica
Grabienica zob. Powidznica
Graboszewka zob. Czekawa
Grabowa Góra zob. Melum
Grabowiec, brak nazwy, rz. l.d. Cybiny 52,4 17,1
Grabowiec zob. Sławica
Grabówka zob. Ostroszanka
Grabówka zob. Żegocińska Struga
Graniczne zob. Ołobok
Graniczny Kanał zob. Bistrzki
Grefingsberge zob. Melum
Grodzianka, *Grudna*, rz. p.d. Sapolny 52,4 16,1
Gross Dolgen See zob. Więsza Dolina
Gross Kabitz zob. Karwycz, Wielki
Gross Mehlgast-See zob. Miłogoszcz
Gross Petznick-See zob. Piaseczno
Gross Petznick-See zob. Piaseczno Wielkie
Gross Ratzig-See zob. Nieradz Wielki
Grosse Krummer See zob. Krzywe
Groszewka, rz. l.d. Wielkiej Samicy 52,2 16,0
Groten Pinnow zob. Pniewo
Grothedolgen zob. Więsza Dolina
Grothen Cadow zob. Czadowo Wielkie
Grudna zob. Grodzianka
Grylewiec (Grylewskie, Grylewo), *Grylewskie*, jez. 52,8 17,3
Grzibienie (Grzybionek), *Grzybionek*, jez. 52,5 17,3
Grzybionek zob. Grzibienie
Grzymisław zob. Drzonkowskie
Grzymysławskie zob. Drzonkowskie
Gulcz zob. Pokrzywnica
Gulczanka zob. Pokrzywnica
Gwda (Glda, Chuda, Kuddow), rz. p.d. Notesi 53,5 16,9–53,1 16,7 s. 30, 40, 41, 94, 153, 155, 188, 211, 227, 260
Hamer, *Rudnickie*, jez. 53,2 16,7
Hammer-Fliess zob. Korytnica
Hamrzysko, *Struga*, rz. l.d. Notesi 52,9 16,1
Hecht-See zob. Szczuce
Holtbeck zob. Drzewiana Struga
Hołucz zob. Chotucz
Horla zob. Orla
Hurla zob. Orla
Ilonka[^] (Giling, Belcząca), *Jelonka*, rz. l.d. Juchacza 53,4 17,4
Iunowo zob. Junakowo
Jabłonka zob. Silna
Jameczne (Iameczne), brak nazwy, jez. dziś nie istnieje 51,9 16,7
Jamnica zob. Pokrzywnica
Jamno (Gamel-See), *Gomolno*, jez. 53,1 16,0
Janukowo zob. Junakowo
Jarosławskie zob. Dąbrowno
Jarząbek (Jarzembek), brak nazwy, rz. p.d. Łomnicy 53,1 16,4
Jarzembek zob. Jarząbek
Jasionka (Jassionka), brak nazwy, rz. dziś uchodzi do Kanału Dźwińskiego 52,1 15,9
Jastrowie, *Jastrowie Wielkie*, jez. 53,4 16,9
Jastrowie Małe, jez. 53,4 16,9
Jąderka, *Dziewicze*, jez. 53,2 16,2
Jelenczewo (Cichowo, Czychowo, Wielkie), *Cichowo*, jez. 52,0 16,9
Jelenia Krew zob. Turzyk
Jeleń (Jelen, Gelen, Jelonek), *Jelonek*, jez. 52,5 17,6 s. 224, 336, 346, 347
Jelonek zob. Jeleń
Jelonka zob. Ilonka
Jelonka zob. Juchacz
Jerka zob. Samica 2
Jerzyńskie zob. Girzyńskie
Jespe zob. Zepske
Jeziorko zob. Lagowo
Jeziorna zob. Pieski
Jordan zob. Paklica
Juchacz, *Jelonka*, rz. l.d. Łobżonki lub g.b. Łobżonki 53,4 17,3
Juchacz[^], jez. 53,4 17,4
Junakowo (Iunowo), *Janukowo*, jez. 52,6 15,9
Kaliszany[^], *Kaliszańskie*, jez. 52,9 17,1
Kaldunówka, *dopyw z Kłodzina*, rz. l.d. Welmy 52,7 17,3
Kamień (Kamyen, Camin), *Kamienne*, jez. 53,1 16,1
Kamionka (Kamienicza, Kamona), rz. p.d. Brdy 53,5 17,7 s. 41, 62, 69, 75, 76
Kamionka (Kamonka), rz. l.d. Wary 52,6 15,9 s. 303
Kamionka zob. Srawa
Kamona zob. Kamionka
Kanał Gniński zob. Lubosina
Kanał Grabarski zob. Kurowska Struga
Kanał Kąty zob. Nieszawa
Kanał Mosiński zob. Mosina
Kanał Topiec zob. Topiolna
Kania zob. Gostyńska
Kapalica (Czachurski Potok), *Kanał Czachurski*, rz. p.d. Cybiny 52,5 17,3
Kapper Fliess zob. Łomnica
Karbania, *Szczanica*, rz. p.d. Osiecznicy 52,6 16,3
Karkoszka, brak nazwy, rz. l.d. Gąsawy 52,8 17,7
Karpicko (Wolsztyn), *Wolsztyńskie*, jez. 52,1 16,1
Karsin (Carsin, Karzin Bach), *Karsina*, rz. l.d. Damicy 53,7 16,3
Karsino, *Krynckiego*, jez. 53,7 16,3
Karwica (Karwyczfliis, Barwiczfliis, Zgniła Struga), rz. l.d. Korytnicy 53,3 16,1
Karwycz, Wielki (Gross Kabitz, Gross Kaatz See), *Wielkie Kacze*, jez. 53,4 16,2
Karzin Bach zob. Karsin
Kaszubka zob. Łobżonka
Kattuhner Fliess zob. Posiek
Kazanie zob. Kazon
Kazon (Kazanie), *Kazanie*, jez. 52,5 17,3
Kąpiel (Kompel), *Bierzwienna Długa*, rz. p.d. Rgilewki 52,3 18,8
Kcynka (Kcynka, Smogulecznyca, Smogulecka Struga), rz. l.d. Notesi 53,0 17,4
Kemerer See zob. Kiemrowo
Kepernick (Młyńska Struga[^]), *Kłębowianka*, rz. p.d. Dobrzycy 53,3 16,4
Kessel zob. Skrzyznica
Kiekrz zob. Wielkie Jezioro
Kielsnica, *Kielsznica*, rz. p.d. Obry 51,9 16,9
Kielbaska (Czapelna[^]), rz. l.d. Warty 52,1 18,6
Kielbaska zob. Szczykawa
Kiemrowo (Kemerer See), *Komorze*, jez. 53,6 16,3
Kierskie zob. Wielkie Jezioro
Kikol zob. Załomie
Klein Petznick-See zob. Małe Piaseczno
Klein Petznick-See zob. Piaseczno Małe
Klein Ratzig-See zob. Nieradz Mały
Klocza, brak nazwy, rz. p.d. Warty 52,7 16,1
Kloddensee zob. Kłodno
Kłębowianka zob. Kepernick
Kłodno (Kloddensee), jez. 52,9 16,1
Kobyleckie zob. Steklna
Kobylecz (Rogowskie[^], Rogowo[^]), *Rogowskie*, jez. 52,7 17,6
Kobyli Dół (Kobyliłol, Piekło), brak nazwy, rz. l.d. Brniewy 51,9 16,5
Kochle zob. Miejskie
Kochlin See zob. Chochlino
Kociana (Koczana), rz. śr.b. Osiecznicy 52,6 16,3
Kociana zob. Osiecznica

- Kociołek zob. Skrzyńka
Kocunia (Cozums Flies, Kocuń, g.b. Skitnica), rz. l.d. Głomi 53,3 17,2
Koczana zob. Kociana
Koleńskie, jez. 52,6 15,9
Kolnica (Kolnicza), brak nazwy, rz. l.d. Warty 52,1 17,4
Kołatkowskie zob. Malge
Kołbackie zob. Kulbarze 185
Kołodrąbski Strumień zob. Dłużeń
Kołodrąbskie zob. Panewka
Komorze zob. Kiemrowo
Kompel zob. Kąpiel
Kończak zob. Młyńska
Kopanica zob. Rów Graniczny
Kopaniec (Kopamnyecz, Kopaniecz), *Kopanica*, rz. l.d. Obry (dziś p.d. Obrzański Kanał Południowy) 52,0 16,2
Kopla (Kopyl), *Kopel*, rz. p.d. Warty 52,3 17,0
Koprzywnica zob. Cienia
Koprzywnica zob. Pokrzywnica
Kortnica zob. Korytnica
Korytnica, *Korytnickie*, jez. 53,3 16,1
Korytnica (Kortnica, g.b. Hammer-Fliess), rz. l.d. Drawy 53,4 16,1–53,1 15,9
Kościelne zob. Ostrowite
Kota zob. Dzierżazna
Koterba zob. Lubianka
Kotlinka[^], rz. p.d. Lutyni 51,9 17,6
Kotuńska Struga zob. Rudny Zdrój
Kozí Bród, bród 271
Krasino zob. Prosino
Krąpa (Krempa, Krępnica[^], Krępska Struga[^]), *Rurzyca*, rz. p.d. Głdy 53,3 16,7
Krąpsk, *Krąpsko Długie*, jez. 53,4 16,6
Krąpsko Łękowy, *Krąpsko Górne*, jez. 53,3 16,6
Krąpsko Podnie, *Dąb*, jez. 53,3 16,7
Krąpsko Radlino, *Krąpsko Średnie*, jez. 53,3 16,7
Krąpsko Wyższe, *Krąpsko Małe*, jez. 53,4 16,6
Krebs-See zob. Krewcz
Krempa zob. Krąpa
Krewcz (Krewiec, Krebs-See), *Rakowiec*, jez. 53,1 16,1
Krępnica zob. Pokrzywnica
Krępska Struga zob. Krąpa
Krosino (Kroszino), jez. 53,6 16,1
Krowie Błoto (Pąchowska Struga[^]), *Pąchowska Struga*, rz. p.d. Obry 52,4 15,9
Krówka zob. Plitwica
Krummer Fliess zob. Pokrzywnica
Kruszyny Wielkie zob. Wielkie
Krynckiego zob. Karsino
Kryry zob. Samica 2
Krzemień (Krzymień), *Krzymień*, jez. 52,7 16,2
Krzywa Struga zob. Pobojewnica
Krzywastruga zob. Pokrzywnica
Krzywe (Cromzey, Grosse Krummer See), jez. 53,0 16,1
Księżę zob. Gogoline
Kubek zob. Cicha
Kubiszewo, *Kupiszewo*, jez. 52,7 16,2
Kuchen See zob. Powidz
Kuchenne zob. Śródeckie
Kuddow zob. Gwda
Kujan zob. Borowo
Kulbarze (Kulebarsee, Kuhlbars-See), *Kolbackie*, jez. 53,7 16,3 s. 185
Kunówka zob. Gąsiniec
Kupiszewo zob. Kubiszewo
Kupka zob. Cicha
Kuroch zob. Orpiszewska Struga
Kurowska Struga (Luboracz, Samica, Leczyczno), *Kanał Grabarski*, rz. p.d. Obry (dziś Kanał Północny) 52,2 16,5
Kursko zob. Wielkie
Kwieciszówka (Rozanna, Kwieciszewica, Mała Noteć[^]), *Mała Noteć*, rz. l.d. Notesi 52,6 18,0 s. 67
Kwiejce, *Piast*, jez. 52,8 15,9
Kwilcz zob. Nowagać
Kwileckie Jezioro (Qvileczkie, Wielkie), *Kwileckie*, jez. 52,5 16,1
Lagowo (Langowo, Jeziorko, Łęgowskie[^]), *Łęgowo*, jez. 52,8 17,2
Landgraben zob. Rów Graniczny
Lankie (Drawskie Łąkie, Lanken), *Łęka*, jez. 53,5 16,2
Laski (Latzke), *Rybie*, jez. 53,3 16,3
Leczyczno zob. Kurowska Struga
Lednicza (Lednica, Lednogórskie), *Lednica*, jez. 52,5 17,4 s. 39
Lednogórskie zob. Lednicza
Lemnitzer zob. Łomnica
Lewoszyna (Lubosina), *Lubosina*, jez. 52,5 16,2
Lichwino (Lichwin), *Lichwińskie*, jez. 52,7 16,1
Likciaż (Czeszewo, Czeszewskie[^]), *Czeszewskie*, jez. 52,9 17,4
Linie (Perschken-See), *Perskie*, jez. 52,8 16,0
Linowo (Linow See), *Linowisko*, jez. 53,0 16,1
Lipiny (Lippinken-See), *Lipinki*, jez. 53,0 16,3
Lipówka, *Szkudelniak*, rz. p.d. Cybiny 52,4 17,3
Liptowo zob. Lubiatowo
Lob-See zob. Lubodziesz
Lobodziesz zob. Lubodziesz
Lobsonka zob. Łobżonka
Łomnicza zob. Łomnica
Lubca (Lubza, Lubsia[^]), rz. l.d. Łobżonki 53,3 17,3 s. 181
Luben (Trzemeszeńskie[^], Popielewskie[^]), *Popielewskie*, jez. 52,6 17,9 s. 39
Lubianka zob. Czermienicza
Lubianka (Koterba[^]), rz. p.d. Lutyni 52,0 17,7
Lubiatowo (Lubbetow, Liptowo), jez. 53,2 16,2
Lubicko Wielkie zob. Lubowo
Lubieckie zob. Lubiecz
Lubiecz (Lupcze, Lubieckie[^]), *Lubieckie*, jez. 52,7 17,7
Lubiekowo, *Lubikowskie*, jez. 52,5 15,7
Lubieszczka (Samica, Lubieska, Lubieszka), *Lubieszka*, rz. l.d. Lutyni 51,9 17,4
Lubiwiec (Lubiewiec), jez. 52,6 15,9
Lubodziesz (Lvbodesch, Lobodziesz, Lob-See, Logo_See), *Długie*, jez. 53,1 16,4
Luboracz zob. Kurowska Struga
Lubosina zob. Lewoszyna
Lubosina (Luboszka, Lubośnia), *Kanał Gniński*, rz. p.d. Obry (dziś Obrzański Kanał Północny) 52,2 16,9
Lubosz Wielki zob. Dobrzyczno
Luboszek zob. Wielkie
Luboszka zob. Lubosina
Lubośnia zob. Lubosina
Lubowo, *Lubicko Wielkie*, jez. 53,6 16,4
Lubšia zob. Lubca
Lubstowo (Lubstowskie, Lubstów), *Lubstowskie*, jez. 52,3 18,5
Lubza zob. Lubca
Luchowo, *Wielkie*, jez. 51,9 16,3
Lukomin zob. Wielkie
Lupcze zob. Lubiecz
Lutolek (Lutolskie), *Lutol*, jez. 52,3 15,9
Lutomnia (Luthomnie, Lutomna), rz. p.d. Welmy 52,8 17,5
Lutomskie, jez. 52,6 16,1
Lutowo (Luttaw), *Lutowskie*, jez. 53,5 17,4
Luttaw zob. Lutowo
Lutynia (Lutyna, Lutynka g.b.), rz. l.d. Warty 51,8 17,7–52,1 17,5 s. 401
Lutynia zob. Smolenica
Lutynka zob. Lutynia
Łabica zob. Łowickie Jezioro
Łeknińskie (Łekno), *Łeknińskie*, jez. 52,8 17,3
Łęczycza, brak nazwy, rz. l.d. Żrenicy 52,4 17,4
Łęgowo zob. Lagowo
Łęgowskie zob. Lagowo
Łęka zob. Lankie
Łeknińskie zob. Łeknińskie
Łężyńskie zob. Pątnowskie
Łobżonka (Lobsonka, Kaszubka[^], Nieca[^]), *Łobżonka*, rz. p.d. Notesi 53,2 17,3 s. 86, 181
Łokacz zob. Wrzecień
Łomnica (Łomnicza, Lemnitzer, Kapper Fliess), rz. p.d. Notesi 53,1 16,6

- Łowickie Jezioro, *Łabica*, jez. 53,3 16,0
 Łużyca zob. Oleśnica
- Machliny, jez. 53,5 16,4
 Macica zob. Samica 1
 Maciejek zob. Garnek
 Malaszyn zob. Małyszyna
 Malge, *Stęszewskie i Kołatkowskie*, jez. 52,5 17,2
 Maliniec, *Brodal*, rz. p.d. Lutyni 52,0 17,6
 Maliszyn zob. Małyszyna
 Mała Noteć zob. Kwieciszówka
 Mała Obra zob. Obrzyca
 Mała Obra zob. Wielka Samica
 Mała Szczekowa zob. Szczekowa
 Mała Wełna zob. Żdziałowita
 Małachowa (Małochówka, Michałówka, Usiąca), *dopływ spod Gzikowa*, rz. p.d. Pokrzywnicy 51,6 18,3
 Małe Dolsko zob. Dolsko
 Małe Piaseczno (Piaseczenko Małe, Klein Petznick-See), *Piaseczno Małe*, jez. 53,0 16,0
 Małe Pyasieczno zob. Piaseczno Małe
 Małe Rzecko zob. Reczko
 Małe Żnińskie zob. Czaple
 Małochówka zob. Małachowa
 Mały Bytyń zob. Okunko
 Mały Raczek zob. Nieradz Mały
 Mały Staw zob. Staw Rzeczny
 Małyszyna (Maliszyn, Malaszyn), *Dopływ z Koszut*, rz. p.d. Głuszynki 52,3 17,1
 Margonin (Margoninka), *Margoninka*, rz. l.d. Notesi 52,9 17,1
 Margonin (Margonin See), *Margonin*, jez. 52,9 17,1
 Marta zob. Martwia Stara
 Martwia Stara (Stara Marthwya), *Marta*, jez. 53,2 16,1
 Maskawa zob. Moskawa
 Maskawa zob. Żrenica
 Maszkawa zob. Moskawa
 Melum (Grefingsberge), *Grabowa Góra*, góra 53,6 16,1
 Meszna zob. Powidznica
 Mieszyn zob. Myszyny
 Mieszyny zob. Myszyny
 Męcina, rz. l.d. Moskawy 52,3 17,2
 Miała zob. Biała
 Mianka zob. Nikarz
 Michałówka zob. Małachowa
 Michocin (Winnogórskie[^]), *Muchocińskie*, jez. 52,5 15,8
 Miedźwiada (Niedźwiada), *Niedźwiada*, rz. l.d. Ołoboku 51,7 17,9
 Miejskie (Pczew), *Kochle*, jez. 52,5 15,8
 Miejskie zob. Powidz
 Mielno (Brzezińskie[^]), *Brzeźno*, jez. 52,6 17,1
 Mierzyn (Mirin), *Mierzyńskie*, jez. 52,6 15,9
- Międzychódka zob. Tymiana
 Miłogoszcz (Schmaler Mehlgest-See), *Miłogoskie Jezioro*, jez. 53,2 16,1
 Miłogoszcz (Gross Mehlgest-See), *Wielkie Miłogoskie Jezioro*, jez. 53,2 16,2
 Miłosławka zob. Szywra
 Mirin zob. Mierzyn
 Misichoda zob. Tymiana
 Misina zob. Mosina
 Miskowa zob. Bukówka
 Mlewiec zob. Dębiec
 Młynik zob. Biała
 Młynówka zob. Ptusza
 Młyńska zob. Durmowska Samica
 Młyńska (Ruda[^]), *Kończak*, rz. p.d. Warty 52,8 16,7
 Młyńska, *Struga*, rz. p.d. Kanału Połajewskiego 52,8 16,7
 Młyńska Rzeka zob. Piwonia
 Młyńska Struga zob. Kepernick
 Młyńskie zob. Borzym
 Mniejsze zob. Czaple
 Mniszek, jez. 52,6 15,7
 Mochel, jez. 53,5 17,5
 Mochy (Mochi, Moskie), *Mochyńskie*, jez. 52,0 16,2
 Mogilnica (Mogilniczka, Prut), *Mogilnica Zachodnia*, rz. p.d. Obrzyca (dziś Obrzański Kanał Północny) 52,5 16,3–52,1 16,5 s. 58
 Mogilnickie zob. Żabno
 Mokrzec (Ostrowiec), rz. p.d. Obrzy 52,1 16,4
 Morzysławski, Kanał zob. Goplenica
 Mosina (Misina, Mosinka), *Kanał Mosiński*, rz. l.d. Warty 52,1 16,6–52,2 16,9 s. 260
 Mosińskie, *Budzyńskie*, jez. 52,2 16,8
 Moskawa zob. Żrenica
 Moskawa[^] (Maskawa, Maszkawa), *Średzka Struga*, rz. p.d. Warty 52,2 17,3 s. 45
 Moszczenica (Moszczeń), *dopływ spod Przyborowa*, rz. p.d. Wrześni 52,5 17,5
 Mościszycze (Mościeskie), *Zbęchy*, jez. 52,0 16,9
 Mrowieniec (Mrowińcza), brak nazwy, rz. p.d. Żrenicy (dzisiejszej Moskawy) 52,3 17,3
 Mrzino (Warrasch-See), *Warsz*, jez. 52,8 16,0
 Muchocińskie zob. Michocin
 Myszyny (Mieszyny), *Mieszyn*, jez. 52,6 15,8
- Nadolne Przetockie, *Nadolno*, jez. 52,6 15,7
 Nadolno zob. Nadolne Przetockie
 Nakło, jez. 53,2 16,3
 Ner zob. Radobyecz
 Netez zob. Noteś
- Nialeckie (Niałek), *Berzyńskie*, jez. 52,1 16,1
 Niebrda zob. Brda
 Nieca zob. Łobżonka
 Nieciecza zob. Sendownica
 Niedziałka zob. Sadecz
 Niedzięgiel (Skorzęcin, Skorzęcińskie), *Niedzięgiel*, jez. 52,5 17,9
 Niedźwiada zob. Miedźwiada
 Nieglba (Wielba Nielba), *Nielba*, rz. p.d. Welmy 52,8 17,3 s. 260
 Niegutka, brak nazwy, rz. l.d. Watry 52,1 17,2
 Niekursko (Silnica[^], Niekurska Struga[^], Trzcianka), *Trzcianka*, rz. p.d. Notesi 53,1 16,5
 Nielba zob. Nieglba
 Niepruszewskie (Ciesielskie, Nieprosowo), jez. 52,4 16,6
 Nieradz Mały (Klein Ratzig-See), *Mały Raczek*, jez. 52,9 16,0
 Nieradz Wielki (Gross Ratzig-See), *Raczek*, jez. 52,9 16,1
 Nierasz, *Wielki Nierodzim*, jez. 53,3 16,2
 Niesłusz, *Samica*, rz. l.d. Rowu Polskiego 51,7 16,9
 Nieszawa[^] (Zabroda, Białeżyński Potok), *Kanał Kąty*, rz. p.d. Goślinki 52,6 17,0
 Niewiemko zob. Gębickie
 Niewlino zob. Noblin
 Niezamyśl (Raczyńskie), *Raczyńskie*, jez. 52,1 17,2
 Nikarz (Nyrarz), *Mianka*, rz. dopływ jez. koło Białokoszu 52,6 16,2
 Nizina Wielkopolska s. 400
 Noblin, *Niewlino*, jez. 53,6 16,4
 Notecka, puszcza 43, 44, 187, 188, 190, 277
 Noteś (Noteszia, Nothesz, Netze, Noć), *Noteć*, rz. p.d. Warty 52,3 18,9–52,7 15,4 s. 30, 38, 39, 41–44, 66–69, 94, 98–100, 153, 155, 187, 188, 189, 190, 194, 196, 197, 200, 211, 227, 273, 260, 284
 Nowagać, *Kwilcz*, rz. l.d. Osiecznicy 52,6 16,1
 Nowoworowskie zob. Worowskie
 Nyrarz zob. Nikarz
- Ober Stockel zob. Steklno
 Obierzwia, brak nazwy, jez. 52,5 16,2
 Objeziarskie Jezioro, brak nazwy, jez. 52,6 16,7
 Obra, rz. l.d. Warty 51,9 17,5–52,6 15,5 s. 30, 39, 41, 42, 98, 153, 155, 189, 211, 227, 260, 278, 279, 284, 369, 371
 Obrocna zob. Dobrocna
 Obrzyca (Mała Obra, Orchowska Rzeka), rz. p.d. Odry 51,9 15,6–52,1 15,8
 Ochla, rz. p.d. Radeczy 51,8 17,2
 Ochodza zob. Uchodza
 Oczmiech zob. Oćmiech

- Oćmiech (Oczmiech), jez. 52,5 16,1
 Oćwieka, rz. 260
 Odczepicha zob. Uchodza
 Odra, rz. 40, 41, 153, 155, 189, 211, 227
 Ojrzawa (Olszówka), brak nazwy, rz. l.d. Moskawy 52,2 17,3
 Okaliniec zob. Radecznicza
 Okrąglik (Okranglik), *Czarne*, jez. 52,4 15,7
 Okuninek zob. Wukna
 Okunko (Wnuknit, Wochnit, Wucknik-see), *Mały Bytyń*, jez. 53,3 16,2
 Olejnickie, jez. 106
 Oleśnica, *Lużyca*, rz. p.d. Przosny 51,5 18,2
 Olobog zob. Ołobok
 Olszówka zob. Ojrzawa
 Olszówka zob. Żeleźnica
 Olszynka (Olsynka), rz. p.d. Mosiny 52,2 16,8
 Ołobok (Olobog, Samica, Graniczna, Ołoboczka), rz. l.d. Przosny 51,7 17,8 s. 260
 Orchowo (Rudnickie[^]), *Rudzienko*, jez. 52,0 15,9
 Orchowska Rzeka zob. Obrzyca
 Orla (Samica, Horla, Hurla), rz. p.d. Baryczy 51,8 17,6–51,6 16,9 s. 184
 Orla, rz. l.d. Brniewa 52,0 16,4
 Orla zob. Wyrza
 Orle Małe, *Orle Małe Jezioro*, jez. 53,3 15,9
 Orle Małe Jezioro zob. Orle Małe
 Orle Wielkie, *Wielkie Orzelskie Jezioro*, jez. 53,3 16,0
 Orpiszewska Struga (Kuroch), *Kuroch*, rz. p.d. Baryczy 51,6 17,6
 Orzełek, *Orzełek*, jez. 52,8 16,1
 Orzełek zob. Orzełek
 Osecina, rz. l.d. Samicy 52,0 16,6
 Osiecznica (Oszczynica, Osieczna, Samycza, g.b. Kociana), rz. l.d. Warty 52,6 16,2
 Oska (Wutzke Fliess), rz. p.d. Ptuszy 53,4 16,8 s. 94
 Oskobok (Ostrobłok, Golnicza, Główna), *Flinta*, rz. p.d. Welmy 52,8 16,8 s. 260
 Osoka 94
 Osowa Góra, góra (wzgórze) 52,5 16,2
 Ostrobłok zob. Oskobok
 Ostrobythe zob. Ostrowite
 Ostroroga zob. Ostroszanka
 Ostroroskie (Wielkie), *Wielkie*, jez. 52,6 16,5
 Ostorożka zob. Ostroszanka
 Ostroszanka (Grabówka, Ostroroga, Ostorożka), *Ostroroga*, rz. l.d. Warty 52,6 16,4
 Ostrowa zob. Pokrzywnica
 Ostrowickie zob. Ostrowite
 Ostrowieczno zob. Mokrzec
 Ostrowieczno, jez. 51,9 17,1 s. 383
 Ostrowite (Ostrowickie, Prymasowskie, Kościelne), jez. 52,5 17,9
 Ostrowite (Wusterwitz, Ostrobythe), jez. 53,1 15,9
 Osuch, rz. l.d. Notesi 52,9 16,6
 Oszczynica zob. Osiecznica
 Owińska Struga (Struga Owyńska), *Owińska Struga*, rz. p.d. Warty 52,5 17,0
 Owińska Struga zob. Owińska Struga
 Pakawskie zob. Gać
 Paklica (Paklycza, Jordan[^]), rz. l.d. Obry 52,4 15,6 s. 98
 Paklica, *Paklicko Małe*, jez. 52,4 15,4
 Paklicko Małe zob. Paklica
 Pakoskie zob. Trłąg
 Pałędzka Struga zob. Sierosławska Struga
 Pandorka, *Stara Warta*, starorzecze, prawa odnoga Warty 52,1 17,4
 Panewka zob. Girzyńskie
 Panewka (Kołodrąbskie), *Kołodrąbskie*, jez. 52,8 17,6
 Panienska, rz. 260
 Panikel-Fliess zob. Ponikwa
 Pankawenica (Pankowenica, Pankawa, Pękawnica), *Pękawnica*, rz. l.d. Głdy 53,3 16,8
 Panna zob. Żabienka
 Patoka (Potoka[^], Dobrzyca), rz. l.d. Lutyni 51,8 17,6
 Pąchowska Struga zob. Krowie Błoto
 Pąchy (Pachy, Punkener See), *Pąchowskie*, jez. 52,4 15,9
 Pątnowskie[^] (Łężyńskie[^]), jez. 52,3 18,3
 Pczew zob. Miejskie
 Pech (Smoła[^]), *Dopływ z Kamienia*, rz. l.d. Głdy 53,4 16,9
 Peda zob. Żdziałowita
 Perliste zob. Płonnik
 Perschken-See zob. Linie
 Perskie zob. Linie
 Pestrachowo (Piestrachowo, Biezdrucho-wo), *Biezdrucho*, jez. 52,5 17,3
 Petznick-See zob. Piaseczno
 Pękawnica zob. Pankawenica
 Piaseczenko zob. Małe Piaseczno
 Piaseczenko zob. Piaseczno Małe
 Piaseczna, brak nazwy, rz. l.d. Krowiego Błota 52,4 15,9
 Piaseczno (Petznick See), *Piecnicke Jezioro*, jez. 53,3 16,3
 Piaseczno (Gross Petznick-See), jez. 53,0 16,1
 Piaseczno Małe zob. Małe Piaseczno
 Piaseczno Małe (Małe Pyasseczno, Piaseczenko, Klein Petznick See), jez. 53,1 16,0
 Piaseczno Wielkie (Piaseczno Wyelkie, Gross Petznick See), *Piasecznik Wielki*, jez. 53,1 16,0
 Piast zob. Kwiejce
 Piaszczyste zob. Święte
 Piecnickie Jezioro zob. Piaseczno
 Piecniewo zob. Piecniewo
 Pieczewnica (Strużnica[^]), *Strużnica*, rz. l.d. Głomi 53,2 16,9
 Piecniewo (Gartringer See), *Piecniewo*, jez. 52,5 15,7
 Piekło zob. Kobyli Dół
 Pieski[^] (Glistna[^]), *Jeziorna*, rz. l.d. Obry 52,5 15,5
 Piestrachowo zob. Pestrachowo
 Piła zob. Piła
 Pilawa (Pyła, Piła), *Pilawa*, rz. p.d. Głdy 53,6 16,5–53,2 16,8 s. 43
 Piła zob. Pilawa
 Piła (Piła), *Pilawka*, rz. p.d. Dobrzycy, 53,3 16–53,3 16,5
 Piława zob. Pilawa
 Piławka zob. Piła
 Pinów zob. Pniewo
 Piszczyk zob. Bystrzyca
 Piwonia[^] (Młyńska Rzeka), rz. l.d. Przosny 51,7 18,1
 Pławno, *Pławno*, jez. 53,5 16,1
 Pławno zob. Pławno
 Plebańskie (Probsten See), *Proboszczowskie*, jez. 52,6 15,9
 Pleszewski Potok s. 401
 Plewiska Struga zob. Ciemna
 Plitnica (Plytnitze, Plitwica), rz. p.d. Głdy 53,6 16,7–53,3 16,8 s. 43
 Plitwica zob. Plitnica
 Plitwica (Plutwiczka, Krówka[^]), *Krówka*, rz. p.d. Rokitki 53,3 17,8 s. 67
 Plocz zob. Płocie
 Plocza zob. Płociczna
 Plocze zob. Płocie
 Plocziczne zob. Płociczne
 Ploczownicza zob. Płociczna
 Płomik zob. Płonnik
 Płonik zob. Płonnik
 Plutwiczka zob. Plitwica
 Plytnitze zob. Plitnica
 Pławno zob. Pławno
 Pławno (Pławno), jez. 52,5 17,1
 Płocica zob. Płocie
 Płocice, *Płotkowe*, jez. 52,6 15,8
 Płocice zob. Płociczne
 Płociczna (Ploczownicza, Plocza), rz. l.d. Drawy 53,3 16,1–53,1 15,9
 Płociczne (Plocziczne), *Płocice*, jez. 53,0 16,1
 Płociczne zob. Płocie
 Płocie, *Płocica*, jez. 53,2 16,0
 Płocie (Plocz, Plocze), *Płociczno*, jez. 53,1 16,0
 Płonka (Czarna Woda), *Czarna Woda*, rz. p.d. Baryczy 51,7 17,5
 Płonnik (Płomik, Płonik), *Perliste*, jez. 53,0 16,1
 Płotkowe zob. Płocie
 Pniewo (Grotten Pinnow, Pinów), jez. 53,2 16,1
 Pniewo, jez. 53,0 16,0

- Pniewy (Przysieka[^]), *Szczuczna*, rz. l.d. Drawy 52,9 15,9
- Pobojewnica (Krzywa Struga[^]), *Dopływ z Radawnicy*, rz. l.d. Głdy 53,5 16,9
- Pogona zob. Przykuna
- Pokrzywnica zob. Cienia
- Pokrzywnica (Jamnica[^]), rz. l.d. Cieni 51,7 18,2
- Pokrzywnica (Powa, Koprzywnica, Ostrowa), *Powa*, rz. l.d. Warty 51,9 18,3–52,2 18,2 s. 42, 44
- Pokrzywnica (Gulcz[^]), *Gulczanka*, rz. l.d. Notesi 52,8 16,5
- Pokrzywnica (Krzywastuga, Krummer Fliess), *Krępica*, rz. p.d. Notesi 53,1 16,6
- Polna Struga zob. Wykopanie
- Polne zob. Żelichówko
- Ponikwa (Ponekel, Punikwa, Tarnakał[^], Panikel-Fliess), rz. l.d. Obry 52,5 15,4
- Popielewskie zob. Luben
- Popowiec zob. Wiśniewiec
- Posiek (Kattuhner Fliess), rz. l.d. Rudnego Zdroju 53,1 16,6
- Pośrednik, *Dopływ z Grzymaczewa*, rz. l.d. Małachowej 51,6 18,3
- Potoka zob. Patoka
- Potulica zob. Rudka
- Potulka zob. Rudka
- Potułka zob. Rudka
- Powa zob. Pokrzywnica
- Powidz (Powidzkie[^], Powicz), *Powidzkie*, jez. 52,4 17,9
- Powidz (Powydz, Kuchen See), *Miejskie*, jez. 52,6 15,9
- Powidznica (Powicznica, Studzieniec, Meszna, Grabienica, Grabielnia), *Meszna*, rz. p.d. Warty 52,3 17,9
- Powydz zob. Powidz
- Pragownica (Prągownica), brak nazwy, rz. p.d. Młyńskiej (lub g.b. Młyńskiej) 52,8 16,7
- Prądówka (Prądówka), rz. l.d. Sapolny 52,4 15,9
- Preza zob. Słopica
- Prielang zob. Prylangk
- Prilang zob. Przyłącznica
- Proboszczowskie zob. Plebańskie
- Probsten See zob. Plebańskie
- Prosino (Krasino, Prussin, Prosin), jez. 53,6 16,2
- Prosna zob. Przosna
- Prut zob. Mogilnica
- Prylangk (Prielangk), *Przyłęg*, rz. p.d. Dobrzy 53,4 16,4
- Prymasowskie zob. Ostrowite
- Przekuna zob. Przykuna
- Przemęckie, jez. 39, 106
- Przerwa zob. Wietne
- Przesiekierze, *Przesieki*, jez. 53,0 15,9
- Przosna (Przesna, Proсна), *Prosna*, rz. l.d. Warty 51,5 18,1–52,1 17,7 s. 39, 40, 41, 153, 184, 189, 211, 227, 260, 284, 313, 314, 315, 324, 326, 327, 328, 331, 332
- Przydrożne (Przydrożno), jez. 52,4 15,8
- Przykuna (Przekuna, Przykowa, Przykwa, Pogona), *Pogona*, rz. l.d. Obry 51,9 17,3
- Przyłącznica (Przilancznycza, Prilang), brak nazwy, rz. p.d. Górnicy (lub g.b. Bukówki) 53,0 16,3
- Przyłęg zob. Prylangk
- Przyrowa, rz. p.d. Kurowskiej Strugi 52,2 16,4
- Przysieka zob. Pniewy
- Przytoczno zob. Wielkie
- Psarskie, jez. 52,6 16,3
- Pszczewskie zob. Dobrowo
- Ptur, *Wolickie*, jez. 52,9 17,9
- Ptusza (Tusche, Tuczke), *Młynówka*, rz. p.d. Głdy 53,4 16,8 s. 94
- Punikwa zob. Ponikwa
- Punkener See zob. Pąchy
- Puste zob. Głodnik
- Pyla zob. Pilawa
- Qvileczkie zob. Kwileckie Jezioro
- Raczek zob. Nieradz Wielki
- Raczków (Rakowo), *Rakowo*, jez. 53,6 16,4
- Raczyńskie zob. Niezamyśl
- Radecza (Radancza, Rrząca[^], Rzedziąca[^], Radenica), *Rdęca*, rz. p.d. Orli 51,7 17,3
- Radecznicza, *Okaliniec*, rz. w zlewni Notesi 53,1 17,0
- Radgoszcz, jez. 52,6 15,9
- Radobycz (Radobyc, Ner[^], Rokutowa[^]), *Ner*, rz. l.d. Przosny 51,9 17,9 s. 400, 401, 409
- Radobycz (Radobicz, Radowica[^]), *Radowica*, rz. l.d. Lutyni 51,9 17,6
- Radomierskie, jez. 106
- Raduń (Radon), jez. 53,3 16,4
- Radusz (Radusze, Budziszewskie), *Budziszewskie*, jez. 52,7 17,1
- Radusz zob. Żdziarowita
- Radzień (Radzyen, Radzen), brak nazwy, rz. dopływ jez. Świerczyńskie Małe 51,9 16,8
- Radziszewo, *Radziszewskie*, jez. 52,6 16,2
- Radziszewska Struga s. 184
- Rakowiec zob. Krewcz
- Rakowo zob. Raczków
- Rakówko, jez. 52,8 16,0
- Rataje, *Chodzieskie*, jez. 52,9 16,9
- Rdęca zob. Radecza
- Reczko, *Wielkie Rzecko, Małe Rzecko*, jez. 53,3 16,2
- Resnica zob. Żrenica
- Reta (Dreta[^]), *dopływ spod Przyjmy*, rz. p.d. Warty 52,2 17,9
- Rgielskie[^] (Rgielsko), jez. 52,8 17,3
- Rgilówka (Rgilewka, Rygielewka), *Rgilewka*, rz. p.d. Warty 52,2 18,7
- Rogowo zob. Kobylecz
- Rogowskie zob. Kobylecz
- Rogozińskie (Rogożno), *Rogożno*, jez. 52,7 17,0
- Rokitka, rz. p.d. Notesi 53,2 s. 176
- Rokitno zob. Wielkie
- Rokutowa zob. Radobycz
- Roszczyki zob. Rościągiewskie
- Rościągiewskie (Roszczyki[^]), *Bytyńskie*, jez. 52,5 16,5
- Rościńskie zob. Skockie
- Rożanna zob. Kwieciszówka
- Rów Graniczny[^] (Landgraben, Kopanica[^]), *Rów Polski*, rz. p.d. Baryczy 51,8 16,9–51,7 16,3
- Rów Młyński zob. Czerniechowo
- Rów Polski zob. Rów Graniczny
- Rząca zob. Radecza
- Ruda zob. Czermienicza
- Ruda zob. Młyńska
- Rudka (Potulka, Potulica[^], Potułka[^]), rz. p.d. Welmy 52,8 17,1
- Rudka, rz. p.d. Notesi, 53,1 17,6
- Rudna, brak nazwy, rz. l.d. Żrenicy 52,3 17,4
- Rudna, rz. p.d. Sapolny 52,5 16,1
- Rudna, rz. p.d. Obrzy 52,0 16,0
- Rudna zob. Wyrza
- Rudnickie zob. Hamer
- Rudnickie zob. Orchowo
- Rudnik zob. Flisa
- Rudnik (Unia[^], Węgierka[^]), rz. p.d. Strugi (Bawół) 52,3 17,6
- Rudnik, rz. l.d. Cieni 51,7 18,3
- Rudnik zob. Wierzbak
- Rudno zob. Skockie
- Rudny Zdrój, *Kotuńska Struga*, rz. l.d. Pokrzywnicy 53,1 16,6
- Rudzienko zob. Orchowo
- Ruhnow Fliess zob. Runica
- Runica (Ruhnow Fliess), rz. l.d. Płocicznej 53,2 16,2
- Rurzyca zob. Krapa
- Rybie zob. Laski
- Rybnica, *dopływ z Pomorzan*, rz. p.d. Wełnianki 52,6 17,3
- Rygielewka zob. Rgilówka
- Rzechta, rz. 396
- Rzecińskie zob. Wrzecień
- Rzeczysko zob. Bystrzyca
- Rzedziąca zob. Radecza
- Rzepowskie, jez. 53,6 16,1
- Saaben See zob. Żabno
- Sadecz, *Niedzialka*, jez. 52,7 19,1
- Sadowicka Struga zob. Bystrzyca
- Sadowo zob. Wologoszcz
- Saganówka zob. Durmowska Samica
- Salm zob. Załomie
- Salmsche See zob. Załomie

- Sama zob. Główna
 Samborza zob. Brzeźnica
 Samica zob. Barycza
 Samica zob. Brniewa
 Samica zob. Flisa
 Samica zob. Kurowska Struga
 Samica zob. Lubieszczka
 Samica zob. Niesłusz
 Samica zob. Ołobok
 Samica zob. Orla
 Samica 1 (Macica[^], Samica Kierska), *Samica Kierska*, rz. l.d. Warty 52,6 16,8
 Samica 2 (Kryry, Spławna, Jerka), *Struga Łagowska*, rz. p.d. Obry 51,9 16,9
 Samica 3, rz. l.d. Obry (obecnie kanału Wonieść) 51,9 16,7–52,0 16,7
 Samica Bliższa zob. Chłodna
 Samica Kierska zob. Samica 1
 Samica Szamotulska zob. Główna
 Samicko zob. Sumite
 Sampilna (Sępolna), *Sępolna*, rz. p.d. Brdy 53,4 17,7 s. 41
 Samycza zob. Osiecznica
 Sandsee zob. Święte
 Sarcz (Zasker See), *Sarce*, jez. 53,1 16,4
 Sareben zob. Zarębie
 Sapolna, *Czarna Woda*, rz. p.d. Obry 52,4 16,0
 Schloss-See zob. Wołcze
 Schmaler Mehlgast-See zob. Miłogoszcz
 Schulz-See zob. Głodnik
 Scikawa zob. Szczykawa
 Szczekowa, *Wielka Szczekowa, Mała Szczekowa*, jez. 2, 52,7 15,9
 Sczuczarz, *Szczuczarz*, jez. 53,1 16,0
 Sczucze (Hecht-See), *Szczupacze*, jez. 53,0 16,3
 Sendownica, *Nieciecza*, rz. p.d. Dobrzyca 53,5 16,3
 Senno zob. Święte
 Sępoleńskie zob. Dziechowo
 Sępolna zob. Sampilna
 Sępolno zob. Dziechowo
 Siecienica[^], rz. l.d. Żabienki 52,7 17,9
 Sielawa zob. Sławica
 Sierosławska Struga (Pałędzka Struga[^]), brak nazwy, rz. p.d. Ciemnej 52,4 16,7
 Sikole zob. Szychol
 Sikulskie zob. Szychol
 Silawa zob. Sławica
 Silna[^], *Jablonka*, rz. l.d. Krowiego Błota 52,4 15,9
 Silnica zob. Niekursko
 Silnica zob. Zglinica
 Skitnica zob. Kocunia
 Skockie[^] (Rudno[^]), *Rościńskie*, jez. 52,7 17,2
 Skokówka, *Skoki*, jez. 52,4 15,6
 Skorzęcin zob. Niedzięgiel
 Skorzęcińskie zob. Niedzięgiel
 Skrzyńka (Skrzinka, Kessel), *Kociotek*, jez. 52,2 16,8
 Skrzyńka (Czinka), jez. 52,3 16,8
 Skrzyńka zob. Wełnica
 Skurskie zob. Tonowskie
 Słopnicza zob. Słopica
 Sława zob. Żdziarowita
 Sławianowskie zob. Wielkie
 Sławianówko zob. Wielkie
 Sławica (Silawa, Sielawa, Grabowiec), *Dzwonówka*, rz. l.d. Wełnianki 52,6 17,1
 Sławskie zob. Tuchno
 Słopica (Preza, Słopnicza), *Cieszynka*, rz. l.d. Płocicznej 53,1 16,1
 Słopica zob. Trzebinia
 Słupeckie (Zambsko, Zembskie), *Strykowskie*, jez. 52,3 16,6
 Smogulecka Struga zob. Kcyńka
 Smogulecznica zob. Kcyńka
 Smolenica (Smolnica[^], Lutynia), *Smolnica*, rz. p.d. Warty 52,7 16,4
 Smolenko, *Smolno*, jez. 53,3 16,5
 Smolnica zob. Chmielnicza
 Smoła zob. Pech
 Sobiejuchy, *Sobiejuskie*, jez. 52,9 17,7
 Sokola Góra, brak nazwy, wzgórze 53,0 15,9
 Solbener See zob. Żółwińskie
 Sowinek zob. Wełnica
 Sowinka zob. Giszka
 Spławna zob. Samica 2
 Srawa (Kamionka), *Serawa*, rz. l.d. Przykuny 51,9 17,2 s. 336, 337, 338
 Srzenyno zob. Śrenino
 Stadt-See zob. Wołcze
 Stara Marthwya zob. Martwia Stara
 Stara Warta zob. Pandorka
 Starkówko (Starkowskie), *Boszkowskie*, jez. 51,9 16,3 s. 233
 Staw Młyński, *Stawisko*, jez. 53,1 16,1
 Staw Rieczny, *Mały Staw*, jez. 53,1 16,1
 Stawisko zob. Staw Młyński
 Stawisko, rz. p.d. Warty 52,5 17,0
 Stawka zob. Cienia
 Stekelin zob. Steklno
 Steklno (Kobyleckie[^], Stekelin), *Kobyleckie*, jez. 52,8 17,2
 Steklno Ober Stockel, *Steklno Górne*, jez. 51,9 15,9
 Stępushowskie[^], jez. 52,8 17,4
 Stęszewskie zob. Malge
 Stobnica (Stobienica), brak nazwy, rz. l.d. Żrenicy 52,3 17,4
 Stobno (Stoben), jez. 52,4 15,8
 Stołunek (Stolunek), *Stołuń*, jez. 52,5 15,7
 Stołunia (Stołuń, Stołynia), *Stołunia*, rz. p.d. Łobżonki 53,5 17,3
 Stradom[^] (Straduhner See), *Straduń*, jez. 53,0 16,4
 Strączyńskie (Strenczenskie), *Dzikie*, jez. 53,2 16,4
 Struga zob. Czekawa
 Struga zob. Hamrzysko
 Struga zob. Młyńska
 Struga Łagowska zob. Samica 2
 Struga Łagowska zob. Sucha
 Struga Owyńska zob. Owieńska Struga
 Strużnica zob. Pieczewnica
 Stryjewe[^], jez. 53,3 17,4
 Strykowskie zob. Słupeckie
 Strzyżewka zob. Barycz
 Stubicze zob. Zbyszno
 Studnitz See zob. Zepske
 Studzieniec zob. Powidznica
 Studzieniec, *dophyw spod Sipior*, rz. l.d. Notesi 53,1 17,5
 Studzieniec zob. Zepske
 Sucha, rz. l.d. Warty 52,6 16,1
 Sucha (Struga), rz. l.d. Przosny (Żegościńska Struga) G3, 52,0 17,7
 Sumite (Camit, Zamitsee), *Samicko*, jez. 53,3 16,3
 Sumite (Zamit-See), jez. 53,0 16,1
 Swarzędzkie[^], jez. 52,4 17,0
 Swędra zob. Gorznica
 Swędra (Swędrnia[^], Swadra, Swendow), *Swędrnia*, rz. p.d. Przosny 51,8 18,3 s. 260, 313
 Swędrnia (Świędrnia), *Żabianka*, rz. p.d. Swędrwi 51,8 18,3
 Świędrnia zob. Gorznica
 Sykuła zob. Szychol
 Szarcz, jez. 52,5 15,8
 Szarka zob. Wielka Samica
 Szarladnia (Wiatrowskie[^]), *Wiatrowskie*, jez. 52,8 17,1
 Szczanica zob. Karbania
 Szczuczarz zob. Szczuczarz
 Szczuczna zob. Pniewy
 Szczupacze zob. Sczucze
 Szczygłe zob. Czadowo Wielkie
 Szczykawa (Scikawa), *Szczekawa*, jez. 52,3 18,5
 Szczykawa, *Kielbaska*, rz. w zlewni Jez. Lubstowskiego 52,3 18,5
 Szczytno, jez. 30
 Szenińskie zob. Śrenino
 Szepc zob. Czepe
 Szkudelniak zob. Lipówka
 Szychol (Sikole, Sikulskie, Sykuła[^]), *Duże Sykule*, jez. 52,6 17,7
 Szywra[^] (Miłosławka), *Szywra*, rz. l.d. Moskawy 52,2 17,4
 Ściekło Dolne zob. Tuświca
 Ślipówko, Cegielnia, jez. 53,3 16,5
 Śliszczyzny (Złyszczyny), *dophyw spod Bieganowa*, rz. l.d. Moskawy 52,3 17,2
 Średzka Struga zob. Moskawa
 Śremska Struga zob. Zwolna
 Śrenino (Srzenyno, Chenin See), *Szenińskie*, jez. 52,6 15,9
 Śródeckie (Srodeckie), *Kuchenne*, jez. 52,6 16,3

- Świątnica zob. Charbiółka
 Świdno zob. Wólczę
 Świerczyniec zob. Fulbek
 Świędrna zob. Świędrnia
 Święte (Sandsee), *Piaszczyste*, jez. 53,1 16,7
 Święte (Senno), jez. 52,1 16,0
 Święte, *Zacisze*, jez. 52,1 15,8
 Święte, jez. 52,8 16,2
 Świnia, *Świniec*, rz. p.d. Dobrzyicy 53,4 16,4
- Tamelsee (Damm-See), *Dąbie*, jez. 51,8 16,2
 Tarnakal zob. Ponikwa
 Tena zob. Cienia
 Thuszwicza zob. Tuświca
 Tomickie[^], jez. 52,3 16,6
 Tonińska Struga zob. Tuskowska Struga
 Tonowskie (Skurskie), jez. 52,8 17,6
 Topiolna (Topiec[^], Topidlna, Topiela), *Kanał Topiec (Kanał Główny)*, rz. l.d. Warty 52,1 18,4
 Traba zob. Drawa
 Trebeszki zob. Trzebieszki
 Trebina zob. Trzebidza
 Trląg (Pakoskie[^], Trlang), *Pakoskie*, jez. 52,7 18,1 s. 261
 Trojanka zob. Goślinka
 Trojanówka zob. Cienia
 Trudna, brak nazwy, rz. l.d. Lutyni 52,1 17,6
 Trzcianka zob. Niekursko
 Trzcinka, brak nazwy, rz. 53,1 16,0
 Trzebidza (Trebina), *Trzebidzkie*, jez. 51,9 16,4
 Trzebieszki (Trzebieskie, Trebeszki), jez. 53,4 16,6
 Trzebinia, *Śtopica*, rz. p.d. Notesi (dziś l.d. Drawy) 52,9 16,1
 Trzebosz[^], *Zwiernik (g.b.)*, rz. p.d. Kopanicy Dzięczyńskiej 51,7 16,7
 Trzebowska (Trzebawa[^]), *Trzebówka*, rz. l.d. Lutyni 51,8 17,7
 Trzemeszeńskie zob. Luben
 Trzenna (Trzenno, Trzemno, Trzemna[^], Ciemna), *Trzemna*, rz. l.d. Przosny 51,8 17,9
 Trzęsa (Trzente), rz. p.d. Ptuszy 53,4 16,8
 Tuchno (Schlawische See), *Sławskie*, jez. 51,9 16,0
 Tuchola (Tuchole, Tucholia), *Wojnowskie*, jez. 52,1 15,8
 Tuchorska Rzeka zob. Wielka Samica
 Tuczke zob. Ptusza
 Tuczno (Tutze, Tuczyn, Tucze), jez. 53,6 16,4
 Tuczno, jez. 52,6 15,9
 Tuczno, jez. 52,5 17,1
 Tymienica (Tuminicza, Tymienica[^], Dymnica[^]), rz. p.d. Rudki 52,9 17,1
 Turzyk (Thurzik), *Jelenia Krew*, jez. 52,9 16,0
- Tusche zob. Ptusza
 Tuskowska Struga[^], *Tonińska Struga*, rz. p.d. Plitwicy lub g.b. 53,3 17,7
 Tuświca (Thuszwicza), *Ściekło Dolne*, jez. 51,9 15,9
 Tutze zob. Tuczno
 Twierdzielewskie zob. Żabno
 Tymiana (Tyma[^], Międzychódka[^], Michoda[^]), *Tymienica*, rz. l.d. Obry 52,5 15,4
 Tymienica zob. Giszka
 Tymienica zob. Tumienica
- Uchodza (Ochodza), *Odczepicha*, rz. l.d. Warty 52,1 17,6
 Ulejnicza zob. Bystrzyca
 Unia zob. Rudnik
 Usiąca zob. Małachowa
- Volzen zob. Wólczę
- Warasz zob. Mrzino
 Warcica zob. Wiercica
 Warrasch-See zob. Mrzino
 Warta, rz. p.d. Odry 52,1 18,7 s. 30, 38–44, 93, 95, 98, 108, 120, 153, 155, 179, 180, 184, 187–189, 211, 227, 260, 266, 284, 292–294, 298, 299, 303, 304, 306, 307, 310–312, 401
 Wąchabienko, *Wąchabnowskie*, jez. 52,1 15,9
 Wdrzewiecz zob. Drzewcza
 Wdzydze, jez. s. 30
 Węgra zob. Wogra
 Welma (Żeleźnica), *Welna*, rz. p.d. Warty 52,6 17,4 s. 95, 184, 189, 261
 Welskow zob. Wilczkowo
 Wełnianka zob. Żdziarowita
 Wełnica (Skrzynka, Wełniańskie[^], Sowinek[^]), *Wełnickie*, jez. 52,6 17,6
 Wędomierz, jez. 52,4 15,8
 Węgierka zob. Rudnik
 Wiatrowskie zob. Szarladnia
 Wiąźbina zob. Barłóżna
 Widzina zob. Wydzina
 Wiczanów[^] (Wiczanowskie), *Wiczanowskie*, jez. 52,7 17,9
 Wiele (Głazewskie), *Dormowskie*, jez. 52,5 15,9
 Wielka zob. Żeleźnica
 Wielka Nielba zob. Nieglba
 Wielka Samica (Mała Obra, Tuchorska Rzeka, Czarna.), *Szarka*, rz. p.d. Obry 52,3 16,1–52,2 15,9
 Wielka Szczekowa zob. Szczekowa
 Wielka Woda zob. Wielkie Jezioro
 Wielki Bytyń zob. Bytyn
 Wielki Kiekrz zob. Wielkie Jezioro
 Wielki Nierodzim zob. Nieras
 Wielkie zob. Jelenczewo
 Wielkie zob. Kwileckie Jezioro
 Wielkie zob. Luchowo
 Wielkie zob. Ostroroskie
- Wielkie (Sławianowskie, Sławianówko), *Sławianowskie*, jez. 53,2 17,1
 Wielkie, *Buszewskie*, jez. 52,5 16,4
 Wielkie, *Duże*, jez. 52,9 16,5
 Wielkie (Wielgie, Kruszyny Wielkie, Lukomin), *Kursko*, jez. 52,5 15,5
 Wielkie, *Luboszek*, jez. 52,5 16,2
 Wielkie, *Przytoczno*, jez. 52,6 15,7
 Wielkie, *Rokitno*, jez. 52,5 15,6
 Wielkie, jez. 52,6 16,3
 Wielkie Drzeźno zob. Drzcz, Wielki
 Wielkie Jezioro (Kiekrz, Wielka Woda, Wielki Kiekrz), *Kierskie*, jez. 52,5 16,8
 Wielkie Jezioro[^], *Żnińskie Duże*, jez. 52,9 17,7
 Wielkie Kacze zob. Karwycz, Wielki
 Wielkie Kochlino zob. Chochlino
 Wielkie Miłogoskie Jezioro zob. Miłogoszcz
 Wielkie Orzelskie Jezioro zob. Orle Wielkie
 Wielkie Rzecko zob. Reczko
 Wiercica (Warcica, Wiercicza), *Wiercica*, rz. p.d. Warty 52,2 18,5
 Wierzba (Wierzby), rz. p.d. Gostyńskiej 51,9 17,0
 Wierzbak (Rudnik), rz. l.d. Warty 52,4 16,9 s. 293, 298–299, 307
 Wierzbiczańskie[^] (Wierzbiczany), jez. 52,5 17,7
 Wierzbieńskie, jez. 52,6 15,8
 Wietne (Przerwa), *Dopływ z Kuchar Borowych*, rz. p.d. Białej 52,2 18,0
 Więcborskie, jez. 53,3 17,5
 Więsza Dolina (Grothedolgen, Gross Dolgen See), *Dolgie Wielkie*, jez. 53,6 16,5
 Wilczkowo (Welskow), jez. 53,5 16,1
 Wilczyna, *Wilczyńskie*, jez. 52,5 18,1
 Winnogórskie zob. Michocin
 Wirenka zob. Ciemna
 Wiryńka zob. Ciemna
 Wiskitnica (Głusza), *Bagno Głusza*, jez. 53,3 17,8 s. 43
 Wisła, rz. 30, 40, 41, 153, 155, 211, 227
 Wiśniewiec (Popowiec), jez. 52,9 17,4
 Witosławskie, jez. 51,9 16,7
 Witosławskie[^], jez. 53,2 17,5
 Włoknieńskie zob. Zapłotne
 Włóknieńskie zob. Zapłotne
 Włókno zob. Zapłotne
 Wnuknit zob. Okunko
 Wochnit zob. Okunko
 Wogra (Węgra, Wugger[^]), rz. l.d. Damicy 53,7 16,1
 Wojnowskie zob. Tuchola
 Wolbek zob. Fulbek
 Wolgast zob. Wologoszcz
 Wolickie zob. Ptur
 Wolsztyn zob. Karpicko
 Wolsztyńskie zob. Karpicko

- Wólcze (Volzen, Stadt-See, Schloss-See), *Świdno*, jez. 53,3 16,5
- Wołogoszcz (Wolgast, Zadower See), *Sadowo*, jez. 53,3 16,1
- Wonieść (Woneszcz), jez. 52,0 16,7 s. 39
- Worowskie, *Nowoworowskie*, jez. 53,6 16,1
- Wójtowskie (Wójtostwo), *Wójtostwo*, jez. 52,5 17,3
- Wrzeczyńskie (Wrączyńskie[^]), jez. 52,5 17,2
- Wrzecień, *Lokacz*, jez. 52,9 16,0
- Wrzecień (Wrzecen, Rzeczyńskie[^]), *Rzecińskie*, jez. 52,8 16,3
- Września (Wrzesna, Wrześnica, Wrzesinska Struga), *Wrześnica*, rz. p.d. Warty 52,3 17,7 s. 95
- Wuckniksee zob. Okunko
- Wugger zob. Wogra
- Wukna (Wukkien, Wuknik-See), *Okuninek*, jez. 53,3 16,2
- Wusterwitz zob. Ostrowite
- Wutzke Fliss zob. Oska
- Wydzina, *Widzina*, rz. l.d. Mosiny (dziś kanału Mosiny) 52,2 16,7
- Wykopanie (Polna Struga), brak nazwy, rz. l.d. Samicy 51,9 16,7
- Wyrza (Rudna, Orla, Bełcząca db.), *Orla*, rz. l.d. Łobżonki 53,2 17,5
- Wysoczyzna Kaliska 400
- Wysoka Góra, góra 53,2 16,6
- Zabartowo zob. Będgoszcz
- Zabna zob. Żabno
- Zabroda zob. Nieszawa
- Zacharin zob. Czochrin
- Zachufke zob. Żelichówko
- Zacisze zob. Święte
- Zadower See zob. Wołogoszcz
- Zajączkowskie (Zayanczowskye), jez. 52,6 16,3
- Załomie (Salm, Salmsche See, Grosser See), *Kikol*, jez. 53,1 16,1
- Zamberster Fliess zob. Brzeźnica
- Zamsko zob. Słupeckie
- Zamitsee zob. Sumite
- Zamorskie, *Zamorze*, jez. 52,5 16,2
- Zapłotne (Włókno[^], Włoknińskie[^]), *Włokińskie*, jez. 52,6 17,1
- Zarębie (Sareben, Zareben, Żerdno[^]), *Żerdno*, jez. 53,6 16,2
- Zarne zob. Czarna
- Zasker See zob. Sarcz
- Zbąszyńskie zob. Błędno
- Zbęchy zob. Mościszycy
- Zbyczna[^], *Zdbica*, rz. l.d. Dobrzycy 53,3 16,5
- Zbyczno[^] (Stubicze), *Zdbiczno*, jez. 53,4 16,5
- Zdręczno zob. Drazno
- Zdroje Wielgie, *Zdrojno*, jez. 53,1 16,0
- Zdrojek[^], rz. l.d. Studzieńca 53,1 17,5
- Zdrój, rz. dopływ jez. Dobra 53,4 16,5
- Zduń, jez. 52,1 17,2
- Zdzar zob. Żdziarowita
- Zdziechowo zob. Dziechowo
- Zelesschnycza zob. Żeleźnica
- Zeligocz (Żelgoszcz[^]), *Żelgoszcz*, jez. 53,3 17,8
- Zembskie zob. Słupeckie
- Zepske (Jespe, Studnitz See), *Studzieniec*, jez. 53,4 15,9
- Zgierzyńskie, jez. 52,5 16,3
- Zglinica (Silnica), *Glinica*, rz. p.d. Notesi 53,1 16,5
- Zgniła Struga zob. Karwica
- Ziemin zob. Brniewa
- Zioło (Zioła), jez. 52,7 17,6
- Złyszczyny zob. Śliszczyny
- Zrenica zob. Żrenica
- Zrucim, jez. 52,6 15,9
- Zwiernik zob. Trzebosz
- Zwolna (Dupina), *Śremska Struga*, rz. l.d. Warty 52,6 16,0
- Żdziarowita (Zdzar, Radusz, Sława, Dębica, Peda[^], Wełnianka[^]), *Mała Welna*, rz. l.d. Welmy 52,6 17,2 s. 44, 261
- Żrenica (Zrenica, Resnica, Maskawa), *Moskawa*, rz. p.d. Warty 52,3 17,3 s. 45
- Żabianka zob. Swędznia
- Żabienka[^] (Panna), *Panna*, rz. l.d. Kwieciszewicy 52,6 17,9
- Żabińskie (Żabno), brak nazwy, jez. 52,2 16,9
- Żabno (Zabna, Saaben See, Twierdzielewskie[^]), jez. 52,5 15,6
- Żabno[^] (Mogilnickie[^]), jez. 52,6 17,9
- Żegocińska Struga[^], *Grabówka*, rz. l.d. Przosny 52,0 17,8
- Żeleźnica zob. Welma
- Żeleźnica (Zelesschnycza, Bardeczka[^], Olszówka[^]), *Wielka*, rz. l.d. Moskawy 52,2 17,4
- Żelgoszcz zob. Zeligocz
- Żelichówko (Zachufke), *Polne*, jez. 53,0 16,1
- Żeniska zob. Barycz
- Żerdno zob. Zarębie
- Żędowskie[^], jez. 52,9 17,7
- Żnińskie Duże zob. Wielkie Jezioro
- Żnińskie Małe zob. Czaple
- Żółwińskie (Solbener See), *Żółwino*, jez. 52,5 15,6
- Żurawka zob. Głuszyna

The Historical Atlas of Poland. Wielkopolska in the Second Half of the 16th Century

This study is volume number four in the series of the Historical Atlas of Poland which is intended to include eight volumes. So far, five volumes have been published, this one is the sixth one, and work is already under way on the final two volumes (no. 6: *Kujawy*, and no. 8: *Podlasie*). The core of this volume is exactly the same as in the whole series, including detailed maps of the Polish lands of the Crown in the second half of the 16th century. The main map on a scale of 1:250,000 presents all the localities that existed in the second half of the century, diversified in terms of character (towns, villages, mill settlements, etc.), size, and type of ownership. Local names are given in their 16th-century form but in modern spelling. The map shows boundaries of state and church administration, and major roads. The end of the 16th century is treated as the main chronological cross section. If any change occurred in that half-century, e.g., a settlement changed the category of its ownership or parish, the map shows the later state. Components of the natural environment (waters and forests) are presented as at the turn of the 19th century, as their previous state cannot be traced in sufficient detail.

Additional reference maps on a scale of 1:500,000 present the same subjects which were particularised in this way in the volume on the Cracow Voivodeship: ecclesiastical divisions, communities of other faiths, distribution of land ownership, and network of main and secondary roads. Some other issues are shown in small maps in the commentary section. The first part also includes plans of selected towns on a scale of 1:10,000, common for the whole series. The following towns are presented: two voivodeship cities: Poznań and Kalisz, Gniezno as the see of the Roman Catholic archdiocese, Wschowa as the capital of the land and the second largest town in Wielkopolska, Kościan, the seat of one of the largest counties (Polish: *powiats*) of the Crown, and two examples of Church and private centres typical for the town network in that region: Dolsk and Pleszew.

The volume covers the historic region known as Wielkopolska (Greater Poland) proper – the Latin term *Polonia Maior* appeared in the 13th century, and its Polish equivalent has been present in sources since the mid-15th century. The region included two voivodeships: of Poznań and Kalisz. The origin of that district of the Crown dates back to the 12th century, and the separation of the two units derives from the division into two duchies in the second half of the 13th century. This division was reflected in the preservation of two hierarchies of voivodeship offices after the final incorporation of Wielkopolska into the revived Kingdom of Poland (1313–1314). Most of both voivodeships' boundaries were formed in the 14th century. In 1343, the Wschowa Land was incorporated into the Poznań Voivodeship, and, in 1368, the Wałcz region. The complicated history of the latter prevented its boundaries from becoming stable for quite a long time. We may say that they stabilised in the mid-15th century, and more specifically: after the end of the Thirteen Years' War in 1466. Also in the 16th century, its northern and western boundaries were the subject of disputes between Poland and its neighbours. In 1668, the Margrave of Brandenburg and the Duke of Prussia conquered the Drahim Starostwo, i.e., the northernmost part of the Poznań Voivodeship. Moreover, Wielkopolska proper survived almost unchanged until 1768, when the Gniezno Voivodeship was established, covering the counties of Gniezno and Kcynia. In the second half of the 15th century, the term Wielkopolska was expanded to include in its broader meaning also the voivodeships of: Sieradz, Łęczyca, Brześć Kujawski, Inowrocław, and the lands of Wieluń and Dobrzyń. In its broadest meaning, as one of the three provinces of the Commonwealth subjected

to the Crown Tribunal in Piotrków (set up in 1578), it also included Mazovian voivodeships (those of Płock, Rawa and Mazovia), and the Royal Prussia. In this study, the term Wielkopolska means the Poznań and Kalisz Voivodeships.

Starting from the 13th century, the historical identity of Wielkopolska proper was chiefly determined by: its distinctive geographical features; proximity of and ties with Silesia, Pomerania, and Brandenburg, i.e., the territories that belonged to the Holy Roman Empire of the German Nation from the 14th century; and its gradually developing characteristic economic and social structures. The external boundaries of Wielkopolska were the borders of the state on three sides: in the south, in the west, and in the north (in the north, Wielkopolska shared a small section of its border with the Pomeranian Voivodeship). Its southern border remained unchanged from 1343. To the east Wielkopolska proper bordered on the following voivodeships: of Inowrocław, Brześć Kujawski, Łęczyca, and Sieradz, which were included in Wielkopolska in the broader sense of the term.

The volume presented to the readers is only a stage and one of the forms of presentation of the research results. The results of the team's work have been primarily gathered in a relational database, composed of several basic elements. The connecting link of individual tables is the identifier given to every settlement. The constitutive feature of that identifier is its uniqueness. At the same time, whenever a settlement point appears in the base, it must be provided with the same identifier. In the reconstruction of the settlement network of Polish lands of the 16th-century Crown, localities are marked in point topology, i.e. they are represented as dimensionless places on the map. Roads, rivers, and boundaries are linear in character. Major rivers, lakes, and, first of all, territorial state and Church structures are registered as surface structures. In this way, data is gathered on the location and range of the studied geographical and historical content. The related data is collected in the course of preliminary research and recorded in source tables. In addition to the identifier, the tables contain information about the source, e.g., archival file number and manuscript page, and the content derived from the manuscript, e.g., the transcription of proper names, numerical values, categories, and additional descriptions. Whenever possible, there are also links to source facsimiles, map application, and possibly other data sets. These materials, other data sets, and reference books provide a basis for the critical layer, i.e., the record of information generated in the course of research. The collected source forms of names make it possible to determine their 16th-century wording. The information on the taxation imposed on villages, including the number of lans (Polish: *lany*), helps identify their demographic potential and classify as large or small ones. Such a collective table contains columns corresponding to elements of the index (name, its varieties, and the present-day form, character, and size, parish and county affiliation, and type of ownership), which also serve to provide every locality with relevant symbols on the main map. The basic scope of information of the map, that is presentation of the settlement network, is a cartographic depiction of the table, and the index – its appropriately formatted printout. Also a part of the remaining content of the main map and review maps constitutes an edited presentation of this data, which provides a basis for determining the boundaries of territorial units and central functions of individual localities. The ownership map, on the other hand, is based on additional columns, including information about owners, and, in the case of manorial estates, their assignment to the category of great landed property. Any other data, e.g., data related to the distribution of communities of other faiths or customs houses, may be gathered in other tables, but is always differentiated into source and critical data, and, naturally, provided with identifiers. Source information usually refers to a specific date, e.g., the day or year, and critical data – to a specified timeframe.

During the work on previous volumes the marking of points on the map from the very beginning was based on the marking of settlements with two-dimensional signs which became circles with diameters of several hundred metres (in real scale) after being cartographically processed. At present, localities are marked with digital tools by plotting dimensionless points with coordinates on the base map, which permits much greater accuracy of the original marking.

The most important basis for reconstructing Wielkopolska's settlement was provided by tax registers, i.e., the registers of extraordinary tax imposed by the Sejm (Polish Parliament), primarily for war purposes. During the preparation of this volume, all registers of land tax (Polish: *lanowe*) from Kalisz and Poznań Voivodeships in the second half of the 16th century were compiled. These registers are available on the atlasfontium.pl website in the form of worksheets, data bases, and the Web-GIS map application integrated with scanned manuscripts.

Almost the entire area of both voivodeships has a relatively good and even source documentation in the form of tax registers. The only exception is the Wałcz County, where only four registers have survived. Of great significance for our findings were the registers of contributions imposed on Church lands. For Crown lands a similar role was played by their inspections and starostwo inventories. Printed editions of the inspections from the 16th and 17th centuries and an unpublished inspection from the years 1569–1570 were used. The fundamental source consists of canonical visitations containing the most reliable information on parish affiliation of individual settlements and their fullest list. That information should include both home farms and settlements exempt from tax, but also small hamlets usually treated in the tax documentation as integral part of large villages. Unfortunately, no such source from the 16th century has survived and we have only sources from the beginning of the next century at our disposal. The information of key significance for the atlas research is concentrated in one item of the record of canonical visitation – on the range of the parish district. This issue is usually omitted in the visitation records of the Poznań diocese in the first quarter of the 17th century. In the Kalisz archdeaconry of the Gniezno diocese, the notes are incomplete and sometimes only indirect. Moreover, for the northern ends of Wielkopolska, i.e. for the Czarnków and Kamień archdeaconries, the oldest records of canonical visitation come from the mid-17th century, i.e. from the period of basically different settlement and religious realities.

Researchers have at their disposal the electronic edition of the Dworzaczek Files making it possible to quickly search through a large collection of excerpts from court registers. This collection could not be subject to systematic preliminary research, including the reading of all notes from the studied period. It was used, however, to verify and supplement information about the settlements identified on the basis of other sources. It played a significant role in determining the ownership affiliation of villages belonging to the nobility and was often helpful in locating settlements and finding their 16th-century names.

This volume could not have been created in this way if it had not been for the achievements of the Department of the Geographical-Historical Dictionary of Wielkopolska. This fundamental study for the historical geography of Polish lands in the Middle Ages assumedly covers all references in source material by about 1530. The dictionary of the Poznań Voivodeship is almost complete. The file for the Kalisz Voivodeship takes into account primarily the published sources and some archival units and series.

The list of used maps can be divided into four groups. The first one includes the oldest pieces which were the least useful (Wapowski, Grodecki, and Pograbka). The second one was used to analyse general spatial relations (Freudenhammer, von Pfau, and von Schmettau). The third one included data for drawing the road network and physiography, and partly to locate localities (Schrötter, Perthées, Gilly, Gaul, Urmesstischblätter, and Quartermaster's map). The fourth group consists of reference maps (base maps, *Grundkarten* in German): the Military Geographical Institute (WIG) on a scale of 1:100,000, and contemporary topographic surveys.

The 16th-century map of Wielkopolska shows three basic physiographic elements of the geographical environment: relief, river network, and forests. In accordance with the assumptions adopted in this series, the reconstruction of river network and the range of forests are based on the earliest cartometric and fairly detailed cartographic materials from the turn of the 19th century, enabling a relatively reliable reconstruction of those elements.

The area of both voivodeships was divided into counties. In terms of tax administration the Poznań Voivodeship was composed of four such units: the Poznań, Kościan, Wałcz, and Wschowa counties, the last one being the only one in those voivodeships called land. The Kalisz Voivodeship in turn was divided into six counties: of Kalisz, Konin, Pyzdry, Gniezno, Kcynia, and Nakło. From the perspective of court administration, the Poznań County included also the Wałcz tax county. The main seat of the “Wielkopolska General,” as the general starosta was sometimes referred to, was Poznań, where also his deputy (*surogator*) worked, taking part in trials and accepting disputable and land files. The general starosta controlled the castles in Kalisz, Kościan, Pyzdry, Konin, Gniezno, and Kcynia. The Nakło starosta was independent of the general starosta of Wielkopolska, thus being the only independent starosta in the Kalisz Voivodeship.

The map also shows titular seats of castellans. Środa was the traditional venue of regional assembly – *sejmik* – of the nobility from the Kalisz and Poznań Voivodeships. The *sejmik* at Środa elected twelve deputies for the General Sejm. The regional *sejmik* called “general” convened at Koło. It was attended

by the nobility from the abovementioned voivodeships, as well as from the voivodships of Łęczyca, Sieradz, and Kujawy with the Dobrzyń Land.

Most of the area of Wielkopolska proper was part of the dioceses of Poznań and Gniezno, only several localities belonged to the Włocławek diocese, and a few to the Wrocław diocese. Further levels of church territorial administration were archdeaconries, deaneries, and parishes. The centres of those units are marked on the main map and reference map no. 3, just like the boundaries of dioceses and archdeaconries. The range of deaneries, on the other hand, is depicted only on a reference map, and that of parishes only on the main map.

There are marked parish centres and pastoral districts operating in the late 16th century. Chapels of ease with their own pastoral districts are treated equally with them and marked in the same way (file number and boundaries) as parishes proper. The second assumption adopted for the series is the marking of parish churches occupied by Protestants, whose functions and districts were not abolished by the authorities of the Roman Catholic Church. These churches are presented in the same way as the churches remaining in the hands of Catholics. The information about Protestant churches is included in a separate chapter and presented on a separate map. In legal terms, there were two variants of changes in the status of churches, and, consequently, in the network of pastoral districts in the Gniezno diocese: the establishment of a new parish in an area separated from the already existing parish and abolishment/disappearance of a parish and the incorporation of its area into the neighbouring parish.

Parish affiliation of individual localities in the Kalisz and Gniezno archdeaconries was easy to establish in a majority of cases. In the case of the Kamień archdeaconry, with poor Church sources, the scale of problems was definitely greater. In the Wielkopolska part of the Gniezno diocese, there were 310 parishes, of which 306 had their centres in the Kalisz Voivodeship, 12 were filial parishes, 67 urban parishes, and 239 rural ones.

The Wielkopolska volume of the Atlas is the last volume covering a major part of the Gniezno diocese, so it sums up the findings made to date and presents the statistics describing this diocese in the late 16th century.

The areas where Roman Catholic parish structures disappeared permanently and the Poznań ordinary lost his control could not be covered by the cartographic reconstruction of parish districts. In simplest terms it means that the boundaries of the Poznań diocese in the west, south and north should be mapped out along state boundaries and that in some westernmost patches of the Wałcz Land the jurisdiction of the Poznań bishop could be only titular because of the absence of Roman Catholic parishes. The eastern part of the Poznań diocese very distinctly entered the area of the Kalisz Voivodeship. The boundary line between the Poznań and Gniezno dioceses changed in the Middle Ages: the area of Czestram originally belonged to the Gniezno diocese and was taken over by the Poznań diocese. The "Krotoszyn enclave" was the vestige of the former affiliation of that area to the Gniezno diocese. A few parishes of the Wrocław diocese were located in the Poznań Voivodeship in the Wschowa Land in the second half of the 16th century.

The breakdown into local archdeaconries of the Wielkopolska part of the Poznań diocese did not cover the part of the diocese located north of the Noteć River and reserved for the fourth archdeacon.

It is difficult to reconstruct the deanery division of the Poznań diocese at the end of the 16th century for it was the time of its restructuring. Particularly dubious is the nature of the Świebodzin district and the part of the Poznań diocese behind the Noteć River.

The cartographic reconstruction of the territorial structures of the Roman Catholic Church is accompanied by a list of Church administration units in Wielkopolska.

The map of churches of other faiths in Wielkopolska shows their distribution in the second half of the 16th century. The term "church of other faith" (Polish: *zbór*) means the community of the faithful operating in a given locality under the pastoral care of an Evangelical minister with an active church or house of prayer. There are two types of such churches marked on the map. First, certain churches of other faiths whose existence in the analysed period is confirmed by the sources from the second half of the 16th century. Second, the churches of other faiths whose existence can be considered probable. It means that information on their operation comes from the sources from the early 16th century. In the second half of the 16th century, in Wielkopolska, there were churches of four Protestant denominations: Evangelical Church of the Augsburg Confession (Lutheran, 92 churches), Unity of Bohemian Brethren (44), Evangelical Reformed Church (Calvinist, 3), and one of Polish Brethren (Arian).

The commentary part presents the distribution of Jewish population living in the towns and cities of Wielkopolska. There are no Jewish communities, synagogues (temples, houses of prayer), or cemeteries marked on the map, since for many urban centres it is impossible to locate not only synagogues but occasionally even Jewish districts due to the absence of sources for the period. Only plans of the cities of Gniezno, Kalisz, and Poznań in the second half of the 16th century reconstructed in this volume depict synagogues (Gniezno, Kalisz, and Poznań) and a Jewish cemetery (Kalisz). The Annexes at the end of the chapter include lists of towns and cities in Wielkopolska where the presence of Israelites is recorded in the sources along with the relevant entries relating to the Jewish population (first of all, from the tax registers from the second half of the 16th century).

On the main map, we have marked independent settlements having their own names and forming settlement centres whose inhabitants exploited specific areas. The ownership or parish affiliation was not of decisive significance here; we made divisions into two localities only when there was confirmed information on separate names for those parts and they could be singled out in spatial terms. The scope of such differences varied, especially with respect to home farms and farm facilities. The units of the two categories often constituted parts of villages and in such cases are not presented as separate settlement points. However, they happened to be separate groups of buildings with their own names and, then, were marked on the map if they could be located in a reliable way.

Settlement in the Kalisz Voivodeship was evidently related to geological conditions. There was no settlement on sands – characteristic of the least populated north-western area of the Nakło County, north-east of the Kcynia County, the borderland between Konin and Kalisz, and southern parts of the Kalisz County.

In the second half of the 16th century, the most intensive development of settlement in the Poznań Voivodeship took place in a part of the Poznań County and in the entire Wałcz County in the areas located north of the Noteć Forest and Noteć River. Those were wooded areas with rather poor soil, expanded river network, and many lakes, especially in the Wałcz County. In the second half of the 16th century, in the Wałcz and Nakło Counties and the part of the Poznań County behind the Noteć River, at least 107 new settlement units were established, of which 51 in the Crown lands (14 in the Drahim Starostwo, 14 in the Wałcz Starostwo, 23 in the Ujście Starostwo), and 56 in the lands belonging to the nobility (at least 10 in the Wałcz County, 23 in the Nakło County, and 23 in the part of the Poznań County behind the Noteć River). South of the Noteć River new settlements were a rare thing.

The map shows rural settlements divided into large villages (probably with more than 200 inhabitants) and small villages. The size of settlements was estimated on the basis of data included in tax registers. Like in the previous volumes of the Atlas, the adopted multipliers made it possible to convert data from registers into the estimated number of population. In the case of data on the number of representatives of individual occupational groups, the adopted multipliers made it possible to estimate the size of family household per one person recorded in the register.

Around 1600, in Wielkopolska there were 160 large and small towns and cities: 93 in the Kalisz Voivodeship, and 67 in the Poznań Voivodeship. In the 16th century, 11 new centres in the Kalisz Voivodeship received urban charter. Six out of them did not maintain their urban functions in the 16th century and the operation turned out to be unsuccessful one. In the Poznań Voivodeship, only two new centres received urban charter: Leszno and Bojanowo, but the foundation of the latter turned out to be a failed operation. In Wielkopolska, there were also new towns being founded next to the already existing and operating ones, termed – accordingly – as New Towns.

We have treated as castles the objects termed in Latin sources as *castrum*, *arx* and by the Polish word *zamek*, which constituted defensive seats or permanent or temporary places of residence of their owners or their officials, usually located in the centre of the estate or a complex of lands and playing a role in administering the estate, and, additionally, performing representative functions and acting as carriers of certain ideas. The castle at Drahim (Stare Drawsko) was a separate settlement unit in Wielkopolska. The name of the castle is given according to its 16th century name. The castle at Koło was very distant from the town and was also treated as a separate settlement unit. All in all, 40 castles are marked in the studied area. Their number in both voivodeships was similar. A half of them belonged to the nobility and only three to the Church, the rest was the royal property. The vast majority of them were located in the vicinity of towns.

At the end of the 16th century, there were 11 abbeys in the studied area, and their seats are marked on the main map, also when they were not separate settlement units. In the Poznań Voivodeship, in the area of the Poznań diocese, there were the following abbeys: Benedictine one at Lubiń and Cistercian ones at Bledzewo, Obra, Owińska (female), Paradyż, and Przemęt – six abbeys altogether. In the Kalisz Voivodeship, within the Gniezno diocese, there were five abbeys: Benedictine one at Mogilno, Cistercian ones at Łąd, Ołobok (female), and Wągrowiec, and Canons Regular one at Trzemeszewo. All the abbatial monasteries and convents were located in places slightly remote from the localities in which they were included, the only exception being the Cistercian abbeys and monasteries at Łąd and Paradyż, constituting separate settlement units.

The Crown lands in the Poznań and Kalisz Voivodeships were organised in the administrative units of the lowest grade called *starostwa* (singular: *starostwo*). Their head official (called *starosta*) had broad judicial and administrative powers, while another type, without public functions, called *starosta niegrodowy*, was a holder of the lands belonging to the *starostwo* and collected all income related to the post. In the mid-16th century, there were three such juridical units in those voivodeships: the general *starostwo* of Wielkopolska (its jurisdiction extended to almost the entire area of the two voivodeships), and the *starostwa* of Wschowa and Nakło.

The municipal ownership in the Poznań and Kalisz Voivodeships included almost exclusively the settlements belonging to royal cities. Like in the Atlas volumes devoted to the Cracow and Sandomierz Voivodeships, we have decided to show great landed estates. Since Wielkopolska tax registers from 1591 cover only some counties, the registers from the early 1580s (1580–1583) were adopted as a basis. The composition of the wealth elite in Wielkopolska was subject to permanent changes resulting from the dying out or weakening of the position of some families with a simultaneous growth of wealth of others. The assets of the king and Church institutions are presented as at the end of the 16th century. The map of land ownership distribution (on a scale of 1:500,000) shows the breakdown of land into five categories of owners: the king, ecclesiastical institutions, towns, magnates, and middle and petty nobility. A mixed ownership is indicated by the location of the settlement point on the boundary of ownership categories.

Like in the case of other Polish lands, the names in the Poznań and Kalisz Voivodeships are not homogeneous from the perspective of their history and origin. Many toponyms existing in the 16th century were the continuation of names from earlier ages. The heritage of pre-Slavic times consists of a dozen or so names, chiefly of rivers, from the area of the former Kalisz and Poznań Voivodeships.

Of fundamental significance for the process of marking out roads was the gathering of primarily data making it possible to determine interchange points understood as the sites where several major roads could meet. The basic sources were primarily inspections of the lands of the Crown (Polish: *lustracja*), privileges, endowments, duty and toll examinations, list of markets at the borderline between Silesia and Wielkopolska in the mid-16th century, selected normative acts, tax registers, and calculations of custom houses in Wielkopolska. The transport network is presented in two places: on the main map (on a scale of 1:250,000) and on a separate thematic map on a scale of 1:500,000. In the latter case, roads are divided – in accordance with the rules of the series – into *main* and *secondary* roads.

Like the main map, the plans of towns have been reconstructed primarily on the basis of written sources from the 16th century (directly or through the source literature), and cartographic sources from the turn of the 19th century. The first ones provide information on the existence of individual objects, and the later plans and maps show their approximate range two centuries later. The legend of the plans of towns includes seven basic surface symbols (in the whole series). Buildings are divided into three categories: urban, suburban, and rural ones. These are not outlines of buildings, but the plot of lands assigned for building development. Whenever the ownerships divisions which survived in the oldest cartographic sources could reflect the parcelling out for locations with certain probability, they were marked in the form of a full network or only dashes showing the width and direction of the property. In the case of suburban and rural buildings, our knowledge of their spatial range is usually limited to the fact that farmyards with houses and farm buildings stretched along the road. The buildings for which their 16th-century size and shape can be determined at least with a high probability are shown separately. This primarily refers to fortified facilities and church buildings. With respect to the use of undeveloped areas several categories were singled out. There are marked gardens, i.e., small and usually fenced areas of intensive mixed cultivation, including orchards and vineyards. Arable land is

shown as farmland. Meadows, pastures, and wasteland constitute a separate category and their spatial identification is primarily based on the reconstruction of natural conditions such as flood land. In the vicinity of towns there were usually also areas for which there are no grounds to assign them to one of these categories. These can be seen on the reconstruction as agricultural land for gardens.

The names given in the plans are documented in 16th-century sources. The marked road network is to a great extent the result of juxtaposition of the image of settlements with cartographic sources from the 18th and 19th centuries. Mainly the latter provide a basis for the reconstruction of rivers and water reservoirs which also takes into account available source mentions and the results of archaeological and hydrological research. For the avoidance of geometric distortions, the entire content is marked on a precise contemporary map projection.

The volume presents and briefly discusses the coat of arms of the voivodeships and of the towns shown on the plans on a scale of 1:10,000.

Translated by Aneta Dylewska

Table 41. Structure of landed property at the end of the 16th century

District/Land/ Voivodeship	Property																					
	Total		Royal		Ecclesiastical		Large noble estates		Other noble estates		Municipal											
	km ²	Number of settl.	km ²	Number of settl.	km ²	Number of settl.	km ²	Number of settl.	km ²	Number of settl.	km ²	Number of settl.										
Dist. of Gniezno	3058	516	152	5%	24	5%	880	29%	145	28%	250	8%	41	8%	1776	58%	306	59%	0	0%	0	0%
Dist. of Kalisz	3264	462	312	10%	29	6%	298	9%	45	10%	131	4%	24	5%	2451	75%	354	77%	72	2%	11	2%
Dist. of Kcymia	2384	285	57	2%	4	1%	403	17%	54	19%	184	8%	18	6%	1740	73%	209	73%	0	0%	0	0%
Dist. of Konin	2312	336	270	12%	44	13%	195	8%	26	8%	66	3%	8	2%	1765	76%	254	76%	16	1%	4	1%
Dist. of Nakło	3229	223	332	10%	19	9%	253	8%	18	8%	662	21%	40	18%	1982	61%	146	65%	0	0%	0	0%
Dist. of Pyzdry	2880	433	167	6%	25	6%	360	12%	58	13%	574	20%	76	18%	1746	61%	269	62%	33	1%	5	1%
Kalisz Voiv.	17127	2255	1290	7%	145	6%	2389	14%	346	15%	1867	11%	207	9%	11 460	67%	1538	68%	121	1%	20	1%
Dist. of Kościan	5175	628	232	4%	23	4%	865	17%	99	16%	1070	21%	113	18%	2969	57%	386	61%	39	1%	7	1%
Dist. of Poznań	8979	769	990	11%	70	9%	1355	15%	145	19%	2882	32%	204	27%	3675	41%	331	43%	77	1%	20	3%
Dist. of Wałecz	1945	87	920	47%	36	41%	0	0%	0	0%	235	12%	15	17%	770	40%	35	40%	20	1%	1	1%
Land of Wschowa	554	44	7	1%	1	2%	55	10%	5	11%	235	42%	14	32%	242	44%	22	50%	15	3%	2	5%
Poznań Voiv.	16 653	1528	2149	13%	130	8%	2275	14%	249	16%	4422	26%	346	23%	7656	46%	774	51%	151	1%	30	2%
Wielkopolska	33 780	3783	3439	10%	275	7%	4664	14%	594	16%	6289	18%	553	15%	19 116	57%	2312	61%	272	1%	50	1%

Historischer Atlas Polens. Großpolen in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts

Die vorliegende Arbeit ist Band 4 der Reihe „Historischer Atlas Polens“. Von den geplanten acht Bänden sind bislang fünf erschienen, der vorliegende Band ist der sechste, und die Arbeiten an zwei letzten (Bd. 6: Kujawien, Bd. 8: Podlachien) sind bereits im Gange. Der Kerninhalt des vorliegenden Bandes – wie in der gesamten Reihe – sind detaillierte Karten der polnischen Lande, die in der zweiten Hälfte des 16. Jh. zur Krone gehörten. Die Hauptkarte im Maßstab 1:250.000 stellt sämtliche Orte dar, die es in der zweiten Hälfte jenes Jahrhunderts gegeben hat, unterschieden nach ihrem Status (Städte, Dörfer, Mühlensiedlungen etc.), der Größe sowie den Besitzverhältnissen. Die Ortsnamen richten sich nach dem Stand des 16. Jh., werden aber in der heutigen Schreibweise angegeben. Auf der Karte sind die staatlichen und kirchlichen Verwaltungsgrenzen sowie wichtige Straßen verzeichnet. Chronologisch maßgebend ist vor allem das Ende des 16. Jh. Ist es in der zweiten Hälfte des 16. Jh. zu Veränderungen gekommen, etwa im Hinblick auf die Besitzverhältnisse oder die Zugehörigkeit zu einer Pfarrei, bildet die Karte den späteren Zustand ab. Elemente der physischen Geografie (Gewässer und Wälder) sind entsprechend dem Stand an der Wende vom 18. zum 19. Jh. dargestellt, da der frühere Stand nicht detailliert genug rekonstruierbar ist.

Auf zusätzlichen Karten im Übersichtsmaßstab 1:500.000 sind die gleichen Sachverhalte verzeichnet, wie sie bereits in dem Band über die Woiwodschaft Krakau dargestellt wurden: kirchliche Gliederungen, Gemeinden von Andersgläubigen, Verteilung des Grundbesitzes, das Netz von Haupt- und zweitrangigen Straßen. Einigen weiteren Themen sind die kleinen Karten im Kommentarteil gewidmet. Zum ersten Teil gehören auch ausgewählte Stadtpläne im Maßstab 1:10.000, der in der gesamten Reihe verwendet wird. Dargestellt sind die beiden Woiwodschaftshauptstädte Poznań (Posen) und Kalisz (Kalisch) sowie Gniezno (Gnesen) als Sitz einer Metropole der katholischen Kirche. Weiterhin finden wir Wschowa (Fraustadt) als Hauptort des gleichnamigen Landkreises und zugleich zweitgrößte Stadt Großpolens, Kościan (Kosten) als Verwaltungssitz eines der größeren Landkreise der Krone, sowie Beispiele von für das Städtenetz dieser Region typischen kirchlichen und privaten Zentren: Dolsk (Dolzig) und Pleszew (Pleschen).

Der Band umfasst eine historische Region, die als eigentliches Großpolen bezeichnet wird – der lateinische Terminus *Polonia Maior* stammt aus dem 13. Jh., seine polnische Entsprechung ist in Quellen seit Mitte des 15. Jh. belegt. Sie bestand aus zwei Woiwodschaften: Poznań und Kalisz. Die Ursprünge dieser Provinz der Krone reichen ins 12. Jh. zurück, die Entstehung zweier separater Einheiten geht auf die Aufteilung in zwei Herzogtümer in der zweiten Hälfte des 12. Jh. zurück. Nach der endgültigen Angliederung Großpolens an das wiederhergestellte Königreich Polen (1313–1314) spiegelte sich dies schließlich in der Etablierung von Hierarchien zweier Woiwodschaftsämter wider. Die Grenzen der beiden Woiwodschaften bildeten sich größtenteils im 14. Jh. heraus. 1343 wurde das Land Wschowa und 1368 das Gebiet Wałcz (Krone) an die Woiwodschaft Poznań angegliedert. Die komplizierten Geschehnisse des letztgenannten Gebietes verhinderten über einen längeren Zeitraum eine Stabilisierung seiner Grenzen. Grob gesagt kam es dazu erst Mitte des 15. Jh., und zwar mit dem Ende des Dreizehnjährigen Krieges 1466. Auch im 16. Jh. waren die nördliche und westliche Grenze des Gebietes Wałcz Gegenstand von Auseinandersetzungen zwischen Polen und seinen Nachbarn. So besetzte 1668 der Markgraf Brandenburgs und Herzog Preußens die Starostei Drahim (Draheim), d. h. den nördlichsten Teil der Woiwodschaft Posen. Davon abgesehen, existierte das eigentliche Großpolen

territorial fast unverändert bis zum Jahre 1768, als die Woiwodschaft Gniezno gebildet wurde, die die Kreise Gniezno und Kcynia (Exin) umfasste. In der zweiten Hälfte des 15. Jh. erfuhr der Begriff Großpolen eine Bedeutungserweiterung: Im weiteren Sinn umfasste er nun auch die Woiwodschaften Sieradz, Łęczyca, Brześć Kujawski (Brest), Inowrocław (Inowrazlaw) sowie die Lande Wieluń (Welun) und Dobrzyń (Dobrin). Im weitesten Sinne umfasste es als eine von drei Provinzen der Rzeczpospolita, die dem (1578 gegründeten) Krontribunal in Piotrków (Petrikau) unterstand, auch die masowischen Woiwodschaften (Płock/Plock, Rawa und Masowien) und Königlich-Preußen. Im vorliegenden Band verstehen wir als Großpolen die Woiwodschaften Posen und Kalisz.

Maßgebend für die geschichtliche Spezifik des eigentlichen Großpolens seit dem 13. Jh. waren vor allem geografische Merkmale, seine Nähe und die Verbindungen zu Schlesien, Pommern und Brandenburg, d. h. Gebieten, die seit dem 14. Jh. zum Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation gehörten, sowie die sich allmählich herausbildende besondere wirtschaftliche und soziale Struktur. Die Außengrenzen Großpolens waren gleich von drei Seiten zugleich Staatsgrenzen: im Süden, im Westen und im Norden (im Norden hatte Großpolen auch eine kurze gemeinsame Grenze mit der Woiwodschaft Pommern). Die südliche Grenze blieb ab 1343 unverändert. Im Osten grenzte das eigentliche Großpolen an die Woiwodschaften Inowrocław, Brześć Kujawski, Łęczyca und Sieradz, für die der Begriff Großpolen im weiteren Sinn stand.

Der hier vorgelegte Band ist lediglich eine Etappe und zugleich eine Form der Präsentation von Forschungsergebnissen. Diese wurden und werden vor allem in einer relationalen Datenbank gespeichert, die wiederum aus einigen Grundelementen besteht. Verbindendes Glied zwischen den einzelnen Tabellen ist die jeder Siedlung verliehene Kennung, deren konstitutives Merkmal die Einmaligkeit ist. Sooft ein Siedlungspunkt in der Datenbank erscheint, muss er mit derselben Kennung versehen werden. Bei der Rekonstruktion des Siedlungsnetzes der polnischen Lande der Krone im 16. Jh. wurden die Ortschaften gemäß der Punkttopologie markiert, sie bilden somit auf der Karte dimensionslose Punkte. Liniencharakter hingegen haben Straßen, Flüsse und Grenzen. Als Flächenobjekte sind größere Flüsse, Seen sowie vor allem staatliche und kirchliche Gebietsstrukturen erfasst. Auf diese Weise werden Daten zur Lage und Ausdehnung der zu untersuchenden geografisch-historischen Inhalte gespeichert. Im Laufe der Recherche werden diesbezügliche Angaben gesammelt und in Quellentabellen vermerkt. Neben der Kennung enthalten diese Informationen über die Quelle, z. B. Archivsignatur und Manuskriptseite, sowie über die daraus entnommenen Inhalte, z. B. die Transkription von Eigennamen, Zahlenwerte, Kategorien, zusätzliche Beschreibungen. Nach Möglichkeit finden sich dort auch Querverweise zum Faksimile der Quelle, zu einer Kartenapplikation und eventuell zu anderen Datensätzen. Auf der Grundlage dieser Materialien, anderer Datensätze sowie der Fachliteratur wird eine kritische Übersicht zusammengestellt, d. h. eine Aufzeichnung der im Laufe der Untersuchungen gewonnenen Erkenntnisse. Die überlieferten Namenformen erlauben es, den Wortlaut für das 16. Jh. zu ermitteln. Die Angaben über die Besteuerung eines Dorfes, vor allem über die Anzahl der Hufen, helfen dabei, sein demografisches Potenzial zu bestimmen und es als groß oder klein einzustufen. So eine Überblickstabelle enthält Rubriken, die den einzelnen Indexeinträgen entsprechen (Ortsname, seine Varianten und die heutige Form, Status und Größe, die Pfarrei- und Kreiszugehörigkeit, Eigentumsform), die zugleich dazu dienen, jedem Ort eine entsprechende Symbolik auf der Hauptkarte zu verleihen. Der grundlegende Informationswert der Karte, d. h. die Präsentation des Siedlungsnetzes, ist die kartografische Abbildung dieser Tabelle, der Index – ihr entsprechend formatierter Ausdruck. Auch ein Teil der übrigen Inhalte der Hauptkarte und der Übersichtskarten ist eine bearbeitete Präsentation dieser Daten. Auf ihrer Grundlage werden die Grenzen territorialer Einheiten und die Zentralfunktionen einzelner Orte ermittelt. Die Eigentumskarte hingegen wird anhand von zusätzlichen Rubriken mit Informationen über den Besitzer sowie – bei Adelsgütern – über ihre Zuordnung zur Kategorie des Großgrundbesitzes erstellt. Angaben über andere Fragen, z. B. über die Lokalisierung von Gemeinden Andersgläubiger oder auch Zollkammern, können in anderen Tabellen gespeichert werden, stets jedoch unterteilt in Quellen- und kritische Information und natürlich mit der entsprechenden Kennung versehen. Die Quelleninformationen beziehen sich gewöhnlich auf einen konkreten Zeitpunkt, z. B. ein Datum oder eine Jahreszahl, die kritischen Informationen hingegen auf einen bestimmten Zeitraum.

Bei der Erstellung der vorherigen Bände war der Eintrag eines Punktes auf der Karte von Anfang an gleichbedeutend damit, dass die jeweilige Siedlung mit einem zweidimensionalen Zeichen versehen wurde, das nach kartografischer Bearbeitung zu einem Kreis mit einem Durchmesser von einigen hundert

Metern (im wirklichen Maßstab) wurde. Heute indes erfolgt die Kennzeichnung einer Ortschaft mit digitalen Mitteln über den Eintrag eines dimensionslosen Punktes auf die Basiskarte, der lediglich seine Koordinaten besitzt, was eine viel höhere Genauigkeit der ursprünglichen Kennzeichnung bedeutet.

Die wichtigste Grundlage für eine Rekonstruktion des Siedlungsstandes in Großpolen waren die Steuerregister, d. h. die Verzeichnisse einer Sondersteuer, die vom Sejm vor allem für Kriegszwecke beschlossen wurde. Im Rahmen der Arbeiten am vorliegenden Band wurde eine Edition sämtlicher Hufensteuerregister aus den Woiwodschaften Kalisz und Posen aus der zweiten Hälfte des 16. Jh. erstellt. Verfügbar sind sie auf der Website atlasfontium.pl in Form von Tabellenkalkulationen, einer Datenbank und einer Web-GIS-Kartenapplikation, integriert mit Scans der Manuskripte.

Fast das gesamte Gebiet der beiden Woiwodschaften ist in Form von Steuerregistern relativ gut und gleichmäßig in Quellen dokumentiert. Eine Ausnahme bildet der Kreis Wałcz, für den lediglich vier Verzeichnisse erhalten geblieben sind. Von erheblicher Bedeutung für unsere Ermittlungen waren die Verzeichnisse von Kontributionen, mit denen kirchliche Güter belegt wurden. Für die königlichen Güter haben deren Lustrationen sowie Bestandsaufnahmen der Starosteien eine ähnliche Rolle gespielt. Es wurden die im Druck veröffentlichten Lustrationen aus dem 16. und 17. Jh. sowie eine bisher unveröffentlichte aus dem Zeitraum 1569–1570 verwertet. Eine Quelle von fundamentaler Bedeutung sind Akten der Kirchenvisitationen. Sie enthalten die verlässlichsten Informationen zur Pfarreizugehörigkeit der einzelnen Siedlungen und zugleich deren vollständigste Auflistung. Eingang finden sollten hier auch die von der Steuer befreiten Vorwerke oder die kurz zuvor gegründeten Siedlungen sowie kleine Weiler, die in der fiskalischen Dokumentation gewöhnlich als integrale Teile eines größeren Dorfes behandelt wurden. Leider ist keine derartige Quelle aus dem 16. Jh. erhalten geblieben und wir verfügen ausschließlich über jene vom Anfang des nächsten Jahrhunderts. Die für die atlasbezogene Forschung wesentlichen Informationen betreffen vor allem einen Punkt des Visitationsprotokolls – jenen über die Ausdehnung des Pfarrbezirks. Bei Visitationen in der Diözese Poznań im ersten Viertel des 17. Jh. wurde diese Frage in der Regel nicht berührt. Im Archidiakonats Kalisz der Diözese Gniezno sind entsprechende Eintragungen unvollständig und manchmal nur indirekt. Darüber hinaus stammen die ältesten Visitationsprotokolle für die nördlichen Randgebiete Großpolens, d. h. für die Archidiakonate Czarnków (Czarnikau) und Kamień (Kamin), erst von Mitte des 17. Jh., d. h. aus einer Zeit, da die Siedlungs- und Konfessionsverhältnisse sich bereits grundlegend geändert hatten.

Den Forschern steht die elektronische Edition der *Teki Dworzaczka* zur Verfügung, so dass sie schnell eine umfangreiche Sammlung von Auszügen aus Gerichtsbüchern durchsuchen können. Diese Ressource konnte zwar nicht durch eine systematische Recherche erfasst werden, die die Lektüre sämtlicher Vermerke aus dem betreffenden Zeitraum umfasst hätte, sie diente hingegen zur Überprüfung und Ergänzung von Informationen über Siedlungen, die aufgrund anderer Quellen identifiziert wurden. Sie spielte zudem eine bedeutende Rolle bei der Ermittlung der Besitzverhältnisse adliger Dörfer und war oft eine Hilfe bei der Lokalisierung von Siedlungen und bei der Ermittlung der Siedlungsnamen im 16. Jh.

Der vorliegende Band hätte in dieser Form nicht entstehen können ohne die Erkenntnisse der Arbeitsstelle Historisch-Geographisches Wörterbuch Großpolens (Pracownia Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski). Dieses Basiswerk für die historische Geographie der polnischen Lande im Mittelalter umfasst im Prinzip sämtliche Quellenhinweise bis etwa 1530. Das Wörterbuch für die Woiwodschaft Poznań ist so gut wie vollendet. In der Kartei für die Woiwodschaft Kalisz sind zurzeit vor allem veröffentlichte Quellen sowie ausgewählte Archiveinheiten und -reihen berücksichtigt.

Die Liste der verwerteten Karten lässt sich in vier Gruppen einteilen. Die erste sind die ältesten Denkmäler der Kartographie, die nur zu einem sehr geringen Grad nützlich waren (Wapowski, Grodecki, Pograbka). Die zweite diente zur Analyse allgemeiner Raumverhältnisse (Freudenhammer, von Pfau, von Schmettau). Die dritte ist eine Quelle von Daten für die Zeichnung des Straßennetzes, der Physiographie, teilweise auch für die Anlage von Ortschaften (Schrötter, Perthées, Gilly, Gaul, Urmesstischblätter, Karte der Quartiermeisterei). Die vierte Gruppe schließlich bilden die Referenzkarten: WIG im Maßstab 1:100.000 sowie zeitgenössische topographische Aufnahmen.

Auf der Karte Großpolens im 16. Jh. sind drei grundlegende physiographische Gegebenheiten erfasst: das Relief, das Wassernetz und die Bewaldung. Wie für diese Reihe des Atlases vorgesehen, wurde die Rekonstruktion des Wassernetzes und der Ausdehnung der Wälder auf der Basis der frühesten kartometrischen und relativ genauen kartographischen Materialien von der Wende des 18. zum 19. Jh. vorgenommen, die es erlauben, diese Gegebenheiten möglichst zuverlässig abzubilden.

Das Gebiet der beiden Woiwodschaften war in Kreise gegliedert. Hinsichtlich der fiskalischen Verwaltung bestand die Woiwodschaft Poznań aus vier derartigen Einheiten: den Kreisen Poznań, Kościan, Wałcz und Wschowa. Letzterer wurde als einziger auf dem Territorium der betreffenden Woiwodschaften als Land bezeichnet. Die Woiwodschaft Kalisz war ihrerseits in sechs Kreise gegliedert: Kalisz, Konin, Pyzdry (Peisern), Gniezno, Kcynia und Nakło (Nakel). Aus der Sicht der Gerichtsverwaltung umfasste der Kreis Poznań auch das Gebiet des Steuerkreises Wałcz. Der Hauptsitz des „großpolnischen Generals“, wie der Generalstarost manchmal genannt wurde, war Poznań, wo auch sein Stellvertreter – der Surrogator – waltete, der an Gerichten teilnahm sowie Streit- und Grundbuchakten entgegennahm. Dem Generalstarosten unterlagen die Burgen in Kalisz, Kościan, Pyzdry, Konin, Gniezno und Kcynia. Der Starost von Nakło war unabhängig vom Generalstarosten Großpolens, so dass er der einzige selbstständige Starost in der Woiwodschaft Kalisz war.

Auf der Karte verzeichnet sind auch die Titularsitze der Kastellanen. Der traditionelle Ort für Sitzungen des Landtags, zu dem Adlige aus den Woiwodschaften Kalisz und Poznań kamen, war Środa (Schroda). Auf den Zusammenkünften in Środa wurden zwölf Abgeordnete für das Nationalparlament gewählt. Der General- (Provinzial-)landtag tagte in Koło (Kolo). An dessen Sitzungen nahmen Adlige aus den erwähnten Woiwodschaften sowie aus den Woiwodschaften Łęczyca, Sieradz und aus den kujawischen Woiwodschaften (einschließlich Dobriner Land) teil.

Die meisten Gebiete des eigentlichen Großpolens gehörten zu den Diözesen Poznań und Gniezno, nur etwa ein Dutzend Ortschaften zur Diözese Włocławek und einige wenige zur Diözese Wrocław (Breslau). Die weiteren Ebenen der kirchlichen Territorialverwaltung waren die Archidiakonate, Dekanate und Pfarreien. Die Verwaltungssitze dieser kirchlichen Einheiten sind auf der Hauptkarte sowie auf der Übersichtskarte Nr. 3 eingetragen, wie auch die Grenzen der Diözesen und Archidiakonate. Die territoriale Ausdehnung der Dekanate ist hingegen nur aus der Übersichtskarte und die der Pfarreien nur aus der Hauptkarte ersichtlich.

Eingetragen sind die Verwaltungssitze der Pfarreien sowie der Seelsorgebezirke – nach dem Stand vom Ende des 16. Jh. Genauso verfahren wurde mit den Filialkirchen mit eigenen Seelsorgebezirken, die analog (Signatur und Grenzen) zu den eigentlichen Pfarreien eingetragen sind. Die zweite für die vorliegende Reihe geltende Regel ist die Darstellung der von den Protestanten übernommenen Pfarrkirchen, deren Funktion und Zuständigkeitsbereich von der katholischen Kirchenleitung noch nicht aufgehoben worden war: diese werden genauso dargestellt wie die in katholischer Hand verbliebenen Kirchen. Informationen zu protestantischen Gotteshäusern finden sich in einem eigenen Kapitel erfasst und sind auf einer separaten Karte dargestellt. Für Änderungen am Status der Kirchen und dadurch in der Einteilung der Seelsorgebezirke in der Diözese Gniezno gab es aus rechtlicher Sicht zwei Möglichkeiten: die Gründung einer neuen Pfarrei auf dem klar umgrenzten Gebiet einer zuvor bereits bestehenden Pfarrei oder die Auflösung/der Wegfall einer Pfarrei durch die Angliederung ihres Territoriums an die Nachbarpfarrei.

Bei der Ermittlung der Pfarreizugehörigkeit der einzelnen Ortschaften auf dem Gebiet der Archidiakonate Kalisz und Gniezno gab es in den meisten Fällen keine größeren Schwierigkeiten. Im Falle des Archidiakonats Kamień, mit einem schlechteren Bestand an kirchlichen Quellen, war die Lage wesentlich schwieriger. Der großpolnische Teil der Diözese Gniezno umfasste 310 Pfarrbezirke. 306 von ihnen hatten ihre Hauptorte auf dem Gebiet der Woiwodschaft Kalisz, bei 12 von ihnen handelte es sich um Filialpfarreien, 67 waren städtische und 239 ländliche Pfarreien.

Der großpolnische Band des Atlases ist der letzte, der den Großteil der Diözese Gniezno umfasst, so dass hier die bisherigen Erkenntnisse zusammengefasst und Statistiken für diese Diözese zum Ende des 16. Jh. vorgestellt werden.

Für Gebiete, in denen es zu einem dauerhaften Zerfall katholischer Pfarrstrukturen und einem Verlust der Hoheit durch den Ordinarius von Poznań kam, war eine kartographische Rekonstruktion der Pfarrbezirke nicht möglich. In größter Vereinfachung bedeutet das, dass die Grenzen der Diözese Poznań im Westen, Süden und Norden mit den Staatsgrenzen zusammenfallen, während in manchen der westlichsten Randgebiete des Landes Wałcz die Zuständigkeit des Bischofs von Poznań wegen des Fehlens katholischer Pfarrbezirke nur Titularcharakter haben konnte. Im östlichen Teil schob sich die Diözese Poznań deutlich ins Gebiet der Woiwodschaft Kalisz hinein. Der Verlauf der Grenzen zwischen den Diözesen Poznań und Gniezno veränderte sich im Mittelalter – das Gebiet Czestram gehörte ursprünglich zur Diözese Gniezno und wurde durch die Diözese Poznań übernommen. Ein

Überbleibsel der früheren Zugehörigkeit dieses Gebiets zur Diözese Gniezno war die sog. Enklave Krotoszyn (Krotoschin). Auf dem Gebiet der Woiwodschaft Poznań, im Land Wschowa, befanden sich zudem in der zweiten Hälfte des 16. Jh. einige Pfarrbezirke der Diözese Breslau.

Die Gliederung des großpolnischen Teils der Diözese Poznań in Archidiakonate umfasste nicht ihren nördlich der Netze gelegenen Teil, der für einen vierten Archidiakon reserviert war.

Eine Rekonstruktion der Gliederung der Diözese Poznań in Dekanate zum Ende des 16. Jh. ist schwierig, da zu dieser Zeit gerade eine Neustrukturierung erfolgte. Problematisch sind insbesondere der Status des Bezirks Świebodzin (Schwiebus) sowie des jenseits der Netze gelegenen Teils der Diözese Poznań.

Die kartographische Rekonstruktion territorialer Strukturen der katholischen Kirche geht einher mit einer Zusammenstellung der kirchlichen Verwaltungseinheiten in Großpolen.

Die Karte der Gemeinden von Andersgläubigen in Großpolen zeigt deren Verteilung in der zweiten Hälfte des 16. Jh. Der Begriff Gemeinde bedeutet dabei eine Gemeinschaft von Gläubigen, die von einem evangelischen Geistlichen seelsorgerisch betreut wurde und die eine Kirche oder ein Gebetshaus nutzte. Auf der Karte sind zwei Typen von Gemeinden verzeichnet. Zum einen sind es sicher belegte Gemeinden, deren Existenz im betreffenden Zeitraum Quellen aus der zweiten Hälfte des 16. Jh. bestätigen. Zum anderen sind es Gemeinden, deren Existenz als wahrscheinlich gelten kann. Das bedeutet, dass es Angaben zu diesen Gemeinden in Quellen aus dem frühen 17. Jh. gibt. In der zweiten Hälfte des 16. Jh. gab es in Großpolen Gemeinden von vier protestantischen Konfessionen: evangelisch-augsburgisch (lutherisch, 92 Gemeinden), der Böhmisches Brüder (44), evangelisch-reformiert (calvinistisch, 3) sowie eine Gemeinde der Polnischen Brüder (arianisch).

Im Kommentarteil wird auf die Verteilung der in den Städten Großpolens wohnhaften jüdischen Bevölkerung eingegangen. Auf der Karte fehlen indes jüdische Gemeinden, Synagogen (Gottes- bzw. Gebetshäuser) und jüdische Friedhöfe, denn in vielen städtischen Gebieten ist es mangels Quellen für den betreffenden Zeitraum unmöglich, nicht nur die Synagogen, sondern manchmal auch die jüdischen Stadtviertel zu lokalisieren. Nur auf den im vorliegenden Band rekonstruierten Stadtplänen von Gniezno, Kalisz und Poznań in der zweiten Hälfte des 16. Jh. sind Synagogen (Gniezno, Kalisz, Poznań) und ein jüdischer Friedhof (Kalisz) verzeichnet. Am Ende des Kapitels „Anhänge“ stehen Verzeichnisse von großpolnischen Städten und Kleinstädten, in denen die Präsenz von Israeliten in den Quellen vermerkt ist, samt entsprechenden Auszügen betreffend die jüdische Bevölkerung (vor allem aus Steuerregistern aus der zweiten Hälfte des 16. Jh.).

Auf der Hauptkarte sind selbstständige Siedlungen mit eigenem Namen verzeichnet, die einen Siedlungscluster bildeten, dessen Einwohner ein bestimmtes Gebiet bewirtschafteten. Maßgeblich war hier nicht die Zugehörigkeit zu einer Eigentumsform bzw. zu einer Pfarrei; eine Einteilung in zwei Orte erfolgt nur dann, wenn bestätigte Informationen über separate Namen für diese Teile vorliegen und wenn diese räumlich voneinander trennbar sind. Der Charakter einer solchen Eigenständigkeit konnte durchaus unterschiedlich sein, was vor allem für Vorwerke und wirtschaftliche Objekte gilt. Objekte aus diesen beiden Kategorien bildeten oft Ortsteile und werden daher nicht als separate Siedlungspunkte abgebildet. Es kam allerdings vor, dass sie eine separate Bebauungseinheit mit eigenem Namen bildeten, in diesem Falle verzeichnen wir sie auf der Karte, sofern eine sichere Lokalisierung möglich war.

Die Besiedlung der Woiwodschaft Kalisz war klar mit den geologischen Gegebenheiten verknüpft. So waren Sandböden für die Besiedlung nicht interessant, man vergleiche den am dünnsten besiedelten nordwestlichen Teil des Kreises Nakło, den Nordosten des Kreises Kcynia, das Grenzland zwischen den Kreisen Konin und Kalisz sowie die südlichen Landstriche des Kreises Kalisz.

In der zweiten Hälfte des 16. Jh. war die Siedlungstätigkeit in der Woiwodschaft Poznań am intensivsten in einem Teil des Kreises Poznań und im gesamten Kreis Wałcz, und zwar in den Gebieten nördlich der Netze-Heide und der Netze selbst – dicht bewaldeten Flächen mit nicht sehr guten Böden, einem weitverzweigten Flussnetz und zahlreichen Seen, insbesondere im Kreis Wałcz. In der zweiten Hälfte des 16. Jh. entstanden in den Kreisen Wałcz, Nakło und im jenseits der Netze gelegenen Teil des Kreises Poznań mindestens 107 neue Siedlungseinheiten, 51 davon auf königlichen Gütern (14 in der Starostei Drahim, 14 in der Starostei Wałcz, 23 in der Starostei Ujście/Usch) und 56 auf Adelsgütern (mindestens 10 im Kreis Wałcz, 23 im Kreis Nakło und 23 im jenseits der Netze gelegenen Teil des Kreises Poznań). Südlich der Netze war die Gründung neuer Siedlungen eine Seltenheit.

Auf der Karte sind die dörflichen Siedlungen gegliedert in große (mit wahrscheinlich mehr als 200 Einwohnern) und kleine Dörfer verzeichnet. Die angenommene Größe der Siedlungen beruht auf Schätzungen gemäß den Angaben in den Steuerregistern. Analog zu den vorherigen Bänden des Atlas wurden Umrechnungsfaktoren zugrunde gelegt, die es ermöglichen, die geschätzte Bevölkerungszahl aufgrund der Daten aus den Registern zu ermitteln. Den Angaben zur zahlenmäßigen Stärke einzelner Berufsgruppen liegen Umrechnungsfaktoren zugrunde, die es ermöglichten, die geschätzte Größe eines Familienbetriebs pro im Register verzeichneter Person zu ermitteln.

Um 1600 gab es in Großpolen 160 Städte und Kleinstädte: 93 in der Woiwodschaft Kalisz und 67 in der Woiwodschaft Poznań. In der Woiwodschaft Kalisz wurden im 16. Jh. 11 neue Städte angelegt. Sechs dieser Orte konnten ihre städtischen Funktionen im 16. Jh. nicht aufrechterhalten und waren somit gescheiterte Gründungen. In der Woiwodschaft Poznań gab es nur zwei neue Stadtgründungspläne: Leszno (Lissa) und Bojanowo, wobei vom letzteren Vorhaben wieder abgerückt wurde. In Großpolen kam es auch zu städtischen Gründungen neben bereits bestehenden und funktionierenden Städten – als sog. Neustädte.

Als Burgen gelten Objekte, die in den Quellen mit den lateinischen Begriffen *castrum*, *arx* und mit dem polnischen Wort *zamek* bezeichnet werden und einen Wehrsitz sowie einen festen bzw. vorläufigen Aufenthaltsort des Eigentümers oder seines Beamten darstellten, in der Regel im Zentrum der Landgüter oder des Güterschlüssels lagen, bedeutsam für die Verwaltung des jeweiligen Guts waren, darüber hinaus Repräsentationsfunktionen erfüllten und Träger bestimmter Ideen waren. In Großpolen war die Burg Drahim (Stare Drawsko/Alt Draheim) eine eigene Siedlungseinheit. Der Name der Burg entspricht der Bezeichnung aus dem 16. Jh. In erheblicher Entfernung von der Stadt befand sich die Burg Koło, die ebenfalls als eine eigene Siedlungseinheit gilt. Insgesamt sind für das betreffende Gebiet 40 Burgen verzeichnet. Ihre Zahl war in beiden Woiwodschaften ähnlich. Mehr als die Hälfte gehörten dem Adel, lediglich 3 waren in Kirchenbesitz; der Rest war königlicher Besitz. Die große Mehrheit befand sich in der Nähe von Städten.

Im betreffenden Gebiet gab es Ende des 16. Jh. 11 Abteien, deren Sitze auf der Hauptkarte verzeichnet sind, auch in den Fällen, in denen sie keine eigene Siedlungseinheit darstellten. In der Woiwodschaft Poznań, im Bereich der Diözese Poznań, befanden sich folgende Abteien: die Benediktinerabtei Lubiń (Lubin) sowie die Zisterzienserabteien Bledzew (Blesen), Obra, Owińska (Owinsk) (Frauenkloster), Paradyż (Paradies) und Przemęt (Priment) – insgesamt 6. In der Woiwodschaft Kalisz gab es im Bereich der Diözese Gniezno 5 Abteien: die Benediktinerabtei Mogilno, die Zisterzienserabteien Łąd, Ołobok (Frauenkloster) und Wągrowiec (Wongrowitz) sowie das Augustiner Chorherrenstift in Trzemeszno (Tremessen). Alle Abteiklöster lagen in einiger Entfernung von den Orten, zu denen sie zählten; eine Ausnahme in dieser Hinsicht waren die Abteien und Klöster der Zisterzienser in Łąd und Paradyż, die eigene Siedlungseinheiten bildeten.

Die Königsgüter in den Woiwodschaften Poznań und Kalisz gehörten zu den Burg- und Nichtburgstarosteien, den sog. Tenuten. Mitte des 16. Jh. gab es in diesen Woiwodschaften drei Burgstarosteien: die Generalstarosteie Großpolen (die gerichtliche Zuständigkeit jener, die dieses Amt bekleideten, umfasste fast das gesamte Gebiet der zwei Woiwodschaften) sowie die Starosteien Wschowa und Nakło.

Das städtische Eigentum in den Woiwodschaften Poznań und Kalisz machten fast ausschließlich Siedlungen aus, die zu den Königsstädten gehörten. Wie bereits in den den Woiwodschaften Krakau und Sandomierz gewidmeten Atlasbänden haben wir uns entschieden, größere Adelsgüter auszuweisen. Da die großpolnischen Steuerregister von 1591 nur einige Kreise umfassen, wurden die Register vom Anfang der 1580er Jahre (1580–1583) zugrunde gelegt. Die Vermögenselite Großpolens änderte sich kontinuierlich in ihrer Zusammensetzung, was auf das Aussterben bzw. die Schwächung bestimmter Geschlechter bei gleichzeitig wachsendem Wohlstand anderer zurückzuführen war. Der dargestellte Besitzstand des Königs und der kirchlichen Institutionen entspricht dem Stand vom Ende des 16. Jh. Die Karte der Verteilung des Grundbesitzes (im Maßstab 1:500.000) zeigt die flächenmäßigen Anteile des Grundbesitzes unter fünf Kategorien von Besitzern: dem König, den kirchlichen Institutionen, den Städten, dem Großadel sowie dem Mittel- und Kleinadel. Liegt ein Siedlungspunkt an der Grenze von Besitzkategorien, deutet das auf gemischte Besitzverhältnisse hin.

Wie bei anderen polnischen Landen sind auch die Ortsnamen in den Woiwodschaften Poznań und Kalisz von ihrer Geschichte und Herkunft her nicht homogen. Viele Toponyme des 16. Jh. stehen in der Kontinuität der Ortsnamen aus den vorangegangenen Jahrhunderten. Auf vorslawische Wurzeln

verweist ein gutes Dutzend Namen in den alten Woiwodschaften Kalisz und Poznań, es sind dies vor allem Flussnamen.

Grundlegend für den Prozess der Rekonstruktion des Straßenverlaufs war vor allem die Sammlung von Daten, die es ermöglichten, im Untersuchungsgebiet Knotenpunkte zu ermitteln, d. h. Orte, an denen wahrscheinlich mehrere wichtigere Straßen zusammenliefen. Als Quellen dienten vor allem die Lustrationen der Königsgüter, Privilegien, Zoll- und Mautverleihungen und -revisionen, ein Verzeichnis der Jahrmärkte im schlesisch-großpolnischen Grenzland aus der Mitte des 16. Jh., ausgewählte normative Akte, Steuerregister, Rechnungen der großpolnischen Zollkammern. Das Verkehrsnetz wird an zwei Stellen dargestellt: auf der Hauptkarte (im Maßstab 1:250.000) sowie auf einer separaten thematischen Karte im Maßstab 1:500.000. Auf Letzterer erscheinen die Straßen – gemäß den Grundsätzen unserer Atlasreihe – unterteilt in *Haupt-* und *Nebenchausseen*.

Wie die Hauptkarte stützen sich auch die rekonstruierten Stadtpläne vor allem auf schriftliche Quellen aus dem 16. Jh. (als Primärquellen oder über einschlägige Fachliteratur) und auf kartographische Quellen, die an der Wende vom 18. zum 19. Jh. entstanden. Aus den erstgenannten stammen Informationen zur Existenz bestimmter Objekte, während die späteren Pläne und Karten uns deren ungefähre Ausdehnung circa zwei Jahrhunderte später zeigen. Die Legende zu den Stadtplänen besteht (wie in der gesamten Reihe) aus sieben grundsätzlichen Flächenbezeichnungen. Die Bebauung ist in drei Kategorien eingeteilt: die städtische, die vorstädtische und die ländliche. Dargestellt sind nicht Gebäudegrundrisse, sondern die Flächen der für die Bebauung vorgesehenen Grundstücke. Dort, wo die in den ältesten kartographischen Überlieferungen erhaltenen Eigentumsverhältnisse mit einiger Wahrscheinlichkeit die Lokationsparzellierung erahnen lassen, werden Breite und Ausrichtung des Anwesens mit Hilfe des vollen Rasters oder lediglich mit Strichen gekennzeichnet. Bei der vorstädtischen und ländlichen Bebauung beschränkt sich unsere Kenntnis ihrer räumlichen Abmessungen in der Regel darauf, dass sich die Gehöfte mit Häusern und wirtschaftlichen Objekten entlang einer Straße zogen. Bauten, für die sich mindestens mit hoher Wahrscheinlichkeit ihre Größe und Form im 16. Jh. bestimmen lässt, werden separat gezeigt. Das gilt vor allem für Wehr- und kirchliche Objekte. In Bezug auf die Nutzung un bebauter Flächen werden mehrere Kategorien unterschieden. Eingezeichnet sind Gärten, d. h. kleine, meist eingezäunte Flächen für einen intensiven, mehrere Arten umfassenden Landbau, darunter Obstgärten und Weinberge. Ackerland erscheint als landwirtschaftliche Nutzfläche. Eine separate Kategorie sind Wiesen, Weiden und Brachen, deren Identifizierung vor allem über die Rekonstruktion der natürlichen Umweltgegebenheiten, wie z. B. der Überschwemmungsgebiete, möglich wurde. In der Nähe von Städten gab es jedoch immer wieder auch Gebiete, die keiner dieser Kategorien zugeordnet werden konnten. Diese sind auf der hier präsentierten Rekonstruktion als Garten- und Agrarnutzflächen gekennzeichnet.

Die auf den Stadtplänen verwendeten Namen sind in Quellen des 16. Jh. belegt. Das dargestellte Straßennetz ergibt sich in großem Maße aus der Gegenüberstellung des Siedlungsbildes und der kartographischen Überlieferungen aus dem 18. und 19. Jh. Vornehmlich Letztere bilden die Grundlage für die Rekonstruktion von Flüssen und anderen Gewässern, obwohl auch hier verfügbare Quellenüberlieferungen sowie Forschungsergebnisse aus Archäologie und Hydrologie herangezogen worden sind. Um geometrische Verzerrungen zu vermeiden, werden sämtliche Inhalte in eine präzise, aktuelle Projektion des Geländes eingetragen.

Im vorliegenden Band werden auch die Wappen der Woiwodschaften sowie der auf den Stadtplänen im Maßstab 1:10.000 abgebildeten Städte vorgestellt und kurz erläutert.

Übersetzt von Adam Peszke

Tabelle 42. Struktur des Landeigentums am Ende des 16. Jh.

Kreis/Land/ Woiwodschaft	Eigentum																					
	Gesamt		Königlich		Kirchlich		Adlig – Großbesitz		Adlig – Kleinbesitz		Städtisch											
	km ²	Siedlungszahl	km ²	Siedlungszahl	km ²	Siedlungszahl	km ²	Siedlungszahl	km ²	Siedlungszahl	km ²	Siedlungszahl										
Kreis Gniezno	3058	516	152	5%	24	5%	880	29%	145	28%	250	8%	41	8%	1776	58%	306	59%	0	0%	0	0%
Kreis Kalisz	3264	462	312	10%	29	6%	298	9%	45	10%	131	4%	24	5%	2451	75%	354	77%	72	2%	11	2%
Kreis Kcynia	2384	285	57	2%	4	1%	403	17%	54	19%	184	8%	18	6%	1740	73%	209	73%	0	0%	0	0%
Kreis Konin	2312	336	270	12%	44	13%	195	8%	26	8%	66	3%	8	2%	1765	76%	254	76%	16	1%	4	1%
Kreis Naklo	3229	223	332	10%	19	9%	253	8%	18	8%	662	21%	40	18%	1982	61%	146	65%	0	0%	0	0%
Kreis Pyzdry	2880	433	167	6%	25	6%	360	12%	58	13%	574	20%	76	18%	1746	61%	269	62%	33	1%	5	1%
Kalisz Woiw.	17127	2255	1290	7%	145	6%	2389	14%	346	15%	1867	11%	207	9%	11 460	67%	1538	68%	121	1%	20	1%
Kreis Kościan	5175	628	232	4%	23	4%	865	17%	99	16%	1070	21%	113	18%	2969	57%	386	61%	39	1%	7	1%
Kreis Poznań	8979	769	990	11%	70	9%	1355	15%	145	19%	2882	32%	204	27%	3675	41%	331	43%	77	1%	20	3%
Kreis Walec	1945	87	920	47%	36	41%	0	0%	0	0%	235	12%	15	17%	770	40%	35	40%	20	1%	1	1%
Land Wschowa	554	44	7	1%	1	2%	55	10%	5	11%	235	42%	14	32%	242	44%	22	50%	15	3%	2	5%
Poznań Woiw.	16 653	1528	2149	13%	130	8%	2275	14%	249	16%	4422	26%	346	23%	7656	46%	774	51%	151	1%	30	2%
Großpolen	33 780	3783	3439	10%	275	7%	4664	14%	594	16%	6289	18%	553	15%	19 116	57%	2312	61%	272	1%	50	1%

**SPIS TABEL
TABLES
TABELLEN**

1. Rejestry poboru łąnowego woj. kaliskiego i poznańskiego z lat 1550–1600 w zbiorach AGAD.....	26
2. Zestawienie liczby rejestrów z poszczególnych lat i powiatów.....	28
3. Spis map wykorzystywanych do prac nad AHP.....	29
4. Wyniki analizy dokładności kalibracji trzech map.....	36
5. Parafie w archidiakonacie gnieźnieńskim, które zmieniły przynależność dekanalną między początkiem a końcem XVI w.....	72
6. Uchwytne zmiany przynależności parafialnej między początkiem i końcem XVI w.....	88
7. Liczba parafii w diecezji gnieźnieńskiej w końcu XVI w.....	90
8. Reorganizacja diecezji poznańskiej ok. 1601 r.....	99
9. Obszar dekanatów i liczba parafii łącińskich w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w końcu XVI w.....	112
10. Miejscowości niezlokalizowane w województwach kaliskim i poznańskim.....	186
11. Rozwój osadnictwa w starostwie drahimskim w drugiej połowie XVI w.....	190
12. Rozwój osadnictwa w starostwie wałęckim w drugiej połowie XVI w.....	191
13. Wsie szlacheckie w powiecie wałęckim do 1600 r., nieuwzględnione w rejestrach poborowych powiatu wałęckiego.....	192
14. Rozwój osadnictwa w starostwie ujskim w drugiej połowie XVI w.....	193
15. Rozwój osadnictwa w dobrach szlacheckich powiatu poznańskiego w rejonie Noteci.....	194
16. Nowe lokacje w dobrach szlacheckich w powiecie nakielskim w drugiej połowie XVI w.....	198
17. Gęstość osadnictwa w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.....	201
18. Procent liczby wsi dużych w stosunku do liczby wszystkich osad wiejskich w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.....	208
19. Liczba miast w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.....	213
20. Procentowy udział poszczególnych kategorii własnościowych w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.....	213
21. Liczba miast w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.....	214
22. Procentowy udział poszczególnych kategorii własnościowych w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.....	214
23. Liczba miast w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.....	215
24. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.....	216
25. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w. (udział procentowy poszczególnych kategorii).....	217
26. Gęstość sieci miejskiej w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w.....	218
27. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.....	218
28. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w., (udział procentowy poszczególnych kategorii).....	219
29. Gęstość sieci miejskiej w województwie poznańskim w drugiej połowie XVI w.....	220
30. Zaludnienie miast i miasteczek w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.....	220
31. Gęstość sieci miejskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.....	221

32. Powierzchnie miast w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.	221
33. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w. Instytucje duchowieństwa diecezjalnego.	237
34. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w. Instytucje duchowieństwa zakonnego.	238
35. Więksi właściciele ziemscy w województwie poznańskim ok. 1580 r.	239
36. Więksi właściciele ziemscy w województwie kaliskim ok. 1580 r.	240
37. Więksi właściciele ziemscy w Wielkopolsce ok. 1580 r.	240
38. Struktura własności ziemskiej w końcu XVI w.	257
39. Liczba miejscowości i nazw w województwach kaliskim i poznańskim w XVI w.	259
40. Źródłowy podział obiektów topologicznych związanych z siecią komunikacyjną na mapach Wielkopolski wykorzystywanych w wielopolskim tomie AHP.	277
41. Structure of landed property at the end of the 16 th century	488
42. Struktur des Landeigentums am Ende des 16. Jh.	496

**SPIS MAP TEKSTOWYCH
LIST OF TEXT MAPS
VERZEICHNIS VON TEXTKARTEN**

Zasięgi przestrzenne wybranych map dawnych	34
Regiony fizycznogeograficzne województwa poznańskiego i kaliskiego	40
Starostwa grodowe w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.	49
Granice parafii na terenie Kalisza i jego przedmieść w XVI w.	87
Żydzi w Wielkopolsce do XIV i w XV w.	153
Żydzi w Wielkopolsce do 1507 r.	155
Żydzi w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.	161
Sieć miejska Wielkopolski w drugiej połowie XVI w.	211
Zamki w Wielkopolsce w XVI w.	227
Przestrzenne rozmieszczenie karczem nieopłacających podatków w drugiej połowie XVI w. w Wielkopolsce na podstawie danych z rejestrów poborowych	283
Opodatkowane łąny kmiecy w okolicach Kalisza w 1564 r.	330
Hipotetyczne zmiany zasięgu Jeziora Dolskie	385
Spatial ranges of selected old maps	34
Geographical regions of the Poznań and Kalisz Voivodships	40
Starostwa Grodowe in Wielkopolska in the 2 nd half of the 16 th century	49
The boundaries of the parishes in Kalisz and its suburbs in the 16 th century	87
Jews in Wielkopolska up to the 14 th and 15 th centuries.	153
Jews in Wielkopolska before 1507	155
Jews in Wielkopolska in the second half of the 16 th century	161
Urban network of Wielkopolska in the second half of the 16 th century	211
Castles in Wielkopolska in the 16 th century	227
Distribution of inns which did not pay taxes in Wielkopolska in the 2 nd half of the 16 th century on the basis of tax registers	283
Taxed peasants fields in the neighbourhood of Kalisz in 1564.	330
Hypothetical changes in the shoreline of Dolskie Lake	385
Die räumliche Ausdehnung ausgewählter alter Karten	34
Physio-geographische Regionen der Woiwodschaften Poznań und Kalisz	40
Burgstarosteien in Großpolen in der zweiten Hälfte des 16. Jh.	49
Grenzen von Pfarreien im Gebiet von Kalisz und in seiner Umgebung	87
Juden in Großpolen bis zum 14. und 15. Jh.	153
Juden in Großpolen vor dem Jahre 1507	155
Juden in Großpolen in der zweiten Hälfte des 16. Jh.	161
Städtenetz in Großpolen in der zweiten Hälfte des 16. Jh.	211
Burgen in Großpolen im 16. Jh.	227
Die räumliche Verteilung von Wirtshäusern in Großpolen in der zweiten Hälfte des 16. Jh., die laut den Steuernregistern keine Steuern zahlten	283
Besteuerte Bauernhufen in der Umgebung von Kalisz im Jahre 1564.	330
Hypothetische Ausdehnungsveränderungen des Dolskie Sees.	385

SPIS MAP W CZĘŚCI I
LIST OF MAPS IN PART I
KARTENVERZEICHNIS IM TEIL I

- 1A. Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku – województwo poznańskie
 - 1B. Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku – województwo kaliskie
 - 2. Podziały kościelne Wielkopolski w końcu XVI wieku
 - 3. Gminy różnowiercze w Wielkopolsce w końcu XVI wieku
 - 4. Rozmieszczenie własności ziemskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku
 - 5. Ważniejsze drogi Wielkopolski w XVI wieku
 - 6. Poznań w drugiej połowie XVI wieku
 - 7. Kalisz w połowie XVI wieku
 - 8. Gniezno w drugiej połowie XVI wieku
 - 9. Wschowa w drugiej połowie XVI wieku
 - 10. Kościan w drugiej połowie XVI wieku
 - 11. Dolsk w drugiej połowie XVI wieku
 - 12. Pleszew w drugiej połowie XVI wieku
-
- 1A. Wielkopolska in the second half of the 16th century – Poznań Voivodeship
 - 1B. Wielkopolska in the second half of the 16th century – Kalisz Voivodeship
 - 2. Ecclesiastical division of Wielkopolska at the end of the 16th century
 - 3. Non-Catholic communities in Wielkopolska at the end of the 16th century
 - 4. Distribution of landed property in Wielkopolska in the second half of the 16th century
 - 5. Major roads of Wielkopolska in the 16th century
 - 6. Poznań in the second half of the 16th century
 - 7. Kalisz in the middle of the 16th century
 - 8. Gniezno in the second half of the 16th century
 - 9. Wschowa in the second half of the 16th century
 - 10. Kościan in the second half of the 16th century
 - 11. Dolsk in the second half of the 16th century
 - 12. Pleszew in the second half of the 16th century
-
- 1A. Großpolen in der zweiten Hälfte des 16. Jh. – Woiwodschaft Poznań
 - 1B. Großpolen in der zweiten Hälfte des 16. Jh. – Woiwodschaft Kalisz
 - 2. Kirchliche Einteilung von Großpolen am Ende des 16. Jh.
 - 3. Gemeinden unterschiedlicher Konfession am Ende des 16. Jh.
 - 4. Verteilung des Landeigentums in Großpolen in der zweiten Hälfte des 16. Jh.
 - 5. Wichtigere Wege im Großpolen des 16. Jh.
 - 6. Poznań in der zweiten Hälfte des 16. Jh.
 - 7. Kalisz in der Mitte des 16. Jh.
 - 8. Gniezno in der zweiten Hälfte des 16. Jh.
 - 9. Wschowa in der zweiten Hälfte des 16. Jh.
 - 10. Kościan in der zweiten Hälfte des 16. Jh.
 - 11. Dolsk in der zweiten Hälfte des 16. Jh.
 - 12. Pleszew in der zweiten Hälfte des 16. Jh.

LEGENDA MAPY GŁÓWNEJ LEGENDE DER HAUPTKARTE

GRANICE

państwa
województwa
powiatu
diecezji
archidiakonatu
parafii

CHARAKTER OSIEDLI

stolica państwa i województwa
stolica księstwa
stolica powiatu
miasto, miasteczko
wieś parafialna
wieś duża
inna miejscowość
stolica diecezji
ośrodek archidiakonatu
ośrodek dekanatu
ośrodek parafii katolickiej
ośrodek parafii prawosławnej
opactwo
osada młyńska, kuźnicza
osada folwarczna
kopalnia
huta szkła
zamek

WIELKOŚĆ OSIEDLI

miasto duże
miasto
miasteczko, wieś duża
wieś, przysiółek
wieś o lokalizacji związanej
wieś o lokalizacji przybliżonej

WŁASNOŚĆ OSIEDLI

królewska
duchowna (kościelna)
szlachecka
miejska

SIEDZIBY URZĘDÓW I INSTYTUCJI

(podkreślenia nazw miejscowości)
starostwo grodowe
sejmik ziemski
kasztelania

KOMUNIKACJA

ważniejsze drogi

TOPOGRAFIA (z przełomu XVIII i XIX w.)

rzeki i jeziora
bagna i grunty podmokłe
lasy
zarośla
poziomice
punkty wysokościowe

GRENZEN

Staat
Woiwodschaft
Kreis
Diözese
Archidiakonatsbezirk
Pfarrbezirk

ART DER ANSIEDLUNG

Staats- und Woiwodschaftshauptstadt
Fürstentumshauptstadt
Kreisstadt
Stadt, Städtchen
Pfarrdorf
großes Dorf
andere Ortschaft
Diözesanhauptstadt
Archidiaconatszentrum
Dekanatszentrum
Katholisches Pfarrbezirkszentrum
Russisch-orthodoxes Pfarrbezirkszentrum
Abtei
Mühlen-, Schmiedesiedlung
Vorwerkssiedlung
Bergwerk
Glashütte
Schloss

GRÖSSE DER ANSIEDLUNGEN

Großstadt
Stadt
Städtchen, großes Dorf
Dorf, Weiler
Dorf nicht erhalten, neben einer Ortschaft mit bekannter Lage
Dorf mit nur annähernd ermittelter Lage

SIEDLUNGSEIGENTUM

königlich
kirchlich
adlig
städtisch

SITZ VON ÄMTERN UND INSTITUTIONEN

(unterstrichene Ortschaftsnamen)
Burgstarostei
Provinziallandtag
Kastellanei

VERKEHR

wichtigere Wege

TOPOGRAPHIE (DIE WENDE DES 18. ZUM 19. JH.)

Flüsse und Seen
Sümpfe und Moore
Wälder
Gebüsch
Höhenlinien
Höhenlage

LEGENDA MAPY GŁÓWNEJ LEGEND OF THE MAIN MAP

GRANICE
państwa
województwa
powiatu
diecezji
archidiakonatu
parafii

CHARAKTER OSIEDLI
stolica państwa i województwa
stolica księstwa
stolica powiatu
miasto, miasteczko
wieś parafialna
wieś duża
inna miejscowość
stolica diecezji
ośrodek archidiakonatu
ośrodek dekanatu
ośrodek parafii katolickiej
ośrodek parafii prawosławnej
opactwo
osada młyńska, kuźnicza
osada folwarczna
kopalnia
huta szkła
zamek

WIELKOŚĆ OSIEDLI
miasto duże
miasto
miasteczko, wieś duża
wieś, przysiółek
wieś o lokalizacji związanej
wieś o lokalizacji przybliżonej

WŁASNOŚĆ OSIEDLI
królewska
duchowna (kościelna)
szlachecka
miejska

SIEDZIBY URZĘDÓW I INSTYTUCJI
(podkreślenia nazw miejscowości)
starostwo grodowe
sejmik ziemski
kasztelania

KOMUNIKACJA
ważniejsze drogi

TOPOGRAFIA (z przełomu XVIII i XIX w.)
rzeki i jeziora
bagna i grunty podmokłe
lasy
zarośla
poziomice
punkty wysokościowe

BOUNDARIES OF
state
voivodeship
district
diocese
archdeaconry
parish

CHARACTER OF SETTLEMENT
capital of a state and voivodeship
capital of a duchy
capital of a district
city, town, small town
parish village
big village
other locality
capital of a diocese
centre of an archdeaconry
centre of a deanery
centre of a Catholic parish
centre of an Orthodox parish
abbey
mill or smithy settlement
manorial settlement
mine
glassworks
castle

SIZE OF LOCALITY
city, big town
town
small town, big village
village, hamlet
village with indeterminate location near a given centre
village with approximate location

TYPE OF SETTLEMENT PROPERTY
royal
ecclesiastical
noble
municipal

SEATS OF OFFICES AND INSTITUTIONS
(name of the place is underlined)
starosta's borough
land dietine
castellany

COMMUNICATION
major roads

TOPOGRAPHY (of the turn of the 19th century)
rivers and lakes
marshes and swamps
forests
brushwood
contour lines
altitude points